НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 12

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2019

УДК 94(477.5)+908(477.5) **ISSN 2218-4805**
ББК 63.3(4 Укр)
С42

Рекомендовано до друку:
Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 17.04.2019 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 25.04.2019 р.)
Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 9 від 27.02 2019 р.)

Редакційна колегія:
І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бєсов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О.Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:
41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
http://nz-hlukhiv.com.ua

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2019
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2019

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Охорона культурної спадщини в історичних містах 7
Зайцева В.О. Особливості реставрації ансамблю Трапезної церкви Києво-Печерської лаври: від створення до сьогодення 10
Черевко І.А. Гідрогеологічні умови території Києво-Печерської лаври та їхній вплив на стан пам'яток 15
Литовченко О.Л. Єлецький монастир у Чернігові як складова історичного середовища міста ... 19
Гаркуша А.Б. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова 23
Непотенко І.В. Інтерпретація Іллінського монастирського простору у Чернігові у 1920-х рр. на основі збереженої та втраченої символічної реальності 26
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological research on 17th-18th-century Baturyn in 2018 29
Протоиерей Чурочкин А.А. Церковь Рождества Иоанна Предтечи в Путивльском Молченском монастыре 34
Романченко О.Д. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура та її фундаторка княгиня О. Голіцина (Гудович) 39
Захарова В.Д., Городков А.В. Историко-культурные аспекты исследований малороссийских усадеб графа А.К. Толстого 44
Авраменко С.М. Покровська церква 1774 р. із села Сухий Яр Ставищенського району Київської області на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія, реставрація, експонування 51
Бова І.С. Проблеми збереження пам'яток дерев'яної архітектури Музею історії лісового господарства у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» 54
Чухрай Л.О., Пустовалов С.Ж. Більське городище як об'єкт макетування 57
Лимар О.С. Увічнення пам'яті жертв червоного терору на території Мусіївської сільської ради Хорольського району Полтавської області 61
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання перше) як джерело дослідження історії м. Глухова 1649–1825 рр. 64
Ребенок В.В. Праці вчених краківської та варшавської історичних шкіл в складі полоністичного зібрання XIX – початку XX ст. бібліотечного фонду Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя 70
Юрченко С.Б. Архітектор Антон Карташевський – автор проекту дзвіниці Мгарського монастиря 74
Вечерська О.В., Головатенко Ю.Г. Особливості моніторингу підземних пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника 77
Звіряка А.І. Історичний центр портового міста Одеси як об'єкт, що занесений до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО 80

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтович М.М. Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття 84
Ольговський С.Я. Ранньоскіфський осередок металообробки у Північному Причорномор'ї 92
Ржевуська С.С. До питання про північно-східний кордон ареалу підгірцівської групи пам'яток ... 96
Махота О.О. Аналіз плінфи, зафіксованої in-situ, з кам'яного муру XII ст. Києво-Печерського монастиря (дослідження 2018 р.) 99
Троцька В.І. Історія дослідження глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення ... 101

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Старенький І.О., Болтанюк П.А., Левінзон Є.Ю. Об'єкт № 2а кінця XVI–XVII ст. по вулиці Татарській, 17/1 у Кам'янці-Подільському 106
Корнієнко М.В. Територіальні візії козацької еліти Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. (на прикладі «Літопису Самовидця») 111
Токарєв С.А. Козацька старшина Ніжинського полку за гетьманування Д. Ігнатовича (1668–1672 рр.) 114
Мамалага В.В. Глухівські статті гетьмана Д. Ігнатовича – видатний успіх української дипломатії 118
Бєлашов В.І. Глухівські статті, прийняті у березні 1669 року 124
Дробязко Н.М. До історії родоводу Пилипа Орлика 127
Герасько М.О. Родина генерального судді В.Л. Кочубея 129
Мезенцев В.І. Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. 136
Рибчинський О.В. Етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях 151
Коваленко Ю.О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр. 156
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 1523 (Глухівська міська ратуша) ЦДІАК України як джерело з історії краю 163
Тарасенко І.Ю. Про відносини між глухівцями та військовими російського глухівського гарнізонного полку в першій половині XVIII ст. (на матеріалах ЦДІАК України) 168
Чернякова Я.В. Архівний документ з фонду «Генеральна військова канцелярія» (ЦДІАК) 173
Мицик Ю.А. Кілька архівних документів до історії сім'ї композитора Дмитра Бортнянського ... 175
Попружна А.В. Неопублікована духівниця писаря Генерального військового суду Івана Пиковця з колекції О. Лазаревського 178
Абакумова В.І. З фонду «Канцелярії Генеральної військової артилерії, м. Глухів, Ніжинського полку» (ЦДІАК) 180
Артемова Л.В. Відбудова Глухова після пожежі 1784 року 182
Заремський М.Й. Вплив концепції Е. Шефтсбері на формування моральної філософії Я. Козельського 185

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Галь О.Б. Пожежні команди в містах лівобережних губерній наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 191
Доценко А.В. Опис міста Глухова і Глухівського повіту 1804 року 198
Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова 203
Ванжула О.М. Деякі аспекти процесу формування штатів духовенства чернігівського Спасо-Преображенського собору на початку XIX ст. 211
Діденко Я.Л. Старожитності Чигиринщини в «Історіях та пейзажах: нарисах з блукань по Україні» З.Л. Фіша (Тадеуша Падалиці) 215
Котельницький Н.А. «Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. очима земського лібералізму Північної України: візія І.І. Петрункевича (1843–1928) 218
Шкіра Л.М., Шкіра М.В. Губернські і земські шляхи сполучення Переяславщини другої половини XIX століття (за матеріалами звітів та постанов Переяславського повітового земства) 222
Якименко М.А., Краснікова О.М. Причини та наслідки аграрних міграцій чернігівського селянства на рубежі XIX–XX ст. 227
Нікітін В.Г., Терех М.І. Подвижницька діяльність земських лікарів Шеболдаєвих – засновників хірургії в Конотопському повіті 231

Мірошниченко О.М. Правове регулювання відносин між державними установами та родичами при похованні померлих на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст. 238
Кулик А.А. Історія заснування одного з єврейських молитовних будинків у містечку Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії 241
Коваленко О.О. Г.О. Милорадович і Чернігівська громада 243
Тюльпа С.П. Тема соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. у наукових дослідженнях 80–90-х рр. XIX ст. 249
Свистун О.В. Тютюново-махоркова промисловість Чернігівської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. 253
Белько О.О. Розвиток виробництва будівельної кераміки на Смілянському черепичному заводі Роменського повіту на Полтавщині (початок XX ст.) 255
Гавриш Л.О. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець XIX – початок XX ст.) 258
Блакитний М.М. Новгород-Сіверське духовне училище за матеріалами духовної періодики Чернігівщини (друга половина XIX – початок XX ст.) 261
Міллер Н.В., Рязанова Т.М. Таємниці родини Мурашків, або хто робив іконостаси для воронізьких церков? 262
Мірошниченко Н.О. Святині села Воздвиженське (кінець XIX – початок XXI ст.) 267
Шевель А.О. Природоохоронна діяльність Неплюєвського братства 271
Крижанівський В.М. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна 274
Немченко О.С. Земські установи Чернігівської губернії у справі допомоги дітям фронтовиків у роки Першої світової війни 278
Рогожа М.М. Сіверяни у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років: досвід ідентифікації 281
Іванченко Л.А. Національно-релігійне життя громади с. Дубовичі упродовж 1917–1938 рр.: розквіт і репресії 285
Глухенький А.А. Священики синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст. 290
Мошик І.В. Становлення та організація влади більшовиків у Глухівському повіті у період Української революції 1917–1920 рр. (за документами ЦДАГО) 293
Кириєвський В.Д. Магдич А.В. Український есер Тит Ковбаса 296
Кужельна О.В. Впровадження системи сільських виконавців на Шосткинщині у 1924–1925 роках 304
Огієвська Р.І. Соціально-економічний розвиток Батурина у 20–30-х рр. XX ст. 309
Шишкіна Ю.А. Антирелігійна політика на Глухівщині у 20–30-х рр. XX ст.: листування НКВС із Адміністративним відділом Глухівського Окрвиконкому 312
Булик Н.М. Греко-католицька богословська академія у Львові: археологічні студії (1929–1939) ... 317
Рожкова Л.І. «Справа» шосткинських зброярів 1937–38 рр.: жертви та виконавці 323
Шаповаленко Є.Ю. Структура та функції місцевого поліційного апарату під час німецької окупації Чернігівщини в 1941–1943 рр. 328
Іваненко А.О. Шлюбне законодавство Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативної бази (1941–1944 рр.) 331
Горох М.В. Політична карикатура на шпальтах окупаційної преси: Сумська область (1941–1943 рр.) 333
Казимір В.А. Мемуари як джерело інформації про життя та діяльність Василя Дубровського в Україні 347
Юхно Ф.А. Зняття з реєстрації православних громад на Чернігівщині у 1953–1964 рр. 350
Гриценко А.П. Петро Петрович Костюченко – перший Герой Соціалістичної Праці на Глухівщині: переваги та недоліки ідеології державних заохочень у СРСР 353
Базиль С.М. Наукова співпраця вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту

луб'яних культур і румунських науковців у 70–80-х роках XX ст. 357
Кукуленко Я.І. Педагогічні інститути Сумщини у роки перебудови (друга половина 80-х рр. – початок 90-х рр. XX ст.) 363
Орлов В.М. Новітні російські науково-історичні центри дослідження політики щодо неправославних християнських церков у XIX – першій третині XX ст. та український конфесійний фактор (на прикладі дисертаційних досліджень) 366
Ковальов О.Є. З історії семантики ромбічного орнаменту у творчості майстрів декоративного мистецтва Сіверщини 370
Бережняк Д.О. Ікони святих міста Ніжина в декоративно-ужитковому мистецтві різьбяра Григорія Івановича Василенка 376
Метка Л.О. Василь Омеляненко: участь у виставках 378

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Снагощенко В.В. Діяльність університетських археологічних музеїв в Україні у XIX – на початку XX століття 380
Федусь Д.М. Музеєзнавча діяльність Петра Михайловича Добровольського 383
Яненко А.С. «Ой ще й дуже довго треба чистити «авгієві конюшні»»: листи Івана Олексієва до Петра Курінного як джерело з історії музейного життя Києва 1920-х рр. 385
Ходак І.О. Сакральні пам'ятки музею Остерщини (за експедиційними матеріалами Марії Новицької 1925 року) 398
Дейнеко С.М. Комплектування фондів Харківського історичного музею. Маловідомі сторінки (1944–1954) 401
Курач С.М. Родинні портрети Розумовських-Дараганів у зібранні Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана 404
Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г. Зброярські скарби Кочубеїв 408
Сулима О.С. Народна картина «Козак Мамай»: втрачена музейна цінність 412
Мойсейчук І.І. Образ українських козаків у картинах художника М. Самокиша 416
Травкіна О.І. Списки чудотворної ікони «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 419
Рой С.В. Релігійно-службові книги XVIII–XIX ст. у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського 424
Кондратенко Н.Г. Зібрання кахлів Івана Гладиревського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 427
Ликова О.Г. Музеєфікація приватної збірки родини Китришів як спосіб збереження гончарної спадщини майстра 432
Ткаченко В.М. Заїка Н.Л. Михайло Сікорський – погляд у музейне майбутнє Переяслава 434
Ревега Н.М. Затоплене село Комарівка на Переяславщині у світлинах із родинних архівів його мешканців та фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 441
Дем'яненко Н.Д. Народні іграшки у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 444
Грудевич Т.В. Двір чинбаря у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: до історії музеєфікації та створення експозиції 448
Коритнянська В.Г. Мікологічне обстеження фондосховищ Миколаївського обласного краєзнавчого музею 453
Мойсейчук І.І., Бережняк Д.О. Інновації в експозиційній діяльності музеїв України 457
АВТОРИ 460

ISSN 2218-4805

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 719.424

В.В. Вечерський

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ

Стаття присвячена проблематиці комплексного збереження нерухомих пам'яток культурної спадщини та традиційного характеру середовища в історичних містах України. З огляду на це розглянуто характер і особливості такого професійного інструментарію пам'яткоохоронців як науково-проектна документація: історико-архітектурні опорні плани, визначення меж і режимів використання історичних ареалів та зон охорони пам'яток.

Ключові слова: *культурна спадщина, історичні міста, науково-проектна документація, історичні ареали, зони охорони пам'яток.*

Поняття і термін «історичне населене місце» вперше з'явилися в українському законодавстві у 2000 р. – у Законі України «Про охорону культурної спадщини» [1, с. 143]. Список історичних населених місць України затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 [1, с. 551]. Він містить 401 населене місце – переважно міста, а також селища міського типу. Жодне село до цього списку не потрапило, тож буде цілком правомірним називати його списком історичних міст. Охорона нерухомої культурної спадщини в таких містах має свою специфіку – не тільки внаслідок комплексності й численності наявних пам'яток, а й виходячи з законодавчого припису про необхідність збереження традиційного характеру середовища [1, с. 144]. Ця двоєдина проблематика загострилася саме зараз, коли децентралізація зумовила пожвавлення містобудівної діяльності в історичних містах, а вимога наявності затвердженого історико-архітектурного опорного плану в кожному з цих міст може з 1 січня 2019 р. унеможливити таку діяльність там, де відсутня актуалізована науково-проектна документація. Під такою документацією розуміються, окрім історико-архітектурного опорного плану, ще й межі та режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

Цій проблематиці присвячено незначну кількість досліджень і публікацій, серед яких варто згадати докторську дисертацію колеги М. Бевза [2], статті О. Рибчинського [3, с. 120-126], С. Царенка [4, с. 713–717], а також публікації автора цієї статті. Монографію «Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць» присвячено дослідженням методів і форм збереження пам'яток та традиційного характеру середовища в історичних містах [5]. Аналогічні проблеми порушено і в нашій статті у фаховому архітектурознавчому виданні [6, с. 16–26]. Підсумковою на сьогодні можна вважати колективну наукову монографію «Історико-містобудівні дослідження Києва» [7], присвячену розробленню науково-проектної документації, яка включала коригування історико-архітектурного опорного плану, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів Києва як провідного історичного міста України.

Коректність аналізу й слушність висновків згаданих досліджень не скасовують необхідності вивчення тієї ситуації, яка склалася в останні кілька років щодо охорони культурної спадщини в історичних містах. Є деякі системні речі, які стосуються всіх історичних міст і які дотепер не осмислені. Тому метою цієї статті є дослідження актуального стану охорони культурної спадщини в історичних містах з акцентуванням питань опрацювання науково-проектної документації як такої, що забезпечує системне збереження як пам'яток, так і традиційного характеру середовища.

Ще у 2001 р. Урядом було ухвалено рішення про те, що для кожного з історичних міст (401) необхідно:

розробити чи скоригувати розроблені раніше історико-архітектурні опорні плани;

на основі історико-архітектурних опорних планів розробити і затвердити у встановленому порядку:

а) межі й режими використання історичних ареалів;

б) межі й режими використання зон охорони пам'яток.

Усі проекти розпланування, забудови, реконструкції, що стосуються історичних ареалів цих міст, повинні були б погоджуватися з центральним органом охорони культурної спадщини; з цим же органом слід було погоджувати програми і концепції соціально-економічного й культурного розвитку, оскільки вони заторкують питання просторового устрою і розвитку цих міст.

Але найважливіше – відповідно до чинного законодавства в цих містах органи місцевого самоврядування можуть створювати свої органи охорони культурної спадщини.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р. № 909 затверджено Порядок визнання населеного місця історичним. Ним визначено, що після занесення міста до Списку має коригуватися генеральний план міста, який затверджується за погодженням з центральним органами охорони культурної спадщини. Пунктом 8 зазначена обов'язковість розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, які мають передувати розробленню проектної документації на будівництво та реконструкцію об'єктів архітектури, розташованих у межах історичних ареалів [1, с. 565–567]. До речі, ця урядова постанова дотепер не скасована і не змінена, тож обов'язковість розроблення історико-містобудівних обгрунтувань лишається чинною, попри безвідповідальні заяви Мінкультури про те, що з 1 січня 2019 р. історико-містобудівні обгрунтування, нібито, скасовані [8, арк. 15–16].

Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 було доручено (п. 2) Держбуду разом з Радою міністрів АР Крим, обласними державними адміністраціями протягом 2001–2005 рр. продовжити роботу з виявлення та дослідження сіл для занесення їх до Списку історичних

населених місць України [1, с. 551]. Цей пункт так і не був виконаний і список історичних сіл України не підготовлений. Щоправда Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень Мінкультури у 2009–2010 рр. виконав масштабне дослідження щодо формування Списку історичних сіл України і склав попередній список на 117 позицій. Проте за наявними даними, загальний перелік історичних сіл України може становити понад 500 позицій. На жаль, усі роботи в цьому напрямі з 2014 р. припинені.

Для розроблення історико-архітектурних опорних планів історичних міст існує відповідна нормативна й методична база у вигляді ДБН Б.2.2–3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту» (ці державні будівельні норми замінили собою аналогічні від 2008 р.). Ще у 2010 р. ми проаналізували наявність історико-архітектурних опорних планів історичних міст України й дійшли висновку, що ці документи розроблені в різні роки тільки по 160 історичних населених місцях (містах і смт), що становить 40% від їх загальної кількості; при цьому 114 з них, або 71% уже на той час застаріли і потребували коригування. Найкраще були забезпечені історико-архітектурними опорними планами історичні міста АР Крим, Миколаївська, Чернівецька і Сумська області; найгірше – міста Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Луганської, Хмельницької областей. Станом на початок 2019 р. ця невтішна ситуація принципово не змінилася: Міністерство культури України щорічно розглядає на предмет погодження від 5 до 10 історико-архітектурних опорних планів історичних міст, проте чимало з них дотепер не мають легітимних історико-архітектурних опорних планів, а значна частина має ці документи безнадійно застарілими. Звітуючи Верховній Раді України у квітні 2018 р., Міністерство культури України визнало, що тільки 23% з 401 історичного міста України мають затверджені історико-архітектурні опорні плани [8, арк. 10]. Про ступінь критичності наявної на сьогодні ситуації свідчить хоча б те, що найвідоміші, найбільші та найцінніші історичні міста України – Київ, Львів і Чернігів – станом на 1 січня 2019 р. не мають легітимних історико-архітектурних опорних планів.

З цим питанням нерозривно пов'язане й інше, не менш важливе: визначення історичних ареалів міст та режимів їх використання. Питанням історичних ареалів присвячено спеціальний нормативно-правовий акт. Це Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць. Його затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 92). Тут містяться критерії визначення меж історичних ареалів населених місць та вимоги щодо охорони зосереджених на їхніх теренах об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища. Документ також визначає принципи обмеження господарської діяльності на території цих ареалів та особливості їх взаємозв'язку з іншими частинами населених місць. Встановлено, що межі історичних ареалів населених місць визначаються при опрацюванні історико-архітектурних опорних планів. Наявна сьогодні ситуація з визначенням меж і режимів використання історичних ареалів в історичних містах України дозволяє впевнено стверджувати провал цієї роботи в масштабах усієї країни. Так, за матеріалами моніторингу наказів Міністерства культури України, з 401 історичного міста України тільки 80 (тобто 20%) мають розроблені й затверджені в установленому порядку історичні ареали, що залишає комплекси пам'яток і традиційний характер середовища інших історичних міст юридично беззахисними.

Згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Сьогодні ці питання регламентують ДСТУ Б Б.2.2–10:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування». Основна методична вимога щодо цієї науково-проектної документації полягає в тому, що зони охорони пам'яток разом з територіями пам'яток мають становити в кожному історичному місті цілісну взаємопов'язану систему спеціально виділених територій, на яких докладно регламентується землекористування, будівництво та інша господарська діяльність з метою забезпечення збереження нерухомої культурної спадщини у комплексі з пов'язаними природними та антропогенними ландшафтами. Ці території можна охарактеризувати як форму захисту і збереження нерухомої культурної спадщини шляхом регулювання середовища. Оскільки зони охорони пам'яток повинні забезпечувати належний містобудівний режим у межах розташування та композиційно-видового впливу об'єктів спадщини, ці зони не можуть бути запроектовані без вичерпних наукових досліджень.

Ситуація з опрацюванням меж і режимів використання зон охорони пам'яток в історичних містах України аналогічна тій, яка зазначена вище стосовно історико-архітектурних опорних планів та історичних ареалів: 75–80% міст потребують якщо не розроблення, то принаймні коригування зон охорони пам'яток.

Підводячи підсумки й опрацьовуючи перспективи щодо розвитку описаної ситуації в правильному напрямі, варто підкреслити, що найдієвішими заходами, які можуть практично забезпечити містобудівну охорону та збереження нерухомих пам'яток у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища історичних міст є:

1 – дослідження архітектурної та містобудівної спадщини з метою виявлення об'єктів цієї спадщини, які заслуговують занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка облікової документації (у т. ч. паспортизація пам'яток) та здійснення процедури експертної оцінки з подальшою державною реєстрацією таких об'єктів; в ін-

торичних містах найдоцільніше провадити ці дослідження при розробленні історико-архітектурних опорних планів;

2 – розроблення історико-архітектурних опорних планів історичних міст;

3 – опрацювання проектів зон охорони пам'яток з подальшим затвердженням меж і режимів використання зон охорони пам'яток дискретно чи у межах всього історичного міста;

4 – визначення історичних ареалів міст та затвердження їх меж і режимів використання;

5 – інтеграція зазначеної вище науково-проектної документації в розроблення (коригування) генеральних планів відповідних історичних міст.

Найважливішими практичними заходами є розроблення історико-архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток. Вони мають практичний сенс тільки в комплексі і в єдиній послідовності, коли результати розроблення історико-архітектурного опорного плану втілюються в проекті зон охорони пам'яток та науково-проектній документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів. Тільки повний комплекс цих робіт, проведених послідовно і в короткий термін (1–2 роки), єдиною групою фахівців, може забезпечити результативність заходів містобудівної охорони культурної спадщини і традиційного характеру середовища. Прикладом успішно здійсненої такої роботи є м. Глухів.

У містобудівній документації – генеральних планах і детальних планах територій історичних міст історико-архітектурні опорні плани, межі історичних ареалів та зони охорони пам'яток є основою для прийняття проектних рішень щодо забезпечення охорони нерухомої культурної спадщини, розпланування та забудови. На сьогодні частина генеральних планів міст, розроблених протягом 2000–2018 рр., включають історико-архітектурний опорний план, зони охорони пам'яток, межі й режими використання історичних ареалів як основу стратегії подальшого розвитку цих міст (Одеса, Чернівці, Суми, Миргород, Біла Церква, Васильків, Ізмаїл, Тростянець, Глухів та ін.). Але значно більша кількість історичних міст позбавлена цих атрибутів цивілізованого розвитку.

З огляду на це можна зробити висновок, що в Україні протягом наступного десятиріччя (2020–2030 рр.) необхідно комплексно опрацювати науково-проектну документацію по більш ніж 300 історичних міст. З цього випливає, що відповідні науково-проектні організації, спеціалізовані у сфері охорони культурної спадщини, мають щорічно опрацьовувати до 30 історичних міст, що потребуватиме щорічного фінансування до 30 млн. грн.

Практика містобудівної діяльності в історичних містах висуває нові завдання, для вирішення яких необхідно оновлювати нормативно-правовий інструментарій. У цьому сенсі найскладнішою групою проблем є питання ідентифікації та забезпечення збереження територій та об'єктів, визнаних пам'ятками ландшафту та містобудування. Необхідно також розробити окремі нормативно-правові акти (або доповнити існуючі) в частині забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини в сільських населених місцях і поза межами поселень, оскільки ця проблематика має свою специфіку й задовільно вирішується тільки в разі створення державного історико-культурного заповідника.

Подальше розроблення нових та удосконалення чинних нормативно-правових актів потребує випереджального розвитку науково-дослідних і науково-проектних робіт у цій сфері, а також обов'язкову практичну апробацію пропонованих методик і правових механізмів.

ПОСИЛАННЯ

1. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – 796 с.

2. Бевз М. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України). Автореф. дис. доктора архітектури: 18.00.01 / Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури. – Харків, 2004. – 34 с.

3. Рибчинський О. Місцева громада та збереження спадщини в контексті ревіталізації ринкових площ історичних міст України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 42. К.: КНУБА, 2016. – С. 120–126.

4. Царенко С., Білоус М. Актуальні проблеми охорони та збереження пам'яток архітектури // Містобудування та територіальне планування. – Вип. 50. – К.: КНУБА, 2013. – С. 713–717.

5. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

6. Вечерський В. Проблеми збереження традиційного характеру середовища м. Києва містобудівними засобами // Міжнародний семінар «Проблеми та досвід збереження історичних територій та об'єктів культурної спадщини». Тези доповідей. – К.: АртЕк, 2002. – С. 48–51.

7. Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. Вечерського В.; Відп. за вип. Сердюк О. – К.: Фенікс, 2011. – 454 с.

8. Лист Кабінету Міністрів України Верховній Раді України від 13.04.2018 р. № 5164/0/2–18.

Вечерский В.В. Охрана культурного наследия в исторических городах

Статья посвящена проблематике комплексного сохранения недвижимых памятников культурного наследия и традиционного характера среды в исторических городах Украины. С учетом этого рассмотрен характер и особенности такого профессионального инструментария памятникоохранителей как научно-проектная документация: историко-архитектурные опорные планы, определения границ и режимов использования исторических ареалов и зон охраны памятников.

Ключевые слова: *культурное наследие, исторические города, научно-проектная документация, исторические ареалы, зоны охраны памятников.*

Vechersky V.V. Protection of cultural heritage in historic cities

The article is devoted to problems of complex preservation of immovable monuments of cultural heritage and traditional nature of the environment in historical cities of Ukraine. In view of this, the nature and features of such professional equipment of historic preservation as scientific and project documentation are considered: historical and architectural master plans, definition of limits and modes of use of historical habitats and areas of protection of monuments.

Key words: *cultural heritage, historical cities, scientific and project documentation, historical areas, areas of protection of monuments.*

20.01.2019 р.

УДК 281.9(477-25)«21»

В.О. Зайцева

ОСОБЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ АНСАМБЛЮ ТРАПЕЗНОЇ ЦЕРКВИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ВІД СТВОРЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

Стаття висвітлює історію створення та особливості реставрації пам'ятки архітектури національного значення – Трапезної церкви з палатою Києво-Печерської лаври як підґрунтя для оптимального вирішення сучасних нагальних проблем, пов'язаних з охороною та збереженням історико-культурної спадщини.

Ключові слова: *Києво-Печерська лавра, Трапезна церква, архітектура, монументальний живопис, дослідження, реставрація.*

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю удосконалення методичної, правової бази та узагальнення попереднього практичного досвіду у царині збереження, охорони та реставрації архітектурної та мистецької спадщини, зосередження уваги на їх комплексному дослідженні у зв'язку з втратою автентичності внаслідок пізніх ремонтів, поновлень, реставрацій.

Ансамбль сучасної Трапезної церкви та палати побудований за проектом академіка В.М. Ніколаєва в 1893–1895 рр. на місці старого обвітшавшого храму в ім'я святих апостолів Петра і Павла [1, арк. 125]. Відомостей про історію первісного храму небагато. Згідно архівних джерел церква з приєднаною до неї із західної сторони братською трапезною була зведена в 1109 році за велінням князя Гліба Всеславича при ігумені Феоктисті [2, арк. 1]. За період свого існування храм зазнавав багато втрат та руйнувань, внаслідок чого неодноразово відновлювався та перебудовувався. Зі зміною архітектурного обличчя храму змінювалося і його живописне оздоблення.

Після пожежі 1718 року та проведення відновлювальних робіт Трапезна церква набула барокових абрисів. Проте влітку 1893 року будівлю було вирішено взагалі розібрати, а на її місці спорудити нову, проект якої втілив в життя архітектор В.М. Ніколаєв, а ліпне оздоблення фасадів виконав майстер Іван Телєшов [3, арк. 77]. Пізніше цей факт був розцінений дослідниками як спотворення архітектурного образу лаврського ансамблю [4, с. 66]. Вирішена у формах псевдовізантійської архітектури новобудова стала зразком занепаду української архітектури – втратою почуття міри, стилю, еклектики та характеризувалася відсутністю архітектурно-мистецької вартості [5, с. 20].

На межі XIX–XX ст. нове будівництво та виконання стінопису в Трапезній церкві вимагало залучення найвідоміших та найвпливовіших в той період майстрів, архітекторів, художників. На думку відомого дослідника мистецтва Києво-Печерської лаври В. Шиденка це було пов'язане зі зростанням революційних настроїв в країні, а відтак зниженням релігійної зацікавленості населення.

Будівля являє собою прямокутну в плані з напівкруглою абсидою споруду. Єдиний квадратний у плані з конхами у кутах об'єм церкви накритий великою світловою банею, завершеною декоративною главкою. Зі сходу до нього примикають три вівтарні приміщення – конха вівтаря та ризниця з дияконником, із заходу – двоповерхова палата з великою приймальною залою на першому поверсі та службовими палатами на другому. Фасади Трапезної церкви оздоблені пілястрами, розділеними на квадратні фільонки з орнаментальним заповненням. У 1906 році фасади, що первісно були виконані в жовтій цеглі на вапняному розчині, були оштукатурені (рис. 1).

Рис. 1. Трапезна церква з палатою. Загальний вигляд

На сьогодні винятковий інтерес представляють монументальні розписи пам'ятки. Концепція розписів нового храму була спрямована, в першу чергу, на збереження впливу церкви на віруючих шляхом повернення їх до храмів. Для керівництва живописними роботами в інтер'єрі нового храму було запрошено талановитого художника-архітектора Олексія Щусєва, який, закінчивши курс наук у Вищому художньому училищі при Імператорській академії мистецтв, отримав прихильність лаврського керівництва ще під час участі у розробці проекту головного іконостаса Великої Лаврської церкви [6, с. 159]. В період 1902–1911 рр. він особисто керував усіма художніми роботами в Трапезній церкві та братській Трапезі. Крім того, виконав підготовчі роботи: розбивку стін під живопис та орнаменти, проекти іконостаса, закліросних кіотів, солей та панелі церкви, за що був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеню [7, арк. 2]. Окрім Щусєва до команди виконавців долучилися досвідчені художники Г.І. Попов, І.С. Іжакевич та А.А. Лаков.

Монументальний живопис інтер'єру Трапезної палати виконано в техніці олійного живопису на ґрунтованій оштукатуреній основі, займаючи всю площу стін та склепінь. Окремі сюжетні сцени із зображеннями життя Ісуса Христа та шанованих Києво-Печерських святих розділено видовженими віконними та дверними прорізами з арковими завершеннями. Зображені в повний зріст на тлі пейзажу фігури святих та сюжетні сцени гармонійно поєднані з розмаїттям орнаментальних композицій, що

включають рослинні та геометричні елементи. Пейзажні мотиви відтворюють безмежний світ фантазії художників, насичуючи простір райськими краєвидами на мерехтливому золотому тлі, що символізує Небесне царство.

Після створення в Києво-Печерській лаврі Всеукраїнського музейного містечка будівля експлуатувалась для розміщення експозицій з антирелігійною тематикою.

Зазнавши значних руйнувань після вибуху Успенського собору під час Другої світової війни, Трапезна церква з палатою потерпала від атмосферних чинників та недбальства. З доповідної записки Голові Ради Міністрів УРСР Д.С. Коротченко від голови комітету в справах культурно-просвітницьких установ Овчаренко від 13 квітня 1948 року дізнаємось: *«Историко-архитектурные памятники Государственного историко-культурного заповедника «Киево-Печерская лавра» находятся в крайне угрожающем аварийном состоянии […] Трапезная церковь вместо ремонта разворовывается жильцами, порвано железо, выломаны оконные переплеты. Крыши раскрыты и вода течет по стенам и карнизам, обламывая выступающие на стенах элементы архитектурного убранства»* [8] (рис. 2).

Рис. 2. Руїни Успенського собору та Трапезна церква після Другої світової війни

Під час війни вибуховою хвилею дах Трапезної палати був повністю знесений, північна частина стіни отримала повздовжній вигин, що призвело до збільшення прольоту в центральній частині будівлі на 15 см відносно прольотів торцевих стін, та нахил в бік Успенського собору на 3 см від вертикалі. Після завершення першої черги відновлювальних робіт в 1956 році були здійснені обміри та підготовлено проект реставрації, яким передбачалось використання другого поверху трапезної під службові та експозиційні приміщення. Проте виконати зазначені роботи можна було тільки здійснивши повне перепланування приміщень другого поверху. Тому наступний етап заходів 1973–1977 рр. включав розвантаження склепінь міжповерхового перекриття, що перекриває центральний проліт палати, та заміну існуючої дерев'яної конструкції даху металевими фермами. Також під час реставрації були повністю розібрані всі перегородки до поперечної цегляної стіни та частина підлоги. Дах будівлі перекрито новим листовим оцинкованим залізом [9].

У 1969 році бригада художників-реставраторів УСНРВУ під керівництвом В. Бабюка приступила до комплексу консерваційно-реставраційних робіт на монументальному живописі. Під час обстеження стінопису палати в повоєнний період фахівцями був відмічений вкрай аварійний стан збереження, особливо в місцях проникнення вологи ззовні. Так, на окремих ділянках південної стіни вода вимила в'язиво зі штукатурного шару, внаслідок чого штукатурка розпорошилась, а фарбовий шар відшарувався від неї у вигляді великих «коржів» із загнутими краями. Втрати живопису складали дві третини від загальної площі. (рис. 3) Живопис північної стіни постраждав внаслідок вибуху Успенського собору – штукатурка разом із фарбовим шаром розтріскалася та вкрилася сіткою волосяних тріщин. Розпис на цій ділянці вцілів тільки завдяки якості штукатурного шару та гарному зчепленню його з кладкою стіни. Втрати живопису, що складали близько 30%, спостерігалися загалом в нижній частині, на панелі, уздовж склепіння, навколо віконних та дверних прорізів. Майже повністю втраченими виявилися розписи на склепінні палати; вони збереглися лише на 1–2%. Крім того, монументальний живопис був вкритий сіткою жорсткого кракелюру, осередками лущень фарбового шару та відшарувань штукатурки, шаром потемнілого розкладеного лаку та ущільненим пиловим забрудненням [10].

До загальної програми відновлення стінопису в повоєнний період увійшли заходи з закріплення штукатурної основи із застосуванням ін'єкцій та пресу з нагелями, відновлення зв'язку між основою та фарбовим шаром, видалення поверхневих забруднень та розкладеного покривного шару. Після шпаклювання виконувалось тонування втрат та заповнення фігурних і орнаментальних композицій. Втрати позолоти імітувались олійними фарбами. Проте, ділянка південної стіни Трапезної палати вимагала прийняття більш радикальних рішень. Значні її руйнування були спричинені проникненням дощової води і талого снігу в кладку стіни. Волога потрапляла через щілину, що утворилася в місці примикання стіни та площі тераси, розміщеної на одному рівні з перекриттям стелі ззовні. Під час обстеження вологість штукатурки в окремих ділянках сягала 39%.

Рис. 3. Стан стінопису Трапезної палати. 1969 рік

Рис. 4. Фрагмент композиції «Чудовий лов риби» до реставрації

У зв'язку з аварійним станом зазначену частину живопису, що включала велику багатофігурну композицію «Чудовий лов риби» та фігури святих, загальною площею 34,73 м², вирішено було перенести на нову основу (рис. 4). При цьому головним завданням було швидко зняти живопис без попереднього просушування, видалення пилу та інших заходів, що могли спричинити ще більші руйнування. Для цього на основі експериментальних робіт та лабораторних досліджень була розроблена спеціальна методика. Перед кріпленням нової основи під живопис стіна була ретельно очищена від залишків старої штукатурки та антисептована розчином формаліну. За допомогою нержавіючих шурупів до стіни кріпились дерев'яні рейки 5 х 3 см. Новою основою, на яку переносився живопис, слугували листи дюралюмінію розміром 205 х 150 см.

Упродовж 1975–1976 рр. був проведений комплекс реставраційних заходів і в Трапезній церкві. Поверхня стінопису була вкрита товстим шаром забруднень. Забруднення в куполі були настільки щільними, що живопис майже не проглядався. Окрім цього, мали місце пошкодження живопису, здійснені під час монтажу експозицій. Так, вікна вівтаря були замуровані сухою штукатуркою, а до стін залізними штирями були прикріплені металеві труби. Південна арка була закладена цеглою, так як в дияконнику влаштували телефонну станцію Заповідника.

Сучасний стан пам'ятки архітектури Трапезної церкви з палатою безпосередньо пов'язаний з результатами комплексних реставраційних робіт, проведених в 2011–2014 рр. Програма заходів, розроблена інститутом «УкрНДІпроектреставрація» на основі наукових досліджень та обмірних креслень, була розділена на два етапи. До першого увійшли ремонтно-будівельні роботи на фасадах та інтер'єрах пам'ятки, до другого – консерваційно-реставраційні заходи на монументальному живописі. Замовником робіт виступила Свято-Успенська Києво-Печерська лавра в особі її намісника – митрополита Вишгородського і Чорнобильського Високопреосвященнійшого Павла, проектувальником – інститут «УкрНДІпроектреставрація», виконавцем – фірма «Уютный дом».

На той час Трапезна церква з палатою вже використовувалася служителями Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври для проведення богослужінь, під час яких в приміщеннях спостерігалось значне скупчення прочан. Одним із завдань було налагодження належної вентиляції приміщень. На момент огляду вентиляційні решітки у Трапезній палаті були вкриті паркетною підлогою, влаштованою під час повоєнної реставрації. В процесі натурних досліджень виявлено, що частина вентиляційних каналів не працює, інша – використовується не за призначенням. Крім того, дослідження міжповерхового простору показали необхідність посилення перекриття між підвалом та першим поверхом.

Навесні 2013 року під шаром демонтованого паркету було виявлено залишки автентичної керамічної підлоги (близько 50% від загальної площі), що послугувала підґрунтям для ескізу проекту її реставрації. Однак, її стан був незадовільний. Авторами проекту І. Гриньовим та Н. Малій було запропоновано доповнити втрачені фрагменти за рахунок виготовлення нової плитки, яка б мала схожість за малюнком та кольоровою гамою до автентичної. Втім, у представників монастиря було своє бачення щодо покриття підлоги та інших заходів,

Рис. 5. Загальний вигляд інтер'єру Трапезної палати до проведення консерваційно-реставраційних та відновлювальних робіт. 2013 рік

передбачених проектом. Керуючись бажанням закінчити роботи до святкування 1025-річчя Хрещення Русі, ними було прийнято рішення про виконання мостіння у Трапезній палаті з гранітних плит без виконання попередніх робіт з підсилення склепінь нижньої частини підвалу. Окрім цього, фахівцями були відмічені й інші невідповідності з проектом. Не виконано рішення щодо кількості та схеми розміщення в підлозі вентиляційних отворів, а також рішення конструктивної частини проекту щодо заміни верхньої частини перекриття над підвалом. У зв'язку з необхідністю забезпечення функціонування в Трапезній церкві хорів під час богослужінь робочим проектом пропонувалося виконання тимчасових гвинтових металевих сходів та огородження хорів із зауваженням, що вони *«історично не існували і є сучасним новим елементом, який змінює автентичний історичний інтер'єр пам'ятки національного значення»* [10]. Дозвіл на проектування гвинтових сходів дало Міністерство культури України. Зміни відбулися і з влаштуванням архієрейського амвону в інтер'єрі церкви, який теж був відсутній в проекті О. Щусєва. Амвон вперше з'явився після надання приміщень Трапезного храму монастирю Свято-Успенської Києво-Печерської лаври для проведення щоденних богослужінь. Спочатку було встановлено металеву огорожу солеї, однак в липні 2014 року вона була замінена на мармурову.

Наступний етап реставрації пам'ятки включав відновлення стінопису Трапезної церкви та палати. Крім цього, до програми також увійшли заходи з реконструкції розпису центральної частини склепіння палати, де живопис був втрачений в роки війни (рис. 5). Над розписом працювали дві бригади спеціалістів: перша займалася реставрацією монументального живопису (художники-реставратори: Л.І. Кравцова, В.А. Кравцов, В.В. Колесніков, В.Р. Шевчук), відповідно друга – відтворенням втрачених розписів палати (художники: О.С. Пігарьов, О.В. Григоров, В.О. Григоров та О.І. Сіренко).

Після проведення ще в радянський період реставрації автентичних монументальних розписів з'явилися тріщини в штукатурному шарі, багато втрат фарбового шару, відшарування та лущення живопису, жорсткий кракелюр з підійнятими краями. Поверхня була вкрита таким товстим шаром ущільненого забруднення, що в окремих місцях зображення майже не проглядалося. Особливо були забруднені вівтарна частина та поверхня стін основного об'єму церкви. Крім цього, головне завдання реставраторів полягало в здійсненні усіх заходів у максимально стислий термін.

Для виконання завдання була застосована традиційна методика з відновлення штукатурного шару та втраченого зв'язку між ґрунтом та основою, шпарування та шпаклювання тріщин, втрат та закріплення фарбового шару. Неабиякого досвіду потребував процес видалення ущільненого забруднення з поверхні живопису. Для цієї операції були застосовані спеціальні хімічні поверхнево-активні розчини з індивідуальним підбором до кожної ділянки розписів. Після виконання всіх підготовчих робіт проведено живописне відновлення втрат олійними фарбами в тон авторського живопису та покриття живопису захисним шаром реставраційно-

Рис. 6. Інтер'єр Трапезної палати, сучасний вигляд

го лаку. Навесні 2014 року всі консерваційно-реставраційні та відновлювальні роботи були завершені на високому професійному рівні [11] (рис. 6).

На сьогодні загальний стан монументального живопису в інтер'єрах церкви та палати задовільний, однак на поверхні живопису відмічені зміни окремих ділянок: осередки дрібних втрат фарбового шару від механічного пошкодження по всьому периметру орнаментованих панелей палати; збільшення площі локальних втрат та відшарувань живопису по всій поверхні стелі, членованої кесонами, з північної та південної сторони палати, кіптява.

Основними чинниками змін було визначено порушення вимог відомчої Інструкції щодо температурно-вологісного режиму експозиційних об'єктів Заповідника, а також відсутність належної вентиляції приміщення. В результаті скупчення великої кількості відвідувачів під час богослужінь та свят відбувається активне осідання конденсату на поверхнях стін, оздоблених живописом.

Наслідки безвідповідальності та невдалих конструктивних рішень почали проявлятися і в інших частинах пам'ятки. У 2018 році при огляді підвального приміщення, що знаходиться у користуванні монастиря, зафіксоване значне замокання та розвиток пліснявих грибів на поверхні західної стіни підвалу та інших ділянках. Згідно розробленого інститутом «УкрНДІпроектреставрація» «Проекту реставрації та пристосування Трапезної церкви …», який в 2011 році отримав позитивний висновок Державної експертизи, для забезпечення системою вентиляції Трапезної палати пропонувалося виконати вентиляційні отвори в підлозі та перекритті в тій же кількості та за тією ж схемою, як було в автентичній підлозі. Проте, під час проведення робіт 2011–2014 рр. замість 62 вентиляційних отворів залишили тільки 18, решту забетонували та закрили мостінням з гранітних плиток.

Таким чином, відсутність чітких критеріїв щодо меж втручання в пам'ятку призводить до незворотних наслідків. Питання, пов'язані з її збереженням в автентичному вигляді, залишаються проблемними, потребуючи належної регламентації в пам'яткоохоронній і реставраційній царині.

ПОСИЛАННЯ

1. Центральний державний історичний архів, м . Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 128, оп. 2 заг., спр. 334.
2. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 203.
3. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 3121.
4. Степовик Д.В. Києво-Печерська лавра. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 80 с.
5. Логвин Г.Н. Киево-Печерская лавра. – М.: Искусство, 1958. – 22 с.
6. Шиденко В.А. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври (російською мовою). – К.: НКПІКЗ, Фенікс, 2008. – 256 с.
7. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 3270.
8. Документальний архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – КПІКЗ), оп. 3, спр. 3. «Отдел охраны и изучения памятников архитектуры. Справки и отчеты по реставрации памятников архитектуры».
9. Науково-технічний архів інституту «УкрНДІпроектреставрація». Трапезная, корпус №29. Проект реставрационно-строительных работ. Т. 4.
10. Науково-технічний архів інституту «УкрНДІпроектреставрація». Отчет по реставрации живописи палаты Трапезной церкви КПГИКЗ. – К., 1977.

11. Науково-технічний архів НКПІКЗ. Науковий звіт про проведенню ремонтно-реставраційних робіт по пам'ятці архітектури національного значення «Трапезна церква з трапезною палатою», корпус № 29, (охор. № 4/26) по вул. Лаврська, 9 м. Києва у 2014 році. Витяг з протоколу № 1 засідання Науково-реставраційної ради НКПІКЗ від 26.02.2014.

Зайцева В.А. Особенности реставрации ансамбля Трапезной церкви Киево-Печерской лавры: от создания к современности

Статья освещает историю создания и особенности реставрации памятника архитектуры национального значения – Трапезной церкви с палатой Киево-Печерской лавры как основание для оптимального решения современных насущных проблем, связанных с сохранением историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *Киево-Печерская лавра, Трапезная церковь, архитектура, монументальная живопись, исследования, реставрация.*

Zaitseva V.O. Features of the restoration of the ensemble of the Refectory Church of Kyiv-Pechersk Lavra: from creation to modernity

The article covers the history of creation and peculiarities of the restoration of the monument of architecture of national importance - the Refectory Church of Kyiv-Pechersk Lavra as the basis for the optimal solution of contemporary pressing problems associated with the preservation of historical and cultural heritage.

Key words: *Kyiv-Pechersk Lavra, Refectory Church, architecture, monumental painting, research, restoration.*

04.02.2019 р.

УДК 556.3–551.44(477–25)

І.А. Черевко

ГІДРОГЕОЛОГІЧНІ УМОВИ ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СТАН ПАМ'ЯТОК

Одним з головних факторів деформації пам'яток на території Києво-Печерської лаври є їх підтоплення внаслідок зміни гідрогеологічних умов. Спостереження за режимом ґрунтових вод та аналіз отриманих даних дозволяє визначити характер поширення водоносних горизонтів, вплив гідрогеологічних умов на стан пам'яток, розробити відповідні заходи захисту.

Ключові слова: *підтоплення, режим ґрунтових вод, розповсюдження водоносного горизонту, гідрогеологічні умови.*

Одним з головних процесів, що призводить до деформації пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври, є підтоплення їх як ґрунтовими, так і поверхневими водами. Значного впливу на технічний стан будівель та споруд завдає саме підтоплення ґрунтовими водами. Тому вивчення гідрогеологічних умов (режиму ґрунтових вод та характеру поширення водоносних горизонтів) є одним з основних у системі комплексного моніторингу історичних територій. Мета даної роботи – визначення чинників впливу, що призводять до порушення гідрогеологічних умов території Києво-Печерської лаври. Актуальність роботи полягає у визначенні впливу зміни режиму ґрунтових вод на стан пам'яток архітектури та заповідної території.

Характеристика водоносних горизонтів. На території Києво-Печерської лаври поширені три ґрунтових водоносних горизонти: у четвертинних еолово-делювіальних і озерно-льодовикових відкладах на плато (Верхня лавра, верхня частина схилів, Гостинний двір, Дальньопечерний пагорб), у четвертинних делювіальних ґрунтах на схилах і, повсюдно, в олігоценових (харківських) пісках [1]. На стан пам'яток та території опосередковано впливають перший та частково другий водоносні горизонти, що фактично є одним об'єднаним.

Водоносний горизонт у четвертинних озерно-льодовикових, флювіогляціальних та еолово-делювіальних відкладах (vdQI$_{II-IV}$ + lg, f Q$_{II}$). Водомісткими є моренні суглинки та супіски, серед яких у вигляді прошарків, потужністю 1,0–4,0 м, залягають флювіогляціальні піски. На окремих ділянках вода є і в лесовидних суглинках. Потужність горизонту невитримана і змінюється від 2,0–3,0 до 15,0–20,0 м, місцями більше. Абсолютні відмітки рівнів ґрунтових вод (далі – РГВ) змінюються від 150,0 до 180,0 м. Коливання рівнів носять циклічний характер, їх річна амплітуда звичайно не перевищує 0,5–1,0 м, однак у випадку аварійних поривів водонесучих комунікацій спостерігається швидкий підйом рівнів до 2,0–4,5 м. Характерні глибини залягання горизонту – від 12,0 до 18,0 м, в зоні виклинення – 2,5–3,5 м. Коефіцієнти фільтрації моренних та лесовидних суглинків становлять 0,05–0,5 м/доб, флювіогляціальних пісків – 2–8 м/доб.

В основі горизонту залягає шар водотривких бурих та строкатих глин. В місцях їх розмиву четвертинний водоносний горизонт утворює комплекс з горизонтами, що приурочені до полтавських та харківських пісків. Живлення четвертинного водоносного горизонту відбувається за рахунок атмосферних опадів та витоку із комунікацій. Розвантажується на схилах у водоносний горизонт, що міститься у делювіально-зсувних ґрунтах, та перетікає у розташований нижче водоносний горизонт у олігоценових (харківських пісках).

Водоносний горизонт у делювіально-зсувних грунтах (d-cQ$_{III-IV}$) розповсюджений на схилах плато та Лаврського яру. Вода міститься у змішаних піщано-глинистих породах (супіски, суглинки, піски) потужністю до 5,0–10,0 м, що сповзли з верхніх ділянок плато. РГВ залягають на абсолютних позначках від 140,0 до 170,0 м. Глибина залягання коливається від 1,0 до 10,0 м, частіше 3,0–5,0 м. Потужність горизонту складає 1,0–6,0 м. Річна амплітуда складає 0,5–1,3 м, інколи 2,5 м. Коефіцієнти фільтрації обводнених ґрунтів становлять 0,05–2,0 м/доб. Водотривким шаром для горизонту у верхній частині схилів є товща бурих та строкатих глин, у середній частині – глинисті різновиди зсунутих порід.

Живлення горизонту відбувається за рахунок розвантаження підземних вод четвертинного водоносного горизонту, атмосферних опадів та техногенних витоків.

Окремо слід виділити *тимчасовий водоносний горизонт типу верховодки*, який утворюється на поверхні водотривких шарів (моренні суглинки, бурі та строкаті глини), які залягають на незначній глибині на території

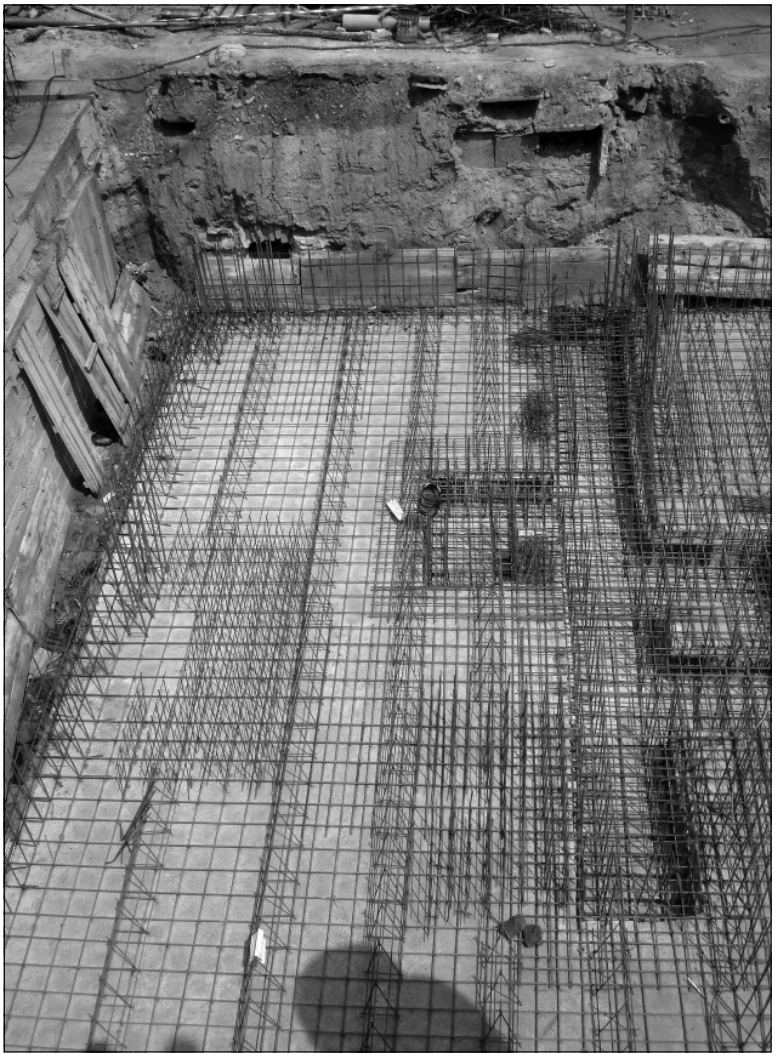

Рис. 1. Зруйнована дренажна галерея в межах котловану при відновленні корпусу № 57 на території Гостинного двору

Нижньої лаври (Господарче подвір'я, Ближньопечерний пагорб, Дальньопечерний пагорб). Вода міститься у насипних та делювіальних ґрунтах (супіски, суглинки), потужність горизонту складає від 1,0 до 2,5 м, глибина залягання коливається від 0,4 до 3,0 м. Водоносний горизонт формується головним чином за рахунок інфільтрації атмосферних опадів та внаслідок витоків з мереж. І хоча потужність його незначна, існування горизонту в часі досягає до 5–7 місяців.

У 1990-ті роки на території Києво-Печерської лаври створено гідрогеологічну мережу спостережень за рівнями ґрунтових вод, яку розширено у 2003, 2007 та 2018 роках. На даний час спостереження ведуться по 17-ти свердловинах на Верхній лаврі і її схилах та по 27-ми свердловинах на Нижній лаврі (Гостинному дворі, Дальньопечерному пагорбі, детально – у саду Ближніх печер).

РГВ в межах Верхньої лаври знаходяться на відмітках 178,0–181,0 м, за весь період спостережень (1990–2018 рр.) найвищі рівні спостерігались у 1996 та 2008–2009 роках. В останні роки довготривалі підйоми рівнів фіксувались у свердловинах, розташованих найближче до вул. Лаврської, де проходять міські магістралі водонесучих мереж. Багаторічна амплітуда коливань по режимній свердловині № 1 (розташована біля корпусу № 6) склала 1,7 м.

На території Нижньої лаври (Гостинний двір), де кількість свердловин обмежена, коливання РГВ зазвичай мають циклічний характер – найвищі рівні спостерігаються навесні кожного року, а найнижчі – у зимовий період. Річна амплітуда становить 0,4–1,5 м.

На схилах Лаврського яру ґрунтові води залягають на глибині від 0,9 до 3,2 м від денної поверхні *(зафіксовані спостережними свердловинами у саду Ближніх печер)* з абсолютними позначками 147,8–161,2 м. Потужність водоносного горизонту складає 1,0–5,0 м. Амплітуда коливань становить 1,2–3,4 м. У верхній частині території водоносний горизонт має постійний характер, у нижній – тимчасовий, формується на поверхні глин під час сніготанення та довготривалого періоду опадів і тримається протягом 6–8 місяців.

Чинники, що призводять до порушення гідрогеологічних умов території. Як показали багаторічні режимні спостереження, основні порушення природного гідрогеологічного режиму обумовлені акумуляцією поверхневого стоку *(здебільшого, накопичення снігових мас на локальних ділянках)*, витоками з водонесучих комунікацій, значним притоком з боку прилягаючої міської забудови, спорудженням будівель на заглиблених пальових основах, ліквідацією існуючих дренажних галерей тощо.

Витоки з комунікацій неодноразово призводили до локального формування верховодки, різких підйомів РГВ, затоплення підвалів, перезволоження і деформацій конструкцій будівель тощо. У 1994 році порив тепломережі на території Економічного подвір'я Верхньої лаври призвів до підйому РГВ на 4,6 м, аварії водогонів у 1998–2008 роках неодноразово призводили до підйомів РГВ на 1,5–2,4 м. В результаті відбувалось перезволоження нижньої частини товщі лесових ґрунтів *(залягають в основі всіх пам'яток на території Верхньої лаври)*, їх просідання і, як наслідок, неоднорідне осідання фундаментів споруд з утворенням конструктивних тріщин *(корпус № 5 «тріснув» майже навпіл, утворилась тріщина з розкриттям до 5 см)*. Після неодноразових аварій водогону біля корпусу № 35 у 1995 та 1998 роках в саду Ближніх печер вода витікала у вигляді джерел, перезволожила ґрунтовий масив та призвела до формування масштабних зсувів (до 100 м^3 кожного разу).

На території Нижньої лаври гідрогеологічна ситуація, де глибина залягання РГВ становить 1,1–4,5 м, ускладнюється залежністю режиму ґрунтових вод від характе-

ру живлення – інфільтрації атмосферних опадів, головним чином сніготанення. Щорічно навесні за рахунок живлення водоносного горизонту талими та дощовими водами РГВ підвищуються на 0,5–1,5 м та відбувається розширення площі водоносного горизонту (або утворення тимчасового). Роль своєрідної греблі для потоку ґрунтових вод відіграють підпірні стінки, заглиблені стрічкові фундаменти будівель.

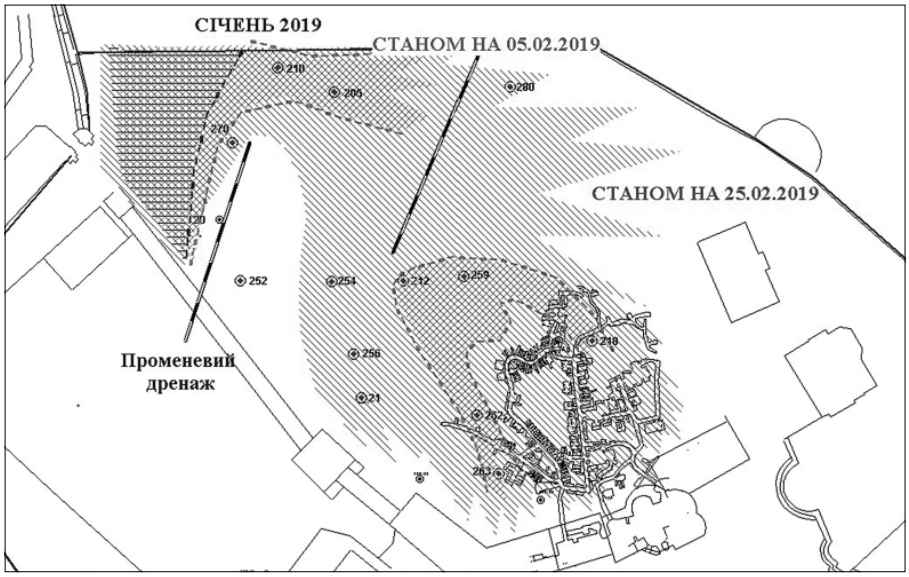

Рис. 2. Утворення та розповсюдження тимчасового водоносного горизонту на території саду Ближніх печер (Ближньопечерний пагорб) у лютому 2019 року

Суттєвого негативного впливу на усталені віками гідрогеологічні умови території завдала реабілітація території Гостинного двору Нижньої лаври. Гостинний двір сформувався в історичні часи і вже навіть у ті часи будівлі споруджувались в умовах високого залягання рівнів ґрунтових вод, що враховувалось при будівництві – проектувались дренажні галереї навколо *(як зовні, так і всередині)* фундаментів споруд. Під час реставрації та реабілітації історичних будівель та зведення нових споруд, при плануванні території та влаштуванні фундаментів протягом останніх десятиліть зафіксоване порушення розгалуженої мережі цегляних дренажних галерей та водовідводів, які зводились у XIX ст. При зведенні у 2004 році двох нових корпусів *(за сучасною нумерацією № 65 та 65 а)* було порушено і виключено з роботи цегляну галерею, що проходила на глибині біля 3-х метрів з півночі на південь – поперек потоку ґрунтових вод.

Під час реконструкції корпусу № 57 *(а саме влаштування плитних та пальових фундаментів)* у 2012 році було розібрано та виключено з роботи три цегляні дренажні галереї: дві уздовж потоків ґрунтових вод з північної та південної сторін, одну – поперек потоку, яка проходила на глибині біля 3-х метрів під корпусом № 57 (з нагірної, західної сторони) та декілька дренажних вусів *(цегляні галереї, поперечним перетином 0,2 х 0,25 м)*. Згодом північну поздовжню галерею було переключено в міську дощову каналізацію, що проходить уздовж північного фасаду корпусу № 56. Південну поздовжню галерею заглушено з обох боків (закладено цеглою). Поперечну галерею, перетином 0,5 х 0,6 м, було розібрано повністю в межах котловану і навіть не заглушено (рис. 1).

Ліквідація частини дренажної системи Гостинного двору, яка протягом майже півтора століття регулювала гідрогеологічну ситуацію на території, може суттєво вплинути на стан будівель. Не виключено, що саме порушення цієї системи призвело до наступної ситуації:

- ґрунтові води надходять усталеними шляхами до місць їх розвантаження (в даному випадку – дренажної галереї);

- фактична відсутність місця розвантаження призводить до накопичення зайвої води у ґрунтовому масиві, підйому рівнів ґрунтових вод та створення баражного ефекту;

- збільшення гідродинамічного напору змушує ґрунтові води вишукувати нові шляхи розвантаження, тобто призводить до перенаправлення їх потоків.

Таким чином і відбувається підтоплення частин лінійних споруд.

Підпірні стіни та заглиблені фундаменти відіграють роль своєрідної греблі для потоку ґрунтових вод. Підпірні стіни уздовж північного фасаду корпусів № 36–48 та західного фасаду корпусу № 43 затримують потік ґрунтових вод, створюють баражний ефект, призводять до утворення тимчасового водоносного горизонту, в подальшому відбувається перезволоження ґрунтового масиву та розвантаження утвореного водоносного горизонту в розташовані на глибині лише біля 6–8 м лабіринти Ближніх печер. Масивні підпірні стіни уздовж вул. Ближньопечерної та уздовж ділянки № 3 Оборонної стіни навколо Ближніх та Дальніх печер, зведені на заглиблених на 15–20 м вглиб ґрунтового масиву палях Ø 800 мм, перекрили водоносний горизонт і створили умови для перенаправлення потоків ґрунтових вод напору внаслідок виникнення баражного ефекту від пальової основи.

Вплив гідрогеологічних умов на стан пам'яток. Підйом РГВ та утворення тимчасового водоносного горизонту призводять до підтоплення заглиблених фундаментів будівель та споруд, підвальних та цокольних поверхів, перезволоження будівельних конструкцій та подальшої їх деформації. Перезволоження нижньої частини просадної лесової товщі, яка залягає в основі пам'яток Верхньої лаври, призводить до ущільнення порід та, як наслідок, нерівномірного осідання частин будівель з утворенням тріщин у конструкціях.

Найбільше потерпають від підтоплення печерні комплекси – найзначніші пам'ятки Києво-Печерської лаври.

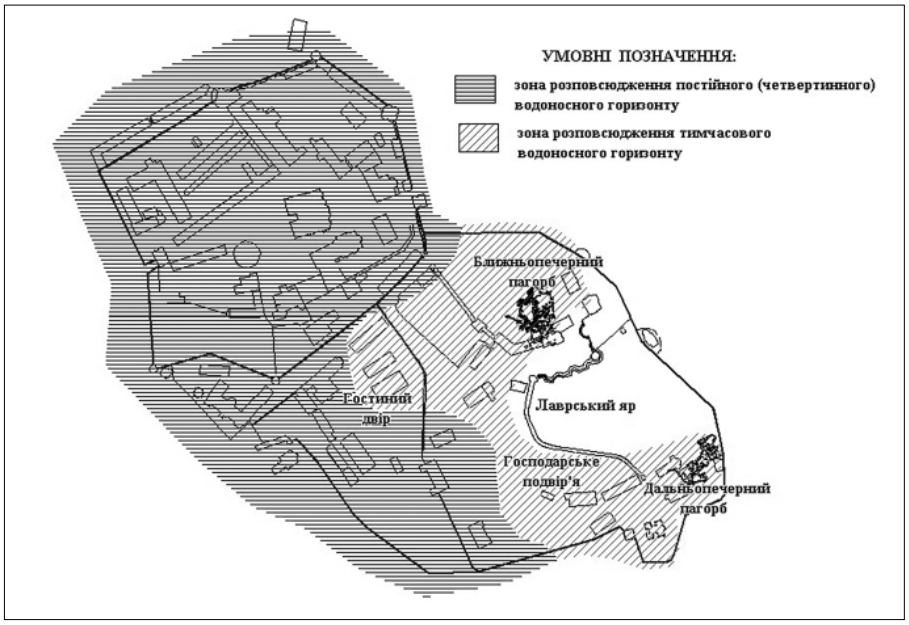

Рис. 3. Зони розповсюдження ґрунтових водоносних горизонтів

Підтоплення печерних комплексів приурочене, здебільшого, до весняного сніготанення, рідше – до періодів довготривалих опадів. Неодноразово підтоплення комплексів було викликане техногенними чинниками. Дальні печери постійно потерпають від просочування до лабіринтів ґрунтових та інфільтраційних вод. У Ближніх печерах такі явища спостерігаються рідко, зате набувають катастрофічних наслідків. Так, у 1988 р. через перезволоження сталось аварійне обрушення стін та склепіння у вхідній галереї (наразі даний вхід не функціонує), у травні 2005 р. – по тій же причині вивал ґрунту, об'ємом до 10 м^3, у підземну галерею з обрушенням склепіння (т.зв. вул. Батиєм убієнних, відновлена у 2006 р.), у березні 2013 року – аварійне просочування води зі склепіння та вентиляційного отвору у відгалуженні Біснуватих (за добу до печер потрапляло до 2 м^3 води), у квітні того ж року – обрушення склепіння та вивал ґрунту, об'ємом до 2–3 м3 біля вентиляційного отвору Дальніх печер. Потерпають ділянки печер, розташовані на незначній глибині – від 2 до 7–8 м.

За багаторічний період режимних спостережень за РГВ в саду Ближніх печер [2] зафіксоване щорічне збільшення площі розповсюдження водоносного горизонту навесні внаслідок сніготанення та інфільтрації атмосферних опадів і зменшення його в сухі періоди року (рис. 2). Інфільтрація атмосферних опадів призводить до перезволоження ґрунтового масиву, підйому РГВ та подальшого розповсюдження водоносного горизонту в бік печерних лабіринтів латеральними шляхами (спочатку по улоговинах еродованої поверхні шару бурих та строкатих глин, надалі – суцільно по всій площі). Накопичення води над печерами зумовлене і затримкою її підпірною стіною світлового прорізу уздовж корпусів № 36–48.

На території Дальньопечерного пагорбу безпосередньо над Дальніми печерами щорічно фіксується утворення на поверхні глин та в ерозійних улоговинах, заповнених проникними ґрунтами, тимчасового водоносного горизонту, який при незначній глибині залягання має доволі значну потужність – до 2,5 м [3]. І хоча потужність його незначна, існування горизонту в часі досягає до 5–7 місяців, а винайдені за багато років латеральні шляхи його розвантаження щорічно призводили до підтоплення корпусу № 73 та Дальніх печер (просочування саме ґрунтової води у сходову галерею Дальніх печер (на глибині біля 7–8 м) тільки після сніжних зим та затяжних опадів, коли внаслідок інфільтрації атмосферних опадів утворюється водоносний горизонт).

Зміна гідрогеологічних умов завдає негативного впливу і на лінійні (видовжені) споруди на території Нижньої лаври.

Конструкції галереї до Ближніх печер мають пошкодження у вигляді горизонтальних тріщин у цоколі довжиною до 4–5 м зі зміщенням цегляної кладки, деформації дерев'яного внутрішнього оздоблення (спучення) стін та підлоги тощо. Споруда розташована на доволі крутому схилі Ближньопечерного пагорбу, перепад абсолютних відміток денної поверхні змінюється від 167 до 142 м, що передбачає залягання в основі фундаментів різних за генезисом та міцнісними характеристиками ґрунтів. Ґрунтові води залягають на глибині від 0,9 до 3,2 м, амплітуда коливань становить 1,2–2,6 м. У верхній частині території водоносний горизонт має постійний характер, у нижній – тимчасовий, формується на поверхні глин під час сніготанення та довготривалого періоду опадів і тримається протягом 6–8 місяців.

За висновками фахівців ВЦБК КНУБА, деформації мають характер зрушення при упиранні в стійку споруду *(у нашому випадку – дзвіницю, корпус № 38)*. Судячи з кількості деформацій і їх прогресуючого розвитку, причина знаходиться під поверхнею схилу, як наслідок зміни інженерно-геологічних умов через зміну напрямків і кількості водних потоків з територій, що розташовані вище [4]. Спостереженнями за розкриттям сигнальних гіпсових маяків та за РГВ підтверджено, що деформації споруди прогресують лише після перенасичення водою верхнього шару глин, тобто в результаті утворення тимчасового водоносного горизонту та подальшого розвитку деформацій повзучості в товщі глин *(володіють реологічними властивостями, що провокує розвиток деформацій повзучості пластичного характеру, які можуть проявлятися як в природних, так ще більше в прогнозних умовах (водонасичення) по неглибоких поверхнях ковзання)*.

Оборонна стіна навколо Дальніх та Ближніх печер, протяжністю 1039 м, розташована на складному рельєфі, що має перепади абсолютних відміток від 116 до 187 м і відповідно різні за фізико-механічними властивостями ґрунти в основі фундаментів. Фундаменти стін, глибина закладання яких становить 1,5–3,0 м, залягають нижче РГВ, тобто підтоплюються. Це призводить до нерівномірного осідання частин фундаментів і утворення деформацій у муруванні (тріщини, відокремлення блоків мурування, деструкції розчину та цегли мурування тощо).

Шляхи регуляції гідрогеологічних умов території з метою захисту пам'яток від підтоплення. За даними багаторічних спостережень за РГВ на території Києво-Печерської лаври виділено декілька зон підтоплення ґрунтовими водами пам'яток, а саме: Ближньопечерний та Дальньопечерний пагорби, території Гостинного двору та Господарчого подвір'я Нижньої лаври, верхів'я Лаврського яру (рис. 3). Найзначнішого негативного впливу підтоплення завдає печерним комплексам.

Загалом вирішувати проблему необхідно комплексно, однак до кожного об'єкта потрібен індивідуальний підхід. В комплекс заходів, які необхідно виконати, мають входити:

- заміна (реконструкція) інженерних водонесучих мереж, в т. ч. і на прилягаючій міській території;

- розробка та впровадження в дію проектів відводу ґрунтових вод *(дренаж, бажано неруйнівними методами)*, влаштування у підпірних стінах та, в деяких випадках, заглиблених фундаментах лінійних споруд, розвантажувальних отворів;

- розробка та впровадження в дію проектів благоустрою, а саме відведення поверхневих вод (реконструкція існуючих та влаштування нових водовідвідних лотків, вертикальне планування та дернування денної поверхні тощо);

- влаштування гідроізоляції фундаментів з супутнім (в разі необхідності) влаштуванням дренажів мілкого закладання в їх основі.

Вибір методу дренування ґрунтових та інфільтраційних вод над печерними полями має бути обумовлений необхідністю зберегти в недоторканості ґрунтовий масив, що вміщує печери. Дренажні виробки мають бути розташовані поза печерним полем, оскільки будь-яке втручання в ґрунтовий масив може призвести до непоправних наслідків. Раціональним методом дренування в даних умовах, з урахуванням складної геологічної будови території, є однопроменевий горизонтальний дренаж. Кількість дренажних свердловин має визначатись у зворотному до вимог нормативних документів порядку: не з розрахунку відбору максимального притоку, а з урахуванням, в першу чергу, необхідності ефективно відсікти потоки ґрунтових та інфільтраційних вод від печерного поля і, в другу чергу, можливості їх оптимального розташування в складних геологічних та геоморфологічних умовах (крутий схил) і з урахуванням існуючої щільної забудови.

ПОСИЛАННЯ

1. Рибін В.Ф., Демчишин М.Г., Черевко І.А., Куциба В.О. та ін. Розробити методику та обґрунтувати моніторинг геологічного середовища зон історичної забудови м. Києва з метою охорони історико-архітектурних пам'яток // Звіт про НДР № держреєстр. 15–2001 – К.: ІГН НАН України, 2001. – 197 с.

2. Черевко І.А., Куциба В.О., Моргун І.П. Гідрогеологічні умови території Ближньопечерного пагорбу, їх вплив на стан печер та засоби регуляції // Болховітіновський щорічник. – К., 2015. – С. 49–60.

3. Черевко І.А. Інженерно-геологічні умови Дальньопечерного пагорбу в контексті збереження об'єктів культурної спадщини // Збір. наук. праць «Могилянські читання – 2015» – К.: НКПІКЗ, 2016. – С. 306–313.

4. Бєлов І.Д., Дєдов О.П., Бугаєнко Н.М. Звіт про проведення технічного обстеження корпусу № 37 – «Галерея до Ближніх печер» Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври // Випробувальний центр будівельних конструкцій КНУБА. – 2016. – 67 с.

Черевко И.А. Гидрогеологические условия территории Киево-Печерской лавры и их влияние на состояние памятников

Одним из основных факторов деформации памятников архитектуры на территории Киево-Печерской лавры является их подтопление вследствие изменения гидрогеологических условий. Наблюдение за режимом грунтовых вод и анализ полученных данных позволяет определить характер распространения водоносных горизонтов, влияние гидрогеологических условий на состояние памятников, разработать соответствующие методы защиты.

Ключевые слова: *подтопление, режим грунтовых вод, распространение водоносного горизонта, гидрогеологические условия.*

Cherevko I.A. Hydrogeological conditions of the territory of Kyiv-Pechersk lavra and their influence on the technical state of monuments

One of the main factors in the deformation of architectural monuments on the territory of the Kyiv-Pechersk lavra is due to changes in hydrogeological conditions. Observing the groundwater regime and analyzing the data obtained allows us to determine the nature of the distribution of aquifers, the influence of hydrogeological conditions on the state of the monuments, and develop appropriate methods of protection.

Key words: *flooding, groundwater regime, aquifer distribution, hydrogeological conditions.*

27.02.2019 р.

УДК 94(477.51-25):[711.523:[726:271.2-523.6]«10–20»

О.Л. Литовченко

ЄЛЕЦЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІГОВІ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТА

У статті розглянуто питання історичного середмістя Чернігова, його складових, пам'яток архітектури, природнього ландшафту та панорами. Окрему увагу приділено Єлецькому монастирю, його впливу на видову складову історичного середовища міста. Наголошено на необхідності збереження історичного центру в умовах сучасних містобудівних перетворень.

Ключові слова: *Єлецький монастир, пам'ятки архітектури, історичне середовище, ландшафт, панорама.*

Чернігів – це місто, яке вирізняється своєрідністю серед низки інших історичних міст України. Вона полягає не тільки в тому, що на його території збережено до наших днів п'ять храмів домонгольського періоду,

пам'ятку печеробудування давньоруського часу (Антонієві печери) та чимало архітектурних пам'яток доби Гетьманщини, а й у тому, що донині збережено історичний ландшафт з пам'ятками, що розкриває видову панораму міста. На сьогодні в умовах швидкої міської розбудови питанню охорони сформованої віками спадщини слід приділити посилену увагу.

Історичний центр Чернігова розміщений на південній окраїні сучасного міста. Це територія правого берега р. Десни, який вкритий придеснянськими пагорбами. Об'ємно-просторова композиція міста з давніх часів свідомо була зорієнтована на річку. Так, у Чернігові була створена дворівнева панорама, яку можна спостерігати як із заплави р. Десни, так і з пагорбів її правого берега. На сьогодні зазначена місцевість складається з трьох компактних груп пам'яток нерухомої культурної спадщини, які, композиційно поєднуючись між собою, створюють неперевершений образ міста [1, с. 358; 2, с. 16–17, 25].

До першої групи відносять історичне середмістя, що включає Чернігівський Дитинець (до кінця XVIII ст. оборонний, житловий та адміністративний центр) зі Спаським собором (XI ст.), Борисоглібським собором (XII ст.), Колегіумом (XVII–XVIII ст.), Будинком полкової канцелярії (XVII ст.), Будинком губернатора (XIX ст.) та Будинком архієпископа (XVIII ст.). До Дитинця прилягають два квартали з П'ятницькою (XII ст.) та Катерининською (XVIII ст.) церквами. Перелічені об'єкти є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення [1, с. 358, 360; 2, с. 25].

На захід від Дитинця розміщені Болдині гори з їх складовою частиною, відрогу – Єлецькою горою. Ці місця в різний час належали до територій позаміських укріплень. Хоча і тут була окрема житлова частина міста, що підтверджено непоодинокими археологічними розвідками. Однак, у дохристиянський час територія Болдиних гір все ж була переважно сакральним місцем з капищами та курганними некрополями (частина курганів збережена). У подальшому, починаючи з XI ст., на території Єлецької гори, ймовірно, міг бути закладений княжий двір. Нині на Болдиних горах збережено територію з пам'ятками древніх православних монастирів. Згідно з писемними джерелами ці обителі були започатковані в 60-х рр. XI ст. [2, с. 57; 3]

Єлецький монастир відноситься до другої групи пам'яток нерухомої культурної спадщини. Основа цього архітектурного ансамблю формувалася як в давньоруський час, так і в період Гетьманщини. Він включає комплекс споруд з шести пам'яток архітектури та містобудування національного значення: Успенський собор (XII–XVII ст.), дзвіниця (XVII ст.), північні келії (XVI–XVII ст.), східні келії (XVI–XVII ст.), південно-західні келії (XVI–XVII ст.), мури та брами (XVII ст.). Біля монастиря знаходиться пам'ятка археології національного значення – курган «Чорна могила» [1, с. 358, 360; 2, с. 25].

До третьої групи пам'яток нерухомої культурної спадщини входить комплекс Троїцько-Іллінського монастиря, що включає Іллінський монастир з підземними печерами (започаткування XI ст.) та Троїцький монастир (формувався протягом XVII–XVIII ст.). Тут зосереджено дванадцять пам'яток архітектури національного значення: Іллінська церква (XI ст.), дзвіниця Іллінської церкви (XVII–XIX ст.), печери, підземні церкви та інші споруди (XI–XVIII ст.), Троїцький собор (XVII ст.), дзвіниця Троїцького собору (XVIII ст.), Введенська церква (XVII ст.), північно-східні келії (XVII–XVIII ст.), південні келії (XVII–XVIII ст.), південно-західні келії (XVII–XVIII ст.), Будинок архієрея (XVIII ст.), Іллінська брама (XVIII ст.), мури з брамами та баштами (XVII–XVIII ст.). До вказаного архітектурного комплексу прилягає курганний некрополь дохристиянської доби (більше двохсот курганів) та поховання XIX – першої половини XX ст. [1, с. 358, 361; 2, с. 25].

На сьогодні історична частина міста знаходиться під охороною Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», адже пам'ятки, які є на його території, входять до цілісного майнового комплексу заповідника. Ця установа здійснює регулювання та впровадження охоронної системи на ввірених їй ділянках [2, с. 89–92].

Монументальні споруди історико-архітектурних комплексів, які складалися упродовж століть, стали домінантами у формуванні основних композиційно-просторових зв'язків між цими групами, що дозволило сформувати гармонійну міську панораму [4, с. 148]. В. Вечерський наголошує, що саме в Чернігові пам'ятки архітектури доби Київської Русі й Гетьманщини визначають виразний силует і панораму міста. Вони, в органічному поєднанні з неповторним ландшафтом, формують ландшафтно-містобудівний комплекс. На думку дослідника, цей комплекс за ступенем цілісності, збереженості, історичної та мистецької цінності належить до найвищих досягнень національної культури [5, с. 70].

Питанням міського історичного ландшафту займались і інші дослідники. Так, Н. Ходарченко проаналізувала історико-архітектурний потенціал Чернігова для подальшого розвитку міста [4]. А. Звіряка у своїй роботі звернула увагу на вітчизняний та зарубіжний досвід територіального збереження цінних ландшафтних об'єктів культурної спадщини, які є специфічним видом пам'яток [6]. Окремі праці цієї дослідниці присвячені певній місцевості, зокрема питанням пам'яткоохоронного статусу історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпро [7]. Л. Апостолова-Сосса проаналізувала питання збереження історичних панорам як компонента міського культурного ландшафту [8].

Отож, на сьогодні питання збереження історичного ландшафту, збереження «історичного» обличчя древніх міст є досить актуальним серед науковців. Особливо затребуваним воно є на фоні швидкої розбудови міст не тільки на окраїнах, а й забудови центральних, історичних частин. Охорона історичного міського середовища

має відбуватися у межах сформованого вітчизняного та міжнародного законодавства.

Нині історичний центр Чернігова входить до Попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [9, с. 7]. Однією зі складових історичного ландшафту цього стародавнього міста є архітектурний ансамбль пам'яток Єлецького монастиря. Він розміщений західніше Дитинця, на одному з придеснянських пагорбів Болдиногірської групи. Історія цієї обителі налічує більш ніж дев'ять сотень літ. За цей час змінювалось архітектурне наповнення цього комплексу, відповідно ставала дещо іншою і панорама міста. Тож слід звернутись до загальної історії цієї святині.

Згідно з літературною традицією, заснування монастиря в Чернігові припало на час князювання Святослава Ярославича – сина Ярослава Мудрого. Так, повідомляється, що у 1060 р. на ялинці люди знайшли ікону Пресвятої Богородиці. Саме це стало першопричиною зародження на Єлецькій горі майбутньої святої обителі [10, с. 350–351; 11, с. 98]. Інколи заснування монастиря пов'язують з приходом Антонія Печерського до Чернігова у 1069 р. [3, с. 70–71]. Дехто з дослідників наводить аргументи про можливе його заснування у 1070 р. [3, с. 71; 12, с. 12–13].

Попри те, що науковці вказують на розбіжності у часі закладки обителі та визначають різні причини її появи, все ж практично ніхто не сумнівається в тому, що її фундатором був князь Святослав Ярославич. Саме в часи правління в Чернігові останнього (а саме з 1054 р. по 1073 р.) місто швидкими темпами розбудовувалось, розвивалось економічно та культурно. По-перше, найімовірніше за Святослава Ярославича було завершено будівництво Спасо-Преображенського собору на території Чернігівського Дитинця, по-друге, засновано Єлецький монастир (1060 р.) та почасти підземний, почасти наземний монастирський комплекс на Болдиних горах (1069 р.) – більш відомий як Антонієві печери. Важливою подією стало і те, що саме за часів цього правителя чернігівський єпископ отримав статус митрополита [13, с. 7].

За церковною легендою, яку в XVII ст. у своїй книзі «Ключ розуміння» виклав архімандрит цієї обителі Іоаникій Галятовський, опираючись на втрачений «Єлецький патерик», головна споруда обителі – мурований Успенський собор – також було закладено Святославом Ярославичем у 1060 р. [3, с. 69; 10, с. 351]. Хоча з цього приводу думки науковців різняться. На сьогодні все ж більшість дослідників схиляються до датування собору кінцем XI – першою половиною XII ст. [12, с. 154; 13, с. 43]. Храм має риси Придніпровської архітектури кінця XI – початку XII ст. Це хрестовокупольний, тринавовий, триапсидний, шестистовпний храм, збудований під впливом романського стилю. У давньоруську добу з західного, північного та південного боків мав прибудови та, ймовірно, був однобанним [13, с. 44–45].

Доля певного міського об'єкта, безперечно, пов'язана з історію населеного пункту загалом. Так, за часів монгольської навали, коли Чернігів зазнав значних руйнувань, а кількість його жителів різко скоротилась, ця монастирська обитель була розорена та спустошена. Дехто з монахів був убитий, комусь вдалося врятуватися шляхом втечі за межі міста [13, с. 9].

Здебільшого білою плямою залишається історія цієї обителі за часів панування в Чернігові Великого князівства Литовського (середина XIV – середина XV ст.). У 1445 р. Чернігівське князівство перейшло до московського князя І. Можайського, а з кінця XV ст. – до складу Московської держави. Відомо, що саме в той час Єлецький монастир поступово почав своє відродження. Сам монастир оточував частокіл, перекриття собору було з дубових дошок, дерев'яними певно були келії та трапезна. У цей час у монастирі мешкали московські іноки [13, с. 9].

У 1611 р. Чернігів зазнав польського нашестя під керівництвом воєводи Горностая. Єлецька обитель була поруйнована. Дерев'яні будівлі згоріли, цегляні споруди та куполи Успенського собору були сильно пошкоджені. З 1618 до 1648 р. Чернігів був під владою Речі Посполитої. І хоча у 1623 р. місто отримало магдебурзьке право з розширеними повноваженнями міського самоврядуванням, сам монастир у цей час був не у найкращому стані. Він належав уніатам. Як зазначав Іоаникій Галятовський, уніатські архімандрити не приділяли значної уваги ремонтним роботам цієї обителі [12, с. 28; 13, с. 10].

У другій половині XVII ст. монастир поступово відроджувався. До цієї справи з особливою увагою долучився архієпископ Лазар Баранович, настоятелі обителі Іоаникій Галятовський, Феодосій Углицький, Іоан Максимович, Димитрій Туптало та ін. Успенський собор було відновлено за зразком архітектури того часу. Він отримав куполи стилю українського бароко. Перед головним фасадом собору було споруджено трапезну з церквою Петра і Павла, дзвіницю, мурованні келії та огорожу з в'їзною брамою. На початку XVIII ст. була освячена Церква Якова, що прибудована до південного фасаду головного храму [13, с. 12–19]. У той же час, саме ці перетворення внесли в панораму Чернігова досить відчутні зміни. По-перше, сам комплекс споруд монастиря доповнився новими будівлями, по-друге, давньоруська архітектура була поєднана зі стилем українського бароко.

У 1718 р. під час пожежі у Чернігові постраждав і Єлецький монастир, однак згодом її наслідки були ліквідовані і життя в ньому поступово налагодилось. Відомо, що тоді ця обитель була великим землевласником. У 1786 р. указом Імператриці Катерини II монастир був віднесений до першого класу, хоча у зв'язку з проведенням тодішньої церковної реформи (в основі її була секуляризація, передача церковної та монастирської землі до державної казни), господарські справи йшли дещо гірше [12, с. 86; 13, с. 20–21].

Тим не менш, навіть за таких обставин, споруди Єлецького монастиря ремонтувалися, а його архітектурний ансамбль доповнювався. Так, у першій половині

XIX ст. з південного боку Успенського собору було збудовано Петропавлівську церкву. Натомість, трапезну з церквою Петра і Павла XVII ст. у другій половині XIX ст. було пристосовано під духовну консисторію. Купол цієї будівлі розібрали. Зазнав змін і ландшафт біля монастиря. За архієпископа Філарета Гумілевського із західного боку від обителі було засипано рів, зрізані його відкоси та прокладено «Єлецький спуск» (нині вул. Князя Чорного). Таким чином було створено ще один, коротший шлях, до Лісковиці та Троїцько-Іллінського монастиря [12, с. 95–96; 13, с. 58; 14, с. 144–145].

У листопаді 1919 р. у Чернігові було остаточно встановлено радянську владу. У цей час Єлецький монастир як духовний осередок припинив своє функціонування. У його приміщеннях діяли різні радянські установи [15, с. 266–267]. У середині 1930-х рр. місцевою владою було організовано демонтаж частини монастирського муру другої половини XVII ст. з боку сучасної вул. Толстого [16, с. 4].

У період німецько-радянської війни Єлецький монастирський комплекс значно постраждав. Під час відступу німецьких військ з Чернігова було спалено Успенський собор, келії. На сьогодні всі будівлі монастиря відновлені, за винятком трапезної з церквою Петра і Павла (духовна консисторія). Нині від цієї будівлі збереглися руїни та певні підвальні приміщення. У післявоєнний час на території монастирського саду побудували нове приміщення школи № 4. На жаль, внаслідок цих дій було поруйновано давньоруське городище. Воно знаходилося у виступі гори, західна частина прилягала до вул. Князя Чорного, а південна – до вул. Толстого [13, с. 41].

У 1992 р. згідно з рішенням Чернігівського облвиконкому від 31 грудня 1991 р. № 321 «Про передачу пам'ятника архітектури Республіканського значення споруд Єлецького Успенського монастиря в м. Чернігові Єпархіальному Управлінню Української Православної Церкви» обитель була передана Чернігівській єпархії, котра організувала в ній жіночий монастир [12, с. 134; 13, с. 41]. За часів незалежності України монастирські споруди були відреставровані, в Успенському соборі встановлено новий дерев'яний різьблений іконостас, до більшості будівель підключено різні комунікації.

Зараз ансамбль пам'яток Єлецького монастиря в композиційному плані вдало та гармонійно поєднаний з іншими частинами історичної панорами Чернігова. Складаючись поступово, протягом віків, він увібрав у себе багату палітру різних архітектурних стилів, що особливо відобразилось на історичному ландшафті. Головний храм обителі – Успенський собор – став архітектурною домінантою цього комплексу. Здалеку його вигляд доповнює дзвіниця заввишки 36 м. Саме ці об'єкти простежуються як із території Дитинця, так і зі східної окраїни Болдиних гір. Поруч з цими спорудами розміщено невисокі одноповерхові корпуси келій, Петропавлівську церкву, дерев'яний будинок Феодосія Углицького та ін. Наразі в панорамі Єлецького монастиря домінує стиль українського бароко, котрий яскраво втілений у барокових куполах Успенського собору та дзвіниці [2, с. 28, 56].

Архітектурний ансамбль пам'яток цієї обителі гармонійно вписаний у навколишній ландшафт, котрий протягом століть також зазнавав певних рукотворних змін. Та й загалом, високі схили Болдиних гір, басейни рік Десни та Стрижня, озеленення – все це, можливо, і стало першопричиною архітектурної розбудови місцевості, яка нині відома як історична частина Чернігова [4, с. 149].

Однією з головних проблем сьогодення є збереження історичного середовища та, відповідно, його панорами. Постають питання про будівництво сучасних споруд на Лісковиці (житловий мікрорайон з низьковисотними будинками розміщений у заплаві Десни біля підніжжя Болдиних гір) та поблизу монастирів. Ця проблематика регулюється чинним законодавством, згідно з яким такі споруди не мають перевищувати висотність, котра визначена окремо для тієї чи іншої історичної зони. Дуже важливо, щоб сучасні містобудівні перетворення не впливали на міські культурні ландшафти [2, с. 89–92; 5, с. 70; 8, с. 5].

Ще одним нагальним завданням нашого часу є робота з припинення сповзання ґрунту на узгір'ях Болдиних гір (включаючи Єлецьку гору) та Дитинці. Ці процеси є наслідком сильних злив та погано укріплених схилів [17]. Зазначені проблемні питання є дуже важливими з точки зору включення історичного центру Чернігова до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Місто, змінюючись протягом віків, відповідно оновлювало своє «обличчя». У цьому ж руслі також формувався Єлецький монастир. Його архітектурна композиція стала однією з ключових частин історичного ландшафту Чернігова та його панорами. Одним із головних завдань сьогодення є охорона цього історичного середовища, так як далеко не в кожному древньому місті України, на фотографії міської панорами початку XX ст., розкриваються майже ті краєвиди, що на світлині початку XXI ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Непотенко І. Охорона культурної спадщини Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»: нормативне врегулювання / І. Непотенко // Карнабідівські читання. – 2017. – № 1–3. – С. 356–362.

2. Історико-культурні заповідники / За ред. Вечерського В.; Відп. за вип. Сердюк О. – К., 2011. – 292 с.

3. Васюта О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові / О. Васюта // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 67–86.

4. Ходарченко Н. Історико-архітектурний потенціал як основа розвитку Чернігова / Н. Ходарченко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 146–150.

5. Вечерський В. Проблеми збереження історичного образу міста / В. Вечерський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 716. – С. 68–73.

6. Звіряка А. Ландшафтні об'єкти культурної спадщини. Вітчизняний та міжнародний досвід визначення та збереження / А. Звіряка // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 25–27.

7. Звіряка А. Пам'яткоохоронний статус історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра / А. Звіряка // Праці Центру пам'яткознавства. – 2011. – Вип. 20. – С. 339–342.

8. Апостолова-Сосса Л. До питання забезпечення збереження історичних панорам міста / Л. Апостолова-Сосса // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – 2017. – Вип. 47. – С. 4–8.

9. Вечерський В. Репрезентація пам'яток у контексті українського законодавства та принципів ICOMOS / В. Вечерський // Сі-

верщина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 6–9.
10. Галятовський І. Ключ розуміння / [Підг. до вид. І. Чепіга]. – К.: Наукова думка, 1985. – 448 с.
11. Филарет (Гумилевский). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – 178 с.
12. Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе / А. Тарасенко. – Чернигов: Десна, 2013. – 312 с.
13. Доценко А. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність / А. Доценко, І. Шевчик // Чернігівські старожитності. – 2010. – Вип. ІІІ. – С. 4–72.
14. Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания до наших дней (1060–1903 год), святыни и достопримечательности с рисунками. – Чернигов, 1903. – 236 с.
15. Непотенко І. Єлецький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: діяльність в умовах становлення радянської влади / І. Непотенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2016. – Вип. 30. – С. 256–269.
16. Великий. Добрий почин / Великий // Більшовик (Чернігів). – 1934. – № 72. – С. 4.
17. У Чернігові думають, як укріпити схили історичних зон. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2491190-u-cernigovi-dumaut-ak-ukripiti-shili-istoricnih-zon.html. – Дата доступу: 19.01.2019.

Литовченко А.Л. Елецкий монастырь в Чернигове как составляющая исторической среды города

В статье рассмотрены вопросы исторического центра города Чернигова, его составляющих, памятников архитектуры, природного ландшафта и панорамы. Особое внимание уделено Елецкому монастырю, его влиянию на видовую составляющую исторической среды города. Отмечена необходимость сохранения исторического центра в условиях современных градостроительных преобразований.

Ключевые слова: *Елецкий монастырь, памятники архитектуры, историческая среда, ландшафт, панорама.*

Lytovchenko O.L. Yeletskyi monastery in Chernihiv as a warehouse of the town's historic environment

The article deals with the issues of the historical town center of Chernihiv, its components, architectural monuments, natural landscape and panorama. Particular attention is paid to the Yeletskyi monastery, its influence on the specific component of the historical environment of the town. The necessity of preserving the historical center in the conditions of modern city-building transformations is emphasized.

Key words: *Yeletskyi monastery, architectural monuments, historical environment, landscape, panorama.*

13.02.2019 р.

УДК 75.052.025.4:[726:271.2-523.41(477.51–25)

А.Б. Гаркуша

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ОЛІЙНОГО СТІНОПИСУ (ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА

У статті йдеться про пам'ятку історії та мистецтва – настінний живопис Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові, створений у першій чверті XIX ст. Стисло подається історія досліджень і реставрації розписів у другій половині XX ст. та на початку XXI ст., окреслюються проблеми, пов'язані зі збереженням даного комплексу монументальних розписів.

Ключові слова: *Спасо-Преображенський собор, настінний розпис, пам'ятка, мистецтво, проблеми, охорона, дослідження, реставрація.*

Один з найстаріших храмів Подніпров'я часів Київської Русі, що унікально зберігся до наших днів, – Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Йдеться передусім про збереженість його архітектури, як зовнішньої так і внутрішньої. Разом із конструктивними елементами внутрішньої архітектури XI ст., іконостасом кінця XVIII ст., істотною частиною сучасної храмової декорації Спаського собору є олійний стінопис, який ось уже майже два століття прикрашає стіни давньоруського храму. Створений у першій чверті XIX ст., даний настінний розпис являє собою комплекс сюжетних композицій на теми Старого та Нового Заповіту. Він має оригінальну і доволі цікаву ідейну основу, органічно вписався в інтер'єр древнього храму, відіграє значну роль у його внутрішньому опорядженні і становить певну історичну та мистецьку цінність. Його дослідження дозволяють розширити інформаційне поле Спаського собору загалом та виокремити вище означений стінопис як пам'ятку історії та мистецтва XIX ст., зокрема, для її збереження. Для позначення олійного стінопису у літературі, в т. ч. у даній публікації, вживаються також терміни «олійний стінопис першої чверті XIX ст.», «монументальний живопис XIX ст.», «олійні розписи», «комплекс монументальних розписів».

На думку автора даної студії, ця пам'ятка заслуговує стати окремим об'єктом прискіпливої уваги не лише з боку дослідників істориків чи мистецтвознавців, а й фахівців з реставрації та охорони [1, с. 25–30]. Тим більше, що у найближчому майбутньому виповниться 200 років із часу, коли було закінчено створення даного згадуваного стінопису. Однак, на сьогодні у сфері його збереження постає низка проблем, через наявність яких виникає загроза існуванню розпису.

Потреба у новому стінопису у Спасо-Преображенському (Спаському) соборі виникла після пожежі 1750 р., яка за оцінкою відомого історика, археолога, мистецтвознавця М. Макаренка стала для храму найбільш руйнівною [2, с. 187]. Було завдано значної шкоди власне споруді та її бічним прибудовам, але найсильніше постраждало внутрішнє опорядження церкви. Вірогідно, що ця пожежа могла остаточно зруйнувати залишки фрескового живо-

пису XI ст. Наступні десятиліття були присвячені відновленню собору, яке через постійний брак коштів здійснювалося надзвичайно повільно. Лише у кінці XVIII ст. у храмі спромоглися встановити новий іконостас. Питання ж про новий стінопис Спасо-Преображенського кафедрального собору було порушено лише на початку XIX ст. Ініціатором був тодішній архієпископ чернігівський Михайло (Матвій Десницький, майбутній митрополит Санкт-Петербурзький – А. Гаркуша.) [3, с. 6]. Автором проекту нового настінного живопису став соборний протоієрей Іоан Єленєв, якому преосвященний надав велику підтримку. Початковий проект, створений о. Іоаном у кінці 1814 р., хоча й був підтриманий архієпископом, згодом, після зміни керівництва єпархії, і знов-таки через брак коштів, переробляся та узгоджувався. Створення проекту, його погодження з керівництвом, збір коштів, яких весь час було недостатньо, укладення контракту з підрядником – весь підготовчий процес затягнувся на роки, і до роботи приступили лише у березні 1821 р. Попри зобов'язання підрядника закінчити розпис церкви до вересня 1821 р., задумане було завершено, як можна припустити, восени 1824 р. [3, с. 18].

Уперше історію нового стінопису Спасо-Преображенського собору, як частини внутрішнього декору, було описано приблизно через півстоліття після його створення, у 5-й книзі видання «Историко-статистичний опис Чернігівської єпархії», надрукованій за редакцією архієпископа чернігівського Філарета Гумілевського на початку 70-х рр. XIX ст. [4]. Протягом останньої чверті XIX ст. та у дорадянський період XX ст. (до 1917 р.), час від часу, цей живопис згадувався у публікаціях історичного та краєзнавчого змісту [5]. Інформацію про олійний стінопис Спаського собору першої чверті XIX ст., як про окремий історико-культурний об'єкт, першим у науковий обіг повноцінно увів П. Добровольський, правитель справ Чернігівської губернської архівної комісії, відомий чернігівський історик та краєзнавець. У публікації «Архів Чернігівського Кафедрального собору» він подав досить розлогий матеріал про створення настінного розпису у XIX ст. та його подальшу долю [3]. Інші дослідники вказаного вище періоду у переважній більшості публікацій згадують про олійні розписи побіжно або доволі стисло і відгукуються про них суперечливо [6]. У радянську добу вчені та архітектори, які досліджували Спасо-Преображенський собор, зокрема М. Макаренко (1923 р.), віддавали перевагу вивченню його архітектури та археологічним обстеженням. Якщо і згадувалося про монументальний живопис, то, зазвичай, про фрагменти фрескового (XI ст.) [2, с. 187]. З кінця 40-х років XX ст. зазначений стінопис став взагалі недоступним для вивчення, оскільки за рішенням релігійної громади, у користуванні якої на той час перебував храм, внутрішні поверхні стін були побілені, і живопис опинився під шаром забілу [1].

У 1963–1969 рр. дослідження Спаського собору здійснювалися під керівництвом київських архітекторів М. Холостенка та М. Говденко. Під час обстеження приміщення церкви художником-реставратором В. Бабюком були розкриті фрагменти настінного живопису. У 1967 р. після відповідної постанови Ради Міністрів УРСР про створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника (тепер – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») відбулася музеєфікація Спасо-Преображенського собору. Це дало початок новим дослідженням та реставрації пам'ятки. У процесі вивчення стану собору в 1972–1974 рр. згадуваний вище художник-реставратор В. Бабюк за участю реставратора Р. Боголюб досліджували настінний живопис північної нави, а з 1979 р., по суті, почалися масштабні реставраційні роботи з розкриття настінного живопису першої половини XIX ст.

Реставрацію здійснювала бригада художників-реставраторів Київської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (КМСНРВМ) Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (УСНРВУ). У складі бригади в різний час працювали художники-реставратори О. Лісаневич, А. Остапчук, В. Поліщук, А. Дзисюк, В. Дорошенко. Очолювала на той час дільницю з реставрації живопису і була куратором реставраційних робіт І. Дорофієнко. Реставраційні роботи відбувалися паралельно із дослідженнями та фотофіксацією.

Процес реставрації тривав із кінця 70-х до початку 90-х рр. XX ст. і здійснювався у кілька етапів [7].

Документи, що зберігаються у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній», дозволяють відстежити послідовність та етапи здійснення реставрації олійного стінопису у кінці 70-х – на початку 90-х років XX ст.

1-й етап – 1978–1979 рр. – ремонтно-реставраційні роботи здійснювалися у нартексі Спаського собору. На цьому етапі були розкриті раніше невідомі фрагменти настінних розписів XI – XII ст. та стінопис 70-х рр. XIX ст.

2-й етап – 1980–1985 рр. – відбулася реставрація монументального розпису першої чверті XIX ст. у північній наві; провадилися роботи по розкриттю, укріпленню і тонуванню. У цей же час з-під шару крейди відкривають дві композиції у південній наві.

3-й етап – друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст. – відбулася реставрація олійного стінопису першої чверті XIX ст. у південній апсиді і південній наві.

4-й (останній) етап реставрації припадає на першу половину 90-х рр. XX ст., коли Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом, оскільки у 1991 р. він був переданий релігійній громаді УПЦ у безоплатне користування. У цей період здійснювалася реставрація вівтарної частини та центральної нави.

Таким чином на середину 90-х рр. XX ст. весь монументальний живопис Спасо-Преображенського собору – фрагменти фрескових розписів XI ст., олійний стінопис XIX ст. – було відреставровано. Оскільки Спасо-Преображенський собор на той час уже мав статус музею, це най-

кращим чином сприяло збереженню відновленого розпису.

У 1992 р. Спаський собор був переданий релігійній громаді УПЦ (тепер УПЦ МП) у безоплатне користування. Зі зміною статусу споруди змінилися умови збереження настінного живопису.

Останні 27 років у соборі двічі на день відбувається літургія, під час якої запалюється певна кількість свічок. Обстеження, проведене у жовтні 2002 р. Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест»), показало, що вологість стін, як зовні, так і в інтер'єрі, перевищує допустимі норми [8]. Моніторинг температурно-вологісного режиму, що здійснювався протягом 2010 р., засвідчив особливості і тенденції мікроклімату у Спаському соборі [9]. Виявилося, що у неопалювальний період (квітень – вересень) відносна вологість у приміщенні собору підвищується до 75%, тоді як норма становить 50–65% [9]. Під час недільних служб та у дні великих церковних свят, коли у церкві збирається велика кількість вірян і значна кількість відвідувачів, у храмі спостерігається т. зв. «ефект тропіків», який характеризується різким підвищенням температури та вологості [9]. Така дестабілізація температурно-вологісного режиму у соборі негативно позначається на стінописі і є доволі важливим фактором впливу на його збереженість. Це викликає занепокоєння, тим більше, що за останні двадцять років кількість присутніх на недільній літургії та у великі свята значно виросла. Згадуваний вище «ефект тропіків» відбувається тепер уже не «інколи», а регулярно – під час двох недільних ранкових служб, які відправляються одна за одною. Не варто забувати про ще один істотній для настінного розпису фактор негативного впливу, пов'язаний з літургією. Це – свічна кіптява. Про її негативну дію на стан настінних розписів свідчить, до прикладу, наступний факт. На початку 2000-х (через 15–20 років після реставрації) на склепінні північної нави навіть неозброєним оком добре проглядалося зображення нічного неба із повним місяцем і зірками та написом, який легко читався: «Твоя єсть нощь». На сьогодні зображення неба істотно потьмяніло, а напис ледве читається, і то лише у сонячну погоду.

Проаналізувавши увесь стан справ, пов'язаний з олійним стінописом XIX ст. у Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова, можна у підсумку констатувати, що перебування великої кількості вірян у діючому храмі створює для існування монументального розпису певну загрозу. Вона проявляється як у перепадах температурно-вологісного режиму в споруді у межах певних часових відрізків, так і у негативному впливові свічної кіптяви. Власне, задля збереження олійного розпису передусім необхідне його ретельне і масштабне обстеження фахівцями-реставраторами, яке дозволить з'ясувати справжнє становище, у якому він перебуває. Таке вивчення дасть можливість здійснювати контроль за станом живопису у подальшому, а також визначить спектр необхідних заходів, за допомогою яких можна буде вчасно реагувати на будь-які зміни руйнівного характеру.

ПОСИЛАННЯ

1. Гаркуша А. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст.) у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони / А. Гаркуша // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболь (голова) та інш.] – Чернігів.: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5(8). – С. 25–32.

2. Макаренко М.О. Біля Чернігівського Спаса: археологічні досліди року 1923 / М.О. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. – К., Держ. видав.України, 1928. – С. 184–196.

3. Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора / П.М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 6–18.

4. Гумилевский Ф. Чернигов / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 11–19.

5 Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст. – 1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 36–40.

6. Гаркуша А. Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору у Чернігові: проблеми дослідження / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2018. – № 6. – С. 55–60.

7. Гаркуша А. Реставрації настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст ./ А. Гаркуша // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболь (голова) та інш.] – Чернігів: Десна Поліграф, 2017.– Вип. 1–3. – С. 300–307.

8. Пам'ятка архітектури XI–XII ст. Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові: Звіт про науково-технічне обстеження нартексу. Рекомендації по технології ремонтно-реставраційних робіт / Держ. наук.-технол. центр консервації та реставрації пам'яток; Скляр С.В. та ін. – К., 2002. – 27 с. – Зберігання: НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, № 27.

9. Михеєнко Н., Черняков С. Моніторинг температурно-вологісного режиму Спасо-Преображенського собору XI ст. – пам'ятки архітектури національного значення / Н. Михеєнко, С. Черняков // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: А.Л. Курданов (голова) та інш.]. – Чернігів, 2012. – Вип. 1(4) – С. 96–99.

Гаркуша А.Б. Проблемы сохранения масляной стенописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора в Чернигове

Статья посвящена проблемам сохранности масляной настенной росписи Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове, созданной в первой четверти XIX в., как памятника искусства, а также объекта исторического, искусствоведческого исследования, охраны и реставрации. Рассматриваются история их исследований и реставраций в XX в. Обозначен ряд проблем, возникающих в связи с охраной данного комплекса росписей.

Ключевые слова: *Спасо-Преображенский собор, настенные росписи, памятник, комплекс росписей, искусство, исследования, реставрация.*

Harkusha A.B. Problems of preservation of oil mural painting (the first quarter of the XIXth century) of Saviour Transfiguration Cathedral in Chernihiv

The article is devoted to the problems of preservation of the oil mural painting of the Saviour Transfiguration Cathedral (XIth century) in Chernihiv, created in the first quarter of the XIXth century, as a monument of art, as well as an object of historical, art criticism research, protection and restoration. The history of their researches and restorations in the XXth century are considered. A number of problems arising in connection with the protection of this complex of mural paintings are defined.

Key words: *Saviour Transfiguration Cathedral, mural paintings, a monument, the comlex of mural painting, an art, problems of preservation, researches, restoration.*

16.02.2019 р.

УДК 2–523.6(477.51–25)»192»

І.В. Непотенко

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРСЬКОГО ПРОСТОРУ У ЧЕРНІГОВІ У 1920-Х РР. НА ОСНОВІ ЗБЕРЕЖЕНОЇ ТА ВТРАЧЕНОЇ СИМВОЛІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблематиці релігійного просторового виміру в умовах творення нової політичної дійсності на прикладі Іллінського монастиря у Чернігові. Увага зосереджена на вузлових церковних питаннях, охарактеризовано програмні положення як знаряддя уніфікаційної та антирелігійної політики у межах радянського концептуалізму.

Ключові слова: *просторовий вимір, символізм, монастирський ансамбль, релігійний простір, екстремальність.*

Розпад соціальної реальності на поля, плюралізм практик повсякдення спричинили зростання наукового інтересу до локальних соціокультурних форм буття, важливу роль у дослідженнях яких відіграє саме місто. У змінному дослідницькому контексті сформувався міждисциплінарний сегмент. Однак фрагментарність сучасного інтелектуального ландшафту породжує інформаційні прогалини, у той же час означає накопичення дослідницьких практик і в подальшому нарощування загальної історіографії.

У межах дослідницького концепту на сьогодні історіографія визначена в основному регіональним підходом та археологічним спрямуванням, хронологічно сфокусована на давньоруському та бароковому періодах в історії Іллінського монастиря [1; 2]. Тож предметна спрямованість викликана нерепрезентативністю історіографії проблеми досліджуваного періоду та необхідністю заповнення інформаційного поля.

Початок 1920-х рр. – період суттєвої зміни символічної сфери і перенесення акцентів у системі знаковості на радянські маркери. Трансформація була викликана зовнішньою та внутрішньою екстремальністю попередніх років, яка виразилась у вигляді деформацій. Вона позначилась і на релігійному просторі, посилившись після 1917 р. Релігійний простір періоду становлення радянської влади характеризувався деякими типовими елементами, які трактувались як певні символи та визначалися під впливом специфіки процесів радянської епохи (соціально-політичні установки, економічні інтереси, формування співтовариств з єдиними цінностями, утопічність проектів і складання особливого типу проектної ментальності).

Кожне місто має набір визначених інфраструктурних будівель, які за своїм поєднанням та розташуванням створюють місцевий варіант уніфікованого образу. Місто змінюється, однак зберігає певну спадковість етапів. Оскільки архітектурний символізм був виразником попередніх епох і не ототожнювався з радянською владою, то потребував модифікації, яка виразилась у видозміні її початкового функціонального призначення та у наданні характерної для нової епохи образності. Інфраструктура міста сформувалася до революції, маючи власні соціокультурні домінанти (культові споруди), які забезпечували складання міського суспільства і формували самосвідомість містян. Цей ландшафт доповнювався закріпленими в ньому новими символами та міфами.

Постулати та цінності, які маркувалися церквою, не вписувались у радянський простір, а її вплив на світосприйняття городян ішов урозріз радянській ідеології. Церкви та монастирі, як складники релігійної системи, мали бути витіснені зі структур повсякдення. Нормативно-правові документи віддзеркалювали ставлення влади. У період зовнішньої екстремальності відбувалася підготовка програмних положень, направлених на ліквідацію монастирів і церков, що давало можливість шукати певних компромісів. Вона унеможливлювала цілковиту націоналізацію. Першим кроком стало відокремлення церкви від держави та оголошення релігійних споруд і майна церковним надбанням та створення у липні 1919 р. Міжвідомчої комісії з ліквідації майна [3, арк. 26]. З налагодженням побутування ці процеси посилилися, характеризуючись антирелігійною пропагандою та вилученням майна на користь голодуючих, оформленням відносин між релігійними громадами та державою у вигляді договорів, які часто-густо законодавчо виправдовували дії радянського керівництва щодо закриття церков [4, с. 94]. Антицерковна політика трансформувала і релігійну культуру.

У 1920-х рр. колишній комплекс Троїцько-Іллінського монастиря, відповідно до тодішнього розпланування міста, входив до позаміської території і розташовувався за два кілометри від Чернігова [5, арк. 15]. До революції Троїцько-Іллінський монастир був резиденцією Чернігівських єпархіальних преосвященних. Він складається з двох ансамблів – Іллінського та Троїцького, які різняться за віком та архітектурно-просторовими рішеннями. Іллінський включає Антонієві печери XI ст., Іллінську церкву XI ст. та дзвіницю XVII–XIX ст. До складу Троїцького входять дев'ять архітектурних споруд XVII–XVIII ст. [6, с. 94]

У 1920-х рр. доля кожного зі структурних ансамблів відрізнялася, на що вплинуло кілька чинників. Упродовж 1918–1921 рр. функціонування Троїцького монастиря стало можливим лише завдяки виконанню зобов'язань перед радянською владою у вигляді створення трудової комуни. Це дало можливість користуватися майном трьох церков монастиря (Троїцького, Стрітення Господнього та Введенської церкви) та здійснювати в них богослужіння [7, арк. 193]. Руйнація житлового фонду, фінансова неспроможність здійснення ремонтів, політика оцивільнення релігійного простору стали підґрунтям для передання будівель у користування установ Наросу, Наркомздорову (дитбудинку, інвалідного містечка) та створення нових типів радянських закладів (будинок Поволжя) [8, арк. 2]. Після ліквідації монастиря восени 1921 р. усі приміщення, за винятком головного храму, змінили своє функціональне призначення і набули світського характеру [9, арк. 1].

Щодо Іллінського ансамблю, то до революції його го-

ловна церква була парафіяльною, а до складу парафії входило 120 дворів Чернігова та навколишніх сіл: 61 двір Лісковиці, 19 дворів в с. Гущино і 40 дворів у с. Жолвинці [10, с. 51]. З впровадженням радянської влади простір діяльності релігійних громад обмежувався договорами, які визначали рамкову дійсність громад. Їх функціонування було обумовлене виконанням цих положень [11, арк. 26]. Церкви переходили у безоплатне користування громад, однак піддавалися контролю.

Відповідний договір, з ліквідаційним підвідділом про відокремлення церкви від держави, Чернігівського губюсту було укладено 1 квітня 1922 р. До складу новоствореної релігійної громади увійшли мешканці тих же населених пунктів, що і до революції. За родом занять до складу Іллінської релігійної громади входили в основному хлібороби, що мали початкову чи домашню освіту (323 члени) [12, арк. 7]. Богослужіння у церкві здійснював один священик (Семен Стефанович Яковенко), функції дяка виконував Григорій Стефанович Рождественський [13, арк. 77].

За типовим договором у безоплатне користування релігійної громади перейшли церковні приміщення Іллінського монастиря (Іллінська церква XI ст. з дзвіницею початку XX ст. та дерев'яний будинок для паламарів) з церковним начинням, за винятком того, яке мало історичну цінність і було виготовлено з коштовних металів та після опису підлягало вилученню. Це були срібні речі 84 проби: срібна чаша – 1 ф. 13 зол.; срібний хрест – 24 зол.; срібний ківш – 12 зол.; срібна чарка – 13 зол.; срібна риза 10 зол. на ікону «Спаситель» (5 × 6 верш.); срібна риза 10 зол. на ікону «Успіння Божої матері» (3 × 4 верш.) [12, арк. 15].

Майно Іллінської церкви, окрім ікон, богослужбових книг та речей з дорогоцінних металів, на момент передання його Іллінській релігійній громаді, подано у таблиці 1 [12, арк. 6]:

Таблиця 1

№ п/п	Назва	Кількість
1	Святий престол дерев'яний	1
2	Жертовник дерев'яний	1
3	Дарохранительниця мідна	1
4	Хрест напрестольний	3
5	Св. Євангеліє	4
6	Чаша (потир)	3
7	Дискос	3
8	Тарілка священна	5
9	Звіздиця	3
10	Ложка	3
11	Купіль для хрещення	1
12	Підсвічник	19
13	Панікадило	1
14	Посудина для освячення хліба	2
15	Посудина для освячення води	1
16	Таз для миття рук	1
17	Глечик	3
18	Посудина для пожертв	2
19	Лампадка	14
20	Одежа з престолу	1
21	Покривало	2
22	Риза оксамитова	7
23	Підризник	5
24	Стихар	2
25	Воздух	8
26	Фіранка для ікон	4
27	Плащаниця оксамитова	1
28	Хрест виносний	4
29	Шафа	1
30	Килимок	3
31	Шафа для свічок	1
32	Столик для ікон	4
33	Табуретка	4
34	Лавка	2

Головною окрасою інтер'єру був дерев'яний іконостас зеленого кольору, у якому вміщувалося 40 ікон. На стінах Іллінської церкви висіло 59 ікон та Голгофа: в кіотах під склом – 3, в рамах під склом – 2, звичайних – 12, в кіотах без скла – 3, в рамах без скла на полотні та дереві – 9, без кіотів і рам – 32 [12, арк. 17].

На дзвіниці знаходилося шість мідних дзвонів: перший дзвін вагою 27 п.; другий – 5 п. 32 ф.; третій – 3 п. ½ ф.; четвертий – 1 п. 17 ф., п'ятий – 1 п. 5 ф., шостий – 17 ф. Крім того, в архіві Іллінської церкви було 18 портретів без рам династії Романових [12, арк. 22].

У користування релігійної громади перейшла 41 богослужбова книга, серед яких найдавнішою був «Апостол» 1774 р. Окрему групу складали книги останньої третини XIX – початку XX ст.: «Парастас» (1876 р.), «Мінея» в 12-ти книгах (1876 р.), «Тріодь постова» (1880 р.), «Тріодь Квітна» (1881 р.), «Мінея» (1883 р.), «Мінея» (1909 р.), «Октоїх», «Часослов», «Акафіст пр. Іллі» (1912 р.). Інші були представлені псалтирями та требниками різного часу (1840–1912 р.). Окрім того, при церковній громаді існувала бібліотека, у якій нараховувалося 42 книги. Більшість з них мали церковний характер [12, арк. 30].

У середині 1920-х рр. Іллінська церква була однією з 16 церков Чернігова, в якій продовжували здійснюватися богослужіння. Всього їх відвідувало понад 4 тис. прихожан (4359 осіб), з яких старослов'яни складали 60 %. Іллінська церква також знаходилась у користуванні старослов'янської релігійної громади, до якої у 1925 р. входив 331 вірянин (друга після Воскресенської церкви за кількістю старослов'ян) [12, арк. 19]. Упродовж 1920-х рр. кілька разів було проведено повторні перереєстрації. Причин було декілька. По-перше, це давало змогу відслідковувати усіх городян, які входили до складу релігійних громад. По-друге, під приводом порушення умов використаня, в

основному через звинувачення у приховуванні майна, з церквами розривали договори [14, арк. 200].

З наступом на церкву кількість релігійних громад у Чернігові суттєво скоротилася (з 9 до 2) [15, арк. 4]. Зменшилась і загальна чисельність діючих церков до десяти, з яких старослов'янські громади були тільки при колишньому Троїцькому монастирі та Іллінській церкві, займаючи по два приміщення кожна. Решта церков перебувала у користуванні інших громад: шість будівель належали синодальній, дві – автокефальній. В останній третині 1920-х рр. старослов'янська громада продовжувала функціонувати тільки при Іллінській церкві [16, арк. 68].

З метою збереження археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова та відповідно до ст. 676 Кодексу законів народної освіти, Чернігівський губвиконком на середину 1920-х рр. визначив список виняткових пам'яток, які переходили під охорону та на них поширювалася заборона про здійснення будь-яких змін і втручань. Деякі з них розміщувалися на території колишнього Троїцько-Іллінського монастиря. Що стосується археологічних пам'яток, то це був один з трьох курганних комплексів, що знаходиться на Болдиних горах (його йменували Сіверянський могильних, який включав кургани по обидва боки дороги – збережені донині та поруйновані у повоєнний час). У 1920-х рр. він обмежувався: на півночі – південною частиною тодішнього молодого саду колишнього монастиря; на заході – східною межею саду, який розташовувався з правого боку дороги, навпроти північної сторони монастиря та дороги, яка проходила повз східну стіну монастиря до Іллінської церкви; на півдні – обривом Троїцької гори до Іллінської церкви і далі на схід до Лісковиці; на сході – обривом гори до Лісковиці та підйомом на Болдині гори [17, с. 83]. Міський простір у цій частині заборонялося видозмінювати, що визначало його образність та формувало відповідне ставлення. Щодо архітектурних пам'яток, то до підохоронних увійшли всі будівлі та стіни з баштами колишнього Троцького монастиря, а на території колишнього Іллінського – тільки кам'яна кладка (залишки мосту через яр на північний захід від Іллінської церкви) [18, с. 84].

Відповідно до Постанови РНК УРСР від 16 червня 1926 р. розпочалося ведення реєстру пам'яток, які мали винятковий наукову та історичну важливість з наданням статусу республіканського значення. У 1927 р. до нього з колишнього Троїцько-Іллінського монастирського комплексу потрапив тільки Троїцький собор, що визначило його подальшу долю та означало припинення проведення в ньому будь-яких богослужінь [17, арк. 140]. Оскільки Іллінська церква до цього переліку не увійшла, то вона продовжувала функціонувати і надалі [19, арк. 4].

Стан Іллінської церкви останньої третини 1920-х рр. в цілому було визнано задовільним (останній її ремонт було проведено у 1890 р.): штукатурка місцями на цоколі обсипалась, в одному з вікон була відсутня шибка, дах потребував фарбування. Усередині стан церкви також був прийнятним. Навколо Іллінської церкви з дзвіницею існувала огорожа, за якою знаходилася одна свіжа могила [20, арк. 25].

У квітні 1930 р., у ході антирелігійної кампанії, з десяти церков Чернігова та двох колишніх монастирських комплексів було забрано 83 дзвони. З дзвіниці Іллінської церкви зняли всі шість дзвонів, що означало припинення богослужінь [21, арк. 64].

Таким чином, рамкові правила радянського керівництва, законодавчо підкріплені програмними положеннями, суттєво скоригували міський соціокультурний простір та призвели до переструктурування буттєвої реальності. Поступальна політика модифікувалася у наступальну, направлену на ідеологічне витіснення, а нові образи релігійної дійсності, що складалися в межах радянських концептів, визначили подальше релігійне світосприйняття городян.

ПОСИЛАННЯ

1. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Топография древнерусских подземных сооружений Черниговского Ильинского монастыря // Спелеология и спелестология: сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2013. – 382 с.; Їх же. Топографія Чернігівського Іллінського монастиря за давньоруської доби // Сакральное пространство пещеры: тезисы докладов и сообщений VII Международной научной конференции по Церковной археологии (Севастополь, 8–14 сентября 2013 г.). – Севастополь, 2013. – С. 34–35.

2. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 228–230.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.

4. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2013. – Вип. 22. – С. 91–102.

5. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 88, арк. 15.

6. Генеральний план розвитку Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» у м. Чернігові з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника. – К., 2008. – Кн. 1: Текстова частина. – С. 94.

7. ДАЧО, ф. Р-698, оп. 7, спр. 3, арк. 193–205.

8. ДАЧО, ф. Р-698, оп. 7, спр. 4, арк. 2–9.

9. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 1.

10. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий монастырь ныне Троицкий-Архиерейский дом: его прошлое и современное состояние. 1069–1911 г. – Чернигов: Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 51–52.

11. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.

12. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 32, арк. 1–31.

13. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 96, арк. 77.

14. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 27, арк. 200.

15. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, арк. 4.

16. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 5, спр. 117, арк. 68.

17. Обязательное постановление Черниговского Губисполкома № 213 от 17 декабря 1923 г. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины 1924–1925 гг. – Чернигов, 1924. – С. 83–84.

18. ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 140.

19. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, арк. 4.

20. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 32, арк. 25.

21. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 483, арк. 64.

Непотенко И.В. Интерпретация Ильинского монастырского пространства в Чернигове в 1920-е гг. на основе сохраненной и потерянной символической реальности

Статья посвящена проблеме религиозного пространственного измерения в условиях создания новой политической действительности на примере Ильинского монастыря в Чернигове. Внимание сосредоточено на важных церковных вопросах, охарактеризованы программные положения как орудие унификационной и антирелигиозной политики в рамках советского концептуализма.

Ключевые слова: *пространственное измерение, символизм, монастырский ансамбль, религиозное пространство, экстремальность.*

Nepotenko I.V. The interpretation of the monastic space of the monastery of St. Elias in Chernihiv in 1920s by the example of saved and lost symbolic reality

The article is devoted to the problem of religious space during the formation of new political reality by the example of the monastery of St. Elias in Chernihiv. Attention is riveted on the main religious questions; legislative acts as an instrument of unification and antireligious policy within soviet conceptualism are characterized.

Key words: *local space, symbolism, monastery, religious space and optimality.*

15.02.2019 p.

УДК 94(477):902.1«16–17»/«218»

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON 17th-18th-CENTURY BATURYN IN 2018

This article demonstrates Western influences on the fortifications and layout of Hetman I. Mazepa's estate near Baturyn. It also examines the excavated remnants of residences and service structures constructed by I. Mazepa, Chancellor General P. Orlyk, and Hetman K. Rozumovsky, as well as the ceramic stove tiles executed in Ukrainian and Dutch baroque styles, and other 17th-18th-century archaeological finds in the town in 2018. Computer reconstructions of the fragmented tiles with the coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa are published and discussed.

Key words: *Baturyn, I. Mazepa manor, brick foundations, decorative and heraldic stove tiles, computer reconstructions.*

Last year, archaeologists continued their excavations in Baturyn, Chernihiv Oblast. This Canada-Ukraine project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada. In 2017–2019, the Ukrainian Studies Fund at Harvard University in Boston, the United States, contributed its subsidies to the historical and archaeological research of early modern Baturyn.

Forty-five students and scholars from the Chernihiv Collegium National University, the Chernihiv Regional Historical Museum, the Hlukhiv National Pedagogical University, and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv were involved in the 2018 excavations. Yurii Sytyi, senior fellow at the Centre for Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the Chernihiv University leads the Baturyn archaeological expedition. Yurii Kovalenko, M.A., the head of the Scholarly Research Department at the Hlukhiv National Preserve and the instructor of archaeology of Ukraine at the Hlukhiv University participated in the Baturyn excavations and examination of its findings.

Prof. Zenon Kohut, the eminent historian of the Hetmanate and former director of CIUS, is the founder of the Canada-Ukraine Baturyn project and its academic adviser. Dr. Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of this project from the Canadian side. Prof. Martin Dimnik, the leading Canadian historian of medieval Chernihiv principality and ex-president of PIMS, has also engaged in this research and the publication of its results in North America [1].

In 1669–1708, Baturyn was the capital of the Cossack state, or Hetmanate. It had become known in the West as the major, prosperous, and well-fortified town in central Ukraine, as well as the seat of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709), the prominent Cossack ruler most respected in Europe.

In 1708, I. Mazepa concluded an alliance with Sweden and rebelled against Moscow's growing curtailment of the Hetmanate sovereignty. However, that year, in the course of the tsarist suppression of this uprising, Russian forces razed insurgent Baturyn to the ground. The outstanding reformer of the Cossack polity, Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764, d. 1803), rebuilt and repopulated the town and facilitated its manufacturing production and trade with Western and Eastern Europe during the second half of the eighteenth century. In the nineteenth and twentieth centuries, the former hetman capital steadily declined, turning into a small provincial borough or *mistechko*.

According to V. Mezentsev's research, between 1696 and 1700, I. Mazepa commissioned his stately three-story masonry palace in Honcharivka, the environs of Baturyn. It was pillaged and destroyed by Muscovite troops in 1708.

Investigations of the ramparts with a glacis and five earthen bastions of this manor by Dr. Oleksandr Bondar (Chernihiv Historical Museum) have shown that their design, building techniques, and polygonal layout were modelled on advanced seventeenth-century Dutch strongholds (fig. 1). These bastion fortifications of I. Mazepa's main residence in Baturyn are the earliest-known in Left-Bank Ukraine [2].

Within the Cossack realm, the Honcharivka estate also represented the first known example of a fortified villa called *palazzo e fortezza* («palace and fortress»), which appeared in Italy in the sixteenth century and superseded medieval masonry or wooden castles. Such complexes, like that in Honcharivka, combined early modern civil palace architecture with predominantly bastion defences. From the late sixteenth century, this type of Italian fortified villas spread throughout Western and Central Europe, reaching western Ukraine in the early seventeenth century.

Inside the ramparts of the Honcharivka manor, occupying an area of nine hectares, besides I. Mazepa's palatial court, a fruit garden, a birch grove, and an arable field were located. The graphic reconstruction of this estate prepared by O. Bondar, with its orderly network of straight lanes, resembles the regular layout of so-called «French parks» (fig. 1). The design of man-made parks with vegetation areas cultivated in geometric forms and straight or figured alleys originated in Renaissance Italy and became popular in France during the

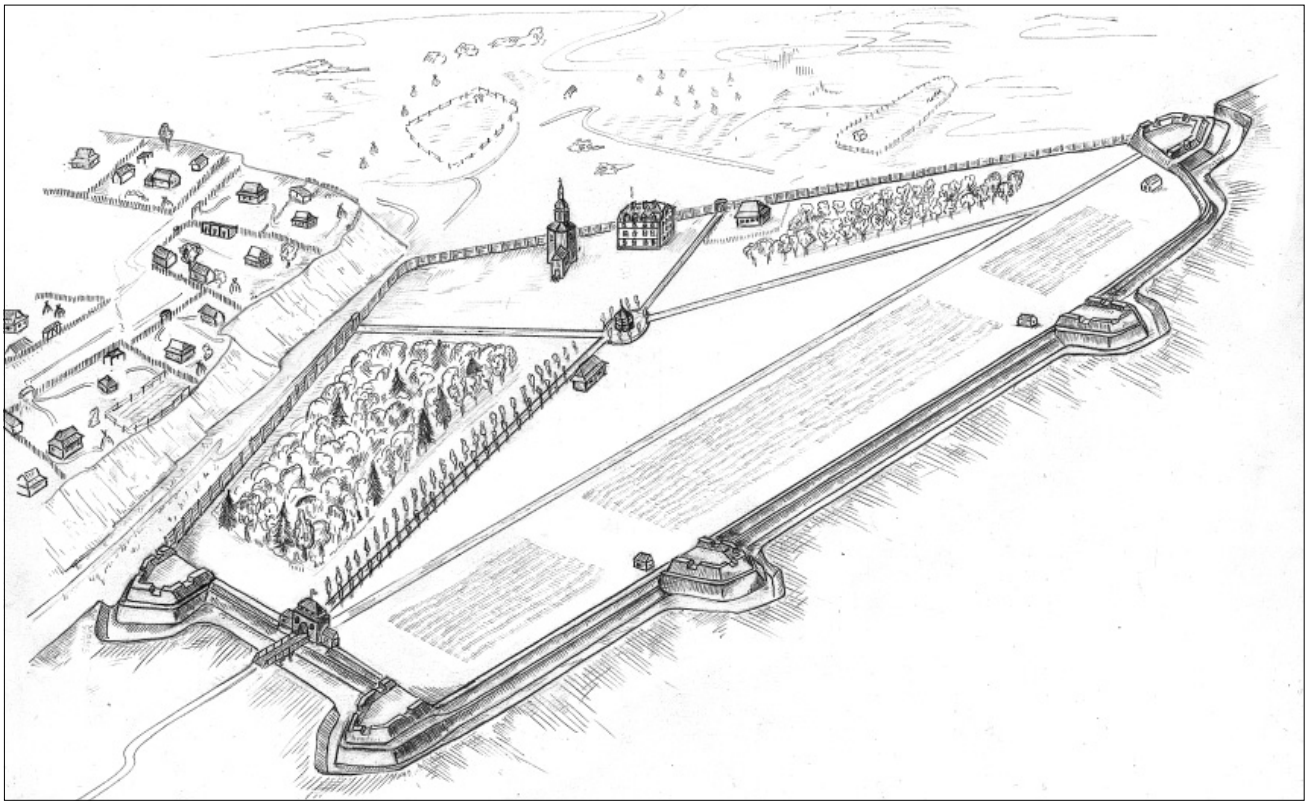

Fig. 1. I. Mazepa's fortified manor in Honcharivka, the environs of Baturyn, before its destruction in 1708. Hypothetical reconstruction by O. Bondar, 2018

baroque era. I. Mazepa likely created his principal residence in Baturyn along the models of contemporaneous Western fortified palatial complexes with regular parks. He became acquainted with them while serving at the royal court in Poland and during his diplomatic missions, university studies, and travels to Germany, Holland, France, and Italy in the 1650s and 1660s [3].

In 2011–2015, the expedition team led by Roman Lutsenko of the Centre for Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the Chernihiv University excavated the remnants of the timber church (before 1700) of 19 m by 11 m is size at I. Mazepa's court. On the basis of its ground plan determined by R. Lutsenko and some extant analogous structures O. Bondar graphically recreated the exterior design of the lost Honcharivka church in 2018 (fig. 2). It was representative of late seventeenth-century folk wooden ecclesiastical architecture in the Chernihiv region.

Last summer, near the site of a well on Honcharivka's estate, the archaeologists uncovered the debris of a 2 m-wide brick corridor with stairs leading down to the well's shaft. Yu. Sytyi suggests that the corridor, extending some 7 m to the west, was a secret underground vaulted tunnel connecting the well's shaft with the basement of the neighbouring building at I. Mazepa's court [4]. Archaeological investigation of the remnants of this extraordinary and intriguing structure will continue in order to define conclusively its layout, dimensions, and specific purpose.

In Baturyn's northern suburb, the expedition continued exploring the site of the home of Chancellor General Pylyp Orlyk, personal secretary, closest associate, and chief adviser of I. Mazepa. Later, he became the hetman-in-exile from 1710 to 1742.

In 2017–2018, part of the brick foundation of P. Orlyk's house was excavated. Yu. Sytyi contends that it was a spacious one-story building or *khata* of local tradition made of logs at the beginning of eighteenth century. A comparable example of such a well-to-do dwelling is the extant mid-eighteenth-century home of Yuhym Darahan, Colonel of the Kyivan Cossack regiment in Pokorshchyna, in the vicinity of the town of Kozelets, Chernihiv Oblast. This one-floor *khata* was constructed of squared logs set on a brick foundation and plastered [5].

Many fragments of terracotta and polychrome glazed ceramic tiles (*kakhli*) facing the heating stoves at P. Orlyk's house were unearthed amidst its remnants. Some of them exhibit fire damage, indicating that his residence was burned during the sack of Baturyn in 1708. Yu. Sytyi asserts that these tiles were produced locally. He considers their high technical and artistic qualities a match to the best stove tiles at I. Mazepa's palace in Honcharivka. But the ornamentations of P. Orlyk's tiles are distinctive in their originality and not mere imitations of those found in the hetman residence. Hence, the stove tiles discovered at P. Orlyk's home represent valuable pieces of local ceramic applied and heraldic arts in I. Mazepa's capital. Several shards with the family coats of arms of both P. Orlyk and I. Mazepa in relief were found there.

Using computer photo collage and graphic techniques, Serhii Dmytriienko (Chernihiv), the Baturyn archaeological expedition graphic artist, has reconstructed a whole tile featuring P. Orlyk's armorial bearings known as *Novyna* ("News"). It was covered with multicoloured glazing, damaged by fire, and measured 33 cm by 35 cm (fig. 3). In the compositional centre of this tile, is the image of a figured blue shield with an inscribed stylized bowed yellow cauldron holder and an unsheathed white (silver) sword with a yellow (golden) hilt in an upward position. The shield is surmounted by a golden inlaid crown. Above it, the bent leg of a knight in blue armour is depicted. Two stylized green palm fronds flank the shield. These heraldic symbols are placed against an oval white background and surrounded by a floral ornament with white and yellow flowers as a decorative cartouche in the Ukrainian baroque style set on a cobalt background. In the early modern era, blue enamel was most expensive and prestigious. Over the crown, the initials of Pylyp or Filip Orlyk (F. O.) are inscribed in Latin letters [6].

V. Mezentsev posits that this unique find is the earliest known representation of P. Orlyk's family heraldic emblem, which he commissioned while serving as Chancellor General in I. Mazepa's administration before the fall of Baturyn in 1708 (fig. 3). Previously, only two wax impressions of P. Orlyk's seals were known to be preserved in Sweden. They bear his coat of arms from the time when he was hetman and lived in emigration in the West since 1715 [7]. However, their heraldic and artistic designs differ and lack inscriptions.

During the archaeological explorations on the site of P. Orlyk's home in 2016–2018, Yu. Kovalenko collected fragments of glazed ceramic and terracotta stove tiles featuring the coat of arms of I. Mazepa. This researcher believes that tiles with the armorial bearings of the hetman and P. Orlyk adorned two separate heating stoves at the dwelling of the latter. He has also revealed that I. Mazepa's heraldic emblem was surrounded by numerous images of the armaments, accoutrements, and attributes of hetman authority or *kleinody*.

In 2019, on the basis of detailed investigations of the photos of these tile fragments and employing the computer photo collage and graphic techniques, S. Dmytriienko hypothetically reconstructed one coloured glazed ceramic tile with I. Mazepa's coat of arms in relief measuring 27 cm by 30 cm (fig. 4). In the centre of this recreated heraldic composition is a massive figured light green shield enveloped by the decorative acanthus leaves. On this shield, a dark green anchor-like cross with a white crescent moon and a six-pointed star on both sides are depicted – the main heraldic symbols of I. Mazepa's family arms referred as *Kurch* (*Kurcz* in Polish). Hung around the crossbar between a crescent and a star is a white ribbon with the Order of St. Andrew. The hetman received this award in 1700. The shield is surmounted by a helmet crested with a princely crown.

Around the shield are relief images of the symmetrically placed stylized Cossack standards with horsetails (*bunchuky*), banners (*korohvy*), hetman large round maces (*bulavy*), flanged maces (*pirnachi*), fanfares, spears, partisans, flags, cannons,

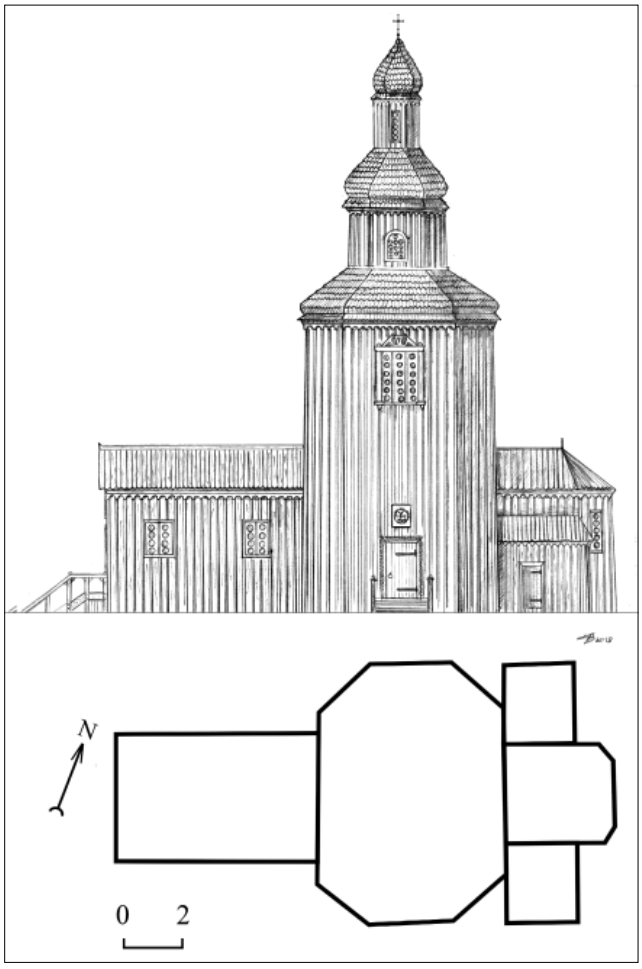

Fig. 2. Ground plan and southern elevation of the wooden church at I. Mazepa's court (prior to 1700). Hypothetical reconstruction by O. Bondar, 2018

cannon balls and ramrods, muskets, oval and figured shields, a suite of baroque armour, and a helmet, all glazed green and set against a white background (fig. 4).

V. Mezentsev observes that the representations of various weapons, Cossack and hetman insignia, and military ammunitions on the reconstructed tile resemble those found in many armorial bearings of I. Mazepa on the engravings published in Kyiv and Chernihiv during his era. The closest analogies are the hetman heraldic emblems on the silver and gilt kiot cover of the Troitsko-Illinska Mother of God icon (1695) which is preserved at the Chernihiv Historical Museum and on Ivan Myhura's etching glorifying I. Mazepa (1705). Images of many kinds of armaments and *kleinody* there are particularly similar to those on the recreated stove tile. In I. Myhura's engraving, the Order of St. Andrew is also hung around the crossbar of the anchor-shaped cross, between a star and a crescent.

Probably on P. Orlyk's behest a professional artist from the Kyiv-Chernihiv school prepared the original graphic design or sketch for the reconstructed coat of arms of I. Mazepa. He could use the above-mentioned distinguished earlier armorial bearings of the hetman as source models. On the base of this

Fig. 3. Burnt polychrome glazed ceramic stove tile bearing P. Orlyk's coat of arms (1707–1708). Hypothetical reconstructions, computer photo collage and graphic by S. Dmytriienko, 2018

Fig. 4. Burnt glazed ceramic stove tile with I. Mazepa's heraldic emblem (1707–1708). Hypothetical reconstructions, computer photo collage and graphic by S. Dmytriienko, 2019

graphic original, the Baturyn tile-makers or *kakhliari* carved the wooden moulds for fashioning the clay tiles.

An important detail there is a relief crown surmounting the helmet (fig. 4). V. Mezentsev has identified this type of crown as that depicted on many coats of arms of Princes of the Holy Roman Empire [8]. He suggests that P. Orlyk commissioned the armorial bearings of the hetman with such specific crown for the purpose to honour his princely title. It was granted to I. Mazepa on 1 September 1707 by Joseph I, Emperor of the Habsburg Empire, for his services rendered to the Holy League [9]. This allows V. Mezentsev to date the reconstructed stove tile with the hetman arms as well as the finishing of P. Orlyk's home between this time and the fall of Baturyn on 2 (13) November 1708.

This particular type of crown is absent on the other representations of I. Mazepa's heraldic emblems from his time which survived to the present [10]. Hence, his recreated ceramic coat of arms that adorned P. Orlyk's residence in Baturyn and dates to 1707–1708 is unique and chronologically the latest known to us.

V. Mezentsev maintains that the combination on the stove tiles of I. Mazepa's armorial bearings with images of various weapons, accoutrements, and hetman symbols of power is also unique (fig. 4). He believes that it was an innovation of P. Orlyk to introduce this motif into I. Mazepa's heraldic composition on some stove tiles at his dwelling. However, these representations of military attributes and the Cossack or hetman insignia lack analogies among the ceramic stove tiles manufactured in the Hetmanate, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Muscovy. It would appear that the ravaging of Baturyn prevented P. Orlyk's innovation to continue and spread in the ceramic tile decoration of early modern Ukraine and its neighbours. Archaeological research on P. Orlyk's residence will resume in summer.

On the town's western outskirts, the expedition continued excavating the site of the estate of Judge General Vasyl Kochubei (1700–1708). In the second part of the eighteenth century, it was in the possession of K. Rozumovsky who constructed several government office premises there. These were dismantled in the following century.

In 2017–2018, archaeologists partially unearthed the brick foundation of the southwestern building of this administrative complex. Yu. Sytyi dates this edifice from the 1750s to 1770s and surmises that it had approximately 12 m by 10 m in size,

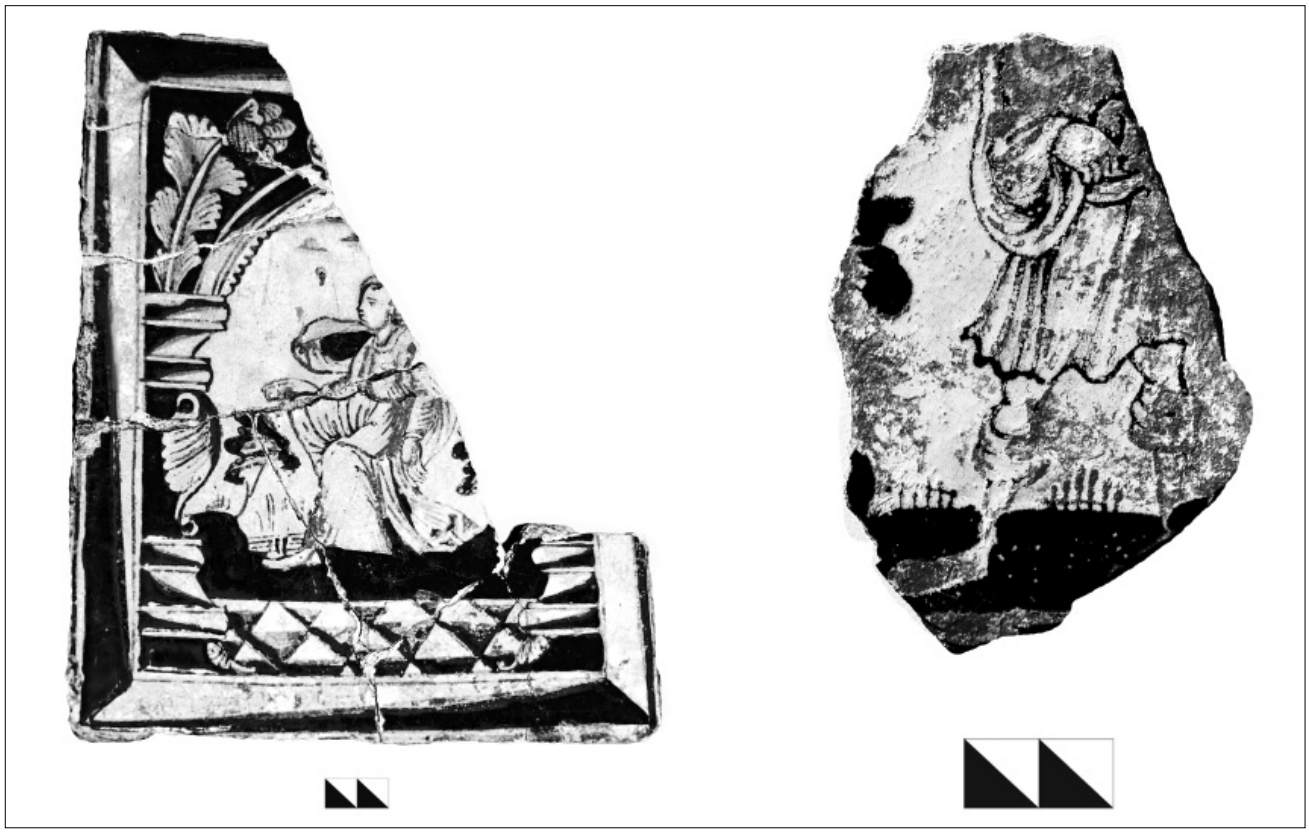

Fig. 5. Fragments of Delft blue, white, and brown glazed ceramic stove tiles featuring human figures in Dutch style, mid-18th century. Photos by Yu. Sytyi

one floor, a timber superstructure, a kitchen, and a dining room. An example of such state offices from K. Rozumovsky's era is the extant masonry two-storied chancellery of the Kyiv Cossack regiment in Kozelets which was constructed and embellished in the Ukrainian baroque style with rococo elements in 1756–1765 [11].

Amidst the remnants of the excavated building at V. Kochubei's court, many broken ceramic stove tiles of various shapes were found. They are glazed dark blue, white, and brown and feature the artistic plant motifs and images of early modern Western European architecture, men, women, birds, and flowers in late baroque Dutch style (fig. 5). Similar ceramic tiles adorned the heating stoves and fireplaces of two K. Rozumovsky's palaces (1752 and 1799) in Baturyn. They could have been imported by this hetman from the Netherlands or represent less expensive eighteenth-century Russian or Ukrainian imitations of the popular and prestigious Dutch revetment majolica of the time.

Other notable artefacts discovered at the former Baturyn fortress, town vicinities, and Kochubei's estate in 2018 include: a silver coin of Sigismund III Vasa, King of Poland and Grand Duke of Lithuania, minted in Bydgoszcz, Poland, in 1623, two copper solidi of King John II Casimir Vasa of the Polish-Lithuanian Commonwealth minted in Krakow in 1664, three copper Russian coins, a bronze wedding ring, a signet ring, two belt appliqués from Cossack leather belts, a button, two lead musket bullets, six iron cannon balls, a grenade, various iron implements of local manufacture, a fragment of the patterned white-clay chibouk of the Dutch pipe, and four shards of imported painted faience plates, all from the seventeenth and eighteenth centuries. The identification of Polish-Lithuanian coins was carried out by Yu. Kovalenko (fig. 6).

Archaeological investigations by Yu. Sytyi have established that during the attack of Muscovite forces on Baturyn in 1708 they destroyed the trade and craft suburbs in Honcharivka and Teplivka. It was only half a century later, when K. Rozumovsky repopulated the devastated town, that new communities of potters and brick makers reappeared there.

Last summer, north of I. Mazepa's manor, archaeologists uncovered the remnants of a wooden dwelling, possibly belonging to a potter. It was burned during this onslaught. Within the structure were found several splinters from an exploded iron cannon ball from the bombardment of Baturyn by the tsarist troops [12].

The fruitful 2018 excavations at Baturyn have provided us with valuable new information about the fortifications, residences, and service structures of hetmans and state officials in the seventeenth-eighteenth-century Cossack capital. Of particular importance are the archaeological finds of the numerous costly ceramic decorative and heraldic stove tiles, executed in both the Ukrainian and Dutch baroque styles. Tiles with the earliest coat of arms of P. Orlyk and the unique latest armorial bearings of I. Mazepa known to us have been dated to 1707–1708 and graphically reconstructed. New archaeological

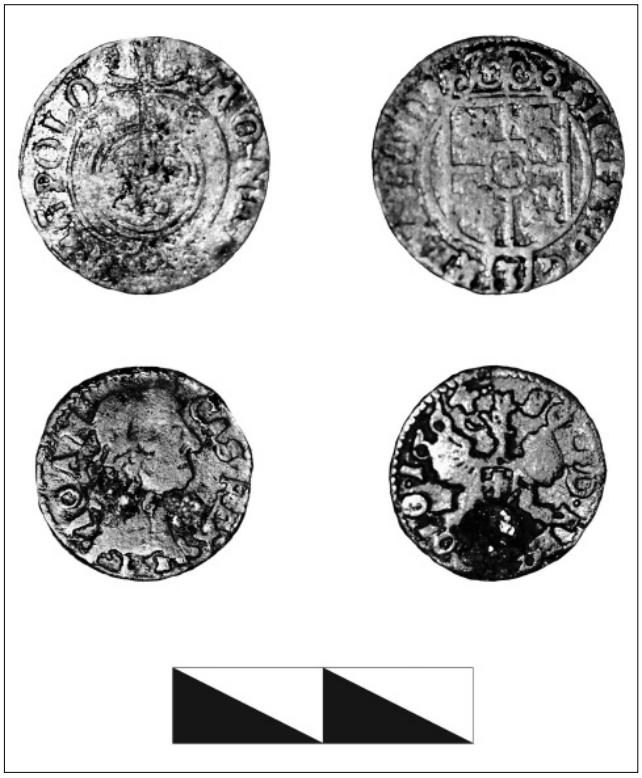

Fig. 6. Obverse and reverse of 17th-century Polish-Lithuanian coins (silver above, copper below). 2018 excavations at Baturyn. Photo by Yu. Sytyi

evidence further revealed the destruction of the town's trade and craft districts by the Russian army in 1708. Field research at Baturyn will be renewed in August 2019.

ENDNOTES

1. A shorter version of this article was published in the online bulletin of the University of Ottawa, Canada. See Dimnik M., Mezentsev V. «Excavations at Baturyn in 2018», *Canadio-Byzantina*, no. 30, January 2019, pp. 10–14 (https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index).

2. Бондар О. «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині // Сіверянський літопис. – 2018. – № 1–2. – С. 41–49. – Рис. 2–4.

3. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика. – Торонто, 2018. – С. 13–14 (https://www.academia.edu/37139192/). See also note 2.

4. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика // Гомін України. – Рік LXX. – № 38 (3746). – Торонто, 9 жовтня 2018 р. – С. 6–8 (https://www.academia.edu/37566219/Homin_Ukr_18_Bat_17–18_L.pdf); Mezentsev V. «Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018», *Ukrainian Echo*, vol. 33, no. 4, Toronto, February 19, 2019, p. 1 (http://www.mazepa.name/nova-anhlomovna-publikatsiyi-pro-rozkopky-u-baturyni/). See this article also in *The Ukrainian Weekly*, vol. LXXXVII, no. 7, Parsippany, N. J., February 17, 2019, pp. 10–11, 15 (http://www.ukrweekly.com/uwwp/pylyp-orlyks-coat-of-arms-and-other-archaeological-finds-at-baturyn-in-2017–2018/).

5. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 95–96.

6. Мезенцев В., Ситий Ю. Герб Пилипа Орлика знайдено у Батурині // Свобода (Parsippany, N. J.). – Рік 125. – № 50. – 14 грудня 2018 р. – С. 10–11. See also note 4.

7. Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика // Генеалогічні записки. – Вип. 9. – Нова серія 3. – Львів, 2011. – С. 33–37; *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries)*: Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk (Kyiv, 2010), pp. 153, 155, figs. 108, 111.

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire.

9. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Вид. 2. – Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 256, 271–272.

10. Дабижа А.В. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. – 1885. – Ч. XI. – С. 715–716; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015. – С. 8–57.

11. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 94–95.

12. Ситий Ю., Мезенцев В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2018 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 2018.

Мезенцев В.І., Ситий Ю.М., Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження Батурина XVII–XVIII ст. у 2018 р.

Стаття демонструє західні впливи на фортифікацію та планування маєтку гетьмана І. Мазепи під Батурином. Розглядаються розкопані решітки житлових і службових споруд І. Мазепи, генерального писаря П. Орлика й гетьмана К. Розумовського, керамічні печні кахлі за стилями українського і голландського бароко та інші археологічні знахідки XVII–XVIII ст. у місті в 2018 р. Публікуються і аналізуються комп'ютерні реконструкції фрагментованих кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи.

Ключові слова: *Батурин, садиба І. Мазепи, цегляні фундаменти, декоративні та геральдичні печні кахлі, комп'ютерні реконструкції.*

Мезенцев В.И., Сытый Ю.Н., Коваленко Ю.А. Археологические исследования Батурина XVII–XVIII вв. в 2018 г.

Статья демонстрирует западные влияния на фортификацию и планировку усадьбы гетмана И. Мазепы под Батурином. Рассматриваются раскопанные остатки жилых и служебных построек И. Мазепы, генерального писаря Ф. Орлика и гетмана К. Разумовского, керамические печные изразцы в стилях украинского и голландского барокко и другие археологические находки XVII–XVIII вв. в городе в 2018 г. Публикуются и анализируются компьютерные реконструкции фрагментированных изразцов с гербами Ф. Орлика и И. Мазепы.

Ключевые слова: *Батурин, усадьба И. Мазепы, кирпичные фундаменты, декоративные и геральдические печные изразцы, компьютерные реконструкции.*

15.03.2019 р.

УДК 726:2–523.4:2–523.6(477.52)

А.А. Чурочкин, прот.

ЦЕРКОВЬ РОЖДЕСТВА ИОАННА ПРЕДТЕЧИ В ПУТИВЛЬСКОМ МОЛЧЕНСКОМ МОНАСТЫРЕ

Статья посвящена памятнику архитектуры XIX века – церкви Рождества Иоанна Предтечи в Путивльском Молченском монастыре. В научный оборот вводятся ранее не публиковавшиеся архивные материалы, раскрывающие некоторые факты истории храма.

Ключевые слова: *Путивль, Молченский монастырь, храм Иоанна Предтечи, неовизантийский стиль.*

Ежегодно 7 июля православная Церковь отмечает великий праздник – Рождество Иоанна Крестителя. Предтеча – тот, кто идёт впереди, тот, кто подготавливал народ к проповеди Иисуса Христа. Он – последний пророк Ветхого Завета и первый мученик Завета Нового, сродник, друг, креститель Христов. Так называется этот человек в богослужебных текстах. Издревле его считают первым монахом Христианской Церкви, и недаром поэтому во мно-

Рис. 1. Общий вид Путивльского Молченского монастыря. Начало XX века. Фото Якова Фесика

гих обителях строились храмы в честь Иоанна Предтечи. Путивльский Молченский монастырь – не исключение.

Первый Иоанно-Предтеченский храм появился здесь в 1743 году стараниями игумена Иоанна (Ястрембского), который управлял обителью в 1742–1749 годах [1, с. 282–283]. Как выглядела эта церковь, нам неизвестно. Из сохранившихся документов становится ясно, что находилась она на восточном краю монастырского холма и была надвратной.

Судьба храма сложилась несчастливо: не простояв и десяти лет, он сгорел во время большого общегородского пожара 4 августа 1752 года (в огне этого же пожара погибла и явленная в 1405 году чудотворная Молченская икона Богородицы). Строитель церкви, отец Иоанн, к тому времени был уже настоятелем Николо-Угрешского монастыря в Подмосковье, а у его преемников, ввиду бедности и опустошения обители после страшного пожара, не было возможности восстановить святыню. Со временем руины храма были включены в состав нового большого корпуса, который в первой половине XIX века был частично разобран «за ветхостью». Архимандрит Сосфен (Резников) соорудил из уцелевших частей храма ворота, именовавшиеся «Предтеченскими» [2, л. б/н].

Между тем с течением времени население города росло, увеличивалось количество братии и богомольцев. Древний, построенный ещё на рубеже XVI–XVII веков, монастырский собор Рождества Пресвятой Богородицы стал очень тесным и неудобным для совершения богослужений, что особенно чувствовалось в дни больших праздников и торжеств. Осознавая это обстоятельство, игумен Иоасаф (фамилия неизвестна, управлял обителью в 1863–1894 гг.) решил взять на себя труд по возведению большого, величественного храма в честь

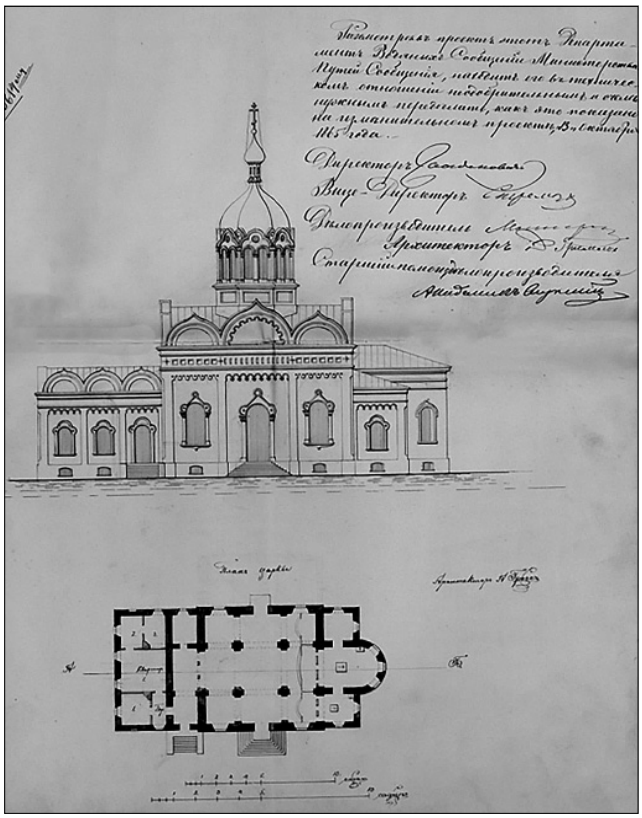

Рис. 2. Первоначальный (нереализованный) проект храма. Архитектор Александр Гросс. 1865 г. [РГИА. ф. 220, оп. 1, д. 447, л. 8]

Рождества Иоанна Предтечи в память о существовавшей некогда святыне.

Первоначальный проект новой церкви был составлен местным архитектором Александром Ивановичем Гроссом. Внешний облик проектируемого храма был оформ-

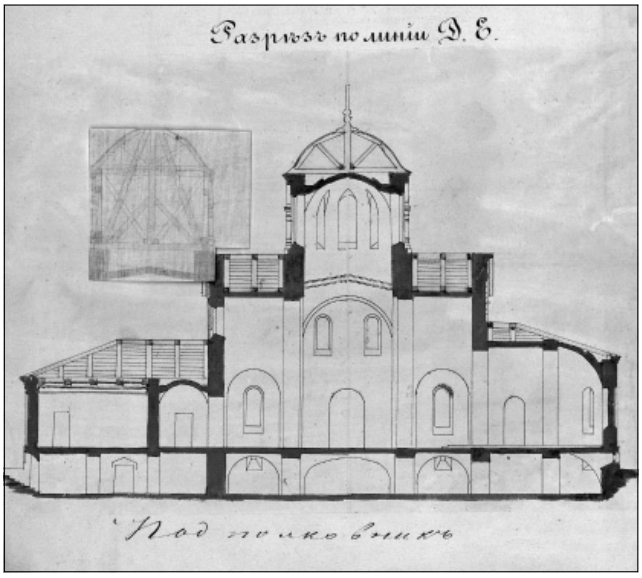

Рис. 3. «Изменительный» (реализованный) проект храма. Архитектор Давид Гримм. 1865 г. [РГИА. ф. 220, оп. 1, д. 447, л. 9]

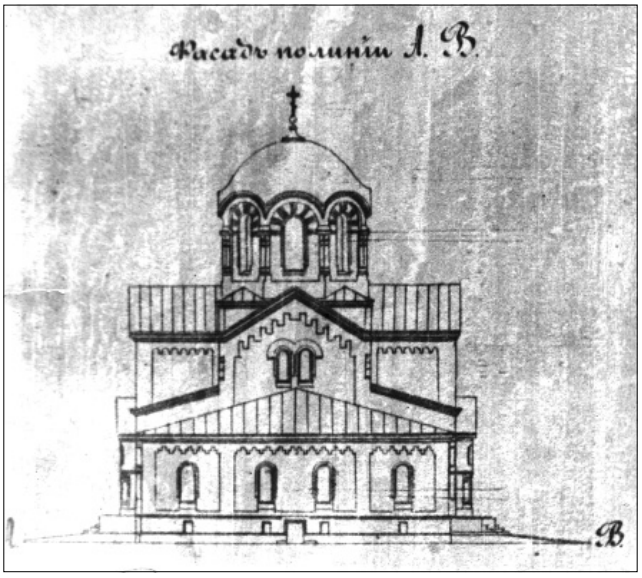

Рис. 4. Западный фасад храма согласно «изменительному» проекту [РГИА, ф. 220, оп. 1, д. 447, л. 14]

лен в неорусской стилистике (рис. 2). Несмотря на симметричность плана, предполагалось устройство только двух приделов – центрального и южного. Вместо северного придела, (отделенного от основного помещения храма глухой стеной), планировалось устроить ризницу.

Одобренный в Путивле и Курске проект был отправлен в Петербург для «высочайшего» утверждения. Далее языком документа:

«Обер-Прокурор Святейшего Синода [Ахматов Алексей Петрович] от 16 марта сего [1865] года № 1361, доставил в бывшее Главное Управление Путей Сообщения для рассмотрения проект на постройку каменной церкви в Путивльском Молчанском Печерском монастыре в Курской губернии.

По тесноте существующей теплой церкви настоятель с старшими братиями сказанного монастыря имели намерение соорудить новую каменную церковь средствами монастырскими и доброхотными приношениями, на месте занимаемом ныне двумя ветхими каменными флигелями в настоящее время ненужными для обители.

Заключение. По рассмотрению местного проекта на постройку теплой каменной церкви в означенном монастыре оказалось, что проект этот не может быть одобренным по неблаговидности фасада, вследствие чего составлен заменительный проект, устраняющий недостаток местного проекта, с показанием на нем каменного открытого купола с железным просветом или для сбережения издержек и сохранения большего количества теплоты с деревянным закрытым купольным барабаном основанном на средних пилонах, как это показано на новом чертеже» [3, л. 4–4 об.].

«Изменительный проект» был утвержден 13 октября 1865 года (рис. 3). Под резолюцией об этом стоят подписи чиновников (директора, вице-директора, делопроизводителя и его помощника), а также архитектора Давида Ивановича Гримма, что является основанием считать последнего автором нового проекта. Сопоставив первоначальный и «изменительный проекты», становится очевидным тот факт, что у нового храма было два автора. Архитектор Гросс, будучи на месте, в Путивле подробно изучил особенности участка, где предполагалось строить здание. Архитектор Гримм в Путивль не приезжал, поэтому полностью доверился первоначальному плану, незначительно изменив его и, в то же время, кардинально переработав композицию и внешний облик церкви.

На вновь утверждённом плане и эскизном рисунке западного фасада чётко видны два симметричных крыльца-паперти с севера и с юга (рис. 4). С юга такое крыльцо действительно было сделано, а вот с северной стороны, ввиду того, что храм стоит буквально над обрывом, его попросту не могло быть. Архитектор Гримм (повторимся, не бывавший лично в Путивле), вероятно, был введён в заблуждение очень схематично выполненным «Генеральным планом общего расположения [Молченского] монастыря» (рис. 5).

Строителям храма пришлось решить довольно сложную задачу, обусловленную недостатком места на монастырском дворе. Дело в том, что Молченский монастырь расположен на небольшом прибрежном холме, который только с северо-западной стороны соединен узким перешейком с путивльским плато. Ввиду данного обстоятельства монастырский двор всегда был довольно тесным. Жилые и хозяйственные постройки (просфорня, игуменский дом, надвратная колокольня, трапезная, два каменных флигеля, корпус бывшего духовного училища, старая поварня), сооруженные в XVIII–XIX вв. на остатках древних крепостных стен, плотно окружали главную доминанту монастырского комплекса – собор Рождества Пресвятой Богородицы. Расстояние от собора до любой ближайшей постройки очень невелико, поэтому новый вместительный храм просто негде было строить. Было

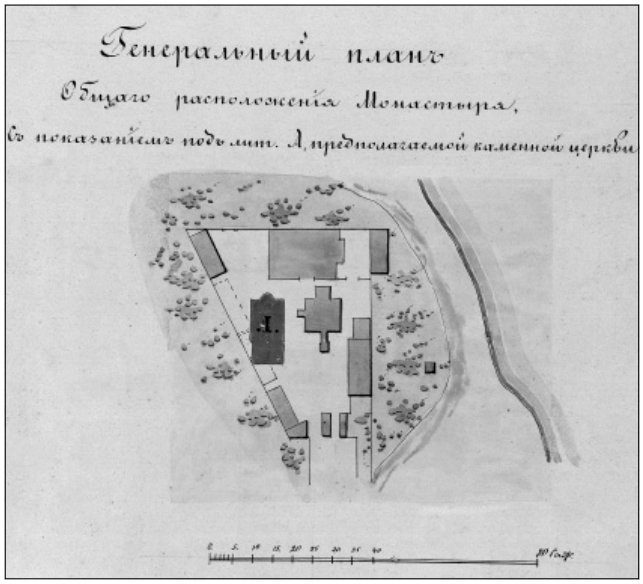

Рис. 5. Генеральный план общего расположения [Молченского] монастыря [РГИА, ф. 220, оп. 1, д. 447, л. 9]

принято решение снести «два ветхих каменных флигеля, ненужных для обители» [2, л. б/н].

Исходя из плана, два «ненужных» флигеля стояли на одной линии с северными фасадами трапезной и корпуса бывшего духовного училища (рис. 5), то есть представляли собой пристройки к древней крепостной стене. Снос этих небольших флигелей мог решить проблему лишь частично, поэтому подрядчик (возможно, сам игумен Иоасаф) пошел на смелый шаг – решил вынести северный фасад будущего храма за пределы древней крепостной стены, пристроив к ней сводчатую галерею (параллельно казематам). Таким образом появилась площадь, достаточная для возведения довольно обширного храма. При этом южный фасад новой церкви не выходил за красную линию уже существовавших зданий, что позволило сохранить прежнюю планировку тесного монастырского двора.

Строительство храма началось в 1866 году и длилось до 1869 года. Из двух вариантов проекта был выбран именно тот, который предусматривал строительство полноценного каменного светового барабана, благодаря чему новая церковь получилась очень красивой, светлой и просторной. Несмотря на то, что XIX век принято считать периодом засилья «казённого» епархиального стиля и временем, когда во множестве появлялись однотипные, практически идентичные, храмовые здания, Молченский монастырь получил прекрасную, неповторимую церковь. Храма, аналогичного путивльскому, не существовало и не существует, хотя в нём явственно прослеживаются черты как древнерусской, так и греческой (афонской) архитектуры.

Отдельными деталями своей композиции и декора церковь Рождества Иоанна Предтечи отдаленно напоминает более раннее произведение Давида Гримма – Владимирский собор в Херсонесе Таврическом. Несмотря на различие строительных материалов (тёсаный

Рис. 6. Фрагмент орнаментальной росписи. Фото автора 2011 г.

камень и кирпич), сходство определенно есть. Мы видим те же колонки на углах, а галереи-аркады крымского собора трансформировались в путивльском храме в стройные ряды машикулей и т. д.

На протяжении 50-х гг. XIX в. Давид Гримм совершил несколько экспедиций на Кавказ с целью изучения средневекового грузинского и армянского зодчества. Данные, полученные в результате таких поездок, пригодились архитектору при проектировании многих храмов, в том числе и путивльского. Например, его южный и северный фасады украшены «нетрадиционными для греческой архитектуры … рельефными украшениями» [4, с. 37] в форме латинского креста.

«Несмотря на внушительные размеры,…одноглавый силуэт [Предтеченского храма] хорошо вписался в ансамбль» [5, с. 90] древней обители. Внешний облик новой церкви известен по многочисленным фотографиям конца XIX – начала XX века. Что касается интерьера, снимков пока обнаружить не удалось. Единственное, по чем о нём можно судить – документы бывшего монастырского архива (хранятся в ГИКЗ), касающиеся внутреннего ремонта храма в конце XIX в.

30 января 1891 года настоятель обители, архимандрит Иоасаф (строитель храма), заключил договор с «путивльским государственным крестьянином Стефаном Яковлевичем Теленковым» о внутреннем ремонте храма. В частности, Теленков обязывался (помимо перекраски всех трёх иконостасов) «…написать в куполе изображение Духа Святого, Архангелов и Ангелов…. Производить

афрельную работу по всей церкви и алтарях и коридоре в таком же самом виде, в каком она существовала прежде, прочно и искусно в самом лучшем виде…. Все иконы святых, изображенных на стенах клеевыми красками, по церкви и алтарях, возобновить оные и исправить, где окажутся повреждения, или неправильно изображены лица оных или одежды, тоже исправить» [6, л. 3–3/об.].

В результате кардинальной перестройки здания храма весь внутренний декор был утрачен. До недавнего времени на некоторых из уцелевших арок, а также на откосах окон сохранялись следы полихромной орнаментальной росписи, полностью утраченные в результате воздействия атмосферных осадков и перепадов температуры (рис. 6).

Новая Предтеченская церковь стала средоточием литургической жизни монастыря (в древнем соборе службы совершались лишь четыре раза в году – в дни престольных праздников). Здесь же постоянно хранилась и главная святыня обители – чтимый список Молченской иконы Пресвятой Богородицы.

В сентябре 1922 года все монастыри Путивльского уезда были ликвидированы. В Молченской обители разместился уездный дом инвалидов, а в начале 1930-х монастырские помещения заняла школа фабрично-заводского ученичества (ФЗУ). На момент закрытия обители, в общей сложности, в ней проживало около 40 человек, тогда как количество учащихся в ФЗУ было на порядок выше. Для общежития, учебных классов и мастерских понадобились дополнительные площади, поэтому было принято решение переоборудовать для этих целей Предтеченский храм, придав ему «некультовый вид»: световой барабан и купол были разобраны, в здании устроены перегородки и перекрытия, разделившие некогда целостное пространство на три уровня. В таком виде – обезглавленный, но ещё сохранявший признаки церкви – Предтеченский храм простоял до начала немецкой оккупации (таким он запечатлён на снимках неизвестного немецкого солдата).

На несколько лет в нижнем храме старого собора возобновились богослужения, прерванные в 1945 году, когда общину верующих вновь изгнали из обители.

В 1949 году Предтеченский храм был кардинально перестроен в скучную коробку с портретами Ленина и Сталина на южном фасаде. До перестройки храм имел пирамидальную композицию, поэтому, несмотря на свою значительную площадь, он не доминировал в архитектурном ансамбле монастыря, тогда как надстройки, значительно повысившие притвор и алтарь, нарушили былую гармонию.

Шли годы… Несколько десятилетий в монастыре хозяйничал военный завод, а после создания в Путивле историко-культурного заповедника было решено отреставрировать монастырский комплекс и приспособить его здания для нужд заповедника. Члены реставрационной комиссии, осмотревшие храм в 1990 году, заключили: «Существующее сооружение дошло до наших дней в сильно искаженном виде: разобран барабан, часть четверика, два из шести опорных столбов, все своды, прорублены новые оконные проёмы, часть первоначальных стен надстроена, устроены перекрытия по металлическим балкам, срезаны все воздушные металлические связи» [1, л. 4–5].

Было решено воссоздать облик храма согласно данным и результатам натурных исследований, многочисленным материалам фотофиксаций и проекта архитектора Гримма 1865 г. Однако, в силу сложившихся обстоятельств, этим планам сбыться было не суждено. К моменту передачи монастырского комплекса Церкви (1991 г.) былая обитель представляла собой печальное зрелище. Сменившиеся за пять лет восемь настоятелей мужского монастыря не смогли сдвинуть дело возрождения обители с мёртвой точки. Лишь с приходом на руины женской монашеской общины во главе с матушкой Феодосией (Запольской) наша древняя святыня мало-помалу начала восставать из небытия.

Сердце любого монастыря – храм, поэтому сначала все силы были приложены к восстановлению собора Рождества Богородицы. Предтеченский же храм терпеливо ожидал, когда и до него дойдёт очередь. И вот этот день настал – 9 сентября 2014 года у руин храма был совершён молебен перед началом доброго дела. Не верится, однако буквально на наших глазах с лица земли исчезла угрюмая, по-настоящему «совковая», коробка бывшей «общаги», вместо которой с каждым днём растут стены красавца-храма. Недалёк тот день, когда на восстановленном куполе Предтеченского храма снова засверкает золотой крест, видимый из дальних подступов к городу.

ССЫЛКИ

1. Половцев А.А. Русский биографический словарь в 25 т. – М., 1896–1918. – Т. 11. В словаре содержится не лишенная интереса информация о личности и непростой судьбе приснопамятного о.Иоанна:

«***Иоанн (Ястрембский)***, игумен Угрешского монастыря, умер после 1751 г. Сначала был иеродиаконом при новгородском архиерейском доме и учителем в новгородской латинской школе. Как человек знакомый с иностранными языками и уже раньше бывавший за границей, он был назначен Св. Синодом для священнослужения в домовой церкви нашего посланника в Лондоне и 27 мая 1739 г. рукоположен во иеромонаха. Однако находившийся в Лондоне с 1716 г. священник-грек очень недружелюбно встретил русского иеромонаха, спорил с ним о первенстве в служении и постоянно жаловался на о. Иоанна Св. Синоду. 1740 г. Иоанна переместили в Голландию, но посланник граф А.Г. Головкин в августе 1741 г. отправил его в Петербург, за неимением, будто бы для него помещения, причем дал о нем отзыв, что о. Иоанн «многие науки знает, во многих чужеземных странах бывал и достоин высшего места». Иоанн был после этого игуменом в Иверском новгородском монастыре, а с 1 января 1712 г. и в [Молченском Богородице-] Рождественском монастыре в Путивле. В 1739 г. он был перемещен в Угрешский монастырь и с 1750 г. был членом московской консистории; 1751 г. по некоторым делам взят был на суд в Москву и 29 июня бежал из Москвы, однако 14 июля 1751 г. найден в Петербурге. Дальнейших сведений о нем не имеется».

2. Рукописный Синодик Путивльского Молченского монастыря. / Фонды ГИКЗ в г. Путивле, КВ № 4413, инв. № 455; На страницах Синодика архим. Сосфен (Резников), перечисляя свои труды по благоустройству обители, в числе прочего написал: «устроил… св. ворота каменные под названием Предтеченские с тремя крестами».

3. Российский государственный исторический архив, ф. 220, оп. 1, д. 447. Дело о постройке каменной в Путивльском Молчанском Печерском монастыре церкви. 23 марта 1865 – 18 ноября 1865 г.

4. Савельев Ю.Р. «Византийский стиль» в архитектуре России. Вторая половина XIX – начало XX века. – СПб., 2005. – 272 с.

5. Вечерский В. В., Гильбо И. А., Луговской А. В. Путивль. Фотопутеводитель. – К., «Мистецтво», 1992. – 192 с.
6. Дело о возобновлении Рождества-Предтеченской церкви в 1891 году. / Фонды ГИКЗ в г. Путивле, КП. № 1212/6, инв. № Д – 1734.
7. Халепа С. Эскизный проект реставрации памятника архитектуры 1866 г., церковь Иоанна Крестителя (т.н. «Тёплая»). – К., 1990. – 10 л.

Чурочкін О.А., прот. Церква Різдва Іоанна Предтечі в Путивльському Молченському монастирі

Стаття присвячена пам'ятці архітектури XIX століття – церкві Різдва Іоанна Предтечі в Путивльському Молченському монастирі. У науковий обіг вводяться раніше не публіковані архівні матеріали, що розкривають деякі факти історії храму.

***Ключові слова:** Путивль, Молченський монастир, храм Іоанна Предтечі, неовізантійський стиль.*

Churochkin O.A., prot. The church of Ioan the Baptist's Nativity in Putivl's Molchensky monastery.

The article is devoted to the architectural monument of the nineteenth century – the Church of the Nativity of Ioan the Baptist in the Putivl Molchensky monastery. Previously unpublished archival materials, revealing some facts about the history of the temple, are introduced into scientific use.

***Key words:** Putivl, Molchensky monastery, church of Ioan the Baptist, Neo-Byzantine style.*

20.02.2019 г.

УДК 726:27–523.42(477)(091)«18»

О.Д. Романченко

МИХАЙЛО-ОЛЕКСАНДРИНСЬКА ЦЕРКВА В С. ШАТУРА ТА ЇЇ ФУНДАТОРКА КНЯГИНЯ О. ГОЛІЦИНА (ГУДОВИЧ)

Стаття присвячення історії спорудження дерев'яної Михайло-Олександринської церкви в с. Шатура за фінансової допомоги княгині О. Голіциної (Гудович).

***Ключові слова:** історія, архітектура, історизм, благодійництво.*

Питання вивчення та збереження дерев'яної сакральної архітектури як самобутнього та, одночасно, найбільш вразливого сегменту національної культурної спадщини наразі є доволі актуальними. Увагу дослідників привертають також об'єкти, створені протягом останньої третини XIX –початку XX століть в стилістиці історизму – т. зв. «єпархіальному стилі».

Зазначена проблематика знайшла відображення у публікаціях Р. Маньковської «Сакральна дерев'яна архітектура України у світовій спадщині» [1], Б. Ворони «Вдосконалення чи спотворення: вплив Синодального указу 1830 року на церковне будівництво на Волині» [2], Я. Тараса «Сакральна дерев'яна архітектура України (X–XXI ст.)» [3], В. Вечерського «Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація» [4], І. Бондаренко «Передумови і тенденції стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.)» [5], О. Єрошкіної «Формування і розвиток традицій православного культового зодчества Слобідської України (кін. XVII–поч. XX ст.)» [6] та ін. Цінні історичні відомості щодо об'єкта нашого дослідження – Михайло-Олександринської церкви – зібрані у документально-публіцистичній дилогії М. Тимошика «Село» [7].

Іл. 1. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура. 1886 р. Загальний вигляд. Фото О. Романченка

Метою статті є висвітлення історії спорудження Михайло-Олександринського храму в с. Шатура за проектом архітектора А. Фессалоницького, творчість якого наразі вивчена недостатньо, а також ролі благодійників-меценатів. Крім того, дана стаття є спробою систематизації відомостей, необхідних для складання історико-архітектурної довідки щодо зазначеної храмової будівлі, яка, загалом, зберегла автентичність (за винятком обшивки сайдингом світлового барабана, виконаної на початку 2000-х рр.) та має статус пам'ятки архітектури місцевого значення, з метою її занесення в установленому порядку до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Іл. 1).

Село Шатура засноване у другій половині XVIII ст. [8] неподалік колишнього сотенного містечка Володькова Дівиця на Ніжинщині, в межах володінь графа П. Рум'янцева-Задунайського, зосереджених в його руках після ліквідації Гетьманщини. На схилі літ граф віддав це поселення у посаг дочці Марії, видаючи її заміж за князя Павла Олексійовича Голіцина [7, с. 65]. Згодом права власності на населений пункт перейшли до їхнього сина Михайла та невістки Олександри [9].

Іл. 2. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура. Креслення головного (західного) фасаду. 1883 р. Комп'ютерна обробка Т. Романченка. Публікується вперше

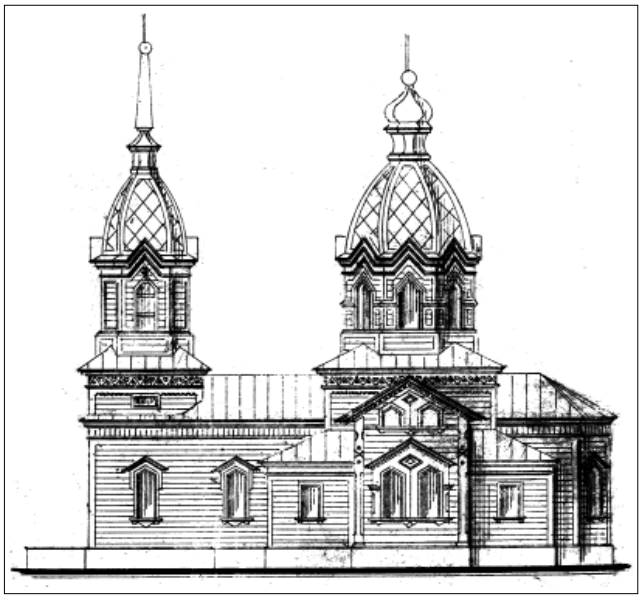

Іл. 3. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура. Креслення бічного (південного) фасаду. 1883 р. Комп'ютерна обробка Т. Романченка. Публікується вперше

Подружжя Михайло та Олександра Голіцини були титулованими особами, наближеними до імператорського двору. Князь Михайло Павлович Голіцин (1818–1868) мав високі чини і звання генерал-ад'ютанта, віце-адмірала, директора інспекторського департаменту Морського міністерства, помер бездітним [10], залишивши згідно із заповітом власницею Шатури дружину Олександру [9].

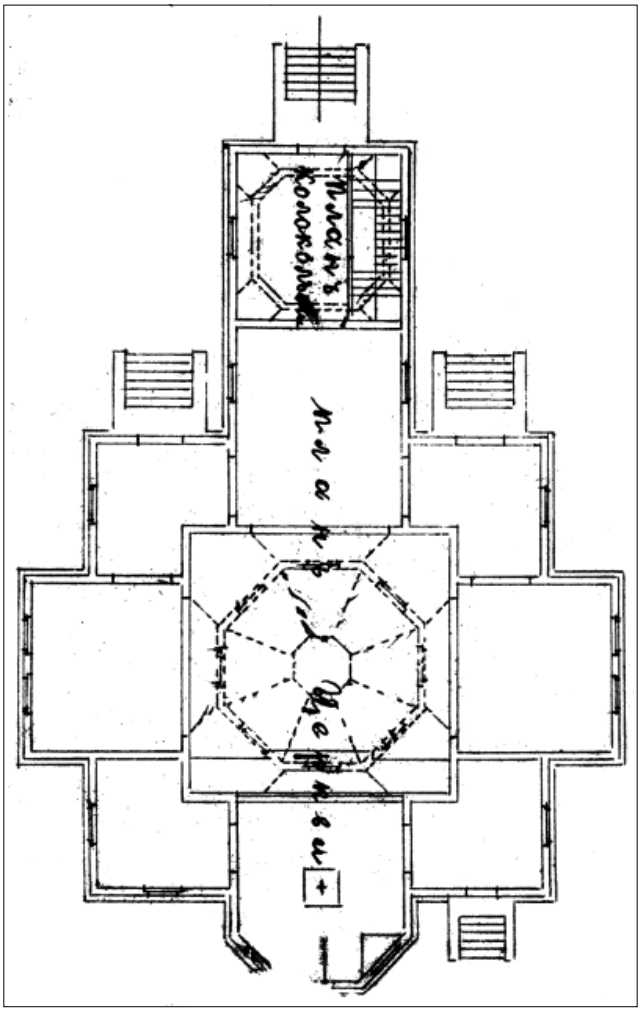

Іл. 4. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура. Креслення плану. 1883 р. Комп'ютерна обробка Т. Романченка. Публікується вперше

Княгиня Олександра Василівна Голіцина (1825–1901) багато років була фрейліною імператорського двору; походила із відомого козацько-старшинського роду Гудовичів [11], представники якого займали чіткі позиції щодо відновлення автономних прав України, а також були пов'язані із сімейством гетьмана К. Розумовського.

Дочка гетьмана Парасковія Кирилівна Розумовська доводилась Олександрі Василівні бабусею [11]. Василь Андрійович Гудович (1713–1764) – родоначальник графської гілки роду, прадід княгині Олександри, разом із чільними представниками козацької старшини клопотався про відновлення гетьманства, займав посаду генерального підскарбія в уряді гетьмана К. Розумовського [12, с. 143]. Батько княгині Олександри граф Василь Васильович Гудович мав помістя поряд з володіннями К. Розумовського [13, с. 46] у с. Розрите Мглинського повіту [14] (землі колишнього Стародубського полку, в якому міцні позиції посідали українська шляхта та козацька старшина [12, с. 551]).

Належна княгині О. Голіциній Шатура, завдяки вигідному розташуванню та родючим ґрунтам, а також

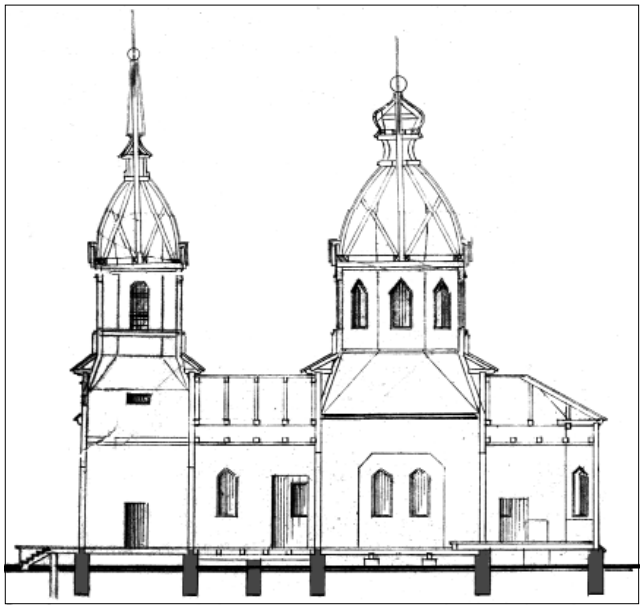

Іл. 6. Трьохсвятительська церква в с. Лемеші – фундація гетьмана К. Розумовського. Фото В. Вечерського

внаслідок реформ 1861 р., досить швидко перетворилася на велелюдне поселення. Перші згадки щодо ініціативи місцевої громади побудувати храм фіксуються у 80-х рр. XIX ст. Підтримавши цю ініціативу, О. Голіцина у 1883 р. [7, с. 118] подарувала громаді власну земельну ділянку на перехресті шляхів до містечка Носівка і волосного центру Володькова Дівиця «мерою 1 200 квадратных саженей, на которой… предполагается устроить новую деревянную с колокольнею церковь» [15]. Наріжний камінь майбутнього храму закладено і посвячено 23 квітня 1885 року [7, с. 119] – в день пам'яті великомучениці Олександри, імператриці Римської.

У Державному архіві Чернігівської області нами виявлено «Дело по отношению Черниговской духовной консистории об утверждении плана на постройку церкви в деревне Шатура Нежинского уезда» [15], розпочате у січні 1884 року і завершене у травні того ж року.

«Проэктъ на сооруженіе, деревянной съ колокольнею церкви, въ дер. Шатурѣ Нѣжинскаго уѣзда Черниговской губерніи» датований 5 жовтня 1883 року, який «составлялъ и чертилъ» у якості техніка колезький секретар Бурнєв (?, прізвище нерозбірливо). Цей проект розглянуло і погодило без зауважень будівельне відділення Чернігівського губернського правління згідно з протоколом від 16 травня 1884 року, який підписали губернатор князь С. Шаховський, губернський інженер Д. Савицький та губернський архітектор А. Фессалоницький [15] (Іл. 2, 3, 4, 5).

Випускник Петербурзького будівельного училища Андрій Дмитрович Фессалоницький, перебуваючи протягом 1876–1890 рр. на посаді чернігівського губернського архітектора [16], розробив проекти цілого ряду дерев'яних церков у стилістиці історизму з уніфікованою об'ємно-просторовою структурою та конструкційними рішеннями, проте з індивідуально вирішеними архітектурно-декоративними елементами оздоблення фасадів.

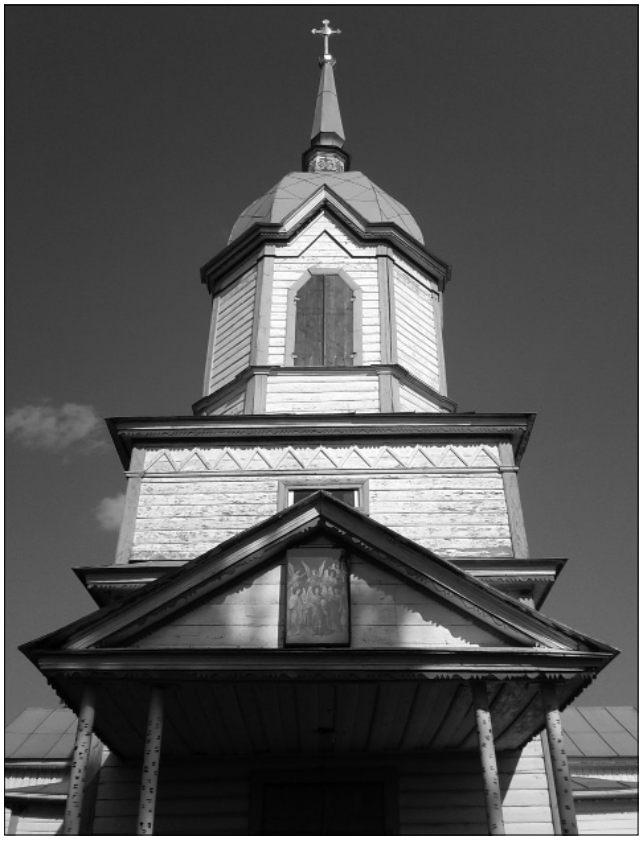

Іл. 7. Дзвінниця Михайло-Олександринської церкви в с. Шатура. 1886 р. Вигляд із заходу. Фото О. Романченка

Іл. 8. Успенська церква в с. Кобижча. 1890 р. Фото з відкритих джерел

Наприкінці 1886 року храм у с. Шатура вже був повністю побудований згідно із погодженим проектом та освячений [7, с. 120] на честь чуда архістратига Михаїла у місті Хони (храмове свято 19 вересня), а також в пам'ять святої великомучениці Олександри, імператриці Римської (святкується 23 квітня). В документі з історії храму за 1903 рік зазначалося: «Збудована ця церква стараннями парафіяльного священика села Данини благочинного Петра Скорини і парафіяльного опікунства коштом

Іл. 9. Покровська церква в с. Велика Димерка. 1888 р. Фото з відкритих джерел

Іл. 10. Покровська церква в с. Плоске. 1890 р. Фото з відкритих джерел

парафіян цієї церкви за допомогою княгині Олександри Василівни Голіциної» [7, с. 120]. Посвячення цього храму, очевидно, є невипадковим і пов'язане з небесними покровителями меценатки – княгині Олександри та її спочилого чоловіка – князя Михайла Голіцина.

Зведена будівля церкви в с. Шатура, незважаючи на її порівняно невеликі розміри, позначена рисами монументальності. Церква дерев'яна, на цегляному підмурку, хрещата в плані, дев'ятизрубна, однобанна з дзвіницею. Має об'ємно-просторову структуру, характерну для єпархіальних церков останньої третини XIX століття. Центральний четверик, на який за допомогою проміжної конструкції (т. зв. «залому») спирається восьмигранний світловий барабан, увінчаний еліпсоподібною гранчастою банею, основа кожної з граней якої «прорізана» трикутним фронтоном, утворюючи навколо бані своєрідну «корону». На верхівці бані встановлено увігнутий ліхтарик та «цибулясту» маківку з хрестом. Поздовжні та поперечні рамена просторового хреста прямокутні у плані. Вівтарна частина церкви гранчаста. Північний та південний фасади поперечного рамена акцентовані трикутними фронтонами з монументальними розписами. Прилеглі приміщення між раменами просторового хреста – ризниця, пономарня та два тамбури із західного боку – значно нижчі від рамен, завдяки чому загальна композиція церкви набула близьких до пірамідального обрисів.

Впритул до церкви прибудована триярусна дзвіниця типу «восьмерик на четверику», увінчана дещо меншою, однак подібною за формою до церковної, банею зі струнким восьмигранним шпилем, нижня частина якого у вигляді криволінійного архітектурного облому (викружки) спирається на невеликий гранчастий ліхтарик. Третій ярус дзвіниці має 6-гранні прорізи, які за трактуванням дещо нагадують форми народного дерев'яного будівництва. Головний вхід до храму акцентує ґанок з чотирма спареними колонами.

У стриманому архітектурному оздобленні фасадів, позбавленому надмірного декорування та деталізації, архітектор в дусі еклектики поєднав різнорідні стильові елементи, а також вдало використав мотиви 3-кутних декоративних та конструкційних елементів (фронтони, 5-гранні віконні прорізи, декоративний фриз, сандрики), які надали будівлі певної імпозантності та композиційної цілісності. Наріжні грані фасадів храму акцентовані пілястрами. Особливо виразними є північний та південний фасади поперечного рамена хреста, парні віконні прорізи яких обрамлені укрупненими трикутними сандриками. Завдяки вдалим пропорціям, значно менший від церкви об'єм дзвіниці виглядає з боку чолового фасаду досить стрункo, гармонійно поєднуючись із домінуючим куполом храму.

Компартименти інтер'єрів поєднані трапецієподібними арками-прорізами. Стелі пласкі, по дерев'яних балках. Первісний іконостас (новий виготовлений у 1990-х рр. коштом В. та М. Івасенків) та внутрішнє опорядження не збереглися.

Така значна та впливова особа як княгиня О. Голіцина, яка надавала фінансову допомогу для зведення патронального храму в с. Шатура, під час розроблення проекту цього храму, скоріш за все, висловлювала певні побажання в частині застосування відповідних архітектурних форм.

Дещо незвична для дерев'яних храмів «єпархіального стилю» еліпсоподібна (параболічна) баня шатурського храму викликає певну, навряд чи обґрунтовану, алюзію на подібної форми баню мурованої Трьохсвятительської церкви у с. Лемеші (1755 р.), збудованої гетьманом України К. Розумовським (Іл. 6), котрий, як вже зазначалося, був поріднений з Гудовичами.

Дзвіниця церкви в с. Шатура також має завершення параболічних обрисів, яке А. Фессалоницький, добре знайомий з архітектурою Санкт-Петербурга, увінчав стрімким шпилем, ймовірно, враховуючи побажання фундаторки храму (Іл. 7). Загалом, шпиль як символ «перста Божого, що вказує на небо», є доволі традиційним елементом церковної архітектури доби класицизму. Не виключено, що шпиль шатурського храму є певним «парафразом» знаме-

нитого ампірного шпиля петербурзького адміралтейства, де багато років служив князь М. Голіцин, який присвятив все життя морській справі (похований у Санкт-Петербурзі, у Свято-Троїцькій Сергієвій Приморській пустині [17]).

Шатурський храм, зведений у 1886 році, як нам видається, міг слугувати своєрідним прототипом для групи дерев'яних церков «єпархіального стилю», зведених дещо пізніше – наприкінці 1880-х – на початку 1890 хх рр. переважно у південно-західній частині колишньої Чернігівської губернії, які також увінчані характерними главами-банями параболічних обрисів. Це парафіяльні храми, збудовані (згідно з наявною інформацією з відкритих джерел; відповідні архівні документи наразі не досліджувалися) за проектами арх. А. Фессалоницького у селах: Кобижча (Успенська церква, 1890 р. [18], нині Бобровицький р-н Чернігівської обл.; втрачена у 2012 р.; (Іл. 8), Велика Димерка (Покровська церква, 1888 р. [19], нині Броварський р-н Київської обл.; (Іл. 9), Плоске (Покровська церква, 1890 р. [20], нині Броварський р-н Київської обл.; (Іл. 10), Городище (Михайлівська церква, рубіж XIX–XX ст. [21], нині Менський р-н Чернігівської обл. (Іл. 11). Слід зазначити, що всі названі храми мають дзвіниці із шатровими завершеннями (лише городищенська церква зведена без дзвіниці); жодна з них не має шпиля.

Продовжуючи традиції козацько-старшинського меценатства, княгиня О. Голіцина (Гудович), яка рано овдовіла та була бездітною, сприяла будівництву патронального храму в Шатурі, а також надавала щедрі пожертви на розвиток сільського шкільництва [9]. Перед завершенням свого земного шляху, бажаючи увічнити молитовну пам'ять про своїх батьків і родичів, вона, зокрема, пожертвувала значні кошти на перебудову Трьохсвятительської церкви у Володьковій Дівиці (спорудженням якої у 1859 році опікувався її чоловік М. Голіцин [22]), а також заснувала Свято-Троїцьку Покровську жіночу обитель у батьківському маєтку в с. Розкопане на Стародубщині [14].

Таким чином, Михайло-Олександринська церква в с. Шатура є цікавим зразком дерев'яної сакральної будівлі доби історизму, зведеної за фінансової допомоги княгині О. Голіциної, у т. зв. «єпархіальному стилі», який, втілюючи ідею «офіційної народності», всупереч заборонам і обмеженням, певною мірою орієнтувався на використання традиційних елементів і прийомів української дерев'яної архітектури. Загалом, цей храм та церкви південно-західної частини історичної Чернігівщини, зведені за проектами губернського архітектора А. Фессалоницького, складають своєрідну регіональну групу дерев'яних храмів другої половини XIX ст., позначених спільними архітектурно-композиційними особливостями, які заслуговують на подальше вивчення.

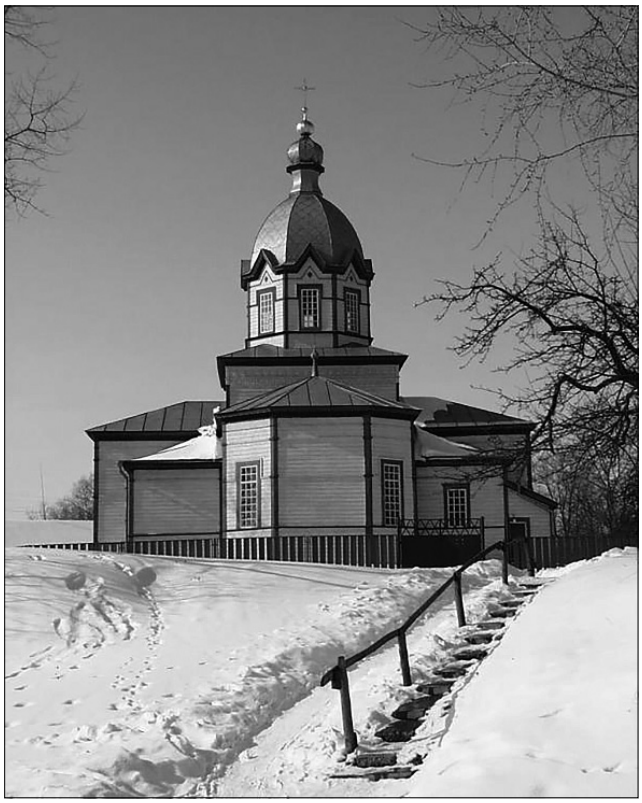

Іл. 11. Михайлівська церква в с. Городище. Рубіж XIX–XX ст. Фото з відкритих джерел

ПОСИЛАННЯ

1. Маньковська Р. Сакральна дерев'яна архітектура України у світовій спадщині. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/journall/kraj/kraj_2010_4/13.

2. Ворона Б. Вдосконалення чи спотворення: вплив синодального указу 1830 року на церковне будівництво на Волині. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/16937-vdoskonalennya-chi-spotvorennya-vpliv-sinodalnogo-ukazu-1830-roku-na-cerkovne-budivnictvo-na-volini.

3. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура України (X–XXI ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2015-1/6.

4. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., Видавничий дім А.С.С, 2005: – 588 с.

5. Бондаренко І. Передумови і тенденції стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Автореф. дис. канд. архіт. Акад. образотв. мистец. і архіт. К., 1999. – 20 с.

6. Єрошкіна О. Формування і розвиток традицій православного культового зодчества Слобідської України (кін. XVII–поч. XX ст.). Автореф. дис. канд. архіт. Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури. Харків, 2001. – 20 с.

7. Тимошик М. Село. Документально-публіцистична оповідь у 2-х т., Т. 1. Зійти з безпам'ятства. – К.: «Ярославів Вал», 2017. – 418 с.

8. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrssr.com.ua/chernig/nizhinskiy/shatura-nizhinskiy.

9. Тимошик М. Власниця Данини – княгиня Голіцина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pivnich.info/vlasnytsya-danyny-knyahynya-holitsyna/.

10. Князь Михаил Павлович Голицын, младший. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://www.geni.com/people/князь-Михаил-Голицын-младший /6000000016716454515.

11. Александра Васильевна княгиня Голицына. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://www.geni.com/people/Александра-Васильевна-княгиня-Голицына /6000000016716514542.

12. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запоріжжя, Прем'єр, 2006. – 672 с.

13. Цапенко М. Земля Брянская. – М.: Искусство, 1972. – 135 с.

14. Мглинский район. Село Разрытое. Краткая историческая справка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mgladm.ru/tur_romanov.

15. Державний архів Чернігівської області, ф. 27, оп. 10, од. зб. 685.

16. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika /timofienko/tim_zodchi_036.html#fessalonitsky.

17. Троице-Сергиева Пустынь. Судьбы храмов и людей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.otzyv.ru/read.php?id=204627.
18. Успенська церква. Кобижча. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Успенська_церква_(Кобижча).
19. Велика Димерка. Покровська церква. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Велика_Димерка._Покровська_церква._1888_p.jpg.
20. Плоске (Броварський район). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Плоске_(Броварський_район).
21. Наша парафія. Село Городище. Михайлівська церква. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://parafia.org.ua/UCA/derevyani/ukr-istoryzm/chernihivska-obl/row1/myhajlivska-tserkva-9/.
22. Тимошик С. Церква святого Миколая у Володьковій Дівиці (230 років храму) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/289163238503454/.

Романченко А.Д. Михайло-Александринская церковь в с. Шатура и ее основательница княгиня А. Голицына (Гудович)
Статья посвящена истории сооружения деревянной Михайло-Александринской церкви в с. Шатура при финансовой помощи княгини А. Голицыной (Гудович).
Ключевые слова: *история, архитектура, историзм, благотворительность.*

Romanchenko O.D. Michael-Alexandra's church in village Shatura and its founder Princess O. Holitsyna (Hudovych)
An article devoted to illuminating the history of the construction of the wooden Michael-Alexandra's Church in the village Shatura with financial help to Princess O. Holitsyna (Hudovych).
Key words: *history, architecture, historicism, philanthropy.*

20.02.2019 р.

УДК 712

В.Д Захарова
А.В. Городков

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ МАЛОРОССИЙСКИХ УСАДЕБ ГРАФА А.К. ТОЛСТОГО

Приведены исторические и топонимические сведения об усадьбах поэта-драматурга А.К. Толстого (1817–1875), располагавшихся на территории Украины в селах Блистова и Погорельцы. Дана краткая характеристика исторического ландшафта усадебных территорий. Уточняется время пребывания поэта и его родственников в усадьбах. Прослежены связи и влияние историко-культурного пространства Северной Украины на формирование мировоззрения А.К. Толстого.
Ключевые слова: *А.К. Толстой, исторические и мемориальные усадьбы Украины.*

«Я родился в С.-Петербурге в 1817 году, но уже шести недель от роду был увезен в Малороссию своей матерью и дядей с материнской стороны г-ном Алексеем Перовским, впоследствии попечителем Харьковского университета, известным в русской литературе под псевдонимом Антоний Погорельский. Он воспитал меня, первые годы мои прошли в его имении, поэтому я и считаю Малороссию своей настоящей родиной» [3, с. 41, 7, с. 5]. Так писал выдающийся поэт и драматург о своей родине. На Украине сохраняются места, связанные с памятью об А.К. Толстом. Исследователям жизни и творчества поэта необходимо посетить их, чтобы лучше узнать истоки творчества, проследить в биографии Толстого наиболее полно места, связанные с его памятью.

Блистова. Село Блистова расположено в 35 км от Новгорода-Северского. Достоверных сведений о времени его основания нет. Известный исследователь Малороссии А.М. Лазаревский относит упоминание об этом населенном пункте к XII в.: «Вероятно об этой самой Блистовой упоминает и летопись (1151 г.) – «Святослав Ольгович велик же день дея в Блистове тьи и оттуда пойде Чернигову». Здесь он получил известие о рождении сына Игоря, будущего героя «Слова о полку Игореве».

По местной легенде, село возникло на древнем шляху, где чумаки останавливались на отдых «близ става», отсюда, мол, и название.

С середины XVII в. Блистова с окружающими селами принадлежала Марку Фаю, а после его смерти эти села отписывались на кормление к сменявшим друг друга гетманам. Так, в 1750 году Блистова в составе Шептаковской волости перешла к очередному гетману – Кириллу Григорьевичу Разумовскому. С 1764 г. село стало собственностью экс-гетмана Разумовского.

По «Описанию Новгород-Северского наместничества 1782 г.» село имело деревянную церковь Иоанна Предтечи, построенную в 1777 г. и простоявшую 130 лет. Примерно на том же месте в 1905 г. возведена была новая деревянная церковь по проекту архитектора П. Вакуловского, которая через 100 лет пришла в аварийное состояние, поскольку использовалась не по назначению [3, с. 42].

Достоверных сведений о строительстве К. Разумовским усадьбы в этом селе нет. Но есть косвенное свидетельство. Оттон фон Гун в своем письме сообщал: «От Шептаков ехали по чрезвычайно обширным с гречихою полям. Лариновка село пребедное, а в Блистовой завтракали мы в доме, построенном также покойным фельдмаршалом для Императрицы Екатерины, когда она изволила ездить в Херсон и Тавриду. Дом сей имеет при входе особливо пристроенную переднюю со многими окнами и лавками вокруг. Так обыкновенно строят в Украине, и таковыя пристройки называются гонгами» [2, с. 33].

В октябре 1784 г. князь Г.А. Потемкин-Таврический приказал готовиться к приёму императрицы в лежащих на её пути населённых пунктах, к строительству путевых дворцов, ремонту дорог и подготовке квартир для свиты. Блистова была внесена в расписание станций, составленное в 1786 г., а на следующий год Екатерина II отправилась в путешествие по санному пути, задержавшись в Киеве на 3 месяца в ожидании схода льда, чтобы продолжить вояж по Днепру. Это историческое событие позволяет сделать вывод о том, что дом со службами в блистовском имении строился в 1785–86 годах.

По воспоминаниям старожилов, усадебный дом находился на берегу реки Лоски, километрах в трёх от с. Блистовы. Он был расположен в самом красивом месте на

южном склоне холма, с которого открывался живописный вид на широкую долину и густой лес на противоположном берегу реки. Фасадом он был обращен к долине и имел размер примерно 16 х 12 метров.

Село Блистова, а также хутор Кирилловский вошли в русскую литературу. Писатель Антоний Погорельский (А.А. Перовский) наделяет фамилией Блистовский главного героя своего романа «Монастырка» и даёт описание дома (своей сестры) в этом хуторе: «В конце Кролевецкого повета в темном, непроходимом бору, отдаленном от большой дороги, К.С. имел уединенный хутор…» [5, с. 133].

Упоминание о хуторе Кирилловском как «владельческом» встречается в «Справочнике населенных мест Черниговской губернии по сведениям 1859 г.», когда владельцем его после смерти матери стал А.К. Толстой: «…на почтовом тракте из г. Сосницы в г. Новгород-Северск … Блистова (Блиставо) село разных сословий при колодцах. Число домов – 102, число жителей муж. пола – 515, жен. пола – 528. Церковь православная – 1…, по правую сторону этого тракта… Кирилловский, хутор владельческий при речке Лоске. Число дворов – 1, число жителей муж. пола – 10, жен. пола – 7. Завод винокуренный», переоборудованием которого занимался А.А. Перовский ещё в 1830 году [9].

Название хутора встречается и в раннем рассказе А.К. Толстого «Артемий Семенович Бервенковский»: «Я вспомнил, как двадцать лет тому назад, когда я спешил по большой дороге в Кириллов, передняя ось моей брички переломилась…». Двумя годами раньше, в 1843 г., в «Листке для светских людей» появилось стихотворение «Серебрянка» без подписи, навеянное посещением имения матери в Блистове. Ручей Серебрянка вытекает из криницы того же названия метрах в трехстах от бывшей усадьбы.

Кроме криниц, Северский край богат древними курганами, городищами. Вблизи усадьбы находятся городище и курганный могильник. Говорливый ручей проложил свой путь через густой сосновый лес.

Бор сосновый в стране одинокой стоит
В нем ручей меж деревьев бежит и журчит.
Я люблю тот ручей, я люблю ту страну,
Я люблю в том лесу вспоминать старину…

В конце 1858 г. А.К. Толстой поселился с семьей в Погорельцах. Уговаривая двоюродного брата Н.М. Жемчужникова приехать к нему в гости, он прельщает его красотой здешних мест: «Из Погорелец можно ездить всякий день в новое красивое место; есть и хутора, есть и Блистова, другое лесистое, дикое и сильно симпатичное место, 40 верст отсюда» [1, с. 165].

В 1859 г. граф А.К. Толстой обратил внимание на неблагополучную жизнь блистовских священнослужителей и «повелел отрезать из собственной земли Блистовскому священнику 15 десятин; дьячку и пономарю соразмерно с священником». Но уже в 1862 г. новоиспеченный управляющий Николай Бахметев, брат жены, отобрал у них эти земли, что привело к конфликту в 1864 году.

В 1861 г., после отмены крепостного права, у А.К. Толстого осталось во владении 1832 дес. земли, а в наделы 329 «ревизским душам крестьян» поступило 1316 десятин. На землях Блистовы жили также мелкопоместные дворяне Пиневичи, Богуславские, Быстрицкие.

А.К. Толстой завещал имение Блистова в «пожизненное владение» С.А. Толстой, а после неё – «в вечное» – Н.М. Жемчужникову. В свою очередь С.А. Толстая отдала полученное имение в аренду на 30 лет своей племяннице С.П. Хитрово, которая передала аренду имения Блистова мещанину А. Круковскому. Ни владелица, ни арендаторы в имении не появлялись, что привело к массовому хищению леса крестьянами и лесниками.

Сама усадьба находилась в хуторе Кирилловском (или Графском). Имение занимало 9 десятин земли, а с пашней, сенокосами, лесом – 1457 десятин. При имении были две водяные мельницы. В 1897 г. в селе насчитывалось 2273 человека и была открыта земская школа.

В «Родословной книге Черниговского дворянства» Г.А. Милорадовича владельцем имения Блистова называется Алексей Михайлович Жемчужников, а после его смерти в 1908 г. имение было в общем владении дочерей – Ольги Алексеевны Борятинской и Анны Алексеевны Жемчужниковой, которые в 1914 г. продали имение казакам и крестьянам с. Блистова.

Усадьбу постигла незавидная участь многих других дворянских гнёзд. Остатки дома, называемого местными жителями «красные комнаты», после войны 1941–1945 гг. разобрали для строительства фермы, а великолепный деревянный храм использовался под колхозные склады. Территорию леса, который находился во владении наследников, местные жители называют «Грабщиной» и уверены, что это имя последнего владельца имения. Очевидно, это искаженное слово «Графщина».

После революции при мельнице на хуторе проживала семья Сельчуков из с. Блистова, а затем – единственная оставшаяся в семье женщина; поэтому по сей день это место называют «Сельчуччкин хутор». Так хутор Кирилловский превратился в Сельчуччкин.

Нам довелось побывать в с. Блистова в 2005 г. и услышать заверение местных жителей, что поэт А.К. Толстой к их Блистове не имеет никакого отношения. Пришлось обратиться за помощью к краеведам из г. Новгорода-Северского А.М. Федирко и А.М. Лагуте. А.М. Лагута провела скрупулезное исследование архивных материалов и других источников, позволивших составить достоверную картину этого исторического места [3, с. 41–44].

Погорельцы. История села Погорельцы восходит к началу XVIII в. Впервые оно упоминается в гетманском универсале в 1704 г. В нём речь идёт о дозволении гутнику В.К. Скабичевскому из с. Машево поставить гуту между Погорельцами и Жадовым – в урочище. Историк А.М. Лазаревский приводит следующее описание села в период его возникновения: «… село Погорельцы положение имеет в лесу, при пахотном высоком поле, над небольшими ярами, кои тут между жильями идут и в них в весеннее и осеннее

время, снеговая и из дождя протекает вода». По нахождению в лесу и по отсутствию воды, следует заключить, что село это возникло из гуты или из рудни, которыми Погорельцы были окружены еще и в конце XVIII века» [3, с. 41–44].

Погорельцы входили в Шептаковскую сотню Стародубского полка. Во время одного из эпизодов Северной войны в окрестностях села шли бои между шведами и российскими войсками. Местные краеведы полагают, что сюда переселились жители сгоревшего во время боёв поселения – погорельцы. Отсюда и название села.

Кстати, память об этой войне сохранилась в названии хутора Шведчина, возникшего на месте укреплений шведов в 1708 г. Отсюда в 1827 г. тогдашний владелец Погорельцев А.А. Перовский поставлял корабельный лес для Черноморского флота.

По ревизии 1736 г. Погорельцы значились селом, в котором насчитывалось 59 дворов, в их числе 33 двора бобылей и 5 дворов мельников. Около урочища Шевчиха находилась винокурня, просуществовавшая до середины XX в. В окрестностях села действовали три мельницы и рудня, работавшие на привозном сырье. В 1764 г. Погорельцы перешли во владение гетмана К.Г. Разумовского, который впоследствии устроил здесь одну из своих усадеб. В это время в селе насчитывалось 69 дворов (34). В 1782 г. село было включено в Сосницкий повет Новгород-Северского наместничества. С 1797 г. оно стало волостным центром и вошло в Малороссийскую, а с 1802 г. – в Черниговскую губернию [8, с. 45–47].

После юридического оформления в 1783 г. крепостного права на Левобережной Украине жители села стали крепостными графа К.Г. Разумовского. Селяне теперь в неделю отбывали двухдневную поденщину, а при помещике А.А. Перовском отрабатывали три-четыре дня в неделю.

В 1823 году Погорельцы получили статус местечка, то есть поселка с торгово-ремесленным населением, просуществовав в этом статусе почти 100 лет – до 1920 г., когда снова стали селом.

Население активно втягивалось в товарно-денежные отношения. С 1834 г. в местечке дважды в год проводились ярмарки. В Черниговском архиве хранится датированное 1835 годом обращение А.А. Перовского к генерал-губернатору с просьбой открыть в Погорельцах ярмарку. В конце XIX века здесь проводились уже четыре ярмарки в год…

Село Погорельцы, как уже говорилось, было владением К.Г. Разумовского с 1764 по 1803 гг. После его кончины село с прилегающими землями, сёлами и хуторами принадлежало его сыну А.К. Разумовскому, по смерти которого по дарственной стало имением А.А. Перовского (с 1822 по 1836 гг.).

Известно письмо А.А. Перовского к отцу, когда сын решил сменить чиновничью службу на военную. Это решение вызвало взрыв негодования у графа, и он пригрозил А. Перовскому «выкинуть его из дому» и «лишить имения» [6, с. 6]. Но имение это было лишь обещано! Опровергая слухи о потере им имения, А. Перовский с горькой иронией писал Сергею Тургеневу: «…имения потерять никак не мог по известной тебе немецкой пословице…». А пословица звучала так: «Где нет ничего, там и терять нечего». В ответном письме отцу Перовский прямо заявляет, что «боязнь лишиться имения, которое я надеялся когда-нибудь от Вас получить …, никогда не имела никакого на меня влияния». Граф А.К. Разумовский никому из своих детей – законных и побочных – при жизни свои земли не выделял, а дочерям в приданое давал либо деньги (как Варваре Репниной), либо крепостных.

Принято считать Разумовских, Перовских, А.К. Толстого исключительно богатыми людьми. Основным богатством помещиков были их земельные владения с крепостными крестьянами. Но это богатство порою было эфемерно и составляло головную боль его владельцам, так как часто бывало заложено и перезаложено по причинам неурожаев, неумелого ведения хозяйства и пр. А.К. Разумовский, несмотря на окружавшую его роскошь в московских владениях, имел огромные долги.

После смерти графа А.К. Разумовского осложнились наследственные дела его «воспитанников» Перовских. Согласно завещанию его законный сын Петр, наследовавший значительную часть состояния отца, обязан был погасить и его долги. Среди кредиторов числились и Перовские, имевшие заёмные письма отца на имения. Но прямой наследник отказывался их оплатить.

Тяжба братьев Перовских с П.А. Разумовским длилась до смерти последнего в 1835 году, и имения были спасены. Однако на этом наследственные злоключения А. Перовского не закончились. Теперь они возникли между другими наследниками графа – С.С. Уваровым, мужем дочери Разумовского Екатерины, дружеские отношения которого с А.А. Перовским и А.А. Толстой превратились во враждебные из-за Шведского хутора, на который предъявил претензии Уваров.

«Я провожу очень неприятное лето, и во многом из-за проклятого процесса с Уваровым… Последний поступил как подлец, каковым он и является», – сообщал Алексей брату Льву из Погорельцев 18 сентября 1835 г. [3, с. 44–46]. Тяжба по земле этого хутора досталась в наследство и А.К. Толстому.

В зиму 1833 г. Алексей Перовский предпринял поездку в Оренбург к брату Василию. Эта поездка имела своим следствием крупную предпринимательскую аферу трех братьев Перовских. Они купили в Оренбургской губернии на Урале золотые прииски. Главой этого рискованного предприятия был Алексей Перовский. В это предприятие была включена и сестра Анна Толстая, а затем доля А. Перовского была отписана ей и племяннику Алексею Толстому. Но в 1850-е годы на эти наследственные прииски за долги был наложен запрет их разбогатевшим и недобросовестным компаньоном А.Г. Зотовым. В 1854 г. он предъявил иск графине А.А. Толстой, а в 1862 г. – А.К. Толстому на суммы 101711 рублей и 96572 рубля соответственно. Петербургский гражданский суд по этим искам наложил запрещение на всё недвижимое имение наследника – А.К. Толстого – в

обеспечение претензий А.Г. Зотова. В 1830 г. А.А. Перовский составил духовное завещание, в котором племяннику А.К. Толстому определялись в наследство с. Погорельцы, слободы Лосевка и Шевченкова Гута, хутор Шведчина, владельцем которых он и стал в конце 1836 года.

Как долго оставалась А.А. Толстая на хуторе Кирилловском после юридического оформления в собственность имения Блистова, длившегося всего три месяца, неизвестно. Но, по-видимому, недолго, поскольку в памяти А. Толстого осталось детство в имении дяди А.А. Перовского Погорельцы, куда переселилась его сестра с пятилетним сыном, вероятно, в том же 1822 году, ближе к зиме.

Алексей Константинович писал: «… первые годы мои шли в его имении, поэтому я и считаю Малороссию своей настоящей родиной». Значение этого имения на формирование его характера и чувства поэзии трудно переоценить. Сам поэт сознавался: «… я беспрестанно путешествовал как по России, за границей, но постоянно возвращался в имение, где протекли первые годы, и всегда испытывал особое волнение при виде мест» [8, с. 21].

Погорельцы находятся среди сосновых лесов в окружении деревень Тополевка, Ольховка, Лосевка, Турово, Орликовка, Муравейник, названия которых указывают на флору и фауну былых времен.

А.А. Перовский, выступавший в литературе под псевдонимом Антоний Погорельский, в повести «Двойник, или Мои вечера Малороссии» так характеризует окружающий село пейзаж: «В северной Малороссии – в той части, которую по произволу назвать можно и лесною, и песчаною, потому что названия эти равно ей приличны – находится село П.***… В некотором расстоянии от села густой сосновый лес со всех сторон закрывает виды вдаль» [8, с. 21].

А.К. Толстой отмечал, что «ярко выраженную склонность к поэзии» пробудили у него окружающие леса: «Много содействовала этому природа, среди которой я жил; воздух и вид наших больших лесов, страстно любимых мною, произвели на меня глубокое впечатление, наложившее отпечаток на мой характер и оставшееся во мне и поныне» [5, с. 87].

В одном из писем к С.А. Миллер он вспоминает детство: «Свежий запах грибов возбуждает во мне целый ряд воспоминаний. Вот сейчас, нюхая рыжик, я увидал перед собой, как в молнии, все мое детство во всех подробностях до семилетнего возраста… Всякий сорт грибов имеет свое особенное свойство, но все они меня относят в прошедшее. А потом являются все другие лесные ароматы, например, запах моха, древесной коры, старых деревьев, молодых, только что срубленных сосен, запах в лесу во время сильного зноя, запах леса после дождя… и так много ещё других… не считая запаха цветов в лесу…».

Дядя прививал племяннику любовь к животным, привозил их в Погорельцы, устроив целый зоопарк. «Я у князя Репнина выпросил живую лось нарочно, чтоб тебе сделать удовольствие. Я знаю, что ты любишь разных зверей, и эту лось тебе дарю для маминых именин. Она будет твоя, и мамина, и моя». В письме он даёт наставления, как обращаться с животным, чем кормить и где содержать.

В Феодосии Перовский приобретает для племянника «маленького верблюденка, осленка и также маленькую козу…». Через два года, когда племянник уже жил с матерью в Москве, дядя сообщал: «Погорельцы очень похорошели, и тебе бы теперь очень понравились, твои ослы тоже здоровы и живут около гумна».

Мальчика начали рано обучать грамоте, языкам и другим наукам. «С шестилетнего возраста я начал марать бумагу и писать стихи», – писал поэт. Его детское воображение поразили стихи поэтов, обнаруженные в какой-то книге: «Я таскал ее за собою повсюду, прятался в саду или в роще, лёжа под деревьями и изучая ее часами».

Дядя наставлял в письмах: «… будь всегда мое утешение, учись хорошенько, ты видишь, как это полезно, сначала тебе скучно иногда было учиться, а теперь ты, верно, сам доволен, что тебя выучили читать и писать?». При знакомстве с античной литературой привлекательными становятся другие герои. Графиня сообщает брату Льву из Погорельцев летом 1834 года: «Алёша абсолютно счастлив: наслаждается деревенской жизнью, как может. Сейчас его герои – Геркулес и Ахилл. Расхаживает, не выпуская из рук палицы или копья!». Он продолжает писать стихи, с которыми дядя знакомит В. Жуковского. «Он апробирует последнюю твою пиесу и велел сказать …, что греческие пиесы твои он предпочитает потому, что они доказывают, что ты занимаешься древними» [5, с. 85].

Еще в 1835 г. А. Толстой приступил к написанию повести «Упырь», с которой он выступил в печати в 1841 г. Дядя наставлял автора не спешить: «Лучше оставь его на время, а то испортишь. Большую пьесу можно делать помаленьку…». Повесть была положительно оценена В. Белинским.

Поселившись в этом имении в 1858–1859 гг., Толстой, приглашая в гости двоюродного брата Н.М. Жемчужникова, писал: «Погорельцы – одно из самых диких и оригинальных мест, с сосновым бором, огромным озером, заросшим камышами, где весной миллионы уток и всякой болотной дичи, которую стреляют на лодках… Охота теперь: козья, медвежья, лосиная и кабанья, не считая лисиц, волков, куропаток и огромного количества рябчиков». Письмо написано в конце ноября.

Описывая местность, он отмечал «живописные пригорки, песчаные, поросшие сосняком». В письме к Б.М. Маркевичу Толстой сообщает: «Большой компанией совершаем прогулки по лесам, которые здесь великолепны» и приглашает в гости: «…приезжайте в наши леса, поживите в Погорельцах». В те далёкие времена лес начинался в километре от усадьбы. Вблизи села протекает впадающая в Снов река Ревна с притоками Рванец и Сплот.

Многое согревало душу поэта в Погорельцах: воспоминания детства и юности, когда он специально приезжал сюда из Красного Рога охотиться. Однажды он подстрелил здесь пять косуль, а одну живую привёз в Красный Рог и

содержал во дворе. Ему нравились «сумерки с постепенно замирающими сельскими звуками, вдали выстрелы, собачий лай, ночью петухи, ни с того ни с другого кричащие во все горло, пасмурные дни, изморозь, иней на деревьях…», и многие предметы домашнего быта, так подробно перечисленные в письмах к Николаю Жемчужникову.

Сведения об усадьбе в селе Погорельцы скудны и не во всём достоверны. Бывшее вначале «на уряде» гетмана, село после упразднения гетманства в 1764 г. перешло в собственность К.Г. Разумовского. Строительство усадьбы велось, предположительно, с конца 1770-х годов – после десятилетнего запрета Екатериной II выезда бывшего гетмана в Украину (1765–1775).

Строения были деревянными на кирпичных фундаментах, в том числе и главный дом. Сведений о его внешнем виде и внутренней планировке не обнаружено. О планировке усадьбы можно судить по скудным описаниям её владельцев. Так, Антоний Погорельский (А.А. Перовский) в повести «Двойник, или Мои вечера в Малороссии» пишет, что среди села «на постепенно возвышающемся холме, расположен большой сад в английском вкусе, к которому с северной стороны примыкает просторный двор, обнесённый каменной оградой; на дворе помещичий дом с принадлежащими к нему строениями. Из одних окошек дома виден сад, из других видна улица… Холм окружен крестьянскими избами, выстроенными в порядке и украшенными на редкость в той стороне каменными трубами».

Описанный в повести рельеф местности сохранился до наших дней. Местные краеведы утверждают, что парк был спланирован в виде российского герба. Возможно, в связи с опалой К.Г. Разумовский мог таким способом выразить императрице свои верноподданнические чувства. Однако на плане имения Погорельцы очертания парка на двуглавого орла не похожи. Возможно, планировка парка ко времени составления плана изменилась. Да и принцип размещения посадок «в английском вкусе» исключает возможность изображения каких-либо геометрических фигур.

Если в сочинении А. Погорельского может присутствовать художественный вымысел в описании каких-либо деталей, то в письмах А.К. Толстого содержится только конкретика. «Дом старый, полуразрушенный, но теплый. Сад заросший, с огромными деревьями всех сортов. Домов в кучке здесь четыре, двор также покрыт старыми деревьями вроде леса», – писал он Н.М. Жемчужникову [4].

То, что парк был спланирован в «английском стиле», то есть не имел чётко выраженных аллей из однопородных деревьев, косвенно подтверждает и фраза Толстого об огромных деревьях «вроде леса» и «всех сортов».

Сведений о том, что отец и сын Разумовские жили в этой усадьбе, нет. А вот А.А. Перовский достаточно уделял внимания этому уголку и присылал племяннику редких животных, которые содержались в вольерах. Даже в 1858 г., когда Толстой на короткое время поселился в Погорельцах, в усадьбе находились павлины и индейки, «пляшущие медведи, числом четыре». Между усадебным парком и холмом, на котором стояла деревянная Васильевская церковь, был устроен пруд, выходивший за пределы усадьбы.

В двух письмах к Н.М. Жемчужникову в конце 1858 г. Толстой перечисляет массу бытовых предметов и деталей, таких как «балконы» (веранды), «пол из некрашеных сосновых досок», баню, пасеки, «кладбище в сосновом лесу». В доме и во флигеле «очень большая и даже хорошая библиотека, но книги большею частью старинные…, множество старинных книг о магии», а также «литографическая машина, совершенно испорченный орган…, биллиард, стоящий в кладовой и вовсе не годный к употреблению». Наличие множества «старинных календарей, начиная от 1824 года», лишь подтверждает тот факт, что А.А. Перовский поселился в Погорельцах после смерти А.К. Разумовского, и в 1823 году подписался на календари – со следующего года. Об этом свидетельствуют и сохранившиеся письма А.А. Перовского, подпись под которыми «Погорельцы» стала появляться лишь с 1824 года.

Между новым владельцем и его крепостными складывались непростые отношения. Достаточно вспомнить, что при нём крестьяне должны были отрабатывать подёнщину не два дня в неделю, как при А.К. Разумовском, а три-четыре. Согласно записям в метрической книге Новгород-Северского уезда за 1830 год в слободке Будище и с. Ковпинке А.А. Перовский переженил всех вдовых не по их воле. Вероятно, этим актом рассчитывал увеличить число подданных за счёт новорожденных.

Результат оказался обратным. 14 июня 1836 года были подожжены помещичьи хозяйственные постройки. Пожар причинил А.А. Перовскому ущерб на сумму 53610 рублей. Через месяц, 9 июля 1836 г., в Варшаве владелец поместья умер, завещав его сестре и племяннику А.К. Толстому. Фактически управительницей имения стала его мать – А.А. Толстая. 5 января 1837 г. были оплачены пошлины за наследство и мать с сыном стали официально законными владельцами разделённого между ними имения Погорельцы.

В начале 1854 г. А. Толстой закладывал имение. Вероятно, понадобились деньги на создание морского партизанского отряда в начале Крымской войны на случай высадки английского десанта на Балтийское побережье.

Селяне занимались промыслами: ткачеством, винокурением, изготовлением и продажей изделий из дерева – саней, повозок, посуды. Но многие бедствовали и не могли прокормить семьи. Песчаные почвы давали скудные урожаи. В 1850 г. из 230 дворов только 49 хватило хлеба до нового урожая. В конце 1858 г. А.К. Толстой поселился в Погорельцах, где прожил более года. Он писал Б.М. Маркевичу: «Присутствие мое здесь было необходимо: крестьяне по большей части разорены, и много потребуется труда, чтобы восстановить их благополучие». Управление погорельской экономией в 1862 г. он поручил брату жены Н.А. Бахметеву, который своим хозяйничаньем едва не разорил её окончательно.

В музее с. Погорельцы хранится письмо крестьян,

датированное 1864 г., «Его Сиятельству Графу Алексею Константиновичу Толстому» с жалобой на управляющего Н.А. Бахметева. Лишь в декабре 1870 г. Толстой на несколько дней выехал в Погорельцы разбираться со «свинствами» управляющего, и сместил его с этой должности, которую тот занимал с 1862 года.

В 1859 г. в Погорельцах проживало 1586 человек. Хаты селян, крытые соломой, имели жалкий вид. Медицинская помощь отсутствовала, большинство селян не знало грамоты. Биограф А.К. Толстого А.А. Кондратьев пишет о школе, которую якобы в 1859 году открыла С.А. Миллер для девочек, но подтверждающих документов и других свидетельств этому пока не обнаружено. Известно, что в начале 1860-х годов при Васильевской церкви существовала приходская школа. В 1894 г. на её месте возле помещичьей усадьбы был построен красивый деревянный храм. В 1941 г. оккупанты устроили в нем базу, которую подожгли партизаны, и церковь погибла. План её ныне находится в Рукописном отделе Института археологии в С.-Петербурге.

Алексей Константинович завещал свои имения жене – С.А. Толстой, а после её смерти – двоюродному брату Н.М. Жемчужникову, правнуку последнего гетмана Украины. Родовые земли должны были вернуться в род Разумовских по майоратному праву, кроме земель благоприобретённых. С.А. Толстая не могла их продать.

В 1880 г. Н.М. Жемчужников выхлопотал себе право присоединения к фамилии названия родового имения «Буда» Мглинского уезда Черниговской губернии. В 1883 г. между С.А. Толстой и Н.М. Буда-Жемчужниковым состоялась сделка, в результате которой графиня отказалась от права пожизненного владения Погорельской экономией в пользу Н.М. Буда-Жемчужникова. Он же за уступаемое право пожизненного владения родовым имением передавал ей и её наследникам в полную собственность благоприобретённые имения Пустыньку под Петербургом и Байдар в Крыму, а также 125 тысяч рублей вознаграждения.

Н.М. Буда-Жемчужников, будучи бездетным, оформил завещание на движимое и недвижимое имущество в пользу своего брата Александра и его сыновей «по нисходящей» – по старшинству. Однако он пережил и брата, и его старшего сына Сергея. Его и толстовские родовые земли должны были достаться племяннику Михаилу Александровичу Жемчужникову.

В 1901 г. он оформляет передачу имения Блистова брату Алексею, а Погорельцев – Льву, оставляя за собой Красный Рог и Буду с правом наследования их племянником Михаилом [4; 10].

Так Погорельцы ещё при жизни Н.М. Буда-Жемчужникова стали принадлежать другому его брату – художнику Льву Жемчужникову. Акт передачи имения нам неизвестен. Но в 1901 г. Лев Жемчужников жил в Погорельцах. Здесь он писал «Мои воспоминания из прошлого», где есть такие строки: «Я сижу у себя в кабинете в Погорельцах, смотрю на портреты, свои эскизы и живо вспоминаю родных, друзей, свое прошлое». Под главой XV стоит подпись «Погорельцы. 1901 г.». Над следующими тремя частями «Воспоминаний» он работал в Ялте в 1904 г., а закончил 17 октября 1910 г., доведя их лишь до 1870 года. Местные краеведы считают, что в юности он дважды бывал в Погорельцах – в 1852 и в 1858 гг. В 1858 г. Л. Жемчужников не мог быть в Погорельцах, так как с 1857 по 1860 гг. жил за границей – во Франции и Швейцарии, куда вывез по подложному документу свою жену, выкраденную им в Украине крепостную девушку Ольгу (Акулину).

В 1906 г. газета «Новое время» сообщила о том, что владельцем имения Погорельцы был Л.М. Жемчужников, и в нём находилась студия художника В.Е. Маковского, погибшая во время погрома, как и богатая библиотека хозяина, обширная переписка со многими известными людьми.

В селе бытует мнение, что братья В.Е. и К.Е. Маковские гостили в имении, а картины «Ярмарка на Украине» и «Дети, бегущие от грозы» созданы в Погорельцах. Последняя написана в 1872 г. на фоне местного озера, а в декабре 1873 г. А.К. Толстой писал из Красного Рога Б.М. Маркевичу: «В «Вестник Европы» я послал поэму в 680 стихов и получил от редактора письмо с восторженными похвалами, к которым присоединяются Гончаров, Костомаров, Кавелин и г-н Маковский, художник мне неизвестный…». Документальных свидетельств о пребывании в Погорельцах братьев Маковских, как и братьев Жемчужниковых, кроме Николая и Льва, пока не обнаружено.

Лев Жемчужников пережил всех своих братьев. Он умер в Царском Селе 24 июля 1912 г. Правопреемницей стала его младшая дочь, Анна, которая была замужем за сыном В.Е. Маковского Александром (1869–1924), академиком живописи.

В 1912 г. было решено экономию в Погорельцах ликвидировать через посредство Сосницкой землеустроительной комиссии. Помещичью землю распродали, поделив на делянки от 6 до 15 десятин. 25 ноября 1914 г. в докладе земской Управы появилась запись: «Уполномочить Сосницкую уездную земскую Управу от имени Сосницкого Земства на принятие в дар и совершенные на его имя дарственных записей на участки земли, отведенные: Правопреемницей Льва Михайловича Жемчужникова Анной Львовной Маковской для Погорельской больницы…».

Здание больницы, построенное в 1914 г. на земле, подаренной селянам последней владелицей усадьбы, стоит до сих пор. От усадьбы, сожжённой в 1905 году, осталось лишь место бывшего парка, заросшее самосевом, фундамент флигеля и заглохший пруд. Так оправдалось её название – «Погорельцы». Причины, приведшие усадьбу к столь печальному концу, крылись в социально-экономическом укладе пореформенной России. После отмены крепостного права лучшие земли остались у помещика. Селянам же достались песчаные наделы, за которые они должны были выплатить помещику и казне сумму выкупных платежей, превышающую рыночную стоимость. До перевода на выкуп селяне вносили оброк в сумме 1 руб. 60 коп. за десятину и работали на земле помещика 14 дней в году, главным образом, летом.

Реформа не оправдала надежд селян. Многие из них не имели тягловой силы, чтобы обрабатывать землю, и бедствовали. Они нанимались на работу к помещику или продавали свои наделы. Мнение графа А.К. Толстого было иным. Он считал, что отмена крепостного права для одних местностей обернулась бедой, как в Красном Роге, а в других стала благом, как в Погорельцах. По поводу повсеместно царившего в Черниговской губернии голода в 1869 году он писал: «Свобода стала здесь не благом, а злом для крестьян. За 150 верст отсюда, в Погорельцах, другом нашем имении, она явилась, напротив, благодеянием, и пьянство прекратилось совершенно – так что евреи уезжают оттуда, считая, что невыгодно оставаться в таком месте, где не пьют».

Село продолжало расти. В 1866 г. в нём насчитывалось 210 дворов и 1588 жителей; в 1872 г. – 345 дворов и 1796 человек; в 1877 г. – 418 дворов и 3108 селян. В 1874 г. в Погорельцах уже имелось двухклассное государственное училище, в котором обучалось 45 учащихся. Но в 1888 г. из-за непригодности помещения оно было закрыто и возобновило работу с 1890 г. В 1897 г. училище было преобразовано в земскую четырехклассную школу. Но из-за материальных затруднений родителей не все дети её оканчивали. В местечке имелась библиотека. В 1904 году начала действовать больница, которую обслуживал один фельдшер с помощником. В 1911 г. в ней оборудовали 11 коек для больных.

С ростом семей хозяйства дробились и беднели. Росло число селян, уходивших на заработки. Так, в 1884 г. из Сосницкого повета, в том числе из Погорелец, ушли на заработки 2921 человек, а в 1897 г. – 7791. Возвращаясь домой, они рассказывали землякам о нарастающей борьбе рабочего класса против самодержавия. Это способствовало проявлению протестного настроения у местного населения. С конца 1905 по 1907 год в Погорельцах проходили крестьянские волнения.

В 1914 г. в Погорельцах насчитывалось 600 хозяйств, среди которых было 7 зажиточных, 22 середняцких, остальные – бедняцкие. Население выросло до 3,5 тысяч. Первая мировая война 1914–1918 гг. принесла новые беды. Большинство трудоспособных мужчин было мобилизовано в армию. Некому стало обрабатывать землю, возросли цены на хлеб, а с ними – и недовольство жителей.

В феврале 1918 года в местечке была установлена советская власть. Организатором первого ревкома в Погорельцах был матрос с крейсера «Диана» Г.С. Помаз. В начале мая на территорию Черниговщины вступили австро-немецкие войска. В ноябре власть в Погорельцах перешла к петлюровцам, которые были выбиты из местечка 18 ноября 1918 г. Нежинским полком 1-й Украинской дивизии под командованием Н.Г. Крапивницкого.

6 февраля 1919 года возобновил работу волостной ревком, а в мае был избран Погорельский волисполком. Местечко Погорельцы вступило в новую историческую эпоху, обретя в 1920 году статус села. Погорельчане разделили участь советского крестьянства: коллективизацию, всеобщий голод в Украине в начале 1930-х гг., участие во Второй мировой войне, причем, не только на фронтах, но и в тылу – в подполье и в партизанских отрядах, а затем – мирные годы созидательного труда.

В усадьбе, пострадавшей во время погрома в 1905 г., из строений тогда уцелел лишь один флигель. После 1917 г. в нём размещалась контора колхоза «Авангард», затем – сельский клуб, а с 1970-гг. – детский сад. В 2005 г., спустя сто лет со времени погрома, нами была обнаружена лишь часть его фундамента со ступенями кирпичной кладки XVIII столетия. В парке сохранились единичные старые деревья. Аллеи перепланированы. На месте бывшего господского дома была устроена танцплощадка. Ныне – пустырь. В 2007 году, в 190-ю годовщину со дня рождения А.К. Толстого, возле школы был установлен памятный знак с именами Антония Погорельского (Перовского) и Алексея Толстого – дань памяти писателям.

ССЫЛКИ

1. «О Родине песни и думы его». Материалы научн.-практ. конф., посв. 200-летию А.К. Толстого. – Брянск: 2017. – 546 с.
2. Гун Отто фон. Поверхностные замечания по дороге из Москвы в Малороссию в осени 1805 года. – Ч. 1 – М., 1806. – 60 с.
3. Дворянские усадьбы Брянского края. Из истории культурного наследия Брянщины. Том 1: в 2-х тт. / Гл. ред. А.В. Городков. – Брянск, «Буквица». – 2018. – 370 с.
4. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л. – 1971. –84 с.
5. Захарова, В.Д. А.К. Толстой. Летопись жизни и творчества / В.Д. Захарова. – Брянск , 2013. – 164 с.
6. Красный Рог – источник вдохновения. / В.Д. Захарова, А.В. Городков. – Брянск: АВЕРС, 2017. – 28 с.
7. Захарова, В.Д. Красный Рог – источник вдохновенья / В.Д. Захарова, А.В. Городков // «О Родине песни и думы его…»; А.К. Толстой в мировой культуре: материалы научно-практических конференций, посвященных 200-летию А.К. Толстого (17 мая 2017 г., 31 августа – 1 сентября 2017 г., г. Брянск). – 2017. – Вып. 1. – С. 292–302.
8. Захарова, В.Д. Почеп, Баклань, Блистова, Погорельцы / В.Д. Захарова // Усадьбы Брянского края: из истории культурного наследия Брянщины: в 2-х т. Т. I. – Брянск. – 2017. – Т. 1. – С. 33–49.
9. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Киев, 1888. – 126 с.
10. Соловьев Ю.П. Судьбы наследников // А.К. Толстой и русская культура. – Брянск, 2008. – С. 74-88.

Городков О.В., Захарова В.Д. Історико-культурні аспекти досліджень малоросійських садиб графа О.К. Толстого

Наведені історичні і топонімічні відомості про садиби поета-драматурга О.К. Толстого (1817–1875), що знаходились на території України в селах Блистова і Погорільці. Подана стисла характеристика історичного ландшафту садибних територій. Уточняється час перебування поета і його рідні в садибах. Простежуються зв'язки і вплив історико-культурного простору Північної України на формування світогляду О.К. Толстого.

Ключові слова: *О.К. Толстой, історичні і меморіальні садиби України.*

Horodkov A.V. Zaharova V.D. Historical and cultural aspects of researches of Little Russian estates of the count A.K. Tolstoy

Historical and toponymic data on the estates of the poet-playwright A.K. Tolstoy (1817-1875) which were located in the territory of Ukraine in the villages of Blystova and Pohoreltsy are provided. Short characteristic of a historical landscape of farmstead territories is given. Time of stay of the poet and his relatives in estates is specified. Communications and influence of historical and cultural space of northern Ukraine on formation of outlook of A.K. Tolstoy are tracked

Key words: *A.K. Tolstoy, historical and memorial estates of Ukraine.*

31.01.2019 р.

УДК 94:726.54/59]:069.2/51(477.41-21)НІЕЗ

С.М. Авраменко

ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА 1774 р. ІЗ СЕЛА СУХИЙ ЯР СТАВИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ТЕРИТОРІЇ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ, РЕСТАВРАЦІЯ, ЕКСПОНУВАННЯ

У дослідженні висвітлено історію пам'ятки архітектури національного значення – Покровської церкви 1774 року, її архітектурні особливості. Описано досвід використання пам'ятки в музейній практиці НІЕЗ «Переяслав».

Ключові слова: *історія, церква, реставрація, пам'ятка, експонування.*

На території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини експонується 6 пам'яток сакральної архітектури: 5 церков і дзвіниця. Ці православні святині мають не тільки матеріальний вимір, але й пов'язані з українською духовністю. У XX ст. православна християнська віра пережила декілька етапів руйнувань та занепаду, проте, завдяки віруючим, зберегла свою сутність і на даний час продовжує розвиватися. Саме тому актуальність дослідження історії Покровської церкви 1774 р. із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. – пам'ятки архітектури національного значення – полягає у встановленні історичної правди та пізнанні українцями свого минулого.

Розв'язання даної проблеми започаткували у своїх дослідженнях Н.Г. Ткаченко [1], О.М. Жам, В.М. Шакула [2], М.В Шкіра [3]. Так Н.Г. Ткаченко зупиняється на комплектуванні сакральних пам'яток Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, їх архітектурних особливостях. О.М Жам, В.М. Шакула вивчають досвід використання сакральної пам'ятки архітектури в якості експозиційного павільйону Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»). М.В. Шкіра розглядає особливості виявлення та збереження християнських сакральних пам'яток народної дерев'яної архітектури XVII – початку XX ст. у зібранні НІЕЗ «Переяслав».

Мета і завдання статті полягає у поетапному дослідженні історії Покровської церкви 1774 р. в автентичному середовищі, висвітленні питань реставрації пам'ятки в с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл., історії демонтажу, перевезення, реставрації і використання пам'ятки на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав».

Із п'яти пам'яток сакральної дерев'яної архітектури Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини останньою на територію скансена у 1986 р. була перевезена Покровська церква із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. «з місць, де… загрожувало знищення від загальнодержавної політики проти церкви і релігії, від байдужості і небажання місцевої партократії мати пам'ятки і їх доглядати» [4, с. 40].

Іл. 1. Покровська церква в с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. Світлина 1968 р. (фото В.О. Ленченко)

Офіційною датою спорудження церкви вважається 1774 р. За даними відомого дослідника храмів Київської губернії О. Похилевича, до вищевказаної дати на цій території, коли село ще називалось Сухим хутором, вже була сакральна споруда, збудована і освячена в 1748 р. Враховуючи, що Покровська церква мала 7-й клас, можна стверджувати, що кількість парафіян була досить обмеженою [5, с. 446].

Храм був діючим до 20-х років XX ст. У часи радянської влади кілька десятків років церква стояла порожньою, потім використовувалася як склад для мінеральних добрив. До середини XX ст. церква втратила своє культове значення і зазнала значної руйнації.

В архіві фундатора НІЕЗ «Переяслав» Михайла Івановича Сікорського збереглася унікальна світлина церкви. Фотофіксація пам'ятки здійснена 16.05.1968 р. відомим архітектором, членом Національної спілки архітекторів України В.О. Ленченком.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 26.09.1979 р. № 442 Покровська церква в с. Сухий Яр Ставищенківського р-ну Київської обл. була визнана пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 946) [6, с. 2].

Українським спеціальним науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація» та Львівською комплексною архітектурно-реставраційною майстернею в 1981 р. було виготовлено проект реставрацій-

Іл. 2. Покровська церква із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» (фото С.М. Авраменко)

них робіт храму в автентичному середовищі. На жаль, він не був виконаний, а православна святиня продовжувала руйнуватися.

Враховуючи аварійний стан і неможливість консервації сакральної споруди в автентичному середовищі, було вирішено пам'ятку, що справила значний вплив на розвиток культури, архітектури, мистецтва України, перевезти на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.

Відповідно до наказу Заповідника від 10.05.1984 р. № 28, в с. Сухий Яр музейним автобусом для демонтажу і перевезення пам'ятки виїхала експедиція у складі О.М. Мельника, В.П. Москаленка, Б.Б. Коваленка, М.Т. Товкайла, В.Ф. Воловика, П.П. Крижанівського, Г.Я. Шевченка, В.І. Слюсара, М.П. Кондратенка, Л.І. Кірпікіна, В.І. Скряги.

Село Сухий Яр знаходиться на гористій місцевості, з глиноземними ґрунтами і поганими дорогами. Як свідчать очевидці, церква проглядалася з трьох сторін на 18–20 км, стояла на пагорбі, похилена під кутом 30%. На церковиці музейниками виявлені уцілілі дві могили з кам'яними хрестами.

Побудована у зруб споруда під час демонтажу зазнала втрат, оскільки при спробі розібрати завалилася на кущ верби, адже замки були пошкоджені. Дубові підвалини згнили, їх не перевозили. Була втрачена дощана дубова, прибита кованими цвяхами, підлога, відкинуті прибудови-ризнички XIX ст., які прилягали до вівтаря з півдня та півночі. Також втрачено наступні конструктивні елементи: піддашшя, яким була оточена вся споруда; розпис, який ще проглядався у вівтарі у 1981 р.; хори (дощаті, на поперечній балці); сходи, що вели на хори; весь інтер'єр, ригелі (різьблені і мальовані) в восьмериках бабинця, нави і вівтаря; двері [6, с. 3].

Розбирали і перевозили церкву в два заїзди. Реставраційні роботи на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини були здійснені упродовж 1985–1986 рр. Основна робота по реставрації пам'ятки проводилася бригадою реставраторів Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника на чолі з Ф.Ф. Дардою.

Сакральна споруда мала загальну площу 70,11 м^2.. Довжина притвору складала 4,2 м, довжина нави – 5,5 м, довжина вівтаря – 4,6 м. Ширина притвору – 4,5 м, ширина нави – 5,8 м, ширина вівтаря – 4,5 м. Площа притвору – 18,9 м^2, площа нави – 30,2 м^2, площа вівтаря близько 20,9 м^2 [6, с. 4].

Культова будівля належить до типу церков, у яких зру-

би стін усіх дільниць мають однакову висоту, а кожен зруб завершується окремим верхом. Середній зруб ширший і довший за бабинець і вівтар. Центральний зруб і бабинець прямокутної форми, вівтар п'ятистінний. Зруб зовні шальований вертикально дошками. Кожен із трьох верхів має по два заломи. Перші заломи полегшують масу зрубів стін, переходять у напівосвітлений восьмерик. Другі заломи переходять у видовжені глухі ліхтарі. Їх завершують чітко окреслені грушоподібної форми восьмигранні маківки з кованими хрестами складного профілю (терновий вінок) [1, с. 102].

На початку 80-х років XX ст. згідно з партійними вимогами, настановами Постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», для поглиблення антирелігійної пропаганди і виховання атеїстичного світогляду в кожній області повинен був створений обласний музей історії релігії і атеїзму (такі музеї вже діяли в Києві на території Києво-Печерської лаври, у Львові в соборі святого Юра). Вимога створити музей ідеологічного спрямування надійшла до міськкому компартії, дирекції і партійної організації Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.

Із Переяславом тісно пов'язане церковне життя України. Вже не одне століття релігійними і світськими істориками стверджується факт існування Переяславської митрополії у граді на Трубежі. Виходять праці М.Ю. Брайчевського і його учнів, в яких доводиться існування першої руської митрополії в Переяславі [7, с. 588], а численні археологічні знахідки на дитинці свідчать про вагому роль міста в церковній історії.

Михайло Іванович Сікорський вважав, що фонди Заповідника налічують достатньо матеріалів для створення експозиції. За його ідеєю, музей був задуманий як нетрадиційний комплекс, що висвітлює історію розвитку світогляду людини із найдавніших часів до середини 80-х років XX ст. Комплекс включав наступні об'єкти: фрагмент житлово-господарського комплексу Добраничівської пізньопалеолітичної стоянки XV–X ст. до н. е., найдавніші стели та скульптуру епохи міді-бронзи, єдині у своєму роді святилища і жертовники кочівників, козацьку церкву початку XVII ст., церковну дзвіницю 1760 р. і сторожку XIX ст., садибу священика початку XIX ст., Музей світопізнання і мирного освоєння космосу.

Розмістити експонати було вирішено у приміщенні церкви 1774 р., перевезеної із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. Основою експозиції стала робота П.В. Тараненка «Еволюція космогонії». У розписах трьох склепінь і вітражах автор передав характер мислення людини на основних етапах розвитку її світогляду. Техніка виконання – гаряча енкаустика (кольорові пігменти, замішані на восковому зв'язуючому розчині, наносяться в розплавленому стані на спеціально підготовлену поверхню).

Розпис першої бані задуманий як модель світу на ранній стадії розвитку людства, «коли богом було Сонце». В центрі кола – одне із самих древніх зображень сонячного диску зі знаком часу-вічності. Основою композиції є послідовна серія вписаних у коло квадратів, що символізують багатоярусний устрій неба. На краю небесного склепіння розміщені знаки Зодіаку (найдревніше відоме зображення сузір'їв).

У центральній бані, за задумом автора, відображене зіткнення двох світоглядів: релігійного і наукового, що зароджувалося. Розламується церковне склепіння, за ним проглядається космічна безодня. На зміну релігійному світосприйняттю приходить космогонічна модель Галілея-Кеплера. По колу зображені фігури вчених, філософів, богословів.

У третій бані Тараненко відтворив фігуру космонавта на фоні математичної моделі, в яку закладена земна куля, зображена з космосу.

Відкриття музею відбулося 22.11.1986 р. Його експозиція налічувала близько 1000 експонатів. На початку 90-х років, зі зміною ідеології, постає питання про реекспозицію, відповідно і зміну назви установи, яка стає Музеєм історії Української православної церкви.

У цей час велика увага приділяється вдосконаленню експозиції музею: для створення виставки «Історія православного хреста» проводиться пошукова робота в селах Зарубинці, Монастирок, Трахтемирів, Балико-Щучинка. Виставка доповнюється колекцією кам'яних хрестів із с. Харківець Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Гордістю експозиції стали давньоруський шиферний хрест із Альтицького цвинтаря м. Переяслав-Хмельницького і унікальні антропоморфні дерев'яні хрести з с. Ковалин.

У 1997 р. у с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. парафіяни збудували і освятили новий кам'яний Покровський храм, який повністю зберіг архітектурний стиль попереднього: тридільний, триверхий, видовжений по осі «схід – захід». Дерев'яними в ньому є лише барабани і маківки.

Отже, сакральна пам'ятка національного значення – Покровська церква із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл. (1774 р.) – становить визначну архітектурну і художню цінність і продовжує своє життя на території першого скансена України.

ПОСИЛАННЯ

1. Ткаченко Н.Г. Культові пам'ятки дерев'яної архітектури Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту // Українська культова архітектура у світовому контексті: Зб. мат. Міжнародної наук. конф. – К., 2001. – С. 101–104.

2. Жам. О.М. Мало-Каратульська церква Вознесіння Христового: історія будівництва, освячення, сучасний стан // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2017. – Ч. 2. – С. 222–228.

3. Шкіра М. В. Православні святині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряншини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельниць-

кого і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2017. – Ч. 2. – С. 272–281.

4. Данилюк А. Сакральна архітектура в скансенах Західної України // Українська культова архітектура у світовому контексті: Зб. мат. Міжнародної наук. конф. – К., 2001.– С. 39–46.

5. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 763 с.

6. Паспорт пам'ятки архітектури та містобудування національного значення. Покровська церква. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – К., 2008. – 10 с.

7. Брайчевский М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1989. – 588 с.

Авраменко С.М. Покровская церковь 1774 года из села Сухой Яр Ставищенского района Киевской области на территории Музея народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины: история, реставрация, экспонирование

В исследовании отражено историю памятника архитектуры национального значения – Покровской церкви 1774 года, ее архитектурные особенности. Описан опыт использования памятника в музейной практике НИЭЗ «Переяслав».

***Ключевые слова:** история, церковь, реставрация, памятник, экспонирование.*

Avramenko S.M. Pokrovska church in 1774 from village Suhyi Yar Stavyshchenskyi district Kyiv region is on the territory of the Museum of folk architecture and everyday life in the Middle Naddniprianshchyna: history, restoration, exposition

This research is about history of architectural object for national meaning Pokrovska church in 1774, its architecture features. The experience of using of architectural object in museum practice of National historical reserve «Pereiaslav» is described.

***Key words:** history, church, restoration, object, exhibition.*

22.02.2019 р.

УДК 94:725.9:630]:069.4(477.41–21)НІЕЗ

І.С. Бова

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА У НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті подано перелік пам'яток народної архітектури Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини; зроблено аналіз робіт, виконаних при перевезенні, встановленні та експонуванні у музеї просто неба; зазначені основні напрями пам'яткоохоронних заходів, які були проведені з метою консервації та подальшого збереження сформованого архітектурного ансамблю.

***Ключові слова:** народна архітектура, лісний кордон, шишкосушарня, комора, пересипка, автентичність, збереженість, пам'ятка місцевого значення.*

В умовах глобалізації та цивілізаційних рухів суспільства ми все більше віддаляємося від власних культурних коренів, тому актуальність збереження автентичних пам'яток дерев'яної архітектури, як свідків усталених традицій минулого, постає досить гостро.

Наукова спільнота приділяє значну увагу розв'язанню даного питання. Наприклад, «Міжнародною хартією про народну архітектуру» (Краківська Хартія 2000 р.) окреслено засади охорони і реставрації архітектурної спадщини, враховуючи потреби нашого часу, вказано напрями та способи її збереження. У документі наголошено, що найбільш оптимальним і виправданим способом збереження зразків дерев'яного зодчества є музеєфікація, що передбачає перевезення пам'ятки, проведення комплексних заходів консервації та подальшого збереження.

Дослідження окремих питань збереження зразків дерев'яного зодчества висвітлені у працях багатьох науковців. В Україні переміщення дерев'яних споруд із пам'яткоохоронною метою було започатковано у ХХ ст. при безпосередній участі українського вченого М. Макаренка, архітекторів П. Покришкіна, В. Леонтовича, М. Драгана [1]. Вони застосовували багатовіковий досвід народних майстрів щодо розбирання будівель як для ремонту, так і для перенесення у інше місце. Такий метод має народну назву «пересипка». Він є найбільш доцільним та зручним для каркасних конструкцій. Із часом такий метод (підготовка документації, розбирання та переміщення пам'яток дерев'яної архітектури) був науково та методично оформлений у роботах О. Опловникова, С. Под'япольського, Л. Прибєги та ін. [2].

Метою статті є висвітлення проблеми збереження архітектурних пам'яток Музею історії лісового господарства.

Основне завдання – проведення аналізу робіт при перевезенні, консервації та збереженні архітектурних пам'яток Музею історії лісового господарства у природному середовищі, де вони експонуються, з визначенням подальших напрямів пам'яткоохоронних заходів.

Як свідчить практика, переміщення споруди у музейну експозицію дає можливість здійснити одночасно комплексні охоронно-реставраційні заходи із зміцнення будівлі, заміни пошкоджених елементів конструкцій, інших реставраційних дій, а також сприяє облаштуванню екстер'єру середовища об'єкта. Такі заходи стали основним методом комплектування архітектурних експозицій музеїв просто неба (скансенів).

На околиці м. Переяслава-Хмельницького у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, що у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»), на плато ур. Гора зібрано значну колекцію пам'яток дерев'яної архітектури, яка налічує 122 зразки будівель громадського, житлового та господарського призначення.

Основою формування архітектурного комплексу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (далі МНАіП) стало переміщення історичних споруд до скансену дерев'яним остовом методом «пересипки». Підтвердженням цьому є архівні матеріали актів виявлення та переміщення пам'яток народної архітектури, а також зарубки та позначки, що збереглися на елементах будівель.

Зразки дерев'яної архітектури кінця XIX ст. – початку ХХ ст. у МНАіП експонуються поодиноко і компози-

ційно, у вигляді дворищ. Більша частина виставкового простору музейного комплексу – це українське село Середньої Наддніпрянщини кінця XIX ст. із притаманною цьому етногрегіону безсистемною вуличною забудовою. Логічним продовженням музеєфікованого села є інші тематичні експозиції, розміщені у пам'ятках народної дерев'яної архітектури або у пристосованих приміщеннях. Зокрема, Музей історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини репрезентує одну із 13-ти тематичних експозицій комплексу МНАіП.

Архітектурний ансамбль Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини сформований із пам'яток народного дерев'яного зодчества кінця XIX ст. Вони є матеріальним свідченням лісогосподарської діяльності того періоду. Комплекс формувався не одномоментно, а поступово, у ході виявлення та перевезення будівель. Сучасне розташування досліджуваних пам'яток на території МНАіП знаходиться на південно-західному мисоподібному виступі лесового плато ур. Гора.

Комплекс показує дворище лісного кордону (хата, повітка, комора), шишкосушарню та групу предметів смолокурного промислу. У дворищі хата і повітка встановлені одна навпроти одної, відповідно до того, як це було в автохтонному середовищі; комору поставили за хатою, у глибині дворища; шишкосушарню – біля лісного кордону. Неподалік, у парковій групі березового гаю, розміщена смолокурня. Вона є рухомою пам'яткою і не відповідає темі студіювання. Про музейний комплекс смолокурного промислу буде окреме повідомлення.

Об'єкти дослідження почали перевозити із 70-х років XX ст., що співпало з періодом активної розбудови МНАіП. Ретельне дотримання вимог методики охоронно-реставраційного переміщення дало можливість забезпечити належну схоронність пам'яток, збереженість у автентичному стані їх архітектурної форми та матеріальної структури. У ході робіт виготовлялася необхідна супровідна документація, що дала інформацію для проведення аналізу.

Хата та повітка лісного кордону були виявлені у 1969 р. групою працівників музею під час комплексної експедиції у Мирчанське лісництво Бородянського району Київської області. В автохтонному середовищі об'єкти стояли у лісі. За свідченнями місцевих жителів, їх будівництво відбулося у 1900–1910 рр. [3; 4]. Споруди представляли етнографічну та архітектурну цінність.

Згідно історичних даних, з XVIII ст. лісові кордони будувалися для потреб лісової охорони та використовувалися як житлові, господарські будівлі для посадових осіб. Це сприяло належному виконанню лісниками службових обов'язків з охорони ввіреного лісового фонду. До 1917 р. лісові кордони будували за державний кошт згідно типових місцевих проектів, і вони перебували на державному утриманні відповідно до Лісового статуту, затвердженого 11 листопада 1802 р. [5]. Також виділялися кошти для облаштування та догляду за цими будинками [5, с. 25–37].

Стан хати і повітки лісного кордону описаний в акті обстеження на момент виявлення [6]. У документі зазначено, що хата велика, прямокутна, десятикамерна, розділена на три частини, кожна з окремим входом. Дві частини – на причілках – однотипні квартири для лісника та лісового об'їждчика. Посередині будівлі – ще одна частина, яка має вхід із тильного боку, так звана «чиновницька». У кожній квартирі є цегляна піч, у чиновницькій – груба. Каркас хати покладений у зруб із соснового дерева. Дубові підвалини лежать по кутах на каменях [3].

Повітка лісного кордону в автохтонному середовищі була дводільною та використовувалася для утримання коней, зберігання реманенту: возів, саней, знарядь праці для догляду за лісом. Будівля повітки має каркасне заповнення стін горизонтальною дерев'яною закидкою у шули. У повітці двоє дверей: більші – ворітні двопільні, менші – однопільні [4].

Перевезення пам'яток відбулося у 1970 р. При встановленні зазначених об'єктів на музейній території проведено їх всебічне обстеження, визначено технічний стан і режим зберігання, виконано комплекс протиаварійних і деяких реставраційних заходів. Зокрема, на покрівлі хати довга драньзамінена на коротку; всередині конструкції замінені дошки підлоги, печі, груба і фундамент викладені з цегли; у квартирі житла лісника стіни помазали глиною та побілили. Пізніше, у кінці 90-х – на початку 2000-х рр., були проведені аварійно-ремонтні роботи покрівлі. Через недостатність фінансування, використано тимчасове двошарове покриття із брезенту та руберойду. Звичайно, це не відповідало архітектурним особливостям будівлі, але, таким чином, її було врятовано від руйнації. У 2017 р. виконані роботи щодо відновлення історичного вигляду покрівлі хати.

У процесі перевезення повітки були також проведені ремонтно-реставраційні роботи, як-от: усунуто перегородку всередині, внаслідок чого конструкція будівлі стала однодільною. Окрім цього, на покрівлі замінено довгу драньна коротку [4]. Пізніше, у 2003–2004 рр., унаслідок руйнування драні, з метою усунення протікання покрівлі та через відсутність коштів будівлю тимчасово вкрили шифером.

У межах музейного дворища лісного кордону встановлена ще одна пам'ятка XIX ст. – комора для зберігання зерна із с. Дениси Переяславського повіту Полтавської губернії (нині Переяслав-Хмельницький район Київської області). Це традиційна типова будівля у дворах українських селян, яку будували з того ж матеріалу і за тим же принципом, що і хату. Як зазначено в акті виявлення та переміщення, комора збудована місцевими майстрами, має сосновий каркасний зруб, підвалини лежать по кутах на каменях. Споруда має відкрий ґанок із чотирма різьбленими колонами. Відкрита і закрита частини комори підведені під спільний чотирисхилий дах, вкритий залізом [7]. Переміщення проведене у 2002 р., унаслідок якого комора зберегла свій

автентичний вигляд і визначена як витвір зниклого стилю народної архітектури.

У Музеї історії лісового господарства представлено шишкосушарню. Ця будівля є необхідною складовою у веденні лісового господарства. Вона призначена для збору та підготовки насіння шпилькових порід дерев для посіву. Зазначену пам'ятку народної архітектури було виявлено у 1974 р. на території Розважівського лісництва Іванківського району Київської обл. За етнографічними даними будівництво шишкосушарні завершено в 1901 р. та виконано за проектом А.П. Гоголіцина – В.Г. Каппера [8]. Її тип класифіковано як вогнедіючу барабанну сушильню із висувними решітками. Оскільки шишкосушарня – технічна будівля, то вона представляє цінність не тільки як пам'ятка дерев'яної архітектури, а й є витвором інженерної думки XIX ст.

Опис, що зафіксований в акті обстеження на момент виявлення даного об'єкта, наступний: однодільна, двоярусна, зрубна конструкція на дубових підвалинах, що лежать по кутах на каменях. Стеля не суцільна, має отвори, через які завантажувалися шишки у барабани. Зліва від вхідних дверей дерев'яні східці, що ведуть на другий ярус, одні – зовні будівлі, інші – всередині [8]. У ході переміщення на музейну територію пам'ятка не зазнала змін і залишилася в автентичному вигляді.

Формування музейного ансамблю пам'яток архітектури, що використовувалися у веденні лісового господарства, завершено у 2000-х рр. Слід відзначити, що досліджувані об'єкти в умовах музейної експозиції втратили частину матеріальної автентичності, оскільки відбулася зміна найближчого довкілля та обірвалися опосередковані історичні зв'язки із первісним середовищем, адже одним із чинників формування традицій архітектурних форм зазначених споруд були природно-ландшафтні умови. У музеї пам'ятки встановлювалися на заздалегідь визначені та підготовлені місця, тому обов'язковим елементом інтерпретацій автентичності стало формування відповідного природного середовища культурного етноландшафту. Були створені штучні насадження, які максимально відтворюють колишнє середовище та органічно доповнюють образ перевезених пам'яток із дотриманням охоронних меж кожного об'єкта.

Наступним кроком пам'яткоохоронних заходів, які найбільш оптимальні та економічно вигідні у музейних умовах, став експозиційний напрям діяльності. Мотивом до організації тематичної експозиції Музею історії лісового господарства стали фактори історико-культурної значущості пам'яток, їх технічний стан та можливість утилітарного використання. Основною метою було як розширення експозиційних площ, так і захист та укріплення споруд у їх існуючому вигляді.

Офіційною датою відкриття зазначеної експозиції вважається 18 травня 2007 р. Перед монтуванням тематичної експозиції були проведенні роботи з пристосування пам'яток до нових умов, удосконалення консерваційних заходів, забезпечення збереженості об'єктів із мінімальним втручанням в існуючий вигляд. Так, у хаті лісного кордону змонтували експозицію житла лісника, наповнивши предметами побуту одну із трьох частин будівлі. Інші дві частини наразі використовуються як фондосховища для музейних предметів основного фонду НІЕЗ «Переяслав». У шишкосушарні та повітці лісного кордону представлена експозиція за темою лісорозведення, у коморі – висвітлена тема охорони і захисту лісу.

Обов'язковим етапом пам'яткоохоронної діяльності щодо зазначених споруд стало застосування державних програм. В українському законодавстві передбачено цілу низку охоронних заходів, спрямованих на захист культурної спадщини, зокрема, надання охоронного статусу об'єктам із дотриманими вимогами до їх реставрації і пристосування [9]. Проведене наукове опрацювання об'єктів дослідження підтвердило, що пам'ятки дерев'яної архітектури відповідають критеріям автентичності та оригінальності, вони пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю лісогосподарської галузевої групи етнографічного регіону півдня Київського Полісся та Середньої Наддніпрянщини. Музейним працівникам вдалося зберегти форму та матеріально-технічну структуру споруд. На кожну пам'ятку даного дослідження було виготовлено паспорт та облікову картку об'єкта культурної спадщини, як того вимагає чинне законодавство [10]. Як наслідок, їх було занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України з наданням статусу «пам'ятка місцевого значення». Відповідно до наказу Міністерства культури і туризму України № 228 від 27.03.2013 р. комплексу Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини було присвоєно номери держреєстру: хата лісного кордону – № 5967-Кв, повітка – № 5968-Кв, комора – № 5969–Кв, шишкосушарня – № 5970-Кв.

Узагальнюючи дані дослідження, приходимо висновку, що перенесення до експозиції українських скансенів пам'яток народної дерев'яної архітектури дає підстави стверджувати, що саме у такий спосіб можливо їх уберегти та провести комплексні охоронні заходи.

Дослідження пам'яток дерев'яного зодчества Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» засвідчило, що вони представляють культурну та матеріальну спадщину українців півдня Київського Полісся та Середньої Наддніпрянщини у галузі лісогосподарської діяльності кінця XIX ст. Дотримання методики переміщення, проведення реставраційних робіт сприяло збереженню пам'яток у практично незмінному автентичному і матеріально-технічному стані.

В експозиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» були використані усі можливості та створені найбільш оптимальні умови для подальшої консервації і максимальної збереженості об'єктів дослідження. Важливим у програмі пам'яткоохоронних захо-

дів стало взяття цих об'єктів на державний облік із наданням їм статусу пам'яток місцевого значення.

Зразки дерев'яної архітектури Музею історії лісового господарства знаходяться у задовільному стані, регулярно проводиться моніторинг їх збереженості, здійснюються необхідні протиаварійні заходи щодо усунення виявлених недоліків, визначені та дотримуються охоронні зони кожного об'єкта з метою убезпечення їх від дії негативних природних чинників.

Невирішеною проблемою у збереженні автентичного вигляду повітки та шишкосушарні є наявність тимчасового шиферного покриття на дахах поверх драні. Проте, у нинішніх умовах поновити щепу (драньо) неможливо через відсутність майстрів із виготовлення такого продукту та відсутності належного фінансування. Тому є перспективи для додаткових наукових розвідок щодо різновидів покрівельних матеріалів, їх допустимості у застосуванні для конкретних пам'яток архітектури Музею історії лісового господарства НІЕЗ «Переяслав».

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Українські дерев'яні храми. – К.: 2007. – 269 с.
2. Прибєга Л.В. Методологічна сутність та методичні засади пам'яткоохоронного переміщення об'єктів культурної спадщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14237/02-Pribega.pdf?sequence=1.
3. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Хата лісного кордону з с. Мирча Бородянського району Київської області / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 11 с.
4. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Повітка з с. Мирча Бородянського району Київської області (у подвір'ї лісного кордону) / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 11 с.
5. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ восьмой. Часть I. Уставы лѣсной, оброчныхъ статей, и уставъ казенныхъ населенныхъ имѣній въ западныхъ и прибалтійскихъ губерніяхъ / СПб: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. – 1857. – 718 с.
6. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 24.
7. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Комора із с. Дениси Переяслав-Хмельницького району Київської області/ укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 10 с.
8. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Шишкосушарня Капера-Гоголіцина / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 13 с.
9. Закон України «Про охорону культурної спадщини». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805–14.
10. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2016-%D0%BF#n5.

Бова И.С. История становления и проблемы сохранения памятников деревянной архитектуры Музея истории лесного хозяйства в Национальном историко-этнографическом заповеднике «Переяслав»

В статье перечислены памятники народной архитектуры Музея истории лесного хозяйства Среднего Приднепровья; сделан анализ работ, выполненных при перевозке, установке и экспонировании памятников деревянной архитектуры в условиях музейной экспозиции под открытым небом; указаны основные направления памятнико-охранных мероприятий, которые были проведены с целью консервации и дальнейшего сохранения сформированного архитектурного ансамбля.

Ключевые слова: *народная архитектура, лесной кордон, шишкосушилка, амбар, пересыпка, аутентичность, сохранность, памятник местного значения.*

Bova I.S. Problems of protecting of wooden architecture of Museum of History of Forest Agriculture in National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The list of monuments of folk architecture of the Museum of History of Forest Agriculture of the Middle Dnieper is submitted in the article. The operations of transportation, installation and exhibition of architectural monuments is analyzed. The main directions of memorial and security measures, which were carried out with the purpose of preservation and further preservation of the formed architectural ensemble are presented.

Key words: *folk architecture, forest frontier, conical dryers, pantry, bundle, authenticity, monument of local significance*

20.02.2019 р.

УДК: 069:[902(477.53):7.021.23]

Л.О. Чухрай
С.Ж. Пустовалов

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ МАКЕТУВАННЯ

Стаття присвячена науковому обґрунтуванню можливого створення макету Більського городища в археологічному, краєзнавчому чи історичному музеях. На ґрунті багаторічних розкопок експедиції Б.А. Шрамка автори пропонують варіанти реконструкцій вузлових ділянок городища: валів, входів, наземних жител, землянок та осель знаті. При цьому враховано етнічний, соціальний та професійний склад мешканців. Пропонується реконструкція планіграфії городища.

Ключові слова: *макет, реконструкція, розкопки, городище, укріплення, оборонні та житлові споруди, посуд.*

Створення приваблюючої, атрактивної експозиції є одним з головних завдань музеїв історичного та археологічного профілю, або музеїв, які мають названі відділи. Незважаючи на те, що макети відносяться до допоміжного фонду, ступінь їх атрактивності в повному обсязі не усвідомлюється. Макети в експозиціях майже не зустрічаються. Перешкоджають їх створенню відсутність науково обґрунтованих реконструкцій. Поява таких розробок уможливить розбудову подібних макетів як в провідних, так і в інших музеях України. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

Метою даної статті є розробка науково обґрунтованого реконструктивного макета Більського городища. Значні досліджені площі, наявність узагальнюючих публікацій дозволяють реалізувати цю мету.

Більське городище відоме науковцям з початку XX ст. Це одне з найбільших лісостепових скіфських городищ [6; 12; 13; 14]. Його загальна площа складає понад 5000 га. За цей час на городищі працювали видатні українські археологи: В.А. Грінченко, В. Мурзін, О.Б. Супруненко, Є.В. Черненко, Р. Ролле, С.О. Скорий, С.В. Махортих, В.Ю. Герц, В.П. Білозір та ін. Довгий час його досліджував видатний учений, археолог Б.А. Шрамко [13]. Нині на городищі працює експедиція Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Більське городище розташовано на правому березі Ворскли. Довжина оточуючих його валів сягає майже 35 км. Висота валів досягає 8–9 м. До головного валу в окремих місцях прибудовані додаткові укріплення. Головними з них є Східне (85 га) та Західне (95 га), Куземинське (15 га) городища. Західне укріплення було побудовано першим на городищі, і вже до нього почали прибудовуватись вали Великого Більського городища. За керамікою заснування Західного укріплення відноситься до кінця VIII – початку VII ст. до н. е. Східне укріплення було добудоване у VI ст. до н. е. із внутрішнього боку загального валу. Як відзначають фахівці, кераміка VII ст. до н. е. в нашаруваннях Східного укріплення відсутня. Натомість в житлових спорудах зустрічаються фрагменти грецьких амфор і чорнолаковий посуд, який датується не раніше VI–V ст. до н. е. Куземинське укріплення було прибудоване із внутрішнього боку загального валу на першій заплавній терасі з виходом у бік Ворскли. Городище датується за ліпною керамікою та грецькими амфорами з цієї пам'ятки не раніше V–VI ст. до н. е. [7].

Перелічені укріплення активно досліджувались з кінця 50-х рр. XX ст., що дозволило з'ясувати їхню планіграфію, характер забудови, господарську діяльність населення, його матеріальну і духовну культуру. Проте призначення колосальних укріплень у вигляді високого валу і глибокого рову, що охоплює ними значну територію, досі залишається дискусійним. Питання щодо ролі цих оборонних споруд відігравали в житті населення Більського городища і чи були заселені залишаються без відповіді.

Розкопки площі, оточеної загальним валом, відразу виявили вісім великих ділянок, заселених ще у VI–V ст. до н. е. На сьогодні розкопками виявлено вже два десятки невеликих неукріплених поселень в межах Великого Більського городища. Крім того, значні території зайняті городами і садами м. Більськ [9].

Чотири скупчення розкопаних будівель складали своєрідне «передмістя» Східного укріплення і займали площу 17 га на південь від цієї цитаделі. Решта невеликих поселень без певного плану розкидана по території Великого Більського городища. На думку С.Я. Ольговського, Велике Більське городище слід розглядати не тільки як велике торжище, розташоване в місці перетинання торговельних шляхів на східному кордоні Скіфії, а ймовірно і як резиденцію скіфського царя з його військом (наскільки це можна застосовувати для кочовиків) на час перерв між набігами або взимку. В такому разі розкидані осередки культурного шару по території Великого городища можна вважати місцями відносно тривалих стоянок окремих загонів скіфського війська. При цьому не можна виключати і будівництво більш-менш довготривалих жител, наприклад для сімей військової аристократії, що лишались тут під час походів, в яких брала участь лише чоловіча частина населення. Невеликі скупчення таких жител-землянок або напівземлянок тлумачиться зараз як невеликі поселення на території Великого Більського городища [5]. Дещо подібне виявила Н.О. Гаврилюк для Кам'янко-дніпровського городища [3].

Таким чином обговорювана пам'ятка є унікальним яскравим археологічним достатньо вивченим об'єктом з великою перспективою музеєфікації. Особливо треба відзначити відсутність суцільного культурного шару на городищі. Ця особливість пам'ятки є підставою для перевезення та експонування в межах городища відкритих досліджених пам'яток, які не можуть бути музеєфіковані на місці свого розташування.

Серед розкопаних в різні роки об'єктів в першу чергу привертають увагу оборонні споруди. Так Б.А. Шрамко були реконструйовані вали головного Більського городища. Вони являли собою складну дерево-земляну споруду. Зовнішня сторона валу була вертикальною, укріпленою поставленими вертикально на всю висоту валу колодами, проміжки між якими були закладені горизонтальними колодами. Від них в тіло валу йшли лаги, до яких кріпилися згадані вертикальні стовпи. На верхівці валу були зроблені з тину бійниці, які захищали воїнів, що знаходилися на валу. Перед валом був виритий потужний рів з широким дном для того, щоб уповільнити його засипання під час нападу [13, с. 27].

Зроблена автором розкопок реконструкція головного валу та рову городища має стати взірцем, за яким реконструюватимуться всі оборонні споруди великого Більського городища. При створенні макета бажано враховувати можливості музею щодо експонування майбутнього макету. Від цього напряму залежить вибір масштабу макету. Зважаючи на розміри городища оптимальними можуть бути масштаби 1:4000 см або 1:5000 см. Якщо експозиційна площа музею дозволяє, можна використати й більший масштаб. Як пише в своєму монографічному виданні Б.А. Шрамко, вали в різних частинах городища мали різну висоту. Тому цю обставину треба врахувати при створенні макета. Особливу увагу треба приділити входам на городище. Східне укріплення мало три входи, Куземинське укріплення мало також три входи. Складніше визначити кількість входів на Західне укріплення, оскільки в його існуванні простежено три будівельні періоди. Тому відповідальним за макетування в музеї треба визначитись, скільки робити входів на це укріплення.

З усіх входів на городище, що колись існували, розкопаний лише один. Це південний вхід на східне укріплення. Тут було виявлено браму зі складною конструкцією. Б. Шрамко пише: «У розкопі № 7 на площі в 239 кв. м був досліджений південний вхід у Східне укріплення. Верхня частина валу в цьому місці була зруйнована, тому у розрізі добре видно залишки першого будівельного періоду та невелика досипка, яка була зроблена під час ремонту валу. Верхівка валу на той час мала горизонтальний майдан завширшки 2–3 м, який закінчувався з внутрішнього боку похилим спуском [13, с. 27]. Вздовж торця валу, біля його основи були вириті канави, куди встромлялися кінці вертикальних колод, від стіни, що загиналася в середину городища. Між торцями валів виявлені залишки обпаленого дерева та шматки жовтого пісковику. Ка-

мені не були оброблені та лежали переважно двома рядками на шестиметровій ділянці. Відстань між канавками сягала 7,3–8 м. Середня ширина канавок – 0,5 м, глибина – 1,25 м. За результатами дослідження виявилось, що в цьому місці знаходилася дерев'яна споруда у вигляді брамової башти, яка спиралася на краї валу та спеціальні вертикальні стовпи. Нижня частина була посилена облицюванням з шматків пісковику, які захищали дерев'яну стіну від ударів возів. Значні розміри входу, захищеного стіною, дозволяли обстрілювати супротивника з флангів при спробах прорватися через браму» [13, с. 27–28].

Як бачимо, дослідникам вдалося простежити лише нижню частину входу. Ця обставина заважає зробити пряму реконструкцію форми входу. Для подолання цих труднощів звернемося до античних оборонних споруд, оскільки неодноразово дослідниками Більського городища наголошувалося на тому, що мешканці городища зазнавали потужного впливу з боку давніх греків [4; 13, с. 10]. За реконструкціями С.Д. Крижицького [7], оборонні споруди античних греків у Північному Причорномор'ї не перевищували трьох поверхів. Виходячи з цих норм, можна зробити спробу відновлення надбрамних башт Більського городища. По-перше, подібні брами не були високими. В кращому разі вони складалися з двох-трьох поверхів. Відсутність залишків стовпів в нижній частині валу свідчить про те, що конструкція брами лежала на валу, а не була заглиблена в нього. Опосередковано це свідчить про те, що брама була добудована вже на існуючий вал. Виходячи з цих міркувань, реконструкція вежі з брамою може виглядати наступним чином.

Нижній поверх башти, який містив прохід, був зроблений в самому тілі валу. Зафіксовані стовпи не дозволяли обвалюватися ґрунту валу у прохід. На ці стовпи було покладено дерев'яне перекриття. Скоріше за все воно також було з кругляка і виходило далеко за межі проходу для міцності. На цій платформі було побудовано другий закритий поверх. Очевидно, що в стінах цього поверху, як це було в давніх греків, були влаштовані бійниці в зовнішній та внутрішній стінах для ведення обстрілу нападників. Не виключено, що існували також бійниці в бічних стінах для ведення кинджального вогню у фланг до нападників. Висота такого поверху в греків не перевищувала 3–4 м. Над поверхом, який охарактеризовано вище, очевидно був розташований відкритий майдан з бійницями, конструкція яких, імовірно, була аналогічна за ту, яку простежив та відтворив у своїй монографії Б.А. Шрамко [13, с. 27].

Другим важливим моментом при створенні макета Більського городища є реконструкція та відтворення жител мешканців городища. Відомо, що більша частина площі городища була незабудована. Цей факт викликав низку припущень, що пояснювали таке становище. Серед них найбільш поширеним було твердження, що на городищі в межах валів під час військових дій переховувалися стада худоби скіфів [10, с. 59]. Як зазначає в своїй статті С.Я. Ольговський, культурний шар городища не рівномірно розташований, а концентрується навколо Східного, Західного та Куземинського укріплень [9, с. 67]. В окремих випадках потужність культурного шару сягає 2 м [9]. На городищі досліджено значну кількість різноманітних жител. Частина з них виявлена на теренах трьох укріплень, частина на площі Великого Більського городища. Виявлені під час розкопок матеріали, зокрема античні імпорти, свідчать про велику соціальну диференціацію мешканців городища. Це є доведеним твердженням. Проте наявні матеріали з жител, як наземних, так і землянок, не дають підстав стверджувати, що в них мешкала хоч яка-небудь знать. Співвідношення ліпної скіфської та античної кераміки є разючим. Лише в тих житлах, де були знайдені ритуальні речі і які тому можуть розглядатися як святилища, присутня в невеликій кількості антична столова кераміка [13]. Опишемо найяскравіші зразки землянок та наземного житла.

«Землянка № 13–22–1971 відкрита на глибині 40 см. Вона неправильно-овальної форми, діаметром 4,5 х 5 м, глибиною 2,4 м. Біля східної стіни на долівці зафіксовано залишки погано збереженого вогнища або печі. Заповнення складається з чорнозему з різними культурними залишками. Окрім уламків ліпної кераміки скіфської епохи і уламків кісток тварин з харчових відходів знайдено: шматок конусоподібного грузила, два глиняні прясла, уламки залізних ножів, бронзове тригранне вістря стріли, кременеве кресало, глиняна ворварка, кістяна скребачка. Серед культових предметів: уламки мініатюрних посудинок і частина глиняного вівтарика у вигляді блюда зі злегка відігнутими назовні бортиками висотою біля 5 см. Діаметр верхньої частини блюда близько 20 см. На внутрішній поверхні виробу видно два овальних злами. Вони свідчать про те, що в цьому місці були прикріплені якісь деталі». Комплекс датується за амфорами кінцем VI–IV ст. до н. е. [13, с. 51]. Наведено опис наземного житла № 25–26–1976. «На глибині 25 см була знайдена овальна зольна пляма з залишками деревного вугілля від колод, що згоріли, верхньої частини житла, яка мала вигляд, ймовірно, дерев'яного зрубу. Підлога житла коритоподібна, злегка занурена в землю до 65 см. Заглиблена частина мала форму неправильного прямокутника, розмірами 4 х 6,8 м. В центральній частині підлоги знайдено овальне заглиблення до 5 см нижче загального рівня.

В південно-східній частині житла на глибині 60 см на невеликому підвищенні знаходились залишки від каркасної глиняної печі. Розміри частини, що збереглася, 40 х 50 см і товщиною 3–4 см. Також виявлені уламки печі від склепіння з відбитками на внутрішньому боці лози. По обидва боки печі біля стін – невеликі підвищення у вигляді настінних полиць, розташованих на глибині 60 см. З північно-західної сторони на глибині 60 см знаходився вхід з однією нерівною сходинкою.

В житлі № 25 знайдено більше 220 фрагментів ліпного посуду, в тому числі уламків горщиків, прикрашених по вінцям защипами і проколами з ліпним валиком і без нього, з вінцями, прикрашеним насічками. Знайдені також уламки

мисок, чорнолискованої посудини з різним геометричним орнаментом, інкрустований білою пастою. Антична кераміка представлена 61 фрагментом амфор; серед визначених – уламки іонійських амфор VI ст. до н. е., а також обломки античного блюда. Окрім них знайдені уламок бронзової пластини, фрагмент залізного виробу, кістяна ручка ножа, половинка окоподібної намистини зі скляної пасти, кістяна проколка, дві кістки з слідами обробки, глиняні прясла, камінь для метавки, сім окремих каменів і біля 200 уламків кісток тварин, які є харчовими відходами [13, с. 56].

Численні розкопані експедицією Б.А. Шрамко житла дозволяють здійснити їх реконструкції. Зокрема, наявні землянки з низкою ям від стовпів, які розташовані в одну лінію по центру житла. Таке розташування передбачає двоскатні дахи. В інших випадках простежено один центральний стовп посередині житла. Таке розташування може бути лише в разі наявності чотирьохскатного даху. На макеті можна показати обидва типи землянок.

Що стосується наземних жител, то за дослідженнями Б.А. Шрамка простежені як одноповерхові, так і двоповерхові будівлі. На нашу думку, двоповерхові будівлі, скоріше за все, були полутораповерховими. Перший цокольний поверх був не житловий, а виробничий, а другий повноцінний – житловий. Наявність античного посуду у наземних житлах може бути поціновано як відбиток певної соціальної нерівності мешканців городища.

Значна соціальна диференціація за даними поховального обряду простежується для скіфського суспільства багатьма дослідниками [2; 8; 10; 11]. Фіксується до 6–8 соціальних шарів. На Більському городищі так само можна побачити соціальну диференціацію в житлових комплексах. Так населення землянок можна ототожнити з найзаможнішими верствами населення, можливо, навіть, неповноправного населення. Мешканці наземних жител можуть належати до середнього шару населення. Можливо, двоповерхові будівлі є оселями заможного рядового населення. Виникає питання: а де ж помешкання знаті? С.Я. Ольговський пише, що Більське городище було резиденцією скіфського царя [9, с. 69]. Але виявлені будівлі належали людям далеко не царського рангу. На думку деяких фахівців, вони належали торговцям, ремісникам та землеробам [1, с. 40]. Н.О. Гаврилюк, яка довгий час досліджувала Кам'янко-дніпровське поселення, відмічала, що незважаючи на значний місцями культурний шар, залишків будівель на цій пам'ятці не виявлено. Як відомо, скотарі та, особливо, кочівники мешкали не в стаціонарних будинках, а в переносному житлі, а саме у шатрах, пізніше в юртах. Навіть поховальні споруди скіфів мають вигляд у чоловіків – шатра, а в жінок – кибитки. Тому пусті площі Більського городища можуть слугувати місцем розташування шатрів знаті. Вільні від забудови площі городища, оточені наземними будівлями та землянками, і є місцями, де розбивав свій табір цар, оточений вищою знаттю.

Таким чином ми реконструюємо в повному обсязі соціальну структуру городища. Зовнішній вигляд таких шатрів достатньо добре відомий. Це трапецієподібні гостроконечні намети з відкинутим вперед входом, який додатково кріпився на жердинах [3]. Дренажні канавки, якими оточували шатри, не збереглися через те, що їх глибина не досягала материка. Отже, наведений аналіз дозволяє реконструювати на макеті всі головні елементи городища: вали, надбрамні башти, землянки та наземні будівлі, шатри знаті та їх планіграфію на городищі.

ПОСИЛАННЯ

1. Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. / Ю.Н. Бойко // Древности 1994 г. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 29–42.

2. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материалах скифских могильников IV–III вв. до н. э. – К., Наукова думка, 1985. – 226 с.

3. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов / Н.А. Гаврилюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 109 с.

4. Геродот. История в девяти книгах. – Книга IV, 195. – Л. : Наука. 1972. – 600 с.

5. Задніков С.А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі Скіфського часу / С.А. Задніков. – Автореф. дис. канд. іст. наук –К., 2014. – 19 с.

6. Ковпаненко Г.Т. Племена Скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К., 1967. – 186 с.

7. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С.Д. Крыжицкий. – К. : Наук. думка, 1993. – 246 с.

8. Мозолевський Б.М. Товста могила. – К., Наукова думка, 1979. – 250 с.

9. Ольговський С.Я. До інтерпретації Великого Більського городища / С.Я. Ольговський // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць / Київ – Глухів. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – 2015. – Вип. 8. – С. 65–70.

10. Смирнов А.П. Скифы / А.П. Смирнов. – М., 1966. – 200 с.

11. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука. 1975. – 343 с.

12. Шрамко Б.А. Исследование Бельского городища / Б.А. Шрамко. – АИУ. – Вып. III. – 1968 г. – К., 1971. – С. 49–58.

13. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.

14. Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. – 1975. – № 1. – С. 65–85.

Чухрай Л.А., Пустовалов С.Ж. Бельское городище как объект макетирования

Статья посвящена научному обоснованию возможного создания макета Бельского городища в археологическом, краеведческом или историческом музеях. На почве многолетних раскопок экспедиции Б.А. Шрамко авторы предлагают варианты реконструкции узловых участков городища: валов, входов, наземных жилищ, землянок и домов знати. При этом учтено этнический, социальный и профессиональный состав жителей. Предлагается реконструкция планиграфии городища.

Ключевые слова: *макет, реконструкция, раскопки, городище, крепости, оборонительные и жилые постройки, посуда.*

Chuhrai L.O., Pustovalov S.Zh. Bilskyi hillfort as modelling object

The article is dedicated to the scientific substantiation of the possible creation of a model of the Bilskyi hillfort in archeological, ethnographic or historical museums. On the basis of long-term excavations of B.A. Shramko's expedition, authors offer variants of hillfort's main areas reconstruction: earthworks, entrances, surface buildings, dugouts and houses of the nobility. At the same time, the ethnic, social and professional structure of the inhabitants is taken into account. The reconstruction of the planigraphy is proposed.

Key words: *model, reconstruction, excavations, hillfort, fortresses, fortification and residential facilities, crockery.*

29.01.2019 р.

УДК 94:351.746.1(477.53)«1921»

О.С. Лимар

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ НА ТЕРИТОРІЇ МУСІЇВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Охарактеризовані загальні заходи на території Хорольського повіту Кременчуцької губернії по боротьбі з повстанським рухом у 1921 р. та події 18 травня 1921 р., що сталися на території сучасної Мусіївської сільської ради.

Ключові слова: *заручники, відповідальники, ревтрибунал, губком, антибільшовицьке формування, червоний терор, комнезам, повстанський рух, військовий комунізм.*

Основною метою роботи було виявлення пам'яток, пов'язаних з подіями 1921 р., – червоним терором та повстанським рухом. Проблема розглядалась краєзнавцями В. Посуховим та М. Бойком, матеріали яких використані у статті, але більше дослідження не велись. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю ліквідації так званих «білих плям» в історії подій Української революції 1917–1921 рр. у контексті пам'яткознавчих досліджень.

В останній революційний рік повстанський рух хоч і пішов на спад, але все ще був небезпечним для більшовицького уряду. Його авторитету загрожувало повстання селян Тамбовської губернії, яке розпочалось через насильницьку заготівлю продуктів у серпні 1920 р., а також повстання гарнізону м. Кронштадт та екіпажів деяких кораблів Балтійського флоту у березні 1921 р., який також був спричинений політикою військового комунізму.

На Хорольщині, як і взагалі на території УСРР, свого часу склалася досить гостра ситуація – радянська влада почала посилену викачку хліба. Прислані з РРФСР продовольчі загони часто відбирали у селян все зерно, взамін не даючи нічого. Селяни перейшли до збройної боротьби. Представники влади називали повстанців бандитами, хоча, насправді, бандитизмом можна було назвати дії продзагонів та чекістів, які забирали в людей останнє зерно [1, с. 184].

На той час Полтавщина була поділена на дві губернії: Полтавську та Кременчуцьку. Остання була утворена декретом ВУЦВК від 8 червня і додатково від 30 липня 1920 р. у складі таких повітів: Золотоніського, Кременчуцького, Хорольського, Олександрійського, Чигринського (Чигиринського). Губернським центром стало місто Кременчук [2, с. 57]. Як вже було згадано вище, ситуація загострилась, бо з новоствореної губернії продовжилась викачка хліба, а з Полтавської губернії декретом вивіз хліба було заборонено, як згадував у своєму щоденнику відомий полтавський лікар О.О. Несвіцький [3, с. 215].

Картину життя Хорольського повіту Кременчуцької губернії ми бачимо зі зведення № 123 для членів ЦК та губкому КП(б)У інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 30.08.1920 р. У Посуллі діяло 9 повстанських загонів, у яких налічувалося близько 1500 чоловік. В основному, це були загони отаманів Махна, Келеберди, Скирди, а також

Рис. 1. Місце розстрілу жертв червоного терору

Рис. 2. Дошка на пам'ятному знаку жертвам червоного терору

інші дрібні стихійні формування, загони яких налічували 15–20 чоловік. Ними було порушено зв'язок з 11 волостями у повіті, розгромлені партійні та комсомольські осередки [4, арк. 129]. Наприклад, завідувач повітового відділу народної освіти К.Ю. Сніжко, який як член Хо-

Рис. 3. Могила жертв червоного терору І.А. Литвина та А.Н. Литвина

рольського повітового виконкому брав участь у засіданнях повітового ревтрибуналу, вказував у своїх спогадах про напад махновців на села Остап'є та Білоцерківку (нині – Великобагачанського району Полтавської обл.) влітку 1921 р. [5, арк. 8, 12, 26].

На ліквідацію цих повстанських формувань більшовицький уряд кинув значну кількість військ, широко використовуючи практику взяття заручників і призначення відповідальників. Як засіб тиску на селян застосовували конфіскацію майна, реєстрацію «неблагонадійних» від 15 до 50 років, залучення «нетрудових елементів» до примусових робіт [6, арк. 130, 133].

Навесні 1921 р. хаотичні розстріли комуністами своїх відкритих та потенційних супротивників були приведені у певну систему. Згідно постанови Полтавської губернської військової наради від 14 травня 1921 р. репресивним органам радянської влади наказувалося розстрілювати з одночасним оповіщенням про це у пресі по 10 «куркулів» за кожного вбитого радянського працівника, члена комнезаму чи члена партії [7, с. 269].

Згідно наказу № 21 Постійної наради у справах боротьби з бандитизмом при Раднаркомі УСРР від 20 травня 1921 р. у селах, які підозрювались у підтримці повстанців, створювалась комісія у складі двох представників від повітової військової наради та одного представника від місцевого комнезаму, які з числа заможних селян призначали відповідальників з розрахунку 1 особа на 20 дворів, але не менше 1 на хутір. На відміну від заручників, відповідальників не заарештовували, а залишали на свободі, проте без права виїзду з місць постійного проживання. У випадку вбивства чи поранення представника радянської влади, розстрілу підлягала подвійна кількість відповідальників. Уникнути розстрілу можна було лише у випадку видачі владі причетних до справи односельців. Якщо вбивство траплялося між населеними пунктами, то кількість відповідальників розподілялася порівну між сусідніми селами.

Відповідальники повинні були видавати тих, хто ухилявся від призову до Червоної Армії, та заявляти про наявну у селян зброю. У разі невидачі накладалися штрафи: пара коней або корів чи 200 пудів збіжжя за кожного дезертира; пара овець або одна свиня чи 20 пудів збіжжя за кожну знайдену під час обшуків одиницю зброї. Якщо у селі виявляли рядового повстанця, то штраф збільшували у 3 рази, а якщо отамана загону – у 5 разів. Господарства селян, члени родин яких були пов'язані з повстанцями, підлягали негайній конфіскації. Їхнє майно розподілялось між членами комнезаму та повітовим «фондом боротьби з бандитизмом» [7, с. 271].

На виконання цього наказу Полтавська губернська військова нарада розробила свою інструкцію – члени комнезамів мали стати «сексотами» ЧК. Шляхом терору радянська влада намагалася перетворити і відповідальників, яких призначали виключно із заможної частини селянства, на «сексотів». Із розстрілами рекомендувалося не поспішати, даючи можливість врятувати життя шляхом видачі односельців, причетних до повстанського руху чи співчуваючих повстанцям. З цією метою застосовували методи психологічного тиску – жеребкування перед розстрілом, заміну страти переведенням у заручники і т. ін. За вірну службу «сексотів» нагороджували майном виданих односельців. Від факту видачі (відкритого чи таємного) залежав і розмір винагороди [7, с. 272].

Проти цих варварських заходів виступили відомі прогресивні люди Полтавщини. Серед них був і В.Г. Короленко.

У травні 1921 р. (вірогідно, 16 травня) до с. Мусіївка прибув продагент Пінчук (за інформацією Державного архіву Полтавської області (ДАПО) Тимченко). Разом із місцевим активістом Федором Васильовичем Хлистуном він виїхав до х. Дації, де вирішували питання заготівлі зерна. Віз їх Григорій Максимович Миленький. У Дацiях їх обох запросили на весілля до с. Бурлаки. Відомо, що це було зроблене навмисно, щоб згаяти день і затримати продагента дотемна у Бурлаках. Все, що сталося вночі, було здійснене повстанцями антибільшовицького формування Івана Никифоровича Парнюка (Гайдамаки), уродженця х. Парнюки, який у 1918 р. був начальником загону гетьманської варти у волості.

З розповіді Кириленко Марини Микитівни, дочки Микити Тимофійовича Кириленка, який був під слідством через події травня 1921 р. у с. Мусіївка, відомо, що після весілля Пінчук і Хлистун повернулись до с. Дації. Пізно ввечері вони вирушили до с. Мусіївка. Біля глинища віз зупинили троє повстанців, Пінчука і Хлистуна стяг-

ли з возу, а Миленького Г.М. відправили додому. Над двома активістами довго знущалися, а потім вбили. Трупи сховали у глинищі. У матеріалах ДАПО вказано, що одне тіло було знайдене на полі у житі, а друге – на околиці с. Мусіївка. Крики катованих було чути навколо. Неподалік проходив гр. Безпалько з сином І.П. Безпальком, які поверталися зі сватання з с. Лукім'я і чули ці крики. Вони поспішили сховатися у своєму будинку. Чули ті крики і рибалки з х. Бойки. Вони в ту ніч рибалили на р. Сула. Ранком наступного дня всі довідалися про трагедію біля х. Бойки. У м. Хорол поскакав з донесенням верховий, а серед дня прибула з повіту караульна рота. Почали шукати винних. Заарештували Г.М. Миленького, який возив Пінчука і Хлистуна. Згідно складених раніше списків, забрали всіх визначених заручників з х. Дацiїв, Парнюків, Бойків та с. Мусіївки. Брали тих, хто не був в ніч вбивства вдома. Арештували всіх рибалок з х. Бойки, батька й сина Безпальків, Одарку Сурмач, в якої знайшли вимазану у глині лопату. Всього під варту потрапило до 200 осіб різного віку. Заарештованих помістили під варту у с. Мусіївка.

Рис. 4. Дошка на могилі жертв червоного терору І.А. Литвина та А.Н. Литвина

Дізнання йшло 4 доби. Залишили 20 осіб (з с. Мусіївка 5 осіб, з х. Бойки – 4, з х. Дації – 3, з х. Парнюки – 7, із с. Стара Мусіївка – 1 особу), з яких не зняли жодних підозр. Активісти і прихильники радянської влади вимагали негайно їх розстріляти. 18 травня 1921 р. 20 заручників зібрали в колону, оточили верховими і повели у напрямку на м. Хорол. Минули х. Парнюки, Хоменки і дійшли до урочища Могильовщина. Тут командир караульної роти наказав розстріляти заручників, серед яких було дві жінки – Одарка Сурмач та Варвара Васильченко. Серед них був і батько Івана Парнюка (Гайдамаки) – Никифор Омелянович Парнюк [8, с. 228]. Сам Іван Никифорович Парнюк загинув у бою з більшовиками, загін було знищено у 1921–1922 рр. [9, арк. 5–6].

27 травня 2007 р. за сприяння Мусіївської сільської ради та СТОВ «Мусіївське» було встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест, біля підніжжя якого, на бетонному цоколі, закріплена дошка полірованого сірого граніту з прізвищами заручників та пам'ятним написом: «На мить зупинись і низько вклонись жертвам «Червоного терору». На цьому місці в 1921 році 18 травня було без суду страчено Мусіївських громадян як заложників 1. Бойко Микита Г. 2. Васильченко Варвара. 3. Горбань Федір. 4. Дацій Максим Г. 5. Дацій Зіновій А. 6. Дацій Федір Г. 7. Крячок Пантелеймон. 8. Литвин Антон А. 9. Литвин Іван А. 10. Миленький Григорій. 11. Парнюк Данило О. 12. Парнюк Семен. 13. Парнюк Никифор О. 14. Петрушко Корній Є. 15. Крутько Семен. 16. Крутько Григорій. 17. Коляда Герасим. 18. Сурмач Одарка. 19. Сурмач Олександр. 20. Ярошенко Михайло. Від СТОВ Мусіївське і сільська рада Мусіївки 2007 р.» [10, рис. 1–2].

Велика заслуга у появі пам'ятного знаку на місці трагедії належить мусіївському краєзнавцю, колишньому агроному Михайлові Івановичу Бойку. Саме він зібрав спогади односельців та знайшов документи, де вона відображена. Серед присутніх на відкритті були родичі розстріляних: онука Зіновія Дація – Ніна Кузуб (м. Харків), онук Федора Горбаня – заслужений лікар України Михайло Пустовойт (м. Харків) та онук Івана Литвина – Роман Литвин (м. Кременчук Полтавської області) [11, с. 2].

Відомі й поховання деяких жертв червоного терору. Їхні тіла забрали родичі та віддали належну останню шану.

Під час експедиції 2016 р. на кладовищі колишнього х. Парнюки, у південній частині, співробітниками науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського були віднайдені поховання місцевих уродженців Івана Антоновича Литвина, 1881 р. н., та Литвина Антона Микитовича, 1846 р. н., які були розстріляні більшовиками як заручники 18 травня 1921 р.

На могилі встановлено металевий хрест, у середохресті якого закріплене сяйво. Під сяйвом розміщена металева дошка. На дошці під склом пам'ятний напис: «Здесь похоронены ничем неповинные, мирные, любящие труд и Родину два советских человека Литвин Иван Антонович 1.05.1881–18.05.1921 Литвин Антон Никитович 19.05.1846–18.05.1921 18 мая 1921 г. в с. Мойсеевка без суда и следствия расстреляны ни в чем неповинные люди-заложники… чем оставили 7 детей сиротами старшему 13 лет и меньшему 9 дней. Вечная Вам память милые отец и дедушка. Скорбящие родные» [12, рис. 3–4].

У 2018 р. експедицією науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського було проведено моніторингові обстеження кладовищ сіл Мусіївка, Стара Мусіївка, Дації та знятого з обліку у період з 1946 по 1960 рр. хутора Бой-

ки [13, с. 139; 14, с. 371]. Локалізувати поховання інших 18 жертв червоного терору неможливо, бо вони розташовані у старих частинах кладовищ, занедбані, хрести та надгробки знищені часом, а ті, що є, без написів. Часто поховання означені лише насипами, які густо заросли чагарником та ковилою [15].

У перспективі подальших досліджень даного питання можна виділити вивчення біографії отамана повстанського загону Мусіївської волості Івана Никифоровича Парнюка (Гайдамаки) та пошук пов'язаних з ним та його загоном пам'яток на території сучасної Мусіївської сільської ради.

ПОСИЛАННЯ

1. Посухов В. Хрест на високім кургані нагадує… / Валентин Посухов // Полтавська Петлюріана: матеріали восьмих Петлюрівських читань. – Полтава, 2009. – С. 184–185.
2. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина І. – Полтава: «Полтавський літератор», 2002. – С. 57.
3. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Щоденник, 1995. – С. 215.
4. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.р. 8661, оп. 1, спр. 808, арк. 129.
5. ДАПО, ф.р. 8661, оп. 1, спр. 807а., арк. 8, 12, 26.
6. ДАПО, ф.р. 8661, оп. 1, спр. 808, арк. 130, 133.
7. Ревегук В. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. / Віктор Ревегук. – Полтава, 2007. – С. 269, 271–272.
8. Бойко М.І. Мусіївка давня / М.І. Бойко. – Лубни, 2004. – 228 с., іл.
9. ДАПО, ф. 8661, оп. 1, спр. 609, арк. 5–6.
10. Робочий архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського. – Рис. 1–2.
11. Олійник А. Пам'яті земляків / А. Олійник // Вісті Хорольщини. – м. Хорол. – 2007. – 15 червня. - № 23 (10796) – С. 2.
12. Робочий архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського. – Рис. 3–4.
13. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943–2002). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина ІІ. – Полтава: «Полтавський літератор», 2002. – С. 139.
14. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / редкол.: Білоус Г.П., Білоусько О.А., Гудим В.В. та ін.; упоряд.: Васильєва Ю.О., Жук В.Н., Коротенко В.В. та ін. – Вид. друге, перероб. і доп. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 371.
15. Щоденник моніторингових обстежень Хорольського району наукового співробітника науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Лимара О.С. // Робочий архів науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Лымарь А.С. Увековечивание памяти жертв красного террора на территории Мусеевского сельського совета Хорольского района Полтавской области

Охарактеризованы общие мероприятия на территории Хорольского уезда Кременчугской губернии по борьбе с повстанческим движением в 1921 г. и события 18 мая 1921 г., которые произошли на территории Мусеевского сельського совета.

Ключевые слова: *заложники, ответчики, ревтрибунал, губком, антибольшевистское формирование, красный террор, комбед, повстанческое движение, военный коммунизм.*

Lymar O.S. Commemorating of red terror victims at the territory of Musiivka village council of Khorol district of Poltava region

Main actions in fighting against rebel movement at the territory of Khorol district of Kremenchuk huberniia in 1921 and events of May 18, 1921 at modern Musiivka village council territory are characterized.

Key words: *hostages, repeaters, revolutionary tribunal, provincial committee, anti-Bilshovyks formation, red terror, committee of poor peasants, rebellion movement, war communism.*

31.01.2019 р.

УДК 930.2(477.52)«16/18»

С.М. Єсюнін

«ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ» (ЗІБРАННЯ ПЕРШЕ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ м. ГЛУХОВА 1649–1825 рр.

Проаналізовано інформаційний потенціал законодавчих актів першого зібрання «Полного собрания законов Российской империи» для дослідження історії міста Глухова 1649–1825 рр. Зроблена систематизація виявлених матеріалів у таблицю.

Ключові слова: *закони, акти, Глухів.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – початку XX ст., які стосуються найрізноманітніших аспектів історії України та її регіонів. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та незручним алфавітним покажчиком, у якому не відображені усі тематики, географічні об'єкти тощо. Проте у останні роки дослідники почали більш широко використовувати матеріали ПСЗ як надійного історичного джерела.

Укладанням і виданням ПСЗ та інших зібрань законодавчих актів у Російській імперії займались ІІ відділення власної царської канцелярії (1826–1882 рр.), кодифікаційний відділ Державної Ради (1882–1893 рр.), а з 1893 р. – Відділення зводу законів Державної канцелярії [2, с. 347].

ПСЗ вийшло трьома зібраннями і включило в себе законодавчі акти з 1649 р. до 1913 р. У видання першого зібрання, що нараховує 45 томів у 48 книгах (№№ 1–30600), увійшли закони з 1649 р. (від «Соборного уложения» Олексія Михайловича) до грудня 1825 р., тобто до кінця царювання Олександра І. До другого зібрання, яке складається з 55 томів у 125 книгах і нараховує 61928 актів, були включені законодавчі акти, затверджені Миколою І та Олександром ІІ (з 12 грудня 1825 р. по 1 березня 1881 р.). У третє зібрання були включені закони з 1 березня 1881 р. до 1913 р. Воно складається з 33 томів і вміщує майже 30 тис. (29980) законодавчих актів. Згідно закону від 11 червня 1885 р. до ПСЗ вносились лише оприлюднені законодавчі акти.

Метою даної статті є виявлення та інформаційний аналіз документів першого зібрання (собрание первое) ПСЗ [1], які безпосередньо стосуються міста Глухова, а також тих, в яких є будь-яка згадка про місто, його установи, заклади, посадовців тощо. Зроблено спробу систематизації матеріалів.

З усього масиву виявлених документів значну кількість складають ті, що пов'язані із Гетьманщиною та діяльністю гетьманів Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, Мазепи, Скоропадського, Апостола. В них Глухів фі-

гурує як місто, де відбувались ключові події цього періоду – збирались Ради, укладались законодавчі акти, працювали установи гетьманської влади, діяла Малоросійська колегія тощо (див. №№ 368, 447, 519, 919, 928, 2211, 2221, 2233, 2235, 2243, 3852, 3990, 4010, 4049, 4901, 5324, 8739). У деяких документах можна знайти деталізацію подій та імена учасників. Зокрема, згадуються Глухівські сотники Ніжинського полку – Жураховський (див. №№ 447, 519), Туранський (див. № 2221), Уманець (див. № 7528) глухівський війт Федір Яковлев і бурмістр Андрій (див. № 447). Цікавою є «Похвальная Грамота Кошевому Атаману Ивану Сирку и всему Войску Запорожскому, за присылку в Москву Лжецаревича Симеона…» від 18 вересня 1674 р. (див. № 589). У документі між іншим подані біографічні відомості про Симеона, який видавав себе за сина московського царя. На допиті самозванець розповів, що певний час (п'ять тижнів) перебував у Глухові в місцевого купця, від якого втік до Чугуєва.

Значний масив документів ПСЗ дозволяє простежити аспекти адміністративно-територіального устрою, що стосуються Глухова. Зокрема, в трьох документах ІІ-го тому, що стосуються «Вічного миру» 1686 р. та його наслідків, Глухів названо серед міст, які відійшли від Речі Посполитої до Російського царства (див. №№ 1187, 1197, 1213). У документах 1781–1802 рр. зафіксовані зміни у зв'язку зі створенням Новгород-Сіверського намісництва, Малоросійської та Чернігівської губерній, в складі яких був утворений Глухівський повіт (див. №№ 15227, 15265, 18117, 20162). Окремо слід згадати указ 1782 р. про затвердження гербів міст Новгород-Сіверського намісництва, серед яких є опис герба Глухова (див. № 15424).

Про забудову міста є фрагментарні відомості у декількох документах. Найцікавішим серед них є Сенатський указ «Об отстройке погорелых мест Глухова и о назначении пространства улиц и переулков» від 28 червня 1748 р., за яким передбачалося відбудувати місто за єдиним регулярним планом із прямими вулицями та провулками (див. № 9508).

Велика кількість документів першого зібрання ПСЗ стосуються військової тематики. Зокрема, можна знайти матеріали щодо історії Глухівського гарнізону та окремих військових підрозділів, що дислокувались у місті. Тут чимало матеріалів про гарнізонний полк у період 1727–1765 рр. (див. №№ 5196, 5911, 6296, 9572, 11075, 12472), є відомості про функціонування гарнізонної школи у 1737 р. (див. № 7216), згадки у 1749 р. про фортецю у Глухові (№ 9572), формування у 1783 р. з українських козаків Глухівського драгунського полку (див. № 15769), дислокацію у Глухові в 1801 р. Стародубського кірасирського полку (див. № 19951), затвердження у 1816 р. у Глухові військового шпиталя 3-го резервного кірасирського корпусу та формування при ньому інвалідної роти (див. № 26219). Окремі матеріали стосуються проведення рекрутських наборів 1810–1818 рр. (див. №№ 23848, 24369, 24514, 24524, 27665), створення у 1811 р. в Глухові артилерійського рекрутського депо та формування у 1812 р. артилерійських рот (див. №№ 24514, 25063). Цікаві відомості щодо існування у XVIII ст. Глухівської гетьманської артилерії, Глухівської фузилерної роти та надвірної кінної команди (див. №№ 8252, 15265)

Для дослідників історії релігії цікавими будуть документи, факти з яких доповнюють історію монастирів і храмів міста. Так, Успенський монастир у 1723 р. названий одним із місць утримання черниць, яких визнали розкольницями (див. № 4153), на будівництво собору в 1734 р. було виділено 1000 рублів (див. № 6614), Петропавлівський монастир у 1786 р. був затверджений штатним ІІ класу (див. № 16375).

З документів ПСЗ можна дізнатись, що Глухів у другій половині XVIII ст. був важливим центром торгівлі солі, яку завозили з прикаспійського озера Ельтон по 20 копійок за пуд (див. № 11013). Є відомості, що 1770 р. з Глухова до Києва надійшло 20000 пудів солі (див. № 13412, 13509)

Можна виокремити ряд документів, що стосуються історії поштового зв'язку в 1732–1752 рр. (див. № 6059, 7641, 8600, 9627, 9929). Тут є чимало цікавих відомостей: про організацію у 1738 р. поштових перевезень Київським трактом через Глухів, вказана кількість коней на Глухівській поштовій станції – від 12 до 26, засвідчено, що пошта відправлялась у понеділок тощо.

Є документи, які висвітлюють діяльність в Глухові у 1782–1825 рр. повітового суду (див. №№ 15565, 16827, 22343, 30230), роботу 1781 р. партикулярної аптеки, заснованої ще за часів гетьмана К. Розумовського (див. № 15230), влаштування місць ув'язнення – секвестру в 1749 р. та острогу у 1780–1803 рр. (див. №№ 9647, 15036, 20728), існування шинку на передмісті Білополівка (див. № 20814) тощо.

Таким чином, в ході дослідження з'ясовано, що до першого зібрання ПСЗ увійшло 114 законодавчих актів, в яких є згадка про Глухів або пов'язані з ним заклади, установи, постаті, події та ін. Всі ці матеріали є важливими джерелами для дослідження історії міста другої половини XVII – першої чверті XIX ст.

Для зручності дослідників всі названі документи систематизовано у таблицю з відповідними посиланнями, датуванням і скороченою назвою (мовою оригіналу в сучасній орфографії). У останній колонці – короткий коментар про згадку. Таблиця складена за [1].

Том, стор.	№	Дата	Назва документа	Згадка
I с. 604	368	1664 р.	Статьи Батуринские, поставленные с Запорожским Гетманом и Боярином Иваном Брюховецким…	Глухів
I с. 804	447	06.03.1669	Акт избрания в Глухове Дамиана Многогрешного в Запорожские Гетманы; 27 договорных статей, заключенных с ним под названием Глуховских…	Глухів, Глухівські статті, глухівський сотник, війт, бурмістр

I с. 826	456	22.07.1669	О прибавлении Боярам и прочим чинам за службу к прежним их окладам денежного жалования…	Глухів
I с. 888	519	17.06.1672	Акт избрания, между Путивлем и Конотопом в Козацкой Дубраве, в Запорожские Гетманы Ивана Самойловича…	Глухівські статті, глухівський сотник
I с. 994	589	19.09.1674	Похвальная Грамота Кошевому Атаману Ивану Сирку и всему Войску Запорожскому, за присылку в Москву Лжецаревича Симеона…	Глухів, глухівський купець
II с. 397	919	17.05.1682	Крестоприводная запись, по которой Гетман Иван Самойлович и войско Запорожское присягали на верность службы Государю.	Глухівські статті
II с. 410	928	14.06.1682	Крестоприводная запись, по которой Гетман и войско Запорожское присягали на верность службы Государям.	Глухівські статті
II с. 786	1187	26.04.1686	Именной, объявленный Боярам, Окольничим и прочим служивым людям – *О пожаловании им вотчин и денежных наград за подвиги их в войне с Польшей.*	Глухів
II с. 799	1197	29.06.1686	Именной, объявленный… Ближним Боярам и Окольничим, князю Голицыну и прочим – *О пожаловании им, за их службу и по случаю мира с Королевством Польским…*	Глухів
II с. 821	1213	05.10.1686	Именной, объявленный памятью из Поместного приказа в Книгопечатный – *О напечатании листов, жалованных грамот на вотчины, розданные по случаю заключения с Польшей мира.*	Глухів
IV с. 423	2209	31.10.1708	Именной Почепским казакам – *О продолжении им верной службы Российскому Государю…*	Глухів
IV с. 425	2211	07.11.1708	Грамота гетману Ивану Скоропадскому – *О бежавших с изменником Мазепою Малороссийских старшинах и всякого звания людях…*	Глухів
IV с. 440	2221	21.01.1709	Грамота Малороссийскому народу – *Об изменнике Мазепе, с изъяснением предательского письма его к Польскому Королю.*	Глухів, глухівський сотник
IV с. 452	2233	26.05.1709	Грамота Гетману Скоропадскому и всему Малороссийскому народу – *Об измене Запорожских казаков.*	Глухів
IV с. 457	2235	17.07.1709	Высочайшая Резолюция – *на просительные статьи Гетмана Скоропадского.*	Глухів
IV с. 469	2243	05.01.1710	Грамота Гетману Скоропадскому – *на уряд Гетманский, на пользование маетностями и на употребление Гетманских клейнод…*	Глухів
IV с. 729	2418	27.08.1711	Сенатский – *Об учреждении в городах Киевской губернии застав, по случаю продолжающейся в Чернигове моровой язвы.*	Глухівський комендант
VI с. 455	3852	14.11.1721	Грамота Гетману Скоропадскому и всему Войску Запорожскому – *Об учреждении в Глухове Войсковой и Судебной Кацелярии.*	Глухів
VI с. 668	3990	29.04.1722	Высочайшая резолюция на докладные пункты Гетмана Скоропадского – *…8. Два полка солдатские, при мне в Глухове застающие…*	Глухів
VI с. 681	4010	16.05.1722	Именной – *Об учреждении в Глухове Малороссийской Коллегии…*	Глухів
VI с. 736	4049	11.07.1722	Грамота Черниговскому Полковнику Полуботку – *О поручении ему управления Малороссией до избрания Гетмана.*	Глухів
VII с. 18	4153	30.01.1723	Синодский – *О крепком содержании посылаемых в монастыри раскольнических монахов и монахинь.*	Глухів, Успенський монастир
VII с. 414	4651	08.02.1725	Манифест – *О мерах принятых к отвращению притеснений, которые были претерпеваемы Малороссийским народом….*	Глухів
VII с. 659	4901	03.06.1726	Именной – *О бытии Малороссийской Коллегии по прежнему в Глухове…*	Глухів
VII с. 894	5196	06.11.1727	Именной – *Об именовании ландмилицких полков по названию городов…*	Глухівський гарнізонний полк
VIII с. 75	5324	22.08.1728	Решение…, на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола – *С присовокуплением данной им присяги.*	Глухів
VIII с. 603	5911	18.12.1731	Сенатский – *О нечинении Военной Коллегии о таких делах, которые принадлежат до Коллегии Иностранных Дел никаких распоряжений…*	Глухів, Глухівський гарнізонний полк
VIII с. 819	6059	17.05.1732	Сенатский – *О принятии казенных пакетов на обыкновенную почту без прогонов…*	Глухів, Глухівська пошта
IX с. 4	6296	03.01.1733	Высочайшая резолюция на доклад Военной Коллегии – *О прибавочном жаловании лекарям гарнизонных полков.*	Глухівський гарнізонний полк
IX с. 331	6578	29.05.1734	Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Шаховскому – *Об определении в Малороссии церковных ктиторов по свидетельству от полков…*	Глухів
T.IX с. 343	6583	04.06.1734	Сенатский – *О сроках, с которых должны начинаться ярмарки Макарьевская, Свинская и Королевецкая…*	Глухів
IX с. 331	6608	31.07.1734	Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Шаховскому – *Об оставлении в Глухове Канцелярии Министерского Правления по прежнему…*	Глухів

IX с. 395	6614	08.08.1734	Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Шаховскому – *...9) На мостах, на греблях и на перевозах...; 13) Грекам купцам, в Нежине живущим...; 15) Когда потребно в Глухове иметь Комиссию для счета Малороссийских полков...; 16) На строение в Глухове Соборной каменной церкви...*	Глухів, Соборна церква
IX с. 409	6629	20.09.1734	Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Шаховскому, с приложением Высочайше утвержденных форм, – *по которым отправлять из Генеральной Войсковой Канцелярии доношения и указы.*	Глухів
IX с. 530	6748	12.06.1735	Сенатский – *О наказании за волшебство, по учиненной наперед виновницам пытке.*	глухівський священик
IX с. 739	6888	11.02.1736	Именной, данный Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому – *Об учреждении почт во всей Малороссии и штрафов...*	Глухів
IX с. 825	6964	18.05.1736	Сенатский – *О назначении сроков для открытия торгов на Макарьевской, Свинской и Королевецкой ярмарках.*	Глухів
IX с. 873	7003	04.07.1736	Высочайшая резолюция... – *О присутствии в Сенатской Конторе Членам Коллегии для решения спорных дел...*	Глухів
IX с. 898	7029	11.08.1736	Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому – *О расположении сбора с Малороссийских и Слободских полков до 1000 быков для армии...*	Глухів
IX с. 920	7048	06.09.1736	Именной – *О сборе со всего Государства, для укомплектования армии, лошадей...*	Глухівський гарнізон
IX с. 953	7079	14.10.1736	Сенатский – *О не включении впредь Киевского подгородья и Преверки ни в какие наряды...*	Глухів
X с. 35	7165	21.01.1737	Сенатский – *О даче по требованиям кирасирских и других полков...*	Глухівський гарнізонний полк
X с. 96	7216	31.03.1737	Сенатский – *Об определении праздношатающихся подьячих и их детей в армейские писари...*	Глухівська гарнізонна школа
X с. 342	7434	16.11.1737	Резолюция Кабинет-Министров... – *О предоставлении Киевскому Магистрату по сборам, расходам и счетам прежних прав...*	Глухів
X с. 386	7483	14.01.1738	Именной, данный... Генералу Князю Барятинскому – *О сыске беглых...*	Глухів
X с. 435	7528	07.03.1738	Сенатский – *Об освобождении из помещичьего владения казаков...*	Глухівська сотня, Глухівський сотник
X с. 534	7595	16.11.1738	Резолюция Кабинет-Министров... – *О даче вступающим в службу Грузинцам, кои не из дворян, положенного по штату жалования...*	Глухів
X с. 595	7641	26.08.1738	Сообщение из Кабинета Сената – *О учреждении исправной почты от Москвы через Калугу, Севск и Глухов до Киева.*	Глухів
X с. 828	7869	18.08.1739	Резолюция Кабинет-Министров... – *О запрещении Жидам содержать в Малороссии корчмы...*	Глухів
XI с. 44	8035	13.03.1740	Именной, данный Сенату – *О нечинении Малороссийских и Слободских полков жителям обид, разорения и грабежей...*	Глухів
XI с. 117	8111	21.05.1740	Резолюция Кабинет-Министров... – *О позволении отпущать на поселение в Оренбургских крепостях крепостных из казаков...*	Глухівська сотня
XI с. 162	8143	21.06.1740	Резолюция Кабинет-Министров... – *Об определении Штаб-офицеров для произведения следствий по жалобам Малороссийских и Слободских полков жителей...*	Глухів
XI с. 269	8252	23.09.1740	Сообщение из Кабинета Ее Величества... – *Об отдаче степи, называемой Гайворонскою и другой, принадлежащей Глуховской Гетманской Артиллерии...*	Глухівська гетьманська артилерія
XI с. 396	8365	27.04.1741	Высочайшая резолюция... – *О бытии поселившимся на жалованных Киево-печерской Лавры землях раскольникам...*	Глухів
XI с. 512	8450	21.09.1741	Сенатский – *О неудерживании Волохов и иных Христиан, взятых во время войны с турками, в неволю.*	Глухів
XI с. 590	8535	26.03.1742	Сенатский – *Об учреждении Комиссии для управления отписных в казну Малороссийских маетностей...*	Глухів
XI с. 638	8600	18.08.1742	Именной – *О облегчении Малороссийского народа от разных повинностей...*	Глухів, Глухівська пошта
XI с. 810	8739	21.05.1743	Высочайшая резолюция... – *Об отдаче сел бывшего Гетмана Скоропадского...*	козак Глухівської сотні
XI с. 939	8809	19.10.1743	Сенатский... – *О содержании и устройстве Слободских полков...*	Глухів
XII с. 273	9073	27.11.1744	Сенатский – *О числе верст от Москвы до Киева.*	Глухів
XII с. 355	9135	01.04.1745	Сенатский – *Об освобождении Российских купцов, проживающих в Малороссии по торговым промыслам...*	Глухів

XII с. 470	9217	20.10.1745	Именной – *Об утверждении второй духовной Подполковника фон Виттена…*	Глухів
XII с. 623	9344	04.11.1746	Сенатский – *О платеже прогонных денег за ямские подводы по Казанскому и Киевскому трактам…*	Глухів
XII с. 871	9508	28.06.1748	Сенатский – *Об отстройке погорелых мест Глухова и о назначении пространства улиц и переулков.*	Глухів
XIII с. 3	9572	01.02.1749	Высочайшая резолюция… – *Об освобождении Малороссийских обывателей от безденежного продовольствия полков провиантом…*	Глухівський гарнізонний полк, Глухівська фортеця
XIII с. 47	9609	05.05.1749	Сенатский – *О времени для начатия и окончания торга на ярмарках: Макарьевской, Свинской и Королевецкой.*	Глухів
XIII с. 76	9627	07.06.1749	Сенатский – *О содержании по Киевскому тракту на каждой станции по шести почтовых лошадей…*	Глухів, Глухівська пошта
XIII с. 106	9647	11.07.1749	Сенатский – *О содержании арестантов в Малороссийских городах…*	Глухівський секвестр
XIII с. 585	9925	13.01.1752	Сенатский… – *О неукреплении в холопство Малороссиян.*	Глухів
XIII с. 589	9929	22.01.1752	Сенатский – *Об учреждении от Оренбурга в разные места почты…*	Глухів, Глухівська пошта
XIV с. 29	10186	08.02.1754	Сенатский – *О наряде определенного числа казаков для работ и для прикрытия крепости Святой Елизаветы.*	Глухів
XIV с. 355	10400	28.04.1755	Сенатский – *О дозволении Запорожцам, без платежа пошлин, вывозить из Малороссии и ввозить в оную… харчевые и питейные припасы…*	Глухів
XIV с. 568	10554	13.05.1756	Сенатский – *О незабирании Малороссиян под арест, без истребования оных от Гетмана…*	Глухівський гарнізон, Глухівський комендант
XIV с. 620	10605	11.09.1756	Сенатский – *О наряде из Малороссийских обывателей и тамошних посполитых крестьян на работы при Киевских и прочих Украинских укреплениях.*	Глухівська двосотенна команда
XV с. 190	10825	13.04.1758	Сенатский – *О назначении месячного срока для клеймения находящихся в Малороссии и Слободских полках иностранных прошлых лет товаров…*	Глухів
XV с. 265	10886	07.10.1758	Сенатский – *О бытии в Малороссии Словесным Судам по прежнему…*	Глухів
XV с. 391	11013	08.12.1759	Сенатский – *О правилах соляной продажи в Малороссии…*	Глухів
XV с. 482	11075	26.06.1760	Сенатский – *О предоставлении Главной Межевой Канцелярии производить находящихся при межевании земель офицеров…*	Глухівський гарнізонний полк
XVII с. 322	12472	15.09.1765	Высочайше утвержденный доклад Сената – *О сумме, определенной вновь на содержание Армии…*	Глухівський гарнізонний полк
XIX с. 13	13412	12.02.1770	Сенатский – *О употреблении в Киеве мещан и жительствующих там… купцов, к содержанию и продаже соли.*	Глухів
XIX с. 151	13509	11.09.1770	Сенатский – *О найме вольных людей к продаже казенной соли в Киеве.*	Глухів
XIX с. 402	13718	19.12.1771	Сенатский – *О непринимании апелляции по миновании назначенного для оной срока, на основании Литовского Статута.*	Глухівський земський повітовий суд
XX с. 49	14247	10.02.1775	Высочайше утвержденный доклад Сената – *Об утверждении грамот, данных Греческому Нежинскому братству.*	Глухів
XX с. 368	14451	21.03.1776	Сенатский – *Об отправлении Малороссийской Коллегии апелляционных дел в Сенат…*	Глухів
XX с. 462	14542	30.11.1776	Сенатский – *О воспрещении Судебным местам, подчиненным Малороссийской Коллегии, чинить при следствиях…*	Глухівська комендантська канцелярія
XX с. 964	15036	29.07.1780	Сенатский – *О решении уголовных дел в Сенате, не ожидая апеллятаров…*	Глухівський острог
XXI с. 246	15227	16.09.1781	Именной, данный Сенату – *Об учреждении Новгород-Северского Наместничества.*	Глухівський повіт
XXI с. 247	15230	16.09.1781	Сенатский – *О вычитании из жалования у служащих в Малороссийских правительствах штатских чиновников на медикаменты.*	Глухівська партикулярна аптека
XXI с. 296	15265	26.10.1781	Именной, данный Генерал-Фельдмаршалу и Малороссийскому Генерал-Губернатору Графу Румянцеву-Задунайскому – *О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгород-Северской Губерниях…*	Глухів, Глухівський повіт, Глухівська фузилерна рота та надвірна кінна команда
XXI с. 296	15385	22.04.1782	Сенатский – *О введении употребления гербовой бумаги в Малороссийских Судебных местах.*	Глухів

XXI с. 577	15424	04.06.1782	Высочайше утвержденный доклад Сената – *О гербах городов Новгород-Северского Наместничества.*	Глухова герб
XXI с. 720	15565	31.10.1782	Сенатский – *О производстве дел, относящихся до преступления должностей, в Палатах Уголовного Суда…*	Глухівський земський повітовий суд
XXI с. 963	15769	28.06.1783	Именной – *О устройстве регулярной конницы.*	Глухівський драгунський полк
XXII с. 450	16257	11.09.1785	Именной… – *О бытии в городе Глухове Городничему с жалованием по общим Губернским штатам.*	Глухів, Глухівський комендант, городничий
XXII с. 575	16375	10.04.1786	Именной… – *О штатах Киевской, Черниговской и Новгород-Северской Епархий.*	Глухівський Петропавлів ський монастир
XXIII с. 103	16827	01.01.1790	Сенатский – *О предписании Губернаторам и Наместническим Правлениям, чтоб они уведомляли Казенные Палаты о чиновниках…*	Глухів, Глухівський повітовий суд
XXIV с. 106	18117	29.08.1797	Высочайше утвержденный доклад Сената – *О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды.*	Глухів, Глухівський повіт
XXV с. 813	19156	29.08.1797	Высочайше утвержденный доклад Синода – *О приведении Епархиальных границ сообразно границам Губерний и об учреждений новых Епархий.*	Глухів, Глухівський повіт
XXVI с. 722	19951	22.07.1801	Сенатский – *Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры…*	Глухів, Стародубський кірасирський полк
XXVII с. 59	20162	27.02.1802	Сенатский – *Об учреждении Губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской…*	Глухівський повіт
XXVII с. 518	20692	28.03.1803	Сенатский – *О правилах отдачи казенных мельниц…*	Глухівський повіт
XXVII с. 565	20728	25.04.1803	Именной… – *О устроении острогов по Малороссийским Губерниям…*	Глухівський острог
XXVII с. 692	20814	23.06.1803	Высочайше утвержденный доклад Синода – *О правилах продажи вина в городах Малороссийской Губернии…*	Глухів, шинок на передмісті Білополівка
XXIX с. 834	22343	07.11.1806	Сенатский – *О удовлетворении за убытки истцов на основании показании их, учиненного под присягой.*	Глухівський нижчий земський суд
XXX с. 71	22827	16.02.1808	Положение об отпуске ежегодно пороха и свинца в полки и батальоны…	Глухів
XXX с. 1157	23848	19.09.1809	Именной… – *О наборе с 500 душ по пяти рекрут и о правилах…*	Глухів
XXXI с. 373	24369	04.10.1810	Манифест – *О наборе рекрут с 500 душ по три человека.*	Глухів
XXXI с. 545	24514	07.02.1811	Именной… – *Об учреждении в Брянске и Глухове Артиллерийских рекрутских Депо.*	Глухів, Глухівське артилерійське депо
XXXII с. 229	25036	13.03.1812	Именной… – *О сформировании новых Артиллерийских рот.*	Глухів
XXXIII с. 592	26219	31.03.1816	Высочайше утвержденное положение для военных госпиталей.	Глухів, корпусний шпиталь, інвалідна рота
XXXV с. 84	27255	05.02.1818	Высочайше утвержденные ведомости этапам, учрежденным для препровождения арестантов.	Глухів
XXXVI с. 51	27665	03.02.1818	Сенатский – *О невозвращении принятых рекрут на прежнее жилище…*	Глухівське рекрутське присутствіє
XXXVII с. 204	28269	10.05.1820	Именной… – *О учреждении инвалидного дома в городе Нежине.*	Глухів, інвалідний будинок
XL с. 69	30230	16.02.1825	Высочайше утвержденное мнение… – *О значении монет, упоминаемых в Литовском Статуте…*	Глухівський повітовий суд

ПОСИЛАННЯ

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – 48 т.

2. Шандра В.С. Полное собрание законов Российской империи // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 347.

Есюнин С.Н. «Полное собрание законов Российской империи» (собрание первое) как источник исследования истории г. Глухова 1649–1825 гг.

Проанализировано информационный потенциал законодательных актов первого собрания «Полного собрания законов Российской империи» для исследования истории города Глухова 1649–1825 гг.

Ключевые слова: *законы, акты, Глухов.*

Yesiunin S.M. «Complete collection of laws of Russian Empire» (first collection) as a source of researching of the history of the town Hlukhiv in 1649–1825

The information potential of the legislative acts of the first collection «Complete collection of laws of Russian Empire» for the history of the town Hlukhiv in 1649–1825 is analyzed. The systematization of the detected materials in the table is made.

Key words: *laws, acts, Hlukhiv.*

20.02.2019 р.

УДК 930(438):027.7(477)

В.В. Ребенок

ПРАЦІ ВЧЕНИХ КРАКІВСЬКОЇ ТА ВАРШАВСЬКОЇ ІСТОРИЧНИХ ШКІЛ У СКЛАДІ ПОЛОНІСТИЧНОГО ЗІБРАННЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. МИКОЛИ ГОГОЛЯ

У статті автор здійснив статистичний аналіз польських стародруків XIX – початку XX ст. у фондах бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, висвітлив зміст та склад наявних в них праць вчених краківської і варшавської історичних шкіл та, загалом, окреслив для дослідників наявну в бібліотеці історіографічну спадщину представників провідних польських наукових шкіл другої половини XIX ст. для активізації їх подальшого дослідження та введення до наукового обігу.

Ключові слова: *бібліотека, полоністика, краківська і варшавська історичні школи, картотека.*

За відомостями першого директора щойно створеного у 1875 р. Історико-філологічного інституту кн. Безбородька професора М. Лавровського (1825–1899) після ревізії бібліотеки колишнього Ліцею (започаткованої подарунком кн. Безбородька) ядро бібліотеки щойно створеного вищого навчального закладу становили 4,035 томів навчально-наукової літератури та 524 примірники літератури студентської бібліотеки [2]. Саме з часу утворення інституту з Варшави до Ніжина почали надсилатися дублетні видання «Варшавської міської», пізніше «університетської бібліотеки», які започаткували унікальне полоністичне зібрання вищого навчального закладу [2].

Польська література надходила до бібліотеки систематично аж до 30-х років XX ст. Однак у 1934–1936 рр., під час масових переміщень культурних цінностей в Радянському Союзі, значна частина стародруків, в тому числі й польських, була вилучена із фондів бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту, здебільшого без інвентарних позначень, і передана до бібліотеки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка(далі КДУ) [4]. Через це, на сьогоднішній день, вилучені стародруки досі значаться в каталозі польської дореволюційної літератури НДУ.

Мета даної публікації – окреслити у складі полоністичного зібрання Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (далі НДУ) кількість та зміст наявних історичних праць провідних польських наукових шкіл другої половини XIX – початку XX ст. та, загалом, окреслити для дослідників полоністики відомості про наявність в наукових фондах університету важливих історичних праць, історіографічних джерел для активізації їх подальших досліджень.

Важливо зазначити, що спроби сучасних науковців опрацювати зібрання стародруків відбувалися неодноразово, але, в основному, вони торкалися польських видань XVI–XVIII ст. [1]. Пізніше в 2007 р. М. Потапенко опублікував статтю, присвячену тематичній класифікації та опису польських стародруків XVI–XVII ст. [5]. У 2012 р. старанням працівників університетської бібліотеки було видано каталог польської стародрукованої літератури [3]. Проте, на жаль, він охоплює лише другу половину XVIII – початок XIX ст., а каталог полоністики досі залишається у відповідності до його останнього впорядкування в 70–80-х р. XX ст. Нами у попередні роки була здійснена спроба тематичної класифікації, переліку наявних та вилучених польських стародруків XIX – початку XX ст. Однак, з огляду на великий об'єм каталогу та літератури, робота над їх дослідженням триває і зараз.

Зібрання університету поряд з полоністикою містить величезну кількість стародруків і рукописів на класичних (латинській і грецькій), західноєвропейських (англійській, французькій – значна кількість, німецькій – дуже значна) мовах. В зібранні є й стародруки на слов'янських мовах (сербській, словацькій, болгарській, чеській), які походять, найімовірніше, із досліджуваної на даний час наукової бібліотеки професора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, мандрівника, філолога-славіста К. Радченка (1872–1908). В незначній кількості наявні видання на вірменській, фінській та іспанській мовах. Відповідно до місця та часу формування бібліотечного зібрання в основному у фондах переважають російськомовні видання, а з кінця XIX – початку XX ст. все зростаючими за кількістю стають українськомовні видання.

Проведене нами уточнення наявних в старій картотеці та бібліотечних фондах університетського зібрання польських стародруків дозволило отримати більш точні відомості про деякі аспекти тематично-статистичного, хронологічного його складу. Відповідно до цього, виходячи із даних, отриманих нами із попередніх досліджень [6], які, однак, потребують суттєвих уточнень, було встановлено наявність у полоністичному зібранні НДУ ім. М. Гоголя невеликого комплексу історичних праць польських науковців краківської та варшавської історичних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. Комплекс складається з 96 томів (близько 11% історичної полоністики). Варто однак відзначити, що у наукових фондах бібліотеки наявні також праці істориків краківського, варшавського і львівського історичних середовищ (вчених основних осередків польської науки, які не зараховуються до названих історичних шкіл), які ми, з огляду на обмеженість об'єму статті, не можемо детально висвітлити та проаналізувати. До важливих джерел вивчення наукового доробку істориків зазначених середовищ також відносимо наукову періодику історико-філологічного змісту: «Щоденники Академії Знань в Кракові» та її «Звіти», «Варшавська бібліотека», індекси до «Квартальника історичного» за 1887–1896 рр. та «Перегляду історичного» до томів 1–25, які також, на жаль, не будуть висвітлені.

Більшість наявних в бібліотеці праць представляють науковий доробок варшавської історичної школи (7%), що пояснюється тісними зв'язками між Історико-філологічним інститутом кн. Безбородька та Імператорським Варшавським університетом. Цей зв'язок стає цілком зрозумілий, якщо врахувати перебування обох вищих навчальних закладів у складі Російської імперії та профе-

сорів Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, які в різні роки перебували на посадах викладачів Імперського Варшавського університету [7].

Комплекс праць істориків краківської і варшавської шкіл в колекції НДУ походить з особистих бібліотек К. Радченка, В. Новодворського (1861–1923) – польського історика, викладача Історико-філологічного інституту та, частково, із зібрання мовознавця, історика, професора класичної філології В. Клінгера (1875–1962) та ін.

В бібліотечному зібранні наявні праці одного із фундаторів краківської історичної школи ксьондза В. Калінки (1826–1886), присвячені основним його науковим зацікавленням, пов'язаних з історією Речі Посполитої періоду її розподілів в другій половині XVIII ст. Зокрема, публікація другої частини документів до третього і другого розділів його фундаментальної праці «Останні роки панування Станіслава Августа» 1891 р. видання та перших двох томів з чотирьохтомного «Чотирилітнього сейму» 1895–1896 р.

Не менш важливими є зібрання основних наукових, літературно-публіцистичних і політичних праць наступного фундатора, творця школи, професора і ректора Ягеллонського університету Ю. Шуйського (1835–1883). Найбільш повно спадщину науковця репрезентує збірне видання праць Ю. Шуйського у трьох серіях і десяти томах [9–11]. Однак особливий інтерес представляють німецькомовне видання «краківця» під назвою «Die Polen und Ruthenen in Galizien» (Поляки і Русини в Галичині) 1882 р. видання та «Історія Польщі відповідно до останніх досліджень» у чотирьох томах, видана у 1862–1865 рр. Остання праця – одна із перших узагальнюючих праць з історії Польщі від найдавніших часів до XIX ст. В ній вчений доволі багато уваги приділив історії українських козаків, зокрема, їх участі у військових подіях під Цецорою і Хотином [18]. Найбільше уваги історик приділив козакам саме під час національно-визвольної революції Б. Хмельницького. Козацька тематика зустрічається і в праці «Поляки і Русини в Галичині», виданій з суспільно-політичною метою або, як писав автор, «розширенню знань австрійців про поляків, українців» [25].

Краківському історику належить також публікація і коментування, як директора і відповідального редактора історичної комісії Академії Знань, збірника історичних джерел з польської історії «Щоденники королівських сеймів 1548, 1553 і 1570 років» 1872 р. видання, яке наявне в бібліотеці.

Цілком закономірно, що серед зібрання бібліотеки, з огляду на спеціалізацію університету у другій половині XIX ст., наявні історико-філологічні праці представника старшого покоління краківської школи, професора і ректора Ягеллонського університету С. Тарновського (1837–1817). До таких відносимо шість томів «Історії польської літератури» 1900 р. видання та дослідження з історії політичної літератури «Дослідження до історії польської літератури XVI ст. Ян Кохановський» 1888 р.

У складі бібліотеки НДУ досі наявні два томи визначальної для свого часу праці видатного представника молодшого покоління краківської школи, історика і політичного діяча, професора і декана юридичного факультету Ягеллонського університету М. Бобжинського (1849–1935) «Нарис історії Польщі» [8]. В ній вчений розглядав історію України в контексті суспільно-політичної історії Речі Посполитої. Найбільш відчутний зв'язок польської та української історії у висвітленні автора припадало саме на військові події XVII ст., однак, на жаль, науковець майже не приділив уваги походам на Молдову, Інфляндській війні та історії Лжедмитріад. В подальшому історик згадує українське козацтво побіжно, в контексті висвітлення воєн між Польщею та Туреччиною. Традиційно для більшості сучасників вчений описував українське козацтво як стихійне, глибоко руйнівне і слабо підконтрольне полякам явище.

В бібліотеці наявні основні історичні праці другого представника молодшого покоління краківської історичної школи, дослідника всесвітньої, польської історії епохи Середньовіччя та Раннього нового часу, професора Львівського та Ягеллонського університетів С. Смолки (1854–1924). Такими основоположними працями, якими вчений заслужив визнання в наукових колах свого часу, стали: «Мешко Старий і його століття» 1881 р. видання, «Зауваження про початковий суспільний устрій Польщі Пястів» 1881 р. видання, «Рік 1385. В п'ятивікову річницю» 1886 р. видання. Дещо відмінний за змістом перший том «Історичних нарисів» 1882 р. видання, який містить історичні дослідження та теоретичні погляди С. Смольки на історію [24].

Досі у фондах бібліотеки знаходяться також спільне дослідження С. Смольки (1854–1924) та М. Бобжинського (1849–1935), присвячене видатному польському хроністу й історику XV ст. Яну Длугошу. Ця об'ємна книга зі шкіряною палітуркою та золотим тисненням висвітлює біографію історика, його сімейні стосунки, кар'єру, відносини з владою та специфіку історіописання.

В полоністичному зібранні університету була наявна праця варшавського історика старшого покоління, мандрівника О. Яблоновського (1829–1913), присвячена історії України під назвою «Історія південної Русі до падіння Речі Посполитої Польської (1912 р.). На жаль, ця праця загубилася в надрах університетської бібліотеки або, цілком можливо, також була передана до КНУ ім. Т. Шевченка. Однак у бібліотеці досі наявні зібрання творів О. Яблоновського «Pisma A. Jablonowskiego» (Варшава 1910–1913 рр. у VII т.). Перші 4 томи присвячені безпосередньо історії України: перший – «Землі Руські Речі Посполитої», другий – «Українські кордони», третій – «Україна» та четвертий – «Волинь, Поділля і Русь Червона», п'ятий – «Південні слов'яни, а також Молдавія і Албанія», шостий – «Мусульманський схід», сьомий – «Польські речі».

Найбільш цінний для дослідників другий том «Українські кордони» (1910 р.), який містить значну інформацію з історії українського козацтва XVI–XVII ст. [12]. Два розділи безпосередньо присвячені українському козацтву від початку його виникнення до оформлення у складі Речі

Посполитої. Другий розділ так і називається «Козацтво». У першому розділі зі сторінки 120 по 175 розповідається історія виникнення і розвитку козаччини з 90-х р. XV до початку XVII ст. В тексті окремі підтеми присвячені етимології походження назви «козак», першим згадкам про козацтво, їх етнічному складу, утворенню козацького реєстру. Також розглядається роль польських королів у формуванні реєстрового козацтва.

Третій том записок присвячений безпосередньо історії України [13]. У ньому вчений висвітлює історію української окраїни Речі Посполитої, Задніпров'я, Запоріжжя, адміністративно-політичний поділ України, географічне розміщення волостей, староства України та, в цілому, періоду Хмельниччини.

Головна увага польського історика в даних працях зосереджена на формуванні українського козацтва в XIV–XVI ст. Період початку XVII ст. досліджено вкрай фрагментарно й однобоко, з рядом суб'єктивно-оціночних суджень. Подальший виклад української історії під час революції Б. Хмельницького та періоду Гетьманщини, будучи складною й дискусійною темою, викладався польським істориком обережно, з деякою осторогою й суто фактографічно, зі стриманими оцінками подій.

Також поряд зі згаданими працями в бібліотеці наявне монографічне дослідження О. Яблоновського «Києво-Могилянська академія. Історичний нарис на тлі загального розвитку західної цивілізації на Русі» 1899 р. видання, присвячене історичному розвитку одного із найдавніших вищих навчальних закладів України.

До цінних праць полоністичного зібрання НДУ відносимо також науковий доробок видатного представника варшавської історичної школи старшого покоління, архівіста, професора Головної школи у Варшаві та Імператорського Варшавського університету, керівника Головного архіву у Варшаві – А. Павінського (1840–1896), який у своїх дослідження зосередився переважно на XVI ст. Основними у бібліотечному зібранні є праці вченого, присвячені історії та функціонуванню місцевих сеймиків Речі Посполитої на основі вивчення їх постанов (лауд) та супровідних документів, збережених в архівах. Зокрема, до таких досліджень належать: «Сеймикові уряди в Польщі 1572–1795» та «Сеймикові уряди в Польщі на тлі стосунків з воєводствами куявськими» 1888 р. видання, «Земські сеймики» 1895 р. видання. Близькими тематично, як частина вивчення ключових елементів функціонування Речі Посполитої, є дослідження варшавського науковця під назвою «Скарбовість в Польщі і її історія за Стефана Баторія» 1881 р. видання, в якому він торкається також історії українських козаків за короля С. Баторія [16; 17]. Видатний історик досліджував XVI ст. багатопланово, про що нам дозволяють говорити наступні його напрацювання з історії цієї епохи, збережені в бібліотеці: «Остання мазовецька княгиня. Картина з історії XVI ст.» 1892 р. видання, «Молоді роки Сигізмунда Старого» 1898 р. видання, «Ян Осторог: життя і лист про виправлення Речі Посполитої. Дослідження з політичної літератури XVI ст.» 1884 р. видання. Свідченням того, що вчений також був зацікавлений, деякою мірою, історією Польщі XVIII ст., є його робота «М. Грель. Картина на тлі епохи станіславівської з додаванням списку видань Греля» 1896 р. видання, яка присвячена видатному видавцю польських книг тієї епохи. Варто також відзначити спільне з іншим варшавським істориком О. Яблоновським видання «Історичних джерел» у 22 томах, опубліковане протягом 1876–1897 рр., яке наявне в досліджуваних фондах.

Також нами був виявлений цілий ряд праць провідного історика варшавської історичної школи Т. Корзона (1839–1918). У надрах бібліотеки знаходяться його два підручники із всесвітньої історії: «Історія Нового часу» у двох томах, виданих у 1901 і 1903 рр. та «Новітня історія 1788–1805. Доповнена літописом XIX ст.» 1906 р. видання. Однак найбільший інтерес для нас становлять фундаментальні монографічні та узагальнюючі дослідження вченого: шеститомна «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа (1768–1794)» 1897 р. видання, тритомна «Історія воєн і військової справи в Польщі» 1923 р. видання, тритомна «Доля і недоля Яна Собеського 1629–1674» 1898 р. видання [14] та «Костюшко. Біографія з документів….» 1894 р.

Для дослідників військової історії та історії козацтва найцінніша «Історія воєн та військової справи в Польщі…» [15]. Праця охоплює польську військову історію від найдавніших часів до 30-х р. XIX ст. Другий том висвітлює військово-історичні події в Речі Посполитій 1572–1699 рр., зокрема, молдовські походи, Інфляндську та польсько-московську війну, де в контексті історії польського війська згадуються українські козаки, їх кількість та, деякою мірою, описується участь козаків в тогочасних військових подіях. Однак історик доволі детально описує події 1648–1654 рр., оскільки вони являються ключовими у військовій історії XVII ст.

Серед історичної полоністики університету було виявлено і досліджено праці відомого польського історика, представника варшавської історичної школи В. Смоленського (1851–1926): «Історія польського народу» (під псевдонімом Грабеньський) 1897 р. видання, «Інтелектуальний переворот в Польщі XVIII ст.» 1891 р. видання, «Місце Валеріана Калінки в історіографії польській» 1887 р. видання та тритомне видання «Історичних творів» 1900–1901 рр. Особливий інтерес для дослідників історіографії становлять останні дві роботи історика. В першій В. Смоленський у загальних рисах окреслює життєвий шлях, суспільно-політичні погляди та науковий внесок В. Калінки [23]. Не менш важливі історіографічні напрацювання варшавського історика знаходяться у тритомному збірнику, який зберігається в бібліотеці НДУ. В третьому томі збірника містяться розвідки, присвячені історикам XIX ст. К. Яроховському (1828–1888), А. Рембовському (1848–1906). Однак найбільш цінне в даному томі дослідження присвячене історії розвитку польської істо-

ріографії кінця XVIII–XIX ст. під назвою «Історичні школи в Польщі: основні напрями поглядів на минуле» [22]. Другий том «Історичних праць» в розділі «Наукові і літературні товариства в Польщі XVIII ст.» присвячений історії розвитку історичної науки XVIII ст. [21].

Також нами було виявлено в бібліотеці всього два дослідження представника молодшого покоління варшавської історичної школи, історика політичних доктрин і шляхетського парламентаризму Польщі, бібліотекаря Бібліотеки Красінських у Варшаві А. Рембовського (1847–1906): «Конфедерація і рокош» 1896 р. видання та «Додатковий матеріал до історії конституції в князівстві Варшавськім. Історично-політичне дослідження» 1896 р. видання [19–20].

Проведене дослідження історичної полоністики бібліотечного зібрання фундаментальної бібліотеки НДУ ім. Миколи Гоголя дозволило точно встановити статичні дані комплексу праць вчених краківської і варшавської історичних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. та їх тематичне спрямування. Було встановлено, що творчий доробок істориків у відсотковому відношенні становили такі частки в складі історичної полоністики: М. Бобжинський – 3%, С. Смолька – 5%, С. Тарновський – 7%, Ю. Шуйський – 16%, В. Калінка – 3%, Т. Корзон – 17%, А. Павінський – 23%, А. Рембовський – 2%, О. Яблоновський – 17%, В. Смоленський – 7%.

На жаль в бібліотеці університету наявні не всі праці «краківців» і «варшавців», але основні репрезентативні напрацювання вчених, які дозволяють охарактеризувати їх науковий доробок, наявні й досі. Аналіз спадщини істориків показав, що в їх зацікавленнях переважають питання польської історії періоду раннього середньовіччя (рідше), раннього нового часу та XVIII ст. Особливе місце серед праць істориків того періоду займали узагальнюючі праці з історії Польщі з авторським поглядом на історію, які викликали резонанс в наукових колах та широких масах громадськості, як це було з «Нарисом історії Польщі» М. Бобжинського чи «Історією Польщі…» Ю. Шуйського.

Таким чином можемо констатувати, що полоністичне зібрання бібліотеки НДУ є унікальним за складом і змістом, являється однією із національних перлин книжкових зібрань нашої Батьківщини, а тому потребує подальшого детального вивчення й опрацювання.

ПОСИЛАННЯ

1. Костенко І., Тимбровська Г. «Polonica» університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2002. – С. 50–51.
2. Лавровський Н. Отчет обь окрытіи Историко-филологичаского института князя Безбородько и о состояніи лицея и гімназіи за 1874/1875 годь // Известия историко-филологичаского института князя Безбородько вь Нежине. – К., 1877. – С. 9–10.
3. Морозов О. Стародруки з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. Друга половина XVIII – початок XIX ст. Каталог. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 180 с.
4. Морозов О. До питання про масове вилучення книжкових пам'яток із бібліотечної колекції Ніжинського державного педагогічного інституту ім. В.М. Гоголя в 1934–1936 роках // Ніжинська старовина. – Вип. 15(18). – Ніжин, 2013. – С. 73–79.
5. Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції «POLONIKA»: забута перлина університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2007. – С. 64–78.
6. Ребенок В. Польські історичні стародруки XIX – початку XX ст. у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя. // Сіверщина в історії України. – 2017. – Вип. 10. – С. 302–305.
7. Ważenowa A. Historycy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego 1869–1915: nauka i polityka. – Lublin: Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 2016. – 418 s.
8. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zaryse. – T. II. – Warszawa, 1880.– 397 s.
9. Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe. – Serya III. – T. I. Pisma polityczne – Kraków, 1885.– 415 s.
10. Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe. – Serya I. – T. VII. Literatura i krytyka. Sprawy Akademii Umiejętności.Mowy.Niekrology. Fragmenta. – Kraków, 1889. – 571 s
11. Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe. – Serya II. – T. IX. Historya Polska. – Kraków, 1889. – XIII–438 s.
12. Jabłonowski A. Pisma. – T. II. Kresy ukrainne – Warszawa: Wende, 1910. – 346 s.
13. Jabłonowski A. Pisma. – T. III. Ukraina. – Warszawa: Wende, 1911. – 369 s.
14. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – Kraków, 1898. – T. I – 586 s.
15. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowsci w Polsce. – T. II. – Lwow – Warszawa – Kraków, 1923. – 522 s.
16. Pawiński A. Zrodła dziejowe. Początki panowania w Polscie Stefana Batorego 1575–1577. Listy, uniwersały, instrukcye. – Warszawa, 1877. – T. IV. – 3 – XXXVII – 292 s.
17. Pawiński A. Zrodła dziejowe. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. – T. VIII. – Warszawa, 1881.– IX – 470 s.
18. Rebenok V.Ukrainian Cossacks in the battle of Tsetsora and the Khotyn war in scietific works of Józef Szujski// Східноєвропейський історичний вісник – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика» – 2018. – Вип. 9. – С. 27–36.
19. Rembowski A. Konfederacya i rokosz. – Warszawa, 1896. – LXXVI – 459 s.
20. Rembowski A. Pszyczynek do dziejów konstytucyjnych księstwa Warszawskiego. Studium historyczno-polityczne. – Kraków, 1896. – 124 s.
21. Smolenski W. Pisma historyczne. – T. II. – Kraków, 1901.– 483 s.
22. Smolenski W. Pisma historyczne. – T. III. – Kraków, 1901. – 507s.
23. Smolenski W. Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej. – Warszawa, 1887. – 44 s.
24. Smolka S. Szkice historyczne. Seria pierwsza. – Warszswa, 1882. – 361 s.
25. Szujski J. Die Polen und Ruthenen in Galizien. – Win, 1882. – 282 c.

Ребенок В.В. Труды ученых краковской и варшавской исторических школ в составе полонистического собрания XIX – начала XX в. библиотечного фонда Нежинского государственного университета им. Николая Гоголя

В статье автор осуществил статистический анализ польской старопечатной литературы XIX – начала XX в. в фондах библиотеки Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя, осветил содержание и состав имеющихся в них работ ученых краковской и варшавской исторических школ и, в целом, очертил для исследователей имеющееся в библиотеке историографическое наследие представителей ведущих польских научных школ второй половины XIX в. для активизации их дальнейшего исследования и введения в научный оборот.

Ключевые слова: *библиотека, полонистика, краковская и варшавская исторические школы, картотека.*

Rebenok V.V. Scientific works of Krakow and Warsaw Historical Schools as a part of the Polonistic Assembly in the XIX – early XX centuries in the funds of Nizhyn State University named after Mykola Hohol

The author has carried out a statistical analysis of early-printed Polish books of the XIX and early XX centuries, which are available in the funds of the library of Nizhyn State University named after Mykola Hohol, as well as highlighted the contents and composition of available works of scientists from Krakow and Warsaw Historical Schools and, in general, outlined for researchers the historiographical heritage of the representatives of leading Polish scientific schools of the second half of the XIX century, provided in the library, in order to intensify their further investigation and introduction into scientific discourse.

Key words: *library, Polonistic, Krakow and Warsaw Historical Schools, card index.*

28.02.2019 р.

УДК 726:2–523.6«Карташевський»

С.Б. Юрченко

АРХІТЕКТОР АНТОН КАРТАШЕВСЬКИЙ – АВТОР ПРОЕКТУ ДЗВІНИЦІ МГАРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

В статті йдеться про проект дзвіниці Мгарського монастиря архітектора Антона Карташевського.

Ключові слова: *архітектор Антон Карташевський, Мгарський монастир.*

Видатний український мистецтвознавець Стефан Таранушенко присвятив своє життя дослідженню та фіксації пам'яток дерев'яного зодчества Лівобережної України. Об'їжджаючи різні місцевості, дослідник також фотографував цікаві артефакти, що привертали його увагу. Так, перебуваючи у 1930 році в Лубнах, він відзняв проект дзвіниці Мгарського монастиря, який на той час знаходився у місцевому краєзнавчому музеї. В особистому фонді Таранушенка зберігся фотовідбиток, зроблений, очевидно, контактним способом зі скляного негативу [1]. Оригінал проекту, на жаль, до наших днів не зберігся, тому вивчення його єдиного знімку (Іл. 1) є важливим як для дослідження історії формування архітектурного комплексу Мгарського монастиря, так і для заповнення білих плям в українській історико-архітектурній науці взагалі. Після сканування надпотужним сканером із високою розподільчою здатністю та комп'ютерної обробки зображення вдалося прочитати написи, зроблені на кресленні. Так, у верхній частині аркуша написано: «Фасад с планами каменной колокольни для построения в Лубенском Преображенском монастыре». У правому верхньому куті вміщено погодження тодішнього єпископа: «1839 марта 16 дня. Господь Бог да благословит истечение богоугоднаго намерения построить колокольню по сему плану к украшению и благолепию обители. Гедеон епископ Полтавский и Переяславский». У правому нижньому куті проект підписано автором: «Бывший Полтавским губернским архитектором коллежский советник кавалер А. Корташевский» (Іл. 2).

Антон Іванович Карташевський (в авторському підписі під проектом дзвіниці прізвище написане через «о») – один із провідних архітекторів України доби класицизму. Дати народження та смерті зодчого не встановлено. Найбільш ранньою відомою його роботою є проект медико-хірургічної школи у Петербурзі, що датується 1790-ми роками [2, с. 127]. Перші два десятиліття XIX ст. він працював у Полтаві та на Чернігівщині; за його проектами зведено значну частину споруд у центрі Чернігова [3, с. 174]. Олександр Половцов у відповідній статті про зодчого в «Русском биографическом словаре» вказує, що у 1824–1830 рр. А. Карташевський обіймав посаду Полтавського губернського архітектора, а також називає його братом сенатора Григорія Івановича Карташевського [4]. Цікавим фактом його біографії є згадана у особистому підписі титулатура «кавалер», що свідчить про наявність у зодчого якоїсь нагороди, можливо – ордена. Датування креслення 1839 р. свідчить про те, що в цей час архітектор ще був активний та складав проекти. Таким чином, із відомих його робіт проект дзвіниці Мгарського монастиря на даний час є найпізнішою.

Особливо слід відзначити високий рівень креслярської культури Карташевського. Пропорції як цілого об'єму дзвіниці, так і окремих деталей свідчать про хорошу професійну підготовку зодчого та про глибоку обізнаність в правилах класицистичної архітектури, а впевнено прокреслені деталі видають руку досвідченого майстра.

Дзвіниця Мгарського монастиря вперше була описана у «Румянцевському описі Малоросії» у 1769 р. Тут згадано про просту дерев'яну споруду на стовпах, «при ней часи полусутковие простие» [5, с. 160].

Опис монастиря кінця XIX ст. подає, що існуюча мурована дзвіниця закладена у 1837, а закінчена у 1844 р. на місці попередньої, також мурованої, яка довгий час залишалася недобудованою і тому прийшла у поганий стан. З огляду на дату, зазначену на проекті, вказаний в описі рік початку будівництва виглядає як малоймовірний.

Дзвіниця Мгарського монастиря належить до певної групи із трьох споруд, що пов'язані між собою завдяки спільним рисам планово-просторового вирішення, подібним композиційним прийомам та характерним елементам і деталям фасадів.

Найбільш ранньою у групі є Введенська церква-дзвіниця у Охтирці (Іл. 3), збудована та освячена у 1784 р. Автором проекту був відомий слобожанський архітектор, уродженець м. Охтирки П.А. Ярославський [7, с. 436]. За об'ємно-просторовою композицією це центрична у плані триярусна споруда. План нижнього ярусу являє собою хрестоподібну будівлю, що складається із окремих ізольованих компартиментів та вписана у коло. Торці виділено ризалітами та акцентовано двохуступчастими портиками, спарені колони яких підтримують трикутні фронтони. Ззовні нижній ярус утворює масивний стилобат, з якого виростають значно менші за діаметром другий та третій яруси, що призначені для розміщення дзвонів. По поздовжній та поперечній осях, орієнтованих за сторонами світу, йдуть високі аркові прорізи, натомість по діагональних осях в фасадних стінах влаштовано півкруглі ніші. Простінки фланковано спареними колонами, що поставлені на масивні п'єдестали та підтримують крепований вінцевий карниз великого виносу. Завдяки гарним пропорціям та продуманим співвідношенням мас цілого та деталей споруда виглядає дуже гармонійною та виразною, а глибоке світлотіньове моделювання, що утворилося внаслідок застосування крупних виступаючих елементів у різних ракурсах, ставить пам'ятку в ряд найбільш виразних та довершених прикладів архітектури раннього класицизму на Слобожанщині.

Загальновідомим є факт подібності мгарської та полтавської монастирських дзвіниць. Остання збудована у 1786 р. [6, с. 779]. Порівнюючи архітектуру обох пам'яток, можна прийти до висновку, що у вирішенні полтавської

дзвініці (Іл. 4) спостерігається розвиток об'ємної композиції, основи якої закладено в Охтирці, в бік вертикалізації та монументалізму мас із одночасною компактизацією плану. У нижньому ярусі зменшено площу плями забудови, проте залишено центричність шляхом округлення кутів. Співвідношення ярусів по висоті та масивності відрізняється від охтирського першоджерела зібраністю та сконцентрованістю, хоча виразна уступчастість об'єму в цілому зберігається. У верхній частині додано невисокий четвертий ярус, призначений для розміщення годинника та оформлений вертикальними волютами, встановленими по осях колон. Характер архітектурного декору, незважаючи на подібність форм, помітно відрізняється меншою об'ємністю та більшою площинністю. Деякі елементи виглядають надто спрощеними. Це стосується, передусім, вінцевого карнизу нижнього ярусу. Значна подібність як композиційних засобів, так і окремих деталей дозволяє висловити припущення, що автором полтавської дзвініці був також П.А. Ярославський.

Перша мурована дзвіниця Мгарського монастиря, як вже згадувалося, розпочата будівництвом у 1785 р. [7, с. 236]. Судячи із напису на проекті, треба здогадуватися, що існуюча споруда зведена на її місці; опосередковано про це свідчить характер пізньокласицистичного декору, що вжитий у проекті та реалізований в натурі. Цілком імовірно також, що при будівництві першої мурованої будівлі було використано проект полтавської дзвініці того ж автора. А. Карташевський був молодшим сучасником П. Ярославського, імовірного автора проекту полтавської дзвініці, до того ж обоє належали до т. зв. «Попівської академії» відомого слобожанського просвітителя А. Паліцина [8, с. 134], тому, можливо, саме цим можна пояснити той факт, що його було запро-

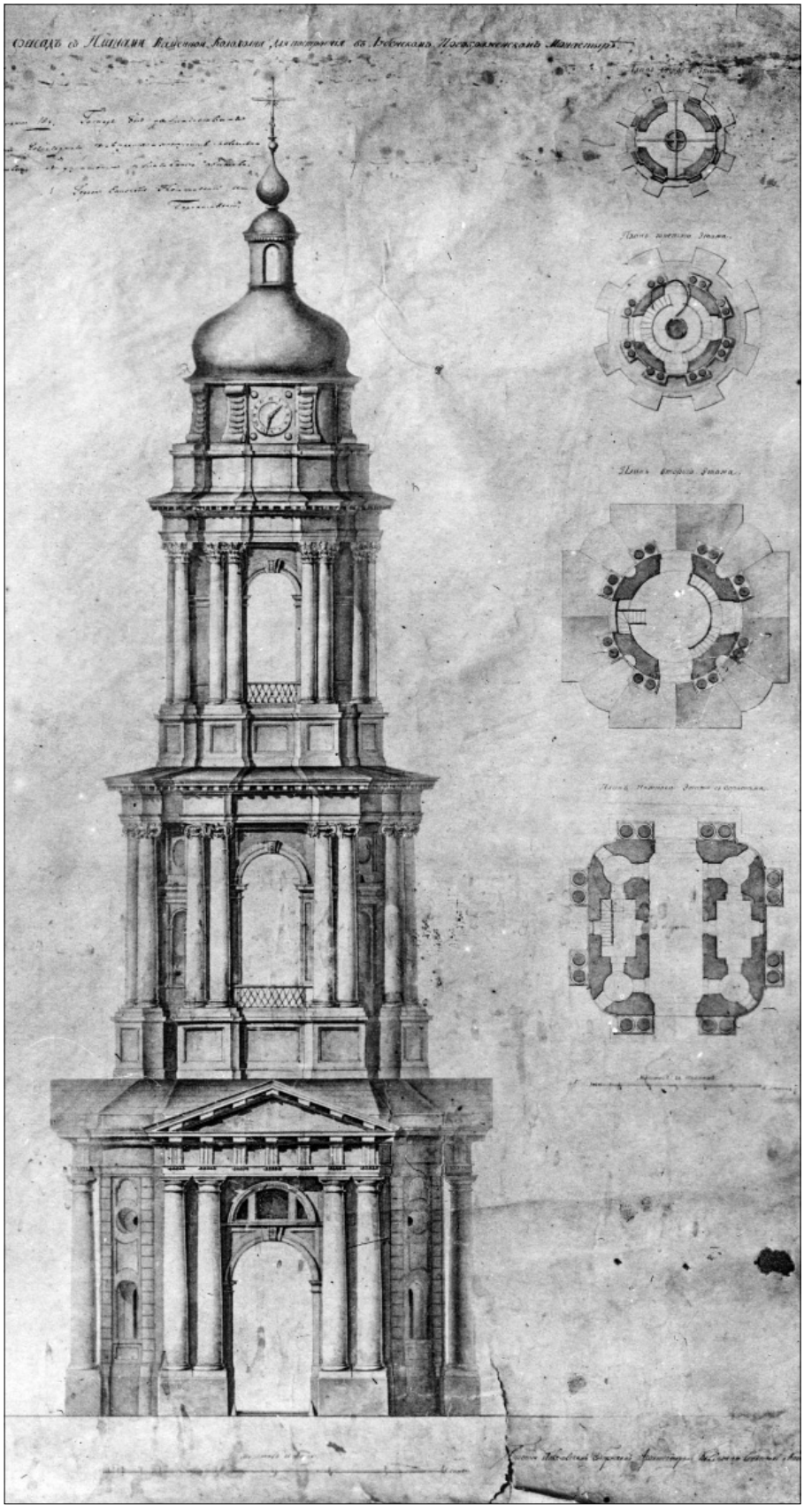

Іл. 1. Проект дзвініці Мгарського монастиря. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. 278, спр. 651, фото № 241

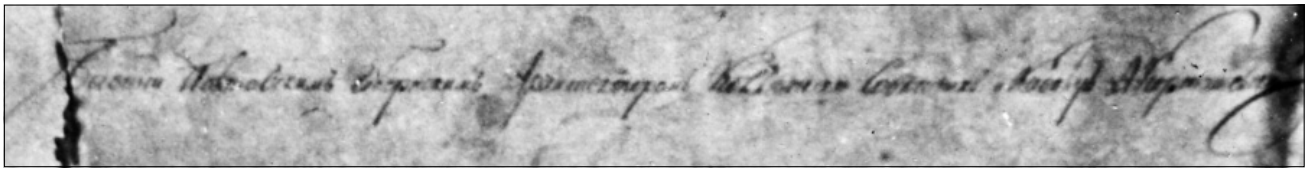

Іл. 2. Автограф А. Карташевського

Іл. 3. Введенська церква-дзвіниця у Охтирці. Фонд НДІТІАМ, негатив № 290327. 1961 р.

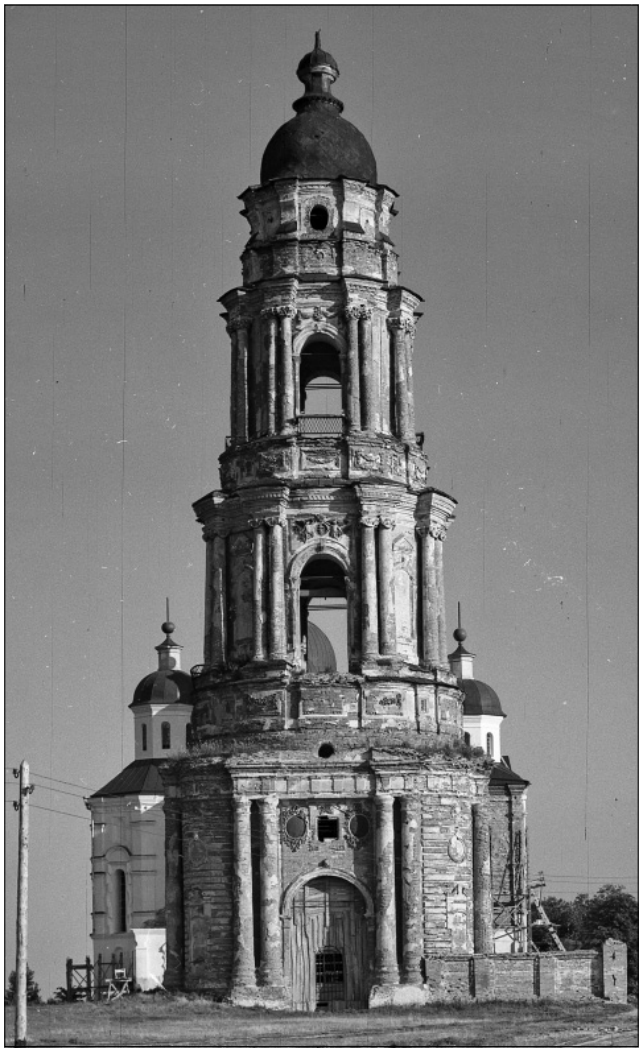

Іл. 4. Дзвіниця Полтавського монастиря. Фонд НДІТІАМ, негатив № 28733. 1953 р. Фотограф В.Г. Кацин

шено для розробки проекту у Мгар.

Антон Іванович виявив неабиякий такт та повагу до творчої спадщини свого попередника. Ним було повністю збережено планове та об'ємне рішення, реалізоване в Полтаві (Іл. 5). Проте слід відмітити і суттєві розбіжності в архітектурі двох будівель. Так, спарені колони за пропорціями та малюнком профілів повністю відповідають класичним зразкам, вінцевий карниз першого ярусу доповнено модульйонами на тригліфах, що надало пам'ятці рис більшої виразності та монументальності. Замість ускладнених наличників у простінках застосовано двоярусну композицію, що складається з високої півкруглої в плані ніші внизу та овальної плаской вгорі, обидві розділені невеликим карнизом.

Заслуга А.І Карташевського полягає у тому, що в умовах згасання класицизму йому вдалося створити досконалий та виразний архітектурний твір.

ПОСИЛАННЯ

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 278, спр. 651, фото № 241.

2. Евсина Н.А. Проекты учебных зданий в России XVIII века // Русское искусство XVIII века. – М.: Искусство, 1968. – 312 с.

3. Тимофієнко В.І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – 478 с.

4. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/.

5. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – № 4. – Полтава, 1888.

6. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – 1024 с.

7. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.

8. Записки В.И. Ярославского // Киевская старина. – № 9. – 1887.

Іл. 5. Дзвінниця Мгарського монастиря. Фонд НДІТІАМ, негатив № 28814. 1954 р. Фотограф В.Г. Кацин

Юрченко С.Б. Архитектор Антон Карташевский – автор проекта колокольни Мгарского монастыря

В статье идёт речь о проекте колокольни Мгарского монастыря архитектора Антона Карташевского.

Ключевые слова: *архитектор Антон Карташевский, Мгарский монастырь.*

Yurchenko S.B. An architect Anton Kartashevs'ky is an author of project of bell tower of monastery in Mhar

In the article speech goes about the project of bell tower of monastery in Mhar of architect Anton Kartashevs'ky.

Key words: *architect Anton Kartashevs'ky, monastery in Mhar.*

08.04.2019 р.

УДК 351.853.1:159.955.1(477) (045)

О.В. Вечерська
Ю.Г. Головатенко

ОСОБЛИВОСТІ МОНІТОРИНГУ ПІДЗЕМНИХ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Стаття присвячена проблематиці збереження пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, а саме їх моніторингу як важливого засобу, що забезпечує отримання в режимі реального часу інформації про стан кожної пам'ятки та динаміку його зміни. Розглянуто особливості здійснення моніторингу підземних пам'яток, характер і специфіку професійного інструментарію пам'яткоохоронців, що забезпечує ефективне здійснення цих завдань.

Ключові слова: *пам'ятки, моніторинг, підземні споруди, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.*

На території Києво-Печерської лаври протягом століть формувався розгалужений комплекс різноманітних за функціональним призначенням та конструктивними особливостями підземних споруд, який був невід'ємною частиною монастиря – це культові, господарські, інженерні, фортифікаційні споруди. Найбільш давні та відомі з них – культові споруди, розташовані на Нижній території Лаври – лабіринти Ближніх та Дальніх печер, пройдені в товщі пісковику Дальньопечерного та Ближньопечерного пагорбів відповідно.

У процесі їх освоєння та використання спочатку у якості монастиря і місця молитовного усамітнення, потім монастирського кладовища, пізніше – місця паломництва, а за радянських часів – як експозиційного об'єкта, і, насамкінець, за часів незалежності України та після передачі печер монастирю як одночасно і культового, і паломницького та експозиційного об'єктів, питання їх збереженості завжди було у центрі уваги пам'яткоохоронців.

З огляду на статус пам'яток, що його мають підземні споруди, з метою їх збереження нагальним постає питання впровадження надійної системи їх моніторингу, особливо технічного стану. Для забезпечення оптимальних умов збереження цього унікального історично-архітектурного комплексу підземних споруд, що є невід'ємною частиною Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, сектором моніторингу Заповідника здійснюється багаторічне спостереження за цими об'єктами, дослідження факторів впливу на їх технічний стан.

Для цих пам'яток, з огляду на природні особливості їх розташування, дуже важливими є питання інженерного захисту їхніх комплексів та територій, на яких вони зосереджені, а також інженерного моніторингу. Цьому присвячені публікації провідних український фахівців, таких як Ю. Маслов [1], В. Рибін з колегами В. Боковим, І. Черевко та ін. [2; 3], М. Демчишин та Н. Соковніна з колегами [4]. Певним підсумком таких напрацювань стали матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Пробле-

ми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику», яка відбулася в Києві 5–7 листопада 2013 р. [1].

Метою цього дослідження є обґрунтування здійснюваних Заповідником заходів щодо визначення і впровадження оптимальних умов збереження підземних споруд Києво-Печерської лаври. З цим пов'язані завдання – аналіз результатів проведеної в останні роки практичної роботи і систематизація отриманої інформації для її практичного застосування.

Підземні пам'ятки Києво-Печерської лаври (а це і сакральні печерні комплекси, і різноманітні за своїм призначенням підземні споруди) – своєрідний різновид нерухомої культурної спадщини, який потребує окремої уваги і окремого підходу до їх збереження. Особливістю підземних пам'яток є відсутність наземної частини (за виключенням входів до них) і знаходження конструктивних елементів (стіни, склепіння) в ґрунтовому масиві; досить часто ґрунтовий масив відіграє роль конструкцій.

Для інженерного захисту, утримання та збереження цих унікальних пам'яток протягом майже тисячолітнього періоду їх існування поступово та безперервно набувався специфічний досвід, що заклав підвалини своєрідної методики обстеження печерних комплексів. За період їх музейного функціонування визначились і певні правила регуляції температурно-вологісного режиму.

Слід відзначити, що проблема збереження підземних комплексів є не тільки практичною, а й теоретичною. На сьогодні не існує методів, методик, правил та норм, будь-яких методичних та регуляторних документів з питань їх дослідження та збереження. Застосування затверджених нормативних документів не завжди є прийнятним щодо підземних комплексів. Тобто заходи, спрямовані на їх збереження, мають розроблятись і виконуватись не завжди згідно з чинними нормативними документами. Розробка проектної документації на реставрацію та інженерний захист території може відходити від загальних вимог, тобто передбачається розробка компенсаційних заходів, які розробляються не нормовано, а індивідуально, під кожен конкретний об'єкт.

Організаційно моніторинг пам'яток у Заповіднику влаштовано наступним чином. Для системної роботи щодо вивчення, збереження, інвентаризації (паспортизації) цих історичних об'єктів у службі головного архітектора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 1989 р. було створено окрему адміністративну одиницю. Унаслідок низки структурних трансформацій (оптимізацій, реструктуризацій та скорочень) робота по виявленню, вивченню та опрацюванню архівних матеріалів, постійний нагляд за технічним станом підземних споруд, температурно-вологісним режимом з метою розробки рекомендацій щодо оптимальних умов їх збереження, вивчення та розробка пропозицій щодо їх музеєфікації здійснювалася працівниками відділу охорони та моніторингу пам'яток культурної спадщини, а пізніше – науково відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. За період здійснення пам'яткоохоронної діяльності відповідними структурами Заповідника було розроблено та організовано певну систему моніторингу пам'яток архітектури за схемою «діагноз-прогноз-адміністрування (управління)» [5, с. 31–33].

Моніторинг технічного стану підземних споруд було започатковано ще у 1992 р., однак проводився він нерегулярно, залежно від кліматичних умов (у сніжні зими у більшість підземних споруд було важко потрапити). З 2007 р. введені спостереження за температурно-вологісним режимом, з 2015 р. на «показових» підземних спорудах (споруди відрізняються за глибиною закладання, конструктивними особливостями, місцем розташування і т. д.) запроваджується посилений (регулярний) моніторинг температурно-вологісного режиму, змін у технічному стані тощо.

З врахуванням накопиченого досвіду, нагальних потреб і наявних можливостей робота в рамках моніторингових досліджень підземних споруд здійснювалась за методикою, яка базується на таких константах: вивчення (збір інформації про об'єкт/об'єкти), обстеження об'єкта/об'єктів; завданням обстеження споруди – пам'ятки архітектури є з'ясування актуального технічного стану. При обстеженні споруди має бути встановлено геометричні параметри споруди, тип будівельних конструкцій, вид будівельних матеріалів, стан будівельних елементів, проведення ремонтних робіт.

Огляд починається з вивчення наявної технічної документації, інвентаризаційних матеріалів, паспортів споруди, матеріалів технічної експертизи та попередніх оглядів. Окрім того, необхідно обстежити внутрішнє планування споруди, благоустрій території. При цьому здійснюється спостереження за станом (з застосуванням різних технічних методів), а також вивчаються температурно-вологісний режим, вологість конструкцій, зміни у технічному стані (перевіряються маяки, замокання, підтоплення тощо), вміщуюче середовище (ґрунтовий масив).

За роки спостережень визначено основні чинники впливу на стан підземних споруд і розділено їх на зовнішні (природні з накладеними на них техногенних – інфільтрація атмосферних опадів, аварії на водонесучих мережах тощо) та внутрішні (порушення мікроклімату) [6, 7].

Поряд з тим, до моніторингу підземних споруд застосовуються і загальні принципи будівельного моніторингу, як і щодо наземних пам'яток. Відмінністю є врахування більшої кількості чинників негативного впливу.

На збереженість підземних споруд і на їх автентичність опосередковано впливає відсутність комплексного, відповідального та зваженого підходу до проведення будь-яких земляних та будівельних робіт, що проводяться над підземними спорудами. Особливої шкоди може завдати прийняття проектних рішень, що не відповідають історичним даним, при проведенні ремонтно-реставраційних робіт в підземних спорудах як об'єктах культурної спадщини.

Підземні споруди Верхньої лаври (глибина закладання склепінь від денної поверхні становить 1–7 м) вміщені в товщі лесових ґрунтів, які мають особливі властивості – в сухому стані доволі міцні, при перезволоженні здатні до просідання (втрачають структуру). Печерні комплекси висічені у т. зв. пісковиках (пісок, зцементований глинистим мінералом), які при перезволоженні також втрачають міцність. Одним з головних чинників впливу на технічний стан підземних пам'яток є саме перезволоження ґрунтового масиву внаслідок дії як природних (інфільтрація атмосферних опадів, утворення та розповсюдження тимчасових водоносних горизонтів), так і техногенних (полив, витоки з комунікацій) чинників. Також на вологість конструкцій впливають мікрокліматичні умови внутрішнього простору підземних об'єктів, які в свою чергу залежать від низки чинників. Таким чином, дослідження вологості конструктивних елементів підземних пам'яток та її зміни під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів є одним з визначальних для розробки заходів з оптимального режиму експлуатації підземних пам'яток з метою їх збереження.

Практика спостережень показала, що влаштування будь-яких видів вентиляції в підземних спорудах повинно бути регульованим для перешкоджання потрапляння до внутрішнього простору підземних споруд перезволоженого повітря.

Як показав досвід та результати спостережень, одним з негативних чинників, що впливають на незадовільний стан підземних споруд в цілому та порушення температурно-вологісного режиму зокрема, є влаштування так званої «сануючої штукатурки» під час проведення ремонтно-реставраційних робіт у 2003–2004 рр., зокрема у підземних спорудах № 4, 6 з метою їх осушення. В умовах постійного притоку вологи (замокання в підземній споруді № 6, нерегульована вентиляція та замокання в підземній споруді № 4) цей штукатурний шар сприяє утворенню конденсату та акумулює його в собі.

За результатами проаналізованих даних проведених спостережень можемо зробити висновок, що у зв'язку з великою кількістю чинників, що впливають на мікроклімат кожного окремого об'єкта, підхід до кожної споруди повинен бути індивідуальним. На даний час для підтримки в підземних спорудах оптимального температурно-вологісного режиму вироблено певні рекомендації. На основі проведених досліджень сформульовано кілька критеріїв оптимального режиму експлуатації:

Регулювання температурно-вологісного режиму передбачає:

- дотримання певної температури при провітрюванні (провітрювання необхідно проводити в сухі дні, коли різниця температур зовнішнього повітря та повітря усередині приміщення не виходить за межі 2°С); у спекотні дні провітрювання не рекомендується (внаслідок різниці температур на холодних склепіннях миттєво випадає конденсат, що сприяє перезволоженню приповерхневих шарів цегли і подальшої її деструкції та росту грибів);

- регулювання вентиляції (в спекотні дні зачиняти, в прохолодні – відкривати);

- морозне висушування внутрішнього об'єму (з метою пригнічення росту та утворення колоній паразитичних мікроорганізмів);

- гідроізоляція конструкцій підземних споруд зовні, у т. ч. і благоустрій денної поверхні;

- теплоізоляція конструкцій підземних споруд ззовні.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі базуються на розумінні принципових відмінностей між наземними й підземними архітектурними пам'ятками. Оскільки за низкою конструктивних ознак підземні споруди суттєво відрізняються від наземних, то методика проведення їх моніторингу потребує значного коригування. Наприклад, відсутність фасадів у цих пам'ятках значно звужує можливості візуального та інструментального обстеження конструкцій підземної споруди. І, навпаки, надзвичайного значення набуває будова та стан середовища вміщення підземної споруди, тобто ґрунтового масиву її залягання сукупно з усім його природним (ґрунтові води, рослинність тощо) та техногенним (інженерні мережі та споруди) змістом.

За результатами проведених досліджень та враховуючи історичний досвід згідно з виявленими історичними даними можна зробити висновки, що до чинників, що суттєво впливають на технічний стан, а відповідно і збереженість автентичності підземних споруд Верхньої Лаври, відносяться:

- прийняття проектних рішень, що не відповідають історичним даним, при проведенні ремонтно-реставраційних робіт у підземних спорудах – об'єктах культурної спадщини;

- відсутність комплексного, відповідального та зваженого підходу до проведення будь-яких земляних та будівельних робіт (у т. ч ремонтно-реставраційних, інженерних, щодо благоустрою території), що проводяться на денній поверхні над плямою забудови підземної споруди або в безпосередній близькості від неї;

- аварії на водонесучих мережах;

- порушення умов оптимального температурно-вологісного режиму в підземних спорудах.

Для отримання достовірних, вичерпних даних науково обґрунтованого моніторингу підземних споруд-пам'яток необхідні комплексні дослідження переміщення вологи в ґрунтах зони аерації та будівельних матеріалів, деформаційних процесів ґрунтів вміщення підземних споруд, основ споруд та схилів, мікроклімату та циркуляції повітря в об'ємах підземних споруд. Паралельно повинні проводитись спостереження за станом пам'яток, роботою гідротехнічних споруд, за рівнем ґрунтових вод.

Таким чином, відповідно до наведених факторів необхідними заходами щодо збереження підземних споруд як об'єктів культурної спадщини, є:

- більш обґрунтований підхід до прийняття проектних

рішень при проведенні ремонтно-реставраційних робіт в підземних спорудах як об'єктах культурної спадщини, з урахуванням історичних даних (як наявних, так і нововиявлених), відповідності поставленим завданням властивостей сучасних будівельних матеріалів;

- комплексний, відповідальний та зважений підхід до проведення будь-яких земляних та будівельних робіт (у т. ч ремонтно-реставраційних на інших об'єктах, інженерних, по благоустрою території), які проводяться на денній поверхні над плямою забудови підземної споруди або в безпосередній близькості від неї;

- прокладення всіх водонесучих мереж, що знаходяться на території в безпосередній близькості від підземних споруд і інших пам'яток, у футлярах, за принципом «труба в трубі» для зниження ризику руйнівного впливу витоків води під час аварій;

- для уникнення впливу зосереджених замокань конструкцій підземних споруд здійснювати систематичний контроль за прибиранням снігу;

- підтримання умов оптимального температурно-вологісного режиму в підземних спорудах шляхом регулювання вентиляції;

- мінімалізація навантажень, особливо від руху транспорту, на денній поверхні над плямою забудови підземних споруд.

Накопичений досвід діяльності сектору моніторингу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника переконливо засвідчує, що ефективне збереження пам'яток потребує комплексу науково-дослідних, науково-вишукувальних і науково-проектних робіт та виробничих заходів, спрямованих на забезпечення їх цілісності, відповідності критеріям історизму і автентичності.

ПОСИЛАННЯ

1. Маслов Ю. Проблемы сохранения объектов культурного наследия исторического центра Киева в условиях возрастающего эколого-техногенного риска // Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В.М. Шестопалова, М.Г. Демчишина, В.О. Кендзери, Ю.О. Маслова. – К.: Фенікс, 2013. – С. 70–84.

2. Рибін В., Скальський О., Кожан Є., Молочкова Н. Гідрогеологічний моніторинг Національного заповідника «Софія Київська» // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання». – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2013. – С. 418–424.

3. Рыбин В., Боковой В., Куцыба В., Черевко И. Инженерная защита Киево-Печерской лавры от подтопления // Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В.М. Шестопалова, М.Г. Демчишина, В.О. Кендзери, Ю.О. Маслова. – К.: Фенікс, 2013. – С. 109–122.

4. Демчишин М., Соковнина Н., Вдовиченко С., Криль Т., Анацкий А. Инженерная защита территории Киево-Печерского заповедника и его буферной зоны // Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В. М. Шестопалова, М.Г. Демчишина, В.О. Кендзери, Ю.О. Маслова. – К.: Фенікс, 2013. – С. 92–103.

5. Вечерська О. В. Організація моніторингу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Сіверщина в історії України. Наукове видання. – Вип. 10. – К. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – С. 30–33.

6. Черевко І. А., Літвінчук Д. В., Головатенко Ю. Г. Особливості збереження підземних пам'яток Києво-Печерської лаври // Збір. наук. Праць міжнародної науково-практичної конференції «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності». – Київ, 2017. – С. 316–320.

7. Черевко І. А., Головатенко Ю. Г. Збереження підземних споруд Верхньої лаври: критерії оптимального режиму експлуатації // Болховітіновський щорічник – 2012 – К., 2013. – С. 49–60.

Вечерская О.В., Головатенко Ю.Г. Особенности мониторинга подземных памятников Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

Статья посвящена проблематике сохранения памятников Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника, а именно их мониторинга как важного средства, обеспечивающего получение в режиме реального времени информации о состоянии каждого памятника и динамике его изменения. Рассмотрены особенности осуществления мониторинга подземных памятников, характер и специфика профессионального инструментария специалистов, обеспечивающих эффективное осуществление этих задач.

Ключевые слова: *памятники, мониторинг, подземные сооружения, Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник.*

Vecherska O.V., Holovatenko Y.H. Features of monitoring of the underground monuments of National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

The article is devoted to the problems of preservation of monuments of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, namely, their monitoring as an important means for obtaining in real time information about the state of each monument and the dynamics of its change. The peculiarities of the monitoring of underground monuments, the nature and specifics of the professional tools of memorial guardians are considered, which ensures the effective implementation of these tasks.

Key words: *monuments, monitoring, underground structures, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve.*

20.02.2019 р.

УДК 502.6(477–25)

А.І. Звіряка

ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР ПОРТОВОГО МІСТА ОДЕСИ ЯК ОБ'ЄКТ, ЩО ЗАНЕСЕНИЙ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

Стаття присвячена нерухомій культурній спадщині історичного центру м. Одеси в контексті його включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: *об'єкт культурної спадщини, ЮНЕСКО, Одеса.*

Нерухома культурна спадщина України є вагомою частиною світового культурного надбання. Її належне збереження та використання є не тільки одним із напрямів державної політики, але й індикатором, за яким оцінюється наша держава на європейському та міжнародному рівні.

Велика кількість об'єктів культурної спадщини, розташованих на території України, мають виняткову загальнолюдську цінність. Світова спільнота зацікавлена у збереженні таких об'єктів, активізації заходів з їх вивчення, охорони та популяризації.

У 1972 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про захист всесвітньої культурної та природ-

ної спадщини, якою визнано, що окремі об'єкти культурної і природної спадщини народів світу мають виняткову загальнолюдську цінність і, будучи складовою частиною всесвітньої спадщини, потребують участі всього світового співтовариства в їхній охороні [1, с. 8].

З цією метою Конвенцією було запроваджено складання списку об'єктів культурної та природної спадщини виняткової загальнолюдської цінності під назвою «Список всесвітньої спадщини», а також засновано при ЮНЕСКО Міжурядовий комітет з питань захисту культурної і природної спадщини виняткової загальнолюдської цінності під назвою «Комітет всесвітньої спадщини» і його допоміжний орган – Секретаріат (Центр всесвітньої спадщини) [1, с. 8].

Комітетом всесвітньої спадщини було прийнято і, з набуттям досвіду, кілька разів переглянуто й уточнено чинний нині регулятивний документ ЮНЕСКО «Провідні настанови щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину». У цьому документі виписані вимоги, умови, рекомендації та докладні роз'яснення, які стосуються відбору об'єктів, що пропонуються для занесення до Списку всесвітньої спадщини, складу, змісту й оформлення матеріалів досьє щодо таких пропозицій [1, с. 9].

У 1988 р. Україна ратифікувала зазначену Конвенцію і, як її сторона, набула права робити подання на занесення своїх об'єктів культурної та природної спадщини до Списку всесвітньої спадщини, а також взяла на себе зобов'язання забезпечити захист, зберігання, реабілітацію та належну презентацію занесених до Списку об'єктів, вдаючись до вживання відповідних юридичних, адміністративних, наукових, технічних і фінансових заходів [1, с. 9].

Включення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО сприятиме активізації процесу досліджень, збереженню, належному використанню і популяризації об'єктів як частини світової культурної спадщини; сприятиме активізації розвитку туризму та підвищенню міжнародного престижу України у сфері охорони культурної спадщини.

На цей час від України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено 6 об'єктів культурної спадщини: Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра (1990), Ансамбль історичного центру Львова (1998), Геодезична дуга Струве (2005), Резиденція Митрополитів Буковини і Далмації (2011), Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі (2013), Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. – XIV ст. н. е. (Руїни античного міста Херсонес, IV ст. до н.е. – XII ст. н. е. (2013); 1 об'єкт природної спадщини – Букові праліси Карпат (2007).

До Попереднього списку увійшли 16 об'єктів: 12 – культурної спадщини (Історичний центр м. Чернігова IX–XIII ст. (1989), Культурний ландшафт каньйону м. Кам'янець-Подільського (1989), Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисараї (2012), Бахчисарайський палац кримських ханів (2003), Археологічний комплекс «Кам'яна могила» (2006), Миколаївська астрономічна обсерваторія (2007), Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст. (2007), Астрономічні обсерваторії України (2008), Історичний центр портового міста Одеса (2009), Кирилівська та Андріївська церкви (як розширення номінації «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська лавра») (2009), Укріплені поселення на генуезьких торгівельних шляхах від Середземного до Чорного моря (2010), Держпром (Будинок Державної промисловості) (2017); 3 – змішаної культурної та природної спадщини (Могила Тараса Шевченка та Канівський історико-природний музей-заповідник (1989), Дендрологічний парк «Софіївка» (2000), Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (2012); 1 – природної спадщини (Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-нова» (1989).

Місто Одеса занесене до Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878. На державному обліку в м. Одесі перебуває близько 1340 об'єктів культурної спадщини.

До попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2009 р. включено «Історичний центр портового міста Одеси» в межах території колишнього Порто Франко, зокрема, в його прибережній частині, яка охоплює територію в межах вул. Приморської, Преображенської, Буніна і Польської. Найяскравішими елементами номінації є комплекс Приморського бульвару з Потьомкінськими сходами, Одеський оперний театр, Думська площа, Катеринінська площа та Воронцовський палац.

В Одесі розроблено історико-архітектурний опорний план, затверджений наказом Міністерства культури і туризму України від 20.06.2008 № 728/0/16–08 та в складі генерального плану м. Одеси рішенням Одеської міської ради № 6489–VI від 25.03.2015 р., з визначеними режимами використання історичних ареалів та регламентацією містобудівних перетворень. Відповідно до історико-архітектурного опорного плану, територія об'єкта номінації входить до Центрального історичного ареалу та комплексної охоронної зони.

Відповідно до історико-архітектурного опорного плану м. Одеси гранична висота будівель, що виходять на червоні лінії вулиць, не повинна перевищувати 18,6 м від рівня денної поверхні, а висота акцентних будівель на розі кварталів – не вище 21,3 м. Гранична висота будівель, які розміщуються у глибині кварталів, має визначатися математичними розрахунками таким чином, щоб видима з вулиці проекція верхньої частини фасаду нової будівлі за висотою становила не більш ніж 62% висоти фасаду будівлі, яка виходить на червону лінію вулиці.

Дотримання вимог режимів використання центральної частини м. Одеси є вкрай важливим з огляду на процес внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Історичний центр Одеси, відповідно до класифікації,

встановленої Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, належить до категорії «живих історичних міст», які, за своєю природою, еволюціонували та продовжують еволюціонувати під впливом соціально-економічних та культурних змін, що ускладнює будь-яку оцінку щодо критерію автентичності та робить більш проблематичною будь-яку політику збереження» [1, с. 12–13].

Використання території об'єктів номінації та об'єктів всесвітньої спадщини регламентується низкою міжнародних документів, таких як: Конвенцією про охорону всесвітньої культурної природної спадщини (1972 р.), ратифікованою Указом Президії Верховної Ради № 6673–XI від 04.10.88; Рекомендацією із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976 р.); Міжнародною хартією про охорону історичних міст (Вашингтонської хартії, 1987 р.); Рекомендаціями про захист культурної та природної спадщини на національному рівні (1972 р.); Напрямними орієнтирами втілення в життя конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини (переглянуто 1994 р.); Провідними настановами щодо занесення специфічних видів надбань до списку всесвітньої спадщини.

З 2014 р. розпочалась робота по розробці номінаційного досьє «Історичного центру портового міста Одеси», занесеного до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО:

- у 2014 р. – в частині визначення території об'єкта та підстав для його включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

- у 2015 р. – в частині визначення факторів, що впливають на стан збереженості об'єкта;

- у 2016 р. – в частині обґрунтування цінності, автентичності та цілісності об'єкта;

- у 2017 р. – в частині опису складових об'єкта, аналізу буферної зони, проведення порівняльного аналізу об'єкта номінації з об'єктами, включеними до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

У 2016 р. було розпочато роботу над планом управління в частині визначення сучасного стану об'єкта, перспектив вирішення проблемних питань, пов'язаних з охороною та використанням об'єктів номінації, гарантій правового захисту пам'яток, забезпечення їх інтеграції в державні та місцеві програми розвитку; у 2017 р. – в частині проведення аналізу з об'єктами, включеними до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, визначення вимог щодо захисту та управління об'єктом, забезпечення охорони території об'єкта, складання програми наукових досліджень об'єктів культурної спадщини об'єкта номінації; у 2018 р. розглядались питання, пов'язані з моніторингом та презентацією об'єктів, підготовкою фахівців, фінансового забезпечення.

У 2016 р. ТОВ «Науково-виробничий центр «ЕКОСТРОЙ+» зроблено обстеження технічного стану об'єктів культурної спадщини, що розташовані на території об'єкта номінації (196 об'єктів), а 2017 р. ТОВ «Науково-виробничий центр «ЕКОСТРОЙ+» виконувались роботи по визначенню вимог щодо управління об'єктом номінації та складання комплексної програми наукових досліджень об'єктів культурної спадщини об'єкта номінації.

До виконання робіт у 2017 р. була залучена Одеська державна академія будівництва та архітектури по аналізу буферної зони, обстеженню території буферної зони, аналізу видового розкриття об'єкта номінації, обґрунтування меж буферної зони, розробленню схеми видового розкриття об'єктів культурної спадщини в межах об'єкта номінації «Історичний центр портового міста Одеси» та його буферної зони.

На цей час розглядається територія, обмежена вулицями Приморською, Преображенською, Грецькою (з виключенням Грецької площі) і Польською. Площа території об'єкта номінації – 80,267 га, площа буферної зони – 719,95 га.

Дана територія розташована на підвищених позначках приморського плато. Плато прорізано балками, по яких нині пролягають два спуски – Польський і Військовий, та має круті схили з боку моря. Тому силует історичного центру добре проглядається з акваторії Одеської затоки.

Основні елементи міського організму виділені й гармонійно пов'язані завдяки вдалому використанню рельєфу. Згідно проекту, житлова забудова передбачалась на підвищеному плато, порт – на низинній прибережній смузі. Яри використані як спуски від міських кварталів до портових причалів. Широка Карантинна балка призначалась для стрічкового розміщення складів. Таке розмежування сельбищної і виробничої територій у двох рівнях – прогресивне явище для європейського містобудування кінця XVIII ст. Причальну набережну порту з виробничими і складськими будівлями й спорудами обслуговуючого призначення доповнювали висунуті у море пристані, хвилерізи та моли з майданчиками для розміщення підйомних засобів і маяків [2].

Розпланувальна структура в межах історичного центру в XX ст. не зазнала змін і має високу цінність як єдине ціле. Вона повинна зберігатися в тому вигляді, в якому дійшла до нашого часу (траси вулиць, червоні лінії, габарити площ, парцеляція, курдонери, фронти забудови, архітектурні акценти й домінанти, пропорційне співвідношення між шириною вулиці й висотою її забудови, яка виходить на червоні лінії). Дана територія є насиченою з огляду на розташування об'єктів культурної спадщини. Це – найстародавніша частина Одеси, розпланування і забудова якої мають найвищу цінність та ансамблеві якості [2].

Також дана територія відповідає критеріям, визначеним у пункті 7 «Порядку визначення категорій пам`яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14.10.2016 р. № 626, як пам'ятка містобудування національного значення, адже є цілісною містобудівною структурою, унікальною як з огляду загального планувального та об'ємно-просто-

рового рішення, так і з огляду архітектури окремих споруд, благоустрою та малих архітектурних форм.

Специфіка міського середовища Одеси випливала з його статусу адміністративного центру, комерційних і оборонних функцій міста, багатонаціональності населення і демократичного духу цього періоду. У сучасному місті ці характеристики найбільш виражені на території колишнього Порто Франко, зокрема, в його прибережній частині, яка охоплює територію, межі якої визначені вул. Приморською, Преображенською, Грецькою і Польською. У межах цієї території розташована значна кількість пам'яток культурної спадщини національного та місцевого значення та добре збережені архітектурні ансамблі, в тому числі: Приморський бульвар з напівциркульною площею та пам'ятник Дюку де Рішельє, які утворюють композиційну вісь портової частини міста; Думська площа, що фланкує Приморський бульвар на південному сході; Воронцовський палац фланкує бульвар на північному заході; Ланжеронівська вулиця із будівлею Одеського оперного театру [2].

Подаємо критерії, за якими об'єкт номінується на включення до Списку всесвітньої спадщини.

Критерій (I): обґрунтовується значною збереженістю автентичного антропогенного ландшафту, що складається із системи портів, прибережної зони і міської забудови. Історичний центр Одеси зберіг свій автентичний ландшафт, що складається із системи портів, прибережної зони і широкого верхнього плато, прорізаного кількома балками. У цій частині міста також розташовано багато добре збережених історичних будівель, побудованих відомими архітекторами та інженерами. Вона являє собою цілісний історичний ансамбль XIX ст., в якому наявна невелика кількість нових будівель.

Критерій (II): обґрунтовується винятковою збереженістю містобудівної планувальної структури, що збереглася до нашого часу практично без змін. Історичний центр Одеси демонструє унікальне співіснування двох принципів організації міського середовища, представлених системою вулиць і площ, орієнтованих на європейські архітектурні стилі, і системою внутрішніх дворів, що демонструють «одеський традиціоналізм».

Критерій (III): обґрунтовується значним вкладом багатонаціонального населення у розвиток міста, що відображається в архітектурі будівель та топонімічних назвах. Історичний центр портового міста Одеса демонструє рідкісний для України та світу тип історичного розвитку багатонаціонального класицистичного поселення, де різні культурні традиції болгар, греків, вірмен, євреїв, італійців, молдаван, поляків, росіян, румун, татар і українців об'єдналися в одному соціально-культурному середовищі.

Критерій (IV): обґрунтовується значенням збережених архітектурних ансамблів Приморського бульвару, Катерининської та Театральної площ як виняткового зразка культурного ландшафту, сформованого на основі портового міста. Одеса є прикладом культурного ландшафту, в основі якого закладено поєднання природного ландшафту (плато) та класицистичного ансамблю монументальних будівель, що формує своєрідний ландшафтний образ, об'ємно-просторовий устрій та морський фасад міста.

Критерій (V): обґрунтовується визначною роллю етнокультурних особливостей історичного центру Одеси, що знайшли своє відображення не тільки у побуті, але й в архітектурі та плануванні міста. Етнокультурні особливості історичного центру портового міста яскраво виражені в організації внутрішньоквартального простору. У поєднанні з головними фасадами, побудованими в кращих європейських традиціях класицизму і модерну, вони являють собою цікаве явище загальноєвропейського значення [2].

Додаткової оцінки потребують об'єкти культурної спадщини, розташовані на території об'єкта номінації, тобто розроблення паспортів з детальним визначенням їх технічного стану, чіткою регламентацією предмету охорони, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (в редакції від 14.09.2016 № 626) для подальшого безпечного використання та приведення об'єкта до міжнародних вимог щодо презентації об'єктів всесвітньої спадщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Касьяненко І. О. Методичні рекомендації щодо підготовки пропозицій на занесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К.: «Фенікс», 2007. – Вип. 3. – С. 8–50.

2. Номінаційне досьє для внесення до Списку всесвітньої спадщини «Історичний центр портового міста Одеси», 2018 р. // Архів Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України.

Зверяка А.И. Исторический центр портового города Одессы как объект, который занесён в Предварительный список всемирного наследия ЮНЕСКО

Статья посвящена недвижимому культурному наследию исторического центра г. Одессы в контексте его включения в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: *объект культурного наследия, ЮНЕСКО, Одесса.*

Zviriaka A.I. The historic center of the port city of Odesa as an object that is listed in the UNESCO World Heritage List

The article is devoted to the immovable cultural heritage of the historical center of Odesa in the context of its inclusion in the UNESCO World Heritage List.

Key words: *cultural heritage, UNESCO, Odesa.*

15.04.2019 р.

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.5’14(477.83+477.86)«6375»

М.М. Войтович

ПРОСТОРОВА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ’ЯТОК КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

У статті проаналізовано просторову локалізацію поховальних пам’яток культури шнурової кераміки у Верхньому Придністер’ї, які розташовані у декількох неоднорідних за своєю характеристикою природних областях та районах, що охоплюють територію Львівської та північну частину Івано-Франківської областей. Виявлено, що більшість фунеральних пам’яток розміщена на вершинах вододільних пагорбів. Значно рідше трапляються поховання на поверхні заплав та мисоподібних виступів.

Ключові слова: *культура шнурової кераміки, поховальні пам’ятки, геоморфологічне розташування, тераса, мис, заплава.*

Від найдавніших часів природне середовище мало важливе значення для освоєння та ведення господарства на певній території. Для кожної археологічної епохи характерні ті чи інші топографічні умови розміщення археологічних пам’яток, що пов’язано із господарською діяльністю, а згодом – із соціальною організацією спільнот. Просторова локалізація пам’яток, залишених людністю культури шнурової кераміки (далі – КШК) на території України, потребує ґрунтовних досліджень. Зауважимо, в узагальнюючих працях з археології України лише одним реченням вказано, що розміщені вони переважно на вершинах хребтів [16, с. 119; 19, с. 29; 22, с. 54]. На сьогодні немає жодної цілісної наукової розвідки з розгорнутою характеристикою геоморфологічних одиниць, на яких локалізовані пам’ятки КШК. Тому мета цієї роботи – висвітлити геоморфологічне розташування та просторову локалізацію поховальних пам’яток КШК на території українського Прикарпаття.

На сучасному етапі вивчення КШК позитивним явищем стала діяльність спільної українсько-польської археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та Інституту археології і етнології ПАН [6, с. 13]. За більш як двадцятирічний період функціонування міжнародного проекту обстежено значну територію межиріччя Сяну та Дністра [12, с. 53–54]. Результати проведених археологічних робіт введено до наукового обігу у низці публікацій. Особливе значення мають колективні монографії про археологічні дослідження в Нижніх Гаях та Бикові, у яких, окрім детальної публікації результатів розкопок, подані детальні характеристики рельєфу та природного середовища Дрогобицької височини, де розміщені ці пам’ятки [29; 35, s. 161–172; 38]. Для частини курганних могильників, які містять як поховання КШК, так і комарівської культури, у зв’язку з вивченням курганних некрополів останньої, зроблена абсолютна прив’язка до місцевості із зазначенням геоморфологічних одиниць, на якій вони локалізовані [40]. Отже, стан сучасної історіографії з зазначеної проблематики дозволяє не обмежуватися лише раніше означеними рамками щодо просторової локалізації поховальних пам’яток КШК на території українського Прикарпаття.

Простори Верхнього Придністер’я, які в минулому були заселені населенням КШК, охоплюють переважно територію сучасної Львівської та частково Івано-Франківської областей. Специфіка цієї місцевості полягає в тому, що через неї проходить частина Головного європейського вододілу, який поділяє ріки Балтійського та Чорноморського басейнів. На теренах Львівщини, де проходить Головний європейський вододіл, немає великих річок, тут є лише витоки річкових систем. Інша її особливість – Львівська агломерація досить високо розташована над рівнем моря. Середня висота області сягає 376 м н. р. м., що вдвічі більше від середньої висоти н. р. м. в Україні (175 м н. р. м.) [4, с. 7, 9, рис. 1].

У фізико-географічному аспекті територія, на якій здійснювалися розвідки і дослідження, охоплює декілька природних областей та районів. Крайні західні пам’ятки у межах регіону розміщені в межиріччі річок Вишні та Стривігору, що належать до Сянсько-Дністерської височини, яка характеризується поширенням льодовикових і водно-льодовикових форм рельєфу та займає головну центральну частину Сянсько-Дністерського межиріччя з Головним європейським вододілом. На північному сході і сході територія обмежена долиною р. Вишні, на південному заході і півдні – долиною р. Болозівка. Абсолютні висоти коливаються в межах 280–340 м н. р. м., а найвища точка зафіксована поблизу с. Чижки та становить 341 м н. р. м. У межиріччі основних рік розташовані ували та видолинки. Переважна більшість увалів простягається з північного заходу на південний схід. Для морфології межувальних долин властиво чергування плоских, широких, озероподібних улоговин зі звуженими ділянками [10, с. 71, рис. 1]. Такі фізико-географічні умови сприяли тому, що на вершинах пагорбів виявлено та досліджено значну частину курганів КШК. Серед них – практично повністю вивчений могильник у Баличах. Також досліджено кургани в таких населених пунктах, як Міженець, Стоянці (рис. 1:7, 8, 10).

У межах Сянсько-Дністерської височини максимально на схід знаходиться розкопаний курган у Коропужі, локалізований окремо від інших пам’яток КШК (рис. 1:11). Найближчими пам’ятками до нього є пункти в Комарному та Березці, які розміщені на території Львівського Опілля (рис. 1:12, 13). Львівське Опілля розташоване на південний захід від Львова та чітко обмежене: зі сходу р. Зуброю, із заходу р. Верещицею, з півночі Білогорще-Мальчицькою прохідною долиною, з півдня р. Дністер. Ці терени – хвилясте плато з середніми абсолютними відмітками у 300 м н. р. м. з численними річковими долинами, які у ба-

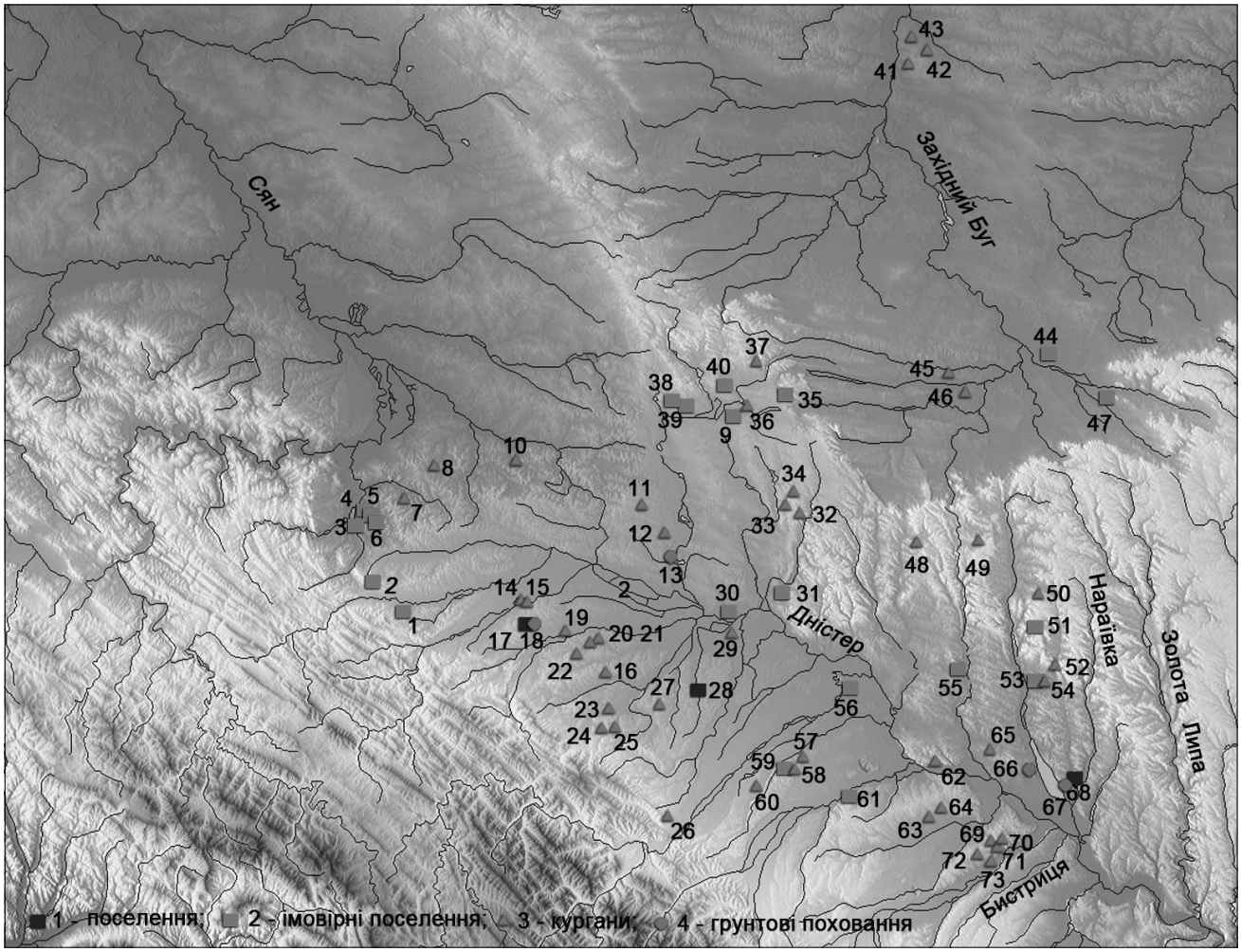

Рис. 1. Локалізація пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття: Львівська обл.: 1 – Старий Самбір; 2 – Хирів; 3 – Підмостичі; 4 – Нижанковичі 1; 5 – Нижанковичі 2; 6 – Нижанковичі 3; 7 – Міженець; 8 – Баличі; 9 – Мшана; 10 – Стоянці; 11 – Коропуж; 12 – Комарно; 13 – Березець; 14 – Кульчиці, ур. Могилки; 15 – Кульчиці, ур. Війтова Гора; 16 – Залужани; 17, 18 – Сіде; 19 – Велика Озимина; 20 – Биків, ур. Бігіївка; 21 – Биків, ур. Коло фігури; 22 – Броница; 23 – Болехівці; 24 – Стебник; 25 – Колпець; 26 – Хромогорб; 27 – Нижні Гаї; 28 – Кавське; 29 – Раделичі; 30 – Колодруби; 31 – Прийма; 32 – Поляна; 33 – Красів; 34 – Підтемне; 35 – Львів; 36 – Суховоля; 37 – Рокитне; 38 – Затока 1; 39 – Затока 2; 40 – Карачинів; 41 – Завишень; 42 – Поторица; 43 – Сокаль; 44 – Гумниська; 45 – Убині; 46 – Новосілки (Ліські); 47 – Гончарівка; 48 – Серники; 49 – Остоловичі; 50 – Дусанів; 51 – Кліщівна; 56 – Жидачів 1; 57 – Йосиповичі; 58 – Дашава, ур. Зруби; 59 – Дашава, ур. Корчунок; 60 – Лотатники; 61 – Корчівка; Івано-Франківська обл.: 52 – Стратин; 53 – Підгороддя, ур. Замок; 54 – Підгороддя; 55 – Фраґа 1; 62 – Вишнів; 63 – Негівці; 64 – Томашівці; 65 – Колоколин; 66 – Дем'янів; 67 – Бовшів, ур. Сулива; 68 – Бовшів, ур. Підліски; 69 – Крилос, ур. Над Бігуном; 70 – Крилос, ур. Глина; 71 – Крилос, ур. Діброва; 72 – Комарів; 73 – Вікторів

гатьох місцях мають озероподібні розширення [5, с. 114]. У північній частині Львівського Опілля локалізовані такі пам'ятки, як Затока, Мшана та Суховоля (рис. 1:9, 36, 38, 39).

Значна частина пам'яток КШК розміщена на лівобережжі Дністра у межах Західно-Подільського горбогір'я, що є північною межею розповсюдження даної культури. Воно займає крайню західну, найбільш підняту та розчленовану частину Подільської височини. На сході межує з Тернопільським плато до лінії від Плугова, до вододілу рік Золота Липа та Стрипа до м. Підгайці і далі до гирла р. Стрипи. Західною межею є долина р. Верещиці, південно-західною – р. Дністер. На півночі Західно-Подільське горбогір'я межує з Малим Поліссям, межа проходить уздовж підніжжя крутого уступу Подільської височини. Протяжність Західно-Подільського горбогір'я з північного заходу на південний схід сягає близько 160 км. Площа становить 6226 км^2. Західно-Подільське горбогір'я – це плато з абсолютними висотами 350–470 м, сильно порізане долинами рік Зубри, Бібрки, Гнилої Липи, Нараївки, Золотої Липи, Коропця та ін. У плані воно має трикутну форму і добре виражені орографічні межі. Рельєф горбистий, на його загальному фоні виразно виділяються окремі гряди або вали, які простягаються з північного заходу на південний схід на 10–12 км і мають переважно плоскі вершини, круті (10–20°) південно-західні та похилі північно-східні схили [7, с. 9–10, 11]. У межах Західно-Подільського горбогір'я можна виділити декілька дещо відмінних між собою горбогірних районів (Розточчя, Давидівське, Гологірське, Верхобуське пасма, Бережанське, Перемишлянське, Бібрське та Стільське горбогір'я).

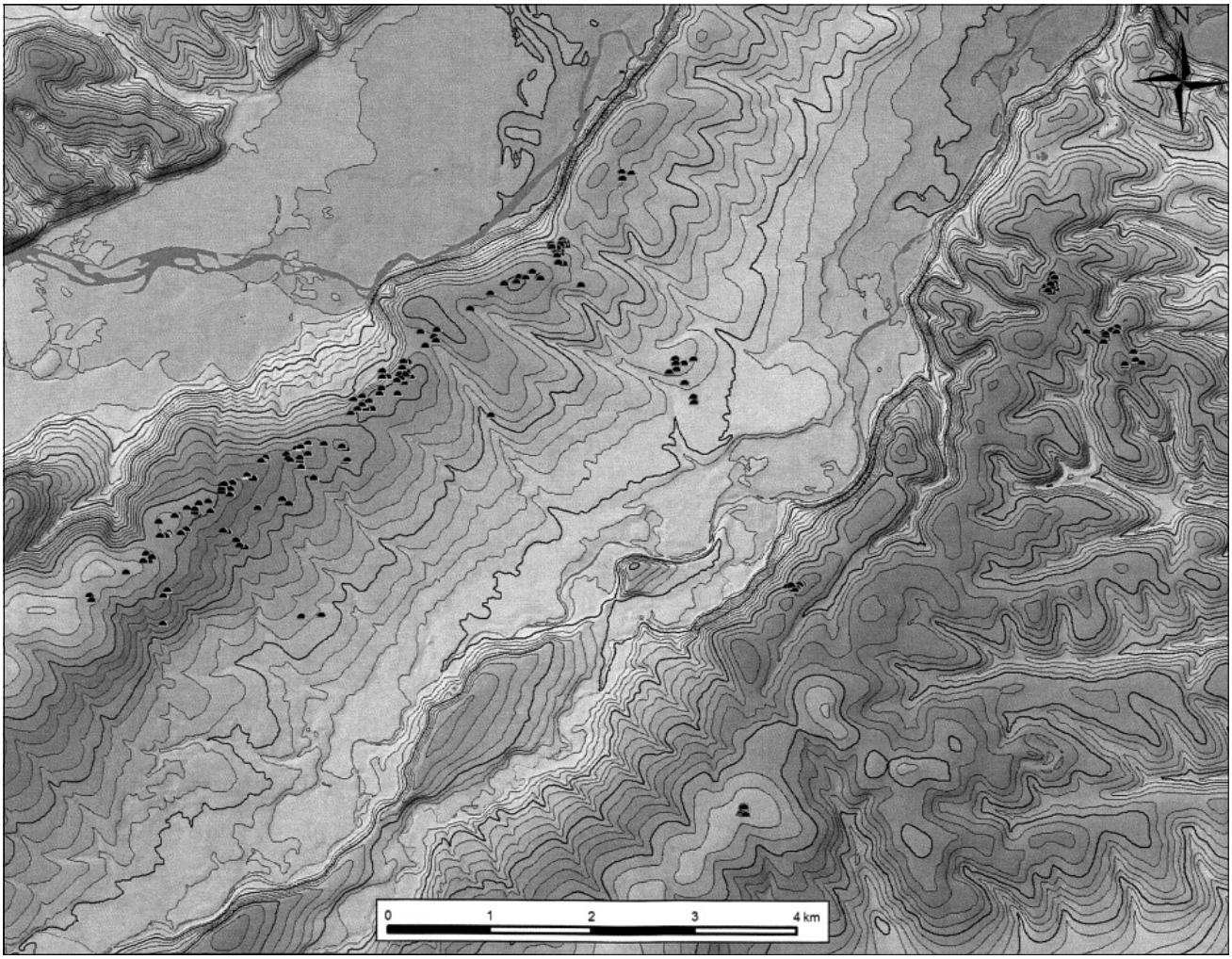

Рис. 2. Розміщення курганів в околиці сс. Комарів, Галич, Медиця та Вікторів (за: 40, fig. VIII:2)

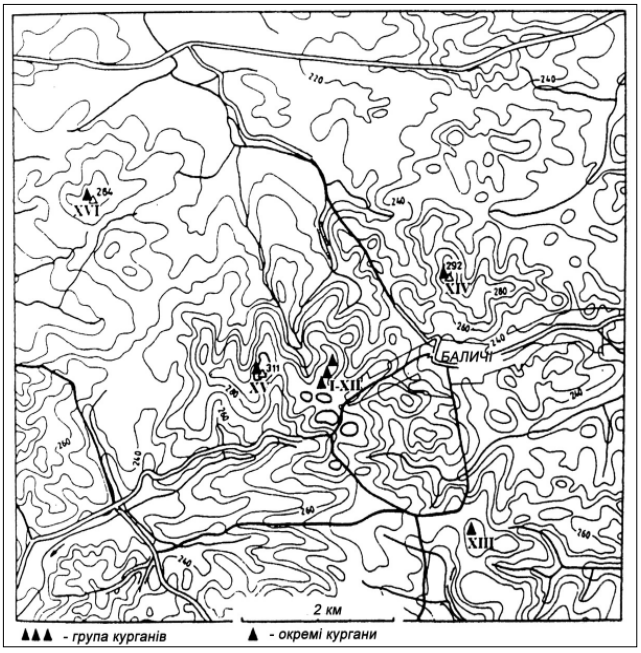

Рис. 3. Розміщення курганного могильника в околицях с. Баличі (за: 34, rys. 2)

Українське Розточчя відділено від прилеглих низовин уступами різної висоти та має вигляд горбистого пасма. У його складі прийнято виділяти дві окремі одиниці – Равське та Львівське Розточчя, що займають північну, південно-західну та південно-східну частини Українського Розточчя. Максимальні абсолютні відмітки зафіксовані у межах Львівського Розточчя на Чортовій скелі неподалік Винник (409 м н. р. м.). Равське Розточчя на заході межує з Томашівським Розточчям. Для нього характерні дещо менші висоти у порівнянні зі Львівським, мінімальні відмітки якого зафіксовані на його межі з Малим Поліссям (230–240 м н. р. м.) [27, s. 24–27]. На території Розточчя, неподалік Львова, досліджено курганний могильник у Рокитному, що займає крайню північну межу поширення КШК, а поодинокі кургани та залишки поселення цієї культури відомі на території Львова (рис. 1:35, 37).

Найбільша кількість пам'яток КШК на лівобережжі Дністра локалізована у межах Стільського горбогір'я, що знаходиться у межиріччі Лугу та Зубри [5, с. 120]. Більшість досліджених пам'яток розміщена в межиріччі річок Зубри та Суходілки, що тягнуться у напрямку з півночі на південь (Підтемне, Красів, Поляна, Прийма) (рис. 1:31–34). Натомість

Табл. 1. Топографічні особливості розміщення поховальних пам'яток КШК у досліджуваному регіоні

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип пам'ятки	Топографічні особливості	Річка	Басейн річки	Абсолютні відмітки н. р. м. (м)	Відносна висота (м)	Експозиція	Відстань до води	Бібліографія
1	Баличі	Курганний могильник	Терасова	Яблунька	Сян	264–311		Вершина		34, s. 109–111, гус. 1–2
2	Березець	Ґрунтові поховання	Терасова	Верещиця	Дністер	260–277		Південно-східна		9, с. 93; 28, s. 149, гус. 1
3	Биків (ур. Бігіївка)	Курганний могильник	Терасова	Бистриця, Трудниця	Дністер	295–300	20–25	Південна	500–600	29, s. 15–16, 21, 64–65, мара 1.1
4	Биків ур. Коло Фігури)	Курганний могильник	Терасова	Бистриця, Трудниця	Дністер	300	20–25	Південна	500–800	29, s. 16, 64–65, мара 1.1
5	Бовшів II (ур. Сулива)	Ґрунтове поховання	Мисова	Гнила Липа	Дністер					1, арк. 1
6	Болехівці (ур. Могилки)	Курганний могильник	Терасова	Тисмениця	Дністер					21, арк. 4–5
7	Велика Озимина	Курганний могильник	Заплавна	Бистриця	Дністер	280				11, с. 19–20; 41, p. 137–138; 37, fig. 1
8	Вікторів	Курганний могильник	Терасова	Луква	Дністер	330		Вершина		32, s. 220–221; 40, p. 263
9	Гаї Нижні (ур. Могилки)	Курганний могильник	Терасова	Лютичина, Летнянка	Дністер	310–311	14–18	Вершина	700–900	35, s. 169–171, tab. 1; 38, s. 18–26, мара 1–2
10	Дашава	Курганний могильник	Терасова	Бережниця	Дністер	310–334		Вершина		40, p. 227–229
11	Демянів (ур. Мірчуки)	Ґрунтове поховання	Мисова	Гнила Липа	Дністер					1, арк. 22
12	Залужани	Курганний могильник	Мисова	Бар	Дністер					30, s. 124–125
13	Кавське	Курганний могильник, поселення	Заплавна	Ступниця	Дністер	278–279				2, с. 34; 25, s. 694; 40, p. 251
14	Колоколин	Курганний могильник	Мисова	Охаба	Дністер					15, с. 38
15	Колпець (ур. Діброва)	Курганний могильник	Мисова	Тисмениця	Дністер					20, с. 51; 41, p. 133
16	Комарів	Курганний могильник	Терасова	Лімниця, Луква	Дністер	300–369		Вершина		17, арк. 41–43; 40, p. 262; 41, p. 105
17	Коропуж	Курган	Терасова	Струга	Дністер			Вершина		41, p. 125
18	Красів	Курганний могильник	Терасова	Зубра	Дністер	331–398		Вершина		13, с. 484; 40, p. 351; 41, p. 142
19	Крилос (ур. Глина)	Курганний могильник	Терасова	Луква	Дністер	316–317		Вершина		40, p. 263, 374
20	Крилос (ур. Діброва)	Курганний могильник	Терасова	Луква	Дністер	300,5		Вершина		40, p. 373
21	Кульчиці (ур. Могилки)	Курганний могильник	Терасова	Дністер	Дністер	340				11, с. 20; 18, арк. 1а; 39, гус. 1
22	Кульчиці (ур. Війтова Гора)	Курганний могильник	Терасова	Дністер	Дністер	336				39, гус. 1
23	Мочеради	Курганний могильник	Терасова		Сян					20, с. 57–58
24	Раделичі (ур. Могилки)	Курганний могильник	Заплавна	Дністер	Дністер					8, с. 31

25	Рокитне	Курганний могильник	Терасова	Млинівка	Сян			Вершина		41, p. 145
26	Русилів	Курганний могильник	Терасова	Полтва	Західний Буг					26, s. 85, tabl. XV:a
27	Сіде (ур. Верхи)	Курганний могильник	Терасова	Дністер, Черхова	Дністер	360				23, арк. 2; 39, s 3, ryc. 1
28	Серники	Курганний могильник	Терасова	Білий Потік	Дністер	414–424		Вершина		20, с. 62; 40, p. 466–474
29	Стебник	Курганний могильник	Терасова	Солониця	Дністер	<350				41, p. 138
30	Стратин (ур. Пісочна)	Курганний могильник	Терасова	Студений Потік	Дністер			Вершина		15, с. 37
31	Суховоля	Курганний могильник	Заплавна	Щирець	Дністер					11, с. 24

сліди перебування КШК у межиріччі рік Суходілки та Бібрки на сьогодні відсутні, що, можливо, зумовлено недостатнім вивченням зазначеної території. У межиріччі Бібрки та Гнилої Липи пам'ятки цієї культури відомі, хоча у незначній кількості, зважаючи на розміри межиріччя (Серники, Вишнів, Фрага) (рис. 1:48, 55, 62).

Опілля – горбиста височина, розчленована широкими долинами рік Коропець, Золота Липа, Нараївка, Гнила Липа, Свірж, Зубра. Основними формами рельєфу є тераси, які формують пасма, хвилясті рівнини та річкові долини [24, с. 135–137]. На території межиріччя Гнилої Липи та Нараївки розміщені крайні східні пам'ятки КШК (Стратин, Дусанів, Підгороддя, Кліщівна) (рис. 1:50–54). Ці простори входять до т. зв. Рогатинського Опілля, характерною особливістю якого є різноманітні природні комплекси на відносно невеликій території. Рогатинське Опілля характеризується середньогорбистими місцевостями на півночі з абсолютними відмітками 350–400 м н. р. м., слабо хвилястими поверхнями (300–350 м н. р. м.) у центральній частині та терасовими на півдні. Окрім цього, воно густо вкрите водними системами річок Свірж, Гнила Липа, Студений Потік, Нараївка, що є притоками Дністра [15, с. 17].

Значна частина пам'яток КШК розміщена на території українського Передкарпаття на правобережжі Дністра. Східне Передкарпаття поділяється на декілька височин (Хирівську, Дрогобицьку, Заліську, Войнилівську та Прилуквинську) та три улоговини (Верхньодністерська, Стрийсько-Жидачівська та Галицько-Букачівська) [31, fig. 1]. Хирівська височина займає відносно невелику територію, яка обмежена межиріччями річок Болозівки (лівої притоки Стривігору), Стривігору та Дністра [31, fig. 1]. Найвищі відмітки сягають 312 м н. р. м. у південній і південно-східній частинах басейну Вишні на межі з долиною Болозівки [3, с. 49, 53]. Тут відкрито два ймовірних поселення цієї культури в околицях Хирова та Старого Самбора (рис. 1:1, 2). Поховальні пам'ятки, зокрема кургани, на території Хирівської височини на сьогодні поки що не досліджені.

На південний схід від Хирівської височини розкинулась широка Дрогобицька височина, що з півночі та із заходу обмежена р. Дністер, зі сходу – річкою Колодницею, а з півдня – краєм Карпат. Ріки Бистриця-Тисменицька та Тисмениця розділяють височину на три майже рівні частини, які простягаються із південного заходу на північний схід (від Карпат до Дністра) [5, с. 126]. У геоморфологічному аспекті Дрогобицька височина належить до зони структурно-ерозійних височин із пасмово-горбистим рельєфом висотою 300–400 м н. р. м. [24, с. 172]. Найвищі висоти на території Дрогобицької височини зафіксовані на вододільних ділянках на Карпатському передгір'ї (600–700 м н. р. м.), а найнижчі – на стику з Верхньодністровською улоговиною (300 м н. р. м.). Сильна розчленованість терену – характерна ознака рельєфу даної височини. На головний уклад долин накладається густа сітка менших долинок – балок та ярів, а уздовж русл річок тягнуться пасма заплав [35, s. 164–166]. Як свідчить картографування пам'яток КШК, Дрогобицька височина, у межах досліджуваної території, є одним із найкраще вивчених регіонів, а пам'ятки цієї культури представлені у всіх трьох межиріччях височини. Зокрема, найбільш щільно – у межиріччі Дністра і Бистриці-Тисменицької та останньої і Тисмениці (між Самбором та Дрогобичем), локалізовані курганні могильники – у Кульчицях, Великій Озимині, Залужанах, Брониці та Бикові, а також поселення та могильник існує неподалік Сідого (рис. 1:14–22). Не оминула людність цієї культури і межиріччя Тисмениці та Колодниці, де розміщені такі пам'ятки, як курганні могильники в Болехівцях, Нижніх Гаях, Стебнику, Колпці та поселення і курганний могильник у Кавську (рис. 1:23–25, 27, 28). Окрім цього, на території розташована одна з найпівденніших пам'яток КШК, що неподалік Хромогорбу (рис. 1:26).

Природний район, де також виявлено пам'ятки КШК, – Стрийсько-Жидачівська улоговина. Вона займає межиріччя річок Колодниці та Бережниці. Майже посередині цього межиріччя протікає р. Стрий – головна притока Дністра у верхній течії. У цьому районі переважають місцевості низьких терас (заплави, перша та друга тераси Дністра та Стрия), отже, тут домінують перезволожені ґрунти – понад 89% усієї улоговини [5, с. 126]. На зазначеній території відомі курганні могильники неподалік Розвадова, Пісочної та Рудник. А дещо на захід від цих пам'яток, у заплаві Дністра, розміщені зруйнований курганний могильник у Раделичах та ймовірне поселення в Колодрубах (рис. 1:29, 30).

Відносно невелика територія на південний схід від

Стрийсько-Жидачівської улоговини, на північ від Карпат та на захід від річки Свічі, зайнята Моршинською височиною, яка витягнута вузькою смугою у північно-східному напрямкові. Тут переважають абсолютні висоти, що становлять 300–350 м н. р. м. Майже вся площа межиріччя зайнята поверхнею п'ятої надзаплавної тераси Дністра, а схили межиріччя розчленовані численними потоками, залісненими балками та ярами [10, с. 73–74, рис. 1]. На її території відомі курганні могильники неподалік Лотатник, Дашави та Йосипович (рис. 1:57–60).

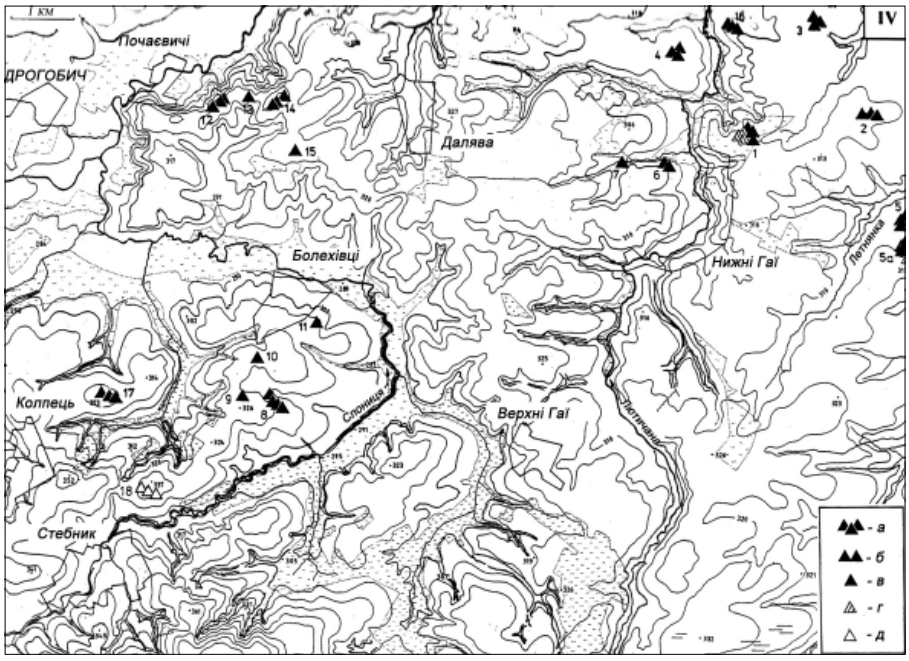

Рис. 4. Розміщення курганних могильників в околицях смт. Стебник, сс. Нижніх та Верхніх Гаїв: а – скупчення курганів; б – декілька курганів; в – поодинокі кургани; г – досліджені кургани; д – зруйновані кургани (за: 37, fig. 3)

Заліська височина розташована на території межиріччя Свічі та Сивки. Найвищі ділянки у її межах зайняті поверхнею Лоєвої, абсолютні відмітки якої сягають 300–346 м н. р. м. [31, p. 30, 35]. Тут розміщені такі пам'ятки КШК, як досліджений курган у Негівцях, та знахідки кам'яних бойових сокир з Томашівців та Протес (рис. 1:63, 64). На схід від Заліської височини, у межиріччі Сивки та Лімниці, розміщена Войнилівська височина. На сьогодні тут не розкопано жодного кургану КШК. Проте це не означає відсутності пам'яток на зазначеній височині, а, найімовірніше, свідчить про недослідженість цієї території.

На схід від Войнилівської височини розміщена Прилуквинська височина, що обмежена річками Лімницею та Бистрицею-Солотвинською. Підвищення межиріччя Лімниці та Бистриці пов'язане із суттєвими підняттями, вісь яких проходить уздовж лінії Галич – Майдан. Прилуквинська височина у цій частині представлена підрайоном – Галицько-Угринівською височиною [24, с. 173]. Незважаючи на незначні розміри Галицько-Угринівської височини, тут відоме скупчення поховальних пам'яток КШК, більшість з яких належить до еталонних (Вікторів, Крилос, Комарів) та утворюють південно-східний кордон поширення цієї культури у східному напрямкові (рис. 1:69–73).

Могильниками та окремими похованнями представлені 50 пам'яток КШК (рис. 1). Більшість поховань – кургани (150 досліджених курганів). Ґрунтові поховання відомі із чотирьох пунктів (Березець, Бовшів, Дем'янів, Сіде). Однак, зважаючи на те, що основний масив поховальних пам'яток досліджений до першої половини XX ст., з'ясувати їхні топографічні особливості проблематично. Тільки для частини фунеральних пам'яток відома їхня локалізація із прив'язкою до топографічних умов. Тому, під час аналізу просторової локалізації, узято до уваги 31 із 50 пунктів, що становить більшу половину від загальної кількості (табл. 1). Загалом у досліджуваному регіоні фунеральні пам'ятки КШК розміщені на терасах, мисах та заплавах.

Найчастіше курганні могильники та окремі насипи розташовані на терасах, які представлені 23 пунктами (71%). Курганні могильники КШК переважно займають найвищі місця на терасах та тягнуться уздовж їхніх хребтів [13, с. 484; 17, арк. 41–43; 18, арк. 1а; 26, s. 85; 32, s 220–221]. Яскравим прикладом такої просторової локалізації є курганні могильники в околицях Комарова, Крилоса та Вікторова із абсолютними відмітками від 300 до 369 м н. р. м (рис. 2). Специфічні геоморфологічні умови розміщення курганного могильника у Комарові на вузькому, однак довгому, гребені між річками Лімницею та Луквою, зумовили спорудження курганів уздовж лінії хребта довгим ланцюгом [40, p. 262–263]. Відомий могильник у північних околицях Балич, незважаючи на розкиданість окремих курганів, займає також кульмінаційні пункти на місцевості (рис. 3) [34, s. 109–111, ryc. 1–2]. На вершині тераси розміщений курганний могильник та поселення культури лійчастого посуду в Коропужі [41, p. 125]. Частково досліджений курганний могильник в ур. Могилки поблизу Гаїв Нижніх займає найвищу частину дуже розлогого пагорба, західні схили якого плавно спадають у долину р. Лютичини та Летнянки (рис. 4) [38, s. 18].

Відомі також могильники, які локалізовані не у центральній частині тераси, а на її схилах. Зокрема, курганний могильник в ур. Бігіївка у Бикові займає центральну частину видовженого схилу пагорба, що розташований перпендикулярно до русла р. Трудниця і має досить значні абсолютні відмітки у 295–300 м н. р. м. [29, s. 64–65]. Інша поховальна пам'ятка, що представлена двома ґрунтовими похованнями у Березці, розміщена у південно-схід-

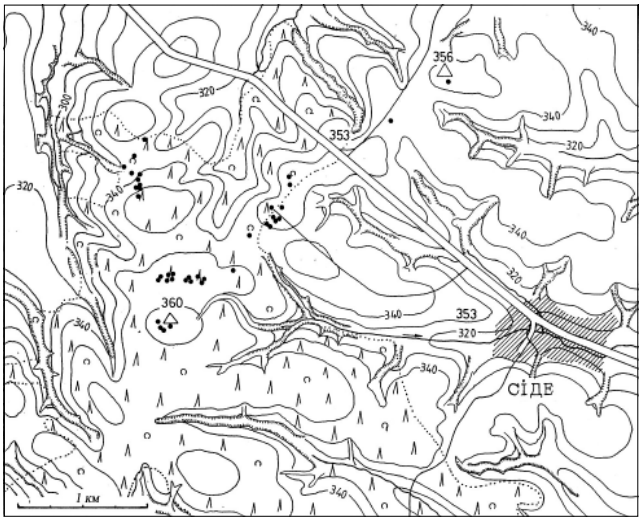

Рис. 5. Локалізація курганного могильника та поселення в околицях с. Сіде (за: 23, рис. 1)

ній частині тераси [9, с. 93; 28, s. 149, ryc. 1]. Для трьох курганних могильників, які розміщені на терасах, визначено відстань до води, що складає близько 500–900 м (Биків, ур. Бігіївка – 500–600 м; Биків, ур. Коло Фігури – 500–800 м; Нижні Гаї – 700–900 м) [29, s. 15–16, 21, 64–65, mapa 1.1; 35, s. 169–171, tab. 1; 38, s. 18–26, mapa 1–2].

Абсолютні висотні позначки локалізації могильників становлять 260–450 м н. р. м. [6, с. 13–16; 33, s. 17; 38, s. 9]. Для поховальних пам'яток КШК із визначеними абсолютними висотами найменші відмітки зафіксовані на ґрунтовому могильнику у Березці, який розміщений на висоті 260–277 м н. р. м. [28, s. 149, ryc. 1]. Для курганного могильника в Баличах, що також розміщений на поверхні тераси, абсолютні висоти становлять 264–311 м н. р. м. [34, s. 109–111, ryc. 1–2]. Обидва із досліджених курганних могильників у Кульчицях (урочища Могилки та Війтова Гора) розміщені на пагорбах із висотами 336 та 340 м н. р. м. [39, ryc. 1]. Курганний могильник та поселення КШК в околицях Сідого займає кульмінаційну частину тераси із висотою 360 м н. р. м. (рис. 5) [23, арк. 2]. Одні з найвищих відміток зафіксовані на могильнику у Серниках – 414–424 м н. р. м. [40, p. 466–474].

Для незначної кількості поховань, розміщених на терасах, визначено висоту над дзеркалом води в річці. Наприклад, для могильника у Гаях Нижніх висота над рівнем дзеркала води в річці становить 14–18 м [35, s. 169–171, tab. 1]. Значно більші показники відносної висоти пагорбів на двох могильниках у Бикові, які становлять 20–25 м [29, s. 16, 64–65].

Незначна частина поховальних пам'яток розміщена на мисоподібних виступах берегів річок. Зокрема, ґрунтові поховання біля сс. Бовшева та Дем'янова розташовані на підвищеній частині мису над луговою долиною правого берега р. Гнила Липа [1, арк. 1, 22]. На високій ділянці мису над р. Бар у місці, де річка протікає меандроподібно, локалізований могильник в Залужанах на Дрогобиччині [30, s. 124–125]. Також до мисоподібних пам'яток належить курганний могильник у

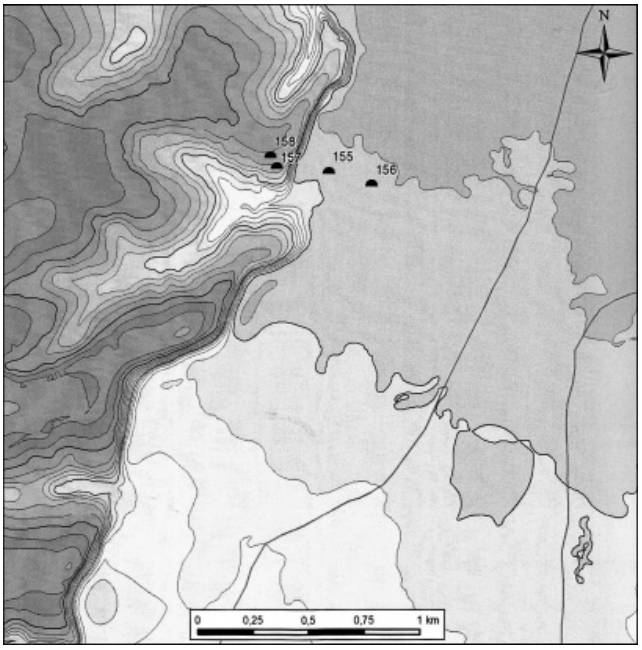

Рис. 6. Розміщення збережених курганів поблизу с. Кавське (за: 40, fig. VII:2)

Колпці, який розміщений на високому березі над долиною р. Тисмениці [41, p. 133]. Натомість на невисокому підвищенні над заплавою р. Охаби, на її правому березі (ліва притока р. Свірж), розташований курганний могильник у Колоколині [15, с. 38]. Загалом тільки 16% фунеральних пам'яток розміщені на мисах.

Найменша кількість пунктів локалізована на території заплав (чотири курганні могильники або 13% пам'яток із відомою локалізацією), що в цілому є досить рідкісним явищем для КШК. Наприклад, зруйнований курганний могильник у Раделичах розміщений на невисокій піщаній дюні у широкій долині на правому березі Дністра [8, с. 31]. У подібних умовах знаходиться сильно розораний курганний могильник у Суховолі, який розташований у низовинній місцевості [11, с. 24], а курганний могильник у Великій Озимині – у долині р. Бистриці [14, с. 89; 20, с. 68; 41, p. 137]. У сильно заболоченій місцевості, неподалік Кавська, в заплаві р. Ступниця (у місці, де річка простягається меандроподібно) розміщене поселення та курганний могильник КШК і комарівської культури, локалізовані на висоті 278–279 м н. р. м. (рис. 6) [2, с. 34; 25, s. 694; 40, p. 251]. Відзначимо, що в любачівській групі КШК також відомі могильники у подібних топографічних умовах [36, s. 69].

Отже, пам'ятки КШК Верхнього Придністер'я розміщені у декількох неоднорідних природних областях та районах. Проте найбільша кількість досліджених пунктів пов'язана з гідросистемою Дністра та локалізована на території Прикарпаття. Більшість фунеральних пам'яток зафіксована на вершинах вододільних пагорбів (71%), значно рідше поховання розміщені на поверхні заплав (13%) та мисоподібних виступах (16%). Загалом топографічні особливості розташування пам'яток КШК пояснюються скотарсько-кочовим способом ведення господарства.

ПОСИЛАННЯ

1. Баран В. Д. Звіт про розкопки багатошарових поселень біля сіл Бовшів (Бовшів ІІ) і Дем'янів, Галицького району, Івано-Франківської області в 1962 р. – Львів, 1963. – Оп. 5. – Од. зб. 334. – 58 арк.
2. Бернякович К. Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1956–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 29–42.
3. Гембіца П., Яцишин А. Геоморфологічна характеристика та ґрунти басейну Вишні // Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени. – Жешів, 2018. – С. 47–71.
4. Геренчук К. Загальний огляд // Природа Львівської області. – Львів, 1972. – С. 7–11.
5. Геренчук К. Природні ландшафти і райони // Природа Львівської області. – Львів, 1972. – С. 107–133.
6. Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Петегирич В., Цигилик В. Роботи українсько-польської археологічної експедиції // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 13–16.
7. Дем'янчук П. Західно-Подільське горбогір'я як географічний екотон. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. – Львів, 2007. – 23 с.
8. Конопля В. Кам'яні свердлені сокири з курганного могильника культури шнурової кераміки біля с. Раделичі // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 28–34.
9. Конопля В., Цигилик В. Поховання культури шнурової кераміки з Березця на Городоччині // Наукові студії. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 93–98.
10. Кравчук Я., Зінько Ю. Рельєф Львівської області // Львівська область: природні умови та ресурси. – Львів, 2018. – С. 55–85.
11. Крушельницька Л., Мацкевой Л., Свєшніков І., Попович І., Балагурі Е., Герета І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К., 1982. – Т. 2. – 193 с.
12. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Закінчення українсько-польського археологічного проекту // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2013 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2014. – С. 53–57.
13. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 481–505.
14. Мацкевий Л., Козак В. Старожитності Дрогобицького передгір'я. – Львів. – Дрогобич, 2009. – 184 с.
15. Павлів Д., Петегирич В. Археологія і давня історія Рогатинщини // Старожитності Рогатинщини. – Львів, 2015. – С. 16–96.
16. Пелещишин М. Населення карпатського регіону в ранньобронзовому часі // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 115–124.
17. Свєшніков І. К. Щоденник Станіславської археологічної розвідкової експедиції. – Львів, 1959. – Од. зб. 292. – 55 арк.
18. Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолоітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р. Львів, 1972. – Од. зб. 325. – 40 арк.
19. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці ІІІ – на початку ІІ тисячоліття до нашої ери. – К., 1974. – 208 с.
20. Свєшніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – 96 с.
21. Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1876 р. – Львів, 1977. – Од. зб. 379. – 38 арк.
22. Свешников И. К. Культура шнуровой керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К., 1990. – С. 49–57.
23. Цигилик В. М. Звіт про роботу Українсько-польської археологічної експедиції у 1996 р. – Львів, 1997. – 34 арк.
24. Цись П. М. Геоморфологія УРСР. – Львів, 1962. – 224 с.
25. Bernjakovič K. Sídliště lidu se šnurovou keramikou na Horním Dněstru a Sanu // Archeologické Rozhledy. – Praha, 1959. – Т. 11. – № 5. – S. 692–698.
26. Bryk J. Kurhany w Rusiłowie i Krasnem // Materiały Prehistoryczne – Kraków, 1933. – Т. 1. – S. 85–102.
27. Buraczyński J., Zinko Y. Charakterystyka regionów geomorfologicznych // Roztocze. Przyroda i człowiek. – Zwierzyniec, 2015. – S. 19–28.
28. Cyhyłyk W., Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszycą w dorzeczu górnego Dniestru // Problemy epoki brązu I wczesnej epoki zelaza w Europie Srodkowiej. – Kraków, 1996. – S. 149–161.
29. Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza. – Kraków, 2016. – 600 s.
30. Demetrykewiecz W. Kurhany w Pzemyskiem i Drohobyckem // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnolograficzne. – Kraków, 1897. – T. 2. – S. 116–134.
31. Gębica P., Jacyšyn A. Geomorphological description of the study area // Natural environment and Man on the Upper Dniester – Region of the Halyč-Bukačivka basin – In prehistory and early mediaeval period. – Kraków, 2013. – P. 17–38.
32. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – 310 s.
33. Jarosz P. Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. Тези. Міжнародна наукова конференція. 6–7 жовтня. – Львів–Тустань, 2011. – S. 17–19.
34. Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie na dawne badania kurhanów w Balicach i Klimkowcach w świetle materriałów archiwalnych i zbiorów muzeum archeologicznego w Krakowie // 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 109–133.
35. Łanczont M., Hołub B. Rzeźba i środowisko pryrodnicze Wyżyny Drohobyckiej / w: Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza. – Kraków, 2011. – Annex 1. – S. 161–176.
36. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. – 266 s.
37. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Results of the archaeological Field Survey on the Drohobyč Upland // Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Rezults of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat. – Kraków, 2006. – T. 3. – S. 143–161.
38. Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza. – Kraków, 2011. – 216 s.
39. Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r) // Rocznik Przemyski. – Przemysl, 1997. – T. 33. – Z. 5. – S. 3–28.
40. Makarowicz P., Kochkin I., Niebieszczański J., Romaniszyn J. Cwaliński M., Staniuk R., Lepionka H., Hildebrandt–Radke I., Panakhyd H., Boltryk Y., Rud V., Wawrusiewicz A., Tkachuk T., Skrynіecki R., Bahyrycz C. Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province). – Poznań, 2016. – 532 p.
41. Sulimirski T. Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. – London, 1968. – 227 p.

Войтовыч М.М. Пространственная локализация погребальных памятников культуры шнуровой керамики украинского Прикарпатья

В статье проанализирована пространственная локализация погребальных памятников культуры шнуровой керамики в Верхнем Приднестровье, которые расположены в нескольких неоднородных по своей характеристике природных областях и районах, охватывающих территорию Львовской и северную часть Ивано-Франковской областей. Ввыяснено, что большинство фунеральних памятников находится на вершинах водораздельных возвышенностей. Значительно реже встречаются захоронения на поверхности пойм и мысоподобных выступлений.

Ключевые слова: *культура шнуровой керамики, погребальные памятники, геоморфологическое расположение, терраса, мыс, пойма.*

Voitovych M.M. Spatial localization of burial sites of Corded ware culture in Ukrainian Sub-Carpathian region

Spatial localization of burial sites of Corded ware culture in Upper Dnister region is analyzed at the article. They are located in several natural regions and districts, heterogeneous by their characteristics, which covering territory of Lviv region and northern part of Ivano-Frankivsk one. It was discovered that most of the burial sites are located on the peaks of watershed hills. Burials on the surface of flood plains and cape-like natural protrusions are much less common.

Key words: *Corded ware culture, burial sites, geomorphological location, terrace, cape, flood plain.*

17.02.2019 р.

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

РАННЬОСКІФСЬКИЙ ОСЕРЕДОК МЕТАЛООБРОБКИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

У статті зроблено спробу виокремити осередок металообробки у Північному Причорномор'ї у VI–V ст. до н. е. При цьому дається пояснення, що під осередком металообробки слід розуміти не сукупність спеціалізованих металообробних центрів, а регіон схожого виробництва з єдиними типологічними і хіміко-металургійними характеристиками і єдиною технологією виробництва. Всупереч застарілим твердженням, рівень ливарного ремесла в лісостепових скіфських центрах в архаїчний час був незрівнянно вищий, ніж в грецьких колоніях, і саме місцеві майстри забезпечували населення Північного Причорномор'я виробами із кольорових металів. Майстри працювали і на виїзному промислі, тобто вели мобільний (бродячий) спосіб життя, розповсюджуючи свою діяльність і на грецькі колонії. Деякі сплави, зокрема з домішками сурми і миш'яку, свідчать про зв'язки ливарників з родовищами Поволжя і Уралу. Але про завезення звідтіля напряму металу в грецькі колонії говорити не можна. Ніяких торгівельних шляхів від Ольвії у східні області не існувало, оскільки на жодній пам'ятці анан'їнської культури не відомі грецькі речі. Скіфські ж прикраси і зброя зустрічаються досить часто. Тому саме через скіфських купців і металургів метал з домішками сурми і миш'яку завозився у Північне Причорномор'я і, зокрема, в грецькі колонії.

Ключові слова: *осередок металообробки, ливарники, бродячі майстри, металообробні центри, аксесуари ремесла, штучні сплави.*

Одним із ключових понять у вивченні давньої металургії є «осередок металообробки». Дослідники іноді досить вільно користуються цим терміном для характеристики ремісничого виробництва на окремій пам'ятці, маючи на увазі тільки сукупність даних, отриманих у ході розкопок, хоча дане поняття включає в себе більш широкий зміст.

Вперше питання про осередок металообробки в добу бронзи у Північному Причорномор'ї було поставлено О.О. Іессеном [8, с. 26]. І хоча на той час ще не були виділені критерії цього явища, в цілому О.О. Іессен мав рацію. Він врахував близько 20 скарбів ливарників у Північному Причорномор'ї.

Через 20 років за О.О. Іессеном про північнопричорноморський осередок металообробки в добу бронзи писав О.М. Лєсков. Йому було відомо вже понад тридцять скарбів і дві майстерні – Червономаяцька і Волошська. Саме цю диспропорцію і відзначив цей автор [11, с. 143]. Але наявність майстерень якраз і необов'язкова. За визначенням Є.М. Черниха під осередком металообробки слід розуміти ***регіон схожого виробництва виробів з єдиними типологічними і хіміко-металургійними характеристиками і єдиною технологією виробництва*** (виділено мною – С. О.). Іноді територія такого осередку може охоплювати територію декількох археологічних культур [25, с. 175].

Характерною рисою діяльності осередків також є й те, що знахідки ливарних форм ніколи не супроводжуються рештками лиття, що свідчить, на думку Є.М. Черниха, що вони не були пов'язані з майстернями або виробничими приміщеннями і об'єднання майстрів були віддалені від рядових общинників. Не виключено, що ці об'єднання були ***бродячими*** (виділено мною – С. О.) [25, с. 174]. Це підтверджують факти з інших територій. Наприклад Н.Л. Членова, використовуючи свідчення Д. Чартера, пише, що деякі схожі речі виготовляли майстри, які мандрували по широких просторах і являли собою «інтелігенцію у воюючих ордах» [27, с. 49]. Є.М. Черних, також з посиланням на англійського дослідника XIX ст. Д. Персі, описує металургів із Бенгалії, які ведуть кочовий спосіб життя і лишаються на одному місці, доки можуть знайти руду і вугілля [24, с. 188].

На території України з бродячими майстрами можна пов'язувати знахідки ливарних форм на пам'ятках, де немає слідів стаціонарного ремесла. Так на поселенні тшинецької культури біля с. Зазим'я було знайдено зношену стулку ливарної форми, в якій відливались тесло і кельт, властиві старожитностям зрубної культури [10, с. 117]. Цікаві також дві ливарні форми на поселенні Бондариха однойменної культури, які характеризують діяльність ливарників, що працювали в межах завадово-лобойківського осередка [25, с. 81, 115].

Для раннього залізного віку термін «осередок металообробки» застосовувався для майстерень грецьких колоній. Так С.І. Капошина відзначала, що металообробка в грецьких містах була логічним продовженням діяльності майстрів пізнього бронзового віку. Найпотужнішим металообробним центром у VI–V ст. до н. е. була Ольвія, де виготовляли зброю, оздоблення верхового коня, прикраси скіфських типів, і це означало, що у Північному Причорномор'ї сформувався найбільш ранній ***осередок художньої*** (виділено мною – С.О.) обробки металу із центром в Ольвії [9, с. 187].

Як бачимо, поняття «осередок художньої обробки металу» С.І. Капошина розуміє як певну територію навколо Ольвії, населення якої забезпечувалось виробами цього центру. Помилковість такої позиції полягає, насамперед, в тому, що металообробне ремесло Ольвії не має генетичного зв'язку із ремеслом попередньої епохи, про що неодноразово писалось. Да і появу грецької культури в Північному Причорномор'ї в цілому слід розглядати без врахування елементів попередньої доби.

Те ж можна сказати і про скіфську металообробку. Є.Н. Черних відзначав, що однією із незрозумілих проблем в історії металургії кінця пізнього бронзового віку є відсутність генетичного зв'язку між металообробкою цього часу і наступною – скіфською [25, с. 198].

Т.Б. Барцева також пише, що основа, на якій склалась металообробка передскіфського часу, незрозуміла і не знаходить повної відповідності з жодною культурою перехідного часу, як відсутня спадкоємність в розвитку традицій металообробки кіммерійського і скіфського часу [1, с. 16].

У 50-х роках XX ст. рівень ольвійської металообробки також переоцінювався. Так Є.О. Прушевська стверджувала, що продукція грецьких ливарників настільки своєрідна, що є можливість говорити про особливий ольвійський характер виробів і створений у VI ст. до н. е. оригінальний художній стиль [18, с. 328]. До уваги навіть не бралась ливарна майстерня у Пантикапеї, де було виявлено плавильну піч, схожу на ті, що зображені на чашах із Орвієто і Берлінського музею, опубліковані ще на початку XIX ст.

Х. Блюмнером [30, fig. 50, 51], а також декілька ливарних форм, у одній з яких відливався виріб у вигляді лапи кошачого хижака [12, с. 162].

Таким чином, до другої половини XX ст. обробка кольорових металів у Північному Причорномор'ї пов'язувалась виключно з роботою грецьких майстрів в Ольвії. Діяльність місцевих майстрів із варварського оточення до уваги не бралась. Звичайно не можна порівнювати обсяг археологічних досліджень грецьких колоній і скіфських городищ, початок планомірного дослідження яких поклали розкопки Більського городища у 1958 р. Але і раніше епізодичні розкопки на скіфських городищах давали яскраві свідчення про місцеве бронзоливарне ремесло, які лишались непоміченими. Так ще наприкінці XIX ст. Н.О. Зарецький виявив незагострені наконечники стріл на городищі Розорена Могила біля с. Лихачівка на Харківщині [5, с. 229]. В.О. Городцов у зольнику на Більському городищі виявив багато мідної руди і незагострені стріли [2, с. 93]. З Більським городищем Б.А. Шрамко пов'язує стулку ливарної форми для наконечників стріл із колекції О.О. Бобринського, яка поступила до Київського історичного музею у 1906 р. Спочатку її пов'язували із старожитностями з околиць містечка Сміла, що біля Черкас, оскільки практично вся колекція О.О. Бобринського походила із цієї місцевості. Але враховуючи, що О.О. Бобринський ще у 1887 р. проводив розвідувальні роботи на Більському городищі, то цілком можливо, що форму було знайдено тоді ж [29, с. 323].

Але і надалі побудова історичних реконструкцій здійснювалась без врахування цих знахідок. Грецьких майстрів вважали авторами оригінальних бронзових виробів, виконаних у звіриному стилі. Це стало аксіомою, і порушити цю глибу, здавалось, неможливо.

Навіть початок дослідження Шарпівського городища у басейні р. Тясмин у 1938 р., на якому були виявлені яскраві сліди обробки металів, лишився поза увагою апологетів переваги грецької культури над скіфською. А тут було досліджено плавильну піч, навколо якої було виявлено шлаки, незагострені стріли, дрібні інструменти. Авторка розкопок відзначила північний район городища, який, за її словами, був «індустріалізований», значно багатший і еллінізований, тобто населення цього району, зайняте у ремісничому виробництві, було багатшим і користувалось грецьким посудом, доля якого у керамічному комплексі цієї частки городища складала до 30% [22, с. 93].

В подальшому, після початку дослідження Більського городища, виразні сліди обробки кольорових металів були виявлені на лівому березі Дніпра на городищах Книшівському, Коломакському, Лихачівському, Люботинському, Полкова Микитівка. На правому ж березі Дніпра, крім Шарпівського, металообробними центрами були Жаботинське і Мотронинське городища і поселення Грищенці поблизу Кенева. Майстерні цих центрів мають відповідний культурний шар, плавильні горни, чисельні ливарні форми і різноманітні інструменти, іноді унікальні. Наприклад, єдиний у Європі залізний напилок.

Таким чином, бронзоливарне ремесло на скіфських городищах лісостепової смуги було набагато розвиненим, ніж в грецьких колоніях, зокрема в Ольвії. І, ймовірно, майстри із цих центрів займались виїзним промислом. Саме з таким видом діяльності слід пов'язувати уламки тиглів і мідні шлаки на трьох селищах уздовж західного схилу Лозового Яру поблизу Коломацького городища [21, с. 393], яке вже відзначено як ремісничий центр і на якому у 1979 р. було виявлено уламки горну [19, с. 327], а у 1982 р. – решти самого горну [20, с. 321].

Цікаві також знахідки на Сіверському Донці. На селищі біля с. Островерхівка було виявлено уламок тигля, ллячку у вигляді глиняної ложки з носиком для виливання розплаву і круглий, плескатий зливок міді. На селищі біля с. Шовкова також було знайдено подібний зливок, глиняна ллячка і незагострені стріли. Мідні зливки і бракований наконечник стріли було знайдено на селищі біля с. Велика Данилівка, а із селища біля с. Подворок походять два бракованих наконечники стріл [28, с. 209–211]. Зрозуміло, що ці знахідки треба розглядати як сліди діяльності бродячих майстрів, можливо вихідців із названих скіфських ремісничих центрів.

Відомі в Українському лісостепу і випадкові знахідки ливарних форм. У свій час Б.М. Граков писав, що ливарних форм у Скіфії відомо небагато – три-чотири кам'яні для відливання прикрас і три мідні для виготовлення наконечників стріл [4, с. 123]. Мались на увазі дві стулки від форм, у яких відливались вістря стріл із колекцій Б.І. Ханенка і О.О. Бобринського, що зберігаються у Києві в Музеї історії України, а також бронзовий стрижень, що фіксував стулки ливарної форми, з Ольвії. Крім того Б.М. Граков називав форми для відливання наконечників стріл із Семипалатинська, Пермського краю і Мосула (Ірак).

Останнім часом стало відомо про ще декілька випадкових знахідок форм для відливання стріл. Стулка і два фіксуючих стрижні походять з Великого Більського городища [29, с. 322, 323]. В приватних колекціях знаходяться дві форми, одну з яких знайдено поблизу Сімферополя, а другу – на високому березі Дніпра поблизу Черкас [6, с. 231–232]. Також у приватних колекціях знаходяться три скарби, два з них знайдені у Полтавській обл., а один – у Тернопільській. Один з полтавських скарбів містив одну, другий – три ливарні форми у повному зборі, а тернопільський – одну [7, с. 240–248]. Дослідник скіфських стріл Ю. Зеленін сповістив про ще одну форму з приватної колекції, знайдену поблизу Білгорода (Росія). Картографія цих знахідок дозволяє пов'язати їх із іткульським осередком металургії в Приуралі, де відомі матриці для виготовлення складних ливарних форм для ливарних форм, аналогічних українським [17, с. 123].

Таким чином, колекція скіфських ливарних форм VI–V ст. до н. е. значно перебільшує ольвійську. Але справа не в кількості, а в організації виробництва.

З одного боку, названі знахідки не дають суміжної інформації, але форми з Мосула (Ірак) і Кархемиша (Сирія),

в яких відливались наконечники скіфських типів, дозволили припустити роботу зброярів в обозі скіфського війська, які супроводжували його під час походу у Малу Азію. Були серед них, звичайно, і ливарники, які забезпечували воїнів наконечниками стріл, що користувались підвищеним попитом, адже кожен скіф, насамперед, лучник [16, с. 52]. Але ж і вдома, у Північному Причорномор'ї, царську дружину мусили супроводжувати зброярі і ливарники. Працювати таким майстрам доводилось під час короткочасних зупинок. Загублені у високій траві влітку або в глибокому снігу взимку форми знайти було важко, і вони були знайдені тільки в наш час. Такими знахідками стали описані вище ливарні форми із колекцій Б.І. Ханенка і О.О. Бобринського, а також форми із приватних колекцій. Побічно, що це робота саме ливарників-зброярів підтверджується й тим, що всі, випадково знайдені, ливарні форми призначалися виключно для відливання наконечників стріл.

Вплив варварських майстрів розповсюджувався і на грецькі колонії з самого початку їхнього існування. Твердження, що грецькі колоністи відразу налагодили виготовлення речей місцевих типів, не витримує критики. Основний контингент переселенців складало найбідніше обезземелене селянство. Ремісник, на відміну від селянина, мав роботу, кидати яку, заради невідомих перспектив в чужих землях, могли тільки непритоpенні авантюристи. Ремісник позбавлявся постійної клієнтури і заробітку, а ливарник, до того ж, позбавлявся джерел сировини, без чого налагодити виробництво на новому місці було неможливо. А ще треба було вивчити попит місцевого ринку, смаки населення. Тому становлення металообробки у Північному Причорномор'ї, на наш погляд, проходило таким чином.

На кінець VII ст. до н. е на Березанському поселенні працювали місцеві бродячі майстри. На початку VI ст. до н. е. у гирлі Дніпра виникає Ягорлицьке сезонне торжище, де в теплу пору року працювали заїжджі ковалі, ливарники, склярі і, звичайно, приїздили купці – вихідці із різноманітних областей. Після заснування Ольвії майстри вже могли орендувати в місті житло, де влаштовували майстерні і забезпечували місцевий ринок своєю продукцією. Після закінчення оренди вони прибирали приміщення, і це пояснює відсутність в ольвійських майстернях специфічного культурного шару і наявність ям із металургійним сміттям із таких приміщень.

Виїздили такі майстри і на периферію, про що свідчать спрацьовані ливарні форми на поселеннях хори [14, с. 252], а також поховання ливарника у Маріцинському могильнику, здійснене за скіфським обрядом, притаманним населенню лісостепового Посулля и супроводжене ливарною формою для відливання вуздечних блях у вигляді голови пантери [31, с. 9].

Варварські майстри залучали до ремісничої діяльності і колоністів, які поступово налагоджували власне колоніальне виробництво. Участь греків в ольвійській металообробці простежується, наприклад, на виготовленні монет- дельфінів. При типологічній різноманітності і різних хіміко-металургійних характеристиках металу можна виділити групу дельфінів, що мають досить реалістичну форму і відлитих із олов'яно-свинцевої бронзи. Решта дельфінів має різноманітну форму – від схематично примітивної до форми тіла осетра. В свій час Л.П. Харко виділив п'ять типологічних груп і більше сімдесяти (!) варіантів виконання дельфінів [23, с. 324]. При цьому для виготовлення деяких дельфінів використовувалось дев'ять типів металургійних сплавів. Крім «металургійно» чистої міді виділено олов'яну, миш'якову, сурмяну бронзу, а також сплави з різним поєднанням цих домішок [13, с. 102]. А якщо зважити на те, що, починаючи від появи монетної форми грошей, монети одного центру і одного номіналу, як правило, характеризуються стійкими типологічними і хіміко-металургійними характеристиками, можна припустити, що анепіграфні дельфіни з домішками сурми і миш'яку відливались варварськими майстрами [15, с. 137]. Скіфські майстри не знали грецького письма, тому дельфіни з написами АРІХО і ΘΥ, які стабільно відливались з олов'яно-свинцевої бронзи, виготовляли грецькі майстри із колоніального середовища. Те ж можна сказати і про литі аси. При стабільності форми вони всі відлиті із однакового сплаву. Крім того, скіфським майстрам не був знайомий такий прийом, як карбування. Вони знали лиття і тиснення, тому перші ольвійські монети були литі, а грецькі майстри успадкували цей прийом від варварських майстрів.

Окремо слід сказати про використання варварськими майстрами міді із високим вміщенням сурми і миш'яку. Її було введено до наукового обігу під назвою волго-камська [26, с. 173]. Яким чином ця сировина потрапляла у Північне Причорномор'я і, зокрема, в Ольвію? З одного боку, все можна було пояснити торгівельним шляхом від Ольвії до Поволжя і Уралу, про який писав Б.М. Граков [3, с. 23–24] і існування якого ніхто не заперечував, більше, це твердження стало аксіомою і повсюдно використовувалось при побудові моделей скіфо-античних відносин. Але виділено цей шлях було на основі знахідок у Поволжі всього декількох дзеркал так званого «ольвійського» типу. Більше ніяких грецьких речей у цій області немає. Да і назва «ольвійські» досить умовна, скоріше за традицією, оскільки ніяких слідів виготовлення їх в Ольвії немає. Якусь кількість таких дзеркал було знайдено в ольвійському некрополі. А от скіфські прикраси, виконані у звіриному стилі, і скіфська зброя на пам'ятках анан'їнської культури зустрічаються досить часто. Крім того, Геродот писав про людей, лисих від народження, які жили біля високих гір. Ім'я цього народу аргіппеї, а землі до цих людей добре відомі, оскільки до них іноді приходять скіфи і ведуть з ними розмову за допомогою перекладачів на семи мовах (IV, 23, 24). Тому цілком логічним буде припущення, що мідь з домішками сурми і миш'яку потрапляла з Поволжя спочатку до скіфських майстрів, а вони завозили його в Ольвію і використовували для виготовлення дельфінів.

Таким чином, при високому рівні місцевого металообробного ремесла, варварські майстри діяли на всій території Північного Причорномор'я, забезпечуючи населення своєю продукцією. Тому для архаїчного часу ми можемо із впевненістю говорити про скіфський осередок металообробки.

На кінець V ст. до н. е. життя на скіфських городищах у лісостепу поступово завмирає. Падає роль і бронзоливарного ремесла. У IV ст. до н. е. сліди цієї діяльності простежуються лише в піщаних кучугурах біля Кам'янського городища. В той же час спостерігається розквіт ювелірного ремесла на Боспорі, де виготовлялись шедеври торевтики, виявлені в похованнях скіфської знаті. З цим треба пов'язувати і затухання ранньоскіфського осередку металообробки.

ПОСИЛАННЯ

1. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени. – М., 1981. – 125 с.
2. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Заньковецком уезде Полтавской губ. в 1096 г. // Труды XIV Археологического съезда. – Т. 3. – М., 1911. – С. 93–161.
3. Граков Б.М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи // Археологія, Т. I. – 1947. – С. 23–37.
4. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. – Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1954. – № 36. – 237 с.
5. Зарецкий И.А. Заметки о древностях Харьковской губ. Богодуховского уезда, слободы Лихачёвка // Харьковский сборник. – Вып. 2. – Харьков, 1888. – С. 229–246.
6. Зеленин Ю. Новые литейные формы, найденные в Украине // Домонгол. – М., 2011. – № 2. – С. 23–233.
7. Зеленин Ю. Новые находки, связанные с цветной металлообработкой // Домонгол. – М., 2013. – № 3. – С. 240–250.
8. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Л., 1947. – 92 с.
9. Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1956. – № 50. – С. 154–189.
10. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К., 1994. – С. 96–132.
11. Лесков А.М. О Северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. – К., 1967. – С. 143–178.
12. Марченко И.Д. Материалы по обработке и металлургии Пантикапея // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1957. – № 56. – С. 160–173.
13. Ольговский С.Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и её округа. – К., 1986. – С. 89–105.
14. Ольговский С.Я. Литейное ремесло на ольвийской периферии // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 252–257.
15. Ольговский С.Я. Цветная металлообработка в Северном Причерноморье в VII–V вв. до н. э. – М., 2014. – 275 с.
16. Ольговський С.Я. До інтерпретації випадкових знахідок скіфських ливарних форм для наконечників стріл // Сіверщина в історії України. – Вип. 7. – Київ – Глухів, 2014. – С. 50–53.
17. Ольговський С.Я. Походження форм для відливання скіфських наконечників стріл // Сіверщина в історії України. – Вип. 9. – Київ – Глухів, 2016. – С. 120–125.
18. Прушевская Е.О. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // Античные города Северного Причерноморья. – Вып. 1. – М. – Л., 1955. – С. 325–355.
19. Радзиевская В.Е. Продолжение исследований Коломакского городища // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 393.
20. Радзиевская В.Е. Исследования Коломакского городища // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С. 327.
21. Радзиевская В.Е. Работы в Харьковской обл. // Археологические окрытия 1983 г. – М., 1984. – С. 348.
22. Фабріціус І.В. Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – № 2. – С. 80–111.
23. Харко Л.П. Монеты из раскопок Ольвии в 1946–1947 гг. // Ольвия. Теменос и агора. – М.–Л., 1964. – С. 321–379.
24. Черных Е.Н. Металл – человек – время. – М., 1972. – 208 с.
25. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976. – 300 с.
26. Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии. – М., 1989. – 316 с.
27. Членова Н.Л. О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах «Скифского мира» // Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург, 1993. – № 7. – С. 49–75.
28. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – 402 с.
29. Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве у скифов // Евразийские древности. – М., 1999. – С. 318–324.
30. Blümner H. Tehnologie und Terminologie der Gewerbe und Künstebei Grichen und Römern. – Bd. IV. – Leipzig, 1887. – 330 s.
31. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson // PZ. – Bd. V. – H. – 1-2. – Leipzig, 1913. – 80 s.

Ольговский С.Я. Раннескифский очаг металлообработки в Северном Причерноморье

В статье сделана попытка выделить очаг металлообработки в Северном Причерноморье в VI–V вв. до н. э. При этом даётся пояснение, что под очагом металлообработки следует понимать не совокупность специализированных металлообрабатывающих центров, а регион сходного производства с едиными типологическими, химико-металлургическими характеристиками и единой технологией производства. Вопреки устаревшим утверждениям, уровень литейного ремесла в лесостепных скифских центрах в архаическое время был несравнимо выше, чем в греческих колониях, и именно местные мастера обеспечивали население Северного Причерноморья изделиями из цветных металлов. Многие мастера работали на выездном промысле, то есть вели мобильный (бродячий) образ жизни, распространяя свою деятельность и на греческие колонии. Некоторые сплавы, в частности с примесью сурьмы и мышьяка, свидетельствуют о связях литейщиков с рудниками Поволжья и Урала. Но о поступлении оттуда напрямую металла в греческие колонии говорить не приходится. Никаких торговых путей из Ольвии в восточные области не существовало, поскольку ни на одном памятнике ананьинской культуры не известны греческие вещи. Скифские же украшения и оружие встречаются достаточно часто. Поэтому именно через скифских купцов и металлургов металл с примесью сурьмы поступал в Северное Причерноморье, и, в частности, греческие колонии.

Ключевые слова: *очаг металлообработки, литейщики, бродячие мастера, металлообрабатывающие центры, аксессуары ремесла, искусственные сплавы.*

Olhovskyi S.Ya. Early Scythian hotbed of metalworking on the territory of the Northern Black Sea Coast

The article attempts to identify the hotbed of metalworking in the Northern Black Sea region in the 6th – 5th centuries B.C. At the same time, an explanation is given that the hotbed of metalworking should be understood not as a complex of specialized metal-working centers, but as a region of similar production with uniform typological, chemical and metallurgical characteristics, and unified production technology. Contrary to outdated claims, the level of foundry in the forest-steppe Scythian centers in the archaic time was incomparably higher than in the Greek colonies, and it was the local craftsmen who provided the population of the Northern Black Sea region with products made of nonferrous metals. Many craftsmen worked in the off-premise way, that is, they led a mobile (wandering) lifestyle, extending their activities to the Greek colonies. Some alloys, with an admixture of antimony and arsenic in particular, indicate the links of the foundry workers to the mines of the Volga region and the Urals. However, it is not possible to speak of metal coming from there directly into the Greek colonies. There were no trade routes from Olbia to the eastern regions, since no Greek thing is known on any of the monuments of the Ananian culture. On the contrary, Scythian ornaments and weapons are quite common. Therefore, it was through the Scythian merchants and metallurgists that the metal with an admixture of antimony entered the Northern Black Sea region and the Greek colonies in particular.

Key words: *metalworking hotbed, casters, wandering craftsmen, metalworking centers, craft accessories, artificial alloys.*

23.01.2019 р.

УДК 902.01/903(477)

С.С. Ржевуська

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ КОРДОН АРЕАЛУ ПІДГІРЦІВСЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК

Стаття присвячена аналізу наявних матеріалів підгірцівської групи пам'яток доби раннього заліза, пошуку північно-східного кордону їх розповсюдження та розгляду питання щодо хронологічного і територіального зв'язку з пам'ятками милоградської культури Подесення.

Ключові слова: *підгірцівська група пам'яток, милоградська культура, ранній залізний вік, Подесення.*

Актуальність питання дослідження пам'яток підгірцівської групи полягає в тому, що нині науковці не мають одностайної думки щодо їх ареалу розповсюдження, генезису, типології матеріальних комплексів та хронології. Розв'язання цих питань ускладнюється бідністю культурного шару та відсутністю в ньому хрономакерів. Культурна належність цих пам'яток, а також їх взаємозв'язок з милоградською культурою лишаються дискусійними.

Пам'ятки підгірцівської групи поширені у північній частині Середнього та Верхнього Подніпров'я, до широти Переяслав-Хмельницький-Канів. На цій території Дніпро проходить через різні природно-географічні зони. Вище Києва він тече через Полісся по низовині, вкритій піщаними відкладеннями, в зоні хвойних та широколистяних лісів. Заплава річки в цьому місці сягає 10–14 км. Нижче Києва Дніпро тече лісостепом, долина річки звужується, береги стають вищими.

На Правобережжі основна частина пам'яток виявлена в заплаві річки Дніпро та його правих притоках Ірпені та Стугни [1, с. 55]. На лівому березі осередком їх поширення є долини річок Дніпро та Десна. Окремий кущ поселень також зафіксовано в заплаві р. Трубіж [2, с. 302–338] (рис. 1).

Найбільшу групу пам'яток цього типу складають поселення. Вони здебільшого розташовуються на піщаних борових терасах або в заплавах річок, на дюнних підвищеннях; щодо невеликих допливів, які не мають широких заплав, пам'ятки розміщуються біля самої води, на березі річок (Велика Солтанівка [3, с. 44], Таценки [4, с. 110]).

Більшість пам'яток не було досліджено шляхом розкопок, але на них проводились розвідки та шурфування. Однією з добре досліджених пам'яток є поселення Підгірці, яке знаходиться в болотистій місцевості. Культурний шар потужністю до 0,6 м містив характерну кераміку: округлої форми з високою, прямою, трохи відігнутою назовні шийкою; пласким дном; тонкими, гладкими стінками; рівномірним випалом світло-коричневих відтінків; добре відмуленою керамічною масою, з домішками кварцу та піску. Серед орнаментації поширені наколи у вигляді «перлин», рідше зустрічаються пальцево-нігтьові вдавлення, защипи, насічки та наліпний валик під вінцем. Серед металевих виробів – залізна сокира з широким обухом, продатована В.А. Ільїнською VI–IV ст. до н. е. [5, с. 30]. Також були знайдені ажурні бронзові прикраси, тотожні з тими, що містились в Підгірцівському скарбі. На основі цих рис в 1950 р. В.М. Даниленко було виділено підгірцівську групу пам'яток в окреме явище [1, с. 55–57].

Подібні поселення відомі на правому березі Дніпра поблизу сіл Лютіж, Велика Солтанівка, Таценки, Плюти, Пирогів, Новоукраїнка. На лівому березі вони зафіксовані під Хотянівкою, Процевом, Вишеньками, Бортничами, Погребами, Осещиною, Старосіллям, Рудаковим та Кийлівом [6, с. 11]. На трьох з них (Бортничі, Таценки та Лютіж) виявлено залишки комплексів, пов'язаних з металообробкою [7, с. 11; 1, с. 59–60].

Ґрунтові могильники зафіксовано з інгумаційним, рідше кремаційним обрядом поховання біля сіл Погреби, Рудяки, Вишеньки, Жереб'тин, Кийлів, Проців [3, с. 44]. Також вони відомі на території колишнього Митрополичого саду та Ботанічного саду ім. М.М. Гришка (м. Київ) [8, с. 150–153]. Деякі з них розташовано впритул до поселень, на перших надзаплавних терасах, як епонімний могильник біля с. Підгірці [1, с. 56–57]. Окремі поховання Пирогівського, Корчуватівського та Малополовецького могильників за наявними матеріалами можна віднести до підгірцівських [3, с. 46; 9, с. 83; 4, с. 108–109]. Орієнтація варіюється, стан кісток незадовільний через неглибоке залягання у піщаних шарах. Інформативним виявився інвентар поховання № 1 могильника біля с. Козаровичі, в контексті якого було зафіксовано акінак із серповидним навершям і сегментоподібним перехрестям кінця VI–V ст. до н. е. (О.В. Шелеханем) [10, с. 84]. В похованні, виявленому біля с. Рудяки, інвентар склали ажурні бронзові прикраси – частина бронзової булавки з залізним стрижнем, бронзова кругла пряжка, трикутна підвіска. Поряд виявлено яму, заповнену керамікою підгірцівського типу, можливо, пов'язану з обрядом поховання. Знахідки ажурних підгірцівських прикрас відомі в контексті скіфських поховань – гробниця № 3 Гайманової могили IV ст. до н. е. та курган № 2 біля с. Мізяків, на Вінничині V–III ст. до н. е. Ці прикраси є маркером підгірцівської групи пам'яток [11, с. 472; 12, с. 78].

Більшість з наразі відомих пам'яток підгірцівського типу вміщено в хронологічний діапазон кінця VI–IV ст. до н. е.

Підгірцівські пам'ятки тісно співіснують з пам'ятками милоградської культури. Зокрема, С.Є. Рассадіним пам'ятки київського полісся виокремлено в локальний «підгірцівсько-милоградский» варіант милоградської культури, утворення якого пов'язано зі зміщенням ареалу. Городище Веприк (Млинок) на Фастівщині та групу городищ в міжріччі Десни та Сули – Гордня, пгт. Срібне, Сулак, Плоске (датованих Г.В. Жаровим IV–III ст. до н.е.), де фіксуються давньогрецькі імпорти, – інтерпретовано як контактні зони носіїв милоградської культури та лісостепових скіфів. За цими пам'ятками окреслено широтний ареал милоградської культури, який поглинув підгірцівські пам'ятки [13, с. 48–49].

Проте, питання співіснування пам'яток підгірцівського типу та милоградської культури лишається дискусійним. Для їх атрибуції та визначення положення в системі культур раннього залізного віку перспективним є вивчен-

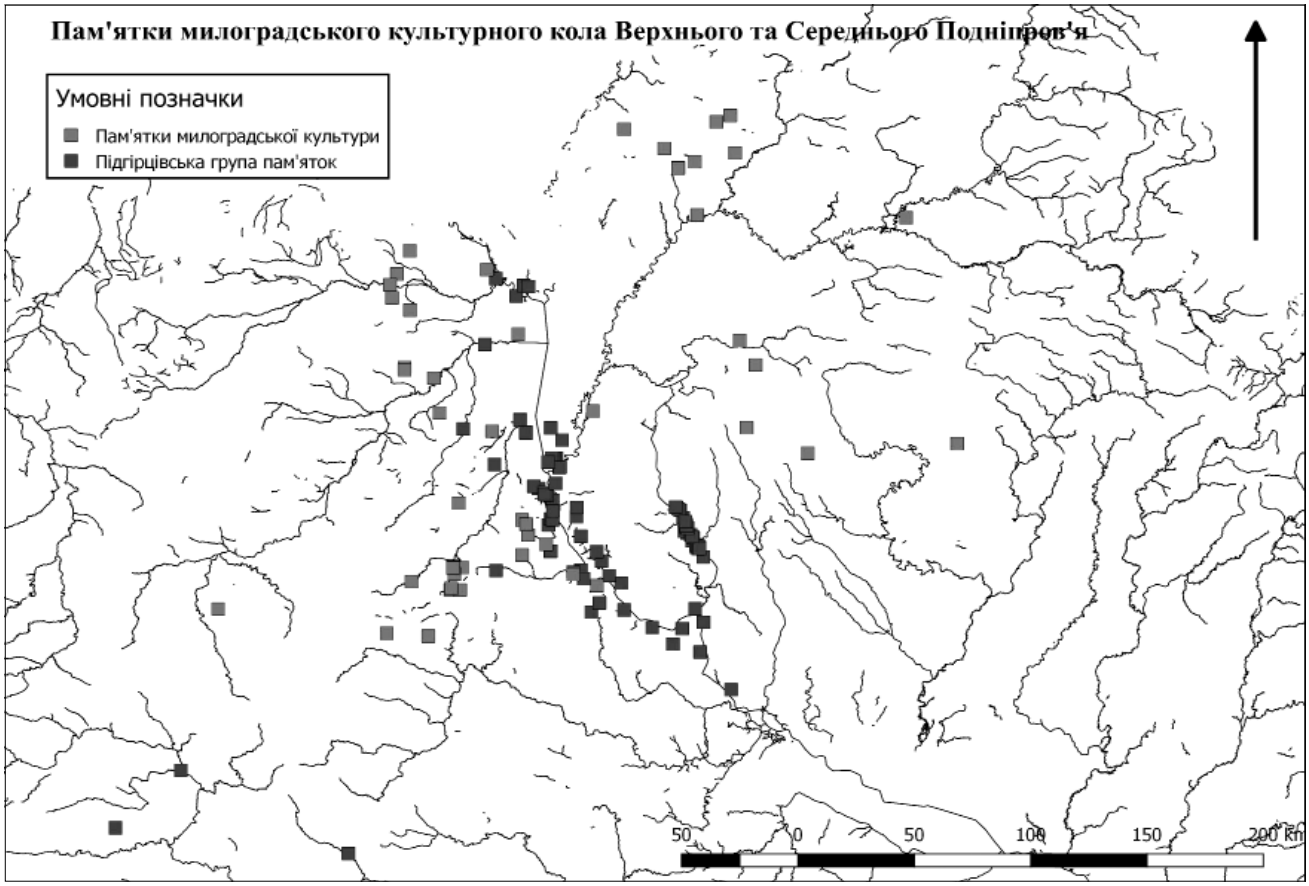

Рис.1 Пам'ятки милоградського культурного кола Верхнього та Середнього Подніпров'я

ня вищевказаних рубіжних пам'яток з потужними культурними відкладеннями. Розглянемо деснянську групу пам'яток дещо детальніше.

Городище Городня (Городнянський район Чернігівської області) – площа 30 га. Обстежено та досліджено шурфуванням Г.В. Жаровим у 2001 р. Серед матеріалу виявлено ліпну кераміку з пальцево-нігтьовими вдавленнями та наскрізними проколами під вінцем, уламки ручок черпаків та глиняні пряслиця.

Городище Срібне (Срібнянський район Чернігівської області) – площа 12 га. Обстежено та досліджено шурфуванням Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпного посуду з насічками та пальцево-нігтьовими вдавленнями по краю, наскрізними проколами або ж «перлинним» орнаментом під вінцем. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Городище Сулак (Носівський район Чернігівської області, заплава р. Остер) – площа 0,9 га. Обстежено та досліджено шурфуваннями Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавленнями по краю. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Городище Плоске (Носівський район Чернігівської області, заплава р. Остер) – площа 7 га. Обстежено та досліджено шурфуваннями Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавленнями та насічками по краю, уламки бортиків мисок. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Ці городища розташовані на північній межі ареалу скіфських лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя. Потужний культурний шар та велика кількість імпортного посуду свідчать про жваві торгові зв'язки з Північним Причорномор'ям. Городище Городня та Срібне автором досліджень інтерпретовано як центри торгівлі з «лісовими» племенами милоградської культури Подесення. Городища Сулак та Плоске віднесено до милоградських, зважаючи на місце розташування в заболоченій заплаві р. Остер [14]. Цікавими є дослідження М.І. Лошенкова щодо розмірів милоградських городищ. Статистично доведено, що абсолютна їх більшість (187) знаходиться в межах 0,09–0,1 га до 1,75 га. В діапазоні до 9 га знаходяться 27 городищ, лише два з них площею понад 7 га. Тобто, згідно з цими даними, городище Плоске є одним з найбільших серед відомих милоградських пам'яток після городища Бечі (9 га) та Клинськ (7,2 га) Гомельської області Білорусі [15, с. 56].

Разом з городищами групу пам'яток міжріччя Десни та Сули складає могильник Івашківка та три селища – Зарванщина, «Кар'єр» та Новоселівка – 3 [16, с. 106; 17; 18].

Могильник Івашківка (Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. В культурному шарі знайдено переміщені людські кістки, ліпна

кераміка, прикрашена «перлинним» орнаментом, бронзові намистини та спіралеподібна пронизка. Пам'ятку попередньо продатовано VII–V ст. до н. е.

Селище «Кар'єр» (с. Івашківка, Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. (21 господарчий об'єкт). В заповненні знаходились фрагменти ліпної кераміки з «перлинним» орнаментом, прясліця та залізний втульчастий наконечник стріли. Пам'ятку попередньо продатовано VII–V ст. до н. е.

Селище Новоселівка – 3 (Чернігівський район Чернігівської області, тераса р. Десна) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 1992–1993 рр. Зафіксовано 4 приміщення та господарські комплекси милоградської культури. Виділено два етапи існування пам'ятки за доби раннього залізно віку VII–V ст. до н. е. та IV–III ст. до н. е. В заповненнях комплексів виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавленнями та «перлинним» орнаментом і розвал глечика яйцеподібної форми з округлим денцем, типового для милоградської культури. Господарський комплекс витягнуто вузькою смугою 110 х 6 м уздовж тераси р. Десна, житла орієнтувались вглиб тераси. Між житловим та господарчим комплексами знаходився незабудований майданчик.

Селище Зарванщина (с. Дібровне Городнянський район Чернігівської області) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 1990–1991 рр. Зафіксовано культурний шар потужністю 0,2–0,4 м. Зафіксовано приміщення, заглиблене в материк, з фрагментами кераміки милоградської культури у заповненні.

Важливими для встановлення характеру співіснування носіїв милоградської та юхнівської культур і меж їх ареалів є дослідження пам'яток міжріччя Десни та Сейму та прилеглих до них. Але їх розрізнення ускладнено схожістю матеріалів. Тому напевне до милоградських пам'яток віднесено лише одне селище – Мостище I [17, с. 29].

Селище Мостище I (с. Нові Млини Борзнянський району Чернігівської області, лівий берег р. Сейм) досліджено Г.В. Жаровим у 1990–1991 рр. Виявлено кераміку, прикрашену «перлинним» орнаментом.

На території Середнього Лівобережного Подніпров'я виявлено п'ять городищ – Грабів, Городок I, II, III, Крехаїв та селище Красна Пошта – з милоградськими матеріалами [14, с. 116; 16; 19, с. 155; 20]. Проте, питання їх зв'язку з кущем поселень, власне, підгірцівського типу на р. Трубіж лишається невирішеним.

Городище Городок (с. Олександрівка – 2 Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Проведено підчистку валу та майданчика городища. Біля підошви валу потужність культурного шару склала 0,4 м, ближче до центру майданчика – 0,1 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е.

Городище Городок II (с. Гніздище, Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Культурний шар біля підошви валу склав 0,6 м, ближче до центру майданчика – 0,2 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е.

Городище Городок III (с. Звеничів Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Культурний шар склав 0,4 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е. Шурфування навколо городища виявили наявність відкритого поселення Городок – 3 з культурним шаром 0,2–0,3 м.

Городище Грабів (Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2001 р. Відноситься до типу «болотних» городищ, ромбоподібної форми 110 х 125 м. Культурний шар мав потужність до 0,6 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е. Біля городища виявлено два відкритих поселення, розташованих на природних підвищеннях.

Городище Крехаїв (с. Літочки Броварський район Київської області) віднесено до милоградських за топографією – розташовано на заболоченому мису.

Селище Красна Пошта (с. Олександрівка – 2 Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 2001 р. Основний шар відноситься до милоградської культури. Зафіксовано 16 господарських комплексів. У заповненні виявлено кераміку милоградського типу, залізну посохоподібну булавку, скляну намистину бурштинового кольору. Матеріали продатовано VI–IV ст. до н. е.

Вирішення питання північно-східної межі ареалу пам'яток підгірцівської групи потребує проведення стаціонарних досліджень пам'яток міжріччя Десни та Сули, а саме городищ Городня, пгт. Срібне, Сулак, Плоске, оскільки лише на них виявлено потужний культурний шар з матеріалами, придатними для розробки типології та датування. Особливо дискусійною є нижня межа функціонування цієї групи городищ. Їх варто розглядати у комплексі з пам'ятками Середнього Лівобережного Подніпров'я.

Група милоградських пам'яток, виявлених на цій території, не дотична до підгірцівських пам'яток київського полісся. Проте, цей факт можна пояснити недодослідженістю цієї локації. Цілком вірогідно, що під час подальших розвідок її буде заповнено за аналогією з виявленим кущем підгірцівських поселень на р. Трубіж на сході ареалу. Через схожість підгірцівських та милоградських матеріалів і нерозробленість їх типологій ускладнюється атрибуція та віднесення пам'яток до того чи іншого типу. Негативним фактором також є те, що в періодиці опубліковано лише короткі звіти по польовим дослідженням груп пам'яток Подесіння та Середнього Лівобережного Подніпров'я, які надалі не опрацьовуються авторами у вигляді аналітичних статей.

Щодо північно-західної межі ареалу підгірцівської групи пам'яток, перспективним є дослідження групи городищ міжріччя р. Тетерів та Прип'ять – Нова Красниця, Бовище, Діброва, Радинка, Розважів, Лелів, Медвин, Леонівка, Розважів I–II, Речиця, виявлених розвідками В.П. Кучери та експедицією Інституту археології під час складання реєстру пам'яток, вивчення яких нині призупинено [1, с. 62–64].

ПОСИЛАННЯ

1. Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. – Полтава, 2008. – 126 с.
2. Костенко Ю.В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 550 с.
3. Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. Ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук Української РСР за 1947–1949 рр. – К., 1952. – Т. 3. – С. 39–53.
4 Лысенко С.Д. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. – Київ – Фастів, 2010. – № 26–27. – С. 106–127.
5. Іллінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. – К., 1961. – XII. – С. 27–52.
6. Петровська Є. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 9–22.
7. Даниленко В. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. Доба раннього заліза, епоха міді-бронзи, неоліт і палеоліт. – К., 1956. – Т. 4. – С. 5–16.
8. Гончар В.М. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія. 1997. – Вип. 1. – С. 149–155.
9. Хомчик М.О., Шовкопляс Г.М. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР) // Археологія. – К., 1984. – Вип. 46. – С. 80–86.
10. Бабенко Л.І., Шелехань О.В. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею // Археологія. – К., 2015. – Вип. 4. – С. 77–91.
11. Бидзиля В.И, Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова могила. – К., 2012. – 752 с.
12. Лобай Б.І. Кургани скіфського часу на Вінничині // Археологія. – К., 1977. – Вип. 21. – С. 77–84.
13. Рассадин С.Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. – Минск, 2005. – 106 с.
14. Жаров Г, Жарова Т. Археологическая разведка на Черниговщине // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 116–118.
15. Лошенков М.И. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси. – Минск, 2011. – 408 с.
16. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000. – К., 2001. – С. 104–106.
17. Жаров Г.В. Дослідження в басейні р. Снов //Археологічні дослідження в Україні в 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 29–30.
18. Жаров Г.В., Майборода Т.М. Дослідження на багатошаровому поселенні Новослівка – 3 біля Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. – К.,1997. – С. 47–48.
19. Шидловський П.С., Лисенко С.Д, Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія Нижнього Подесення. – Київ – Ніжин, 2016. – 344 с.
20. Жарова Т.Н., Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 118–120.

Ржевуская С.С. К вопросу о северо-восточной границе ареала подгорцевской группы памятников

Статья посвящена анализу имеющихся материалов подгорцевской группы памятников эпохи раннего железа и поиску северо-восточной границы их распространения. Также рассмотрен вопрос их хронологической и территориальной связи с памятниками милоградской культуры Подесенья.

Ключевые слова: *подгорцевская группа памятников, милоградская культура, ранний железный век, Подесенье.*

Rzhevuska S.S. About the northeastern border of species distributoin of the Pidhirtsivska group of sites

The article is related to the analysis of the available materials of the Pidhirtsivska group of sites of the Early Iron Age and the searching of the northeastern border of its species distribution. Also, was considered the question of its chronological and territorial connection with the sites of Mylohrad culture of the Desna.

Key words: *Pidhirtsivska group of sites, Mylohrad culture, Early Iron Age, the Desna.*

10.03.2019 р.

УДК 904(477)

О.О. Махота

АНАЛІЗ ПЛІНФИ, ЗАФІКСОВАНОЇ IN-SITU, З КАМ'ЯНОГО МУРУ XII СТ. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ (ДОСЛІДЖЕННЯ 2018 Р.)

Стаття присвячена аналізу плінфи in-situ фортифікаційної споруди XII ст, дослідженої у 2018 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерського монастиря. З'ясовано морфологічний склад будівельного матеріалу та виділені його основні розміри.

Ключові слова: *плінфа, in-situ, будівельні матеріали, Київська Русь, архітектура, Києво-Печерська лавра.*

Актуальність дослідження полягає у необхідності детального вивчення давньоруського будівельного матеріалу з кам'яного муру XII ст.

Історію дослідження залишків кам'яної споруди XII ст на території сучасного Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника умовно можна розділити на 3 етапи [1, с. 184]:

1-й етап: дослідження 1951 р. В. Богусевичем в межах Митрополичого саду та з північного і південного боків Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври було виявлено залишки давньоруської оборонної стіни XII ст.

2-й етап: археологічні нагляди. Залишки фортифікаційної споруди було відкрито в двох місцях у 1991–1992 рр. В. Харламовим уздовж внутрішньої площини західного кута фортечної стіни XVII ст. та у 2007 р. С. Балакіним з північного боку Троїцької церкви.

3-й етап: у 2018 р. (розкопки С. Тараненко) на території Митрополичого саду у п'яти траншеях (2 – на місці досліджень В. Богусевича та 3 – вперше) відкрито залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості.

Під час розкопок було зібрано і досліджено 1178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів: плінфи, каміння, валунів залізистого пісковику. З них – 283 фрагменти плінфи, зафіксованої in-situ. Основні критерії аналізу: формат (розміри, товщина) зразка, колір, склад і якість глини після випалу, кількість домішок, наявність технологічних відміток тощо. Найважливішим у атрибуції плінфи різних часових проміжків є її формат. У конструкції муру подані для аналізу зразки являли собою забутовку внутрішнього простору стіни між двома рядами фасадної регулярної кладки. Забутовка – масив фрагментів плінфи різночасових проміжків з різним камінням і вапняним розчином. Механічним способом було виміряно розміри будівельних матеріалів. У зв'язку зі специфікою робіт на об'єктах «на місці» (плінфа була частково заглибленою у землю) інформативність несе лише *товщина* зразка. Цей критерій є основним для точного датування зразків. Існує залежність між товщиною плінфи та часом побудови монументальної споруди: чим товщий виріб – тим пізніше він був створений [2 с. 41]. Так, для зодчества Києва XI–XII ст. характерні матеріали завтовшки від 3,5 до 4,5 см. Вже у кінці XII – початку XIII ст. цей показник складав від

4,0 до 5,0 см (подекуди до 6,0 см через масивні глиняні натікання на поверхності по боках). Під час дослідження давньоруського муру було виявлено зразки наступної товщини: 3,0–3,5 см – 18 од. (6% від загальної кількості опрацьованого матеріалу (*далі – аналогічно*), 3,6–3,9 см – 34 од. (12%), 4,0–4,5 см – 95 од. (34 %), 4,6–4,9 см – 48 од. (17%), 5,0–5,5 см – 32 од. (11%), 5,6–6,0 см – 7 од (3%), не вдалося визначити – 49 од. (17%).

Важливим критерієм для аналізу та атрибуції плінфи є вид глини зразка:

- 207 од. (68%) зразків виготовлені з каолінової глини – осадової глинистої породи, у складі якої переважає мінерал каолініт. Колір білий, з домішками (жовтий, рожевий, персиковий, буруватий, зеленуватий та ін.). Має гідрофільні властивості. З водою утворює пластичне тісто, жирне на дотик, мало набухає, мало чутливе при змішуванні та випалі. В Україні поклади каолінів виявлено на значних площах Українського щита [3]. Найчастіше використовувалася у XI – на початку XII ст. на території Київської Русі як матеріал для виготовлення плінфи монументальних споруд, пізніше – для виготовлення керамічних та фаянсових виробів.

- 70 од. (31%) з глиняно-слюдистого сланцю (червоних осадових глин) – це щільна сланцювата глиниста порода, яка складається переважно з каолініту або інших глинистих мінералів, гідрослюд, хлориту, а також кварцу, польових шпатів, карбонатів, органічних вуглистих речовин, а іноді сульфідів заліза. Сланці не розмокають у воді.

- 2 од. (1%) з алевритової глини – дрібнозернистої пухкої осадової гірської породи.

- 6 од. (2%) не вдалось визначити.

За П. Раппопортом, лише у XII ст. зодчі почали використовувати глини різних сортів. Зазвичай пам'ятки складалися з однорідних матеріалів, проте зустрічаються й такі, що зроблені з декількох сортів глини. Це, наприклад, церква «Стара кафедра» у Володимирі-Волинському, де 70% плінфи були червоного кольору, а 30% – світло-жовтого [4, с. 8].

Важливою структурною одиницею будівельних матеріалів, яка відповідала за її міцність, є кількість домішок. Зазвичай на давньоруських пам'ятках зустрічається плінфа з домішками кварцу, піску, глини іншого виду, алевроліту, польового шпату і окислів заліза. На пам'ятці вони розподіляються наступним чином:

- з незначними домішками глини – 45 од. (20%);
- з незначними домішками кварциту – 28 од. (14%);
- з незначними домішками глини і кварциту – 4 од. (1%);
- без природних і штучних домішок – 185 од. (66%).

За кольором переважає плінфа персикового кольору, яка складає 112 од. (38%) від загальної кількості матеріалів. Частка зразків теракотового і бежевого кольорів складає відповідно 61 од. (28%) та 40 од.(17%). Будівельний матеріал інших кольорів – 51 од (17%). Така кольорова гама пов'язана з різним вмістом каоліну в глині і характерна для пам'яток домонгольського часу на території усієї Київської Русі.

Також, одним з методів датування вважають технологічні сліди на поверхнях плінфи. Технологічними прийнято вважати відбитки, які лишилися на сирці під час формування, сушки чи випалу: сліди від формувальної коробки, напливні бортики, сліди від дерев'яної підкладки, сліди від відсутності підкладки, відбитки дерева від формувальної рамки та ін. До них прираховують і відбитки тварин, людей, рослин, природніх явищ, які відобразилися на сирій глині внаслідок просушування партій будматеріалу на відкритому повітрі. На досліджених зразках чітко проглядаються:

- сліди вапняно-цем'янкового розчину – 15 од. (29%);
- сліди від формувальної коробки – 11 од. (21%);
- напливні бортики – 5 од. (10%);
- мікросліди від протягування правила – 10 од. (20%);
- інші сліди (дощу, трави, лап тварин) – 10 од. (20%).

У північній стінці розкопу, у потужному (до 5 см) шарі вапняно-цем'янкового розчину, було зафіксовано 2 од. фасадної кладки. Зробивши попередню реконструкцію форми муру, можна припустити, що для зовнішньої кладки використовували спеціально виготовлену плінфу. Її можна охарактеризувати наступним чином: це малоформатна плінфа, сформована з каолінової глини, без природніх та штучних домішок, персикового чи бежевого кольору розміром 26–28 х 18–21 х 4,0–4,5 см.

За типологією Д. Йолшина [5, с. 107–111] зразки, знайдені під час досліджень 2018 року, можна віднести до Типу III – а саме до підтипу III. 3. Тип III, характерний для усіх київських пам'яток XII ст., вперше фіксується у кладках Успенського собору (1073–1077 рр.). Вона простежується до 1197 р. у церкві Апостолів у Білгороді, аналогії з якою проводив В. Богусевич [6, с. 42] під час першого відкриття стіни у Митрополичому саду КПЛ. До нього належить великоформатна плінфа, сформована в нерозбірній формі – жорсткому ящику без дна. Основними ознаками цього типу формування є поперечні сліди на торцях, сліди підсипки піском на нижній постільній поверхні (часто не рівній), натікання на торцях з боку нижньої постелі. До підтипу III. 3 автор відносить плінфу бежевого, рожевого, червоного кольору. Важливою рисою є «вдавлені бортики» – рівні вдавлення на верхній постільній поверхні уздовж одного або декількох торців, навмисно відтиснуті, ймовірно, бічною частиною формувальної рамки. Можливо таким чином майстри намагалися вирівняти закраїни, що утворилися при знятті прольотки з сирцю. Результатом цього вдавлення є часті сліди натікання з боку верхньої постелі. Від інших цей підтип відрізняється значно меншим форматом: 28–32 × 24–26 × 4,5–6,5 (за М. Холостенком та Г. Івакіним) [7, с. 110; 8, с. 67]. Він характерний для невідзначеного в літописі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви, а також зовнішніх стін давньоруської трапезної в Києво-Печерському монастирі. Плінфа, знайдена під час досліджень 2018 р., вписується в хронологічні рамки, запропоновані у даній класифікації.

Завдяки проведеному дослідженню можна припустити, що для забутовки внутрішнього простору верхньої частини стіни користувалися будівельними матеріалами, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря (Успенський собор, давньоруська Трапезна церква [2, с. 463-464]), та спеціально виготовленою для будівництва мурів плінфою. Про це свідчить відсоткове співвідношення показників товщини складу будівельного матеріалу і технологічні відмітки на давньоруській цеглі. Максимальне розширення дослідження пам'ятки у майбутньому дозволить детальніше вивчити і уточнити дані про будівельний матеріал кам'яного муру XII ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Махота О.О. Аналіз плінфи оборонних мурів Києво-Печерського монастиря (за даними розкопок 1951–2018 рр.) // І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). – К.: ІА НАНУ, 2018.–196 с.

2. Ёлшин Д.Д. Древнерусская плинфа: технология и типология // Труды IV(XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. Том III. // Казань: «Отечество». – 2014. – 462 с.

3. Глина – сировина керамічної промисловості, матеріал для виробництва художніх виробів та творів вжиткового мистецтва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.textreferat.com/referat-21052-3.html.

4. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.. – СПб.: Наука, 1994. – 160 с.

5. Ёлшин Д.Д. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурус, 2017. – 469 с.

6. Асєєв Ю.С., Богусевич В.А. Воєнно-оборонні стіни XII ст. Києво-Печерської лаври // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1951. – № 4. – С. 39–45.

7. Холостенко М.В. Успенский собор Печерского монастиря // Стародавний Киев. – К.; 1975. – С. 107–170.

8. Ивакин Г.Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века // Архитектурно-археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 66–70.

Махота Е.О. Анализ плинфы, зафиксированной in-situ, с каменной стены XII в. Киево-Печерского монастыря (исследования 2018 г.)

Статья посвящена анализу плинфы in-situ фортификационного сооружения XII в., исследованного в 2018 г. на территории Митрополичьего сада Киево-Печерского монастыря. Выяснено морфологический состав строительного материала и выделены его основные размеры.

Ключевые слова: *плинфа, in-situ, строительные материалы, Киевская Русь, архитектура, Киево-Печерская лавра.*

Makhota. O.O. Analysis of the Old Rus brick «in-situ» from stone wall of the XII-th century of Kyiv-Pechersk Monastery (archeological research of 2018)

The article is devoted to the analysis of an Old Rus brick (plinthos) in-situ fortification structure of the XII century, investigated in 2018 at the territory of the Metropolitan garden of the Kyiv-Pechersk Monastery. The morphological composition of building material and its main dimensions are determined.

Key words: *Old Rus brick, in-situ, building materials, Old Rus, architecture, Kyiv-Pechersk Monastery.*

20.02.2019 р.

УДК 738.3:688.72–029:903.27:39(470+571)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНОЇ ІГРАШКИ В ОБРЯДОВОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена історії дослідження глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення. На основі археологічних матеріалів, писемних, етнографічних джерел з'ясовано, що глиняні іграшки в давньоруські часи могли виконувати дві функції: ігрову й ритуальну. Подане описання іграшок у вигляді антропоморфних та зооморфних статуеток, фантастичних істот, писанок, глиняних брязкалець, що свідчить про їх зв'язок із релігійним культом. Окреслено використання іграшок як оберегів, за допомогою яких намагалися відлякувати злі сили від людей, охороняти житло.

Ключові слова: *давньоруське населення, історія дослідження, антропоморфні, зооморфні статуетки, писанки, брязкальця, обереги, обрядовість.*

Глиняні вироби упродовж тривалого історичного періоду посідали важливе місце у традиційно-побутовій культурі давнього населення. Окрім приготування, споживання їжі, зберігання, перевезення продуктів харчування, вони були обов'язковим компонентом магічної практики у житті давньоруської людини, відігравали провідну роль у ритуалах, пов'язаних з усіма життєвими процесами (від народження до смерті). Обмеженість бази писемних джерел, у яких фігурують глиняні вироби, говорить про те, що найбільш інформативними для їх вивчення є археологічні пам'ятки. Знайдені артефакти дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві [6].

Серед глиняних виробів X–XIII ст. вагоме місце у житті давньоруського населення посідала глиняна антропоморфна й зооморфна пластика, яка і до сьогодні залишається однією з малодосліджених категорій археологічного матеріалу. Цей тип кераміки дослідники називають «глиняна іграшка» та стверджують про її багатофункціональне призначення. Науковці зазначають, що давньоруські гончарі створювали її для здійснення язичницьких релігійних обрядів, переважно жертвоприношень, і лише у другу чергу – для дитячої гри [24, с. 362, 355–356; 7, с. 452; 16, с. 290–291, 293].

Мета даного дослідження – на основі публікацій науковців з'ясувати роль глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення. Зауважимо, що розрізнити, яка саме з них призначалася для релігійної обрядовості, а котра для дитячих забав, зараз дуже важко [23]. Відповідно до слов'янської міфології, дрібна антропоморфна та зооморфна пластика була безпосередньо пов'язана з аграрними та скотарськими культами. Зокрема, жіночі статуетки були відомі ще з трипільських часів та символізували образи антропоморфних божеств [20, с. 265]. Дослідниця трипільської культури А.П. Погожева вважала, що головними функціями цих статуеток в язичницькі були наступні: охорона будинку з усіма його

мешканцями, збереження домашнього вогнища, захист входу до будинку від злих сил. Великого значення мало і місцезнаходження статуеток. Їх зберігали під підлогою, біля печі, під порогом [19].

Найчастіше глиняні іграшки давньоруського часу (фігурки людей, тварин, пташок, а також писанок та брязкалець) знаходять під час археологічних розкопок на території Києва та датують їх X–XIII ст. [36, с. 29, 57, 62, таб. XVIII; 24, с. 365–356; 35; 37]. Незначна їх кількість виявлена на Чернігівщині, Сумщині, Полтавщині, Харківщині тощо [38; 26; 32; 14]. Цікавими знахідками є глиняні фігурки у вигляді качки та коника з отворами для свистіння. Наші пращури вірили у магічну силу свисту та у те, що звуки, які видавали фігурки-свищики, у поєднанні з комплексом магічно-ритуальних дій, оберігали землю, людей, тварин, забезпечували плодючість худоби, родючість ґрунту. Свистом прагнули залякати або відігнати «злі сили», закликати «добрі» тощо [20, с. 265]. Про їх існування у давньоруські часи говорить знайдена І.А. Хойновським на території Стародавнього Києва фігурка качки, яка мала кілька отворів, через які й видавався свист [36, с. 62].

Оберегами вважалися й керамічні брязкальця – округлі чи яйцеподібні глиняні вироби, всередині яких знаходилася глиняна кулька, яка під час струшування видавала звук, що нібито відлякував злі сили від дитини. Подібні брязкальця дослідники знаходили під час розкопок поховальних пам'яток не лише давніх слов'ян [12, с. 100], але й трипільської та скіфської культур. Як зазначає дослідниця О.С. Радул, метою їх створення була не дитяча гра, а насамперед культові вірування [21; 22]. Окремі фахівці вважають, що глиняні брязкальця давньоруського часу та глиняні свистунці, які виконували певну образну символічну магічну функцію, могли слугувати музичними інструментами [27]. У дні свят і народних гулянь, разом із гуслами, бубоном, сопілкою вони супроводжували спів і танці [23, с. 160–161].

Серед глиняної іграшки X–XIII ст. дослідниками виокремлено фігурки жінки, чоловіка, коня, качки, півня, собаки, ведмедя тощо. Вчені припускають, що жіночі фігурки, насамперед, втілювали у собі образ Великої Богині, якою у слов'янській міфології була богиня родючості [13]. Їх виготовляли до річного календарного циклу і пов'язували безпосередньо із аграрними сезонними святами [20, с. 268]. Адже головна роль у давньоруського населення як і в язичницькі часи, так і після прийняття християнства відводилася обрядам і святам, пов'язаним з різними періодами сільськогосподарського виробництва. Така обрядовість носила магічний характер і здійснювалася хліборобами протягом календарного року. Цикл цих обрядів і свят починався взимку і мав на меті забезпечити сприятливий господарський рік [25, с. 164–194, 203]. Серед функцій антропоморфних фігурок головними були ще й охорона житла з усіма його мешканцями, входу до будинку, домашнього вогнища, охорона їжі, супровід померлих у потойбічне життя тощо [19, с. 115; 24, с. 356].

Таким чином, антропоморфна пластика давньоруських гончарів, що за формами нагадувала жіночі фігурки, втілювала образ божества – Богині Матері, а чоловічі зображення «іграшки» символізували переважно воїнів. Зооморфні фігурки у вигляді качки за слов'янською міфологією відображали водну стихію. Такі глиняні фігурки знайдені під час розкопок у Києві ще наприкінці XIX ст. [36, с. 62, таб. XVIII]. Півень вважався віщунською птицею й пов'язувався із провісником сходу сонця. Саме півня найчастіше приносили в жертву, щоб задобрити богів, відвести біду, закликати дощ під час засухи, вимолити гарний урожай. Ведмідь у слов'янській міфології вшановувався як господар лісу, був об'єктом так званого ведмежого культу і поклоніння. Надійним другом і помічником людини був собака. Він навіть часто супроводжував померлого у потойбічний світ. Кінь був не просто жертовною твариною, а й, насамперед, бойовим конем – незмінним супутником воїна-дружинника. Його також клали в поховання разом зі зброєю та іншими культовими і особистими речами, які мали знадобитися покійнику в іншому житті [3, с. 90–91, 100; 2, с. 64–73, 154–155; 12, с. 100]. У східних слов'ян кінь був постійним супутником Великої Богині. На глиняних образках і на вишивках жерці-вершники завжди під'їжджають до неї чи до святилища на конях. У XI–XIII ст. стилізований образ коня переважає серед всіх інших скульптурних виробів. Давньоруські майстри почали виготовляти такі скульптурки із глини, кістки, дерева, металу. Наприклад, глиняна фігурка із зображенням вершника на коні, який у правій руці тримає спис, а у лівій вуздечку, уособлювала в собі воїна та клалася до могили давньоруського дружинника [2, с. 96, 98]. Із приходом християнства антропоморфні та зооморфні глиняні скульптурки почали приносити в жертву замість живих людей і тварин [2, с. 98; 3, с. 64–73].

Важливим атрибутом язичницького культу вважалися глиняні писанки і брязкальця округлої або овальної форми. Їх оздоблювали фляндрованим орнаментом та покривали поливою [2, с. 110–111; 3, с. 73–76]. Щодо функціонального призначення цих предметів, то думки дослідників різняться. Одні вважають їх дитячими іграшками, інші приписують їм культове значення, пов'язують з певним релігійним уявленням людини, зокрема поклонінню родючості. Крім того, виготовлення писанок пов'язували з дохристиянським звичаєм зустрічі весни. Саме яйце асоціювалося у наших предків із щорічним відродженням сонця та усієї природи. Наприклад, М.Ф. Сумцов наголошував, що воно є джерелом життя і Всесвіту [28]. Писанка з кулькою всередині виконувала ще і роль оберега. Після струшування вона видавала звук, який відлякував злі духи [12, с. 34–35, 47; 2, с. 110–111; 3, с. 34–35]. За гіпотезами інших вчених, глиняні вироби у формі яйця мали поліфункціональне призначення, виконуючи обрядову, ігрову та декора-

тивну функції [29, с. 46–53; 30, с. 119–124; 31].

Згадки про глиняні іграшки вперше були зафіксовані у дослідженнях вчених XIX ст., які здійснювали розкопки давньоруських пам'яток. Їх виокремлювали з-поміж інших знахідок – керамічних виробів господарчого призначення – і трактували як дитячі іграшки та предмети для культових потреб. Це переважно фрагментовані, теракотові або покриті поливою екземпляри фігурок людей, свійських та диких тварин, птиці, писанки, писанки-брязкальця [1; 4, с. 112–117; 24; с. 355–356; 10, с. 141–143; 36, с. 62]. Через невелику кількість знайденого матеріалу наукової праці щодо даної теми, присвяченої цій категорії знахідок, так і не було видано. Перші знахідки глиняних фігурок були виявлені І.А. Хойновським при розкопках Стародавнього Києва. У книзі «Раскопки Великокняжеского двора Древнего града Киева произведенные весною 1892 года (археологически-историческое исследование)» (1893) дослідник систематизував знахідки, акцентував на їх «архаїчності», не уточнюючи датування [36, с. 62]. Серед артефактів виокремив фігурки, які відносяться до часів правління князя Володимира (роки правління 979–1015). Це зооморфні скульптурки: качка-свистулька, фрагмент фігурки качки з двома каченятами (вкриті жовтою поливою), голова загадкового звіра з відбитими вухами. Серед інших – коник-свистунець із відбитою голівкою, подібний до сучасного, що наводить окремих дослідників на думку про більш пізніше його датування. До антропоморфних фігурок відносяться дві чоловічі голівки, фрагмент полив'яного порожнистого кубика із проробленим у ньому віконцем, через яке проглядаються дві людські фігурки. І.А. Хойновський вважав їх домашніми ідолами, які виконували роль оберега та за віруваннями людей спостерігали за мешканцями будинку, в якому вони знаходилися [36, с. 62, табл. XVIII, рис. 123–124].

Про глиняні фігурки давньоруського часу у вигляді людей, птиці, бика, коня, собаки, кішки, ведмедя згадував О.С. Федоровський у опублікованій 1930 року статті «Археологічні розкопки в околицях Харкова». На думку вченого ці глиняні фігурки виготовляли для гри. Вони знайдені під час дослідження Донецького городища поблизу Харкова [32, с. 7–8].

У спеціальному дослідженні історика, археолога Б.О. Рибакова «Ремесло Древней Руси» (1948) подана характеристика давньоруського ремесла, серед якого аналізується й гончарне. Науковець звернув увагу на особливості виготовлення глиняних виробів у давньоруські часи, серед яких виокремив глиняну іграшку і ритуальні статуетки X–XII ст.: фігурки людини, пташки, коня, кота, кентавра (людинокінь, який згадується у давньоруських повістях та билинах), глиняні писанки і брязкальця. Вчений стверджував, що у Київській Русі використання антропоморфної та зооморфної пластики було пов'язано з аграрними культами, хоча не відкидав думки про виготовлення її й для дитячих забав. У жіночих фігурках він вбачав зв'язок із божествами, які давньоруське населення ототожнювало з образами Великих Богинь, зокрема Роду й Рожаниць. За його словами – «*….в X–XII вв. население Киева еще несколько прочно было привязано к своей тысячелетней земледельческой религии, к своим Родам и Рожаницам (тщетно бичуемым христианскими проповедниками), что в фигурах женщины с младенцем мы должны видеть именно богиню, ее священное изображение, а не детскую забаву…. В отношении коньков, птиц, свистулек, сделанных крайне примитивно и прочно, можно допустить, что они предназначены для игры*». Значну увагу Б.О. Рибаков у своїй публікації приділив технології виготовлення статуеток, вважаючи їх окремою складовою давньоруського ремесла [24, с. 355–356].

Про знахідки глиняних антропоморфних та зооморфних статуеток X–XIII ст. на території Києва у вигляді жіночих фігурок, воїна-вершника, коней, пташок зазначено і у працях П.П. Толочка. У них автор звертає увагу на технологію виготовлення та проблеми датування глиняних іграшок [16, с. 290–295].

Кілька робіт, присвячених міфологічним поглядам давніх слов'ян, належить Я.Є. Боровському. Наприклад, у працях «Мифологический мир древних киевлян» (1982) та «Світогляд давніх слов'ян» (1992) автор приділив значну увагу аналізу літописних джерел, в яких згадуються звичаї та обряди населення доби Київської Русі. Використовуючи археологічні матеріали, науковець з'ясовує роль глиняних фігурок XI–XIII ст. в обрядовості населення. Дослідник вважав, що фігурку із зображенням вершника на коні, який у правій руці тримає спис, а в лівій вуздечку, варто пов'язувати з поховальними обрядами [2, с. 98; 3, с. 64–73], адже писемні джерела, насамперед, «Повість временних літ», підтверджує обряд поховання воїнів разом із їх бойовими кіньми, які повинні супроводжувати своїх господарів і у потойбічному житті [17; 18]. Це підтверджено розкопками поховальних пам'яток IX–X ст., у яких зустрічаються глиняні фігурки воїнів-дружинників. Із розкопок на території Старокиївської гори походять жіночі фігурки X–XI ст. [2, с. 90–91]. Б.О. Рибаков помітив, що в кожній із таких статуеток на голові є приліплене вушко для підвішування. Ці жіночі фігурки давньоруське населення вважало богинями, і їх підвішували біля входу до будинку як оберіг. Я.Є. Боровський зазначав, що і скульптура жінки з дитиною була об'єктом поклоніння, покровителькою домашнього вогнища [2, с. 92–93]. З цією ж гіпотезою погоджувався і знавець давньоруського ужиткового мистецтва Л.А. Дінцес [5].

О.А. Брайчевська у статті «*Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу*» (1993) згадувала про знахідки фрагментів фігурок, що зображують озброєних вершників на конях зі списом у руці. На її думку у таких фігурках втілювали образи давньоруських воїнів і традиційні для них атрибути – коня й зброю. О.А. Брайчевська не виключала ймовірності їх виготовлення для

дитячої гри [4, с. 115]. Більш детально давньоруську глиняну іграшку досліджувала А.О. Сушко. Вона здійснила спробу систематизувати знахідки, проаналізувати стан дослідження глиняної іграшки, звернула увагу на технологічні аспекти її виготовлення, принцип декорування, розробила хронологію та типологію глиняної іграшки [29, с. 46–53; 30, с. 119–124; 31].

О.С. Радул у статті «Іграшки дітей східних слов'ян VI–XIII століть» проаналізувала фігурки жінки, вершника на коні, тварин, птахів, мініатюрний посуд [21]. Дослідниця зазначала, що на окремі іграшки могли наносити різні зображення-обереги. Це підтверджує знайдена Г.Г. Мезенцевою на посаді Білгорода Київського (X–XIII ст.) дитяча іграшка у вигляді мініатюрного світильника на високій ніжці з двома блюдечками з накресленим на верхньому блюдці знаком вогню [22]. До іграшок східних слов'ян X–XIII ст. вона відносить брязкальця яйцеподібної форми, які мали культове призначення [21]. За допомогою таких брязкалець давньоруські жителі намагалися відлякувати від свого житла злі сили, виганяти хвороби з хворих, відлякувати від дитини лихих духів [8, с. 97–99]. Окрім того, ці предмети були не лише оберегами, а і символом родючості. Уперше вони були знайдені при розкопках залишків Десятинної церкви у середині XIX ст. У 80-х роках XIX ст. О.С. Уваров натрапив на подібні артефакти при розкопах Кривушанської могили, а на початку XX ст. їх віднайшов і археолог В.В. Хвойко у Броварках на Полтавщині [14]. Пізніше писанки давньоруського часу знайдені у Києві, Каневі, Новогрудці, Вжищі, Білій Вежі, Вишгороді, Воїні, Броварках, Глухові, Григорівці тощо [24, с. 362; 25; 11].

За уявленнями давніх слов'ян писанки уособлювали вічне відродження і безкінечність життя. Виготовлялися вони, найімовірніше, у Києві або Білгороді, де були знайдені й полив'яні плитки з аналогічною технікою орнаментації [15, с. 174]. Б.О. Рибаков вважав, що виробництво писанок та писанок-брязкалець було побічною галуззю виробництва облицювальних плиток, оскільки вони оздоблені однаковим декором і датуються часами княжої доби [24, с. 362]. Саме цій категорії знахідок присвячена спеціальна публікація Т.І. Макарової «О производстве писанок на Руси» (1966), у якій основна увага приділена техніці їх декорування. У своїй публікації авторка посилається на хибні висновки попередників-археологів щодо оздоблення полив'яних орнаментованих виробів. Дослідниця архітектурної майоліки С.В. Філіпова в середині 1950-х років критикувала ці висновки [10, с. 141–143; 35; 24, с. 360–362; 33, с. 33–35].

Дещо пізніше Г.М. Шовкопляс опублікувала своє дослідження щодо колекції глиняних писанок із Національного музею історії України. Її заслуга – залучення до наукового обігу значного масиву цієї категорії знахідок із території Києва. Г.М. Шовкопляс вважала глиняні писанки «одним із видів народно-декоративного мистецтва того часу», пов'язувала їх із віруванням наших предків, у першу чергу із весняним вшануванням сонця, пробудженням природи [37, с. 92–99]. Інше дослідження Г.М. Шовкопляс присвятила глиняним статуеткам, знайденим на території Києва. Вивчаючи їх, вона зауважила, що окремі фігурки, які зберігаються в Державному історичному музеї Києва і датовані X–XIII ст., варто відносити до більш пізнішого часу та вважала їх звичайними глиняними дитячими іграшками [7, с. 453].

В.Ф. Мицик у спеціальній наукові праці, присвяченій давньоруським писанкам, акцентував на термінологічній невизначеності як у назвах самих виробів, так і в їхньому орнаменті. Науковець також звернув увагу на техніку нанесення декору на давньоруських писанках і вважав їх ритуальними предметами, які «*могли слугувати послам, купцям, дружинникам за обереги, охороняли людину у далекому краї від «чужого ока», «нечистої сили», взагалі від зловорожих впливів… їх використовували в знахарстві та розвагах*» [11, с. 83].

Цю категорію знахідок досліджувала і А.О. Сушко, яка охарактеризувала технологічні аспекти виготовлення писанок. Вона висловила припущення, що вони мали поліфункціональне призначення, виконували обрядову, ігрову та декоративну функцію [29, с. 49]. Ю.О. Коваленко наголошував на культовому призначенні давньоруських писанок, оскільки вони могли слугувати амулетами-оберегами. Разом з тим він не відкидає думки і про використання їх для дитячої гри. Його наукові дослідження присвячені писанкам-брязкальцям, знайденим на території Глухова і Глухівського району [26].

Таким чином, незважаючи на те, що завдяки розкопкам виявлено велику кількість глиняної іграшки давньоруського часу, досі у цій категорії знахідок відсутня чітко розроблена типологія, не встановлена технологія виготовлення та орнаментація. Потребує вивчення і питання їх функціонального призначення [10, 141–143; 24, с. 360–362; 29, с. 46–53; 30; 31]. Актуальними є дискусії щодо визначення хронології виготовлення глиняної іграшки та центрів її виробництва. Зокрема, В.Б. Антонович припускав, що вони виникли у часи «великокняжої доби» [34, с. 17, 62–63], В.В. Хвойка і В.Є. Козловська пов'язували глиняні іграшки із релігійним культом слов'янських городищ Придніпров'я X–XIII ст. [35, с. 52, 60; 9, с. 39], Л.А. Дінцес відносить їх до «раннього руського середньовіччя» [5, с. 30], а Г.М. Шовкопляс датує їх більш пізнішим часом (XV–XVI, XVII–XVIII ст.) [7, с. 453]. Але більшість сучасних вчених вважають, що вони виникли у давньоруські часи [2; 3; 16, с. 290–295; 21; 22; 29; 30; 31].

Отже, дана публікація окреслила низку невирішених питань, пов'язаних із дослідженнями давньоруської іграшки, як-от: технологія виготовлення, датування, функціональне призначення. Проаналізувавши ряд наукових праць, можна наголосити, що із прадавніх часів глиняну іграшку використовували, насамперед, у обрядовості (для збереження та примноження добробуту, захисту від «злих сил», при похованні небіжчиків тощо), але, разом із тим, не слід забувати і про її ігрову функцію.

ПОСИЛАННЯ

1. Археологические открытия 1978 года / [отв.ред. Б.А. Рыбаков]. – М.: Наука, 1979. – 624 с.
2. Боровський Я.Є. Мифологический мир древних киевлян / Я.Є. Боровський. – К.: Наукова думка, 1982 – 104 с.
3. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян / Я.Є. Боровський. – К.: Наукова думка, 1992 – 176 с.
4. Брайчевська О.А. Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу / О.А. Брайчевська // Старожитності Південної Русі (Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів: Сіверська думка, 1993. – С. 112–117.
5. Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка: Происхождение, путь исторического развития / Л.А. Динцес. – М.; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. – 109 с.
6. Івакін В.Г. Історія археологічних досліджень давньоруських поховань… – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://khiao.files.wordpress.com/2012/01/26_ivakin.pdf.
7. Каргер М.К. Древний Киев (очерки по истории материальной культуы древнерусского города) / М.К. Каргер. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
8. Ковальчук О.В. Українське народознавство. Книга для вчителя / О.В. Ковальчук. – К.: Освіта,1992. – 176 с.
9. Козловська В.Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Київі / В.Є. Козловська; мал. Ю.Ю. Павлович. – К.: [б.в.], 1928. – 40 с.
10. Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси / Т.И. Макарова // Культура Древней Руси. – М.: Наука, 1966. – С. 141–143.
11. Мицик В. Писанки з Русі / Вадим Мицик // Київська старовина, 1992. – № 6. – С. 83–85.
12. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. за матеріалами некрополів / О.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1993. – 160 с.
13. Мокош – Вікіпедія… – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мокош.
14. Найбільша в світі колекція писанок / Аукцион для коллекционеров. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://unc.ua/…/naybilsha-v-sviti-kolekciya-pisanok-184.
15. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода: [сб.ст. / Под общ. ред. Б.А. Колчина, В.Л. Янина]. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
16. Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочка. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.
17. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под ред. В.П. Андеяновой-Перетц. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 408 с.
18. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под ред. В.П. Андеяновой-Перетц. – М.– Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 2. – 556 с.
19. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья / А.П. Погожева. – Новосибирск: Наука, Сиб. Отделение, 1983. – 143 с.
20. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.
21. Радул О.С. Іграшки дітей східних слов'ян (VI–XIII століття). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_52/12.pdf.
22. Радул О.С. Оберігальна педагогіка східних словян (VI–XIII століття). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: irbisnbuv.gov.ua/…/cgiirbis_64.exe?…
23. Рахно К. Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно побутовій культурі як джерело формування національної ідентичної словянських народів / Костянтин Рахно – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 488 с.
24. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 792 с.
25. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
26. Putyvlske_krayeznavstvo by Геннадій Іванущенко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // issuu.com/history.sumy/docs/putyvl_zbirnyk.
27. Свистунець: Українські народні музичні інструменти Л.М. Черкаський. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: pcproridne.com /…/Українські%20народні%20музичні%20інс.…
28. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов / Н.Ф. Сумцов: Избранные труды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996 (Этнографическая библиотека). – 296 с.
29. Сушко А.О. Давньоруські писанки / А.О. Сушко // Археологія. – 2011. – № 2. – С. 46–53.
30. Сушко А.О. Керамічні дитячі іграшки давньоруського Києва / А.О. Сушко // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 119–124.
31. Керамічні іграшки з фондів Музею історії міста. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: ekmair.ukma.edu.ua/…/Sushko_Keramichni_ihrashky.pdf.
32. Федоровський О.С. Археологічні розкопки в околицях Харкова. – Хроніка археології та мистецтва / О.С. Федоровський. – К.: Академія наук, 1930. – Ч. 1. – С. 5–10.
33. Филиппова С.В. Архитектурная майолика / С.В. Филиппова. – М.: Государственное издательство литературы по строительним материалам,1956. – 156 с.
34. Ханенко Б.И. Древности Приднепровья / собр. Б.И. и В.Н. Ханенко. – К.: [Фототипия и тип. С.В. Кульженко], 1899–1907. Вып. 5. Эпоха славянская (VI–XIII в.). – 1902. – [2], VI, 63, [1] с., [20] л. ил.
35. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойка. – К.: Типография «Товарищества Е.А. Синькевич», 1913. – 101 с.
36. Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси / И.А. Хойновский – К., Типография Императорскаго университета Св. Владимира, 1896. – 264 с.
37. Шовкопляс Г.М. Давньоруські писанки: (З колекції Державного історичного музею України) / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1980. – № 35. – С. 92–99.
38. Ясновська Л. Давньоруське керамічне виробництво Чернігівщини. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/…/cgiirbis_64.exe?…

Троцкая В.И. История исследования глиняной игрушки в обрядах древнерусского населения

Статья посвящена истории исследования глиняной игрушки в религиозных обрядах древнерусского населения. На основании археологических материалов, письменных, этнографических источников установлено, что глиняная игрушка и в древнерусские времена могла выполнять две функции: игровую и ритуальную. Представлено описание игрушек в виде антропоморфных и зооморфных статуэток, фантастических существ, писанок, погремушек, что свидетельствует об их связи с религиозным культом. Рассмотрено их использование в виде оберегов, с помощью которых пытались отгивать злые силы от людей, охранять жилье.

Ключевые слова: *древнерусское население, история исследования, зооморфная, антропоморфная пластика, писанки, погремушки, обереги, обряды.*

Trotska V.I. History of the research of clay toys in the ritual of the ancientn population

The article is devoted to the history of research of clay toys in the rituals of the Old Russian population. On the basis of archaeological materials, written, ethnographic sources it was found that clay toys and in ancient times could perform two functions: game and ritual. The toy is presented in the form of anthropomorphic and zoomorphic figurines, fantastic creatures, Easter eggs, clay rattles, indicating their connection with the religious worship. They were used as amulets, with their help they tried to scare off evil forces from people, protect housing.

Key words: *Old Russian population, the history of research, anthropomorphic, zoomorphic statuettes, pysanky, rattles, amulets, rite.*

16.03.2019 р.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 902.2(477.43-21)«15/16»

І.О.Старенький
П.А. Болтанюк
Є.Ю. Левінзон

ОБ'ЄКТ № 2А КІНЦЯ XVI – XVII ст. ПО ВУЛИЦІ ТАТАРСЬКІЙ, 17/1 У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розповідається про результати охоронних археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського по вулиці Татарській, 17/1, а саме об'єкта № 2А, який датується кінцем XVI–XVII ст., подано аналіз знайдених матеріалів, у тому числі нумізматичних знахідок.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський, охоронні археологічні дослідження, вулиця Татарська, нумізматичні знахідки, пічні кахлі.*

Наприкінці серпня – у середині листопада 2018 року Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло) проводилися охоронні археологічні дослідження на ділянці, відведеній під відбудову втра-

Рис. 1. Частина знайденого гаманця з монетами (1 – солід Казимира Ягеллончика, 2 – прусський солід Альбрехта Гогенцолерна, 3 – угорський денар Фердинанда I Габсбурга)

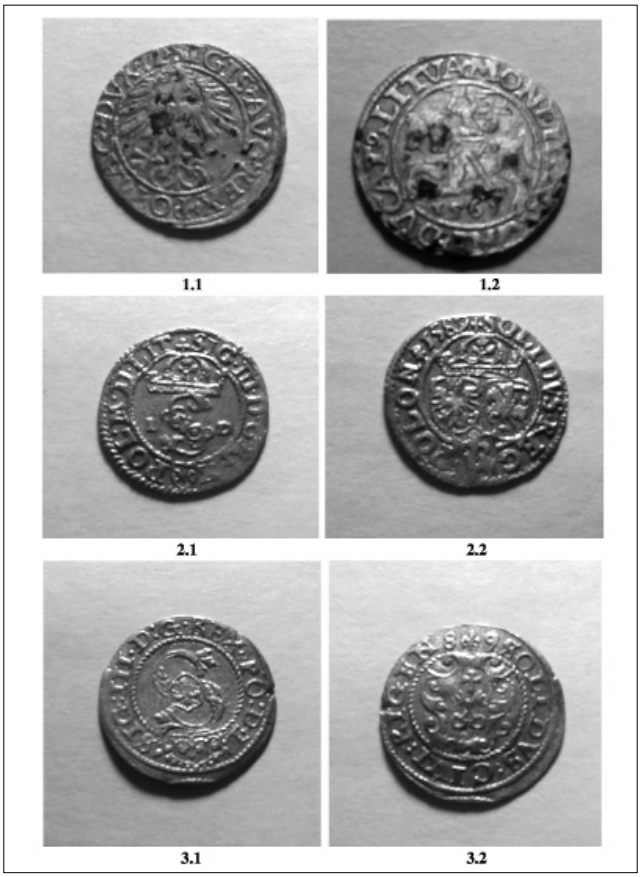

Рис. 2. Частина знайденого гаманця (1 – литовський півгрош Сигізмунда II Августа, 2 – солід Сигізмунда III Вази, 3 – ризький солід Сигізмунда III Вази)

Рис. 3. Частина знайденого гаманця (1 – солід Сигізмунда III Вази, 2 – 6 геллерів німецького м. Нойс)

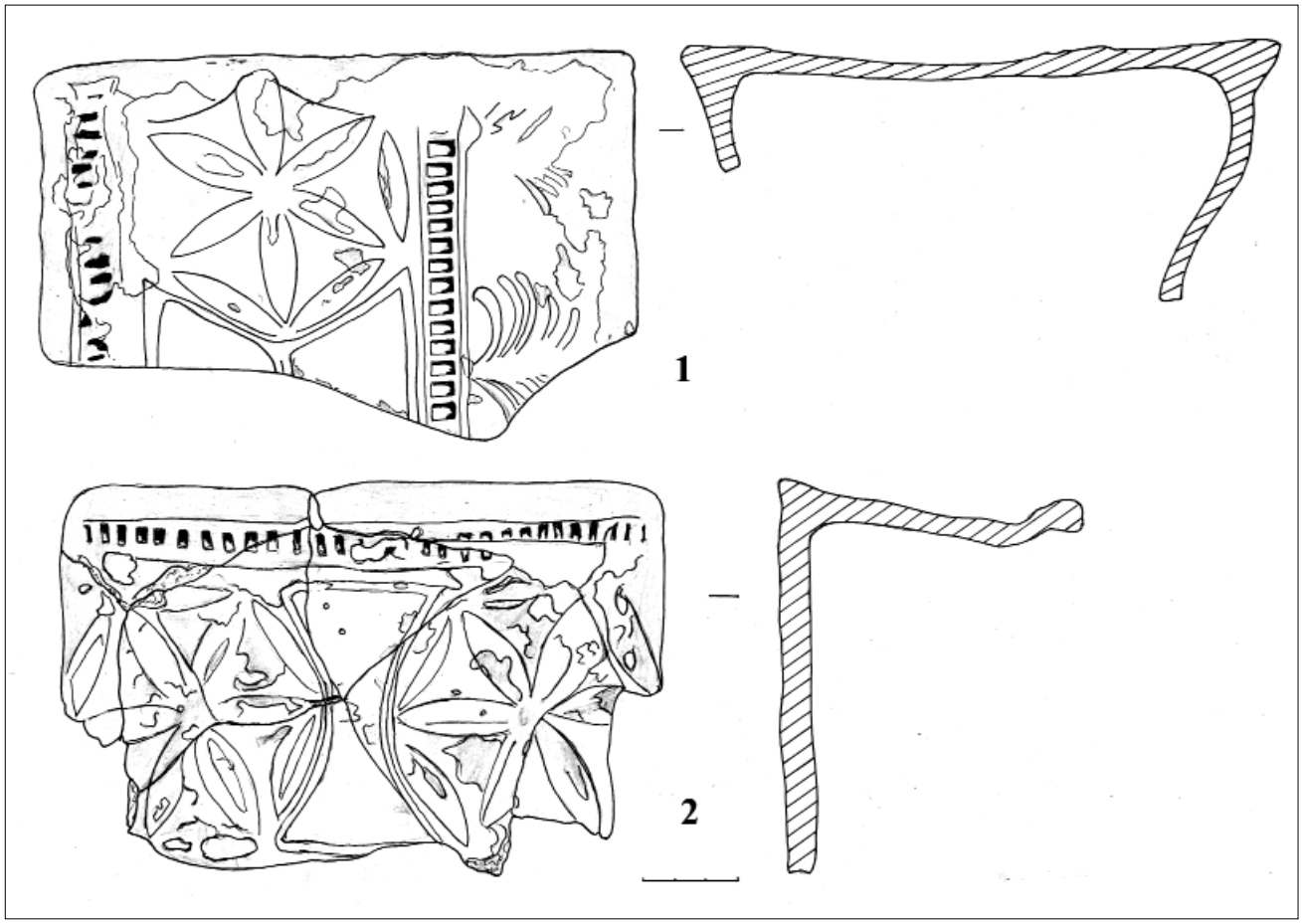

Рис. 4. Кахлі з об'єкта № 2А

ченої історичної забудови в Кам'янці-Подільському за адресою вул. Татарська, 17/1. У ході дослідження об'єкта № 2 – житла золотоординсько-литовського часу (друга половина XIII – початок XV ст.) – зафіксовано викид печі кінця XVI – XVII ст. та монетний скарб (гаманець), завершення формування якого відноситься до останнього десятиліття XVI ст. Знайдені нашарування отримали № 2А за польовою нумерацією.

Найбільшу цінність становить нумізматичний матеріал. Гаманець являв собою зліпку з 10 монет, які датуються часом 1447–1589 рр. Він знайдений у квадраті Ж9 на глибині 1,8 м від сучасної денної поверхні на рівні горизонту житла золотординсько-литовського часу.

Найдавнішим є білонний гданський солід Казимира IV Ягеллончика (1447–1492 рр.). Монета сильно потерта. На аверсі – герб Королівства Польського орел, розміщений на гербовому картуші. По колу напис «KAZIMIRVS REX P» збережений лише частково. На реверсі – герб м. Гданська, по колу напис «MONET CIVIT DAI» збережений лише частково [Kopicki 1995b, s. 10, № 7204]. Маса монети – 1,33 г (рис. 1.1).

1530 роком датується солід Сигізмунда I Старого торунського карбування. Маса монети – 0,68 г. Монета сильно потерта. На аверсі є монограма «S» під короною, по колу напис «SIGIS*REX*POLO*DO*PRVS». На реверсі – орел з мечем, по колу напис «SOLIDVS*PRVSSIE*1530». Цим же роком датований прусський солід Альбрехта Гогенцолерна, карбований на Кенінзберзькому монетному дворі. На аверсі монети в центрі монограма «А» та щит, по колу напис «SOLIDVS PRVSSIE 1530». На реверсі – прусський герб Орел, по колу напис «ALBERTVS D G DVX PRUSSIE» [20, s. 200, №3759]. Маса монети – 0,84 г. (рис. 1.2).

1531 роком датується гданський солід Сигізмунда I Старого. Монета сильно потерта. На аверсі – орел з мечем, по колу напис «SIGIS·DEI·GRA·REX·POLO». На реверсі – герб м. Гданська, по колу напис «MONE·CIVI·DAN3K·1531» [21, s. 13, № 7265–7267]. Маса монети – 0,71 г.

1556 роком датується угорський денар Фердинанда I Габсбурга, карбований на монетному дворі в Кремниці. Монета потерта. На аверсі –зображення Богоматері з Немовлям, з двох сторін літери «К» і «В»; по колу –напис «PATRONA•UNGARIE». На реверсі в центрі герб Угорщини, по колу напис «FERDINAND•D•G•R•VNG•1556» [19, № 935; 1, с. 184]. Маса монети –0,38 г. (рис. 1.3).

1565 роком датований литовський півгрош Сигізмунда II Августа, карбований на монетному дворі у Вільно. Монета потерта. На аверсі – герб Королівства Польського Орел, по колу напис «SIGIS*AVG*REX*PO*MAG*DVX*LI». На реверсі – герб ВКЛ Погоня, під яким дата «1565», по колу напис «MONETA*MAGNI*DVCAT*LITVA» [20, s. 172,

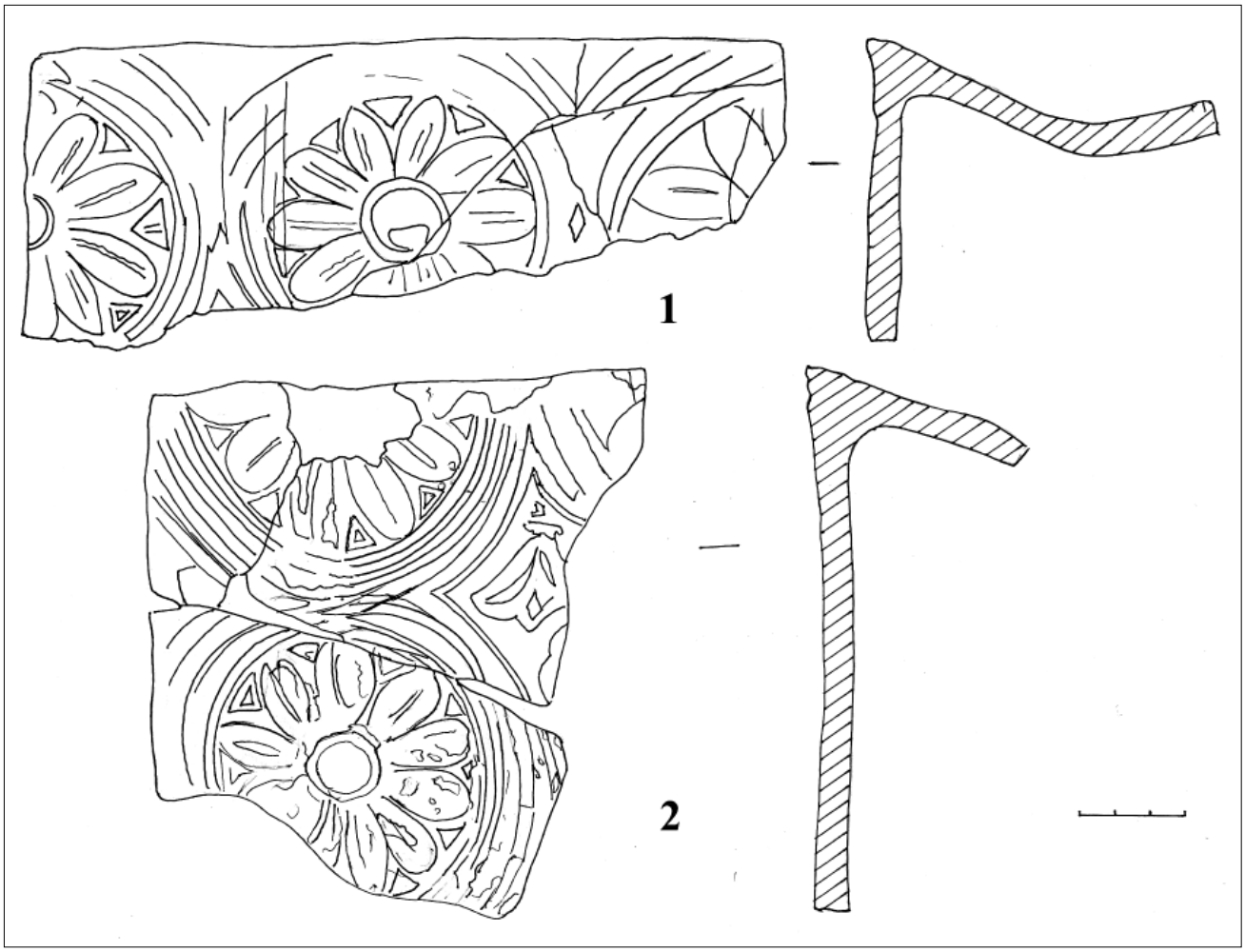

Рис. 5. Кахлі з об'єкта № 2А

№ 3273]. Маса монети – 0,96 г. (рис. 2.1).

1589 роком датується солід Сигізмунда III Вази. На аверсі – коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»). Обабіч від монограми літери «I» «D» (великий коронний підскарбій Ян Дульський), а під монограмою – герб «Пржегоня» Я. Дульського. По колу – напис «SIG·III·D·G·REX·POL·M·D·LIT». На реверсі під короною – герб Королівства Польського Орел та Великого князівства Литовського Погоня, під якими мінцмейстерський знак Олькушського монетного двору. По колу напис «SOLIDVS·REG·POLON 1589» [20, s. 35, №603]. Маса монети – 1,02 г. (рис. 2.2). Цим же роком датований ризький солід Сигізмунда III Вази. На аверсі – коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»), легенда повністю збережена: «SIG:III:D:G:REX:PO:D:I». На реверсі – герб Риги та легенда «SOLIDVS:CIVI:RIGEN 89». Маса монети – 0,93 г. (рис. 2.3) [21, s. 64, № 8103; 1, с. 180].

Найпізнішою монетою є солід Сигізмунда III Вази 1592 року. На аверсі – коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»). Обабіч від монограми літери «I» «F» (великий коронний підскарбій Ян Фірлей), а під монограмою – герб «Леварт» Я. Фірлея. По колу напис «SIG·III·D·G·R·POL 1592». На реверсі під короною – герб Королівства Польського Орел та Великого князівства Литовського Погоня. По колу – напис «SOLI·REG·POL M·D·L». Мінцмейстерський знак сильно потертий, можливо Вщовський монетний двір. Маса монети – 1,09 г. (рис. 3.1) [20, s. 35, № 608–609; 1, с. 180].

Унікальною знахідкою виявилися 6 геллерів німецького м. Нойс 1562 року. Монета сильно потерта. На аверсі – в центрі чотирьохпольний щит, по колу напис «NVSI•COLO•FIDE•FILIA». На реверсі – держава, цифра 6 та напис по колу «SOLI•DEO•GLORIA•1562» (рис. 3.2).

Також було знайдено бронзовий катаний наперсток XVII ст. Він закритий, усіченоконічної форми, низ опуклий. Зовнішня поверхня комірчаста. Верхній край наперстка відділений заглибленими горизонтальними та хвилястою лінією. Довжина наперстка – 1,5 см, діаметр – 0,9–1,4 см.

Цікавою виявилася знахідка невеличкого кухлика висотою 3,6 см, діаметром вінця 4,5 см та діаметром денця 3,0 см. Черепок сірого кольору, поверхня частково вкрита кіптявою. Вінця плавно відхилені назовні, край потовщений, трикутний, з кутастим заломом із зовнішнього боку. Денце потовщене.

У викиді печі знайдено і порівняно невелику кількість фрагментованої кераміки, зокрема 2 фрагменти

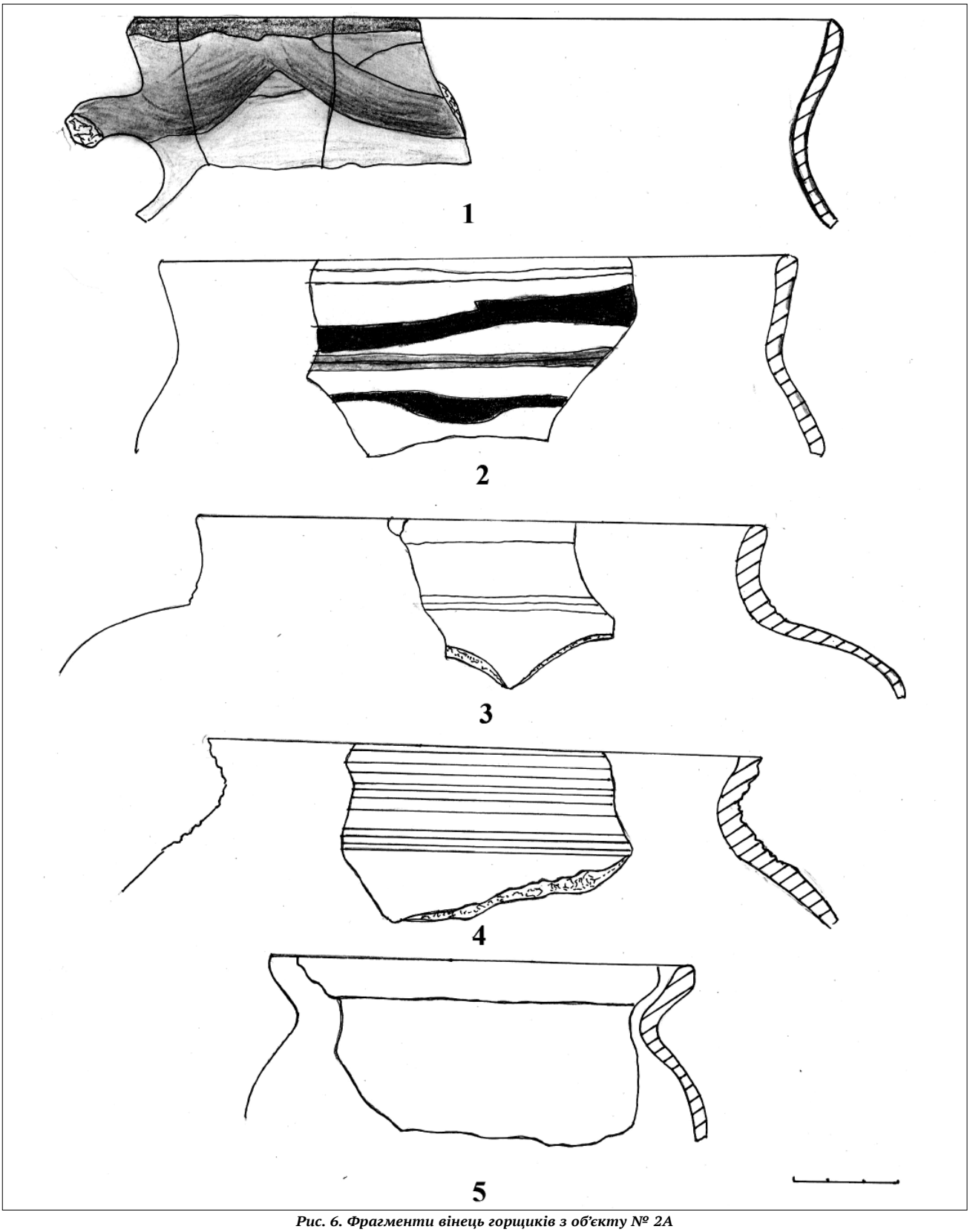

Рис. 6. Фрагменти вінець горщиків з об'єкту № 2А

вінець горщиків діаметром 18–20 см. Черепок білого кольору. Фрагмент сильно постраждав від термічного впливу високої температури. Вінце високе, плавно відігнуте назовні, край потовщений, заокруглений. Зовні під краєм вінця – заглиблена лінія. На одному уламку зовні по вінцю хвиляста лінія, нанесена червоною (?)

фарбою, яка від вогню перетворилася на чорну. У місці переходу вінця в плічки такою ж фарбою нанесено горизонтальну лінію, нижче якої на плічках хвиляста лінія. Інший фрагмент прикрашений тільки хвилястою лінією по вінцю. Внутрішня поверхня горщиків була вкрита поливою зеленого кольору, яка від впливу вогню ошлакувалася (рис. 6.1–2). Цей тип горщиків можемо віднести до другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Аналогічні профілі вінець горщиків виявлені на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському [10, с. 261, рис. 10.1], в Полтаві [6, с. 126, рис. 1; с. 129, рис. 3.5є], Городку [11, с. 180, рис. 5.76], Лядівському монастирі [3, с. 96, рис. 2.8, 11], Вінниці [4, с. 96, рис. 4.8], у Вознесенському монастирі в Києві [16, с. 35, рис. 4.3], Батурині [9, с. 60, рис. 1.9], Полтаві [12, с. 23, рис. 1.5], Диканьці [14, с. 15, рис. 5.2], Самар-Богородицькій фортеці [7, с. 29, рис. 3.7], Чернігові [5, с. 71, рис. 1.28], Лісниках [15, с. 24, рис. 3], Оржиці [18, с. 38, рис. 3.5].

Ще один фрагмент вінця горщика діаметром 12 см відносимо до кінця XV – XVI ст. Черепок сірого кольору, поверхня частково вкрита кіптявою. Вінце різко відігнуте назовні, потовщене, край горизонтально зрізаний, з внутрішнього боку бровка під накривку (рис. 6.5). Аналогічне профілювання вінець знаходимо серед горщиків з Кракова межі XV–XVI ст. [22, s. 215, ryc. 110.7], Кам'янця-Подільського [2, с. 211, рис. 5.1], Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві [17, с. 102, рис. 15.1, 4].

Два фрагмента вінець датовані XIV – поч. XV ст. і потрапили до шару об'єкту № 2А із об'єкту № 2 золотоординсько-литовського часу. Фрагмент першого горщика має діаметр вінець 16 см. Випал нерівномірний, поверхні коричневого кольору, в центрі – сірого кольору. Вінце високе, відігнуте назовні, потовщене, край заокруглений. По верху плічка – 3 паралельні заглиблені горизонтальні лінії (рис. 6.3). Другий фрагмент горщика має вінця діаметром 14 см. Випал нерівномірний, поверхні коричневого кольору, в центрі – сірого кольору. Фрагмент сильно постраждав від термічного впливу високої температури. Вінце відігнуте назовні, край заокруглений. Зовні під краєм –заглиблена лінія. По верху плічка та вінцю рифлення (рис. 6.4). Аналогічні профілі вінець зустрічаються в горщиках, знайдених у Варшаві [22, s. 117, ryc. 42.1, 6, 9; s. 205, ryc. 103.6; s. 207, ryc. 105.15].

Піч була викладена з кахлів двох типів, які датуються в межах XVII ст. Перший тип кахлі має розміри 21,5 × 21,5 см. Черепок теракотового кольору. Рамка відсутня. Малюнок на печі набирався з кількох кахель. На лицевій пластині в центрі зображено 2 10-пелюсткові квітки (ромашки), кожна з яких вписана у 4 рельєфних зображення кола. З обох боків від центру зображено ще по 2, але виконаних наполовину аналогічних зображення квітки. Ромбоподібний простір, який утворився між колами навколо квіток, заповнений зображенням квіткової розетки (лілія?). Висота румпи становить 9,9 см, край румпи потовщений. Відходить вона від лицевої пластини під кутом близько до 45° (рис. 5). Схожий орнаментальний сюжет квітки, вписаної в кола, зустрічаємо на кахлі з с. Потелич на Львівщині [8, с. 150], Дубно [13, с. 289, рис. 8.2]. Другий тип кахлі має розмір 19,4 × 19,3 см. Черепок теракотового кольору. Лицева пластина кахлі була вкрита побілкою. Кахля реставрована з 9 фрагментів. На лицевій пластині по краю – орнаментальний бордюр у вигляді лінії з вертикальними насічками, вище неї – схематичне зображення 2 високорельєфних (висота рельєфу 0,4 см) 6-пелюсткових квіток, обрамлених по колу рельєфними короткими лініями. Між квітками зображення фігури, що нагадує пісочний годинник. Вище знову йде орнаментальний бордюр з вертикальними короткими насічками, над яким ряд дугоподібних зображень. Рамка відсутня. Румпа відходить від лицевої пластини під кутом, близьким до 45° (рис. 4). Дещо схоже схематичне зображення 6-пелюсткової квітки, обрамленої короткими рельєфними рисками, зустрічаємо на кахлі з Середнього Подніпров'я кінця XVII ст. [8, с. 169].

Загалом об'єкт № 2А можемо пов'язати з функціонуванням великого наземного житла, від якого залишилися заглиблені в материкову породу підвали глибиною до 4,2 м від сучасної денної поверхні. Типи кахель з об'єкту № 2А повністю співпадають з виявленими у підвальній частині будинку (об'єкти № 3 та № 3А за польовою нумерацією). При одній з перебудов будинку кахляна піч була розібрана, поряд з будівлею було викопано заглиблення та викинуто туди залишки печі, що й сформувало об'єкт № 2А, який стратиграфічно врізається в житло золотоординсько-литовського часу.

ПОСИЛАННЯ

1. Бакалець О.А. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали. – Бар; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Київ: видав. О. Філюк, 2017. – 200 с.

2. Болтанюк П.А. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Вип. 22. – С. 206–220.

3. Виноградська Л.І. Кераміка XVII–XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 94–103.

4. Виноградська Л.І., Калашник Є.С. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 році) // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 91–108.

5. Готун І., Казимір О. Комплекс козацької доби на чернігівському посаді // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2017. – Вип. 26. – С. 68–77.

6. Коваленко О.В. Продукція полтавських гончарів XVIII ст.: горщики // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 4 (29). – С. 125–132.

7. Ковальова І.Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Сіверславський альманах: зб. наук. пр. Дніпропетровського регіонального відділення НДІ козацтва Ін-ту іст. України НАН України. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. І. – С. 21–35.

8. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість. – Львів: б/в, 2006. – 384 с.

9. Мироненко Л.В. Керамічний посуд Батурина XVII – початку XVIII ст.: типологія та хронологія // Археологія. – 2017. – № 1. – С. 58–73.

10. Нечитайло П.О. Керамічний посуд із закритого комплексу

кінця XVII ст. у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2) // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 4 (29). – С. 254–268.
11. Нечитайло П. О., Болтанюк П. А., Старенький І. О. Дослідження в м. Городок у 2017 році // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VIII всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. – С. 169–184.
12. Пуголовок Ю. Археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці в 2011 р. / Ю. Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 21–26.
13. Пшеничний Ю.Л., Ткач В. В. Колекція кахель з Дубенського Спасо-Преображенського монастиря // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 4 (29). – С. 280–296.
14. Супруненко О. Матеріали козацької епохи з науково-рятівних досліджень на Полтавщині 2011–2012 рр. / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 10–23.
15. Толкачов Ю.І., Осадчий Р., Пономаренко В., Колосов Ю., Починок Е., Чміль Л. Пізньосередньовічна пам'ятка в с. Лісники // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2018. – Вип. 27. – С. 20–26.
16. Чміль Л.В. Кераміка Вознесенського монастиря // Лаврський альманах. – К., 2008. – Спецвип. 9. – С. 32–42.
17. Чміль Л. В. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Болховітіновський щорічник. 2013/14. – К., 2015. – С. 85–136.
18. Шерстюк В., Прядко О. Городище козацької доби в смт. Оржиця Полтавської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2018. – Вип. 27. – С. 33–40.
19. Huszár L. Munzkatalog Ungarn: Von 1000 bis Heute. – Battenberg, 1979. – 365 s.
20. Kopicki E. Ilustrowany Skorowidz pieniędzy Polskich i z Polską Związanych. Katalog w czterech tomach. Tablice. Cz. 1. – Warszawa: Polskie Tow. Numizmatyczne Zarząd Glówny, 1995. – 397 s.
21. Kopicki E. Ilustrowany Skorowidz pieniędzy Polskich i z Polską Związanych. Katalog w czterech tomach. Tablice. Cz. 2. – Warszawa: Polskie Tow. Numizmatyczne Zarząd Glówny, 1995. – 391 s.
22. Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1967. – 285 s.

Старенький И.А., Болтанюк П.А., Левинзон Е.Ю. Объект № 2А конца XVI – XVII вв. по улице Татарской, 17/1 в Каменце-Подольском

В статье рассказывается о результатах охранных археологических исследований на территории Каменец-Подольского по улице Татарской, 17/1, а именно объекта № 2А, который датируется концом XVI – XVII вв., представлен анализ найденных материалов, в том числе нумизматических находок.

Ключевые слова: *Каменец-Подольский, охранные археологические исследования, улица Татарская, нумизматические находки, печные изразцы.*

Starenkyi I.O., Boltaniuk P.A., Levinzon Ye.Yu. Object № 2A of the end of XVI – XVII century in Tatarska street, 17/1 in Kamianets-Podilskyi

The article describes the results of archaeological investigations on the territory of Kamianets-Podilskyi on the street Tatarska, 17/1, namely the object number 2A, which dates from the end of the 16th-17th centuries. An analysis of the found materials, including numismatic findings, is provided.

Key words: *Kamianets-Podilskyi, archaeological research, Tatarska, street, numismatic findings, stove tile.*

04.02.2019 р.

УДК 94(477)323.39:711.5:82–94«166–171»

М.В. Корнієнко

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЗІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст. (НА ПРИКЛАДІ «ЛІТОПИСУ САМОВИДЦЯ»)

Статтю присвячено територіальним візіям козацької еліти Гетьманату на прикладі «Літопису Самовидця». Виокремлено поняття, якими автор пам'ятки позначав простір, та проаналізовано їх зміст на предмет бачення меж.

Ключові слова: *територіальні візії, козацька еліта, Військо Запорозьке, літопис.*

«Літопис Самовидця» (далі – Літопис) став першим козацьким наративом, поширюваним теренами Гетьманату у вигляді рукописних списків. Своє наймення пам'ятка отримала від перших видавців, котрі зауважили, що анонімний автор був очевидцем частини описаних подій. Прикметною рисою літописної оповіді, порівняно з іншими тогочасними рукописними пам'ятками, є відсутність риторичних прийомів та запозичень із латинської чи польської літературної традиції [3, с. 9–10]. Тим самим наратив Самовидця постає джерелом, де вжиті поняття й категорії маркують світосприйняття автора, зокрема, і щодо візій простору.

Літопис став відомим історичній науці завдяки Пантелеймону Кулішу, котрий ознайомився з цим твором 1840 р. Дослідник узявся шукати нові списки, і завдяки його старанням 1846 р. в московських «Чтениях» Осип Бодянський уперше опублікував пам'ятку. В основу видання було покладено так званий список П. Куліша, що охоплював події від давнини до 1668 р. До цього тексту додано інформацію з інших трьох списків, коментарі, примітки, доповнення, пояснення, різночитання, географічний та іменний покажчики. Друге видання Літопису здійснив Орест Левицький 1878 р. в Київській археографічній комісії. Видавець користувався попередньою публікацією, а також додав два нових, доти невідомих списки – так звані Козельський 1740 р. та Іскрицький 1734 р. Останній було взято за основу, оскільки, на переконання О. Левицького, цей текст був найдавнішим і найближчим до оригіналу. Решта списків вважається пізнішими копіями зі вставками й нашаруваннями, у тому числі виявлений напередодні публікації Літопису 1971 р. Ярославом Дзирою так званий список Судієнка [3, с. 10-13].

Шукаючи в текстах списків першопочаткову оповідь Самовидця, О. Левицький дійшов висновку, що вона охоплювала 1648–1702 рр. Тоді як опис подій до і після цього часу було привнесено згодом із «Короткого опису Малоросії» [3, с. 13-14; 1, с. 149]. Із цією тезою погодився й Микола Петровський, який також досліджував текст пам'ятки [4, с. 22, 52]. Обидва вчені зійшлися на думці, що автором твору була одна особа, котра описувала події 1648-1702 рр. не по «живих слідах». Перша частина тексту про 1648-1672 рр. більше походить на мемуари, осмислену розповідь із зазначенням причинно-наслідкових зв'язків. На думку О. Ле-

вицького, Самовидець послуговувався власними записами, зробленими в цей період. Друга частина – за 1672–1702 рр. – має літописний характер і містить інформацію про події, що от-от відбулися [3, с. 14-19].

Щодо автора Літопису, в історіографії не було одностайної думки, і пошук відповіді на це питання був одним із центральних у дослідженні пам'ятки. Завдяки текстологічному аналізу М. Петровський дійшов висновку, що Самовидець упродовж 1648–1668 рр. мешкав у Ніжині, потім перебрався на Правобережжя, де пробув до 1675 р. Надалі оселився у Стародубі і вже там почав писати Літопис, робота над яким обірвалася 1702 р., вочевидь, у зв'язку зі смертю [4, с. 64]. Зіставивши цю інформацією з біографіями представників козацької еліти, М. Петровський і М. Грушевський обґрунтували тезу про те, що автором Літопису міг бути представник козацької еліти, генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський (бл. 1622–1703) [4, с. 183; 2, с. 55]. Тим часом Михайло Возняк обстоював версію про корсунського полковника Федора Кандибу як творця пам'ятки [3, с. 22].

Уперше гіпотеза про авторство Романа Ракушки-Романовського була висловлена ще в середині XIX ст. Петром Сердюковим у листі до свого гімназійного товариша П. Куліша, де повідомлялося, що в одному зі списків «Літопису Грабянки» навпроти історії з конотопським колодязем додано таку приписку: «судія Романовскій написа сіе» [1, с. 152–153]. Оскільки на цей сюжет натрапляємо лише в «Літописі Самовидця», П. Сердюков припустив, що творець «Літопису Грабянки» запозичив його саме звідти, і зауважив це посиланням на автора. Із висновком про Ракушку-Романовського як особу Самовидця погоджувалися Іван Крип'якевич, Ярослав Гординський, Костянтин Харлампович, Пилип Клименко, Василь Барвінський та ін., проте підтвердити слова Петра Сердюкова не видавалося можливим через відсутність згаданого ним списку «Літопису Грабянки». Десятиліттями пізніше, на початку XXI ст. Андрію Бовгирі таки вдалося відшукати цей список (ним виявився так званий Сорочинський рукопис другої половини XVIII ст.), а в ньому й указівку на Ракушку-Романовського. Тому, на переконання А. Бовгирі, питання особи Самовидця слід вважати вичерпаним [1, с. 153-154].

Проблематики уявної географії в контексті Літопису частково торкався Сергій Плохій. Аналізуючи означення, якими послуговувався Самовидець, дослідник звернув увагу на прояви його територіальної самоідентифікації як елементу становлення окремішньої української ідентичності [5, с. 358–361].

Мета цього дослідження – простежити територіальні візії козацької еліти Гетьманату другої половини XVII – початку XVIII ст. на прикладі «Літопису Самовидця». Задля того передбачається виокремити поняття, якими автор пам'ятки позначав простір, та проаналізувати їх зміст на предмет візії меж.

У якості географічного орієнтиру Самовидцем найчастіше вжито поняття «Україна». У тексті жодного разу не окреслено, про який же простір ішлося, однак із контексту простежуються опосередковані вказівки на його локалізацію. Так, поза Україною означено Волинь, про що свідчить протиставлення цих історичних регіонів в одному смисловому конструкті: «Также и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у *Литві, на Волині, але и на Україні* [курсив мій – М.К.] почала гору брати» [3, с. 51]. На схожу конотацію натрапляємо і в іншому епізоді, де мовилося про таке: «…и тоей же зими усі полки повиходили и стояли по городах українних напоготові. Але орди, почувши о поготовности войска, на Україну не входили, тилко на тим боку Дніпра, на Волиню, шкоди починили за неосторожностію войск коронних» [3, с. 147]. Тут також простежується той момент, що означення «полки» й «городи українні» вжито по відношенню до України, а «войска коронні» – до Волині. Іншими словами – Україну асоційовано тільки з теренами Гетьманату, до якого Волинь на той час не входила.

Окремо від України згадано сусідній із Волинню регіон – Поділля. Зокрема, Самовидець повідомляв, що «хан кримский вийшол з ордами и сам стал коло Рашкова на Кучмани, и великіе шкоди починил по волости по Волиню, Подолю, загонами навесні» [3, с. 141]. В іншому епізоді мовилося про короля Речі Посполитої Яна III Собеського з військом, котрі «…и сами у великой тривозі зоставши, мусіли згоду чинити и, не хотячи позволяти, тоест уступити усего Подоля по Коросташов туркам и усей України зректися…» [3, с. 122–123]. На той момент Коростишів входив до складу Київського воєводства Речі Посполитої, тож означення «Подоля по Коросташов» видається радше ситуативним, ніж візією меж цього історичного регіону.

Ще одним, відособленим від України, регіоном постає в авторовій мові Сівер: «И многіе виходили *на Україну на мешканя и у Сівер* [курсив мій – М.К.], позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано» [3, с. 123]. Загалом Сівер у тексті локалізовано нечітко і навіть суперечливо. Так, одного разу вказано, що до Сівера належать «…полк Черніговскій зо всею Сіверю аж по Гомель и Дроков, и Мглин…» [3, с. 53] і терени на північ від Чернігівщини («Того ж часу и року из *Сівери, тоест из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова* [курсив мій – М.К.] жолніров выгнало посполство сами тих городов, много оных погромивши» [3, с. 65]). Проте далі в тексті Чернігів згадано як приналежний до України, а Сівер «посунуто» на північ: «…а инная [саранча – М. К.] тут *на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівери коло Стародуба* [курсив мій – М.К.] зазимовала. …: жито стало осмачка по золотих три и овес в той же цені, которого и *мало било у Сівери, але з України доставали* [курсив мій – М.К.]» [3, с. 151]. На нашу думку, такі різночитання пов'язані з тогочасною умовністю меж регіону загалом та в уявній географії Самовидця зокрема.

Схожою є ситуація з Поліссям, ще більш не чітким у плані кордонів. У Літописі вказано про те, що «…у Овручом особливій полковник зоставал, до которого усе Поліся належало» [3, с. 57]. Як можна зрозуміти далі з тексту, терени

понад р. Сож також відносилися до Полісся: «…прийшла [саранча – М. К.] августа 9 и туда наворочала на краї литовскіе, але у Литву не йшла, зостала *по Полісю коло Сожа*… [курсив мій – М.К.]» [3, с. 151]. Тут простежується деяка суперечність в уявній географії Самовидця, оскільки терени на захід від цієї річки належали до Великого князівства Литовського, а території на схід – до Гетьманату, Чернігівського полку. Останній, як було показано вище, означено також частиною або Сіверу, або України, що ще раз свідчить про умовне розуміння їх територіальних меж.

Упродовж усієї літописної оповіді натрапляємо на означення України як простору, нерозривно пов'язаного з Військом Запорозьким. За спостереженнями С. Плохія, незважаючи на «зміщення» Самовидцем України на схід для позначення лише лівобережного Гетьманату, межі України в обох частинах літопису відповідали Зборівській угоді 1649 р. [5, с. 359]. Цей контекст виразно ілюструють слова стосовно гетьмана Івана Брюховецького: «Того ж року, зараз навесну, виехали от его царского величества списчики на усю Україну, которіе переписовали усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селах: и синов хто мает, и хто чим пашет» [3, с. 99]. Утім далі, під 1682 р., можна натрапити на Україну як простір також і на Правобережжі Дніпра: «И от того часу особливій господар стал над Україною, почавши от Дністра до самого Дніпра, а у Волохах иній господар над волохами, бо на Україні дано свободу от турчина, уволняючи от дани до якого часу, жеби ся люде до своего наворочали українніе» [3, с. 137]. Такий слововжиток можна вважати свідченням на користь того, що, незважаючи на лихоліття Руїни та московсько-польський кордон по Дніпру після 1667 р., у територіальних візіях козацької еліти Україна поставала цілісним простором по обидва береги Дніпра.

Загалом, погоджуючись із С. Плохієм щодо Самовидцевої України як простору, ототожненого з Військом Запорозьким, зауважимо таку деталь. У слововжитку літописця виразно простежується поєднання двох візій України – географічного (що сягає корінням першої половини XVII ст.) та «освоєного» (крізь призму Війська Запорозького) простору. Перший простір «локалізовано» вище на прикладі теренів, котрі лишалися поза ним. Другий простір проілюстровано тим, як територію Гетьманату, що перебувала під протекцією московського царя, Самовидець заміняв означенням «Україна». І, схоже, обидві візії не видавалися літописцеві суперечливими, хоч, як уже згадано, географічно за межі України міг потрапити Сівер, який був частиною Гетьманату.

Самовидець подеколи вживає словосполучення «уся Україна» [3, с. 83, 87, 96, 99, 125], що перегукується з характерними для першої половини – середини XVII ст. означенням «уся Русь». Їхні конотації схожі в тому, що позначають не тільки певний простір, а й апелюють до спільноти і надають Русі та Україні антропоморфних рис. «А напотом видячи, же юже уся Україна противко нему бунтуется…» [3, с. 96], – тут Україна постає як сутність, що чинить певну дію. Таку персоніфікацію можна тлумачити в контексті набуття поняттям «Україна» ціннісних вартостей, що перегукується з характерним для козацької риторики другої половини XVII ст. топосом України-матері. Проте інших ознак ретрансляції цього топосу в тексті Самовидця не знаходимо. Додамо, що вживання слова «уся» можна також тлумачити двояко – як повторювання сталого, укоріненого конструкту («уся Україна» на противагу ранішому «вся Русь»), або й буквально, у якості намірів автора підкреслити всеохопність певних подій чи явищ.

Одним із орієнтирів для означення простору Самовидець убачав Дніпро, який ділив простір на дві частини по обидва береги річки. Літописець уживав поняття «Задніпря», усталене на середину XVII ст. щодо лівобережних теренів. Так, згадується, «що видячи панове державци українніе, не толко старостове, зостаючіе по городах, але и сам князь Вышневецкій, которій немал усе Задніпра міл в своем подданстві, … – мусіл утікати і уступовати з України, з городов своїх, з княгинею и з сином своїм Михайлом, которій напотом королем полским зостал был» [3, с. 51-52]. Із контексту зрозуміло, що Задніпря – то простір по ліву сторону від Дніпра, приналежний також до України. Задніпря губиться в тексті після 1670-х рр., що можна пов'язати зі зміною характеру оповіді з історичної на літописну, а також із непотрібністю вживати цей термін («за Дніпром» малося на увазі по відношенню до того, хто перебував на Правобережжі). Тоді, як з'ясували дослідники, автор мешкав у лівобережному Гетьманаті і, припускаємо, поняття «Задніпря» для нього виглядало неактуальним чи недоречним. Самовидець, зокрема, уживав звичне для другої половини XVII ст. означення «сегобочна Україна»: «Того ж року король полский Ян Собеский присягу виконал в Яворові при послах его царского величества, при Борису Петровичу Шереметову с товарищи его на вічную згоду з їх царским величеством на том, же юж Смоленска и Киева и сегобочной України не упоминатися вічними часи, учинивши границю слушную…» [3, с. 142]. Це ще одна вказівка на візію цілісності простору України, розділеної Дніпром. Проте, що стосується подальшої після цитати оповіді, найчастіше Лівобережжя постає як Україна без уточнення про «сегобочну» [3, с. 146, 153, 156, 161, 162].

Поряд із Дніпром, географічними орієнтирами в тексті були Дністер («Того ж часу Чернецкій поосажовал фортеції в Чигирині, Корсуні, Білой Церкві жолнірством, где тилко тие городи не горнулися до гетмана Бруховецкого, а инніе усі отлучилися от Тетери, аж по самій Дністр» [3, с. 97]), Случ («И так из собою трактовати почали през дней два, и учинили згоду, же не міли по самую Случ жолніре на Україну бывати, …» [3, с. 58]) та Вісла («И так оттуля Хмелницкій зо всіми потугами потягнул под Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь городи значніі повиймали: Острог Великій, Заславя, Луцко, Володимер, Кобрин, аж и Берестя Литовское» [3, с. 53]). В усіх зазначених випадках ці річки поставали як певний рубіж, що загалом повторювало згадки в інших тогочасних документах, де великі водні артерії вбачали своєрідною межею, часто умовною або приблизною.

У мові Самовидця не знаходимо поняття «Мала Русь» та похідних від нього. Тож можемо припустити, що для автора і, напевно, для козацької спільноти другої половини XVII ст. ці терміни не були звичними для широкого вжитку. Вони й надалі лишалися в полі слововжитку у зносинах із московським царем.

Таким чином, Самовидець не залишив у тексті прямих указівок на візію меж козацького простору чи кордонів Гетьманату. Проте уживані поняття на позначення простору дозволяють простежити їхнє розуміння літописцем як приклад до уявної географії козацької еліти. Зокрема, автор «Літопису Самовидця» вбачав межі України невіддільно від території, підконтрольної Війську Запорозькому. Хоча друга візія України як географічного простору в деяких випадках слововжитку могла не відповідати цим уявним кордонам. Незважаючи на різне підпорядкування право- та лівобережних полків, цей простір мислився цілісним. Дніпро виступав як орієнтир, який, з одного боку, роз'єднував Україну на «сегобочну» й «тогобочну», але, з іншого боку, – був маркером об'єднання. Дослідження актових документів Гетьманату й епістолярію козацької еліти дозволить порівняти, уточнити й доповнити виявлені в козацьких наративах штрихи до візій простору.

ПОСИЛАННЯ

1. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. / А. Бовгиря. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.

2. Грушевський М.С. Самовидець Руїни та його пізніші відображення / М.С. Грушевський // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ». – 2015. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 44–73.

3. Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І. Дзира. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.

4. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – І: Досліди над літописом самовидця / М. Петровський. – Х.: Державне вид-во України, 1930. – 454 с.

5. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій. – К.: Критика, 2015. – 456 с.

Корниенко М.В. Территориальные представления казацкой элиты Войска Запорожского второй половины XVII – начала XVIII вв. (на примере «Летописи Самовидца»)

Статью посвящено территориальным представлениям казацкой элиты Гетманата на примере «Летописи Самовидца». Определены понятия, с помощью которых автор памятника маркировал пространство, и проанализировано их содержание на предмет видения границ.

Ключевые слова: *территориальные представления, казацкая элита, Войско Запорожское, летопись.*

Korniienko M.V. Territorial imageries of the Cossack elite of Zaporizhian Host in the second half of the XVII – the beginning of the XVIII century (based on «Eyewitness Chronicle»)

The article is dedicated to territorial imageries of the Hetmanate Cossack elite based on «The Eyewitness Chronicle». The concepts that had been used by the chronicle author for marking the space were determined and the boundaries marked by those concepts were analyzed.

Key words: *territorial imageries, the Cossack elite, the Zaporizhian Host, chronicle.*

20.02.2019 р.

УДК 94(477.51)«1668/1672»

С.А. Токарєв

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Д. ІГНАТОВИЧА (1668–1672 рр.)

У статті висвітлено становище козацької старшини Ніжинського полку під час правління гетьмана Д. Ігнатовича у 1668–1672 рр. Розглянуто її роль в обранні та поваленні гетьмана, зміни в її персональному складі внаслідок кадрової ротації, проаналізовано суспільно-політичну, дипломатичну, адміністративну діяльність та майнове становище.

Ключові слова: *Українська козацька держава, гетьман Д. Ігнатович, Ніжинський полк, козацька старшина.*

Порівняно нетривалий період гетьманування Д. Ігнатовича у 1668–1672 рр. ознаменував важливий етап в історії Української козацької держави. Після достатньо тривалого періоду громадянського протистояння і втручання іноземних держав у внутрішні справи Гетьманщини розпочався період відносної стабілізації державного життя. Перенесення гетьманської резиденції до Батурина зумовило відновлення політичної ваги Ніжинського полку, порушеної за гетьманування І. Брюховецького. Природно, що ця обставина спричинила зростання впливу місцевої старшинської еліти у суспільно-політичному житті Української козацької держави.

Передусім представники козацької старшини Ніжинського полку взяли активну участь в обранні гетьмана Д. Ігнатовича. Розгортання антимосковського повстання у 1668 р. зумовило похід на Лівобережжя гетьмана Правобережної України П. Дорошенка з метою об'єднання під своєю владою обох берегів Дніпра. Проте з огляду на наступ польських військ на Правобережжі в липні 1668 р. гетьман змушений був відступити на правий берег Дніпра, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Ігнатовича. За умов розгортання каральної операції переважаючих сил московського війська Д. Ігнатович під тиском свого брата Василя, колишнього ніжинського полковника М. Гвинтовки і стародубського полковника П. Рославця пішов на переговори з московським боярином Г. Ромодановським і в жовтні 1668 р. присягнув на вірність царю Олексію Михайловичу [27, с. 300, 301].

17 грудня 1668 р. у м. Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада, на якій були присутні Д. Ігнатович, ніжинський полковник Є. Золотаренко, стародубський полковник П. Рославець, представники ряду міст і архієпископ Чернігівський Л. Баранович. Вирішальний вплив на її роботу справив Л. Баранович, який запропонував обрати гетьманом Д. Ігнатовича. Ця пропозиція була одностайно підтримана учасниками зібрання [4, с. 46; 7, с. 228; 11, с. 213].

Прихід до влади Д. Ігнатовича ознаменував новий етап циркуляції козацької старшини. Відбулися часткова ротація урядовців полкового і сотенного рівня, сходження з політичної арени деяких старшинських родів і прихід

до влади нових [10, с. 7]. Характерною рисою правління нового гетьмана стала поява інституту так званих «гетьманських дворян», які становили його свиту і виконували різноманітні доручення. У переважній більшості вони походили зі шляхетства Правобережної України та вирізнялися високим рівнем освіти, дипломатичним хистом і етикетом. Також Д. Ігнатович спирався у своїй діяльності на заможне міщанство і духовенство Північного Лівобережжя, що призвело до погіршення його відносин з верхівкою козацької старшини [24, с. 18, 20].

Безперечно, найпоказовішим проявом ротації козацької старшини Ніжинського полку стало остаточне усунення від влади колись впливової родини Золотаренків. Є. Золотаренко, котрий посідав уряд ніжинського полковника наприкінці 1668 – на початку 1669 рр., вже в січні 1669 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському був позбавлений своєї посади [22, с. 200]. Як випливає з доносу ніжинського протопопа С. Адамовича, поданого на Д. Ігнатовича в січні 1669 р., причиною зміщення полковника начебто стали його приязні відносини з ніжинським воєводою І. Ржевським та відданість політиці московського царя Олексія Михайловича [1, с. 10].

Відтак вже на початку січня 1669 р. на посаді ніжинського полковника опинився виходець з міщанства м. Богуслава Корсунського полку і колишній глухівський сотник Ніжинського полку П. Уманець. Він посідав уряд полковника протягом усього періоду гетьманування Д. Ігнатовича і полишив його в 1674 р. [15, с. 50]. Вже 11 січня 1669 р. переяславський полковник Р. Думитрашко-Райча в листі до П. Уманця висловив поздоровлення з приводу його обрання. Водночас переяславський полковник з огляду на відсутність на Новгород-Сіверській раді намагався з'ясувати у П. Уманця, наскільки легітимним був вибір Д. Ігнатовича, чи підтримує його Військо Запорозьке і наскільки прихильно ставиться до нового гетьмана цар Олексій Михайлович [1, с. 7–8].

Остаточна легітимізація Д. Ігнатовича на посаді гетьмана відбулася під час проведення Глухівської ради і підписання Глухівських статей у березні 1669 р. Як випливає з донесення князя Г. Ромодановського від 25 лютого 1669 р., ніжинський полковник П. Уманець взяв активну участь у підготовці ради [1, с. 77]. 6 березня 1669 р. остаточний текст Глухівських статей підписали П. Уманець, полковий обозний М. Шендюх, суддя Ф. Завадський, писар П. Михайленко, осавул Г. Парпура, хорунжий Р. Сергієнко, сотник Полкової сотні К. Голуб, Батуринської – Г. Коровка-Вольський, Хорошеозерської – К. Іванов, Борзнянської – Г. Проскурненко, Шаповалівської – П. Павленко, Новомлинської – І. Євтушенко, Коропської – Ф. Химич, Рождественської – С. Нестеренко, Глухівської – Я. Жураковський, Кролевецької – В. Яценко, Воронізької – С. Прокопович, Конотопської – Л. Лисенко та Івангородської – Ф. Малащенко [5, с. 92, 93; 28, с. 460, 461].

Протягом усього періоду гетьманування Д. Ігнатовича у Ніжинському полку тривала циркуляція урядової старшини. Зокрема, на рівні полкової старшини зійшли з політичної арени представники родини Мартиновичів [17, с. 9], у Конотопській сотні Бистрицьких, у Кролевецькій – Дуль, у Мринській – Завадовських, у Полковій Ніжинській сотні – Кобилецьких [12, с. 220, 336, 359, 407]. Тимчасово втратила свій вплив у Полковій Ніжинській сотні родина Борсуків [20, с. 87], а у Кролевецькій – Маковських [18, с. 290]. Натомість у складі козацької старшини Ніжинського полку з'явилися представники родин Биховців, Жураковських, Ігуменських, Коровок-Вольських, Малюг, Парпур, Химичів. Продовжилася військова кар'єра колишнього ніжинського полковника М. Гвинтовки, котрий посів за гетьманування Д. Ігнатовича впливовий уряд генерального осавула [12, с. 277, 352, 381, 425, 494, 569, 732]. Завдяки клопотанню гетьмана у 1670 р. із сибірського заслання повернувся колишній полковий осавул Л. Бут, котрий того ж таки року знову посів цей уряд [4, с. 49].

Відтак за гетьманування Д. Ігнатовича персональний склад урядової старшини Ніжинського полку виглядав наступним чином. Упродовж усього періоду його гетьманства полк очолював В. Уманець. Обов'язки наказного полковника у 1671 р. виконував М. Шендюх. Уряд полкового обозного посідав М. Рябуха, судді – Ф. Завадський, писаря – П. Рачинський, осавула – Г. Парпура, хорунжого – Р. Сергійович. Полкову Ніжинську сотню очолювали К. Голуб і М. Немчич, Веркіївську – І. Косинський, Івангородську – Ф. Малюга, Борзенську – Г. Проскурненко і Т. Забіла, Батуринську – Г. Коровка-Вольський, Бахмацьку – І. Гродецький, Шаповалівську – П. Павлович, Конотопську – Л. Лисенко і П. Петренко, Глухівську – Я. Жураковський і Д. Рубан, Кролевецьку – В. Яценко, Коропську – Ф. Химич, Рождественську – С. Нестеренко, Новомлинську – І. Євтушенко, П. Рачинський і Я. Матвієнко, Воронізьку – С. Прокопович, Хорошеозерську – К. Іванович [8, арк. 33–56 зв.; 9, арк. 1, 1 зв., 3, 4, 5, 6, 8, 14, 16, 20, 22, 24, 26, 30, 32, 36, 40, 45 зв.; 11, с. 215–216; 12, с. 47–63; 14, с. 74–103].

У зв'язку з перенесенням гетьманської резиденції до Батурина у суспільно-політичному житті Гетьманщини значно зросла роль батуринського сотника. Специфіка цього уряду відтоді передбачала постійну діяльність під безпосереднім контролем самого гетьмана. Відтак посаду батуринського сотника у переважній більшості посідали освічені та здібні представники старшинської еліти [26, с. 3]. Усіма цими якостями достатньою мірою володів виходець з подільської шляхти гербу «Сас» Г. Коровка-Вольський. Керівництво столичною сотнею стало для нього початком успішної кар'єри, оскільки надалі він посідав впливові уряди генерального хорунжого, чигиринського, стародубського і київського полковника [6, с. 123, 124]. Крім того, призначення Г. Коровки-Вольського батуринським сотником могло вказувати на його певні особисті зв'язки з Д. Ігнатовичем [13, с. 102; 17, с. 245].

Ще одним представником козацької старшини, кар'єра якого розпочалася за гетьманування Д. Ігнатовича, став

виходець зі смоленської шляхти М. Миклашевський. Натоді він мав лише чин військового товариша і в деяких джерелах згадувався як гетьманський «челядник». У дійсності М. Миклашевський належав до «дворян» гетьмана Д. Ігнатовича, користувався його особливою довірою і входив до кола найближчих радників [16, с. 243; 19, с. 4].

За гетьманування Д. Ігнатовича представники козацької старшини Ніжинського полку достатньо активно залучалися до виконання важливих доручень. Влітку 1669 р. полковник П. Уманець на чолі Ніжинського полку приймав присягу на вірність царю Олексію Михайловичу у мешканців м. Ромни Лубенського полку [1, с. 260]. Восени 1669 р. Ніжинський полк брав участь у військових діях проти татар поблизу міст Лохвиці і Ромнів Лубенського полку [2, с. 81]. Влітку 1670 р. П. Уманець разом із генеральним обозним П. Забілою і суддею І. Самойловичем брав участь у розслідуванні справи щодо звинувачення київського полковника В. Дворецького у державній зраді [2, с. 246, 249–250, 252].

Достатньо регулярно представники козацької старшини Ніжинського полку залучалися і до виконання дипломатичних завдань. Генеральний осавул М. Гвинтовка разом із генеральним обозним П. Забілою та генеральним суддею І. Домонтовичем у січні 1669 р. очолював козацьке посольство до Москви, а в березні 1669 р. разом із гетьманом обговорював умови нової українсько-московської угоди [12, с. 277]. У травні 1669 р. М. Гвинтовка очолив нове посольство до Москви, у складі якого перебували військовий товариш Л. Полуботок, отаман Коропської сотні І. Кичкаровський та ін. Під час поїздки посланці подали царю відомості щодо військово-політичної ситуації на українських землях [1, с. 172]. У 1670 р. під час чергової дипломатичної місії до Москви М. Гвинтовку супроводжував ніжинський полковий писар П. Михайленко [12, с. 278].

Одразу ж після підписання Глухівських статей ніжинський полковий суддя Ф. Завадський у складі делегації Війська Запорозького, до якої входили також значний військовий товариш Л. Борозна, чернігівський полковий писар Л. Полуботок та Я. Єремиїв, був відряджений до Польщі на з'їзд представників Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та Московського царства [23, с. 164; 28, с. 469]. Також протягом 1669–1671 рр. з дипломатичними завданнями до Москви неодноразово виїздили військові товариші Ніжинського полку І. Биховець і Х. Гнилозубенко [11, с. 216].

Адміністративна діяльність козацької старшини Ніжинського полку полягала, насамперед, у виданні різноманітних нормативно-правових актів, на підставі яких регулювалися соціально-економічні відносини в регіоні. Полковник П. Уманець своїм універсалом від 19 березня 1669 р. спрямував прибутки з перевозу на р. Сейм поблизу с. Кнути Новомлинської сотні на користь місцевих священнослужителів. Того ж таки року полковник підтвердив право товариша Кролевецької сотні І. Маковського на отримання прибутків з млина на р. Свидні. 24 травня 1670 р. він надав військовому товаришу Я. Семеновичу млин на р. Вересочі у Полковій Ніжинській сотні, а 3 липня 1670 р. затвердив за мешканцем с. Сваркова Глухівської сотні придбане ним поле [25, с. 47; 28, с. 903–904].

19 липня 1671 р. кролевецьке сотенне правління в особі сотника В. Яценка і отамана С. Мартиновича затвердили за кролевецькою мешканкою Євдокією Голуб та її сином Захарієм млин на р. Реті поблизу с. Подолова [18, с. 5–8]. Старшина Кролевецької сотні також активно займалася млинарством. У 1669 р. кролевецький підприємець М. Дуля, володіючи займищем для будівництва млина на р. Свидні, з метою будівництва греблі та млина взяв у компаньйони сотника В. Яценка. У будівництво сотник вклав 320 золотих. Невдовзі М. Дуля помер, а його сини Яким і Григорій, маючи борги перед кредиторами, звернулися за допомогою до В. Яценка. Після залагодження справи вони поступилися на користь сотника половиною млина і греблі [25, с. 48].

За гетьманування Д. Ігнатовича продовжився процес формування маєтностей козацької старшини Ніжинського полку. Передусім до рангових маєтностей ніжинського полковника відійшло м. Веркіївка [11, с. 215]. 26 травня 1669 р. гетьман підтвердив право власності полковника П. Уманця на с. Грем'яч Погарської сотні Стародубського полку з усіма прилеглими угіддями. 28 липня 1669 р. Д. Ігнатович затвердив за військовим товаришем І. Биховцем слободи Будище у Понорницькій сотні Чернігівського полку, Бужанку в Коропській сотні і млин на р. Смолянці в Олишівській сотні Ніжинського полку та дозволив йому збудувати ще один млин. Глухівський сотник Д. Рубан подарував своєму зятю, військовому товаришу М. Миклашевському, млин на р. Воргол поблизу с. Зазірки Глухівської сотні. 12 грудня 1671 р. гетьман підтвердив це надання і додатково передав у власність М. Миклашевському с. Зазірки [28, с. 503, 511–512, 562].

Неоднозначна політика гетьмана Д. Ігнатовича щодо козацької старшини зрештою призвела до появи і зростання невдоволення в її середовищі. Як випливало з донесення керівника загону московських стрільців Г. Нейолова, на початку 1672 р. колишній ніжинський полковник М. Гвинтовка у розмові з ніжинським воєводою І. Ржевським зазначив, що серед старшини поширюються чутки, начебто цар задумав змістити Д. Ігнатовича і призначити гетьманом київського полковника К. Солонину. Прикметно, що при цьому М. Гвинтовка висловив невдоволення такими діями московської влади і відмовився прибути на обід до воєводи, сказавши при цьому: «Как к вам идти? Какие вы добрые люди, что так чините непостоянно?». Натомість невдоволення політикою гетьмана висловлював генеральний обозний П. Забіла, зазначаючи у приватних розмовах: «А вся беда чинится от гетманов … да того жаль, что с собою невинных людей губят» [2, с. 642, 678].

Зрештою, козацькій старшині Ніжинського полку належала помітна роль у підготовці антигетьманської змови і поваленні Д. Ігнатовича. 12 березня 1672 р. до

голови московської стрілецької залоги у Батурині Г. Нейолова прийшли генеральний обозний П. Забіла, судді І. Самойлович та І. Домонтович, писар К. Мокрієвич, ніжинський полковник П. Уманець, переяславський Р. Думитрашко-Райча, стародубський П. Рославець і батуринський сотник Г. Коровка-Вольський з повідомленням про ймовірність державної зради з боку гетьмана. На питання Г. Нейолова, як слід вчинити у даній ситуації, учасники змови запропонували заарештувати Д. Ігнатовича. Відтак в ніч з 12 на 13 березня змовники прийшли до будинку гетьмана на території Батуринської фортеці, заарештували його і взяли під варту. 14 березня П. Уманець взяв участь у розробці колективної інструкції для генерального писаря К. Мокрієвича, котрий мав виїхати до Москви зі свідченнями про ознаки державної зради у діях гетьмана [2, с. 684, 687, 694, 700, 817].

Прикметно, що активну участь у змові проти Д. Ігнатовича взяли його найближчі помічники у гетьманській резиденції – батуринський сотник Г. Коровка-Вольський і сотенний отаман Я. Андріїв. Зокрема, у доносі, поданому царю Олексію Михайловичу, вони вказали: «Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помістили б всього не тільки на аркуші паперу, а й на воловій шкурі» [4, с. 51]. Згодом сотник разом із сином генерального обозного С. Забілою доставили до Москви чолобитну генеральної старшини щодо призначення Д. Ігнатовичу покарання у вигляді смертної кари [3, с. 233].

Під час допиту, проведеного 14 квітня у рамках слідства над гетьманом, батуринський сотенний отаман Я. Андріїв звинуватив його у таємних переговорах з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Як доказ зради в діях Д. Ігнатовича отаман пригадав епізод, коли гетьман відправив його до П. Дорошенка і звелів передати слова «двоє за один кожух торгуються». Коли Я. Андріїв спитав, що це означає, то гетьман відповів, що П. Дорошенко знає значення цих слів. Коли отаман прибув до правобережного гетьмана і чітко виконав усі інструкції Д. Ігнатовича, П. Дорошенко відпустив його назад до Батурина разом із своїм посланцем Луговським. Після повернення до Батурина Я. Андріїв відзвітувався перед гетьманом про чітке виконання усіх його доручень, а з правобережним посланцем Д. Ігнатович провів таємну розмову, зміст якої для отамана залишився невідомим. Натомість М. Гвинтовка під час допиту, який проводився із застосуванням тортур, заявив, що йому нічого не відомо про жодні ознаки державної зради в діях гетьмана. У процесі слідства над Д. Ігнатовичем М. Гвинтовка як його найближчий соратник також був звинувачений у державній зраді і на підставі царського указу від 28 травня 1672 р. засуджений до заслання у Сибір [2, с. 777–780, 812].

Отже, представникам козацької старшини Ніжинського полку належала помітна роль в обранні гетьмана Д. Ігнатовича. Перенесення гетьманської резиденції до Батурина призвело до зростання їх впливу в суспільно-політичному житті Української козацької держави. Під час правління Д. Ігнатовича окремі представники місцевої старшини увійшли до кола близьких сподвижників гетьмана, виконували його доручення політичного та дипломатичного характеру, що дозволило їм зміцнити власне матеріальне становище. Проте з огляду на розміщення гетьманської резиденції на території Ніжинського полку місцева старшина зрештою виявилась втягнутою в антигетьманську змову, яка завершилася поваленням Д. Ігнатовича і репресіями проти його прибічників.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб.: Типография В.В. Пратц, 1875. Т. 8 (1648–1657, 1668–1669 гг.). – 10; 400; 23 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб.: Типография М. Эттингера, 1878. Т. 9 (1668–1672 гг.). – 26; 987; 24 с.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М.: Университетская типография, 1858. Ч. 1. – 339 с.
4. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. – 1992. – № 4. С. 44–51.
5. Величко С. Літопис: В 2-х т. [переклад з книжної української мови В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. Т. 2. – 640 с.
6. Дан О.Ю., Кривошея В.В. Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 204 с.
7. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: Видання УВАН у США, 1985. – 712 с.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ІІ, спр. 18778–18782. Реєстри козацької старшини, полкової, сотенної і дрібної всіх полків, XVII–XVIII ст., оригінали, 392 арк.
9. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18808 – 18818. Списки старшини на Україні і Білорусії XVII–XVIII ст. в полках, XVII–XVIII ст., 50 арк.
10. Кривошея В.В. До питання циркуляції еліт в козацько-гетьманській державі // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 24. – С. 4–10.
11. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. – 452 с.
12. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
13. Кривошея В. Козацько-старшинські батуринські родини: родовідні дрібнички // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 102–105.
14. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації: Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене. – К., 2005. – 259 с.
15. Кривошея І. Матеріали судової справи як джерело родоводу військового товариша Петра Уманця (XVII–XVIII ст.) // Генеалогічні записки. – Львів, 2012. – Вип. X (нової серії IV). – С. 50–55.
16. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 243–253.
17. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.
18. Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов: Губернская типография, 1858. – 109 с.
19. Милорадович Г. Родословная дворян Миклашевских // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 55. – Часть неофициальная. – С. 4.
20. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.: Типография тов-ва Г.Л. Фронцкевича и К0, 1908. – Т. 1. – 8; 519 с.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.: Типо-Литография «С.В. Кульженко», 1912. – Т. 3. – 824; 24 с.
22. Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині: історико-юридичний нарис // Хроніка-2000. – К., 1998. – Вип. 25–26. – С. 192–210.
23. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
24. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 211 с.
25. Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщині в другій половині XVII ст. – К.: Інформаційно-видавничий центр «Стилос», 1998. – 183 с.
26. Пляшко Н. Коровченка, хутор под г. Стародубом (Очерк из

истории землевладения в Старой Малороссии) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского земства, 1913. – Вып. 10. – С. 3–16.

27. Смолій В.А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

28. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

Токарев С.А. Казацкая старшина Нежинского полка во время гетманства Д. Игнатовича (1668–1672 гг.)

В статье рассматривается положение казацкой старшины Нежинского полка во время правления гетмана Д. Игнатовича в 1668–1672 гг. Рассмотрены ее роль в избрании и свержении гетмана, изменения в ее персональном составе вследствие кадровой ротации, проанализированы общественно-политическая, дипломатическая, административная деятельность и имущественное положение.

Ключевые слова: *Украинское казацкое государство, гетман Д. Игнатович, Нежинский полк, казацкая старшина.*

Tokarev S.A. Cossack petty officers of the Nizhyn regiment during the rule of hetman D. Ihnatovych (1668 – 1672).

In the article position of cossack petty officer of the Nizhyn regiment during the rule of hetman D. Ihnatovych in 1668–1672 is reviewed. Its role in election and overthrow of the Hetman, changes in its personal structure as a result of personnel rotation are considered, social and political, diplomatic, administrative activity and property status are analyzed.

Key words: *Ukrainian Cossack state, hetman D. Ihnatovych, Nizhyn regiment, Cossack petty officers.*

28.03.2019 р.

УДК 327.8:94(477.5)«1668–1669»

В.В. Мамалага

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ ГЕТЬМАНА Д. ІГНАТОВИЧА – ВИДАТНИЙ УСПІХ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

У статті розглядаються та аналізуються перемовини між гетьманським урядом Д. Ігнатовича та московським царем, які передували Глухівській раді 3–6 березня 1669 р., а також дипломатичне протистояння під час її проведення. Також запропоновано визначення місця Глухівських статей в історії України.

Ключові слова: *Глухівська рада, Глухівські статті, Д. Ігнатович, українсько-московські стосунки, козацька дипломатія, 1668 р., 1669 р.*

6(16) березня 1669 р. у м. Глухові було укладено черговий договір між Лівобережною Гетьманщиною та московським царем. «Договірні статті» в часи існування Української козацької держави на Лівобережжі були базовими документами, які регламентували як відносини між Гетьманщиною та царським урядом, так і внутрішньодержавні справи в Україні. Тому всебічне вивчення подібних епізодів української історії є надзвичайно важливим.

Глухівській раді 1669 р. та прийнятим на ній Глухівським статтям і українські, і російські історики неодноразово приділяли певну увагу. Але в основному проблематики Глухівських статей дослідники з різним ступенем деталізації торкались в суміжних роботах, присвячених державному устрою Гетьманщини (Л. Окіншевич) [1], українсько-російським відносинам (В. Горобець) [2, с. 259–262], міжнародним відносинам української держави в цілому (Т. Чухліб) [3, с. 130–131], у загальноісторичних роботах (С. Соловйов) [4, с. 373–383] та біографіях дійових осіб Глухівської ради (О. Перова) [5, с. 127–132]. А ще в роботах, дотичних до окремих питань, розглянутих на Раді (О. Алмазов) [6, с. 32–34]. Але маємо і спробу детального розгляду власне «Статей» (А. Яковлів) [7, с. 93–107]. В останній роботі зроблено аналіз «Глухівських статей», а також досить значну увагу приділено висвітленню ходу перемовин. Втім, робота Андрія Яковліва, створена близько 100 років тому, має певні недоліки. Зокрема, автор достатньо глибоко проаналізував Глухівські статті, порівняв з ними проект договору, надісланий царем на Раду, та розглянув пропозиції, висловлені у Москві посольством Петра Забіли, яке готувало Глухівську раду. Проте дослідник повністю залишив поза увагою хід перемовин до прибуття сторін на Раду та майже випустив перемовини, що відбувалися в рамках Ради. Окрім цього робота Яковліва має ряд фактологічних помилок. Так, зокрема, він помиляється, аналізуючи питання присутності московських воєвод в Україні. Автор зазначає, що пункт 3 Глухівських статей та пропозиції П. Забіли погоджуються, що Богдан Хмельницький встановив присутність воєвод у Переяславі, Чернігові та Ніжині і стверджує, що навіть фальсифіковані Переяславські статті 1659 р. не мають такого положення [7, с. 97]. Насправді ж таке положення у статтях 1659 р. є [8, с. 118]. Це, зокрема, дозволяє відкинути не висловлене прямо, але таке, що мається на увазі, звинувачення козацьких урядовців чи то в необізнаності, чи то в непрофесійності, чи то в «підіграванні» Москві. Тому, не маючи на меті здійснення історіографічного аналізу роботи Яковліва, зосередимося на заповненні прогалин його у дослідженні.

Перемовини, що привели до укладення Глухівських статей, розпочалися в кінці вересня 1668 р. із контактів ще «сіверського» гетьмана Дем'яна Ігнатовича з московським воєводою Григорієм Ромодановським. У цей час Д. Ігнатович із силами чернігівського та стародубського полків знаходився в районі Седніва, а Г. Ромодановський з основним московським військом вів облогу Чернігова [9, с. 88]. Після численних обмінів гонцями та багатоденних консультацій між сторонами було досягнуто принципової згоди про перемир'я та організацію козацького посольства до царя. Але у ході цих попередніх перемовин гетьман та боярин торкалися й більш широкого кола питань, у тому числі питання оподаткування в Україні [9, с. 97].

Можна з упевненістю стверджувати, що головним посередником та організатором перемовин був чернігівський архієпископ Лазар Баранович [9, с. 106]. Одразу ж

після згаданого першого контакту сторони перейшли до визначення свого бачення розвитку переговорного процесу. 26 вересня 1668 р. у листі до Л. Барановича Д. Ігнатович із Седніва висуває дві базові загальні вимоги: це впровадження рівня вольностей, які існували за Б. Хмельницького, та повне виведення воєвод із Лівобережжя. Гетьман налаштований достатньо рішуче, він наголошує, що в разі відмови «мы при вольностях наших и умирати готовы», окрім цього особливо підкреслює свій незалежний статус та відсутність домовленостей з Кримом. Також невід'ємною умовою звучала вимога «амністії» усім учасникам антимосковського виступу [9, с. 64]. Після цього 28 вересня Л. Баранович пише до царя з проханням «пробачити» Війську Запорозькому, вказуючи головний мотив антимосковського повстання, і, відповідно, базовий принцип, на якому можливе укладання майбутнього договору: «родъ сицевъ, иже свободы хощет, воинствует не нуждею, но по воли». Порушення цього базового принципу буття українського народу свавіллям воєвод – головна причина повстання. Так із самого початку були визначені головні проблеми, що потребували врегулювання. Причому Л. Баранович, в якості дієвого дипломатичного демаршу, пропонує царю особисто відвідати Військо Запорозьке [9, с. 67].

У листі Л. Барановича від 13 жовтня повідомляється про перший конкретний крок гетьмана у ході дипломатичних контактів: відпущено московських полонених [9, с. 68]. Утім, початковий етап перемовин характеризувався значним військовим втручанням з боку Москви: «большое Московское військо, не знаючи о зачатых статьях и о грамотах государских, к нам присланых, под Почеп загонами часто забегают» [9, с. 87]. Чи то через брак комунікації, як у загаданому джерелі повідомляє 10 жовтня стародубський полковник Петро Рославченко, чи з якихось інших причин перемовини на цьому етапі відбувалися без досягнення припинення вогню.

У ході дипломатичних контактів окрім надзвичайно активної переписки (Д. Ігнатович навіть на якомусь етапі зауважував Л. Барановичу, що «ваша святительская милость до великого государя нашого еще других своих посланцов отпущати хош, не дождався первых» [9, с. 118]) відбулось декілька ключових епізодів у вигляді посольств козацьких урядовців до Москви.

26 жовтня до Москви прибуло кероване Матвієм Гвинтовкою та Василем Многогрішним перше велике посольство від Д. Ігнатовича з метою напрацювання майбутнього договору. Посольство було відправлено до Москви за згодою та після консультацій із керівником московського військового контингенту в Україні Г. Ромодановським. Консультації відбувались у ставці Г. Ромодановського в районі сучасного Гайворона Бахмацького району, звідти воно рушило до Москви. Козацьке посольство супроводжували представники московського командування, зокрема син Г. Ромодановського Андрій. Важливим є наступний епізод. Вказане посольство не змогло одразу вирушити до Московського кордону, тому що в п'яти верстах від боярської ставки на нього напав козацько-татарський загін. У результаті Андрій Ромодановський та інші військові уповноважені гінці («сеунщики») потрапили до полону. Джерело взагалі вказує, що «взяли в полон тех всех суенщиковъ». Також разом із челяддю були захоплені «відписки» царю від ніжинського воєводи [9, с. 87]. Під час кількагодинного відступу загинув (або потрапив до полону) син М. Гвинтовки [9, с. 95]. У цілому ж козацька частина посольства повернулася до боярської ставки і вже потім, під прикриттям основних московських сил, рушила до Путивля [9, с. 87]. Швидше за все, вказаний епізод був випадковістю, а не спробою зриву перемовин. Проте, як би там не було, він є ілюстрацією обставин, у яких відбувався переговорний процес гетьмана Д. Ігнатовича з царським урядом.

У ході розгляду доступних джерел кидається в очі те, що М. Гвинтовка, В. Многогрішний та ніжинський протопоп Семен Адамович у більшій мірі використовували час на перемовинах у Москві задля виправдання себе та демонстрації своєї вірності Москві, а не для просування українських інтересів. У джерелах щодо їхнього життя під час антимосковського повстання фігурують навіть подібні пасажі: «И он Матвей с Васильемъ плакали, что их от милости великого государя отлучили, и думали, какъ бы имъ быть по прежнему подъ высокодержавною царского величества рукою, и по обещанию строили монастырь до приходу боярина князь Григорья Ромодановского в Малоросійскіе городы» [9, с. 96]. Так само постійно підкреслюється роль М. Гвинтовки та В. Многогрішного у тому, що Д. Ігнатович прийняв рішення щодо повернення царської протекції.

Найпершим завданням посольства Гвинтовки-Многогрішного було отримання від царя «грамоти обнадеживальной», тобто формальної згоди на початок процесу укладення нового договору з царем [9, с. 96]. Також посли у Москві підкреслювали необхідність організувати роз'яснення положень комплексу договорів у рамках Андрусівського перемир'я між царем та польським королем широкому українському загалу. А вже після повернення посольства Гвинтовки-Многогрішного до України від козацького уряду мало бути надіслано нове посольство з метою предметного напрацювання положень нового договору [9, с. 97]. Окрім вище наведеного, в режимі приватної думки М. Гвинтовкою було висловлено начебто бажання головних козацьких керівників Сіверщини Д. Ігнатовича та П. Рославченка мати гетьмана, призначеного царем, а не обраного козацтвом [9, с. 88]. Як найважливіший момент, особливо підкреслювалася необхідність оперативності у вирішенні питань та швидкого повернення посольства до України «для того, чтоб не почаяли того, что их на Москве задержали» [9, с. 97]. Це вказує на нервовість ситуації, яка склалася навколо перемовин, та настрої в Україні. Як відомо, у цей самий час загострення пристрастей в Україні

досягло такого рівня, що Д. Ігнатович писав Л. Барановичу 14 листопада: «буде за неделю посланцов наших к нам не будет, также и еще буде его царского величества к нам отеческой милости не будет, и на те наши вольности не будем имети обнадеживательные грамоты, дабы было чем людей обнадежити и утвержати – то сколько ни терпев, ради и не ради имеемся басурманину подати» [9, с. 119]. 2 грудня гонець Л. Барановича повідомив у Москві, що Д. Ігнатович, вважаючи М. Гвинтовку та В. Многогрішного затриманими, дуже турбується з цього приводу [9, с. 153]. Щоправда цей гонець просто розминувся з посланцями, і в кінці листопада вони повернулися до України [9, с. 156].

4 листопада з Москви вийшла «обнадеживальная грамота» царя, витримана в традиційних для тогочасної монархічної свідомості формулюваннях: коли цар має права, а піддані – обов'язки. З практичного боку ця грамота означала повернення Д. Ігнатовича із підлеглими територіями під царську протекцію та початок укладання нового договору. Грамоти подібного змісту були надіслані до Чернігівського та Стародубського полків [9, с. 105–106].

У якості дипломатичного важеля Д. Ігнатович активно використовував уже загадані тиск та погрози на адресу Москви. Зокрема, у листі від 14 листопада він пише, якщо цар «нам тех вольностей при Богдане Хмельницком в Переяславле постановленными, не похочет подтвердить и при оных не сохранить, тогда ради и не ради имеют поганину в подданство поддатися» [9, с. 118]. Про те, що такий розвиток подій був достатньо реальним, свідчать спроби татарського військового командування вступити в переписку з Д. Ігнатовичем. Утім, ці листи були надіслані гетьманом до Москви [9, с. 131].

Особисто для Д. Ігнатовича напруження додавав ще й факт перемовин, які в цей час тривали між московським урядом в особі київського воєводи Петра Шереметьєва та визнаним більшістю козацтва гетьманом Обох берегів Дніпра Петром Дорошенком [9, с. 124–128]. Дуже ускладнювала ведення перемовин наявність промосковської опозиції гетьману на Лівобережжі, зокрема в особі ніжинського протопопа Семена Адамовича, який «бомбардував» Москву доносами на гетьмана та будував схеми силового впливу на ситуацію з боку Москви. Зокрема, останній так коментував вимоги гетьмана: «таких статей добиваються, каких прежде сего, когда все войско вкупе было, не рознясь, не бывало» [10, с. 9–12]. Також іншою складністю була певна недовіра до частини власного оточення та можливі інтриги у цьому середовищі, про що московським офіцерам розповідав сам Д. Ігнатович: «де было ему писать к царскому величеству о надобных делах и о вестях, да опасается от писаря своего, потому что он ему не верен» [9, с. 156]. Хоча, можливо, питання складніше і ми маємо справу з хитрощами самого сіверського гетьмана.

6 грудня цар у листах до Л. Барановича та Д. Ігнатовича повідомив, окрім всього, про готовність прийняти посольство виборних представників від станів українського суспільства з метою узгодження конкретних положень майбутнього договору. Особливу увагу цар приділив питанням «амністії» учасників повстання та потенційним контактам Д. Ігнатовича з татарами [9, с. 132–134], що дозволяє визнати правильною тактику тиску, обрану сіверським гетьманом.

Щодо технічного боку процесу перемовин, то часто джерела, на жаль, окрім найважливіших питань зберегли лише згадки щодо наявності обміну сторонами пропозиціями та контрпропозиціями у ході листування. Наприклад, якісь пропозиції Д. Ігнатович пересилав до Москви через П. Шереметьєва [9, с. 148]. Дуже цікавим є той факт, що Д. Ігнатович часто передає свої пропозиції щодо окремих положень потенційного договору через представників московської адміністрації та війська, які проїздом опинялись у його резиденції, багатократно дублюючи їх [9, с. 156, 158]. Припускаємо, що обговорення конкретних питань відбувалося традиційно на рівні «старшина – приказні дяки» і у великій мірі в усній формі. Тому натепер детально реконструювати хід перемовин неможливо. Можна тільки констатувати, що у листах на найвищому рівні регулярно піднімаються ключові болючі питання щодо присутності московських воєвод та їх втручання в українські справи.

До речі, згадані питання були консенсусними для всього українського суспільства, що видно з пропозицій до московських урядовців, висловлених П. Дорошенком [9, с. 115]. Більше того, щодо позиції П. Дорошенка під час розглянутих перемовин відомо, що він писав до Д. Ігнатовича і радив тому вимагати підписання договору з царем на умовах статей Б. Хмельницького, висловлюючи потенційне бажання відносно власного визнання протекції царя на таких умовах [9, с. 153]. Взагалі контакти Д. Ігнатовича та П. Дорошенка з приводу обговорення майбутнього договору з царем були систематичними [9, с. 174].

Наступним кроком Д. Ігнатовича стала організація Ради, в тому числі з метою узгодження позиції українського суспільства щодо майбутнього договору з царем. У зборах на Раду брало участь населення більшості території Чернігово-Сіверщини, про що повідомляли московські військовики у третій декаді листопада [9, с. 156, 174]. Чи взяли представники з місць участь у Раді – достеменно невідомо. Але Рада відбулася 17 грудня 1668 р. у Новгороді-Сіверському. Більшість дослідників натепер, очевидно з подачі Самовидця [11, с. 106], вважають її представництво дуже обмеженим. Але з огляду на наведені вище свідоцтва вважаємо, що історія організації Новгород-Сіверської ради ще потребує дослідження. Загалом, можна стверджувати, що на вказаній Раді було не тільки обрано на гетьманство Д. Ігнатовича, а й проведено остаточне опрацювання умов майбутнього договору з царем. А обрання Д. Ігнатовича повним гетьманом на Раді в Новгороді 17 грудня 1668 р. очевидно використовувалося ним як важіль дипломатичного тиску на Москву.

У результаті вище наведених обставин до царя було відправлено велике представницьке посольство, очолене генеральним обозним Петром Забілою. 1 січня 1669 р. йому був вручений наказ гетьмана щодо переговорів [10, с. 23]. 18 січня воно прибуло до Москви, а вже 19-го відбулась перша зустріч послів із представниками московського уряду [10, с. 20].

Із матеріалів роботи цього посольського з'їзду відомо, що першим епізодом перемовин стали розлогі історичні екскурси з боку московських урядовців, покликані довести «благодіяння царя» та «патологічну невдячність» України. Принаймні так це відклалося у московських архівах і перейшло у обговорення антимосковського виступу 1668 р. І хоча у ході перемовин звучали відсилки на фундаментальне невдоволення в українському суспільстві умовами Андрусівського договору, в цілому, з міркувань дипломатичної доцільності, сторони зійшлися у визнанні всеохоплюючої особистої провини Івана Брюховецького. Важливим моментом перемовин було обговорення військово-політичної ситуації на Лівобережжі та визначення представленості територій прибулим посольством. Тоді ж московським урядовцям від імені гетьмана Д. Ігнатовича було передано наказ зі статтями, сформованими, ймовірно, на Новгород-Сіверській раді [10, с. 21–23].

Як було вказано вище, положення статей посольства П. Забіли, царської відповіді на них та Глухівські статті аналізувалися у згаданій роботі А. Яковліва [7], тому вважаємо можливим зупинитись на визначенні лише найважливіших питань.

Хоча в цілому у згаданому наказі П. Забіли проблеми не були викладені за ступенем важливості, але після традиційних для тодішньої дипломатії «реверансів» найпершим було порушено питання присутності царських воєвод в Україні, їх свавілля та втручання у внутрішні справи. Посольство П. Забіли пропонувало повне виведення воєвод із України окрім Києва, що насправді було найрадикальнішою вимогою з цього питання від часів Б. Хмельницького. Питання заборони царській адміністрації втручатися в податкові та судові справи українців, а також введення термінів звільнення від оподаткування в Україні були позначені у тому ж пункті як не менш важливі [10, с. 24–25].

Варте уваги наявне в комплексі перемовин початку 1669 р. подання окремих «чолобитних» деякими містами, зокрема, Ніжином [10, с. 42–45] та Києвом [10, с. 45–46]. Серед порушених питань, окрім скарг на свавілля воєвод, фігурують численні (часто перехресні) скарги на інших «а́кторів» українського політичного поля – козацтво, церковних ієрархів, інші міста, тощо. Це дуже послаблювало українську переговорну позицію. Утім, треба зазначити, що ці питання царським рішенням були винесені на розгляд Ради, тобто значною мірою на розгляд гетьманського уряду. Чи це було досягненням останнього, чи доброю волею царя – дане питання ще потребує додаткового дослідження.

23 січня відбувся перший раунд переговорів, на якому було прийнято рішення про призначення Ради «нынешніе зимы» та про звільнення українських військовополонених із Москви. Також сторони розпочали перемовини щодо визначення місця та формату проведення Ради, які виявилися достатньо тривалими. Первинно позиція козацтва полягала у проведенні Ради біля р. Десни. Особливо наголошувалось, «чтоб де черневой раде не быть, а быть бы на раде полковником и старшине; а черневой раде не быть бы для того, что места разореные, и как съедутца многіе люди, и на раде и лошадей накормить будет нечем» [10, с. 49–50]. Безумовно, за таким формулюванням стояла ще незабута Чорна рада 1663 р. та небажання допустити традиційних популістських маніпуляцій широкими масами з боку Москви.

24 січня було визначено місце проведення Ради «неотменно у гетмана в Батурине» [10, с. 50]. Також гетьманським послам вдалося наполягти на непроведенні чорної ради: Глухівська рада відбулася за обмеженої присутності виборних від територій.

25 січня приділялась увага технічним питанням щодо повернення українських військовополонених «військового наряду», захоплених Москвою та церковного начиння, розгляду проблем, пов'язаних з інтригами єпископа Мефодія (Філімоновича), протопопа С. Адамовича, а також традиційно найважливіших питань свавілля воєвод та дослідження причин і обставин повстання. У цей день перемовини завершилися [10, с. 50–51].

Під час роботи посольства П. Забіли гетьман надсилав до Москви додаткових посланців із метою уточнення різних питань та, зокрема, з повідомленнями про розповсюдження на територіях Лівобережжя своєї влади. Безумовно, це мало на меті посилення української переговорної позиції [10, с. 61].

12 лютого цар сформував делегацію на Раду, тоді ж було змінено, в односторонньому порядку, місце проведення на м. Глухів. Задля супроводу процесу та, очевидно, тиску на українську сторону, на Раду відправились істотні московські військові сили. 14 лютого делегація на чолі зі стольником Артамоном Матвєєвим відбула з Москви. 24 лютого у Сєвську до делегації приєднався її офіційний голова Г. Ромодановський [10, с. 72–73].

22 лютого гетьман Д. Ігнатович у листі до Г. Ромодановського висловив побажання, за наполяганням Л. Барановича, змінити місце збору Ради на Новгород-Сіверський. У ці ж дні з організаційною місією до московських послів було відправлено М. Гвинтовку. Місцем проведення Ради, як і було вказано у царському наказі, залишився Глухів. Хоча гетьман та архієпископ достатньо наполегливо намагалися змінити це. Маючи, можливо, на увазі, що подібний символічний жест мав би надати певної психологічної переваги на перемовинах [10, с. 74–75, 78–80, 84]. 26 лютого гетьман зі старшиною прибули до Глухова. 27 лютого Д. Ігнатович відправив до Г. Ромода-

новського чергових посланців задля вирішення поточних питань [10, с. 83], а 28 лютого до Глухова з Севська вирушило московське посольство [10, т. 8 с. 77]. Останні до Глухова прибули 1 березня [10, с. 85].

Визнаючи в цілому достатнім аналіз роботи Глухівської ради та Глухівських статей в історіографії, зупинимося лише на організаційних питаннях та окремих пунктах угоди, які не отримали належної уваги, а також спробуємо дати оцінку цих подій та глухівського документа.

На під'їзді до міста посольство Г. Ромодановського зустрів гетьман із усією старшиною [10, с. 85]. Після традиційних вітань та богослужінь сторони перейшли до справи: 2 березня у керівників московського посольства відбулася кулуарна зустріч із гетьманом, якого супроводжував лише М. Гвинтовка. На цій зустрічі гетьман ознайомився з проектом статей, напрацьованим у ході перемовин, за редакцією Москви [10, с. 85–86]. Потрібно відмітити, що на момент зустрічі сторін у Глухові більшість питань (у ході настільки тривалих перемовин) були узгоджені, але залишалося декілька складних проблем. Воєвода повідомив гетьману про згоду царя на присутність козацьких представників на перемовинах між Москвою та Річчю Посполитою, але за умови «с послы не сидеть». На жаль, у наявних джерелах не знайдено вказівок на те, чи піднімалося це питання на попередніх перемовинах, але, найвірогідніше, що все ж розглядалось. Не потребує доведення значення політичного символізму для тогочасного суспільства, тому, в ході завершального етапу, саме це питання стало одним із найбільш принципових, а його розгляд є дуже показовим. Відмова у символічній рівності посланців пояснювалася потенційним несприйняттям королівськими послами козаків за рівних собі. Гетьман досить кмітливо заперечував. Московські посланці відповідали, що не проти, якщо козаки будуть сидіти на рівних, але після того, як це буде узгоджено з поляками. Втім, підкреслили, що навіть таке формулювання записати у «статті» не можуть [10, с. 87]. На жаль, невідомо, які аргументи використовував гетьман та старшина, невідомо також хто саме придумав наступне формулювання, але до кінцевого документу увійшло положення: «на съезде им при польских послах сидеть, потому, что царское величество их за службы пожаловал дворянскою честью. А какъ они служивали наперед сего и польскому королю, им также за службы давано шляхетство… кто заслужил шляхетство, тот по их праву сидеть может». У пункті вказаний поіменний список посланців. При цьому навіть було прописано право козаків відстоювати свою честь у випадку відмови [8, с. 469]. Підкреслимо особливу вишуканість, із якою на користь української сторони було вирішено це питання, та припустимо особистий вклад гетьмана, оскільки невідомо, щоб дане питання розглядалось публічно на Раді.

Також під час зустрічі 2 березня обговорювалися питання статусу Києва в рамках московсько-польського мирного договору, питання воєвод, питання організації українського представництва у Москві (по суті, першого українського посольства), а також організаційні питання проведення Ради [10, с. 86–88].

3 березня до Глухова прибув Л. Баранович, за участі якого відбулася чергова закрита зустріч тепер вже всіх головних учасників переговорного процесу. Після узгодження організаційних моментів цього ж дня в резиденції Г. Ромодановського розпочала роботу Глухівська рада [10, с. 89].

Найперше увага була приділена великому пласту ритуально-символічних моментів, притаманних дипломатії тих часів. Першим практичним кроком стали вибори гетьмана [10, с. 89–90]. Звісно, ця процедура була організована на догоду московській стороні, оскільки ще з 17 грудня 1668 р. всі учасники Ради з українського боку вважали законним гетьманом Д. Ігнатовича. Проте, у свою чергу, поступкою в бік української сторони можна вважати послідовність процедури: спочатку вибори гетьмана, а потім укладення договору з ним, як правомочним представником української держави, а не навпаки. Після цього учасники Ради були ознайомлені з царським проектом договору. Одразу ж найбільше заперечення викликав пункт щодо присутності воєвод. У надісланому з Москви проекті рішення щодо цього питання звучало так: «воєводам быть по своему государскому усмотрению в которых пристойно (городах), а не во всех в которых были после Переясловского договору до нынешней войны» [8, с. 450]. Тобто цар погоджувався скоротити присутність воєвод, але остаточне рішення щодо переліку міст залишив за собою. У остаточному документі Глухівських статей указано, що московські контингенти будуть присутні тільки у Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Острі [8, с. 463]. Чомусь А. Яковлів у своїй роботі стверджує, що це було поступкою гетьманського уряду Москві: «під впливом загроз Ромодановського і московського війська», який «змінив царський указ на другий, більш рішучий і категоричний» [7, с. 98]. Але, очевидно, що хоч первинно програмою maximum гетьманського уряду було повне скасування присутності воєвод в Україні, але ж і така конкретизація питання на відміну від бажаного Москвою розмитого – «я потім скажу де бути воєводам» – була явною дипломатичною перемогою, тим більше за, підкресленого А. Яковлівим, військового тиску на Раді з боку московітів. Загалом, обговорення питання воєвод тривало до самого завершення роботи Ради.

Повертаючись до першого дня Ради, зазначимо, що попри гострі дебати з деяких питань, були заслухані всі статті московського проекту, після чого українська сторона взяла перерву для їхнього обговорення [10, с. 92].

4 березня, окрім уже згаданих проблем, увага приділялася розгляду дещо менш конфліктних, як от питанням козацьких маєтків, майнових взаємовідносин із московськими військовими, визначення розміру козацького ре-

єстру і тому подібних, а також проблемі систематичного порушення московською стороною зобов'язань надавати військову підтримку Гетьманщині проти її супротивників [10, с. 93–94]. Згадана вище проблематика була викладена у вигляді зустрічного гетьманського проекту договору.

5 березня знову тривали бурхливі дискусії, московські посланці відповідали на українські пропозиції попереднього дня, проходило їхнє обговорення. Окрім всього іншого, відносно цього дня переговорів джерела вказують на останню спробу гетьмана вирішити питання воєвод на свою користь відповідно програми maximum. Зокрема, відомо, що цього дня гетьман на конкретних прикладах викладав претензії щодо свавілля воєводських адміністрацій [10, с. 94–95]. Характерною є відповідь московських послів: «по се время великому государю… на воевод и на ратных людей ни в каких налогах челобитья не было» [10, с. 95]. Це є явною неправдою, оскільки відомі чисельні відповідні скарги [12, с. 259–260, 298–299]. 5 березня було нарешті формально завершено обговорення питання воєвод. Сторони зійшлися на вказаному вище, в цілому позитивному для Гетьманщини, формулюванні обмеженої конкретизованої присутності, але українська сторона окрім усього залишила за собою право продовжити контакти з царем щодо цього питання [10, с. 96].

6 березня було сформовано чистовий варіант Глухівських статей та відбулося їхнє підписання. Д. Ігнатович приклав до документа руку саме як гетьман. Але джерела повідомляють нам, що після процедури підписання статей українській стороні знову було запропоновано обрати гетьмана! Звісно, ця дія стала виключно формальною, але вона характеризує складності та умовності тогочасного дипломатичного ритуалу [10, с. 96]. Останнім етапом стала своєрідна ратифікація Глухівських статей – їх було зачитано перед загалом на глухівській площі [10, с. 97].

Маючи до розгляду на Раді надіслані з Москви 22 основні статті (які мали бути прийняті без умов) і ще 9 додаткових (по яких була прописана можливість поступок та їх межі), гетьманському уряду вдалося у більшості додаткових статей досягти поліпшення на свою користь та внести правки навіть в основні статті, як от щодо присутності воєвод у містах. Не менш важливими є зусилля гетьманського уряду, які були докладені у процесі підготовки договору.

Переходячи до оцінки значення Глухівських статей, потрібно зауважити, що подібні судження дуже різняться в українській та у російській історіографії. По-перше, остання, що цілком логічно, приділяла глухівським подіям небагато уваги, по-друге, (що, мабуть, пов'язано з першим) оцінювала їх значення та результати поверхово та навіть зверхньо. Наприклад, у дисертаційній роботі О. Перової стверджується: «результаты переговоров оказались удачными для России. Все предложенные статьи были приняты». Це є неправдою. Як ми бачили, в ході перемовин у статті вносилися численні правки. Більше того, достатньо цинічно заявляється: «Не обязывая Москву ни к каким конкретным действиям, они позволяли держать войска в Малороссии, что способствовало более активному участию в ее внутренних делах», при тому, що перед цим повідомлялось, що відносно деяких пунктів «сначала упор делался на соблюдение малороссийских интересов» [5, с. 130–132].

Українські дослідники в цілому згодні, що Глухівські статті були кроком до збільшення незалежності української держави від московського царя, а також із тим, що в усій історії їхніх взаємовідносин Глухівські статті є єдиним випадком договору новообраного гетьмана з царем, коли умови залежності не погіршились, а покращились. Зокрема, повністю було заборонено втручання московської адміністрації у судові справи українців та скасовано оподаткування на користь московської казни. Втім, указується і на певні недоліки, зокрема, на закріплення факту присутності воєвод у деяких містах України та наявність інших пунктів, яких не було у договорі 1654 р. тощо. Але ж вважаємо правильним ураховувати те, в яких умовах знаходився гетьман Д. Ігнатович. Контролюючи навіть не половину держави Б. Хмельницького, а тільки половину Лівобережжя, маючи справді певний конфлікт між станами українського суспільства (ми указували на окрему лінію міщанства на перемовинах), спадок багаторічної війни, тиск присутності московського війська на самій Раді та купу інших проблем, гетьман досяг такого неперсічного результату. Тому вважаємо можливим стверджувати, що на фоні об'єктивних обставин Глухівські статті та перемовини, які призвели до них, є по-справжньому видатним успіхом української дипломатії. Звісно, базою для подібного успіху була готовність Москви йти на певні поступки внаслідок великого антимосковського повстання 1668 р., але, як помітно, упродовж організації та проведення перемовин гетьман Д. Ігнатович продемонстрував уміння використати можливості, що відкрились.

Навіть якщо поглянути на події здалеку, то виявиться, що Глухівська рада тривала найдовше – чотири дні. Найдовшим є і період підготовчих перемовин – більше п'яти місяців. Тобто навіть за цими показниками переговори щодо Глухівських статей виділяються серед інших, що хоча і не прямо, але однозначно вказує на складність у веденні перемовин та затятість і наполегливість сторін у відстоюванні своїх інтересів. Зазначені показники хронометражу самі по собі видають ґрунтовний підхід до справи, що є не таким уже частим явищем у відносинах Гетьманщини з Москвою, значно частіше можна бачити перевагу експромту і сумбурності. Глухівські статті стали нормативною базою для всіх наступних договорів гетьманів із царями. Завдяки ним Українська козацька держава проіснувала ще майже століття. Бажання Москви швидко поглинути Україну, що явно позначилось за гетьманування І. Брюховецького, було зупинене.

В цілому ж Глухівські статті та події навколо них, їхня роль і значення потребують більш глибокого дослідження у контексті свої епохи.

ПОСИЛАННЯ

1. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв., Частини 1–2 / Л. Окіншевич. – К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929–1930. – 184 с., 352 с.
2. Горобець В. «Волимо царя східного…» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
3. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев – Кн. 3, Том XI–XV. – СПб.: Издательство Товарищества «Общественная польза». – 1580 с.
5. Перова О.А. Дипломатическая деятельность А.С. Матвеева и формирование внешнеполитического курса России третьей четверти XVII века: дис. канд.: 07.00.02 / Перова Ольга Алексеевна – Екатеринбург, 2000. – 379 с.
6. Алмазов А. Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы / А. Алмазов // Исторический вестник, 2016, Том 16 (163). – М.: Руниверс, 2016. – 248 с.
7. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – 182 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1120 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. 7. – 412 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т. 8. – 420 с.
11. Літопис Самовидця. [Видання підгот. Я.І. Дзира.] – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.
12. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А.Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления / Б. Флоря. – М.: «Индрик», 2013. – 448 с.

Мамалага В.В. Глуховские статьи гетмана Д. Игнатовича – выдающийся успех украинской дипломатии

В статье рассмотрены и проанализированы переговоры между гетманским правительством Д. Игнатовича и московским царем, которые предшествовали Глуховской раде 3–6 марта 1669 г., а также дипломатическая борьба во время ее работы. Предложено определение места Глуховских статей в истории Украины.

Ключевые слова: *Глуховская рада, Глуховские статьи, Д. Игнатович, украинско-московские отношения, казаческая дипломатия, 1668 г., 1669 г.*

Mamalaha V.V. Hlukhiv articles by hetman D.Ihnatovych - outstanding success of Ukrainian diplomacy

The article attempts to analyze the negotiations between the hetman's government of D.Ihnatovych and the Tsar of Moscow, which preceded the Hlukhiv Rada on March 3-6, 1669, as well as the diplomatic struggle during its work. It is also proposed to determine the place of the Hlukhiv articles in the history of Ukraine.

Keywords: *Hlukhivska Rada, Hlukhiv articles, D.Ihnatovych, Ukrainian-Moscow relations, Cossack diplomacy, 1668, 1669.*

26.03.2019 р.

УДК 94(477)327«1669»

В.І. Бєлашов

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ, ПРИЙНЯТІ У БЕРЕЗНІ 1669 РОКУ

При написанні статті автор поставив мету вивчення повного змісту, визначення місця і ролі та значущості Глухівських статей у відновленні української автономної державності в українсько-російських відносинах.

Для досягнення мети було визначено і опрацьовано найбільш оптимальний текст статей. Об'єктом дослідження стали самі статті, безпосередньо умови їх прийняття, склад учасників великої Глухівської ради, перебіг обговорення і прийняття рішень, предметом – найбільш важливі статті, які відновили українські права і вольності відповідно до статей гетьмана Б. Хмельницького.

Ключові слова: *Глухівські статті, умови прийняття, українські права і вольності, гетьмани, воєводи, податки, пільги, платня, переступ, охотницький полк.*

На сьогодні взаємовідносини між Україною і Російською Федерацією є дуже напруженими. Такими ж вони були і 350 років тому.

Правобережна Україна з меншою частиною лівобережних полків на чолі з гетьманом П. Дорошенком продовжувала вести боротьбу з Московською державою при підтримці Туреччини, Лівобережна Україна на чолі з сіверським гетьманом Д. Многогрішним (мав ще одне прізвище Д. Ігнатович) [5, с. 8] вимушена була перейти на бік Московської держави.

За традицією, яка склалась у взаємовідносинах між новообраними гетьманами України і царями Московської держави, необхідно було укласти новий договір у вигляді статей. Його уклали у сотенному місті Глухові Ніжинського полку на березневій раді, учасниками якої були представники української старшини і українського міщанства [1, с. 91–94; 6, с. 372]. Прийняті рішення були скріплені їх підписами і одержали назву «Глухівські статті».

Рада розпочалася 3 (13 березня), закінчилася 6 (16 березня) 1669 року. Місцем її проведення став двір будинку, в якому зупинився головний представник російської сторони – боярин, князь Г.Г. Ромодановський, котрий прибув до Глухова 1 березня [6, с. 372] разом зі стольником А. Матвієвим і дяком Богдановим. Їх супроводжувала велика кількість російського війська [7, с. 135] з метою недопущення невдоволення українців на раді.

Окрім сіверського гетьмана Д. Многогрішного і генеральної старшини, до Глухова прибули чернігівський наказний полковник І. Самойлович, ніжинський полковник П. Уманець, стародубський полковник П. Рославченко, переяславський наказний полковник І. Єфименко, київський полковник К. Солонина, прилуцький наказний полковник Я. Єфимов, кошовий піхотного полку Л. Савенко, комонний (кінний) і піхотний полковники М. Кияшко і Барило та інша старшина від цих полків. З ними прибули ніжинські, чернігівські, переяславські, стародубські, новгород-сіверські, погарські, почепські, коропські і кролевецькі міщани. На початку ради у відповідності до українських прав і вольностей гетьманом вдруге було обрано Д. Многогрішного (Ігнатовича) (Рис. 1).

У літописі Самійла Величка (Т. 2, К.: Дніпро, 1991), перекладеного з російської мови за найдавнішою публікацією в книзі С. Величко «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.» (Т. II, К., 1851. С. 180–222) і звіреного за виданням Д. Бантиш-Каменського «Источники Малороссийской истории» (Ч. 1, М., 1858, С. 214–230) та за Повним зібранням законів Російської імперії (Т. 1, СПб, 1830) у договорі нараховується 29 пунктів.

Структура кожної статті, у переважній більшості, складається з двох частин: перша являє собою чолобитні до російського царя, друга відображає його волю (відповідь) на чолобитні.

Найбільш важливою для українців лівого боку Дніпра була стаття 2 «Про права та вольності», якими вони володіли за часів гетьмана Б. Хмельницького, бо попередніми статтями, особливо «Московськими» 1665 року, підписаними гетьманом І. Брюховецьким, вони були суттєво обмежені і ставили в принизливе становище українську старшину відносно царських воєвод, які перебрали на себе податкові і судові функції в українських містах. Цією статтею права української старшини і козаків були повернуті, а царем надавалися гарантії їх збереження [1, с. 95].

Не менш важливе значення для українців мала третя стаття «Про українські прибутки і про воєвод, що мають бути в Україні для оборони». При обговоренні вона набула проблемного характеру, адже українська сторона виступала проти розміщення воєвод у важливих українських містах. Князь Г.Г. Ромодановський наполягав на їх знаходженні, гетьман Д. Многогрішний і особливо чернігівський архієпископ Лазар Баранович (Рис. 2) – на виведенні російських гарнізонів. В результаті переговорів сторони дійшли компромісного рішення: відтепер царські гарнізони мали право перебувати тільки в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині та Острі [1, с. 95; 2, с. 179].

Воєводам заборонялося втручатися у справи місцевого самоуправління і судочинства, збір податків (прибутків) до царської казни покладався на гетьмана і його вірних людей. У випадку порушення російськими ратними людьми прав українців, справи повинні були чинитися в судах з участю виборних із знатних, добрих і розумних українських жителів.

Четвертою статтею «Про казну, що має бути плата реєстровому війську» встановлювався реєстр козаків у 30 тис. чоловік і платня українському війську. Гетьману виплачувалось 1000 золотих червоних на рік, обозному й військовому писареві – по 1000 польських золотих, на хорунжого сотницького припадало 30 золотих, на бунчукового гетьманського – 100 золотих, на полковників – по 100 єфимків, на осавулів полкових – по 200 золотих, на сотників – по 100 золотих, козакам – по 30 польських золотих [1, с. 95]. На військо Запорізьке мали бути побори з усіляких маєтностей, окрім монастирів та архієпископських підданих.

Цією ж статтею містам, розореним російським військом під час повстання І. Брюховецького, надавались пільги щодо поборів: Переяславу, Ніжину, Любечу, Воронежу, Кролевцю,

Рис.1. Гетьман Дем'ян Многогрішний (Ігнатович)

іншим – на 9 років; Чернігову, Остру – на 7 років; містам, містечкам та селам – на 3 роки [1, с. 95; 3, с. 30].

Сьома стаття покладала на царську волю питання віддачі Києва полякам, дев'ятою встановлювалась річна кількість послів до Москви і кількість супроводжуючих їх осіб (два чи три посли на рік; коли три особи значні будуть, то вони будуть мати по три чоловіка людей).

Стаття 11 підтверджувала обрання гетьмана після його смерті за козацьким правом. 12-ю було відмовлено українцям приймати від навколишніх государів листи і від себе до них писати [1, с. 100; 3, с. 32].

П'ятнадцята стаття повертала право козакам одружуватись на міщанських дочках і купувати у міщан землю та будинки. 17-ю було дозволено на переговорах, що стосуються Запорозького війська, бути присутнім козацьким посланцям [1, с. 102]. На раді визначили й прізвища майбутніх послів.

Наступна 18-а стаття забороняла гетьману спілкування з будь-якими государями, в 20-й наголошувалось, що при здійсненні гетьманом якогось переступу, окрім зради, без указу царя його не знімати, а тільки після проведення слідства [1, с. 103–104].

Стаття 22 наказувала за посвари в містах від будь-кого із жителів гамувати й карати їх, а стаття 23 передбачала створення охотницького тисячного полку з реєстрових козаків для вгамування свавілля мужиків, будників і винокурів [1, с. 104; 3, с. 34].

25-й пункт договору дозволяв після смерті козака володіти його ґрунтами дружині і його спадкоємцям, звільняв її від обтяжень всілякою старшиною, військовими постоями та підводами.

27-ю статтею дозволялося повернення гармат, які забрали царські воєводи, окрім тих, які взяті у поляків [1, с. 106].

У останній 29-й статті було вирішено писати до геть-

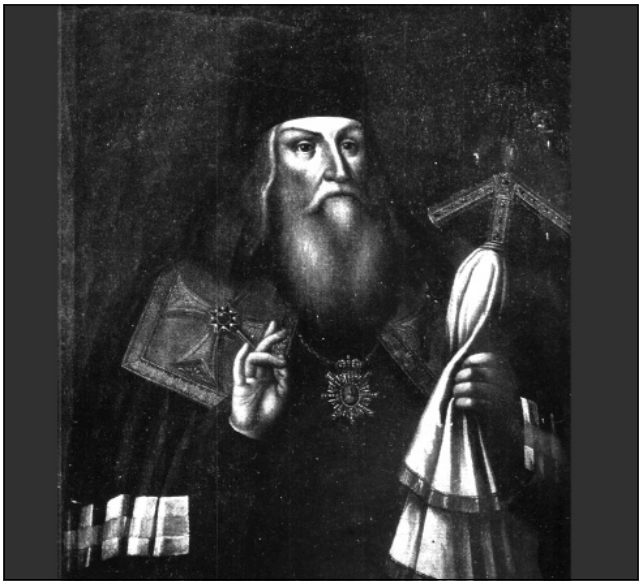

Рис. 2. Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович

мана П. Дорошенка в Чигирин, щоб він жив у злагоді з гетьманом Д. Многогрішним, а коли буде наступати сила кримського хана, то міцно й нерушимо стояти супроти тієї сили у з'єднанні.

До Глухівських статей після обговорення і прийняття «приклали руки» 140 осіб на чолі з гетьманом Дем'яном Многогрішним (Ігнатовичем), архієпископом Лазарем Барановичем, в тому числі з глухівським сотником Яковом Журахівським, глухівськими війтом Федором Яковлевим і бурмистром Андрієм [4, с. 306–311].

Іншими пунктами статей проголошувалась царська амністія учасникам повстання 1668 року, в усі полки посилались грамоти про милість царя, підтверджувалось обдарування дворянською честю, маєтностями і млинами за заслуги перед царем, охорона козацьких дворів «і щоб не брано в козаків в підвід», учинялась у містах пошта, заборонялося тримати в українських містах і селах біглих російських людей, дозволялося повернення українських людей в колишні свої міста, вказувалося на звільнення й повернення російських воєвод і ратних людей, які були захоплені у полон П. Дорошенком, заборонялася незаконна прикордонна торгівля в російських містах вином і тютюном з боку українських міщан, викладалось прохання про швидке посилання російського війська на допомогу проти татарських й задніпровських козацьких військ.

До Глухівських статей також додавались обговорені на раді 12 статей за чолобитною ніжинських та київських міщан про їх вкрай важке становище [1, с. 102–113]. Цими статтями їм надавалась доволі велика кількість пільг.

Після підписання статей 6(16) березня, всі учасники ради направились на площу перед соборною церквою, де Г.Г. Ромодановський знову запитав, кого вони хочуть в гетьмани. І знову слідувало одноголосне підтвердження: Дем'яна Многогрішного [6, с. 375]! Завершивши вибори і передачу атрибутів та документів влади, всі пішли до церкви для складання присяги.

8 березня було роздане царське жалування: гетьман одержав два сорока соболів, по 100 рублів сорок; старшини одержали по дві пари, кращі люди в полках – по три, інші – по соболю. Лазарю Барановичу прислали два сорока: один у 100, другий – у 50 рублів.

Таким чином, Глухівські статті повертали українські права і вольності (окрім галузі міжнародних відносин), відновлювали повновладні функції козацького правління в межах української автономії, скасовували принизливе становище української старшини відносно російської адміністрації, врегульовували важливі сторони українсько-російських відносин, включно з жителями українсько-російського прикордоння.

ПОСИЛАННЯ

1. Величко С. Літопис / С. Величко. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – 640 с.
2. «Глухівські статті», ухвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України; за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. 1997. – С. 179–183.
3. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Хрестоматія-посібник / укл. В.І. Бєлашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 184 с.
4. Глухівські статті; переклав В. Шевчук // Україна: антологія пам'яток державотворення X–XX ст. – Т. 3. – К.: Основи, 2008. – С. 306–336.
5. Мицик Ю.А., Горобець В.М., Хижняк З.І., Многогрішний (Ігнатович), Дем'ян Гнатович / Ю.А. Мицик, В.М. Горобець, З.І. Хижняк // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 8–9.
6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Кн. VI. – Т. 12. – М.: Мысль, 1991. – 671 с.
7. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVI–XVIII віках. Глухівський договір гетьмана Д. Многогрішного р. 1669 / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 134–146.

Белашов В.И. Глуховские статьи, принятые в марте 1669 года

При написании статьи автор поставил перед собой цель изучения полного содержания, определения места, роли и значения Глуховских статей в восстановлении украинской автономной государственности и в украинско-российских отношениях.

Для достижения цели был определен и изучен наиболее оптимальный текст статей, который используется современными исследователями. Объектом исследования стали собственно статьи и непосредственно условия их принятия, состав участников Глуховской рады, процесс обсуждения и принятия решений, предметом – наиболее важные статьи, которые восстановили украинские права и вольности в соответствии со статьями гетмана Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: *Глуховские статьи, условие принятия, украинские права и вольности, гетманы, воеводы, подати, льготы, плата, переступ, охотнический полк.*

Bielashov V.I. Hlukhiv articles, adopted in March 1669

When writing the article, the author set himself the goal of studying the full content, determining the place, role and significance of the Hlukhiv articles in restoring Ukrainian autonomous statehood and in Ukrainian-Russian relations.

To achieve the goal, the most optimal text of the articles, which is used by modern researchers, was determined and studied. The object of the research was the articles themselves and the conditions for their adoption themselves, the composition of the participants of the Hlukhiv Rada, the process of discussion and decision making. The subject is the most important articles that restored Ukrainian rights and liberties in accordance with the articles of Hetman B. Khmelnytsky.

Key words: *Hlukhiv articles, condition of adoption, Ukrainian rights and liberties, hetmans, voivods, taxes, benefits, fees, crossing, hunting regiment.*

22.02.2019 р.

УДК 929(477)Орлик

Н.М. Дробязко

ДО ІСТОРІЇ РОДОВОДУ ПИЛИПА ОРЛИКА

На основі історичних, архівних документів та періодичних видань у праці досліджується родовід гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Основна увага приділяється нащадкам Пилипа та Ганни Орлик.

Ключові слова: *Пилип Орлик, гетьман в еміграції, Ганна Герцик, рід, Батурин, Григорій Орлик, еміграція, Франція.*

Пилип Орлик – український державний і військовий діяч, генеральний писар, гетьман в еміграції, поет, публіцист. Представник шляхетного роду Орликів чеського походження, які користувалися родинним гербом «Новина». Археологічні дослідження 2018 р. садиби родини Орликів у Батурині дали підтвердження цьому, так як серед багатьох полив'яних та теракотових кахлів з геральдичним орнаментом була виявлена кахля з родинним гербом Орликів XVIII ст. [1, с. 1]. Всі фрагменти знайдених кахлів стилістично однакові, вишукані, ймовірно виготовлені на замовлення П. Орлика в Батурині в одного і того ж майстра.

Досліджуючи тему родоводу П. Орлика, розуміємо, що родина гетьмана в еміграції мало представлена широкому загалу. Свою увагу історики та науковці більше приділяють його діяльності.

Аналізуючи генеалогію українського дворянства, звертаємося до праці В.Л. Модзалевського «Малоросійський родословник». В ній історичні відомості про рід Орликів відсутні. Сам же Пилип Орлик згадується у розділі роду Герциків: «Анна Павловна, вь 1715–1720 гг. жила в Стокгольме. Замужем за Филиппомь Орликомь, генеральнымь писарем (1708 г.)» [2, с. 272].

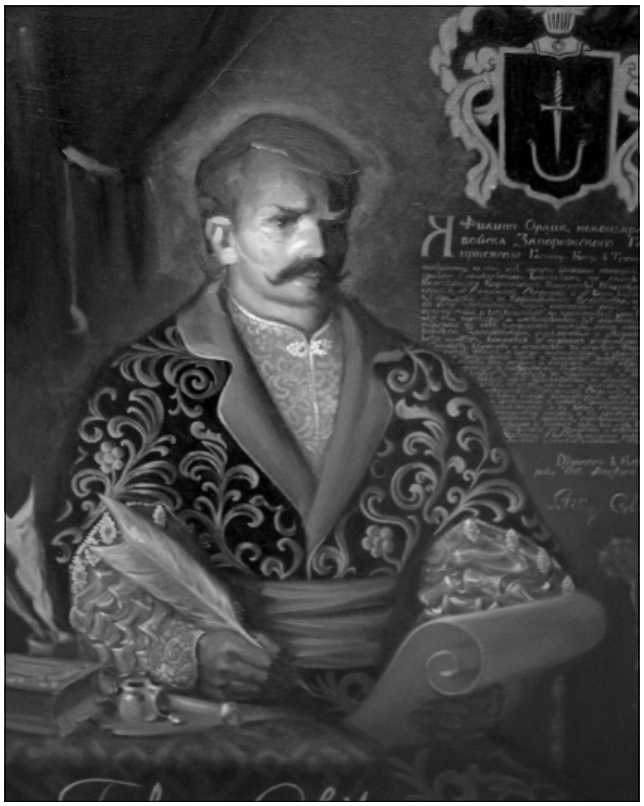

Рис. 1. Портрет Пилипа Орлика. Художник А. Івахненко. 2002 р.

Про одруження 23 листопада 1698 р. П. Орлика з донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною історично відомо, а про їх дітей згадок майже немає. Тому в даній праці ми зробимо спробу об'єднати всі історичні відомості про нащадків гетьмана.

Історія роду Орликів, згідно генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана Григорієм Орликом у 1747 р., сягає XII ст. Першим у родоводі згадується Станіслав Орлик (1121 р., Чехія), від якого беруть свій початок дві гілки роду: перша – Шлезька (Сілезія), друга – Польська, представники якої оселилися у м. Кракові [3, с. 34].

Продовжувачем польської лінії став Ян Криштоф Орлик. Його дружиною була донька подільського воєводи Пиляви. Подружжя мало сина Степана, який загинув під Хотином у грудні 1673 р. Степан Орлик від дружини з литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини мав двох синів: Степана та Пилипа. Про останнього піде мова далі.

Пилип Орлик народився 21(11) жовтня 1672 р. в с. Косуті Ошмянського повіту на Віленщині. Початкову освіту здобув у єзуїтському Віленському колегіумі, пізніше навчався в Києво-Могилянській колегії. Після закінчення навчання, завдяки своїм здібностям та обдарованості, П. Орлик швидко просувався по службі. Спочатку служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита, потім – у полтавському полку Війська Запорізького, далі – старшим військовим канцеляристом і реєнтом Генеральної військової канцелярії Війська Запорізького, пізніше – генеральним писарем та довіреною особою гетьмана І. Мазепи. Після смерті останнього П. Орлик був обраний гетьманом в еміграції (1710–1742 рр.) та все життя присвятив «українським питанням». Помер у 1742 р. у Яссах.

Ганна Орлик (в дівоцтві Герцик) народилася 29 липня 1683 р. у родині полтавського полковника Павла Герцика та Ірини Яблонської. У посаг Ганна Павлівна отримала села на Стародубщині, Чернігівщині та Полтавщині. Підтримала політичні погляди чоловіка П. Орлика і разом з дітьми емігрувала [4, с. 125].

На чужині Ганна Орлик взяла на себе всю відповідальність за дітей, а для чоловіка стала справжньою опорою. Про дату її смерті достовірно не відомо, але не раніше 1752 р.

У подружжя Пилипа та Ганни Орликів народилося восьмеро дітей: три хлопчики (Григорій, Михайло, Яків) та п'ять дівчаток (Анастасія, Варвара, Марта, Марина, Катерина).

Анастасія – старша донька Пилипа та Ганни Орликів. Народилася у 1699 р. у м. Полтава. У 1723 р. вийшла заміж за шведського генерала графа Югана Штайнфліхта. У подружжя народилося двоє синів: Карл Густав (1724–1758 рр.) (названий на честь Карла XII) та Пилип (1726–?) (названий на честь діда П. Орлика), який, ймовірно, помер у дитинстві. Померла Анастасія Пилипівна у 1728 р. у м. Кілі, в Гольштинії. Після її смерті чоловік одружився

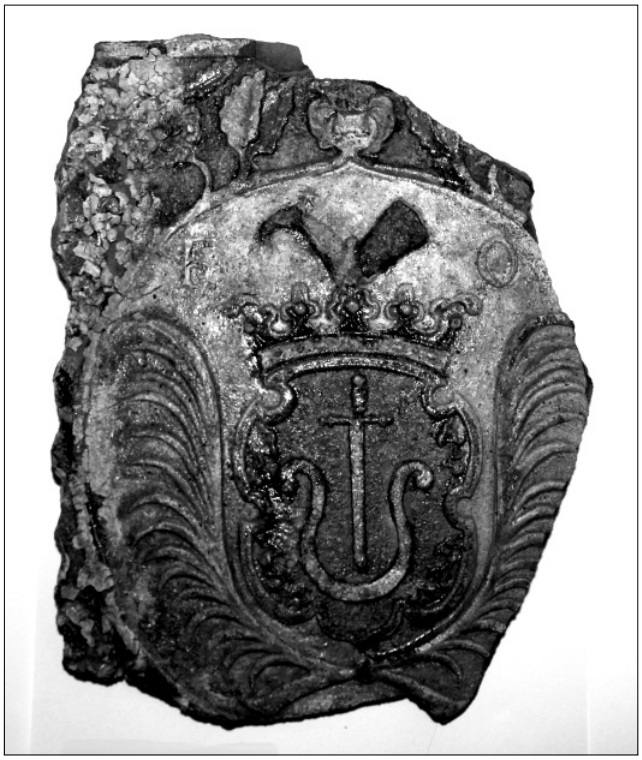

Рис. 2. Кахля з будинку Пилипа Орлика в Батурині, XVIII ст.

на її меншій сестрі Варварі.

Старший син Анастасії, Карл Густав, служив офіцером у полку «Руаяль-Полонь», який був створений у 1747 р. Г. Орликом у Франції та разом з рідним дядьком переймався питаннями «козацької нації». Про його особисте життя згадок не віднайдено.

Григорій народився 16 (5) листопада 1702 р. в гетьманській столиці Батурині. Історичні сторінки життя і діяльності Г. Орлика на сьогодні більш відомі завдяки ґрунтовній праці Ірини Дмитришин «Григорій Орлик, або козацька нація у французькій дипломатії».

Хрещеними батьками Григорію стали гетьман І. Мазепа та дружина генерального судді В. Кочубея Любов Федорівна. Безтурботні дитячі роки малого Григорія закінчилися після Полтавської битви (1709 р.). Саме він проніс у своєму серці любов до Батьківщини через усе життя.

Тридцять років Г. Орлик присвятив захисту інтересів «козацької нації» у всіх можливих конфігураціях, які йому представлялися у Франції. Основними захисниками української карти у зовнішньополітичній грі був, з одного боку, з глибини турецького заслання, гетьман П. Орлик, «голова козацької нації», а з іншого – його син Григорій, який був як зв'язковий, що представляв інтереси свого батька та «козацької нації».

У 1747 р. Григорій одружується з Луїзою Єленою Лє Брен де Дентевіль (1709–1775 рр.), донькою французького аристократа Гійома Лє Брена. У шлюбному контракті Г. Орлика іменовано: «син батька козацької нації». Подружжя оселилося у замку Дентевіль [5, с. 362].

З початком Семилітньої війни (1756–1763 рр.) між Великою Британією і Прусією з одного боку та Австрією, Росією і Францією з іншого, Г. Орлик брав у ній участь. У битві під Бергеном Григорія було тяжко поранено. 23 листопада 1759 р. він помер. Похований на березі Рейну, м. Мінден (Німеччина). Нащадків по собі не залишив.

Замок Дентевіль, посаг дружини Григорія, і сьогодні зберігає пам'ять про українського політичного емігранта на французькій землі. Знаходиться він у кількох сотнях кілометрів від Парижа, на півдні провінції Шампань. Замок, оточений глибокими ровами з містками та англійським парком з оранжереєю, відкритий для відвідувачів. В ньому мешкають непрямі нащадки роду Дентевіль маркіз Анрі де ла Віль Боже та маркіза Антуанетта де ла Віль Боже.

Михайло народився в м. Батурині у 1704 р. Про його життя згадок майже не збереглося. Відомо, що з 1722 р. перебував при батьку в турецьких володіннях. Помер Михайло в Солоніках після 1723 р. від епідемії чуми.

Варвара народилася в м. Батурині у 1707 р. Деякі історичні відомості вказують, що її хрещеним батьком був І. Мазепа, але підтвердження не маємо. Відомо, що після смерті сестри Анастасії вийшла заміж за графа Югана Штайнфліхта. Власних дітей не мала, опікувалась племінниками. Проживала з родиною у м. Стокгольмі. Де і коли завершилось її земне життя – невідомо, можливо в м. Стокгольмі.

Яків народився в м. Бендерах у 1711 р. Хрещеним батьком для нього став король Швеції Карл XII. Помер у травні 1722 р.

Перебуваючи у м. Кракові у 1722 р., П. Орлик отримав сумного листа від доньки Анастасії про смерть найменшого сина Якова. Пізніше він занотував: «Невиліковний біль (…) проймає цілу мою істоту і перевищує всі нещастя, він породжений смертю мого улюбленого сина Якова, єдиної моєї потіхи, хоч наймолодшого віком, але найбільшого надіями і виглядами десятилітнього хлопця рідкої і дивної вдачі» [6, с. 6].

Марта народилася в м. Бендерах у 1713 р. Хрещеним батьком для неї став король Польщі Станіслав Лещинський. Вийшла заміж за волинського шляхтича Дзєржановського; на жаль ім'я його невідоме.

За свідченнями І. Дмитришин, діяльність Дзєржановського тісно пов'язана з діяльністю Г. Орлика: «Дзєржановський належав до табору противників Августа III Саксонського, патріотів клану Потоцьких, чиїм агентом він напевне був. Він виконував місії прихильників Станіслава Лещинського між 1734–1735 рр. та показався у Туреччині у 1739 р., у рамках конфедерації, яку спробували організувати Потоцькі, а також з'явився між 1740–1741 рр. у Берліні біля французького посла Вальорі, до якого він був надісланий польськими патріотами з нагоди заворушень, організованих на користь Швеції, де був і Григорій Орлик. Не може бути жодних сумнівів, що їх дороги вже перетинались» [5, с. 360]. Що Г. Орлик, що Дзєржановський у своїх зверненнях до французького двору постійно згадува-

ли «козацьку націю» та гетьмана П. Орлика.

Помер Дзєржановський 15 вересня 1748 р. у Молдавії. Після його смерті Г. Орлик звернувся до Версальського двору з проханням надати допомогу дружині Марті та двом донькам (ім'я останніх невідомі).

Марина народилася на острові Рюген в маєтку Гральшергоф (Німеччина) у 1715 р. Як складалося її життя достеменно невідомо. Померла після 1750 р.

Катерина народилася у м. Сконе, Швеція у 1718 р., на жаль, померла через рік.

Питання «козацької нації» були головними у житті П. Орлика, а пізніше і його сина Григорія. Їм не вдавалось достатньо приділити уваги своїм родинам. Шкода, але славний рід справжніх українських захисників не продовжився.

Поданий нижче матеріал, родовід Орликів, був підготовлений працівниками Заповідника для постійно діючої виставки «Григорій Орлик: видатний син видатного батька України. Повернення на Батьківщину», яка вперше розкриває сторінки життя і діяльності гетьманича. Оформлення матеріалу родоводу відповідає традиції «Малоросійського родословника» В.Л. Модзалевського, але текст носить розповідний характер.

Родина Пилипа та Ганни Орликів

Пилип Орлик – народився у 1672 р. у с. Косута (нині – Білорусь). Генеральний писар (1702–1709), гетьман Війська Запорозького в еміграції (1710–1742). Помер у 1742 р. в Яссах.

Ганна Герцик – народилася у 1683 р. у м. Полтава у родині полтавського полковника Павла Герцика.

Діти:

Анастасія – народилася у 1699 р. у м. Полтава, вийшла заміж за генерала графа Югана Штайнфліхта.

Григорій – народився у 1702 р. в м. Батурин, у 1747 р. одружився з Луїзою Єленою Лє Брен Де Дентевіль. Помер у 1759 р., похований на березі Рейну м. Мінден (Німеччина).

Михайло – народився в м. Батурин у 1704 р., перебував при батьку, помер в Солоніках після 1723 р.

Варвара – народилася в м. Батурин у 1707 р., вийшла заміж за генерала графа Югана Штайнфліхта після смерті сестри Анастасії.

Яків – народився в Бендерах у 1711 р.

Марта – народилася в Бендерах у 1713 р., вийшла заміж за шляхтича Дзєржановського.

Марина – народилася на острові Рюген в маєтку Гральшергоф (Німеччина) у 1715 р.

Катерина – народилася у м. Сконе (Швеція) у 1718 р.

ПОСИЛАННЯ

1. Солдатова К. Археологічні дослідження 2018 р. в Батурині // Слово «Гетьманської столиці». – 2018. – № 4(67). – С. 1.
2. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник [Т. 1], А – Д. – К., 1908. – 272 с.
3. Пиріг П. Пилипа Орлика не покидала думка про вільну Україну // Сіверянський літопис. – № 4. – С. 34.
4. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. ІІ вид. – К.: «Ярославів Вал», 2007. – 268 с.
5. Дмитришин І. Григір Орлик – польський патріот? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/.../Hryhir_Orlyk_polskyi_patriot7.p...
6. Гутник Ю. Родина Пилипа Орлика // Слово «Гетьманської столиці». – 2012. – № 3(32). – С. 6.

Дробязко Н.Н. К истории родословной Пилипа Орлика
На основе исторических, архивных документов и периодических изданий в работе исследуется родословная гетмана в эмиграции Пилипа Орлика. Основное внимание уделяется потомкам Пилипа и Анны Орлик.
Ключевые слова: *Пилипп Орлик, гетман в эмиграции, Анна Герцик, род, Батурин, Григорий Орлик, эмиграция, Франция.*

Drobiazko N.M. To the history of the genealogy of Pylyp Orlyk
On the basis of historical, archival documents and periodicals, the genealogy of Pylyp Orlyk – Hetman in the emigration is researched in the article. The main attention is paid to the descendants of Pylyp and Hanna Orlyk.
Key words: *Pylyp Orlyk, Hetman in exile, Hanna Hertsyk, family, Baturyn, Hryhorii Orlyk, emigration, France.*

07.03.2019 р.

УДК 929.52Кочубеї(477.51)(045)

М.О. Герасько

РОДИНА ГЕНЕРАЛЬНОГО СУДДІ В.Л. КОЧУБЕЯ

У статті розглядаються гіпотези походження роду Кочубеїв, його історія на теренах України. В праці досліджено біографії членів родини, а також зазначено про нащадків, що проживають у різних куточках світу.
Ключові слова: *Кочубеї, Батурин, представники роду.*

Дослідженням родоводу Кочубеїв займалося чимало істориків: як наші сучасники, так і науковці минулих часів. Зокрема, над зазначеною темою працювали В. Модзалевський, О. Лазаревський, С. Павленко, Л. Іванченко, Г. Крикливий та ін. Проте узагальнюючої праці, яка б максимально хронологічно і системно висвітлювала біографічні матеріали щодо членів родини Кочубеїв, на сьогодні немає. Також варто зазначити, що окремі праці містили неповну, подекуди не зовсім достовірну інформацію. Нашою науковою розвідкою ми робимо спробу глибше дослідити проблему та систематизувати й узагальнити зібраний матеріал стосовно неї.

О. Лазаревський свого часу зазначав, що про рід Кочубеїв існує мізерна кількість матеріалів, бо відомості про їхній сімейний архів відсутні. Вчений вважав, що цей архів, ймовірно, загинув при банкрутстві внука генерального обозного Семена Васильовича Кочубея – Семена Михайловича, який через свою недбалість утратив 7 тисяч душ селян і помер у злиднях [1, с. 153]. Проте, як виявилося згодом, родинний архів князів Кочубеїв існує та знаходиться у Москві у Російському державному архіві давніх актів і складається із 725 одиниць зберігання та охоплює період 1661–1916 рр. Він був віднайде-

ний завдяки М.Я. Рудинському та В.М. Щербаківському у 1919 р. і, на думку спеціалістів, є найбільшим скарбом Диканьки, значною історичною цінністю [2, с. 20]. З архівом із Диканьки до Полтавського історичного музею потрапили особисті речі В.Л. Кочубея, серед яких портрет, жупан, сорочка та ін. [3, с. 155; 4,].

У світовій історії відомо чимало визначних представників цього знаного роду. Одним із них був Василь (3) Кочубей (бл. 1640 (1653 р.н. [40, с. 34]) – 15.07.1708) – син козака Леонтія (2) Андрійовича Кочубея (1610–1675), онук знатного кримського татарина Кучук-бея, що в перекладі з татарської означає «маленький володар». Корені цього татарського князівського роду заглиблюються XIV–XV ст. Андрій (1) Кочубей (Кучук-бей) перебрався в Україну у 1600 р. [5, с. 22] із Кримського ханства та, переселившись на Поворсклянські землі (майбутню Полтавщину) в межах Литовсько-Руської держави, прийняв християнство під іменем Андрій [6, с. 15]. Цікавим є те, що у Царському селі в особняку В.П. Кочубея знаходиться надгробна плита (із зазначенням 1547 р.), яка за версією тамтешніх дослідників належала похованню Андрія Кочубея [40, с. 31–32]. Виникає запитання: яка важлива подія у житті Андрія відбулася у викарбуваному на плиті році – дата народження, хрещення, чи щось інше? Наразі про це невідомо.

Проте, щодо походження роду Кочубеїв існує декілька версій. Т.Г. Шевченко у своїх віршах називав Кочубеїв «нагаї (ногаї)», вважаючи, що генеалогія цього роду бере початок від татарської народності, що населяла Дагестан [6, с. 73].

Ймовірно, рід походив від «татар, трьох братів: князя Качибея, Кутлубугу і Дмитра. А ці три брати, татарські князі, були отчичі й дідичі Подільської землі», – тобто правили нею з батька й діда [12, с. 141].

О. Гостина, австралійський етнограф, дослідниця родоводу Кочубеїв стверджує, що вони були прямими нащадками Чингісхана [36].

Ми вважаємо, що цей рід походив від основоположника Кримського ханства Хаджі-Гірея та його сина Менглі-Гірея, адже на місці сучасної Одеси ще за часів Вітовта існувала добре укріплена фортеця Хаджибей, Кочубей [38, с. 113; 39, с. 317] або Коцубіїв. Отже, Хаджибей, Кочубей і Коцубей – це одне й те саме прізвище, вимова якого має відмінності у звучанні різними мовами. Проте, незалежно від того, як звучало прізвище, воно вважалося найзначнішим та найшляхетнішим у татарському народі, що підтверджується самим званням Бея, яке у Криму було найвищим після правлячої там Чингіської династії і надавалося лише поколінням, що походили від Ширіна та Мансура. Інші ж шляхетні роди іменувалися мурзами (мурза – генерал, авт.). Кочубей на тюркській означає «малий, маленький дворянин, малий князь, син князя» [40, с. 1].

Цей рід мав свій герб, який уперше фіксується на печатках Кочубея в 1696 р. Герб являє собою щит блакитного кольору, в центрі якого розміщене червоне серце із двома золотими хрестами. Під щитом гасло: «Згораючи, відроджуюсь», або «Живу згораючи», що дослівно з латини перекладається «коли споживаюся, звеличуюся» [6, с. 15]; за іншою версією – «слабшаю, коли руйнуюсь».

Про маєтності Андрія (1) Кочубея дані відсутні. Проте, відомо, що за його сином, полковником Леонтієм Кочубеєм (2), із 1660 р. була закріплена Диканька як військова рангова маєтність. Пізніше Диканька перейшла до його сина Василя (3) Леонтійовича, після страти якого, як рангова військова маєтність, належала вдові Любові Федорівні – «пані Василевій Кочубей» [7, с. 111–112]. Крім Диканьки В.Л. Кочубей (3) володів значною кількістю землі, багатьма селищами та хуторами [6, с. 17] (хутір – заміський будинок) [8, с. 1]. Так, наприклад, він мав декілька дворищ у Батурині, на одному із яких розміщувалися кам'яний будинок та церква Введення Пресвятої Богородиці.

В.Л. Кочубей (3) – генеральний писар із 1687 р. На посаді генерального судді перебував з 1698 р. (за іншою версією із 1694 р.) [8, с. 1] до 1706 р., значився царським стольником із 1700 р., а у 1706–1708 р. – наказним гетьманом [9, с. 316, 368] (у цей час із 1706–1709 рр. посаду генерального судді обіймав його сват Василь Чуйкевич). В.Л. Кочубей (3) був одружений із дочкою полтавського полковника Ф. Жученка – Любою (?–1722 р.) [10, с. 528; 6, с. 16], яку величали «панею Василівою Кочубеєвою».

Варто зазначити, що у Гетьманській Україні вживалися титули станові, геральдичні та побутові, які передавалися дружинам. Було прийнято називати вельможними паннами дружин генеральних старшин, знатними панями – дружин знатних полковників та взагалі всіх військових старшин і чиновників. Лише близькі люди називали знатних жінок по імені. Приватна або офіційна форма звернення до жінки вказувала на її родинне становище та навіть вік [11, с. 40]. Після смерті чоловіка за Кочубеїхою закріпився статус «овдовелая малжонка Кочубея паня Любовь Жуковна Кочубеевая» [10, с. 52]. Кочубеїху також називали Любавою, бо жіночі імена Любов та Любава були запозичені зі старослов'янської культури, і фактично це було одне й те саме ім'я [13, с. 45]. За переказами та документальними джерелами ця незвичайна жінка була одночасно доброю і суворою, справедливою і вимогливою, жорстокою і непокірливою. У випадку, коли її приватні інтереси порушувались за тих чи інших причин, самосуд переходив межі, сягаючи того ступеня, що «пані стара по шляхах чинила розбій» [6, с. 31]. Любов Федорівна була двічі у кумівстві з Іваном Мазепою: уперше, коли хрестили її дочку Мотрю, удруге – коли вони з Мазепою стали хрещеними батьками Григорія (Григора) – сина Пилипа Орлика.

У нашій праці (розвідці) не було б зайвим згадати про рідню подружжя Василя (3) Кочубея та Любові Жученко (Кочубей) з обох сторін. Щодо родичів Василя Леонтійовича, то відомостей наразі недостатньо. Відомо лише, що дід Кучук-бей – татарин, який оселився в Україні та прийняв християнство під іменем Андрій (1). Із якого роду та якої національності була його жінка – наразі невідо-

мо. Також залишається відкритим питання про те, які ще були у цього подружжя діти, окрім Леонтія (2)?

А ось про родичів Любові Федорівни збереглись деякі відомості. В.Л. Кочубей (3) спочатку породнився із Жученками, а потім – з представниками інших знатних родів. Ф. Жученко – тесть В.Л. Кочубея, мав брата Тимофія, який обіймав посаду полтавського полковника [9, с. 377–379] та був тестем Петрика [9, с. 236] – канцеляриста Петра Іваненка, який одружився із Кочубеївою небогою [38, с. 267]. Іван Жук (Жученко) [9, с. 377] ймовірно також був їхнім родичем. Через свою дружину Любу Василь (3) Кочубей породнився з зятем полковника миргородського Петром Кулябкою, який В. Кочубею був свояком. Ще одним свояком йому доводився полтавський полковник Іван Іскра, адже Люба – дружина Василя (3) та Параска – дружина Івана – це рідні сестри [9, с. 236]. Іван Іскра належав до багатого та знатного роду в українському війську. Із дочкою І. Іскри Євдокією був одружений Данило Хмельницький – син Богдана та його дружини Ганни. І. Мазепа зробив наклеп на Іскру, чим викликав до нього недовіру та підозру царя. І. Мазепа відправляв Івана Іскру в далекі походи, водночас маючи таємні зв'язки із його дружиною [15, с. 28]. У Івана Іскри був родич, ймовірно брат Захар Іскра – побратим Семена Палія [16, с. 10]. Через невістку Анастасію Кочубеї породнилися із сім'єю майбутнього гетьмана Д. Апостола. На іншій доньці гетьмана був одружений Іван Ломиковський.

Рідна сестра Любові Федорівни Кочубей Параска Іскрівна – жінка страченого Іскри – очевидно мала заборгованість перед родичами, бо передала племіннику, знатному військовому товаришу В.В. Кочубею, у 1714 р. деяке своє майно. Після смерті Параски Федорівни і через відсутність у неї нащадків (невідомо з якої причини не стали спадкоємцями її син Йосип та донька, що перебувала в шлюбі з Дем'яном [9, с. 1001], чи донька Євдокія, в шлюбі Хмельницька) Любов Федорівна прагнула стати головною спадкоємицею земель, якими володіли Іскри. Таким чином, у 1716 р. до майна Кочубеїв додалися ще й деякі маєтності, зокрема Іскрівка [3, с. 152]. На нашу думку, подружжя Іскрів мало нащадків, адже у XIX ст. серед чернігівського дворянства були представники, які носили прізвище Іскрицькі та мали свій герб. Девіз цього знатного роду: «Помяну милость твою в роды родов» [17, с. 20].

Любов Кочубей дала дітям якісну освіту й прищепила любов до обраної справи; виховала повагу до пам'яті батька, діда, адже була свідком вчинків, очима і серцем її коханого Василя Леонтійовича. Її настанови, слова і справи передавалися із покоління в покоління [6, с. 31].

Після виходу маніфесту Петра I страчених Кочубея та Іскру було реабілітовано посмертно, проти їхніх родин припинено репресії і повернуто їм маєтки. Універсалом від 15 грудня 1708 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив Любові Федорівні та її синам Василю й Федору села в Ніжинському полку. Серед них і х. Ретик, Ярославець, Дубовичі. З того часу с. Дубовичі передавалось у спадок представникам роду Кочубеїв із іменем Василь. За родинними переказами Любов Федорівна Жученко (Жуковна Кочубеєвая) у пам'ять про страченого чоловіка Василя Леонтійовича заповідала усім нащадкам називати синів-первістків на його честь ім'ям Василь, а дочок-первісток – Варварами [6, с. 17; 10, с. 447].

Історія залишила для дослідників достатньо відомостей про нащадків подружжя Василя (3) та Любові, зокрема про їхніх дітей. Від цього шлюбу народилося 7 дітей: двоє синів – Василь (4) та Федір (5) і п'ятеро доньок – Марія, Анна (Ганна), Катерина, Мотря й Параскева [6, с. 16]. Проте, сам В.Л. Кочубей (3) під час допиту у березні 1708 р. згадує лише про 6 своїх дітей. Хоча імена дітей і не були зазначені, але з пояснень можна дуже чітко зрозуміти про кого з них іде мова, адже знаючи, що його стратять, він розподілив власні статки між своїми рідними [18, с. 30; 9, с. 406–409]. Не згадує в заповіті Кочубей лише про Мотрю, адже, прийнявши постриг, вона, ймовірно, відріклась від всього мирського.

Варто зазначити, що **найстарша донька Кочубеїв Марія** була одружена з Василем Степановичем Забілою – сином ніжинського полковника. Їхнє весілля відбулося у 1700 р., і відтоді Марію Василівну стали величати «її милість пані» [10, с. 532]. Про це подружжя маємо обмаль відомостей. Проте, батько Марії зазначав, що навесні 1708 р. вона вже була покійна, а ще при житті віддала йому 1000 червінців золотих, які заповідала передати на будівництво кам'яної трапезної Батуринського Новомлинського жіночого монастиря. Поки що невідомо, що пов'язувало родину Кочубеїв із ним і чому саме в цю обитель мала бути зроблена така щедра грошова пожертва. Чи ж була виконана воля покійної, адже і самого Василя Леонтійовича невдовзі стратили? На допиті цю доньку він згадує під прізвищем Забєліна (можливо Забілина – авт., бо Забілою). Одночасно він називає якусь доньку на прізвище Рабеленкова. На нашу думку, мова йде саме про Марію. Адже, називаючи Забілу (Забєлу) Забеленком, помилка могла статися з наступних причин: по-перше, так записав писар, бо під час тортур, наслідком яких були пошкоджені щелепи та відсутність зубів, що супроводжувалося сильними болями, вимова підсудного В.Л. Кочубея була спотвореною і нерозбірливою; по-друге, внаслідок друкарської неточності – літера «З» якимось чином могла бути змінена на «Р». Ми вважаємо, що, скоріш за все, чоловіка на прізвище Рабеленко в оточенні В.Л. Кочубея взагалі не існувало, адже про нього за кілька сотень років так ніхто нічого і не дізнався. Очевидним є і той факт, що поважний Кочубей не міг одружити свою доньку з людиною без статусу та відповідного становища в суспільстві.

Дата народження Марії невідома, проте, можна встановити ймовірний рік її смерті. Модзалевський вважав, що вона померла в період 1704–1708 рр. [10, с. 532]. У свою чергу духівник В.Л. Кочубея І. Святайло зазначав, що, прибувши на запрошення Кочубея на х. Ретик у неділю Всіх Святих (відзначається у восьму неділю піс-

ля Великодня) 1707 р., відправив молебень над хворою донькою (Марією – авт.) Кочубеїв [9, с. 401]. Отже, можна припустити, що Марія померла восени 1707 р. Чи мало подружжя Марії та Василя Забіл нащадків – відомості відсутні, але відомо, що тесть, В.Л. Кочубей, підтримував добрі стосунки з зятем навіть після смерті дочки, адже мав намір подарувати «пану зятю 1000 таллерей битых и пять сот червонных золотых, а серебра з сорок гривен в разных охендозствах» [9, с. 406–409].

Анна (Ганна) Кочубей – підстарша донька Василя Леонтійовича і Любові Федорівни. У 1698 р. Анна вийшла заміж за царського стольника (нижчий придворний чин у Росії XVI–XVIII ст.), ніжинського полковника Івана Павловича Обидовського – племінника, тобто сестринка Івана Мазепи (сина сестри Олександри) [10, с. 531]. До речі, в Олександри був ще один син Андрій від шлюбу з київським суддею Яном Войнаровським [18, с. 30]. Виходить, що Іван Павлович Обидовський, бо з Обидова, та Андрій Янович Войнаровський були рідними братами по матері. Шлюб Анни з І. Обидовським тривав недовго – лише 3 роки, бо в 1700 р. (у січні 1701 р. за Модзалевським [10, с. 531]) він помер на службі у царя [9, с. 396–378 367]. Від цього шлюбу вона мала двох синів, з якими, як вважалося, лишившись вдовою, проживала у м. Ніжин. Одного з синів звали Іван; приблизно в 1710 р. він навчався у Києво-Могилянській академії, упродовж 1721–1723 рр. здобував освіту в гімназії святої Єлизавети у м. Бреслау. Матеріальне становище його було незадовільним, однак він вважав, що наука – святе діло, і за будь-яких умов намагався продовжувати навчання «на славу Божию і пользи раді души моєй і на вашего тіж дому честь і похвалу», бо «віра святая не може стояти без науки» [19, с. 5].

В історіографії традиційно вважалося, що удруге Ганна заміжньою не була, хоча до неї й залицявся пан Красенський і робив офіційну пропозицію щодо одруження. Батько В.Л. Кочубей дав навіть згоду на цей шлюб, чекали лише повернення І. Мазепи з походу для благословення, але події 1708 р. перекреслили усі сподівання. Проте Д. Крман, який був у поході з І. Мазепою та Карлом XII, стверджує, що саме Ганна у 1709 р. емігрувала за кордон разом із Андрієм Войнаровським. Д. Крман зазначає, що в поході «З мазепинців познайомився я з паном Войнаровським, він був з пані Обидовською, Мазепиною племінницею. Чоловік цієї жінки, що звався Іван Обидовський, був вельмишановний, колись він був стольником його царської величності» [20, с. 96]. Тобто виходить, що Ганна Кочубей-Обидовська емігрувала з рідним братом свого чоловіка. А. Войнаровський любив гроші, тому 27-річного дипломата згубили амурні пригоди. У Гамбурзі його викрили агенти Петра І, які стежили за ним по всій Європі. Решту свого життя (23 роки) Андрій провів у довічному засланні у Якутії [16, с. 14–15]. Деякі дослідники вважають, що А. Войнаровський емігрував за кордон у 1709 р. із Ганною Мирович, яка покинула свого чоловіка, полковника Семена Забілу. Проте це питання залишається відкритим, адже Ганна Мирович, емігрувавши разом із Мазепою і своїми братами спочатку в Туреччину, потім у Бендери, зблизилась із королівським маршалком ле Монтом, після чого разом із ним переїхала до Стокгольму [16, с. 134]. Отже, Ганна Мирович не могла в подальшому проживати з А. Войнаровським. А Ганна Кочубей-Обидовська, мабуть саме через втечу з ним за кордон, після 1709 р. і потрапила під переслідування мазепинців, до кола яких була зарахована. Навіть попри те, що вона була донькою реабілітованого В.Л. Кочубея, її позбавили маєтків, подарованих Петром І у 1702 р.

Наступною дитиною в подружжя Кочубеїв був син **Василь (4)** (1780–1743 рр.), який залишив по собі багато нащадків. Щоб достовірніше подати інформацію стосовно життя, діяльності та його родини, нижче зупинимося на особистості Василя більш детально.

Катерина Василівна Кочубей перебувала в шлюбі з Семеном Васильовичем Чуйкевичем (1674 р. н.) – Ніжинським полковим суддею [10, с. 531]. Цікавою була передісторія їхнього весілля. В.Л. Кочубей разом зі своїм давнім приятелем В. Чуйкевичем – на той час генеральним суддею – навесні 1707 р. домовилися одружити своїх дітей, адже у Кочубея була дочка Катерина, а у Чуйкевича син Семен. Проте, необхідно було виконати всі процедури, перш за все попросити дозволу у гетьмана. Мазепа хоч і був проти цього шлюбу, надавши дозвіл, попередив, щоб пишного сватання та весілля не затівали і людей на церемонію збирали небагато. Вінчати ж молодих взагалі заборонив, мотивуючи це тим, що для Кочубеєвої дочки знайдеться жених кращий, особливо серед поляків (на той час Мазепа вже таємно виношував план переходу до шведів та поляків). Однак, батьки вирішили повінчати своїх дітей, чого б то їм не коштувало. У найближчу неділю, 18 травня 1707 р., після служби Божої їхні діти були засватані і повінчані одночасно [9, с. 381–382]. В четвер, 29 травня 1707 р., І. Мазепа наказав, щоб дочка Кочубея, яка нещодавно була засватана і повінчана, з'явилася до нього на Гончарівку начебто у кумівство для хрещення дівчини-єврейки (хоча подейкували, що ця дівчина вже до того була похрещена). Після таїнства хрещення у гетьмана відбувся обід, на якому Мазепа знову ж таки натякав присутнім про переваги переходу України від російського царя під протекцію поляків [9, с. 382].

Деякі дослідники [21, с. 178] вважають, що саме тоді Мотрю видали заміж за Семена Чуйкевича, проте, О. Лазаревський піддавав сумніву це твердження [22, с. 174]. Такої ж думки дотримувався і дослідник Батуринської старини В. Бондаренко, визнаючи, що С. Чуйкевич був одружений із Катериною, про що він сам указував в офіційному папері [15, с. 37]. Мазепа був хрещеним батьком Мотрі, а за православним звичаєм вони удвох нікого не могли хрестити (мова йде про дівчину-єврейку). Мотря, палко кохаючи І. Мазепу, навряд чи згодилася б одружуватися з С. Чуйкевичем, а всупереч її волі того ніхто не робив би, адже це не по-християнськи. Крім того, В. Ко-

чубей із В. Чуйкевичем не сміли б іти проти волі гетьмана, оскільки обидва мали високий статус у суспільстві, та і Мотрона на той час вже, мабуть, була в монастирі. Катерина Василівна Чуйкевич (Кочубей) померла після 1726 р. [10, с. 531], а її чоловік С. Чуйкевич перебував на посаді судді Ніжинського полку аж до складення своїх повноважень у 1734 р. через хворобу. У 1738 р. одружився з Христиною – вдовою роменського міщанина [22, с. 177], а 1744 р. відсвяткував своє 70 річчя.

Про життєвий шлях **Мотрони Кочубей** (1687–1756 рр.) [5, с. 22] є лише скупі відомості: у 1704 р., коли виник роман між нею та її хрещеним батьком І. Мазепою, Мотрі було приблизно 16 років. Це кохання принесло сльози і горе в сім'ю Кочубеїв, адже батьки не могли простити такого ні доньці, ні І. Мазепі, який навіть хотів одружитися з похресницею, а молодій Кочубеївні бажалося зробитися гетьманшею [38, с. 280]. Дійшло до того, що батьки переховували Мотрю від нього, який у листах всяким чином схиляв дівчину на свою сторону, пишучи їй: «Нехай того Бог з душею розлучить, хто нас хоче розлучити; цілую всі члонки тільця твого біленького і т п». При цьому він називав матір Мотрі, Любов Федорівну, гадюкою, з якою не знав, що робити [9, с. 250–252], що дуже негативно позначалося на її здоров'ї.

Існує думка, що Мотрона Кочубей доживала свого віку в одному з монастирів. Деякі дослідники вважають, що це був Пушкарівський жіночий монастир поблизу Полтави, проте побутує й інша версія, за якою вона до кінця життя перебувала у Великобудищанському Преображенському монастирі, що знаходиться поблизу маєтку Кочубеїв Диканьки [7, с. 110]. До того ж, поблизу неї існував ще й монастирський печерний комплекс [23, с. 127], у якому також свого часу могла перебувати Мотрона. Ми ж дотримуємося тієї версії, що М. Кочубей могла б побувати почергово в декількох різних монастирях, проте, першою обителлю, до якої вона потрапила, був Новомлинський жіночий монастир. Хоч і непрямим підтвердженням цьому є рядки зі старого рукопису, в якому йшлося про трагедію Батурина. Коли восени 1708 р. у місті почався погром, таємно покинути гетьманську столицю вдалося небагатьом; пощастило також і сім'ї Кочубея. З артефакту дізнаємося, що у той час на Гончарівці в одній із хат силоміць утримували дружин Кочубея та Іскри. Тут також перебувало двоє молодших дітей Кочубея – Параскева та Федір. Вибратися неушкодженими з Батурина їм дало змогу те, що з жіночого Новомлинського монастиря «візком» приїхала якась черниця. Дослідник мазепиної доби С. Павленко припускає, що тією черницею могла бути Мотря Кочубей [24, с. 97]. Очевидно, що так і було, адже Кочубеї були пов'язані з Новомлинським (Батуринським) монастирем. Мабуть, там була похована старша донька Марія, а Мотря постриглась у черниці; пізніше, покинувши Батурин, могла перебувати і в Пушкарівському, і у Великобудищанському монастирях. Заміж, мабуть, так і не вийшла, адже, отримавши чернечий постриг, навряд чи повернулася до світського життя.

Існує ще декілька версій щодо подальшої долі обраниці гетьмана: перекази про її самітництво у хаті на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілля [22, с. 174]. Донині побутують легенди, ніби по чернігівському валу та у Батурині по Кочубеївському парку [25] з тих пір блукає її неприкаяна душа.

У поемі Пушкіна «Полтава» йдеться саме про Мотрону, але оскільки її ім'я здалося авторові немилозвучним для поезії, він назвав її Марія. Опис Мотрониної вроди у цій поемі є наслідуванням стилю змалювання жіночої краси східними поетами [8, с. 2]. Про існування прижиттєвого зображення Мотрони Кочубей наразі невідомо. Донині було прийнято вважати, що той портрет Мотрі, який експонується у Будинку генерального судді В. Кочубея у Батурині, є дійсним її зображенням. Проте, дослідниками доведено, що це портрет італійської актриси XIX ст. За висновками фахівців, в одязі жінки присутні елементи вбрання різних епох, яке взагалі не відповідає Мазепиній добі [26, с. 7]. Цікавим є те, що у 1840 р. під час навчання в Петербурзькій Академії мистецтв Т.Г. Шевченко написав картину «Марія», у якій за фантазією Пушкіна у точній відповідності з текстом поеми «Полтава» зобразив доньку В.Л. Кочубея Мотрю в покоях гетьмана Мазепи [6, с. 74]. Отже, і це зображення Мотрони також є недостовірним.

Федір (5) Васильович Кочубей (бл. 1700 – кінець 1729). Таке ім'я йому, мабуть, було обрано не випадково, адже Федором звали діда по материній лінії полковника Жученка. Федір із 1718 р. – значний військовий товариш, «славетне урожоний его милость пан» із 1719–1722 р., бунчуковий товариш протягом 1724–1729 рр. Був одружений із Анастасією Василівною Скоропадською – донькою чернігівського полкового обозного, яка померла навесні 1723 р. [10, с. 531]. У цьому шлюбі вони мали дочку, яка, недовго проживши, померла від сухот (чахотка) [27, с. 6]. Після смерті дружини, мабуть того ж року, Федір знову одружився [28, с. 149–150].

Як вважають дослідники, молодший син В. Кочубея Федір був типовим представником поміщицьких дітей першої половини XVIII ст. і відносився до тих дітей, які користувалися авторитетом батьків і часто дозволяли собі жахливе насилля як над підданими, так і над козаками. Такими насиллями «прославився» і Федір Кочубей, причому навіть Полуботок, який заступився за ображених під тиском Вельямінівського нагляду, не зміг заспокоїти цього старшинського сина [28, с. 149–150]. Після смерті батька Федір лишався ще «паничем», з якого пізніше виріс доволі типовий «державца», мабуть під впливом тієї уваги, яка була приділена урядом родині безневинно страченого батька. У 1717 р. у с. Бистрику та у 1726 р. в Тиниці і Пісках були зафіксовані випадки самоуправства Федора та його дружини (мабуть вже другої – авт.), які призвели до каліцтва та смерті людей [29, с. 451–455]. Отже, якщо Федір за-

ймався самоуправством, яке призводило часом до каліцтва, а іноді й до смерті людей, то можна припустити, що і сам він помер насильницькою смертю, адже відомо, що «панич» пішов із життя в молоді роки.

Після 1708 р. Федір разом зі своєю матір'ю поселилися на х. Ретик [6, с. 31]. По смерті матері хутір успадкував її старший син Василь, а Федір, імовірно, перебрався до Батурина. У 1723 р. там у його власності перебував один двір, що утримувався для приїзду, де постійно мешкав управитель, та 9 дворів протекціантів (тобто людей, які знаходилися під його протекцією) [30, с. 117, 121]. Люди, що бажали захистити свій двір від громадських повинностей, віддавались у протекцію, «тобто продавали якомусь паничу свою садибу з правом проживання в ній, за що повинні були відбувати повинності на рівні з селянами». У 1726 р., крім вищезгаданих населених пунктів, йому належали ще й дворища у Конотопі [29, с. 451–455].

Федір займався ремонтом збудованої ще його батьком поблизу батуринського дворища церкви Введення Пресвятої Богородиці. Зокрема, його зусиллями було відлито дзвін, який довго використовувався навіть після перенесення цієї церкви К. Розумовським за Сейм. Згодом, у 1856 р., дзвін розбився, а у церкві ще дуже довго знаходився портрет «этого Кочубея в малом виде во весь рост» [31, с. 89]. Подальша доля зазначеного зображення невідома.

Федір не залишив по собі нащадків. Оскільки він помер значно раніше за старшого брата Василя (4), всі його маєтності перейшли у спадок Василевим (4) дітям, у якого їх було десятеро – 5 дочок і 5 синів.

Парасковія Василівна Кочубей народилася близько 1700 р. Вона була молодшою за Мотрону, але старшою від Федора. У 1708 р. проживала з матір'ю та молодшим братом у Батурині. На допиті В. Кочубей зазначав, що на той час у нього була дочка «малая» (Параскева – авт.), проте він уже тоді дбав про її придане. «Дочери меншой: на 1000 золотых, или больше перл крупных простых. На 1000 или больше урлиянских, за которые еще не доплачено и денег, перстень алмазной, а более есть ли, не знает». Також батько мав намір розділити між нею та двома синами все срібло, що йому належало [9, с. 407, 409]. Про Парасковію залишилось мало відомостей, однак відомо, що у 1717 р. вона вийшла заміж за Федора Івановича Сулиму. Подружжя померло 1726 р. Ф.І. Сулима пішов із життя 25 серпня у Сулацькому поході, а за яких обставин померла його дружина Параскева наразі невідомо [10, с. 531].

Василь (4) Васильович Кочубей. Старший і найулюбленіший син В.Л Кочубея (3) – Василь (4) (1680–21.08.1743) – значний військовий товариш (1708–1718), бунчуковий товариш, у січні 1727 р. був признаний хворим і відпущений із Астраханського походу. У 1727–1743 рр. – полтавський полковник [10, с. 528, 530]. У 1743 р. на нього поступив невідомо ким і чому складений донос; у цьому ж році він і помер, не встигнувши одружити своїх синів (Семена і Василя) [10, с. 449] та доньок. Похований в с. Жуках.

Старший Василь (4) (1780–1743) був не тільки улюбленим сином, але й помічником, на якого батько покладав великі надії. У листі із Ретика, датованого 1707 р., В.Л. Кочубей прохав сина Василя, аби він поїхав до Батурина і виконав деякі настанови та навів у тамтешньому дворі порядок. У кінці листа було приписано: «моєму наймилішому сину пану Василю Васильовичу Кочубеєві подати» [9, с. 327]. Василь (4) у 1709 р. разом із молодшим братом Федором (5) отримали у спадок від діда Ф. Жученка с. Жуки та слобідку Локовщину [10, с. 528]. А у 1726 р. Василь успадкував ще й Дубовичі [6, с. 17]. По смерті ж матері він також успадкував х. Ретик, хоча раніше вона там проживала зі своїм молодшим сином Федором.

Певний період часу Василь проживав у Батурині, де мав будинок. Монах Севського монастиря Никанор у серпні 1707 р., йдучи із прощі з Києва через Батурин, зупинявся у В.Л. Кочубея на ночівлю та зазначав, що дворище його сина Василя знаходиться поодаль батьківського [9, с. 372; 32, с. 54].

Василь (4) Кочубей був двічі одружений. Щодо першої дружини, ще й дотепер існують суперечливі думки. За однією із версій першою дружиною Василя (4) була донька майбутнього гетьмана Д. Апостола – Анастасія, з якою вони побралися взимку 1708 р. Це весілля відсвяткували у Диканьці, де був присутній духівник В.Л. Кочубея І. Святайло – священик Спаської полтавської церкви, свояк Іскри [9, с. 374–409]. На честь цієї події аудитором елоквенції (ораторського мистецтва, красномовства) [33, с. 475] Ф. Криницьким були складені вірші [10, с. 528, 530]. Навесні 1708 р. В.Л. Кочубей свідчив, що мав великі витрати, адже нещодавно справив два весілля: перше дочці (Катерині з С. Чуйкевичем у травні 1707 р. – авт.), інше – синові [9, с. 406–409], тобто Василеві, бо Федір, за словами батька, на той час був ще малим (авт.).

Існує версія, згідно із якою першою дружиною полковника В. Кочубея (4) була Марфа Андріївна Скоропадська, за іншою ж – Марфа Іванівна Апостол [15, с. 37], мабуть онука гетьмана Д. Апостола – донька його старшого сина Івана [28, с. 150].

Після того, як перша дружина померла через хворобу, Василь (4) зостався один із малолітніми дітьми на руках. Друге його одруження відбулося при романтичних обставинах. Допомагаючи сотнику полтавського полку засватати дівчину, Василь сам одружився із нею, адже це було кохання з першого погляду [15, с. 37]. Його нареченою стала Марія (Марфа) Іванівна Янович (?–29.10.1742) – сестра глухівського отамана І. Яновича [10, с. 531]. За іншою версією, другою жінкою Василя (4) була Анна Янович – дочка глухівського сотника та сестра Івана – глухівського сотенного отамана. Хибною також є думка, що друга дружина Василя (4) була дочкою полтавського церковного старости Яновича.

За джерелами «Василий Васильевич имел двадцать детей» [17, с. 86], та наразі відомо про 10-х дітей: 5 синів (Павла, Івана, Семена, Василя, Петра) і 5 доньок (Олену, Марфу, Анастасію, Ганну та Уляну).

Діти Василя (4) Васильовича Кочубея, онуки Василя Леонтійовича.

Побутує думка, що у Василя (4) від першого шлюбу з Анастасією Апостол не було дітей, проте це суперечить дійсності, адже і від цього шлюбу він мав нащадків. Первісток Павло (6) народився невдовзі після Батуринської трагедії, ще до 15 листопада 1708 р. [10, с. 447].

Павло (6) Васильович Кочубей (до 15.11.1708–26.07.1786) – бунчуковий товариш, підкоморій полтавський, підкоморій (із 1766 р.), надвірний радник, статський радник, голова громадянської палати Катеринославського намісництва. Був одружений із Уляною Безбородько (1742–1777) – донькою генерального судді [10, с. 534]. Павло, крім всіх інших маєтностей, володів Диканькою [7, с. 112], де й була похована Уляна Андріївна.

Для науковців є загадковою доля Павла (6). Скільки разів він був одружений – наразі невідомо. Скоріше за все, його обраниця Уляна Безбородько, молодша за нього на 34 роки, мабуть була не першою його дружиною. Адже син Віктор (11.11.1768–3.06.1834), народжений від шлюбу Павла та Уляни, з'явився на світ тоді, коли батькові було 60, а донька Олександра (1772–1838) (у шлюбі Милорадович) – коли йому було 64 роки; також від цього шлюбу були діти Аполон та Аграфена [17, с. 87].

П.В. Кочубей (6), обіймаючи посаду голови підкоморія Полтавського суду, чомусь не мав бажання займатися вихованням та освітою своїх двох синів – Аполона та Віктора. Цей обов'язок перебрав на себе рідний брат матері дітей – О.А. Безбородько [34, с. 9].

Іван (7) Васильович Кочубей (? – до 1743). Наразі про його життя та діяльність відомості відсутні. У 1730-х рр. проживав поблизу батьківського маєтку Середини-Буди [10, с. 532].

Семен (8) Васильович (1725–1779) – син від першого шлюбу [16, с. 15], виховувався у чужих краях. Із 1743 р. обіймав посаду бунчукового товариша, у 21 рік (з 1746 р.) був назначений ніжинським полковником, із 1751 р. і до кінця життя – генеральний обозний. Із 1767 р. – генерал-майор, 14.01.1746 р. одружився з Ксенією Герасимівною Демешко-Стрешенцовою – двоюрідною сестрою братів Розумовських [10, с. 532–533]. Весілля відбулося в будинку графа О.Г. Розумовського. На церемонію була запрошена імператриця, яка подарувала нареченим обручки [6, с. 33]. С. Кочубей при К. Розумовському користувався привілейованим становищем. За правління Румянцева був призначений одним із восьми членів Малоросійської колегії та отримав звання генерал-майора [29, с. 451]. Семен володів Борзною, Конотопом та Новими Млинами [16, с. 15]. Похований у Дубовичах.

Василь (9) (1728 – бл. 1792) – перший син від другого шлюбу В.В. Кочубея (4) та М. Янович. Від 1748 р. – бунчуковий товариш, із 1764 р. – підкоморій глухівського повіту. Василь (9), з-поміж інших маєтностей володів Кинашівкою на Борзнянщині [16, с. 93]. У 1758 р. одружився з дочкою генерального судді Марфою Дем'янівною Оболонською (бл. 1730–20.03.1815), можливо (1732–25.03.1815) [35, с. 334–338]. Похована в Ярославці [10, с. 533].

Петро (10) Васильович (? – 23.07.1769) – наймолодший син, при К. Розумовському бунчуковий товариш. Поступивши на дійсну військову службу, брав участь у Семилітній війні з Прусією. Крім інших маєтностей, мав нерухомість у Батурині [30, с. 188]. Після виходу у відставку помер у Кинашівці, де й похований [10, с. 535] біля нині неіснуючої церкви [37, с. 9]. Оскільки Петро був неодружений і нащадків по собі не залишив, після його смерті всі його маєтності розподілилися між старшими братами [3, с. 154].

Про п'ятьох доньок Василя (4) наразі також маємо недостатньо інформації. Проте, цю тему можна вважати перспективною для подальших наукових розвідок. З-поміж усіх доньок найстаршою була Олена. Відомо, що вона була одружена з Турковським (? – до 1743 р) [10, с. 535] (можливо з Тарновським) [17, с. 87].

Марфа Василівна (–) – підстарша донька, у 1743 р. була одружена з Лизогубом.

Анастасія Василівна (–) у 1743 р. одружена з Яковом Лизогубом.

Анна Василівна (–) у 1743 р. проти волі батька одружилася з колезьким радником С.В. Томарою (1718–?), тому й була позбавлена спадку.

Уляна Василівна – у 1743 р. малолітня. 23.05.1759 (1769) р. одружилась з генеральним осавулом Іваном Михайловичем (у деяких джерелах – Васильовичем) [17, с. 87] Скоропадським, який помер у 1782 р. [10, с. 535].

Отже, у старшого сина В.Л. Кочубея Василя (4) від першого шлюбу з дружиною на прізвище Апостол було троє синів (Павло (6), Іван (7), Семен (8), та донька Олена. Марфа Яновська була матір'ю Василя (9), Петра (10) та Уляни. Наразі не встановлено, від шлюбу з якою дружиною були народжені доньки Марфа, Анна та Анастасія. Також у результаті нашого дослідження було виявлено, що у різних джерелах [10, с. 532; 17, с. 87; 37, с. 46], де подається родовід Кочубеїв, одні й ті ж представники роду зазначені під різними номерами. Див. таблицю:

Дослідження автора	За Милорадовичем	За Модзалевським	
Андрій (1) (можливо1547–?)	Андрій (1)	Андрій (1)	І покоління
Леонтій (2) (1610–1675)	Леонтій (2)	Леонтій (2)	ІІ покоління
Василь (3) (бл. 1640 (1653) – 15.07.1708)	Василь (3)	Василь (3)	ІІІ докоління
Василь (4) (1680–21.08.1743)	Василь (4)	Василь (4)	IV покоління
Федір (5) (бл. 1700 – кін. 1729)	Федір (5)	Федір (5)	
Павло (6) (до 15.11.1708–26.07.1786)	Семен (6)	Іван (6)	V покоління
Іван (7) (? – до 1743)	Василь (7)	Семен (7)	
Семен (8) (1725–1779)	Павло (8)	Василь (8)	
Василь (9)(1728 – бл. 1792)	Петро (9)	Павло (9)	
Петро (10) (?–23.07.1769)	Іван	Петро (10)	

ПОСИЛАННЯ

1. Крикливий Г. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. – К., 2016. – Т. 1.
2. Кончин Е. Кто спас Кочубеевы сокровища // Вокруг света. – 1985. № 10. – С. 20–22.
3. Гаврилишина Н. Маєтності роду Кочубеїв (ІІ половина XVII – 60-ті рр.. XVIII ст.): формування, господарство, географія // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 3(84). – С. 149–157.
4. Крикливий Г. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Само видавництво. К., 2017. – Т. 2.
5. Шуть А.А. Історія династії Кочубеїв – Дурново, найбільших землевласників Чутівського краю // Чутова долина: нариси з історії Чутівського краю. – 2010. – С. 1–22.
6. Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис – К.: НУБіП України, 2017. – 158 с.
7. Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя – К.: Наш час, 2013. – 271 с.
8. Пушкин А.С. Полтава: поэма. – СПб. Издание 3-е, книгопродавца Я.А. Исакова, 1876. – 76 с.
9. Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 1144 с.
10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2 – 746 с.
11. Свербигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства / Володимир Свербигуз. – К.: Вид. дім Київо-Могилянська академія, 2008. – 88 с.
12. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне вітворення видання 1913 року. – К.,1990. – 524 с.
13. Скрипник Л., Дзятківська Н. Власні імена людей // Посвіт. – 1995 – № 4 (21) жовтень-грудень. – С. 44–47.
14. Корсак І.Ф. Гетьманич Орлик: художньо-документальна повість. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008 – 124 с.
15. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. – 168 с.
16. Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх… / Ольга Черненко – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 280 с.
17. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб, 1901. – Т. 2 – Ч. 6. – 877 с.
18. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія. – К., 2008. – Ч. І. – 240 с.
19. Халимон Н. / Долі двох сестер / Н. Халимон // Слово гетьманської столиці – 2011. № 1 (24) – С. 1, 5.
20. Крман Д. Подорожній щоденник 1708–1709 рр. – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2010. – 260 с.
21. Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. / В.І. Мезенцев // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 176–188.
22. Павленко С. Міф про Мазепу – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – 248 с.
23. Кравченко О, Осадчий Є. Печерний скит козацької доби поблизу с. Рясне // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали IX міжнародної студентської наукової археологічної конференція. – Чернігів, 2010. – С. 126–127.
24. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 268 с.
25 Герасько М. Бузкова царівна Мотря. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.baturin-capital.gov.ua/news/525-140513.html.
26. Лобовик І. Останній гетьман // Демократична Україна. – 3.06.2004 р. – С. 7.
27. Кочубей А.В. Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1890. – 314 с.
28. Семейная хроника. Записки А.В. Кочубея. 1790–1873 // Киевская старина. – Январь 1894 – С. 145–153.
29. Лазаревский А.М. Кочубеи // Руский архив 1876 г. – В. 12.– М. – С. 447–466.
30. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 786 с.
31. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской Губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 11. – С. 85–89.
32. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – № XVIII–XVIIII. – 2010. – С. 32–66.
33. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2.
34. Чечулин Н.Д. Князь Виктор Павлович Кочубей // Военная быль. – Париж, 1971. – № 110. – С. 9–59.
35. Ломко О.М. Портрети Кочубеїв у фондовій колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 334–338.
36. Елена Г. Ольга Гостина из рода Кочубеев… – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elena.id.au/Gostin.htm.
37. Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. – 1888 – Т. 22 – С. 46–49.
38. Аркас М. Історія України-Русі.: 2-ге факс. вид. – К.: Вища школа., 1991. – 456 с.
39. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. І. До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
40. Особняк Василия Петровича Кочубея в Царском Селе – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:/v-murza.livejoirnal/com/92807.htmlacutid1.

Герасько М.А. Род генерального судьи В.Л. Кочубея

В статье рассматриваются гипотезы происхождения рода Кочубей, его история на территории Украины. В работе исследованы биографии членов семьи, а также указано о потомках, проживающих в разных уголках мира.

Ключевые слова: *Кочубеи, Батурин, представители рода.*

Herasko M.O. Family of the general judge V.L. Kochubei

The article discusses the theory of the origin of the genus Kochubei, its history on the territory of Ukraine. The work investigated the biographies of family members, as well as indicated the descendants living in different parts of the world.

Key words: *the Kochubeis, Baturyn, representatives of the family.*

06.03.2019 р.

УДК 72.04(477.41–21)/7.034(450)«16/17»

В.І. Мезенцев

ІТАЛІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНСНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ДЕКОРІ ЦЕРКОВ НАДДНІПРЯНЩИНИ XVII–XVIII ст.

В статті уперше розглядається походження прийому оздоблення споруд Центральної України XVII–XVIII ст. керамічними полив'яними розетками з архітектурного декору італійського Відродження. Показані аналогії таких деталей в оформленні ренесансних будівель Західної України та Італії XV–XVI ст. Дослідження базується на натурних обстеженнях і фото автора цих автентичних і реконструйованих виробів на пам'ятках зодчества і в музейних колекціях Італії.

Ключові слова: *керамічні розетки споруд України та Італії, вплив архітектурного декору Відродження, О. Манчіні та італійські зодчі у Києві.*

Відомі мистецтвознавці Федір Ернст і Людмила Міляєва та історик Олександр Оглоблин плідно вивчали впливи ренесансної й барокової архітектури та декору Італії на зодчество Центральної України XVII–XVIII ст. та діяльність там італійських зодчих і художників [1]. Ф. Ернст виявив найраніше відоме використання керамічних полив'яних розеток в ренесансному уборі головних соборів Києва до 1651 р. [2]. Однак ці прикраси українських хра-

мів лишаються ще недостатньо дослідженими. Спеціальні статті присвячено тільки модерним розеткам споруд Києво-Печерської лаври і палацу гетьмана Івана Мазепи в м. Батурині Чернігівської обл. [3]. Походження цього орнаментального прийому та його італійські паралелі дотепер детально не розглядались.

Оформлення екстер'єрів мурованих церков і монастирських споруд керамічними глазурованими розетками було характерною локальною особливістю ранньомодерного зодчества Середньої Наддніпрянщини. Такі деталі як барвистим намистом оперізували побілені фасади й підбання храмів, збагачували їх колористику і підкреслювали архітектурні форми (рис. 1–7). Дослідники вважають, що полив'яні розетки були найбільш численною та типологічно розвиненою категорією керамічного вбрання будівель Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. і головними зовнішніми оздобами Мазепиного палацу на околиці Батурина, Гончарівці [4].

У попередніх працях автор детально розглянув форми, розміри, орнаментацію і типи розеток цього палацу та інших споруд Центральної України Нового часу, визначив центр і ареал поширення й хронологічні рамки використання такого прийому [5]. Запропонована стаття уперше висвітлить його походження з архітектурного декору італійського Відродження, покаже аналогії розеток у зовнішньому оформленні ренесансних будівель Західної України та Північної і Центральної Італії. Дослідження базується на натурних обстеженнях та фотографіях автора цих автентичних і реконструйованих виробів, що збереглись на архітектурних пам'ятках того стилю і в музейних збірках Риму, Флоренції та м. Фаенци провінції Ровенни, проведених ним у 2014 р. і 2018 р. [6]. Використані також література, малюнки та інтернет-ресурси про такі прикраси ранньомодерних українських та італійських споруд. Тут уперше опубліковані світлини автора аналогічних автентичних і реконструйованих круглих керамічних й кам'яних плит від опорядження будинків Італії Нового часу (рис. 15–17, 19, 20) [7].

Керамічні розетки, які збереглись на стінах цегляних споруд Середньої Наддніпрянщини чи знайдені в ході розкопок їх залишків, мають круглу форму, подібну до тарілок з півсферичною середньою частиною й пласкими бортиками. Лицьова опукла поверхня прикрашена рельєфними симетричними зображеннями розеток у вигляді стилізованих квіток різних форм з радіальними пелюстками і тичинками, а іноді геометричних орнаментів (рис. 6, 7). Ця сторона вкрита поливою білого, жовтого, синього, блакитного, зеленого, бірюзового та інших кольорів і їх відтінків. В розписі кожної розетки зазвичай застосовували від двох до п'яти, але відомо й до семи, барв глазурі. За відмінними рельєфними зображеннями дослідники виділяють шість-сім типів і ще більше підтипів за різними кольорами поливи розеток Києво-Печерської лаври і Мазепиного палацу на Гончарівці. Розміри цих деталей у різних містах розбіжні. Найбільші розетки з діаметром 37–62 см виявлені в храмах Києво-Печерської лаври. У гончарівському палаці вони мали діаметр від 30 см до 40 см. В Михайлівській церкві Переяслава 1740-х рр. їх діаметр 23–24 см.

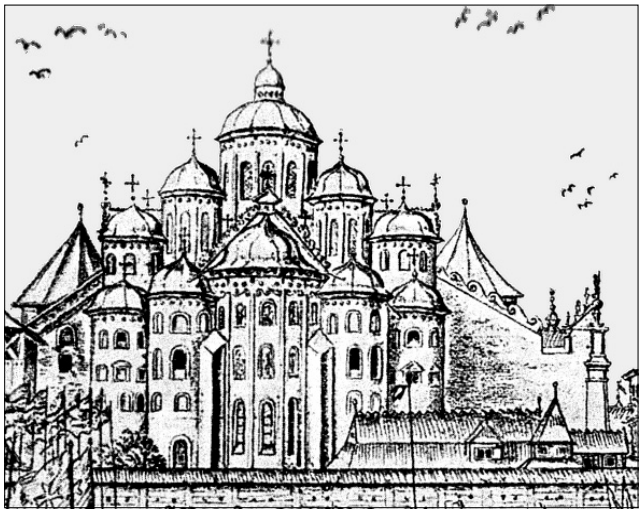

Рис. 1. Вигляд на Софійський собор Києва зі сходу. Фрагмент малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

По краях вигнутих частин усіх керамічних розеток є по три-чотири отвори від цвяхів, якими їх прибивали до фасадів будівель. Ці деталі розміщали в ряд на потинькований фриз антаблемента з чергуванням різних типів і підтипів рельєфних зображень та кольорів глазурі. Як правило, низками розеток прикрашали завершення фасадів (під вінчаючим карнизом) та барабанів куполів церков різних архітектурних типів, деяких дзвіниць, трапезних та інших нежитлових монастирських будівель Центральної України (рис. 1–3, 5). Автор допускає, що у триповерховому палаці І. Мазепи на Гончарівці розетками оздобили фризи антаблементів усіх поверхів (рис. 4).

Цей палац було спалено під час розорення Батурина царським військом 1708 р. Він був єдиною відомою мурованою житловою спорудою в Україні, яку опорядили керамічними розетками (не враховуючи імітацій кам'яниць козацької доби у XIX–XXI ст.) [8]. Дослідники Батурина одностайно твердять, що багато прикрашену головну Мазепину резиденцію на Гончарівці оформили ошатними керамічними полив'яними поліхромними пічними кахлями, плитками підлог, фасадними плитами з гербом гетьмана, а також розетками довершені київські кахлярі. На нашу думку, після побудови І. Мазепою величного Микільського собору (1696 р.) в Києві він запросив його декораторів оздобити свій палац у Батурині між 1696 р. та 1700 р. Майолікові розетки прикрашали фриз антаблемента фасадів собору Микільського монастиря, який розібрали радянські власті 1934 р. (рис. 3) [9].

Не виключено, що на зразок монастирських трапезних, розетками опоряджували якісь інші цегляні палаци чи заможні житла, котрі не збереглись дотепер і невідомі в джерелах. Але явно цей прийом перенесли до декору світських палат з київської культової архітектури.

Рис. 2. Богоявленський собор Києва 1693 р., прикрашений керамічними розетками. Фото до розорення храму 1935 р. Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – New York, 1987. – P. 29

Рис. 3. Микільський собор Києва 1696 р. з низкою керамічних розеток на фризі антаблементу. Світлина до зруйнування храму 1934 р. Фотоархів С. Таранушенка, Національна бібліотека України в Києві

Звичай оформляти керамічними розетками цегляні церкви й монастирські будівлі найбільш широко й тривало побутував у Києві XVII–XVIII ст. За фото і малюнками XIX – початку XX ст. сакральних споруд міста, які зруйнували у 1930-х рр., багато з них мали низки розеток на фризах (рис. 2, 3) [10]. Такі фасадні оздоби були рисою зодчества київського і мазепинського бароко. Очевидно, з Києва цей прийом обмежено поширився в монастирській архітектурі Київщини, Чернігівщини і Полтави XVIII – початку XIX ст., імовірно, за участю київських майстрів.

На жаль, у Києві бракує зразків керамічних розеток, достовірно датованих XVII ст. Найбільш вивчені й численні такі деталі споруд Києво-Печерської лаври без обгрунтування широко датують XVII–XVIII ст. Однак, вірогідно, самі ранні відомі автентичні розетки там збереглись після добудов і докорінних реконструкцій Успенського собору і навколишніх будівель лаври в бароковому стилі у XVIII ст. (рис. 6, 7) [11].

Знайдені в ході археологічних досліджень решток Мазепиного палацу на Гончарівці уламки керамічних розеток з його убору вважаємо найбільш ранніми відомими натепер такими автентичними виробами в Центральній Україні. У 2003–2013 рр. автор брав участь у розкопках цієї пам'ятки [12]. Численні фрагменти розеток гончарівського палацу були досліджені у наших публікаціях і зразки графічно реконструйовані у цілому вигляді автором разом з художником Батуринської археологічної експедиції Сергієм Дмитрієнком (Чернігів) у 2017 р. [13]. Ці декоративні елементи надійно датовані часом спорудження палацу Гончарівки – наприкінці 1690-х рр. Тож, його розетки та інші керамічні глазуровані оздоби представляють провідну школу архітектурної майоліки Києва Мазепиної доби.

Дослідження автора показали, що розетки використовували в декорі будівель Середньої Наддніпрянщини від 1630–40-х рр. до 1801 р. [14] Тому їх не слід вважати прикрасами, притаманними лише зодчеству українського бароко та Гетьманщини, як уявляють деякі історики архітектури і мистецтва [15]. Встановлені хронологічні рамки уживання розеток виходили за межі періодів панування барокового стилю в Україні та існування гетьманської держави.

За нашою версією, запрошені італійські майстри перенесли в зодчество України мотив розеток у вигляді квіток та прийом оздоблення ними фризу антаблемента разом з системою ордеру з архітектури Відродження. Вона успадкувала цей декор з античної.

Так, італійці спорудили й прикрасили за стилем пізнього італійського ренесансу кам'яну каплицю Трьох Святителів 1578 р. при Успенській церкві 1591 р. у Львові. Каплиця слідує типу ранньомодерних дерев'яних триверхих українських церков. Однак фриз під карнизом там опоряділи поясом соковитих різьблених кам'яних розеток (рис. 8). Там чергуються різні дизайни квіток з трилопатевими і однолопатевими пелюстками й тичинками розмаїтих форм і розмірів, як аналогічні керамічні полив'яні розетки на будівлях Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. [16].

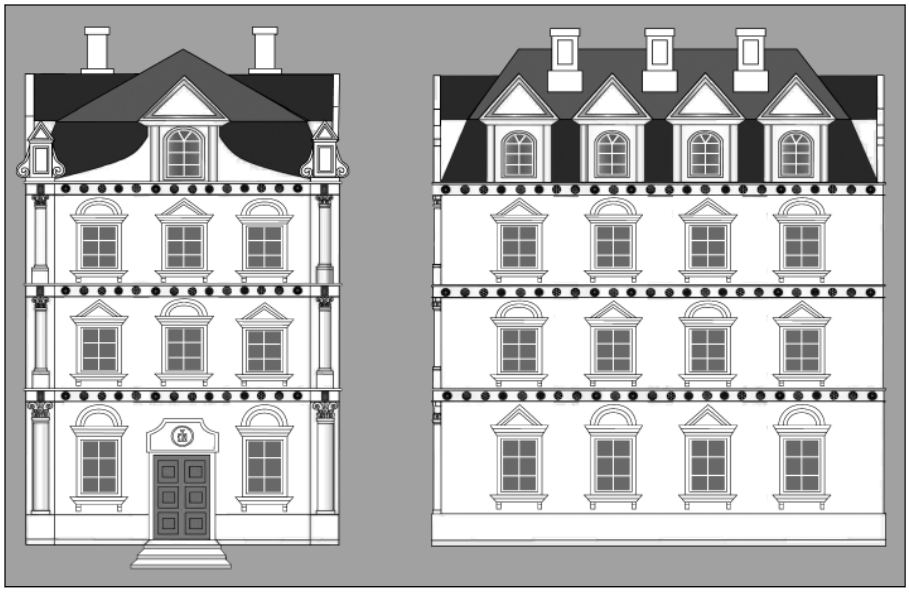

Рис. 4. Головний та бічний поздовжній фасади палацу І. Мазепи на околиці Батурина, Гончарівці, до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

Рис. 5. Пояси керамічних полив'яних розеток на фасадах і підбаннях відбудованого Успенського собору Києво-Печерської лаври. Фото київських розеток автора

Серія розеток, формованих у тиньку, оздоблює зубчасті завершення фасадів кам'яної Луцької надбрамної вежі XV–XVI ст. в м. Острозі Рівненської обл. Ренесансний верхній ярус-аттик вежі надбудували на межі XVI–XVII ст. [17]. Тоді ж італійські будівничі збагатили архітектурним декором пізнього Відродження готичний замок князів Острозьких у Острозі [18]. У тому замку-музеї експонується масивна різьблена кам'яна розетка ренесансного стилю XVI ст., що була вмонтована у нішу на його фасаді (рис. 9).

З того часу цей орнаментальний елемент ордерної системи проникав з Заходу до Києва. 1579 р. в інтер'єрі Успенського собору 1078 р. Києво-Печерської лаври спорудили з різнокольорового мармуру розкішний надгробок князю Костянтину Острозькому в дусі пізнього італійського Відродження. Там дві фланкуючі колони корінфського ордеру підтримували арку у вигляді антаблемента над скульптурою князя. Фриз антаблемента з червоного мармуру прикрашав пасок біломармурових розеток. Дослідники надгробка приписують його авторство скульптору Себастяну Чесеку (Чешеку) з Львова. Цей видатний витвір мис-

Рис. 6. Керамічна глазурована розетка з зображенням стилізованої квітки XVIII ст. з декору київської архітектури. Національний музей українського народного декоративного мистецтва у Києві

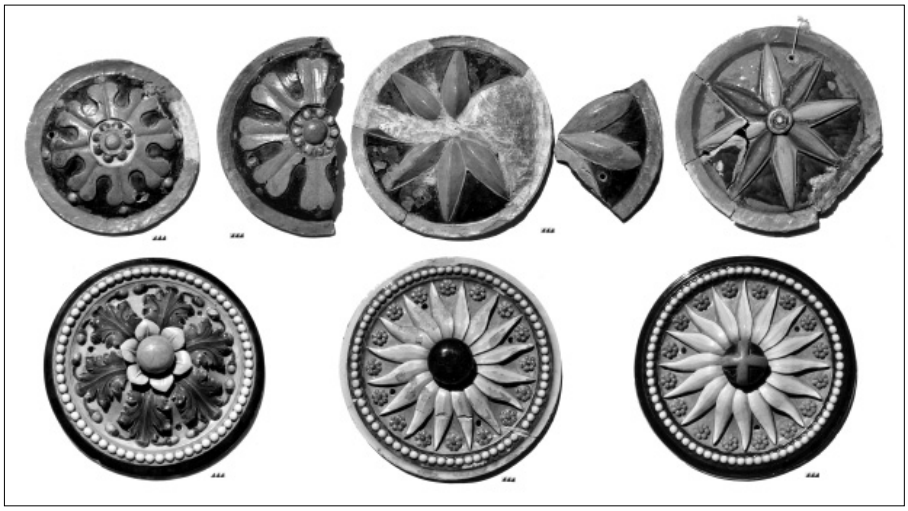

Рис. 7. Майолікові поліхромні розетки з убору зруйнованих Успенського собору лаври, неідентифікованих церков (нагорі) та Михайлівського Золотоверхого собору Києва. Національний заповідник «Софія Київська»

Рис. 8. Різьблені кам'яні квіткоподібні розетки на фризі під карнизом каплиці Трьох Святителів 1578 р. у Львові

тецтва загинув під час вибуху Успенського лаврського собору в 1941 р. Але готується українсько-литовський проект відтворення надгробка К. Острозького. У 2016 р. виготовлено його макет [19].

Однак до 1630–40-х рр. використання керамічних полив'яних розеток в архітектурі Києва невідомо. Графічні джерела свідчать, що ці деталі вживались у декорі його храмів протягом XVII–XVIII ст. і з'явились там перед 1651 р. На гравюрах українських стародруків 1677, 1693, 1695, 1702, 1708, 1709, 1718, 1758, 1760 рр. бачимо зображення розеток у вигляді низок малих кілець чи крапок під карнизами фасадів та барабанів куполів Успенського собору, прибудованих до нього каплиць, галерей та інших споруд Києво-Печерської лаври [20].

Найбільш ранні відомі зображення розеток в уборі головних соборів Києва знаходимо на малюнках голландського художника Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. Першим звернув на них увагу Ф. Ернст. У 1926 р. він аналізував унікальну фотографію XIX ст. втраченого оригіналу малюнка А. Вестерфельда, де показано в'їзд військ литовського гетьмана Януша Радзивілла до Києва 1651 р. Там у реалістичній манері намальовано східний фасад Софійського собору 1037 р. після його реконструкції київським митрополитом Петром Могилою (1632–1647 рр.) (рис. 1) [21]. На основі дослідження цього детального зображення собору Ф. Ернст писав, що у 1651 р. завершення усіх підбань та вівтарних апсид під карнизами («ґзимсами») св. Софії прикрашали керамічні розетки («круглі кахлі»), аналогічні до тих, що існували в Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому монастирі та інших київських церквах і монастирських спорудах в 1926 р. (порівняй рис. 1–3, 5–7) [22].

Зауважимо, що на гравюрі Софійського собору 1739 р. і до нашого часу його фасади і бані не мають керамічних розеток [23]. Імовірно, в ході перебудови собору І. Мазепою за стилем українського бароко на рубежі XVII–XVIII ст. від цих декоративних деталей відмовились і пізніше там не використовували. Однак під час розкопок поблизу собору, проведених співробітницею Національного заповідника «Софія Київська» Ірмою Тоцькою, знаходили фрагменти полив'яних розеток, мабуть, від вбрання храму, запровадженого за П. Могили [24].

У тій же статті 1926 р. Ф. Ернст також уважно проаналізував малюнок А. Вестерфельда Києво-Печерської лаври з

Рис. 9. Ренесансна різьблена кам'яна розетка-вставка XVI ст. з опорядження замку князів Острозьких. Краєзнавчий музей Острогу. Знімок автора

виглядом Успенського собору з південного сходу. Він помітив на завершенні його барабанів куполів дрібні зображення низок керамічних розеток («окрасу з кахель»), подібних до таких деталей Софійського собору на малюнку голландського художника [25].

За висновком Ф. Ернста, до 1651 р. фризи купольних підбань обох цих соборів оздобили керамічними полив'яними розетками («кольоровими кахлями»). Їх цілком ясно видно на малюнках А. Вестерфельда св. Софії та Успенського собору Києво-Печерської лаври (рис. 1). Тоді вони були й на Троїцькій церкві 1108 р. лаври та Десятинній церкві 996 р., які відновив П. Могила. Ф. Ернст вважав, що у процесі Могилиних реконструкцій і ремонтів занепалих храмів Києва княжої доби у 1630–40-х рр. великі бані Софійського і Успенського соборів перебудували під впливом архітектури і декору Відродження [26]. За малюнками А. Вестерфельда, їх куполи увінчали ліхтариками ренесансного стилю (рис. 1). Л. Міляєва також твердить, що фронтон галереї і перевантажені пластичними прикрасами фасади Софійського собору на малюнку голландця оформлені за цим стилем з ознаками маньєризму [27]. До ренесансних орнаментальних деталей обох цих київських храмів відносимо і керамічні розетки та гадаємо, що їх запровадили італійські майстри на службі у П. Могили.

Для своїх масштабних реставраційних заходів митрополит запросив досвідченого італійського зодчого, декоратора і художника Октавіано Манчіні (Octaviano Mancini), вірогідно, разом з його артіллю. В історії мистецтва Італії він невідомий, бо переважно працював в інших країнах.

На щастя, у відділі стародруків Національного музею

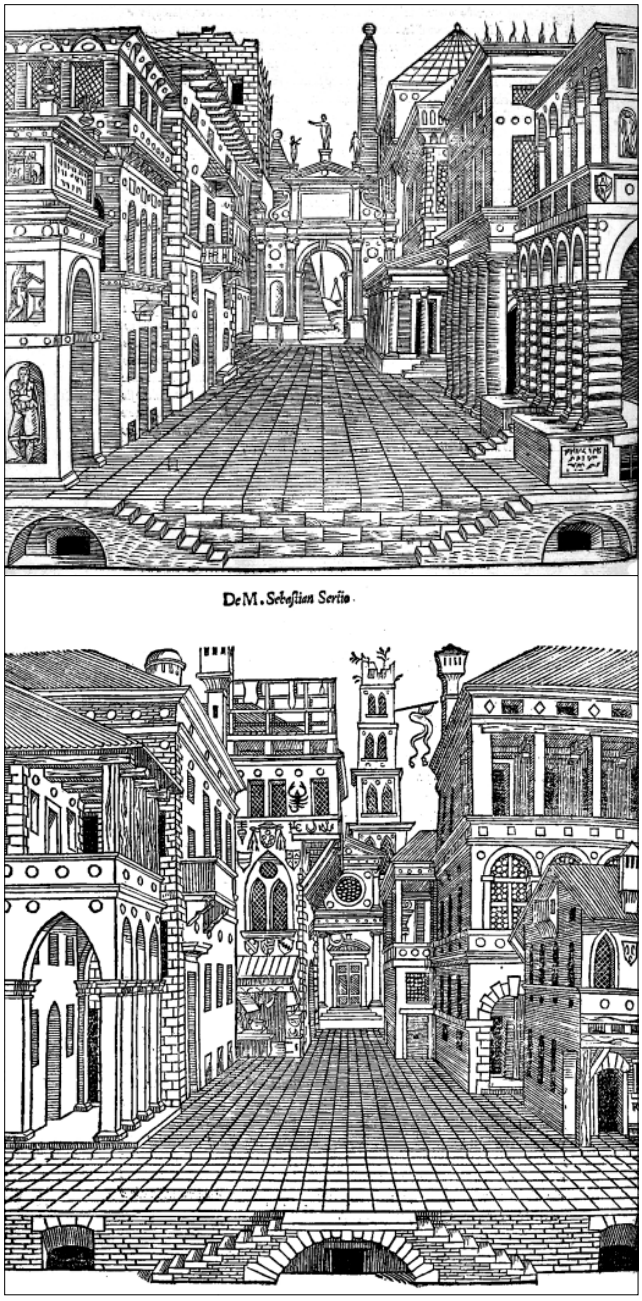

Рис. 10. Театральні декорації з пейзажами ренесансних міст Італії. Regole generali di architettura di Sebastiano Serlio… (Венеція, 1551), с. 28, 29. Національний музей Кракова

в Кракові зберігся раритетний трактат одного з провідних теоретиків архітектури пізнього Відродження Себастіано Серліо за назвою *Regole generali di architettura di Sebastiano Serlio…*, виданий у Венеції 1551 р. [28]. На його сторінках є багато рукописних нотаток італійською, латинською, польською і українською мовами, зроблених у Києві в 1637–1638 рр. і, можливо, в наступні роки. Польські вчені докладно розглянули ці нотатки у статті, присвяченій О. Манчіні на службі П. Могили по керівництву відбудовою давньоруських київських церков.

Італійський метр був власником чи читачем названого трактату і лишив на його сторінках найбільш зміс-

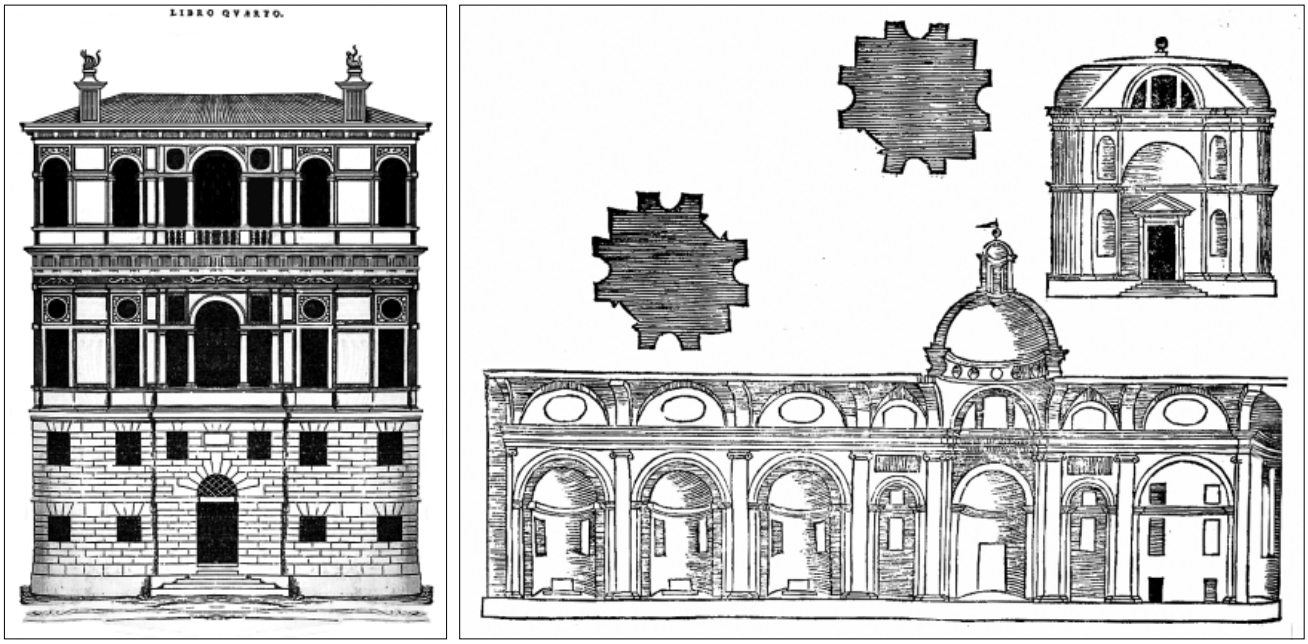

Рис. 11. Ренесансні палац Венеції та базиліка.
Regole generali di architettura di Sebastiano Serlio… (Венеція, 1551), с. 15, 34. Національний музей Кракова

товні датовані записи про свою біографію, освіту та працю. За цим джерелом, О. Манчіні народився у Болоньї близько 1575–1580 рр. і здобув там освіту живописця, архітектора і фортифікатора. Працював над малярськими й архітектурними проектами і подорожував у Римі, Іспанії, Англії, Франції, Фландрії, Німеччині, Австрії, Чехії, Швеції й Литві та найдовше очолював будівництво у Польщі. Звідти на запрошення П. Могили він приїхав до Києва між 1633 р. і 1637 р. У 1637–1638 рр. разом з ним у поновленні київських храмів брали участь італійські, польські та українські підмайстри, помічники й учні. Вони також лишили нотатки на своїх мовах і ескізи на сторінках книги С. Серліо.

О. Манчіні залишив там нащадкам замітки з міркуваннями про римську і ренесансну архітектуру й будівельну техніку. На оцінку польських дослідників, вони промовляють про його глибокі знання історії, теорії і практики зодчества та бездоганний мистецький смак [29].

Л. Міляєва присвятила цікаву статтю діяльності О. Манчіні на чолі гурту західних митців і архітекторів в оточенні митрополита-просвітителя П. Могили. Вона вважає, що італійський маестро активно сприяв поширенню стильових прийомів Відродження в зодчестві та малярстві Києва і прилученню його до західноєвропейської культури в 1630–40-х рр. [30]. Це все характеризує О. Манчіні як майстерного художника і декоратора та підкріплює нашу думку про запровадження ним декору київських соборів майоліковими розетками на кшталт таких деталей італійських ренесансних споруд.

На користь того говорять ілюстрації трактату С. Серліо, котрим користувався італійський зодчий як підручником у Києві. 2014 р. автор ознайомився зі стародруком в архіві Національного музею Кракова і отримав там копії кількох ілюстрацій [31]. У цій статті передруковано гравюри кам'яного палаццо Венеції, купольної базиліки та двох композицій театральних декорацій з пейзажами міст Італії з архітектурою Відродження (рис. 10, 11).

Звернемо увагу на прикрасу там майже усіх палаців, костьолів, міських будинків і веж низками кілець, рідше ромбів й квадратів, на фризах антаблементів між поверхами та на завершенні фасадів, між арками відкритих галерей і вікон. Ці численні круглі деталі показані як важлива риса зодчества ренесансної венеціанської школи. На наш погляд, на ілюстраціях венеціанського видання С. Серліо 1551 р. так зобразили пласкі диски з кольорового мармуру, якими часто оздоблювали екстер'єри палаццо, базилік та інших монументальних споруд Венеції XV–XVI ст.

Наприклад, пояси круглих різнобарвних мармурових вставок збереглись у Палаццо дожів (на фасадах з боку внутрішнього двору, перебудованих у 1424 р. і 1577 р.), на чолових фасадах палаців Контаріні дал Заффо Полігнак середини XV ст., Корнер Спінеллі 1480 р. і Даріо 1488 р., школи Гранде ді Сан Марко (перебудована 1485 р.) та базиліки Санта Марія деї Міраколі 1489 р. у Венеції (рис. 12) [32]. У добу бароко такі круглі мармурові фасадні прикраси там вийшли з ужитку.

Імовірно, під впливом архітектури Венеції у м. Падуї регіону Венето круглими й ромбічними вставками з коричневого мармуру оформили фризи антаблементів ренесансного двоярусного кам'яного адміністративного будинку Лоджія делла Гран Гвардія 1526 р. [33]. Мабуть, цей венеціанський ренесансний декор проник на південь до м. Реміні сусіднього регіона Емілія-Романья. Там у 1480 р. перебудували й оздобили подібними мармуровими коричневими дисками романську базиліку Св. Франциска (храм Малатестіано) [34].

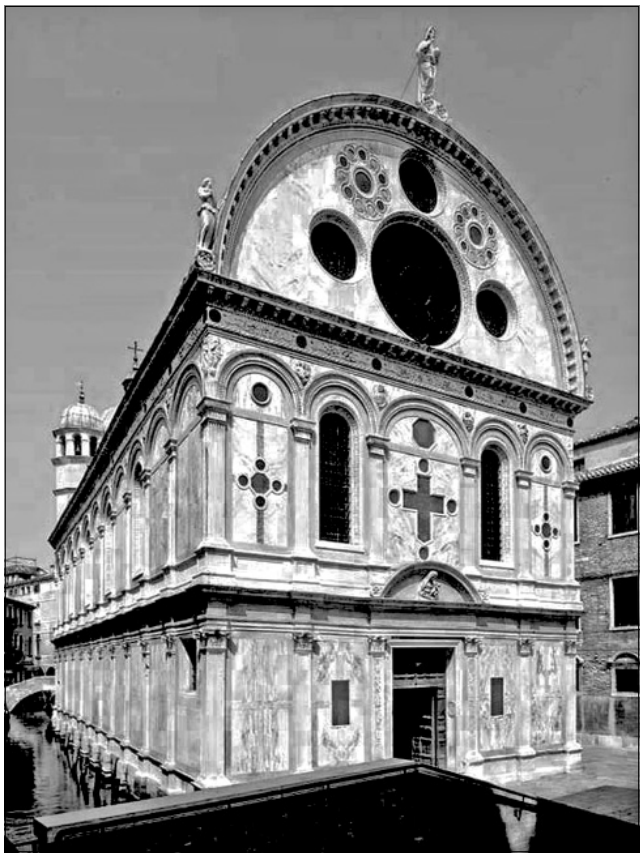

Рис. 12. Палаци Корнер Спінеллі та Даріо і базиліка Санта Марія деї Міраколі XV ст. у Венеції, прикрашені рядами дисків з кольорового мармуру на фасадах

Шліфовані диски, звичайно виточені з червоно-коричневого і зеленого мармуру, вставляли у ніші в кам'яних стінах та закріпляли по краях круглими різьбленими кам'яними рамами. Їх розміщували на фризах антаблементів різних поверхів, на завершеннях фасадів та між арками колонад будівель венеціанської школи доби Відродження (рис. 10–12). Пласкі мармурові диски там не мали зображень розеток чи інших. Використання керамічних полив'яних чи теракотових плиток у зовнішньому опорядженні споруд Венеції нехарактерно.

О. Манчіні чи його італійські помічники могли взорувати на декор такими круглими мармуровими кольоровими вставками світських і культових будівель Венеції XV–XVI ст. та на їх ілюстрації у трактаті С. Серліо при оформленні розетками екстер'єрів соборів Києва для підсилення там ренесансних рис. Проте родовища мармуру в Середній Наддніпрянщині відсутні і воно бідне на будівельний камінь взагалі. За Київської Русі й козацької доби у Києві та інших поселеннях цього регіону розвинулось будівництво з цегли і виробництво керамічних декоративних деталей (рис. 6, 7). За рідкими винятками у XVI–XVII ст. там застосовували переважно довізні різьблені кам'яні ордерні елементи [35]. Зокрема, вищезгаданий мармуровий надгробок князя К. Острозького, очевидно, привіз до Успенського собору Києво-Печерської лаври скульптор зі Львова. Тому для виготовлення розеток для оздоблення київських церков О. Манчіні та його артіль мусили використати полив'яну кераміку за місцевою традицією орнаментації цегляних споруд.

Рис. 13. Круглі майолікові медальйони XV ст., вмонтовані на фасаді галереї-лоджії шпиталя св. Павла (тепер Музей Новеченто) у Флоренції. Це і наступні фото автора

Дослідники художньої кераміки твердять, що італійський маестро залучив місцевих майстрів для внутрішнього опорядження Софійського собору поліхромною майолікою. Плитками, вкритими синьою, жовтою і зеленою емалями, вони відремонтували підлогу та панно в центральній вівтарній апсиді й спорудили кахляні печі в храмі [36].

Археологічні дослідження встановили, що виробництво і використання керамічних пічних кахлів, вкритих зеленою поливою і прикрашених рельєфними рослинними візерунками, геральдичними й зооморфними сюжетами з ренесансними стильовими ознаками та елементами раннього бароко, почалось у Києві з першої чверті XVII ст. [37]. Ймовірно, місцеві кахлярі виготовили керамічні глазуровані розетки за графічними дизайнами італійських декораторів київських соборів.

Навряд чи вищеописаний декор мармуровими дисками ренесансних споруд венеціанської школи та ілюстрації книги С. Серліо були єдиними взірцями, звідки О. Манчіні, або його італійські підмайстри й учні, перейняли орнаментацію церков Києва керамічними полив'яними розетками. Як мешканець Болоньї та професійний художник і декоратор, він мусив знати про широке використання саме керамічних глазурованих різнобарвних круглих плит з рельєфними розетками та іншими сюжетами в оздобленні фасадів мурованих будівель його регіону Емілії-Романьї й сусідньої Тоскани, особливо у Флоренції та м. Фаенці в XV–XVI ст. У 2014 р. автор виявив там найближчі аналогії чи прототипи українським керамічним полив'яним розеткам в опорядженні пам'яток зодчества того часу та музейних колекціях (рис. 13–17, 19).

У Флоренції XV–XVI ст. надзвичайно високого технічного й художнього рівня досягли майолікова скульптура і декор архітектури. Там та в інших поселеннях Тоскани екстер'єри та інтер'єри базилік, монастирів, шпиталів, притулків для сиріт, ратуш/сеньорій, державних і громадських будинків та вілл часто прикрашали артистичними теракотовими і глазурованими поліхромними й монохромними рельєфними панно, іконами, статуями, гербами та медальйонами, здебільше з образами Мадонни з Христом-Немовлям, святих, біблійними сценами і орнаментальними мотивами у реалістичній манері Відродження. Знаменитими флорентійськими скульпторами таких керамічних барельєфів і статуй для оформлення архітектури були Лука делла Роббіа (1400–1482 рр.), Андреа делла Роббіа (1435–1525 рр.), їх родичі й учні [38].

Збереглось чимало ренесансних мурованих споруд флорентійської школи з відкритими галереями-лоджіями і аркадами на перших поверхах. Між арками фасадів над колонами там звичайно вмонтовували у ніші масивні круглі керамічні полив'яні багатоколірні плити. Вони мають рельєфні зображення гербів, погруддя св. Діви Марії, іконографічних сюжетів та немовлят. Багато з них визнані видатними творами мистецтва, які приписують Андреа делла Роббіа і його майстерні. Такі круглі керамічні вставки знаходимо між арками галерей/лоджій шпиталя св. Павла XIII ст., що на площі Санта Марія Новелла, перебудованому за стилем Відродження у XV ст. (рис. 13), та притулку для бездомних дітей Оспедале дельї Інноченті 1445 р. у Флоренції, а також шпиталя Оспедале дель Чеппо (майоліковий декор 1525 р.) у м. Пістої регіону Тоскани [39].

В Національному музеї Барджелло у Флоренції виставлено кілька подібних автентичних великих круглих керамічних глазурованих різнобарвних плит, очевидно, перенесених з фасадів будівель для кращого збереження. Вони усі обрамовані типовими ренесансними керамічними вінками з соковитими делікатними рельєфами листя, фруктів, ягід, злаків, квітів, шишок тощо у реалістичній манері. Посеред вінків є геральдичні емблеми, медальйони з людськими бюстами та голівки янголят-путті. Одна плита має центричний симетричний рослинний орнамент, що нагадує у загальних рисах розетку. В центрі там натуралістично зображено рельєфні макові голівки на стеблах та видовжені листики, розміщені радіально (рис. 14).

В Національному музеї антропології та етнології при палаццо Нонфініто 1600 р. у Флоренції експонується ма-

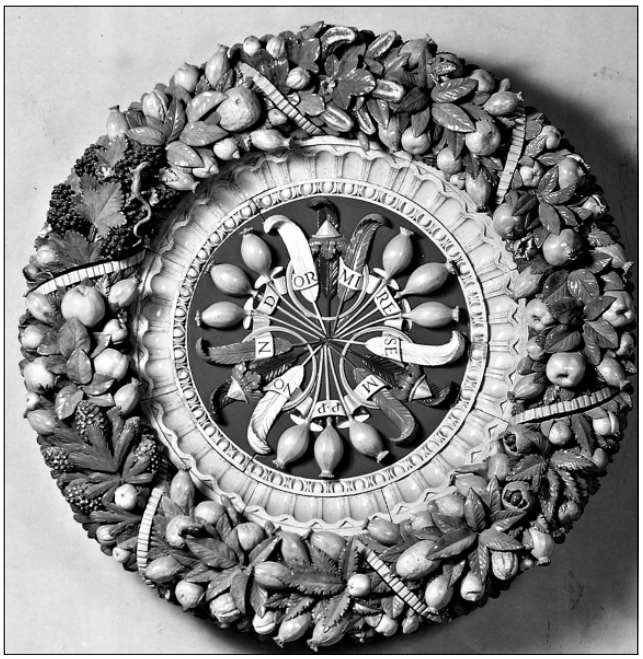

Рис. 14. Керамічна полив'яна плита з рослинним орнаментом у реалістичній манері Відродження з архітектурного декору. Національний музей Барджелло у Флоренції

сивна кругла майолікова поліхромна плита, облямована схожим пишним вінком. На ній рельєфно зображено один з символів Христа: стилізоване сонце з радіальними прямими й хвилястими променями. В центрі там вписано *VHS*, що є латинізацією грецьких заголовних літер імені Ісуса Христа за західнохристиянською іконописною традицією (рис. 15). Таку Христограму (та її версію *IHS*) нерідко зустрічаємо на інших круглих керамічних полив'яних і різьблених кам'яних вставках з зовнішнього убору італійських культових споруд (рис. 17, 19). Цю монограму також висічено над входами до головного собору ордену єзуїтів, базиліки Іль Джезу в Римі та інших єзуїтських костьолів. Однак на ранньомодерних керамічних і кам'яних розетках України літер і символів Спасителя невідомо.

Автентичні круглі плити, вирізьблені з каменю, збереглись між арками відкритих галерей з колонадою першого поверху на внутрішньому подвір'ї францисканського монастиря (другий клойстер 1453 р.) при базиліці Санта Кроче 1443 р. у Флоренції (рис. 16, 17). Вони вставлені у спеціальні ніші на фасадах і закріплені круглими профільованими кам'яними рамами. Деталі значно пошкоджені атмосферними опадами та вивітрюванням і нереставровані.

Вставки з різними сюжетами над колонами цих галерей чергуються, як типи керамічних розеток на фризах споруд Центральної України. На кам'яних вставках бачимо рельєфні зображення гербу родини Спінеллі (спонсорів будівництва того монастиря), голівок херувимів, черепашок з малими квітками у центрі, вазонів з квітами та двох типів класичних розеток у вигляді стилізованих квіток з пелюстками й тичинками. Пелюстки одної розетки подібні до листів аканту. Обидві розетки

Рис. 15. Ренесансна керамічна глазурована плита зі стилізованим зображенням сонця і Христограмою в центрі з оформлення культової споруди. Національний музей антропології та етнології у Флоренції

схожі на такі елементи античної архітектури. Знаходимо там також кілька круглих вставок з рельєфами стилізованого сонця і Христограмою *VHS* у центрі, що описані вище (рис. 17). Зображення цих ранньоренесансних автентичних кам'яних вставок з убору галерей другого монастиря Санта Кроче подібні до орнаментів керамічних розеток Центральної України. Комплекс того монастиря запроектував уславлений флорентійський зодчий і скульптор Філіппо Брунеллескі [40].

Капела Пацці 1443 р. при базиліці Санта Кроче вважається шедевром сакральної архітектури і декору раннього флорентійського Відродження (рис. 18). Автором проекту каплиці був Ф. Брунеллескі. Фриз антаблемента портика її чільного фасаду, зведеного 1461 р., оздобили поясом різьблених з каменю круглих медальйонів з голівками путті. Між пілястрами та на парусах склепінь інтер'єру каплиці встановлено вишукані круглі масивні майолікові різнокольорові медальйони з барельєфами Христа, Мадонни, апостолів, євангелістів та святих. Їх скульптором був Лука делла Роббіа. Але зображення розеток та інших рослинних візерунків у цій каплиці відсутні [41].

Після XVI ст. мода на оформлення споруд керамічними скульптурами, панно та вставками у Флоренції й Тоскані зникла. Взагалі для зовнішньої орнаментації барокового зодчества Заходу круглі керамічні, кам'яні та ліпні прикраси не властиві.

О. Манчіні, напевно, був знайомий з досконалою архітектурною майолікою Фаенци. Це місто розташовано за 50 км від Болоньї у тому ж регіоні Емілії-Романьї. Від середньовіччя там розвинувся світової слави центр виробництва художньої кераміки, особливо поліхромної майоліки та фаянсу. Останній дістав свою назву від того міста. Керамічне мистецтво Фаенци найбільше процвітало за добу Відродження у тісних зв'язках з флорентійським, а в XVII ст. воно занепало.

Рис. 16. Круглі різьблені кам'яні вставки між арками відкритих галерей подвір'я францисканського монастиря 1453 р. при базиліці Санта Кроче у Флоренції

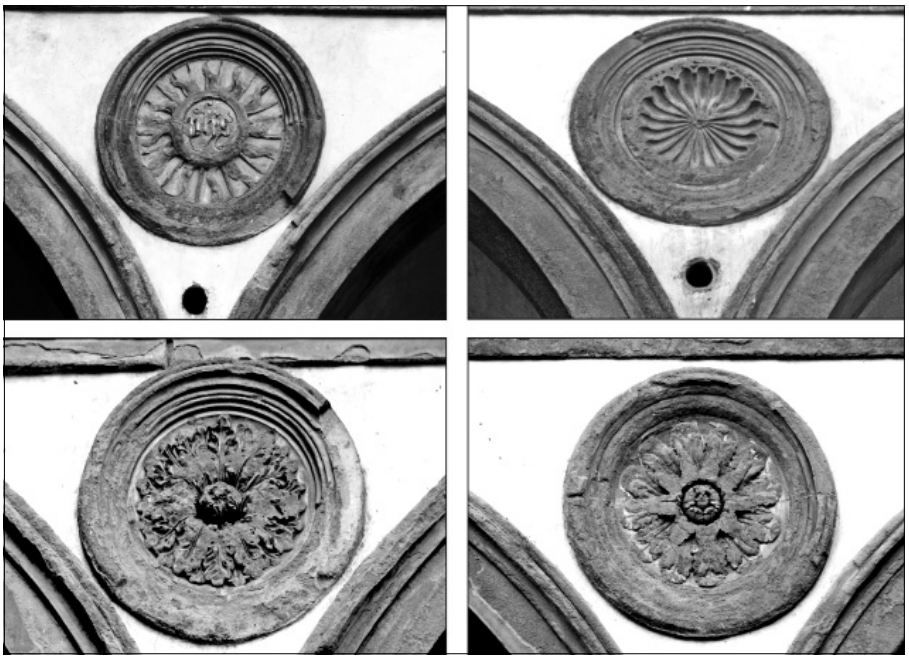

Рис. 17. Кам'яні вставки з рельєфами монограми Христа, черепашки та класичних розеток у вигляді стилізованих квіток XV ст. з окраси галерей монастиря Санта Кроче

У місті збереглись цегляні будинки міщан, мансіони та інші споруди у псевдо-ренесансному стилі XIX–XX ст., прикрашені керамічними полив'яними барвистими вставками у вигляді тарілок, закріплених опуклою середньою частиною у нішах. Їх розміщали там поясами на фризах між поверхами та під вінчаючими карнизами, а також між арками відкритих галерей-лоджій, як у будівлях Флоренції й Тоскани XV–XVI ст.

У Фаенці створено найбагатший в Італії музей керамічних виробів, де широко представлена продукція міста золотої доби Відродження [42]. Там виставлено кілька ранньомодерних круглих, овальних і фігурних керамічних глазурованих різнокольорових плит з рельєфними чи намальованими зображеннями різних варіантів стилізованого сонця з променями, голівок янголів, перехрещених рук, хрестів, сердець, простромлених трьома стрілами та інших християнських символів. У центрі їх композиції вписано по три домінуючі латинські літери *IHS*, що є абревіатурою імені Ісуса Христа, подібною до описаних вище Його монограм на ренесансних керамічних і кам'яних фасадних плитах Флоренції (рис. 19).

Один диск прикрашено чотирма рельєфними голівками янголів, звернутих на усі боки хрестоподібно. Між голівками від центрального медальйона з Христограмою там радіально відходять рельєфні хвилясті промінці чи паростки. На іншому диску з датою 1690 р. у центрі в медальйоні намальовано емаллю образ св. Діви Марії з Христом-Немовлям. Ікону оточує бароковий рослинний орнамент з білими і жовтими квітами як декоративний картуш. Ці диски розписані жовтою, помаранчевою, коричневою, синьою, зеленою, білою і чорною поливою.

Вірогідно, овальні та фігурні плити є пізніші й оформляли барокові будівлі. Опубліковано фото двох подібних фігурних геральдичних плит, виготовлених у Фаенці 1690 р. та у XVIII ст. [43]. До барокових творів належить і диск з іконою Мадонни 1690 р. Однак інші диски з латинськими літерами подібні до вищеописаних ренесансних круглих керамічних і кам'яних плит Флоренції з Христограмою і, правдоподібно, оздоблювали культові споруди Фаенци того стилю (порівняй рис. 15, 17, 19). Диск з тонко написаною іконою й дрібним рослинно-квітковим візерунком, а також фігурні плити з Христограмою могли опоряджувати інтер'єри будинків. Але круглі та овальні плити з масивними виразними рельєфними чи мальованими яскравими зображеннями, очевидно, оздоблювали їх екстер'єри.

У ренесансних кам'яних і цегляних спорудах Венеції, Флоренції, Пістої і Риму круглі керамічні та кам'яні вставки капітально вмонтовувались у спеціальні фасадні ніші, які звичайно облямовували різьбленими кам'я-

ними рамами. Ту саму техніку встановлення круглих керамічних деталей у ніші бачимо і на будинках Фаенци неоренесансного стилю. Деякі з вищеописаних керамічних плит з експозиції її Міжнародного музею кераміки могли прикріпляти до мурів таким способом. Однак диск з образом св. Діви Марії, як усі численні ранньомодерні майолікові й теракотові ікони різних форм з того музею, має нагорі два отвори, зроблені до випалення глиняного виробу, певно, для прибивання його цвяхами до стіни.

Диск з голівками янголів та фігурна геральдична плита мають чотири отвори: по два зверху й знизу (рис. 19) [44]. Тож, вони, безперечно, були прибиті до фасаду цвяхами. Це свідчить про те, що в Італії Нового часу, крім розміщення круглих керамічних плит у нішах фасадів, використовували також засіб їх прикріплення до стін цвяхами, який вживався для усіх керамічних розеток Центральної України (рис. 6, 7).

Не дивно, що в розмаїтому і високохудожньому архітектурному декорі Відродження застосовували керамічні й кам'яні плити різних форм та способів їх прикріплення до стін будівель з численними рафінованими орнаментальними і сюжетними зображеннями, включно з реалістичними барельєфами людей і янголів, християнськими символами й монограмами. Це не заважає знаходити серед них аналогії чи прототипи українським розеткам (порівняй рис. 6–9, 14, 15, 17, 19, 20). Як гадаємо, з великого набору таких ренесансних деталей італійські зодчі й декоратори вибрали лише традиційний мотив круглих квіткоподібних розеток античного походження і перенесли його у техніках різьбленого каменю й тинькового ліплення в оформлення церков і замків Західної України в XVI ст. та поліхромної майоліки – в опорядження соборів Києва у XVII ст. з єдиним методом прибивання цих керамічних прикрас цвяхами до фасадів і підбань.

В Римі відомо набагато менше архітектурних пам'яток Відродження, ніж у Флоренції. Однак у Вічному місті зустрічаються поодинокі споруди з аналогічними круглими кам'яними та керамічними оздобами екстер'єру. Так, на зразок вищеописаних відкритих галерей францисканського монастиря Санта Кроче у Флоренції різьбленими кам'яними класичними розетками оформили аркади двох поверхів у внутрішньому дворі Палаццо

Рис. 18. Капела Пацці 1443 р. у Флоренції з портиком 1461 р., оздобленим різьбленими з каменю круглими медальйонами на фризі антаблемента

делла Канчеллерія 1513 р., що є першим ренесансним палацом в Римі [45].

Також низка круглих майолікових деталей вмонтована у ніші фасаду між арками над колонами цегляної одноповерхової галереї ренесансного стилю на внутрішньому подвір'ї північної частини Папського палацу у Ватикані (рис. 20). Вірогідно, після реставрації вони мають профільовані бортики й центральну півсферичну частину і вкриті блискучою синьою, коричневою та жовтою глазур'ю. Їх форма нагадує опуклі керамічні полив'яні розетки Середньої Наддніпрянщини. Але, на відміну від останніх, ці римські прикраси мають гладку поверхню й позбавлені рельєфних орнаментів.

Цегляний храм євангельських християн-баптистів 1888 р. на вулиці Віа делла Лунгаретта в районі Трастевере опоряджено на завершеннях головного фасаду й причілку паском круглих керамічних деталей подібної півсферичної форми без рельєфів, вкритих червоно-коричневою глазур'ю. Вони вставлені у ніші й обрамовані кам'яними профільованими рамами. Мабуть, це імітації таких майолікових оздоб XV–XVI ст. у римській архітектурі неоренесансного стилю XIX ст.

Рис. 19. Ранньомодерні круглі майолікові плити з зображеннями стилізованого сонця з Христограмою, голівок янголів та християнських символів. Деякі диски прибивали цвяхами до стін сакральних споруд. Міжнародний музей кераміки у Фаенці

Рис. 20. Галерея ренесансного стилю Папського палацу у Ватикані, оформлена низкою круглих півсферичних керамічних полив'яних поліхромних деталей

Ця праця не претендує вичерпно висвітлити використання керамічних і кам'яних плит в зовнішньому оформленні будівель Італії Нового часу. Сподіваємось, що описаних вище зразків таких деталей архітектурного декору Венеції, Флоренції, Фаенци і Риму XV–XVI ст. достатньо для їх порівняння з розетками Центральної України XVII–XVIII ст. та обгрунтування наступних висновків і припущень.

Як вважаємо, прийом окраси фасадів і підбань храмів Києва керамічними полив'яними розетками запровадили О. Манчіні та його італійські підмайстри і помічники в процесі реконструкції там давньоруських церков з застосуванням архітектурних форм і декору Відродження на замовлення П. Могили між 1633 р. і 1647 р. Ці декоратори трансплантували й адаптували такий прийом з зодчества Італії XV–XVI ст.

О. Манчіні взорував не на тогочасну ранньобарокову архітектуру, особливо провідної римської школи, а на ренесансну спадщину. Показово, що в ході реконструктивних проектів у Києві він та його підмайстри, помічники й учні користувались трактатом про добарокову архітектуру С. Серліо, виданим у Венеції 1552 р. Вірогідно, ілюстрації й тексти того підручника були унікальним джерелом для вивчення ренесансного зодчества і декору Італії для українських та польських членів артілі О. Манчіні, які не оглядали їх в натурі (рис. 10, 11).

Як відзначалось вище, у Києві та інших містах Середньої Наддніпрянщини не збереглось розеток, достовірно датованих раніше кінця XVII ст. Тому про перші такі деталі та спосіб їх прикріплення до стін церков майстрами О. Манчіні можемо судити лише гіпотетично й ретроспективно на основі розеток XVIII ст. з опорядження споруд Києво-Печерської лаври, що дійшли до нас (рис. 6, 7), та знайдених фрагментів і графічних реконструкцій розеток Мазепиного палацу на Гончарівці в Батурині, які відносимо до київської школи архітектурної майоліки 1690-х рр.

Очевидно, художник О. Манчіні чи його італійські помічники намалювали ескізи розеток у вигляді квіток за прототипами подібних елементів убору будівель Італії XV–XVI ст. Однак вони пристосували ці ренесансні деталі до умов і традицій цегляного будівництва і виробництва керамічних орнаментальних деталей Києва XVII ст. Для їх виготовлення італійські декоратори мусили застосувати полив'яну кераміку й залучити місцевих майстрів, правдоподібно, кахлярів. Останні могли асимілювати й творчо переробити намальовані італійцями зразки ренесансних розеток відповідно до тогочасного технічного і художнього рівня київського кахлярства та мистецьких уподобань. Наприклад, крім зображень квіток, в орнаментації цих виробів Києва і Батурина кінця XVII–XVIII ст. нерідко вживали геометричні та комбіновані рослинно-геометричні візерунки. Таких геометричних мотивів не знаходимо на фасадних керамічних плитах і різьблених кам'яних розетках ранньомодерних споруд Італії, Галичини й Волині.

Гадаємо, що місцева своєрідність та адаптація до умов будівництва і архітектури Києва відпочатку проявились також у способі прикріплення керамічних розеток до стін церков. Їх італійські декоратори явно відмовились від капітального вмонтування цих деталей у нішах з різьбленими кам'яними рамами, як звичайно встановлювали кам'яні та керамічні плити на фасадах будівель в Італії XV–XVI ст. Для влаштування подібних рам бракувало налагодженого виробництва кам'яних декоративних матеріалів у Києві. Про відсутність такої традиції з середньовіччя через нестачу ресурсів будівельного каменю у Середній Наддніпрянщині писалось вище.

До того ж поновлені О. Манчіні київські собори були не новобудовами, а пам'ятками зодчества XI ст. Тому видовбувати численні ніші у стародавній кладці храмів для розміщення там розеток було неприйнятним. Вірогідно, замість того кожну опуклу керамічну розетку прибили трьома-чотирма цвяхами до цегляної кладки. Відтоді цей прийом прикріплення їх до стін споруд

Центральної України лишився незмінним (рис. 6, 7). Його міг запровадити в декор головних соборів Києва О. Манчіні, але не як імпровізацію в умовах місцевого будівництва, а, радше, запозичення з архітектури Італії. Нагадаємо, що у музеї кераміки Фаенци експонуються ранньомодерні круглі й фігурні майолікові плити та ікони з двома-чотирма отворами для цвяхів, якими їх прибивали до стін будинків (рис. 19).

Відзначимо, що, на відміну від убору церков Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст., підбання ренесансних базилік і каплиць Італії не прикрашали круглими керамічними чи кам'яними плитами, а розміщали їх лише на фасадах. Натомість, барабани куполів там часто опоряджували рядом круглих вікон. Прикладами такого оформлення підбань круглими вікнами є головний собор Флоренції Дуомо Санта Марія дель Фйоре (1296–1887 рр., його гігантський купол зведено до 1436 р.), каплиця Санта Марія деглі Анжелі 1434 р. та вищезгадана капела Пацці того міста, котрі запроектував Ф. Брунеллескі (рис. 18) [46]. У стародруці С. Серліо також є ілюстрація ренесансної мурованої базиліки, єдиний барабан куполу якої прорізано низкою круглих вікон (рис. 11). Вікна такої ж форми є на банях ренесансних каплиць Вавельського королівського палацу в Кракові. В барокових костьолах форму вікон підбань замінили на овальну, що пасувала до цього стилю.

О. Манчіні не міг замінити на круглі видовжені арочні вікна барабанів куполів візантійської традиції на тринадцяти верхах Софійського собору та на інших багатобанних храмах Києва княжої доби, які він реконструював. На основі малюнків св. Софії та Успенського собору Києво-Печерської лаври А. Вестерфельда можна припустити, що італійський митець уперше в зодчестві України оздобив поясами круглих керамічних розеток їх численні бані (рис. 1). Це підсилило ренесансний декор і в той же час самобутність перебудованих київських святинь.

На нашу думку, О. Манчіні не послідував дизайну ренесансних костьолів Італії з одним недекорованим барабаном куполу (рис. 11, 18). Він зміг оцінити велику роль багатобання в архітектурній композиції православних церков Русі-України і доцільність орнаментації розетками їх верхів, а не самих лише фасадів. Опорядження низками глазурованих розеток завершень підбань та фасадів стало важливою національною особливістю екстер'єру храмів Центральної України середини XVII – початку XIX ст. (рис. 1–3, 5).

У колекції Міжнародного музею кераміки Фаенци, крім круглих керамічних полив'яних плит для опорядження ренесансних сакральних споруд, ми згадували кілька овальних і фігурних плит барокового стилю. Нагадаємо, що усі керамічні розетки з архітектурного декору Середньої Наддніпрянщини протягом доби бароко й раннього класицизму мали тільки круглу форму, і ці стилі її не міняли (рис. 6, 7). Про найбільше розповсюдження прийому оздоблення такими деталями церковних і монастирських будівель у Києві й поширення його звідти на Київщину, Чернігівщину та Полтаву в той час писалось вище. Імовірно, майстри розеток цих культових споруд ігнорували названі мистецькі стилі, а передусім наслідували такі прикраси за формою і орнаментом у найбільш шанованих київських соборах і монастирях – Софійському, Печерському, Михайлівському Золотоверхому, Богоявленському, Микільському та в Межигірській обителі під Вишгородом (рис. 1–3, 5–7).

Тож, можна гадати, що вперше застосовані О. Манчіні керамічні розетки у зовнішньому оформленні св. Софії, Успенського лаврського собору та інших давньоруських храмів Києва у 1630–40-х рр. стали найбільш ранніми взірцями для таких оздоб в ранньомодерному зодчестві Центральної України. Їх кругла форма та, правдоподібно, основний декоративний мотив у вигляді стилізованих квіток ренесансного походження консервативно зберігались нечутливими до нових мистецьких стилів до кінця використання цих деталей в окрасі українських церков після 1801 р.

ПОСИЛАННЯ

1. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. – К., 1919. – С. 11–12; його ж. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 132, 140, 163; Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – Вип. 3. – 2003. – С. 163–170. Ohloblyn O. Western Europe and the Ukrainian Baroque: An Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Ivan Mazepa // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 282–284.

2. Див. посилання 22, 25, 26.

3. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври // Лаврський альманах. – Вип. 19. – К., 2007. – С. 52–59; Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії // Сіверщина в історії України. Наукове видання. – Вип. 10. Глухів – К., 2017. – С. 148–160. Див. також Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2017. – С. 11–22.

4. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 52; Виногродська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. – Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36–38; Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 15; Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 156–158.

5. Мезенцев В.І. Там само. – С. 148–160; його ж. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Наукове видання. – Вип. 11. Глухів – К., 2018. – С. 125–136; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. – С. 11–22.

6. Висловлюю подяку Фонду Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті в м. Бостоні у США за фінансування моїх дослідницьких подорожей до цих міст.

7. Щиро дякую директору Науково-дослідного інституту історії архітектури й містобудування у Києві, архітектору Сергію Юрченку за оцінку першого варіанта цієї статті та рекомендацію її до друку.

8. Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 149–158. – Рис. 1; його ж. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. – С. 125–132. – Рис. 10; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. – С. 11–22.

9. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13; Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. – С. 130.

10. Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – 2 ed. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 13–15, 17–18, 25–26, 29–30, 45–46, 52–55; Carl Peter Mazer: Images of mid. 19th-century Kyiv. – Stockholm, 1999. – P. 29–32, 40–42, 51–52; Таранушенко С.А. Пам'ятки архі-

тектури Київської губернії. – Х., 2011. – С. 58–59, 64, 83, 87, 97–98, 100, 105, 109–110, 118, 120.

11. Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. – С. 126–127.

12. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Канадський інститут українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Попередній директор КІУС, провідний історик Гетьманщини, проф. Зенон Когут є засновником і науковим дорадником Батуринського проекту. Роман та св. п. Володимира Василишини з м. Філадельфії у США є найщедрішими меценатами досліджень гетьманської столиці. Лидія Палій з Торонто щедро пожертвувала на розкопки цього міста 2018 р. Історико-археологічні студії Батурина та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті, Крайові управи Ліги українців і Ліги українок Канади, їх торонтські відділи, Союз українок Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Фундація «Прометей», Кредитова спілка «Будучність», «BCU Foundation» та Українська кредитова спілка в Торонто.

13. Див. посилання 5.

14. Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. – С. 133–135.

15. Див., наприклад, Логвинська Л., Тищенко О. Майоліка. – К., 1966. – С. 88, 89; Логвин Г.Н. Стильові риси архітектури і монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 51–59; Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 52, 58.

16. Історія українського мистецтва. – Т. 2. – К., 1967. – С. 90–92. – Рис. 51.

17. Логвин Г.Н. По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 201–203; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Луцька_надбрамна_вежа.

18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naub.org.ua/?p=624.

19. Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. – С. 162; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Надгробок_князя_Костянтина_Острозького.

20. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – К, 2000. – Рис. 15,б, 22,а, 23,а,б,г, 24,б,в; її ж. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К., 2005.– С. 73; Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської Лаври. – К., 2001. – Рис. 43–46, 78, 149; Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві / Упоряд. Н. Белічко. – К., 2016. – С. 42, 45, 49, 52, 53.

21. Див., наприклад, Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – М. – Л., 1961. – С. 109–113. – Рис. 24; Нікітенко Н.М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 229–231, 246. – Рис. 37, 42; Крізь віки. – С. 54.

22. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. – С. 142–143.

23. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – С. 116–117. – Рис. 25.

24. Дякую за це повідомлення археологу Ларисі Виногродській (Інститут археології НАНУ).

25. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. – С. 145–147; Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – С. 33. – Рис. 20.

26. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. – С. 163.

27. Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. – С. 165, 171.

28. Serlio S. Regole generali di architettura di Sabastiano Serlio Bolognese: sopra le cinque maniere de gliedifici, cioe, thoscano, dorico, ionico, corinthio, e composito; con gli essempi de l'antiquita, che per la maggior parte concordano con la dottrina di Vitruvio. Con noue additioni, et castigationi, del medesimo autore in questa terza editione fatte: come ne la seguenie carta e notato. In Venetia con priuilegio Apostolici et Venitiano. [Per Pietro de Nicolini da Sabbio. M.D.LI]., nr inw. MNK VIII–XVI–80. Muzeum Narodowe, Kraków.

29. Krynicka M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini architekt w służbie metropolity Piotra Mohyły // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. – T. V. – Kraków, 1959. – S. 22–40.

30. Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. – С. 163–170.

31. Висловлюю подяку адміністрації Національного музею Кракова за дозвіл ознайомитись з цим рідкісним виданням і передрукувати деякі ілюстрації. Вельми дякую також Фонду Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті за фінансування моєї дослідницької подорожі до Кракова й Варшави у 2014 р.

32. McAndrew J. Venetian Architecture of the Early Renaissance. – Cambridge, Massachusetts – London, 1980. – P. 94–105, 158, 170, 186–188, 216–219, 338–342, 360; Lieberman R. Renaissance Architecture in Venice 1450–1540. – London, 1982. – Plates 12, 16, 52, 63, 65, 66, 69, 79, 86, 90–91, 102.

33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://it.wikipedia.org/wiki/File:Loggia_della_ Gran_Guardia_ (Padua). Jpg.

34. Heydenreich L., Lotz W. Architecture in Italy 1400 to 1600. – Harmondsworth, 1974. – Plate 19.

35. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре XVII–XVIII вв. – К., 1955. – С. 8; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 30–38, 211, 218; Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – К., 1968. – С. 6–10; Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1989. – С. 82–83.

36. Мусієнко П.Н. Кераміка // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 331. Див. також посилання 37.

37. Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 412–413; Фінадоріна Д.В. Художньо-декоративні різновиди комплексу пічної кахлі XVII ст. з розкопок Київського Арсеналу // Болховітіновський щорічник 2010. – К., 2011. – С. 135–143.

38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.flickriver.com/photos/renzodionigi/tags/dellarobbia/

39. Giovanetti B., Martucci R. Architect's Guide to Florence. – Oxford, 1994. – P. 56, 78, 79, 80; All of Tuscany / Ed. M. Martinelli. – Florence, 2000. – P. 55; [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.br.com.ua/referats/Architecture/82157.htm; https://www.florenceinferno.com/contemporay-art-museo-novecento-santa-maria-novella/; https://en.wikipedia.org/wiki/Ospedale_del_Ceppo.

40. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.santacroceopera.it/en/ArchitetturaEArte_SpaziChiostri.aspx; https://www.visitflorence.com/florence-churches/santa-croce.html)

41. Giovanetti B., Martucci R. Architect's Guide to Florence. – P. 8, 62; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Pazzi_Chapel.

42. Дякую історику архітектури проф. Еціо Годолі (Флорентійський університет) за фахову консультацію про керамічний декор споруд Італії Нового часу і слушну пораду оглянути збірку цього музею у 2014 р.

43. Ravanelli Guidotti C. Ceramiche italiane datate dal XV al XIX secole. – Faenza. 2004. – P. 39. – Figs. 21, 22.

44. Там само. – Fig. 22.

45. Heydenreich L., Lotz W. Architecture in Italy 1400 to 1600. – Plate 63; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Palazzo_della_Cancelleria.

46. Giovanetti B., Martucci R. Architect's Guide to Florence. – P. 8, 55, 61, 62. – Figs.22, 27; All of Tuscany. – P. 6–9.

Мезенцев В.И. Итальянский ренессансный элемент в декоре церквей Поднепровья XVII–XVIII вв.

В статье впервые рассматривается происхождение приема украшения построек Центральной Украины XVII–XVIII вв. керамическими поливными розетками из архитектурного декора итальянского Возрождения. Показаны аналогии таких деталей в убранстве ренессансных зданий Западной Украины и Италии XV–XVI вв. Исследование базируется на натурном изучении и фото автора этих аутентичных и реконструированных изделий на памятниках зодчества и в музейных коллекциях Италии.

Ключевые слова: *керамические розетки построек Украины и Италии, влияние архитектурного декора Возрождения, О. Манчини и итальянские зодчие в Киеве.*

Mezentsev V.I. Italian Renaissance Element in the Decoration of 17th-18th-Century Churches in the Dnieper Region

This article for the first time examines the origin of the method of decorating 17th-18th-century structures in Central Ukraine with glazed ceramic rosettes from the Italian Renaissance architecture. It presents analogies for such details in the adornments of 15th-16th-century buildings of this style in Western Ukraine and Italy. This research is based on the author's investigations and photos of these authentic and reconstructed ornaments preserving on the architectural monuments and within the museum collections in Italy.

Key words: *ceramic rosettes of the Ukrainian and Italian edifices, influences from the Renaissance architectural embellishments, O. Mancini and the Italian master builders in Kyiv.*

17.04.2019 р.

УДК 72.03

О.В. Рибчинський

ЕТАПИ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДМІСТЯ ГЛУХОВА У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена історії формування центральної частини Глухова. Визначено, що середмістя протягом XVII–XVIII століть зазнало трьох етапів архітектурно-містобудівної еволюції. Завдяки цим змінам у Глухові з'явились цінні містобудівні структурні елементи та унікальні пам'ятки архітектури.

Ключові слова: *етапи еволюції, середмістя XVII–XVIII століття, містобудівне розпланування.*

Систематизація важливих даних та визначення етапів формування середмість пов'язані із дослідженням закономірностей формування історичних міст України. Результати досліджень лягають в основу означення цінних територій історичних міст, актуалізують проблему збереження і консервації пам'яток археології та архітектури, розпочинають дискусію навколо питання відтворення втрачених і особливо важливих пам'яток середмістя.

Історичний розвиток Глухова був предметом аналізу науковців XIX століття Михайла Судієнка, графа Владзімєжа Станіслава Броеля-Плятера, Олександра Лазаревського. У першій половині XX століття Глухів вивчала Катерина Лазаревська. У другій половині XX століття історико-архітектурний простір Глухова представлений у працях Стефана Таранушенка та Григорія Логвина, а на початку XXI століття – у публікаціях Віктора Вечерського, Володимира Ленченка, Юрія Коваленка, Петра Кулаковського та ін. Питанням формування сакральної спадщини міста займаються Володимр Ткаченко та Василь Пуцко. Проблеми мілітарної спадщини розкриті у публікаціях Олександра Мірошниченка. Натомість не були встановлені архітектурно-містобудівні етапи еволюції середмістя у XVII–XVIII століттях.

У статті автор має на меті визначити головні етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях, систематизувати матеріали попередніх досліджень, виконати аналіз картографічного матеріалу XVII–XVIII століть, укласти хронологічні рамки та опрацювати графічні карти-схеми етапів архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова.

Перша літописна згадка про поселення присвячена походу князя Юрія Долгорукого разом із половцями на города Мценськ, Спаш та Глухів у 1152 році [1, с. 254]. Існування міста у середині XII століття дозволяє припускати, що його розпланувально-архітектурний уклад почав формуватися приблизно наприкінці XI століття. На думку Юрія Коваленка, центр давньоруського Глухова знаходився у західній частині історичного середмістя: *«Археологічні дослідження дали змогу з'ясувати приблизне місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів. Дитинець знаходився на мису в районі сучасних вул. Києво-Московської та пров. Пожежного. Укріплений посад обмежувався сучасними вулицями Першотравневою, площею Рудченка, площею старого ринку (район пам'ятки історії «Тюремний замок») та вулицею Спартака. Також місто могло мати декілька укріплених охоронних в'їзних форпостів, таких як мис в районі пров. Радянського, що прикриває місто з північного боку, та мис по вул. Красна Гірка (район старого козацького кладовища)»* [2, с. 86].

Разом із Черніговом та Переяславом Глухів пережив монгольську навалу на Русь у 1239 році. У 1352 році у місті вимирає населення через епідемію чуми. Відтак через 200 років після першої згадки Глухів зазнав сильного занепаду. У 1357–1358 роках поселення, яке було у складі Чернігово-Сіверської землі, входить до складу Великого князівства Литовського. З 1503 року Глухів перебуває у володінні Московського царства.

За угодами Деулінського перемир'я 1618 року Глухів у складі Сіверського князівства потрапив в територіальні межі Речі Посполитої, був перейменований на Новий Остріг та отримав Магдебурзьке право [3, с. 224]. Отже, упродовж кількох століть в місті розвинулася розпланувальна структура, а також замок-двір, оборонні споруди, торговиця, храми та крамниці. Натомість, ще у 1623 році Глухів згадується як «спорожніле село» [4, с. 423]. Це визначення засвідчує, що у першій четверті XVII століття економіка та демографічний стан поселення ще не перебували на якісному рівні розвитку.

Перший етап (1640–1685 роки) (рис. 1). Частину Глухова, якою володів Якуб Крентовські, у 1636 році купує новгород-сіверський намісник – каштелян каменецький, староста сіверський та улановський Алєксандр Пясочинські. Королівським указом 1638 року йому віддають землі Войцеха Пустоловського, який володів іншою частиною Глухова [2, с. 87]. На початку 1638 р. Глухів отримує статус селища, а вже у середині того ж року – слободи [4, с. 441]. З огляду на прикордонний статус та інвазійну політику Московського царства, Алєксандр Пясочинські упродовж 1638–1645 років будує на узгір'ї, розташованому на мисі біля річки Есмань, дерев'яний замок-двір, дає назву поселенню Новий Остріг. Роботи з впорядкування міста у 1645–1654 роках продовжили дружина та син Ян Пясочинські. Можна також припустити, що на території замку Алєксандр Пясочинські збудував дерев'яний католицький костелик або каплицю.

Опис Глухова 1654 року засвідчує його поділ на три частини – остріг (город), старосвітське городище (підгороддя) та посад: *«…А город Глухів стоїть на краю річки Усмань на острові біля посаду, на краю річки земляний город. На старосвітському городищі зроблено два земляних вали, біля тих валів два рови; на тому валі надовби … на горі над річкою Усмань на схилі поставлено дубовий остріг, на краю того острога проїзні ворота …біля того острога зроблено рів, а рів на острозі з однієї сторони загороджений колодами, та біля того острога, при землі, зроблено частик, гострокіл дубовий …»* [5].

Опис міста дозволяє опрацювати гіпотези його роз-

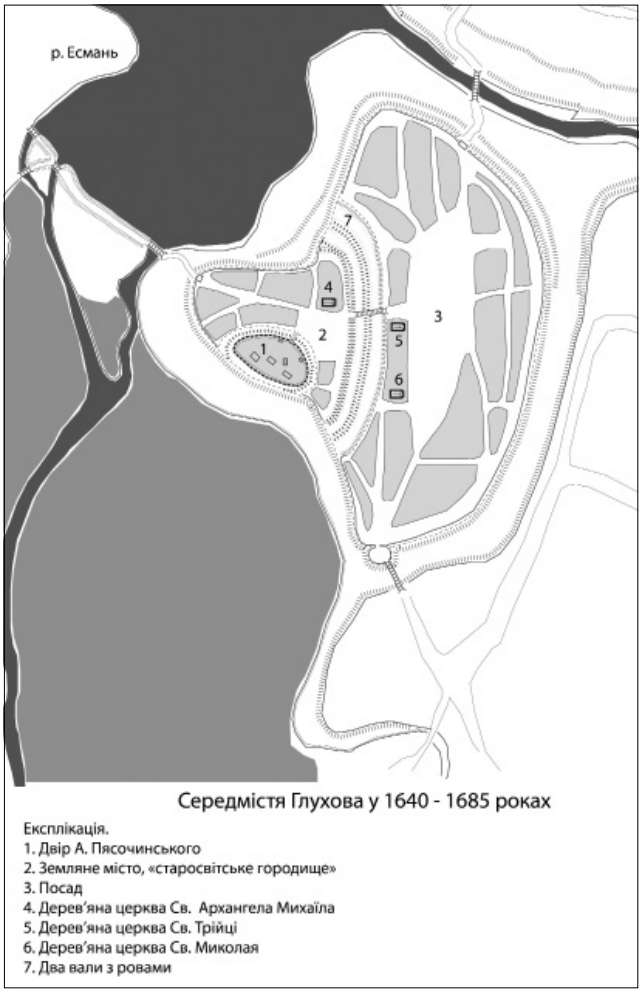

Рис. 1. Середмістя Глухова у 1640–1685 роках. Опрацювання автора

планування у середині XVII століття. Наприклад, Віктор Вечерський висловлює припущення, що глухівський замок розташовувався на давньому городищі, де струмок Починок впадає у річку Есмань, [6, с. 285], а також опрацьовує графічну реконструкцію розпланування Глухова у середині XVII століття [6, с. 293]. Натомість Юрій Коваленко, ґрунтуючись на результатах археологічних досліджень, піддає сумніву цю гіпотезу [7, с. 44]. Також історик робить роз'яснення щодо *«частика – загострених дубових кілків, встановлених на бермі, та надовбів – обрубків колод, вертикально вкопаних у землю в шаховому порядку»* [7, с. 44].

Глухів до середини XVII століття пройшов 600-літній шлях формування. Відтак і відповідь варто шукати у давніх поселеннях подібного типу. Наприклад, у містах – Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Ромни та Остер. Для цих міст спільним є тридільний поділ: на мисі розташований дерев'яний город, до нього примикає та частково оточує підгороддя, опісля дугою розташовується посад. При візуальному аналізі карт Глухова 1724 та 1746 років особливо примітним є розташовані дугою два ряди кварталів забудови, що знаходяться у південно-східній частині середмістя, між плоскогір'ям Успенського жіночого монастиря та Путивльською брамою, а також фрагмент незасипаного рову біля церкви Архангела Михаїла. Згадані деталі є прикметами існування на цьому терені двох дугоподібних валів та ровів. Результати аналізу створили підґрунтя для опрацювання схеми містобудівного розпланування другої половини XVII століття.

Дерев'яна церква Архангела Михаїла, згадана у описі 1654 року, розташовувалася на території старосвітського городища. У 1692 році на північ від дерев'яної церкви майстер Матвій Єфимів зведе мурована старанням стародубського полковника Михайла Миклашевского та уповноваженими «значкового товариства» [8]. Мурована церква Архангела Михаїла зафіксована на плані Глухова 1724 року. Тому, на схемі розпланування Глухова вона показана неподалік виїзду із «старосвітського городища», оскільки ділянки, на яких перебудовують храми, тривало перебувають у церковній власності. Соборна дерев'яна церква Святої Трійці була збудована в західній стороні площі Ринок у 1657 році [9]. Неподалік від неї розташовувалася дерев'яна церква Святого Миколая, збудована, ймовірно, наприкінці 1650-их років.

Присутність рову перед посадом засвідчена учасниками січневої облоги 1664 року. Так, у другому листі 8 лютого 1664 року Гротуса до Любомирського занотовано, що *«місто (Глухів) забезпечене добрим розташуванням, валом та глибоким перекопом…»* [10, с. 141]. Імовірно, що у цей час в середмістя Глухова можна було потрапити лише через три брами – Київську, Путивльську та Білополівську. Путивльська брама була вирішена у формі земляного барбакану (мурованні барбакани були у Кракові, Львові, Підгайцях, Гусятині та ін.). Московська брама не існувала, оскільки вона була дуже вразливою на цій ділянці оборони. Недаремно зі сходу неодноразово та безперспективно Глухів штурмувало військо польського короля Яна II Казимира. На осі Путивльської та Білополівської вулиць простягалася нерегулярна веретеноподібна ринкова площа. Глибокий рів та вал посаду був створений у час розбудови міста Алєксандром Пясочинським, адже в описі 1654 року записано, що Глухів стоїть на острові. А от два вали старосвітського городища найімовірніше походять з XII століття. Згідно оборонної логіки внутрішній вал «старосвітського городища» був вищим від зовнішнього (багаторядові вали були у Галичі, Пліснеську, Василькові, Путивлі та ін.).

Другий етап (1685–1749 роки) (рис. 2). У 1665 році згорає дерев'яний замок Алєксандра Пясочинського [11]. На замчиську у 1686 році гетьман Іван Самойлович розпочав будувати кам'яну Успенську церкву [12]. Пізніше, у 1690-х роках, навколо церкви Успіння Пресвятої Богородиці розбудовується Глухівський жіночий монастир [13, с. 27]. У 1694 році будують трапезну церкву Різдва Христового [2, с. 87]. У 1693–1695 роках на місці дерев'яної будують мурованну церкву Святого Миколая [14]. У 1717 р.

Рис. 2. Середмістя Глухова у 1685–1749 роках. Опрацювання автора

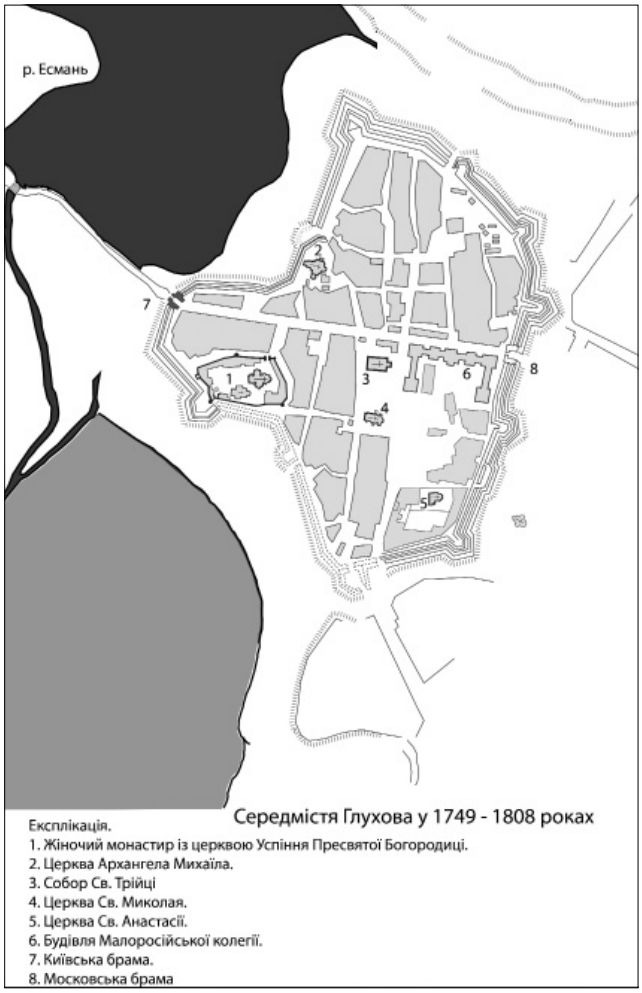

Рис. 3. Середмістя Глухова у 1749–1808 роках. Опрацювання автора

старанням пані гетьманової Анастасії Скоропадської споруджують муровану церкву Святої Анастасії [15, с. 31].

У 1702 році місто вже було добре укріплене, з гарними церквами, будинками, крамницями та ратушею [16, с. 9]. Данський дипломат Юст Юль у червні 1711 року відвідав Глухів і описав його так: *«Місто оточене досить міцним валом та сухим ровом, але гармат у ньому майже немає»* [17]. Отже, ці свідчення вказують на те, що система фортифікації Глухова, зафіксована на карті 1724 року, почала формуватися наприкінці XVII століття. Аналізуючи картографічний матеріал, Юрій Коваленко зазначає: *«З планів першої половини XVIII ст. дізнаємося про розташування адміністративних будівель та великих будинків козацької старшини. У центральній частині міста знаходились вищезгадані будівлі Успенського монастиря, мурованої Михайлівська та Миколаївська церкви, дерев'яні Варваринська, Троїцька, заградська (за межами фортеці) Спасо-Преображенська церкви»* [2, с. 88].

Протягом 1708–1722 років у Глухові містилася резиденція гетьмана Івана Скоропадського, в 1722–1724 роках – наказного гетьмана Павла Полуботка, [3, с. 224], з 1727 по 1734 роки – гетьмана Данила Апостола. У південній частині площі Ринок розташовувався двір гетьмана Івана Скоропадського, [18, с. 118–121], який згодом перейняв і значно розбудував Данило Апостол [19, с. 4–12]. У 1730 році в одній з будівель середмістя відкривають «Школу співу та інструментальної музики». Подібна школа була відкрита у Стародубі старанням гетьмана Івана Мазепи-Колединського. Пожежа 1732 року знищила дерев'яні фортечні вежі та підйомні мости [7, с. 46]. На карті 1746 року накреслено мости біля Київської, Путивльської, Московської брам і немає жодної дерев'яної вежі.

У цей період було сформовано основну містобудівну композиція Глухова: впорядковано головні вулиці та врегульовано площу Ринок, утворено квартали забудови та закладено місця панівних в образі середмістя храмів, розбудовано фортифікації та п'ять брам. 1746 року військовий інженер Даниїл Де Боскет опрацьовує план реконструкції оборонної системи Глухова. Володимир Ленченко слушно зазначає: *«Як свідчить план, на той час місто мало архаїчне розпланування з численними звивистими вуличками й провулками, що окреслювали своєрідні квартали, щільно забудовані громадськими й приватними дворами, житловими будинками й господарськими спорудами.*

На плані позначено 5 міських воріт (Київські, Московські, Путивльські, Білополівські, Михайлівські), вартівні біля воріт, Успенський дівочий монастир, 9 церков (8 мурованих, 1 дерев'яна), гетьманський двір, військову і гарнізонну канцелярії, муровані погреби-скарбниці, торгові ряди, крамниці, інші будівлі» [3, с. 226]. Пожежа 27 травня 1748 року цілком знищила дерев'яну забудову середмістя Глухова [3, с. 226].

Третій етап (1749–1808 роки) (рис. 3). У 1749 році під керівництвом мінера київського інженерного корпусу Юхима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Московська і Путивльська [2, с. 88]. Після знищення 1748 року Сенат відрядив із Москви до Глухова архітектурного гізеля Івана Мергасова, який опрацював план актуального стану середмістя, знищеного пожежею. В проекті пропонувалося виконати регуляцію вулиць, а також створення прямої широкої дороги від Київських до Московських воріт.

Реалізація проектів відбувалася швидкими темпами. Всередині липня 1751 року Кирило Розумовський прибув з великим почтом і сім'єю до Глухова, де й відбулися пишні елекційні урочистості з нагоди обрання його гетьманом [3, с. 227]. У 1752 році за поданням Кирила Розумовського створили «Експедицію з будівництва міст Глухова і Батурина», яка займалася будівельними справами двох гетьманських столиць [3, с. 225]. На плані середмістя 1765 року, укладеного квартирмейстером Магнусом фон Ренне, зафіксовано дев'ять бастіонів в оборонному периметрі середмістя, мурована Троїцька церква, яка на той час ще будувалась, поряд з нею – мурована Миколаївська з дерев'яною дзвіницею. Посередині зменшеної головної площі навпроти Миколаївської церкви розташовано центральну міську криницю. На тій площі навпроти Троїцької церкви містилася будівля генеральної військової канцелярії, на схід від неї – скарбова канцелярія або скарбниця. У південно-східному куті фортеці позначено мурована церкву Святої Анастасії. У південно-західній частині глухівської фортеці вирізнявся комплекс Успенського дівочого монастиря, оточений мурованою стіною. Сотенна канцелярія розташовувалася на києво-московському тракті з північної сторони монастиря. Поряд із західною межею фортечних укріплень знаходилась Михайлівська мурована церква зі старою дерев'яною дзвіницею; у північному куті фортеці, неподалік північного бастіону – двір генерального писаря Туманського [2, с. 88].

У 1766–1769 роках за проектом Андрія Квасова збудували муровані Київську і Московську брами [20, с. 314]. У 1774–1782 роках триває будівництво архітектурного комплексу Малоросійської колегії, розташованої біля Московської брами. Навпроти неї у північній стороні тракту Київ-Москва будують двоповерховий комплекс торгових рядів з підсінням. Опис середмістя Глухова 1779–1781 років фіксує наступні архітектурні об'єкти: *«Місто Глухів, постійна резиденція головнокомандувача Малою Росією, у якому є Малоросійська Колегія, Генеральний суд, канцелярія малоросійської скарбниці, генеральна малоросійська рахункова комісія та інші нижчі присутственні місця. Це місто розташоване по обидвох сторонах річки Есмані, які належать до фортеці, що розташована на рівній місцині, оточеній земляним валом з двома кам'яними воротами. У цьому місті та на передмістях: 6 кам'яних церков, 3 дерев'яні. У середині фортеці дівочий монастир, оточений кам'яною огорожею, у ньому кам'яна церква, а решта будівель дерев'яні.*

У фортеці міста Глухова: великий казенний триповерховий кам'яний будинок генерал губернатора. На нижньому поверсі генеральний суд, генеральна малоросійська рахункова комісія, канцелярія малоросійського скарбу, земський суд, Глухівський комісаріат, архів. Старий казенний кам'яний будинок, у якому військова комісія та Глухівське сотенне правління. Казенний, збудований за взірцем, двоповерховий кам'яний будинок, у ньому кімната похідної канцелярії його величності пана генерал фельдмаршала сенатора та кавалера різних орденів, графа Петра Олександровича Румянцева-Задунайського, там же перебуває пан полковник Боур.

Казенні дерев'яні будинки: 1) у якому перебуває пан полковник граф Капуанин; 2) аптекарський будинок, у якому розташовується Глухівська аптека; 3) у якому в минулому був Глухівський земський суд та квартирує дружина померлого надвірного радника Іванова.

Партикулярні будинки: 1) пана дійсного статського радника та члена Малоросійської колегії Василя Григоровича Туманського; 2) Бунчукового товариша Степана Кулябки, у якому перебуває пан надвірний радник та член малоросійської колегії; 3) приїжджий примір майора Оболонського; 4) полкового судді та екзекутора скарбниці малоросійської канцелярії Марченка; 5) колезького асессора Лусти; 6) дружини померлого полкового осавула Романовського; 7) військових канцеляристів Федора та Василя Яценків; 8) регістратора малоросійської колегії Полошковського; 9) протопопа Юзефовича; 10) колезького канцеляриста Дарковського; 11) приїжджий будинок бунчукового товариша Глухівського комісара Магеровського; 12) Петропавлівського монастиря; 13) Миколаївського священника Луки; 14) купця Карнаухова; 15) бургомістра Ревуцького; 16) архіваріуса Кедровського; 17) колезького канцеляриста Раєвського; 18) значкового товариша Шепеля; 19) військового товариша Гната Малченка; 20) померлого полкового судді Пясоцького; 21) померлого колезького канцеляриста Галяховського; 22) значкового товариша Кирила Малченка; 23) сотенного осавула Дейнеки; 24) військового канцеляриста Поручки; 25) дружини померлого священика Глухівського монастиря; 26) бунчукового товариша Давидовича; 27) значкового товариша Войцеха; 28) полкового судді Мирковського; 29) полкового осавула Родіонова; 30) полкового осавула Папиримського; 31) титулярного радника та члена генерального суда Васильківського; 32) грека Мозолева; 33) винайманий будинок колезького асессора Карпики; 34) вдови підскарбового Маркевичевої; 35) Михайлівського священи-

ка Яхневича; 36) возного Максимовича; 37) Глухівського жителя Григорія Камарешева; 38) адвоката Ситенського; 39) винайманий будинок майора Якова Скоропадського; 40) адвоката Калиновського; 41) колезького канцеляриста Константиновича; 42) колезького канцеляриста Шнурчевського; 43) померлого полкового судді Олдаховського; 44) військового товариша та глухівського отамана Смовдиревського; 45) колезького канцеляриста Василя Константиновича; 46) регістратора Винди; 47) протопопа Галяховського; 48) військового канцеляриста Біляївського; 49) військового канцеляриста Романа Заруцького; 50) грека Гажія; 51) приїжджий будинок військового товариша Приблуди; 52) колезького канцеляриста Гречинського; 53) значкового товариша Гриневича; 54) шинковий будинок полкового осавула Папиримського; 55) військового товариша Клочка; 56) козака Клочка; 57) значкового товариша Винокурова; 58) колезького канцеляриста Толстого; 59) сурмача Родіонова; 60) колезького канцеляриста Степана Яценка; 61) шинковий будинок; 62) колезького канцеляриста Федора Яценка; 63) шинковий будинок. На території фортеці у підпорядкуванні глухівської ратуші було 33 двори, 36 хат; різночинних для винайму 8 дворів, 12 хат, 2 шинки» [21, с. 435–436].

У 1802–1808 роках, за наказом генерал-губернатора Малоросії князя Алексея Куракіна, були знівельовані вали та глибокі рови середмістя [2, с. 90].

У результаті дослідження визначено передумови та три головні етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях: перший етап – 1640–1685 роки, другий – 1685–1749, третій – 1749–1808. На основі аналізу картографічного матеріалу опрацьовано графічні схеми етапів містобудівного укладу середмістя. Висновки статті потребують перспективного підтвердження археологічними розвідками, а також опрацюванням окремих проектів музеєфікації та відзнакування втрачених особливо важливих для середмістя Глухова архітектурно-містобудівних складових – старосвітського городища, валів та ровів, церков та гетьманського двору, ратуші, полкової канцелярії та малоросійської колегії.

Автор вдячний за допомогу при написанні статті п. Олександру Мірошниченку.

ПОСИЛАННЯ

1. Літопис Руський. – Київ: Видавництво «Дніпро», 1989. – 591 с.
2. Коваленко Ю.О. Дещо про історичну топографію ранньомодерного Глухова // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. / Голова редкол. С.А. Слесарєв. – К.; Глухів: Нац. заповідник «Глухів», 2009. – Вип. 2: Матеріали Восьмої наук.-практ. конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). – С. 86–90.
3. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття / В. Ленченко // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 223–240.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006. – 495 с.
5. Описание малоросийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. – Т. 10. – С. 829–830.
6. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – Київ: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
7. Коваленко Ю. Глухівські фортифікаційні споруди // Сіверщина в історії України. Глухів: Нац. заповідник «Глухів», 2013. – Вип. 6. – С. 42–49.
8. Таранушенко С.А. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків // Пам'ятники історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 79.
9. Киевская старина. 1892. – Октябрь. – С. 52.
10. Wlodzimierz Stanislaw Hr. Broel-Plater. Zbior pamietnikow do dziejow polskich. – Warszawa: Drukarna gazety codziennej, 1859. – T. 4. – 261 s.
11. Южнорусские летописи, открытие и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. I. – С. 38.
12. Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 34.
13. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 2005. – С. 27
14. Пуцко В.Г. Николаевская церковь в Глухове (1693–1695) // Филевские чтения. Вып. X. – М., 2003. – С. 249–262.
15. Ткаченко В. Православна Глухівщина. Історико-культурна спадщина Глухівського краю (вид. друге, перероб. і доп.). – Глухів, 2006. – 256 с.
16. Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710–1711). – М., 1862.
17. Юст Юль «Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом. 1709–1711» (1899) / перевод Ю.Н. Щербачева. – М: Университетская типография. – 336 с.
18. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1898. Вып. IV. – 136 с.
19. Судієнко М. Матеріалы для Отечественой исторіи. – К.: Университетская типография, 1853. – Том 1. – 318 с.
20. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – 588 с.
21. Лазаревська К.О. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. – К., ВУАН., 1931 р. – 592 с.

Рыбчинский О.В. Этапы архитектурно-градостроительной эволюции центра Глухова в XVII–XVIII веках

Статья посвящена истории формирования центральной части Глухова. Определено, что центр города Глухова на протяжении XVII–XVIII веков претерпел три этапа архитектурно-градостроительной эволюции. Благодаря изменениям, центр города Глухова получил ценные градостроительные структурные элементы и обладал уникальными памятниками архитектуры.

Ключевые слова: *этапы эволюции, центр города XVII–XVIII века, градостроительная планировка.*

Rybchynskyi O.V. The stages of architectural and urban development of Hlukhiv downtown in the 17th – 18th centuries

The article is devoted to the history of the formation of the central part of Hlukhiv. It is determined that in the downtown of Hlukhiv during the 17th – 18th centuries there were three stages of architectural and urban development. Due to changes, in the downtown of Hlukhiv received valuable urban structural elements and possessed unique architectural monuments.

Key words: *stages of evolution, downtown in 17th – 18th centuries, urban planning.*

03.02.2019 р.

УДК 94(477.5)528.93:725.963«1747–1752»

Ю.О. Коваленко

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ГЛУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЗГІДНО ПЛАНУ 1747–1752 рр.

У статті дається докладний аналіз одного з варіантів плану Глухівської фортеці, укладеного полковником фортифікації Данилом Дебоскетом у 1746 р.

Ключові слова: *історична топографія, фортеця, експлікація, бастіон.*

Питання історичної топографії будь-якого середньовічного міста, безперечно, має велике значення у вивченні його минулого. Без їх з'ясування неможливо скласти уявлення про щільність забудови та межі міста, його архітектурно-планувальну структуру, кількість населення.

Одним із найважливіших джерел у вивченні цієї проблеми є графічні джерела, що представлені мапами, топографічними планами, малюнками та гравюрами XVII–XVIII ст. Картографічні матеріали є найбільш інформативними, оскільки, крім креслеників, включають експлікації з докладним описом місцезнаходження архітектурних комплексів, садиб і окремих споруд та їх належності певним власникам. Предметом нашого дослідження є історична топографія ранньомодерної фортеці м. Глухова згідно плану 1747–1752 рр.

У першій половині XVII ст. місто почало відроджуватись після кількасотрічного запустіння. До кінця XVII ст. воно перетворилось на добре укріплену фортецю з розвиненою міською інфраструктурою, що дало йому можливість стати на початку XVIII ст. столицею Гетьманщини. Стосовно картографічних джерел із зображенням Глухова, то йому пощастило значно більше, ніж багатьом історичним містам України. Відомо близько півтора десятки планів Глухова та його окремих ділянок. Вони наразі зберігаються в архівах Києва, Чернігова, Санкт-Петербурга, Москви та інших міст.

Найдавнішими відомими картами місцевості, до якої входив Глухів, є карти, укладені французьким інженером і військовим картографом Ґійо́мом Левассе́ром де Бопла́ном. Наприкінці 1630-х – на початку 1660-х рр. під час своїх подорожей він зробив опис України, який витримав кілька перевидань [1, с. 78–104]. Ряд планів Глухова XVIII ст. виконано кондуктором Валленом, Д. Дебоскетом, І. Мергасовим, квартирмейстером Магнусом фон Рене [2, с. 312–314], А. Квасовим [3, с. 47–48].

Одним із найінформативніших документів картографічного характеру, що відображає топографічну картину Глухова до пожежі 1748 р., є проектно-фіксаційний план глухівської фортеці 1746 р. Д. Дебоскета, який зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у м. Москві. Він передбачав реконструкцію земляних укріплень, знесення дворів, садиб, будинків та споруд, прилеглих до укріплень як всередині, так і за межами фортеці. До публікації цього плану неоднозначно вдавався В. Вечерський [4, с. 51, 278, 295, 311], не роблячи його докладного аналізу. В. Ленченко опублікував подібний план авторства інженер-прапорщика Івана Лукомського (молодшого), копію з якого виконав учень Федір Шишкін. Цей план знаходиться у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. В. Ленченко не тільки докладно проаналізував кресленик глухівської фортеці, а й розшифрував та опублікував експлікацію, що знаходилася на плані [5, с. 223–233]. З приміток, зроблених І. Лукомським, видно, що він був не просто копіювальником вже раніше кимось складеного плану, а й особисто оглянув і добре знав глухівську фортецю: «Желтыми линиями значит проект, учиненный инженер-капитан порутчиком Менцелиусом, а красными линиями проект значит, как по мнению моему быть надлежит, по довольному осмотру и знанию оной Глуховской крепости» [5, с. 229].

З метою виконання гіпотетичної реконструкції та всебічного аналізу нами розглянуто копію плану глухівської фортеці 1747 р. полковника від фортифікації Д. Дебоскета, виконану кондуктором Лаврентієм Воробером. Всі вищезгадані плани, вірогідно, є копіями одного оригіналу. Який саме план був зразком для всіх інших – сказати важко. Кресленики повторюються з великою точністю, різняться тільки експлікації. Зіставивши тексти експлікацій плану 1747 р. з РДВІА (м. Москва) з планом, що зберігається у РДІА (Санкт-Петербург), опублікованим В. Ленченком, спостерігаємо ряд розбіжностей у деяких прізвищах та іменах: можливо копія із Санкт-Петербургу була не дуже якісною і окремі імена В. Ленченко не зміг розібрати, розшифрувавши їх невірно. Інші написи, що різняться між собою, тільки доповнюють один одного.

Спробуємо порівняти експлікації плану 1746-го та 1747 рр. У розшифрованому В. Ленченком тексті експлікації плану 1746 р. із РДІА (Санкт-Петербург) у картуші зліва за № 1 значиться двір козака Костянтина Острозького, натомість на експлікації плану 1747 р. з РДВІА (Москва) чітко читається прізвище Костянтина Островського. Далі спостерігаємо наступну розбіжність: персоналії, зазначені на планах під № 3 та № 4, переставлені місцями. Розшифрування В. Ленченка відрізняється від експлікації плану 1747 р., розшифрованого нами. Під № 3 він подає ім'я солдата глухівського гарнізону Никанора Сукіна (у нашому ж випадку – Никифора Сучка); під № 4 у нього значиться двір глухівського гарнізону барабанщика Євсії, у нашому ж варіанті – глухівського гарнізону барабанщика Євстефея Белькова і т. д. У окремих випадках неточності на плані 1747 р. є явними помилками копіювальника XVIII ст. Наприклад, під № 31 значиться кілька дворів, серед яких і двір канцеляриста Військової канцелярії Битборотня. Прізвище читається розбірливо, але, порівнявши з розшифруванням В. Ленченка (план 1746 р.), у якого вказане прізвище Безбородка, можна зробити висновок, що невірним, скоріш за все, є напис на експлікації 1747 р.

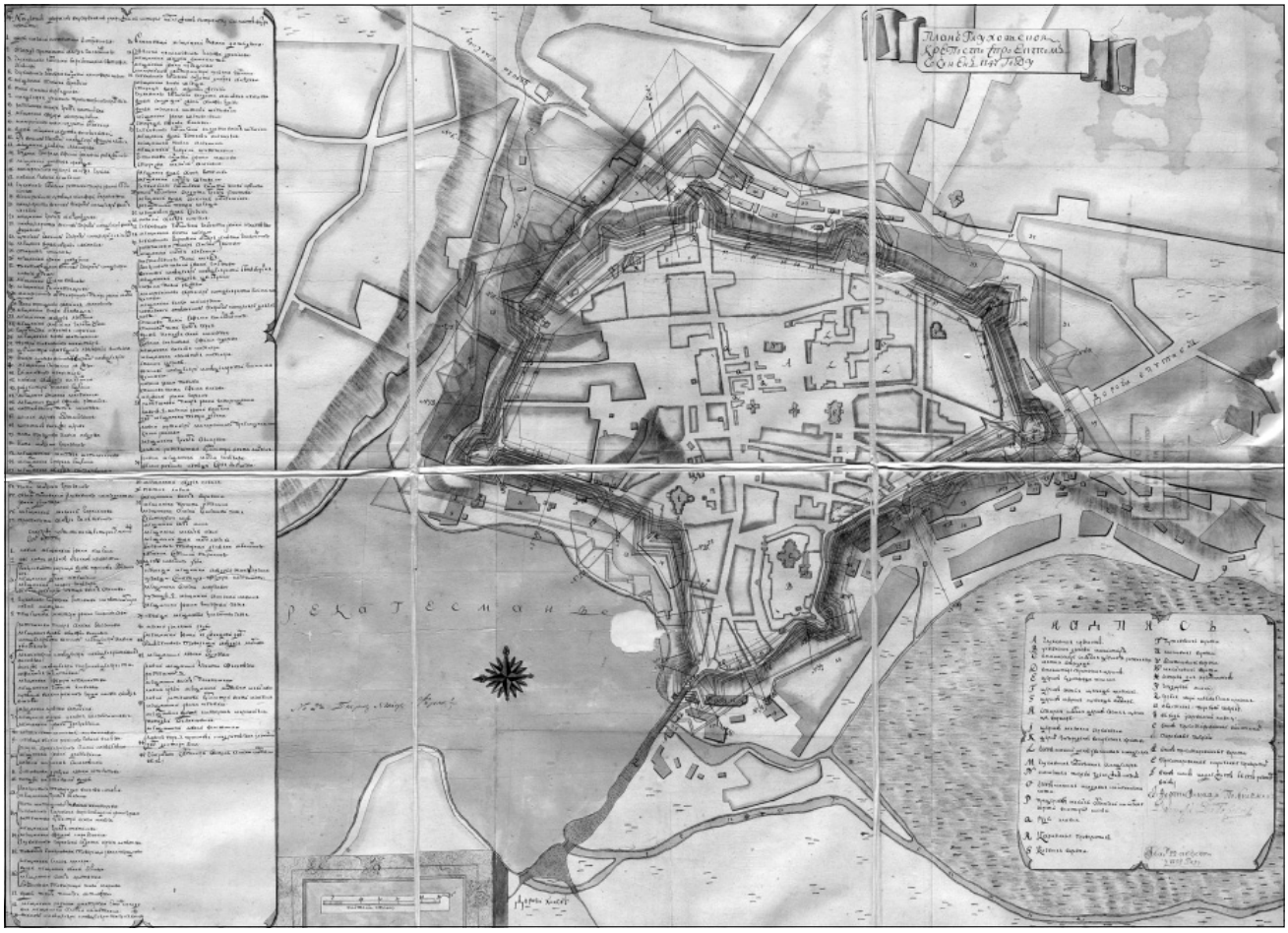

Рис. 1. План глухівської фортеці 1747-1752 рр. полковника від фортифікації Данила Дебоскета.

Щоб не розписувати докладно кожну невідповідність у розшифруванні цих двох експлікацій, подаємо обидва тексти у повному обсязі: перший – розшифрування експлікації плану 1746 р. із Російського державного історичного архіву, виконане В. Ленченком і опубліковане в Українському археографічному щорічнику за 2009 р.; другий – експлікація плану 1747–1752 рр. з Російського державного військово-історичного архіву, розшифрована автором статті.

Експлікація плану глухівської фортеці 1746 р.
Пояснювальні написи у картуші

«Надпись.

A. Глуховская крепость.

B. Успенский девичий монастырь.

C. В монастыре соборная церковь Успения Пресвятыя Бдцы.

D. В манастыре трапезная церковь.

E. Церковь Чудотворца Николая.

F. Церковь Святыя мученицы Анастасии.

G. Церковь соборная Великомученицы Варвары.

H. Старая соборная церковь Стыя Великомученицы Варвары.

I. Церковь Архистратига Михаила.

K. Церковь за городом Воскресения Господня.

L. Гетманской дом и Войсковая канцелярия.

M. Глуховская гарнизонная канцелярия.

N. Каменные погреба з денежною казною.

O. Гетманская кладовая каменная палатка.

P. При церкви Архистратига Михаила каменные ворота, в которых и келья.

Q. Ряды и лавки.

R. При воротах караульни.

S. Киевские ворота.

T. Путивльские ворота.

U. Московские ворота.

V. Белополовские ворота.

W. Михайловские ворота.

Z. Гребля.

X. Острог.

№	Внутри крепости
1.	Дворы казака Костентина Острожского
2.	Огород протопопа Алексея Галяховского
3.	Двор Глуховского гарнизона солдата Никанора Сукина
4.	Двор Глуховского гарнизона барабанщика Евсии
5.	Двор мещанина Беребиля
6.	Двор попа Симона Вербицкого

7.	Канцелярия Глуховского протопопского правления
8.	Двор ратушного писаря Григория Катимьева
9.	Двор мещанина Федора Остроженка
10.	Двор малороссийского ката Кондрата Брагарника
11.	Двор вдовы мещанки Авдотьи Волощиховой
12.	Двор Войсковой генеральной канцелярии судьи Федора Лысенка
13.	Двор мещанина Демьяна Макарова
14	Двор господина генерала Ефима Павловича Рагужинского
15.	Двор мещанина Дмитрия Кривца
16.	Двор малороссийского кухаря Алексея Глухова
17.	Двор казака Ивана Лещенка
18.	Двор глуховского гарнизонного ротного писаря Ивана Горбацкого
19.	Двор великороссийского купца Никифора Баровского
20.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Василия Кулябки
21.	Двор мещанина Григория Александрова
22.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Василия Туровского
23.	Двор [нерозб.] от Войсковой генеральной канцелярии для членов
24.	Двор мещанки вдовы Анисьи Квасыйчки
25.	Двор старосты Николая
26.	Двор мещанина Ивана Давыденка
27.	Двор Войсковой генеральной канцелярии литаврщика Корнея Довбыщина
28.	Двор мещанина Семена Ткача
29.	Двор мещанина Ильи Кийтицкова
30.	Двор Малороссийского артиллерийского писаря Ивана Моугацкого
31.	Двор Троицкого попа Аврама Мицовского
32.	Двор мещанина Якова Блавацкого
33.	Двор мещанина Анисима Городничего
34.	Двор мещанина Андрея Левченка
35.	Двор городничего Леонтия Карандеенка
36.	Двор мещанина Якова Шапошника
37.	Двор Петропавловского монастыря
38.	Двор кравецкого цехмистра Леонтия Яковенка
39.	Двор Войсковой генеральной канцелярии судового писаря
40.	Двор мещанина Ивана Рыжева
41.	Двор Гамалеевского монастыря
42.	Двор казака Андрея Кр[нерозб.]ва
43.	Двор кандуктора Романа Яценка
44.	Двор мещанина Степана Макушенка
45.	Двор мещанки вдовы Авдотьи Ретички
46.	Двор Анастасьевской попадьи Мокиевской
47.	Шпиталь оной же церкви Настасьевской
48.	Школа церкви Настасьевской
49.	Двор Троецкого попа Павла Андреева
50.	Двор попа Максима Гриневского
51.	Двор мещанина Матфея Шапошникова
52.	Двор мещанина Гаврилы Яценка
53.	Двор мещанина Алексея Остапенского
54.	Двор попа Михайлы Гриневского
55.	Огород Глуховского гарнизона подполковника и коменданта Ивана Делямура
56.	Двор мещанина Михайлы Герасимова
57.	Двор протопопа Алексея Галяховского

№	За крепостью по левую сторону Московских ворот
1.	Лавка мещанина Ивана Лещенка
2.	Две лавки, а чьих хозяев, неизвестно
3.	Двор отставного бунчукового товарища [нерозб.], при оном: Двор мещанина Демьяна Лепещенка Двор мещанина Марка Гончара Двор великороссийского купца Василия Сладкова
4.	Двор Глуховского гарнизона отставного цехмистра Кузьмы Медведева
5.	Двор аптечного мастера Павла Челекеевича
6.	Двор ратушного писаря Семена Ешеича Двор мещанки вдовы Савчихи Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Максима Gжибовского Двор Министерской канцелярии канцеляриста Василия Васильева Двор, в оном же канцелярьи подканцеляристы [нерозб.] Захватаева Двор мещанина Федора Музыканстского Двор мещанина Гаврилы Яковлева Двор великороссийского калужского купца Алексея Смакова
7.	Двор мещанина Лукьяна Сапожника Двор мещанки вдовы Галины Шлейчашковой Двор мещанина Павла Драгунченка
8.	Двор мещанина Никиты Михайлова
9.	Двор великороссийского купца Павла Властьевича
10.	Двор артилерийского асаулы Семена Карпеченка Двор мещанина Павла Драгунчина Двор казака Николая Соколовского
11.	Двор отставного драгуна Левона Непочутова
12.	Двор попадьи Настасьевской вдовы
13.	Двор бунчукового товарища Василия Кулябки Двор мещанина Григория Беленка Двор попа Триицкого Павла Никифорова Двор Глуховского гарнизона барабанщика Павла Гурова
14	Двор мещанина Григорья Ступакова Двор мещанина Федора Карабейника Двор Глуховского гарнизона солдата Сергея Матвеева
15.	Пивоварня бунчукового товарища Павла Пероцкого
16.	Двор мещанина Евсея Маляра Двор мещанки вдовы Анны Бубновой Двор мещанина Ксавелия Матвеева Двор бунчукового товарища Якова Маркова
17.	Двор вдовы попадьи Пелагеи Афонасьевой
18.	Двор мещанина Родиона Дмитриева, его ж и солодовня Солодовня мещанина Семена Метника
19.	Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Голяховского
20.	Банница мещанина Павла Давыденка
21.	Двор дьякона Даниловского попа Данилова Двор мещанина Андрея Самойлова Двор мещанина Павла Щербацкого Двор малороссийского квартермистра Якова Звонника

22.	Двор Глуховского гарнизонного попа Дмитрия Алексеева
23.	Двор мещанина Якова Шевца Двор старицы вдовы Авдотьи Чижихи Двор Глуховского гарнизона солдата Алексея Кулешова Двор вдовы салдацкой жены Агафьи Юдихи Двор вдовы мещанина Настасии Шеповалки Двор мещанина Ивана Шеповалова Двор старицы Аксиньи Власовой Двор Глуховского гарнизона салдата Василя Шунийца Двор мещанки вдовы Устиньи Аленички Двор мещанина Павла Алешина Двор мельника Гаврилы Шипошника Двор отставного салдата Маслова Двор сторожа Михайлы Алейникова
24.	Двор мещанки вдовы Анны Вакулихи Двор мещанина Карнея Шаповала Двор Глуховского гарнизона салдата Якова Крюкова Двор Глуховского гарнизона салдата Григория Тиманскова Двор мещанки вдовы Акулины Кардещихи Двор мещанина Петра Клевца
25.	Двор мещанки вдовы Сейчихи
26.	Двор казака Алексея Крынского
27.	Двор Глуховского гарнизона салдата Ивана Игнатьева
28.	Двор мещанина Якова Шевца
29.	Двор Глуховского гарнизона лекаря Демьяна Голякова
30.	Двор ратушнова писаря Семена Иванова Двор мещанина Корнея Ленчинца
31.	Двор Настасьевского попа Моисея Двор бунчуковаго казака Павла Емельянова Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Безбородка Двор мещанина Власа Макаренка Двор мещанина Андрея Цылюрика Двор казака Павла Рыжего Двор Малороссийского артилерии канцеляриста Якима Максимова Двор питейный от Войсковой генеральной канцелярии для членов
32.	Двор штабного попа Григорья Чурова Двор вдовы попадьи Анны Моисеевой Двор казака глуховского Ефима Сидорова
33.	Двор мещанина Василя Котляра Двор мещанина Леонтия Котляра Двор Спасской церкви Двор Войсковой генеральной канцелярии канцеляриста Якима Максимовича Двор казака Павла Павлова Двор Спасского попа Ефима Власова Двор мужика Павла Горелки Двор ратушного писаря Ивана Запощника Две лавки Ивана Вариленка Двор мещанина Петра Дедины Лавка Артиллерии малороссийской приемщика Максима Павлова Двор мещанина Григория Щукарева Лавка ратушного бурмистра Антипа Мангеля
34.	Лавка мещанина Марка Гончара Двор великороссийского купца Сергея Богушева
35.	Двор мещанина Василя Барабина
36.	Двор мещанина Прокопа Редькина
37.	Пустая лавка
38.	Чеботарный ряд Двор мещанина Евсея Маски Двор мещанской вдовы Марии Левчихи Двор бунчукового товарища Демьяна Оболонского Кузница сотника Туранского Цеху ковальского Чуба Кузнеца мещанина Андрея Гончаренка Кузнеца секвестра Федора Козловского Мещанина Семена Кивренова Две кузницы мещанина Анисима Коваля Мещанина Павла Гончаренка зятя
39.	Кузница мещанина Чумейкова зятя
40.	Мясной и соляной ряды
41.	Двор мещанина Павла Нежинского Двор бунчукового товарища Андрея Маркова
42.	Двор мещанина Андрея Семенова
43.	Лавка мещанина Игната Филипова Три лавки ратушные Лавка мещанина Василя Пилипишина Лавка и избы мещанина Максима Михайлова Лавка ратушного бурмистра Осипа Менделя Мещанина Якима Пуговича Мещанки вдовы Катерины Мирошнички Попадьи Михайловской Мещанина Левона Волошнина
44.	Три лавки мещанки Прасковьи Кондальевой Двор Кондрата Бойка
45.	Двор Генерального артилерии асаулы Семена Карпековых

Розшифрування експлікації плану Глухівської фортеці з проектом 1747 року.

№ Надпись дворам внутренным и наружным которые надлежит по проекту сломать внутри крепости

1. Дворы казака Костентина Островского:
2. Агарод пратапопа Алексея Галяховского:
3. Глухавскаго гарнизона барабанщика Евстефея Белькова
4. Глухавскаго гарнизона салдата Никифора Сучка
5. Мещенина Тихана Берибила:
6. Попа Семиона Вербицкова:
7. Канцелярия духовного протопоповского правления
8. Ратушнова писаря Григоря Настасьева:
9. Мещанина Федора Астрощенка:
10. Малоросийскаго ката Кондрата Борчаника:
11. Вдовы мещанки Авдотьи Валощиховой
12. Судьи войсковой генеральной канцелярии Федора Лысенки
13. Мещанина Демьяна Макарова:
14. Гпдина генерала Ефима Ивановича Рагужинского
15. Мещанина Дмитрея Кравца
16. Малоросийского кухаря Алексея Глухова:
17. Казака Ивана Лешенка:
18. Глухавскаго гарнизона ротнова писаря Ивана Горбацкова:
19. Великоросийского купца Никифора Баравкова:
20. Канцеляриста войсковой генеральной канцелярии василя кулябки:
21. Мещанина Григорья Александрова:
22. Канцеляриста войсковой генеральной канцелярии Василя Журавского:
23. Купленной од висковой генеральной канцелярии для членов
24. Мещанки вдовы Аксиньи Кваснички:
25. Старосты Миколая:
26. Мещанина Ивана Давыденка:
27. Политаврщика войсковой генеральной канцелярии Карнея Долбиша:
28. Мещанина Семена Ткача:
29. Мещанина Ильи Книтицкова:
30. Малоросиского артилериского писаря Ивана

Маргацкова:
31. Папа троицкова Аврамия Миновского:
32. Мещанина Якова Блавацкий:
33. Мещанина Андрея Левченка:
34. Мещанина Анисима Гарадничева
35. Гарадничева Левонтья Карнейка:
36. Мещанина Якова Шапошника:
37. Петра павловского монастыря
38. Цехмистра кравецкого Левонтья Яковлева:
39. Писаря судовова войсковой генеральной канцелярии:
40. Мещанина Ивана Рыжева.
41. Гамалеевского монастыря.
42. Казака Андрея Каледника.
43. Индуктора Романа Еценка.
44. Мещанина Степана Макушинка.
45. Мещанки вдовы Ефимьи Ретнички.
46. Настасьевской поподи Моисеевой.
47. Школа церкви настасьевской.
48. Шпиталь оной же церкви.
49. Папа троецкова Павла Андрева.
50. Папа Максима Гриневского.
51. Мещанина Матвея Шипошникова.
52. Мещанина Гаврилы Еценка.
53. Мещанина Алексея Астапенкова.
54. Папа Максима Гриневского:
55. Агарод полковника и глухавскаго каменданта Ивана Делатура:
56. Мещанина Михайлы Гарасимова.
57. Пратапопа Алексея Галяховского.

Снаружи крепости по левую сторону Масковских ворот

1. Лавка мещанина Ивана Лешенка
2. Две лавки а чьих хозяинов неизвестно.
3. Бончуковаго товарища вдовы Просковьи Карпенки кои:
Мещанина Демьяна (?) Лепешенка
Мещанина Марии Ганчара
Великоросийского купца Василья Спаскова:
4. Глухавскаго гарнизона отставнова каптенармуса Казмы Медведева:
5. Пушешнова мастера Ивана Галекевичева:
6. Ратушнова писаря Семена Евсеенкова.
Мещанки вдовы Агафьи Виндовой.
Канцеляриста войсковой канцелярии Павла Дынбровского:
Министерской канцелярии канцеляриста Василя Васильева.
Оной же канцелярии подканцеляриста Афанасья Захватаева (?):
Мещанина Федора Музыкантова.
Мещанина Гаврилы Яковлева.
Купца великоросийского города Калуги Алексея Власова:
7. Мещанина Лукьяна Сапожника.
Мещанки вдовы Домны Шленчашкавой.
Мещанина Ивана Драгунченка.
8. Мещанина Микиты Михайлова
9. Купца великоросийского Ивана Власьева.
10. Асаулы артилериского Семена Капченка.
Мещанина Ивана Драгунченка.
Казака Николая Саколовского.
11. Отставнова драгуна Левона Непо(?)истова
12. Поподьи настасьевской вдовы.
13. Банчуковаго товарища Василья Кулябки.
Мещанина Григорья Беленка:
Папа шатрицкова Ивана Никипорова.
Глухавскаго гарнизона барабанщика Ивана Гурова.
Ратушнова бурмистра Осипа Манзи
14. Мещанина Григорья Ступакова.
Мещанина Федора Карабейника.
Глухавскаго гарнизона салдата Сергея Лаптева.
15. Пивоварня банчуковава товарища Ивана Пероцкова.
16. Мещанина Алексея Маляра.
Вдовы мещанки Анны Бебковой.
Мещанина Савелья Матвеева.
Бачуковава товарища Якова Маркова.
17. Вдовы поподи Палагеи Астафьевой
18. Мещанина Радиона Дмитреева ево ж и солодовня мещанина Семена Наметника.
19. Войсковой канцелярии канцеляриста Голяховского
20. Виннитца мещанина Ивана Давыденка.
21. Дьякона николаевского Иосифа Данилова.
Мещанина Андрея Самойлова.
Мещанина Ивана Курбацкова.
Малоросийского квартермистра Лукьяна Звонника.
22. Глухавского гарнизона салдата Дмитрия Алексеева.
23. Мещанина Якова Шевца.
Старицы вдовы Авдотьи Жучихи.
Глухавскаго гарнизона салдата Алимпия Кулешева.
Вдовы салдацкой жены Агафьи Едихи.
Вдовы мещанки Настасьи Шеповалки.
Мещанина Ивана Шеповаленка.
Старицы Ефимьи Власовой.
Глухавскаго гарнизона салдата Василья Шушина.
Мещанки вдовы Устиньи Алейничихи.
Мещанина Павла Алейника
Мещанина Гаврилы Шипошника
Отставнова салдата Ивана Маслова.
Сторожа Михайлы Алейника.
24. Мещанки вдовы Анны Батулихи.
Мещанина Карнея Шеповала.
Глухавскаго гарнизона салдата Якова Крекова.
Того ж гарнизона салдата Григорья Игнатова.
Мещанки вдовы Акулины Карнейшиной.
Мещанина Петра Шевца.
25. Мещанки вдовы Сейчихи.
26. Казака Алексея Конопля.
27. Глухавского гарнизона габоиста Ивана Игнатьева.
28. Мещанина Осипа Шевца.
29. Глухавскаго гарнизона лекаря Демьяна Галяковскаго

30. Ратушнова писаря Семена Иванова.
Мещанина Карнея Лейчинка.
31. Настасьевского попа Моисея
Банчуковаго казака Ивана Емельянова.
Войсковой канцелярии канцеляриста Бытборотня [Безбородка].
Мещанина Андрея Цилюрика.
Казака Павла Рыжева.
Малоросийскаго артилерии канцеляриста Екима Максимова.
Мещанина Власа Макаренка.
Купленной от войсковой генеральной канцелярии для членов.
32. Спаскова папа Ефима Палагшсковскаго
Спаскова ж папа Григорья Гурия.
Вдовы поподьи Анны Маисеевой.
Казака сначковова Ефима Сидорова.
33. Мещанина Василья Катлера.
Мещанина Левонтья Катлера.
Спаской церквы.
Войсковой канцелярии канцеляриста Екима Максимовича.
Казака Ивана Павлова.
Спаскова папа Ефима Власова.
Мужика Ивана Гарелки.
Ратушнова писаря Ивана Запорощинка.
Лавок 2 казака Ивана Василенка
Двор мещанина Петра Дедина (?).
Лавка артилерии малоросийскаго приемщика Максима Иванова.
Мещанина Григорья Сечкарева.
Лавка ратушнова бурмистра Осипа Манзеля.
34. Лавка мещанина Марка Ганчара.
Великоросийского купца Сергея Баушева.
35. Мещанина Андрея Коваля.
36. Пустая лавка.
37. Мещанина Василья Баравика.
Мещанина Прокопа Ретника.
Мещанина Семена Гуменкова зятя.
38. Чебатарской ляд.
Мещанина Евсея Маски.
Мещанина Михайлы Левка.
Мещанки вдовы Марьи Левчихи.
Бачуковаго товарища Демьяна Абалонского.
Кузница сотника Туранского.
Цеха ковальского изба.
Кузница мещанина Андрея Тане(?)уренка
Кузнеца секлетаря Федора Казловскаго.
Мещанина Семена Лавренова.
Кузниц 2 мещанина Анисима Каваля.
Мещанина Ивана Ганчерова зятя.
39. Кузница мещанина Гумянкова зятя.
40. Мясной и саляной ряды.
41. Мещанина Ивана Нежинцова двор
Банчуковаго товарища Андрея Маркова.
42. Мещанина Левона Андреева.
43. Лавка мещанина Игната Филипьева.
Ратушные 3
Мещанина Василья Пилипишина.
Лавка и изба мещанина Мартына Михайлова.
Лавка ратушнова бурмистра Менезеля.
Мещанина Ивана Пуговича.
Мещанки вдовы Катерины Мирошнички.
Поподьи михайловской.
Мещанина Левона Волошкина.
44. Лавок три. 3. Прасковьи Кандратьевой и Ляшанки
Две доктора Бока.
45. Генерального артилерии асаулы Семена Карпековых.

Надпись

A Глухавская крепость.
B Успенской девичей манастырь.
C В манастыре саборная церковь успения святыя Богородицы:
Д В манастыре трапезная церковь.
E Церковь чудотворца Николая.
F Церковь святыя мученицы Анастасии.
G Церковь соборная мученицы Варвары.
H Старая соборная церковь святыя мученицы Варвары.
J Церковь Михаила архангела.
K Церковь за городом воскресения Христова.
L Гетманской дом и войсковая канцелярия.
M Глухавская гарнизонная канцелярия.
N Каменныя погреба з денежной казной.
O Гетманская кладавая каменная палата.
P При церквы Михайлы аргангела каменные ворота в которых и келья.
Q Реды и лавки.
R Караулные при воротах.
S Киевския ворота.
T Путивльские ворота.
U Московские ворота.
V Белополовские ворота.
W Михайловские ворота.
X Острог для арестантов.
Y Государевы млины.
Z Гребля и гора называемая красная.
a В бастионе пороховой погреб.
b Выходы и провалены на валу.
c Вновь проектированные в бастионах пороховые погреба.
d Вновь проектированные ворота.
e Проектированные караульные при воротах.
f Вновь как надлежит быть интервал.

От фортификации полковник Данила Дебоскет
Глухов 22 августа 1752 году.
Копировал кондуктор Лаврентей Ворабер.

Як же виглядала глухівська фортеця наприкінці першої половини XVIII ст.? Згідно плану 1747–1752 рр. місто мало

розпланування зі звивистими вулицями й провулками. Своєрідні міські квартали були безсистемними, щільно забудованими громадськими, приватними та господарськими спорудами. На плані позначено 5 фортечних брам: Київську, Михайлівську, Білополівську, Московську та Путивльську. Київська, Московська та Путивльська брами були споруджені у розривах між лінією валу, а Білополівська і Михайлівська – як підземні проходи у товщі насипу. Крім основних воріт на плані позначені і другорядні невеликі проходи, які також знаходилися у товщі валу. Згадка про них є у архівній справі «Дело о починии башен калиток и мостов в Глухове имеючихся» [6, арк. 1–40]. Всередині фортеці розташовувалися Успенський дівочий монастир, 7 православних храмів, гетьманський будинок з військовою канцелярією, гарнізонна канцелярія поряд з гетьманським двором, мурований погріб із грошовою казною, гетьманська кам'яна скарбниця, торгові ряди і крамниці [5, с. 226]. Навколо фортеці фіксуються лінії земляних укріплень з одинадцятьма бастіонами. Завдяки тому, що карта виконана у кольорі, добре розрізняються елементи фортифікації: бежевим кольором виділений вал, поряд з ним зеленим кольором виокремлена берма. У декількох місцях вона позначена з обох боків валу. Рожевим кольором виділені кам'яні споруди. У південному куті фортеці, поряд з Путивльською брамою, знаходилося невелике земляне укріплення на зразок барбакану. З боку заплави р. Есмані фортеця мала природні ескарповані схили, а з напільного боку проходив оборонний рів, через який були прокладені три дерев'яні мости. Найдовший міст простягався від Київської брами через русло р. Есмані у напрямку шляху на Київ, другий був перекинутий через рів біля Московської брами у напрямку московської дороги, третій знаходився біля південного барбакану і простягався через рів у напрямку дороги на Путивль. У бастіоні з південно-східного боку фортеці, розташованому неподалік Анастасіївської церкви, розміщувався дерев'яно-земляний пороховий погріб. Крім адміністративних та культових споруд всередині фортеці знаходилася значна кількість приватних будинків канцеляристів, писарів Генеральної військової канцелярії, бунчукових і значкових товаришів, солдатів (у тому числі і відставних) і офіцерів глухівського гарнізону, російських купців, ремісників різних цехів, священнослужителів, судових чиновників, козаків, міщан, а також торгові ряди, крамниці та інші будівлі.

Стисла характеристика приватної забудови дає можливість виокремити ділянки, які належали представникам української еліти періоду Гетьманщини. Так у фортеці при виході з Московської брами, ліворуч від неї, розташовувався двір козака Костянтина Островського та город глухівського протопопа Олексія Галяховського, далі – будівлі острогу. Поблизу північного бастіону, ліворуч Білополівської фортечної брами, знаходився будинок малоросійського ката Кіндрата Борчаника (?). У північно-західному куті фортеці розташовувалась садиба судді військової генеральної канцелярії Федора Лисенка. З півночі на південь від північно-західного кутового бастіону і до Михайлівської брами в один ряд йшли садиби міщанина Дем'яна Макарова, генерала Єфіма Рагужинського, міщанина Дмитра Кривця, малоросійського кухаря Олексія Глухого, козака Івана Ляшенка, ротного писаря глухівського гарнізону Івана Горбацького та російського купця Никифора Боровкова. Садиба останнього знаходилась напроти входу в Михайлівську браму. Праворуч від неї розташовувався двір канцеляриста Генеральної військової канцелярії Василя Кулябки. Поряд на невеликому мисовому виступі стояла Михайлівська церква з окремими мурованими спорудами дзвіниці та воріт з келією. Праворуч від храму йшла садиба канцеляриста Генеральної військової канцелярії Василя Журавського. Ліворуч від входу у Київську браму знаходився двір вдови Оксинії Кваснички, праворуч – старости Миколая. Поряд з ним уздовж валу в ряд йшли садиби міщанина Івана Давиденка, политаврщика Генеральної військової канцелярії Корнія Довбиша, міщанина Семена Ткача та міщанина Іллі Книтицького. Наступну ділянку займав комплекс Успенського дівочого монастиря, обнесений мурованою стіною, з кам'яними собором Успіння Пресвятої Богородиці та трапезною церквою. За монастирем уздовж південно-західного валу фортеці простягались садиби малоросійського артилерійського писаря Івана Моргацького, священика Троїцької церкви Аврамія Миновського, міщан Якова Блавацького, Андрія Левченка, Онисима Городничого, городничого Леонтія Корнійка, міщанина Якова Шапошника, Петропавлівського монастиря, цехмістра кравецького цеху Леонтія Яковлева та судового писаря Генеральної військової канцелярії (ім'я не вказане). Між південним і південно-східним бастіонами розміщувалися двори міщанина Івана Рижого, Гамаліївського монастиря, козака Андрія Каледника, індуктора Романа Яценка, міщанина Степана Макушенка та міщанки вдови Єфимії Ретничихи. Від південно-східного бастіону до московських воріт йшли двори попаді Анастасіївської церкви Моісеєвої, школи та шпиталю Анастасіївської церкви, священика Троїцької церкви Павла Андрєєва, священика Максима Гриневського, міщан Матвія Шапошникова, Гаврила Яценка, Олексія Остапенкова, город глухівського коменданта, полковника Івана Делатура, міщанина Михайла Герасимова та протопопа Олексія Галяховського.

Повний аналіз садиб, які розташовувались за межами фортеці, ми не робитимемо. Зупинимося лише на тих, які, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу. За межами фортеці ліворуч від Московської брами знаходилась садиба відомого майстра-ливарника Івана Горлякевича, який у 30-х роках XVIII ст. виконував обов'язки глухівського військового людвисара [7, с. 70]. Дзвін його роботи знаходився на дзвіниці церкви св. Іллі у м. Коропі [8, фот. 423]. Вірогідно до людвисарського виробництва був причетний і малоросійський квартирмейстер Лук'ян Звонник, садиба якого розташовувалась біля підніжжя фортеці з південно-західного боку. Велика земельна ділянка за

фортечними укріпленнями ліворуч дороги на Путивль належала канцеляристу військової канцелярії Безбородьку (прізвище в експлікації вказане невірно, а ім'я відсутнє). При виїзді з Московської фортечної брами праворуч дороги на Москву була садиба генерального артилерійського осавула Семена Карпеки.

На план, крім існуючої на момент його створення топографічної картини, був нанесений кресленик гіпотетичної реконструкції глухівської фортеці, який так і не був утілений у життя у зв'язку зі знищенням міста пожежею 1748 р. [5, с. 226].

План глухівської фортеці 1746 року є важливим інформаційним джерелом не тільки суто топографічного характеру. Він також відображає соціальну топографію центральної частини міста другої чверті XVIII ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Гийом Левассер де Боплан. Описание Украины. – М., 2004. – 576 с.
2. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – 586 с.
3. Юрченко С.Б. Маловідоме креслення перепланування центральної частини Глухова авторства Андрія Квасова // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 47–49.
4. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – 350 с.; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – 592 с.; Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.; Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – 586 с.
5. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. Т. 16/17. – С. 467–474.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. №4839, 40 арк.
7. Коваленко Ю.О. Глухівські гармати XVII–XVIII ст. // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали четвертої науково-практичної конференції). – Глухів, 2005. – С. 70–74.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 278, № 651 (367–553). – 339 карт. 1542 фот. 5 негат.

Коваленко Ю.А. Историческая топография Глуховской крепости согласно плана 1747–1752 гг.

В статье дается подробный анализ одного из вариантов плана Глуховской крепости, составленного полковником фортификации Даниилом Дебоскетом в 1746 году.

Ключевые слова: *историческая топография, крепость, экспликация, бастион.*

Kovalenko Yu.A. Historical topography of Hlukhiv fortress under the plan of 1747-1752

The article provides a detailed analysis of one of the versions of the plan of Hlukhiv fortress, compiled by the colonel of the fortification Danyl Debosket in 1746.

Key words: *historical topography, fortress, explication, bastion.*

24.03.2019 р.

УДК 30.2:271(477.52)«1681–1730»

о. Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 1523 (ГЛУХІВСЬКА МІСЬКА РАТУША) ЦДІАК УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ

У статті розглядаються незнані документи з історії Глухівщини XVII–XVIII ст. з фонду 1523 Центрального державного історичного архіву України у Києві, вказано на їх значення як джерела з історії краю.

Ключові слова: *Глухів, Гетьманщина, козацтво, архіви, джерела.*

Серед сотень фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК України) є чимало таких, котрі містять у своєму складі джерела з історії Глухова та Глухівської сотні [1, с. 95]. Відомо, що Глухів протягом майже всього XVIII ст. був столицею Гетьманщини. Досить глянути на фонд 51 (Генеральна військова канцелярія), в якому нараховується майже 3000 справ. Однак фондів, які суто присвячені Глухову, небагато, та й документи збереглися в них не в повному обсязі.

Одним з таких є фонд «Глухівська міська ратуша» (№ 1523). Він нараховує всього 12 справ 1681–1730 рр., а фактично – 11, бо справа № 9 на двох аркушах («Допрос жителів в ратуші про крадіжку в селі Дощенок у козака Ілляшенка» 1719 р.) відсутня. Цей фонд не привертав до себе уваги дослідників, бо тільки окремі його справи поверхово оглядалися ними.

В першу чергу цінною є справа № 1, де знаходяться найбільш ранні п'ять документів 1681–1684 рр. Це виписи з глухівських міських книг, які містять у собі купчі. Вже перший документ справи проливає світло на минуле Сумщини. Мельник з села Шатрище (суч. Япільського р-ну) продає свій млин на ріці Білиці (в наш час ця річка пересихає) самому гетьману Івану Самойловичу. При цьому акті була присутня вся глухівська верхівка: Василь Федорович (Яловицький), сотник глухівський; Сава Яковлевич, отаман городовий; Мартин Василевич, війт; Иван Афанасович та Марко Хоминич, бурмистри; шатринський війт Ісай Паламарник та інші. Оскільки справа стосувалася самого гетьмана, були присутніми й ніжинський полковник Яків Журахівський та ніжинський полковий осавул Михайло Миклашевський. Слід відзначити, що досі каденція глухівського сотника Яловицького визначалася 1678–1680 та 1694–1696 роками [2, с. 55], хоча біля крайніх дат ставилися знаки питання. Тут же бачимо, що він був сотником і у 1681 р.

Не менш важливою є й наступна купча. Оскільки часу між ними пройшло зовсім небагато, то склад міської верхівки залишається без змін, за винятком сотника (випадковість чи відставка?). Зате були присутніми, крім згаданого Михайла Миклашевського, Йосип Мартинович та Андрій Росщина, які обіймали посади відповідно хорунжого та осавула Глухівської сотні. Тут знаходились й інші значні особи: царський стольник Максим Лупандин; ге-

неральна старшина Сава Прокопович, генеральний писар, Костянтин Голуб, генеральний бунчужний, Михайло Вуяхевич, Іван Мазепа, Іван Ломиковський. Були й представники міської верхівки (названі по прізвищах). Ці й подальші купчі проливають світло на механізм місцевого судочинства, певні звичаї, повсякденність тощо.

Третя й четверта купчі датовані 1682 р. У одній з них козаки с. Литвинівки, брати Федоренки, продають озеро, пасіку тощо гетьману Івану Самойловичу; у другій ігумена Спаського монастиря у Глухові Анастасія Бобирчанка продає йому ж монастирську греблю на р. Івоті, два млини, рудню й іншу нерухомість, що прилягає до них. В купчій Федоренків названий Михайло Миклашевський не тільки як осавул Ніжинського полку, але й як ніжинський полковник. Але ж тоді цю посаду обіймав Яків Журахівський. Можливо Миклашевський був тоді наказним полковником? Але швидше тут маємо пропуск в тексті копії. Серед інших названо Кирила Дорофієвича, господаря батуринського замку, верхівку сіл Мутина, Кам'янського, Литвинівки.

П'ята купча (вже 1684 р.) особливо цінна, бо тут говориться про придбання млина на р. Клевень, хутора та іншої нерухомості Іваном Мазепою (ще генеральним осавулом) у глухівців – батька й сина Захара Костянтиновича та Матвія Захаровича. Тут згадується як наказний глухівський сотник Олексій Турянський, і ця його каденція припадає на темні роки в історії глухівського сотництва. Згадуються ті ж, що у попередніх купчих, міські отаман і війт, але бурмистрами є вже інші особи: Ярема Михайлович та Дем'ян Соляник.

Потім маємо хронологічний пропуск: зовсім випали документи 1682–1710 рр. і врешті 1711 р. датована мирова угода між глухівськими жителями, дядьком і племінником, родичами покійних глухівців Писанки та його дружини (№ 3). Вони вирішили залагодити конфлікт за майно без звернення до суду й судової тяганини. Свідками угоди стала глухівська ратушна старшина та значні люди, в т. ч. отаман с. Білопілля (суч. райцентр Сумської обл.). Цікавими є місцеві топоніми, що згадуються при переліку шести полів, які мали припасти Леську Писанченку. Серед них бачимо, зокрема, Сварківську дорогу (село Сваркове лежить під Глуховом, на південь від нього), білополівський вигін.

Наступні документи датовані 1713 та 1717 роками. Перший (№ 10) з них (купча) стосувався купівлі, в якій брали участь підполковник російської армії Анненков, його людина Антон Татаринов, з одного боку, і конотопський сотник Григорій Костенецький (в документі він чомусь названий Казаревим) та козак Гнат Мойсієнко, з іншого. Другий (№ 11) документ – боргове зобов'язання, яке дав глухівець Яків Михайлович. Їдучи до Петербурга із жінкою Марією (в дівоцтві Шликевич) через Сєвськ, він позичив у місцевого священика 20 рублів сріблом, які мав віддати його тесть Самійло Шликевич.

Значно краще представлені в фонді 20-ті роки XVIII ст. У першому з документів 1723 р. (№ 7) містяться свідчення у глухівській ратуші жителя Алтинівки (село суч. Кролевецького р-ну) кравця Григорія Петроківця. Будучи на травневому ярмарку в Конотопі (в день св. влкмч. Георгія), він продав якомусь цигану власноруч пошиті речі й виторгуваними грішми розплатився за борг односельцеві Ґанжі. Але наступного дня той повернув їх і поскаржився міському отаманові, через що бідного кравця ув'язнили в Глухові (очевидно за підозрою у фальшуванні грошей). Чим закінчилася ця справа – невідомо. Зазначимо, що в документі фіксується ім'я глухівського ратушного писаря Григорія Бордановського.

Дуже цікавим є документ того ж року (№ 3) – свідчення ченця Рувима в глухівській ратуші. Тут наводяться досить детальні його біографічні дані. Рувим (світське ім'я Роман) був уродженцем Глухова, як і його мати Тетяна «Ющиха». Він ходив до глухівських шкіл (і таких була не одна), але обрав шлях злодія, займався крадіжками, внаслідок чого потрапляв в ув'язнення. Потім він полишив місто і опинився в Свято-Микільському Самарському монастирі на землях Війська Запорозького (біля Самари (суч. Новомосковськ Дніпровської обл.), де й прийняв чернечий постриг. Через деякий час в компанії трьох ченців (ігумен Терентій, постриженик Києво-Межигірського монастиря; ієромонахи Інокентій та Лука, постриженці Самарського монастиря) їздив до Січі. У Великому Лузі над річкою Самаркою він купив срібний церковний лом, перезимував в Самарському монастирі. Навесні наступного року він із згаданими Інокентієм та Лукою вирушив до Києва, маючи подорожну і свідоцтво ігумена щодо срібла. Ченці відвідали Києво-Печерську лавру, побували у лаврських намісника й архімандрита. Тут вибухнув скандал. Намісник пізнав церковне срібло, звелів забити Рувима в кайдани і відіслати до митрополичої кафедри в Свято-Софійському монастирі, де його «з пристрастием» допитували, потім відіслали до Глухова, до гетьмана (*очевидно тут мається на увазі Павло Полуботок – Ю. М., І. Т.*), і посадили у в'язницю. З неї Рувим втік, але був схоплений в Конотопі і знову ув'язнений в глухівській тюрмі. Чим ця справа закінчилася – невідомо. Але думаємо, що Рувим був винним. Про це опосередковано говорить не тільки його минуле, але й втеча з ув'язнення, відсутність вказівок на свідоцтво самарського ігумена Терентія.

1726 роком датовано свідчення отамана Филона Шулуна і війта Євдокима Макаренка села Бачівськ, яке знаходиться на території суч. Глухівського р-ну, щодо односельця Дорофія «Никитина» (№ 2). При цьому вони перерахували його братів та племінників, які були вказані в переписі душ чоловічої статі міста Глухова. Важливо, що згідно цього свідчення всі вони з діда «родимци и жителци села их Бачевска и подленние черкаси», тобто українці. А перед цим вони жили в с. Ольховці, яке знаходиться трохи південніше Хомутівки (на території суч. Росії майже на кордоні з Україною). Ці свідчення підписав «підписок», тобто помічник писаря глухівської ратуш-

ші Іван Пестич. В іншій справі цього ж року міститься чотири документи, пов'язані між собою.

Жовтнем-листопадом цього ж року датована справа № 4, яка складається з чотирьох тематично пов'язаних між собою документів суду глухівської ратуші. В цьому році глухівець Кузьма «Иванов», «бивший щотчик черніговский» їздив очевидно по купецьких справах (торгівля горілкою) в м. Орел. Там він купив сім'ю кріпака Кирея («Кирило Ярмилов сн Миников, житель Орловского уезду, стану Каменского села») з семи душ (Кірей, його дружина Федора, неповнолітні троє синів і дві дочки). Вони були раніше кріпаками поміщика Семена Волобоєва. Але фінансові справи Кузьми були в не найкращому стані – він заборгував значному козаку Глухівської сотні Гаврилу Жураковському 44 рублі. Не маючи змоги стягнути цього боргу і побоюючись, що інші кредитори конфіскують добро Кузьми, Жураковський в селі Полковницька слобода арештував сім'ю Кирея з трьома кіньми і двома возами. Кузьма подав скаргу на ці дії Жураковського. Зі свого боку Жураковський подав до глухівської ратуші «доношение», де викладав свою версію подій. Завершують справу свідчення Кирила, взяті на допиті в глухівській ратуші. Чим завершилася справа – невідомо. Відзначимо, що в ній згадується ім'я глухівського городового отамана Федора Омеляновича.

1728 роком датована чолобитна Катрі «Григориевой», білопільської жительки, до глухівського міського отамана (№ 9). Вона скаржилася на Явдоху, невістку Хвеська Коваля. Її покійний батько (Грицько Серущенко) позичив у Хвеська вісім кіп грошей. Коли прийшов час віддавати борг, то її батько й надалі був у злиднях і за затримку сплати боргу віддав деякі речі. Коли ж сплив і наступний термін, батько мусив передати у тимчасове користування й поле. Потім він помер «з войска пришедши в господу». Вдова, зібравши гроші, ходила до вдови Хвеська (він також помер), але та їй відмовила, посилаючись на те, що це поле було купленим, а не дане в заклад. Але відповідної купчої не показувала. Потім обидві жінки померли. Катря розпочинає новий процес (цього разу проти спадкоємиці Хвеська – Явдохи) і крім скарги представляє свідчення Янка, жителя білопільського, та Данила Марченка. На слідстві в ратуші виявилося, що справа складніша. Явдоха стверджувала, що поле було куплене її свекром, купча й інші документи були викрадені, і представила свідків. Знов залишається неясним результат розгляду справи. Є аргументи на користь Катрі, але й є аргументи на користь Явдохи (зокрема те, що поле є власністю її сім'ї 20 (!) років і що претензії на нього стали пред'являти після того, як стало відомо про крадіжку документів). У цій справі фіксується ім'я писаря Глухівської сотні Михайла Оболонського, названі й прізвища свідків – жителів Глухова, в т. ч. Орини Кирилихи (жінки майже не проходять як свідки в судових справах).

Тільки двома документами представлені 30-ті рр. XVIII ст. Перший з них (№ 6) – «доношение»-скарга Івана на свого брата Якима Різника (можливо тут вказується професія Якима, у такому разі треба читати «різник»), подане до ратуші. Яким позичив у брата 6 рублів і не віддавав боргу. Коли ж брат Іван купив у нього корову за 2 рублі, то не схотів їх віддавати, зараховуючи в борг. Тоді Яким подав на нього чолобитну і брат був ув'язненний. Обурений Іван став вимагати від «старшини ратуша глуховского» знайти брата Якима і доправити на ньому 4 рублі боргу, а в разі несплати кинути його до в'язниці. Тут згадується ім'я Йосипа Квиновича, глухівського війта. Далі в справі на шести аркушах йдуть розрахунки братів (очевидно купців) Семена та Івана, які взяли з дому «в дорогу Сулацкую» (Сулак – фортеця на Кавказі, куди Російська імперія чинила походи, в яких мусили брати участь й частини українських козаків) куфи й барила горілки й гроші, а також їхні розписки.

Наступним 1731 роком датована дарча (№ 12) Марії Костянтинівни Ледорович (Левторович), яка по смерті свого чоловіка Олександра дарує половину свого двору онучкам Марії та Ксенії. Їхньому батькові Федору Карпіці (представнику досить відомого козацького роду з Глухова) вона передала два універсали гетьмана Скоропадського та деякі інші документи на це добро. Іншу половину двору вона залишала собі, а по смерті її мали успадкувати ті ж Марія та Ксенія за умови, що за упокій душі бабусі вони мають передати церквам та монастирям 2000 золотих. Цей документ наступного року було затверджено і записано в глухівські міські книги. Дарча цікава й тим, що її підписали як свідки два священика і три світських особи. Якщо з о. Лук'яном, як і ямпільським сотником Оболонським, все зрозуміло, бо с. Марчихина-Буда знаходиться недалеко від Глухова (на північ від нього), то трохи дивним є поява як свідка о. Іоанна з Лукім'я, що під Лубнами. Так само дивує особа Леонтія Шликевича з Радивонівки (суч. Великобагачанського р-ну Полтавщини). Це може вказувати на походження Марії Ледорович з даного регіону. Ствердження дарчої підписала тогочасна глухівська верхівка: сотник, війт (Яковлів), отаман (Тучанський), бурмистр (Гречка), ратушний писар (Яновский).

Додамо, що окремі документи глухівської ратуші можна виявити в зібраннях Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І Вернадського (далі – ІР НБУВ), зокрема дозвіл глухівської ратуші міському отаману Федору Фененку на збудування комори, який наводимо в додатку під № 5. Все це свідчить, що в результаті активних архівних пошуків можна знайти чимало джерел гетьманських часів, які дозволять з достатньою повнотою реконструювати минуле краю.

Додатки

№ 1

1681, жовтня 31 (21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу

«Выпис с книг міских.

Літа от нарождения сна Бжого тисяча шистсот восімдесят первого мсця октоврия двадцят первого дня.

При битности его млсти Якова Михайловича Жураховского, полковника Войска его царского пресвітлаго влчства Запороз[кого] ніжинского.

Пред нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Василем Федоровичом, сотником глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим, Мартином Василевичом, войтом, Иваном Афанасовичом, Марком Хоминичом, бурмистрами, туде ж з селян шатуринских Лукяном Семеновичом, войтом Исаем Паламарником, Хомою Ивановичом из них знатних особ при нижей вираженой куплі и продажи людей немало било.

Ставши отчевисто пред нами урожоний Лукян Гордіевич, мелник шатрицкий, сознавал ясно и доброволне и чинил нам звишписанним особам свое оповідание в таковие слова, иж мовит, міючи я млин, стоячий на реці Белиці з одним каменем из ступами власним моим коштом и працею построений, в котором от килка літ мілем пожиток так доброволне и продалем ясневелможному его млсти пну Иванови Самойловичови, гетманови, Войска его царского пресвітлаго влчства Запор[озкого], за суму певную личби полской монети доброй за триста золотих. Которую то суму всю сполна руками моїми отлічив, отбралем и юж яком в сем записе доброволне описал тот млин в моць в посесію и вічное владіние самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозских, велможной пней малженци, так теж велможним их млстей потомкам вручаю же аж хотя волно ж млином на свой пожиток оборочаючи, диспоноват тепер и на потомние часи. А я юж передречений Лукян Гордіевич, жена моя, приятелі близкие и далекие и ніхто инших вічисте права свого вирекаемся и в том проданню млиновом яком з доброй волі продал и завал, не повинен жадною мірою интересоватис и жадною бити и найменшою перешкодою под обовязком и варунком правним шистсот золотих, при которих звишписаних особах и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царского пресвітлого Запорозского, актикован до книг, с которих потребуючой стороні екстрактом винятий из подписом рук нижей подписаних поданий в Глухові року и дня звишписаного».

(ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, № 1, арк. 2–2 зв. Копія).

№ 2

1681, грудня 1 (листопада 21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу

«Випис з книг глуховских.

Літа от нароженя сна Бжия первая тисяча шистсот осъмдесят первого мсця ноеврия двадцят первого дня.

На вряді нашом перед нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василиевичом, войтом Марком Хоминичом и Иваном Афанасовичом, бурмистрами, тудеж при битности товариства войскового Есифа Мартиновича, хорунжого Андрея Росщини, есаула сотні Глуховской, Алексія Заруцкого, Стефана Висоцкого, Кондрата Гридяки, Котя Федоровича, Пархома Реви и иних многих зацних и значних людей немало било.

Персоналитер постановившися перед нами урожоний п. Василий Федорович, сотник на сей час глуховский, чинил нам звишъписанним особам свое оповіданиe и сознавал явне, ясне и доброволне в таковие слови, иж мовит, не будучи ні от кого примушоним з доброй волі моей продалем млин, мні власному служачий, и в диспозиції своїй міючий вічистой нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоячий под містом Глуховом, на той же к місту идучой греблі на реци Есмани, клітку и в той клітці о трох каменях мучних, яком з него приходячих пожитков уживал, так власне и продал ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царського пресвітлого величества Запорожского, за суму певное личби полское монети доброе три тисячи золотих. Которую то суму всю сполна, рукама моїма одлічивши, отбралем и юж яком при доброволном сознаню описал тот млин так власне и продавши в моць в посессию и вічное владіние самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, велможной пней малжонци, так теж вельможним их млстей потомком, вручаю, же иж волно, як хотя оним млином на свой пожиток оборочаючи, диспоноват тепер и на потомние часи. А я, юж предреченний Василий Федорович, малженка моя, потомки же и приятелі, близкие и далекие, и ніхто инший вічисте права свого вирекаемся и в том проданю млиновом, яком з доброй волі продал, не повинен жадною мірою интересоватис и ніякою найменшою бити перешкодою под [о]бовязком и варунком правним шест тисяч золотих. Которая продажа и купля при вишей виражених особах учинилас, при которих и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск его царского пресвітлого величества Запорозского, активован до книг, с которих потребуючой стороні екстракт виняти и с подписом рук нижей подписанних поданний.

В Глухові року и дня звищъписанного

Сия звишпомянутая млиновая купля при битности столника и полковника Максима Леонтиевича Лупандина их млстей Сави Прокоповича, писаря енералного, Костантия Голуба, бунчужного енералного, Михайла Вуяхевича, Иоана Мазепи, Ивана Ломиковского».

(ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, № 1, арк. 2зв.–3. Копія).

№ 3

1711, між 20–30 червня. – Мирова угода

«[…]1711году июня послідних числ в пост святих верховних аппстол Петра и Павла ми, нижей означенние жители глуховские Леонтий Михайлов, Писанчин зять, з племяником моїм Леском, внуком Писанчиним, по доброй ншей волі и відомом глуховской ратушной старшини, собравши в дом свой жителей глуховских, знатних людей, не входя в суд, без волокити, по приговору тих призваних к нам людей помирилися между собою, полюбовно разділилис и отда

Леонтий ему, племенику моему Леску, по духовной баби его Лесковой с пожитков, на его приналежних, а именно дворов два иміючиес в Глухові, един за шарфовою (?) баштою да гумно помиж двора пана Гандзеровского, поля пахотного ниву едну под Перодином, другую в Крутом яру, третую на Дегтярской дорозі, четвертую Пижиковскую, пятую за вигоном белополовским, шестая, прозиваемая в лог (?) под Перевезниковим старом (?) да на Сварковской дороги, прозиваемая Довченкую, да казан шевский вісом в двадцять два фунта, килим новий, жита присіяного на его полі четири чверті, овса четверть, чарку мою власную срібную, денег готових четири рублі и на сем всем по доброй волі нашей помирившис и росписалис, аби нам впред болше един на одного не челебитствоват. На что для лучшой ради віри и певности и просили ми обох сторон на тот наш мирный запис оних сторонних людей во свідителство подписатис, а именно Илли (?) Липку, бившого атамана білополского, Лукяна Шевця, Омеляна Винокура, Максима Кравця, Юска Марченка, Михайлиху Виндиху, Ивана Пиршутенка, на тот час будучи при том нашем розділі, которие могут (…)* под совістю самую сущую правду сказать. Писало оную мировую запис на тот час дяком святовасилиевским білополовским Фома Михайлов сн Москвитин и вміcто помянутих свідителей и себе своеручно подписался.

Діялося сие року и дня вишписанних.

Реестр мні, Леонтию Писанці, сколко забрато племяником моїм Леском Писанченком посуди разной и и протчего, опис явствует нижей сего».

(далі йде реєстр з 9 пунктів речей із вказівкою їхньої вартості – Ю.М., І. Т.)

(ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, № 8. Копія сер. XVIII ст.).

№ 4

1726, липня 1(червня 20). – Глухів (?). – Свідчення отамана і війта села Бачівськ щодо односельця

«1726 году июня 2 д. села Бачевска уезду Глуховского атаман Филон Киріев Шулун и Евдоким Макаренко, войт тамошний, сказали что означенний в відениї Дорофей Никитин, у него діти Гаврило, Ярема; браття Григорий, у него син Наум; Евсей, Юрий, у него син Хома; Яков Савелиев, у него син Антон, Иван Иванов син, Василий, брат Никита Василиев, у него діти Никифор, Максим, Афанасей, Яков. Якие написаны в переписки мужского полу душ__ города Глухова и то оние всі з отца и діда родимци и жителці села их Бачевска и подленние черкаси. А зашли з села их у Рилской уїзд близко тридцяти в село Олховку. К сей сказки вміcто атамана бачевского Филона Киріев Шулина и войта Евдокима Макаренка глуховской ратуши подписок Иван Пестич по їх прошению руку приложил».

Запис на окремому аркуші: Сказка атамана бачевского Филона и войта тамошнего о свідителстві их за Дорофеем Никитиним и за его братям и за детъми его и за протчии, что они з отца и з діда родимці и жителці села Бачевска и подленние (…)*».

(ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, № 2. Оригінал).

№ 4

1731, січня 20. – Глухів – Дарча

«Року тисяча сімсот тридцять первого мсця генвара двадцятого дня.

Я, нижей именем моїм подписаная, чиню извістно сею моею картою всякому, кому о сем будет відат потрібно, иж половинную част двор доставшейся мні по умертвиї покойного мужа моего Александра Левторовича унукам моїм, а именно Марииї, Ксениї вручаю и позволяя им владіт вічисте. На которие добра и вручилам пну Федору Карпіці, отцу унуков моїх, а моему зятю, два універсала покойного гспдна гетмана Скоропадского и росписку покойного (?), так Яна (?), як и Александра Ледоровичов з увіщания високоповажних лиц сочиненную. Половинною же частю до смерти моей силна и волна я тама владіть, а по смерти моей и тая ж половина повинна бит во владениї вичистом вишмененних унуков моїх. Толко повинни унуки мої Мария и Ксения по обикновению хр-му по должности же свойственной, когда прийде воля и декрет Бжий, який всім необходим есть, ежеби мні умріти, на поминовение так во монастиры, яко по церквах роздат за душу мою дві тисячи золотих. В том для лутшого достовірия и в потомние часи твердійшой кріпости за подписанием прошенних лиц именем моїм подписуюся.

У подлинном подписалис тако:

К сей ледациї я, Леонтий Шликевич, житель радионовский по прошению еї милости Марииї Костентиновні пні Александровой вміcто еї руку приложил.

При сей ледациї в дому еї милости пней Александровой згодившихся сему свідитель Иоанн Левицкий, презвитер лукомский, подписался.

Я, Лукян Савостянович Корсун, священик свто-Ивановский, Ма[р]чишино будянский тому ж вишписанному притомним свідитель своеручно подписался.

Я, Василий Радионович руку приложил во свідителство.

К сей ледациї во свідителство подписался Михайло Оболонский, сотник ямполский.

1732 году генвара 14 д. вишписанное зділачное писмо при доношениї бунчукового товариша п. Федора Карпіки в ратушу глуховском презентовано и просил он, пн Федор Карпіка, сие зділочное писмо дочерам его, Федоровим, от Марииї Константиновни Александровой, тещи его, даное у книги міские записат и з корформациею при печати міской ему, пну Федору Карпіки, видат. По якому просителному доношению зділочное сие писмо в книги міские глуховские уписанно и с подписанием рук старшинских скорфірмовав, видали року и дня вишозначенних.

Стефан Уманець, сотник глуховский.

Дамян Тучанский, атаман глуховский.

Василь Яковлев, войт глуховский.

Александр Гречка, бурмистр глуховский.

У (…)*1730-го году

Зведенную на листу

Писар ратуши глуховской Иван Яновский».

(ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, № 12. Тогочасна копія).

№ 5

1740, вересня 15(4). – Глухів. – Дозвіл глухівського міського уряду на будівництво комори

«Року тисяча сімсот четыридесятого мсця сентяря четвертого дня.

На вряді ншем нижей выраженном атаман городовий глуховский пн. Федор Фененко през поданное свое доношение просил о дозволение ему на ратушном містцу за городом Глуховом недалеко от церкви Преображения Гспдня между коморами з едной сторони глуховской жителки Иванихи Толстой, з другой сторони – глуховского жителя козака Омелка Котляра построит комору. А он же пн. атаман с той комори ежегодно на ратуш по шістдесят копіек платит будет, так як и протчиї с таких комор платят. Мы теди, уряд, узнавши его, пна атамана, прошение за слушное, а паче что то містце свободно (…)* дозволилисмо ему, пну атаману, на оном містцу устроит комору, с которой должен он, пн. атаман, ежегодно на ратуш глуховскую платит по шестдесят копіек и чтоб в предбудущие времена ни от кого ему, пну атаману, в том препятствия не воспослідовало на то и сей з ратуши глуховской с подписом рук нших при печати урядовой ему, пну атаману глуховскому, билет дан.

Року и мсца вишписанних.

Сотник глуховский Демян Туранский.

Войт глуховский Иван Пухович.

Бурмистр глуховский Андрей Легенко.

Сотенний глуховский писар Григорий Кологривий».

(НБУВ ІР, ф. ІІ., № 18976, арк. 50. Оригінал, завірений особистими підписами і міською печаткою).

ПОСИЛАННЯ

1. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.

2. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – 104 с.

Мыцык Ю.А., Тарасенко И.Ю. Материалы фонда 1523 (Глуховская городская ратуша) ЦГИАК Украины как источник по истории края

В статье рассматриваются неизвестные документы по истории Глуховщины XVII–XVIII вв. из фонда 1523 Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, указано на их значение как источника по истории края.

Ключевые слова: *Глухов, Гетманщина, казачество, архивы, источники.*

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. Materials of fund 1523 (Hlukhiv Town Hall) Central State Historical Archives of Ukraine as a source on the history of the region.

The article deals with unknown documents on the history of Hlukhiv regin of the XVII-XVIII centuries from the fund 1523 of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, indicated their importance as sources on the history of the region

Key words: *Hlukhiv, Hetman, Cossacks, archives, sources.*

17.02.2019 р.

УДК 930.2:(477.52)355.71/.244«17»

І.Ю. Тарасенко

ПРО ВІДНОСИНИ МІЖ ГЛУХІВЦЯМИ ТА ВІЙСЬКОВИМИ РОСІЙСЬКОГО ГЛУХІВСЬКОГО ГАРНІЗОННОГО ПОЛКУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦДІАК УКРАЇНИ)

У статті на основі документальних джерел розкриваються ті аспекти проблеми взаємовідносин російського гарнізону в Глухові, які досі не привертали увагу істориків: конфлікти між військовими та місцевим українським населенням.

Ключові слова: *Глухів, гарнізон, солдати, міщани, козаки.*

Проблеми взаємовідносин московських військ із місцевим населенням не привертали пильної уваги ані радянської, ані української емігрантської історіографії. У радянські часи зазвичай про ці взаємовідносини писалося майже в панегіричних тонах: московити рятують місцеве населення від іноземного (польського, турецького тощо) ярма, проливають свою кров за щастя українців. Останнім часом з'явилися нові праці, присвячені не тільки вивченню військових операцій, конфліктів із місцевим населенням, а й про побут і господарську діяльність військових, переважно Київського гарнізону (В. Назаренко, О. Сокирко) [1].

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб на архівних джерелах показати конфліктні взаємовідносини між російськими військовими і глухівцями, що були прямим наслідком імперської експансії на права і вольності українців, державної політики фінансового і політичного підпорядкування України.

Після вимушеного укладення Богданом Хмельницьким Переяславсько-Московського договору 1654 р. (хоча Гетьманщина тоді ще була незалежною державою) між союзниками майже відразу почалися протиріччя, які переростали і у збройні конфлікти. Серйозною загрозою для суверенітету Гетьманщини стала наявність московських гарнізонів, які стояли спочатку в кількох важливих містах України (Києві, Ніжині, Чернігові) і у разі конфліктів із Московією відтягували на себе значні сили українського війська. Після Полтавської поразки російський цар Петро І суттєво обмежив автономію Гетьманщини, посилив викачування з неї людських та економічних ресурсів тощо. Було збільшено кількість міст, де стояли війська Російської імперії, а їх утримання лягло важким тягарем на плечі українського народу. Зупинимося на деяких аспектах історії глухівського гарнізону російських військ у першій половині 50-х років XVIII ст.

Сотенне місто Глухів, після знищення Батурина на початку XVIII ст., стало столицею Гетьманщини. Адміністративний статус міста та його географічне розташування на кордоні з Росією перетворили цей населений пункт на постійну базу для російських військових ще з кінця XVII ст., коли гетьману надавалися два піхотні полки для охорони його персони і водночас для контролю над ним. З 1712 р.

у Глухові було розміщено російський гарнізонний полк. Крім того, у навколишніх селах, містечках, сусідніх сотнях Ніжинського полку регулярно квартирувалися російські полки (Саксонський, Сибірський, Троїцький, В'ятський та інші). Гарнізонні війська призначалися для утримання гарнізонних фортець і міст, були резервом польової армії, але головна їхня функція – це фактично поліцейська служба. Гарнізонний піхотний полк складався з 8 рот, зведених у два батальйони. У 30-х рр. XVIII ст. для піхотного гарнізонного полку було затверджено штат: 27–29 штаб- і оберофіцерів, 52 унтерофіцери, рядових солдатів близько 1200 [2, с. 61]. Глухівський гарнізонний полк складався з рекрутів, набраних у Росії. Спочатку його очолював бригадир Б. Скорняков-Писарєв, а з 1740 р. – полковник-француз Іван Делатур (Делятур), який на цій посаді дослужився до чина бригадира та генерал-майора. Матеріальне забезпечення російських військових повністю лягло на плечі українського селянства і козацтва. З населення збирали «рації» та «порції», пізніше грошима. Крім того козаки мали брати участь у військових походах, будувати укріплення, ходити на канальні роботи (Ладозький канал), міщани мали надавати свої будинки для проживання у них солдатів і офіцерів. Гарнізонний полк у Глухові розміщався і проводив навчання у передмісті Усівка. Головні казарми знаходилися на території нинішньої ЗОШ № 5 [3, с. 68]; старші офіцери та деякі (одружені) солдати мали свої будинки, городи і т. д. На плані 1746 р., який був складений інженером-прапорщиком Іваном Лукомським для реконструкції і упорядкування міста, поряд із церквами, монастирями, гетьманським двором, будинками бунчукових товаришів знаходимо і город коменданта глухівського гарнізонного полку полковника І. Делатура. Крім того, у центрі міста знаходилися також двори солдатів, барабанщиків, ротного писаря, двір відставного цехмістра гарнізону, гарнізонного священика Дмитра Алєксєєва і «штабного попа» Григорія Чурова, гарнізонного лікаря Дем'яна Голякова, відставних солдатів та солдатської удови [4, с. 229–233].

Постійна присутність непроханих чужинців-солдатів, які ставилися до міщан і козаків зверхньо, поводилися нахабно, нерідко чинили кримінальні злочини, викликала напруженість у стосунках із місцевим населенням, ставала джерелом конфліктів, які часто закінчувалися бійками, каліцтвом, а іноді й смертю. Дуже гостро стояло питання щодо розселення солдатів. Солдати та офіцери, що квартирували у глухівчан, не тільки лаялись і бились, але не пропускали жодної нагоди, щоб не вкрасти бодай хоч шапку, навіть під час бійки. Так, 31(20).08.1750 р. генеральний підскарбій Михайло Скоропадський та генеральний осавул Петро Валькевич скаржилися гетьману Розумовському на солдатів гарнізону, що чинять у глухівських «квартирах» «немалые утіснения и … воровства». Причому вони використовують і свою рідню, яка живе в їхніх домівках на російському боці кордону. Ці родичі приїжджають у Глухів і украдене солдатами «перевозят, таят и всячески укривают». Хоча злодія часом вдається спіймати, однак украденого знайти вже «не можно». Скаржники просили гетьмана принаймні змінити гарнізон: поставити інший полк із солдатів, які походять із віддаленних від кордону місцевостей. Свою скаргу вони були змушені повторити 21(10).12.1750 р., бо «обиды и воровство … от времени до времени умножаются», а на глухівців чиняться до того ж «поклепы и разние бездоказателние … прицепки», призводячи «здешний малороссийской нації народ в едное токмо огорчение и в безвинной порок и порицание» [5, арк. 4–5]. До цієї повторної скарги очевидно спонукали події в Глухові у листопаді 1750 р. 20(9) листопада глухівський сотник Дем'ян Туранський представив у ГВК (Генеральну військову канцелярію) солдата Дениса Суханова разом із вкраденою ним у глухівського жителя коровою. На допиті в ратуші він визнав свій злочин і був відісланий до полкової канцелярії, щоб його покарали згідно з законом.

У той же день глухівські жителі Назар Макаров, Петро Самарский і грек Іван Дем'янів доповіли, що поручик Володимир Алфимов, після приходу глухівців на гауптвахту (бл. 100 душ), став закликати солдатів бити місцевих жителів дрюками і через це багато солдатів кинулися виконувати цю команду, завдавши деяким людям тяжких тілесних ушкоджень. Так, у грека Дем'янова, який називав «всіх москалей злодеями», поверх правого ока були «разбитие два болшие знаки и око скривавлено и синее и на голові многие свижие знаки, рука права спухла и синяя, на плечах и ребрах знаки криваво синіе, в кунтуші синего сукна рукав отодран и на плечах порвано» [5, арк. 7–10]. Більше того, полковник і комендант Делатур оббріхав глухівців, звинуативши їх у побитті солдатів. Коли ж почалось розслідування справи у ГВК, він вимагав, щоб у слідчу комісію (бунчукові товариші Іван Туранський і Федір Чуйкевич) включили не одного, а двох офіцерів із гарнізону. Коли ж на це була дана згода, Делатур не прислав ні цих офіцерів, ні поручика Алфімова, ні солдатів, через що слідство стало неможливим [5, арк. 4–10]. Ця справа зволікалася і тяглася й у наступному році. Підполковник гарнізону Яблонський подав рапорт-скаргу у ГВК, але генеральний підскарбій Михайло Скоропадський відповів йому: «я де малоросийского народу раздражат не буду», відмовившись ставати на бік гарнізону, явно невинуватого у цій справі [6, арк. 1–4].

13(2).03.1751 р. солдат Трофим Кисельов (Кисель), який стояв на квартирі Івана Макаренка, без будь-якої причини напав на господаря і з матірною лайкою став його бити. Коли ж Макаренко, вирвавшись, вибіг із хати й став кликати на порятунок, то солдат продовжив бити його поліном. Потім знову прийшов на квартиру о 3-й ночі і заново став жорстоко бити Макаренка, а також його дружину і тих, хто намагався оборонити господаря. Причому він погрожував людям шпагою. Рани Макаренка потім засвідчені були глухівським отаманом Іваном Яновичем і писарем Федором Вілчиком. Але скарги Макаренка так і

залишилися без відповіді; офіцер навіть не шукав винуватця, не кажучи про якесь покарання. Макаренко подав повторну скаргу і навів ще деякі факти: у нього на постої було двоє солдатів 1 роти глухівського гарнізонного полку Трофим Кисельов і Степан Іванов, які «чинили мні утіснения и всякие чиня в дому моем самовольства не токмо причинили немалие разорения, но и недоволни будучи, Кисель неоднократно бил самого и жену мою» [7, арк. 4–4 зв.]. ГВК видала наказ змінити квартиру Кисельову й Іванову, але солдати відмовились його виконати й жили далі, роблячи кривди. Так, у липні місяці Іванов бив господаря та його дружину кулаками, поліном і носками чобіт ледве не до смерті, але ніякої сатисфакції, навіть грошової компенсації, Макаренки не отримали. Господар мусив і надалі жити у небезпеці, «принужден по чужим домам скитатся, сего ради имiючи несносную обiду и послiднее во всем разорение» [7, арк. 4–4 зв.]. Комендант Делатур став обороняти своїх солдат, які не визнали жодної провини, і звинуватив усупереч очевидним фактам Макаренка в неправдивості [8, арк. 2]. Російські офіцери завжди захищали своїх солдатів, усіляко перекручуючи, ігноруючи обставини кожного інциденту. Така кругова порука тільки поглиблювала конфлікти і ненависть місцевих жителів до чужинців.

1751 р. стався черговий інцидент. Коваль Василь Тесліченко, що був у домі Матвія Пороховниченка на Сварківській вулиці, та козаки с. Обложки Степан Сабадищенко й Степан Бороденко, що їхали верхи з ярмарку, стали свідками такої картини: у одного з двох сплячих козаків, які були напідпитку, солдат гарнізону намагався вкрасти шаблю. Козаки прокинулись, але солдат вдарив одного з них кулаком по голові і хотів втекти, та не встиг. Йому на підмогу прибігли солдати з двору підполковника Яблонського, стали бити козаків і свідків та посадили їх під арешт [9, арк. 2–3].

У жовтні 1751 р. трапилися нові неприємні епізоди, але їх винуватцями були вже глухівці. Спочатку справа торкалася хорунжого генеральної військової артилерії Григорія Кологривого. За словами Делатура, який поспішив написати скаргу, Кологривий, прийшовши вночі п'яним у гарнізон, став лаяти й бити полковника Челищева. Коли ж присутні солдати пробували стримати його, він вилаяв і їх, кажучи «мы де всех вас, скурвих синов москалів, перевешаем и вам уже лихо будет». Потім хорунжий генеральної військової артилерії приходив із українцями і називав москалів «скурвими дітми, хуже моїх собак». Делатур вимагав віддати Кологривого під суд [10, арк. 2–4]. На допиті Кологривий все це заперечував.

Через декілька днів глухівський ратушний писар Семен Євсєєв прийшов у комендантський дім, скаржачись на гренадерів, які його побили, і вимагав сатисфакції. Делатур відправив його до глухівського сотника Туранського, пообіцявши розібратись. Але писар, йдучи туди, лаявся: «будет де вам, москалям, скурвим синам, скоро лихо, и кричал де такими словами во всю мостовую». Він ще й вдарив палицею сержанта, що його супроводжував [10, арк. 2–4]. Делатур же зручно повернув справу: замість покарання гренадерів, подав рапорт на Євсєєва. На допиті писар ні в чому проти донесення Делатура «не винился» і тому сподіваної сатисфакції не отримав. Комендант же не пропустив оказії поскаржитися на українців, зокрема на глухівців, які чинять «непрестанно немалие обиди», відмовляються пекти хліб солдатам, не допускають їх на квартири, а якщо від ратуші їм відведуть квартиру, то багато хто їх не пускає, б'ється, від чого у солдатів «великие нужды». Сотенна та генеральна старшини не відповідають на скарги із вимогою сатисфакції, тому солдати та їхні дружини навіть по півроку ходять інстанціями і залишаються без компенсації. Делатур вимагав від гетьмана, щоб зрушила з місця справа щодо Кологривого та Євсєєва, але, як справедливо зауважив у своєму листі 1716 р. до гетьмана Івана Скоропадського Андрій Маркович, у іншому випадку, де вимагали за «безчестие офіцерів» грошової компенсації «они хочай и в смерть кого бют не тилко безчестят, однак так не платяться» [11, арк. 2].

Улітку 1752 року глухівський кат Митрофан Некрасов був заарештований за звинуваченням у тому, що давав притулок «безпаспортним» людям і нібито публічно погрожував підполковнику Яблонському. Але на допиті в сотенній канцелярії свідки – глухівський писар Василь Уманець, козак Глухівської сотні Яків Котляренко сказали, що не чули цих погроз [12, арк. 5–6].

У першій половині 1752 р. слідча комісія розслідувала справу про побиття Чашкіним та іншими солдатами жительки слободи Білополівки Явдохи Іваней [13, арк. 2].

У березні 1754 р. Генеральна військова канцелярія, чомусь із великим запізненням, розглянула стару скаргу від березівського житяля, козака Глухівської сотні Сидора Кандея, про викраденого у нього коня гарнізонним солдатом Агафоном Галіциним та «описним крестьянином» Архипом Шатовим. Це сталося ще у 1750 році. Скарга була прийнята, ГВК вимагала прислати солдата і селянина, але вони так і не з'явилися на допит. Тепер же військовий канцелярист Роман Коншиць наполягав на відповіді: «с ким и как тогда отпущени» були злодії [14, арк. 2].

У травні 1754 р. була подана скарга від прапорщика Федора Перфільєва. Він заявляв, що після прибуття до Глухова йому три доби не знаходили квартиру і він весь цей час був змушений ночувати на вулиці. Нарешті 25(14) травня йому була дана поганенька квартира від сотенного правління у «великорусского человека посадского человека» Кудина Сафонова. Перфільєв не схотів залишатися в цій квартирі і вимагав іншої у глухівського сотенного отамана Івана Яновича. Той пояснював, що через велику кількість військових у Глухові немає вільних підходящих квартир. Розгорівся конфлікт. Прапорщик поскаржився на образи, жадав від ГВК оглянути запропоновану квартиру і визначити, чи належить там жити офіцеру [15, арк. 2]. Як виявилося – кращої знайти не вдалося, бо вони вже зайняті постоями штаб- і оберофіцерів. Невдоволений Перфі-

льєв почав лаятися з отаманом, на що отаман відповідав «учтиво», пояснюючи, що є «казенні доми» гетьмана, але він не має права когось там поселити [15, арк. 4–4 зв.].

27.05.1755 р. комендант І. Делатур надіслав до Генеральної військової канцелярії лист про чергову образу солдата глухівського гарнізонного полку, начебто глухівський козак Яків Котляренко, прийшовши до місцевого жителя шинкаря Йосипа Василенка, де був на постої солдат Никифор Антонов, вигнав останнього з хати, ще й забрав його «руже с штыком». Делатур вимагав розшукати Котляренка, повернути зброю, а також вчинити відповідну сатисфакцію. На допиті Котляренко засвідчив, що Антонов лає господарів і «неспокойно обиходит». Тоді хозяїн будинку умовив солдата Антонова перейти в іншу хату, через вулицю, і взяв рушницю для полегшення солдату. Той спочатку погодився перейти, але потім змінив своє рішення. Увечері Котляренко здибався з Антоновим біля Троїцької церкви і умовив таки його перейти на іншу квартиру. Рушницю ж Котляренко відіслав солдату в той же день [16, арк. 2–3].

Місцеве населення всіляко намагалося уникнути квартирантів. У фонді № 269 (Канцелярія гетьмана К. Розумовського) є багато справ із проханням до гетьмана звільнити двір від постою солдатів і офіцерів, беручи до уваги якісь заслуги прохача. Так, наприклад, до гетьмана звертався єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Іраклій (Комаровський) із проханням звільнити кафедральний двір у Глухові від постоїв. Цей двір використовувався самим єпископом, посильними монахами, настоятелями монастирів і вотчинним городничим. Єпископ писав, що крім того, що збирають провіант із кафедрального села «по распоряжениям указным на полки и на гарнізон глуховский выстачается» і «жадного промислу, а потому и прибытка катедрі», так ще й «в том же дворі мало не всегда отводится от сотенного глуховского правления постой и постоялцами оной всегда опаляется и протчею ломкою и порчею окошек опустошается так, что и починит оного некогда настояще не можно. Да и на починку оного по такой причині и немало издержется кошту от чего катедра немалую поносит обиду и убыток» [17, арк. 2–2 зв.]. Це прохання єпископа було розглянуто і вирішено позитивно [17, арк. 3].

Конфлікт із солдатами майже завжди закінчувався бійкою. Так, у 1752 р. у слідчу комісію з розбору конфліктів із військовими гарнізонами подано донесення прапорщика Сильвестра Матвєєва щодо побиття його денщика солдата Олексія Іванова. Начебто Іван Різниченко з жінкою своєю і солдатом спочатку разом пили горілку, а потім, невідомо з якої причини, п'яні «были кулачом и пинками и бранили всякими непотребними словами немало, называя злодеем» і немало вирвали волосся, а жінка навіть покусала. При цьому подається опис «боевих знаков» солдата (два синці на обличчі, слід від укусу на плечі і розірвана сорочка). Військові вимагали розгляду справи і покарання винних [18, арк. 2].

Більш серйозна бійка сталася під час пожежі у серпні 1756 р., коли солдати гарнізону «в многолюдствии» разом із офіцерами, які їх підбурювали, жорстоко побили глухівського городничого Данила Дейнеку та його сина Івана [19, арк. 3–3 зв.]. Треба зауважити, що москалі були по-звірячому жорстокі у бійках, діяли підступно, хитро і нечесно («многолюдством» на одного). Тому українці, навчені багаторічним досвідом, мали приказку: з москалем дружи, а камінь за пазухою держи.

Беручи до уваги таку велику кількість скарг глухівчан і конфліктів із російським військовими, при ГВК було організовано комісію з розгляду «обид», заподіяних солдатами глухівського гарнізонного полку. Членами комісії були: бунчуковий товариш Іван Яновський, Федір Чуйкевич, Іван Туранський, зі сторони військових гарнізону – секундмайор Іван Галцов.

Зі свого боку комендант Делатур висував зустрічні скарги солдатів щодо місцевого населення, які були задоволені гетьманом. Так, 1751 р. у відповідь на скарги про викрадення грошей і речей у солдата на квартирі, про побиття караульного солдата працівниками цегляного заводу та інше, гетьман Розумовський був безвідмовний (наслідок агонії Гетьманщини). Тоді ж було видано ордер до сотенного глухівського правління із вимогою вчинити справедливе розслідування за Малоросійськими правами «безволокитно» [20, арк. 2, 3].

Від солдатів глухівського гарнізону страждали не тільки мешканці міста. Так, у січні 1722 р. у домі Василя Куриленка було побито бистрицького козака Василя Трохимова, де він був «для напитку». П'ятеро гарнізонних солдат без якоїсь причини, можливо з «наущения» «полусмертним боем», били і «голову в четирех местах яко и руку мні правую до жил перетялы, з чого и до ні калітствую» [21, арк. 2]. Під час бійки у Трохимова пропали шапка, рукавиці і золотий. Цікава деталь: після слідства, яке провів колишній кролевецький сотник Костянтин Генваровський, солдати отримали покарання і заплатили постраждалому за рани півтора рублі.

У іншій справі 1726 р. воронізький наказний сотник Кирило Слабій та коропівський війт Сава Панченко писали до Військової канцелярії, повідомляючи про самоправство офіцерів глухівського гарнізону: «в тих сотнях квартируючи где хто схочет, самоволно в обывателей занимают собою квартеры» і не тільки двори, але й сади і городи «в свое отбырают владіние и тем немалую людям чинят обыду». Крім того, комісари Іван Якимов та Данило Костантіев понад диспорції в Коропівській сотні на посполитих людей додали 30 порцій, коли «оние посполитие и по диспорциї наложенных порціионов не могут выдати» [22, арк. 2–3]. Комісари були викликані на допит і, як завжди, відмовлялися від звинувачень, заперечували факти самоправства і взагалі «от старшини и обивателей тамошніх никаких жалоб не било» [22, арк. 4–5].

Ситуація з гарнізоном у Глухові не була винятковою, а типовою для усієї Гетьманщини. Ще гірше чинили росій-

ські війська, які проходили повз місто або ставали таборами навколо нього. Нерідко у архівних справах зустрічаються скарги та благання українців щодо справедливого захисту від свавілля військових, яке призводило не тільки до економічного розорення населення Гетьманщини, а й до особистих трагедій внаслідок гвалтування, вбивств тощо. Злочинно поводилися навіть військові, які у певних справах проїжджали містом, наприклад, кур'єри. За часів воєнних кампаній російські війська, за наказом Петра I, проти шведських військ Карла XII в Україні і Білорусі застосовували тактику «випаленої землі».

Отже, наведений у даній публікації матеріал фіксує та описує часті конфлікти, що виникали між російським військом та місцевим українським населенням протягом XVIII ст, провина за які лежить, насамперед, на російській вояччині.

Додатки

№ 1

1754, травня 27. – Глухів

«1754 году мая 27 д. по состоявшемус в генералной канцелярії определению атаман городовий глуховский Иван Янович в оной генералной канцелярії против репорта учрежденной в Глухове следственной о причененних глуховским обивателям от служителей глуховского гарнизона обидах коммиссії, допрашиван и показал, что находящийся в оной коммиссії прапорщик Федор Перфилев, прибивши в Глухов, когда от сотенного правления отводу собі квартери востребовал, то тогда ж зараз ним, атаманом, по согласию с протчою старшиною ратушною приказал квартеру ему, Перфилеву, отвест у жителствующого в Глухові двором своїм великорусского посадского чоловіка Кудина Сафонова, у которого и отведено и билет от сотенного правления на ту квартеру дан. Хотя же оной прапорщик посля и обявлял, что квартера ему неугодна, но понеже по обиску угоднійшой не сискалос ибо лучшие доми заняти постоями штап и обер афицерами для того обявляя ему о том, что уже лучшой квартери сискат невозможно, сказано воміщатся в том домі. И тогда он, прапорщик, осердяс злобностю про билет виговаривал ему, атаману, для чего де он, атаман, ним, Перфилевим, будто командует с тоя причини, что в білеті написано, что хозяину никаких обид и озлоблений не чинит, но яко то обикновенно пишется к предупреждению того ибо многия будучи на квартерах причиняют хозяевам обиди и озлбления. То о том ему, Перфилеву, обявляя он, атаман, с учтивостию сказивал, что он, атаман, им, Перфилевим, не командирует. То он, Перфилев, тогда ж на него, атамана кричал неучтиво. Он же, атаман, напротив того в ответ, ему, Перфилеву, говорил: не кричат на него, яко ж де и он, атаман, неподкомандний ему, но по чину и шляхетству своему может быт за офіцера, и в том разі ему, Перфилеву он, атаман, говорил, ежели ему предписана квартера неугодна, то развіде ему отвест с построенний казенний его ясневелможности домов квартеру, а того чтоб ему, Перфилеву, перейтит в его ясневелможности покої ему, Перфилеву, не говорил. Но сказав токмо при том, что и оние казенние доми не в его, атамана, команді, но в волі его ясневелможности состоят. С тім от него отошел. К сему допросу атаман глуховский Иван Янович руку приложил.»

(ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 12468, арк. 4–4 зв. Оригінал).

№ 2

1756, серпня 24. – Глухів

«В войсковую генералную канцелярію

Покорнійшое доношение

Сего августа 24 д. городничий глуховский Данило Дейнеко в сотенную глуховскую канцелярию доношеним представил сего де августа 23 д. против 24 числа ночу под случившийся близ Поганого ставка пожар в Федора Максимова, отставного сержанта овини, когда де прибежал он по должности своей и з указними инструментами на оний пожар з определенною ему для тушения оного и оную овину кручем разбросали, то неведомо с какова умислу глуховского гарнизона прапорщик Аманов, а имени его не відает, нападши перове на будучого тамо ж сина его, Ивана, в многолюдствії солдат, били немилостиво и когда он, городничих, о том бої сина его увідомился, говорил: «за что напрасно оного сина бют». То оной же Аманов, прибежа и к нему з салдатами ж и его стали бить и ті с ним будучие салдати били ж. Между же тіми и капитан Оніфантіев бил же немилостиво и наложили ему и сину его немалие боевие знаки и каф[т]ан китаевий на нем, городничем, пробили. И видячи он, городничий, от них приключившийся ему немилостивий бой, когда в оборону себи от того бою кричал караул, то де будучий тамо на пожарі подполковник Яблонский дал оним афицерам и салдатам и болшую к бою повадку. Сказивал, бранячи его, городничого, матерно «бий де его, мужика», что де они афицери и салдати услишавши безо всякой уже опасности, яко с повеления командирского там уже били, что ежели би оной от них не убег, то чуть би оние Аманов и Онифантіев з салдатами до смерти его не убили. И тім доношеним, просил он, городничий, разсмотрения, а по учиненному в сотенной глуховской канцелярії на оном гордничому и сину его боевих знаков освидітелствованию явилось: на городничому на правой руці ниже долоні на косточки (?) синій знак, више коліна кривавий как би на ладонь (?) знак, грудь спухла и синіе знаки, на лівом плечі кривавий красний знак, да више того к шиї на плечі ж кривавий и сино-багровий знак, на заді, више поясниці кривавие же болшие знакі, да ниже того з лівой сторони шкура збита и около того синего кривавий больший знак, на правом боці на здуховинах опухло, да више того на спині два неболшие знаки синіе. А на сину его, городничого, Івану голова спухла, да оного ж городничого каф[т]ан китаевий насквозь на заду пробит и от того немалая діра. А яко впредь на таковие случаї от котрих (Боже сохрани) за вишепоказанними нападками

как мні, так сотенной старшині и другим подкомандним к той предосторожности опреділеним ходит опасно. Того ради о вишеписанном в генералную войсковую канцелярию в високое разсмотрение покорнійше представляем.

Сотник глуховский Дамян Туранский

Атаман глуховский Иван Янович

Войт глуховский Стефан Хмелник

1756 году августа 24.»

(ЦДІАК України, ф. 51, оп 3, № 13684, арк. 3–3 зв. Оригінал).

ПОСИЛАННЯ

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diialnist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st; Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції / В. Назаренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – Вип. 4. – С. 48–50.; Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в козацькому гетьманаті доби «мілітарної революції» // Місто: історія, культура, суспільство. – 2018. – № 2(4). – С. 89–113.

2. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII в. – М.: Воениздат, 1958 г. – 662 с.

3. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 2005, – 220 с.

4. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами 18 століття // УАЩ Вип. 13/14, – К., 2010. – С. 223–240.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 269, оп. 1, спр. 62, 9 арк.

6. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 13, 35 арк.

7. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 170, 6 арк.

8. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 470, 2 арк.

9. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 11000, 6 арк.

10. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 13, 35 арк.

11. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 175, 2 арк.

12. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 638, 8 арк.

13. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 579, 3 арк.

14. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 12085, 3 арк.

15. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 12468, 4 арк.

16. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 13030, 3 арк.

17. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 615, 4 арк.

18. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 580, 4 арк.

19. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 13684.

20. ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 208, 3 арк.

21. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 1539, 3 арк.

22. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2131, 6 арк.

Тарасенко И.Ю. Об отношениях между глуховцами и военными российского глуховского гарнизонного полка в первой половине XVIII в. (на материалах ЦГИАК Украины)

В статье на основе документальных источников раскрываются те аспекты проблемы взаимоотношений российского гарнизона в Глухове, которые до сих пор не привлекали внимание историков, а именно: конфликты между военными и местным украинским населением.

Ключевые слова: *Глухов, гарнизон, солдаты, мещане, казаки.*

Tarasenko I.Yu. On the relationship between the inhabitants of Hlukhiv and the military of the Russian Hlukhiv garrison regiment in the first half of the 18th century (based on materials from the Central State Historical Archives of Ukraine)

The article based on documentary source reveals the aspects of the relationship between the Russian garrison in Hlukhiv, which have not yet attracted the attention of historians, namely: conflicts between military and local Ukrainian populations.

Key words: *Hukhiv, garrison, soldiers, citizens, Cossacks.*

01.03.2019 р.

УДК 94(477.5)930.253

Я.В. Чернякова

АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ З ФОНДУ «ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ» (ЦДІАК)

У статті вперше публікується документ періоду Гетьманщини, адресований Данилу Апостолу, який на той час був гетьманом Лівобережної України. Мова йде про місцезнаходження в Глухові ратуші та перенесення її в інше приміщення. Документ зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ.

Ключові слова: *Глухів, ратуша, гетьманська столиця, Миколаївська церква.*

Документ, що публікується у цій статті, був віднайдений нами у фонді № 51 «Генеральна військова канцелярія» (1733) Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [1]. На ці пошуки нас надихнула смілива версія, висловлена одним із глухівських істориків щодо місця підписання Глухівських статей Дем'яном Многогрішним у 1669 р. Він припустив, що таким місцем могло бути приміщення ратуші, у якій знаходились тогочасні органи місцевого самоврядування.

Відомо, що на час укладання Глухівських статей у Глухові існувала ратуша [2], але точного місця її розташування внаслідок відсутності достатньої джерельної бази поки що не встановлено. За допомогою архівного документа, про який іде мова у статті, можна здогадуватись, приблизно в якому місці у першій половині XVIII ст., принаймні у 1733 р., знаходилась глухівська ратуша. Це був приватний будинок неподалік Миколаївського храму.

Що стосується основного поняття, то ратуша – це орган міського самоврядування у низці європейських країн, а також будівля, де відбувалися його засідання. Саме в Україні XIV–XVIII ст. цим словом називали орган міського самоврядування в містах, які не мали магдебурзького права. Простими словами це – споруда, в якій перебувала міська влада. Будівля ратуші, зазвичай, була чотирикутною в плані, мала вежу, яка інколи стояла окремо. Як правило, така споруда відносилась до найважливіших громадських традиційно пишно збудованих і оздоблених будинків міста.

Управління малих містечок зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша знаходилась у віданні загальної козацької влади в краї. Мешканці ратушних міст сплачували податки до гетьманської скарбниці. Вони були зобов'язані виконувати й інші повинності, зокрема, здійснювати власними силами охорону міста, сплачували кошти на різноманітні громадські потреби. Міське населення поділялося на міську аристократію (заможних купців, власників майстерень), середню верству, яку становили ремісники і торговці, міські низи [3].

У містах Лівобережжя та Центральної України термін «ратуша» практично не використовувався. Варто відзначити, що під впливом різних подій більшість ратуш зазнала змін, багато з них набули нового вигляду. Тим не менш, вони є невід'ємною складовою у державотворенні і управлінні України [4, с. 138].

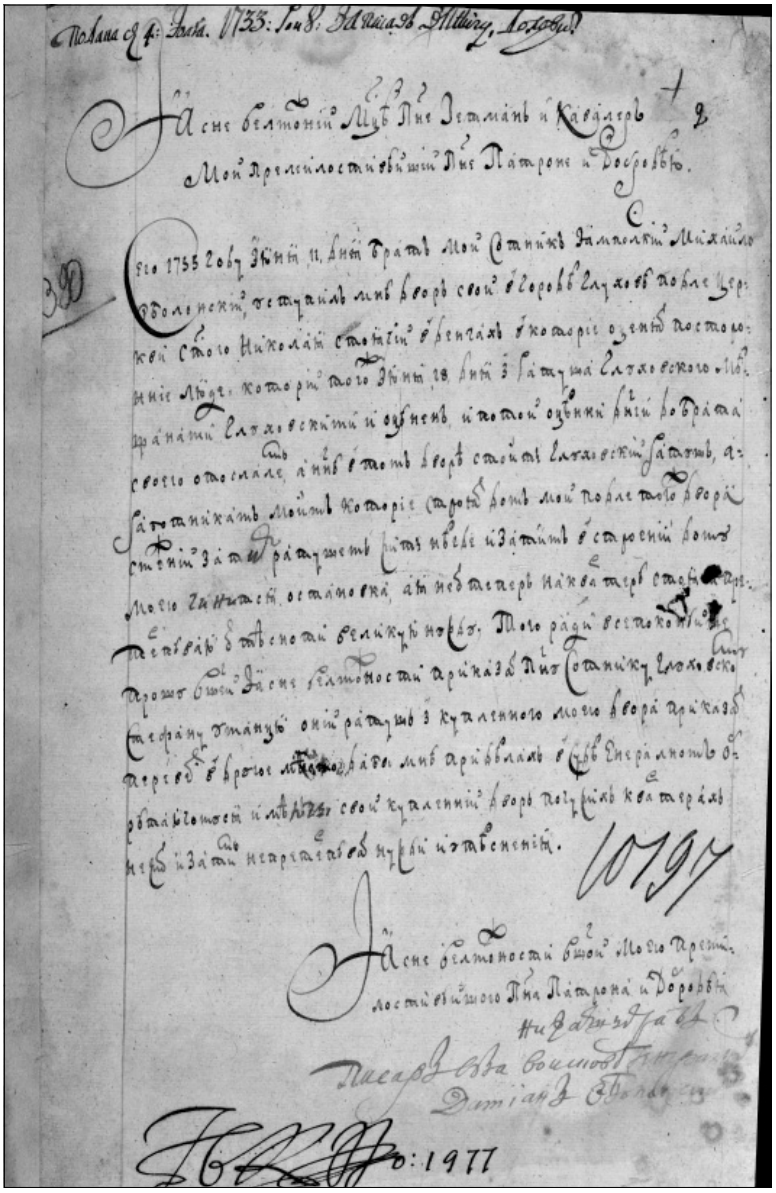

Рис. 1. Титульний аркуш супліки писаря Генерального військового суду Даміана Оболонського

Мандрівник Іоан Лук'янов у 1702 році написав свої враження від Глухова: «…Здания в нем преузорчатые, светлицы добрые; палаты в нем полковника Миклашевского – зело добрые; ратуша зело добра и рядов (лавок) много; церквей строящихся много. Девичий монастырь предивный зело; соборная церковь добрая очень… Очень зело лихоманы хохлы затейливы до хоромного строительства, в малоросийских городах другого едва ли такого города найти, лучше Киева зданиями и житием» [5].

Саме 1708 рік став переломним для Глухова. Після переходу Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, за наказом Петра I резиденцію гетьмана переносять до Глухова. 6 листопада 1708 року на головній площі міста – Радному майдані – урочисто обирається новим гетьманом Іван Скоропадський. З цього часу починається «Глухівський період історії України» [6, с. 32], що охопив майже все XVIII ст. (1708–1782). За цей час місто було резиденцією гетьманів І. Скоропадського (1708–1722), Д. Апостола (1727–1734), К. Розумовського (1750–1764), місцеперебуванням першої Малоросійської колегії (1722–1727). В ньому знаходились Гетьманський уряд (1734–1750) і Друга Малоросійська колегія (1764–1782).

Підтверджуючи свій столичний статус, колишній сотенний Глухів значно розширив свої кордони, змінив план, швидко розбудувався і у другій половині XVIII ст. перетворився у видатне європейське місто. Ратуша та інші урядові споруди розміщувались в південній і південно-східній частинах Соборної площі, яка мала великі розміри і ділилася на дві зони: північну – торгову і південну – адміністративну.

Наведений нижче документ щодо місцезнаходження ратуші в Глухові подано мовою оригіналу зі збереженням стилістики та орфографії того часу. Він є цінним доповненням до джерельної бази у вивченні історії міста.

Дело Подоношенію Пісара Суда войскового Генерального Даміана Оболонского с прошеніемь о переведеніі з дому Его ратуши в другое по усмотренію место 1733 года

Поданая 4: Іюля. 1733: года: Записал … Голови.

Ясне Вельможній Мць Ты Гетмань и Кавалерь Мой Премілостівейшій Ты Патроне й Добродею.

Сего 1733 году июля, 12, дня брать Мой Сотникь Ямпольскій Михайло Оболонскій, уступиль мне дворь свой в городе Глуховь подле Церкви Стого Николая стоячій в денгах в которіг оценили посторонніе люде, которій того ж июля, 18 дня з ратуша Глуховского мещанамі Глуховскімі и оценень, и потой оценкі денгі добрата своего отослаль, а … в томь дворе стоіть Глуховскій ратушь, а работнікамь моимь которие строят домь мой подле того ж двора смежній за тимь ратушем жить негде и за тимь в строеній дому моего чинится остановка, а я … теперь накватере стоят… … в тесноті великую нужду. Того ради всепокой… прошу втей Ясне велможності приказа Пану Сотнику Глуховскому Стефану Уманцю оній ратушь з купленного моего двора приказа перевел в другое место дабы мне пріделахь в Суде Генералноть об. и ме… свой купленний дворь почужихь квартерахь неже и за тимь … нужди и утесненія.

Ясне велможності втой Моего Премилостівейшого Пана Патрона и Добродея.

Підпис (нерозбірливо).

Писарь (нерозбірливо).

Даміань Оболонскій.

Пане Сотніку Глуховскій

Суда войскове Генералне Пісарь, Пане Даміань Оболонскій чрез поданную Этою сего іюля 4 дня … обьявіль, что брать Его Сотникь ямполскіій Михайло Оболонскій уступіль Ему Дворь свой в городе Глухов подле церкві Стого Николая стоячій в денгах, которие оценили посторонніе люде, которых того ж июля, з ратуша Глуховскіми мещанамі Глуховскіми и оценень , и потой оценкі денгі до брата Своего потраченых Міхайла Оболонского отослаль, … тоть дворь затим Глуховскімь ратушомь, а работнікомь его Пана Даміана Оболонского которій строиль домь Его подле того ж двора смежній за тімь ратушемь жить негде изатімь устроеній дому Его чініться остановка, а онь теперь наквартере стоячи … вчасності велікую нужду и в томь онь Пан Даміань Оболонскій просіль Нашего разрешенія и указу. Прото Предлагаеть обьявить: веть означенній Глуховскій ратушь з купленного Его Пана Оболонского Двора приказаль пріоб… тею, дабы ему пріделахь в Суде войсковомь Генеральномь обретаю имеючій купленій дворь а ни почужихь кватерахь не в… изатімь не … нужди и утесненіях Приказуем… Глухова іюля … 1733: году.

Підпис (нерозбірливо).

Підпис (нерозбірливо).

Підпис (нерозбірливо).

Підпис (нерозбірливо) [1, арк. 1–2].

ПОСИЛАННЯ

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 4390.

2. До 350- річчя укладення Глухівських статей та обрання на гетьманство Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_350_Hlukhivski_statti_hetmanstvo_Demyana_Mnohohrishnoho.php.

3. Романишин Н.Ю. Український народ за доби Руїни та на теренах Лівобережної Гетьманщини. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.naiau.kiev.ua/books/history/material/navmat/tema_4/lekcia.html.

4. Гуржій О.І. Ратуша // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – Прил. – 929 с.

5. Терлецький В. У Глухові, у городі… – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hlukhiv.com.ua/articles/history/u_gluhovi_gorodi.html.

6. Бєлашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996, – 143 с.

Чернякова Я.В. Архивный документ из фонда «Генеральная военная канцелярия» (ЦГИАК)

В статье впервые публикуется документ периода Гетманщины, адресованный Данилу Апостолу, который в то время был гетманом Левобережной Украины. Речь идет о месторасположении в городе ратуши и переносе ее в другое место. Документ хранится в Центральном государственном историческом архиве Украины (г. Киев).

Ключевые слова: *Глухов, ратуша, гетманская столица, Николаевская церковь.*

Cherniakova Ya.V. Archive document from the General Military Chancellery Foundation (TSDIAK)

In the article a document of the Hetmanate period, addressed to Danylo Apostol, who was Hetman of the Left Bank of Ukraine at that time, is published at first time. It is about placing in the town hall and transferring it to another discretionary place. The document is stored in the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv).

Key words: *Hlukhiv, Town Hall, Hetman's Capital, Nicholas Church.*

24.03.2019 р.

УДК 930.22929.52 Бортнянський«17/18»

о. Ю.А. Мицик

КІЛЬКА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІМ'Ї КОМПОЗИТОРА ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО

У даному повідомленні наводяться тексти чотирьох недрукованих раніше архівних документів щодо роду Бортнянських і біографії батька великого українського композитора, уродженця Глухова Дмитра Бортнянського – Стефана.

Ключові слова: *Глухів, Гетьманщина, Бортнянський, композитор, архів, біографія.*

Біографії українських композиторів XVIII ст. рясніють «білими плямами» через брак джерел. На цьому тлі краще виглядає життєвий шлях «українського Моцарта» – Дмитра Бортнянського (1751–1825), який висвітлений у досить значній кількості документів. Безперечно, свою роль тут відіграло те, що більшу частину життя композитор провів у Петербурзі, де обіймав досить високу посаду: капельмейстер, а потім і директор Придворної співацької капели. Десять томів музичних творів Бортнянського були видані за участі П. Чайковського у 1881–1882 рр., у XX ст. побачили світ його листи до імператриці Марії Федорівни, його творчість і біографія аналізувалася рядом спеціалістів [1]. Однак, залишається ще багато невідомого як в біографії Бортнянського раннього періоду, так і його батьків та родичів. Завдяки знахідкам В. Іванова в ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів України у Києві) ця сторінка біографії композитора дещо прояснилася. Хоча деякі важливі факти з історії роду всесвітньо відомого композитора були переказані В. Івановим [2, с. 11–14.], однак тексти відповідних документів залишаються невідомими читачам. Щоб ліквідувати цю прогалину ми й подаємо основні документи.

Перш за все наводимо чолобитну-скаргу батька Дмитра Бортнянського – Стефана, ще коли він був глухівським міщанином. Цей документ було розміщено на сайті ЦДІАУК, але враховуючи те, що небагато хто зможе прочитати український скоропис XVIII ст., ми публікуємо його тут. Стефан скаржиться на те, що в червні 1750 р. під час Петропавлівського ярмарку в Глухові його безпричинно побив глухівський житель і козак Глухівської сотні Яків Котляренко. Відзначимо, що згідно з реєстром ярмарків 1756 р., у Глухові тоді існувало 4 ярмарки [3, с. 300], але жоден не припадав на день св. Петра й Павла. Можливо цей ярмарок скасували, але ймовірніше випадок, описаний у документах, відбувся під час звичайних торгів, які проводились у Глухові двічі на тиждень (у понеділок і п'ятницю).

У свою чергу 16(5) липня Котляренко подав зустрічну чолобитну-скаргу, яка зовсім невідома дослідникам. У ній Котляренко, як і слід було чекати, подає іншу версію подій, у котрій заперечує факт побиття ним Бортнянського і робить його винуватцем конфлікту. Зараз неможж-

ливо встановити хто правий, а хто винуватий. Але деякі деталі у свідченнях Котляренка заслуговують на увагу. Він був уповноважений збирати податок (чопове) і чинив це з допомогою «жителя глуховского Павла Давидова и гарнизонного полку салдата Никифора Антонова». Коли вони прийшли до Бортнянського «в будку шинковую», то останній нібито не допустив їх до ревізії горілки і вигнав, а потім вчинив скандал в палатці Котляренка, де вилаяв. За це Котляренко вимагав «сатисфакції».

У третьому документі йде реґест наказу від 18(7).08.1751 р. гетьмана Кирила Розумовського щодо Стефана. Бортнянський своїм «доношением» від 16(5) лютого того року коротко виклав історію свого роду і просив перевести його в козацький стан та вписати в реєстр козаків Глухівської сотні. Підставою для цього було походження Бортнянського: зі шляхетського стану Польші (його предки проживали в селі Бортному Бечського воєводства, тобто на етнічних українських землях). Гетьман погодився з проханням Стефана і своїм наказом дав відповідне доручення правлінню Глухівської сотні.

Нарешті в останньому документі – «доношении» 1755 р. Стефана Бортнянського до Генеральної військової канцелярії (інститут гетьманства був ліквідований царатом у 1764 р.) ще раз наводяться дані про його походження; говориться, що він служив у музичній команді Івана Толстого (додамо, що це сприяло майбутньому композитора); з оказії прибуття до Глухова у 1754 р. цариці Єлизавети займався заготівлею напоїв. Все це, на думку Бортнянського, давало підстави надати йому «звание войсковое», просити включити його у число військових товаришів Глухівської сотні й видати відповідний універсал.

Сподіваємось, що наведені тексти документів будуть додатковим стимулом для дослідження життя й діяльності знаменитого уродженця Глухова – композитора Дмитра Бортнянського.

Додатки

№ 1

1750, липня 14 (3). – Глухів. – Скарга на ім'я цариці Єлизавети Стефана Бортнянського

«Копия.

Всепресвітлійшая (далі йде титул цариці Єлизавети – Ю.М.).

Бет челом міщанин глуховский Стефан Бортнянский, а в чем мое челобите, тому слідуют пункта.

Сего 750 году прошедшого июня 29 д. в битност мою в Петропавловском глуховском ярмонку житель глуховский Яков Котляренко без всякой моей к ему вимовки по из обиклому своему свиріпству и зуфалству ніби какой чиновник, не разсуждая того, чтоби его не подкомандиї и нічей не крепостиї, но толко по легкомислству своему в надіжду имущества своего напав на мене, первие взивал скурвим сином (чего и доказат не может) и протчими словами, а потом ніби как в несостоятелном здорови на разумі з гарячести бил мене по щекам и веліл при нем будущим помощникам, поваля на землю, мене бит плетми и кричал подат ему на мене батожя. Почему мене било уже и ростягнено по земли и в самом дійствиї воспослідовал побои, будит оного не препрятил товариш оного Котляренка, міщанин глуховский Павел Яценко и так чрез вишеписанное нападение и побої, яко то послідовало в ярмарку при многолюдствиї, крайне як увічен и обезчещен весма напрасно, да и впред от его ж, Котляренка, я состою в немалом опасениї ибо он, Котляренко, за обиклост свою при означенном чинимом мні побої и похвалки чинил на мене такови, хочай де он мене и прибит, то толко де и его мні как три рублі за мене заплатит. А того не разсуждая он, Котляренко, какой он породи и дабы височайшим вашего императорского величества указом повелено било сие мое челобите в войсковой генералной канцелярії приняв, записат, а потом из того глуховского жителя Якова Котляренка сискат, в силі указов и малороссийских прав допросит и дат суд по указу. А чтоб он по похвалкам своим надо мною не учинил какова худова, в том собрать по нем поруки, понеже он людей бит, обижат из обикновения и о том милостивого определения прошу

Всемилостивійшая государыня прошу вашего императорского величества в сем моем челобиті решение учинит, к поданию надлежит в войсковую генералную канцелярию.

Писал сию чолобитную глуховский жител Михайло Яковлев 1750 году дня 3 дня.

В подлинной пу пунктам подпис такой:

К сей челобитной мещанин глуховский Стефан Бортнянский руку приложил.

Канцелярист Петр Севастьянович».

(ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 10464, арк. 1. Тогочасна копія).

№ 2

1750, липня 16(5). – Глухів. – Чолобитна-скарга на імя цариці Єлизавети глухівського жителя Якова Котляренка

«Копия.

Всепресвітлійшая державнійшая великая государыня императрица Елисавет Петровна, самодержица всероссийская государыня всемилостивійшая.

Бет челом товариш сотні Глуховской Яков Котлярев, а в чем мое прошение тому следуют пункта.

1. Сего июля 3 д. 1750 году уведомился я, нижайший, что житель глуховский Стефан Бортнянский подал на мене в генералную войсковую канцелярию челобите, якоби о бої мною его, Бортнянского в ярморке Петропавловском.

2. А понеже оной Бортнянский хочай упреждая мене, оное челобите и подал, то он убегая от подлежащого ему не тол ответа, но и штрафа, потому ибо сего году прошедшого июня мсця в ярморку Петропавловском, когда я по данной мні, ніжайшому, с коммисії зборов инструкциї ради собрания в скарб войсковий ярмарковых денег, определенних к збору чопового, жителя глуховского Павла Давидова и гарнизонного полку салда-

та Никифора Антонова, послал по шинкам для взятия в Скарб Войсковий подлежащих за вишинкованную горілку покуховних денег, то оние как от протчих людей тех денег требовали, так и к нему, Бортнянскому пришед в будку шинковую, требовали в него стоячой на шинку горілки осмотру, то оной, Бортнянский, не допуская их до оной горілки, смотрит без всякой винности побил їх. Что они видя, чопови и салдат таковой себі от него, Бортнянского бої, от оной его будки в палатку отойшли.

3. Вишеписанний же Бортнянский, не удоволствуяс тім по легкомислству своему нашед гвалтом на мене в полатку, гді и казна в Скарб Войсковой собирается состояла, начал мене, нижайшого, бранит неучтивими словами, називая безсовістним человіком и протчими непотрібними словами и от оной собираемой казни отогнал. Что завидя таковой от него, Бортнянского, гвалтовной безбоязненной легкомисленной наход в зборі казенних денег, послідовало помішателство, оной Бортнянский отведен вон.

4. По яким его, Бортнянского, гвалтовним нападкам должно самому бит в ответі, а не мні, ежели би и ему, Бортнянскому, до мене могли бит какова претесия, то ему в той претенсиї должно искат с мене сатисфакциї по указам по команді в сотенном глуховском правленії или в полковой Ніженской канцелярії, а главной команди генералной войсковой канцелярії напрасно трудит неправним челобитем не доводится.

Даби височайшим вашего императорскаго величества указом повелено било сие мое челобите в енералной войсковой канцелярії приняв, записат, а показанному жителю глуховскому Стефану Бортнянскому в неправедном его и напрасном сиску отказат и поданную от него челобитную не в надлежащую по указам команду ему возвратит.

Всемилостивійшая государыня, прошу вашего императорскаго величества о сем моем челобите рішение учинит.

Писана сия челобитная 1750 году июля 5 д.

К подачи надлежит в генералную войсковую канцелярию.

В подлінном подпис також по пунктам.

К сей челобитной товариш сотні Глуховской Яков Котляров руку приложил.

С подлинним читал канцелярист Петр Севастиянович».

(ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 10464, арк. 2. Тогочасна копія).

№ 3

1751, серпня 18(7). – Петербург. – Наказ гетьмана Кирила Розумовського (реґест)

Спочатку відзначається, що «февраля 5 д. жител глуховский Бортнянский подал нам, что родился в полской области староства Бечского в селі Бортном, гді отц его Василь Бортнянский служил в солтиском званії». Далі йде переказ «доношения», де містяться біографічні дані про Стефана Бортнянського і виноситься рішення гетьмана: определить его, Стефана Бортнянского, в звание козачое в число протчиїх сотні Глуховской козаков и предлагаем ншей генералной войсковой канцелярії чрез ордер дать знать сотенному глуховскому правлению. Предложить, даби оного козака Стефана Бортнянского привести в том званії на верност ея императорскому величеству к присягі и записать его в число протчиїх сотні Глуховской козаков в компут козачей.

(ЦДІАК України, ф. 269, оп 1, № 1758. Тогочасна копія.)

№ 4

1755, лютого 16(5). – Глухів. – «Доношение» Стефана Бортнянського в ГВК (Генеральну військову канцелярію)

«Ясневелможному (далі йде повний гетьманський титул – Ю.М., І.Т.)

Родился я, нижайший, в полской области староства Биченого в селі Бортном, гді отц мой Василь Бортнянский служил в солтиском званії и по привилегії королевской іміет в своем владеніі наданние діду моему, тамошнему полской области родимцу, Димитрию солтиские грунта. На которих живучи и оженясь оной мой отц сплодил меня, нижайшого, и других своих синовей, а моих браттей. Кої мої братя и нні тамо жителство іміют, а я, нижайший, с малолітства своего, будучи отпущен от отца моего в другие стороны для обучения и ревность положа быть и остатся вічно в Российской имперії, оставя имеющоесь в полской области наслідственно мні движимое и недвижимое имущество, також и родственников своих, вишел оттуду под всероссийскую ея императорского величества державу в Малую Россию, гді по приводі мене, нижайшого, на вірност ея императорскому величеству к присягі остался настоящим своїм жиллем в городі Глухові в числі протчих тамошних глуховских міщан, с коїми (до получения по причині продолжаемой при височайшем ея императорского величества дворі в должности музикантского пасинка моего Ивана Толстого служби о уволненії дому моего от общенародних повинностей из правителствующего сената указа) отправлял разния по ассигнації от сотенной командою служби, яко то в приуготовленії за бывшого в Малой Россії направленії генералитета разних питейных и ест них припасов, а в 744 году во время всевисочайшаго ея императорского величества в Малую Россию шествия находился я при приемі разних напитков в Глухові, да и в самое благополучное вашей ясновелможности в Глухов прибитие, тая же о приемі напитков должность на меня положена была и то все исправлял я с крайним должного радіння хранением безпорочно. К тому же імію я, нижайший, в Глухові на передмісті в курені Білополовском двор с хоромним строением, доставшийся мні по куплі от козачки глуховской Улияни Николаевой Ярошенковой и как по причині содержания мною того козачого двору, так и по імінию (как вышеписанных в полской области солтиской шляхетских грунтов привилеем королевским ствержденних в род діда и отца мене, нижайшого, імію я, нижайший, ревностное желание и здесь в Российской

империї служит всероссийскому ея императорского величества престолу в воинском званиї, которое что мні, нижайшому, по вишепредставленным обстоятелствам приличественно есть и от сотенного глуховского правления взнесенним прошедшего 754 году сентября от 23 в генералную войсковую канцелярию доношеним засвідителствовано. Сего ради вашей ясневелможности рабско прошу высокомилостивні призрів на вишедонесенние мої обстоятелства должност звания войскового, в число протчих сотні Глуховской товарищем мні, нижайшому, пожаловати. На то высокоповелителним откритим вашей ясновелможности універсал видат.

К сему доношению жител глуховский Стефан Бортнянский руку приложил.

Февраля 5 д. 1755 году.

Сего февр. 6 жител глуховский Стефан Бортнянский поданное доношение представляя, что родился и служил в солтиском званиї».

(ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, № 1685, арк 2–2 зв. Оригінал. У цій же справі на арк. 4–5 знаходиться чернетка цього ж документа).

ПОСИЛАННЯ

1. Шудря М.А. Бортнянський Дмитро Степанович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 84–85; Історія української музики. – Т. 1. – К., 1989. – С. 26–31, 210–211; Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К., 1980; Українська музична спадщина. – Вип. 1. – К., 1989.

2. Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К., 1980 – 144 с.

3. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упорядник В. Горобець. – К., 1993. – Київ. – 392 с.

Мыцык Ю.А. Несколько архивных документов к истории семьи композитора Дмитрия Бортнянского

В данном сообщении приводятся тексты четырех не публиковавшихся ранее архивных документов касательно рода Бортнянских и биографии отца великого украинского композитора, уроженца Глухова Дмитрия Бортнянского – Стефана.

Ключевые слова: *Глухов, Гетманщина, Бортнянский, композитор, архив, биография.*

Mytsyk Yu.A. Several archival documents to the family history of composer Dmytro Bortniansky

This message contains the texts of four previously unpublished archival documents regarding the family of Bortniansky and the biography of the father of the great Ukrainian composer, a native of Hlukhiv Dmytro Bortniansky – Stefan.

Key words: *Hlukhiv, Cossack Hetmanate, Bortniansky, composer, archiv, biography.*

01.03.2019 р.

УДК [94(977)(093.4):347.67]«17»

А.В. Попружна

НЕОПУБЛІКОВАНА ДУХІВНИЦЯ ПИСАРЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО СУДУ ІВАНА ПИКОВЦЯ З КОЛЕКЦІЇ О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Метою статті є оприлюднення неопублікованої досі духівниці представника козацької старшини. Знайдена духівниця є цінним джерелом соціально-економічного, родинного, духовного, повсякденного життя козацької еліти XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *духівниця, тестамент, козацька старшина.*

Актуальність статті зумовлена зростанням інтересу до вивчення історії повсякденності, складовою якої були поховальні ритуали і практики. Гетьмани, представники генеральної старшини, полковники, сотники, бунчукові товариши завчасно готувалися до завершення земного буття – укладали заповіти, будували храми, замовляли портрети й епітафії, поминальні записи у помяниках.

Важливим атрибутом поховальної культури козацької еліти були духівниці (заповіти, тестаменти). В Україні дослідження тестаментів XVII–XVIII ст. було започатковано ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони привернули увагу відомих українських істориків О. Лазаревського [8] та В. Модзалевського [9]. Духівниці XVI–XVII ст. як правові документи розглянув А. Кристер [7]. Після досить тривалої перерви заповіти знову опинились в полі зору сучасних істориків України – Л. Демченко [4]. О. Кривошеї [6], Н. Білоус [1], О. Винниченко [2].

Втім, незважаючи на зростання уваги до спадкових актів, до наукового обігу введено недостатню кількість цих джерел.

У складі колекції О. Лазаревського [10] в Інституті рукопису НБУ імені В.І. Вернадського зберігається текст неопублікованої досі духівниці, що належить писарю Генерального військового суду Івану Пиковцю [11].

Заповідач склав духівницю у грудні 1750 р. напередодні своєї смерті у лютому 1751 р. В. Модзалевський повідомив, що рід І. Пивковця походив з Лубенщини. Так, відомо, що дід заповідача Матвій був лубенським козаком наприкінці XVII – на початку XVIII ст., а батько Василь Матвійович – полковим писарем, а згодом лукомським сотником (1709–1718). Іван Пиковець був «учнем філософії» Києво-Могилянської академії, а з 1732 по 1737 рр. – сотником Лукомським. З 1745 р. і до смерті перебував на посаді писаря Генерального військового суду [12, с. 432].

Головними спадкоємцями І. Пиковця були дружина і дочка. Виправдовуючись за розтрачений посаг дружини, І. Пиковець заповів їй рівнозначну грошову суму. У духівниці І. Пиковця цінним є перелік рухомого майна, зокрема срібного посуду, коштовностей. Усе це збагачує наші уявлення про побут і смаки представників козацької старшини кінця XVII– початку XVIII ст.

Особливу увагу І. Пиковець приділив напуттю дружині щодо гідного виховання дочки Марфи.

І. Пиковець також чітко зазначив, що у разі смерті чи

бездітності дочки, її частина повинна була передатись на користь третіх осіб – рідного або двоюрідного братів заповідача.

Текст духівниці надає можливість познайомитися зі структурою спадкових актів військової еліти Гетьманщини XVII–XVIII ст., збагачує відомості про вподобання, смаки, певні позиції в родині, стиль господарювання, родинні взаємовідносини, топографічні назви передмістя Глухова середин XVIII ст.

Документи опрацьовані на підставі правил передачі тесту кириличних документів XVI–XVIII ст. популярним методом. Нерозпізнані місця в текстах духівниць позначені трьома крапками в квадратних дужках. Висловлюємо вдячність директору Л. Дубровіній та співробітникам Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського за допомогу в підготовці даної публікації.

Духівниця писаря Генерального військового суду Івана Пиковця

1750 года декабря 20 дня. Понеже по воле вседействующого Бога пришло мне время в нинешней моей болезни к смерти, того ради пожелал я в оставшом по мне именіи учинить между женою моею Еленою Андреевною, дочерю Лизогубовною [1] и дочерю моею малолетною Марфою [2] расположеніе следущое: по смерти тестя моего бунчукового товариша Андрея Лизогуба [3] и тещи моей Параскевіи Миклашевсковны [4] по разделу с прочими шваграми моими и с другими наследниками, принял я наследственную часть на жену мою з денег – червоних золотих 2600, талярей битих 1000, да рублей 2500, и того, исчисляя червонец по два рубли и по двадцати копеек, а таляр битій по рублю и пяти копеек, (как оніе променювани), виходит всех денег – 9770 рублей; и яко таковіе денги не при видачи жени моей за мене давали, но уже по смерти тестя и тещи по разделу мне достались, так и веновному реестру быть уже не довелось.

Оніе же денги на покупку разних грунтов и домашніе нужди издержанни; для того я напервіе удоволяя жену мою за ея денги, записую ей и утверждаю отческую свою маетность село Мозолювку, со всеми принадлежащими к нему угодіи с купленними мною грунти около оного ж села состоящими, да на гребле Воинской, на речке Суле коло едно мучное, во вечное владеніе; а ежели бы брат мой или дочер, или хто другій з родственников моих, похотел жену мою за оное село турбовать, то должен положити ей вишеписанніе денги 9770 рублей.

А дочери моей Марфе запись во вечное ей и наследников ея владеніе село Ивановку з хутором Криворудским и со всеми угодіи, как мое владеніе было, деревню Леляки, в полку Переясловском состоящую, со всеми угодіи, половину з грунтов Лубенских и Калайденских, сколко по разделу з братом моим достанется; луки Лящевскія, которіе по разделу з братом моим мне достались и которими я владел; да на гребле Воинской, на реке Суле полтретя кола. Что принадлежит до купленних мною грунтов, то с оних определяю дочери моей все в сотне Лукомской и около местечка Лукомля состоящіе грунта, мелници, леси, пахатніе и сенокосніе и прочіе угодія и всех подсуседков; а особливо за селом Мойсеевкою хутор Бурбинскій з слободкою и сенокосы у Великих Лоз, со всеми принадлежащими угодіи; да в сотне Глуховской, на гребле Каменской, на речки Сейму шесть кол млина, купленніе мною у Стожков, и тамошніе грунта, в оних же Стожков купленніе, с подсуседками; в хуторе Рубановском части купленніе у бунчукового товариша Федора Ширая и у своячини моей Тетияни Войниковой, а по первому мужу Журавковой; а остальніе все грунта, яко то: двори и комори в городе Глухове, мелницу Есманскую с принадлежащими к ней угодіи и прочіе всякіе грунта и угодія в сотне Глуховской состоящіе, також коло едно млина на гребле Каменской в клетце, с погной с паном Марковичем, а другая коло части, которая на мене надлежала, кроме тех кол, которіе наследственно на оную жену мою принадлежат, а именно: шесть також купленіе грунта в селе Хижках и в деревне Лисогоровке все то жене моей записую и утверждаю.

Скот овец, яко то стадо кони еждалие, товар воли, овци и прій розделится пополам и една часть жене мает, а другая часть дочери моей быти должна.

Сребло, которое жени моей приданное, а именно […] трі, букал один, подносов два, ложок дванадаць, кубков дванадцять, фляшка, рюмок шесть, чарок дванадцаць, стаканов пивних три да еще ложок две, тое все имеет остатся при жене моей, яко ея собственное, а осталное мое сребро женою и мною прикупленное записую дочери моей. Цинь мною жене моей справленні и ея собственніе.

Також перла ланцужки и прочне к женскому убору ценности ея приданное и мною купление все при ей, жене моей остатся должно.

Оловянную и медную посуду разделить пополам и едну часть жене моей, а другую дочери моей записую, а что по всевисочайшей ея Императорскаго величества милости жалувано мне перстень бреліантовій и хутро соболее, тое дочери моей определяю.

Что же касается до опеки дочери моей малолетней, то понеже с кровно […] телко надеюся, что жена моя, яко мать одной дочери воспитание ея добропорядочно. Для того ей ввіряю в опеку и в материнское призрение помянутую дочерь мою, которую оная жена моя должна содержать в добром воспитаніи и обучать принадлежащому до совершения ея леть и все, что в мене на оную дочерь мою з маєтностей и спрочего определено, все то содержать добропорядочно с надлежащею прибилю, которую собирая исправляет дочері моей все почесности.

Что принадлежит к посагу и когда по воле Божіей прийдет время отдати ея замуж, удоволить ея приданим довольним. А к тому определяю ей карету жолтую, купленную мною на Москве […] […]. Шабль мой, ронди и сребла определяю дочери моей, також цень мой, все записую дочери моей.

Ежели бы по воле Божий дочерь моя или малолетней будучи, или хотя вишедши в замужже да бездетна помер-

ла, тыда имеет жена моя взять себе з определенного ей имения в Рубановке часть дома, Теринские мелници, хутор Бурбинский, […] купленные мною грунта и двор Лундский з угодій, а прочие грунта и маетности і в угодия також скот весь, сребро оловянная и медная посуда, ронд и шабля і седла и все рухомие вещи и украшения оно дочери моей и мает остатся при брату моему и при наследници дочери его, а жалованное мне хутро соболее имеет тыгда бить жене моей, а ежели бы и брат и дочерь его без наследия по смерти, тыгда село мое Ивановка в хуторе и со всеми угодия должно бути двоюрідному брату моему сотнику Ковалевскаму.

Енералного господина и пана Пиковця при битности нашей сочинен и что в сем тестаменте написано, тое точном в его високо благородия господина Пиковця из уст его легацию чули і в том в освидетельство по его персональному прошению подписалися.

Атаман глуховский Іван [Еснович]

Глуховской ратуши писар Семен Евстоев[?]

Року тисяча семсот пятдесят первого месяца февраля «4».

Вище писаний духовній тестамент писара суда воскового генерального Івана Пиковца составленний при доношеніи от жени ево, ея милости пани Елени Андреевой дочери Лизогубовни, в сотенном глуховском правлении презентован и по прошение ей в книги меские вписан и подписом рук наших и с приложением урядовой печати обратно, яко потребуечой стороне видано.

Року и дня вишеписаних на подлених тако

Сотник Глуховский Дамен Туровский

По листам писар сотений Федор Вилчин

Глуховской сотенной ратуши писар Лукіан Гончарев

(Інститут Рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57586).

Примітки

1. Олена Андріївна Лизогуб – дружина І. Пиковця, дочка Андрія Юхимовича Лизогуба – конотопського сотника, який дав за нею посагу 9770 рублів. Після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж за бунчукового товариша Данила Требинського.

2. Марфа – малолітня і єдина дочка і І. Пиковця.

3. Андрій Лизогуб – бунчуковий товариш, тесть І. Пиковця. Помер у 1737 р., залишивши удову Параскеву Михайлівну з чотирма дочками, син Антон загинув у Гилянському поході.

4. Параскева – теща І. Пиковця, дочка стародубського полковника Михайла Миклашевського.

ПОСИЛАННЯ

1. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011. – 200 с.

2. Винниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами) / О. Вінниченко // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 272–297.

3. Гедьо А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. / О. Гедьо // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 116–122.

4. Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: Дипломатичний аналіз / Л. Демченко // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 35–48.

5. Кочеркевич Я. О. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз / Я. О. Кочеркевич // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 45–61.

6. Кривошея О.Тестаменти як складова фамільних архівів / О. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVI. – К., 2009. – С. 81–91.

7. Кристер А. Духівниці XVI–XVII віку / А. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 493.

8. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная.

9. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). – Л., 1924. – С. 94.

10. Тестаменти (1636–1761) // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57489–57601.

11. Духівниця писаря Генерального військового суду Івана Пиковця. 1750 р. // Інститут Рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57586.

12. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 4 – К., 1914. – С. 432–452.

Попружная А.В. Неопубликованное завещание писаря Генерального войсковоо суда Ивана Пиковца из коллекции А. Лазаревского

Целью статьи стала публикация завещания представителя казацкой старшины середины XVIII в. Текст завещания – ценный источник социально-экономической, семейной, духовной жизни представителей казацкой элиты XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: *духовница, тестамент, казацкая старшина.*

Popruzhna A.V. Unpublished testament of the clerk of the General military court Ivan Pykovets from the Lazarevskyi's collection

The object of the article is publication of Cossack authority's testament of the middle of the XVIII century. The contents of the testaments are unique origins of social and economical, family and spiritual life of Cossack authority's.

Key words: *last will, testament, cossack elite.*

19.03.2019 р.

УДК 930+94(477)

В.І. Абакумова

З ФОНДУ «КАНЦЕЛЯРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АРТИЛЕРІЇ, м. ГЛУХІВ, НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ» (ЦДІАК)

Публікується Указ імператриці Катерини II про заборону проведення в державі лотереї. Друкована копія документа зберігається у фонді Центрального державного історичного архіву України (Київ). Указ був отриманий Канцелярією Генеральної військової артилерії, яка розміщувалася в Глухові. Канцеляристи розіслали указ для повсюдного ознайомлення на території, підвладній Другій Малоросійській колегії.

Ключові слова: *Друга Малоросійська колегія, Канцелярія Генеральної військової артилерії, імператрицяя Катерина II, указ, лотерея.*

У Центральному державному історичному архіві в м. Києві зберігається фонд 1641 «Канцелярія Генеральної військової артилерії, м. Глухів, Ніжинського полку» (1740–1778 рр.).

Канцелярія Генеральної військової артилерії – один із центральних органів влади в Українській козацькій державі та у часи функціонування Другої Малоросійської колегії. До компетенції Канцелярії входила організація бойового застосування, технічного і господарського обслуговування артилерії та фортифікаційних споруд. Орган підпорядковувався генеральному обозному і розміщувався в Глухові.

Централізаторська політика царизму в другій половині XVIII ст. призвела до суттєвих змін і в адміністративно-територіальному управлінні Україною. Певне обмеження повноважень Генеральної артилерії почалося 1735 р.: відтепер її звіти мали передаватися до Генеральної військової канцелярії, а вже звідти направлялися до Генеральної лічильної комісії або у Сенат. Згідно інструкції Кирила Розумовського генеральному підскарбію від 1760 р., Канцелярія генеральної військової артилерії почала звітувати з фінансово-господарчих питань перед Генеральною скарбовою канцелярією. Нарешті, із заснуванням Другої Малоросійської колегії Канцелярія перетворилась у її департамент і стала підзвітна їй [1, с. 86].

Поточними питаннями Канцелярії опікувався осавул, у підпорядкуванні якого були хорунжий, писар та канцеляристи. Укази імператриці, що надходили до Канцелярії як військово-адміністративного органу, мали бути розповсюджені для практичного застосування власним розпорядженням цієї установи.

У архівному фонді 1641 «Канцелярія Генеральної військової артилерії» зберігається цікавий документ – Указ імператриці Катерини ІІ про заборону організації лотереї у державі та участі в ній громадян. Документ надійшов у друкованому варіанті. Для його розповсюдження «во всѣнародное извѣстіе» Малоросійська канцелярія генеральної артилерії[1] розіслала копії Указу, що були виконані від руки, з коротким супровідним текстом. Під таким документом канцелярії, датованим 11 липня 1771 р., підписався канцелярист на ім'я Іван Цисарський [2, арк. 2, 7 зв.].

Відомо, що Указ імператриці був прийнятий як відповідь на доповідь «З питання про заснування лотереї», поданої на ім'я імператриці графом Захаром Григоровичем Чернишовим. Суть доповіді же стосувалася обґрунтування пропозиції маркіза Мансия, директора генуезької лотереї[2], щодо організації в Росії подібної лотереї під його патронатом.

Названий маркіз, намагаючись отримати контракт на організацію в Росії генуезької лотереї, доклав чимало зусиль «вийти» на осіб, що входили до найближчого оточення імператриці. Так, через сардинського міністра графа де Канала він звернувся до князя Дмитра Михайловича Голіцина, який представляв інтереси Російської імперії у Відні. Останній написав імператриці премеморію[3] про досвід організації такої лотереї, що мала чималу популярність на території, підлеглій імператриці Священної римської імперії Марії-Терезі. Скориставшись послугою італійського купця Філіпа Меліні, прибулого у справах до Росії, маркіз Мансия передав цей документ до Санкт-Петербурга. Там доповідь Голіцина через графа Чернишова, який і підготував її для представлення імператриці, потрапила на розгляд Катерини ІІ.

Резолюція імператриці була категоричною: «Слава Богу, Мы не в таком положении, чтобы для умножения дохода казны нашей несколькими стами тысяч рублей, Мы имели нужду народу давать поощрение к большему мотовству и повод ко всем порокам, из того проистекающим[4], и для того откажите итальянским проекторам. Екатерина»[5]. Такий запис зроблено 1 липня 1771 р. на оригіналі доповіді [4]. У той же день був прийнятий Указ про заборону організації лотереї у державі та участі в ній підданих імператриці [2, арк. 3].

При публікації Указу збережено оригінальний правопис документа.

Указъ ея Императорскаго Величества самодержицы ВСЕРОССІЙСКОЙ, Изъ Правительствующаго Сената Во всенародное извѣстіе

Ея Императорскому Величеству до свѣденія дошло, чо здѣсь въ Санктпетербургѣ нѣкто изъ иностранныхъ, производя во вредъ обществу лотерею, собиралъ съ жителей деньги, и давалъ билеты для розыгрыванія своей лотереи.

Но какъ таковыя выдумки не только ни малой обществу пользы не приносятъ, а еще всегда вызываютъ съ ущербомъ собственныхъ каждаго интересовъ; то ея ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО высочайше повелѣть и соизволила того иностранця, дабы отъ него впредь вредныхъ обществу соблазновъ быть не могло, выслать за границу. А чтобѣ во всей Россійской Имперіи лотерей, яко вредныхъ обществу, никакого рода какъ отъ рускихъ, такъ и отъ иностранцовъ пребывающихъ въ Россіи безъ апробаціи вышняго правительства призводимо, такожъ отъ иностранныхъ лотереяхъ

1. Така назва канцелярії зазначена в документі.

2. На початку XVIII ст. у багатьох країнах Західної Європи була організована генуезька лотерея, яка була влаштована наступним чином. Кожний гравець називав номер або кілька номерів, котрі, на його думку, мали б опинитися серед п'яти витягнутих білетів. Крім цього, гравець вказував і розмір грошового виграшу, котрий він бажав би отримати, якщо будуть оприлюднені названі ним номери. Часто генуезьку лотерею організовували для поповнення державної казни. Відомо, що з приводу організації такої лотереї Фрідріх ІІ у 1763 р. звертався за консультацією до математика Ейлера [3, с. 119–123].

3. Офіційний лист, пам'ятна записка про що-небудь (застаріле).

4. Таке ставлення імператриці до лотерей мало підґрунтя. Влітку 1760 р. у Санкт-Петербурзі проводилася благодійна лотерея, у якій мали право брати участь люди будь-якого звання. Найвищий виграш був 25 тис. крб. Кажуть, що лотерея «звела людей з розуму». Прагнучі отримати виграш, прикажчики розоряли своїх господарів, а дворові люди обкрадали поміщиків. Державна казна ж очікуваних доходів не отримала.

5. Дозвіл на організацію в Російській імперії лотерей був закріплений прийнятим у 1782 р. «Статутом благочиння», що регламентував правовий статус поліцейських органів. Цей документ визначив нові правила проведення лотереї, вказуючи, що вони «можуть бути дозволені нечасто і лише в особливих випадках, для допомоги людям, які опинилися у нещасному положенні» [4].

объявленій и лотерейныхъ билетовъ продавано и печатано не было, и никтобъ изъ подданыхъ ея ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ни для какихъ лотерей, хотя бы оныя и въ чужихъ державахъ разыгрываны были, не подписывался, и въ оныя не входилъ и билетовъ не бралъ, подъ какимъ бы то видомъ не было, о томъ отъ Правительствующаго Сената во всемъ государствѣ публиковать; о чемъ симъ и публикуется.

Подлинный за подписаніемъ Правительствующаго Сената	**М. П. Место печати**	**Печатанъ въ Санктпетербургѣ Правительствующемъ Сенатѣ 1 июня 7 дня 1771 года**

ПОСИЛАННЯ

1. Струкевич О. К. Канцелярія Генеральної військової артилерії // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.

2. ЦДІАК України, ф. 1641, оп. 1, спр. 235.

3. Майстров Л. Теория вероятностей: исторический очерк / Отв. ред. И.Б. Погребысский. – М.: Наука, 1967. – 321 с.

4. Устав благочиния или Полицейской: Часть первая. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.prlib.ru/item/388866.

5. По вопросу об учреждении лотереи: Доклад императрице Екатерине II 1771 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/EkaterinaII/Russkaja_starina/8/text.htm Цит.: По вопросу об учреждении лотереи. Доклад императрице Екатерине II 1771 г. // Русская старина. – 1886. – № 8.

Абакумова В.И. Из фонда «Канцелярия Генеральной военной артиллерии, г. Глухов, Нежинского полка» (ЦГИАК)

Публикуется Указ императрицы Екатерины II о запрете проведения в государстве лотереи. Печатная копия документа хранится в фонде Центрального государственного исторического архива Украины (Киев). Указ был получен Канцелярией Генеральной военной артиллерии, которая размещалась в Глухове. Канцеляристы разослали указ для повсеместного ознакомления на территории, находящейся в сфере управления Второй Малороссийской коллегии.

Ключевые слова: *Вторая Малороссийская коллегия, Канцелярия Генеральной военной артиллерии, императрица Екатерина II, указ, лотерея.*

Abakumova V.I. From the fund of the «Office of the General military artillery» Hlukhiv, Nizhyn regiment"(TSDIAK)

The Decree of Empress Catherine II on banning lottery in the state is published. A hard copy of the document is stored in the fund of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. The Office of the General Military Artillery received the decree, which was located in Hlukhiv. The clerks sent a decree for general familiarization in the territory under the administration of the Second Little Russian Collegium.

Key words: *the Second Little Russian Collegium, the Office of the General Military Artillery, decree, Empress Catherine II, lottery.*

13.03.2019 р.

УДК 94(477.5)551.509.68«1784»

Л.В. Артемова

ВІДБУДОВА ГЛУХОВА ПІСЛЯ ПОЖЕЖІ 1784 РОКУ

У статті поданий документ (рапорт) періоду правління Катерини II, адресований генерал-губернатору Малоросії П.О. Румянцеву-Задунайському, щодо відбудови Глухова після нищівної пожежі 1784 року. Документ визначає особливості реконструкції міста відповідно до історичної забудови і нового перепланування та наголошує на проблемних питаннях, які виникали внаслідок відродження міського середовища.

Ключові слова: *Глухів, пожежа 1784 року, граф Румянцев-Задунайський, конфірмований план, прямокутна мережа вулиць, форштадт, планування, селітебна земля, нові дороги.*

У фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК) є чимало документів, у яких зберігається інформація щодо різних періодів розвитку літописного Глухова. Шляхом реконструкції та інтерпретації подій минулого за допомогою достовірних архівних матеріалів можна врешті-решт отримати правильне уявлення про те чи інше явище або постать.

Як за часів совєтської України, так і в роки незалежності проведений системний аналіз доступних першоджерел істотно посприяв оптимальним студіюванням значення глухівського періоду української історії, допоміг об'єктивно оцінити історико-культурну спадщину Глухова. Ці дослідження вилились у чималу кількість наукових праць і окремі монографії таких авторів, як В.К. Ткаченко [1], Д.Г. Гумілевський [2], В.І. Бєлашов [3], В.В. Вечерський [4], Ю.О. Коваленко [5].

Нашу увагу в архівному фонді № 5 ЦДІАКу привернув документ, який унаочнює події, що відбувались у Глухові кілька сотень років тому. У даній публікації йдеться про епізод, який остаточно поклав кінець бурхливому життю колись столичного Глухова, а саме про пожежу 1784 року та відбудову міста після знищення його вогнем.

Серед архівних документів збереглися свідчення про глухівську пожежу, які не лише висвітлюють причину виникнення лиха, але й перераховують кількість споруд Глухова, що потерпіли від вогню. Докладний опис останніх поданий у науковій праці Ю.О. Коваленка «Глухівська пожежа 1784 року у документах» [5, с. 232–233]. Проте, розбудові та реконструкції історичного міста та його структурних елементів після пожежі не присвячено жодної публікації дослідників.

Природному стихійному лихові та руйнівному фактору – пожежі 1784 року у Глухові – передував наказ Катерини II від 1782 року, за яким загальноімперське адміністративно-територіальне урядування поширювалося на всю територію Гетьманщини. Отже, Глухів утратив статус адміністративного центру Лівобережної України, перетворившись на рядове повітове містечко Новгород-Сіверського намісництва [4, с. 92].

Незважаючи на втрату політичного статусу Глухова і намагання царського уряду перетворити його у провінційний населений пункт, колишня гетьманська столиця

продовжувала залишатися великим столичним містом. Знищити Глухів, як культурний центр і наочний символ колишньої української автономії, керманичам Російської імперії допомогла велика пожежа 1784 року. Вона спопелила майже половину його будівель [3, с. 82].

Втрата архітектурних домінант міста супроводжувалася зламом історично сформованої мережі: згідно з проектом перепланування Глухова все місто отримувало перехресно-рядове розпланування з квадратними кварталами [6, с. 270]. На відміну від реконструкції Глухова доби Гетьманщини, здійсненої під керівництвом архітектора Андрія Квасова, «за новим конфірмованим планом», який пройшов апробацію та перевірку на практиці і був офіційно схвалений «Єя Імператорською Величністю», нові вулиці і площі «прорізалися» через уже зведені будинки та власні ділянки буквально «по живому». У такий спосіб, зберігаючи візуально-інформаційний каркас історичного міста, Глухів отримав нову прямокутну мережу вулиць, які інколи порушували збережену і сталу протягом століть забудову садибного типу. «Всі вулиці та квартали були розмічені землемерами прокопаними лінями, при цьому велика частина селітебної землі відходила на вулиці та торгові площі» [7, акр. 20]. Такі адміністративні заходи та зміщення селітебної зони, призначеної для розміщення житла, зустріли цілком зрозумілий опір населення.

Реконструкція Глухова після пожежі 1784 року, що була викликана новими життєвими потребами, просувалася з великими труднощами. Його мешканці просили дозволу «у середині міста на своїх придбаних землях, чи землях отриманих у спадок відбудувати знищене пожежею житло до зими» [7, арк. 21]. Місця, де до пожежі були «торгові ряди у вигляді дерев'яних та кам'яних лавок з красним товаром, за новим планом віддавалися під особисту забудову» [7, арк. 24]. Проте чиновники, «вважаючи ці ділянки землі своєю власністю, почали без дозволу будувати знову на них свої лавки» [7, арк. 22]. Найбідніші верстви населення до пожежі жили «уздовж самих великих доріг Глухова у маленьких будиночках» [7, арк. 23]. Частина цих помешкань за новим планом відійшла на нові дороги та площі, як наслідок – для житлового будівництва біднякам відводили вільні місця на форштадтах. «У багатьох мешканців Глухова садибні забудови перетиналися, ділилися навпіл новими дорогами і на двох сторонах дороги залишалося по невеликій частині, так що ніяким чином побудувати житло на них уже було не можна» [7, арк. 25]. Крім іншого постало актуальне питання «де взяти людей для будівництва нових доріг та площ, які проходили через різні будівлі, льохи тощо, адже колодників у місті тільки 10 чоловік» [7, арк. 26].

Ці та інші питання планування та розбудови міста після пожежі 1784 року і суть даної проблеми висвітлені у наведеному нижче документі.

До наукового обігу уперше вводиться офіційне письмове повідомлення (рапорт) полковника і глухівського коменданта Євдокима Простоквашина до генерал-губернатора Малоросії фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського «О будущем в городе Глухове на погорелых местах гражданских домов строении».

При публікації рапорту збережено оригінальний правопис документа.

Его Сиятельству Высокоповелительному Господину Генералъ Фелдмаршалу, Главнокомандующему кавалериею и второю дивизиею Сенатору киевскому черниговскому и новогородскому Северскому Генералъ Губернатору, Коллегіи Малороссіискои Президенту, кирасирского военного Ордина Полку Полковнику, всехъ Россїискихъ Ординовъ, королевскаго Прускаго Чернаго Орла и Голштінскаго Святыя Анны Кавалеру, Графу Петру Александровичу Румянцеву Задунаискому.

РАПОРТЪ

Его превосходительство господинъ генералъ майоръ, иновогородскои Северскои губернаторъ Илья Богдановичъ Бибиковъ вбытность свою, здесь словесно а потомъ даннымъ отъ 3 числа сентября подъ № 681 ордеромъ изволилъ мне приказать какъ в городе такъ инафорштатахъ на погорелых местахъ здешнимъ, гражданамъ строитя позволять прямыми улицами по опробованному ЕЯ ИМПЕРАТОРСКИМЪ ВЕЛИЧЕСТВОМЪ в 9 день июля мца 1765 году плану, по которому губернскимъ землемеромъ господиномъ майоромъ Рахмановымъ с уездными землемерами всредине города все улицы и кварталы прокопанными линиями назначены и великая часть селидебнои земли отходить наулицыи торговыя площади, то я нена ходя способа всехъ гражданъ удовольствовать другими землями вместо бывших подъ ихъ строениями которыми оне покуплямъ и по наследству владели.

Осмеливаюсь вашего Сиятельства покорнеише просить на подносимои при семъ мои докладъ оснабдениі высокою резолюциею. А каковъ я отъ его превосходительства господина генералъ майора и губернатора ордеръ имею, со онаго копию усего подношу.

Полковникъ Глуховскіи Комендантъ
Евдокимъ Простоквашинъ
№ 598
5 сентября 1784 году, Глуховъ

Отъ полковника и глуховскаго коменданта Простоквашина о будущемъ в городе Глухове напогорелыхъ местахъ гражданскихъ домовъ строеніи, покорнеишіи докладъ

1.

Всемъ темъ гражданамъ кои просять дозволенія всредине города на своихъ покупле и понаследству приобретенныхъ или земляхъ кнаступающеи зиме построить избы деревянныя согорожею плетневою ікольями дать ли имъ оное.

2.

По большимъ улицамъ отъ московскихъ до киевскихъ и отпутивльскихъ до белополовскихъ воротъ, и втехъ

самыхъ кварталахъ вкоихъ по конфирмованному плану назначено строить каменные домы о двухъ этажахъ славками, позволять ли ныне на первои случаи строить маленкия избы сдвориками деревянныя, и покакому плану, и брать ли отнихъ какие обязательства или безъ плановъ и безъ обязательствъ.

3.

Натехъ местахъ где прежде пожара построены были разными чиновниками каменныя и деревянныя для красныхъ товаровъ лавки отдаваемыя ими наоткупъ купечеству по опрабованному плану положено быть домамъ, но те чиновники щитая оныя земли имъ принадлежащими строють ныне свои лавки. То сие строение оныхъ имъ позволить ли или запретить.

4.

По конфирмованному плану положено, около церквеи Святыя троицы и Святителя Николая зделать каменную ограду и внутри оныхъ каменныя лавки. А ныне многия купцы имещане просять дозволения построить на техъ местахъ лавки на первои случаи деревянныя и лицем на дорогу аневнутрь ограды. Сие имъ позволить ли.

5.

Торгующия здесь тулския и калужския купцы по прозбе ихъ и стехъ городовъ исключенныя и причисленныя вглуховское купечество просят позволения построить имъ собственныя напервои случаи деревянныя дома вназначенномъ квартале подороге идущеи отпутивлскихъ до белополовскихъ воротъ. Между большаго казенного каменного дома и церкви Святыхъ Трехъ Анастасіи, противъ бывшихъ домовъ господъ Оболонского и Марченка, что былъ Безбородкинъ длиною по дороге на тритцать семъ, а шириною на дватцать шесть трехъ аршинныхъ саженяхъ. А какъ оне своихъ земель неимели, а жили всегда внаемныхъ домахъ. Енежъ место, коего оне просять было ничемъ незастроеное и никто изъ гражданъ ни панок претензіи кнему неимеетъ, то я давъ имъ позволеніе выстроить на немъ шесть домовъ отведя каждому на одинъ длиною двенатцать а шириною тринатцать сажень. Вкоихъ оне и кладовыя для товаровъ анбары иметь будуть. Однакожъ для лутчаго утвержденія и спрашивае на сие опробаціи, и не будетъ ли дано имъ на те домы плановъ.

6.

Крайне недостаточнымъ гражданамъ имевшимъ до пожара внутри города и на самыхъ большихъ дорогахъ маленкие свои домики. Ныне насамыхъ техъ же местахъ позволители имъ строится или велеть продать и имъ другие места отвесть на форштатахъ свободныя. А техъ у которыхъ места отошли на вновъ назначенныя дороги и подплощади какимъ образомъ удовольствовать.

7.

Подороге болшои отъ киевскихъ кмосковскимъ воротамъ на правои руке перваго квартала задняя часть захватила каменную монастырскую ограду, которую ныне сломать ли или еще оставить такъ. А домы потой улице позволить ныне построить уступя несколько отъ ограды.

8.

За отшедшия навновь назначенныя по конфирмованному плану дороги и торговыя площади бывшия поныне подворовымъ селеніемъ и подлавками для красныхъ товаровъ земли, и скакихъ имянно другихъ гражданъ удовольствовать.

9.

У многихъ гражданъ въ городе дворовыя места новыми дорогами пересечены пополамъ, и осталось имъ оныхъ на обоихъ сторонахъ дороги помалои части, такъ что никоимъ образомъ пастроится нанихъ уже неможно. Но оне желаютъ домы свои иметь всредине города. То и скакихъ местъ отвесть имъ другие и что учинить со оставшими придорогахъ малыми ихъ частями.

10.

Те земли накоихъ до пожара были построены казенныя домы и имянно первои где жилъ господинъ генералъ порутчикъ и кавалеръ князь Мещерскои, второй где жилъ архитекторъ Квасовъ, третеи называемои воинсковыхъ канцеляристовъ куренемъ, четверок где была волная аптека, такъ же подъ лавками и маленькими домиками отдаваемыми внаемъ, скоихъ деньги сбиралися на Анастасиевскую церковь, гражданамъ требующимъ местъ заихъ отшедшии подъ дороги и подъ торговыя площади земли, отводить ли исплатежемъ ли вказну или безъ всего.

11.

Всякомули гражданину подъ домы земли отъ весть поравнои части и поскольку имянно длины и ширины сажень или такое количество сколько ево собственнои по крепостямъ владеемои поддороги и подплощади отошло.

12.

На форштате замосковскими воротами саженяхъ вдесяти от городскаго валу построены были разными чиновниками весьма стесненно лавки шалаши и ящики и отдавались занемалую сумму денегъ купцамъ и мещанамъ внаемъ, которыя въ них продавали бочками ведрами и мелочными мерами деготь, масло, сало, соль, свежее и соленое мясо и рыбу, овсъ и сено, и всякие мелочные деревянные ременныя, пенковыя и личные вещи. Нынежъ поданому мне отъ его превосходительства господина генералъ майора и новогородского Северского губернатора Ильи Богдановича Бибикова ордеру повеленно тамо оставить площадь отрва на тритцать сажень накоторую все оныя лавочные места отошли и иметь ихъ уже негде. Кои неповеленноль будетъ построить намосковскои и путивлскои дорогахъ вконцахъ селенеи насвободныхъ земляхъ, и всемли чиновникамъ напостроение ихъ места отвесть, или однимъ только купцамъ и мещанамъ.

13.

Мясныя лавки неповелено ли будетъ приказать построить на белополовскомъ форштате, позади торговыхъ бань внизу на свободномъ месте отгородского валу саженяхъ втритцати лежащем поручью идущему и споганого ставка въ большое озеро.

14.

Некоторые граждане жалуются что ихъ каменные погреба пришли навновь назначенныя дороги и должны засыпаны быть, им же оныя стоять немалыхъ сумъ денегъ, и при бывшемъ пожаре остались безъ всякого поврежденія, которыя приплонировании дороги засыпать ли. Безъ того же по дорогамъ проезда иметь будеть неможно.

15.

Для плонирования въ городе всхъ вновь назначенныхъ дорогъ, которыя проложены чрезъ бывшия строеніи погреба и ледники, оттуда работныхъ людеи взять ибо колодников здесь находится только десять человек. Есть ли же ко оному употребить однихъ только гражданъ то оне почувствовать могутъ немалое отягощеніе.Тем паче что изнихъ многия занимается должны строениемъ для себя домовъ на место сгоревших.

Полковникъ Глуховскои Комендантъ

Евдокимъ Простоквашинъ

5 сентября, 1784 году, Глуховъ

Сподіваємось, що наведений текст документа буде додатковим джерелом для дослідження особливостей реконструкції міста Глухова після пожежі 1784 року відповідно до історичної забудови і нового перепланування.

ПОСИЛАННЯ

1. Ткаченко П. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968. – 214 с.

2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 279 с.

3. Бєлашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – 143 с.

4.Вечерський В.В., Бєлашов В.І. Глухів. – К., 2003. – 164 с.

5.Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Київ-Глухів, 2011. – С. 232–235.

6. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – 317 с.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 54, оп. 1, спр. 3251.

Артемова Л.В. Восстановление Глухова после пожара 1784 года

В статье представлен документ (рапорт) периода правления Екатерины II, адресованный генерал-губернатору Малороссии П.А. Румянцеву-Задунайскому, по восстановлению Глухова после сокрушительного пожара 1784. Документ определяет особенности реконструкции города в соответствии с исторической застройкой и новой перепланировкой. Обращает внимание на проблемные вопросы, которые возникали в результате возрождения городской среды.

Ключевые слова: *Глухов, пожар 1784, граф Румянцев-Задунайский, конфирмованый план, прямоугольная сеть улиц, форштадт, планирование, селитебная земля, новые дороги.*

Artemova L.V. Restoration of Hlukhiv after the fire in 1784

The article presents a document (report) of the reign of Catherine II, addressed to the governor-general of Little Russia, P.A. Rumiantsev-Zadunaisky, for the restoration of Hlukhiv after a crushing fire in 1784. The document defines the features of the reconstruction of the city in accordance with the historical buildings and the new redevelopment. He draws attention to the problematic issues that have arisen as a result of the revival of the urban environment.

Key words: *Hlukhiv, Hlukhiv fire 1784, earl Rumiantsev-Zadunaisky, confirmed plan, rectangular street network, forstat, planning, residential land, new roads.*

24.03.2019 р.

УДК 1(091)(477)Козельський

М.Й. Заремський

ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЇ Е. ШЕФТСБЕРІ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ Я. КОЗЕЛЬСЬКОГО

Розглянуто співвідношення фундаментальних понять моральної філософії українського мислителя XVIII ст. Якова Козельського – «прямої істини» і «прямої доброчесності» – з концептуалістикою емпіричної етики англійського філософа Ентоні Шефтсбері.

Ключові слова: *«пряма істина», «пряма доброчесність», моральна філософія, Я.П. Козельський, Е.Е.К. Шефтсбері.*

Епоха Просвітництва, розквіт якої припадає на XVIII століття, своєрідною «осьовою координатою» має філософські концепції людини, що виникли в Західній цивілізації і мали яскраво виражену людиноцентричну спрямованість. Вони склали новий етап в осмисленні людської сутності, у результаті якого з'явився особливий напрямок людинознавства – філософська і педагогічна антропологія. Яскравим свідченням цього є філософська та педагогічна творчість українського мислителя Якова Павловича Козельського (1728–1794). Цей уродженець Полтавщини у період з 1770 по 1778 рр. працював завідувачем архівного відділу Малоросійської колегії у місті Глухові.

Основні етапи життя і творчості, формування філософських і соціально-політичних поглядів ученого і педагога-практика проходили в умовах поглиблення суперечностей суспільного ладу в Російській імперії у XVIII ст., загостренням боротьби в галузі політичної ідеології і філософського її обґрунтування, викликаних розповсюдженням ідей західноєвропейського Просвітництва, яке ставило за мету подолання існуючих недоліків у суспільних відносинах шляхом удосконалення природи людини через зміну політики, побуту, законодавства, виховання людини на засадах добра, справедливості, гуманності, поєднаних із розвитком науки та освіти.

Я. Козельський – учений, перекладач, педагог, мислитель-гуманіст, спираючись на всю сукупність досягнень науки і філософії свого часу, виступив із теоретичним обґрунтуванням власного просвітницького проекту, адаптованого до російської дійсності, який повністю був суголосним із провідними ідеями і вимогами європейського Просвітництва.

Історики філософії активно досліджували період, який нас цікавить. Західноєвропейські філософські системи XVIII століття розглядали у своїх роботах Т. Артем'єва, В. Асмус, В. Біблер, М. Виноградов, П. Гайденко, А. Гордієнко, В. Гусєв, В. Кузнєцов, Б. Меєровський, І. Нарський, П. Шашкевич. Серед вітчизняних досліджень слід назвати твори І. Бака, Ю. Когана, В. Ерна, Я. Колубовського, І. Огородника, М. Русина, М. Булатова, В. Табачковського, В. Лісового, В. Кременя, В. Петрушова, Л. Лопатіна, М. Сафонова, П. Столп'янського, Ю. Шемшученка, В. Ярошовця та багатьох інших. Пев-

ний внесок у розроблення «козельськознавства» здійснив і автор цієї розвідки.

Нині нагальною є потреба розлогіше і ґрунтовніше проаналізувати витоки і процес формування вітчизняної філософської думки, персоніфікований, зокрема, її «прологом» (за оцінкою О. Пріцака, який філософське вчення Г. Сковороди – сучасника Я. Козельського – окреслює як «епілог») – насамперед, через завоювання і утвердження на проблемному полі українського філософування нової концептуалістики, що позначається фразеологізмом «практична філософія» – знову ж таки, на відміну від напрямків, стилю, культури філософування постмодерністського типу. І тут неоціненну роль відіграють емоційно насичені і сміливі, сповнені гуманістичного звучання сторінки філософських творів автора цього «прологу»: «Що ж стосується доброчесності, – писав цей репрезентант шанованої ним «науки людинолюбства», – то я її люблю, поціновую понад всі інші чесноти, раболіпствую перед нею і жертвую їй все те, що вважаю найприємнішим на світі; одним словом, я її обожнюю» [4, с. 201]. Навряд чи можна заперечувати, що висловлена позиція є для Козельського його своєрідним морально-етичним дороговказом, окресленням світоглядного видноколу цього вітчизняного філософа. «Філософи в усі часи розмірковували про доброчесність, але біда їх була у тім, – підкреслював він, – що ніхто не досліджував і не виводив назовні всіх прихованих фальсифікацій і підступностей людських» [4, с. 202].

Варто наголосити на тому, що історико-філософське пізнання має, переважно, опосередкований характер, оскільки оперує текстами, документами, матеріалами архівів тощо, які є лишень «відбитками», «слідами» минулої інтелектуальної діяльності, а у підсумку – синтетичним результатом розумового становлення автора, його рефлексії над певними проблемами і думками з їх приводу, включно зі своїми власними. Такий прихований від дослідника «полілог» не завжди сприяє усвідомленню справжнього сенсу висловлених і втілених у текст авторських ідей, а особливо з урахуванням неоднозначності вихідних методологічних підходів самих дослідників історії філософії. Ось чому задля розкриття значення слова, змісту втілених у тексті ідей слід здійснювати як процедури «розпредметнення», відтворення матеріалізованих у текстах думок, ідей, так і контекстуальний їх аналіз.

Дослідження творчого доробку Я.П. Козельського щоразу переконує, що викладені в його творах і коментарях до перекладів думки є результатом гострого і проникливого сприйняття життя, реалістичного підходу до сучасної авторові соціальної дійсності. І хоча життя з його конкретними колізіями, дійовими особами не представлене у його творах у конкретних подіях і фактах, контекст роздумів українського мислителя вказує на їх актуальність, дочасність, адресність – незалежно від того, йде мова про «невинне і розтерзане людство», про «обтяжених нуждою», «гнобителів», «пригноблювачів», – чи були б вказані конкретні факти і персоналії. Незмінною завжди залишається цілісна і непохитна позиція Козельського-філософа: в ролі основного завдання, що постає перед любителями мудрості, є пошук «правил благополуччя», а відтак – «належних засобів» до їх досягнення. Іншими словами, основними завданнями вченого мислитель вважає розв'язання проблем етики і проблем соціально-політичного характеру.

Безсумнівно, що Козельський як енциклопедично освічена людина був знайомий зі змістом найавторитетніших філософсько-етичних систем попередніх і сучасного йому періодів, часто посилаючись на них у своїх творах, коментуючи їх і висловлюючи своє ставлення. І якщо ні в одному із своїх творів він, скажімо, не згадує імені голландського юриста, соціолога і державного діяча Гуго Гроція (1583–1642), який у своєму відомому трактаті «De jure belli ac pacis» [2] (1625) відновлює в правах античну доктрину про встановлений божественним розумом jus naturate, хоча в ній і відсутнє чітке розрізнення області моралі і права, і поширює цю ідею на галузь міжнародного права, це зовсім не означає, що певного впливу думки останнього на положення системи Я. Козельського не мали. «Ідея народного права стає тепер постійним елементом систем етики і політики», – зауважує В. Хвостов [7, с. 81]. До прикладу, розділ «Юриспруденція» «Філософічних пропозицій» Козельського розпочинається з визначення права («Основою всякої доброї чи безсторонньої, тобто ні поганої, ні доброї в міркуваннях усіх живих істот, справи називаю я правом або ж правістю, або справедливістю»), звідки філософ зразу ж переходить до його кваліфікації: «Це право називаю я божественним, оскільки воно спричинене від самого Бога, вічним, – оскільки з Ним воно перебуває і перебувати повинно, необхідним – оскільки без Нього всі живі істоти страждати мусять, неодмінним, – що не залежить від творіння, а від Творця» [3, с. 71].

Певною мірою формуванню поглядів Козельського сприяло й етичне вчення Френсіса Бекона (1561–1626). Хоча той і стояв на ґрунті визнання незаперечності християнських догматів, все ж, сповідуючи свою загальну практичну тенденцію, англійський філософ підкреслює необхідність в моральному вченні займатися не тільки формуванням етичного ідеалу, але й орієнтуванням людини на пошук шляхів його досягнення. В цьому полягає призначення тієї частини етики, котру він сам називає «георгікою» і в основу якої повинні бути покладені, перш за все, дані психології. І тут інакше, ніж «георгійними», роздуми Козельського з розділу «Про пізнання людських якостей» [3, с. 145–148] не назвеш.

Незримими співбесідниками українського мислителя в його творах є Томас Гоббс (1588–1679), вся мо-

раль якого проникнута натуралізмом і побудована, за зразком грецької етики, на понятті самозбереження. В основу всіх людських емоцій Гоббс кладе егоїзм. В природному стані люди, думаючи кожен лише про свої вигоди, ведуть війну всіх проти всіх – bellum omnium contra omnes. Тому й потрібен Левіафан державної влади, яка, будучи встановленою суспільним договором, приборкує людей своїм примусом, і всі мусять їй безумовно підкорятися.

Коли в передмові до «Філософічних пропозицій» Козельський пише, що «із усіх панів філософів знайшов я лише чотирьох людей, а саме: панів Руссо, Монтеск'є, Гельвеція і таємничого Анонімa, книга якого під титулом (Philosophie morale reduite a ses principes) [Принципи моральної філософії – М. З.], котрі ґрунтовно писали про принципи моральної філософії» [4, с. 418], неважко здогадатися: тим четвертим – «анонімом» – був мораліст XVII ст. граф Ентоні Ешлі Купер Шефтсбері (1671–1713), книга якого під позначеним Козельським титулом являла собою його «Дослідження про заслуги і доброчесність», виданих французькою мовою з примітками Дідро. Саме йому слід завдячувати за важливий поворот в історії емпіричної етики. Жоден мораліст до Шефтсбері, – говорить Седжвік в своїй «Історії етики», – не робив почуття кардинальним пунктом в своїй системі; жоден не переносив центр етичного інтересу від розуму, котрий уявлявся лише таким, що пізнає або абстрактні моральні поняття, або закони божественного законодавства, на емоційні імпульси, які сприяють соціальному обов'язкові; жоден не здійснював спроби ясно розрізнити турботливим аналізом досвідом незацікавлені і егоїстичні елементи наших природних прагнень чи індуктивно довести їх повну гармонію» [7, с. 84].

Е. Шефтсбері відіграв помітну роль у розвитку філософської думки не лише Англії, а й континентальної Європи. Творча доля цього британського естетика і моралiста пов'язана з іменами відомих філософів. Він був вихований відповідно до порад Джона Локка (1632–1704), який безпосередньо займався вихованням юного аристократа з 1680 до 1683 рік. Головний філософський твір Локка – досить об'ємний «Досвід про людське розуміння» (1690), у якому він розвинув теорію пізнання матеріалістичного емпіризму, відкоригованого окремими положеннями концепції Гоббса і Декарта. В історію філософії він увійшов також як авторитетний теоретик педагогіки, автор «Деяких думок про виховання» (1693). Зміщення філософської проблематики у бік гносеології, її наукизація, нагальна потреба у розробці методологічних ідей задля більш повного і різнобічного розуміння людини, її індивідуальних інтересів, зростання рівня особистісної свідомості стали важливими стимулами для Локка у пошуку інтенсивних і достовірних знань про пізнання і самосвідомість особистості. Англійський мислитель-класик прекрасно розумів, що процеси пізнання вивершуються створенням наукових теорій, а інтереси людей знаходять свою реалізацію в їх практичній діяльності. Значний вплив на світогляд Шефтсбері здійснили твори його сучасників Джона Толанда (1670–1722), Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646–1716), П'єра Бейля (1647–1706).

Немає сумніву, що такий лейтмотив визначає зміст й найбільш відомої частини вчення Шефтсбері – доказ тотожності морального і естетичного, добра і краси, а також його переконаність у тому, що в історії Англії розпочався знаменний (на його думку) період, спричинений політичним переворотом 1689 року (ліберальні історики, слідом за Локком, стануть називати його «славною революцією»), що в суспільстві відкрилися нові горизонти, утвердилися «природні» і «вічні» закони, а «природна» людина «врешті-решт отримала гідне неї соціальне життя» [5, с. 89].

Головне завдання філософської творчості Шефтсбері слід вбачати у сприянні моральному вдосконаленню людини: у сфері практики він утверджує ідеал доброчесної поведінки, а у сфері теорії висуває проблему походження доброчесності і доброчесних вчинків. При цьому моральне почуття у нього не залежить від релігії, традиції, закону, а спирається на «здоровий і всім даний глузд», що означає їх природність, належність до самої людської природи. А оскільки моральне, як вважає Шефтсбері, є симетричним, гармонійним, пропорційним (а значить – однорідним із естетичним), то і «Краса і благо – це одне і те ж саме» [9, с. 209].

Ці ідеї найповніше викладені в «Досліджені про доброчесність і гідність» (1699), де можна спостерігати ототожнення морального почуття зі здоровим глуздом і де етика виступає у ролі своєрідної «технологічної», рекомендаційної дисципліни – «моральної арифметики», у якій прискіпливо аналізуються, калькулюються механізми моральності, відображаючи, насамперед, ідею добра і зла, виконуючи функцію практичного розуму. «В сентименталістській етиці [саме так поіменовується і витлумачується етична система і моральна позиція Е.Е.К. Шефтсбері – М. З.] моральне почуття розглядалося як одна із основних здатностей сприймання, причому сприймання своєрідного, – такого, що має своїм об'єктом винятково моральне добро і зло, точніше, ті якості і явища, які відображалися в ідеях добра і зла», – підкреслює дослідник творчості Шефтсбері Р. Апресян, інтерпретуючи основні теми і проблеми британських учень про моральні почуття XVIII століття [1, с. 114].

Це внутрішнє почуття, підкреслював Е. Шефтсбері, є якщо й не вродженим, то, принаймні, цілком природнім для людського єства. І якщо у його вчителя Локка моральні ідеї розглядаються як такі, що мають винятково досвідну природу, то у Шефтсбері мораль не має емпіричного походження. Моральне почуття у нього не залежить ні від релігії, ні від традиції, ні від закону. Воно спирається на «здоровий і всім нам даний глузд»,

а відтак відповідає самій людській природі, природним людським почуттям (соціальним афектам).

Мимоволі пригадується фрагмент із «Дослідів» М. Монтеня: «Честолюбство, жадібність, нерішучість, страх і жадання не покидають нас зі зміною місця… Сократу сказали про якогось чоловіка, що мандрівка аж ніяк не виправила того. «Охоче вірю, – зауважив на це Сократ. – Адже він возив із собою самого себе» [6, с. 178].

Ідеї Шефтсбері мали великий вплив як в Англії, так і за її межами, особливо у Франції та Німеччині. «Одним із чотирьох найвеличніших поетів» називав його Ш. Монтеск'є, «віртуозом людяності» – І.Г. Гердер. Ідеї англійського філософа імпонували Вольтеру, Дідро, Канту. Також цілком зрозумілою і виправданою є й висока оцінка морально-філософського вчення Шефтсбері з боку українського мислителя XVIII століття Якова Козельського: справді ж-бо, не могли не імпонувати українському філософові-гуманісту ідеї космічної гармонії Всесвіту і гармонійного ідеалу людського існування, вродженого людині «морального почуття» (mora sense), яке визначає природнє прагнення людини до добра.

Основні твори Шефтсбері зібрані в книзі «Характеристики людей, звичаїв, поглядів і часів» («Characteristics of men, manners, opinions, times», V.1-2), видані в Лондоні у 1711 р. Переводячи побудову моралі на емоційну базу, Шефтсбері в той же час полишає індивідуалізм Спінози і включає в етику соціальний елемент. Саме рід, на думку англійського моралісти, виявляється цілком самостійною істотою, тому не самозбереження індивіда, а самозбереження роду є найвищим завданням; до індивіда потрібно ставитися як до необхідного органа роду. Відповідно до цього, в царині людських прагнень потрібно розрізняти егоїстичні чи індивідуалістичні і соціальні устремління. Завдання людини полягають в тому, щоб виробити в собі здорову душу, в якій егоїстичні прагнення були б примирені з соціальними, і на ґрунті гармонії діяло б сильно розвинуте моральне почуття.

«Те, що прекрасне, – говорить Шефтсбері, – гармонійне й пропорційне; що гармонійне й пропорційне, те істинне, а що прекрасне і істинне, те приємне і добре, або є добром» [8, с. 85]. Отож, моральна людина забезпечить своє благополуччя, узгоджуючи його із загальним благом. Шефтсбері вірить в доброту людської природи і вважає, що потрібно лише знімати всі перешкоди, які заважають проявам цієї доброти. «Мудрість того, хто є правителем, першим і головним у природі влаштувала так, – пише він, – аби його власний інтерес збігався із загальним благом, і якщо істота не турбується стосовно нього, то шкодить самій собі і віддаляється від власного щастя… Ось чому доброчесність, яка з усього прекрасного – найголовніше і найпривабливіше; яка є опорою і прикрасою справ людських; яка є творцем спілкування, підтримує зв'язки, дружбу і згоду між людьми; яка робить щасливими як цілі країни, так і окремі сім'ї, і при нестачі якої все, яким би воно не було красивим, великим, благородним і гідним, мусить загинути, – це єдина якість, настільки благочесна для суспільства і для роду людського взагалі, виявляється одинаковою мірою щастям і благом для кожного створіння зокрема. Саме в ньому одному людина може знайти щастя, і без нього вона виявляється жалюгідною. Звідси доброчесність є благом, а порок – злом» [7, с. 85].

Зрозуміло, що цей піднесений гімн доброчесності не міг не викликати відповідного відлуння в творах Якова Козельського. Однак, як підкреслює український філософ, «матерію моральної філософії» він все ж таки більшою мірою запозичив у французьких «великих мужів», котрі «вивели на приємний огляд усього світу покриту завісою темряви прекрасну і неоціненну істину і цим самим мою слабосилість до виконання цієї важкої справи доволі сильно підкріпили» [4, с. 418].

Характеризуючи французьку моральну філософію XVIII століття, варто зазначити, що вона загалом носила матеріалістичних характер, викликаний частково успіхами природознавства, а частково духом опозиції проти всіх ідей, які підтримувалися церквою – однією з головних опор старого порядку. Уже декілька моралістів XVII ст. представили в своїх творах досить негативну характеристику людської природи в моральному відношенні. Франсуа де Ларошфуко (1613–1680) і Жан де Лабрюєр (1639–1696) синхронно висловлюються у тому напрямку, що основним рушієм людських вчинків, як правило, є егоїзм. В більш м'якій формі характеризує рід людський Люк де Вовенарг (1715–1747). Визначаючи доброчесність як служіння благу суспільства, Вовенарг наполягає на тому, що в людях – істотах недосконалих за своєю природою – великодушність незворотньо перемішується з ницістю. Ось чому людям не варто особливо перейматися своїми вадами: без них не було б і добродійності. Відлуння думок цих моралістів (скажімо, парадоксальне твердження про те, що в сучасному для Козельського суспільстві пороки майже необхідні і навіть корисні, бо як же, в кінці кінців, безнаказанно прожити добродійним, перебуваючи в оточенні пороків?) знаходимо особливо у фрагментах «Філософічних пропозицій», викладених в афористичній формі [3, с. 160–177]. Однак не ці мислителі є предтечами «моральної філософії» Козельського, а, нагадаємо, Гельвецій, Монтеск'є, Руссо і Шефтсбері.

Система К.А. Гельвеція (1715–1771) всю моральність зводить до витонченого егоїзму, котрий дійшов до рівня узгодження своїх інтересів з нуждами суспільства; для «правильного» виховання егоїзму необхідне законодавство, на яке Гельвецій покладає великі надії.

Досить обособленою є позиція в питаннях моралі Ж.Ж. Руссо (1712–1778). Він вірить у те, що природа людини – у її витоках добра, і це зближує позицію Руссо з концепцією Шефтсбері. Руссо переконаний, що все є добрим і досконалим, коли воно виходить з рук Творця, і лише подальший розвиток культури спотворює і

погіршує ці творіння. Він яскравими фарбами змальовує стан природної людини і вважає мораль не продуктом рефлексії, а первинним набутком людини. Однак, природний стан тепер незворотньо втрачений, і тому Руссо для свого часу надає великого значення організації співжиття і постановці виховання. Завдання того та іншого є переборювання тих перепон, які заважають людській природі розкритися у всій її доброті. Погляди Руссо розходяться з епохою Просвітництва, яке всю увагу зосередило на розумі людини. Руссо ж на перший план ставить почуття. Виховання, вважає він, має бути перш за все вихованням почуттів; почуття також лежить і в основі релігії.

Що ж стосується Я. Козельського, то, спираючись на засадничі принципи концепції «істинної доброчесності» (яка, як ми вже зазначали, має багато спільного з етичними вченнями французьких матеріалістів, водночас відзначаючись оригінальними, самобутніми рисами), наш співвітчизник здійснює розробку своєї педагогічної системи. В її основі – два фундаментальних чинники: природа людини і середовище. Серцевина практичної філософії, яка спирається на цю ідею, – їх розумна координація. При цьому, на думку Я.П. Козельського, вирішальну роль у «людинотворчих» процесах відіграє середовище. Саме воно, а не якась, нібито закладена від народження в людині – імперативна для роду людського – ідея добра, покликана узгодити, видозмінити, примирити, переплавити і гармонізувати обмежене, егоїстичне, суто особисте прагнення до блага, добробуту, в справді альтруїстичне відношення до своїх вчинків.

Незважаючи на те, що Козельський тут формулює спільні для усіх просвітників історично прогресивні висновки стосовно вирішальної ролі середовища у процесі виховання, цей ключ до розкриття таємниці «істинної справедливості» український філософ знаходить дещо відмінними від, скажімо, Дідро, своєрідними шляхами.

Вже викладене нами судження Козельського про залежність моралі від характеру законів неспростовно доводить, що, будучи сенсуалістом, він дотримується принципу заперечення нібито притаманних людині природної доброчесності чи природних вад. Це видно, перш за все, з тих його зауважень, в яких він підкреслює, що здатність чи схильність людини до «спостереження правості» чи, навпаки, до ігнорування нею, є якістю набутою і що людина не стає доброю чи злою ні з того ні з сього, а «чрез долговременное упражнение» [3, с. 81–83, с. 123]. Зазначаючи, що «все народы на свете суть брение [брение – глина, бруд – М. З.], а скудельники [гончарі – М. З.] – его правительства [виправителі, вихователі – М. З.]» [3, с. 198], Козельський звертає увагу й на якість самого цього «брения».

При цьому слід мати на увазі, що визнання відносного характеру моралі аж ніяк не могло задовольнити гуманіста Козельського, який прагнув обґрунтувати загальнолюдську «науку пошуку благополуччя» – «пряму доброчесність», яка не зазнає змін, не залежить від звичаїв, тобто має не відносний, а абсолютний характер. Чи не вступає в суперечність із задекларованою раніше думкою про відносний характер моралі намагання українського філософа все ж віднайти (зрозуміти й описати) цю «пряму доброчесність»? Аж ніяк. Хоча, – зазначав він, – така доброчесність до цих пір ніде не відшукувалась, покликання філософа – підтримувати віру людей в торжество справедливості, краще майбутнє людства. Виходить, природа «істинної доброчесності» – подвійна: з одного боку в ній міститься особистий інтерес, а з іншого – інтерес людства, до якого особистість належить і від якого залежить.

Ці засадничі положення український мислитель кладе в основу своєї педагогіки. Він надає найважливішого значення саме моральному вихованню і, послідовно розвиваючи власну точку зору, рішуче виступає за застосування його в ролі основи і першого кроку виховного процесу в сім'ї і школі. «У вихованні дітей, – пише Козельський, – батькам слід насамперед їх посилювати в доброчесності» [3, с. 133]. Потрібно, продовжує він, «старатися про виховання в публічних училищах дітей насамперед в добронравності, а потім – в розумі» [3, с. 203]. Звичайно ж, Козельський прекрасно розумів, що соціальні вади, суспільні пороки, занепад моралі, звичаїв народу – все це закономірні результати порушення суспільного договору, згубні наслідки поганого законодавства. В той час як багато його сучасників причину цих явищ вбачали у злій природі людини, він пише: «Народи можуть бути доброчесні і порочні залежно від якості їх законів та звичаїв». Тут він на боці Д. Дідро з його крилатим висловом: «Если законы хороши, то и нравы хороши, если законы дурны, то и нравы дурны».

Тут варто зауважити, що, говорячи про моральний вплив, який спричиняють «якості розуму», Козельський має на увазі лише філософське значення суті істинної, «прямої доброчесності» і «прямого пороку» – наявність у людини чіткого розуміння причин пороків і підґрунтя для доброчесності: «Чи ж знає вона, відповідно до якості розуму, у чому полягає пряма доброчесність і прямий порок, і чи розуміє вона причини і приводи народних пороків і засади їх чеснот» [3, с. 148]. Що ж стосується вольових якостей, які впливають на моральні якості індивіда (як пише Козельський, «відповідно до якості духу»), то в даному випадку мова у нього йде про стійкість людського характеру: «... чи має він стільки сили духу, аби завжди міг чинити спротив згубній силі зваб і спокусам пороків і, бачачи майже всіх людей зануреними у неправедне життя, не побоявся б постійно обороняти дружбу і справедливість» [3, с. 148].

Як бачимо, основні положення моральної філософії українського мислителя Якова Козельського цілком суголосні з концептуальними засадами яскравого пред-

ставника англійського сентименталізму Е. Шефтсбері. Аналіз змісту його філософських творів засвідчує глибоке, ґрунтовне і творче засвоєння прогресивних сторін морально-етичних та суспільно-політичних теорій його європейських сучасників і попередників.

Український мислитель підкреслює, що у вирішенні кардинальних проблем філософії він приєднується й до табору французьких філософів XVIII століття. Аналізуючи їх думки, Козельський водночас виступає як самостійний, оригінальний мислитель: він творчо, критично переробив все те краще, що було в західноєвропейській думці, намагаючись використати передові ідеї для вирішення завдань суспільного життя Росії.

Глибокий знавець філософських ідей «енциклопедистів» – Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Монтеск`є, Руссо – він не мислив собі етику поза політикою і політику поза етикою. Для нього «політика» в системі «моральної філософії» означала «практику доброчесності»; іншими словами, якщо охарактеризована у вузькому значенні слова етика покликана вияснити, у чому повинні полягати справедливі помисли людей, то «політика», як її визначав Козельський, «є наукою учинити праведні наміри найбільш здатними, і притому праведними, засобами у дії». Отже, це означало, що політика, як її розумів Козельский, зобов`язана продемонструвати людям основні принципи ідеального (або, принаймні, близького до ідеального) суспільного устрою.

У світлі цих поглядів на рушійні сили людської діяльності Я. Козельський підводить нас до думки, що, власне, прагнення до щастя шляхом переслідування у своїх вчинках особистого інтересу і особистої користі й конкретизує прагнення до благополуччя і відвернення від страждань. Саме з точки зору інтересу, користі оцінює людина як свої вчинки, так і вчинки інших, де те, що для людини корисне, те для неї й моральне. Слідом за Гельвецієм він стверджує, що приємність або користь виступають для багатьох людей єдиним суддею розуму і доброчесності. Звідси цілком логічною виглядає позиція Козельського відносно характеру моралі: його теорія інтересу (яка цілком на рівні поглядів Гельвеція, Гольбаха, Дідро) поєднує тезу про постійну природну схильність людини до благополуччя з минущими, змінними впливами середовища.

Однак визнання відносного характеру моралі не могло задовольнити гуманіста Козельського, який прагнув обґрунтувати загальнолюдську «науку шукання благополуччя» – «пряму доброчесність», котра не зазнає змін, не залежить від звичаїв, тобто має не відносний, а абсолютний характер. Такою, в найзагальніших рисах, є концепція «істинної доброчесності» Я.П. Козельського.

ПОСИЛАННЯ

1. Апресян Р.Г. Эмоциональные механизмы нравственности (К постановке проблемы в английском эстетическом сентиментализме) / Р.Г. Апресян // Вопросы философии. – 1981. – № 5. – С. 114.
2. Гроций Г. О праве войны и мира [пер. с лат. А.Л. Саккети] / Г. Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
3. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб., 1768. – 256 с.
4. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произв. русских мыслителей второй пол. XVIII века / Я.П. Козельский.– М., 2010.– Т. 1.
5. Матешук А.В. Деизм и этическая концепция А. Шефтсбери / А. Матешук // Философские науки. – 1984. – № 4. – С. 89.
6. Монтень М. Опыты. Избранные главы: Пер. с фр. / Сост. вступ. ст. Г. Косикова. – М.: Правда, 1991. – С. 178.
7. Хвостов В.М. Очерк истории этических учений. Курс лекций / В.М. Хвостов. – М.: КомКнига, 2006. – 290 с.
8. Шефтсбери А.Э. Принципы нравственной философии, или Опыт о достоинстве и добродетели, написанный милордом Ш. / А.Э. Шефтсбери; [в пер. Дидро Д] // Соч.: в 2 т. М.: Мысль, 1986. – Т. 1. – С. 58–162.
9. Шефтсбери А.Э.К. Эстетические опыты / А.Э.К. Шефтсбери. – М., 1975. – С. 209.

Заремский М.И. Влияние концепции Э. Шефтсбери на формирование моральной философии Я. Козельского

Рассмотрено соотношение фундаментальных понятий моральной философии украинского мыслителя XVIII в. Якова Козельского – «прямой истины» и «прямой добродетели» – с концептуалистикой эмпирической этики английского философа Энтони Шефтсбери.

Ключевые слова: *«прямая истина», «прямая добродетель», нравственная философия, Я.П. Козельский, Э.Э.К. Шефтсбери.*

Zaremsky M.I. The influence of the E. Shaftsbery's conception on the J. Kozelsky's moral philosophy development

The fundamental concepts of Jacob Kozelsky's moral philosophy are considered. He is the Ukrainian thinker of the XVIII century. The concepts «unconditional truth» and «unconditional virtue» are analyzed in correlation with the conceptualism of the English philosopher Anthony Shaftesbery's empirical ethics.

Key words: *«unconditional truth», «unconditional virtue», moral philosophy, J.P. Kozelsky, E.E.K. Shaftesbery.*

11.02.2019 р.

ISSN 2218-4805

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477)«1775–1762»

Б.О. Галь

ПОЖЕЖНІ КОМАНДИ В МІСТАХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті проаналізовано унормування повноважень, керівного складу, джерел фінансування, уніформи та інвентарю (спеціальних) пожежних формувань у містах Лівобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Ключові слова: *пожежна команда, брандмейстер, інвентар, поліція, місто, уніформа.*

Еволюція місцевих пожежних структур Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. є аспектом ширшого процесу поліцейської модернізації, за якої відбувалося поступове закріплення окремих (поліцейських і, в тому числі, пожежних) функцій за спеціальними (колективними та індивідуальними) акторами, унормування їх статусу, визначення кола повноважень, джерел фінансування, забезпечення їх відмінною уніформою та потрібним інвентарем.

На окремі аспекти протипожежної справи першими звернули увагу дослідники історії поліції кінця XIX – початку XX ст. [1; 6; 10]. Трохи пізніше з'явилися перші спеціальні розвідки з історії протипожежної служби [2; 42; 43]. Зокрема, організатор З'єднаного Російського пожежного товариства гр. О.Д. Шеремєтєв зібрав і видав статистичні матеріали щодо діяльності всіх типів пожежних підрозділів імперії, в тому числі й лівобережних губерній (див. **Додаток 4**) [43]. Спеціально на матеріалі Лівобережної України питання еволюції пожежних структур донедавна не досліджувалось, але неодноразово принагідно згадувалось у зв'язку з сюжетами про протипожежну справу в гетьманську та імперську добу [9; 36; 37; 39].

Дана публікація має на меті проаналізувати процес законодавчого оформлення еволюції пожежних підрозділів в містах Лівобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

До єкатерининських реформ 1770-х – 1780-х рр. пожежна поліція унормовувалась різними документами, як-от: грамотами польських королів, царськими грамотами, імператорськими указами, гетьманськими універсалами, пожежні функції виконувало безпосередньо населення міст, а керували протипожежними діями представники магістрату (у містах з магдебурзьким правом) і/чи полкової адміністрації.

Схоже, що до часу на Лівобережжі уникали уніфікації пожежної частини за загальноросійським зразком, – виключеннями є хіба що Чернігів, де московською грамотою 1696 р. ввели посаду об'їжджого голови, і Верхнє місто Києва, де пожежна поліція покладалася на поліцейську канцелярію[1] [36, с. 208–209].

Натомість, мали місце випадки, коли імперський центр заводив чи відновлював пожежну поліцію, посилаючись на польські прецеденти. Так, сенатський указ 1748 р. посилався на привілей польського короля Сигізмунда від 8 березня 1554 р., створюючи в Києво-Подолі рогатки і караули для захисту від злодіїв, «*…а паче для незапных пожарных случаев, отчегоб не могли придти они, киевские мещане в разорение». Зокрема, наказувалося «содержать потребные пожарные инструменты и прочие принадлежности до городской пользы в охранение должности, и то все учреждение иметь тамошнему магистрату в своем ведомстве*» [15, с. 916].

В інших магістратських містах пожежна поліція також покладалася виключно на магістрат або на магістрат разом з полковою канцелярією. Так, в описі Чернігова ймовірно 1767 р. йшлося про те, що «*полицию предосторожности от пожаров, по болшой части, собственно Магистрат по команде своей наблюдает*». На воротах кожного двору розписувалось, хто з чим (відро, сокира) мав з'являтись на пожежу. За кожним ремісничим цехом закріплялась певна кількість протипожежного приладдя (діжок з водою на міцних візках, шкіряних та дерев'яних відер, щитів, крюків, драбин, вил), «*частию на публичном месте поставлени другою при цеховых дворах*». Крім того, значна кількість протипожежних інструментів була напоготові при самому магістраті [12, с. 170].

У тогочасному Ніжині пожежною поліцією опікувались від полкової канцелярії городовий отаман з городничими, а від магістрату – райця. Пожежні інструменти (залізні крюки на жердинах, вила, діжки на візках, сокири «*и протчие*») зберігались частина при полковій канцелярії, а частина – при магістраті. На випадок пожежі жителі міста були поділені на сотні і десятки, було розраховано, хто з якого двору мав з'являтися з сокирою, відром чи конем, а доглядали за всім по черзі полкова старшина і бурмістри [11, с. 22].

Під час єкатерининських реформ 1770-х – 1780-х рр. керівництво протипожежними діями поклали на городничих / комендантів, а також брандмейстерів (там, де вони були) під загальним наглядом намісників, в той час як утримання пожежної частини залишилося за магістратом, а виконання пожежних функцій – за населенням міст.

Так, «Учреждение для управления Губерний Всероссийской Империи» (1775) поклало функції пожежної поліції на намісника (ст. 89), земського капітана-справника (ст. 249) і городничого (ст. 273). При цьому для них не було передбачено жодних додаткових засобів протипожеж-

1. Про проекти реформування пожежної частини у 1760-ті рр. докладніше див.: [7].

ної безпеки. «Устав благочиния или полицейский» (1782) започаткував у кожній поліцейській частині міста спеціальну пожежну посаду – брандмейстера, або вогнегасного майстра (ст. 84) [16, с. 470]. Вже у першому відомому проекті штатів київської Управи благочиння, датованому 1782 р., по частинах міста передбачався брандмейстер, якому надавали коня і 100 крб. річної платні [3, арк. 24].

Втім, перше пожежне формування з'явилося в Києві дещо пізніше. 2 березня 1786 р. було оприлюднено поліцейський штат м. Києва, за яким вся його територія поділялася на 6 частин і в кожній був брандмейстер. Передбачені по частинах і кварталах вогнегасні знаряддя пропонувалось «*сколько можно самонужнейшие исправить из суммы, от неполного числа по сему штату остающейся*» [20, с. 190, 191]. Додатком до указу Київського намісницького правління київському городничому від 22 квітня 1786 р. йшло «Примерное положение огнегасительных орудий по частям и кварталам Города» (див. **Додаток 1**) [41, л. 6–6об.].

На кожний квартал передбачались невелика заливна труба (1), малі ручні труби (2), діжки (2), візки (2), сани (2), а при них 8 робітників, 3 візників і 3 коней, – загалом на 24 квартали – 192 працівників, 72 візників і 72 коней. На кожну частину передбачались велика труба (1), середня труба (1), діжки (7), візки (7), сани (7), крюки великі та малі (6), великі вила (2), повстяні щити (6), швабри (6), а при них 106 робітників, 10 візників і 20 коней, – загалом на 4 частини – 424 робітника, 40 візників і 80 коней.

У 1790 р. у зв'язку зі скороченням однієї поліцейської частини Києва було наказано перенести пожежні інструменти з неї до (Кловського?) палацу і на майбутнє обирати громаді щорічно поміж себе від кожних 100 дворів сотника, від 50 дворів – п'ятидесятника, а в кожному місці (частині?) з сотників одного призначати начальником (брандмейстером?) [41, л. 10об.-11].

У 1798–1803 рр. у С.-Петербурзі та Москві були заведені пожежні експедиції під управлінням брандмайорів, а в їх поліцейських частинах – пожежні команди під управлінням брандмейстерів. Дехто з дослідників припускав, що з того часу почався відлік спочатку у столицях, а потім і у всіх містах імперії правильно організованих пожежних команд [2, с. 41]. Це не вповні відповідає дійсності. У випадку міст двох лівобережних губерній до середини XIX ст. йдеться не стільки про пожежні команди, скільки про пожежні обози або депо[2]. Так, зокрема, опис поліцейської частини повітової Полтави від 1799 р. зафіксував «пожежне депо» наступної комплектації: вогнегасна труба «німецької роботи» на ходу, 14 крюків, 2 рогачі, 9 коней від 8 до 9 років, 20 магістратських і 60 обивательських діжок [38, с. 109–110]. Звертаємо увагу, що йшлося виключно про пожежний інвентар, а не про спеціальних службовців.

2. За відомостями гр. О.Д. Шеремєтєва, наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. було започатковано пожежні команди Сосниці, Кролевця, Новизибкова (1809), Лубен (1809), Костянтинограда, Мглина (1832), але припускаємо, що йшлося все ж про пожежні обози.

20 грудня 1804 р. було видано штати міської поліції Чернігова, Полтави, Ніжина, Стародуба, Ромен, і Кременчука (з посадом Крюковим), а 28 березня 1805 р. – Глухова [17, с. 755, 915; 20, с. 102]. Про спеціальних пожежних службовців у цих штатах не йшлося. За штатами, зокрема, кошти, потрібні на пожежні інструменти, коней, утримання пожежних сторожів щорічно в листопаді мали узгоджувати цивільний губернатор, поліцмейстер і Дума, розкладаючи їх на міські доходи або на збори з обивателів. Останнім дозволялося обирати, виконувати деякі з повинностей (поставка пожежних сторожів) грошовою складкою чи наймом. Відомо, що складаючи в подальшому штати, Полтавське губернське правління наказувало полтавській Думі призначати пожежними нижніх чинів [14, с. 131].

Щодо Полтави часів генерал-губернаторства кн. О.Б. Куракіна дослідники пишуть то про пожежну команду, то про пожежний обоз (можливо, шукаючи аналогів столичних пожежної експедиції та команди) [8, с. 20; 14, с. 130]. Останніх було два, по одному в кожній поліцейській частині. При пожежному обозі був брандмейстер з двома помічниками (учнями), а з інструментів – 10 важких діжок, та ще 10 легких діжок на двох колесах, в які впрягалися робітники. Утримання усієї пожежної частини коштувало полтавській міській Думі 1272 крб. 50 коп. на рік [13, с. 298–299].

На початку 1810-х рр. було започатковано реформу пожежної поліції. 7 червня 1812 р. Міністерство поліції повідомило начальникам губерній височайшу волю щодо відкриття у столицях депо для виготовлення пожежних інструментів і підготовки учнів (помічників) брандмейстерів з кандидатів, вправних у слюсарній чи ковальській справі.

У 1818 р. імператор Олександр I затребував відомості з деяких губерній, проаналізувавши які, дійшов висновку про необхідність реформування пожежної частини. Місцевим начальникам пропонувалося ввести раціональний поділ міст на частини, для кожної частини визначити комплект пожежних інструментів, обозу, коней і фурманів у повному віданні поліції, завести в кожній частини окремий будинок для їх розміщення, мати в кожному місті при поліції брандмейстера з двома учнями («*знающие починку и обращение с машинами*»). В майбутньому імператор обіцяв заснувати в містах пожежні команди з фурманами з людей Внутрішньої варти, які несли б службу, не обтяжуючи міста.

У зв'язку з цими планами міністр внутрішніх справ вимагав від усіх цивільних губернаторів скласти і надіслати відомості про наявну кількість пожежних інструментів, їх стан і за потреби забезпечити поліцію новими інструментами, замовивши їх у Депо при санкт-петербурзькій поліції. Якщо при брандмейстерах ще не було учнів, то виборних від міст пропонувалося надсилати для навчання у Депо за міський рахунок [18, с. 58–59].

Постале було питання про створення в провінції окре-

мих пожежних команд було вирішено негативно. У 1820 р. малоросійський військовий губернатор кн. М.Г. Рєпнін доносив про пожежу у Полтаві, яка сталася 11 січня того ж року в будинку цивільного губернатора. Під час пожежі згоріли численні казенні справи і речі з канцелярії. У зв'язку з цим М.Г. Рєпнін вважав за потрібне за прикладом столиць заснувати з відставних військових чинів пожежні команди принаймні в губернських містах. Але імператор у відповідь підтвердив рішення про заведення в губернських містах фабрик із виготовлення пожежних інструментів, «*к управлению ж оными инструментами приучать нижних чинов внутренних гарнизонных батальонов*» [19, с. 141]. Наступного 1821 р. вже командир окремого Корпусу внутрішньої варти гр. Є.Ф. Комаровський ставив питання про законність призначення цивільними губернаторами до пожежних інструментів нижніх чинів у повітових містах, про що не було розпорядження. Ініціатива щодо повітових команд була затверджена, втім з умовою, аби «*как в батальонах, так и в командах отнюдь не было для сего отделяемо людей особенно, но чтобы все кругом умели управлять инструментами*» [19, с. 568–569].

Наприкінці 1830 р. було височайше затверджено думку Державної Ради про заохочення пожежних служителів. Зокрема, йшлося про зарахування здібних учнів С.-Петербурзького чи Московського депо до штату поліцейських служителів, з умовою прослужити при пожежних інструментах 15 років, звільнення їх на увесь цей час від рекрутської повинності, а також від казенних і міських податей [21, с. 547–549].

У 1831 р. управляючий Головним Штабом входив з поданням до Комітету Міністрів про дозвіл призначати з Внутрішньої варти на різні служительські посади нижніх чинів з певними вадами. Відповідно до положення Комітету Міністрів, було дозволено нижніх чинів з Внутрішньої варти, в яких відсутні пальці на ногах (тільки б це не заважало їм ходити!), призначати поліцейськими пожежними служителями [22, с. 52]. У 1832 р. Комітет Міністрів знову розглянув питання про комплектування міських та земських поліцій і пожежних команд зі складу Внутрішньої варти. Було наказано залишити наявний порядок, зазначивши, що «*пожарные и другие Полицейские служители в городах Губернских и Уездных, иногда берутся из мещан и других местных жителей*» [23, с. 669–670].

«Устав Пожарный» 1832 р. вперше регламентував діяльність пожежної служби, зокрема, визначивши порядок створення пожежних частин при управліннях поліції. В подальшому він був включений до першого Зводу законів Російської імперії 1833 р. Пожежна частина відносилася до поліцейського міського управління, а її організація відрізнялася в столицях, губернських, повітових і заштатних містах (ст. 1). Брандмейстер і при ньому два учні передбачались лише в губернських містах (ст. 4), натомість у повітових і заштатних – пожежні функції покладались безпосередньо на міську поліцію (ст. 5). Штати пожежної команди передбачались окремі для кожного міста, з врахуванням його розмірів, кількості будинків та місця розташування. При цьому за зразок брався штат С.-Петербурзької пожежної команди (1818) «*сколько то местные обстоятельства учинить дозволят*» (ст. 7 і примітка до неї) [33, с. 307–308; 32; с. 243].

У 1833 р. міністр внутрішніх справ вкотре звернувся до Комітету міністрів з питання комплектування пожежних команд. Через некомплект у Корпусі Внутрішньої варти Військове міністерство відмовляло начальникам губерній у поповненні людей в поліцейських і пожежних командах. У зв'язку з цим міністр внутрішніх справ пропонував дозволити призначення до пожежних команд відставних військових чинів з місцевих жителів, аби тільки вони несли службу за межами свого рідного міста чи повіту. Комітет підтримав цю пропозицію, відкинувши зауваження щодо служби за межами рідного міста / повіту як таке, що стосувалося виключно поліції [24, с. 450–451].

«Высочайше утвержденный общий наказ Гражданским Губернаторам» (1837) додав до числа посадовців, на яких покладався контроль за станом пожежної частини, ще й цивільних губернаторів (ст. 99–101) [25, с. 386]. В наказі йшлося «*о хорошем, по возможности, устройстве пожарной части*», про поєднання під час пожежі зусиль пожежних команд, інших поліцейських чиновників і служителів, а також обивателів (ст. 99), будинки яких мали бути розписані на випадок пожежі, «*с означением, кто из жителей и с каким орудием должен являться на пожар*» (ст. 100). Іншими словами, так і не було реалізовано намір Олександра I перенести тягар пожежної служби з населення міст на Внутрішню варту.

24 червня 1850 р. була затверджена доповідь міністра внутрішніх справ про покращення міських поліцій (і пожежної частини) за рахунок збору з застрахованого майна. Було наказано розподіляти збір між містами в міру реальної потреби, розпочавши облаштування пожежних команд і вогнегасних інструментів переважно з губернських і торгівельних міст [26, с. 647].

3 липня 1852 р. було затверджено штат Полтавської міської поліції, за яким пожежна частина мала складатись з:

- брандмейстера з платнею 150 крб. на рік. Клас його посади був визначений XIV, розряд пенсії – IX;
- його учнів (3) з платнею 50 крб. на рік кожному;
- пожежних унтер-офіцерів (3) з платнею 9 крб. на рік кожному;
- пожежних рядових і фурманів (78) з платнею 4 крб. 50 коп. на рік кожному (при цьому уточнювалося, що нижні чини поліцейської і пожежної команд призначаються від військового відомства з числа нездатних другого розряду) [27, с. 143].

Крім того, передбачались кошти на обмундирування і провіант для нижніх чинів і потреби караульних постів (2749 крб. 76 5/8 коп.), на лікування нижніх чинів (приблизно 150 крб.), на утримання і ремонт 45 пожежних коней з упряжжю і інструментів у трьох пожежних частинах міста (2711 крб. 17½ коп.), на найом приміщення для по-

жежних інструментів (350 крб.), на опалення і освітлення поліцейських будівель і будок (приблизно 1000 крб.).

До штату додавалися табелі обмундирування унтерофіцерів і рядових пожежної команди, особливого приладдя для караульних у поліцейській і пожежній командах, провіанту нижнім чинам поліцейської і пожежної команд, утримання пожежних коней з упряжжю, ремонту пожежних інструментів [27, с. 145–148].

Уніформа полтавських пожежників включала мідну каску петербурзького зразка, робочий кашкет, краватку з манишкою чорного сукна, куртку парадну сірого сукна з синіми коміром, погонами і обшлагами, срібними галунами на комірі і обшлагах, мідними ґудзиками, куртку робочу сірого сукна, зимові панталони сірого сукна, літні панталони фламандського полотна, поясний ремінь з мідною пряжкою, шинель сірого сукна з синім коміром і погонами, червоною висічкою під погони, кітель з равендука, овчинний кожух, замшеві рукавиці, прості рукавиці, сорочки, напівчоботи, онучі, шкарпетки. Караульним взимку видавалися ще овечий кожух і шкіряні черевики на міху [27, с. 145–146].

Комплект пожежних інструментів по частинах міста складався з діючих і резервних інструментів. До перших відносились:

- труба середня з літнім і зимовим ходом (до неї прапор, ліхтар, повстяний чохол);
- лінійка літня і зимова, на ній сокири (10), ломи (6), лопати залізні (5), дерев'яні (5), крюки залізні з мотузками (2), смолоскип;
- діжки за зимовому і літньому ходу (3), поливна діжка на двох колесах, відра залізні (6), насос з приладом, ліхтар, повстяний чохол, теплий мідний чан з приладом і зимовим ходом;
- багровий хід літній і зимовий, на ньому залізний короб, повстяний завіс, багри великий, середній і малий, великі та малі вила, драбина триколінна, двоколінна, проста у дві сажні.

До резервних інструментів відносились:

- велика труба з приладом і літнім ходом, зимовий хід до неї, велика ручна труба з приладом, чотириколінна драбина, малі багри (2), сокири (5), прапор, ліхтар, повстяний чохол;
- діжка з літнім ходом, зимовий хід до неї, залізні відра (4) [27, с. 147–148].

У 1853 р. було затверджено положення Комітету міністрів від 17 березня 1853 р. і додану до нього «Нормальную табель составу пожарной части в городах», яка залишалась незмінною до 1917 р. (див. **Додаток 2**).

У примітках до Табелі штат пожежної частини визначався пропорційно до населення міста. І хоча законодавець передбачав, що місцеві обставини можуть вимагати різного штату пожежної частини, в дійсності ж заборонялося перевищувати розміри команди, передбачені для відповідного класу міст. Складати такі штати повинні були губернські начальники і відсилати міністру внутрішніх справ на затвердження з докладними відомостями про місцеві ціни на коней, інструменти і всі пожежні приналежності. Для утримання пожежних інструментів і пожежних коней Губернському Правлінню (із затвердженням міністром внутрішніх справ) дозволялося призначати у розпорядження Думи щорічно ремонтні гроші (за рахунок збору з застрахованого майна), сума яких визначалася як двадцята частина вартості пожежних інструментів і восьма частина вартості пожежних коней. Крім того, табель припускала наявність у комплекті додаткових пожежних інструментів [28, с. 43].

Слідом, міністр внутрішніх справ затвердив на основі цієї табелі штати пожежних команд для 461 міста імперії. Варто погодитись, що положення Комітету міністрів 17 березня 1853 р. і додана до нього нормальна табель поклали початок планомірної організації пожежної частини в усіх містах імперії [2, с. 50].

Відповідно до цієї табелі і виходячи з населення міст двох лівобережних губерній на 1846–1848 рр., 10 міст відносились до 2-го класу (населення від 2 до 5 тис.), 18 – до 3-го (від 5 до 10 тис.) і 2 – Полтава і Кременчук – до 5-го (від 15 до 20 тис.) [4; 5, с. 37].

Таким чином, пожежні команди у містах цих груп мали складатись:

- для 2-го класу – з молодшого унтер-брандмейстера і 11 рядових (максимум)
- для 3-го класу – з брандмейстера, старшого і молодшого унтер-брандмейстерів, 23 рядових;
- для 5-го класу – з брандмейстера, двох старших і двох молодших унтер-брандмейстерів, 46 рядових.

В реальності, судячи з відомостей за 1864 р., пожежні команди міст Полтавської губернії були значно меншими за максимальні значення – 4–9 робітників в містах 2-го класу, 8–16 робітників в містах 3-го класу і 38 робітників у Кременчуці 5-го класу (див. **Додаток 3**). Лише пожежна команда Полтави була більшою за припустиму кількість – 81 робітник.

Загалом, на 1864 р. у 14 містах[3] Полтавської губернії нараховувалось 13 брандмейстерів (плюс по одному чиновнику у Полтаві і Кременчуці), 231 робітник, 128 пожежних коней, 67 труб, 101 рукав до них, 32 літніх і 7 зимових дрог, 136 діжок з тачками, 6 чанів, 213 відер, 57 драбин, 137 багрів, 119 сокир, 102 лопати, 2 ломів, 69 вил та 24 крюків [31].

Після затвердження штатів пожежних команд на основі табелі 1853 р. законодавчих новацій у цій сфері до кінця періоду майже не було. «Устав Пожарный» у новій редакції 1857 р. загалом лише врахував норми табелі [35, с. 3–4]. Єдині нововведення стосувалися брандмейстерів. У 1854 р. було дозволено заміщення посад брандмейстерів благонадійними і здібними унтер-офіцерами, якщо не знайдеться бажаючих чиновників [29, с. 721]. А 15 квітня 1856 р. було височайше затверджено

3. Миргородська пожежна команда була ліквідована у 1862 р., оскільки міська спільнота взяла на себе утримання пожежної частини.

опис змінам у формі обмундирування міських поліцій в Імперії. Зокрема, форма брандмейстера складалася з каски бронзової визолоченої з лускою і армійським гербом, на щиті якого під орлом розміщувався герб губернії, темно-зеленого двобортного напівкаптана на шести ґудзиках з блакитним заокругленим коміром і блакитною облямівкою на клапанах кишень і обшлагах (штаб-офіцерам на комірі і обшлагах додавався золотий галун), з визолоченими ґудзиками з губернським гербом, сіро-синіх шароварів з блакитною облямівкою, піхотної шпаги з темляком на шкіряній портупеї, офіцерської шинелі сірого сукна з блакитним коміром, темно-зеленого кашкета з синіми околишем (з кокардою) і облямівкою верхнім краєм, чорних шкіряних чобіт до колін [30, с. 91–94; 34, с. 588].

Під час великої поліцейської реформи 1858–1864 рр. організація міських пожежних команд, підвідомчих як повітовій, так і особливій міській поліції, залишилась на попередніх засадах відповідно «*впредь до особого преобразования оной*» та «*впредь до особого о том распоряжения*» [40, с. 8–10].

Загалом, еволюцію пожежних формувань на Лівобережжі кінця XVIII – першої половини XIX ст. характеризують поступовий нелінійний перехід пожежних функцій від населення міст до рядових Внутрішньої варти і далі до професійних пожежних команд, призначення до керівництва пожежною справою підготовлених у столичних депо брандмейстерів та їх учнів, забезпечення пожежних команд інструментами зі столичних депо, залучення імперської казни до фінансування потреб місцевої пожежної поліції, унормування наприкінці періоду спеціальної пожежної уніформи.

Додатки

№ 1.
[Склад пожежної частини в кожній поліцейській частині міста Києва, 1786 р.]

Примерное положение огнегасительных орудий по частям и кварталам Города.

	число пожарных инструментов	число людей		число лошадей
		работников к трубам	извощиков	
В Части Города				
Труба болшая	1	–	–	–
к оной работников для качки трубы	–	24	–	–
Ведерников	–	20	–	–
лошадей под трубу	–	–	–	3
При оных извощиков	–	–	1	–
для воды чанов или бочек	4	–	–	–
Роспусков	4	–	–	–
Дровней	4	–	–	–
для возки оных лошадей	–	–	–	8
При оных извощиков	–	–	4	–
Топорников	–	10	–	–
Средняя труба	1	–	–	–
к оной работников для возки трубы	–	12	–	–
Ведерников	–	10	–	–
Лошадей	–	–	–	2
при оных извощик	–	–	1	–
для воды чанов или бочек	3	–	–	–
Роспусков	3	–	–	–
Дровней	3	–	–	–
для возки оных лошадей	–	–	–	6
к ним извощиков	–	–	3	–
крюков болших и малых	6	–	–	–
При оных работников	–	12	–	–
для возки крюков лошадь	–	–	–	1
Извощик	–	–	1	–
вил болших	2	–	–	–
При оных работников	–	6	–	–
Шитов войлочных	6	–	–	–
При оных работников	–	6	–	–
Швабр	6	–	–	–
При оных работников	–	6	–	–
Итого на одну часть				
работников	–	106	–	–
извощиков	–	–	10	–
лошадей	–	–	–	20
А на четыре	–	424	40	80
В квартале городском				
неболшая заливная труба такая которую четыре человека свободно полесницам в покои вносит и оною действовать могут	1	–	–	–
при оной работников для качки трубы	–	4	–	–
Ведерников	–	4	–	–
малых ручных труб	2	–	–	–
для возки труб лошадь	–	–	–	1
Извощик	–	–	1	–
для возки воды чанов или бочек	2	–	–	–
Роспусков	2	–	–	–
Дровней	2	–	–	–
для возки оных лошадей	–	–	–	2
Извощиков	–	–	2	–
Итого на один квартал				
работников	–	8	–	–
извощиков	–	–	3	–
лошадей	–	–	–	3
А на двадцать четыре	–	192	72	72

[41, л. 6–6об.].

№ 2

Нормальна табель складу пожежної частини в містах, 1853 р.

Кількість жителів обох статей	Особовий склад				Труб на літньому і зимовому ході	Лінійок на літньому і зимовому ході	На них				Діжок на літньому і зимовому ході	Відер та черпаків	Багрових ходів на колесах та з зимовими полоззями	Труб ручних	Коробів залізних	багрів	вил	драбин	коней
	Брандмейстерів	Унтер-брандмейстерів		рядових			сокир	ломів	лопат	крюків з мотузками									
		старших	молодших																
До 2000	–	–	–	5	2	–	10	6	8	2	4	8	–	2	1	6	2	4	7
Від 2000 до 5000	–	–	1	11	3	–	45	9	12	3	6	12	1	3	2	8	3	6	14
5000-10000	1	1	1	23	3	1	20	12	15	4	8	15	1	3	2	10	4	8	23
10000-15000	1	1	1	36	4	1	25	15	18	4	10	18	1	4	3	10	4	8	35
15000-20000	1	2	2	46	4	2	30	15	20	6	12	20	2	4	3	12	6	10	45
20000-25000	1	2	2	58	5	2	40	18	26	6	14	25	2	5	3	15	6	12	53
25000-30000	1	2	3	70	6	2	50	18	30	6	16	30	2	6	3	18	6	12	60

[28, с. 43].

№ 3.

Склад пожежної частини у 14 містах Полтавської губернії, 1864 р.

Місто	Особовий склад	Кількість пожежних коней	Кількість труб
Гадяч	8	4	6
Зіньків	14	4	6
Золотоноша	9	6	3
Кобеляки	13	4	5
Костянтиноград	4	4	2
Кременчук	38	18	5
Лохвиця	10	4	5
Лубни	4	4	4
Переяслав	16	8	5
Пирятин	5	4	5
Полтава	81	45	10
Прилуки	13	8	3
Ромни	11	11	6
Хорол	5	4	2

[31, с. 388–389].

№ 4.

Відомості про стан пожежних команд міст двох лівобережних губерній, 1891 р.

Назва міста	Статус пожежної команди	Дата створення	Наявність уніформи	Особовий склад
Чернігівська губернія				
Березна	МП	1874	–	4
Борзна	МП	н/в	–	8
Городня	МГ	н/в	–	3
Глухів	МГ	н/в	–	17
Козелець	МГ	1874	+	7
Конотоп	МП	н/в	+	11
Кролевець	МП	поч. XIX ст.	–	4
Мглин	МП	1832	–	5
Новгород-Сіверський	МП	1872	–	13
Новозибків	МП	1809	–	12
Ніжин	МП	н/в	–	26
Остер	МП	1863	–	4
Погар, заштатне місто	МП	н/в	–	2
Почеп, містечко	С	1887	–	3
Сосниця	МП	кін. XVIII ст.	–	6
Стародуб	МП	н/в	+	13
Сураж	МГ	н/в	–	2
Чернігів	МП	н/в	+	30
Полтавська губернія				
Гадяч	МП	н/в	+	7
Глинськ, заштатне місто	М	н/в	–	н/в
Градизьк, заштатне місто	МГ	сер. XIX ст.	–	6
Зіньків	МП	1873	–	8
Золотоноша	МГ	1870	–	10
Кобеляки	МП	1861	–	14
Костянтиноград	МП	перш. пол. XIX ст.	–	11
Кременчук	МП	н/в	–	32
Лохвиця	МГ	1864	–	12
Лубни	МП	1809	–	8
Миргород	МП	1871	–	7
Переяслав	МП	1853	–	18
Пирятин	МП	1870	–	5

Полтава, губернське місто	МП	03.07. 1852	+	94
Прилуки	МГ	н/в / 18731	–	28
Ромни	МП	1871	–	19
Хорол	МГ	н/в	–	7

Умовні скорочення: МП – міська поліцейська; МГ – міська громадська; С – сільська; М – міська; н/в – немає відомостей.

[43, с. 108–110, 174–177].

ПОСИЛАННЯ

1. [Анучин Е.Н.] Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Составлен, по распоряжению Министра Внутренних дел, Чиновником особых поручений при Министре Е. Анучиным. – СПб., 1872. – 239 с.
2. Бородин Д.Н. Пожарное дело в царствование дома Романовых. [1613–1913] / Д.Н. Бородин. – СПб.: Имп. Рос. пожар. о-во, 1913. – [4], 154, [1] с.
3. Ведомости о количестве домов, кварталов и участков в городах Киевского, Черниговского и Новгород-Северского наместничеств, штаты городских управ благочиния. 1782 г. // ЦДІА. – Ф. 736 «Канцеляріякиївського, чернігівського та Новгород-сіверського генерал-губернатора. 1781–1796 рр.», оп. 1, спр. 12, 33 арк.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – 90+22 с.
6. Высоцкий И.П. Санкт-Петербургская столичная полиция и градоначальство (1703–1903 г.): Крат. ист. Очерк / И.П. Высоцкий. – СПб., 1903. – 326, XVI с.
7. Галь Б. Реорганизация полиции на Левобережной Украине: от чиновничьего замысла – к императорской воле (1764–1768) / Б. Галь // Quaestio Rossica. – 2018. – Т. 6. – № 2. – С. 403–419.
8. К столетию Полтавской губернии // КС. – 1902. – Т. LXXVII. – Апрель. – Отд. 2. – С. 19–20.
9. Лесик Л.В. Стан пожежної безпеки в місті Ніжині у XVIII ст. / Л.В. Лесик // Література та культура Полісся. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – С. 39–46.
10. Министерство внутренних дел: [1802–1902]: Исторический очерк / С.А. Адрианов. – СПб., 1902. – [5], 225, [5] с.
11. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 года в городской магистратуре // Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регуону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 15(18). – К., 2008. – С. 15–197.
12. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–173.
13. Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. (Очерки по архивным данным с рисунками) / И.Ф. Павловский // КС. – 1902. – Т. LXXVIII. – Сентябрь. – С. 293–318.
14. Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии: Время последних генерал-губернаторов / И.В. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Выпуск четвертый. – С. 23–149.
15. Полное собрание законов Российской империи [далі: ПСЗ РИ] с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XII. – 1744–1748. – 960, [1] с.
16. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1083, [1] с.
17. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. 1804-1805. – 1328, 24, [1] с.
18. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXV. 1818. – 674, [1] с.
19. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXVII. 1820-1821. – 983 с.
20. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XLIV. – Часть вторая. Книга штатов. – Отделение III и IV. – [1176] с.
21. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1831. – Т. V. 1830. – Отделение второе. – 596, 193, 35, 100, X с.
22. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1832. – Т. VI. 1831. – Отделение первое. – 844, [2] с.
23. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1833. – Т. VII. 1832. – 1044, 155, [21], [1], 3, [1] с.
24. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1834. – Т. VIII. 1833. – Отделение первое. – 832 с.
25. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1838. – Т. XII. 1837. – Отделение первое. – 822 с.
26. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1851. – Т. XXV. 1850. – Отделение первое. – 762 с.
27. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1853. – Т. XXVII. 1852. – Отделение второе. – 238, 31, 73, 84, [1], 22, [1], [28], [1] с.
28. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1854. – Т. XXVIII. 1853. – Отделение второе. – 310, 30, 23, [1], 42, [1], 23, [1], 78, [2], [22], [1] с.
29. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1855. – Т. XXIX. 1854. – Отделение первое. – 912 с.
30. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1857. – Т. XXXI. 1856. – Отделение второе. – 792, 44, [1], 46, 13, [1], 103, 4, [109] с.
31. Сведение о пожарной части в городах в 1864 году // Памятная книжка Полтавской губернии, за 1865 год, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом, составлена членом-секретарем комитета Павлом Бодянским. – Полтава, 1865. – Отдел I. Материалы для статистики Полтавской губернии. – С. 388–389.
32. Свод законов Российской империи. – СПб., 1832. – Том второй. Свод учреждений государственных и губернских. – Часть вторая. Учреждения губернские. – [2], 903 с.
33. Свод законов Российской империи. – СПб., 1832. – Том двенадцатый. Уставы государственного благоустройства. – Часть четвертая. Свод уставов государственного благоустройства. – 365 с.
34. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – СПб, 1857. – Том третий. Уставы о Службе Гражданской. – 752 с.
35. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – СПб., 1857. – Том двенадцатый. Часть I. Уставы путей сообщения, почтовый, телеграфический, строительный, и пожарный. – 231, 88, 39, 172, 41, – 84 с.
36. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. (Историко-юридический очерк) / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1909. – 436, III с.
37. Сташенко С.І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С.І. Сташенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Випуск 4 : Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – 2002. – С. 17–20.
38. Сторожевский Н.К. Полтава в 1799 г. / Н.К. Сторожевский // Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – Полтава, 1886. – С. 107–121.
39. Томіленко А. Державна політика у галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII – на початку XX ст. / А. Томіленко, Л. Горенко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 46, № 4. – С. 41–46.
40. Труды Комиссии о губернских и уездных учреждениях. Часть первая. Учреждения уездные. Книга I. Проекты. – СПб., 1860. – 332 с.
41. Указы Киевского наместнического правления киевскому городничему и киевской управе благочиния о штатах киевской городской полиции и управы. Копии. 22 апреля 1786 г. – 22 июля 1790 г. // РГИА. – Ф. 1117 «И.П. Салтыков и П.И. Мятлева», оп. 1, д. 58, 17 л.
42. Чехов А. Исторический очерк пожарного дела в России / А. Чехов. – СПб., 1892. – [4], 196, [2] с.
43. Шереметев А.Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи / А.Д. Шереметев. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1892. – 271 с.

Галь Б.А. Пожарные команды в городах левобережных губерний в конце XVIII – первой половине XIX вв.

В статье проанализировано нормирование полномочий, руководящего состава, источников финансирования, униформы и инвентаря (специальных) пожарных формирований в городах Левобережной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в.

Ключевые слова: *пожарная команда, брандмейстер, инвентарь, полиция, город, униформа.*

Hal' B.O. Fire brigades in the towns of the left-bank provinces at the end of the 18th - first half of the 19th century

The article analyzes the legalization of authority, management, sources of funding, uniform and equipment for (special) fire units in the towns of Left-Bank Ukraine at the end of the 18th - the first half of the 19th century.

Key words: *fire brigade, fire master, equipment, police, town, uniform.*

17.03.2019 р.

УДК 94(477.52–2Глухів)«1804»:930.25(477.51)

А.В. Доценко

ОПИС МІСТА ГЛУХОВА І ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ 1804 РОКУ

Стаття присвячена опису повітового міста Глухова і Глухівського повіту 1804 року, тобто часу після реорганізації адміністративно-територіального устрою Лівобережної України, коли замість намісництв у 1802 році були утворені губернії і повіти, в тому числі і Глухівський повіт Чернігівської губернії з центром у місті Глухові. На документальних матеріалах Державного архіву Чернігівської області висвітлюються питання природного, демографічного, економічного і культурного стану цього регіону.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, Чернігівська губернія, Глухівський повіт, цивільний губернатор, рапорт, ордер.*

Після скасування гетьманства російський уряд остаточно ліквідовує існуючу форму адміністративно-територіального устрою на Лівобережжі – сотенно-полковий устрій. У 1781–1783 р. були утворені Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва.

З приходом до влади Павла І, 12 грудня 1796 р. був виданий Указ «Про новий розподіл держави на губернії». За цим указом в Україні замість намісництв утворювалися губернії. Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська губернія. А 27 лютого 1802 р. указом Сенату Малоросійську губернію було ліквідовано, натомість утворено Малоросійське генерал-губернаторство у складі Чернігівської і Полтавської губерній, а з 1835 р. приєднано ще і Харківську губернію, із завданням завершити інтеграцію Малоросії до складу Російської імперії [1, с. 479]. З огляду на це, тексти документів у даній статті передаються за оригіналом – російською мовою, якою велося діловодство в українських землях, що ввійшли до складу Російської імперії, згідно з сучасними нормами правопису зі збереженням усіх стилістичних особливостей оригіналу.

Спочатку у складі Чернігівської губернії було 12 повітів, а з 1803 року – 15 [2, с. 513], в тому числі і Глухівський повіт із центром у місті Глухові. Окрім Глухівського, до Чернігівської губернії входили: Борзнянський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Новгород-Сіверський, Ніжинський, Остерський, Сосницький, Чернігівський, Мглинський, Новозибковський, Стародубський, Суразький повіти. Разом з утворенням Чернігівської губернії, у березні 1802 року було призначено її перших губернаторів: генерал-губернатором – князя Олексія Борисовича Куракіна, а цивільним губернатором – Івана Васильовича Френс(з)дорфа.

Генерал-губернатор призначався імператором і підпорядковувся виключно йому. У своїх правах та функціях був прирівняний до міністра. Він мав майже необмежену владу в губерніях, у які він призначався, а це 2–3 губернії, і йому доручався вищий нагляд за цими губерніями. Губернатор же керував всією місцевою адміністрацією і здійснював нагляд за всіма сферами життя у губернії шляхом ревізій, як при вступі на посаду, так і щорічних ревізій, перевіркою звітної документації.

А тому не випадково князь Олексій Борисович Куракін, який любив порядок у всіх державних справах і був людиною розумною і педантичною, після призначення на нову посаду – генерал-губернатора нових губерній – звертається до цивільного губернатора підлеглої йому Чернігівської губернії Івана Васильовича Френс(з)дорфа з проханням надати йому для ознайомлення дані про губернію. Генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракін мав на меті отримати дані про всі повіти і окремо про повітові міста та характеристику їх станів: природного, демографічного, економічного [3, с. 1]:

«Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору
О доставлении сведений
требуемых визитатором
Харьковского округа Г-м Тимковским
Февраля 19
1804 г. № 1264

Находя весьма основательным отношения ко мне визитатора Харьковского округа Г-на Тимковского, изъясняющего свою обязанность вникать в состояние губернии и сей округ по части учебной составляющих и для того просящего подробных сведений о губернии и поветовых городах, о сих поветах и вообще по губерниях, Ваше Превосходительство покорно прошу о тех сведениях с прилагаемой запиской с начальственным распоряжением Вашим приказать по Черниговской губернии чрез кого следует в возможно поспешном времени собрав ко мне доставить.

Малороссийский Генерал Губернатор
К. Алексей Куракин»

Чернігівський цивільний губернатор Іван Васильович Френс(з)дорф у відповідь на цей лист доручив Губернському правлінню, губернському землеміру, Казенній палаті, Генеральному суду, городничим зібрати дані з питань, що були чітко прописані у «Ордері». «Ордер» був розісланий у всі повітові міста і містечка, де місцеві чиновники також мали зібрати дані щодо повітових міст і повітів [3, с. 6–7]:

«Ордер

О каждом повете

1. Сколько жителей вообще мужеска и сколько женска пола; сколько по прежней ревизии было и сколько по последней значится козаков, экономических и владельческих крестьян и других званий, сколько волостных правлений; сколько живущих или владение имеющих из генералитета и Штаб-Офицеров, сколько церквей, священников, церковнослужителей; сколько монастырей штатных или заштатных, где оные находятся и сколько в них монахов или монахинь; сколько живет колонистов, циган, евреев и других иностранцев; сколько незаконнорожденных обоего пола; сколько фамилий, у которых от осьми до десяти детей и более, сколько в особенности из числа сих фамилий, какого звания и где живут, у которых до 10-ти детей или более и от них родные внуки и правнуки.

2. Какие и чьи есть селения, в которых три церкви или более; сколько в них душ, и что причиною содержащею сие многолюдство, какие деревни с 1780 года обратились в села тем, что в них заведена и построена церковь и когда построена.

3. Есть ли где дикой или плитной камень, известковая или меловая ломка; при каких селениях больше мелких или дровяных лесов; сколько примерно десятин под строевым лесом, и какое больше в сих лесах дерево, есть ли липы, какое селение изобилует и славится фруктовыми садами и разводит шелковные деревья в большом количестве; у кого казенный дом оранжереи, капелия музыкантов.

4. Сколько мучных мельниц ветряных и сколько водяных, сколько плотин и мостов через речки, сколько кузниц, пивоварней, винокурен, считая и с теми, что при городе, и сколько котлов бывает в действии, в каких и чьих селениях есть отличное какое ремесло, рукоделие или промысел домашний либо отхожий, как же большие заводы конские, или шленских и шпанских овец; голландского, или другого иностранного рогатого скота, так же иные какие заводы или фабрики, и куда больше идут их продукты; где и когда бывают ярмарки, и чем больше торгуют; много ли хозяев, которые лошадьми пашут; чего стоит среднею ценою пара взрослых волов, самая плохая и самая лучшая.

5. Сколько паспортов выдано было годовых, и сколько 2-х и 3-х годовых козакам, казенным и владельческим крестьянам и прочим каждый год с 1798; куда и зачем больше идут сии люди, буде известно сколько козаков и крестьян счетом ревизских душ с 1802 и 1803 годах вышли из губернии на переселение.

6. В каком селении есть особый врач, больница и богодельня, на чьем иждивении и сколько человек в них содержится; многим ли доселе и с которого времени привитая уже коровья оспа; в каких селениях священники занимаются обучением большого числа детей; в течении последних 10-ти лет были ль когда наводнения, или другие какие важные естественные разрушения и бедствия; какие селения весною затопляются разливом, каких рек, есть ли какие и где именно древние достопамятности как то: здания, развалины, валы, насыпи или городки, разные места и вещи.

7. Какой герб, когда и кем жалован.

О каждом Губернском и Поветовом городе

1. На горбе ли усадьба его, или в удолии, у какой реки, за городом ли она, или внутри города протекает, пещаная ли она или болотная; сколько десятин земли по новому плану город занимает, не включая выгонов, и когда построен, буде известно.

2. Сколько в нем дворов вообще, сколько домов каменных или иных отлично хороших казенных, общественных, господских, купеческих; сколько лавок, сколько каменных и особо деревянных церквей; сколько монастырей штатных или заштатных, и в них всякого чина монахов и монахинь.

3. Сколько всех вообще жителей мужеска и особо женска пола (не включая временно приезжающих) из них, сколько служащих чинов; дворян неслужащих, священников, церковнослужителей, врачей, купцов и купеческих капиталов, мещан, отставных служивых, крестьян казенных, крестьян владельческих, дворовых людей; сколько незаконно рожденных обоего пола; сколько ремесленников из мещан и других званий каждого мастерства или цеху порознь; из всех сих жителей сколько немцов, греков, армян, евреев и других иностранцев.

4. Каких цен доселе была в прошлые два года указная четверть ржаной муки и овса по ценам рыночным, или справочным, какая такса была за полгода и теперь на говядину по разным частям быка, так же на фунт свинины и баранины, почем простая большая овчина, руно, или пуд волны, бычачья кожа невыделанная, пуд сала нетопленного, пуд соли, пуд воску и меду желтого, по каким ценам в последние четыре года продавали ведро вишен и слив.

5. Откуда получаются дрова на строения и почем 1000 драни, почем обыкновенно кубическая сажень или рыночный воз дров, бывают ли в них дрова липовые или какие больше и всегда ли привозятся дрова в торговые дни, есть ли нарочитые сады вишен, груш, яблонь, шелковичных дерев.

6. Есть ли какое господствующее ремесло или главный промысл либо продукт какой, сколько паспортов обывателям выдано было годовых, и сколько 2-х и 3-х годовых каждый год с 1798-го, куда и зачем больше идут, буде сие известно; есть ли какая и чья фабрика, или завод, и куда больше идут их продукты; сколько кирпичных пребывающих заводов, во что обходится 1000 кирпичу на завод, откуда получается известь, во что обходится четверть ее с поставкою; переделан ли вал селитренным заводом, и когда и есть ли теперь выделка селитры, сколько мучных мельниц водяных и ветряных, откуда получаются мельничьи камни, и чего стоит пара их среднею ценою, сколько кабаков в городе и на выгонах, и в какую годовую сумму нынешний винный откуп.

7. По каким дням торги, сколько ярмарок в году, когда бывают, как долго стоят; которая чем больше изобилует или преимуществует, которая главная, и приезжают ли когда купцы и с каких дальних мест, как высоко во время главной ярмарки подымаются цены квартир и съестных припасов против обыкновенного, сколько паспортов и подорожних объявлено в полиции прошлого и третьего года во время главной ярмарки.

8. Есть ли больница или богодельня, на чьем иждивении, сколько человек в них содержится и чем содержимые занимаются; многим ли доселе и с которого времени привита уже коровья оспа, сколько с 1797 каждый год из Поветовых судов поступило дел в Генеральный суд на ревизию; сколько с того же времени каждый год было в полиции арестантов; и сколько крепостных людей от помещиков поступило в Полицию к наказанию, или укрощению какому либо, в течении последних 10-ть лет; были

ль когда пожары и сколько, были ль наводнения, или другие естественные разрушения и бедствия, есть ли и какие именно древние достопамятности, как то: здания, развалины, разные места и вещи.

9. Какой герб поветового города, когда имел жалован.»

Вже у травні 1804 року інформація була підготовлена і надіслана до канцелярії чернігівського цивільного губернатора [3, с. 50–51а]:

«Его Превосходительству Господину
действительному Статскому Советнику
Малороссийскому Черниговскому гражданскому
губернатору командору и кавалеру барону
Ивану Васильевичу Френздорфу
Городничего Глуховского обще с городом
магистратом и думою

Рапорт

Во исполнение Предписания вашего Превосходительства составление против преложенных при оном запросе сведений о городе Глухове при сем в двойне вашему Превосходительству представляется

Городничий (прізвище нерозбірливо)
Градской глава Савва Титов
Бургомистр Петр Крамаревский
Бургомистр Илья Рукавишников
Ратман Андрей Квасников
Гласный Иван Тендетник
1804 года
Мая 12 дня
№ 901»

«О поветовом городе Глухове.

1-е. Сей город положение имеет на небольшой горе, называемой Красною Горкою. С восточной стороны от начала Белополовского форштата окружен рекою – Есмань, которой плотина от городского валу соединила веригинский форштат, составляет довольного пространства бегучий Став, приносимый значущий по мельницам городу доход; а положением своим каждому замечательному взору сообщающий приятное впечатление; город занимает пространством земли по плану Высочайше утвержденному 691 десятины. В том числе под ставами, ручеями и болотами 155-ть десятин и когда город построен подробно неизвестно.

2-е. Домов вообще 1047-м, каменных 3. С них отлично-хороших помещений 1. Лавок каменных 26, деревянных 130, церквей каменных 10, деревянная 1, монастырей нет.

3-е. Всех вообще жителей мужеска пола 2317, женска – 2364. Из них служащих чинов 30, неслужащих дворянства 182, священников 12, дьячков 4, церковнослужителей 18, врачей 3, купцов христиан мужеска – 128, женска – 172. Еврей мужеска 1, женска 1, капиталов 42, мещан христиан мужска 1530, женска 1575, евреев мужска 258, женска 266, выходцев мужска 9, женска 4. Отставных служивых 98. Крестьян экономических мужска 9, женска 10. Крестьян владельческих 434, в том числе дворовых людей мужска 299, женска 211, незаконнорожденных мужска пола 20, женска 15, ремесленников цехов хлебного 34, сапожного 83, портного 56, мясного 23, ткацкого 9, шаповаловского с музыкантами 9, горщевного 24, ковальского 15.

4-е. В прошлые два года доселе Указная четверть ржаной муки по ценам справочным 2 руб. 17 ½ коп. и овса четверть 1 руб. 65 коп. Такса была за полгода и теперь наполовину по всем частям быка фунт 5 коп., так же на фунт свинины 4 коп. и баранины 4 коп, большая простая овчина 1 руб., руно или пуд волны 4 руб. 25 коп., бычачая кожа невыделанная 1 руб. 80 коп., пуд сала нетопленного 4 руб., пуд соли 80 коп., пуд воску 21 руб., меду желтого пуд 5 руб., в последние 4 года продавали ведро вишен 50 коп., слив – 30 коп.

5-е. Дерева на строение получаются с околичных городу Глухову сел и деревень, тысяча драни в Глухове покупается полуторной по 20 руб. и по 22 руб. рыночной, воз дров покупается большой 30 коп., а меньший 20 коп. Дрова более привозят березовые да дубовые и всегда в торговые дни, нарочитых садов вишней, груш, яблок и шелковичных дерев нет.

6-е. Господствующего ремесла нет, а главный промысел имеется хлебной и горячим вином. Пашпортов выдано в 1798-м годовых 191; в 1799-м годовых 153, двугодовых 4; в 1800-м годовых 184, двугодовых 1; в 1801-м годовых 223, двугодовых 5, тригодовых 2; в 1802-м годовых 171, двугодовых 4, тригодовых 2; в 1803-м годовых 183, двугодовых 5, тригодовых 1. Идут большею частию на заработки в смежные губернии, фабрик никаких нет, а заводы имеются свечные в имении купца Ивана Сонина и мещан Ильи Рукавишникова и Матвея Камкина, а продукты их идут в разные околичные города. Кирпичных владельческих заводов 3, обходится тысяча кирпича с завода 6 руб. и 9 руб. покупают в Глухове из-под Новгород-Северского в селе Пироговки и четверть обходится с поставкою нераспускной 2 руб. и 1 руб. 80 коп. Вал городской переделан селитренным заводом 1785 года, а теперь выделки селитры нет. Пригороде Глухове мельниц о двухколах мучных водяных 3, а ветряная 1. Мельничные камни покупаются с привозимых в Глухов с разных мест жителями на продажу с Игриской горы Орловской губернии. Средней цены пара 25 руб., а большие 50 руб. В городе Глухове и на форштате кабаков или шинковых домов 34, на выгонных землях – городских шинковых домов нет. Нынешний в городе Глухове винный откуп состоит на сбор за думою в городовой сумме 8521 руб. 93 коп.

7-е. Торги в понедельник и в пяток (пятницу – А. Доценко) в году, ярманок 4, первая генваря 1-го, вторая в Троицин день, третяя – июля 20-го и четвертая ноября 8-го. Стоит недолго: первые три – одной недели, а 4-я трех дней. Изобилуют разными красными товарами привозимыми купцами из смежных губерний. С дальних мест купцы не приезжают во время главной ярман-

ки. Цены квартир 2-их с души и за перестой в доме чрез сутки и за лошади по 3 коп., на припасы против обыкновенного возвышаются вдвое. Паспортов и подорожних объявлено в полиции прошлого и третьего года во время главной ярманки в каждую по 500.

8-е. Богоделен 5. Находящиеся в оных нищие мужски пола 24, женски 32. Пропитание имеется от доброхотных дателей. Коровьей оспы о 1801-го года досее привито 403-м душам. Из Поветового суда поступило дело в Генеральный суд на ревизию 1797-го года – 1, 1798-го – 22, 1799-го – 28, 1800 – 45, 1801 – 31, 1802 – 48, 1803 – 66 и 1804-го апреля по 1-е – 15-ть. С того времени было в полиции арестантов в каждом годе человек по 20, крепостных людей от помещиков поступило в полицию к наказанию в течении последних 10 лет 15-ть человек. Пожары были 1-й сильный 1784-го года августа 4-го, от коего лишилися нещасные более 300 домов и всего в них имущества. 2-й 1800-го апреля 13-го и 14-го числа от коего згорело домов 35, 3-й 1802-го в сентябре месяце тогда сгорело 5 домов и 1 овин с хлебом, 4-й 1803-го года июля 30 дня, от которого сгорело 11 домов. Наводнений и других естественных разрушений и бедствий не было, кроме с 1787-го по 1788 чрез один год необыкновенная дороговизна хлеба и других припасов, так что четверть ржаного хлеба продавалась до 10 руб. В то время люди питались хлебом с половы гречневой. Древних достопамятностей как то развалин, мест и вещей нет.

9-е. Герб городской содержит в себе щит, разделен на четыре части и в них в синем поле 2 золотые булавы наперехрест переложенные. В зеленом точении золотой постамент, в серебряном поле красное знамя с государственным российским гербом, в золотом на красном древке бунчук. Когда и кем пожалован сведения не отыскалось».

Незабаром були отримані і дані по Глухівському повіту [3, с. 103–106]:

«Его Превосходительству Господину Действительному Статскому Советнику, Малороссийскому Черниговскому Гражданскому Губернатору и кавалеру барону Ивану Васильевичу Френздорфу
Глуховского нижнего Земского суда
Рапорт

Во исполнение предложения вашего Превосходительства от 19-го прошедшего марта под № 1478-м состоявшегося, а в сем суде 21-го числа того же марта полученного, сочиненное в сем суде подробное на запросы визитатора Харьковского округа госп. Тимковского имеющего свою обязанность вникать в состояние губернии сей округ по части учебной составляющих сведение, при сем вашему Превосходительству Глуховский нижний Земский суд представляет.

1804 года *(підписи не розбірливо)*
июля 19 дня

Подробное сведение в силу предложений Его Превосходительства, господина Малороссийского Черниговского гражданского Губернатора и кавалера барона Ивана Васильевича Френздорфа: на запросы визитатора Харьковского округа господина Тимковского, имеющего свою обязанность вникать в состояние губернии, сей округ по части учебной составляющих, изъясненное в записке при прописанном предложении Его Превосходительства приложенной, учиненное в Глуховском нижнем Земском суде 1804 года, июня 17 дня.

На первой. В Глуховском повете жителей вообще мужеска 31359, женска 31413. По прежней 1789-го года ревизии было 27757-м, по последней 1795 года значится козаков 9617, разночинцев 147, крестьян владельческих 15863, казенных 591, бывших монастырских 4137-м, циган 5, мещан 99, волостных правлений 6. Два казенных, четыре казачих владения, имеющих генералитетов 11, штат офицеров 42. Церквей каменных и деревянных 72, священников 84, церковнослужителей яко то дьяконов, дьячков и пономарей 50, монастырь второклассный штатный петропавловский, находящийся в Глуховском повете, в нем архимандрит 1, монахов 11. Колонистов нет, временно проживающих циган 85, евреев 291, иностранцев никаких нет, незаконнорожденных обоего пола 39. Фамилий у которых от осьми до десяти детей 50. В особенности из числа сих фамилий яко то дворян 2, козаков 28, владельческих крестьян 20. Жительствуют Глуховского повета местечке Воронеж, селах Дубовичах, Черторигах, Землянка и деревне Недбаевка, у которых до десяти детей, от них родных внуков и правнуков нет.

На второе. Местечки Воронеж и Янполь с коих в Воронеже 6, и в Янполе 3 церкви, не принадлежат никому, а живут в оных разные дворяне и их крестьяне, козаки, а в Воронеже мещане и казенные крестьяне, в них душ именно в Воронеже мужска 1957, женска 1959. В Янполе мужска 1406, женска 1412, многолюдство сие от давних времен по населению от неизвестного начало сих местечек умножаясь возросло до настоящего количества. Деревня ни одна с 1780-го года в село не обращена.

На третье. Дикой камень при селах Землянки и Ховзовки, меловой ломки при селах Студенка, Белокопытово, деревнях Хотминовка, Кротовка, мелких дровяных лесов больше при селах Дубовичах, Локотках, местечке Воронеже, Тулиголовах, Дунайцы, при местечках Янполе, Турановке, Макове, Березе, Ловри, Никитовке, Хохловке, Кучеровке. Под строевым деревом примерно десятин 8978 земли, в сих лесах дерево сосновое, дубовое, березовое, осиновое, ясеневое, берестовое и липовое. Фруктовыми деревьями отменно никакое селение не славится, а имеются родючие фруктовые деревья почти при всяком селении, однако не в большом количестве. А шелковые деревья ни в большом, ни в малом количестве не разводятся, оных вовсе нет. Казенных домов в повете нет, оранжерея в доме умершего надворного советника Василия Кочубея очень маловидная. Капелии музыкантов имеются в означеной Кочубеевой, действительного камергера

Аполона Кочубея и тайного советника Дмитрия Николаевича Неплюева.

На четвертой. Мельниц мучных ветряных 20, водяных 158, плотин 142, мостов же чрез реки нет, кузниц 128, пивоварен 4, винокурен 289, котлов 945. Да кроме того кубов аглинских 10, да поробок 2. А всего 957 и из состоящих в Глуховском повете селений ни в одном нет никакого отличного ремесла, рукоделия и промысла домашнего, так же больших заводов, конских, шленских, шпанских овец, голландского и другого иностранного рогатого скота, так же заводов, кроме винных, выделываемое в них вино – частей отправляется в Орловскую, Курскую губернии, а частей вывозится к продаже Харьковскую, Полтавскую и ЕкатеринoСлавскую губернии. Фабрик никаких нет, ярманки бывают в местечках Воронеже, 1-й в день праздников Успения Пресвятой Богородицы, 2-й августа 15-го в день святых и 3-и 21-го ноября в день Введения Пресвятой Богородицы; Янполь 1-и 23-го апреля на Победоносца Егория, 2-й – 1 октября в день Покровы Пресвятой Богородицы, в селах Марчихиной Буде 1 – 7-го генваря в день Иоанна Крестителя, 2-я – 24-го июня в день всечесного рождества Его; Сопыч – 1-я – 9 мая и 2-я – 6-го декабря в дни праздников чудотворца Николая. Торгуют мелким разным красным товаром, хозяев пашущих лошадьми – 7897-м. Цена пары в зрослом веком самой плохой – 25 руб., и самой лучшей 65 руб.

На пятой. Паспортов с казначейства Глуховского выдано 1798-го козакам годовых 66, двугодовых 3. Крестьянам казенным годовых 50, владельческим годовых 44, мещанам годовых 70, тригодовой 1. 1799-го козакам годовых 83, двугодовой 1. Крестьянам казенным годовых 24, владельческим годовых 78, двугодовой 1 и тригодовой 1. Мещанам годовых 74, двугодовых 5.1800-м козакам годовых 107, трегодовой 1, крестьянам казенным годовых 84, двугодовой 1, владельческим годовых 92, двугодовых 2, мещанам годовых 164. 1801-го козакам годовых 100, крестьянам казенным годовых 113, владельческим годовых 90, мещанам годовых 169; 1802-го козакам годовых 127, крестьянам казенным годовых 82, владельческим 61, трегодовой 1, мещанам годовых 136. 1803-го козакам годовых 83, трегодовой 1, крестьянам казенным годовых 53, владельческим годовых 43, двугодовой 1 и мещанам годовой 1. Идут больше сии люде для заработков в стольные места, козаки и крестьяне. В 1802-м годе на переселение не выходили, а в 1803-м вышли з Глуховского повета в ЕкатеринoСлавскую губернию козаков мужеска пола 136, женска 107, крестьян казенных мужеска пола 2, женска 2, бывших монастырских 25, мужеска и женска 18.

На шестой. Ни в одном селении Глуховского повета особого врача, больниц и богоделен нет. С 1-го числа июля 1802-го года привито коровьей оспы 413 младенцам. Священники ни в каких селениях не занимаются обучением большого числа детей, в течении десяти лет наводнений и других важных естественных разрушений и бедствий не было. Селения весной разливом рек не затоплялись, древних достопамятностей как то зданий, развалин, валов, насипов, городков, разных мест и вещей нет.

На седмой. Герб повета содержит в себе щит, разделен на четыре части и в них в синем поле две золотые булавы наперехрест переложенные, в зеленом точении золотой постамент, в серебряном поле красное знамя с государственным российским гербом, в золотом на красном древке бунчук. Когда и кем пожалован сведений не отыскалось».

(підписи не розбірливо)

«Ведомость сколько в Глуховском повете Малороссийской Черниговской губернии состоит разного звания людей,платящих подати мужеска пола душ. Учинена 1804 года апреля дня [3, с. 12]

Звание людей	Число душ
Купцов христиан	127
евреев	1
Мещан христиан	1629
евреев	258
Козаков и разночинцев	10226
однодворцов	6
Казенных крестьян	
- малороссийских	4722
- великороссийских –	
- отписных на корону	19
- удельных –	
- помещичьих	16313
-колонистов –	
Платящих поземельную подать менонистов -	
Итого	33301»

Таким чином, запропонований документальний матеріал із фондів Державного архіву Чернігівської області, на нашу думку, є цікавим джерелом для музейників і науковців – дослідників історії, економіки та культури міста Глухова і Глухівщини кінця XVIII – початку XIX ст. Краєзнавчі матеріали завжди привертають увагу не тільки суто їх дослідників та жителів даного регіону, але й широке коло громадськості, людей, які, використовуючи фонди краєзнавчої літератури, прагнуть осмислити історію і культуру України.

Висловлюю подяку Анні Валеріївні Морозовій, кандидату історичних наук, головному спеціалісту відділу забезпечення збереженості документів ДАЧО, за допомогу в опрацюванні наведених вище документів 1804 року, оскільки написані вони доволі нерозбірливим почерком і за часом вигоріли чорнила.

ПОСИЛАННЯ

1. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.

2. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – 784 с.

3. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 373, 178 арк.

Доценко А.В. Описание города Глухова и Глуховского уезда 1804 года

Статья посвящена описанию уездного города Глухова и Глуховского уезда 1804 года, времени после реорганизации административно-территориального устройства Левобережной Украины, когда вместо намесничеств в 1802 году были организованы губернии и уезды, в том числе и Глуховский уезд Черниговской губернии с центром в городе Глухове. На документальных материалах Государственного архива Черниговской области освещаются вопросы природного, демографического, экономического и культурного состояния этого региона.

Ключевые слова: *Левобережная Украина, Черниговская губерния, Глуховский уезд, гражданский губернатор, рапорт, ордер.*

Dotsenko A.V. The description of town Hlukhiv and Hlukhiv county of 1804

The article is devoted to the description of the county town Hlukhiv and Hlukhiv district in 1804, that is after the reorganization of the administrative and territorial structure of the Left Bank Ukrain, when instead of the vicegerencies in 1802, provinces and counties were formed, including the Hlukhiv district of the Chernihiv province with the center in the town of Hlukhiv. On the documentary materials of the state archive of the Chernihiv region the questions of natural, demographic, economic and cultural conditions of this region are highlighted.

Key words: *Left Bank Ukrain, Chernihiv province, Hlukniv county, civil governor, report, warrant.*

19. 02. 2019 р.

УДК 94(=411.16:477.52)

В.В. Назарова

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ ГОРОДА ГЛУХОВА

В статье на основании документальных источников представлены в хронологической последовательности все этапы формирования еврейской общины г. Глухова, от предпосылок ее возникновения до 1917 года. Многие архивные и документальные источники, использованные при написании данной статьи, вводятся в научный оборот впервые.

Ключевые слова: *Глухов, евреи, иудаизм, кагал, еврейская община, синагога, законы о евреях.*

На протяжении нескольких столетий в г. Глухове Сумской области Украины проживали евреи. Однако, на данное время эта проблема почти не исследована в украинской историографии. Изучению истории еврейской общины г. Глухова посвящен лишь ряд работ, и то поверхностных. Это книги М.М. Часницкого «Глухов. Евреи. Память жива» [24] и «Евреи. Глухов и Сумщина» [29] – издания краеведческого характера, которые включают ряд статей, основанных на воспоминаниях членов еврейской общины города, рассказах и исследованиях потомков евреев, проживавших когда-то в Глухове, а также различные фамильные списки глуховских евреев, составленные или найденные автором. Основательным трудом по изучению истории глуховских евреев является сборник материалов и документов, составленный В.В. Назаровой «История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей» [20]. Автор изучила данные газеты, начиная с 1847-го и заканчивая 1917-м годом. В сборник вошли все заметки и объявления с упоминанием евреев г. Глухова и связанных с ними событий, а также комментарии автора к некоторым из них. Книга является ценным источником информации не только по истории и генеалогии глуховских евреев. Сборник содержит сведения по топонимике, истории отдельных зданий и участков, всякого рода происшествиях, торговле, повседневном быте глуховчан и может выступать в качестве дополнительного материала при изучении истории г. Глухова. Теме истории еврейской общины г. Глухова был посвящен ряд публикаций М.М. Часницкого и В.В. Назаровой в периодических изданиях, которые тоже заслуживают внимания. Тем не менее, при подготовке этих работ не был изучен и охвачен целый ряд архивных и документальных источников.

Целью данной статьи является попытка, на основании архивных и документальных источников, представить в хронологической последовательности основные этапы формирования и развития еврейской общины г. Глухова.

В границах сегодняшней Украины евреи жили с давних времен. На территории северного Причерноморья зафиксировано их пребывание еще в I в. н. э. Первые еврейские общины возникли в греческих колониях в Крыму и на побережье Азовского моря. В последующие века упоминания о евреях связаны с Хазарским каганатом, власть которого в I тысячелетии н. э. распространялась на значительную часть современной Украины. Массовое освоение евреями территории современной Украины связано с миграцией из Польши и Центральной Европы ашкеназских евреев. Еврейские общины в Западной Украине возникли в XIII–XV веках на Волыни. К XVI веку еврейские общины сложились во многих городах Галиции, Подолии и Волыни. Именно к этому времени относится появление в этих регионах наиболее старых еврейских кладбищ, памятники которых дошли до наших дней. Во времена Великого княжества Литовского евреи проживали на территории Смоленска, современной Белоруссии и северной Украины. Возможно, еврейская община существовала в это время и на территории современной Глуховщины, по крайней мере именно к этим временам историк Ф. Уманец относит наиболее старое еврейское кладбище в этих краях. Кладбище было довольно обширно, что свидетельствовало о длительном периоде проживания евреев в этих местах. Следы этого кладбища еще обнаруживались в третьей четверти XIX века [1, с. 296].

В результате московско-литовской войны в 1503 году глуховские земли отошли к Московскому государству. Последующие десятилетия литовские войска не раз предпринимали попытки вернуть себе эти земли. Глухов неоднократно переходил из-под власти царя под власть короля. В результате московское правление не внесло существенных изменений в сложившиеся на этих землях еще со времен Великого княжества Литовского порядки.

С ними же, в 1618 году, по Деулинскому перемирию Глухов в качестве приграничного города вошел в состав Речи Посполитой. А уже в 1623 году грамотой королевича Владислава было запрещено евреям проживать на территории Черниговского воеводства, к которому тогда относился Глухов. Основанием этого запрета, как было сказано в грамоте, был значительный ущерб, который евреи наносили в торговле и ремеслах. Однако, известны случаи пребывания евреев, уже после 1623 года, в качестве селитренников на путивльской земле, куда они попадали из ближайших окрестностей [3, с. 28]. Вероятно, евреи могли периодически появляться и в окрестностях Глухова. Закон этот оставался в силе все последующие годы польского владычества, но это нисколько не мешало евреям наводнять Левобережную Украину и «под именем панских арендаторов быть до того ревностными их помощниками по угнетению простолюдинов, что последние, вооружившись при Б. Хмельницком против шляхты, считали святым долгом перевешать или выгнать из края вместе с панами и жидов» [2, с. 540]. Национально-освободительная война середины XVII века нанесла непоправимый урон еврейскому населению. На Левобережной Украине еврейские поселения полностью исчезли.

Однако, чуть позже евреи снова появляются в этих краях, имея право бывать там только для торговых дел. В поисках новых рынков сбыта своей продукции, новых сфер коммерческой деятельности и вообще лучшей жизни для своих семей евреи-ремесленники и купцы, вопреки запретам, старались задержаться в этих краях как можно дольше, часто поселяясь вместе со всем семейством и обрастая тесными экономическими узами с этой местностью. С целью пресечь еврейскую торговлю в 1708 году московским царем Петром I было «велено ездить им только до Киева и продавать товары оптом». Указ имел в виду тех евреев, которые многократно приезжали в эти земли и, продав свои товары, увозили за рубеж местную монету. Неоднократно предписывалось выселить и осевших в крае евреев, но эти распоряжения не исполнялись. От гетмана Скоропадского не раз исходили универсалы об изгнании евреев, но число их все равно возрастало. После указа 1721 года гетман обещал, что если у кого-либо окажется еврей, то нарушитель указа будет присужден к штрафу и наказанию, «а жида, им удержанного, велимо все его жидовское имение разграбивши, с бесчестьем и с умалением здоровья, прочь за рубеж обнаженного выгнать» [3, с. 46].

Тем не менее, евреи поселялись в крае, торговали, и этот торговый успех часто создавал им врагов. Местные же торговые люди усердно старались избавить себя от конкурента, независимо от его вероисповедания. В начале XVIII века мещане и купцы Глухова жаловались, «что из Великороссии понаехали посадские люди, которые и занялись торговлей разными предметами, в частности и водкой (шинками), и глуховским гражданам от того не малая обида и убытки чинятся» [3, с. 49]. В одном из документов говорилось, что евреи «живут для шинкования владельческими напитками вином, пивом и медом, и во владельческих шинках». Так что, скорее всего, местный торговый люд хлопотал именно об удалении евреев. Подобная ситуация складывалась и в других местностях гетманской Украины.

Указом российской императрицы Екатерины I от 26 апреля 1727 года о «немедленной высылке всех жидов» из Украины «за рубеж» был вновь начат процесс активного выдворения евреев [4, с. 123]. В соответствии с этим указом при выселении делалось исключение для тех, кому нужно было взыскать долги с христиан и вообще устроить свои дела. Так, в феврале 1728 года, гетман Апостол предписал Глуховскому сотнику выдать паспорт для проезда в Москву еврею, отправлявшемуся туда для «поискания на некоторых людях долгов своих» [3, с. 49]. Возможно, данное упоминание касается жителя «заграничного мест. Чернобыль Мовши Маеорова», челобитная которого о возвращении денег, данных в долг глуховским купцам, рассматривалась в мае 1728 года в Московской губернской канцелярии [5, л. 191–192 об.]. В том же 1728 году приезжали из Глухова в Москву по своим тяжебным делам евреи Давыд и Беля, которые ранее нанимались к глуховскому дозорцу для раздачи вина и пива и «этот дозорец не учинил с ними счета» [5, л. 191–192]. Вышеуказанная оговорка в законе 1727 года давала администрации возможность оставить на прежних местах тех евреев, которые могли откупиться или имели влиятельных покровителей. Но даже при этих послаблениях выдворение евреев должно было отразиться на местной торговле и на жизни всего остального населения, в хозяйственном укладе которого еврейские арендаторы и торговцы играли важную роль. В апреле 1728 года гетман Апостол от имени «войск Запорожских обеих сторон Днепра» выступил с просьбой на высочайшее имя о допущении евреев, наравне с другими иностранцами, торговать на ярмарках [4, с. 123]. 24 августа 1728 года петербургским Верховным советом это ходатайство было удовлетворено, но с оговоркой – евреям разрешили временные приезды в гетманскую Украину на ярмарки с правом оптовой торговли, а чтобы серебряная и золотая монета не уходила за границу, их обязали на вырученные деньги покупать местные товары [3, с. 49]. При этом был подтвержден указ о запрещении евреям иметь оседлость в этих краях. Тем не менее, евреи продолжали проживать как в сельской местности, так и в городах. Евреи жили в Нежине, Кролевце и в Глухове. В последнем, в 1729 году, проживал как минимум один еврей, занимавшийся портняжеским мастерством [3, с. 50]. Временные приезды евреев постепенно превращались в постоянное пребывание. Им помогали в этом землевладельцы, нуждавшиеся в их хозяйственных услугах, в качестве арендаторов, а также евреи продолжали вести торговлю. В 1730 году императрица Анна Иоанновна писала: «Мы

слышим, что малороссийского народа в купечестве обращается самое малое число, но более торгуют греки, турки и жиды» [3, с. 49]. В 1731 году гетман вновь повторил требование об удалении оседлых евреев, но решительных мер по их физическому удалению и в этот раз предпринято не было. В 1734 году, благодаря дальнейшим ходатайствам Даниила Апостола и князя Шаховского с уверениями, что «в слободских полках ощущается недостаток в торговых людях», приезжие купцы-евреи получили право розничной торговли на ярмарках. Однако, при этом властям постоянно напоминали, чтобы они ни под каким видом не допускали постоянного жительства евреев в гетманской Украине. Это оказалось почти не выполнимо, т. к. и владельцы имений, где евреи были арендаторами, и многие власть имущие из числа местных помещиков укрывали у себя «запрещенных» евреев. Грань между постоянным и временным пребыванием евреев в этих краях на практике часто стиралась. Из Петербурга регулярно требовали присылки списков проживавших в Гетманщине евреев, и местные власти производили подробные переписи еврейских семейств во всех полках и сотнях [4, с. 123].

Согласно переписи евреев 1736 года в Глуховской сотне проживало 4 еврейские семьи и 3 еврея-одиночки (всего 12 мужчин и 7 женщин). А именно:

«В селе Кочергах живет жид Лейба Лазаревич и при нем мужеска полу 2 и женска 2 душ, за бунчуковым товарищем Стефаном Миклашевским, а по какому указу оным Миклашевским принят, о том в сотенном правлении неизвестно: он же жид с Полши з местечка Брусилева с под владения подчашого королевского величества Олшанского, в Малую Россию пришел уже тому шестой год и жил перве в маетности графа Гавриила Ивановича Головкина в селе Хоружовце за управителем Лоренцевым в шинкарском звании, а от тудова переходячи живал в других местах бавился шинком, а ныне тот жид за оным бунчуковым товарищем Миклашевским в шинку другой год з семьей живет» [6, с. 405].

«В селе Зазерках жительствует жид Михайло Леонтиев только з жидовкою за означенным бунчуковым товарищем Стефаном Миклашевским в шинкарском звании, а по какому указу оным Миклашевским тот жид принят, о том в сотенном правлении неизвестно. А оный жид с Полши з местечка Ходорова с под владения старосты Тишкевича, як в Малую Россию пришел, тому осмой год и перве в местечку Седневе в доме обозного генерального господина Лизогуба делал золотарское ремесло чрез 4 года, а от туду отошедши бавился в Малороссии ж по разным местам тем же ремеслом, а в 736 году в Филиповку означенный Миклашевский принял его на шинок в оное село Зазерки» [6, с. 405–406].

«В селе Волокитине жительствует жид Андель един в шинкарском звании за владелцею удовою Грушинскою, а по какому указу тот жид оною Грушинскою принят, о том в сотенном правлении не известно, а тот жид с Полши уезду Могилевского села Журавич, як пришел в Малую Россию уже пятый год, и перве жил у Монастырского сотника Романовского, а от туда пошедши жил в слободских полках в селе Каплуновце, где и ныне его жена з детми имеется, в сотню же глуховскую в оное село Волокитин пришел в июне месяце, где принят оною Грушинскою» [6, с. 406].

«В селе Погребках имеется жид Яков Иллеч, и при нем семя душ мужеска полу 2 и женска 2, в шинкарском звании за бунчуковым товарищем Андреем Лизогубом, а по какому указу оный Лизогуб того принял, в том в сотенном правлении не известно, а тот жид с Полши з местечка Смелого, владения старосты Бодуцкого. Как пришел в Малую Россию уже шестой год и жил сперва в Харковском полку и маетности князя Крапоткина в селе Ржавце за прикажчиком его Иваном Василиевым на шинку, а от туда в сотню Глуховскую в 736 году о вербной неделе в село Погребки пришел и там в шинке принят помянутым бунчуковым товарищем Лизогубом» [6, с. 406].

«В селе Божку жительствует жид Авраам Моисеев, при нем семя мужеска полу 1, а женска 2 душ, в шинкарском звании за казаком сотни Глуховской Василием Новицким, а по какому указу он Новицкий его жида принял, о том в сотенном правлении неизвестно, а живет оный жид в Малороссии, переходя по разным местам, уже шестнадцатый год, и оного жида, когда з Малой России по указу жидов за границю виправлювано, не висилано, затим что он жид тогда был на шинку в селе Будках в отчине Графа Гавриила Ивановича Головкина» [6, с. 406].

«В селе Воргле живет жид един Илля Марков шинкарем за бунчуковым товарищем Стефаном Миклашевским, а по какому указу оный Миклашевский его жида принял, о том в правлении сотенном неизвестно, а тот жид з заграницы з местечка Народища с подвладения житомирского подсудка Повши як пришел в Малую Россию уже пятнадцатый год и жил у Сумского Полковника Ивана Кондратева в селе его Вират на шинку, от туда ж переходом бавился в разных местах шинком, а сего 736 году в юле месяце пришел в сотню Глуховскую в оное село Воргл, жена же его и дети заграницею в местечку Народищах имеют жительство» [6, с. 406].

«В городе Глухове имеется жид Яков Носович **един**, в ремесле золотарском, живет за Глуховским мещанином Григорием Криворучком, а по какому указы оным Криворучком принят, о том в правлении сотенном неизвестно. А як пришел тот жид в Малую Россию из заграничного места с подвладения Вишневецкого князя тому годов 13, жил он перве в золотниках у иноземца Вихмана, а ныне у показанного мещанина Криворучки живет. Когда ж по указу высылано заграницю з Малой России жидов, то того времени в бытность Малороссийской коллегии разным членам делал он жид золотарскую работу, и для того его жида не выслано заграницю» [6, с. 406–407].

Вполне возможно, что **един** он был только по официальной версии, а неофициально в Глухове селились и

другие евреи. Так в еще одном архивном документе упоминается еврей Аким Чермноморский (в иудействе Ирша), который был прислан из Глухова в Москву, где был крещен в 1740 году [7, л. 6]. Известен и жид Ирша Шлуклер, который жил в Глухове с апреля 1724 года, сначала самостоятельно, а затем при гетмане, после смерти которого перешел к князю Шаховскому, а по смерти последнего, в 1735 году, задолжал 70 рублей денег генеральному писарю Турковскому и за это содержался под секвестром ратуши глуховской [6, с. 405].

Подобное положение евреев в Глухове и Гетманщине продолжалось вплоть до 2 декабря 1742 года, когда указом российской императрицы Елизаветы Петровны было повелено: «…Из всей нашей Империи, из городов, сел и деревень всех мужеского и женского пола жидов, какого бы кто звания и достоинства ни был, со всем их имением, немедленно выслать за границу и впредь их ни под каким видом в нашу Империю ни для чего не впускать, разве кто из них захочет быть в христианской вере греческого исповедания» [8, с. 727–728]. Ссылаясь на указ 1727 года, Елизавета отмечала, что «оные Жиды еще в Нашей Империи, а наипаче в Малороссии под разными видами, яко то торгами и содержанием корчем и шинков жительство свое продолжают, от чего не иного какого плода, но токмо, яко от таковых имени Христа Спасителя ненавистников, Нашим верноподданным крайнего вреда ожидать должно». Поэтому всех евреев предлагалось выселить за границу вместе со всем имуществом и не пускать обратно ни под каким предлогом. В 1743 году в ответ на приказ императрицы Генеральная войсковая канцелярия направила ходатайство о разрешении временного въезда евреям-купцам, в котором ссылалась на огромные выгоды для государственной казны от развития торговли, в которой евреи, как известно, всегда преуспевали. Однако Елизавета наложила на ходатайство резолюцию: «От врагов Христовых не желаю интересной прибыли». Указ Елизаветы встретил многочисленное сопротивление как со стороны евреев, так и со стороны помещиков, а также государственного аппарата, в результате чего так и не был полностью исполнен.

В 1772 году, после 1-го раздела Речи Посполитой, к Российской империи отошли белорусские земли вместе с огромным количеством евреев, издавна проживавших на них. Эти евреи, становясь российскими подданными, имели право и далее проживать в местностях, присоединенных от Польши. Стесненные очень высокой концентрацией еврейского населения в районах своего изначального проживания, белорусские евреи постепенно начали переселяться в Черниговскую губернию [2, с. 541]. Зафиксировать их пребывание в Глухове в этот период документально не удалось. Согласно Описи Новгород-Северского наместничества, в 1780 году евреев в Глухове не значилось. С 1794 года евреи официально получили право селиться на территории Черниговской, Киевской и Новгород-Северской (позднее Полтавской) губерний [9, с. 11]. Это время можно считать началом законного проживания евреев и в Глухове.

Поскольку по роду деятельности евреев государство относило их к торгово-промышленному классу, то, став российскими подданными, все евреи обязаны были в кротчайшие сроки приписаться к мещанскому или купеческому обществу, а жить, как представители данного класса, должны были исключительно в городах. При всем при этом указом 1794 года было повелено: «…с тех из упомянутых евреев, которые таковым дозволением пользоваться желают, собирать с 1 числа следующего июля установленные подати вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий, которые же не хотят остаться, таковым дать свободу на основании Положения о городах, по заплате трехлетней двойной подати, выехать из Империи Нашей» [9, с. 167–168].

Практически сразу с момента разрешения евреям жить в пределах Черниговской губернии они начали селиться в Глухове. Еврейская община Глухова быстро росла и развивалась за счет прибывавших из других областей. Основными переселенцами в Глухов были, как и прежде, белорусские евреи, в основном из Витебской и Минской губерний, но были среди переселенцев и евреи из других регионов, например, из Виленской губернии. Прибывали сразу по несколько семей из одного и того же города или местечка [10, л. 659–662 об.]. В 1800 году в Глухове уже числилось мещан евреев 172 души мужского пола и 170 душ женского. В это же время в Глуховском уезде значилось 10 мещан евреев мужского пола и 11 женского. К этому времени в Глухове уже была сформировавшаяся еврейская община – кагал, во главе которого были кагальные – старейшины из числа наиболее уважаемых людей. В Глухове кагальные выбирались из числа записанных в Глуховское мещанское общество евреев сроком на 1 год [11, л. 196–197 об.], но зачастую по результатам перевыборов оставались в этой должности надолго. В 1800 году в Глухове кагальным был Калман Аронович, приписанный к глуховскому мещанскому обществу [12, л. 659].

Евреи, жившие в это время в Глухове или где-либо еще, фамилий никогда не имели. Идентификация производилась по имени и отчеству. К имени присоединялось слово «бен» (сын) или «бат» (дочь). Указом Правительствующему Сенату от 9 ноября 1802 года было предписано это исправить: «Никто из Евреев нигде в России терпим быть не может, если он не будет записан в одном из сих состояний… При сей переписи каждый Еврей должен иметь, или принять известную свою наследственную фамилию, или прозванье, которое и должно уже быть сохраняемо во всех актах и записях без всякой перемены, с присовокуплением к оному имени, данного по вере или при рождении, мера сия необходима для лучшего устройства Гражданского их состояния, для удобнейшего охранения их собственностей и для разбора тяжб между ими». Данное «Положение о евреях», в котором и было прописано обязательное присвоение евреям фамилий, было Высо-

чайше утверждено 9 декабря 1804 года. С этого момента повсеместно начался процесс присвоения евреям фамилий. Во многих местностях это затянулось на ни одно десятилетие. В Глухове присвоение евреям фамилий прошло на удивление быстро. В начале 1806 года, т. е. спустя всего год после утверждения положения, предписывающего присвоение евреям фамилий, по различным документам Глуховского городового магистрата местные евреи начинают упоминаться с фамилиями [13, л. 11], а с начала 1807 года они уже абсолютно все имели собственные фамилии. Приведем в пример лишь несколько – 22 февраля 1807 года из числа наиболее уважаемых евреев города Глухова были избраны кагальными: Борох Овельевич Янпольский, Лейба Рувинов Грознович, Давид Мойсеев Кивин, Лейба Меерович Левитин, Есиль Мордухов Медведев и Ицка Мойсеев Амстиславский [11, л. 196–197 об.]. Раз речь зашла о кагальных, то можно отметить, что в 1825 году на эту должность избирались Меер Чернявский и Лейба Синицкий [14, л. 17], в 1828 году кагальными были Израиль Абрамов Белинкович и Зелик Красовицкий [15, л. 20–20 об], а в 1829–30 годах – Аншель Малостовецкий [16, л. 28]. Кагальные представляли интересы общины во всех внешних связях, в обеспечении потребностей общины, взыскании с членов общины податей и сбора общественных сумм, необходимых по их религии, а также осуществляли наблюдение за исполнением рекрутской повинности. Последняя до 1827 года заменялась для евреев особым денежным сбором, взимаемым с еврейских общин. Вместо сдачи рекрута мещане, а именно в этом сословии в это время были все глуховские евреи, платили по 300 рублей за каждого назначенного общине рекрута. В 1827 году именным указом императора Николая I для евреев были введены правила об отбывании рекрутской повинности натурой, причём норма набора евреев была почти в три раза больше, чем для христиан (русское население давало в год семь рекрутов с тысячи душ, а с тысячи душ евреев брали дважды в год по десять рекрутов). Также положение евреев усугубляли удвоенные налоги, запрет селиться в сельской местности и ограничения во многих видах деятельности.

Находясь в таких условиях, глуховские евреи не только выживали, но постепенно начали брать в свои руки торговлю и большую часть ремесел. В 1825 году в Глухове держали всевозможные лавки торгующие мещане: Мордух Израилев Юдкевич с сыновьями Юдой и Лейбой, Юда Гершков Халецкий с сыновьями Гиршей и Моисеем, Лейба Янкелев Дорошев с сыновьями Есипом и Янкелем, вдова Песя Ветухновская с сыновьями Иоселем и Файбишем, Гутик Абрамов Белинкович, Михель Израилев Янпольский, Самсон Янпольский, Есип Янпольский, Абрам Янпольский, Есип Письменный, Меер Красовицкий, Вельвка Красовицкий, Есип Красовицкий, Илья Красовицкий и Гилька Гельман [14, л. 17, 20, 22]. С 1827 года в числе глуховских купцов начинают постоянно значиться евреи. Первым в Глухове купцом 3-й гильдии из числа евреев можно считать Ария Моисеева Есманского, занимавшегося в 1827 году «хлебною покупкою» [17, л. 41–43 об.]. В 1838 году, кроме уже указанного Есманского, купцами 3-й гильдии в Глухове числились еще 2 еврея: торговавший хлебом Есель Вадиев Янпольский и занимавшийся подрядами и содержанием почтовых станций Евзер Ильин Добрушский [18, л. 1–5]. В последующие годы число купцов-евреев постоянно увеличивалось. Они занимались подрядами, вели торговлю, держали постоялые дворы, винокурни и прочее. Мещане-евреи состояли на некоторых общественных должностях, обучали еврейских детей грамоте, содержали шинки, мелочные лавочки, занимались ремеслами, не требующими значительной физической силы. Среди сапожников, портных, золотых, серебряных и часовых дел мастеров преимущественно были евреи. В 1850–51 году среди портных города, как минимум, 25 человек были евреями [19, л. 28–28 об]. Большинство мещан-евреев жило бедно и тесно, пища их была скудна, мало питательна и часто состояла из сухого хлеба и овощей, и только в шабат улучшалась, в зависимости от достатка каждого [2, с. 541]. Тем не менее, это не мешало глуховским евреям соблюдать свои религиозные обряды. К 1858 году в Глухове были 2 еврейские молитвенные школы: одна занимала каменное здание, другая – деревянное. При каждой из школ состоял ученый раввин. Соблюдались еврейские праздники, законы и традиции. К этому времени численность еврейского населения города составляла 1215 мужчин и 1254 женщины – почти 25% от всего населения Глухова [20, с. 5–7]. В 1860 году число мужчин-евреев в Глухове составляло 1321 человек, женщин – 1319 человек [2, л. 120–121].

В начале 1860-х годов жизнь глуховских евреев начала постепенно меняться. Это было обусловлено сразу несколькими факторами, как общегосударственными, так и чисто местными. К этому времени государственная политика притеснений в отношении евреев несколько ослабела. Постепенно был предпринят ряд мер, облегчающих положение евреев и открывающих для них новые возможности. Евреи получили возможность селиться в сельской местности, быть арендными содержателями или управителями состоящих при имениях мельниц, свеклосахарных, стеклянных, винокуренных и других заводов, заведование которыми требовало технических знаний и некоторого оборотного капитала. В условиях отмены крепостного права, когда после потери дармовой рабочей силы многие помещики не смогли адаптироваться к новым условиям ведения дела, это было особенно актуально. Евреи начали селиться в Глуховском уезде, где брали в аренду или управление имущество помещиков. Так купец Израиль Абрамович Янпольский содержал в аренде от помещиков Радченко и Бек в д. Наумовке винокуренный завод с подвалами, известковый завод и мельницу; в с. Кучеровке Берка Залманович Михлин арендовал винокуренный завод купца Букатина; в с. Тулиголово еврей Вульф Самуилов Турок

распоряжался имением Алферовых, а Ицка Лейбов Мадорский был распорядителем имения Миклашевских в Волокитине. Ерахмаил Евелев Милявский, Есель Гиршев Верный, Янкель Лейбов Абрамов, Мендель Борохов Мишулович, Самуил Ильин Красовицкий, Михель Гиршев Айзенштат, Израиль Моисеев Досковский, Шай Залманов Поз и Моисей Аронов Мнушкин содержали в аренде мельницы в разных районах Глуховского уезда. Много евреев состояли при своих единоверцах мастеровыми, подвальными или прислугой. Остальные содержали в уезде шинки, мелочные лавки, были приказчиками и шорниками на почтовых станциях, занимались торговлей скотом, портняжеством или обучением еврейских детей грамоте. В начале 1880-х годов в Глуховском уезде проживало более 300 еврейских семей [21, л. 1–92]. «Временными правилами» 1882 года было приостановлено совершение на имя евреев купчих крепостей и закладных, засвидетельствование арендных договоров на недвижимое имущество, находящееся вне черты городов и местечек, и доверенностей на управление и распоряжение этим имуществом. Вместе с этим евреи лишились права вновь селиться в сельской местности. Эти правила принудили евреев постепенно вновь перебираться в города. К 1903 году в сельской местности Глуховского уезда оставалось всего 12 семей [22, л. 30], а в 1910 году – 19 семей [23, л. 9].

Положение еврейской бедноты с отменой крепостного права несколько ухудшилось, т. к. часть крестьян начала составлять евреям конкуренцию в ремеслах и мелкой торговле. Зато прослойка богатых евреев, скопивших первоначальный капитал в дореформенный период, смогла воспользоваться новыми возможностями и вложить средства в банковскую сферу, оптовую торговлю и промышленность. Последнему также способствовали перемены на Глуховском рынке. В середине XIX века Глухов был крупным центром хлебной торговли, но в начале 1870-х годов, после проведения железных дорог, которыми Глухов оказался обойденным, упадок торговли был сильно заметен – множество лавок по всему городу стояли пустыми и закрытыми, ликвидировались или переехали из Глухова старые купеческие фирмы. На их место постепенно пришли евреи. Зародилось множество новых, более мелких торговых предприятий, по большей части сосредоточенных в руках евреев, которые сумели подстроиться под существовавшие экономические условия, выжить в них и продолжать свою деятельность. К 1876 году в городе только 2-й гильдии насчитывалось более 30 купцов-евреев [20, с. 71–73]. Большая часть торговли Глухова была в еврейских руках, а также в городе работали кожевенный завод Израиля Абрамовича Янпольского и кирпичный завод Глуховского общественного раввина Арона Хаимовича Глейзера.

В этот период стала развиваться и общественная жизнь евреев – после реформы 1870 года они получили право быть избирателями и самим быть избранными в Глуховскую Городскую Думу, а также быть в числе присяжных заседателей.

Культурная и религиозная жизнь глуховских евреев во второй половине XIX века тоже была на подъеме. С начала 1870 годов в Глухове жил и работал выдающийся еврейский писатель, публицист и педагог Лазарь Давидович Цвейфель. Чуть позже (с середины 1880-х годов) в Глухове жил купец Саул Бениаминович Гурвич, занимавшийся продажей леса и аптечных товаров, который больше стал известен как еврейский публицист, писатель, переводчик и литературный критик Шай Иш-Гурвич [20, с. 288]. В 1867–1870 годах на главной улице города по проекту архитектора А. Гросса была построена белокаменная златоверхая синагога [24, с. 17]. Помимо нее в городе было еще 2 молитвенных школы. Учеными евреями при них в 1870-х годах состояли Глуховский общественный раввин Арон Хаимович Глейзер, купец Нохим Юдкевич, мещанин Велька Янкелев Красовицкий; старостами – купцы Моисей Янпольский, Самуил Самуйлович и Самуил Еселев Письменный; казначеями были Залман Каплунов и купеческие сыновья Велька Витухновский и Берка Велькин Красовицкий [20, с. 73, 85, 95]. В 1872 году глуховский раввин Глейзер пытался открыть в городе школу русской грамотности для еврейских мальчиков [20, с. 44]. В 1874 году тем же Глейзером, совместно с Л.Д. Цвейфелем, была предпринята попытка открыть в Глухове частный еврейский пансион для мальчиков, но эта затея не увенчалась успехом [25, л. 1–11]. К 1883 году в Глухове было 4 хедера, где обучалось 28 учеников, и 1 Толмуд-тора с 20 учащимися [26, л. 1]. Кроме того, еврейские мальчики и девочки учились, в соответствии с процентной нормой, в мужской и женской прогимназиях, позднее преобразованных в гимназии. Нужно заметить, что если в начале XIX века среди глуховских евреев знали российскую грамоту лишь единицы, то к последней четверти XIX столетия евреи из купеческой среды и более богатой мещанской практически все умели говорить, читать и даже писать по-русски. При этом основным разговорным языком оставался идиш, а иврит был языком богослужений и религиозных текстов.

В 1880-х годах в среде еврейской молодежи Глухова впервые начал заметно проявляться отход от ортодоксальности. Многие евреи после окончания гимназии поступали в университеты и получали специальности, позволяющие выбраться за пределы «черты оседлости». Многие представители молодого поколения понемногу отступали от многочисленных еврейских обрядов и запретов. Любопытный случай, наглядно иллюстрирующий ситуацию, произошел в Глухове в 1882 году. Еврейской молодежью было дано два благотворительных спектакля в пользу беднейших учеников гимназий. Этим спектаклям суждено было стать «яблоком раздора» между евреями города. На вольности молодого поколения евреи старого закала всегда смотрели косо, но ограничивались наставлениями и спорами. Когда вольности дошли до устройства спектаклей, да

еще после второго спектакля молодежь позволила себе потанцевать не по-еврейски (мужчины между собой в одной комнате, а женщины в другой), а кавалеры с дамами, терпение многих евреев с традиционными взглядами лопнуло и в синагоге разразилась целая буря. Одного из евреев, занимавшего должность старосты при синагоге, даже лишили этой почетной миссии за то, что он позволил своим детям играть на сцене. Нашлись среди евреев и те, кто заступился в этой ситуации за старосту. Вышла ссора, которая закончилась потасовкой [27, с. 1222–1223]. В городе начались преследования молодежи насмешками, бранью. Отношения между евреями и остальным населением города, и без того не всегда однозначные, снова обострились.

По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи к 1897 году еврейское население Глухова достигло 3853 человек (1839 мужчин и 2014 женщин), что составляло 26% от общего числа жителей города (14828 человек) [28].

XX век начался бурными событиями, которые с большой скоростью сменялись одно другим и не могли не затрагивать еврейское население Глухова, как, впрочем, и население всей страны. Начавшаяся в 1904 году российско-японская война унесла жизни 18 воинов-евреев, уроженцев Черниговской губернии. Глуховские евреи Аврам Случевский, Моисей Самуйлович и Рувим Персий принимали участие в боях на Дальнем Востоке [20, с. 281]. Были ли в этих событиях погибшие из числа глуховских евреев выявить не удалось. Первая российская революция 1905–1907 годов тоже имела последствия в среде глуховских евреев. Некоторое время жизнь шла своим чередом. Берка Еселев Харан продавал «в разнос» дозволенную цензурой еврейскую религиозную литературу [20, с. 289], открытая в Глухове в 1904 году библиотека-читальня особенно много посещалась еврейской молодежью, налегавшей на произведения Льва Толстого и других русских писателей [20, с. 282], евреи торговцы и ремесленники занимались своими обычными делами, соблюдались еврейские праздники, законы и традиции.

После октябрьского Высочайшего манифеста, обещавшего новое государственное устройство, по России прокатилась волна еврейских погромов. Только в Черниговской губернии произошло 329 погромов, в которых грабили, убивали, громили и расхищали еврейское добро. 18 октября 1905 года в Глухове состоялась манифестация, после чего по городу пошли слухи о готовящемся еврейском погроме. Еврейское население было в тревоге, одни постарались на время покинуть город, другие нашли убежище в домах христиан. Еврейская молодежь приступила к организации самообороны. Зажиточные евреи во главе с еврейским писателем Ш. Иш-Гурвичем дали деньги и скупили, где только могли и сколько могли, оружие. В итоге наскоро организованная еврейская самооборона была частью вооружена оружием, а остальные – ножами, брусьями, лопатами, кирками и чем попало: все, чем можно было отразить и нанести удар. Еврейские патрули, чередуясь, всю ночь обходили город. На следующий вечер полупьяные демонстранты с песнями и криками пошли по улицам города, где-то бросая камни в окна еврейских домов. В ответ на это откуда-то из переулка раздался выстрел. Толпа демонстрантов разбежалась. На следующий день по городу прошли слухи, что у евреев много оружия. Совмещая обход улиц и еврейских домов, еврейская молодежь провела в самообороне 3 дня, но в Глухове погрома так и не случилось [29, с. 55–56].

В том же 1905 году в Глухове организовалось несколько партий: социалистов-революционеров, бундовцев, искровцев, и поалей-ционистов. Энергичнее всех работали социалисты-революционеры и бундовцы. Во главе партии Бунда, состоявшей преимущественно из евреев, находились дантист Наум Исаакович Рабинович и акушерка Анна Абрамовна Сендерихина (Янпольская), деятельными участниками партии являлись сапожник Борис Рогачевский, Хиена и Хана Эткинд, Хиена Михлин, гимназисты Рива Залкинд и Куля Рыссенберг, студенты Файвуш Михлин, Самуил Григорьевич Самуйлович и Муня Гинзбург. Партии сочувствовали и в случае необходимости были готовы принять участие в движении более 150 местных ремесленников [30, л. 265–266 об.]. К активной революционной деятельности ни одна из партий не успела приступить, и в 1906 году они все были ликвидированы местными властями.

Последующие несколько лет глуховские евреи принимали участие в культурной и общественной жизни города. Еврейские мальчики и девочки посещали гимназии и городские училища, евреи-врачи, окончившие Императорские Университеты, имели частные практики, уважаемые граждане иудейского вероисповедания были избирателями и сами избирались на разные должности и в гласные Глуховской Городской Думы, занимали посты в общественных и коммерческих учреждениях города, занимались торговлей и производством. К 1914 году 65% всех торгово-промышленных предприятий, находившихся в индивидуальном частном владении, принадлежало евреям города. Это были аптеки, базарные лавки, магазины и склады всевозможных товаров, питейные заведения, агентурные конторы, небольшие заготовительные и промышленные предприятия, ну и, конечно, портняжные, обувные и ювелирные артели и цеха [20, с. 358]. Две работавшие в Глухове типографии принадлежали евреям Янкелю Шмеркову Каспину (позднее Неоху-Бенциону Даниелеву Гуревичу и Залману Гиршевичу Виленскому) и Абраму Израилевичу Дворкину. Фотоателье в городе тоже принадлежали евреям: Эле Давидовичу Любомирскому и Ицке-Залману Янкелевичу Соркину. Численность евреев в Глухове к этому времени доходила до 2 тысяч семей [31, л. 22] (около 6000 человек), что составляло почти 30% всего населения города, а с началом Первой мировой войны еще больше увеличило свою численность за счет притока беженцев из западных губерний.

С началом Первой мировой войны в Глухове начался тотальный призыв на воинскую службу. В первые месяцы войны на фронт были призваны почти все юноши призывного возраста, в том числе и евреи. Прямо из присутствия принятых на службу юношей иудейского вероисповедания отправляли под присягу к казённому раввину Нохиму Залмановичу Юдкевичу и буквально на следующий день отправляли по полученным назначениям. Трудно представить, что творилось в эти дни на железнодорожном вокзале: плач, крики, истерики! Быстрое наступление немецкой армии осенью 1914 года вызвало большой поток беженцев из западных губерний. Вместе с ними в Глухов попало большое количество евреев из охваченных войной районов. Например, в 1914 году в Глухов попал бежавший из немецкого плена Нахман Закс – раввин местечек Рогово и Вешинты Вилькомирского уезда Ковенской губернии. Многие из беженцев после войны так и остались в Глухове, а многие, гонимые переворотами, гражданской войной и погромами, так и продолжали скитания в поисках лучшей жизни.

Дальнейшие события также не могли не отразиться на жизни глуховских евреев. В начале 1917 года жизнь текла своим чередом, проходили выборы на следующее четырехлетие в гласные Глуховской городской думы, на которых многие евреи были избраны в ее состав, а в июле уже висели на всех заборах города новые списки кандидатов в гласные новой демократической Думы. На новых выборах конкурировали 7 списков (партий), в большую часть из них входили представители ранее правившей в городе верхушки власти. Новой властью в городе истинно демократическими признавались лишь два из этих списков: объединенных социалистических партийных организаций Российской Социал-Демократической Рабочей Партии, Партии Социалистов-Революционеров и «Бунда» (в этот список входило довольно много евреев) и список украинских социалистов [32, с. 2]. Список евреев-домовладельцев города Глухова демократическим не считался. От него в будущую новую Думу попал лишь 1 человек – купец Исаак Яковлевич Айзенштадт. Эти выборы состоялись 23 июля 1917 года. Кроме названного Айзенштадта, в гласные новой Думы были избраны евреи М.Б. Самуйлович, З.Л. Гинзбург, А.М. Пиндрик, С.А. Лифшиц, А.С. Письменный, З.З. Михлин, В.М. Шкурман, З.И. Лучинский и А.З. Юдкевич. Число евреев в новой Думе составляло 30% от общего числа гласных [33, с. 3].

Потом грянули погромы и события, связанные с установлением советской власти. Закрылись еврейские школы и существовавшие на протяжении всего XIX века 3 еврейские синагоги. Часть евреев города была убита в ходе событий 1918–19-х годов, множество было вынуждено, спасаясь от погромов, оставить насиженные места и отправиться в скитания по стране и за её пределы в поисках лучшей жизни, другие покинули город, следуя открывшимся перед еврейской молодежью возможностями беспрепятственно получать образование и селиться на всей территории теперь уже новой огромной страны. Позднее по некоторым оставшимся в городе евреям пройдется колесо сталинских репрессий, Вторая мировая война унесёт сотни жизней воинов-евреев – уроженцев Глухова, а сотни глуховчан – стариков, женщин и детей еврейской национальности – будут расстреляны в урочище Борок. Навсегда закончится целая эпоха в жизни города, напоминать о которой будут лишь поросшие мхом старинные мацевы древнего еврейского кладбища…

ССЫЛКИ

1. Уманец Ф. Село Уланов / Ф. Уманец // Древняя и новая Россия. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник. Выпуск № 8. – СПб., 1879. – С. 286–305.
2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865. – 686 с.
3. Гессен Ю. История еврейского народа России // Еврейская летопись, сб.1, Пг – М., 1923. – 159 с.
4. Выдворение евреев из Малороссии во второй четверти 18-го века // Еврейская Старина. – 1913 г. – Т. 6. – С. 123–129.
5. РГАДА, ф. 248, оп. 31, кн. 1978. Журналы и протоколы Правительствующего Сената за май 1728 г., л. 191–192 и 122–123.
6. Перепись евреев в Малороссии в 1736 г. // Еврейская Старина. – 1913 г. – Т. 6. – С. 406–407.
7. РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 795.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 11. 1740–1743. – СПб., 1830.
9. Гессен Ю. Жизнь евреев в России / Ю. Гессен. – М.: «Захаров», 2014. – 336 с.: ил.
10. ЦГИАК, ф. 1826, оп. 1, д. 328. Ревизская сказка г. Глухова, 1795 г.
11. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 12. Прошения и жалобы жителей, переписка магистрата с полицией, судом, казённой палатой по решению судебных дел, 1807 г.
12. ГАЧО, ф. 132, оп. 2, д. 302. Ревизская сказки евреев, 1795–1800 гг.
13. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 9. 1806 г.
14. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 52. Прошения жителей о выдаче им свидетельств на право торговли, 1825 г.
15. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 69. Сообщения городового старосты, еврейского кагала о посылке сборщиков налогов для взымания казённых податей, 1828 г.
16. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 78, 1829 г.
17. РГИА, ф. 18, оп. 4, д. 337, 1827 г.
18. РГИА, ф. 18, оп. 4, д. 589. Списки купцов с указанием состава семей и предметов торговли, 1838 г.
19. ГАСО, ф. 629, оп. 1, д. 132. Журнал заседаний Глуховского городского магистрата, 1850–51 г.
20. Назарова В.В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей / В.В. Назарова. – Можайск, ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. – 400 с.
21. ГАЧО, ф. 127, оп. 14, д. 3306. Список евреев, поселившихся в Черниговской губернии до 23 мая 1882 г. по Глуховскому уезду, 1882 г.
22. ГАЧО, ф. 127, оп. 12, д. 1567. Список евреев, незаконно поселившихся в сельской местности Глуховского уезда, 1903–1904 гг.
23. ГАЧО, ф. 127, оп. 14, д. 4117. Список евреев, незаконно поселившихся в сельских местностях Глуховского уезда до 1 августа 1906 года, 1910 г.
24. Часницкий М.М. Глухов. Евреи. Память жива… Страницы истории еврейской общины Глуховщины / М.М. Часницкий. – К.: Атопол, 2009. – 317 с.
25. ГАЧО, ф. 229, оп. 1, д. 134. Дело об открытии в г. Глухове частного мужского пансиона, 1874 гг.
26. ЦГИАК, ф. 707, оп. 207, д. 28. О количестве еврейских школ и учащихся в них в Глухове, 1883 г.
27. Неделя. Еженедельная газета с приложением ежемесячного журнала романов и повестей – СПб. – № 38. – 1882.
28. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел. XLVIII Черниговская губерния / ред. Н.А. Тройницкий. – СПб.: Тип. Т-ва «Народная польза», 1905.
29. Часницкий М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины / М.М. Часницкий. – К.: Золоті ворота, 2011. – 380 с.
30. ГАРФ, ф. 102, оп. 203, д. 2ч. 69. Дело Департамента Полиции. 7-е делопроизводство. Черниговская губ., 1906 г.

31. ГАКО, ф. 3050, оп. 1, спр. 195. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921–1922 гг.
32. Глуховская жизнь – Глухов. – № 66. – 1917
33. Известия Глуховского Уездного Совета рабочих и крестьянских депутатов – Глухов. – № 1. – 1917.

Условные сокращения

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ГАСО – Государственный архив Сумской области
ГАЧО – Государственный архив Черниговской области
РГАДА – Российский государственный архив древних актов
РГИА – Российский государственный исторический архив
ЦГИАК – Центральный государственный исторический архив, г. Киев

Назарова В.В. Історія виникнення і розвитку єврейської громади міста Глухова

У статті на основі документальних джерел представлені у хронологічному порядку всі етапи формування єврейської громади м. Глухова, від передумов її виникнення до 191 року. Багато архівних і документальних джерел, використаних при написанні статті, вводяться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: *Глухів, євреї, іудаїзм, кагал, єврейська громада, синагога, закони про євреїв.*

Nazarova V.V. History of creation and evolution of Jewish community of Glukhov town

The article, based on documentary sources, tells about chronological order all the stages of the formation of the Jewish community of Glukhov, from the prerequisites of its origin until 1917. Many archival and documentary sources used in writing this article are introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: *Glukhov, Jews, Judaism, kahal, Jewish community, synagogue, laws about Jews.*

22.02.2019 р.

УДК 271.2-523.42(477.51–25)-722.5–9«180/182»

О.М. Ванжула

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ШТАТІВ ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті проаналізовані зміни джерел утримання та особливості формування штатів соборного духовенства чернігівського Спасо-Преображенського собору на тлі складних суспільно-економічних трансформацій, що відбувались у суспільстві на зламі XVIII–XIX ст. Розглянуті причини зростання ролі собору у міському середовищі та зміни в статусі кафедрального духовенства у зазначений історичний період.

Ключові слова: *Спасо-Преображенський собор, Чернігів, соборне духовенство, священнослужителі, протоієрей, штатне утримання.*

Чернігівський Спасо-Преображенський собор (XI ст.) має задавнену історію та унікальні архітектурно-мистецькі особливості, які завжди привертали пильну увагу дослідників. Проте, тема кафедрального духовенства, яке у XIX – на початку XX ст. належало до духовної еліти чернігівської єпархії, його роль у міському соціумі залишається маловивченою. Стислі дані про окремих його представників були наведені в історико-краєзнавчих розвідках XIX ст. [1]. Тривалий час вивчення персоналій православного духовенства не вписувалось в ідеологічно обмежену атеїстичну марксистську парадигму історичних знань, адже служителі культу були представниками «клерикальної верхівки» суспільства. Сучасні науковці поступово повертають із забуття імена найкращих представників соборного духовенства XIX – початку XX ст., які мали неабиякі здобутки у вивченні сакральної історії Чернігово-Сіверщини та відігравали провідну роль у загально єпархіальному житті, просвітницькій та місіонерській діяльності [2]. Вивчення теми кафедрального духовенства було розпочато нами у книзі «Спас Чернігівський» та відповідних тематичних статтях [3]. Мета даної розвідки – розгляд змін в системі утримання кафедрального духовенства та особливостях формування штатів соборних священнослужителів Спасо-Преображенського собору на тлі складних суспільно-економічних трансформацій, що відбувались після остаточної інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Спасо-Преображенський собор протягом століть відігравав провідну комунікативну роль у житті стародавнього Чернігова. Традиційно він був центром суспільного та духовного життя міста, а відтак служба у першому храмі єпархії завжди була доволі почесною для представників чернігівського духовенства. З давньоруського часу собор мав свої маєтності та єпископську кафедру. За часів Гетьманщини Спасо-Преображенський собор зберігав вагоме значення у житті полкового міста. Навіть на гербі Чернігова XVIII ст. було зображено сюжет Преображення Господнього [4, с. 72]. У соборі присягали козаки та службовці, проходили урочисті церемонії. Упродовж першої половини XVIII ст. чітко прослідковувалась тенденція до зростання штатів соборного духовенства: від шести (1739 р.) до 10 осіб (1743 р.) [5, с. 260]. Соборні протопопи традиційно мали найбільші статки серед духовенства Чернігівського полку. Зокрема, соборний протопіп Спасо-Преображенського собору Григорій Максимович був єдиним представником духовенства, який мав посполитих і підсусідків, великий власний двір у Чернігові та входив до трійки найзаможніших протопопів Чернігівського полку [6, с. 24–25]. Донька Г. Максимовича – Тетяна – стала дружиною наступного протопопа чернігівського Спасо-Преображенського собору Іоанна Левицького, що свідчило про певну спадковість у подібних призначеннях [5, с. 261]. Ім'я спритного протопопа неодноразово згадувалось під час розглядання майнових земельних справ [7, с. 438]. Не менш заможним був соборний священик Григорій Іванович Єнько, який належав до відомої чернігівської родини. Аналіз сповідних відомостей Спасо-Преображенського собору першої половини XVIII ст. надає можливість стверджувати, що храм мав найчисельніший штат та найбільшу церковну парафію в Чернігові. На середину XVIII ст. до нього було приписано

103 двори, в яких проживало 734 особи: 333 чоловіки та 401 жінка [5, с. 260–261]. Згідно із давньою українською традицією місцеві парафії у Гетьманщині обирали своїх власних священиків. У випадку смерті або звільнення парафіяльного пастиря громада обирала на його місце місцевого дяка або студента Київської академії, якого потім висвячував єпископ [8, с. 203]. Поряд із місцевими претендентами у пошуках вакантних парафій подорожувала з місця на місце велика кількість священиків і студентів Київської академії, Чернігівського або Харківського колегіумів. Ці різноманітні кандидати клопотали перед місцевими парафіями про прийняття на службу і, якщо їх обирали, потрапляли в повну залежність від громад, де вони служили [8, с. 203].

Втім, ситуація кардинально змінилась у другій половині XVIII ст., що напряму було пов'язано із складними суспільно-політичними процесами, які відбувались в країні. Інкорпорація Гетьманщини до складу Російської імперії поступово призвела до ліквідації залишків козацької автономії та українських державних інституцій, уніфікації всіх сфер життя українського суспільства. Руйнувалась й традиційна для Гетьманщини система утримання церковних парафій. Церкви втрачали свої споконвічні маєтності, що призводило до зубожіння духовенства та храмів.

Крім глобальних змін, що відбувались в країні в цілому, значним фактором погіршення економічного стану Чернігова стала руйнівна пожежа 1750 р., яка знищила більшість споруд дерев'яної забудови на території чернігівської фортеці, в тому числі й садиби соборних парафіян. Пожежа завдала значних пошкоджень Спасо-Преображенському собору. Занепад соборної парафії засвідчував соборний протопіп Іоанн Левицький в донесенні на запит Комісії з церковних маєтностей Святішого Синоду (1778 р.) [5, с. 262]. За даними Левицького, штати соборного духовенства зменшились втричі, адже залишились «три токмо священнослужители: я, нижеименованный, другой священник викарный – Василий Дурский, да третий дьякон – Леонтий Галицкий, церковнослужителей же действительных и угодных нет» [9, арк. 2]. Собор втратив свої маєтності, а пожертви у недільні та святкові дні «доброохотных даятелей от шести до десяти копеек кошельковых денег, коих на просфоры, на вино, на ладан не может быть довольно» [9, арк. 2]. Отже, прибутки соборного причету становили «самобеднейшие парафиальные за христианские требы доходы и милостыни» [9, арк. 2].

Таким чином, входження до складу Російської імперії кардинально змінило релігійний простір українських земель. Як приклад, чернігівський Спасо-Преображенський собор втратив сталі джерела утримання та провідне значення у міському середовищі. Традиція відносної національно-церковної автономії відійшла у минуле, а сама церква у провінціях колишньої Гетьманщини стала покірною служницею імперії, адже російське самодержавство, вилучивши на користь держави маєтності українських церков та монастирів, підірвало матеріальну основу існування церкви як самостійної та самодостатньої суспільної інституції. Як підсумок, підкорення церкви державі стало першопричиною реалізованої російською владою церковної секуляризації.

Втрату маєтностей українських церков та монастирів російський уряд вирішив компенсувати так званим «штатним утриманням». В країні було запроваджено церковну структуру за військовим зразком. Штатне утримання архієрейських кафедр відповідало так званому «імперському рейтингу» [10, с. 78]. Всі єпархії імперії були розділені на класи відповідно до політико-канонічної значущості єпархій та задавненості архієрейських кафедр. За штатним розписом визначали обсяг фінансування єпархіального духовенства. Чернігівська єпархія у загальноімперській ієрархії архієрейських кафедр Російської імперії належала до другого класу. Як наслідок, штатне утримання духовенства новгородського першокласного Софійського собору (XI ст.) було втричі більшим ніж чернігівського другокласного Спасо-Преображенського (XI ст.), хоча останній мав не меншу канонічну значущість та історичну задавненість [1, с. 46]. Втім, навіть на початку XIX ст. прибутки протоієрея Спасо-Преображенського собору поступалися річному утриманню диякона новгородського Софійського собору [3, с. 54–55].

Спасо-Преображенський собор у 1799 р. отримав штатне утримання та статус кафедрального. Відтепер його матеріальне забезпечення залежало не від місцевого церковного керівництва, не від волі вірян, а від самодержавної влади. На початку XIX ст. до «холодного» Спасо-Преображенського були приписані «теплий» Борисоглібський собор (XII ст.) та дзвіниця (сучасна будівля Колегіуму XVII–XVIII ст.). Обидва храми мали спільну ризницю, архів, майно та штатне утримання. За штатним розписом (1799 р.) у соборі служили 20 осіб: 1 протоієрей, 1 ключар, 4 священики, 1 протодиякон, 3 диякони, 2 іподиякони, 2 псаломщики, 2 паламарі, 3 охоронця, 1 просфорник [1, с. 46–47]. Після проведення масштабних ремонтних робіт у 1791–1796 рр. та у 1818–1824 рр. храм поступово повернув собі статусність, адже Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори з дзвіницею були головними спорудами нової Плац-Парадної площі губернського значення. Не останню роль у зростанні престижності служіння у кафедральному соборі відгравало значно більше штатне утримання поміж інших церков Чернігівської єпархії.

Кількість служителів собору на зламі XVIII–XIX ст. постійно змінювалась, зростали прибутки соборного духовенства. Динаміку зростання річного штатного утримання соборних священнослужителів демонструють наступні цифри: від 700 руб. (1799 р.) до 2035 руб. (1822 р.) [1, с. 46–47]. За штатним розписом 1826 р. черговий раз збільшились прибутки кафедральних священнослужителів: кафедральному протоієрею – до 600 руб. на рік, ключарю – 500 руб., священикам – 400 руб., дияконам – 300 руб., псаломщикам та паламарям – 200 руб., дзвонарям та про-

сфорникам – 150 руб. [11, арк. 61]. Саме цей фактор обумовив конкуренцію поміж чернігівського духовенства. Доволі показовою була справа про призначення на вакансію протоієрея Спасо-Преображенського собору, що тривала упродовж 1824–1825 рр. Після смерті соборного протоієрея Іоанна Єленєва (1755–1824), який прослужив в соборі двадцять чотири роки [12, с. 68], розгорнулась гостра «конкурентна» боротьба за отримання престижної та гарно оплачуваної для провінційного Чернігова штатної одиниці. Ймовірно це призначення кануло б в літу як безліч інших подібних наказів та формулярних списків духовенства Чернігівської єпархії, якби один з претендентів не мав високих покровителів у Санкт-Петербурзі.

Серед кандидатів на вакансію були два священики кафедрального собору: досвідчений Трохим Данилевський (54 років) та зять померлого протоієрея І. Єленєва – Петро Шишов (36 років). Два інших були не менш відомими в місті: протоієрей чернігівської Вознесенської церкви Олександр Огієвський-Охотський (37 років) та професор Чернігівської духовної семінарії, магістр Іван Меркулов (32 років) [13]. Петро Шишов, зять померлого протоієрея Іоанна Єленєва, вихованець Чернігівської духовної семінарії та законовчитель Чернігівської чоловічої гімназії, сподівався отримати цю штатну одиницю. Він був першим помічником І. Єленєва, який опікувався завершенням ремонту старовинного собору та був автором проекту нового стінопису. П. Шишов у листі до чернігівського архієпископа Лаврентія (Бакшевського) аргументував можливість свого призначення не лише бездоганною п'ятнадцятирічною службою в соборі, але й необхідністю утримувати свою тещу, вдову померлого Єленєва, яка залишилась після смерті чоловіка без усіляких коштів [13, арк. 7].

Другий претендент на вакансію – Іван Меркулов – на відміну від всіх інших був етнічним росіянином. Випускник Московської духовної академії зі ступенем кандидата «с непосредственным правом на магистерство» розпочав в 1820 р. працювати наставником з історичних наук у Чернігівській духовній семінарії [13, арк. 8]. Згодом І. Меркулов виявив бажання прийняти духовний сан. Через два роки він вже обіймав посаду професора філософських наук та плекав надію зайняти місце кафедрального протоієрея [13, арк. 8].

Третім кандидатом на вакансію був священик Спасо-Преображенського собору Трохим Данилевський. Він навчався в Київській академії (до класу риторики), мав гарний голос, був обізнаний в нотних співах, а відтак, своє служіння розпочав соборним регентом. У 1802 р. він став кафедральним священиком Спасо-Преображенського собору. Саме Т. Данилевський мав високих покровителів у Санкт-Петербурзі, адже декілька років поспіль, за дорученням керівництва єпархії, набирав малолітніх півчих до імператорського двору. Відтак, 28 вересня 1824 р. на адресу чернігівського архієпископа Лаврентія надійшов лист від таємного радника князя Олександра Миколайовича Голіцина із клопотанням про призначення Т. Данилевського на протоієрейську вакансію в Спасо-Преображенський собор. Особливо наголошувалось, що 13 хлопчиків, нещодавно відібраних священиком для імператорського хору, мали необхідні вокальні здібності. Імператор особисто віддячив Т. Данилевському, подарувавши йому золотий годинник [13, арк. 1–2].

Через два місяці на адресу чернігівського архієпископа надійшов черговий лист-клопотання від митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Серафима (Глаголевського) за дорученням Обер-прокурора Святішого Синоду князя Петра Сергійовича Мещерського, де наполягалось на призначенні Т. Данилевського на зазначену вакансію. Проте чернігівський архієпископ мав власну позицію з цього питання. У відповіді митрополиту він наголосив, що крім Т. Данилевського були ще три не менш достойні кандидатури [13, арк. 26–27]. Задля підтвердження своєї позиції він надав послужні списки всіх чотирьох претендентів. Крім того виявилось, що Т. Данилевський серед соборних священиків мав не дуже гарну репутацію людини, яка несумлінно виконувала свої службові обов'язки. Ключар Спасо-Преображенського собору Адріан Павлов у рапорті до чернігівського архієпископа наголошував на постійній «небрежности в священнослужительской обязанности» з боку Т. Данилевського [13, арк. 32]. Часто-густо Трохим Данилевський пропускав богослужіння, навіть у святкові дні, відмовлявся одягати святкове облачення, посилаючись на свій привілейований статус, завдяки зв'язкам із можновладцями із Санкт-Петербурга. Пихатість, постійна конфліктність, грубість у відносинах із священнослужителями, неповага до керівництва єпархії створили йому негативний імідж серед місцевого духовенства. Неврівноважений характер священнослужителя в повній мірі відчули на собі й близькі родичі. Доволі резонансною в місті була історія 1816 р. щодо втечі рідного сина Т. Данилевського із батьківського дома.

Малолітній син священика Адріан Данилевський, який працював канцелярським службовцем у Чернігівській казенній палаті, доволі часто зазнавав побиття з боку гарячкуватого батька. Рятуючись від жорсткого поводження, хлопець разом із військовими втік до Глухова [14, арк. 1]. Прихистив Адріана генерал-майор Ф.І. Мосолов, який неодноразово бачив юнака в резиденції чернігівського віце-губернатора із ознаками побиття. Генерал-майор Ф.І. Мосолов у відповідь на скаргу розгніваного батька про незаконне вивезення сина до Глухова наголошував, що юнак забажав перейти на військову службу, жаліючись на жорстоке ставлення з боку рідного батька. Військовий на власні очі побачив «бывшие тогда на лице его боевые знаки, которые произошли и часто происходят от побоев отца его» [14, арк. 4]. Він забрав Адріана до Глухова після усного узгодження цього питання із чернігівським віце-губернатором. Трохим Данилевський особисто їздив до Глухова, щоб повернути втікача.

Отже, на думку чернігівського архієпископа Лаврентія, кандидатура Т. Данилевського ані за своїми службовими,

ані за людськими якостями не відповідала званню протоієрея першого храму єпархії. Відтак, найбільш гідною архієпископ вважав кандидатуру протоієрея Олександра Огієвського-Охотського, уродженця с. Талалаївка Ніжинського повіту. Він був вихованцем Чернігівської духовної семінарії та Київської духовної академії. Після завершення навчання в академії (1811 р.) О. Огієвський-Охотський розпочав викладати в Чернігівській духовній семінарії єврейську та французьку мови. Через три роки його призначили на посаду префекта, у 1818 р. – економа, а пізніше – ректора семінарії [15, арк. 1–2]. Отця Олександра у 1818 р. було рукопокладено в сані священика, а в 1820 р. – протоієрея чернігівської Вознесенської церкви [15, арк. 1–2]. Блискучий проповідник, талановитий викладач користувався повагою з боку єпархіального керівництва та мешканців міста. Однак, щоб догодити «дописувачам» із Санкт-Петербурга, архієпископ запропонував Т. Данилевському штатну протоієрейську вакансію на вибір в інших чернігівських церквах: Воскресенській або в Миколаївській. Обер-прокурор Святішого Синоду П. Мещерський подякував за позитивне вирішення питання. Однак запропоновані вакансії не задовольнили вередливого Т. Данилевського, який забажав залишитись у Спасо-Преображенському соборі, неподалік якого мав власне житло [13, арк. 23]. У такій спосіб, завдяки непохитній позиції чернігівського архієпископа, на вакансію кафедрального протоієрея було призначено більш сумлінного священнослужителя, який тридцять чотири роки свого життя (1825–1859 рр.) прослужив в Спасо-Преображенському соборі.

Отже, «історія одного призначення» наочно ілюструє зміни релігійного простору, коли православна церква в межах колишньої Гетьманщини адміністративним шляхом була остаточно інтегрована в російське державне православ'я. Українські єпархії перейшли під владу Синоду і цивільних урядів. У церкви вилучили маєтності, що зробило духовенство більш залежним від держави, тобто українське духовенство фактично перетворилося на державних службовців. Хоча священики були поза межами державної системи оплати, вони стали однаково залежними як від ласки архієпископа, так і від втручання у призначення російських можновладців. Кількість священиків та інших церковних службовців визначалася державою, як, зрештою, і фінансове забезпечення церкви.

ПОСИЛАННЯ

1. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский / [Филарет, архиепископ Черниг. и Нежин., и др.]. – Чернигов: Земская тип., 1874. – 443 с.

2. Гейда О.С. Андрій Іванович Страдомський – маловідомий історик Чернігівщини / Ольга Гейда // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 82–85; Гейда О. Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії ? / О.С. Гейда // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 179–189; Тарасенко О. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42–58; Блакитний М. Олександр Єфимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.) / Максим Блакитний // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2. – С. 129–137.

3. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові…присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с; Ванжула О.М. Протоієреї Спасо-Преображенського собору другої половини XIX ст. / Олена Ванжула // Чернігівські старожитності : зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф. 2012. – Вип. 1(4). – С. 23–30; Ванжула О.М. Священнослужителі Чернігівського кафедрального собору – дослідники історії Троїцько-Іллінського монастиря // Олена Ванжула // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип. 4(7). – С. 22–30; Ванжула О.М. Священнослужителі чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 245–260. Ім'я

4. Леп'явко С.А. Чернігів. Історія міста / Сергій Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.

5. Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у міському середовищі XVIII ст. / О.М. Ванжула // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – Київ-Глухів: Вид-во Центру пам'яткознавства НАН України, 2016. – Вип. № 9. – С. 259–263.

6. Кривошея В.В. Чернігівський полк як адміністративно-територіальна одиниця козацько-гетьманської держави / В.В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 83 (№ 4). – С. 16–25.

7. Кривошея В.В. Заповіти козацької старшини Гетьманщини: кількість, географія / В.В. Кривошея, О.В. Кривошея // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. Нац. ун-ту. – 2010, вип. XXVIII. – С. 335–442.

8. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 4, спр. 310, 11 арк.

10. Тарасенко О.Ф. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв XIX –початку XX ст. / Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 78–88.

11. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 511.

12. Гейда О.С. Історичний опис чернігівського Спасо-Преображенського собору протоієрея Іоанна Єленєва / Ольга Гейда // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф. – 2012. – Вип. 1(4). – С. 67–72.

13. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 3732, 34 арк.

14. ДАЧО, ф. 679, оп. 4, спр. 1172, 4 арк.

15. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4287, 4 арк.

Ванжула Е.Н. Некоторые аспекты процесса формирования штатов духовенства черниговского Спасо-Преображенского собора в начале XIX в.

В статье проанализированы изменения в материальном обеспечении и особенностях формирования штатов соборного духовенства черниговского Спасо-Преображенского собора на фоне сложных социально-экономических трансформаций, происходивших в обществе на рубеже XVIII–XIX вв. Рассмотрены причины роста значимости собора в городском социуме и изменения в статусе кафедрального духовенства в упомянутый исторический период.

Ключевые слова: *Спасо-Преображенский собор, Чернигов, соборное духовенство, священнослужители, протоиерей, штатное содержание.*

Vanzhula O. M. Some aspects of the process of formation of staff of the clergy of the Transfiguration of Our Savior cathedral in Chernihiv at the beginning of the 19th century

The article analyzes the changes of the sources of supplying and staff formation features of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv on the back of complex socio-economic transformations that happened at the boundary between the 18th and 19th centuries. It describes main factors that caused the rise of the cathedral's role in municipal society and the cathedral clergy status changes during the above mentioned period.

Key words: *the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, Chernihiv, cathedral clergy, archpriest, priests, Chernihiv, regular maintenance.*

20.02.2019 р.

УДК 94(477.46)

Я.Л. Діденко

СТАРОЖИТНОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ В «ІСТОРІЯХ ТА ПЕЙЗАЖАХ: НАРИСАХ З БЛУКАНЬ ПО УКРАЇНІ» З.Л. ФІША (ТАДЕУША ПАДАЛИЦІ)

Стаття присвячена цінному джерелу з історії Середньої Наддніпрянщини – твору польського новеліста та публіциста З.Л. Фіша «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні». Його подорожні нотатки містять відомості щодо пам'яток історико-культурної спадщини Чигиринщини середини XIX ст.

Ключові слова: *З.Л. Фіш, Чигиринщина, пам'ятки історико-культурної спадщини, подорожні нотатки.*

Протягом століть подорожі були привілеєм еліт. Навіть недалекі поїздки вимагали значних коштів, тому дозволити собі їх могли лише заможні особи. Отже, мандрівки були сферою дозвілля і видом відпочинку багатіїв, способом проведення вільного часу та чудовою нагодою для огляду пам'яток архітектури – давніх церков, замків, палаців, збору етнографічного матеріалу. Результатом подорожей ставали щоденники, спогади чи описи. У XIX ст. подібні твори стали надзвичайно популярними у Європі. Крім власне опису подорожі вони, зазвичай, містили різного роду інформацію щодо географічного положення, демографії, етнографії, історії та розвитку господарства краю. Іноді до них додавалися витяги із давніх історичних документів. Метою цих творів було не лише розважити читача, а й привернути його увагу до історії та культури. Сьогодні подібні твори є цінними історичними джерелами.

У XIX ст. Чигиринщиною мандрували Д. Бантиш-Каменський, Т. Шевченко, П. Куліш, Д.П.Де ля Фліз, М. Александрович, М. Костомаров, П. Чубинський та інші. Дехто з них записував свої враження під час відвідування краю.

Подорожні записки XVII–XX ст. по Чигиринщині були предметом дослідження науковців та краєзнавців Ю. Мицика, О. Солодаря, Н. Кукси, Л. Харченко. Їм присвячено ряд публікацій авторки. Цінність та важливість подібних джерел полягає в тому, що вони можуть бути використані при дослідженні пам'яток історико-культурної спадщини краю.

У 1856 р. у Вільно була видана книга «Opowiadania i krajobrazy: Szkicez wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні»), що описувала подорож Україною. Значна частина в ній присвячена описам історичної Чигиринщини: Холодного Яру, Медведівки, Суботова, Чигирина. Її автором був Зенон Леонард Фіш (Zenon Leonard Fisz) (1820(1821) – 1870) (псевдонім Тадеуш Падалиця) – польський новеліст, мандрівник та публіцист, видавець [1; 2, с. 105], самоук, обдарований талантом оповідача. Маючи письменницькі амбіції, він непогано орієнтувався в сучасній йому польській, українській та російській літературі; був добре обізнаний в історії, що дозволяло вести дискусії із професійними істориками. Фіш не соромився відсутності академічної освіти, на що натякав і його псевдонім – «падалиця» – збіжжя, що виросло випадково, само по собі [2].

Батьком Зенона Фіша, за одними даними, був Тимотеуш Фіш – вчений-лінгвіст родом із Кракова, що кілька років викладав («професорував») у Відні [3, с. 276], за іншими – зубожілий шляхтич з Галичини [2, с. 105]; мати – Марія Вержбицька – походила з Київщини [3, с. 276]. Майбутній «художник України» народився у Білорусі [2, с. 105]. Невдовзі після його народження родина переїхала до України та оселилася в с. Пруси Черкаського повіту (нині с. Михайлівка Кам'янського р-ну – прим. автора). З. Фіш навчався у «якогось Дубровського у містечку Кам'янці», нетривалий час – у пансіонаті у Златополі. З дитинства його найвидатнішою рисою була «гаряча любов до природи та України». Значну роль у формуванні цієї риси відіграв старий економ – пан Валент, людина проста і щедра на перекази старовини. Саме він брав майбутнього співця України в поїздки до сусідніх хуторів, пасік, розповідав про давні часи та місця, що знаходились неподалік: Чигирин, Черкаси, Суботів Хмельницького, ліси Лебединські та монастир Мотронинський [3, с. 276].

У цей же час з'явилось зацікавлення З.Л. Фіша українською етнографією. У середині XIX ст. він писав, що з молодості «намагався щорічно збирати на Україні перекази, пісні, наспіви і таким чином зберегти їх від забуття» [4, с. 191].

Неподалік від Прусів, в Олександрівці, знаходився маєток Міхала Грабовського, мати якого давала молодому Фішу книжки з бібліотеки сина [3, с. 276]. Особисте знайомство [2, с. 106] та твори останнього мали найбільший вплив на Фіша. Грабовський поблажливо поставився до «хлопчика, який нічому не вчився і не мав чого читати», з надією, що «можливо, з часом він щось зробить», дозволив користуватись власною бібліотекою, запропонував підбір літератури і навіть доручив молодому учневі переклади з російської літератури, які обговорював та коригував [2, с. 106].

Однак молодий Фіш прагнув самостійності. Його перші дописи були оцінені Грабовським як «фальшиві пологи незрілої україноманії», а видавці, які опублікували статті, були засуджені як такі, що забруднили свої часописи «школярствами» [2, с. 106].

Близько 1843 р. Фіш виїхав на кілька років до Петербурга з метою документування свого шляхетського походження. У цей же час він активно займався самоосвітою [2, с. 109].

У 1847 р. Фіш покинув Петербург і оселився у Прусах, де займався господарством. Крім цього він активно подорожував: навесні 1850 р. – до Одеси та Криму, у 1857–1858 рр. – до Франції, Англії, Туреччини та Валахії [2, с. 114].

Свої перші, ще невмілі, статті Фіш почав друкувати у «Щотижневику Петербурзькому» у 30-х рр. XIX ст. Згодом, в «Ateneum» було надруковано його перше історичне оповідання про часи Гайдамаччини «Тарасова

ніч»; у 1844 р. у журналі «Przegłąd naukowy» була вміщена його історична трагедія «Konasewicz w Białogrodzie». У 1846 р. в Петербурзі був виданий перший том його власного журналу «Gwiazda» [1].

З 1850 р. З.Л.Фіш публікується під псевдонімом Тадеуш Падалиця [2, с. 114], а з 1851 р. починає співпрацювати із «Dziennik Warszawski», «Biblioteka warszawska» та «Gazeta warszawska», пише до «Київського телеграфу», «Вєстєй», інших періодичних видань. Найбільш об'ємними стали його твори «Listy z podrozy» (Листи з подорожі) (1859, Вільно) та «Opowiadania i krajobrazy»: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні») (Вільно, 1856) [1], романи «Зося Житкевичівна» і «Нестор Писанка».

Насичені та барвисті замальовки Фіша з життя Середньої Наддніпрянщини були для читачів Польщі певною екзотикою. Вони повністю відповідали вимогам редакторів, які вбачали «головним завданням кореспондентів з провінції… подавати відомості господарські, промислові, описувати край, у якому мешкають з погляду історичного, етнографічного, звичаєвого…» [2, с. 117]. У статтях Падалиці «цілий провінційний світ… із… своїми якостями та властивостями рухався, сміявся і плакав, гримасував… перед очима читача» [2, с. 117].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. зацікавлення Фіша зосередилися на історії та етнографії. До новоствореного «Tygodnika Ilustrowanego» (Щотижневика ілюстрованого) він надсилав описи «типів українських», що були коментарями до малюнків Казимира Пжишиховського [2, с. 125].

Під кінець життя Фіш захворів. Упродовж хвороби, що тривала 2 роки, ним опікувався Анжей Подберескі, в минулому секретар Грабовського [2, с. 125]. Помер Зенон Леонард Фіш у 1870 р. [2, с. 125].

«Opowiadania i krajobrazy»: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні») займають виняткове місце у творчості Фіша. Вони поєднують подорожні нотатки із краєзнавчим репортажем, етнографічні описи із соціологічними та історичними рефлексіями. Автор книги не лише фіксує враження від подорожі, історико-побутові і природні особливості Наддніпрянщини, але й господарські та демографічні зміни, порівнюючи її із Каліфорнією і Новою Голландією в Австралії. Він відзначає як потенціал індустріалізації, так і її деструктивний вплив на природу та традиційну культуру місцевих жителів, передусім нищення традицій, втрату історичної пам'яті [2, с. 129].

Перший варіант його подорожніх нотаток з мандрівок Україною був опублікований у «Щоденнику варшавському» («Dziennik Warszawski») під назвою «Розповіді з мандрівок по Україні». У цьому виданні автор мав власну рубрику «Розповіді про це і про те» [2, с. 117]. Книга, видана у Вільно у 1856 р., являла собою замальовки з його мандрівок «серцем України» [2, с. 117] – «по ….берегах Тясмина, Дніпра і Росі. Головними місцевостями, на яких відпочило око мандрівника, були: Жаботин, монастир Святої Мотрони, Медведівка, Суботів Хмельницького, Чигирин… Кожного разу приходять історичні згадки і постаті минулого… Всі ці події та особистості постають перед нами у живих мальовничих образах. Минувшина та сьогодення України, стан її звичаєвий та економічний, пейзажі чарівні родинного закутка, перекази народні, майстерно опрацьовані» [5, с. 348].

Найімовірніше сама описана подорож З.Л. Фіша відбулася в першій половині 50-х рр. XIX ст. Шлях мандрівника Чигиринщиною пролягав із Жаботина холодноярським лісом до Мотронинського монастиря. Мандрівка через цей реліктовий лісовий масив наштовхнула Фіша до роздумів над проблемою та наслідками вирубки лісів Холоднояр'я, пов'язаною із інтенсивною індустріалізацією Наддніпрянщини, зокрема будівництвом цукрових заводів, співзвучних нашому часу. Інша частина опису присвячена традиційним заняттям місцевих жителів, видам сільськогосподарських культур, що вирощувались у краї. Першою пам'яткою, що трапилася на шляху мандрівника на Чигиринщині, став Мотронинський монастир. З.Л. Фіш детально описав повсякденне життя його ченців. Увагу письменника привернуло било, яке можемо побачити і на малюнку Шевченка від 1845 р. Значна частина розповіді подорожнього була присвячена опису Троїцької церкви, зокрема її інтер'єру та розписам, виконаними народними художниками.

Далі шлях З.Л. Фіша пролягав через Мельники та Медведівку. Тут увагу подорожуючого привернули рештки дерев'яного замку із каплицею. Варто зазначити, що саме нотатки Фіша є першим описом цієї втраченої пам'ятки – Медведівського замку. Цікаво, що через декілька років, у 1858 р., Медведівку відвідав Митрофан Александрович, який теж залишив опис Медведівського замку у своєму історико-краєзнавчому нарисі «З Канева до Чигирина і назад»: «При в'їзді до Медведівки, мене вразив своїм виглядом замок, що зберігся майже цілим. Нехай читачі не очікують прочитати опис напівзруйнованої середньовічної донжони. Замком в Україні називався простір, окопаний ровом та обнесений палісадами; подібний замок був і поперед мене.

Я пішов оглянути його; частокіл майже скрізь цілий і рів ще не осипався. Всередині стоїть без вікон і дверей уніатська каплиця, – лави та іконостас ще цілі» [6, с. 35–36]. Варто зазначити, що збереглося зображення медведівської каплиці К. Пжишиховського, який ілюстрував дописи З. Фіша в «Щотижневику ілюстрованому».

Заслуговує на увагу і колоритний опис традиційного ярмарку у Медведівці.

Для того, щоб дістатися наступного пункту подорожі – Миколаївського Медведівського монастиря, письменник мав пересісти на човен, яким переплив Тясмин. Його нотатки щодо річки та прибережної зони є не лише цікавими, а й цінними, тому що містять описи втраченого історичного та природного ландшафту, знищеного меліоративними роботами у XX ст. Становить інтерес і де-

тальний опис побуту ченців монастиря.

Далі подорож Фіша пролягала через Чигирин та Суботів. Описи цих місць, розлогі історичні коментарі є цікавими та пізнавальними навіть сьогоднішньому читачеві. Надзвичайно цікавою є зауважа автора, яка стосується спостережень щодо різниці між жителями села та міста, в даному випадку Чигирина, що лишається актуальною і нині: «Тип міщанський у Чигирині, як і скрізь на Україні, є сторонній різнорідний, чужий місцю і пам'яткам … На селі ще знайдеш лірника, легенду, пісню, переказ, і пробудиш струну, що звучить минулим; у містечку нічого цього вже нема…» [2, с. 106].

Для сьогоднішнього дослідника ці описи цікаві тим, що маємо певні сильветки минулого – свідчення сучасника щодо стану розвитку цих територій, пам'яток Наддніпрянщини, зокрема Чигиринщини. Тож дозволимо собі процитувати наш переклад подорожніх нотаток З.Л. Фіша в частині, що стосується Чигиринщини та її пам'яток:

«…цілком несподівано, з-поза величезних дубів з'явився Мотронинський монастир. Неправий буде той, хто думає, що монастирі тутешні відзначаються неосяжністю чи високим стилем… Архітектура їх та сама, що й сільських церков, і так само вони в значній мірі дерев'яні, лише деякі більші. Монастирі тут насправді відрізняються тим, що лежать завжди десь у пустці, усамітнено, в лісі чи на острові. Це має поетичний та релігійний колорит. Ці верхівки п'яти куполів з хрестами, що підносяться над зеленою масою лісів і звук дзвонів, що вібрує по ярах, справляють глибоке враження… Усі ці монастирі не мають давньої дати (заснування – прим. автора).

Хто їх заснував, самі монахи добре того не знають. Є то пам'ятки з епохи знищення Запоріжжя, коли багато багатих запорожців із знищенням їх політичного буття віддавали на пошану Богові зібрані скарби. З того монастиря вирушила вперше на Україну шайка Залізняка, і тут до сьогодні неподалік монастиря рови та льохи, де вона гніздилася, аж доки сягнула достатньої кількості із селян навколишніх. Був тут тоді ігуменом знаний в історії Коліївщини Мельхіседек, ревний оборонець віри і затятий ворог пріора Костецького. Окрім згаданих окопів та одного казана, що слугував колись гайдамакам для готування кулішу, і який нині слугує за різновид дзвону, що кличе їх до їжі, жодних інших пам'яток минувшини тут немає…

…пішли до храму. Всередині тої церкви оздоблення на зразок усіх інших святинь грецьких…Біля дверей головних з правої сторони, бачимо велику картину, що зображає Страшний суд, чи радше муки грішних та щастя блаженних…Вгорі на хмарах образ Божий і безліч святих: ангели трубами будять мертвих, і із землі постає безліч небіжчиків. Це один момент; але тут же нижче бачимо вже і сцени Страшного суду…

Верстах в 10–12 од Мотронинського монастиря, лежить стародавнє містечко Медведівка…Нічого в ньому не залишилося, що свідчило б про його пам'ятки, крім наполовину вже знищених ровів над Тясмином, оточених догниваючим частоколом, які свідчать, що на цьому місці мусив бути замочок і дуже давній, дерев'яний, та сьогодні порожньої каплиці у стіні рову…

…покидаємо містечко, вирушаючи до монастиря Св. Миколая. Монастир той лежить на острові Тясмину, в трьох верстах від Медведівки. Три високі його куполи підносяться мальовничо з зеленої маси вільх і очеретів, що вкривають ціле русло річки…

Стежка повела нас до задніх, в цілому непривабливих воріт монастирських. Справа виднілися старі келії ченців, наліво – більш прикрашений і чистий будинок ігумена, а посередині площі стояв монастир – будова дерев'яна, архітектури звичайної, що вирізнялася хіба що високими вежами. Паралельно до будинку ігумена біліла церква зимова, більш прикрашена, але меншого розміру. Напроти, з-поза дерев, виднілася головна брама монастиря…У дворі зустрів мене старий монах… не вмів розповісти ні про дату заснування монастиря, ані про жоден переказ…; показав мені лише напис церковною мовою, що знаходиться довкола головних дверей монастиря, з якого дізнаємося, що монастир цей збудований був у 1765 році, і відбудований наново у 1792… По оглядинах інтер'єру монастиря, монах запросив мене до своєї келії…Кожна келія складається з однієї кімнати більшої з піччю пекарською та двох малих, призначених для тієї ж кількості монахів. Столи покриті скатертинами місцевого виробу, а протилежний кут кімнати в зображеннях святих.

Оглянувши монастир, виїжджаємо на дорогу, що веде з Медведівки до Чигирина… Край той не має інших пам'яток, ніж місць історичних…Це спало мені на думку при в'їзді до Суботова. Ця садиба відомого в історії України воєначальника не відзначалася будь-чим і не є предметом якоїсь особливої честі у народу… тут… усе віддано забуттю. … сталося це через не осягнуту ще важливість тих…посеред села на невеликій віддалі стоять дві церкви, одна нова, при самій дорозі, інша – в стороні, пам'ятка ще часів Богдана Хмельницького. У тій останній не правиться нині служба Божа. Є вона збудована у стилі готичному, як багато костьолів по містах польських… Переходячи углиб яру,… бачимо далі місце на якому був замочок Хмельницького.

… сьогодні лише купа поросłого бур'яном каміння свідчить про місце, де колись був будинок…

…Через гори і яри наближаємось до Чигирина. Околиці суботівські повторюються тут йота в йоту, тільки тут здається ще вища гора, на якій стояв замок. Сьогодні вже нема ані сліду того замку, ані другого пізнішого…, що був над рікою напроти гори. Яку важливу роль грав Чигирин в історії України колись, так сьогодні, жодної. Є то нещасне повітове містечко, розміщене у кутку повіту і губернії… Кілька церков старих, дерев'яних стоять посеред міста, кілька нещасних магазинів, що дивляться на площу, жовтіючий окремий будинок судів – це і все.

Такі враження має сьогодні подорожній цього святого колись, а сьогодні пліснявіючого закутка України…» [7, с. 41–107].

Таким чином «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні» З.Л. Фіша не лише фіксують зникаючий традиційний світ Чигиринщини, а й дають уявлення про багатство і розмаїття пам'яток історико-культурної спадщини краю та є цінним джерелом для їх відновлення. Пошук і аналіз нових подібних джерел дасть можливість відтворення загальної картини стану пам'яток краю у XIX – на початку XX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Фиш Зенон-Леонард. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142942/%D0%A4%D0%B8%D1%88.

2. KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU// Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S.105–126.

3. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo illustrovane tygodniowe. - №670. – T. XXVI. – Warszawa 20 kwietnia – 2 maja 1878. – S. 276.

4. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiañstwa polskiego na Ukrainie w II polowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 590 s.

5. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo illustrovane tygodniowe. – № 674. – T. XXVI. – Warszawa 18(30) maja 1878. – S. 348.

6. Александрович М. Из Канева в Чигиринъ и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с.

7. Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T.1: szkice z wedrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s.

Диденко Я.Л. Древности Чигиринщины в «Историях и пейзажах: очерках из блужданий по Украине» З.Л. Фиша (Тадеуша Падалицы)

Статья посвящена ценному источнику по истории Среднего Поднепровья – сочинению польского новеллиста и публициста З.Л. Фиша «Истории и пейзажи: очерки из блужданий по Украине». Его дорожные записки содержат сведения о памятниках историко-культурного наследия Чигиринщины середины XIX в.

***Ключевые слова:** З.Л. Фиш, Чигиринщина, памятники историко-культурного наследия, дорожные записки.*

Didenko Ya.L. Ancients of Chyhyryn region in «Stories and landscapes: essays on wandering around Ukraine» of Z.L. Fish (Tadeush Padalytsia)

The article is devoted to a valuable source in the history of the Middle Dnieper – the essay by Polish novelist and publicist Z.L. Fish «Stories and landscapes»: essays on wandering in Ukraine». His travel notes are containing information about the monuments of the historical and cultural heritage of the Chyhyryn region of the middle of the XIX century.

***Key words:** Z.L. Fish, Chyhyryn region, monuments of historical and cultural heritage, travel notes.*

19.02.2019 р.

УДК9+94(367)329051/058

Н.А. Котельницький

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ОЧИМА ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЯ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА (1843–1928)

У світлі імперської політики імператора Олександра II по відношенню до неросійських периферій Російської імперії показані офіційні прояви антиукраїнської політики російського деспотизму, візія І. Петрункевичем російсько-українських відносин. Розглянуто особисте ставлення І. Петрункевича до «українського питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. і запропоновані ним реформаційні шляхи вирішення цієї проблеми.

***Ключові слова:** І.І. Петрункевич, «українське питання», російсько-українські відносини, український національний рух, російське самодержавство, українська аристократія.*

Епоха Великих реформ (1856–1874), так чи інакше, вимушено ініційована імператором Олександром II, стала доленосним періодом в історії Російської імперії. Заявлені і розпочаті у державі трансформації привели до небувалого до того вибуху громадських надій, зростання національної самосвідомості і людської гідності, розвитку альтернативних монархії політичних течій. Прогресивній частині соціуму країни здавалося, що у світлі проведених модернізацій повинна істотно змінитися й імперська політика російського самодержавства, зокрема – по відношенню до неросійських периферій. На першому етапі свого правління Олександр II частково виправдав обґрунтовані ілюзії демократичної частини суспільства. Однак, відразу після жорсткого покарання національно-визвольного повстання у Царстві Польському (1863), усе принциповим чином змінилося.

Російська монархія почала проводити цілеспрямовану політику по «вгамуванню» національних рухів, наприклад, українського, шляхом упровадження реакційних законодавчих актів – Валуєвського циркуляра (1863) і Емського акта (1876), які проголошували про те, що «малоросійської» в термінології Російської імперії, тобто української мови не існує, а отже відсутній і український народ, етнос, нація. Ці юридичні документи офіційно забороняли навчання українською мовою, закривали діяльність українського театру, нівелювали функціонування українського національного музичного фольклору, ліквідували видання україномовної літератури та преси, забороняли ввезення українських видань з-за кордону. Дійшло до того, що заборонявся спів українською мовою, вживання української абетки у нотах музичних творів [1]. Брутальний російський націоналізм і шовінізм, образа національних почуттів українців спонукали опозиційний політикум, до якого, поза усяким сумнівом, належав і яскравий представник української національної аристократії, засновник земського ліберального руху в імперії – Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928), шукати альтернативні шляхи вирішення «українського питання» [2].

У своїх мемуарах І. Петрункевич чітко розрізняв категорії «Вітчизна» і «Батьківщина». Першою для нього була Російська імперія, другою – Україна [3, с. 4]. Як бачимо, будучи юридично російським дворянином, Іван Ілліч усвідомлював себе українцем за національністю, що свідчить про його безумовну етноідентифікацію.

Ось як описав І. Петрункевич у своїх мемуарах, на його погляд, сутність проблем російсько-українських відносин: *«Украинский народ имеет свои особенности, свой очень близкий к великорусскому, но особенный язык, свой национальный характер, свой тип, свою особенную историю, поскольку несколько столетий жил отдельной государственной жизнью. Этот народ не был побежден оружием своего северного брата, но оба объединились добровольно как равный с равным, ради самозащиты от внешних врагов. При таких условиях сохранение национальных особенностей…не могло не удивлять, ни тем больше провоцировать подозрения и преследования их проявлений. Но российско-немецкое правительство, не ощущая твердости своих собственных корней, придерживалось политики нивелирования по одному заранее установленному образцу, и все другое признавало нужным унижения и уничтожения. На этой почве и выросло «украинофильство», постепенно при помощи немецких и австрийских помощников превращенное в «сепаративное движение», или «самостийность» Украины. Я могу утверждать с полной уверенностью, что между «украинофильством» и «сепаратизмом» не было ничего общего и преследование «украинофилов» было одной из главных причин его перехода к идее об отделении Украины и превращения ее в самостоятельное государство…Но творцом «самостийности» Украины был российский централизм, брутальный и бессмысленный…»* [3, с. 23].

Отже, політик наполягав на рівноправному існуванні двох гілок східного слов'янства – росіянах і українцях, їх добровільному об'єднанні перед зовнішніми загрозами, принципово визнавав існування українського народу і його багатовікову державність, але заперечував так званий «колоніальний статус» українських етнічних територій у Російській імперії, оскільки росіяни не завойовували українців силою зброї. Цілком очевидно, що І. Петрункевич мав на увазі Переяславські угоди 1654 р. між Московським царством та Гетьманщиною – першим українським державним утворенням. Однак, він категорично засуджував національну політику російського монархічного режиму, спрямовану на системне і методологічне знищення національних особливостей етносів, які складають імперію.

Провідний спеціаліст української еміграційної науки з історії земств О. Моргун у своїх концептуальних працях яскраво і докладно пояснив специфіку метаморфози відносин українського нобілітету до російського престолу і правлячої кліки. Він писав: «…українське почуття українського дворянства природне, неминуче явище, яке виникало з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національної стихією, з історичних традицій …». На його переконання, імперативною нормою більшості спадкоємців української козацької старшини, що і проявилося у політичній позиції земських інституцій, була системна опозиція російсько-німецькому абсолютизму і постійне фрондування з урядом та царською бюрократією. Власне, це було проявом української «земщини», для якої було характерним недружнє позиціювання по відношенню до російської чиновницької «опричнини». У середовищі української аристократії спостерігалася станова самодостатність, а саме – визнання своєї переваги над «жалуваним», російським дворянством, якому цей статус був подарований за службу, у той час як більшість української козацької старшини здобула собі привілеї кров'ю і військовими подвигами. Така гординя українського дворянства – «шляхетства» свідчила про те, що ніхто і ніколи не забував про своє походження від лицарства козацького [4].

Зазначені ментальні конструкти сформували специфічну модель вирішення «національного питання» у Російській імперії, у тому числі й «української проблеми», у середовищі представників земського ліберального руху, де опозиційний нобілітет, у тому числі українського походження, займав панівне становище.

У своєму листі до В. Вернадського у 1917 р. з приводу україно-російських відносин І. Петрункевич писав: «… На Украине моя родина, – там протекла почти половина моей жизни,…с Украиной я связан не только холодными идеями права и государственного единства России, но и чувствами, коренящимися в крови, в воспоминаниях и впечатлениях природы, в звуках народного языка, во всем, что накладывает неизгладимую печать на человека и отмечает его национальное происхождение. Но все эти местные влияния не заслоняют во мне всей родины, и единство России для меня не только государственная идея или сожительство двух национальностей, а живое и неделимое целое, имеющее свое удивительно художественное и бесспорное отображение в таких одаренных людях, как Гоголь и Короленко, у которых украинское и русское, как частное и общее, отразилось с необыкновенной ясностью. Попробуйте отделить в них украинское от русского: не получится ни того, ни другого, живое будет превращено в мертвое…Гоголь и Короленко в своем творчестве пошли за Пушкиным и признали своим и язык восточных славян, не изменяя своей родине Украине…» [5, с. 221].

Фрагмент листа переконливо свідчить – для І. Петрункевича український і російський народи були невід'ємними гілками «східнослов'янської цивілізації», етноси не були «інородцями». Саме тому мовний білінгвізм у формі природньої двомовності і культурний плюралізм взаємного проникнення двох етносів був закономірним явищем історичного процесу. Як стверджував у своїх епістолярних нотатках політичний соратник діяча

– В. Вернадський, І. Петрункевич був противником будь-яких національних рухів, оскільки, в його уявленнях, це було проявом антидемократизму [6, с. 222].

Іван Ілліч у своїх легендарних мемуарах визнавав існування етнічно російських та українських губерній у Російській імперії, але вважав, що різниця між ними була не більшою, ніж між французькими провінціями Нормандією та Провансом. Українські і російські губернії, на переконання політика, були заселені не різноплемінними етносами, для щастя яких була необхідна політична незалежність, а двома гілками східнослов'янської цивілізації, яка мала географічне поширення від Північного до Чорного морів. Російська мова – універсальний інструмент великої слов'янської комунікації була зрозумілою і українцям. Усі етнокультурні відмінності між українцями та росіянами були такими ж природними маркерами, які характерні для великої родини слов'янства – західного і південного.

І. Петрункевич особливо підкреслював, що будь-які прояви ненависті українців до росіян – явище не етнокультурне, а штучне, рукотворне, яке спровоковано позицією правлячих політичних еліт і, як наслідок, відображається в інтелектуальних рефлексіях національного сегменту інтелігенції. Діяч був переконаний, що головною проблемою Російської імперії є її крайня централізація, а тому основним фундаментом вирішення більшості проблем повинна бути широкомасштабна децентралізація влади і федералізація Російської імперії за економічним принципом. Такий підхід він вважав ідеальним у справі вирішення національних протиріч, оскільки при цій моделі зникає тиск великих національних груп на малі, що сприяє процесам послаблення національної нетерпимості [3, с. 296–297].

Представник сучасної української історіографії О. Надтока, вивчаючи позицію російської ліберальної та революційної громадськості по «національного питанню», прийшов до висновку, що вона була сформована на основі двох ідеологем. По-перше, ліберальна інтелігенція, і у тому числі І. Петрункевич, у силу домінування соціальних проблем на тлі де-факто рабовласницького ладу Російської імперії, не вважала першочергово важливою проголошену О. Бакуніним і О. Герценом тезу про національно-орієнтований демократизм. Це й обумовило відсутність у практичній діяльності лібералів та революціонерів «національного», як категоричного імперативу. По-друге, у другій половині XIX ст. панівною філософською доктриною був надзвичайно актуальний і популярний західноєвропейський позитивізм. Позитивісти пропагували космополітизм, ідею інтеграції народів в єдину інтернаціоналістичну спілку і розкриття, таким чином, ідей загальнолюдяності. «Національне питання» позитивісти розглядали як «яблуко розбрату», а тому воно не було для них актуальним. Усі спроби кардинального вирішення цієї проблеми у Російській імперії сприймалися як невиправдана спроба її державної дезінтеграції. Поблажливе ставлення до «національного питання» з'явилося у ліберальної інтелігенції країни лише після початку гострої боротьби радикальної опозиції з урядовими колами [7, с. 8–9, 13].

У цілому, погоджуючись з викладеною думкою, зауважимо, що позиція І. Петрункевича – типовий приклад політичної філософії загальноімперських громадських лідерів, які були етнічними українцями. І українська, і російська національна природа були їм однаково близькими. Вони не бачили жодного найменшого протиріччя у тому, що ідентифікували себе як з українським національним рухом, так і з загальноімперським визвольним рухом. І. Петрункевич належав до тієї домінуючої частини української національної аристократії, яка, отримавши освіту у столицях імперії, можливість швидкого кар'єрного росту, преференції та бенефіції російського дворянства (1782–1785), усвідомлювала себе, у першу чергу, підданими російського монарха і громадянами величезної імперії. Але, оскільки обставинами народження, походження, проживання, служби і сімейними зв'язками, вона була пуповиною пов'язана з українськими етнічними землями, зокрема – з так званою Малоросією, то остільки вона і реагувала на репресивні та каральні заходи російського деспотизму по відношенню до українства, відчуваючи себе невід'ємною частиною української етносу. Вказана метаморфоза й зумовила унікальну дихотомію та дуальність політичної позиції української національної еліти, яка вже погодилась стати частиною російського культурного простору.

У результаті з'явилася славетна формула політичного консенсусу: між «національним» і «соціальним». З одного боку, етнічні українці вкрай болісно сприймали несправедливе та брутальне ставлення російської монархії до українських національних почуттів й сподівань; з іншого – вони не бажали втрачати привабливих перспектив свого майбутнього, враховуючи конкурентоспроможність «русского мира», а також надання привілей російського дворянства українській національній аристократії. Так виглядав баланс ідеалів І. Петрункевича. Не будучи «україноорієнтованим» політиком, Іван Ілліч все ж шукав компроміс – прийнятну модель, яка б ліквідувала всякого роду гоніння російського самодержавного режиму на український національний рух і сконструювала б той перелік мінімальних автономних свобод, які б влаштували суспільство українських етнічних земель. Якщо ж говорити більш глобально, то по відношенню до національних проблем І. Петрункевича можна вважати, скоріше, апологетом США і прихильником американської етнополітичної моделі, але не шанувальником панславізму, а тим більше – панрусизму.

У зв'язку з цим дуже важливо, на наше переконання, відзначити ще одну обставину. У кінці XVIII ст., в умовах вже відкритої імперської політики російського деспотизму по відношенню до Гетьманщини, українська національна аристократія прийняла вкрай прива-

бливу пропозицію російського абсолютизму і обміняла українську автономію у складі Російської імперії на бенефіції і преференції російського дворянства – усі права неросійського нобілітету були зрівняні. Звісно, у такій ситуації важко було чекати патріотичної позиції від української еліти. На початку XIX ст. у цілому було завершено процес інкорпорації більшої частини українських етнічних земель та інтеграції їх населення у Російську імперію, але без найменших натяків на будь-яку автономію, і під новими, штучними, імперсько-шовіністичними назвами – Малоросія, Південно-Західний Край, і колонізоване, господарчо освоєне українським етносом «Дике Поле» – Новоросія. У цих умовах будь-які реальні шанси на створення суверенної української держави були втрачені. Зважаючи на це, позиція, декларована І. Петрункевичем по «українському питанню», виглядала максимумом для досягнення і прийнятним імперативом у переговорному процесі з верховною владою держави.

Треба сказати, що політична філософія І. Петрункевича щодо розв'язання «української проблеми» проявилася й у практичній роботі політика, зокрема – у період служби у мирових судових установах Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Як відомо, інститут повітових урядників у Російській імперії, крім усього іншого, займався виконанням реакційних законів у національній сфері. Так, нові провінційні поліцейські рішуче і наполегливо ліквідували будь-які публічні прояви функціонування національного музичного фольклору, наприклад, побутування українських народних хорових колективів, які збирались на вечорниці та виконували функцію своєрідної релаксації для народу. Урядники, виконуючи юридичні норми Емського акту, який офіційно забороняв не тільки спів українською мовою, а й навіть музичні нотні записи з українською абеткою, системно, методологічно і регулярно складали поліцейські протоколи на народних співаків і співачок, направляли їх у мировий суд, притягаючи цих людей до відповідальності за «порушення тиші та громадського спокою», які вносили дискомфорт у «консонанс» життєдіяльності повітових чиновників і поліцейських. І. Петрункевич, як дільничний мировий суддя, принципово залишав без наслідків ці протоколи, прекрасно розуміючи, що мова йде про приклад згубної політики монархії щодо превентивних репресивних заходів по відношенню до українського національного руху, метою якої була нейтралізація будь-яких проявів так званого «малоросійського сепаратизму» [3, с. 24].

Узагальнюючи вищевикладене, вкажемо на те, що І. Петрункевич був прихильником виключно реформістського варіанту розв'язання національних протиріч. Оптимальним вирішенням «українського питання» він вважав надання українським землям культурно-національної, адміністративно-територіальної та соціально-економічної автономій на основі самого широкого місцевого самоврядування, тобто повномасштабної децентралізації влади і федералізації державного устрою Російської імперії. Він виключав лише можливість політичної автономії в умовах, що склалися у другій половині XIX ст., оскільки вважав українців двомовною нацією, з природнім білінгвізмом та культурним плюралізмом взаємопроникнення з російським етносом. Політик не вважав українців «інородцями» по відношенню до росіян, що свідчить про невизнання діячем так званого «колоніального» статусу українських земель у складі Російської імперії. На наше переконання, приклад І. Петрункевича як найкраще ілюструє сутність феномену лояльності української національної аристократії до російської монархії.

Резюмуючи, відзначимо, що І. Петрункевич у досліджуваний історичний період, на наш погляд, цілком усвідомлював усі перспективи, які міг отримати «український світ» при інкорпорації та інтеграції зі східним слов'янством, і вибудовував на цьому ґрунтовний і тверезий політичний розрахунок: починаючи від культурно-релігійного чинника, економічного і соціального прогресу до отримання політико-правових преференцій у галузі державного управління, місцевого самоврядування та муніципального розвитку, широких можливостей кар'єрних перспектив для української національної бюрократії. Нам видається, що історіософія та етнополітичні конструкції І. Петрункевича щодо «українського питання» були цілком природнім продуктом суспільної думки «імперської епохи» XIX ст. у Східній Європі.

ПОСИЛАННЯ

1. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в Российской империи. – К.: Laurus, 2013. – С. 39–51; 111–132; 196–224.

2. Див., наприклад: Котельницький Н.А. І.І. Петрункевич та національне питання у Російській імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект / Н.А. Котельницький // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К.:Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 128–133; Він же. Российско-украинские отношения в системе этнополитических взглядов И.И. Петрункевича/ Н.А. Котельницкий // Актуальные проблемы гуманитарных наук (социальная работа, педагогика, психология, социология, история, политология). – Вып. 7 / редкол.: Е.П. Комаровская и др. – М.: Изд-во РГСУ, 2009. – С. 74–76; Він же. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.) / Н.А. Котельницький. – Дисертація…канд.іст. наук. – К., 2012. – 200 с.; Він же. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.) / Н.А. Котельницький. – Автореферат дис…канд.іст.наук. – К., 2012. – 20 с.; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк / Н.А. Котельницкий. – М.: Летний сад, 2015. – 124 с.; Він же. Иван Петрункевич: истоки / Н.А. Котельницкий // Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2016. – № 7. – С. 20–21; Він же. Династія козацьких дворян. Петрункевичі: етносоціальне коріння та генеза походження / Н.А. Котельницький // Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017. – № 4.– С. 6–7, та інші.

3. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / Под ред. А.А. Кизеветтера / И.И. Петрункевич. – Прага: Б. и.,1934. – 472 с.

4. Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 56–68.

5. Вернадский В.И. «Я верю в силу свободной мысли» / В.И. Вернадский // Новый мир.– 1989. – № 12. – С. 204–221.

6. Вернадский В.И. «Основою жизни – искания истины» / В.И. Вернадский // Новый мир. – 1988. – № 3. – С. 202–233.

7. Надтока О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття). – Автореф. дис.…канд. іст.наук. – К. – 2001. – 21 с.

Котельницкий Н.А. «Украинский вопрос» в Российской империи второй половины XIX века глазами земского либерализма Северной Украины: позиция И.И. Петрункевича (1843–1928)

В свете имперской политики императора Александра II по отношению к нерусским перифериям государства показаны официальные проявления антиукраинской политики российского деспотизма, видение И. Петрункевичем российско-украинских отношений. Рассмотрены личное отношение И. Петрункевича к «украинскому вопросу» в Российской империи второй половины XIX века и предлагаемые им реформационные пути решения этой проблемы.

***Ключевые слова:** И.И. Петрункевич, «украинский вопрос», российско-украинские отношения, украинское национальное движение, российское самодержавие, украинская аристократия.*

Kotelnytskyi N.A. «Ukrainian issue» in the Russian Empire in the second half of the XIX century by the eyes of the zemsky liberalism of the North Ukraine: the position of I.I. Petrunkevych (1843–1928)

In the light of the imperial policy of Emperor Alexander II in relation to the non-Russian peripheries of the state, official manifestations of the anti-Ukrainian policy of Russian despotism, I. Petrunkevych's vision of Russian-Ukrainian relations are shown. The personal attitude of I. Petrunkevich to the «Ukrainian question» in the Russian Empire of the second half of the nineteenth century and the proposed reform ways for solving this problem are considered.

***Key words:** I.I. Petrunkeyich, «Ukrainian question», Russian-Ukrainian relations, Ukrainian national movement, Russian autocracy, Ukrainian aristocracy.*

31.01.2019 р.

УДК 930.25:651.9:352.9]:908(477.41–21 Переяслав)«18»

Л.М. Шкіра
М.В. Шкіра

ГУБЕРНСЬКІ І ЗЕМСЬКІ ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗВІТІВ ТА ПОСТАНОВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА)

У статті, на основі звітів та постанов Переяславського повітового земського зібрання, розглядається стан сухопутних шляхів Переяславського повіту у 1867–1900 роках.

***Ключові слова:** Полтавська губернія, Переяслав, повіт, дорога.*

У сучасному світі неможливо уявити собі жодного виду господарської діяльності без участі транспорту, особливо сухопутного. Його мобільність і ефективність залежить у першу чергу від щільності та якості доріг.

Зародження і формування сухопутних шляхів має давню історію. На Переяславщині їхньому стану почали приділяти увагу лише на початку XIX ст., коли за часів управління Полтавською губернією князя Куракіна уздовж поштових і транспортних доріг, на відкритих місцевостях, почали насаджувати дерева, щоб видно було напрямок дороги для їзди взимку [2, с. 278].

Малодосліджена тема шляхів сполучення Переяславщини в кінці XIX ст. побіжно піднімалася у ряді робіт із краєзнавства, однак об'єктом спеціального дослідження до цього часу не була. Недостатня вивченість теми, виявлення нових фактів про будівництво, благоустрій і постійне утримання шляхів Переяславщини визначили актуальність даного дослідження.

Новизна дослідження полягає в тому, що авторами вперше проаналізовано матеріали Переяславської земської управи кінця XIX ст., пов'язані з будівництвом та утриманням шляхів сполучення.

У середині XIX ст. внутрішні дороги, що з'єднували міста, села, хутори, уже складали мережу шляхів сполучення. Як писав М. Арандаренко, «всі дороги, як поштові, транспортні так і присілкові приведені в узаконену ширину і проїзні, за виключенням непогоди весною і восени, коли із-за великої грязюки проїзд з вантажем не зовсім зручний» [2, с. 277].

З другої половини XIX ст. будівництву та утриманню основних шляхів приділялась увага на законодавчому рівні.

При дослідженні теми сухопутних шляхів Переяславського повіту Полтавської губернії зазначеного періоду важливе значення мають журнали і зводи Постанов Переяславського повітового земського зібрання упродовж 1867–1900 років. Але всебічно охарактеризувати стан шляхів конкретного регіону можливо тільки у порівнянні з губернією в цілому, а саме у характеристиці географічного положення, яке також впливало на стан доріг.

У другій половині XIX ст. площа Переяславського повіту займала третє місце у Полтавській губернії і становила 3 522 квадратні версти [6, с. 2]. Тут нараховувалося 145 населених пунктів [6, с. 24].

З півночі Переяславський повіт межував із Остерським і Козелецьким повітами Чернігівської губернії, зі сходу – Пирятинським і Прилуцьким, із півдня – Золотоніським повітом Полтавської губернії, із заходу – Васильківським і Богуславським Київської губернії.

Територія повіту займала найбільш низинну частину губернії і представляла собою невисоку, рівнинну місцевість, пересічену заболоченими низовинами, а у придніпровських селах – сипучими пісками. До річок повіту відносились наступні: Трубіж (пересікала увесь повіт), Недра, Альта, Броварка, Карань, Циблі, Супій. Під час розливу береги Трубежа сягали ширини до 750 сажнів (сажень – 2 м 13 см) [6, с. 13]. Велика кількість у повіті річок, низовин, болотистих місцевостей потребувала будівництва значної кількості дорожніх споруд: гребель, мостів, гаток.

Дороги у повіті поділялись на основні та другорядні, або їх ще називали «губернськими» і «земськими» залежно від того, у чиєму підпорядкуванні вони знаходилися. До губернських відносились поштові дороги, що з'єднували міста, та транспорті дороги, які вели до великих торгівельних пунктів. Дороги другорядного значення слугували для місцевих потреб населення. Це були польові, сільські і міські, а також зимові дороги.

У 60-х роках XIX ст. дороги в Переяславському повіті були розділені між волостями на ділянки. Пропорційно до кількості населення враховувалась загальна протяжність доріг. Облаштування сільських доріг проводили як місцеві жителі села, в якому здійснювався ремонт дороги, так і вся волость. Постановою Переяславського земського зібрання від 26 вересня 1866 р. було визначено, що ремонт споруд на дорогах повинен відбуватися таким чином, щоб на матеріал для ремонту кошти йшли з грошової повинності повіту, а роботи, як повинність, безпосередньо проводилися сільськими громадами. Всі інші ремонти доріг, як транспортних так і поштових, які не вимагали значних затрат, мали здійснюватися як натуральна повинність [1, с. 24].

1872 року Переяславська управа підняла питання про заміну натуральної повинності на грошову [8, с. 4]. Проте, Ревізійна комісія, після вивчення справи, доповіла, що перекладання грошової повинності на двір дуже небезпечне, бо народне господарство перебуває у стані занепаду і на низькому рівні: «…досуга у нас гораздо болем чем денег, прогулов и праздников более чем рабочих дней» [8, с. 72]. Заможні верстви населення мали можливість заплатити за ремонт, натомість грошова повинність на утримання доріг для селян (незаможних і бідних) негативно відобразилася би на їх невеликих статках. Комісія запропонувала для натуральних повинностей установити викупну таксу, тобто за розміром грошового доходу в родині, на їх розгляд, вносити плату замість поставки робочої сили [8, с. 73].

З початку 70-х років до губернських шляхів сполучення були віднесені ті споруди, що знаходилися на поштових дорогах Переяслав – Київ, Переяслав – Золотоноша, Переяслав – Пирятин.

22 листопада 1871 року Губернська земська управа повідомляла, що Постановою губернського земського зібрання VII скликання, враховуючи важливість транспортних доріг для країни, із 1873 року приймаються на губернський збір і переходять у відомство губернії й усі споруди на трьох транспортних дорогах: із Яготина через Березань, Баришівку, Селичівку та Іванків до м. Бориспіль; із Переяслава до Андрушівської Дніпровської пристані; із Переяслава через Малу Каратуль і Ташань до кордону з Пирятинським повітом [8, с. 119–120].

Як з'ясувалося, губернії було не під силу обслуговувати значну кількість споруд на цих дорогах. Тож повітовому земству запропонували при складанні кошторису закладати на них кошти тільки у випадку крайньої необхідності. При будівництві та капітальному обслуговуванні гребель, мостів, повітове земство зверталося за грошовою допомогою до Полтавського губернського земського зібрання, надаючи при цьому обґрунтування і обсяги фінансування. Так, починаючи з кінця 60-х років XIX ст. у кошторисі повіту надходження з грошової повинності, які виділялися на утримання доріг, зменшувалися із кожним наступним роком: 1868 р. – 1579 руб., 1872 р. –1355 руб., 1874 р. –1000 руб., 1877 р. –500 руб. Натомість з губернського збору повітове земство просило кошти у бік підвищення: 1873 р. – 3100 руб., 1877 р. – 23 360 руб., 1881 р.– 68 325 руб. Вони витрачалися на будівництво нових мостів, гребель, мостових. 1874 року повітова управа з архітектором губернської управи п. Дараганом підрахували, що у межах Переяславського повіту на поштових і транспортних дорогах знаходиться мостів загальною протяжністю 227 сажнів, гребель – 5 верст 184 сажні[9, с. 136]. Станом на 1886 р. у повіті на поштових дорогах нараховувалось 15 мостів загальною протяжністю 131,5 сажнів, 11 гаток протяжністю 716 сажнів, 6 гребель з кам'яним мощенням довжиною 2335 сажнів, крім кам'яної мостової у м. Переяславі. На транспортних дорогах ця кількість була значно більшою: мостів – 44 загальною довжиною 158,5 сажнів, гаток і земляних гребель – 32 довжиною 380 сажнів, кам'яних гребель – 12 загальною протяжністю 1531 сажнів [3, с. 12].

До облаштування доріг у Переяславському повіті долучались архітектори та інженери. Так, у 1871 р. була створена комісія для облаштування транспортної дороги до Андрушівської пристані на чолі з інженером, статським радником Головачовим [7, с. 199]. За проектом комісії планувалося провести наступні роботи: зробити шосейну мостову через м. Переяслав довжиною 2,399 версти; шосе від міста до пристані – 7,210 версти; мостову від с. Андуші до р. Дніпро – 423 сажні і наплавним мостом через Дніпровський залив – річку Станіслав. Комісією також була внесена пропозиція зробити рух цими дорогами платним, щоб окупити затрачені на ці споруди кошти. Як йшлося у пояснювальній записці, по першому пункту витрати мали бути покладені на саме місто, оскільки у його розпорядженні знаходилась Довгомостянська гребля, за проїзд якою місто брало плату в 1 копійку (тариф за проїзд по греблі був затверджений 1869 р. Міністром внутрішніх справ). Сума улаштування дороги від міста до пристані складала 133 тис. рублів сріблом. Погашення коштів передбачалося взяти із суми, виручені за проїзд цією дорогою. Було запропоновано ввести наступний тариф: за проїзд з вантажем – 2 коп. за версту з підводи, за проїзд без вантажу – 0,5 коп. за версту. При такій ціні затрачений капітал мав бути погашеним (при виплаті 3% річних) упродовж 23-х років [7, с. 200].

З 1898 р. був запроваджений технічний нагляд за дорогами, при цьому зберігались технічне бюро при губернії і посади 15 дорожніх майстрів. Посада повітового техніка разом з дільничним техніком від губернії передбачала вміння складати дорожні кошториси, здійснювати керівництво і нагляд за проведенням робіт [4, с. 24].

Утримання дорожніх споруд спонукало повітове земство до пошуку додаткових джерел надходжень до бюджету. 1872 року постало питання про здачу в оренду мостових і гребель. Зважившись на значні витрати на ремонт, утримання мостовика на Довгомостянській гре-

блі, з оплатою 15 рублів у місяць, земство постановило віддати її в оренду з торгів, розпочавши з суми 1340 руб., а витрати на ремонт греблі покласти на орендатора. Цього ж року гребля була надана в оренду з торгів переяславському купцю Самсону Гуровичу з платою 1710 руб. за рік [8, с. 6].

1874 року погоджується тариф на проїзд по кам'яним греблям по дорозі з Переяслава до р. Дніпро (поруч з д. Карань) і по Задовгомостянській греблі: з коней в упряжі у возах (з коня) – 1 коп., з пари волів у фурах чи простому возі – 1 коп., з верхового коня – 1 коп., з гуртових прогінних коней чи худоби – 0,5 коп. з одиниці. При цьому зауважувалося, що пошта, всі службовці, військові і ті жителі, що проживають у цьому населеному пункті, перевозячи з полів хліб, сіно, а також за прогін корів на випас, за проїзд не платять [9, с. 92].

1875 року такі ж тарифи були встановлені для проїзду по кам'яній мостовій у м. Бориспіль [10, с. 92]. Плату брали і поміщики, якщо дорожня споруда знаходилась на їх землеволодіннях. 1896 року на ім'я Полтавського Губернатора і Міністра шляхів сполучення була подана заява від поміщика Кондратьєва про дозвіл брати плату за проїзд через міст у с. Борисівка, що знаходився у його помісті [17, с. 12]. Дозвіл йому був наданий через рік із затвердженим тарифом: з кожного коня і пари волів в упряжі – по 1 коп., з верхових коней і прогону худоби – 0,5 коп.

У випадках, коли проходили роботи по ремонту мостів чи у разі погодних катаклізмів, за зверненням орендатора повітове земське зібрання частково знімало плату на період робіт. Кожне звернення розглядала комісія, що перевіряла його достовірність та обсяги відшкодованих збитків. 1878 року орендатор Довгомостянської греблі звернувся до земської управи з проханням зняти з нього орендну плату за 3 місяці, у період з 8 грудня 1877 року по 3 березня 1878 року, коли за рахунок губернського земства будувався міст через р. Трубіж. Під час перевірки було встановлено, що в зазначений час постійне сполучення проводилось по льоду і збудованому тимчасовому об'їзному мосту, рух по якому відбувався після сходу льоду, тобто з 22 лютого по 3 березня. Комісія керувалася п. 7 контракту, у якому значилося, що «під час замерзання річки орендатор не повинен перешкоджати вільному проїзду через лід». Відповідно п. 10 «під час руйнування мосту, під час повені або натиском льоду плата з орендаря знімається». Після перевірки з орендаря зняли оплату за 10 днів [11, с. 158].

Населення постійно зверталося до повітового керівництва з клопотанням про відміну платного проїзду по дорожнім спорудам. 1878 року міська Дума звернулася до Переяславського повітового земського зібрання з питанням щодо зняття плати за проїзд по кам'яним греблям, але повітове зібрання відхилило його, мотивуючи тим, що виручені кошти йдуть на мощення поштової дороги в Переяславі. «Жителі міста і так звільнені від сплати: за перегін худоби, перевезення з полів сіна і хліба, а підрядчику місто винне ще 10 тис. рублів» [11, с. 14].

Полтавське губернське земське зібрання від 1883 року, розглянувши доповідь губернської управи про відміну оплати за проїзд по кам'яним мостовим, висунуло наступну пропозицію: усі мостові передати у відання повітових земств, які мають урегульовувати ситуацію на місці. Якщо гроші і брати за проїзд, то і витрачати їх на ремонт цих же мостових [14, с. 128].

Якість будівельного матеріалу, що використовувався для будівництва і ремонту доріг, гребель, мостів, залежала, насамперед, від обсягів наданих коштів. Оскільки повітове земство виділяло їх недостатньо, то і матеріал був значно простішим: дошки, дерев'яні кілки, хмиз, земля. Наприклад, для ремонту Задовгомостянського мосту у 1867 році було використано 9 аршинів дерев'яних пластин, для ремонту греблі – 3 копи кілків, 5 сажнів хмизу [1, с. 32]. У 1897 році технік Янковський вивчав питання використання більш доступнішого матеріалу для ремонту місцевих доріг. Ним була подана пропозиція, у вигляді експерименту, вимощувати Студениківську дорогу торф'янистою землею, а Яготинську дорогу – розсипкою рубленої шелюги, на що із повітової казни було виділено 200 руб. [18, с. 21].

При проектуванні і будівництві кам'яних мостових, що були у підпорядкуванні губернії, передбачалось проведення наступних робіт: підсипка землі вище рівня поверхні, підсипка піском на 3 вершки, застосування каменю для вимощення величиною 4 вершки. При такому проектуванні погонний сажень дороги, шириною у 3 сажні, обходився у 31 руб. 47 коп. [9, с. 122].

1884 року Ревізійна комісія по дорожнім спорудам, розглянувши тарифи і затрати на дорожні роботи, звітувала: оскільки доставка каміння із Кременчука обходиться до 100 руб. за сажень, відповідно верста дороги обходиться близько 15000, не набагато менше чим полотно залізничної дороги, чим самим Губернське земське зібрання неохоче йде на надання дозволу і виділення коштів на будівництво нових доріг. Тому комісія рекомендувала звернутись з проханням до губернської влади, у вигляді експерименту, побудувати одну з доріг із місцевого Григорівського або Трахтомирівського каменю, сажень якого обійдеться з доставкою у 40–45 рублів [14, с. 6].

Враховуючи значний обсяг робіт і різну ціну по повітах, Губернське земське зібрання XV скликання від 1879 року постановило повітовим управам щороку надавати на затвердження довідникові ціни на будівельні матеріали та інформацію про кількість працівників, задіяних на будівництві доріг [12, с. 179]. У довідникові ціни входили: оплата за день за однокінну та двокінну і волову підводу, землекопу, різноробочому, столяру, ковалю, маляру; ціна на дерево (кругляк, брус, дошки) і залізні вироби (листовий метал, гвіздки, костилі); ціна на землю, пісок, смолу тощо.

Одночасно з будівництвом доріг, гребель проводи-

лись роботи з їх облаштування. У кінці 60-х років XIX ст. у дорожню натуральну повинність входило встановлення обабіч доріг взимку кілків – віх для означення напрямку дороги. Але ці віхи забивалися неглибоко в землю або ж ламалися самими подорожуючими, на що управа рекомендувала замінити їх посадкою дерев, які будуть кращими вказівниками шляху. Зі сторони греблі рекомендувалося розводити лозу як для укріплення ґрунту, так і для застосування у ремонтних роботах [1, с. 29]. З 80-х років греблі огороджували тином або ж обсаджували деревами для запобігання нещасних випадків. Встановлення дерев'яних тумб практикувалось не завжди, так як ціна однієї обходилась у 60 коп. [16, с. 11].

Виконавцями робіт при будівництві і ремонті доріг, гребель, мостових були як звичайні селяни, так і підрядчики. Спочатку селяни працювали, відбуваючи натуральну повинність, а з 70-х років – уже за певну плату. У 1875 році на повітовому земському зібранні піднімалось питання про необхідність звільнити селян від сплати податку при ремонті і облаштуванні ними з підряду земських доріг і дорожніх споруд [10, с. 146]. Мотивування цієї пропозиції полягало в тому, що підрядчики встановлювали свою ціну, часто несправедливо завищену. 1878 року у повітове земство надійшла заява від гражданського інженера Лаутер-Еккема про будівництво в борг, за рахунок земства, при посередництві торгової фірми «Муніципальний підрядчик» кінно-залізничної дороги від с. Ташань до Андрушівської пристані, але пропозиція була відхилена. Залучався і приватний капітал. Так у 1877 році купець Аріштейн виявив бажання зробити кам'яну мостову в м. Переяславі при умові, що на затрачені ним кошти земство мало платити йому відсотки, по 6 на 100 рублів у рік [11, с. 23].

Жителі Переяславського повіту, зважаючи на те, що роботи по утриманню доріг переважно проходять на губернських шляхах, неодноразово зверталися як до повітового, так і до губернського зібрання з клопотанням перевести дороги у їхніх населених пунктах до розряду транспортних. Так, 1885 року надійшло клопотання від Вороньківського волосного сходу, у якому жителі обґрунтовують своє звернення: «Із с. Вітачева Київської губернії через переправу на р. Дніпро у с. Кийлів існує сільська дорога, що йде через Вороньків і с. Глибоке на Бориспіль і вона використовується як жителями правобережних повітів, так і лівобережних, по ній їдуть на ярмарки, весною у с. Кийлів навантажується декілька барж хлібом» [15, с. 118]. Подібні звернення надходили з с. Лецьки і с. Віненці, так як їхньою дорогою з частини Пирятинського, Золотоніського і навіть Лубенського повітів ідуть великі вантажі з хлібом на Андрушівську пристань [13, с. 30]. Але такі клопотання відхилялися Полтавським губернським зібранням, і кошти на ремонт доріг, хоч і у невеликих розмірах, надавалися повітовим земством.

Звернення з пропозиціями щодо покращення шляхів сполучення надходили також від інженерів та архітекторів. Так, член управи Ф.І. Келюшко спільно з техніком губернської дороги запропонували нову дорогу на Андрушівську пристань довжиною у 1,5 версти, а селяни с. Андруші погодились продати під цей проект 3,5 десятини землі за 1500 рублів. Також було запропоновано поблизу с. Андруші на р. Станіслав, нижче архієрейського млина, збудувати наплавний міст довжиною 30 сажнів, котрий мав розводитись для пропуску барж. На це потрібно було б затратити 3500 рублів [15, с. 10, 130]. Такий проект спочатку було відхилено, мотивуючи, що ціна у 1500 рублів для викупу 3,5 десятин землі надто висока [16, с. 260]. Губернська управа запропонувала викупити землю у селян за рахунок повітової управи, а потім уже цей проект втілювати.

1 червня 1895 року Міністерством шляхів був створений дорожній фонд (із коштів земства) для ремонту доріг внутрішнього сполучення. Переяславський повіт, як загалом і всі повіти в губернії, подав пропозиції з розгалуженої сітки доріг внутрішнього сполучення. Цей проект не був погоджений Міністерством внутрішніх справ через нерівномірність розвитку сітки доріг у різних повітах, що межували один з одним. Проект направили Губернській управі на доопрацювання. Після внесення незначних коректив він був погоджений Міністерством доріг у 1896 році. У ньому залишили без змін 9 основних доріг і затвердили нові, що ділилися по наступним напрямкам: по кордону з сусідніми повітами (Золотоніському – 3 напрямки доріг, Пирятинському – 3, Прилуцькому – 3), по кордону з губерніями (Чернігівською – 8), по узбережжю р. Дніпро – 4, по внутрішнім сполученням – 7.

При такому розподілі було враховано і пропозицію Губернської управи, відповідно до Указу Міністерства внутрішніх справ, зв'язати сіткою доріг по повітах і губернії всі населені пункти, що мають понад 1000 жителів і ті, в яких затверджені волосні або ж інші адміністративні правління [18, с. 141].

У Переяславському повіті до першої черги ремонту за рахунок фонду, відповідно до економічної значимості, були віднесені наступні дороги: Березань – Козлів – Переяслав; Переяслав – Помоклі – Соснова; Жерноклеви – Пологи-Яненки – Переяслав. Але з будівництвом залізничної лінії Київ – Полтава ці дороги відходять на другий план. Все більше уваги приділяється дорогам, що ведуть до найближчих залізничних станцій: під'їзд із м. Борисполя до залізничної станції «Бориспіль», від м. Баришівки до станції «Баришівка», від Березані до станції «Березань». У другу чергу була віднесена дорога з Переяслава на Баришівку через Войтівці. Дорога з с. Студеники залишалась під питанням до вирішення проекту з напрямку залізничної дороги [19, с. 185].

Поряд з дорогами внутрішнього сполучення через повіт проходили і губернські дороги (3 поштові: Переяслав – Київ, Переяслав – Золотоноша, Переяслав – Пи-

рятин; 3 транспортні: із Лубенського і Пирятинського повіту через с. Ташань і м. Переяслав на Андрушівську пристань; від м. Яготина через Великий Крупіль до станції «Бобровиця» Московсько-Київської-Воронізької залізничної дороги; від Баришівки через Бориспіль на Бровари і Київ [19, с. 53].

З орендованих і платних залишалася одна кам'яна гребля при виїзді із Переяслава через с. Войтівці на м. Бориспіль [5, с. 61].

З розширенням сітки залізничного сполучення, яким стала перевозитись значна частина вантажів, потреба у дорогах відходить на другий план. На засіданні Полтавського губернського зібрання від 15 грудня 1899 року було прийнято рішення про передачу з 1901 року всіх дорожніх споруд у відомство повітових земств. Як йшлося у доповіді, «оскільки всі кам'яні мостові знаходяться у задовільному стані, то у 1900 році їх не ремонтувати і звільнити повіт від внесків губернському земству, встановлених попереднім зібранням на ремонт мостових» [19, с. 59].

Таким чином, з другої половини XIX століття шляхи сполучення у Переяславському повіті, що утримувалися за рахунок Повітового земства, ремонтувалися з мінімальними затратами, тому у негоду ставали важко проїзними. Незначні кошти, що затверджувались кошторисом, не давали можливості Управі утримувати дороги у задовільному стані, тим більше будувати капітальні споруди: кам'яні мостові, греблі, мости. Плата за проїзд по мостам та здані в оренду греблі мало впливали на ситуацію. Капітальний ремонт основних доріг (як поштових, так і транспортних) відбувався тільки у важко проїзних, низинних ділянках у межах міста Переяслава та Борисполя. Створений на кошти земства у середині 90-х років XIX століття спеціальний дорожній фонд дещо покращив ситуацію на шляхах сполучення. З розвитком залізничних доріг, зокрема будівництвом залізничної дороги Київ – Полтава, під'їзні шляхи втратили своє губернське значення і збереглися як повітові.

ПОСИЛАННЯ

1. Журналъ Переяславскаго земского собранія 1867 года. – К.: Типографія Е. Федорова, 1867. – 111 с.

2. Записки Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. Часть II. – Полтава, 1849. – 263 с.

3. Отчетъ Переяславской уъездной Земской Управы за 1886 годъ. – Переяславъ: Типографія П. Лепскаго и И. Вурмана, Базарн. Площ. Домъ Канавера, 1887. – 199 с.

4. Отчетъ Переяславской уъездной Земской Управы за 1897 г. – Переяславъ: Типографія П. Лепскаго и И. Вурмана, дом Найдиса, 1898. – 225 с.

5. Отчетъ Переяславской уъездной Земской Управы за 1899 г. – Переяславъ: Типографія Лепскаго и Вурмана, дом Кубышкина, 1900. – 289 с.

6. Полтавская Губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб., 1862. – 263 с.

7. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія VII созыва и экстреннаго собрания бывшаго 12 июля 1871 года. – Полтава: Типографія Н. Пигуренко, 1871. – 233 с.

8. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія VIII созыва в июне месяце 1872 года. – Полтава: Типографія Пигуренко, 1872. – 154 с.

9. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія X созыва 1874 г. – Полтава: Типографія Пигуренко, 1874. – 164 с.

10. Сводъ постановлений Переяславскаго XI очередного уъзднаго Земского Собранія в июне 1875 г. – К., Типографія В. Давиденко, 1875. – 166 с.

11. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XIV созыва в июле месяце 1878 года. – Полтава: Типографія Н. Пигуренко, 1878. – 204 с.

12. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XVI созыва в июне месяце 1880 года. – Полтава: Типографія Н. Пигуренко,1880. – 214 с.

13. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XVII созыва въ июне 1881 года. – Переяславъ: Типографія Н. Пигуренко,1881. – 257 с.

14. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XX созыва въ июне 1884 года. Экстреннаго земскаго собрания 12 сентября 1884 г. – К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1884. – 234 с.

15. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XXI созыва въ августе 1885 года. – Переяслав: Типографія И. Ленскаго и И. Вурмана, домъ Канавера, 1885. – 204 с.

16. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XXII созыва въ августе 1886 г. – Переяславъ: Типографія И. Ленскаго и И. Вурмана, домъ Канавера, 1886. – 280 с.

17. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XXXII созыва въ июне 1896 года. – Переяславъ: Типографія Лепскаго и Вурмана, домъ Найдиса, 1896. – 102 с.

18. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XXXIII созыва въ августе 1897 года и экстреннаго уъзднаго собрания 7 ноября 1897 г. – Переяславъ: Типографія Лепскаго и Вурмана, домъ Найдиса, 1898. – 146 с.

19. Сводъ постановлений Переяславскаго очередного уъзднаго Земского Собранія XXXV созыва въ октябре 1899 года. – Переяславъ:Типографія Лепскаго и Вурмана, домъ Найдиса, 1900. – 193 с.

Шкира Н.В., Шкира Л.Н. Губернские и земские пути сообщения Переяславщины во второй половине XIX века (по материалам оччетов и постановлений Переяславского уездного земского собрания)

В статье, на основе отчетов постановлений Переяславского уездного земского собрания, рассматривается состояние сухопутных путей сообщения Переяславского уезда в 1867–1900 годах.

Ключевые слова: *Полтавская губерния, Переяслав, уезд, дорога.*

Shkira M.V., Shkira L.M. Ways of communication in the second half of the XIX century (after the materials of the reports of transmissible of the Pereiaslav district councils)

In the article, on the basis of the reports of the Pereiaslav district councils, the condition of the land routes of the Pereiaslav district in 1867–1900 is considered.

Key words: *Poltava province, Pereiaslav, district, road.*

19.02.2019 р.

УДК 94(477.51)«19/20»:314.15:316.334.55

М.А. Якименко
О.М. Краснікова

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ АГРАРНИХ МІГРАЦІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА РУБЕЖІ XIX–XX ст.

У повідомленні розкрито основні причини та наслідки аграрних міграцій чернігівського селянства у другій половині XIX і на початку XX ст., які були пов'язані з цілим комплексом соціально-економічних і політичних обставин. Визначено загальну чисельність селянських переселень, основні регіони розселення мігрантів та умови реалізації передбачених тогочасним законодавством пільг тим мігрантам, які прямували на територію східних та південно-східних окраїн Російської імперії з відповідними дозвільними документами.

Ключові слова: *Чернігівщина, селянство, переселення, Сибір, Далекий Схід.*

Беручи до уваги наявність серйозних соціально-економічних і політичних проблем, з якими сьогодні має справу Європейський Союз у зв'язку з напливом мігрантів, навряд чи слід сумніватися в актуальності з'ясування усіх аспектів цього явища в історичній ретроспективі як у межах конкретно взятого регіону, так і країни загалом. Якщо вести мову про нашу державу, то не лише в наш час, але і в недалекому минулому в її історії було немало сторінок, пов'язаних із масовими міграціями сільського населення. Одна з цих сторінок стосується того історичного відрізку часу, який в історико-економічній літературі характеризується як епоха вільного підприємництва, що наступила на українських землях Російської імперії після скасування у 1861 році кріпосного права та здійснення цілої низки інших реформ в аграрному секторі економіки України на рубежі XIX–XX ст. Одним з малодосліджених сюжетів, пов'язаних з аграрними міграціями українського селянства вищезазначеного періоду, є переселення чернігівських селян на територію східних і південно-східних окраїн колишньої імперії. Якщо не брати до уваги низки узагальнюючих праць одного з авторів цих рядків [1; 2; 3; 4], то щодо чернігівських мігрантів кінця XIX і початку XX ст. допитливий читач може знайти лише кілька статей такого активного і плодовитого краєзнавця, як О.М. Герасимчук [5; 6]. Проте ще залишається немало аспектів цієї багатогранної історичної проблеми, які потребують подальшого вивчення. Чи не центральне місце серед них посідає питання, пов'язане з вивченням причин масових аграрних міграцій із Чернігівщини та їх основних соціально-економічних і політичних наслідків. З'ясуванню деяких із щойно зазначених сюжетів і присвячене дане повідомлення.

Чернігівщина кінця XIX і на початку XX ст., як і сусідня Полтавщина, мала певну специфіку, яка накладала свій відбиток на соціально-економічні й політичні процеси, що відбувалися на території колишньої Гетьманщини протягом XIX і XX століть. Зміст специфіки, про яку йде мова, полягала в наявності у цьому регіоні потужного прошарку козацького стану, представники якого, на відміну від колишніх поміщицьких селян, мали право продажу власних сільськогосподарських угідь. А ще ж у Чернігівській та Полтавській губерніях певні особливості стосувалися правовідносин між батьками і дітьми, права спадщини та договірних зобов'язань, на що свого часу звертали увагу деякі правознавці [7; 8]. Хоч на Чернігівщині козаки мали дещо нижчу питому вагу порівняно з Полтавщиною, проте їх чисельність у 1861–1917 рр. була досить значною. Так, статистика 1863 р. зафіксувала в цьому регіоні 1 226 624 особи, що належали до так званих сільських станів, з яких тих, хто належав до категорії державних селян, серед яких переважали козаки, нараховувалось 664 944 особи. Поміщицьких же селян було на сто тисяч менше – 561 680 осіб [9, с. 50]. На відміну від поміщицьких селян державні мали законне право переселення на казенні землі з наданням переселенцям фінансової допомоги для облаштування на новому місці. Лише наприкінці 1866 р. у зв'язку із застосування принципів викупної операції відповідно до законодавства 1861 р. до державних селян, яких уряд примусив оформляти так звані «власницькі» записи щодо наявних сільськогосподарських угідь, організація переселення цієї категорії мешканців чернігівського села була призупинена [10; 11]. Проте місцева державна адміністрація в особі чернігівського губернатора час від часу висловлювала сумніви у позитивних наслідках заборони організованих переселень. Так, у звіті керівника Чернігівщини за 1868 р. було вказано на «необхідність встановлення певних правил щодо права переселення, яке для держави є справою корисною…». Аргументуючи свою точку зору, губернатор доповідав імператору, що «усе населення північної половини тутешньої губернії ніколи не забезпечує себе продовольчим хлібом до нового урожаю» [12, арк. 32]. Царське законодавство визнавало такими, що мають недостатньо засобів для забезпечення невідкладних потреб тих дрібних сільськогосподарських товаровиробників, в яких на кожну душу чоловічої статі припадало менше 5 десятин землі [13, № 5630]. Якщо брати цей офіційно визнаний показник добробуту за основу в визначенні питомої ваги в середовищі непривілейованих станів тих, хто мав гостру потребу в розширенні свого землеволодіння, то виходить, що в середовищі колишніх державних селян таких було близько 95%, а колишніх поміщицьких – 99% [14, с. 365–366]. Загальновизнаною для Чернігівщини мінімальною нормою землеволодіння для середньостатистичної селянської родини з 6 осіб обох статей українські дослідники вважають 7 дес. [15, с. 56; 16, с. 334]. Якщо родина складалась не з 6 осіб, а, приміром, 10–15, то, відповідно, і мінімальна норма буде значно більшою. А ще ж слід мати на увазі якість земельних угідь у такому регіоні, як Полісся. Саме цю обставину брав до уваги Департамент землеробства, коли на початку XX ст. розрахував мінімальну площу орної землі для середньостатистичної селянської родини Чернігівської губернії, яка, на його думку, повинна становити не менше 11,4 дес. [17,

арк. 10]. Нерідко саме незадовільна якість землеволодіння відігравала вирішальне значення при ухваленні рішення про переселення. Так, у серпні 1906 р. група селян у складі 68 домогосподарів Суразького повіту Чернігівської губернії порушила клопотання про переселення до Приморської області. Серед кандидатів на переселення знаходився козак В.Л. Руденок, який мав 18 дес. сільськогосподарських угідь, у числі яких було: 7 дес. орної землі, 2 дес. болота, 2 дес. сінокосу, 1 дес. – «зарослі лісу», 6 дес. – пісок. Загальна вартість цього домогосподарства оцінювалась у 163 руб., з яких: хата – 30 руб., амбар – 30 руб., сарай – 10 руб., повітка – 3 руб., клуня – 25 руб., 2 коня – 30 руб., 2 корови – 30 руб., 3 вівці – 5 руб. Таку ж саму площу земельних угідь мав інший потенційний переселенець із середовища козаків того ж повіту М.А. Капуста. З належних йому 18 дес., орної землі було 7 дес., болота – 2 дес., сінокосу – 2 дес., «заростів лісу» – 1 дес., пісок – 6 дес. Вартість майна теж була аналогічною: хата – 30 руб., амбар – 15 руб., сарай – 25 руб., клуня – 40 руб., 3 коня – 42 руб., 1 корова – 15 руб., 2 свині – 8 руб. Разом – 175 руб. [18, арк. 236]. Через низьку якість земельних угідь, які знаходилися в розпорядженні цих кандидатів на переселення, та жалюгідний стан їх нерухомого майна, цим кандидатам на міграцію важко було зібрати потрібну для переселення суму в 400–500 руб. навіть з таким, на перший погляд, значним землеволодінням. У своєму проханні про виділення урядом у їх розпорядження допомогти щонайменше по 200 руб. на родину, суразькі селяни писали, що після продажу усього свого майна отриманих коштів ледве-ледве вистачить, щоб розрахуватись із наявними боргами. А «землі наші ніхто не хоче купувати через їх низьку якість…», – читаємо у відповідному клопотанні цих селян, яке надійшло на адресу «його імператорської величності» у тому ж 1906 р. [18, арк. 208].

Поряд з чисто економічними причинами аграрних міграцій та наявністю на Чернігівщині значної маси козаків, не останню роль у прагненні до переселення на інші території, переважно східні і південно-східні регіони Російської імперії, відігравали і політичні чинники: заборона або, навпаки, урядове сприяння сільськогосподарському переселенню. Протягом 60–70-х років влада обмежувалась ухваленням окремих законодавчих актів, які стосувалися лише переселенців окремих районів, як-от: Далекий Схід [19], Крим [20], Північний Кавказ [21], Південний Урал [22] чи Алтай [23]. Єдиний же загальнодержавний закон, який регулював аграрні міграції в межах усієї імперії, з'явився лише 13 липня 1889 р. [24]. Проте усі законодавчі акти другої половини XIX ст. у тій чи іншій мірі лише обмежували, а не сприяли реалізації непривілейованими станами такого невід'ємного права людини, як свобода пересування. Тому і не дивно, що абсолютна більшість аграрних мігрантів вищезазначеного історичного відрізку часу змінювала місце постійного перебування без дозволу влади, яка, між іншим, застосовувала до самовольців навіть такий захід, як позбавлення волі до трьох місяців [25, с. 345]. Досить показовим у цьому зв'язку є клопотання Чернігівської губернської земської управи щодо зміни існуючого порядку регулювання аграрних міграцій, внаслідок якого отримати дозвіл на переселення для більшості селян було майже неможливо. Існуюче законодавство вимагало: а) заплатити усі податки за рік наперед; б) отримати від своєї громади дозвіл на вихід із її складу; в) мати на руках ухвалу тієї громади, до складу якої хоче приєднатися кандидат на переселення [26, с. 34]. Згадане клопотання чернігівських земців надійшло до Кабінету Міністрів наприкінці 1879 р. Відповідь міністра П.А. Валуєва була категоричною. До тих клопотань, писав він, слід відноситися «надзвичайно обережно, щоб тим самим дати зрозуміти населенню, що уряд, який вже облаштував поземельний побут селян, не вважає себе зобов'язаним продовжувати таке облаштування і роздавати цінні казенні землі для задоволення тимчасових і випадкових потреб» [27, с. 335]. За підрахунками В.В. Кирьякова, з якими погоджуються і автори цих рядків [4, с. 113], загалом із 1881 до 1891 рр. дозвіл на переселення отримали не більше 1% усіх тогочасних мігрантів [28, с. 123].

Зовсім інша ситуація виникла на початку XX ст., коли під тиском аграрних заворушень та інших внутрішньополітичних факторів, уряд С.Ю. Вітте підтримав ідею законодавчого врегулювання аграрних міграцій на принципах свободи вибору регіону, де бажала оселитись та чи інша селянська родина. Мова йде про закон від 6 червня 1904 р. [29] та правовий акт від 26 квітня 1906 р., який скасовував усі попередні норми права, що суперечили закону від 6 червня 1904 р. [30, № 27851]. Скільки ж чернігівських мігрантів покинули свої домівки, переселившись в інші губернії й області тогочасної держави? У згаданих раніше публікаціях О.М. Герасимчука наведено неповні дані щодо загальної чисельності чернігівських мігрантів у 1861–1917 рр. Вважаємо за доцільне у даному випадку використовувати не лише статистику переселенців, зібрану свого часу відповідними чиновниками на челябінському реєстраційному пункті та деяких інших місцях, але й таке джерело, як відомості загальноросійського перепису 1897 р., у яких є інформація з усієї імперії щодо немісцевих мешканців. Дані цього перепису використав свого часу московський дослідник Б.В. Тихонов для з'ясування масштабів внутрішньої міграції населення Російської імперії. Згідно цих даних за 1861–1896 рр. Чернігівську губернію покинуло 165550 мігрантів. Найчисленнішою чернігівська діаспора станом на січень 1897 р., коли, власне, і було здійснено перепис населення, була в Кубанській області – 36375 та Томській губернії – 30087 осіб [31, с. 251]. Неповні дані щодо чисельності чернігівських мігрантів О.М. Герасимчук подав і щодо епохи столипінських реформ, адже відповідна статистика в нього завершується 1912 роком. Згідно даних, наведених економістами, що працювали під керівництвом професора Н.П. Огановського, усього протягом 1896–1917 рр. чисельність чернігівських мігрантів, які відправились у пошуках кращої долі в губернії й області східних і півден-

но-східних окраїн Російської імперії, складала досить вагому цифру в 274686 осіб. За цим показником Чернігівщина поступалась лише Полтавській губернії, яка за той же час дала 374688 мігрантів. На батьківщину повернулось 38625 осіб, або 14,0% чернігівців, тобто питома вага таких невдах була практично такою ж, як і на Полтавщині – 14,8%, або 55378 осіб [32, с. 31–33]. Як і наприкінці XIX ст., основна маса чернігівських мігрантів прямувала до Томської губернії – 35,6%. Проте у роки столипінської аграрної реформи значною популярністю серед українських мігрантів стала користуватись і Приморська область, куди уряд ще в 1882 р. за державні кошти організував перевезення морем за маршрутом Одеса-Сінгапур-Владивосток кількох тисяч, переважно українських, зокрема чернігівських мігрантів [33, арк. 49]. Отже, загальна кількість чернігівських аграрних мігрантів за 1861–1917 рр. складала щонайменше 440236 осіб.

Виникає природнє запитання: чому ж після неймовірно важких умов переселення, в ході якого десятки тисяч мігрантів тяжко хворіли і нерідко помирали, багато новоселів, урешті-решт, ухвалювали рішення про повернення на батьківщину, де у них, як писала одна з опозиційних до уряду тогочасних газет, не залишилося «ні кола, ні двора» [34]? У кожної селянської родини була щодо цього своя мотивація, проте були і деякі загальні для переважної більшості мігрантів причини, пов'язані або з незадовільною якістю наданої у розпорядження переселенця землі, або відсутністю потрібних для облаштування на новому місці коштів. Закон від 6 червня 1904 р. встановлював певні розміри земельної ділянки, яка пропонувалась аграрним мігрантам. Її площа коливалась у середньому від 10 до 15 дес. на кожну душу чоловічої статі [35, с. 116]. Площа, звичайно, значна, якщо мати на увазі середньостатистичну селянську родину, у якій було 3 особи чоловічої статі. Проблема ж полягала в низькій якості запропонованих новоселам земельних угідь. Окрім свідчень самих переселенців, які писали на батьківщину, що землі тут багато, «та чорт їй рад» [36, с. 15], факт неякісних угідь неофіційно визнавали і царські чиновники високого рангу. Так, у 1904 р. Томський губернатор П. Старчикевич доповідав своєму петербурзькому начальству про численні факти відмежування переселенцям малопридатних для землеробства земель. У якості прикладу ним були наведені умови господарювання чернігівських переселенців, що на початку XX ст. заснували селище Абрамівське та Фефедівське. «Копаєш ями на городі,– свідчив цей чиновник, – три-чотири вершки (10–15 см. – авт.) піщаного суглинку, який усе більше і більше переходить у чисту глину, вершків п'ять-шість і ця глина перетворюється у липке місиво, придатне хіба що для виготовлення цегли» [37, арк. 188].

Абсолютна більшість переселенців прибувала на нові місця з незначними коштами, які залишались у них на руках після продажу свого майна та виплати різноманітних боргів своїм односельцям. Так, у селище Чернігівське Каїнського повіту Томської губернії протягом 1893–1897 рр. прибула 41 родина чернігівських переселенців (245 осіб обох статей). Проте власних коштів вистачило лише на будівництво житла та оранку кількох десятин землі [38, арк. 39]. Переселенці сподівались на обіцяні відповідним законом кредити, які на рубежі XIX–XX ст. становили 165 руб. при умові їх повернення через 5 пільгових років протягом наступних 28 років. Кожне клопотання про позичку, писав 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей А.С. Єрмолов, «розглядається губернською радою, яка керується при цьому виключно відомостями, отриманими від власних чиновників» [39, с. 27]. Останні ж працювали не завжди доброчесно, про що, зокрема, дізнаємося з листів, які новосели направляли в столицю на адресу Переселенського управління. Ось один з них, отриманий адресатом 17 квітня 1910 р. від групи українських новоселів селища Ковальове Іманського повіту Приморської області. «Ми, – писали мешканці цього селища, – 19 листопада 1909 р. звернулись до місцевого представника Переселенського управління з проханням видати кредит для купівлі худоби. Для отримання позички нам було наказано з'явитися 20 січня; 20 січня ми отримали інший наказ: з'явитись наприкінці лютого або на початку березня. Ми з'явились 28 лютого, але бажаної позички не отримали ні 9-го, ні 10 березня». Наприкінці свого листа мігранти у серцях запитували: «Чи довго над нами будуть знущатись ті, кому доручено нас облаштовувати?» [40, арк. 10]. Через кілька днів, а саме 20 березня 1910 р. з Іманського району тієї ж області до Переселенського управління надійшла телеграма з селища Федорівки, де мешкало кілька десятків родин чернігівських переселенців. «Нас 79 домогосподарів, кругом болотиста непрохідна тайга. Придатної для посіву землі 9 десятин. Подальше розкорчування лісу гальмується постійними дощами. Тільки позичка може дати можливість підготувати ґрунт для посіву і врятувати від голоду…» [40, арк. 17]. Обстеження, проведене царськими чиновниками на Далекому Сході у 1908 р., показало, що з 2233 родин чернігівських мігрантів (12694 особи), які прибули на нові місця 1907 р., 29,6% не змогли перевезти на місце оселення жодної копійки коштів; 13,4% з'явились на новому місці без будь-якого майна; 160 осіб померли в дорозі, а 809 – вже на новому місці [41, арк. 4]. Можна лише уявити масштаби тих страждань, які довелося пережити сотням тисяч українських переселенців, щоб заселити і освоїти дрімучу тайгу Сибіру чи Далекого Сходу. Без перебільшення можна сказати, що це був подвиг тисяч і тисяч скромних трудівників-землеробів, завдяки яким Сибір, Казахстан і Далекий Схід не лише забезпечили власні потреби у продукції рослинництва і тваринництва, але, у ряді випадків, самі стали експортерами зерна, м'яса і масла. Перспективними з точки зору подальшого вивчення проблеми аграрних міграцій чернігівського селянства є питання, пов'язане з впливом на міграційні процеси діяльності Селянського поземельного банку.

ПОСИЛАННЯ

1. Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / М.А. Якименко. – Полтава: «Інтер Графіка», 2003. – 130 с.
2. Якименко М.А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Монографія / М.А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2006. – 144 с.
3. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки Столипінських реформ (1906–1913 рр.). Монографія / М.А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.
4. Якименко М.А. Переселенческая политика царизма на Украине и ее последствия (1861–1917 гг.). Монография. – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 298 с.
5. Герасимчук О. Міграції чернігівського селянства до початку столипінської аграрної реформи (1861–1906 рр.) / О. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 199–211.
6. Герасимчук О. Переселення чернігівського селянства в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О. Герасимчук // Київська старовина. – 2011. № 5. – С. 56–72.
7. Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний / А. Боровиковский // Журнал министерства юстиции. – 1867. – Т. XXXII. – С. 435–454.
8. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст./ О. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.
9. Статистический временник Российской империи. – СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1866. – 159 с.
10. Зайончковский П.А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных крестьянах / П.А. Зайончковский // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 103–179.
11. Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 64–73.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1281,оп. 7, спр. 47: «По отчету губернатора Черниговской губернии за 1868 г.», 156 арк.
13. Положение о переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселян для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. VII. – СПб.: Тип. II отделения СЕИВ Канцелярии, 1835. – № 5630.
14. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 367 с.
15. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М.Н. Лещенко. – К.: «Наукова думка», 1970. – 304 с.
16. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. III / А.Г. Шевелев (гол. ред.). – К.: «Наук. думка», 1978. – 607 с.
17. РДІА, ф. 408, оп. 1, спр. 3, 170 арк.
18. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 142, 271 арк.
19. Правила для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XXXV. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1861. – № 31291.
20. Правила в порядке заселения владельческих в Крыму земель переселенцами из других губерний // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XXXV. – СПб.: Тип СЕИВ Канцелярии, 1862. – № 36297.
21. Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта Кубанскими казаками и другими переселенцами из России // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1865. – № 38256.
22. О переселенцах Оренбургского края, арендующих частные земли и приобревших оные в собственность // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. LI. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1876. – № 55527.
23. О водворении в Алтайском округе государственных крестьян // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XL. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1865. – № 42353.
24. Правила о переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке переселений лиц означеных сословий, переселившихся в прежнее время // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. Т. IX. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1891. – С. 535–538.
25. Полный свод уголовных законов: Уложение о наказаниях. – СПб.: Тип. МВД, 1879. – 412 с.
26. Ходатайство Черниговской губернской земской управы перед правительством об облегчении способов переселения // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1881. – № 6. – С. 32–35.
27. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб.: Тип. Канцелярии Комитета Министров, 1900. – 374 с.
28. Кирьяков В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибири (в связи с историей заселения Сибири) / В.В. Кирьяков. – М.: Тип. Сытина, 1902. – 277 с.
29. Временные правила о добровольном переселении сельских обыватилей и мещан-земледельцев // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.XXIV. – СПб.: Гос. типогр. 1907. – № 24701.
30. Об отмене и изменении узаконений по переселенческой части, несогласных с Временными правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXIV. – СПб.: Гос. типогр. 1909. – № 27851.
31. Тихонов Б.В. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о неместных уроженцах) / Б.В. Тихонов // Исторические записки. – Т. 88. – М.: «Наука», 1971. – С. 201–257.
32. Сельское хозяйство России в XX веке. Статистический сборник. Под ред. проф. Н.П. Огановского. – М.: «Новая деревня», 1925. – 336 с.
33. РДІА, ф. 391, оп. 1, спр. 5, 257 арк.
34. Звезда. Общественно-политическая газета. Виходила у Петербурзі у 1912 році. Редактор – В. Бонч-Бруевич. – 1912. – 20 марта. – № 26. – С. 2.
35. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883–1893 году, с картою / Ф.Ф. Буссе. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1896. – 165 с.
36. Рідний край. Часопис політичний, економічний, літературний і науковий. Виходив у Полтаві. – 1906. – № 39. – 47 с.
37. Державний архів Томської губернії, ф. – Ф. 3, оп. 46, спр. 504, 187 арк.
38. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 1402, 213 арк.
39. Прибавление к всеподданнейшему докладу министра земледелия и государственных имуществ по поездке в Сибирь осенью 1895 года. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1896. – 123 с.
40. РДІА, ф. 391, оп. 4, спр. 509, 176 арк.
41. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1741, 103 арк.

Якименко Н.А., Красникова О.Н. Причины и последствия аграрных миграций черниговского крестьянства на рубеже XIX–XX вв.

В сообщении раскрыты основные причины и последствия аграрных миграций черниговского крестьянства во второй половине XIX и в начале XX века, которые находились в тесной связи с целым комплексом социально-экономических и политических обстоятельств. Определено общую численность крестьянских переселений, основные регионы расселения мигрантов и условия реализации предусмотренных соответствующим законодательством льгот тем переселенцам, которые отправлялись на территорию восточных и юго-восточных окраин Российскои империи из соответствующими разрешительными документами.

Ключевые слова: *Черниговщина, крестьянство, переселения, Сибирь, Дальний Восток.*

Yakymenko M.A., Krasnikova O.M. The causes and consequences of agrarian migrations of Chernihiv peasantry at the turn of the 20th century

The paper deals with the main causes and consequences of the agrarian Chernihiv peasantry's migrations in the second half of the 19th and early 20th century, which were in close connection with the whole complex of socio-economic and political circumstances. The total number of peasant resettlements, the main migrants' resettlement regions and conditions for implementation of the benefits as provided by the applicable laws for those migrants with the relevant permits who went to the eastern and south-eastern outskirts of the Russian Empire were determined.

Key words: *Chernihiv land, peasantry, resettlements, Siberia, the Far East.*

19.02.2019 р.

УДК 614.253.1:94(477)«18» Шеболдаєв

В.Г. Нікітін
М.І. Терех

ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ЛІКАРІВ ШЕБОЛДАЄВИХ – ЗАСНОВНИКІВ ХІРУРГІЇ В КОНОТОПСЬКОМУ ПОВІТІ

На основі історичних джерел досліджується життєвий шлях братів Данила та Василя Шеболдаєвих – лікарів Конотопського повіту, засновників хірургічної справи в повіті.

Ключові слова: *лікарня, хірургія, метеорологічна служба, дитячі ясла, операційна, профілактичні огляди школярів.*

«Стоит многих людей
один врачеватель искусный»
(Гомер)

25 вересня 1895 року Конотопські повітові земські збори прийняли, за пропозицією члена Управи П.М. Кандиби, досить цікаве, неординарне рішення: «В знак признательности за неутомимые труды на пользу Конотопского уезда и в память плодотворной деятельности врача Конотопской земской больницы Даниила Валентиновича Шеболдаева учредить бесплатную хирургическую койку в Конотопской земской больнице имени Даниила Валентиновича Шеболдаева» [1. с. 15]. Збори доручили «сметной комиссии определить стоимость содержания указанной койки» для спрямованого фінансування.

Д.В. Шеболдаєв народився 18 червня 1850 року в сім'ї православного міщанина Сумського повіту, купця II гільдії, а згодом – голови Лебединської міської Управи, голови Недригайлівської міської Думи Лебединського повіту Харківської губернії Валентина Савича Шеболдаєва [2, с. 195]. Ця сім'я подарувала світу 5-х братів-лікарів, які один за одним отримували це звання після закінчення різних університетів: Леонід – у 1874 році, Василь – у 1876 році, Данило – у 1877 році, Микола – у 1884 році, Петро – у 1898 році [3, с. 355].

Два брати – Василь і Данило – після закінчення Полтавської гімназії продовжили навчання в імператорському Київському університеті Св. Володимира [4, с. 32, 34], а Леонід після гімназії навчався у імператорському Харківському університеті, а потім з невідомих нам причин продовжив навчання в імператорському Київському університеті Св. Володимира. У 1872 році ці троє братів навчалися на медичному факультеті Київського університету [4, с. 23].

Данило, після закінчення у 1877 році Петербурзької медико-хірургічної академії, розпочав свою діяльність військовим лікарем, здобуваючи практичний досвід хірурга на полях російсько-турецької війни 1877–1878 років. Саме війна, ця «травматична епідемія», міцно пов'яже долю лікаря з хірургією. У 1879–1880 роках він бере участь у боротьбі з епідемією холери, яка розпочалась саме у військах, розташованих у південних губерніях Російської імперії [5, с. 109].

З 1880 року, після звільнення з військової служби, за покликом брата Василя, теж учасника російсько-турецької війни, Данило почав працювати земським лікарем в Конотопському повіті. Ці два брати, завідувачі земськими медичними дільницями (Василь – в Батурині, а Данило – в Красному Колядині) стали ініціаторами багатьох позитивних починань, які фактично визначили подальший пріоритетний розвиток медицини Конотопщини.

Спектр ініціатив був досить широким. Іноді вони стосувалися галузей, що не мали прямого відношення до медицини. У 1884 році в Красному Колядині розпочала працювати метеорологічна станція, створена лікарем Д.В. Щеболдаєвим. Вона була забезпечена всіма необхідними інструментами, в тому числі купленими і на власні кошти лікаря: «барометр, гигрометр, дождемер, флюгер – высланы главной физической обсерваторией; эвапорометр выслан с Киева профессором Броуновым; психрометр, термометры, цинковая клетка и метеорологическая будка для помещения инструментов приобретены и устроены за личный счёт» [1, с. 28].

Краєзнавці Конотопщини А.В. Куций та С.А. Куций вважають лікаря Д. Шеболдаєва засновником метеорологічної служби Конотопщини [6, с. 245–248]. У серпні місяці 1895 року лікар передав метеостанцію у відання земської Управи [1, с. 28–29].

Але головним пріоритетом лікаря став розвиток медичної допомоги жителям Конотопщини, в першу чергу – хірургічної. Земська Управа, відмічаючи «полезную и крайне добросовестную службу» лікаря, констатувала: «Он поступил на службу в то время, когда земская медицина не успела еще завоевать доверия в народе, когда врачу гораздо больше, чем теперь приходилось бороться с народным недоверием к врачебной помощи и разными предрассудками. Даниил Валентинович, своим умением и добросовестным отношением к делу, не только успел побороть эти трудности, но вскоре завоевал себе прочную известность. В его же участке, при самой неблагоприятной обстановке впервые в уезде поставлена была прочно хирургическая помощь населению Конотопского уезда» [1, с. 30].

Слава та авторитет чудового лікаря-хірурга сприяли тому, що до нього намагалися потрапити «операційні» хворі не лише з Конотопського, а й з інших повітів.

Перший з'їзд земських лікарів Чернігівської губернії (1882 рік) констатував: «В Конотопском уезде две сельские больницы … в м. Батурине, и в м. Красном Колядыне [8, с. 152]. Хирургическая деятельность, т. е. собственно оперативная выразилась следующими цифрами: 86 больших, (конечно, по возможности) хирургических операций и 520 меньших, а всего 606» [8, с. 154].

Професор В.Ч. Бржеський, досліджуючи розвиток земської хірургії в Чернігівській губернії, відмічав, що лікарі Шеболдаєви протягом багатьох років «виділялись своєю науковою та практичною діяльністю в області хірургії» [9, с. 124–125].

Конотопська земська повітова лікарня на 40 ліжок, збудована у 1873 році, працювала, не маючи спеціально виділених приміщень для надання хірургічної допомо-

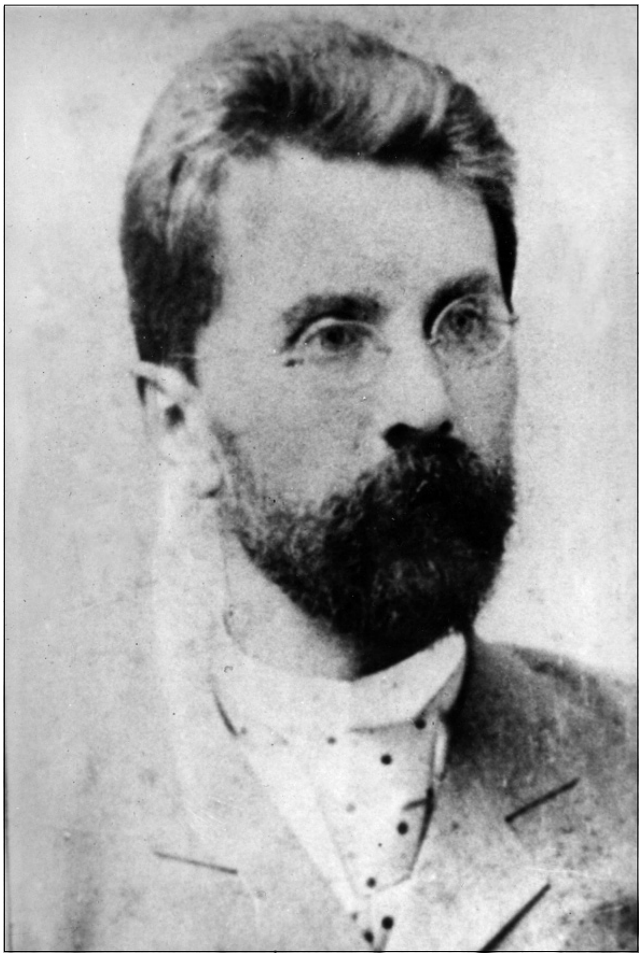

Данило Валентинович Шеболдаєв – земський лікар

ги. На першому поверсі вміщувалися «аптека, квартиры врача, фельдшеров и сестры милосердия, помещение для богодельников и цейхгауз и в верхнем этаже помещаются больные. Больные размещаются в 10-ти комнатах, из каждой комнаты дверь в коридор» [8, с. 156]. Другий поверх займали ліжка переважно для військових (10–15 ліжок), решта (10–25 ліжок) – для цивільного населення. Пологи і оперативні втручання проводилися в палатах, які перед операцією білили і дезінфікували.

Д.В. Шеболдаєв активно зайнявся створенням окремої операційної в спеціально виділеній кімнаті. Відомий благодійник, гласний Конотопських земських повітових зборів, мировий суддя, колезький радник Олександр Костянтинович Рачинський «жертвовал 1000 рублей для приспособления одной из палат больницы для производства хирургических операций» [7, с. 59]. На ці гроші, а частково «власним коштом» Д. Шеболдаєва були виконані ремонтні роботи операційної кімнати, придбані набори хірургічних інструментів та обладнання, зокрема, особливий світильник, який кріпився на стелі [7, с. 40].

Таким чином, від 1893 року Конотопська повітова лікарня мала добре влаштовану операційну і за характером та кількістю операцій переважала Чернігівську губернську земську лікарню: «врачами … сделано 84 больших операций, тогда как Черниговское губернское богоугодное заведение, совершенно их всего лишь 17» [8, с. 160]. «Приняв в свое заведование Конотопскую больницу, Даниил Валентинович вскоре сумел поднять ея значение. Отдел хирургии, который прежде там почти отсутствовал, теперь благодаря его трудам поставлен на надлежащую высоту» [1, с. 31].

На IV Чернігівському губернському з'їзді лікарів було відмічено, що у 1895 році у Конотопській земській повітовій лікарні виконано операцій більше, ніж у будь-якій із повітових лікарень, в т. ч. 111 великих операцій, 25 череворозтинів, 3 резекції стегна, 2 резекції гомілки, 1 трахеотомія, 4 трепанації черепа, 10 видалень катаракти, операції на молочній залозі з приводу раку, пластичні операції (заяча губа) та інші [10, с. 21].

Наявність операційної, забезпеченої в достатній кількості сучасними наборами хірургічних інструментів, дозволила конотопським лікарям успішно оперувати, завойовувати авторитет серед населення і робити наукові відкриття світового значення (лікар Л.Б. Епштейн) [11, с. 203–204].

У 1902 році лікарем Ф.Д. Сухомліним вперше було зроблено 2 резекції шлунку, у той же час, як у губернській лікарні подібні операції ще не проводились. Значно розширився діапазон операцій на кістках і суглобах [7, с. 59].

Десятки тисяч операцій за більш ніж 120 років виконали послідовники Д.В. Шеболдаєва, лікарі-хірурги О.Д. Сухомлин, Л.Б. Епштейн, В.О. Хімуля, Є.П. Морозов, С.В. Мелещенко, М.І Марій, В.С. Барановський, М.М. Паренаго, О.Є. Строєв, О.М. Мусієнко, В.Ю. Зосимова. Хворі, пам'ятаючи своїх рятівників, разом з тим мають знати імена людей, які свого часу створили належні умови для їх успішного одужання, а саме: відомих благодійників Костянтина Олександровича і Олександра Костянтиновича Рачинських, прогресивних земських лікарів Конотопщини Данила і Василя Валентиновичів Шеболдаєвих.

В останні роки в приміщенні колишньої земської повітової лікарні по вул. Пролетарській № 18 розмістилося пологове відділення.Тисячі конотопців, які народилися в міському пологовому будинку, повинні знати і пам'ятати, що вони з'явились на світ у споруді з особливою аурою, створеною людьми, сенсом життя яких були милосердя і благочинні справи для загального добра.

Незважаючи на довічне заслання «класового ворога» через його походження і заборону будь-якої згадки про нього, жителі с. Рубанки і сьогодні, із покоління в покоління, несуть добру пам'ять про благодійників-поміщиків Олександра Костянтиновича Рачинського та його батька, Костянтина Олександровича, які постійно турбувались про життя, здоров'я і освіту селян. Благодійники побудували двоповерхове приміщення двокласного чоловічого училища, жіночу церковно-парафіяльну школу, лікарську медичну дільницю з лікарнею на 6 ліжок, млин, який О.К. Рачинський передав селянам у володіння на правах кооперації, відкрили читальню-бібліотеку, закупили твори відомих письменників, виписали

періодичні видання з Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Чернігова та інших міст [12, арк. 1385].

Лікар Д.В. Шеболдаєв наприкінці 1895 – на початку 1896 року завідував залізничною лікарнею станції Конотоп, керівництво якої знаходилось в м. Курську. Невдовзі його запросили очолити Курську губернську земську лікарню. З його приходом хірургічне відділення лікарні стало базовим для навчання лікарів хірургічного профілю та їх помічників (медичних сестер). Згодом, після 1898 року, при губернській лікарні Д. Шеболдаєв відкрив губернську фельдшерсько-акушерську школу (зараз – базовий медичний коледж), став її першим директором і працював тут до 1917 року [13, с. 122].

В історії медицини м. Курська Д.В. Шеболдаєв займає почесне місце не лише як засновник фельдшерської школи. Його ім'я вписане в енциклопедію Курської області як особистості, що зробила значний внесок в розвиток медицини [14, с. 494]. Його прізвище можна побачити серед інших персоналій «Календаря знаменательных и памятных дат Курской области» [15, с 62].

Дійсний статський радник Д.В. Шеболдаєв – земський лікар Конотопського повіту (1883–1897), завідувач (головний лікар) Конотопської земської лікарні (1893–1895), старший лікар Конотопської залізничної лікарні (1895) був нагороджений орденами Св. Станіслава III ступеня (1879 рік), Св. Анни II ступеня (1906 рік), медалями «У пам'ять царювання імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», Відзнакою Червоного Хреста [16, с. 2073]. Відмічаючи заслуги лікаря як засновника хірургічної служби в Конотопській повітовій лікарні, земські збори наголошували: «Вообще в течении всей своей службы в уезде Даниил Валентинович служил примером истинного земского врача и своею добросовестностью и редким знанием дела принес много пользы и более чем кто-бы ни было служил упрочению положения земской медицины в уезде» [1, с. 31].

Молодший брат Данила, Василь Валентинович Шеболдаєв, народився 25 лютого (9 березня) 1852 року. Його дитинство пройшло в Харківській губернії. Після закінчення Полтавської гімназії, він у 1871 році стає студентом Київського Імператорського університету Св. Володимира [4, с. 32]. Вже під час навчання в університеті виявив бажання і здібності до наукової роботи. У 1873 році з'явилася його перша (в співавторстві з студентами С.Н. Калачевським і Я.Н. Якиновичем) публікація «Случай отравления маточными рожками» [17, с. 197].

В умовах підготовки до війни з Туреччиною трудову діяльність В. Шеболдаєв розпочав у військовому тимчасовому шпиталі № 64 [5, с. 106]. З 1879 року він – земський лікар, завідувач лікарні в містечку Батурині Конотопського повіту, з 1885 року і до останніх років життя – старший (головний) лікар і завідувач хірургічного відділення Чернігівської губернської земської лікарні, викладач Чернігівської общини сестер милосердя Св. Феодосія і Чернігівської земської фельдшерської школи [18, с. 31], секретар товариства лікарів Чернігівської губернії, активний учасник повітових і губернських з'їздів лікарів.

Робота у військовому шпиталі під час війни зробила його не лише досвідченим лікарем, а й першокласним хірургом. Лікарі цілодобово не покидали операційних наметів польових шпиталів, набуваючи величезний практичний досвід [19, с. 67].

З 1879 року В. Шеболдаєв завідував Батуринською медичною дільницею та її земською лікарнею, яка, хоч і мала тоді лише 10 ліжок, була пристойно забезпечена хірургічними інструментами, відповідними приміщеннями і матеріалом. Саме тут за 1884 рік лікар провів 535 операцій [20, с. 58].

Перший з'їзд земських лікарів Чернігівської губернії (1882 рік) відзначав, що в Конотопському повіті працювали Конотопська земська лікарня і два приймальних покої (Батуринський і Красно-Колядинський), в яких лікарями Шеболдаєвими проводилися надскладні операції [21, с. 148–155]. В 1881 році в Конотопській лікарні було зроблено 488 операцій, в Батуринському покої – 493, в Красно-Колядинському – 335 [7, с. 40–42].

В. Шеболдаєв багато зробив в царині проведення антисептичних заходів. Емпіричним шляхом він встановив, що найбільш придатним і ефективним є спосіб зберігання дренажів і лігатур в 90% спирті після попереднього кип'ятіння їх протягом 2-х годин в 1% розчині сулеми [9, с. 124–126]. При щепленні віспи він рекомендував знезаражувати інструменти й руки 5% карболовою кислотою, вимивши їх попередньо з милом, шкіру пацієнта спочатку обмити водою з милом, а потім обробити 2% карболовою кислотою. Лікар відмічав: «За 6 лет было сделано более 6000 прививок и только в одном случае было осложнение – рожистое воспаление, которое закончилось выздоровлением» [22, с. 26]. На той час ускладнення при щепленні віспи були звичайним явищем і часто закінчувалися смертю.

Набутим досвідом В. Шеболдаєв активно ділився з колегами, виступаючи з доповідями на засіданнях товариства лікарів, з'їздах, публікуючи результати своїх спостережень (наприклад, стаття «Эпидемия дизентерии в Батурине Черниговской губернии в 1880 года и «Дело» о ней») [23, с. 519–521]. Дослідження Василя Валентиновича використали в своїх працях відомі доктори медицини того часу А. Івановський [24, с. 12], Є.М. Дементьєв [25,с. 43, 149].

Вже в перший рік роботи завідувачем хірургічного відділення Чернігівської губернської земської лікарні лікар звернув увагу колег на три смертельні випадки зараження крові – «жертвы гнилокровия» – і запропонував заходи попередження таких ускладнень. Проаналізувавши їх в однойменній статті, він вказував: «Перед нами три случая, ужасные по своим последствиям; такие незначительные операции, как приставление пиявок в одном случае, обрезание – в другом, и оспопрививание – в третьем окончились смертью от гнилокровия вследствие того, что они проводились без всякой антисептики; следовательно, на

эти случаи надо смотреть, как на жертвы гнилокровия и притом жертвы совершенно напрасные, так как можно с большею уверенностью сказать в настоящее время, что при соблюдении антисептики не было бы ни этих случаев, ни напрасных смертей» [22, с. 25].

Першочерговими заходами лікар запропонував «составление правил для руководства низшего медицинского персонала (фельдшерів) при производстве различного рода незначительных операций – оспопрививание, приставлениие пиявок, извлечение зубов, вскрытие нарывов и другие – с соблюдением антисептических предосторожностей» [22, с. 27].

З переходом В. Шеболдаєва на посаду завідувача хірургічного відділення Чернігівської земської губернської лікарні (1885 р.) в закладі почала розвиватися порожнинна хірургія. У 1889 році вперше були зроблені 4 планові череворозтини і «радикальное грыжесечение», у 1893 році виконана перша операція «пилоропластика по поводу стеноза привратника» [9, с. 127]. При туберкульозі хребта В.В. Шеболдаєв широко застосовував корсетне лікування, яке не має альтернативи і нині.

Серед його чисельних наукових доповідей і статей слід згадати наступні: «Жертвы гнилокровия», «Гнилостная флегмона на плече после оспопрививания», «Два случая множественных эхинококков», «Очерк деятельности земских больниц и амбулаторий», опублікований в двох номерах видання «Земський врач» за 1889 рік [26]. За результатами його спостережень «Обществом врачей Черниговской губернии» була прийнята резолюція: «…признать полезным составление брошюры об антисептке, притом достаточно популярной для того, чтобы ею могли пользоваться лица, занимающиеся малой хирургией» [27, с. 14]. Така брошура була складена самим В. Шеболдаєвим і прийнята з'їздом лікарів.

Відомою є також праця В. Шеболдаєва «Очерк деятельности хирургического отделения Черниговской губернской земской больницы за 1892 г.» [28, с. 538]. Подібні дослідження іноді лягали і основу написання дисертаційних робіт.

В.В. Шеболдаєв, ще до офіційного введення статистичного обліку захворювань і звітності в Росії (1884–1885 рр.), за власною ініціативою підготував «Медико-статистический отчет о состоянии земской медицины и народного здравия в Конотопском уезде за 1881 год». Ґрунтовна робота була визнана зразковою [29, с. 64]. 1-й губернський з'їзд лікарів (1882 р.), де обговорювалися питання санітарної організації та системи медичної допомоги, визнав, що «медичні звіти Конотопських лікарів можуть бути названі зразковими по великій кількості даних в їх розробці, у всякому разі, жодне із земств Чернігівської губернії не друкує таких звітів» [27, с. 57–62].

Конотопська міська управа «в вознаграждение за усиленную его работу по составлению медико-статистических сведений» надала В. Шеболдаєеву 200 руб. [30, с. 13].

Потім були звіти за 1882, 1883, 1884 роки. Останній, складений братами Шеболдаєвими, займає 141 друковану сторінку і складається з семи розділів і 23-х додатків з їх детальним аналізом [7, с. 217]. За своїм змістом це – серйозна наукова праця, яка і сьогодні могла б претендувати на дисертаційне дослідження. На наш погляд, цього не сталося лише тому, що провінційний земський лікар просто не претендував на вчене звання: його наукова діяльність (нам відома, принаймні, 41 його наукова стаття) була складовою частиною практичної роботи, яку він виконував зразково.

В.В. Шеболдаєв неодноразово наголошував на необхідності підвищення освіти медичного персоналу. Так у своїй доповіді II-му губернському земському з'їзду лікарів щодо фельдшерів він зазначав: «…они по своему невежеству несравненно более принесут больному вреда, чем пользы, что они не удовлетворяют самым минимальным требованиям». В заключній частині лікар говорить: «И решает же земство подносить своему народу медицинскую помощь в виде таких фельдшеров, еще и взыскивая с него при этом 10 тысяч рублей в год» [29, с. 57].

Чернігівський губернський з'їзд лікарів (1884 р.), який складався із 35 осіб, одноголосно висловив думку про те, що більшість земських фельдшерів – люди неосвічені і їх лікування є суцільним злом. Краще зовсім не лікувати людей, ніж їх будуть лікувати такі фельдшери. Саме тому протягом всіх років роботи лікар В. Шеболдаєв добровільно і безкоштовно, «за покликанням», займався педагогічною діяльністю: готував 2–3-х учнів-школярів, які в подальшому бажали займатися медициною, навчав фельдшерів, які уже працювали, виступав з доповідями, публікував статті як науковець і педагог. Особливо продуктивною стала його педагогічна діяльність після переїзду до Чернігова, де в 1893 році, за рахунок добровільних пожертв, членських внесків та відрахувань від церковних доходів, почала працювати Община сестер милосердя Св. Феодосія. Вона готувала жінок до роботи в лікувальних закладах. Протягом року йшла підготовка сестер милосердя з таких предметів, як анатомія, фізіологія, десмургія, гігієна, акушерство. Їх навчали користуватися медичними інструментами, надавати першу медичну допомогу тощо. Як зазначала газета «Черниговские губернские ведомости» № 70 від 12 квітня 1894 р., «викладали сестрам кращі лікарі міста: доктора медицини В.І. Парфеновський та А.Г. Розенель, лікарі В.В. Шеболдаєв, І.Ф. Рашевський, Г.В. Тіссен і ін.» [31, с. 70]. Крім того, В.В. Шеболдаєв вів теоретичні і практичні заняття в хірургічному відділенні, проводив уроки в Чернігівській земській фельдшерській школі з десмургії, хірургії і діагностики [32, с. 217].

Губернатор Є.І. Андрєєвський за результатами іспитів сестер милосердя Общини Св. Феодосія відзначав: «Лікарі, що безкоштовно працювали на користь справи підготовки сестер, витратили цей час цілком продуктивно» [31, с. 70].

Робота Общини була настільки успішною, що вже через декілька років поряд з губернською лікарнею на 130 ліжок медичні послуги надавала і власна лікарня на 177 ліжок. В амбулаторії Общини вели прийом кращі лікарі міста, в т. ч. і В.В. Шеболдаєв. Плата за прийом складала 20 копійок,

а медикаменти відпускали за третинну вартість [31, с. 70].

В. Шеболдаєв, як активний член «Общества врачей Черниговской губернии», а з 1885 року – його секретар, вів значну роботу по підвищенню кваліфікації працюючих лікарів, обміну досвідом, залученню до наукових розробок. Плідною виявилася його співпраця з головою «Общества» – губернським земським лікарем і доктором медицини Є.В. Святловським (1854–1914), засновником єдиного на той час щотижневого часопису з питань земської медицини «Земский врач», що видавався в Чернігові з 1 липня 1888 року по вересень 1892 року (з 1892 р. – в Полтаві) обсягом 11–12 друкованих аркушів.

Як поборник профілактичного напрямку в медицині, В. Шеболдаєв ініціював проведення ряду профілактичних заходів. Вже в перший рік (1880) роботи в Батурині йому довелось боротися із спалахом дизентерії в місті і навколишніх селах. Особливо високою була захворюваність дітей в Митченках, Пальчиках, Красному, Кошарах, Шпотовці, Городищі. Хворіли практично всі діти. Показник смертності дітей 1-го року життя досягав 15%. Аналіз причин і результати боротьби з епідемією дизентерії лікар опублікував у часописі «Врач» за 1881 рік [23, с. 519–521].

У березні 1881 року на І-му повітовому з'їзді земських лікарів Конотопського повіту, ініціатором якого і був В. Шеболдаєв, він доповів про спалах дизентерії на дільниці і висловив пропозицію щодо організації «на период страдной поры» сезонних дитячих ясел як профілактичного засобу протиепідемічних хвороб. Ідея земського лікаря була підтримана не тільки з'їздом лікарів, а і, що особливо важливо, землевласниками та населенням. Таким чином, з 1881 року в Батурині Конотопського повіту вперше на території Російської імперії почали працювати сезонні дитячі ясла. Відомий земський лікар С. М. Ігумнов у своїй праці «Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму» звернув увагу на активність лікаря В.В. Шеболдаєва в питанні відкриття дитячих ясел: «С 1881 года в Конотопском уезде организовывались сезонные детские ясли и врач В.В. Шеболдаев хлопотал о них и наблюдал по личному влечению» [33, с. 123].

Отже, 1881 рік слід вважати роком народження сільських сезонних дитячих ясел, а лікаря В.В. Шеболдаєва – їх засновником. Він раніше за своїх колег з Росії запропонував і впровадив у практику ефективну організаційно-профілактичну форму збереження здоров'я дітей – створення в сільській місцевості дитячих сезонних ясел.

Велике значення має ініціатива В. Шеболдаєва по проведенню профілактичних оглядів в школах. Із 1193-х оглянутих у 1882 році школярів 22,5% хлопчиків і 30,8% дівчаток страждали тими чи іншими хворобами, причому понад 15% – білокров'ям. Аналіз захворюваності серед учнів шкіл лікар опублікував в статті «Санитарные вопросы в народных школах Конотопского земства» [34, с. 2–76].

Не менш важливим напрямком професійної діяльності В.В. Шеболдаєва стала організація щеплень проти віспи, яка була однією з найпоширеніших хвороб в повіті, час від часу викликаючи епідемічні спалахи з тяжкими наслідками. Населення не підтримувало щеплення способом варіоляції з двох причин: неефективності щеплень і значних серйозних ускладнень аж до смертельних випадків.

В. Шеболдаєв у 1883 році бере відпустку і за свій рахунок їде до Санкт-Петербурга, щоб вивчити досвід земського лікаря А. Романова. Повернувшись, він власним коштом орендує у селян корів з телятами і в 1884 році відкриває віспяний телятник. Лікар сам займається заготівлею віспяного детриту і безкоштовно роздає його на лікарських дільницях. У результаті кількість щеплень виросла в десятки разів (до 7611 у 1884 році), детриту лікар виготовив 740 баночок і 236 трубочок – на 20–25 тисяч щеплень [20, с. 17]. Ріст захворюваності на віспу і епідемічні спалахи зупинилися. У 1884 році захворіла 391 людина, з них щеплених – 128 (померло – 5), не щеплених – 263 (померло – 38) [20, с. 17].

Але цих заходів було недостатньо, щоб вважати медичну допомогу в повіті задовільною. Кваліфікованих кадрів не вистачало, а важкі матеріально-побутові умови населення були причиною високої захворюваності і високої смертності (особливо дитячої). Зі звітів лікаря стає зрозуміло, що протиепідеміологічних заходів практично не проводилося. Де було можливо, хворих ізолювали, будинки дезінфікували, але у більшості випадків обмежувалися лікуванням і гігієнічними порадами. В. Шеболдаєв наполягав на системних профілактичних заходах, і за його ініціативи І-й з'їзд лікарів Конотопського повіту, що зібрався у 1881 році, звернув увагу земства на те, «що медицина в сенсі одного лікування хворих, хоча і скорочує перебіг хвороби, але й не знижує загальну смертність, що медицина в якості попередження хвороб, тобто суспільна гігієна, набагато важливіша для народного здоров'я, бо заходи, які покращують санітарний стан народу, зменшують хворобливість і знижують загальну смертність. Земська медицина повинна мати санітарний напрямок» [34, с. 10–21]. Гасло М.І. Пирогова – «Майбутнє належить медицині профілактичній» – було близьким передовому земському лікарю.

Діяльність братів-лікарів Шеболдаєвих мала неабиякий вплив на розвиток медицини у Конотопському повіті, натомість у сусідніх Глухівському та Новгород-Сіверському повітах «земська медицина тільки починала свій «младенческий лепет» [29, с. 56–57]. У 1881 році земство профінансувало медичну галузь вже на 39 тис. крб., у тому числі на Конотопську лікарню було виділено 15 тис.; у 1882 р. з 44566 крб. лікарня отримала 15168 крб. Конотопський повіт, незважаючи на те, що за площею був найменшим (211 кв. верст) і знаходився на 5-му місці за кількістю населення (132 тис. мешканців), витрачав на медицину значно більше, ніж всі повіти Чернігівської губернії. Для порівняння: Ніжинський повіт із 158 тис. населення витрачав на медицину від 15 до 17 тис. крб. на рік.

Лікарі і, в першу чергу, В.В. Шеболдаєв, гостро крити-

кували ухвалену Конотопським земством роз'їзну систему медичної допомоги, яка, на перший погляд, повинна була б задовольнити потреби населення в медичних послугах. Але на практиці все було зовсім по-іншому: дні виїздів лікарів в село часто скасовувалися; лікар ніколи не встигав прийняти всіх хворих, а тим, кого приймав, не міг приділити достатньо уваги, часто оглядаючи пацієнтів лише один раз протягом всієї хвороби. Іноді ж лікарю доводилося марнувати цілий день, щоб надати допомогу двом-трьом хворим. Роз'їзди відволікали, не даючи можливості зайнятися ні амбулаторним прийомом, ні хірургічною діяльністю. Так, земський лікар Г.М. Гордон із Борзнянського повіту Чернігівської губернії наводив приклад, коли він витратив на дорогу 9 руб. земських коштів, а оглянув всього одного хворого.

Роз'їзна або, як вона де-не-де називалась, «об'їздна» система створювала лише ілюзію повної забезпеченості населення медичною допомогою. У такий спосіб лікар шукав хворих, а хворі марно розшукували лікаря. Лікар А.Г. Розенель, доповідаючи від імені комісії Першому з'їзду лікарів Чернігівської губернії, охарактеризував цю систему так: «Весь час займають роз'їзди, а толку мало» [7, с. 38].

Недоліки роз'їзної або, як її називав у Конотопському повіті В.В. Шеболдаєв, «фельдшерсько-роз'їзної» системи були настільки очевидні, що навіть земці змирилися з думкою про необхідність її зміни. Безліч населених пунктів, значні території повітів, відсутність гарних доріг, тобто ті фактори, які змусили земства піти на організацію роз'їзної системи, виступали проти неї. До того ж постійно послугами лікарів мали можливість користуватися тільки заможні люди, спроможні заплатити за візит. Це було відомо і земцям. Гласний Л.А. Астаф'єв у своїй записці земському зібранню «Про стан та покращання облаштування медичної частини в Конотопському повіті» пише: «При даному облаштуванні медичної частини в повіті можна лікувати тільки осіб, що виділяються серед натовпу. Лікування хворих із народу являється просто ілюзією, люди насправді не отримують ніякої допомоги від лікарів». Лікування лише формально було безкоштовним, але всі були зобов'язані платити земський податок значних розмірів [35, с. 17–18].

В. Шеболдаєв ініціював проведення повітових і губернських з'їздів лікарів, брав у них активну участь: був головою повітових з'їздів 1881–1885 рр., делегатом і доповідачем І-го чергового губернського з'їзду лікарів Чернігівської губернії, що проходив з 30 травня до 9 червня 1882 року. Ґрунтовно проаналізувавши розвиток земської медицини за 1867–1882 рр., лікар зробив висновок: «Настоящее состояние земской медицины, хотя оно и грандиозно, съезд врачей считает нерациональным … и решил внести предложение о переходе к строго стационарной системе» [21, с. 148–155]. При цьому слід зауважити, що В. Шеболдаєв не тільки вніс пропозицію, а й надав з'їзду конкретний «Проект приймального покою на 12–14 ліжок» і основні вимоги до його роботи [7, с. 41].

Починаючи з 1880 року, в Конотопському повіті не проходило жодного земського зібрання без того, щоб на ньому не обговорювалося питання «переобладнання медичної частини». Як було зазначено, на тоді Конотопське земство було одним із прогресивних у частині розуміння завдань, поставлених перед земською медициною. І в цьому велику роль відіграла постать В.В. Шеболдаєва.

Незважаючи на чисельні документальні джерела, життя та науково-практична діяльність лікаря залишаються недостатньо вивченими. На окремі серйозні дослідження, на наш погляд, заслуговують його ініціативи в організації роботи перших повітових і губернських з'їздів лікарів, створенні земських сільських лікарських дільниць – основного досягнення земської медицини – організації віспощеплення і відкритті в Батурині віспяного телятника. Недостатньо уваги приділено і питанню його роботи в якості секретаря «Общества врачей Черниговской губернии» і видавництві першого в Україні земського медичного часопису – газети «Земский врач».

До останнього часу залишалася невідомою навіть дата смерті лікаря. Ознайомившись із матеріалами того часу, опублікованими в газеті «Черниговские губернские ведомости», вдалося відшукати повідомлення наступного змісту: «Родные бывшего старшего врача Черниговской губернской земской больницы Василия Валентиновича Шеболдаева с душевным прискорбием извещают о смерти его, последовавшей 1-го августа в 10 часов утра после тяжелой и продолжительной болезни. Панихиды в квартире покойного будут в 2 часа дня и в 8 часов вечера, вынос тела в Воскресенскую церковь 2-го августа в 11 часов утра, а похороны 3-го августа после заупокойной литургии» [37]. Отже, тепер ми знаємо, що видатний земський лікар, титулярний радник В.В. Шеболдаєв помер 1-го серпня 1900 року і похований в м. Чернігові, вірогідно, на міському цвинтарі.

Його сім'ю, дружину Марію Опанасівну та 3-х дітей – доньку Катерину, синів Володимира та Ігоря – взяла під опіку Конотопська повітова земська управа. Родині покійного була призначена пенсія в розмірі 200 руб. строком на шість років [38, с. 66]. Управа вирішила «оказать ей помощь на обучение старшего сына в гимназии до полного окончания курса, т. е. в течении 4 лет» [38, с. 103–104].

Доля відміряла лікарю Василю Шеболдаєву, на жаль, лише 48 років життя, з яких половина (24 роки) була віддана служінню людям, постійній і напруженій боротьбі за їх здоров'я та життя. Він належав до тих лікарів, про яких знавець земської медицини С.М. Ігумнов писав: «Вони дивились на земську справу не як на службу, а як на служіння» [33, с. 132].

Вагомий внесок у розвиток медичної допомоги і добру пам'ять про багаторічну роботу залишили й інші брати Шеболдаєви. Дійсний статський радник Леонід Шеболдаєв, працюючи земським лікарем у м. Сумах, заслужив глибоку повагу жителів міста. У 1903 році Сумські повітові земські збори «За громадные заслуги перед на-

селением уезда, его выдающуюся хирургическую деятельность» підвищили Л. Шеболдаєву посадовий оклад з 1 500 крб. до 2 500 крб. [39, с. 97]. У Сумському повіті був заснований благодійний капітал (фонд) для допомоги малозабезпеченим хворим імені Л. Шеболдаєва, «выражая таким путем свое уважение и благодарность врачу за его деятельность» [40, с. 58], а фельдшерській школі Сумського земства була встановлена стипендія імені Л. Шеболдаєва [41, с. 5–6].

Як бачимо, практична діяльність лікарів Шеболдаєвих була тісно пов'язана з науково-педагогічною сферою і благодійністю. Імена прогресивних земських лікарів – братів Данила і Василя Шеболдаєвих та їх подвижницька діяльність «для загального добра» заслуговують на нашу вдячність та гідне пошанування. Вони займають достойне місце в ряду визначних медиків краю.

ПОСИЛАННЯ

1. Журналы XXXI очередного Конотопского уездного собрания с 25 по 29 сентября 1895 года – Конотоп, 1896. – 383 с.
2. Адрес-календарь /Харьковский календарь на 1880 год. – Харьков, 1880. – 872 с.
3. Российский медицинский список. Изданный Медицинским департаментом Министерства внутренних дел на 1900 год. – СПб., 1900. – 615 с.
4. Список студентов Императорского Университета Св. Владимира за первое полугодие 1872-73 учебного года / Университетские известия, год четвертый. № 1 – Январь. – К., 1873. – С. 1–44.
5. Чернобров И.В. Роль земских врачей Сумщины в развитии медицины // Сумська старовина. – Суми. – 2011. – № 33–34 – С. 100–122.
6. Куций А.В., Куций С.А. Оснащення метеорологічних станцій і пунктів придніпровської мережі (на прикладі Конотопського) / Матеріали 14-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Львів, 8–10 жовтня 2015 р.) / Центр памяткознавства НАН України і УТОПІК. – К.; Львів, 2015. – 500 с.
7. Нікітін В.Г., Нікітін Ю.В. Медицина і здоров'я населення Лівобережної України. – Конотоп, 2007. – Т. 2. – 964 с.
8. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии / Земской сборник Черниговской губернии 1882 год. – Чернигов, 1882 – № 9. – С. 99–211.
9. Бржеский В.Ч. К истории земской хирургии в Черниговской губернии (1864–1914) // Новый хирургический архив. – К., 1960. – № 4. – С. 124–127.
10. Протоколы IV-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии / Земской сборник Черниговской губернии 1895 год. – Чернигов, 1896. – № 9. – С. 151–188.
11. Епштейн Л.Б. Письмо в редакцию журнала «Врач». – 1899. –№ 72. – С. 203–204.
12. Державний архів Чернігівської області, ф. 427, оп. 1, спр. 1385.
13. Адрес-календарь / Харьковский календарь на 1916 год. – Харьков, 1916. – 381 с.
14. Курск: краевед. Слов.- справ. / [Кур. обл. краевед. о-во, Гос. арх. Кур. обл. ; гл. ред. Ю.А. Бугров]. – Курск, 1997. – 495 с.
15. Календарь знаменательных и памятных дат Курской области на 2014 год. – Курск, 2013. – 132 с.
16. Список гражданским чинам четвертого класса. Часть вторая. – Петроград. 1915. – 1415 с.
17. Змеев Л.Ф. Русские врачи-писатели. – СПб, 1889. – Вып. 2. Тетради 4–5. – 445 с.
18. Федорович А. Чернігівська земська фельдшерська школа (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку // Сіверянський літопис. – Чернігів – 2013. – № 3. – С. 27–33.
19. Нікітін В.Г. Медицина Конотопського повіту в період російсько-турецької війни 1877–1878 років // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М.І. Драгомирова. – Конотоп, 2010. – С. 67–71.
20. Шеболдаєв Д.В., Шеболдаєв В.В. Медико-статистический отчет о состоянии земской медицины и народного здравия в Конотопском уезде за 1884 год. – Конотоп, 1885, – 141 с.
21. Шеболдаев В.В. Сообщение об организации земской медицины в Конотопском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов – 1882. – № 9. – С. 148–155.
22. Шеболдаев В.В. Жертвы гнилокровия. Гнилостная флегмона на плече после оспопрививания. Два случая множественных эхинококков // Труды общества врачей Черниговской губернии за 1889–1890 г. – Чернигов, 1892. – 42 с.
23. Шеболдаев В.В. Эпидемия дизентерии в м. Батурине, Черниговской губернии в 1880 году и «дело» о ней // Врач. – 1881 г. – № 31. – 12 с.
24. Ивановский А.А. Об астрологическом составе населения России. – М., 1904. – Т. 22. – 287 с.
25. Дементьев Е.М. Развитие мышечной силы человека в связи с общим его физическим развитием: Дис. на степ. д-ра мед. Е.М. Дементьева. – Москва. – 1889. – 185 с.
26. Шеболдаев В.В. Очерк деятельности земских больниц и амбулаторий // Земский врач. – Чернигов. – 1889. – № 38. – С. 595–627.
27. Труды общества врачей Черниговской губернии 1889–1890. – Чернигов, 1892. – 42 с.
28. Шеболдаев В.В. Очерк санитарного состояния и деятельности хирургического отделения Черниговской губернской земской больницы за 1888 год // Земский врач. – Чернигов. – 1891.– № 33. – С. 176–179.
29. По уездным земствам Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии за 1886 год. – Чернигов. – 1886. – № 1–2. – 843 с.
30. Журналы очередного Конотопского уездного земского собрания 24, 25 и 26 сентября 1882 года. – Конотоп, 1883. – 106 с.
31. Балан М. Чернігівська община милосердя // Агапіт. – К. – 2001. – № 13. – С. 69–71.
32. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1887 год / Земский сборник Черниговской губернии 1888. – Чернигов – 1888. – №№ 9–10. – Сентябрь – октябрь. – С. 217.
33. Игуменов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. – К., 1940. – 154 с.
34. Шеболдаев В.В. Санитарные вопросы в народных школах Конотопского земства по санитарным исследованиям народных школ, произведенным земскими врачами. – Чернигов, 1887. – С. 2–76.
35. Материалы о санитарном состоянии в Конотопском уезде за 1881 год / Первый очередной губернский съезд врачей Черниговского земства с 30 мая по 8 июня 1882 года. – Чернигов, – Приложение. С. 3–84.
36. Записка гл. Л.А. Астафьева. О состоянии и улучшении устройства медицинской части в Конотопском уезде // Журналы XX очередного Конотопского уездного земского собрания 27–29 сентября 1884 года. – Конотоп, 1884. – С. 7–22.
37. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – 1900. – № 2244. – 1 августа.
38. Журналы Конотопского XXXVI очередного уездного земского собрания сессии 1900 года. – Конотоп, 1901. – 508 с.
39. Труды съезда врачей и представителей земских учреждений Харьковской губернии по санитарной части. – Харьков, 1904. – С. 97.
40. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Харьков, 1904. – № 1–2. – С. 58.
41. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 ноября – 5 декабря 1914 года. – Сумы, 1915. – С. 5–6.

Никитин В.Г., Терех Н.И. Подвижническая деятельность земских врачей Шеболдаевых – основателей хирургии в Конотопском уезде

На основе исторических источников исследуется жизненный путь братьев Даниила и Василия Шеболдаевых – врачей Конотопского уезда, основателей хирургической дела в уезде.

Ключевые слова: *больница, хирургия, метеорологическая служба, детские ясли, операционная, профилактические осмотры школьников.*

Nikitin V.H., Terekh M.I. Selfless activity of territorial doctors Sheboldaiev – founders of surgery in the Konotop district

On the basis of historical sources, the life path of brothers Daniel and Vasyl Sheboldaev, doctors of Konotop district, founders of surgical business in the district, is being investigated.

Key words: *hospital, surgery, meteorological service, nursery, operating room, preventive examinations of schoolchildren.*

07.02.2019 р.

УДК 94(477)351.776(477.52/.54)«18»

О.М. Мірошниченко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВНИМИ УСТАНОВАМИ ТА РОДИЧАМИ ПОМЕРЛИХ ПРИ ПОХОВАННІ НА ПРАВОСЛАВНИХ КЛАДОВИЩАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX ст.

На основі архівних джерел автор статті розкриває правові відносини, що виникали між державними установами та родичами померлих при похованнях на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст. Наведений перелік державних закладів та правових актів, які регулювали стосунки сторін при похованнях.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, Глухівський повіт, кладовище, духовна консисторія, медична поліція, XIX ст.*

Не знаючи нормативної бази у сфері соціальних відносин того чи іншого суспільства, важко зрозуміти вчинки людей цього суспільства, тим більше, коли об'єктом дослідження через певний проміжок часу стають некрополістичні пам'ятки. Поринувшии у світ архівних справ, зробимо спробу зрозуміти, які стосунки виникали між державними установами та родичами померлих при похованнях на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст.

Найбільший інтерес до теми надмогильних пам'яток Глухівщини припадає на останнє десятиліття. При цьому варто згадати роботи Н.О. Зайцевої [1], Ю.О. Коваленка [2], В.Г. Пуцка [3]. Вивченню та систематизації надгробків на православних та єврейському цвинтарях Глухова присвятили свої праці О.М. Мірошниченко [4] та В.В. Назарова [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Якщо перший ставить за мету фіксацію, здійснення обмірів та описів об'єктів дослідження [15; 16; 17; 18], то В.В. Назарова розглядає пам'ятки як джерело генеалогічної інформації. Але в жодній із перелічених робіт автори не розглядали кладовище як упорядкований соціальний простір, обмежений законами та нормами.

В основу статті лягли архівні справи із фондів Державних архівів Чернігівської та Сумської обл. (далі відповідно – ДАЧО та ДАСО). Метою дослідження став пошук нормативних документів, що регулювали відносини між державними і релігійними установами та родичами померлого під час або після акту поховання. Звичайно, перш за все нас цікавлять справи, пов'язані з кладовищами Глухівського повіту у XIX ст., але такий стан речей був характерним і для інших міст та сіл Чернігівської губернії, які не могли жити за своїми внутрішніми законам. Відповідно до наявної в знайдених документах інформації ми розширили територіальні межі дослідження до кордонів Чернігівської губернії.

В фондах ДАСО зберігаються документи середини XVIII – початку XX ст., які регламентували порядок поховань на православних кладовищах Слобідської України та похідних Полтавської і Харківської губерній. Справи присвячені проблемним ситуаціям, які виникали між священиками приходських церков та родичами померлих. Наприклад, у 1803 р. в слободі Єнаківці Сумського повіту було знайдено тіло селянина Івана Кромаренка [19, с. 3]. Священик відмовився відспівувати померлого, бо не знав причин його смерті. Брат Івана Кромаренка домігся через Сумське духовне правління, щоб над могилою небіжчика провели церковний обряд. Останнє слово в цій справі мав сказати лікар, який оглядав тіло перед похованням. Іван не був самогубцем і помер від паралічу, тому священик не мав права відмовлятися від проведення ритуалу. Як бачимо, вищою інстанцією у цьому випадку виступило Сумське духовне правління та лікарські висновки [19, с. 4–5].

З інших документів ми дізнаємося, що на початку XIX ст. Духовне правління ще керувалося указом Петра I від 28.01.1704 р. про порядок поховання померлих [20, с. 1–19]. В ньому були прописані норми облаштування кладовищ, подано перелік осіб, які не мали права на проведення церковного обряду після смерті. Це стосувалося самогубців та знайдених трупів [21, с. 26–28]. Час від смерті до проведення погребального обряду обмежувався трьома днями [22, с. 1–4].

Аналізуючи документи ДАЧО, можна прийти до висновку, що Чернігівська губернія керувалася аналогічними законами та нормами при здійсненні поховань православних людей. У 1804 р. Чернігівський Генерал-Губернатор видав короткий указ, який забороняв ховати померлих за межами кладовищ [23, с. 5]. В першу чергу це було пов'язано із санітарно-епідеміологічним станом у містах та селах. Про це яскраво ілюструє звіт інспектора Чернігівської лікарняної управи (далі текст подано мовою оригіналу): «По указу Его Императорского Величества, Губернское правление слушали рапорт инспектора Черниговской врачебной управы статского советника Любарского от 15 декабря за № 2344 переданный от Г. Военного Губернатора г. Чернигов и черниговского гражданского губернатора, коим доносит на благораспоряжение что в проезде его через уездные города и селения Черниговской губернии, сего 1853 года для обревизования месть подлежащих медицинскому надзору заметил, что в означенных городах и селениях не везде выполняются правила предписываемые уставом медицинской полиции Т. XIII ст. зак. (1842 год) к тому: 1-е во многих селениях кладбищенские места находятся не на указанном расстоянии от жилых месть, ст. 528 и 534; Приказать всем здешней губернии городским полициями становым приставам и чиновникам заведующей полицейскою частью в заштатных городах и посадах замеченных инспектором черниговской врачебной управы беспорядки сделав замечания строго предписать немедленно распорядиться об устранении всех прописанных выше беспорядков при чем предварить, что если это допущено будет ими на будущее время, то виновные подвергнуты будут строгому по законам взысканию, а обстоятельства в отношении учреждения кладбищ не в установленных по закону местах передать в распоряжение в 7-й стол. О каковом распоряжении известить и инспектора черниговской врачебной управы 1853 года декабря 31 дня» [24, с. 1].

«В Черниговское Губернское Правление
Неженского земского исправника

Рапорт

Во исполнении которого указа Губернского Правления делах я удостоверен по селениям вверенного мне уезда о кладбищных местах и оказалось, что при всех почти селениях особенности где государственные поселения имеются жительства кладбища находиться не в указанном расстоянии от селения под которые кладбища отведены места и существуют такие с давно прошедших годов, на устройство же вновь кладбищных мест расстояние от селения не меньше пол версты как предписано выше подведенным законом, необходимы общественные земли, а как таковых земель при селениях не находится; поселяне же от добровольной дачи своей земли откажутся, то я не имею возможности указать место для устройства новых кладбищ в указанном расстоянии представляя об оном Черниговскому Губернскому Правлению и покорнейше прошу не ставить дать в разрешении предписания, как поступить в отношении указа для кладбищ земли. 1854 г. март 23 дня № 210 » [24, с. 14].

У XIX ст. правові відносини поховальної справи унормовуються уставом Медичної поліції та регулюються на місцях виконавчими органами влади. Кладовища починають розглядатись як територія із санітарно-епідеміологічними проблемами та постійним дефіцитом землі. Про релігійну складову майже не згадується у документах цього періоду.

У 1864 р. Духовна консисторія Чернігівського губернського правління розглядала справу про відкриття нового кладовища в с. Холопкове Глухівського повіту: «Черниговской Духовной Консистории слушали рапорт благочинного Глуховского уезда священника Порфирия Красовского от 10 декабря 1863 г. за № 350, которым доносить, что приходское кладбище Рождества Богородицкой церкви села Холопково Глуховского уезда так заложено телами, что при изрытии ям постоянно нарушают гробы. Определили и его Высокопреосвященство утвердить об отводе для Рождества Богородицкой церкви села Холопково кладбища в Черниговское Губернское правление и просить о семь уведомлении отчет дать знать и благочинному Красовскому. Об избрании нового кладбища для тамошней церкви во всем содействовать» [25, арк. 1 зв.].

Часто родичі покійного потрапляли в неприємні ситуації, коли закон забороняв проводити поховання на закритих кладовищах, але обставини диктували свої правила. Тоді виникала колізія: «ховайте, але ховати не можна». Цікава ситуація сталася у с. Невзорівка Стародубського повіту. Село розділяла річка, на кожному з берегів якої знаходилося своє кладовище. З часом один цвинтар заповнився і був закритий. Селяни перевозили тіла покійників через міст і ховали їх на кладовищі на іншому боці річки. Але під час весняної повені міст затоплювало. Згідно устава Медичної поліції перевозити тіла на човні не дозволялося, тому селяни вирішили ховати померлих на закритому цвинтарі. Губернське правління не змогло вирішити даної проблеми, тому вкотре заборонило ховати на закритому кладовищі і зобов'язало місцеву владу шукати землю під нове кладовище [26, с. 21–30].

Ще одна колізія виникла у 1895 р. в с. Воргол Глухівського повіту. Чернігівська Духовна Консисторія отримала скаргу на поміщика Щечкова, начебто він хоче щось збудувати на закритому кладовищі. Це була тільки верхівка айсберга. Про всю проблему дізнаємося з наступного документа, подано мовою оригіналу.

«При осмотре кладбища в настоящее время найдено, что с двух сторон обнесено рвом, а с двух огорожено плетнем никто им не пользуется и оно находится в полном порядке [27, с. 1]. Кладбище отдано во владение помещика Щечкова, на кладбище этом скот разрывает могилы и ломает кресты; Щечков же предполагает кладбище это обратить на свое какое-то хозяйственное предприятие. Чтобы находящиеся в усадьбе помещика Щечкова старое кладбище было им Щечковым огорожено и чтобы никаких строений на кладбище семь воздвигаться не было» [27, арк. 4 зв.].

«Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Черниговской Духовной Консистории благочинному священнику Андрею Случевскому по указу Его Императорского Величества Черниговская Духовная Консистория слушали рапорт ваш от 8 сего года за № 153 коим доносим, что приставь 1-го стана Глуховского уезда отношением своим от 8-го марта сего года за № 285 на имя священника с. Воргла находящийся в черте крестьянской оседлости на основании закона медицинской полиции должно быть закрыто с воспрещением погребать на нем умерших. По справке оказуется, что в с. Воргол имеется около ста дворов и существует два кладбища; село разделено рекой с постоянною плотиною на две стороны; на стороне прилегающей к закрытому кладбищу находится около 35 дворов; расстояние от этой части села до другого кладбища, к которому прирезана десятина земли, около версты; закрываемое кладбище находится вблизи оседлости на склоне горы. Приказали его преосвященство 7-го сего мая утвердить: так как существование кладбища в черте крестьянской оседлости законом воспрещается ст. 915 т. XIII уст. медицинской полиции, то на основании сего закона находящиеся в с. Воргол второе кладбище за рекою в черте 35 дворов крестьянской оседлости закрыть, с темь что бы оно было огорожено или окопано, всегда содержалось в чистоте и порядке и не было возводимо на оном никаких построек без разрешения епархиального начальства о сим жителям объявить, что если они не пожелают взамен этого отвести другое кладбищенское место на узаконенном от своих жилищ расстоянии для своих нужд, то обязаны хоронить своих покойников на имеющемся в с. Воргол кладбище; о каковом распоряжении уведомить Черниговское Губернское Правление; о чем к исполнению послать вам указ мая 20 дня 1895 года.

Член консистории протоирей Павел Флеров.
Секретарь Никитин
Столоначальник Левченко» [27, арк. 5 зв.].

У Ворголі не могли знайти потрібної землі для нового кладовища, тому пояснювали випадки підхоронення на закритому цвинтарі тим, що кладовище столітнє, весною та восени неможливо переносити мерців через річку та й відстань була далекою [27, арк. 6 зв.].

Інший документ, навпаки, говорить про дії сільського самоврядування по відведенню землі під нове кладовище.

«ВПИ Черниговская Духовная Консистория
Стол 2
Октября 26 дня 1894 года
№ 12349
г. Чернигов
В Черниговское губернское правление

В следствии отношения от 30-го сентября сего года № 2911 возвращая препровождённую при оном переписку из какой усматривается, что в селе Андрейковичах Стародубского уезда приходское кладбище представляет полную невозможность к погребению умерших, по неимению на нем свободного места, вследствие чего является нужда в отводе нового места для кладбища и на основании 915 и 916 ст. Т. III устава медицинской полиции, Черниговская Духовная Консистория имеет честь покорнейше просить Губернское правление сделать распоряжение о безотлагательном отводе нового кладбища в названом селе, с темь чтобы на старом кладбище погребение умерших навсегда было воспрещено и чтобы оно было огорожено или окопано ровом, также содержалось в постоянной чистоте и не было возможно возводить на нем никаких частных построек и о последствиях своего распоряжения по сему предмету Консисторию уведомить» [28, арк. 5–6]. «При чем представить описание того участка с указанием пространства оного, расстояния от селения, т.е. крайнего жилого дома и не подтопляется ли оный водою» [28, арк. 7 зв.]. «Чтобы они избрали для кладбища другое место которое находилось бы на расстоянии не ближе полуверсты от крайнего жилого двора и было бы расположено на возвышенной почве не потопляемой весенней водой вдали от реки и источников и ограждение устроить на семь кладбище» [28, арк. 25 зв.].

Спочатку жителі с. Андрейковичі вирішили зібрати кошти і придбати сусідні ділянки землі, що межують із закритим кладовищем, але їх власники запросили високу ціну – по 30–50 коп. за квадратний сажень [28, арк. 31 зв.]. Проблему вирішив селянин Федір Опонасенок, який уступив частину своєї землі, що прилягала до старого кладовища. Ділянка відповідала санітарним вимогам, тому була прирізана, освячена, обкопана ровом та обсаджена деревами [28, арк. 52 зв.].

Отже, збільшення чисельності сільського та міського населення у другій половині XIX ст. спричинило ряд проблем, пов'язаних з улаштуванням кладовищ і похованням на них небіжчиків. Старовинні цвинтарі вже були заповнені, а для улаштування нових часто не вистачало вільних земель. Постійні прецеденти з нищенням старих могил, підтопленням талими водами та спробами забудувати територію закритих кладовищ спонукали Чернігівське губернське керівництво до активних дій. Основними стовпами, на яких трималися відносини між родичами покійника та державними установами, були релігія, земля та санітарні норми. Регулювали їх Устав медичної поліції та розпорядження Чернігівської духовної Консисторії; за виконанням законів на місцях слідкувала поліція. Порядок розв'язання конфліктів бажав залишатись кращим, але влада все ж таки слідкувала за виділенням земельних ділянок під поховання на кладовищах та дотриманням санітарних норм для запобігання виникнення на їх територіях епідемій.

ПОСИЛАННЯ

1. Зайцева Н.О. Глухівські надгробки // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6. – К. – Глухів: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2013. – С. 53–55.
2. Коваленко Ю.О. Історія, закарбована в надгробках // Соборний майдан. – 2009. – № 3(33). – С. 1.
3. Пуцко В.Г. Глухівські кам'яні хрести// Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. – Суми: Видавничий дім «Елладa», 2007. – С. 100–101.
4. Мірошниченко О.М. У кожного свій хрест // Соборний майдан. – 2011. – № 5(47). – С. 3.
5. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Бахмацкий // Соборний майдан. – 2014. – № 5 (65). – С. 3.
6. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Смаковский // Соборний майдан. – 2014. – № 6 (66). – С. 7–8.
7. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Шигорин. Шемшуковы // Соборний майдан. – 2015. – № 3 (69). – С. 2–4.
8. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Писаревич. Самоквасовы // Соборний майдан. – 2016. – № 1 (73). – С. 6–7.
9. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Голубовы. Голубов // Соборний майдан. – 2016. – № 3 (75). – С. 4–5.
10. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Колонирус. Зайковские // Соборний майдан. – 2016. – № 4 (76). – С. 4–5.
11. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Кузнецов // Соборний майдан. – 2016. – № 5 (77). – С. 3.
12. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Рыбальские-Бутевич // Соборний майдан. – 2017. – № 5 (83). – С. 6.
13. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Русаков // Соборний майдан. – 2018. – № 5 (89). – С. 3.
14. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Айзенштат // Соборний майдан. – 2018. – № 6 (90). – С. 3.
15. Мірошниченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – початку XX ст. Вознесенське кладовище // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 24(27). – Ніжин – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 109–115.
16. Мірошниченко О.М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – початку XX ст. на Вознесенському кладовищі // Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 10. – Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 86–89.
17. Мірошниченко О.М. Хресторобство на Глухівщині у XIX – на початку XX ст. // Конотопські читання. Випуск VIII. – Ніжин: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 174–176.
18. Мірошниченко О.М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова // Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 11. – Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2018. – С. 256–263.
19. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 749, оп. 1, спр. 84, 5 арк.
20. ДАСО, ф. 960, оп. 2 ч. 2, спр. 2673, 19 арк.
21. ДАСО, ф. 960, оп. 2 ч. 1, спр. 1521, 3 арк.
22. ДАСО, ф. 960, оп.2 ч.3, спр. 3585, 4 арк.
23. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 13, спр. 45, 1 арк.
24. ДАЧО, ф. 127, оп. 17, спр. 4944, 25 арк.
25. ДАЧО, ф. 127, оп. 4, спр. 721, 4 арк.
26. ДАЧО, ф. 127, оп. 4, спр. 1204, 80 арк.
27. ДАЧО, ф. 127, оп. 19, спр. 1270, 6 арк.
28. ДАЧО, ф. 127, оп. 23, спр. 482, 52 арк.

Мирошниченко А.Н. Правовое регулирование отношений между государственными учреждениями и родственниками умерших при захоронении на православных кладбищах Черниговской губернии в XIX в.

На основе архивных источников автор статьи раскрывает правовые взаимоотношений между государственными учреждени-

ями и родственниками покойника при захоронении на православных кладбищах Черниговской губернии в XIX в. Подаётся перечень государственных учреждений и правовых актов, регулирующих отношения сторон при захоронениях.

Ключевые слова: *Черниговская губерния, Глуховский уезд, кладбище, духовная консистория, медицинская полиция, XIX в.*

Miroshnychenko O.M. The legal regulation of the relations between public institutions and relatives of deceased on orthodox christians cemeteries of the Chernihiv province in the 19th century

On the basis of archival sources, the author of article opens the legal relationship between public institutions and relatives of deceased in the territory of the Chernihiv province in the 19th century. The main problems arising at orthodox cemeteries are highlighted. The list of the state institutions and legal acts which regulate the burial process is given.

Key words: *Chernihiv province, Hlukhiv county, cemetery, spiritual consistory, medical police, 19th century.*

22.02.2019 р.

УДК: 94(477):908

А.А. Кулик

ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ ОДНОГО З ЄВРЕЙСЬКИХ МОЛИТОВНИХ БУДИНКІВ У МІСТЕЧКУ ЛУКАШІВКА ЛИПОВЕЦЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті автором вперше була здійснена спроба торкнутися раніше не вивченої тематики історії релігійного життя єврейського населення містечка Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії. Опубліковані архівні матеріали з історії заснування другого за рахунком єврейського молитовного будинку у цьому населеному пункті.

Ключові слова: *єврейське містечко, релігія, Лукашівка, молитовний будинок, кресленик, Мендель Гринберг.*

Містечко Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії (нині – село Лукашівка Монастирищенського району Черкаської області) у XIX – на початку XX ст. було відоме тим, що в ньому існувала єврейська національна громада, яка складала приблизно 1/3 частину від всього населення містечка.

Так, у праці Л.І. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» за 1864 рік зазначається наступне: «Лукашевка, местечко при соединении ручья Юшки с другим безыменным, образующими двумя прудами пространный полуостров, на коем и расположено местечко. Жителей обоего пола: православных 1661, римских католиков 5, евреев 812; земли 3522 десятины; в 50-ти верстах от уездного города. В местечке есть замковище длиною в 50, а шириною в 30 саженей. На нем стоит кирпичный одноярусный дом. До 1768 года замок обнесен был палисадом, который разорен поднявшимися жителями, в эпоху, известную под именем колиивщины. До 1854 года местечко принадлежало княгине Марцелине Чарторийской, постоянно живущей за границею, а в этом году <між 1855 і 1861 рр.> куплено Гонораторою Карловною Даховскою.

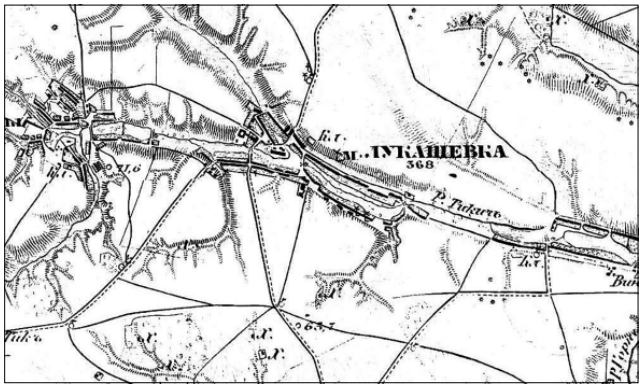

Рис. 1. Містечко Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії на трьохверсній мапі Російської імперії 1868 року

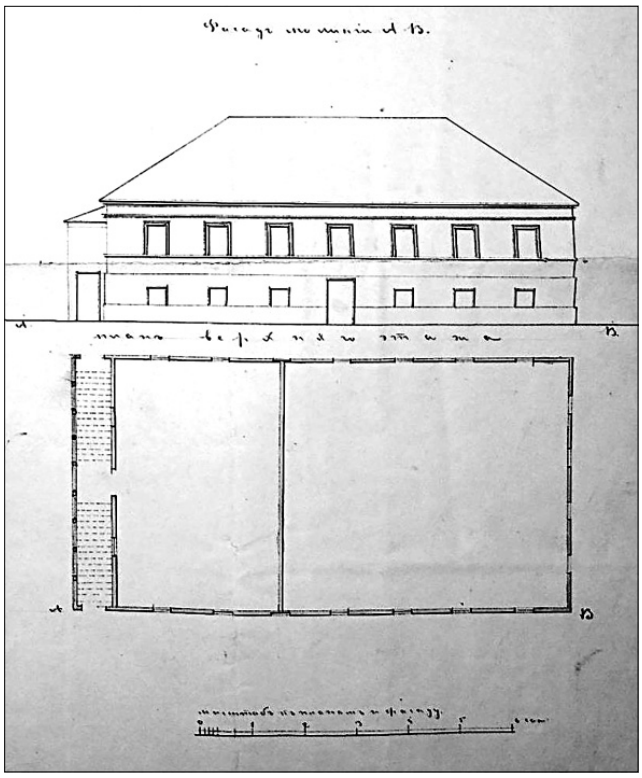

Рис. 2. Кресленик єврейського молитовного будинку (фрагмент). Фасад по лінії АВ і план верхнього поверху [4, арк. 38]

Приходская церковь Богородичная, деревянная, 5-го класса; земли имеет указную пропорцию; построена 1740 года [1, с. 529].

В начале прошлого века <Лукашевка> принадлежала Ворцелям, в 1740 году – Леонарду Ворцелю, коронному кухмистру; с 1815 – графу Дульскому; около 1820 года Лукашевка с несколькими селами поступила к князю Михаилу Радзивиллу, как приданое его жены; а в 1848 – к его дочери Марцелине Чарторийской, по смерти в 1847 году князя Михаила Радзивилла. Есть доказательства, что в XVII столетии была и другая церковь во имя Преображения Господня. По преданию она стояла на том месте, где ныне еврейская каменная синагога» [1, с. 755].

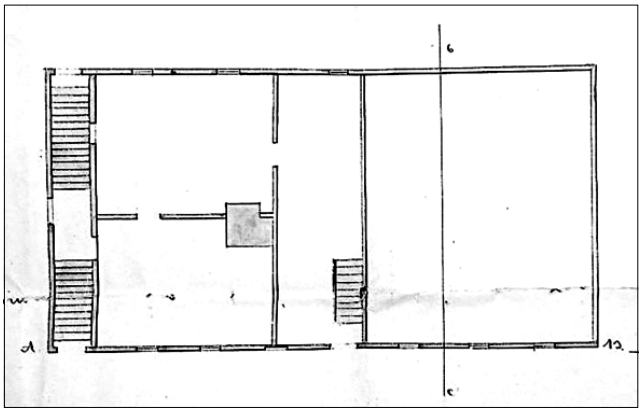

Рис. 3. Кресленик єврейського молитовного будинку (фрагмент). План на півповерху [4, арк. 38]

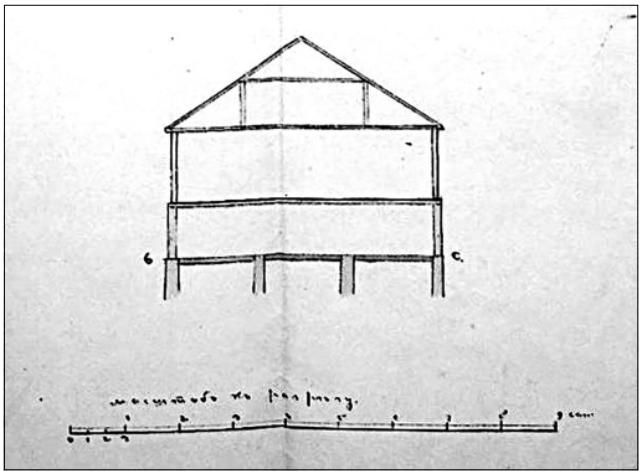

Рис. 4. Кресленик єврейського молитовного будинку (фрагмент). Розріз по лінії bc [4, арк. 38]

«Списки населенных мест Киевской губернии» за 1896 і 1900 роки повідомляють, що на рубежі XIX–XX ст. в містечку існувало вже 3 єврейських молитовних будинки [2, с. 159; 3, с. 942].

Під час роботи з документами Державного архіву Київської області нам пощастило натрапити на відомості щодо заснування одного з них. Так у справі «О молитвенном доме в м. Лукашевке в здании, подаренном Менделем Гринбергом за 1879 год» зазначається наступне:

«Просят Киевской губернии Липовецкого уезда Лукашевское еврейское общество о ниже следующем.

1

Дома, состоящие в м. Лукашевке, принадлежащие нам просителям, во время пожара произошедшего в местечке Лукашевке в 1858 году, истреблены были до основания. Владелица же м. Лукашевки помещица Даховская воспретила нам погорельцам на старые места произвести постройку домов, указала нам места за рекою, на которые вынуждены были выстроить по возможности домов, в количестве до ста.

2

Со времени постройки тех домов, общество сие крайне нуждалось в молитвенном доме, и по необходимости должны были ходить для богомолия в молитвенную школу

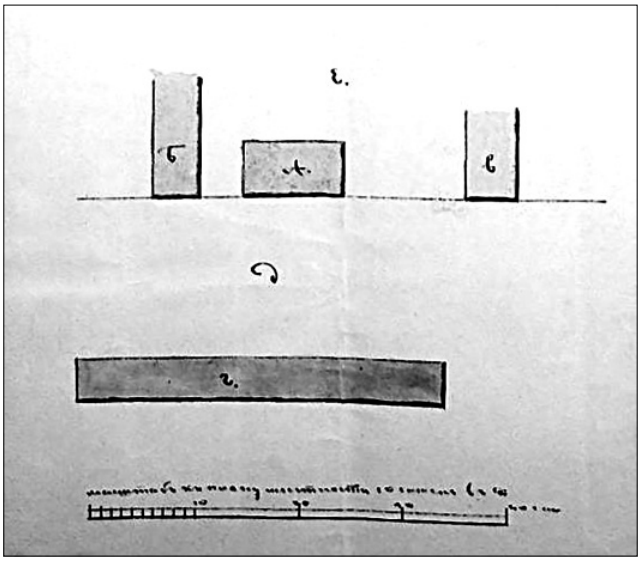

Рис. 5. План місцевості (фрагмент кресленика). Літерами позначено: «а) дом пожертвованный обществу под молитвенный дом бесгамедриш животовским мещанином Менделем Гринбергом; б) дом еврея Мошка Тульчинского; в) дом еврея Менделя Гринберга; г) экономическая лавка; д) улица; е) выгон» [4, арк. 38]

за рекой, на старом месте к находящейся, что часто встречалось нам крайнее затруднение во время ненастий погоды, выполнять во всех отношениях религиозных обрядов, потому что, по обыкновению, еврейские праздники бывают в осени и весною, а при распутанице нет возможности не токмо переходить, а даже переехать через плотину между старым и новым местечками проведенной.

3

Житель местечка Лукашевки таращанский мещанин еврей Мендель Гринберг пожертвовал в пользу Общества дом, приобретенный им по купчей крепости 12 февраля 1867 года выданной, для помещения в нем богослужения по обряду.

4

Общество сие имея в виду, что по смыслу 1062 ст. XI тома часть 1 изд. 1857 года, пожертванный евреем Менделем Гринбергом дом для молитвенной школы (Бес-Гамедриш <дом учения>) состоит в отдаленности от местной Лукашевской церкви расстоянием до 200 саженей, и на соответственном законном месте, и как Общество не имеет в настоящее время источника и средств к возведению такового же нового дома, к плану и фасаду согласно устава строительного, кроме из добровольных приношений сбора и кружке при молитвенном доме, сходно 1068 ст. того же закона. А по тому всеподданнейше просим:

Дабы повелено было на основании приведенных данных и законоположения собрать предварительные сведения о положении дома пожертвованном евреем Гринбергом под помещение молитвенной школы (Бес-Гамедриш) и затем, согласно 1062 ст. XI тома ч. 1-й изд. 1857 года, представить на благоусмотрение Киевского губернского управления и просить разрешения о

дозволении нам просителям учредить в пожертвованном Гринбергом доме временную молитвенную школу, впредь до собрания Обществом добровольных приношений на устройство новой школы по плану и фасаду 1869 года сентября 10 дня. К поданию надлежит в Липовецкое уездное полицейское управление, сие прошение сочинял и переписал со слов просителей – Липовецкий 2-й гильдии купец Ицко Абилевский.

По-еврейски рукоположили сие прошение <…> подать купцу Ицку Абилевскому <…>» [4, арк. 5, 5 зв., 6].

«Общественный приговор. 1874 года октября 1-го дня, мы нижеподписавшиеся жители м. Лукашевки мещане евреи и купцы в составе 2/3 наличных домохозяев имели между собою разсуждение об избрании нами поверенного от нашего Общества для ходатайства у Правительства о разрешении открыть молитвенную школу в м. Лукашевке в пожертвованном доме евреем нашего местечка Менделем Гринбергом.

Приговорили: избрать поверенного для хождения по сему делу жителя нашего местечка домохозяина Липовецкого купца Ицка Янкелевича Абилевского, которому и отдать оделанный уездным землемером план и фасад означенного дома Гринберга, и поручить ему Абилевскому ходатайствовать об открытии молитвенной школы в пожертвованном доме Гринберга, так как у нас более 80 домохозяев, и кроме того наше местечко Лукашевка разделено на две части чрез плотину реки, а молитвенная школа у нас имеется только на одной половине называемого старым местечком и за рекой, и во время распутия весной и осенью мы лишены возможности доступа к школе на другую сторону, чрез плотину реки.

В чем и подписуем мещане евреи домохозяева м. Лукашевки: <…>» [4, арк. 30, 30 зв.].

В архівній справі також наявний план дерев'яного півтораповерхового, покритого черепицею, єврейського молитовного будинку. Кресленик було складено 12 квітня 1872 року Липовецьким повітовим землеміром.

Пошук метричних книг єврейських молитовних будинків містечка Лукашівка в державних архівах України виявився безуспішним. Напевно вони були назавжди утрачені у роки Другої світової війни, як і безліч інших архівних джерел з генеалогії єврейського населення України.

Таким чином, матеріали з архівної справи «О молитвенном доме в м. Лукашевке в здании, подаренном Менделем Гринбергом за 1879 год» дають нам не тільки уявлення про зовнішній і внутрішній вигляд однієї з єврейських культових споруд містечка, але і знайомлять нас з маловідомими сторінками історії села Лукашівка, що на Черкащині.

ПОСИЛАННЯ

1. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

2. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1896. – 386 с.

3. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1900. – 1976 с.

4. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 295, спр. 75714. Дело о молитвенном доме в м. Лукашевке в здании, подаренном Менделем Гринбергом за 1874 год.

Кулик А.А. История основания одного из еврейских молитвенных домов в местечке Лукашовка Липовецкого уезда Киевской губернии

В статье автором впервые была предпринята попытка затронуть ранее не изучаемую тематику истории религиозной жизни еврейского населения местечка Лукашевка Липовецкого уезда Киевской губернии. Опубликованы архивные материалы по истории основания второго по счету еврейского молитвенного дома в этом населенням пункте.

Ключевые слова: *еврейское местечко, религия, Лукашевка, молитвенный дом, чертеж, Мендель Гринберг.*

Kulyk A.A. The history of the foundation of one of the Jewish prayer houses in the town of Lukashevka, Lipovetsk district, Kyiv province

In the article, the author for the first time attempted to touch upon the previously unexplored subject of the history of the religious life of the Jewish population of the town of Lukashevka, Lypovetsk district, Kyiv province. Archival materials on the history of the founding of the second Jewish prayer house in this settlement have been published.

Key words: *Jewish town, religion, Lukashevka, prayer house, drawing, Mendel Hrinberh.*

04.02.2019 р.

УДК 94(477.51)–051«Милорадович»

О.О. Коваленко

Г.О. МИЛОРАДОВИЧ І ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА

У статті схарактеризовано зв'язки Г.О. Милорадовича з діячами українського національного руху і, зокрема, з членами Чернігівської громади кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Ключові слова: *Г.О. Милорадович, український національний рух, Чернігівська громада.*

Заможний поміщик, відомий громадський діяч та історик граф Г.О. Милорадович (1839–1905) здебільшого сприймався сучасниками і нащадками як типовий представник консервативного напряму у суспільно-політичному та науковому житті другої половини XIX – початку XX ст. Але уважний аналіз епістолярних джерел, нещодавно введених до наукового обігу, дозволяє з'ясувати еволюцію світогляду Г. Милорадовича і внести відповідні корективи у його життєпис.

Влітку 1857 р. Г. Милорадович закінчив елітний Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі, покликаний «доставлять сыновьям заслуженных родителей, предназначаемым к офицерской службе, преимущественно в войсках гвардии, как общее и военное образование, так и соответствующее их предназначению воспитание» [1, с. 203]. 6 червня 1857 р. Г. Милорадовичу було надано чин корнета і призначено до Кавалергардського Її Імператорської

Величності полку, де він завідував школою грамотності, полковою бібліотекою, кімнатою для чергових та виконував обов'язки полкового квартирмейстера. 17 червня 1859 р. Г. Милорадович одержав чин поручика, 17 квітня 1862 р. – штабс-ротмістра [2, с. 524].

Формування світогляду Г. Милорадовича відбувалося за умов лібералізації політичного режиму у перші роки царювання Олександра ІІ, що породило очікування докорінних змін у всіх сферах суспільного життя. Захоплений реформаторською діяльністю імператора, щиро намагаючись долучитися до великої справи визволення селян від кріпацтва, Г. Милорадович тимчасово залишив військову службу і протягом 1862–1865 рр., з невеликою перервою, виконував обов'язки мирового посередника в одній із дільниць Городнянського повіту Чернігівської губернії. Як зазначив сучасник, діяльність Г. Милорадовича «в этой хлопотливой и весьма ответственной и важной в то время должности выразилась в составлении всех уставных грамот участка, а также и в составлении многих выкупных договоров» [3, с. 524]. Енергійні заходи Г. Милорадовича як мирового посередника у квітні 1863 р. були вшановані відзнакою за «введение в действие Высочайше утверждённого 19-го февраля 1861 года Положения о крестьянах» [4, арк. 92 зв.].

Водночас є достатньо підстав вважати, що молодий Г. Милорадович перебував під відчутним впливом українського національного руху, речники якого саме тоді, на думку А. Каппелера, здійснили спробу перейти від стадії / фази наукового вивчення (за періодизацією М. Гроха) або збирання спадщини (за періодизацією П. Магочія) до стадії / фази національної агітації (за М. Грохом) або поширення національної свідомості серед населення (за П. Магочієм) [5, с. 105–106; 6, с. 133; 7, с. 101].

За цих обставин наприкінці 50 х– на початку 60-х рр. XIX ст. сформувалася мережа так званих громад – достатньо аморфних в організаційному відношенні напівлегальних осередків, які об'єднували представників національно свідомої інтелігенції. Чи не перша з них, як це не парадоксально, виникла, на думку М. Антоновича, в Петербурзі у другій половині 1858 р. [8, с. 35–38]. Зрештою це й не дивно, адже, як свого часу зауважив М. Грушевський, саме Петербург став «центром украинского движения конца 50-х и начала 60-х годов» [9, с. 318]. Дослідники фіксують наявність зв'язку між Кирило-Мефодіївським братством і Петербурзькою громадою, оскільки серед фундаторів останньої були В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров [10, с. 38].

Відомо, який значний вплив на становлення національної ідентичності сучасників справляли творчість і сама постать Т. Шевченка [11, с. 1–2]. Вочевидь не становив винятку і Г. Милорадович, який познайомився з Т. Шевченком у Петербурзі у квітні 1858 р. Згадку про це містить лист Г. Милорадовича до редактора неофіційної частини газети «Черниговские губернские ведомости» письменника та етнографа О. Шишацького-Ілліча: «Шевченко, поэт Украйны, автор «Гайдамак» приехал в Петербург и остановился у Лазаревского, родного брата нашего сотрудника. Я виделся с Шевченко у графа Ф. Толстого, президента Академии Художеств, на литературных и художеских вечерах графа Толстого, которые бывают каждое воскресение. Шевченко постарел, но все еще в нем видна эта мысль блестящая, и так сильно выглядывающая из умного его подлобия. Вероятно, он посвятит себя опять литературной деятельносити, воспроизведшей его «Псалмы», его «Наймычку», его «Чигирын» и т.д. Кроме этого, он будет заниматься, кажется, гравированием на стали» [12, арк. 1 зв. – 2 зв.; 13, с. 107]. Т. Шевченко прибув після заслання до Петербурга 27 березня 1858 р. і деякий час жив у помешканні М. Лазаревського. З молодшим братом останнього, Олександром, згодом відомим істориком, Г. Милорадович був у дружніх стосунках. Очевидно, саме за посередництвом О. Лазаревського, Г. Милорадович потрапив на зібрання літераторів і митців, які влаштовував відомий скульптор Ф. Толстой, та ознайомився з ненадрукованим на той час твором Т. Шевченка «Чигирине, Чигирине». Промовисту характеристику мистецьким вечорам Ф. Толстого дав у своїх мемуарах діловод Академії мистецтв О. Благовещенський: «Квартира графа Толстого … была тогда местом собраний ученых, литераторов и художников. В назначенные дни недели в ней собиралось все, что было в Петербурге хорошего, образованного, отличавшегося своими дарованиями» [14, с. 901]. Лист Г. Милорадовича, хоча і містить деякі фактичні неточності (так, Ф. Толстой був не президентом, а віце-президентом Академії мистецтв), розширює відомості не лише про його автора, а й про Т. Шевченка. Лист, на жаль, не датований, але В. Дудко, дійшов висновку, що його було написано у проміжок часу між 7 і 11 квітня 1858 р. [15, с. 109].

В. Дудко встановив також, що Г. Милорадович і надалі підтримував зв'язок із Т. Шевченком. Дослідник, зокрема, звернув увагу на відбиток офорта Т. Шевченка «Дві дівчини», на якому збереглася нотатка, звернена до митця: «Марта 31. 1859. 1½ [часа] попол[удни]. Был у Вас и жалею, что не застал дома. Милорадович». Зіставивши почерк автора цієї записки з автографами Г. Милорадовича, В. Дудко засвідчив, що усі ці епістолярні тексти написала одна особа – Г. Милорадович. «Таким чином, – підсумував В. Дудко, – записка є підставою переконливо твердити, що її автор зустрічався із Шевченком не лише навесні 1858 р., а й згодом бував у його помешканні» [16, с. 792–793].

Г. Милорадович повсякчас цікавився творчістю Т. Шевченка. Заслуговує на увагу рецензія Г. Милорадовича на альманах «Хата», вміщена у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» у липні 1860 р. Г. Милорадович загалом прихильно висловився про творчість Т. Шевченка і повністю навів його поезії «Доля» і «Пісня». Водночас, полемізуючи з упорядником «Хати» і автором передмови до неї П. Кулішем, він охаракте-

ризував Т. Шевченка виключно як «народного поета». Звертаючи увагу на те, що П. Куліш ставить Кобзаря на один щабель із У. Шекспіром, В. Скоттом, Ф. Шіллером та А. Міцкевичем, Г. Милорадович зауважив: «Это мнение издателя совершенно пристрастно». Далі, згадуючи твори Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка», «Гайдамаки», він зазначив, що «все это вещи, которые делают честь малороссийской литературе, но нельзя ставить их в параллель произведениям величайших гениев европейской или всемирной литературы» [17].

Інтерес до творчості Т. Шевченка Г. Милорадович зберігав упродовж усього свого життя. Так, він першим звернув увагу на участь Т. Шевченка в ілюструванні книги М. Полевого «История князя италийского графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск», друге видання якої побачило світ у 1858 р. [18, арк. 1–2 зв.; 19, с. 235–237]. Про зацікавлення Г. Милорадовича постаттю Кобзаря засвідчує і його лист до О. Лазаревського, написаний у січні 1897 р.: «Есть ли у вас издание 1890 (Женева) творений Шевченка, запрещенных в России. Это перепечатка, запрещенная в России из издания Прага, 1876, 2 тома. Там есть поэма «Мария», которую я никогда не читал. Если у вас нет ее, напишите мне, я вам ее привезу» [20, арк. 1–1 зв.; 21, с. 109].

Вочевидь у Петербурзі, наприкінці 50-х рр. XIX ст., відбулося знайомство Г. Милорадовича ще з одним лідером українофілів П. Кулішем. У своїй рецензії на альманах «Хата» Г. Милорадович продемонстрував знання творчості та обізнаність щодо видавничої діяльності П. Куліша, згадавши «Записки о Южной Руси», «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Повісті» Г. Квітки-Основ'яненка, і наголосив, що цей альманах, «при некоторых недостатках, богатая находка в малороссийской литературе» [22, с. 213–216]. Як відомо, наприкінці травня 1860 р. П. Куліш завітав до Чернігова. Сучасники засвідчили, що спілкування з ним справило велике враження і викликало справжнє патріотичне піднесення у містян, які вболівали за долю української культури [23, с. 40–42]. Згодом, під враженням спілкування з місцевими громадськими діячами, П. Куліш зазначив: «В Чернигове люди живут так хорошо, как только можно желать от небольшого провинциального городка. Работают как-то весело – точно жнецы на собственном лану» [24, с. 385]. Під час перебування у Чернігові П. Куліш зустрівся з Г. Милорадовичем, який проводив відпустку на батьківщині. Набагато пізніше, вже після смерті П. Куліша, у жовтні 1901 р. Г. Милорадович у листі до його удови Г. Барвінок зауважив: «В 1860 г. Пантелеймон Александрович был у меня в Чернигове…, и это для меня приятное воспоминание. Я читал, что в Лондоне Библейское общество издает перевод Библии, написанный на украинском языке Вашим покойным мужем, и я жду с нетерпением выхода его в свет. Почти все сочинения П[антелеймона] А[лександровича] мне известны» [25, арк. 1–1 зв.].

У грудні 1861 р. Г. Милорадович одержав тривалу відпустку і виїхав з Петербурга до Чернігова. У квітні наступного 1862 р. йому було дозволено обійняти посаду мирового посередника, а в червні затверджено на ній [26, с. 524]. У Чернігові натоді буяло громадське життя, осередком якого була тамтешня українська громада (П. Куліш якось назвав її «куренем», а чернігівський губернатор С. Голіцин – «кружком свитников»). Як зауважують дослідники, вона виникла ще наприкінці 1858 р. або на початку 1859 р., коли до Чернігова переїхали спочатку лікар за фахом та українознавець за покликанням С. Ніс, а згодом – педагог та письменник Л. Глібов [27, с. 33–34]. Саме С. Ніс став фактичним очільником і, за влучним висловом Є. Нахліка, «душею» Чернігівської громади, в якій панували «атмосфера відродження української культурної ідентичності, а заодно й народних забав, настрій безтурботних веселощів» [28, с. 38, 45]. Б. Шевелів у рукопису студії «Чернігівська українська громада 1860-х рр. за неопублікованими паперами І. Андрущенка та С. Носа» (1931 р.) здійснив спробу відтворити її персональний склад у кількості близько 30 осіб, серед яких були добрі знайомі Г. Милорадовича [29, арк. 29]. Чернігівські українофіли збирали й оприлюднювали історичні та фольклорно-етнографічні матеріали, поширювали серед населення популярні книжки-метелики, опікувалися недільними школами [30, с. 7–8, 57–59; 31, с. 80–90; 32, с. 432–434]. Чернігівська громада спромоглася організувати аматорський театральний колектив, відомий під назвою «Товариство, кохаюче рідну мову» або «шановців своєї народності». У його репертуарі були п'єси І. Котляревського та Л. Глібова, «живі картини» з народного життя, хорові композиції, читання, які користувалися великою популярністю серед місцевої громадськості [33, с. 204–211]. Громадівці були безпосередньо причетні до заснування часопису «Черниговский листок», видавцем і редактором якого став Л. Глібов. Як відомо, «Черниговский листок» на деякий час навіть пережив горезвісний Валуєвський циркуляр і після закриття журналу «Основа», з листопада 1862 р. до серпня 1863 р., був єдиним україномовним періодичним виданням у межах Російської імперії [34; 35; 36].

Культурно-просвітницька діяльність Чернігівської громади була значною мірою суголосна уподобанням Г. Милорадовича, який наполегливо студіював історію та генеалогію власного роду і споріднених фамілій, з яких вийшло чимало відомих військово-політичних діячів доби Гетьманщини [37; 38]. Улюбленим історичним героєм молодого дослідника став його далекий предок по жіночій лінії – чернігівський полковник і наказний гетьман П. Полуботок [39; 40; 41; 42; 43]. Саме як «потомка П. Полуботка», «юного свободного казака, сына Украины, колысь свободной», сприймали Г. Милорадовича в його безпосередньому оточенні [44, с. 28, 34, 56, 61].

Водночас Г. Милорадович цікавився народним мистецтвом і фольклором [45, с. 164–169]. Він схвально відгук-

Рис. 1. Г. Милорадович. 1860 р.

нувся на появу книги О. Шишацького-Ілліча «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» (Чернігів, 1857) і запропонував доповнити його прислів'ями, свого часу оприлюдненими М. Максимовичем [46; 47, с. 17]. Цікаві відомості про побут і звичаї місцевої людності наведено в одній із ранніх студій Г. Милорадовича про містечко Боровичі, яку він, до речі, підписав українським криптонімом «Грыцько М.» [48]. Відзначимо, що саме з Боровичів походила годувальниця Г. Милорадовича селянка П. Стретенок, вдячну пам'ять про яку він зберігав упродовж усього життя [49, с. 12 без пагінації].

Як зауважив С. Єкельчик, у конкретно-історичних умовах, що склалися на теренах Наддніпрянської України у середині XIX ст., «простір національних і опозиційних жестів обмежувався власним домом патріота або патріотки, його чи її одягом, стравами, напоями, зачісками, вусами» – йшлося, власне, про демонстрацію національної ідентичності [50, с. 20]. У цьому контексті значний інтерес становлять датовані 1860–1865 рр. листи відомої громадської діячки Є. Милорадович (у дівоцтві Скоропадської) до Г. Милорадовича. У них постійно звучить цей нативістський мотив: «я вышила тебе рубаху ..., вымережовала её золотом и шёлком»; «портрет мой я сделала в украинской рубахе»; «вышлю мой портрет, фотографию, он очень хорош, я в малороссийской рубахе, без корсета, в споднице, без кринолинов, и на голове очипок вроде ситечка, портрет тебе понравится»; «приготовлю я для тебя и вишневки»; «приятно мне видеть тебя в нашем украинском козацьком наряде»; «вероятно, ты уже получил ... вышитую рубаху, узор составлен мною, и, исключая букетов, я вышила остальное сама» [51, с. 34, 43, 54, 55, 68].

З легкої руки С. Носа, який зазвичай ходив у народному одязі – вишиванці, шароварах, свитці, з виголеною у кружальце головою, з великими запорозькими вусами, ця мода набула значного поширення серед чернігівської молоді [52, с. 373]. Це викликало занепокоєння у можновладців, оскільки, на думку Є. Нахліка, перевдягання у народне вбрання стало наочним викликом імперській уніфікаційній системі [53, с. 39]. У цьому зв'язку особливий інтерес становить виконаний у 1860 р. фотопортрет Г. Милорадовича, на якому він зображений у народному одязі (Рис. 1).

Напевне, саме українофільські симпатії зумовили співробітництво Г. Милорадовича з видавцем і редактором «Черниговского листка» Л. Глібовим. Втім, історія їхніх взаємин сягає кінця 50-х рр., коли Г. Милорадович разом із О. Лазаревським намагалися видати у Петербурзі книгу байок Л. Глібова. «Нашедши удобными для себя предложенные ими условия, – писав Л. Глібов у січні 1858 р., – я тогда же послал им свое согласие на право издания моих переводов, приложив и несколько баек новых. Байки, которые издаются теперь в Петербурге, составят 1-й выпуск; в другой войдут те, которые пишутся мною теперь» [54, с. 343]. Однак з нез'ясованих наразі причин, реалізувати цей видавничий проект не поталанило [55, с. 347–348, 458]. Вочевидь, Л. Глібов бував на обідах, які на честь місцевих літераторів давав у Чернігові Г. Милорадович [56, с. 24].

Як відомо, «Черниговский листок» виходив досить нерегулярно, зі значними перервами – передусім через брак коштів і постійних дописувачів. «Видавнича діяльність не тільки не давала ніякої користі самому редакторові, – зауважив Б. Шевелів, – але й не окупала вартості паперу та друкарських витрат» [57, с. 448]. Листи С. Носа до О. Конiського свідчать, що чернігівські громадівці прагнули зарадити справі й повсякчас шукали вихід із цієї складної ситуації. 13 березня 1862 р. С. Ніс, зокрема, писав: «Явився и помагач один Листкові Черніговському и грошима, и трудами, пан Лазаревський, дак Глібов не хоче» [58, с. 121]. Дійшло до того, що Л. Глібов збирався з 1863 р. припинити видання часопису [59, с. 449–450]. З огляду на це Г. Милорадович, правдоподібно, планував навіть перебрати на себе його редагування. «Что же ты поделываешь в Чернигове, взял ли редакцию на себя «Черниговского листка», – цікавилась Є. Милорадович. – Умоляю тебя, дай ему исключительно местный характер, тогда только журнал этот будет иметь интерес, да кроме того, не цурайся рідної мови, коли не сам, то дай другим писать. Как скоро ты вступил в права редактора, я пришлю тебе несколько статей» [60, с. 86 – 87].

Втім, Є. Милорадович видала бажане за дійсне, адже після тривалих вагань Л. Глібов у травні 1863 р. вирішив продовжити видання часопису: «… В последнее время поступило значительное число заявлений о высылке «Черниговского листка», и, вместе с тем, нам удалось пригласить к постоянному, по изданию и редакции газеты, сотрудничеству нескольких лиц, участие которых, надеемся, обеспечит успех нашего предприятия» [61, с. 450]. Цю новину повідомив О. Конiському С. Ніс: «Щонедільник иде уже по новому – з помішниками: Скибинським, Дорошенком, Лазаревським, – хотять, щоб по путтю» [62, с. 123–124]. Як бачимо, прізвища Г. Милорадовича серед них немає, але саме у цей час на сторінках «Черниговского листка» з'явилися його публікації з царини бібліографії та книгознавства. Зокрема, Г. Милорадович схарактеризував перевидані у Парижі унікальні наративні джерела з історії України XVII ст. – «Історію війни козаків проти Польщі» П. Шевальє [63] та «Опис України» Г.Л. де Боплана [64]. Значний інтерес становить оприлюднена в «Черниговском листке» публікація Г. Милорадовича під назвою «Ещё заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в XVII столетии», в якій він навів відомості про діяльність і репертуар друкарень Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського та Чернігівського Троїцько-Іллінського монастирів [65].

Плідне співробітництво Г. Милорадовича з часописом «Черниговский листок», проте, виявилось нетривалим – у серпні 1863 р. Л. Глібов, звинувачений у причетності до так званої «справи» С. Носа й І. Андрущенка, пов'язаної зі зберіганням та поширенням протиурядових газет і прокламацій [66, с. 5–61; 67, с. 25–47; 68, с. 7–46], змушений був припинити його видання і виїхати з Чернігова. Попри ці негаразди Г. Милорадович і надалі залишався прихильним до Л. Глібова. Коли 29 жовтня 1893 р. поет помер, Г. Милорадович, натоді губернський предводитель дворянства, виклопотав у чернігівського єпископа Антонія дозвіл безкоштовно поховати Л. Глібова на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря і особисто узяв участь у жалобній церемонії [69, с. 17].

Арешти й обшуки, проведені у помешканнях місцевих україноφілів, призвели до згортання діяльності Чернігівської громади [70, с. 5–10; 71, с. 124–128], яка, на думку Є. Нахліка, була «одним з найяскравіших виявів українського шістдесятництва XIX ст.» [72, с. 46].

Радикалізація настроїв частини громадівців, зокрема під впливом пропаганди російських революційних демократів (член Чернігівської громади І. Андрущенко, через необережність якого, власне, й було репресовано її активістів, належав до московського відділення так званої першої «Землі та волі»), непокоїла «панське українство» – представників заможних дворянських родин, які здебільшого походили з козацької старшини [73, с. 141]. Цю тенденцію ще на початку 60-х рр. XIX ст. помітив П. Куліш, який вбачав у ній цілком реальну загрозу «отчуждения от нас множества людей богатых и разносторонне образованных, которые прониклись уважением к нашей деятельности» [74, с. 105].

Усе це, вочевидь, позначилося на ставленні Г. Милорадовича до громадівців і подальшому виборі життєвого шляху. Попри наполегливі рекомендації Є. Милорадович («больно мне видеть потомка Полуботка, затянутого в кавалергардскую ливрею на царських маневрах и караулах», «мне бы отрадно было бы видеть тебя мировым судьей где-нибудь в Полтаве или Черниговской губернии» [75, с. 34, 70; 76, с. 57–62]), Г. Милорадович наприкінці 1865 р. за наполяганням батьків таки повернувся на військову службу. Долаючи щабель за щаблем ієрархічної драбини, він зрештою у 1888 р. одержав чин генерал-лейтенанта, а у 1904 р. став сенатором [77, арк. 2–4]. Водночас Г. Милорадович брав активну участь у діяльності органів місцевого і станового самоврядування та значною мірою прислужився розвитку історико-краєзнавчих студій і пам'яткоохоронної справи на Чернігівщині.

Еволюцію суспільно-політичних поглядів Г. Милорадовича доцільно розглядати в контексті принципів ієрархії численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей, які вдало застосував до аналізу українських історичних реалій XIX ст. П. Магочій. Він, зокрема, зауважив: «У багатонаціональних державах зовсім природно бувають особи, яким зручно з більше ніж однією «національною» лояльністю або свідомістю. На українських землях у XIX ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином … Цих … «малоросів», які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі надто спрощено називають русифікованими … Проте їх треба вважати частиною «природної» ієрархії численних лояльностей, яка присутня в багатьох національних відродженнях включно з українським». Як вважає П. Магочій, «це був не політичний опортунізм, … а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, але й до, і після нього» [78, с. 102–107]. Поміркований консерватизм і монархічні симпатії «пізнього» Г. Милорадовича, як і багатьох його сучасників, аж ніяк не заважали їм брати участь у розбудові української культури. Більше того, на думку авторів нещодавно виданої книги під промовистою назвою «За Віру, Царя і Кобзаря» (К., 2017) К.К. Федевича і К.І. Федевича, «вони становили правий табір українського національного руху на противагу соціалістам і поміркованим ліберальним поступовцям» [79, с. 11]. Зрештою, саме з цього середовища вийшли фундатор Української держави гетьман П. Скоропадський та його численні прибічники.

ПОСИЛАННЯ

1. Левшин Д. М. Пажеский Его Императорского Величества корпус за сто лет. 1802 – 1902. – СПб.: Товарищество Художественной печати, 1902. – Т. 2. Приложения. – 512 с.

2. Фрейман фон О.Р. Пажи за 185 лет (1711–1896). Биографии бывших пажей с портретами. – Фридрихсгамн: Типография Акционерного общества, 1896. – 8; IV; 952 с.

3. Там само.

4. Російський державний військово-історичний архів, ф. 400, оп. 9, спр. 3262, 1250 арк.
5. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.
6. Грох М. Центральная и Восточная Европа: старый национализм или новые национальные движения? // Вильнюс. – 1991. – № 9. – С. 131–137.
7. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
8. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
10. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
11. Брижицька С.А. Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на ствоавлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.): Автореф. дис.… канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 63, спр. 80, 3 арк.
13. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 91 – 92. – С. 106–110.
14. Благовещенский А.А. Шевченко в Петербурге // Исторический вестник. – 1896. – № 6. – С. 896–905.
15. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 91–92. – С. 106–110.
16. Дудко В. Три шевченкознавчі нотатки // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 790–797.
17. Милорадович Г. А. [рец.]. «Хата». 1860. Издав П. Кулиш. СПб. // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 213–216.
18. ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 7270, 2 арк.
19. Дудко В. До вивчення петербурзького оточення Тараса Шевченка (1858 р.) // Материалы VI Международного семинара «Т.Г. Шевченко и мировая культура». – СПб., 2007. – С. 235–239.
20. ІР НБУВ, ф. І, спр. 68148, 2 арк.
21. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 91–92. – С. 106–110.
22. Милорадович Г. А. [рец.]. «Хата». 1860. Издав П. Кулиш. СПб. // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 213–216.
23. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
24. А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма П.А. Кулеша к Д.С. Каменецкому (1857–1865) // Киевская старина. – 1898. – № 6. – Отд. І. – С. 366–394.
25. ІР НБУВ, ф. І, спр. 30842, 1 арк.
26. Фрейман фон О.Р. Пажи за 185 лет (1711–1896). Биографии бывших пажей с портретами. – Фридрихсгамн: Типография Акционерного общества, 1896. – 8; IV; – 952 с.
27. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
28. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
29. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 18452, 110 арк.
30. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. – Ч. ІІ. 60 – 90-ті роки XIX ст. – 190 с.
31. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громади у другій половині XIX – на початку XX століттях. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. 2. Громади Наддніпрянської України. – 185 с.
32. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 431–442.
33. Самойленко Г.В. Чернігівська театральна трупа «Товариство кохаючих рідну мову» // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 60. – С. 204–211.
34. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 443–462.
35. Шевелів Б. Леонід Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенка та інш. 1863–1868 рр. // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47.
36. Побідаш І. А. Редакторська та журналістська діяльність Леоніда Глібова: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 2006. – 16 с.
37. Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 31 с.
38. Милорадович Г. Несколько слов о роде дворян Милорадовичей. – Чернигов: Губернская типография, 1857. – 39 с.
39. Милорадович Г. Родословная дворян Полуботок. – СПб.: Типография Штаба Отдельного корпуса Внутренней Стражи, 1859. – 8 с.
40. Милорадович Г. Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. 91–133.
41. Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – К.: В Типографии И. и А. Давиденко, арендованной С. Кульженко и В. Давиденко, 1870. – 65 с.
42. Милорадович Г. Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1889. – 62 с.
43. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленя по указу 1724 года майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. I–IV, 1–90.
44. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
45. Коваленко О.О. Історико-етнографічні студії Г. Милорадовича // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2008. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 6. – С. 164–169.
46. Милорадович Г. Письмо к редактору // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 1.
47. Кудрявцева З.Ф. Пареміологічна спадщина О. Шишацького-Ілліча. – Чернігів, 1999. – 120 с.
48. Грыцько М. [Милорадович Г.А.]. Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание. – Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 20 с.
49. Милорадович Г. Памятная книга графа Милорадовича. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1892. – 22 с. (без пагинации).
50. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
51. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
52. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского етнографа и народного врача С. Д. Носа (1829 – 1900) // Киевская старина. – 1901. – № 9. – Отд. І. – С. 363–400.
53. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
54. Глібов Л. Листи // Глібов Л. Твори: у 2 томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 2. – С. 343–410, 457–469.
55. Там само.
56. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
57. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 443–462.
58. Возняк М. З життя Чернігівської громади 1861–1863 рр. (Листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського) // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 114–124.
59. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 443–462.
60. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
61. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 443–462.
62. Возняк М. З життя Чернігівської громади 1861–1863 рр. (Листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського) / М. Возняк // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 114–124.
63. Милорадович Г. А. Библиографическое известие // Черниговский листок. – 1863. – № 11. – 16 июля. – С. 87–88.

64. Милорадович Г.А. Библиографическое известие // Черниговский листок. – 1863. – № 12. – 24 июля. – С. 95.
65. Милорадович Г.А. Еще заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в XVII столетии (По поводу статьи П. Ефименко в № 11 «Листка») // Черниговский листок. – 1863. – № 12. – 24 июля. – С. 92–94.
66. Сиваченко М. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. – К.: Дніпро, 1969. – 288 с.
67. Шевелів Б. Леонід Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенка та інш. 1863–1868 рр. // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47.
68. Шевелів Б. Леонід Глібов як громадський діяч і письменник // Леонід Глібов. Твори: Ювілейне виправлене та поповнене видання. – К.: Сяйво, 1927. – С. 7–46.
69. Тищинський О.А. Про смерть Л.І. Глібова // Дзвінок (Львів). – 1894. – Ч. 1. – С. 13–17.
70. Білий В. Судова справа С.Д. Носа за матеріалами «III отделения» // Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1927. – Кн. X. – С. 1–47.
71. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. – Ч. II. 60 – 90-ті роки XIX ст. – 190 с.
72. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
73. Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145.
74. Кулиш П. Украинофилам // Хроніка. – 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 102–120.
75. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
76. Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі. – Полтава: Полтавський університет економіки і торгівлі, 2013. – 151 с.
77. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, інв. № АЛ-506, спр. 2, 14 арк.
78. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
79. Федевич К. К., Федевич К І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1907 роки). – К.: Критика, 2017. – 308 с.

Коваленко О.А. Г.А. Милорадович и Черниговская громада
В статье охарактеризованы связи Г.А. Милорадовича с деятелями украинского национального движения и, в частности, с членами Черниговской громады конца 50-х начала 60-х гг. XIX в.
Ключевые слова: *Г.А. Милорадович, украинское национальное движение, Черниговская громада.*

Kovalenko O.O. H.O. Myloradovych and Chernihiv Hromada
The article describes the connections of H.O. Myloradovych with the members of the Ukrainian national movement and, in particular, with the members of the Cherniyiv Hromada in the end of 50 – the beginning of 60's of XIX century.
Key words: *H.O. Myloradovych, Ukrainian national movement, Chernihiv Hromada.*

08.04.2019 р.

УДК 930(477):94(477)«1790/1917»

С.П. Тюльпа

ТЕМА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст. У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 80–90-х рр. XIX ст.

У статті проаналізовано стан розробки в історіографії 80–90-х рр. XIX ст проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. Представлено хронологічну послідовність досліджень та значимість кожного з них. Розглянуто основні напрямки дослідження цього питання.
Ключові слова: *Лівобережна Україна, Гетьманщина, історіографія, Ф. Уманець, М. Василенко, І. Лучицький, М. Стороженко, О. Андрієвський, О. Кістяківський, Д. Багалій, П. Єфименко.*

Особливості соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. неодноразово привертали до себе увагу наукової спільноти. Їхні дослідження зафіксовані у працях, що висвітлювали ті чи інші аспекти даної проблеми, або давали характеристику періоду в цілому. Але ступінь студіювання теми та джерельна база дослідження засвідчили недостатність і фрагментарність вивчення питання соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. як у друкованих виданнях, так і у джерельному забезпеченні.

Дана стаття є спробою аналізу та систематизації робіт науковців 80–90-х рр. XIX ст. щодо теми соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст.

Актуальність проблеми полягає у тому, що, незважаючи на широке коло досліджень, питання соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. можна назвати недостатньо вивченим.

Одним із перших науковців, який мав на меті дослідити означену проблему, був Федір Михайлович Уманець (1841–1908 рр.). У 1897 р. у Санкт-Петербурзі світ побачила його історична монографія «Гетьман Мазепа». Ф.М. Уманець народився в с. Янівка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Московського університету [1, с. 100]. Працював у канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, мировим посередником і одночасно головою мирового з'їзду Подільської губернії. На початку 70-х рр. XIX ст. повернувся на Чернігівщину, у 1887–1895 рр. був головою Глухівської повітової управи, з 1896 р. – головою Чернігівської губернської управи.

Використавши переважно опубліковані джерела і документи з місцевих збірок Марковичів і Дорошенків, Федір Михайлович Уманець дав оцінку діям І. Мазепи та дійшов висновку, що у своїх вчинках гетьман не керувався лише особистими мотивами, а мав підтримку серед козацької старшини. Шведсько-український же союз між королем Карлом XII і гетьманом Мазепою спирався на давню історичну традицію, закладену ще Б. Хмельницьким під час боротьби проти Польщі [2, с. 143–144]. Уманець підкреслює великий державний

розум Мазепи і намагається спростувати усі вигадки й легенди, які виникли навколо його постаті під впливом частково української та офіційної російської історіографії.

«Гетьман Мазепа» Ф.М. Уманця викликав великий інтерес і позитивну доброзичливу реакцію в українських науково-літературних колах. Не дивлячись на спростування окремих аспектів праці щодо соціальної політики Мазепи і деяких фактичних неточностей О. Лазаревським, у цілому монографія Уманця отримала досить схвальні відгуки. Ф. Уманець також є автором історичних праць «Колонізація вільних земель Росії» (СПб., 1889), «Відродження Польщі» (СПб., 1897), статей «Станіслав Лещинський» (1875), «Малоросіяни в Польщі. XVII в.» (1881) та ін.

М. Василенко, В. Мякотін, І. Лучицький, М. Стороженко, О. Андрієвський, О. Кістяківський та інші дослідники присвятили низку своїх робіт питанням дослідження внутрішнього розвитку Лівобережної України XVIII ст.

Вагомий внесок у дослідження Лівобережної України в цілому зробив Микола Василенко (1866–1935 рр.). Він народився в с. Есмань Глухівського повіту [3, с. 94]. Закінчив Дерптський університет, через політичні обставини лише в 1910-х рр. зміг почати викладання в Київському університеті. Постійний співробітник «Київської старовини», Львівських і Київських «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка». За часів Української держави гетьмана П. Скоропадського був Міністром народної освіти, брав активну участь у створенні Української академії наук, обраний другим президентом цієї Академії [4, с. 84]

Переважна частина праць М. Василенка присвячена українській історіографії й Гетьманщині XVIII ст. Найбільш важливі з них:

1. «Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка» (Полтава, 1883).

2. «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» («Киевская старина», 1894. – № 11–12).

3. «Генеральное следствие о местностях Киевского полка 1729–31 г» («Чтения». – Т. 7).

4. «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» (т. I), «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–30 гг» («Черниговский Земский Сборник»), «Экстракт из указов, инструкций, учреждений и пр. 1756 г.» (Чернігів, 1902. – Т. 3), «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка» (Чернигов, 1908).

5. «О.М. Бодянский и его заслуги по изучению Малороссии» («Киевская старина», 1903).

6. «Теплов и його записка «О непорядках в Малороссии» («Записки Українського Наукового Товариства в Києві», 1911. – Т. 9).

7. «З історії адміністраційного ладу на Україні за часів Гетьманщини» («Записки…» (Львівські). – Т. 108).

8. «Нові причини до історії Гетьманщини XVII–XVIII ст.» («Записки…» (Львівські). – Т. 116).

У 1916 р. Василенко видав ще одну свою працю «Очерки по истории Западной Руси и Украины» як курс української історії від Литовсько-польської доби до Хмельничини, дуже цінну оглядом найважливішої літератури з досліджуваного предмету.

Майже одночасно з Василенком у напрямі соціально-економічної історії Гетьманщини почав працювати Венедикт Мякотін. Він використовував документи Київського Центрального Архіву і Харківського Історичного Архіву. У статті «Дела по истории крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII в. в Киевском Центральном Архиве» («Киевская старина», 1891. – № 2) він зробив огляд матеріалу щодо історії селянського стану на Лівобережжі. У праці «Прикрепощение крестьян в Левобережной Малороссии» (Русское богатство, 1894. – № 2) Венедикт Мякотін узяв за основу погляди Лазаревського. Реакція та відповідь на це подана у статті М. Василенка «К истории малорусской историографии». Ґрунтовному дослідженню цієї теми В. Мякотін присвятив такі праці: «Очерки социальной истории Малороссии», «Восстание Б. Хмельницкого и его последствия» («Русское Богатство», 1912. – кн. 7, 9, 10, 11)» та другу частину книги «Формы землевладения в Левобережной Малороссии XVII–XVIII вв.» («Русское богатство», 1913. – Кн. 9–12) [5, с. 171].

Велику увагу історичному розвитку форм землеволодіння у Лівобережній Україні приділив у своїх статистично-економічних працях професор Київського університету, полтавчанин Іван Лучицький (1845–1918). Цінним його доробком у цій галузі є наступні роботи:

1. «Общинное землевладение в Малороссии» (1882. – № 7).

2. «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке» («Отечественные записки», 1882. – № 11).

3. «Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII веке» («Земский обзор», 1883. – № 6).

4. «Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в.» (К., 1896).

5. «Сябры и сябринное землевладение в Малороссии» (СПб., 1889).

Важливими у дослідженні даної теми є праці Миколи Стороженка, співробітника Київської Археографічної Комісії. На підставі Архівних матеріалів він студіював життя Гетьманщини другої половини XVIII ст. Цікавими та вагомими працями його є: «Иван Новицкий», «Охочекомонный полковник» («Киевская старина», 1885. – № 7; 1886. – № 9); «Реформы в Малороссии при графе П. Румянцеве» («Киевская старина», 1891. – № 3, 9); «А. Шафонский» («Киевские Университетские Известия», 1886. – № 10); «К истории Малороссийских козаков в конце XVIII и нач. XIX в» («Киевская старина», 1897. – № 4, 6,

10, 11, 12). Зусиллями Миколи Стороженка і його брата Андрія Стороженка було видруковано видання «Стороженки. Фамильный Архив» (К., 1902–1912. – 6 томів), у якому вміщено багато цінних матеріалів із історії внутрішніх відносин Гетьманщини XVIII ст.

Проблемами вивчення внутрішнього життя Гетьманщини із використанням Київського та інших архівів займався Олексій Андрієвський. Ним видано 10 випусків «Исторических материалов из Архива Киевского Губернского Правления» (К., 1882–1886). Олексію Андрієвському також належать наступні праці: «Материалы для истории южнорусского края XVIII столетия (1715–1794), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива», видані Одеським «Обществом истории и древностей»; «Материалы для истории Запорожья» (1893); «Акты Воронежские», видані 1887 р. Воронізьким Губернським Статистичним Комітетом; «Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев» («Киевская старина», 1895); «Последние Киевские сотники» («Киевская старина», 1896).

Вагомий внесок у дослідження історії права й судового устрою за часів Гетьманщини зробив Київський професор Олександр Кістяківський (1833–1885). У 1879 р. з'явилася його ґрунтовна праця: «Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием», «Права, по которым судится малороссийский народ». Спочатку вони друкувалися в «Киевских Университетских Известиях» (1875. – Кн. VI–XII; 1876. – Кн. 1–XII; 1877. – Кн. 1–XII; 1878. – Кн. XI–XII), а потім окремо.

О. Кістяковський співпрацював у «Основі», вивчав звичаєве право України, брав участь в «Експедиції» П. Чубинського, спеціально розробляючи юридичні матеріали.

Добі скасування українського автономного устрою на Лівобережжі й участі українців у Катеринінській Комісії 1767 р. присвятив свої праці Іван Теличенко: «Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии» («Киевская старина», 1890. – № 8–12; 1891. – № 1); «К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине» («Киевская старина», 1888. – № 3); «Протест Слободской старшины против реформ 1765 г.» («Киевская старина», 1888. – № 9–10).

Розробкою історії Гетьманщини і Слобідської України займався професор Харківського університету Дмитро Багалій. Учень професора В. Антоновича, Д. Багалій народився 1857 р. в міщанській родині у Києві і на початку 80-х років почав викладання в Харківському університеті. Спираючись на багатий архівний матеріал, який знаходився у Харкові, Д. Багалій розпочав із дослідження князівського, зокрема удільного, часу, поступово акцентуючи свою увагу на вивченні історії Гетьманщини [6, с. 167–168].

Результатами його досліджень стали такі праці: «Генеральная Опись Малороссии» («Киевская Старина», 1883); «Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII вв.» («Киевская старина», 1884. – № 4, 11); «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» («Журнал Министерства народного Просвещения», 1893. – № 3). Український переклад видано в «Русской исторической Библиотеке» (Т. XXIV).

За сприяння та участі професора Д. Багалія у Харкові створюється науковий осередок, який займався питаннями українознавства: історії, археології, етнографії, мистецтва, філології під назвою «Историко-филологическое общество при Харьковском университете», засноване ще 1876 р. великим українським ученим-філологом Олександром Потебнею. Товариство мало власний «Сборник», у якому друкувались учні Багалія. Серед них, зокрема, архівіст Михайло Плохинський, автор таких праць: «Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины» («Сборник». – Т. 3); «Гетман Мазепа в роли великорусского помещика» («Киевская старина». – Т. 4); «О цыганах в Гетманщине и Слободской Украине» («Харьковский календарь». Харьков, 1890); «Цыгане в Старой Малороссии» («Этнографическое обозрение», 1890. – Т. VII).

Ще одним учнем професора Багалія, що залишив цікаві наукові доробки, був архівіст Міллєр. Йому належать цінні розвідки: «Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.» («Сборник». – Т. 8); «Превращение Малорусской старшины в дворянство» («Киевская старина», 1897. – № 1–4); «Гольцтинские выборы в Малороссии» («Киевская старина», 1892. – № 1); «Пикинерия» («Киевская старина», 1899. – № 12) [6, с. 169].

Із діячів Харківського наукового осередку треба виокремити Віктора Барвінського, який працював над історією гетьманської України XVII–XVIII ст. Йому належить праця «Крестьяне в Левобережной Малороссии» в «Сборнике» (Харків, 1909); кілька статей у «Киевской старине», «Сборнике», «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка»; «Из истории казачества Левобережной Украины» у «Журнале Министерства Народного Просвещения» (1910. – № 1).

Із Харковом тісно пов'язана діяльність Петра Єфименка, який разом із Багалієм багато працював над створенням Історичного Архіву при Харківському Історико-філологічному товаристві, де було зібрано цінний матеріал по історії Гетьманщини і Лівобережжя.

П. Єфименко почав писати ще у часи «Основи». У 1862 р. його було заслано до Архангельська. Повернувшись в Україну, він залишився у Харкові та активно співпрацював з тільки-но утвореним новим друкованим органом «Київська старовина». У його статтях окреслена переважно історія Гетьманщини [6, с. 170]: «Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском Университете» («Киевская старина», 1882. – № 1); «Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802» («Киевская старина». – № 9); «Шпитали в Малороссии» («Киевская старина», 1883. – № 4); «Могилы гетманцев

в Лебедине» («Киевская старина», 1884. – № 4); «Экономические заметки и материалы» («Киевская старина», 1888. – № 4). Йому належить і велика кількість дрібніших статей та заміток, переважно з історії побуту.

Широкого розповсюдження набули праці дружини П. Єфименка Олександри Ефименко (1848–1918). Родом із Вологодщини, вона вийшла заміж за П. Єфименка під час його заслання і оселилась з ним 1879 р. у Харкові, присвятивши свою діяльність дослідженню історії України. Використовуючи у своїх роботах архівний матеріал Малоросійської Колегії, вона написала розвідки з громадських (копних) судів: «Копные суды в Левобережной Украине» («Киевская старина», 1885. – № 10); «Народный суд в Западной Руси» («Русская Мысль», 1893. – Кн. VIII–IX). Тематиці історії Гетьманщини належать монографія «Малорусское дворянство и его судьбы» («Вестник «Европы», 1891) і стаття «Двенадцать пунктов Вельяминова» («Киевская Старина», 1888. – № 10). Там же надруковано і самі «пункти», знайдені О. Єфименко в Архіві Малоросійської Колегії, а також «Гурбаевская катастрофа» (1891. – № 3), український переклад якої надруковано в XIX томі «Руської Історичної Бібліотеки». Розвідки і статті дослідниці зібрано у двотомному виданні «Южная Русь» (СПб., 1905).

У 1896 р. редакція «Киевской Старины» оголосила конкурс на краще видання «Истории Малороссии». О. Єфименко надіслала свій курс історії, але його не прийняли. Ця праця була надрукована лише у 1906 р. у Санкт-Петербурзі під назвою «История украинского народа» у серії «История Европы по странам и народам Брокгауза и Ефрона» [5, с. 166]. Ця книга стала однією з перших спроб науково-популярного синтезу української історії і відзначається живим та яскравим викладом, звертає на себе увагу відтворенням внутрішнього життя українського народу, особливо соціального. У 1890 р. О. Єфименко видала ще у більш скороченому і спопуляризованому варіанті «Историю Украины и ее народа» (СПб., вид-во «Общественная Польза») [5, с. 178]. Її останньою працею став «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних» (Харків, 1919). Він вийшов вже після смерті авторки, розстріляної на початку 1918 р. під час нищення Української Народної Республіки російськими більшовиками.

Через рік з'явилась книга Миколи Аркаса «Історія України-Русі» (1908). Хоча сам М. Аркас був професійним військовим моряком, але він зміг подати історію української держави у загально-популярний формі. З точки зору наукового обґрунтування його працю зредагував В. Доманицький. Величезний тираж книги розійшовся всією Україні, сіючи зерна національної свідомості. У 1912 р. вийшло друге видання «Історія України-Русі» М. Аркаса, а у 1922 р. у Берліні – третє.

Деякі питання, що стосуються соціально-економічного розвитку Гетьманщини, розглядали і дослідники, котрі не спеціалізувалися на цій темі. Зокрема, Яків Шульгін (1851–1909) належав до Старої Громади в Києві, тісно співпрацював у «Київській старовині», де було надруковано його розвідку «Павел Полуботок, полковник Черниговский» (1890. – № 12), «Несколько слов в половине XVIII в.» (1691. – № 7). А його роботу «Україна після 1654 р.» видано у Львівських «Записках товариства ім. Шевченка» (ТТ. 29–31).

Таким чином, тема соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. у наукових дослідженнях 80–90-х рр. XIX ст. представлена лише фрагментарно. Переважна більшість праць висвітлює лише окремі аспекти. Згадані автором роботи не вичерпують перелік публікацій, які стосуються даної теми. З огляду на це, питання соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. потребує подальшого комплексного вивчення.

ПОСИЛАННЯ

1. Копилов С.А. Ф.М. Уманець-історик і громадський діяч / С.А. Копилов // Історико-культурна спадщина Глухівщини. – С. 100–402.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 143–144.
3. Бєлашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини / В.І. Бєлашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 94 с.
4. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: Вид-во Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 84 с.
5. Вознесенский С.В. Материалы для библиографии по истории народов СССР / С.В. Вознесенский. – Л.: Изд-во Акад. наук, 1933. – 171 с.
6. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.

Тюльпа С.П. Тема социально-экономического развития Левобережной Украины XVIII века в научных исследованиях 80–90-х гг. XIX в.

В статье проанализировано состояние разработки в историографии 80–90-х гг. XIX в проблемы социально-экономического развития Левобережной Украины XVIII века. Представлены хронологическая последовательность исследований и значимость каждого из них. Рассмотрены основные подходы исследователей к этому вопросу.

Ключевые слова: *Левобережная Украина, Гетманщина, историография, Ф. Уманец, Н. Василенко, И. Лучицкий, М. Стороженко, А. Андриевский, А. Кистяковский, Д. Багалей, П. Ефименко.*

Tiulpa S.P. The theme of socio-economic development of Left Bank Ukraine in XVIII century in scientific studies of 80–90 years XIX century

The article analyzes the state of development in the historiography of 80-90 years of the XIX century of socio-economic development of Left Bank Ukraine in the XVIII century. The chronological sequence of studies and the importance of each of them are presented in it. The main approaches of researchers to this issue are considered.

Key words: *Left Bank Ukraine, Hetmanshchyna, historiography, F. Umanets M. Vasylenko, I. Luchytskyi, M. Storozhenko, O. Andriievskyi, O. Kistiakivskyi, D. Bahalii, P. Yefymenko.*

06.03.2019 р.

УДК 94(477)

О.В. Свистун

ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена аналізу тютюново-махоркової промисловості Чернігівської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., який стає підґрунтям для подальшого вивчення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махоркового виробництва у Наддніпрянщині у XVIII – на початку XX ст. Подано історичний опис першої тютюново-махоркової мануфактури у м. Охтирка. Наведено статистичні дані про посівні площі тютюну та кількість виробленої продукції упродовж 1868–1914 рр. Розкрито і проаналізовано основні причини підйому та спаду тютюнової промисловості в даний період. Представлено звіт про товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці. Описується процес виготовлення тютюнової продукції в залежності від якості тютюну та сегменту ринку. Встановлено основні причини повільної механізації фабричного процесу.

Ключові слова: *тютюн, тютюнова галузь, мануфактура, фабрика, механізація, Чернігівська губернія.*

Промисловість є невід'ємним показником рівня розвитку того чи іншого суспільства. Якщо різні галузі виробництва так чи інакше стають об'єктами досліджень науковців, то тютюново-махоркова промисловість залишилась осторонь глибокого вивчення.

Основна мета статті полягає у висвітленні розвитку тютюново-махоркового виробництва у Чернігівській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати стан розвитку цієї галузі промисловості в означений період.

Проаналізувавши історичні джерела, можна зазначити, що цій темі присвячено не так вже багато досліджень. Найбільш широко вона представлена в роботах О. Заєць [1], М. Москалюк [2], І. Гуржій [3], Л. Мельник [4], О. Парасунько [5], проте вони стосуються окремих аспектів історичних умов появи та модернізації тютюново-махоркового виробництва. Вивчення розвитку цієї галузі на прикладі Чернігівської губернії, як частини Наддніпрянщини, важливе для усвідомлення сучасного стану промисловості та передбачення майбутнього при нових трансформаційних процесах в економіці нашої держави.

На українських землях тютюн з'явився у середини XVII ст. Вирощувати та широко вживати його почали запорізькі козаки, запозичивши цей промисел від кримчан [6; 12, с. 550]. Цьому сприяв і досить м'який клімат України.

Вживання тютюну набирало популярності, разом із цим і зростала контрабанда цього товару. Незаконне виробництво продукції заважало російській економіці, тому Петро I видав указ від 1 лютого 1697 р., за яким дозволялась торгівля та вільне вживання тютюнових виробів одночасно із запровадженням сплати податків за кожен фунт тютюну від 5 до 15 коп.

Монополія на виробництво тютюну на початку XVIII ст. належала англійській тютюновій компанії. Термін контракту з англійцями спливав 1718 р. Петро I, який не бажав більше платити іноземцям, наказав започаткувати створення власного виробництва тютюну, яке б задовільнило потреби внутрішнього ринку.

На Лівобережжі відкрити першу тютюнову мануфактуру вирішили в Охтирці, адже місцеве населення на той час уже культивувало городницький тютюн, який прийшов на ці землі разом із переселенцями з заходу [7, с. 328].

Для налагодження процесу вирощування та виробництва власної тютюнової продукції, виникла необхідність у залученні закордонних спеціалістів. Тому, за допомогою посла в Амстердамі Соловйова, було найнято на службу голландського майстра тютюнової справи Жана Жизі. У 1717 р. він зробив пробу місцевого тютюну і приступив до роботи [7, с. 328–329].

Відповідно до указу Петра I, на початку 1718 р. київським губернатором Д. Голіциним був даний припис охтирському полковнику і бригадиру Ф. Осипову щодо обрання підходящої місцини та будівництва промислової будівлі державним коштом. Крім того, рекомендувалося виготовити та налаштувати потрібне оснащення для вирощування та якісної обробки тютюнової продукції. Як результат, у 1718 р. у Охтирці з'явилось одне з перших промислових підприємств у вигляді тютюнової мануфактури із повним технологічним циклом виробництва [7, с. 328]. Підприємство знаходилося в центральній частині міста. До його складу входило 9 амбарів і навісів для приготування та захисту сировини, контора й житлові приміщення з парканами, устаткування для обробки та пакування тютюнової продукції.

Тютюнова галузь у даний період без державної підтримки та за відсутності реформ функціонувала неефективно. Стрімкий розвиток тютюнового виробництва розпочався після відміни кріпосного права у 1861 р. 1861–1914 роки на українських землях відзначилися технічними перетвореннями, наслідком чого стало швидке заміщенням мануфактурного виробництва та міських ремесл на фабричне виробництво. Реформування суспільно-економічного життя у 1860-х рр. сприяло також різкому збільшенню кількості вільнонайманих людей. У складі Російської імперії українські губернії були залучені до сировинної бази та міжнародної торгівлі.

Основною рисою промислового тютюнового виробництва на теренах тогочасної України був його нерівномірний розвиток в різних регіонах. Наприклад, у 1865 р. українські губернії налічували 109 фабрик, що виробляли товару на 1,6 млн. крб. За 10 років їх кількість впала до 90, а вартість виробленої продукції навпаки збільшилась до 5,9 млн. крб. У 1885 р. число фабрик зросло до 114, обсяг продукції підвищився до 19,2 млн. крб. У 1895 р. у межах українських губерній відбувся спад тютюнової галузі. 72 працюючих підприємства виробили товарів на 7,7 млн. крб. [3, с. 41]. Загалом, нерівний розвиток галузі був спричинений її недомінуючим положенням у переробній промисловості. При цьому пріо-

ритетними були цукрове, винокурне і борошномельне виробництво.

Поряд із невеликими тютюновими виробництвами на українських землях існувало чимало промислових фабрик, як от: заснована братами Когенами у Києві, Зарицьким у Черкасах, Римаренком у Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з них налічували більше 200 працівників.

Протягом 1868–1896 рр. посів тютюну в губерніях збільшився удвічі. Зростала площа насаджень і у Чернігівській губернії: у 1862 р. – 6159 десятин, у 1864 р. – 12689, у 1869 р. – 30388. Загальна площа під тютюн за цей період зросла утричі – з 4456 до 13645 десятин [8, с. 59]. На Чернігівщині тютюн був представлений наступними основними сортами: махорка, рубанка, ніжинські корінці, камергерський. Всі вони були нижчого ґатунку. Окремі поміщики (Лизогуб, Кониський, Свічин) культивували американський тютюн вищого ґатунку або вергинку [8, с. 59].

У Чернігівській губернії продаж тютюнових виробів здійснювався безпосередньо на місці. Купувати тютюнові вироби мали змогу купці з інших міст, які приїздили самостійно або присилали довірених осіб. Продукцію продавали посередники (селяни чи євреї). Вони об'їжджали села та займалися скупкою сировини у виробника. Потім її здавали до тютюнових центрів торгівлі: Ніжина, Сосниці, Мени, Білої Вежі.

Відомості Чернігівського губернського акцизного правління дають нам можливість дізнатися про тогочасні обсяги реалізації тютюну. Так станом на 1 липня 1891 р. у губернії на залишку від продажу лишилося тютюну вищого ґатунку – 3751 пудів 27 фунтів; нижчого, зокрема махорки, бакуну, швіценту – 2608 пудів 8 фунтів [9, арк. 3].

У пореформений період в імперії Україна посідала перше місце за кількістю вирощуваної тютюнової продукції. Ця частка становила 50–60%, інколи досягала значення більше 70% від загального збору тютюну.

Саме український тютюн експортували на ринки інших країн. У окремо взяті періоди експорт тютюнової продукції мав наступні показники: у 1861–1865 рр. – 133 тис. пудів; 1866–1870 рр. – 132; 1871–1875 рр. – 249; 1876–1880 рр. – 271; 1881–1885 рр. – 251; 1886–1890 рр. – 281; 1891–1895 рр. – 255; 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [9, арк. 197 зв.]. Доставляли український тютюн до Північної Європи через портові міста (Санкт-Петербург, Рига).

Сорти тютюну, які вирощувалися на Чернігівщині, високо цінувалися на імперських теренах. Так, конотопський тютюн замовляли великоросійські губернії та Сибір; сосницький – Рига, західні губернії і Польща; борзненський – Москва і великоросійські губернії; ніжинський – Рига, Вітебськ, Могильов, Динабург та Бобруйськ; ковельський – Бердичев, Ніжин, Васильків, Київська губернія [2, с. 10]. Інформація про обсяги транспортування тютюну через гілку Курсько-Київської залізниці подаємо у таблиці 1 [2, с. 11].

Таблиця 1.

Товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці					
Відправлено			**Прибуто**		
Станція	**тис. пуд.**	**у %**	**Станція**	**тис. пуд.**	**у %**
Ніжин	837,7	71,2	Ніжин	22	72,3
Бобровиця	81,5	6,9	Конотоп	3,75	12,3
Конотоп	72,7	6,2	Бахмач	2,25	7,4
Бахмач	56,2	4,8	Бровари	1	3,2
Плиски	44	3,7	Бобровиця	0,75	2,4
Носівка	37,7	3,2	Плиски	0,25	0,8
Крути	32,5	2,8	Носівка	0,25	0,8
Бобрик	10,2	0,9	Крути	0,25	0,8
Бровари	3,5	0,3	Бобрик	–	–
Всього:	1176	100	Всього	30,5	100

Першість у промисловому виробництві тютюнових виробів кінця XIX ст. належала Київській, Катеринославській, Полтавській та Харківській губерніям, останнє місце займала Чернігівська. Основною причиною гальмування галузі тут стали положення акцизного статуту, згідно із якими закупівлею листового тютюну займалася невелика кількість фабрикантів. Це монополізувало ринок тютюну, усунуло вільну конкуренцію і штучно знизило ціни на сировину. Так, якщо у 1911 р. посіви тютюну в 6-ти губерніях становили 26080 дес., то вже у наступні роки площа, засаджена тютюном, почала невпинно зменшуватись. У 1912 р. вона склала 23663 дес., відповідно у 1913 р. – 18786 дес. і станом на 1914 р. становила 16337 дес. Зі зменшенням посівних площ зменшувався і збір тютюну. У 1911 р. його зібрали 3273 тис. пудів, у 1912 р. – 3426 тис. пудів, 1913 р. – 2803 тис. пудів, на 1914 р. збір упав до 2018 тис. пудів [10, арк. 97–98].

Із зменшенням обсягів сировини у Чернігівській губернії почала різко скорочуватись і кількість тютюнових фабрик. Ця тенденція була характерною для всієї Російської імперії: у 1906 р. їх налічувалось 280, у 1910 р. – 237, у 1914 р. залишилося 206. Так само на Лівобережній Україні чисельність фабрик зменшилася з 28 до 23, на Правобережій – з 49 до 26, на півдні України – з 38 до 22. Причиною такого зменшення фабрик упродовж 1911–1914 рр. було, крім іншого, і зниження попиту на вироблену продукцію.

Маємо зазначити, що зменшення тютюнових фабрик не вплинуло на частку готової продукції, яку отримував споживач. Навпаки, у період із 1911 до 1914 рр. виготовлення тютюнових виробів зросло з 5721 до 7250 тис. пудів. Причиною такого збільшення стала ліквідація невеликих мануфактур за рахунок збільшення фабричного виробництва.

Разом із тим технологія виробництва цигарок мала деякі недоліки. Для того, щоб не стертися у порошкову масу, тютюн повинен бути вологим. Техніка ж не витримувала підвищеної вологості та швидко псувалася. Ме-

ханічний процес виготовлення використовувався тільки для вироблення дешевої, низькосортної тютюнової продукції. Цигарки середньої якості робили, як і раніше, ручним способом: бралася трубка, в яку вставляли тютюн, потім її закривали та за допомогою спеціально підібраного стрижня заштовхували у гільзу. Ще більшої майстерності вимагала ручна обробка тютюну, яка використовувалася під час роботи із якісними та вищими сортами: тютюн засипали в гільзу, розтираючи у долонях, надлишок прибирали ножицями, потім гільзу заклеювали клейстером [11, с. 727–728].

Промисловий переворот у тютюновій галузі гальмувала ще і дешева робоча праця жінок та дітей. Лише у кінці XIX ст. почалася механізація процесу виробництва, коли стали з'являтися парові та газові двигуни. Але решта процесів, як і раніше, робилась вручну, на противагу цукровій та борошномельній галузям, які механізувалися швидшими темпами.

Проте, незважаючи на всі умови, труднощі та перешкоди, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість пройшла шлях від вільної конкуренції до великих монопольних об'єднань, які впливали на економіку відповідних регіонів. Становлення тютюнової галузі сприяло загальному розвиткові й економічному зростанню промисловості у Чернігівській губернії та спричинило відповідні зміни у землеробстві.

Для вивчення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махоркового виробництва у Наддніпрянщині у XVIII – на початку XX ст. у процесі наступного студіювання буде доречним проаналізувати та порівняти розвиток тютюнової промисловості в окремо взятих українських губерніях.

ПОСИЛАННЯ

1. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. / О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65.
2. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст./ М. Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 6–12
3. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
5. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О.А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
6. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях и Старинные земские соборы / Н.И. Костомаров. – 3-е узд. – СПб., 1887. – 428 с.
7. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 234 с.
8. Воблый К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) / К.Г. Воблый. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
9. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
11. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
12. Сторожев В.Н. Древность малороссийского табаководства / В.Н. Сторожев // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – 1890. – Т. XXIX, июнь. – С. 549–551.

Свыстун А.В. Табачно-махорочная промышленность Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв.

Статья посвящена анализу табачно-махорочной промышленности Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв., который становится основой для дальнейшего изучения исторических условий становления и развития табачно-махорочного производства в Надднепровье в XVIII – в начале XX вв. Подаётся историческое описание первой табачно-махорочной мануфактуры в г. Ахтырка. Приведены статистические данные о посевных площадях табака и количестве произведенной продукции в течение 1868–1914 годов. Раскрыты и проанализированы основные причины подъема и спада табачной промышленности в данный период. Представлен отчет о товарно-транспортном перемещении табака через станции Курско-Киевской железной дороги. Описывается процесс изготовления табачной продукции в зависимости от качества табака и сегмента рынка. Установлены основные причины медленной механизации фабричного процесса.

Ключевые слова: *табак, табачная отрасль, мануфактура, фабрика, механизация, Черниговская губерния.*

Svystun O.V. Tobacco industry in the Chernihiv province during the late nineteenth and early twentieth centuries

The article is devoted to the analysis of the tobacco industry in the Chernihiv province in the late XIX - early XX centuries, which becomes the basis for further study of the historical conditions of formation and development of tobacco production in Naddniprovie in the XVIII - early XX centuries The historical description of the first tobacco factory in the town of Akhtyrka is served. The statistical data on tobacco sown areas and the number of products produced during the years 1868-1914 are given. The main reasons for the rise and fall of the tobacco industry in this period are disclosed and analyzed. A report was presented on the movement of tobacco through the stations of the Kursk-Kyiv Railway. Describes the process of manufacturing tobacco products, depending on the quality of tobacco and market segment. Established the main reasons for the slow mechanization of the factory process

Key words: *tobacco, tobacco industry, manufactory, factory, mechanization, Chernihiv province.*

11.03.2019 р.

УДК: 666.7–027.1(477.52/53)«191»

О.О. Белько

РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА БУДІВЕЛЬНОЇ КЕРАМІКИ НА СМІЛЯНСЬКОМУ ЧЕРЕПИЧНОМУ ЗАВОДІ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЛТАВЩИНІ (ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена реалізації заходів Полтавського губернського земства по розвитку виробництва вогнетривкого будівельного матеріалу на прикладі діяльності Смілянського черепичного заводу.

Ключові слова: *Полтавське губернське земство, губернська управа, фінансова підтримка земства, Смілянський черепичний завод, Роменський повіт.*

Впровадження в життя заходів Полтавського губернського земства з вогнетривкого будівництва на межі XIX–XX століть здійснювалось цілеспрямовано. Його активні дії як організаційні, так і фінансового спрямування, мали позитивні наслідки. Досвід органів земського самоврядування у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності і планомірної їх реалізації потребує вивчення. В історіографічному плані

це питання є недостатньо розробленим, наявні наукові дослідження окреслюють проблему в межах інших регіонів України, розглядаючи лише загальні тенденції розвитку будівельної кераміки.

Із визначеної мети – дослідження черепичної справи на Полтавщині – випливають такі завдання:

1) з'ясувати безпосередню причетність земства до розвитку вогнетривкого керамічного виробництва;

2) проаналізувати основні процеси у цій справі;

3) показати позитивні зміни, а також наслідки розвитку і впровадження черепиці в будівельну справу, впливу на культурне життя населення.

Полтавське губернське земство вирішувало проблему забезпечення регіону глиняним вогнетривким матеріалом шляхом розвитку мережі земських виробничих об'єктів.

Увага земства була спрямована на організацію та поліпшення загального контуру дрібного господарства регіону через введення нових технологічних прийомів у виробництво гончарної черепиці, зокрема, проведення лабораторних дослідів для визначення якісної сировини, направлення земських фахівців на місця виробництва для надання допомоги населенню в реалізації протипожежних заходів та здійснення контролю за виготовленням керамічної продукції. Щороку виділялися асигнування для матеріальної підтримки бажаючих замінити солом'яне покриття на черепицю – надання позичок, кредитів, премій, аби додати стимулу для застосування, в порівняно рутинному укладі господарства, раціональних нововведень. Діяльність Полтавського губернського земства стала провісником розвитку продуктивних сил у сфері гончарного черепичного виробництва на Полтавщині.

Вважаємо продуманими дії земства в питаннях організації обстежень ґрунтів на терені Полтавщини [3, с. 12]. Висновки досліджень магістра геології й мінералогії Харківського університету Олександра Гурова викладені у науковій праці «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888), яка побачила світ коштом губернського земства й підтвердила існування на терені Полтавщини майже усіх типів глин [1, с. 972].

На той час використання природних ресурсів краю позитивно впливало на формування економічних важелів губернії, забезпечувало захист населення від пожеж, сприяло розвиткові гончарного промислу.

Економічна програма діяльності Полтавського губернського земства в частині глиняного вогнетривкого будівництва вирішувалася на губернському й повітовому рівнях. До першочергових заходів належали: розвиток гончарного черепичного виробництва, розповсюдження вогнетривких дахів, будівництво черепичних заводів [15, с. 11]. 98 % будівель у сільській місцевості покривалися соломою, що й було головною причиною виникнення пожеж [16, с. 43–46].

Виготовлення гончарної черепиці на власних черепичних заводах розпочалося в 1896 році. У реалізації протипожежних заходів губернського земства чималу роль відігравав Смілянський черепичний завод Роменського повіту. З часу відкриття і до середини січня 1901 року ним завідував М.Г. Яновський. Доки він мешкав у м. Смілому, питання діяльності підприємства вирішувалися на належному рівні. Зі зміною місця проживання він відмовився від керівництва і тимчасово завод залишився під наглядом губернської земської управи – страхового відділення. За домовленістю губернської управи із Роменською повітовою управою Смілянський черепичний завод, як і раніше, залишався у безпосередньому підпорядкуванні управи, але нагляд за його діяльністю було доручено здійснювати Роменській управі. Для визначення правового статусу заводу була затверджена інструкція, якою передбачалося його фінансування за двома кошторисами. Губернська управа залишила за собою право визначати ціну черепиці. Продаж приватним особам та здійснення будівельних робіт місцевим громадським організаціям вирішувала повітова управа за попередньою згодою з губернською управою. За вимогами інструкції щомісяця до 15 числа економіст заводу звітувався про витрачені кошти на передбачувані цілі перед повітовою управою, яка після перевірки передавала бланк відомості до губернської управи. Всі потреби заводу, що відносилися до сфери розширення його діяльності, придбання цінних предметів господарського використання, могли бути задоволені відповідно до інструкції за попередньою домовленістю повітової управи з губернською. Інструкція складалася з 14 пунктів [14, с. 668–672].

Земля, на якій був побудований завод, передана для визначеної мети козаками та селянами м. Смілого [12, с. 43].

За звітами управи, у 1902 році завод потребував ремонту, оскільки сарай, в якому знаходилася піч та майстерня, був збудований на насипаному ґрунті, після його ущільнення приміщення почало руйнуватися. За розпорядженням губернської управи печі були розібрані. У 1900 році розпочато будівництво нового приміщення Смілянського заводу. Забудови проводились на міцному фундаменті та були укріплені цеглою ззовні, а в середині встановлено ряд дерев'яних стояків. Після доопрацювання плану забудови (перший варіант виявився невдалим, і деякі з приміщень довелося переробляти) губернська управа мала всі підстави сподіватися, що завод виправдає ті фінансові затрати, які вкладені в будівництво. Приміщення облаштовувалося сучасними машинами та знаряддями [4, с. 109]. Була побудована велика гофманська піч на 14 камер. Проте виробництво продукції у поточному році розпочалося із запізненням і тривало лише до половини літа, тому було виготовлено черепиці 1141215 одиниць, одна тисяча коштувала 37 руб. 44 коп. [9, с. 29].

У 1903 році виробництво черепиці, в основному, зосереджувалося на Мало-Будищанському заводі. Смілянський завод був зданий в оренду. Відповідно до договору орендар зобов'язувався до кінця року виготовити 200000 штук черепиці, із них 4000 передати губернському земству для будівництва нової гофманської печі. Така піч була

побудована лише наприкінці року. Як і в попередньому році, завод не працював на повну потужність, виготовив лише 33568 одиниць черепиці (на Мало-Будищанському – 406206, на Старовєровському виробництво було призупинене). На його утримання губернською управою виділено 14988 руб., а витрачено 16254 руб. Ревізійною комісією вказано керівництву заводу на перевитрати у сумі 1266 руб. та звернуто увагу Роменської повітової управи на необхідність посилення контролю за виробництвом на об'єкті [12, с. 43]. Постановою губернського земства у 1903 році було доручено управі:

- розширити на Смілянському заводі майстерню та побудувати міцні укріплення для трансмісії;

- на земських заводах виготовляти певну кількість жолобчатої та полив'яної черепиці [9, с. 137].

Тож, внаслідок завершення робіт по обладнанню необхідним інвентарем, виробнича потужність заводу збільшилася.

Орендатор п. Рейх, який очолював господарство, був зацікавлений у зростанні потужності заводу і мав позитивні результати. Хоч завод за масштабами виробництва був значно менший Мало-Будищанського, але кількість виготовленої продукції була майже однаковою, (у 1905 році виготовлено 625668 одиниць). Черепиця Смілянського заводу реалізовувалася за різною ціною: перший сорт – 30 руб., другий – 20 руб., третій – 10 руб. Така система відбору і продажу сприяла швидкій реалізації [6, с. 105].

Питання діяльності черепичних заводів постійно розглядалося на засіданнях губернського земства. Була створена спеціальна комісія з черепичної справи для вивчення та внесення пропозицій щодо подальшого напрямку їх роботи. Оскільки на Мало-Будищанському заводі побудовані нові приміщення і завершено їх оснащення, що гарантувало збільшення виробництва підприємства, губернській управі було запропоновано:

1. влаштувати склад черепиці при залізничній станції в м. Ромнах;

2. призупинити на рік діяльність Смілянського заводу через те, що на кінець року зберігалося на ньому 50000 штук черепиці [10, с. 46].

Губернська земська управа розглянула питання про необхідність страхування заводських забудов. На 1905 рік усі приміщення цегляного та черепичного заводів села Малі Будища та Смілянського заводу коштували земству 400000 руб. Губернська управа звернулася із проханням до земського зібрання дозволити застрахувати забудови та майно заводів на суму, яку губернське земське зібрання визнає за необхідну [13, с. 52].

1905 року за пропозицією Роменського повітового земства склад вогнетривких будівельних матеріалів був переведений з Роменського богоугодного закладу до залізничної станції. Для його облаштування було асигновано 1000 руб. та виділено зі Смілянського заводу 100000 одиниць черепиці на покриття даху нового приміщення [2, с. 97]. Висновок страхової комісії по облаштуванню складу черепиці поблизу залізничної станції м. Ромни був затверджений губернською управою. Витрати на його утримання включені до кошторису витрат 1907 року [8, с. 416].

У 1907 році Смілянський завод не був зданий в оренду [5, с. 73]. Протягом наступних двох років губернська управа продовжувала продаж запасів черепиці. Коштів за її продаж (612 руб.) не вистачало на оплату по утриманню закритого заводу. Відповідно до кошторису губернською управою було виділено Роменському складу та заводу ще 1025 руб., а витрачено 111 руб. 96 коп. [11, с. 41].

Роменська повітова управа звернулася із проханням до губернської управи передати в її користування будови Смілянського черепичного заводу з метою використання їх для потреб місцевого населення. Губернське зібрання ухвалило питання щодо передачі заводу разом із черепицею, що була в наявності, але за умови, що об'єкти для використання губернська управа визначатиме сама [7, с. 543].

Різноманітні напрями діяльності Полтавського губернського земства – будівництво земських черепичних заводів, зокрема Смілянського, створення належної матеріально-технічної бази із постійним оснащенням новим інвентарем, збільшення виробничих потужностей, вивчення досвіду роботи подібних об'єктів за кордоном, використання місцевих природних ресурсів (глини) сприяли, при фінансовому забезпеченні, налагодженню виробництва черепиці для потреб населення регіону та за його межами, враховуючи значний ріст промислового і житлового будівництва на початку XX століття. І в складній для країни ситуації Полтавське губернське земство діяло на перспективу, з вірою у продовження розпочатої справи – розвитку гончарного промислу.

Одним з головних завдань губернського земства була підготовка кадрового потенціалу, створення умов для заохочення фахівців займатися черепичною справою. Земством застосовувалися різні методи впливу на населення – рекламування продукції, а в окремих випадках і безкоштовна її реалізація, навіть у спричинений земству збиток. Комплексний підхід до справи став гарантом успіху в економічному і психологічному аспектах. Полтавський люд переконався у незамінних якостях глини, використанні продукції з неї для захисту від страшного лиха – пожеж. Водночас потрібно звернути увагу, що констатація кожного факту є відображенням певних процесів, і з цієї позиції виступає важливим джерелом інформації.

Аналізуючи вищевикладене в питаннях діяльності Полтавського губернського земства, губернської управи, простежується чітке планування роботи, оперативність у діях, актуальність прийнятих рішень, глибока обізнаність справи на місцях, цілеспрямованість у досягненні мети. Через систему адміністративних і організаційних заходів органи земського самоврядування активно впроваджували в життя державну політику щодо розвитку виробництва вогнетривких матеріалів відповідно до затверджених планів.

Досвід Полтавського губернського земства в органі-

зації виробництва екологічно чистої будівельної кераміки, комплексному підході у вирішенні пріоритетних завдань вважаємо доцільним використовувати в інноваційних економічних процесах сьогодення.

ПОСИЛАННЯ

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. – Харьков, Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. – VII с., 1010 с.
2. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. – Полтава: Типо-Литография И. Фришберга и С. Зохоровича, 1906. – 125 с.
3. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.) / Издание Полтавсокй губернской земсокй управы. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
4. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1901 год. – Полтава: Типо-Литогр. Торг. Дома «Л. Фришберг», 1902. – Вып. I. – 164 с.
5. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. – Полтава: Электрик. Типо-Литогр. Торг. Дома Л. Фришберг и С. Зохорович, 1907. – Вып. I. – 110 с.
6. Полтавское губернское земское собрание XLI очередного созыва С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1906. – 473 с.
7. Полтавское губернское земское собрание XLIV очередного созыва. С 1 по 9 декабря 1908 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 571 с.
8. Полтавское губернское земское собрание XLII очередного созыва (30 ноября – 8 декабря 1906 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 456 с.
9. Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 655 с.
10. Полтавскому губернскому земскому собранию 42-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1906 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1906. – 90 с.
11. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1909 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 105 с.
12. Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.
13. Полтавскому губернскому земскому собранию XLI очередного созыва Губернской земской управы доклады 1905 г. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – 192 с.
14. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы Доклады. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1902. – 726 с.
15. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-Литография М.Л. Старожицкого, 1896. – 19 с.
16. Сельский календарь на 1888 год со святцами на три года (1888–1889–1890 гг.), портретом Государя Императора и многими рисунками. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1888. – 142 с.

Белько О.А. Развитие производства строительной керамики на Смилянском черепичном заводе Роменского уезда на Полтавщине (начало XX в.)

Статья посвящена реализации мероприятий Полтавского губернского земства по развитию производства огнеупорного строительного материала на примере деятельности Смилянского черепичного завода

Ключевые слова: *Полтавское губернское земство, губернская управа, финансовая поддержка земства, Смилянский черепичный завод, Роменский уезд.*

Belko O.O. Development of building ceramics production at Smila tile factory of Romny County of Poltava region (beginning of the 20th century)

The article focuses on activity of the Poltava local council in reflectory clay materials production using the example of Smila tile factory

Key words: *the Poltava local council, municipal council, financial support from the local council, Smila tile factory, Romny County.*

21.01.2019 р.

УДК 738:339«1890/1910»

Л.О. Гавриш

ОСОБЛИВОСТІ ЗБУТУ ПОЛИВ'ЯНОГО ПОСУДУ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей продажу полив'яного посуду в системі збуту глиняних виробів українських гончарів наприкінці XIX – на початку XX століття. Окреслено причини збільшення та подальшого поступового зменшення обсягів його виготовлення, подано інформацію про державну політику щодо кустарів, які виготовляли полив'яний посуд.

Ключові слова: *гончар, збут, продаж, обмін, полива, полив'яний посуд.*

Важливим етапом роботи кожного виробника є продаж його товару. Українські гончарі збували свої вироби роздрібним (продаж чи обмін самим майстром) та оптовим (за участі посередників) способами. Так продавали і теракотовий, і полив'яний посуд. У пропонованій розвідці зроблено спробу з'ясувати й узагальнити особливості збуту полив'яних виробів, причини зміни обсягів їх виготовлення, державної політики щодо виробників полив'яного посуду.

Окреслені питання не були предметом спеціальних досліджень, лише окремі аспекти можна зустріти в працях переважно земських працівників, що вивчали економічний стан кустарних промислів, зокрема гончарства, в різних регіонах: М. Іонов на Київщині [2], П. Земятченський та Л. Плавтов на Чернігівщині [1; 6], С. Лисенко на Полтавщині [3], Л. Соколовський на Харківщині [9], А. Прусевич на Поділлі [8] та інші. Частково узагальнену інформацію із зазначеної проблематики подано в монографії керамолога Олеся Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» [7].

Актуальність дослідження зумовлюється потребою в узагальненні розрізнених відомостей про особливості збуту полив'яних виробів для подальших керамологічних студій.

Технологічно виготовлення полив'яних виробів відрізнялося від виготовлення теракоти. Ця обставина зумовила різницю в їх оцінюванні при збуті. Виробництво полив'яного посуду вимагало від кустарів додаткових витрат на придбання складових поливи та дров для повторного випалювання, що підвищувало собівартість продукції. Полив'яний посуд вимагав більшої ретельності й при вкладанні до горна, «простая посуда укладывается скорее – в 4–6 часов, глазурованная же отнимает целый рабочий день» [2, с. 55]. Часто під час випалу посуд «склеювався», в процесі роз'єднання він отримував пошкодження, що зменшувало його ціну й призводило до збитків. Відповідно, під час збуту полив'яний посуд мав більшу вартість порівняно з теракотовим. При роздрібному продажу, наприклад, теракотовий горщик-«золінник» коштував 8–12 коп., а полив'яний – 15–30 коп. [7, с. 123]. При оптовому продажу різниця в ціні теж зберігалася: «сотня посуды продается … простой – до 3 р., поливяной – от 8 р. до 8 ½ р.» [9, с. 55].

Найбільш поширеною формою полив'яного посуду були миски. При їх оптовому продажу сотню виробів називали «круговою» й налічувала вона 250–350 одиниць різновеликого посуду (зазвичай чотирьох розмірів: двійник, трійник, четверик, п'ятерик).

Оскільки виготовленням полив'яного посуду займалася невелика кількість гончарів, то й окремої системи його обрахунку при оптовому збуті не виробилося, «була пристосована термінологічна система лічби полив'яних мисок, тобто «кругова сотня»» [7, с. 146]. Вона також з часом змінювалася, з'являлися нові метрологічні одиниці: шестерик, десятерик, двадцятерик. Їх поява була викликана в основному проблемами із реалізацією глиняних виробів, які виникли на початку XX століття. У цей час основним способом збуту став оптовий продаж скупникам, які диктували свої вимоги кустарям. Ті, в свою чергу, щоб привабити посередників, змушені були збільшувати кількість одиниць, що входила до сотні, за рахунок введення дрібнішого посуду. З часом це явище поширилося й на оптовий продаж теракотового посуду.

Глиняний посуд не тільки продавали, а й обмінювали на продукти харчування. При такому способі збуту, «на відсип», «за простий горщик брали стільки збіжжя, овочів, фруктів тощо, скільки в ньому поміщалося, а за полив'яні вироби – удвічі або втричі більшу мірку» [7, с. 125; 4, с. 190].

У кінці XIX – на початку XX століття ринки збуту все більше став завойовувати фаянсовий та металевий фабричний посуд, який склав серйозну конкуренцію кустарному виробництву. Дослідник гончарства Чернігівщини Л. Плавтов 1914 року писав: «До последнего времени гончары Черниговской губернии работали только простую посуду без поливы; к производству же поливяной начали приступать в широких размерах только лет 15–20 назад. Переход к производству поливяной посуды происходит под влиянием конкуренции луженой, а в последнее время эмалированной посуды» [6, с. 30]. Те, що виготовлення полив'яного посуду в Чернігівщині наприкінці XIX століття не мало масового характеру, підтверджено в дослідженні Петра Земятченського «О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии» [1, с. 232]. Слід зауважити, що схожа ситуація спостерігалася й на Київщині: «чистий» прибуток від виготовлення полив'яного й теракотового посуду був майже однаковим (60% і 56% відповідно). Таке співвідношення не приваблювало гончарів до довготривалого й витратного виробництва. Часто причиною непопулярності виготовлення полив'яного посуду серед майстрів ставало те, що «им полива не удается и их поливанная посуда не выдерживает конкуренции на рынках с привозной» [3, с. 355].

Відсутність досвіду, незнання технології призводили до помилок у виготовленні полив'яних виробів, що в свою чергу зменшувало прибутки. Наприклад, щоб пришвидшити процес виробництва, гончарі часто не перемелювали поливу на жорнах, тому залишалися грудочки, які під час випалювання перетворювалися на некрасиві плями. Не додавала привабливості посуду й нерівна лінія-межа між полив'яною й теракотовою поверхнями. За спостереженням Миколи Іонова тільки в Дибинцях (Київщина), щоб запобігти цьому, вдавалися до «крайкування» – позначення межі рідким розчином житньої муки.

Проблемою було також те, що в різних осередках гончарна глина мала свої особливості, й, щоб узгодити фізичні властивості сировини й поливи (зокрема, коефіцієнт розширення й звуження) й уникнути розтріскування при випалюванні, потрібно було експериментальним шляхом віднайти саме «свій» рецепт. Микола Іонов згадував про гончаря Афанасія Дем'яненка з Черкаського повіту, який цій проблемі присвятив три роки наполегливої праці [2, с. 14]. Вказуючи на сталість традицій, дослідник зауважував, що гончарі потребують нових знань, які можна отримати через організацію артілей та гончарних шкіл. Цікаво, що обстеження гончарного промислу Київської губернії Микола Іонов здійснював за дорученням земства, відповідно в звіті пропагувалася ідея професійної освіти. Так, говорячи про розпис полив'яного посуду, він зазначив, що найкращими й найрозмаїтішими є роботи гончаря з Дибинець Каленика Масюка, який свого часу навчався в Глинській гончарній школі. «Ставить этого гончара на ряду с другими, конечно, совершенно невозможно. Он хорошо, быстро и красиво работает, сбыт его изделий обеспечен, у него всегда есть заказы; расценка изделий, сравнительно, высока, в зависимости от скупщика он не находится» [2, с. 10]. Останнє було вкрай важливим, оскільки на початку XX століття прикметною ознакою українського гончарства став збут продукції переважно за активної участі скупників, що суттєво зменшувало прибутки гончарів і робило песимістичними прогнози щодо майбутнього кустарного промислу. Скупники, на думку Миколи Іонова, також «приносят вред и морального характера, стараясь дискредитировать в глазах темного народа земские или общественные начинания», підриваючи довіру до споживчих спілок, які мали б полегшити кустарям збут їх продукції [2, с. 62]. Про вплив якості поливи на збут глиняних виробів на рубежі XIX і XX століть писав також Сергій Лисенко. Серед першочергових заходів Полтавського губернського земства по сприянню глинським гончарям, на його думку, «должно быть не расширение пределов сбыта, а скорее удержание захваченных уже рынков от конкуренции со стороны довольно близких соседей», чому сприятиме «введение улучшенных рецептов поливы» [3, с. 370].

Асортимент полив'яних виробів вигідно відрізнявся від теракотових форм. Такий стан речей можна пояснити тим, що полив'яний посуд був орієнтований на заможніших споживачів, які вже активно користувалися фабричною продукцією. Відповідно, потрібно було максимально наблизитися до промислового асортименту глиняних

виробів. Як наслідок, полив'яні глиняні вироби стали основними конкурентами фабричного фаянсового посуду. Щоб дискредитувати кустарного виробника перед масовим споживачем «збутові агенти … поширювали не завжди достовірні відомості немовби про масові отруєння людей свинцевою поливою, оплачували й організовували проведення спеціальних обстежень шкідливостей гончарного виробництва, замовляли статті в періодиці з вимогою державної заборони використання свинцевих полив» [5, с. 76]. Як наслідок, почали з'являтися публікації, в яких автори попереджали про можливу небезпеку отруєння гончарів свинцем, яка ставала можливою через брак знань про технологію покриття виробів поливою й недотримання правил техніки безпеки. Дослідник гончарства Поділля Олександр Прусевич зазначав, що через незнання коефіцієнтів розширення глини й поливи від дії високих температур і звуження при охолодженні, на виробах полива розтріскується [8, с. 57]. Коли в ці тріщини потрапляє кислота зі страви, свинець в результаті хімічної реакції переходить до їжі й, на думку дослідника, викликає отруєння. Таку ж проблему, тільки вже на Київщині, окреслив Микола Іонов. Окрім незнання кустарями «коэффициентов расширения глины и глазури», він також звернув увагу на те, що «киевским гончарам не известно», в яких пропорціях слід брати окис свинцю і кремнезем. Тому вони, щоб пришвидшити процес плавлення поливи, більше додають окису свинцю, що, в свою чергу, не тільки призводить до збільшення собівартості посуду, а й до «медленного систематического отравления» користувачів таким посудом [2, с. 13]. Негативний вплив поливи на здоров'я самих гончарів, на думку дослідника, відбувався під час перемелювання свинцю з піском (страждали легені), перепалювання свинцю (випари шкодили органам дихання й зору), коли немиті руки майстрів контактували з їжею (страждали органи травлення), загальної шкоди організму виробників і користувачів полив'яним посудом завдавали мідь і марганець, які використовували для кольорової глазурі [8, с. 37]. Повідомлення про шкідливість поливи, які періодично з'являлися від початку 1840-х років, масового характеру набули в 1929–1930-ті роки (це явище в історії українського гончарства ґрунтовно охарактеризував керамолог Олесь Пошивайло [5, с. 76–84]). Разом з примусовою колективізацією кустарів, податковим тиском на одноосібників, підтримкою фарфоро-фаянсової промисловості з боку держави, подорожчанням палива та сировини, бездоріжжям, труднощами при збуті продукції це призвело згодом до поступового занепаду гончарного промислу загалом й виробництва полив'яного посуду зокрема.

Отже, збут полив'яного посуду мав свої особливості: при продажу його ціна була вищою, при обміні за нього давали більше продуктів харчування. Збільшення обсягів виготовлення полив'яних виробів на кінець XIX століття було наслідком посилення конкуренції з боку фарфоро-фаянсової промисловості та налагодження випуску металевого посуду. Це явище також вплинуло на розширення асортименту полив'яного посуду, який був представлений більшою кількістю форм порівняно з теракотовим. Разом з цим постала проблема браку знань і досвіду в майстрів, які раніше не виготовляли посуд, вкритий поливою. Саме технологічні помилки кустарів згодом стали одним із аргументів провідників державної політики, спрямованої на заборону використання поливи й подальшого згасання виробництва полив'яного посуду.

ПОСИЛАННЯ

1. Земятченский П.А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии / П.А. Земятченский // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. – Т. IV. – С. 216–244.

2. Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии / Н.Ф. Ионов // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К.: тип. насл. К. Круглянского, 1912. – С. 1–77.

3. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд / С.И. Лисенко. – Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. – Вып. 2. – 540 с.

4. Овчаренко Л. Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття): монографія / Людмила Овчаренко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с. – (Науковий проект «Гончарний здвиг Донбасу», кн. 4; Українські керамологічні студії, вип. 3).

5. Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства / Олесь Пошивайло // Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 632 с.: іл.

6. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии / Л. Плавтов. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – 32 с.

7. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О.М. Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.

8. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: издание Подольской Губернской Земской Управы, 1916. – С. 9–118.

9. Соколовский Л.Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л.Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: Типография губернского правления типографии окружного штаба. – Вып. II. – 1883. – С. 33–57.

Гавриш Л.А. Особенности сбыта глазурованной посуды (конец XIX – начало XX века)

Статья посвящена выяснению особенностей продажи глазурованной посуды в системе сбыта глиняных изделий украинских гончаров в конце XIX – начале XX века. Определены причины увеличения и дальнейшего постепенного уменьшения объемов её производства, предоставлена информация о государственной политике относительно кустарей, которые изготавливали глазурованную посуду.

Ключевые слова: *гончар, сбыт, продажа, обмен, глазурь, глазурованная посуда.*

Havrysh L.O. Peculiarities of the sale of polishing dishes (the end of the XIX – the beginning of the twentieth century)

The article is devoted to the clarification of the peculiarities of the sale of polycarbonate utensils in the system of sale of clay products of Ukrainian potters in the late nineteenth and early twentieth centuries. The reasons for the increase and further gradual decrease of the volume of its production are specified, information on the state policy concerning the craftsmen and producers of the polishing dishes was provided.

Key words: *potter, sale, sale, exchange, watering, polishing dishes.*

24.01.2019 р.

УДК 281.9 (477.51)

М.М. Блакитний

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДУХОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті йдеться про історію Новгород-Сіверського духовного училища у другій половині XIX – на початку XX ст. за даними єпархіальної преси Чернігівщини.

Ключові слова: *Чернігівська єпархія, училище, учень, округ.*

Публікації періодичних видань Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. – «Черниговских епархиальных известий», «Веры и жизни», «Черниговского церковно-общественного вестника» – дають змогу прослідкувати історію духовних навчальних закладів Чернігівщини у період з 1861 по 1917 рр., а саме: Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних чоловічих училищ, початкових народних училищ та церковно-приходських шкіл.

Так, матеріали даних єпархіальних видань дозволяють відновити окремі сторінки історії Новгород-Сіверського духовного училища, яке постало у 1818 р. після реформування духовної освіти на початку XIX ст. Публікації духовних видань особливо цінні тим, що, вочевидь, не зберігся архів Новгород-Сіверського духовного училища, а, відтак, матеріали єпархіальної преси залишаються актуальними. Їх потрібно залучати для висвітлення різних аспектів діяльності даного освітнього закладу.

Відомості з історії Новгород-Сіверського училища у єпархіальних часописах і газетах представлені наступними матеріалами: щорічними списками учнів, окремими відомостями з оцінками по навчальним предметам, щорічними фінансовими звітами, звітами з навчальної частини, списками викладачів і службовців, журналами з'їздів духівництва Новгород-Сіверського училищного округу. Дані публікації дозволяють розкрити наступні питання з минувшини освітнього закладу: освітній і виховний процеси, побут, викладацький склад, матеріальне забезпечення, господарський аспект. В училищі могли навчатися діти не тільки церковнослужбовців, а й світських осіб.

Навчальний заклад розташовувався на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря. На рік тут навчалось 100–130 учнів (30 учнів – на повному забезпеченні, по 72 крб. на кожного за рік; 30 учнів – на неповному утриманні) [1, с. 99–102]. Діяло 5 класів (перший – підготовчий), викладалося богослужіння, катехізис, географія, грецька і латинська мови, арифметика, російська мова, історія. Проти ледащих і «нравственно» зіпсованих учнів застосовувати, переважно, дії морального впливу, інколи – позбавлення обіду, поставлення на коліна. Кращим у навчанні купляли і дарували книги. Учні, у переважній більшості, знімали квартири [2, с. 147–148, 151].

У 70-х рр. XIX ст. навчальний заклад очолював В. Виноградський. З 1883 до 1914 рр. наглядачем училища був О. Троїцький, у 1917 р. – протоієрей В. Дмитриєвський [3, с. 4].

З 1900 р. на сторінках єпархіального видання почали друкувати списки викладачів і службовців Новгород-Сіверського духовного училища з біографічними відомостями. Так, на той час наглядачем училища був статський радник О. Троїцький, його помічником – надвірний радник О. Петровський, викладачами працювали: вчитель російської і церковно-слов'янської мови І. Борисоглібський; вчитель російської і церковно-слов'янської мови В. Терлецький; вчитель грецької мови надвірний радник І. Боден-Беляцький; вчитель латинської мови статський радник О. Прилежаєв; вчитель географії і арифметики, статський радник М. Зеньков; вчитель підготовчого класу, студент семінарії І. Гойденко; вчитель церковного співу Я. Петров; лікар, колезький радник І. Жадкевич; фельдшер М. Баглаєв. Було і 2 надзирателя [4, с. 416–419].

Щороку на утримання училища і учнів надавалося 5–7 тис. руб.; з часом дана сума збільшилася і сягнула 12–13 тис. руб. Кошти, що надходили на утримання училища, збиралися з церков Новгород-Сіверського училищного округу, до складу якого входили Новгород-Сіверський, Глухівський, Кролевецький, частково Сосницький повіти [5, с. 129].

Серед основних проблем функціонування училища слід назвати часті хвороби учнів (через відсутність належних санітарно-гігієнічних умов), відсутність пристосованих приміщень, частину яких навчальний заклад винаймав у монастиря. Внаслідок слабкої матеріальної бази у 1879 р. постало питання про його реорганізацію і переведення до Стародуба [6, с. 177–189].

У 1887 р. Св. Синод прийняв рішення про перебудову корпусів духовного училища. 1892 року Кролевецька міська управа запропонувала депутатам єпархіального з'їзду, у випадку переведення училища до Кролевця, подарувати землю і надати грошову субсидію на будівництво нових корпусів. У 1893 р. Св. Синод прийняв рішення про будівництво нового корпусу для навчального закладу на території Новгорода-Сіверського. З 1894 р. почалось збирання додаткових коштів з церков Новгород-Сіверського училищного округу (щороку по 20 руб. з кожної церкви). У 1896 р. Новгород-Сіверська міська дума подарувала ділянку землі у місті. За попередніми розрахунками на будівництво потрібно було 60 тис. руб. Збір коштів затягувався. Відомо, що у вже січні 1911 р. ця сума склала 179 тис. руб. Питання подальшого їх використання потребує окремого дослідження [7, с. 188–189].

У 1918 р. в училищі планували святкувати 100-річчя від дня його заснування. Вочевидь, готувалося видання збірника матеріалів з історії навчального закладу, але через події Першої світової війни, революційні зміни і громадянську війну цього не відбулося [8, с. 1].

Подаємо список найбільш відомих випускників Нов-

город-Сіверського духовного училища:

Ісаак Мазепа – український політичний, державний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії;

Петро Смолічев – український археолог, історик, краєзнавець;

Микола Кибальчич – винахідник;

Олексій Грищенко – художник, графік, мистецтвознавець, мемуарист;

Гаврило Пясецький – дворянин, історик, педагог, статський радник, член Орловської вченої архівної комісії;

Олександр Липський – дійсний статський радник, керував «Домом призрения» у Санкт-Петербурзі;

архієпископ Феодосій (Микола Феодосієв) – архієпископ Віленський і Лідський (до 1939 р.).

Таким чином, матеріали духовних видань Чернігівської єпархії, які виходили у другій половині XIX – на початку XX ст., дозволяють відновити окремі сторінки історії Новгород-Сіверського духовного училища в даний історичний період.

ПОСИЛАННЯ

1. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм епархиального ведомства по Новгород-Северскому духовному училищу за 1877 год // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1879. – № 6. – Часть официальная. – С. 99–102.

2. Журнал съезда духовенства Новгород-Северского училищного округа // ЧЕИ. – 1869. – № 2. – Часть официальная. – С. 147–153.

3. Некролог А.В. Троцкого // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1915. – № 2. – С. 4; 1917. – 10 січня. – С. 4.

4. Список служащих в Новгород-Северском духовном училище за 1899–1900 учебный год // ЧЕИ. – 1900. – № 17. – Часть официальная. – С. 416–419.

5. Журнал съезда депутатов духовенства Новгород-Северского училищного округа // ЧЕИ. – 1880. – № 10. – Часть официальная. – С. 129.

6. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1880. – № 15–16. – Часть официальная. – С. 177–189, 191.

7. Акт временного ревизионного комитета по Новгород-Северскому духовному училищу // ЧЕИ. – 1908. – № 6. – Часть официальная. – С. 188–189.

8. Объявление // Черниговский вестник. – 1917. – № 5. – С. 1.

Блакитный М.М. Новгород-Северское духовное училище по материалам духовной периодики Черниговщины (вторая половина XIX – начало XX вв.)

В статье говорится об истории Новгород-Северского духовного училища во второй половине XIX – в начале XX вв. по материалам епархиальной прессы Черниговщины.

Ключевые слова: *Черниговская епархия, училище, ученик, округ.*

Blakitny M.M. Novhorod-Siverskyi religious school on the materials of the spiritual periodicals of Chernihiv region (the second half of the XIX - the beginning of the XX centuries)

The article talks about the history of the Novhorod-Siverskyi religious school in the second half of the XIX - at the beginning of the XX centuries on the materials of the diocesan press of Chernihiv region.

Key words: *Chernihiv diocese, school, student, district.*

05.02.2019 р.

УДК 94(477):908

Н.В. Міллер
Т.М. Рязанова

ТАЄМНИЦІ РОДИНИ МУРАШКІВ, АБО ХТО РОБИВ ІКОНОСТАСИ ДЛЯ ВОРОНІЗЬКИХ ЦЕРКОВ?

Робота написана до 175-річчя від дня народження відомого художника, педагога, засновника Київської рисувальної школи – Миколи Івановича Мурашка. У статті розглядаються деякі родинні таємниці відомих митців Мурашків, подаються нові матеріали щодо проживання сім'ї Мурашків у містечку Вороніж (колишнього Глухівського повіту).

Ключові слова: *Л.Й. Леонтьєва, М.І. Мурашко, О.І. Мурашко, О.О. Мурашко, художник, іконописець, родина Мурашків, Вороніж, Покровська церква, Власкови, Бардакови.*

Розвиток українського художнього мистецтва, його історію не можна уявити без творчості цілої плеяди видатних майстрів пензля, серед яких чільне місце посідає родина живописців Мурашків. Вихідцями з неї є: Олександр Олександрович Мурашко (07.09.(н. ст.)1875–14.06.1919), визначний український живописець, педагог, громадський діяч; Микола Іванович Мурашко (20.05.(н. ст.)1844–22.09.(н. ст.)1909) – художник, педагог, мистецтвознавець, критик та історик мистецтва, фундатор першої національної художньої школи; Олександр Іванович Мурашко (1833(?)–1910) – знаний іконописець, майстер іконостасів, різьбяр по дереву, чиї іконостаси становлять самобутнє явище сакрального мистецтва України другої половини XIX – початку XX ст.

Актуальність роботи вбачаємо у важливості розширення краєзнавчих досліджень, вивченні історії рідного краю та його непересічних особистостей, до яких і належить родина художників Мурашків. Новизна статті полягає в тому, що вперше досліджуються зв'язки відомих митців із містечком Воронежем колишнього Глухівського повіту (нині Шосткинський район Сумської області). Наразі залишається зовсім невивченим глухівський період проживання родини. Ані місця, де мешкали Мурашки (хоча одна з вулиць Глухова нещодавно названа їхнім ім'ям) і де знаходилась їхня іконописна майстерня, ані парафії, до якої належала родина, донині не встановлено. Жодна краєзнавча стаття попередніх років [1; 2; 3; 4; 5] не дає відповіді на поставлені запитання. Автори просто констатують факт, що Микола Мурашко народився у Глухові в родині різьбяра іконостасів; у ньому і пройшло його дитинство. Насправді, у життєписі цієї родини існує багато білих плям. Поштовхом до проведення дослідження стали деякі відомості з сімейних таємниць родини Мурашків, які знайомі, гадаємо, тільки краєзнавцям Воронежа. Отже, метою нашої роботи є вивчення біографій представників родини Мурашків – відомих художників, іконописців, фундаторів української мистецької школи, та дослідження фактів їхнього проживання у Воронежі й родинних і дружніх зв'язків із деякими вороніжцями.

Відомий виходець із Воронежа, вчений, етнограф, археолог і краєзнавець Іван Спиридонович Абрамов (1874–

1960) вважав Миколу Івановича Мурашка своїм земляком. Він писав, що М. Мурашко, не закінчивши Петербурзької академії мистецтв через хворобу, повернувся до Воронежа, де і проживав певний час [6]. Слово «повернувся» наштовхує на думку, що до цього він також мешкав у Воронежі.

Ще один воронізький краєзнавець, Микола Артемович Андрєєв (1920–1995), у своїх статтях з історії Воронежа, спираючись на спогади Олександри Феофанівни Бугославської (дружина Петра Івановича Бугославського, кандидата богослов'я, автора ряду видань як на світську, так і релігійну тематику, сина священика воронізького Соборно-Михайлівського храму 1867–1911 рр. Івана Кириловича Бугославського), повідомляв, що отримав від неї архівні документи XIX ст. Серед них була фотографія Олександра Івановича Мурашка з дарчим написом І.К. Бугославському (датована 1893 роком) як від «попечителя» Воронізької двокласної церковно-вчительської школи завідувачу І.К. Бугославському. Світлина зберігається в архівному відділі краєзнавчого музею м. Шостки Сумської області. «Старанням протоієрея Іоана Бугославського церковно-вчительська школа була добре упорядкована. При ній було побудовано гуртожиток для учнів, лазня і перша у Воронежі бібліотека. […] Піклувальником школи з 1904 року перебував київський купець Олександр Іванович Мурашко – батько відомого українського художника Олександра Олександровича Мурашка. Олександр Мурашко щорічно виділяв для школи як грошові кошти, так і цінне обладнання. 1907 року ним було виділено 50 рублів для придбання фізичного кабінету. Наступного року він подарував кіот (засклена рама або шафа) з іконою вартістю 200 рублів, три ліжка з матрацами й рукомийник для шкільної лікарні. Він щороку присилав по 25 рублів на придбання книг для роздачі учням, які закінчили двокласну школу» [7]. Чому така щедрість до вороніжців? Сподіваємось, що наше дослідження дасть відповідь на це запитання.

М.А. Андрєєв повідомляв, що він записував спогади про Мурашків від його воронізьких родичок – Людмили Йосипівни Леонтьєвої (у дівоцтві Бардакової, по матері Власкової) та її рідної сестри Надії Йосипівни, у заміжжі Квицинської. Ось тут і починається найцікавіше. Дійсно, листи до Миколи Артемовича зі спогадами про Мурашків від Л.Й. Леонтьєвої (1872–1966) знаходяться нині в особистому фонді Андрєєва у ЦДІАУ в Києві [8].

Ці спогади, на нашу думку, повинні були викликати інтерес у мистецтвознавців. Їх копії у друкованому вигляді Людмила Йосипівна відсилала ще у 60-х роках минулого століття тодішній дослідниці творчості О.О. Мурашка Ларисі Григорівні Членовій. Але вони чомусь не були взяті до уваги. Сучасні ж дослідники життєпису Мурашків, хоча і посилаються на ці листи, але не вірять у правдивість викладеного там матеріалу. Ми вважаємо, що дослідник повинен триматися за кожну ниточку, адже іноді вона може виявитися початком «клубка Аріадни». Воронізькі краєзнавці не були такі скептичні до спогадів своєї землячки, яка походила із славетного дворянського роду

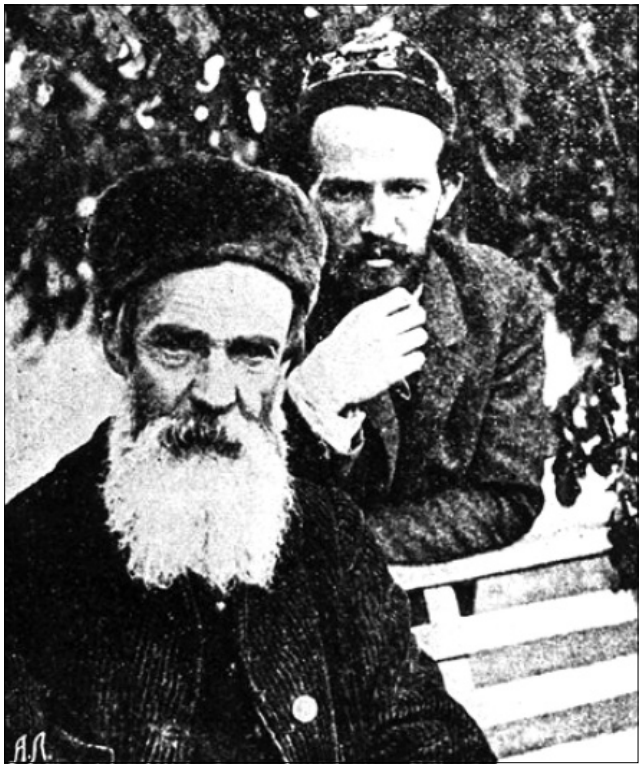

Микола і Олександр Мурашки

Уласків-Власків, була сучасницею відомих особистостей Воронежа, і, врешті-решт, була родичкою родини Мурашків. Ми вирішили провести своє дослідження, яке привело нас до непередбачуваних результатів. Далі будемо спиратися на листи Л. Леонтьєвої й підтверджувати чи заперечувати факти віднайденими документами.

Людмила Йосипівна у листі до М.А. Андрєєва констатує той факт, що родина Мурашків переїхала з Глухова, де Іван Мурашко тримав іконописну майстерню, до Воронежа ще на початку 30-х років XIX ст.: «Отец Александра Ивановича Мурашко переехал из Глухова в Воронеж приблизительно 1830 года и Александр Иванович родился 1833 г. в Воронеже, а Николай Иванович, его брат, родился в 1844 году» [8, арк. 2]. На жаль, нам не вдалося знайти записів у метричних книгах про їхнє народження у Воронежі за їх відсутністю за ці роки по воронізькій церкві Успіння Пресвятої Богородиці. За місцем проживання, на яке указала Людмила Йосипівна (район цукрового заводу, навпроти магазину), родина Мурашків мала відноситись до цієї парафії. Хоча тут є одне «але». У одному з листів Миколи Мурашка від 6 липня 1867 року до свого товариша по Петербурзькій академії мистецтв Адріана Вікторовича Прахова є такі рядки: «Адриан Викторович (приехал к родным после 2 лет отсутствия). 11 мая вечером я приехал в одно из имений Кочубея (отсюда до дома НМ четыре часа ходу, но хозяева предложили отдохнуть с дороги; через управляющего нанял крестьянских лошадей «величиною с телят». Я выпил стакан чаю в управителя, причем он, вероятно, не имея возможности похвалить чай, хвалил воду. Вода, говорит, у нас отличная – я согласился, вода, говорю, точно очень хороша. Так мы и потопали

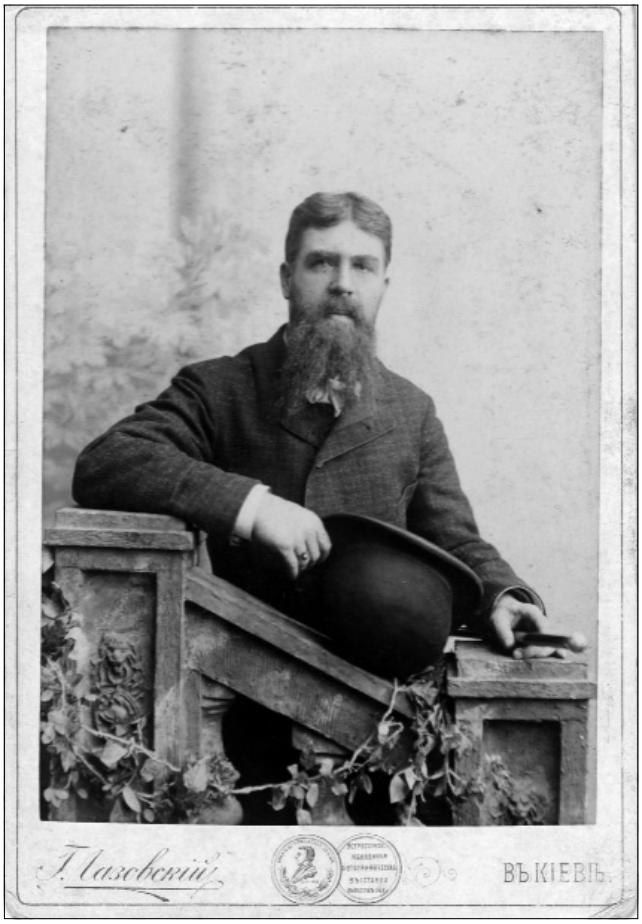

О.І.Мурашко

до Воронежа […]. Воронеж перед глазами со всеми своими семью церквами; из их я сейчас отличив покрову (*церква Покрови Пресвятої Богородиці – автори*). Мила мне эта церква корабликом, в которой я так часто надоедал Богу своими детскими молитвами и просьбами.

Я вошел во двор; все мне ново и не знакомо, выстроилось без меня (братьев не было, родители не сразу узнали, один из братьев женат)…) [9].

Виходячи з наведених у листі фактів, можемо констатувати правдивість слів авторки листа до воронізького краєзнавця. «Але» полягає у тому, що, певно, пізніше Мурашки перейшли до парафії церкви Покрови Пресвятої Богородиці, яка знаходилася за якихось 500 метрів від їхнього будинку.

Опрацювавши наявні метричні книги усіх воронізьких церков, автори статті знайшли декілька записів, що стосуються родини Мурашків і підтверджують їхнє проживання у Воронежі. У першому записі за 1862 рік (церква св. Покрови, розділ «Шлюби») читаємо, що «поручителем» на вінчанні Йосипа Йосиповича Бардакова й Ганни Омелянівни Власкової (це батьки Л.Й. Леонтьєвої, авторки листів до краєзнавця М. Андрєєва) був воронізький купецький син Олександр Іванович Мурашко [10, арк. 167 зв.]. Другий запис за 1862 рік (церква св. Покрови, розділ «Померлі») повідомляє, що 15 лютого померла дочка купця третьої гільдії Івана Мурашка дівиця Степанида від сухот, похована «при кладбищенской церкви» [10, арк. 171 зв.].

Повідомлення про смерть сестри Степаниди знаходимо й у Щоденнику Миколи Мурашка: «Глубокой осенью мы были в Воронеже уже с родителями. Дорогая сестра голубка была тяжело больна и умирала. Я прожил в семье до конца февраля. Наша дорогая Стеня умерла…» [11, арк. 250].

Наступний запис у метричній книзі (1863 рік, розділ «Народження») дає підказку до розкриття однієї з таємниць родини Мурашків: «2 ноября 1863 г. от купеческого сына 2 гильдии Александра Иванова сына Мурашко и его **законной** (*виділення – автори*) жены Марии Емельяновой дочери родился сын Михаил. Восприемники: магистр Гавриил Михайлов сын Пясецкий и дочь полковника девица Евдокия Емельянова Власкова» [10, арк. 194].

Цей запис стане у нагоді мистецтвознавцям, які досліджують життя і творчість родини Мурашків, а особливо життєпис Олександра Олександровича Мурашка. Його матір'ю вони, без сумніву, називають Марію Іванівну Крачковську, дочку священика з-під Борзни (до речі, Іван Григорович Крачковський був священнослужителем Покровського храму села Некрасове Глухівського повіту (з ? до грудня 1896 р.). Науковці не звернули увагу на лист Людмили Леонтьєвої, в якому вона називала матір'ю Олександра Мурашка рідну сестру її матері Марію Омелянівну, в дівоцтві Власкову. Людмила Йосипівна згадувала, що вінчання Олександра Мурашка й Марії Власкової (доньки полковника, учасника війни з французами 1812 року) відбулося в 1863 році. Мабуть, ця подія відбулась на початку року, бо вже в листопаді Бог їх обдарував первістком Михайлом. Доля цієї дитини невідома. Документального підтвердження про шлюб ми не знайшли, бо відсутні метричні записи Успенської церкви за цей рік. Вінчання в ті часи відбувалося, як відомо, в церкві, до парафії якої належала наречена. Молодята отримали цінні подарунки від рідного брата батька нареченої, архімандрита Геннадія – золотий годинник, килим і шубу з чорно-бурих лисиць. У листах Л. Леонтьєвої є багато цікавих спогадів із часів свого дитинства та юності, коли на хутір (мається на увазі хутір її батька Бардаків, що знаходився на східній околиці Воронежа) приїжджав Олександр (Олександрович) Мурашко.

У 1869 році в домі Мурашків трапилася пожежа. Із листів Миколи Івановича до своїх друзів стає відомо, що вона була не першою. У 1865 році у листі до свого друга Гаврила Софійського він писав: «Не за себе, за татуся серце болить, що на старості літ пришлось итить в чужу хату…» [9]. Микола Мурашко у вище згадуваному листі до А. Прахова за 1867 рік зазначав, що за його відсутності у Воронежі протягом майже двох років батьки збудували нову хату, де все було для нього нове й незнайоме.

Повернемося до того трагічного для сім'ї Мурашків дня 15 серпня 1869 року (у цей день у Воронежі проходив Успенський ярмарок), коли від недбалості одного з підмайстрів Мурашків (вони мали у Воронежі іконостасну майстерню) згорів будинок і все майно.

Старші Мурашки, певно, перейшли жити до родичів, а Олександр Іванович із родиною, за спогадами Л. Леонтьєвої, переїхав до Чернігова, де відкрив художню майстерню.

Майже не існує свідчень про перебування О.І. Мурашка в Чернігові. Деякі дослідники пишуть, що він взагалі жив і мав майстерню в Борзні. Чернігівський період, звичайно, потребує окремого дослідження. Авторам статті вдалося знайти інформацію, яка опосередковано говорить про чернігівський період Мурашків. «Земский сборник Черниговской губернии» від 15 вересня 1883 року розповідав про сільськогосподарську виставку, яка проходила в Чернігові. Серед нагороджених медалями зустрічаємо прізвище Мурашка: «Бронзовые г. Мурашко за деревянную резную раму и киот-складень» [12, с. 92].

Доклав своїх рук О.І. Мурашко й до робіт у соборі св. Спаса в Чернігові: «У кінці XIX ст. ікони були поновлені іконописцем із містечка **Воронеж** (*виділення – автори*) Олександром Івановичем Мурашком. Зважаючи на те, що в храмах України збереглось мало старих іконостасів, цей являє неабияку мистецьку й духовну цінність» [13, с. 52]. Гадаємо, в чернігівських архівах достатньо документів, що засвідчують роботу художньої майстерні Олександра Мурашка й дають відомості про його біографію, зокрема зв'язки з Воронежем.

Інше джерело говорить: «В 1870–1871 рр. іконостас був поновлений майстрами іконописної майстерні Олександра Івановича Мурашка…» [14].

Щодо іншої таємниці родини Мурашків – чиїм сином був Олександр Олександрович Мурашко – мистецтвознавці тут категоричні. На їхню думку, матір'ю була Марія Іванівна Крачковська, а Олександр Іванович Мурашко – вітчимом. Людмила Леонтьєва запевняє, що він є сином рідної сестри її матері Марії Омелянівни Власкової та її законного чоловіка О.І. Мурашка. Ми вважаємо, що правда знаходиться десь посередині. Процитуємо краєзнавця Ганну Черкаську: «Він (*Олександр Іванович Мурашко – автори*) частенько приїздив у Київ до брата і мав роман із дочкою священика Марією Крачковською (за свідченням Адріана Прахова)» [15]. У іншій статті та ж таки Ганна Черкаська додає: «7 вересня 1875 року в Києві Маня Крачковська народила гріховний плід – сина Сашка. Бідна дівчина пішла з дому, народила потай і хотіла відмовитися від малого, але її брат забрав дитину до себе на Чернігівщину. Коли Сашкові було дев'ять років, його мати перейшла жити до Олександра Мурашка. На той час іконописець переїхав до Києва» [16]. Гадаємо, що це сталося, коли Сашкові меншому виповнилося не дев'ять, а 14–15 років. Тоді О.І. Мурашко переїхав із Чернігова до Києва на оздоблювальні роботи у Володимирському соборі. У ці ж 1888–1889 роки померла Марія Омелянівна Власкова (за свідченням Л. Леонтьєвої), законна дружина Олександра Івановича. «Нарешті Микола Мурашко, А. Прахов, В. Васнєцов і М. Нестеров зламали опір Олександра Івановича. Вони вмовили О. Мурашка одружитися з Марією Крачковською і усиновити власного сина (гріх молодості). Відгуляли пізнє весілля, на якому А. Прахов був весільним батьком і була присутня вся майстерня» [15].

О.І. Мурашко

Чи знали у Воронежі, хто була справжня мати Сашка? Питання риторичне. Мабуть, це була родинна таємниця самого Олександра Івановича й Марії Омелянівни. Можна припустити, що законна дружина не знала про існування позашлюбного сина її чоловіка. Але ж він приїздив у Вороніж, й Л. Леонтьєва зберегла в пам'яті багато побутових дрібниць, пов'язаних із Сашком, які вигадати вона не могла, та й навіщо б це їй було потрібно. Деякі мистецтвознавці зазначають, що Олександр молодший жив певний час у Чернігові й допомагав батькові в майстерні.

Актуальним, на нашу думку, є і наступне питання, яке дослідили автори статті: «Хто робив іконостаси для воронізьких церков?». О.М. Корнієнко у своїй книзі «Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь», аналізуючи свідчення воронізького краєзнавця М.А. Андрєєва, писав у розділі про Успенську церкву: «Церква мала визначний іконостас – різьблений з позолотою, виконаний місцевим різьбярем Адріаном з Дорошенкового хутора (зараз входить до складу Воронежа – автори), учнем М. Мурашка [17, с. 293]. Мурашки жили у Воронежі і тримали тут іконостасну майстерню, тож упевнено можемо стверджувати, хто робив різьблені іконостаси для воро-

нізьких церков. Митці цієї родини були ще й талановитими художниками-іконописцями, тому, безсумнівно, вони також особисто писали ікони і робили церковні меблі. У тому ж таки вище цитованому листі Миколи Мурашка до Гаврила Софійського за 1865 рік автор із розпачем пише: «Подумаєш. Кат єго побери ту хату, останься омбар з салом, ну і хрін єго побери той амбар. Коли б удалось вихопить зроблений Канастас. А то тепер гроші забрани, а канастас згорів. Просто сил не хапає» (*збережена авторська стилістика й правопис – автори*) [12].

Коли за станом здоров'я Микола Мурашко у 1867 році змушений був залишити Петербург і повернутись до Воронежа, то тут він не гаяв часу марно. Микола записував місцевий фольклор, змальовував воронізькі краєвиди. Так, наприклад, легенда «Музикант і чорт», яка була записана у Воронежі, увійшла до фольклорного збірника М. Драгоманова.

У цей час М. Мурашко підтримував зв'язки із ще одним відомим вороніжцем Петром Омеляновичем Чуйкевичем. Про це дізнаємося з листів Петра Чуйкевича до Пантелеймона Куліша за 1867 рік. З останнім М. Мурашко був знайомий особисто, оскільки Пантелеймон Олександрович одного разу дуже допоміг Миколі. Ось як про цей випадок він сам писав у своєму Щоденнику: «Мы с братом Федюшей двинули в Петербург и чуть ли не с полтиной туда прибыли. Во мне принял участие П. Ал. Кулиш, пристроил меня к одной Литографии, хозяин земляк Ал. Петр. Червяков был добрый человек» [11, арк. 250]. Отже, з легкої руки Пантелеймона Куліша Микола Мурашко мало не став літографом. Хоча й не став, але в молоді роки зарекомендував себе як талановитий графік, який встиг створити свій шедевр – літографічний портрет Т.Г. Шевченка (1864–1867). Також у студентські роки М. Мурашко разом з іншим вороніжцем, студентом Петербурзької академії мистецтв Євгеном Макаровим, відвідували зібрання українського земляцтва, яке гуртувалося біля «Основи» (першого українського науково-літературного часопису, що видавали П. Куліш та В. Білозерський разом з іншими однодумцями в Петербурзі).

Закінчуючи своє дослідження, хотілося б зупинитися ще на одній воронізькій родині, з якою підтримували стосунки Мурашки, – родині Верисоцьких. Можливо, це прізвище зацікавить мистецтвознавців у питанні ідентифікації тих Верисоцьких, які були свідками на весіллі Олександра Олександровича Мурашка й Маргарити Августівни Крюгер у 1909 році [18, с. 30–31]. Хома Йосипович Верисоцький був настоятелем храму Покрови Пресвятої Богородиці у Воронежі (1850–1886). Багаточисленній рід Верисоцьких проживав у Воронежі та перебував у родинних зв'язках із Бардаковими й Власковими. Наприклад, Олександр Кузьмич Верисоцький був свідком від нареченої Ганни Омелянівни Власкової у шлюбі з Йосипом Йосиповичем Бардаковим (батьки Л.Й. Леонтьєвої). Зберігся оригінал документа від 1885 року під назвою «Воронежский сиротский суд», у якому зазначається, що опікунами над малолітніми дітьми Йосипа Бардакова та Ганни Власкової, після їхньої ранньої смерті, став священик Хома Верисоцький і рідна сестра Ганни Євдокія Власкова.

Митці Мурашки відіграли важливу роль у відродженні української культури та духовності. Тож, гадаємо, що дослідивши ще одну, досі не вивчену сторінку в життєписі цих талановитих українців, ми зробили важливий крок до пізнання нашої історії.

ПОСИЛАННЯ

1. Кривко Я. М.І. Мурашко: літературно-мистецька географія Глухівщини // Народна трибуна. – 1968. – 5 вересня. – С. 3.
2. Ступак Ю.П. Видатні художники Сумщини. – Х.: Прапор. – 1969. – 48 с.
3. Микола Мурашко – художник з Глухова // Народна трибуна. – 1994. – 10 серпня. – С. 3.
4. Хвостенко Г. З глухівського сузір'я: Про нашого земляка художника М. Мурашка // Глухівщина. – 1994. – 31 серпня. – С. 4.
5. Заїка В. Вчитель майстрів: Про живописця з Глухова М.І. Мурашка // Соборний майдан. – 2004. – № 3. – С. 2.
6. Абрамов І. З історії та культури селища Вороніж: Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси / Упорядкув., передм., прим. С.В. П'ятаченка. – Суми: «МакДен», 2007. – 132 с.
7. Андреев Н. Иоанн Кириллович Бугославский / Н. Андреев // Советское Полесье. – 1905. – № 82. – С. 2.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2232, оп. 1, спр. 28.
9. Лист с особистого архіву мистецтвознавця, заступника генерального директора з наукової роботи Національного художнього музею України Л.В. Толстової (Київ).
10. Державний архів Сумської області, ф. 1136, оп. 1, спр. 6, арк. 167 зв.
11. Національний художній музей України (НХМУ), ф. 17, од. зб. 3, арк. 250.
12. Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – № 7–12. – 15 сентября. – С. 92
13. Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – 207 с.
14. Духовні святині Чернігівщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.qorod.cn.ua/citi/Kniqi-o-cherniqove1886-duhovni-svjatini-cherniqivshini.htme.
15. Черкаська Г. Олександр Мурашко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: histori.com/topics/famous_people/5929.
16. Черкаська Г. Мурашки: Микола та Олександр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: histori.com/topics/famous_people/6073.
17. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. – Суми, 2009. – 368 с.
18. «Эти десять лет большого, глубокого счастья…»: Спогади Маргарити Мурашко / Авт. ст. та ком. Дар'я Добріян; укл. Віталій Ткачук. – К.: ArtHuss? 2016. – 168 с.: іл.

Миллер Н.В., Рязанова Т.Н. Тайны семьи Мурашко, или кто делал иконостасы для воронежских церквей?

Работа приурочена ко 175-летию со дня рождения известного художника, педагога, основателя Киевской рисовальной школы – Николая Ивановича Мурашко. В статье рассматриваются некоторые семейные тайны известных художников из рода Мурашко, излагаются новые материалы о проживании семьи Мурашко в местечке Воронеж (бывшего Глуховского уезда).

Ключевые слова: *Л.И. Леонтьева, Н.И. Мурашко, А.И. Мурашко, А.А. Мурашко, художник, иконописец, семья Мурашко, Воронеж, Покровская церковь, Власковы, Бардаковы.*

Miller N.V., Riazanova T.M. Secrets of the Murashko family, or who was making iconostasis for Voronezh churches?

The work is dedicated to the 175th anniversary of the birth of the famous painter, educator, founder of the Kyiv Drawing School - Mykola Ivanovych Murashko. This article submitted some of the family secrets of famous artists Murashko, presents new materials about living family Murashko in a small town Voronezh (ex. Hluhiv district).

Key words: *L.I. Leontieva, M.I. Murashko, O.I. Murashko, O.O. Murashko, artist, icon-painter, family Murashko, Voronezh, Pokrovska church, Vlaskovy, Bardakovy.*

26.02.2019 р.

УДК 94(477.52)726:2–523.4«189–20»

Н.О. Мірошниченко

СВЯТИНІ СЕЛА ВОЗДВИЖЕНСЬКЕ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Стаття присвячена храмам села Воздвиженське, що діяли з кінця XIX століття до сьогодення. В статті вперше публікується документ про будівництво Трудовим братством нового кам'яного храму у с. Воздвиженському.

Ключові слова: *храм, М.М. Неплюєв, с. Воздвиженське, Трудове братство.*

Історія села Воздвиженське тісно пов'язана з дворянською родиною Неплюєвих. Завдяки нащадку цього роду, Миколі Миколайовичу, Воздвиженське назавжди залишиться в історії як місце, де були успішно реалізовані утопічні ідеї про рівність людей між собою, відсутність приватної власності, фізичну працю як обов'язок для кожного. Постать М.М. Неплюєва, як і феномен створеного ним Трудового братства, залишили по собі багато загадок та досі невідомих фактів, що потребують подальшого вивченння.

Діяльності М.М. Неплюєва свої наукові розвідки присвятили В. Авдасьов, В. Глушко, Л. Мельник, Ю. Русанов, В. Ткаченко, Н. Ігнатович, О. Малишевський, Н. Солодовник, М. Сомін, Г. Фурсей та ін. Історіографія проблеми храмової архітектури України, у тому числі і с. Воздвиженського, представлена працями В. Вечерського, Г. Логвина, С. Таранушенка, С. Юрченка. Храми Сумщини в контексті означеної теми досліджували О. Корнієнко, Л. Дідоренко, В. Мойсеєнко, Н. Новаківська та ін.

Село Воздвиженське Ямпільського району було засноване в 1815 р. Воно входило до складу Ямпільського маєтку, яким володіла родина знатних поміщиків Неплюєвих. Село з'явилося посеред непрохідного лісу, про що згадує в своїй книзі «Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства» Микола Неплюєв. Дерева були вирублені таким чином, що Воздивженське опинилося в оточенні суцільного парку, який, за словами М. Неплюєва, і став його найліпшою окрасою [1, с. 1]. Щодо назви села, то директор Громадського історико-меморіального музею «Трудове братство М.М. Неплюєва», житель Воздвиженського В.М. Авдасьов припускає, що цей населений пункт був освячений саме в день православного свята Воздвиження Хреста Господнього.

З середини XIX ст. у селі вже працювали два заводи (гуральня та цегляний), майстерні (столярна та слюсарна), функціонували ферма та скотний двір. Воздвиженське було тоді звичайною поміщицької економією, поки його господарем у кінці XIX ст. не став Микола Миколайович Неплюєв. З його появою життя воздвиженців суттєво змінюється. За декілька років вони дізнаються, що означає свідома віра в Бога, життя в общині, які мож-

Іл. 1. Храм Воздвиження Животворящого Хреста Господнього (фото поч. XX ст.)

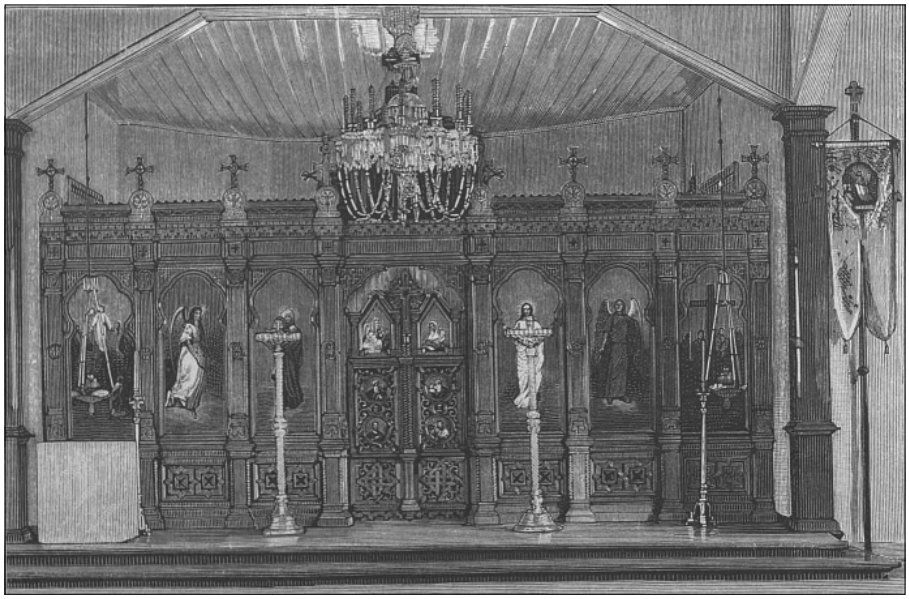

Іл. 2. Іконостас Хрестовоздвиженського храму

Іл. 3. Сучасний храм (будинок М.М. Неплюєва)

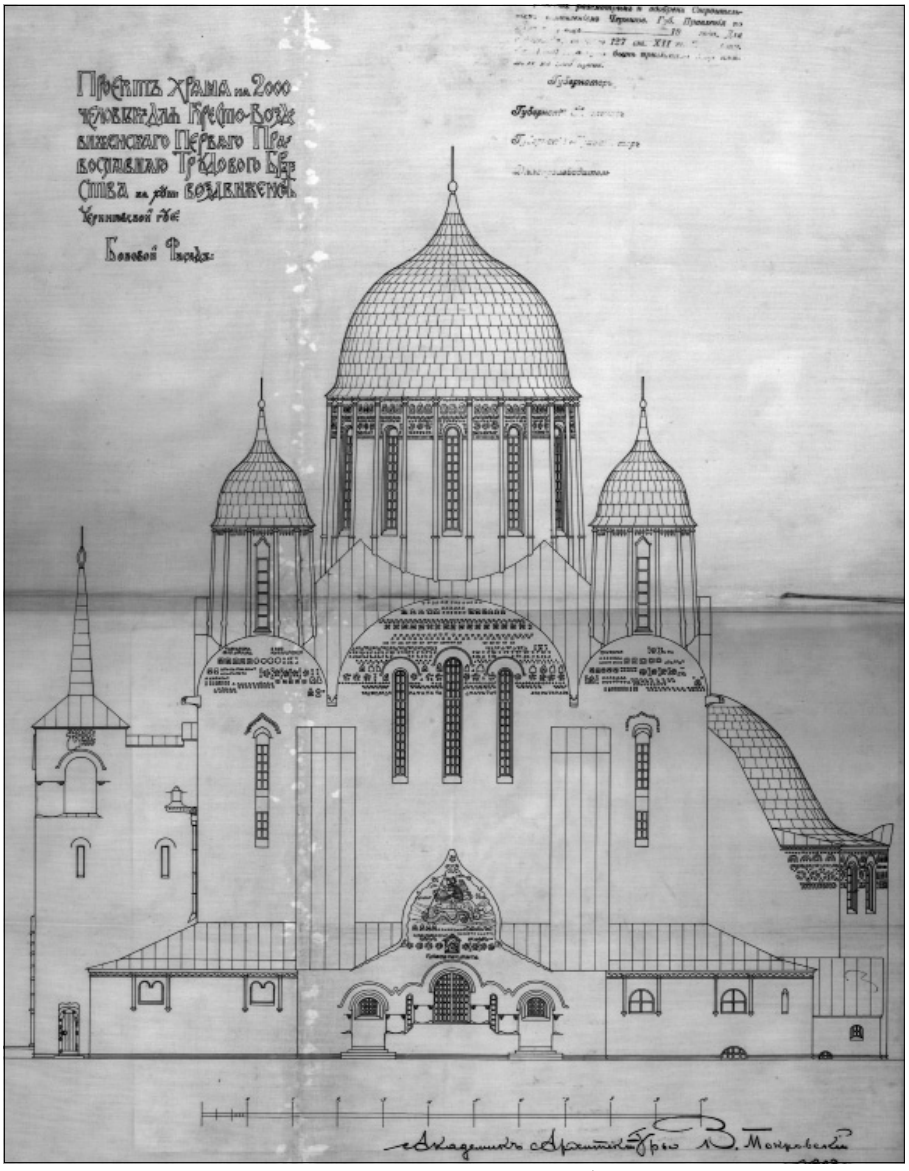

Іл. 4. Проект храму у Воздвиженському (боковий фасад). ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 2150, арк. 3 зв.

ливості відкриває перед людиною освіта. Тож приїхавши у Воздвиженське в 1883 р., М.М. Неплюєв вже в 1885 р. засновує сільськогосподарську школу для чоловіків, через шість років відкриває аналогічну школу для жінок, а в 1895 р. з випускників вище названих навчальних закладів формується та діє на офіційній основі Православне Хрестовоздвиженське трудове братство. Основними цілями, які Братство поставило перед собою, було виховання дітей воздвиженських сільськогосподарських шкіл за канонами православ'я; піклування про православне релігійно-моральне удосконалення дорослих членів Братства; надання, по можливості, допомоги за межами Братства в напрямку впорядкування життя відповідно до вищезазначених цілей [2, с. 112].

Святинею Трудового братства був храм Воздвиження Животворящого Хреста Господнього, освячений 11 вересня (в день народження М.М. Неплюєва) 1893 р. (Іл. 1). Збережені зображення храму не дадуть про нього такого повноцінного уявлення, як його детальний опис, зроблений Миколою Неплюєвим. Завдяки цьому ми маємо можливість відтворити в уяві кольорову гамму церковних фасадів та інтер'єру, дізнатися про внутрішнє і зовнішнє оздоблення: «На южной стороне поляны, среди дендрологического сада, возвышается церковь в русском стиле, вся серая, с белою резьбой и зеленою крышею, увенчанною тремя золотыми крестами. На белом фоне ее окон рельефно выступают большие синие кресты, а скромные колокола приютились под невысоким навесом, в виде балкона, над главным входом» [1, с. 1].

«По обилию крестов, церковь эта по праву может назваться крестовою. Большие, синие стеклянные кресты в белых матовых окнах, большие белые кресты на каждой половинке наружных две-

рей. Внутри – крестов еще больше. Вся церковь, в форме креста, выкрашена однообразно светло-голубою краской с темно-синими колоннами на углах, такими же большими крестами на обеих половинках внутренних дверей, лутками и оконными рамами. Иконостас светлого резного дуба, с инкрустациями и рельефными украшениями из черного дуба, сделан мастерами наших свесских столярных заведений. Целый ряд крестов над иконостасом, множество прямых и андреевских крестов черного дуба и таких же звезд украшает самый иконостас. Все иконы написаны скромным местным живописцем и написаны для такого весьма удовлетворительно. Образ Воздвижения Креста Господня и апостолы на царских дверях даже положительно хороши.

Большая люстра, ставники, висячие паникадила и четыре большие креста с трехсвечниками и многими висячими небольшими крестами на стенах, все это сделано из хрусталя и при вечернем освещении блестит тысячью огней, благодаря бесчисленным граням разнообразных хрустальных украшений.

На стенах, по обе стороны иконостаса, большие темно-синие церковные хоругви с золотою бахромою и две меньшие хоругви Старшого и Младшего Братских Кружков школы: одна красная с большим золотым крестом, другая голубая с крестом серебряным.

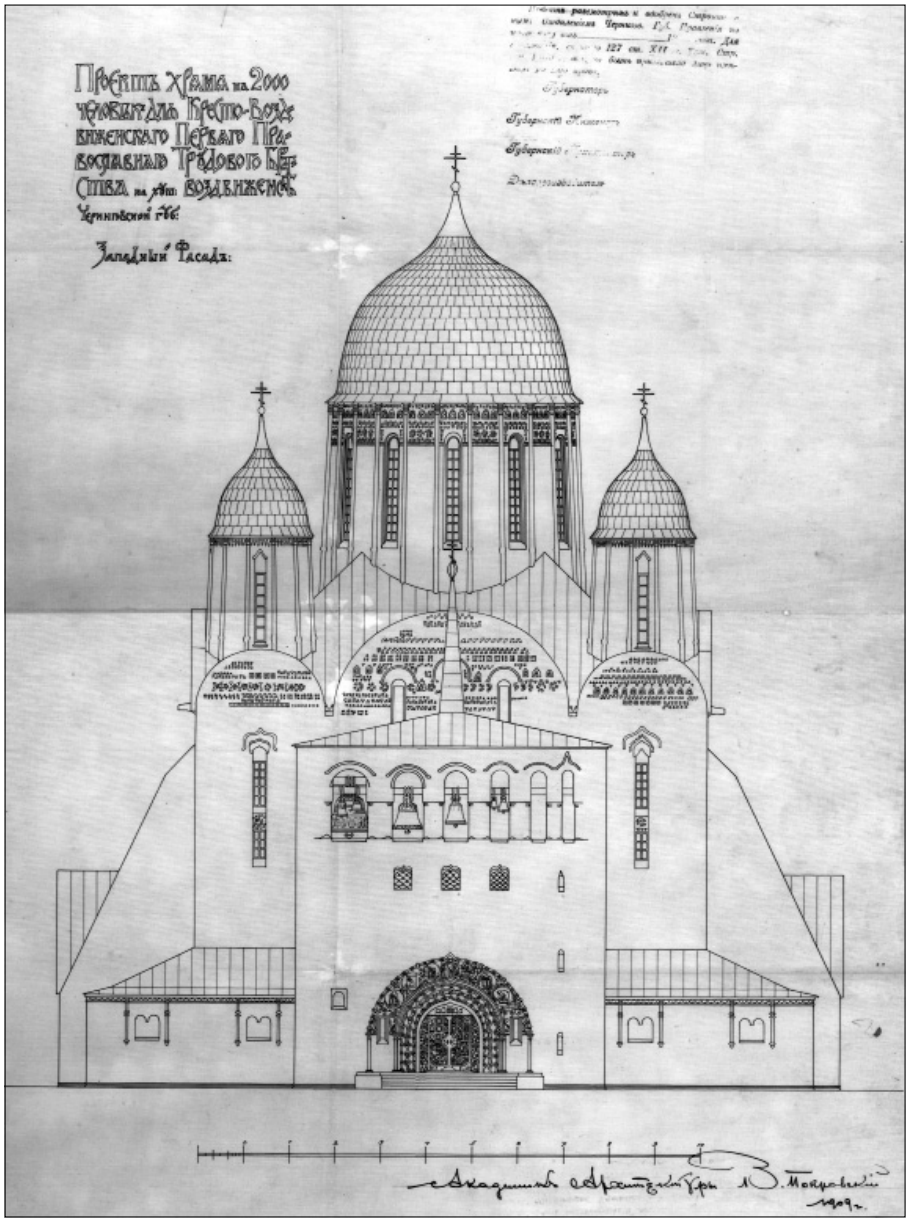

Іл. 5. Проект храму у Воздвиженському (західний фасад). ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 2150, арк. 5 зв.

Из царских врат от престола на средину церкви расстилается красивый ковер, состоящий из полосы темно-малинового бархата между двух вышитых полос с большими белыми датуарами (лилиями) и роскошными зелеными листьями по темному фону.

На престоле, кроме обычной серебряной священной утвари – евангелие с рисованными на фарфоре медальонами тонкой работы.

Не менее вечернего красиво и дневное освещение храма, когда яркие лучи солнца, умеряемые матовыми и синими стеклами окон, наполняют его мягким, радостным светом» [1, с. 3–4] (Іл. 2).

У своєму описі Микола Неплюєв не згадав про особливу реліквію, яку мав Хрестовоздвиженський храм – хрест, зроблений з оливкового дерева та освячений на Гробі Господньому. Цей хрест у 1887 р. блюститель Братства особисто привіз із Єрусалиму. До інтер'єрного ансамблю храму також належав ще один унікальний предмет – аналой з образом Христа Спасителя, який на склі виконав італійський художник П. Нерушеллі [3; 4]. Необхідно зауважити, що М.М. Неплюєв був наділений унікальними правами: єпископ грамотою благословив його вдягати стихар та виступати за церковною кафедрою, а також проводити спеціальні братські обряди, наприклад, посвячення нових членів Братства [1, с. 54].

Храм у Воздвиженському незмінно діяв до встановлення радянської влади. В 20-х роках XX ст. більшовики пограбували церкву, винесли з неї все начиння. Довгий час вона стояла спустошеною. На початку 30-х років XX ст. її розібрали і перевезли до сусіднього села Гово-

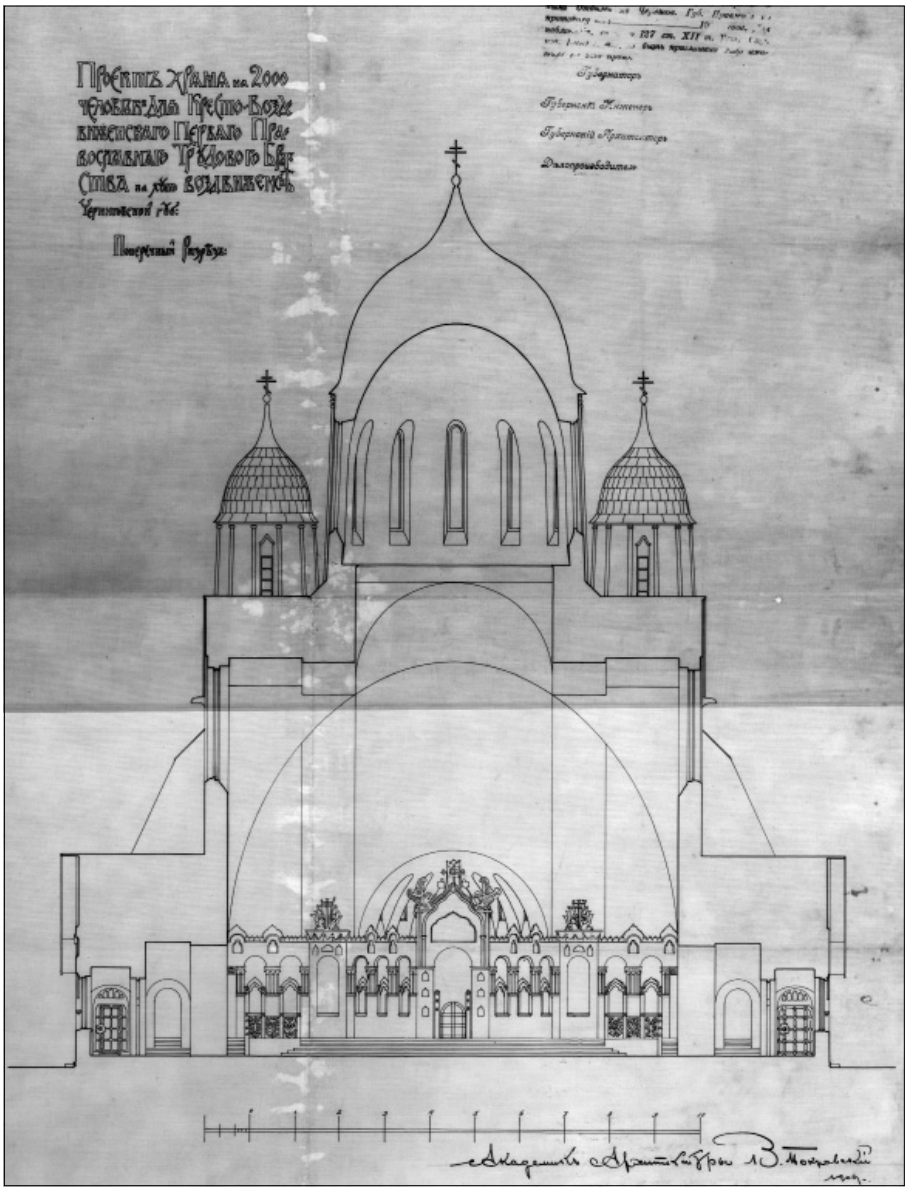

Іл. 6. Проект храму у Воздвиженському (поперечний розріз). ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 2150, арк. 6 зв.

руново, де із колишнього православного храму зробили сільський будинок культури. З 1941 до 1949 р. у ньому проходили богослужіння, а потім приміщення стали використовувати як зерносховище. Пізніше тут улаштували сховище мінеральних добрив для місцевого колгоспу. В 70-х роках будівля стояла пусткою і була вже напівзруйнованою. Історія Хрестовоздвиженського храму завершилась в 2005 році, коли її залишки згоріли. Збереглася лише віконна рама, яка зараз є експонатом музею «Трудове братство М.М. Неплюєва» у Воздвиженському [3].

Щодо сучасного релігійного життя у Воздвиженському, то богослужіння у ньому відновили лише в 1996 р., пристосувавши для цього частину будинку М.М. Неплюєва [3]. Повноцінного храму тут і досі не існує (Іл. 3).

Проте на початку XX ст. у Воздвиженському мала би з'явитися ще одна святиня. І якщо Хрестовоздвиженський храм був невеликим, розрахованим приблизно на 200 прихожан, не вирізнявся особливою пишнотою, як і весь побут Братства (що вимагала виховна концепція Миколи Неплюєва – скромного, охайного життя без надмірності), то новий храм повинен був стати грандіозною, ошатною спорудою. Тож, в 1910 р. (через 2 роки після смерті М. Неплюєва) Дума Братства подала на розгляд креслення нового кам'яного храму у с. Воздвиженське до Чернігівського губернського правління, про що піде мова у нижче наведеному документі.

«Дело Черниговского губернского правления по отношению Черниговской Духовной консистории о постройке Первым Трудовым Братством нового каменного храма в хут. Воздвиженском, Черниговского уезда (началось 9.02 1910 г. закончилось 5.05.1910 г.).

«Черниговское Губернское Правление, Младшему архитектору г. Крумину (от 9.02.1910 г.). Строительное Отделение Губернского Правления препровождает Вашему Высокоблагородию при сем чертежи на постройку Первым Трудовым Братством каменного храма на 2000 человек (по проекту академика архитектуры В.А. Покровского) в хут. Воздвиженском, Глуховского уезда для рассмотрения и предлагает заключение свое, с возвращением дела, представить в Губернское Правление» [5, арк. 29] (Іл. 4).

Відповідь від молодшого архітектора надійшла 23 березня 1910 р. «Представляя при сем препровожденные мне для рассмотрения чертежи и расчет устойчивости и прочности нового каменного храма в хут. Воздвиженском Глуховского уезда – имею честь донести Губернскому Правлению следующее: чертежи на постройку храма составлены удовлетворительно, однако при расчете устойчивости и прочности церкви оказалось, что в разгрузных арках в северной и южной церковных стенах получается весьма значительные сжимающие напряжения на главные арки. Подобные напряжения доходят до 8,19 пудов на дм2. Такие напряжения местный кирпич, даже Киевский лучшего качества не в состоянии вынести, для последнего при кладке на цементном растворе безопасное допускается напряжение от 4.5–6 пудов на дм2. Рекомен-

дуемое составителем статического расчета лабораторное испытание материалов: кирпича и прокладных каменных или бетонных плит – едва ли достигнут цели для кирпича, в следствии неоднородности и разного сопротивления отдельных камней-кирпичей. Если же стены барабана в нижней части, вследствие получающегося слишком большого давления для опилочного кирпича, сделать из обыкновенного кирпича как сказано в заключении расчета, то в следствии большого веса барабана в этом случае, расчетные нагрузки арок существенно изменяться и получится напряжение больше вычисленных (Іл. 5).

В виду вышеизложенного считаю для безопасности и прочности всего сооружения необходимым сделать разгрузные и тем более главные арки из тесанного камня вместо кирпича» [5, арк. 31] (Іл. 6).

Проект храму, як зазначається у документі, було замовлено видатному російському архітектору Володимиру Олександровичу Покровському. За його проектами збудовано 17 громадських будівель та пам'ятників малої архітектурної форми, а також 7 храмів. За роботу над Феодорівським собором (м. Пушкін, поблизу Петербурга) та собором св. Олександра Невського у Варшаві В.О. Покровський отримав орден св. Анни третього ступеню; званням професора були відзначені заслуги архітектора при будівництві храму-пам'ятника Святителя Олексія в Лейпцизі; у 1907 р. Імператорська академія мистецтв обрала Володимира Олександровича академіком, а в 1913 р. він був удостоєний звання архітектора Найвищого двору [6; 7].

За архітектурним стилем проект церкви у Воздвиженському був дуже схожий із розробленим В. Покровським храмом Покрови Пресвятої Богородиці (збудований в 1906 р.) в Київській області, с. Пархомівка. Дослідники відносять цей храм до неоросійського стилю з елементами модерну [8].

На жаль, с. Воздвиженське не збагатилося новою святинею. Причини, які завадили будівництву, невідомі, можна робити лише припущення. Якщо проект храму розглядався у 1910 р., а всі підготовчі процедури затяглись, початок Першої світової війни, вірогідно, відклав це питання на невизначений термін. З'ясування причин і обставин цієї справи потребує подальших наукових пошуків.

ПОСИЛАННЯ

1. Неплюев Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н. Неплюєв. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либермана, 1895. – 180 с.
2. Неплюев Н.Н. Трудовое братство и школы его / Н.Н. Неплюев – СПб.: Типография В. Тиханова, 1900. – 125 с.
3. Сайт Крестовоздвиженского храма села Воздвиженское. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vozdwi.church.ua.
4. Зруйновані храми Сумщини. – Т 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issuu.com/history.sumy/docs/.
5. Держаний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 2150, 39 арк.
6. Покровский Владимир Александрович (архитектор). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://wiki2.org/ru/.
7. Архитекторы Петербурга: Владимир Покровский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.nrfmir.ru/en/content/.
8. Церковь во имя Покрова Пресвятой Богородицы в селе Пархомовка (1903–1906). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://spzh.news/ru/istorija-i-kulytrua/.

Мирошниченко Н.А. Святыни села Воздвиженское (конец XIX – начало XXI ст.)

Статья посвящена храмам села Воздвиженское, которые действовали с конца XIX века до нынешнего времени. В статье впервые публикуется документ о строительстве Трудовым братством нового каменного храма в с. Воздвиженское.

Ключевые слова: *храм, Н.Н. Неплюев, с. Воздвиженское, Трудовое братство.*

Miroshnychenko N.O. Shrines of the village of Vozdvyzhenske (the end of XIX – the beginning of the 21st centuries)

The article is devoted to the temples of the village of Vozdvyzhenske which acted since the end of the 19th century to present time. In the article the document about construction of the new stone temple by the Labour fraternity in the village of Vozdvyzhenske for the first time published.

Key words: *temple, M.M. Nepliuiev, Vozdvyzhenske, Labour fraternity.*

24.03.2019 р.

УДК 392:502.175(477)(043.3)

А.О. Шевель

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПЛЮЄВСЬКОГО БРАТСТВА

У статті подається аналіз природоохоронної діяльності Неплюєвського братства, становлення універсалій екологічної культури та традицій в Неплюєвському братстві, що стають інтеграційним механізмом формування буття людини в культурі і через культуру. Аналізуються природоохоронні чинники, що детермінують культуру буття братчиків. Визначається понятійно-категоріальний апарат культури буття людини як генерального простору людської життєдіяльності.

Ключові слова: *екологія, екологічна культура, екологічні чинники, концепція стабільного розвитку суспільства, культура, природа, природоохоронна діяльність.*

Однією з найгостріших задач, що постали сьогодні перед Україною, є проблема порятунку природи, що зумовлена передусім катастрофічним станом усіх екосистем (атмосфери, гідросфери, літосфери, біосфери). Вплив негативних чинників антропогенного походження на природне середовище сьогодні значно перевищує компенсаційні можливості біосфери. У свою чергу, суспільство йде «услід» за екологічними подіями, не випереджаючи їх, і реагує лише на наслідки у формі регіональних катастроф.

Економіка України, яка десятиліттями формувалася без урахування об'єктивних потреб та інтересів народу, належної оцінки екологічних можливостей окремих регіонів, стала однією з екологічно «найбрудніших». Вона перенасичена хімічними, металургійними, гірничорудними виробництвами із застарілими технологіями. Отруйним тягарем на природу України лягають забруднені пестицидами і отрутохімікатами, пересичені радіацією ґрунти і водойми. І це звичайно не весь перелік негативних факторів, які призвели до сучасної екологічної катастрофи.

Питання природоохоронної діяльності розглядають у своїх працях українські вчені: В. Андрущенко, Г. Балюк, Г. Білявський, О. Васюта, В. Вербицький, Т. Галушкіна, Т. Гардащук, М. Горін, Б. Данилишин, М. Демчишин, К. Дергачова, Є. Камінський, А. Качинський, М. Кисельов, О. Кіндратець, В. Крисаченко, А. Кудряченко, Л. Мельник, Г. Марушевський, Я. Мовчан, В. Мокрий, М. Ожелечко, С. Позняк, Л. Руденко, А. Сальнікова, С. Семенець, А. Сіленко, С. Степаненко, А. Толстоухов, О. Таріко, М. Хилько, І. Черваньов, С. Чумаченко, В. Шевчук, А. Яцик та ін.

Теоретичним фундаментом нашого дослідження є книга професора Л. Мельника «Машина часу» М.М. Неплюєва (Социально-экономический анализ) [3].

Будь-який процес містить у собі інформацію про минуле і майбутнє. Екологічна культура є процесом утворення нових цінностей, ставлення до світу природи як переосмислення екокультурного надбання наших предків. Майбутнє визначається теперішнім станом формування екологічної свідомості, екологічної культури і вибором шляху подальшого розвитку людства.

Системам зі складною організацією не можна нав'язати шлях розвитку. Наше завдання – дослідити і зрозуміти природні закономірності, тенденції розвитку системи, маючи на увазі, що таких шляхів розвитку може бути декілька. І навіть слабкий вплив на систему, правильно обраний у часовому та структурному плані, може сприяти її переходу на іншу траєкторію руху. Отже, синергетичний підхід до екологічних проблем та процесу екологічної інкультурації дає підстави стверджувати, що песимістичний прогноз загибелі нашої цивілізації разом зі знищенням природи – не єдиний можливий напрям еволюції. Альтернативний напрям розвитку, на думку багатьох сучасних науковців, може ґрунтуватися на ідеях концепції стабільного розвитку суспільства (Sustainable development), що передбачає скоординований еколого-соціально-економічний розвиток людства, створення стабільних умов життя для теперішнього і майбутнього поколінь таким чином, щоб якість життя, безпека людей, стан довкілля не мали тенденції погіршення, а соціальний прогрес ураховував потреби кожної людини [1, с. 297]. Вважаємо, що приклад життя Неплюєвського братства є першою в історії України спробою реалізації на практиці концепції стабільного розвитку суспільства.

Метою нашого дослідження є аналіз природоохоронної діяльності Неплюєвського братства.

У статті автор ставить перед собою завдання описати позитивні приклади природоохоронної діяльності в Неплюєвському братстві, проілюструвати соціальні і економічні успіхи Братства, що не порушували гармонії в природі.

Професор Л. Мельник наголошує, що Україна володіє колосальним людським і природним потенціалом, а працездатні українці спроможні створити щасливе життя для людей на основі суспільного прогресу, як їх великий попередник М.М. Неплюєв із усіма своїми послідовниками [3, с. 147]. Вважаємо, що екологічний порятунок України має здійснюватися на основі знань та позитивних прикладів природоохоронної діяльності людини.

Для регуляції соціального життя, суспільних відносин суспільство не може обійтися без звернення до тих чи інших абсолютних утворень. Це ідеали, цінності, норми. Вони виконують функції еталонів поведінки і діяльності, а найголовніше – служать основою та обґрунтуванням рішень, оцінок, дій, до того ж останнім, або навіть остаточним обґрунтуванням. Саме ця функція вимагає, щоб ідеали, цінності і норми, про які йдеться, мали незаперечний і загальний характер, тобто були абсолютними [2, с. 23].

Досвід Неплюєвського братства є унікальним не тільки (а можливо, не стільки) своїми колосальними соціальними і економічними успіхами. Фактично на українській землі майже півстоліття у двох історичних епохах (при царизмі і після нього) в реальному житті реалізовувалися найсміливіші мрії про ідеальне суспільство. У Братстві швидкими темпами впроваджувалися найостанніші (на поточний момент часу) технічні досягнення людства: чорне і кольорове фото, телефон, електрика, трактор, радіо і т. п. Братчики отримували першокласну загальну, професійну (на рівні нинішнього бакалавра) і культурну (грали на музичних інструментах, співали, малювали, створювали літературні твори, грали в театрі та ін.) освіту. Вони отримували і чудовий фізичний розвиток (займалися гімнастикою, фізкультурними «втіхами» – так називали тоді спорт). Все це сприяло відмінному особистісному розвитку, формуванню лідерських та моральних якостей, здатності постійно генерувати інновації і т. д.

Приголомшують економічні успіхи Братства. Середня врожайність у його господарствах значно перевищувала показники інших господарств, розташованих навіть на більш родючих землях. За всю історію Братства не було неврожаїв, чому сприяли багаторічні сівозміни (8-, 10- і 13-річні цикли) і висока культура ведення господарства, включаючи застосування прогресивних насіннєвих матеріалів, порід худоби, засобів механізації тощо. До 20-х років XX ст. господарство Братства фактично стало набувати контурів аграрно-промислового кластера за провідної ролі наукової селекції (виробництво генетичної інформації в формі нових сортів рослин і порід тварин).

У Братстві не робили спроб підкорення природи та спроб її експлуатації. Тут співпрацювали з природою на основі любові і синергетичного взаємного доповнення. На Всеросійській сільськогосподарській виставці (аналога ВДНГ радянських часів) у 1911 році братський маєток був нагороджений великою Золотою медаллю [3, с. 36].

Екологічні й економічні інтереси суспільства об'єктивні: між ними є як єдність, так і протилежність. Вони єдині, оскільки необхідно забезпечувати матеріальний добробут людей, але й протилежні за змістом, метою і методами їх досягнення. Екологічні інтереси ґрунтуються на біологічних законах розвитку. Їх мета – забезпечити якість навколишнього середовища. Без цієї умови людина просто не

може вижити як біологічна істота. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства, і їх основна мета – задоволення матеріальних потреб людини шляхом експлуатації природних ресурсів. Слід також враховувати, що екологічні аспекти обов'язково присутні в усіх великомасштабних економічних заходах, і навіть тоді, коли вони не усвідомлюються.

Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища іноді досягають значної гостроти і можуть бути розв'язані лише шляхом оптимізації природокористування, зменшення антропогенного тиску на природу. Природа вже не в змозі нейтралізувати результати господарської діяльності суспільства.

Наведемо конкретні цифри і факти діяльсті Братства. У 1929 році, незадовго до свого майже повного розгону, Воздвиженська артіль (перейменована в «Сільськогосподарську артіль ім. Жовтневої революції») складалася з 530 членів і мала найвищу агрокультуру, потужну господарську інфраструктуру. Вона включала в себе наступні складові: рільництво (1000 га) з використанням новітньої техніки (у т. ч. 7 тракторів), луговодство (160 га), тваринництво з потужним племінним господарством, бджільництво (на 50 вуликів), садівництво (87 га), лісове господарство (330 га) з розплідником, лісопильний завод, цегельний завод (продуктивністю в 25 тис. шт. на добу), млин, торфорозробки, заводи (виноробний і з переробки продукції тваринництва), індустріальні майстерні (ковальсько-слюсарну, теслярську, столярну, шевську), телефонну мережу, електростанцію з електромережею (освітлення і 12 електромоторів), готель, громадські столові, ясла, клуб [3, с. 38].

Чим глибше знайомишся з діяльністю неплюївців, тим ясніше розумієш, що ніякого дива у вигляді окремо взятого передового методу не існувало. Підвищення продуктивності праці відбувалося на основі запровадження інновацій. Новації органічно входили до змісту будь-яких видів господарювання Братства упродовж усієї його півстолітньої історії. Вони народжувалися завжди, постійно змінюючи одна одну: великі і маленькі, «свої» і запозичені (ось де виявилася затребуваною регулярно отримувана періодика). Тут безглуздо було говорити про передовиків – вони були присутні скрізь. Бо все Братство на кілька кроків йшло попереду інших, жадібно вбираючи саме передове, що з'являлося у світі. Та й що могло бути головним для людей, які не вважали гроші основним мірилом успіху життя? Тільки творчість. А творчість – завжди пошук нового. Це означає, що на перший план виходить пошук засобів розв'язання суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, нехтування тим, що сама природа є основою людської життєдіяльності, – одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає. Ось чому теза про сутнісну єдність економіки і екології, або як вона реалізується у виробництві чи в інших формах діяльності людей, «є наріжним каменем, на якому будуватиметься вирішення проблем навколишнього середовища» [4, с. 162].

Так, економічне життя Братства концентрувалося навколо сільськогосподарського виробництва. І цілком можливо, що у 80-х або 90-х рр. XX ст. тут би сформувався технопарк, основу якого склали біотехнології. Іншим напрямком могло б стати виробництво екологічно орієнтованих технологій, наприклад, на основі біогазових установок. Не виключено, що цей куточок землі також став би центром розвитку та експорту екологічно орієнтованих великих і малих архітектурних рішень (зокрема, зеленого містобудування та квітництва – і те, й інше тут було представлено). Зрозуміло, це лише лінійна екстраполяція можливих історичних подій. Вона не дозволяє охарактеризувати віртуальні якісні зміни стану Братства. Воздвиженський феномен накопичував енергетичний та інформаційний потенціал, колосально збільшуючи різноманіття напрямків прояву творчої енергії. Тому не дивно, якщо б паростки Братства дали сходи у зовсім несподіваному напрямі – наприклад, виробництві засобів інформаційної медицини або створенні програмного продукту для комп'ютерів [3, с. 70].

Природа не тільки годувала і забезпечувала учасників Братства матеріальними благами, але і підживлювала їх інформаційно, обдаровуючи умінням сприймати гармонію і красу, почуттям оптимізму, відчуттям сили і впевненості, натхненням і творчим потенціалом. І люди відповідали їй взаємністю, облагороджуючи природні ландшафти та лісові угіддя. Зокрема, старий ліс, що прилягав до хутора Воздвиженський, був розчищений, перетворений у привабливий, тихий, мальовничий парк. Тут реалізовувався принцип, сформульований П.П. Бобровським у 1973 р.: «Все в природі – для людини, як і людина – для всього» [3, с. 79].

Неплюєвці не «підкорювали», а раділи природі, з вдячністю приймаючи і використовуючи всі її сили і блага. Так само із задоволенням, без надриву, запроваджувалися і будь-які інновації, що стали невід'ємною складовою трудового і побутового життя братчиків [3, с. 123].

У Братстві були закладені основи сталого природокористування (того, яке відповідає принципам сталого розвитку) [3, с. 134].

Провідна думка концепції скоординованого розвитку – взаємодія усіх верств населення, наукової й культурної спільноти у вирішенні найактуальнішої цивілізаційної проблеми: забезпечити якість життя людини і зберегти довкілля не тільки, як джерело ресурсів для майбутніх поколінь, а й як умову біологічного існування виду Homo Sapiens і духовного розвитку людської цивілізації. Для цього необхідні зміни ціннісних критеріїв якості життя людини: не кількісне зростання матеріальних статків, а повноцінний всебічний розвиток людської індивідуальності, розкриття інтелектуальних і творчих можливостей особистості, усвідомлення своєї ролі і місця в Універсумі, а, отже, – відповідальність за

продовження життя на планеті. Опанування екологічної культури, як провідної складової духовного розвитку, дає надію індивіду на повноцінну самоактуалізацію.

Будь-який процес містить у собі інформацію про минуле і майбутнє. Отже, екологічна культура є процесом утворення нових цінностей, ставлення до світу природи з переосмисленням екокультурного надбання наших предків. Майбутнє визначається теперішнім станом формування екологічної свідомості, екологічної культури, вибором шляху подальшого розвитку людства.

Таким чином, екологічні цінності являють собою систему категорій, норм та установок, які визначають відношення людини до природи та інших живих істот. Ці відношення містять у собі когнітивний, експресивний і оціночний фактори.

Цінності, проголошені у Неплюєвському братстві, залишаються актуальними і в умовах сьогодення та є ефективними регуляторами й чинниками людської діяльності, здатними вивести українське суспільство з екологічної кризи.

ПОСИЛАННЯ

1. Большак Л.І. Екологічна парадигма як принцип і основа розвитку екологічної культури і освіти / Л.І. Большак // Наукові записки КУТЕП. – 2011. – Вип. 10. – Серія: «Філософські науки». – С. 297–310.

2. Макутон П.Я. Світоглядні ідеали і цінності, їх місце і роль в культурі / П.Я. Макутон // Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць / Криворізький державний пед. університет. – Кривий Ріг: І.В.І., 2002. – С. 19–29.

3. Мельник Л.Г. «Машина времени» Н.Н. Неплюева (Социально-экономический анализ): монография / Л.Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2018. – 368 с.

4. Урсул А.Д. Перспективы экоразвития / А.Д. Урсул. – М.: Наука, 1990. – 270 с.

Шевель А.А. Природоохранная деятельность Неплюевского братства

В статье дается анализ природоохранной деятельности Неплюевского братства, становление универсалий экологической культуры и традиций в Неплюевском братстве, которые становятся интеграционным механизмом формирования бытия человека в культуре и через культуру. Анализируются природоохранные факторы, детерминирующие культуру бытия братчиков. Определяется понятийно-категориальный аппарат культуры бытия как генерального пространства человеческой жизнедеятельности.

Ключевые слова: *экология, экологическая культура, экологические факторы, концепция устойчивого развития общества, культура, природа, природоохранная деятельность.*

Shevel A.O. Environmental protection activities of Nepliuiev brotherhood

The article provides an analysis of the environmental activities of the Nepliuiev brotherhood, the formation of universals of ecological culture and traditions in the Nepliuiev brotherhood, which become an integration mechanism for the formation of human being in culture and through culture; the analysis of environmental factors determining the culture of being of brothers is given; the conceptual-categorical apparatus of the culture of being and being of human culture as the general space of human activity is determined.

Key words: *ecology, ecological culture, environmental factors, the concept of sustainable development of society, culture, nature, environmental activities.*

02.03.2019 р.

УДК 94(977):37.091«1905/1907»

В.М. Крижанівський

ВИХОВАНЦІ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ (1905–1907) ТА КОНСЕРВАТИВНОГО КУРСУ П. СТОЛИПІНА

У статті проаналізовано спроби захисту корпоративних та професійних прав вихованцями та випускниками Глухівського учительського інституту в роки Першої російської революції та епоху П. Столипіна.

Ключові слова: *учительський інститут, університет, вихованці, інтернат, революція.*

У радянську та пострадянську добу склалася певна історіографічна традиція осмислення участі вихованців Глухівського учительського інституту в суспільному русі епохи революційного піднесення (1905–1907) та доби консервативного курсу П. Столипіна. Незалежно від ідеологічних переконань істориків та краєзнавців найбільшу підтримку отримала думка, що заворушення в інституті 1905–1907 рр. були зумовлені політизацією вихованців, які ідентифікували себе з певними політичними силами (есерами, соціал-демократами, «спілчанами» тощо). Разом із тим, у фокус вивчення не потрапило питання захисту, вираження, реалізації вихованцями корпоративних, професійних інтересів, реформаторських проектів у революційну та постреволюційну добу [4; 6; 7; 25; 26; 28; 30].

Спочатку доречно кілька слів сказати про елітарну касту «вчителів міських училищ», яку формували випускники учительських інститутів. На 1905 р. десять учительських інститутів Російської імперії за тридцять років випустили близько 3–4 тисяч вихованців, а ще 1500 осіб проходили поточний курс навчання. Варто відмітити престижність освітніх закладів такого типу, оскільки навчання в них давало можливість збіднілим дворянам, амбітним містянам та селянам зробити успішну чиновницьку кар'єру та матеріально забезпечити родину. Так, наприклад, випускник Глухівського учительського інституту 1901 р. С.І. Клочко-Жовнір згадував, що для його батька відправлення сина в учительський інститут було своєрідною спробою «вивести в люди», «зробити панком» [1, арк. 4–6].

Закономірно, що амбітна кількатисячна професійна спільнота (вихованці інститутів та вчителі міських училищ) мала репрезентувати свої інтереси в роки Першої загальноімперської революції. Зрозуміло, що вихованці Глухівського учительського інституту були органічною складовою цієї професійної групи.

Глухівський учительський інститут поступово втягувався в революційний вихор. Усе розпочалося із січневого (1905) самовбивства П. Боброва, що було підкріплене травневим бойкотом вранішньої та вечірньої молитви, служби в домовій церкві св. Дмитрія Ростовського. Утім інститут до осені 1905 р., порівняно з іншими середніми навчальними закладами Російської імперії, був клондай-

ком тиші та стабільності. Наприклад, Томський учительський інститут 1905 р. був закритий, а у Глухівський було переведено 3-х вихованців.

На нашу думку, відносний спокій в інституті утримувався завдяки авторитету багаторічного директора-демократа І.С. Андрієвського. Проте 4 серпня 1905 р. його замінив очільник учительської семінарії П.О. Міловський. Окружне керівництво вважало, що саме Павло Олександрович – «цивільний генерал» (дійсний статський радник) забезпечить керованість інституту в умовах розгортання революційного руху. 1 вересня 1905 р. вихованці подали новому директорові петицію, яка містила такі вимоги: заповнити вакантну посаду вчителя математики, відкрити доступ до фундаментальної (учительської) бібліотеки; прохати окружне керівництво про переведення учительського інституту до Києва, реформувати інтернат (послаблення контролю, запровадження студентського суду); урочний метод викладання замінити системою репетицій (співбесід), скасувати перехідні екзамени, золоту медаль та звільнити економа [10, с. 101; 8, с. 41; 4, арк. 7].

Таким чином, вимоги вихованців інституту не виходили за межі захисту корпоративних інтересів. Проте «Скринька Пандори» була відкрита економом, який, бажаючи відігратися на юнаках, що вимагали його звільнення, реалізував «маленьку вендету». За традицією, у суботу вихованці милися в міській лазні, а економ привозив змінну білизну. З нез'ясованих причин він не приїхав, а «постраждалі» змушені були вертатися до інституту без білизни. Обурені юнаки, систематизувавши вище вказані вимоги, 22 вересня прийшли з петицією до директора, який її проігнорував. У результаті – з 23 вересня, за ініціативою С. Васильченка, розпочався страйк [4, арк. 8].

Як видно, на серпень-вересень 1905 р. базові вимоги вихованців інституту зводилися лише до реформування системи викладання та порядку проживання в інтернаті. Доречно зазначити, що ці запити в модернізованому вигляді цілеспрямовано піднімалися глухівчанами й у наступні роки. Так, наприклад, 1906 р. делегати від Глухівського учительського інституту представили свої пропозиції на Першому загальноімперському з'їзді представників від учительських інститутів (Санкт-Петербург). На ньому були також представники Санкт-Петербурзького, Московського, Білгородського, Феодосійського, Віленського християнського та єврейського інститутів. Серед головних проблем, які турбували вихованців інститутів, можна виокремити такі. По-перше, перетворення інститутів на педагогічні заклади при університетах. Учительські ж семінарії мали бути перетворені на середні спеціалізовані педагогічні навчальні заклади, випускники яких мали вступати до учительських інститутів. По-друге, переведення інститутів у міста, в яких знаходяться університети. По-третє, надання автономії учительським інститутам. По-четверте, спрощений доступ до університетської освіти [14, с. 116–117].

Варто нагадати, що до 1905 р. вихованці учительських інститутів, духовних семінарій, кадетських корпусів, комерційних, реальних училищ для подальшого навчання в університеті мали скласти іспити з усіх предметів за гімназійний курс. Проте 1905–1906 рр. ситуація якісно змінюється й випускники реальних училищ, духовних семінарій отримали право складати лише один іспит із латини, максимум – два (латина й одна з новоєвропейських мов) [17, с. X–XI; 13, с. 107–122], тоді як «проскрибовані» вихованці учительських інститутів мали складати всі іспити [18, с. VII]. На Першому загальноімперському з'їзді представників від учительських інститутів (1906) делегати від Санкт-Петербурзького, Московського, Білгородського, Феодосійського, Глухівського учительських інститутів висловили своє бачення про те, що мають додатково складати тільки одну іноземну мову [14, с. 116–117].

Зрозуміло, що названа дискримінація викликала велике обурення серед вихованців, оскільки навчальна програма учительських інститутів та чоловічих гімназій була майже тотожною. Різниця полягала лише в тому, що в інститутах не викладалися новоєвропейські мови та латина, проте більше годин відводилося на природничу історію, психологію, педагогіку та методику. Окрім того, багато вихованців інститутів були випускниками учительських семінарій та мали серйозний педагогічний стаж, часто займалися репетиторством із тими ж гімназистами. Зрештою, випускники учительських інститутів відчували штучний характер цієї дискримінації, оскільки на загальних засадах, без додаткових іспитів, ставали студентами Московської сільськогосподарської академії, Київського політехнічного інституту, Харківського технологічного інституту. Також представників від учительських інститутів обурювало те, що вони мали упродовж 6 років відпрацьовувати казенну стипендію або повернути кошти за 3 роки навчання (450 руб). Багато хто з них вважав, що час відпрацювання необхідно зменшити або зовсім скасувати.

Доречно зазначити, що в роки Революції Міністерство освіти відійшло від жорсткого курсу обмеження вступу випускників учительських інститутів в університети. Так, 1907 р. випускник Глухівського учительського інституту Панасюк подав до Міністерства освіти прохання про вступ до вищого навчального закладу та отримав дозвіл, хоча це було порушенням законодавства, оскільки він не відпрацював необхідні 6 років. У той же час інший випускник Глухівського інституту – А. Пушкар – вступив до Київського політехнічного інституту, але не був затверджений Міністерством освіти, оскільки не сплатив 450 руб., що відповідало розміру стипендії за 3 роки [14, с. 126].

Міцність цих корпоративних інтересів виявилася на Першому учительському з'їзді (1909). Напередодні його проведення випускник Глухівського учительського інституту 1901 р. П. Курінний провів анкетування вихованців Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського, Біл-

городського, Томського, Глухівського, Феодосійського учительських інститутів та вчителів міських училищ Російської імперії, що підтвердили вимоги 1906 р., які зводилися до таких позицій: 1) переведення учительських інститутів в університетські міста; 2) перетворення учительських інститутів на вищі навчальні заклади або на «Педагогічну академію» [12, с. 97; 20, с. 61].

Втім ідея масштабного реформування учительських інститутів йшла не тільки «знизу», але й «згори». Так, 1906 р. Міністерство освіти Російської імперії розіслало керівництву інститутів повідомлення про необхідність розробки нового положення для закладів такого типу. Відповідно до цього педагогічна рада Глухівського інституту розробила рекомендації з реформування інтернату, навчальної програми, які, зрештою, були представлені на Нараді з побутових питань та облаштування учительських інститутів при Міністерстві освіти (26 лютого – 6 березня 1907 р.).

На першому засіданні наради від 26 лютого 1907 р. викладач російської мови Глухівського учительського інституту Д. Совицький акцентував увагу на тому, що для вихованців наріжним питанням є доступ до системи вищої освіти [2, арк. 72]. Цю ж позицію 27 лютого 1907 р. висловив заступник міністра освіти О.П. Герасимов [2, арк. 163]. Окрім того, 1–6 березня 1907 р. відбувалося засідання Комісії про розгляд Положення про учительські інститути від 31 травня 1872 р., на якій було прийнято рішення про доцільність перетворення учительських інститутів на відкриті навчальні заклади; продовження курсу навчання з 3-х до 4-х років [2, арк. 239, 243].

У серпні 1907 р. Міністерство освіти Російської імперії надіслало до учительських інститутів проект потенційних перетворень. У ньому було запропоновано перейти з трирічного терміну навчання на чотирьохрічний; приймати до установи лише осіб, що мали звання «народний учитель» і пропрацювали в системі освіти не менше 2-х років; вихованці випускного класу мали розділятися за спеціалізацією на дві групи: літературно-історичну та природничо-математичну. Передбачалося не тільки перейти до спеціалізації, але й якісно ускладнити програму навчання за рахунок правознавства, тригонометрії та ін.

Доречно зазначити, що наприкінці 1860-х рр. розробники проекту про учительські інститути вважали, що вчитель міського училища має отримувати універсальні знання, які дозволять йому викладати усі предмети – від музики до природничої історії. Проте на початок XX ст. відбулося масове перетворення 2-класних міських училищ на 4-класні, програма яких наближалася до навчальної програми прогімназій. У зв'язку з цим виникла необхідність перейти до підготовки вчителів міських училищ за спеціалізацією.

Педагогічна рада Глухівського учительського інституту врахувала ці рекомендації Міністерства освіти і прийняла рішення про надання переваги з 1907–1908 н. р. вступникам, що закінчили учительські семінарії та пропрацювали в системі освіти не менше 2-х років. Дещо пізніше були введені нові курси з гігієни, вітчизнознавства, тригонометрії, космографії, збільшено кількість аудиторних годин на методику; з окремих предметів відбувся перехід до лекційної форми організації навчального процесу [11, с. 13–14; 9, с. 220].

Важливою складовою реформування учительських інститутів було мовне питання. Кожен із етносів багатоликої держави Романових намагався розв'язати цю болючу проблему. Так, буряти створили союз «Буряд заной туг», який, окрім політичних вимог, вимагав запровадження алфавіту (редакції Агвана Дорхеєва), створення національних шкіл. У свою чергу, калмики Області війська Донського підняли питання про організацію педагогічних курсів для вчителів-калмиків, про збільшення кількості годин на калмицьку мову [23, с. 44–48].

Польський рух за національну школу також активізувався в цей період, бо з 1863 р. проводилася політика русифікації Привіслянського краю. У відповідь поляки почали створювати таємні школи з рідною мовою навчання. Протистояння дійшло до того, що батьки, які навчали таємно своїх дітей грамоти, мали сплачувати штраф у розмірі 5 рублів. Проте в умовах розгортання революційного руху російський уряд пішов на поступки. Так, наприклад, 1905 р. вийшло урядове розпорядження про дозвіл викладання польською та литовською мовами у початкових 2-класних школах, міських училищах та середніх навчальних закладах у місцевостях, де більшість населення становили литовці та поляки. За кілька тижнів в Підвіслянському краї школи з російською мовою викладання перетворилися на пустки [15, с. 108–109; 16, с. IV].

На початку 1906 р. у Ковенській губернії посилився рух за навчання в початковій школі литовською мовою. У результаті 200 російських/українських учителів були змушені полишити місце роботи. Серед литовців поширювалися вимоги не тільки щодо навчання рідною мовою, але й про заміну навчальних підручників, які дискримінували католиків та минуле Великого князівства Литовського (наприклад, позицією «Литва – исконная Русь») [19, с. 75–77]. Під тиском громадськості керівництво Віленського учбового округу 1907 р. дозволило в навчальному процесі Поневезької учительської семінарії використовувати посібники литовської мови [21, с. 74].

Доречно нагадати і про білоруський рух за рідну школу, оскільки він безпосередньо пов'язаний із Глухівським учительським інститутом. На теренах Білорусі мова автохтонного населення залишалася «домашньою», у системі освіти, науки та літератури використовувалися польська та російська літературні мови. Парадоксально, але білоруси мали можливість вільно, починаючи з 1880-х рр., послуговуватися в позаурочний час рідною мовою в Мінській духовній та учительській семінаріях, Віленському учительському інституті. Утім на початку XX ст. білоруською мовою друкувалися тільки фольклорні матеріали, але латиницею [29, с. 25–33].

У 1904–1910 рр. кількість білорусів, що одночасно навчалися у Глухівському учительському інституті, зросла до 10–12 осіб. У більшості випадків вони були уродженцями північних повітів Чернігівської та Могилівської губерній. На початку 1908 р. під впливом українського національного руху сябри у Глухівському учительському інституті організували «Белоруський національний союз (хеуру)». Його учасники створили нелегальну бібліотеку, читальню, аналізували реферати, започаткували лекції з питань організації національної школи [22, с. 41]. Припускаємо, що членом цього гуртка був відомий білоруський письменник Іван Івашин (Янка Журба). Варто підкреслити, що два випускники Глухівського інституту – Янка Журба (1909) та Н. Ярошевич (1906) – були дописувачами відомої першої білоруської газети «Наша Ніва», яка пропагувала ідею створення національної школи [31].

Після 1905 р. Глухівський учительський інститут перетворився на центр українського руху за національну школу. 15 лютого 1907 р. 36 вихованців підписали звернення про необхідність запровадження в інституті української літератури та історії, які мали викладатися рідною мовою. Доцільно зазначити, що ініціатори цього листа були добре поінформовані, що наприкінці лютого 1907 р. відбудеться нарада при Міністерстві освіти з проблем реформування учительських інститутів, тому діяли на випередження та сформулювали своє бачення удосконалення інститутської освіти.

Також необхідно сказати про лексику цієї заяви (звернення), яка репрезентує утвердження української модерної нації. Так, наприклад, вихованці інституту у листі використали шість разів слово «українці» самостійно або у сполучені з іншими словами («українська школа», «український народ»), хоча в офіційному дискурсі вживається поняття «южно-русская народность», «малороссы». Одночасно відбувається ігнорування й терміну «великороссы», що мав підкреслювати єдність із малоросами й білорусами. У той же час застосовується для цього поняття «росіяни», «російська мова» [5, с. 134–135].

У березні або квітні 1908 р. директору П. Міловському вихованці Сухоребрий та Герненко подали прохання про включення до навчального плану української мови, літератури, історії, які повинні викладатися українською або російською мовами. Варто підкреслити, що це звернення підтримали не тільки 42 вихованці-українці, але й 11 представників інших національностей [7, с. 24]. 12 березня 1909 р. вихованці інституту під час вільних занять знову порушили питання про викладання у навчальному закладі українською мовою. Після цієї «прикрої події» жандармське управління посилило контроль над вихованцями установи та Є. Вировим [3, арк. 1].

Можна передбачити, що одним із ініціаторів, а можливо, й головним натхненником написання цього звернення був Євген Вировий. Достатньо цікава інформація про цього юнака міститься в характеристиці, що була написана керівництвом установи перед виданням дипломів. У ній зазначалось: «Выровой. Способный, приличный, воспитанный юноша. С солидными знаниями. Педагогическим делом очень интересуется. Всегда с усердием и с умением относится к учительскому делу. Обещает быть очень хорошим учителем» [3, арк. 1]. Знаковим є те, що Євген, навчаючись в інституті, активно друкувався у відомій україномовній газеті «Рада» (1908), був організатором українського таємного гуртка, який підтримував зв'язки зі студентами Київського університету. За допомогою киян гуртківцям удалося сформувати нелегальну бібліотеку, яка була виявлена керівництвом інституту 18 грудня 1908 року.

Після 1909 р. нами не фіксуються відкриті спроби вихованців учительського інституту порушувати питання реформування системи освіти відповідно до національних потреб. Вірогідно, це зумовлено як і тим, що інститут залишив Є. Вировий, так й активною діяльністю нового директора М. Григоревського, який швидко відновив дисципліну в установі. Варто зазначити, що з 1909 р. жандармське управління здійснювало постійний нагляд за вихованцями та викладачами інституту.

Отже, в роки суспільно-політичної нестабільності на початку XX ст. вихованці Глухівського учительського інституту намагалися репрезентувати свої професійні, корпоративні інтереси, які зводилися до перетворення інститутів на вищі навчальні заклади, намагалися надати освітньому процесу національного спрямування.

ПОСИЛАННЯ

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 166, оп. 12, спр. 3325. Клочко-Жовнір Семен Іванович. арк. 4–6.

2. Історико-педагогічний музей Глухівського національного педагогічного університету (далі – ІПМГНПУ). Виписи І.М. Ляшка з фондів Центрального державного історичного архіву СРСР у м. Ленінград (нині – Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 733, оп. 175, спр. 128.

3. ІПМГНПУ, Звіт Маслова О.О. (виписи з ЦДІАК. ф. 1439, оп. 1), 8 арк.

4. ІПМГНПУ, Кириченко А.В. Історія Глухівського учительського інституту, 71 арк. [рукопис].

5. ІПМГНПУ, Колективна заява вихованців інституту // Україна. Том. 1. март 1907. С. 134–135 [ксерокс].

6. ІПМГНПУ, Ляшко І.М., Гамалій А.Т. Столітній шлях. Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту / відповідальний редактор І.Т. Качан. Глухів, 1973. 38, 1 арк. [машинопис].

7. ІПМГНПУ, Сапитон Г. Глуховскому учительскому институту 75 лет (1874–1949 гг.). Глухов, 1949. – 43 с. [машинопис].

8. Васильченко С. Мій шлях // Твори у чотирьох томах / за загальною редакцією академіка О.І. Білецького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 4. – 455 с.

9. Гирич Я.М. Глухівський учительський інститут у 1905/1906 та 1906/1907 навчальних роках: доповідні записки, протоколи засідань педагогічної ради // Історичні студії суспільного прогресу. – Глухів, 2017. – Вип. V. – С. 218–255.

10. Карпов М. Грізний рік. Із записок народного вчителя. – Х.: «Прапор», 1973. – 171 с. [літературно опрацьовані спогади].

11. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год [Текст]. – К.: Типография И.Н. Кушнерёва и К, 1908. – 530 с.

12. Клунный П. В ожидании Первого съезда учителей городских по положению 1872 года училищ // Русская школа. – 1909. – № 3. – С. 94–100.

13. Клунный П. Окончившие учительские институты стучатся в закрытую дверь университетов // Русская школа. – 1907. – № 11. – С. 107 – 122.

14. Клунный П. (Михайлович). Право окончивших курс учительских институтов на высшее образование (данные анкеты) // Русская школа. – 1908. – № 3. – С. 116–139.

15. Новости литературы (Тайное обучение) // Русская школа. – 1911. – № 3. – С. 108–109.
16. Правительственные распоряжения // Русская школа. – 1905. – № 12. – С. IV.
17. Правительственные распоряжения // Русская школа. – 1906. – № 5–6. – С. X–XI.
18. Правительственные распоряжения // Русская школа. – 1907. – № 10. – С. VII.
19. Педагогическая хроника // Русская школа. – 1906. – № 1. – С. 75–77.
20. Разные известия и сообщения // Русская школа. – 1906. – № 9. – С. 61
21. Разные известия и сообщения // Русская школа. – 1907. – № 11. – С. 74.
22. Русова С. К вопросу о белорусской школе // Русская школа. – 1908. – № 11. – С. 39–42.
23. Русова С. Хроника национальной школы // Русская школа. – 1907. – № 11. – С. 44–48
24. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської та Лівобережної України. Посібник для учбової та наукової роботи студентів та учнів середніх шкіл до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 1996. – 143 с.
25. Бєлашов В.І. Українські політичні партії на Глухівщині у Першій Російській революції (1905–1907) // Історичні студії суспільного прогресу. – Глухів, 2016. – Вип. 4. – С. 9–14.
26. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). – Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. – 46 с.
27. Крижанівський В.М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобіблографічний словник. – Глухів-Кропивницький, 2017. – 96 с.
28. Ляшко И.М., Ковальчук Г.С. Степан Васильченко и революционные события 1905–1907 гг. на Глуховщине // Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – Глухов, 1984. – С. 24–26.
29. Снацковская С.В. Развитие образования и педагогической мысли на территории Беларуси в 60-е годы XIX – начале XX века: автореф. на соискание ученой степени док. пед. наук. – Нижний Новгород, 2012. – С. 25–33
30. Ткаченко В.К. Глухів. – Харків: Прапор, 1968. – 143 с.
31. Ярошевич Никанор Казимирович – первый ректор Белорусского государственного политехнического института. – [Електронний песурс]. – Режим доступу: https://vesti.bntu.by/nikanor-kazimirovich-yaroshevich-pervyy-rektor-belorusskogo-gosudarstvennogo-politehnicheskogo.

Крижановский В.М. Воспитанники Глуховского учительского института в период революции (1905–1907) и консервативного курса П. Столыпина

В статье проанализированы попытки защиты корпоративных и профессиональных прав воспитанниками и выпускниками Глуховского учительского института в годы Первой русской революции и эпоху П. Столыпина.

Ключевые слова: *учительский институт, университет, воспитанники, интернат, революция.*

Kryzhanivskyi V.M. Pupils of the Hlukhiv teachers' institute during the Revolution (1905–1907) and the conservative course of P. Stolypin

In the article analyzes attempts to protect corporate and professional rights by pupils and graduates of the Hlukhiv teachers' institute during the years of the First Russian Revolution and the era of P. Stolypin are analyzed.

Key words: *teacher's institute, university, pupils, boarding school, revolution.*

28.02.2019 р.

УДК 94(477.51)«1914/1918»

О.С. Немченко

ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СПРАВІ ДОПОМОГИ ДІТЯМ ФРОНТОВИКІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається діяльність земських установ Чернігівської губернії у справі допомоги дітям фронтовиків у роки Першої світової війни. З'ясовано основні завдання, які постали перед земствами у зв'язку з появою значної кількості сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначено способи їх вирішення на місцях.

Ключові слова: *Перша світова війна, Чернігівська губернія, земські установи, діти-сироти, притулки-ясла, опіка.*

Перша світова війна мала низку негативних проявів. Масовість жертв бойових дій з перших днів війни спонукала суспільство звернути особливу увагу на сім'ї своїх захисників, а особливо на їх дітей, що стали сиротами, напівсиротами або просто не мали належних умов для життя, освіти і т. ін. Опікою над дітьми воїнів тією чи іншою мірою займалися державні установи, благодійні організації, органи земського та міського самоврядування, церква. На загальноімперському рівні діяли спеціальні структури, створені ще до війни: Олексіївський, Романівський та Георгіївський комітети [1, с. 7]. Для земств Чернігівської губернії опіка над дітьми теж стала важливим напрямом їхньої діяльності.

Актуальність дослідження зумовлена, насамперед, необхідністю наукового осмислення ролі земських установ Чернігівської губернії у справі надання допомоги незахищеним верствам населення в умовах воєнного часу, оскільки ця складова їхньої діяльності не знайшла свого повного відображення в історіографії. Водночас, зважаючи на те, що нині на території України відбуваються воєнні дії, вивчення досвіду діяльності земських установ у сфері допомоги жертвам війни має і практичну актуальність, передусім, з точки зору аналізу та переосмислення відповідних практик багатовекторної підтримки різних категорій населення.

Аналіз літератури свідчить про те, що дослідження діяльності земств Чернігівської губернії у справі допомоги дітям фронтовиків у роки Першої світової війни все ще перебуває у стані розробки і не знайшло свого повномасштабного висвітлення. Проблемі надання допомоги дітям у загальноукраїнському вимірі присвячена низка статей О.В. Кравченко [2; 3; 4; 5]. Дослідниця, зокрема, проаналізувала державну та громадську опіку над дітьми, а також діяльність Олексіївського головного комітету у цій сфері. Окремі аспекти з акцентом уваги на громадській та приватній благодійності висвітлили у своїх студіях О.М. Донік [6; 7; 8], Ф.Я. Ступак [9], Н.І. Загребельна та І.А. Коляда [10]. Л.М. Жванко дослідила стан соціального захисту дітей біженців за доби Української Центральної Ради [11]. Студія О.О. Колосової присвячена правовим засадам соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт за доби Української Народної Республіки та Гетьманату [12]. Окре-

мі аспекти проблеми знайшли своє відображення і у зарубіжних дослідженнях. У них, у свою чергу, проаналізовані організаційні технології допомоги дітям у роки Першої світової війни [13; 14], повсякдення дітей [15], підходи до вивчення дитинства у російській історіографії [16].

Особливе місце займають студії науковців, які безпосередньо на регіональному рівні вивчають діяльність земств Чернігівської губернії. Передусім це роботи Ю.М. Примаченко (Петровської) [17; 18; 19], Л.О. Майбороди [20]. Їх спільною рисою є спроба в узагальненому вигляді висвітлити багатоаспектний характер гуманітарної діяльності земств, інших місцевих інституцій та громадськості у роки війни. О.Б. Коваленко, О.Я. Рахно та О.М. Потапенко нещодавно оприлюднили збірник документів і матеріалів, що стало значним внеском у вивчення історії Чернігівської губернії у означений період [21].

Отже, увага істориків до діяльності земств Чернігівської губернії в роки Першої світової війни зростає, проте проблема опіки над дітьми фронтовиків, як і гуманітарна діяльність в цілому, наразі представлена виключно у вигляді окремих розвідок.

Мета статті полягає в з'ясуванні внеску земських установ Чернігівської губернії в роки Першої світової війни у справу надання допомоги дітям фронтовиків.

До 1915 р. сфера громадської опіки була однією з найбільш відсталих, закинутих галузей в структурі земського господарства. Зокрема, на її потреби земства в масштабах імперії витрачали незначні суми (в 1914 р. – близько 5,3 млн. руб., або 1,4% бюджету). Війна ж, з її численними жертвами, породжувала нові проблеми. Поява в країні значної кількості сиріт вимагала рішучих заходів. Голови губернських земських управ, що брали участь наприкінці травня 1915 р. в економічній нараді при Департаменті землеробства, були запрошені головою Романівського комітету для обговорення проекту створення притулків для дітей поранених і загиблих воїнів, учасників війни. Основними завданнями притулків мали бути опіка, трудове виховання і навчання дітей воїнів у віці до 17 років включно, «незалежно від їх віросповідання, народності, статі і стану» [1, с. 8]. Кошти, необхідні для створення і оснащення притулків, мали надаватися засновниками – земськими та міськими установами, сільськими, станичними або волосними товариствами і кооперативами, церковними парафіями, опікунствами і братствами, благодійними установами та приватними особами.

Про значне зростання кількості дітей, які потребували особливої уваги суспільства, свідчать статистичні дані. Зокрема, Олексіївський Головний Комітет у період з 1 квітня по 1 серпня 1915 р. взяв під своє заступництво 946 дітей нижчих чинів Чернігівської губернії [22, арк. 27]. Серед них 108 осіб були сиротами [22, арк. 164].

Чернігівське губернське земство закликало повітові владні структури до обговорення та розробки плану заходів у сфері піклування над сиротами. Земці вважали бажаним створення гуртожитків при навчально-ремісничих майстернях та вищих початкових училищах. Передбачалося виділення на ці потреби по 300 руб. на повіт. Також губернське земство зобов'язалося фінансувати утримання підкидьків у Чернігові [23, с. 3–6].

Окремо слід сказати про роботу, проведену у Сосниці місцевим Товариством допомоги бідним. Зважаючи на війну, товариство вирішило направити свою діяльність на допомогу дітям загиблих воїнів. Було відкрито притулок-ясла для дітей дошкільного віку, батьки яких загинули на війні, а матері через свою бідність не мали можливості їх утримувати [24, с. 4–5]. Земство сприяло такій ініціативі матеріально, виділивши на відкриття та утримання притулку 3537 руб. Ще 825 руб. виділив товариству Романівський комітет [25, с. 6].

Спершу притулок був готовий прихистити 20 дітей, проте з початком безпосереднього прийому вихованців стало очевидним, що бажаючих значно більше. Війна затягувалася, а сиріт стало так багато, що Товариство допомоги бідним не в змозі було сповна задовольнити їх потреби. Тоді Сосницьке земство взяло на себе відповідальність за подальшу долю притулку та збільшення кількості місць в ньому. Земці вирішили тимчасово перевезти притулок до села Змітнів, де вже був облаштований відповідний заклад «за заповітом Ушинської», але для бідних дворянських дівчат. Оскільки дворянський притулок ще не був відкритий, на період війни його зайняли для сиріт воїнів. Завдяки цьому стало можливим прихистити до 100 дітей.

Утримання такого притулку коштувало 10000–12000 руб. на рік. Повітове земство не могло б повністю покривати витрати без позик, оскільки в кошторисі на 1917 р. на ці потреби заклали лише 3000 руб. Відтак земці розраховували на подальшу допомогу Романівського комітету та губернського земства. У перспективі, якщо вдалося б знайти вдвічі більше коштів, земство планувало відкрити, крім початкової школи для навчання сиріт грамоті, ремісниче відділення, де б навчали ремеслам та сільському господарству [26, с. 9].

Рішення про створення подібних притулків прийняли також Новогород-Сіверське [27, с. 3–4], Кролевецьке [28, с. 3–4], Новозибківське [29, арк. 58–59] та інші повітові земські зібрання, активно залучаючи до організації притулків учителів. У Глухові місцеве благодійне товариство заснувало і утримувало притулок-ясла для дітей-сиріт воїнів. З часом, у зв'язку з розширенням притулку, до фінансування долучилася Глухівська земська управа [30, арк. 126 зв.].

У 1915 р. Чернігівське губернське земство визначило, що такі притулки-ясла мали діяти протягом 6–8 тижнів. Утримання кожної дитини складало 80 копійок на тиждень. Зібрання дозволило управі не обмежуватися сумою кредиту, виділеною на поточний рік, і всебічно допомагати повітовим земствам утримувати всі ясла, що будуть організовані. Крім цього було наголошено на важливості перепису всіх малозабезпечених дітей загиблих воїнів віком до 17 років, а також військовослужбовців, що повністю втратили працездатність на війні, для надання їм матеріальної підтримки [31, с. 6].

Досвід функціонування ясел показав їх важливість для жителів губернії. Відтак у 1916 р. Чернігівське губернське земство розгорнуло ще активнішу діяльність у цьому напрямі. Зокрема, на створення ясел губернське земство збільшило норми допомоги зі страхового капіталу. Це дозволило виділяти аванси у сумі до половини витрат, передбачених повітовими управами, а після витрати авансу, в разі необхідності, видавати додаткові кошти. Також витрати на утримання дитини тепер доходили до 1 рубля на тиждень [32, с. 2].

Показовим є опис повсякдення таких ясел-притулків та ставлення матерів до їх впровадження, що знаходимо у періодичній пресі: «Дітей приводять охоче, особливо коли матерям було роз'яснено, що ніякої плати за це стягуватися не буде. Харчування двічі на день, найпростіше, але дуже подобається дітям: суп, куліш, каша – все з салом; буде введений і чай. Передбачається організувати ігри і близькі прогулянки» [33, с. 6].

Цілий ряд земських зібрань висловилися за нагальну потребу якнайшвидше створити притулки-колонії для сиріт. Серед земств Чернігівської губернії варто відмітити Суразьке, яке асигнувало 15000 руб. на облаштування землеробських притулків для сиріт воїнів. На їх утримання щорічно мало виділятися по 2000 руб. [1, с. 8]. Суразьке надзвичайне повітове земське зібрання 28 січня 1916 р. прийняло рішення створити притулок для 50 сиріт хлопчиків не старше 7 років і відкрити при ньому початкове народне училище та нижчу сільськогосподарську школу. Загальні витрати на ці заходи склали 110000 руб. Управа мала знайти ділянку землі для притулку в районі посаду Клинців. Крім цього, зібрання доручило управі опрацювати питання про відкриття в с. Гордіївці при вищому народному училищі інтернату для сиріт старшого віку [34, с. 4].

Варто наголосити, що піклуючись про дітей-сиріт та напівсиріт, земські установи намагалися, перш за все, прилаштовувати їх у сім'ї, забезпечуючи матеріальною підтримкою останні, розподіляли їх по притулках, призначали стипендії на навчання [35, арк. 6]. Зокрема, Конотопське чергове повітове земське зібрання у жовтні 1916 р. ухвалило рішення: замість опіки сиріт дошкільного віку в притулках віддавати таких дітей до благополучних сімей, надаючи фінансову допомогу останнім у вигляді 10 руб. щомісячно до досягнення шкільного віку і вступу до інтернату за рахунок земства. Також повітовій земській управі було доручено надавати допомогу на утримання напівсиріт їхнім матерям у розмірі від 3 до 5 руб. щомісяця, якщо становище родини в матеріальному відношенні виявлялося складним [36, с. 4]. Показово, що для опіки сиріт шкільного віку було вирішено влаштувати землеробську ремісничу школу-притулок у Батурині. До губернського земства було направлене клопотання взяти на себе половину витрат [36, с. 5].

У 1917 р. соціально-економічна ситуація продовжувала погіршуватися. Незважаючи на це, земства продовжували виконувати свої завдання. Протягом цього, напевно, найскладнішого року війни для Росії, який приніс ще й внутрішньополітичні потрясіння, особлива увага приділялася георгіївським кавалерам та їхнім сім'ям, оскільки вони отримали свої нагороди за особливу хоробрість, проявлену в боях з ворогом, і мали пошану в суспільстві. Одним з найбільш ініціативних земств в цьому питанні стало Стародубське. Оскільки Георгіївський комітет поставив на порядок денний питання про призначення стипендій сиротам і дітям георгіївських кавалерів, Стародубське повітове земське зібрання визнало за необхідне виділити половину земських стипендій в чоловічій гімназії, у вищому початковому училищі, ремісничому і сільськогосподарському училищі для надання їх, у першу чергу, дітям георгіївських кавалерів, уродженців Стародубського повіту [37, с. 3].

Варто відзначити, що за доби Української Народної Республіки продовжувало функціонувати соціальне законодавство Російської імперії та відповідна система здійснення практичної діяльності у сфері допомоги дітям [12, с. 601]. Основне навантаження у реалізації конкретних заходів продовжували нести органи місцевого самоврядування. Земці, за умов політичних та соціально-економічних потрясінь, доклали значних зусиль для підтримки життєздатності, успадкованої від імперії інфраструктури: притулків, шкіл і т.д.

Отже, земства відчували свою відповідальність за створення належних умов життя та подальшу долю дітей воїнів. У рамках діяльності в цій сфері земські діячі, окрім безпосереднього надання допомоги, займалися пошуком та розробкою досконаліших форм прилаштування дітей. Земства розглядали піклування над дітьми як багатоаспектну діяльність – забезпечення їх побутових потреб, виховання, навчання та соціалізації. Вивчення зазначених проблем земської діяльності в роки Першої світової війни має стати предметом подальшого вивчення. Визначення місцевої специфіки земських ініціатив та порівняння конкретних практик вирішення гуманітарних проблем у різних регіонах імперії сприятиме формуванню наукової картини різновекторної діяльності земств та її результатів.

ПОСИЛАННЯ

1. Земство в 1915 году // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 1. – С. 5–9.

2. Кравченко О.В. Організація опіки над дітьми-біженцями: документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву / О.В. Кравченко // Вісник Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2014. – № 3(121). – С. 15–17.

3. Кравченко Е.В. Государственное и общественное призрение детей-сирот в годы Первой мировой войны / Е.В. Кравченко // Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918: материалы междунар. научной конф., 30 сентября – 3 октября 2014 г., Москва / Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. – М.: [ИРИ РАН], 2014. – С. 270–276.

4. Кравченко О. Організація та діяльність притулків для дітей-біженців в Україні у роки Першої світової війни / О. Кравченко // 1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти: матеріали міжнародного наукового симпозіуму, Харків, 17 квітня 2015 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, ХНУ імені В.Н. Каразіна, ХНУМГ імені О.М. Бекетова, Укр.-польський культурно-освітній центр. – Х.: Майдан, 2016. – С. 172–182.

5. Кравченко Е.В. Повседневная жизнь детей-беженцев в приютских учреждениях / Е.В. Кравченко // Первая мировая война и судьбы народов Российской империи (1914–1918 гг.): сб. статей междунар. научной конф., посвященной 100-летию со дня начала Первой мировой войны. – Могилёв: Белорус.-Рос. ун-т, 2015. – С. 70–73.

6. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – № 9. – С. 61–86.
7. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2002. – № 4. – С. 155–182.
8. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню / О.М. Донік // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 536–562.
9. Ступак Ф.Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф.Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143–148.
10. Загребельна Н.І. Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н.І. Загребельна, І.А. Коляда; Ред. О.П. Реєнт; Ін-т історії України, НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 193 с.
11. Жванко Л.М. Проблеми соціального захисту дітей біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради / Л.М. Жванко // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 6. – 2013. – С. 158–161.
12. Колосова О.О. Правове забезпечення соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт у політиці урядів УНР та Гетьманату 1917–1921 рр. / О.О. Колосова // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – 2009. – № 38. – С. 599–608.
13. Микиртичан Г.Л. Организационные технологии помощи детям в годы Первой мировой войны / Г.Л. Микиртичан // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 11. – Вып. 4. – 2014. – С. 212–229.
14. Микиртичан Г.Л. Организация помощи детям в годы Первой мировой войны / Г.Л. Микиртичан // Российский педиатрический журнал. – № 4. – 2014. – С. 61–64.
15. Синова И.В. Повседневная жизнь детей в условиях Первой мировой войны / И.В. Синова // Война и повседневная жизнь населения России XVII–XX вв. (к столетию начала Первой мировой войны): материалы Международной научной конференции. – 2014. – С. 487–492.
16. Илюха О.П. Дети и детство в условиях Первой мировой войны: подходы к теме современных российских историков / О.П. Илюха // Историк. Время. Общество. Сборник трудов к 90-летию со дня рождения чл.-корр. РАН Рафаила Шоломовича Ганелина (1926–2014), М. – 2017. – С. 101–115.
17. Примаченко Ю.М. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми / Ю.М. Примаченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – Чернігів, 2004. – С. 89–96.
18. Петровська Ю. Напрямки практичної діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері (1864–1917 рр.). / Ю. Петровська // Матеріали 61-ї Міжнародної конференції «Каразінські читання». – Х., 2008. – С. 219–220.
19. Петровська Ю.М. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели» / Ю.М. Петровська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: ЧДПУ, 2008. – Вип. 52. – Серія: Історичні науки. – № 5. – С. 271–276.
20. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет) / Л. Майборода // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Чернігів, 2007. – С. 127–132.
21. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / упорядники: О.Б. Коваленко, О.М. Потапенко, О.Я. Рахно. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Кн. 1. – 360 с.
22. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 2, спр. 771, 357 арк.
23. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 11. – С. 3–6.
24. Сосницкое уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 1. – С. 4–5.
25. Деятельность общества пособия бедным г. Сосницы и уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 13. – С. 6.
26. Сосницкий детский приют // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 51. – С. 9.
27. Новгородсеверское уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 2. – С. 3–4.
28. Детские ясли и прямое участие на местах земских сил // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 19. – С. 3–4.
29. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1141, 175 арк.
30. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1133, 335 арк.
31. Стародубское экстренное уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 30. – С. 6.
32. Приюты-ясли в губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 23. – С. 2.
33. Ясли-приюты для детей // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 33. – С. 6.
34. Суражское экстренное уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 7. – С. 4.
35. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 922, 14 арк.
36. Конотопское очередное уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 51. – С. 4–5.
37. Стародубское экстренное уездное земское собрание // Черниговская земская газета. – 1917. – № 7. – С. 3.

Немченко А.С. Земские учреждения Черниговской губернии в деле помощи детям фронтовиков в годы Первой мировой войны

В статье рассматривается деятельность земских учреждений Черниговской губернии в деле помощи детям фронтовиков в годы Первой мировой войны. Выяснены основные задачи, стоящие перед земствами в связи с появлением значительного количества сирот и детей, лишенных родительской опеки, определены способы их решения на местах.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Черниговская губерния, земские учреждения, дети-сироты, приюты-ясли, опека.*

Nemchenko O.S. Zemstvo establishments in Chernihiv province in helping children of war veterans during the First World War

In the article the peculiarities of zemstvo establishments activities in Chernihiv province in helping children of war veterans during the Firs World War is considered. The author analyzes the main tasks the zemstvos faced in connection with the increase of significant number of orphans and children deprived of paternal care. The ways to solve these problems have been defined.

Key words: the First World War, Chernihiv province, zemstvo establishments, orphans, orphanages, care.

18.02.2019 р.

УДК 930.2:929:59Сіверщина

М.М. Рогожа

СІВЕРЯНИ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1917–1921 РОКІВ: ДОСВІД ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті означено уродженців Сіверщини, які брали активну участь у національно-визвольних змаганнях упродовж 1917–1921 рр. Виявлено їхнє місце народження, походження, родини, здобута освіта. Вказано на займані посади та звання у військах Російської імперії, Армії УНР, участь у військових формуваннях і боях за незалежність України, інтернування та еміграцію.

Ключові слова: *уродженці Сіверщини, національно-визвольна боротьба, інтернування, еміграція.*

Соціокультурний простір України від 2017 р. перебуває у стані нового прочитання періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. із багатьох причин. По-перше, на наш погляд, це обумовлено контекстом процесу державотворення в нових історичних умовах. Водночас, найвиразнішим рушієм у вказаний період були військовики та цивільні особи, які зробили свідомий вибір і перейшли на службу до військових формувань чи державних установ новостворюваної Української Народної Республіки. Нині це сприймається як вияв найвищої психічної якості – готовності до самопожертви заради майбутнього Укра-

їни. Їхнє інтелектуальне та діяльнісне служіння українському державотворенню вкладається у людинознавчий аспект як один із пріоритетних напрямів досліджень модерної історії України.

Слід підкреслити, що людинознавчий аспект досліджень і підтверджує одну з важливих особливостей модерної історії України – перехід від подієвої історії до людиноцентричної, оскільки центром, ядром усякого явища чи процесу виступає людська особистість, здатна сприйматися творцем події чи доконаного чину. Саме з такого погляду, на нашу думку, варто сприймати та досліджувати нашу історію.

Оскільки питання творення інститутів державної влади продовжує потребувати окремого дослідження, вважаємо необхідним закцентувати увагу на питаннях захисту української держави військовими силами, окремі підрозділи яких очолювали уродженці Сіверщини. Матеріали щодо різних аспектів військового будівництва та ведення бойових дій за часів Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР опублікували С. Кульчицький (1992), Г. Папакін (1993), О. Гуржій, Т. Чухліб (1999), О. Колянчук, М. Литвин (1995), К. Науменко (1995), Я. Тинченко (2007), чим дали достатньо підстав для формування багатоаспектних уявлень про участь офіцерів і генералів, походженням із Сіверщини, в бойових діях за незалежність України. Досить повно відомостями про уродженців Сіверщини наповнені праці В. Сідак, Т. Осташко та Т. Вронської (2004) [1], а також Я. Тинченка (2007) [2], частково В. Верстюка й Т. Осташко (1998) [3].

Проведений аналіз доступних архівних і наративних джерел істотно посприяв виокремленню із загального питань того, що стосувалося участі уродженців Сіверщини у національно-визвольних змаганнях упродовж 1917–1921 рр. Водночас, мало дослідженим залишився цілий пласт відомостей, котрі стосувалися їхньої участі у конкретних бойових операціях чи походах зазначеного періоду. На наш погляд, особливо недостатньо матеріалів щодо вивчення подальшої долі вояків Армії УНР після інтернування та набуття статусу емігрантів. Зазначене дозволить створити на цій основі максимально можливі за своєю повнотою біографії вояків української армії періоду 1917–1921 рр.

Автор вважає необхідним докласти всіх зусиль для досягнення конкретної мети – ліквідувати «білі плями» військових і поствійськових біографій уродженців Сіверщини, розширити та доповнити їх віднайденими відомостями. Окрім того, необхідно додатково уточнити трактування топоніму «Сіверщина», оскільки його смислове та географічне наповнення минулого та нинішнього часів мають різне за своєю суттю розуміння.

Варто зауважити, що вивчення масиву доступних архівних матеріалів і літературних даних дозволило окреслити ймовірне коло персоналій учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – уродженців Сіверщини. Ймовірне, оскільки воно знаходиться у безпосередньому зв'язку з терміном «Сіверщина» в його часово-просторовому континуумі, про що мова йтиме трохи пізніше. Виявлені нами персоналії офіцерів і генералів практично всі брали безпосередню участь у бойовому протистоянні з військовими формуваннями, покликаними різними політичними силами для виконання спільного завдання – не допустити створення українським народом власної держави.

Так як топонім «Сіверщина» подається організаторами конференції у сучасному трактуванні, автор дозволив собі застосувати його до Лівобережжя, що приналежне до нинішньої Сумщини.

Керуючись таким міркуванням, автор зазначив, що у їхньому (українських вояків 1917–1921 рр.) колі знаходиться Яків Бутрим (без указ. по батькові) (22.10.1895–?), уродженець с. Боромля Охтирського повіту Харківської губернії [4, арк. 126]. Закінчив класичну гімназію (1915). та прискорений курс Сергієвського артилерійського училища (1915). Поручник (01.05.1917). Не одружений. Останні знайдені відомості про нього від 03.01.1919 – командир 6-го важкого гарматного полку Січових стрільців Дієвої армії УНР у складі Української Галицької армії. Станом на 15.03.1920 р залишався на цій же посаді [4, арк. 126]. Після трагедії у лавах УГА (пошесть тифу), в листопаді 1919 р. (17.11.1919 р. в Одесі було підписано сепаратний договір між УГА та Збройними силами Півдня Росії), відбувся перехід УГА під командування Антона Денікіна. За умовами договору УГА переходила на бік Добровольчої армії, але не могла бути використаною проти Армії УНР. Однак, сотник Я. Бутрим, попри високий артилерійський вишкіл, був звільнений зі служби як «петлюрівець» [5, с. 65]. Далі – суцільна невідомість.

Штабс-капітан російської армії Микола Тимофійович Вергун (23.05.1888–?), уродженець м. Охтирка Харківської губернії [5, с. 74–75; 6, арк. 109, 202]. Підполковник Армії УНР. Начальник постачання 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР [7, арк. 97], пізніше – 2-ї Волинської дивізії Армії УНР [8, арк. 9]. За наявними джерелами пізніша діяльність суперечлива, оскільки, «…за даними документів верифікаційної комісії Армії УНР утік із казною постачання 2-ї Волинської дивізії до Радянської Росії» [5. арк. 74]. Повернувся в Україну (Київ, 1921). Подальші відомості відсутні.

Воронів Олекса Миколайович (04.02.1891–193?), уродженець м. Охтирка Харківської губернії. Полковник Армії УНР [5, с. 68–69; 8, арк. 5; 13, арк. 2 зв.]. Активний учасник Першої світової війни. Нагородний Георгіївськими медалями, військовими орденами до ордена св. Володимира IV ст. включно, золотою Георгіївською зброєю (1915) [9, арк. 25]. Капітан (14.01.1917). Не одружений. У лютому 1918 р. потрапив до німецького полону, де взяв участь у формуванні українських військових формувань на території Німеччини, що дало підстави сказати, що службу в українській армії почав з «…формування 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії на по-

чатку1918 року (10.03. – авт.)» [2, с. 215]. Від 31.03.1920 р. – командир 2-ї (згодом – 17-ї) бригади 6-ї Січової дивізії Армі УНР [9, арк. 25–26]. Воював у різних військових частинах. Інтернований владою Польщі. Після закінчення періоду інтернування з 1923 р. жив у м. Каліш. Помер у Польщі, точна дата смерті невідома.

Гавришко Микола Степанович (дати народження та смерті невідомі). Уродженець с. Охримовці Лебединського повіту Харківської губернії [5, с. 94]. Знайдено інше місце народження, але без вказання дати – с. Охримовці Летичівського повіту Подільськї губернії [8, арк. 35]. Старшина Дієвої армії УНР. Військова діяльність достатньо різноманітна та суперечлива, зокрема, як державний інспектор Запорізької групи Дієвої армії УНР «…07.06.1919 р. видав наказ про призначення П. Болбочана командувачем військ Запорізької групи. 09.06.1919 р. Головним отаманом оголошений поза законом за підготовку державного заколоту» [1, с. 353]. Інтернований до Польщі. «Наприкінці 1920 р., перебуваючи на інтернуванні, виступив проти політики С. Петлюри, був відправлений до польського карного табору Домб'є» [5, с. 94]. Відтак, «…розчарувавшись у республіканському проводі та його лідерах» [1, с. 354], повернувся в Україну 1922 р. Знищений (після 1926 р.).

Греків Олександр Петрович (21.11.1875–02.12.1959), уродженець с. Сопич Глухівського повіту [5, с. 118–119]. Генерал-хорунжий Армії УНР. Військовий міністр УНР. Закінчив Московський університет, Московське військове училище (1899), Миколаївську академію Генштабу (1905). Першу світову війну завершив на посаді командира лейб-гвардії Єгерського полку, потім – начальник штабу 6-го армійського корпусу. Генерал-майор (20.09.1917). На службу Україні перейшов у листопаді 1917 р. в якості начальника штабу Київського військового округу. На початку 1918 р. новостворену «…2-гу Сердюцьку дивізію очолив генерал О. Греків» [2, с. 11]. За Гетьманату «… з армії звільнили товариша військового міністра генерала О. Грекова» відразу [2, с. 202]. Звільнені професійними військовими посади давали людям недалеким, які демонстрували лояльність й особисту відданість гетьманові. Після антигетьманського повстання з 18.12.1918 р. очолив Південне командування військ Директорії, з 01.01.1919 р – військовий міністр УНР. З політичних мотивів звільнений 21.03.1919 р. з Дієвої армії УНР. Утім, уже 09.06.1919 р. – головнокомандувач Української Галицької армії. Після Чортківської бойової операції за наполяганням С. Петлюри звільнений з посади командарма. Емігрував до Австрії, жив у Відні, де «21.09.1948 р. його заарештовано органами НКВС, доправлено до Києва, де 06.07.1949 р. засуджено до 25-років виправно-трудових таборів [5. арк. 119]. 20.0.1956 р був звільнений. Повернувся до Відня, де і помер.

Душенко Михайло Савич (06.11.1875–?), уродженець м. Путивля. Полковник Армії УНР [5, с. 149; 7, арк. 34–35]. Закінчив Чугуївське піхотне училище (1896). Учасник російсько-японської та Першої світової воєн. Мав високі військові нагороди. Полковник (з 06.10.1914). Службу і чин Україні розпочав у 1-му Луцькому пішому полку Армії УНР, пізніше стало відомо, що в ньому «… з 10.071918 р. – командир Михайло Душенко…» [2, с. 232]. Потім (з 17.05.1919) – командир 18-ї дивізії Дієвої армії УНР. Восени 1919 р. потрапив у полон до російського війська, утік з Константинополя лиш 15.08.1920 р. З 01.09.1920 р. – начальник постачання Армії УНР [5, с. 149], потім начальник постачання Дієвої армії УНР (станом на 08.90.1920 р.) [7, арк. 36]. Подальша доля невідома.

Ковенко (Ковенко-Гавенко) Михайло Микитович (08.11.1892 – після 1920), уродженець с. Білопілля Сумського повіту [5, с. 204–205; 10, с. 204–205]. Після навчання у 2-класному Люботинському училищі (1897–1900) здобув вищу інженерну освіту, закінчив механічне відділення Дармштадтського політехнічного інституту (інженер-механік, 24.11.1910). Учасник Першої світової війни з 1914 р. [12, арк. 9]. З 09 березня 1918 р. М.М. Ковенко – представник Міністерства закордонних справ УНР при аташе Німецького Уряду [12, арк. 11].

Аналіз виявлених джерел дав підстави стверджувати, що діяльність М.М. Ковенка найбільш повно вивчена в київський період, мова – про захист Києва. Наведена нижче цитата зазначає: «Цікава фігура був цей Ковенко. Інженер із фаху і дуже талановитий винахідник, він являв із себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага і рішучість змішувалися з певним авантюризмом» [3. с. 107]. Очевидно, така оцінка пов'язана з поверненням до Києва восени 1917 р., де він приступив до формування підрозділів Вільного козацтва (створено Київський полк вільного козацтва), отже, опирався на реальну силу. Очевидно, тому «Керівництво київською військовою залогою було передано до рук цивільної особи, щоправда – активного члена Центральної Ради й організатора вільного козацтва у Києві інженера М. Ковенка» [3, с. 48]. Він зробив, на наш погляд, чи не найбільший внесок в організацію оборони Києва. Останні дні описано так: «З огляду на те, що більшовики захопили всі вокзали, зайняли Поділ, майже заволоділи центром міста…М. Ковенко оголосив евакуацію… вночі з 7-го на 8-ме почали виводити з Києва рештки українських полків» [3, с. 179]. Вдень 8 лютого 1918 р розуміння ситуації «…змусило М. Ковенка віддати остаточний наказ про відступ і самому з вільними козаками залишити місто» [3, с. 181]. «З 1920 р. на еміграції в Румунії. Подальша доля невідома» [5, с. 205].

Кріпак Нестор Іванович (27.10.1892 – до 1925), уродженець м. Лебедин. Останнє звання – підполковник Армії УНР [5, с. 225]. Станом на 13 березня 1922 р. «…був поранений, мав інвалідність, внесений у «Список членів спілки інвалідів при 2-й Волинській дивізії» [11, арк. 9 зв.]. У цей час перебував у таборі інтернованих українців № 10 в м. Каліш. Помер і похований у Шепіорно [14, арк. 39–42].

Литвиненко Іван Данилович (04.01.1891–17.02.1947), уродженець с. Хоружівка Роменського повіту [5, с. 246–248]. Людина з багатою на події та життєві колізії біографією. Закінчив Московські вищі комерційні курси (1912).

Призваний рядовим у 1914 р., закінчив Житомирську школу прапорщиків (1916). Полковник Армії УНР (24.11.1918). На службі Україні з 02.12.1917 р. Від 29.01.1918 р. – командир сотні полку ім. Дорошенка, з 09.02.1918 р. – командир сотні 1-го Запорізького куреня, з червня 1918 р. – помічник командира 1-го Запорізького полку. Далі були проживання в Польщі та співпраця з розвідувальним відділом Генштабу УНР, перебування в Каліші, потім розвідка штабу Поліської Січі, УПА, у 1945 р. арешт МГБ УРСР, розстріляний у Києві в 1946 р.

Масляний Антін Павлович (17.01.1865–?), уродженець с. Кириківка Охтирського повіту. Закінчив Одеське військове училище, вийшов підпоручиком 1887 р. Генерал-майор російської армії в 1917 р. Генерал-поручник Армії УНР із вислугою з 10.06.1916 р. [5, с. 272–273]. За заслуги у Першій світовій війні нагороджений всіма орденами до св. Станіслава включно, а також св. Володимира IV та III ст. [9, арк. 66 зв.]. Одружений, сини 20 та 14 років станом на 06.06.1920 р. На українську службу перейшов 24 квітня 1918 р., призначений на посаду помічника начальника Головного штабу УНР, пізніше – Української Держави [9, арк. 66–67]. Від 03.12.1918 р. – т. в. о. начальника Головного штабу Української Держави, згодом – УНР. Від 17.01.1919 р. – член Військової ради УНР. Подальша доля невідома.

Стосовно топоніму «Сіверщина» варто зауважити, що історія виникнення назви території є достатньо цікавим явищем, яке послідовно трансформувалося в географічному сенсі. Процеси трансформації його кордонів пов'язувалися, на нашу думку, з історичним розвитком владно-політичної структури та мали, судячи з джерел, кілька періодів у історії краю. Перший період, коли «…на початку до складу (Сіверщини, Сіверської землі – авт.) …входили землі сіверян, які займали басейн р. Десни та Сули, радимичів, які жили по р. Сож, в'ятичів, що мешкали по р. Оці» [15, с. 310]. Наступний період припадає на початок XX ст. Сіверщина «… на нинішній географічній карті …зайняла б губернії Чернігівську, частину Полтавської, Курської, Могильовської, Калузької, частину Орловської, Тульської, Московської та Смоленської» [15, с. 310–311].

Третій – у новітній історії України. Сіверщина – земля Української Народної Республіки. Адміністративно-територіальна одиниця найвищого рівня. Земський центр – м. Стародуб. Заснована 6 березня1918 р. згідно із Законом «Про адміністративно-територіальний поділ України», що був ухвалений Українською Центральною Радою. Закон скасований 29 квітня 1918 року гетьманом України Павлом Скоропадським, що повернув старий губернський поділ часів Російської імперії. До землі входили Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський повіти колишньої Чернігівської губернії Російської імперії.

За підсумками вивчення участі уродженців Сіверщини у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. варто підкреслити думку та чин щодо свідомого вибору служити Україні, їхню вірність присязі та вміння стійко переносити випробування (інтернування, еміграцію), нарешті – інкорпорацію в нові умови життя. Останнє твердження вимагає додаткового вивчення (через трагічне у житті окремих із них) та розвідок через інші шляхи до невідомого, оскільки відомості про післявоєнне життя земляків знаходяться у сусідніх або суміжних країнах. Використання ж топоніму «Сіверщина» є свідченням генетично-географічної пам'яті її уродженців.

ПОСИЛАННЯ

1. В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – 416 с.: іл.
2. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.: іл.
3. Верстюк В, Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К. – 1998. – 254 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). ф. 2188, оп. 2, спр. 79.
5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): біографічний довідник. – К.: Темпора, 2007. – Кн. І. 2007. – 535 с.; іл.
6. ЦДАВО України, ф. 1075, оп.2, спр. 557.
7. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр 653.
8. ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 1, спр. 94.
9. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 68.
10. ЦДАВО України, ф. 3558 (персональний фонд М.М. Ковенка).
11. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 927.
12. ЦДАВО України, ф. 3558, оп. 1, спр. 1.
13. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 44.
14. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 927.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. – СПб.: Тип. Ак. Об-ва И.Е. Ефрона, 1904. –Т. XXXIIA.

Рогожа М.Н. Северцы в национально-освободительных движениях 1917–1921 годов: опыт идентификации

В статье определены уроженцы Северщины, бравшие активное участие в национально-освободительной борьбе 1917–1921 гг. Выявлены их место рождения, происхождение, семьи, полученное образование, гражданское или военное. Кроме того, указаны военные чины и должности в армиях Российской империи, УНР, участие в военных формированиях и боях за независимость Украины, интернирование и эмиграцию.

Ключевые слова: *уроженцы Северщины, национально-освободительная борьба, интернирование и эмиграция.*

Rohozha M.M. The Northerners in national-liberations competitions of 1917–1921 years: identification experiense

The article describes the natives of Sivershchyna, who took an active part in national-liberation competitions during 1917-1921. Their place of birth, origin, family, received education, civilian or military was revealed. In addition, the positions and titles of the Russian Empire, the Army of the UPR, participation in military formations and battles for the independence of Ukraine, internment and emigration are indicated.

Key words: *natives of Sivershchyna, national-liberation struggle, internment, emigration.*

23.02.2019 р.

УДК 271.222-9(477.5) «1917/1938»(045)

Л.А. Іванченко

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГРОМАДИ С. ДУБОВИЧІ УПРОДОВЖ 1917–1938 РР.: РОЗКВІТ І РЕПРЕСІЇ

В статті розкрито окремі компоненти історичного контексту релігійності українців, пов'язані з процесами національного відродження; конфесійна участь та політичні позиції громади с. Дубовичі Глухівської округи Чернігівської губернії у процесах творення Української Автокефальної Православної Церкви періоду 1917–1938 рр. Самоідентифікація та споконвічне життя за законами честі, покликанням і традиційними моральними принципами в умовах становлення соціалістичного режиму призвело до знищення найбільш свідомих і активних громадян та духовенства.

Ключові слова: *Українська Автокефальна Православна Церква, Глухівська округа, парафія церкви Різдва Богородиці, Дубовичі, єп. Стефан Орлик, «кесаровщина», репресії.*

Загальновідомо, що у формуванні засад нації важливими чинниками є мова і релігія. Сповідування спільної релігії розглядається як очевидна ознака національності. Статус помісності (автокефальності) церкви і нині втілює цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань.

Історично складалося, що на захоплених територіях оселялось угруповання завойовника. Зміна влади не завжди спонукала до міграції, і певна частина населення, в силу тих чи інших обставин, осідала на захоплених територіях. Так виникла взаємозалежність конфесії і національності. Як зазначав М. Костомаров, «хто був католиком, той уже був поляком, а хто вважався і звався русином – той був православним» [1, с. 142].

У ХХ ст. рух за українізацію церкви та її автокефалію розпочався і поширився в буремні 1917–1921 роки. Не вдаючись в подробиці розгортання подій, зазначимо, що в цей час церковне середовище та урядовці Української Народної Республіки (УНР) провадили боротьбу за автокефальний статус церкви в Україні в умовах протидії проросійськи налаштованого єпископату. «Живий церковний інвентар», – так називав проросійське духовенство єп. А. Грановський [2, с. 14.]. В свою чергу, більшовицький закон про відокремлення церкви від держави створював примарну надію на існування автокефалії.

Ще з квітня-травня 1917 р в усіх українських єпархіях відбувались справжні церковні собори, на які прибувала велика кількість мирян для обговорення нагальних питань. Проголошений 1 січня 1919 р Закон «Про вищий уряд Української автокефальної православної церкви» стверджував, що Верховна церковна влада в Україні мала належати Всеукраїнському церковному собору, а справами церкви зобов'язаний займатися незалежний від Всеросійського патріарха Український Церковний Синод. Справи просувались повільно, і лише в жовтні 1921 р. частина діячів УНР разом із проукраїнськи налаштованим кліром скликали Всеукраїнський церковний собор і проголосили автокефалію Української Православної Церкви, обравши предстоятелем митрополита Василя (Липківського).

З Сіверщини на цей собор було делеговано чимало мирян – представників парафій, які підтримували націоналізацію церкви. Серед таких був і тридцятисемирічний мешканець м. Дубовичі, секретар партійної ради Олександр Павлович Коломієць [3, арк. 23 зв.–24]. Як згадує події того часу філософ і церковно-суспільний діяч прот. В. Зеньковський, його вразила «вируюча українська церковна стихія»: «Я побачив, що церковне українство сильне в селі, що в ньому живуть прагнення до вираження в церковному житті свого національного обличчя» [1, с. 250].

Автокефальний рух на Сіверщині в перші двадцять років більшовицької влади досліджували А. Зінченко, І. Мошик, Ю. Шишкіна. В їхніх працях побічно згадуються окремі особистості чи події, які розгорталися в парафії села Дубовичі. Ґрунтовне висвітлення життя цієї громади, як осередку національно-релігійного руху, що зазнав чималих репресій в 1930-ті роки, проводиться автором вперше, як і відомості з нещодавно розсекречених документів з архівів вищих органів влади.

Щоб проаналізувати події 1920–1930-х років, потрібно заглянути в парафіяльне життя Дубовичів більш раннього періоду.

Здавна (у XVII ст.) в селі була дерев'яна Архангельська церква [4, с. 2], в якій знаходився чудотворний образ Богородиці Дубовицької [5]. Ікона була знана і шанована за межами населеного пункту, губернії; відома в краї та інших землях. У довідковій книзі XIX ст. Королівства Польського зазначено: «Дубовицька ікона подібна до образу Матері Божої Ченстоховської… Ймовірно, в 1664 р., коли після невдалої облоги Глухова, поляки тікали з цих місць, образ був залишений у лісі … Належить до тих стародавніх ікон, які збереглися попри смуту і зміни політичного устрою в державі…» [6, с. 199–200].

В кінці XVII ст. в Дубовичах оселяється сім'я Кочубеїв. З того часу і до початку ХХ ст. представники різних поколінь цього козацько-старшинського роду проживали в названій місцевості і провадили активну громадську діяльність в різних сферах – розвивали промисловість і сільське господарство, будували церкви, школи, відкривали лікарні, бібліотеки тощо. У 1774 р. Василь Васильович Кочубей (8)[1] (1728–1791) отримав благословенну грамоту від Київського митрополита Гавриїла (Кременецького) (1707–1783) [7] на побудову нової церкви, яку було закладено у 1777 р.

«Нова кам'яна» церква Різдва Богородиці в центрі села була оточена цегляною огорожею з дзвіницею та чотирма вежами по кутах і мала вигляд фортеці [6, с. 199–200]. Про це свідчать не лише записи в літературних джерелах, а й фотографії початку ХХ ст. (фото 1).

1. Порядкові номери біля імен Кочубеїв відповідають родовідним порядковим номерам, присвоєним цим особам у праці В.Л. Модзалевського «Малороссійскій Родословникъ» (Кіевъ. Тіп. Тов. Г.Л.Фронцкевича и Ко. 1910. Том 2 (Е-К) – 720 с.). Для зручності оперування інформацією ми скористалися цим методом.

Фото 1. Церква Різдва Богородиці с. Дубовичі (не збереглась)

У 1805 р. на хори центрального храму в с. Дубовичі було перенесено вівтар дерев'яної церкви Успіння Пресвятої Богородиці з хутору Ретик, а саму будівлю церкви перемістили на сільське кладовище [4, с. 3]. Про те, що Кочубеї були парафіянами саме Ретицької Успенської церкви, збереглися записи в «Сповідальних книгах» [8, с. 323 зв.].

У 1854 р. клопотаннями В.В. Кочубея (30) (1829–1878) с. Дубовичі було надано статус містечка [9, арк. 54–54 зв.].

Про чудодійну силу Дубовицької ікони Божої Матері ширились чутки околицями з часу її появи в цій місцевості. За ініціативою того ж В.В. Кочубея (30) у вересні 1861 р. запроваджено хресний хід з іконою з містечка Дубовичі до міста Кролевця на час Воздвиженського ярмарку [10, с. 363–366]. На ту подію з'їжджалася численна кількість дворян і людей різного соціального статусу та віку. Літургію соборним чином у присутності шести священників звершував архієпископ Філарет (Гумілевський) [10, с. 363–366], який на той час очолював Чернігівську кафедру. З його дозволу у 1864 р. В.В. Кочубей (30) в парку Дубовичів звів третій храм – на честь свята Введення Пресвятої Богородиці. Цокольний поверх цієї церкви слугував родинною усипальницею [4, с. 6].

Факт наявності на початку XX ст. трьох храмів в м. Дубовичі є красномовнішим за слова. Із записів у клірових книгах і часописі «Чернігівські єпархіальні відомості» встановлено число парафіян у 1911 р. – 1810 осіб чоловічої та 1817 осіб жіночої статі [11, арк. 61].

За переказами старожилів, до церкви ходило багато люду ще й через авторитетність священика, який мав дуже гарний голос. «Коли він затягував слова ектенії, люди в церкві плакали. Дуже гарно звучало відлуння молитов і спів під склепінням храму»[2]. Архівні ж документи подають інформацію про нагородження грамотою поважного ветерана Дубовицького хору церкви Різдва Богородиці Семена Андрійовича Овсієнка (72 років), який «своїм відношенням до діла подає зразок хорової дисципліни і гарного поводження» [12, арк. 9], 45 років «непрестанно в піснях вихваляє Господа» [12, арк. 10] і, навіть, у такий поважний вік за будь-якої погоди, не дивлячись на віддаленість і погані дороги, не відмовлявся виїжджати на богослужіння в інші парафії (25 червня 1925 р.) [12, арк. 10].

Інші джерела підтверджують високий моральний рівень та свідомість мешканців м. Дубовичі на початок XX ст., наприклад, функціонування низки громадських закладів і організацій, як-от сирітський притулок-ясла в 1903 р., якими опікувався священик Н. Гусаковський [13, с. 25], пожежна дружина [13, с. 51], земська школа [13, с. 51], церковно-приходська (в 1911 р. в ній навчалось 58 дівчат) [11, арк. 55 зв.].

Про популярність Дубовичів свідчать записи в метричних книгах. Тут вказано прізвища людей, які проживали в Києві чи інших великих містах, а таїнство вінчання чи хрещення отримували в центральній Різдво-Богородицькій церкві [14, арк. 47 зв.; 15, арк. 39 зв.–40]. Це, в свою чергу, впливало безпосередньо на членів парафії, місцевої громади (*старі люди згадують факти спільного застілля та чаювання*).

Образ Богородиці Дубовицької був шанований і в Києві. Подарована кн. Н.А. Львовою в Софійський собор [16, с. 86],

2. За розповідями П.В. Проценка (1894–1973).

ікона числиться в переліку святинь, зазначених в путівниках Києва кінця XIX – початку XX ст. [17, с. 125]. На молебні до неї стікались юрби прочан з усіх усюд.

Тепер повернімося до подій початку XX ст. «Створена у Києві в соборі св. Софії, автокефальна парафія стала справжнім огнищем українського церковного руху. До неї заходили прочани з усієї України і чули службу українською мовою, дуже захоплювались, звертались до Всеукраїнської Православної Церковної Ради, одержували інформації, поради і брались до заснування і в себе української парафії» [2, с. 36]. «По селах пішло величезне зворушення: до Києва рушили цілі прощі почути українську відправу, побачити свою народну єрархію» [2, с. 69]. Немає сумнівів, що на богослужіннях в соборі св. Софії неодноразово бували парафіяни з м. Дубовичі. «Коли люди чули, що службу служать рідною українською мовою, то у всіх загоралась любов до цього» [18, с. 345].

Фото 2. Церковний хор Різдво-Богородицької церкви м. Дубовичі. Свято Трійці, 1921 р.

У жовтні 1921 р. до Києва з м. Дубовичі на Всеукраїнський Церковний Православний Собор був делегований парафіянин Олександр Павлович Конопля [19, с. 364].

Як зазначає митрополит Василь (Липківський), «на Лівобережжі повільніше йшов український церковний рух, але людність пильно до нього прислуховувалась і поволі приєднувалась: може повільніше рух йшов, зате твердіше ступав» [2, с. 79]. На Конотопщині активним діячем був протоієрей Дмитро Карпенко. Він був світською людиною, далекою від церковних канонів, але захопився українською церковною відправою. Згодом став головою Борзненської повітової ради та врешті-решт прийняв священство. Він у селі створив повітову раду, і, заснувавши більше 20 парафій, майже одноосібно організував Конотопську церкву. Звідти рух розгорнувся й на сусідню Глухівщину. У Глухові утворилось 3 парафії і 15 на околиці [2, с. 80]. Першою з них була парафія Різдво-Богородицької церкви містечка Дубовичі [20, арк. 15–16 зв.].

Загалом, Чернігівська крайова церковна рада мала в своєму складі доволі свідомих діячів. Так, головою на Сосниччині був Василь Потієнко (батько). Глухівська Повітова Церковна Рада (ПЦР) утворилась зусиллями священиків Івана Мочарського, Олександра Козина, Володимира Петрова з м. Дубовичі [2, с. 125]. Ніжинська і Борзненська церкви обрали єпископом священика Миколу Ширяя. Чернігівщина за перші роки налічувала до 150 українських парафій і 2 єпископа (Юрія Міхновського та Івана Павловського) [2, с. 80].

Хвиля національної церкви, жага до спілкування з її очільниками спонукала єпископів подорожувати по селах і містах всієї України [2, с. 69]. Архівні та фото документи 1921 р. зберегли відомості про візити в м. Дубовичі єпископа Стефана Орлика (фото 2) та митрополита Василя Липківського [21, арк. 12–13].

Зі створенням автокефальної церкви на священство йшли «люди високої освіти – учительство, правники, кооператори» [2, с. 69]. За спогадами митрополита Василя Липківського, в перші роки після Всеукраїнського Церковного Собору було висвячено понад 400 священників з числа членів парафій. Серед таких був і дубовичанин Андрій Олександрович Сущенко [22, арк. 188 зв.].

В книгах обліку церковної парафії Різдва-Богородицької церкви за 1927 р., тепер уже села Дубовичі (у 1923 р. *відбувся адміністративно-територіальний поділ* [23, с. 586]), зафіксовано парафіян – 890 чоловіків і 1089 жінок [24, арк. 4]. Чи відповідає ця цифра дійсності – питання спірне, зважаючи на фальсифікацію тодішніх документів у порівнянні з іншими джерелами.

Про парафію Дубовичів, як «сталу і тверду», згадує у листі за 15 червня 1929 р. єпископ Глухівський і Конотопський Володимир (Самборовський). В листі викладено плани про святкування ікони «Дубовицької Божої Матері в 10-ту П'ятницю після Пасхи, яка на той рік припадала на свято Петра і Павла (*12 липня*) [20, арк. 15–16 зв.]. Але за кілька місяців, у жовтні, церву в Дубовичах закривають за відсутністю парафіян.

Інспектор Глухівського Окрадмінвідділу Г.С. Міщенцев 25 грудня 1929 р. повідомляє про арешт дубовицького попа (*В.П. Петрова*) за контрреволюційну діяльність і арешт членів дубовицької громади за антиреволюційну роботу та проведення зібрання щодо збору підписів про звільнення попа (*того ж В.П. Петрова*) з Глухівського ДОПРу[3] [25, арк. 13].

3. «Дом принудительных работ» при загальних місцях ув'язнення, тюрма.

Звичайно, хвиля арештів духовенства та пересічних громадян, яка прокотилась восени 1929 р., викликала обурення з боку населення. А прохання жителів с. Дубовичі про звільнення священика Володимира Петрова, спрямовані до Глухівського відділку, «невимовно кричать» про розпач і нерозуміння дій більшовицького режиму стосовно таких негативних перемін по відношенню до церкви [26, арк. 17].

Володимир Павлович Петров народився неподалік – в Гамаліївці, упродовж 1902–1903 рр. і 1906–1915 рр. був членом Хрестовоздвиженського (*Неплюєвського*) трудового братства. За освітою – агроном. Протягом 1903–1905 рр. служив матросом у флоті царської армії; по закінченні терміну військового зобов'язання вчителював (1908–1915). З 1918 р. – дяк в м. Дубовичі, а пізніше, у 1921–1929 рр., – священик Дубовицької Різдво-Богородицької церкви [27, арк. 47].

Під час дослідження справ репресованих осіб, виявлено факти маніпуляції радянської влади довірою населення, оскільки вигадувались щораз нові умови, за яких обіцяли звільнити арештованих. Зокрема, встановлено наявність двох (*сумнівних*) документів з однією датою. У протоколі засідання дубовицької церковної ради від 13 листопада 1929 р. за підписом 12-ти членів зазначено, що через відсутність парафіян «з 1 жовтня церква фактично не працює, тому… ухвалено рішення… раду розпустити, церковне майно передати до сільської ради» [28, арк. 15]. І довідка сільської ради з тією ж датою, яка засвідчує імена 12-ти членів церковної ради та повідомляє, що вони є соціально-небезпечними особами [29, арк. 22].

Важко навіть уявити, до яких фальсифікацій могла вдаватись влада, щоб викрити якнайбільшу кількість свідомих громадян та об'явити їх «ворогами народу». Після навіть побіжного ознайомлення з особовими справами в архіві НКВД, перелік репресованих мешканців Дубовичів сягає за п'ятдесят осіб. В силу різних причин назвемо лише деяких з них разом із тими скупими відомостями, які віднайдено:

1. Бізєв Антон Тимофійович, вчитель української мови, диригент;

2. Бобровицький Микола Федорович, священик;

3. Власенко Іван Панасович;

4. Губенко Григорій Пантелійович, 1897, колгоспник;

5. Губенко Семен Пантелійович;

6. Гузенко Василь Омелянович, 1891, колгоспник-тесляр;

7. Гузенко Олександр Омелянович;

8. Гузенко Тимофій Андрійович, 1872 р.н., селянин-одноосібник;

9. Жук Павло Ілліч;

10. Коваленко Йосип Леонтійович, 1887, селянин-одноосібник;

11. Коваль Василь Йосипович, священик;

12. Коломієць Олександр Павлович, 1885, рахівник ветлікарні (*делегат ВЦС 1921 р.*);

13. Конопля Павло Федорович, 1884, колгоспник;

14. Левченко Йосип Павлович, 1890, завідувач поштового відділення;

15. Падалка Іван Родіонович, 1876, тесля;

16. Падалка Михайло Федорович, 1886, робітник промкобмінату;

17. Петров Володимир Петрович, 1882, священик;

18. Подорога Гнат Гнатович, дяк;

19. Подорога Михайло Гнатович;

20. Противень Максим Данилович, 1889, колгоспник;

21. Сергієнко Петро Максимович, священик;

22. Сулима Олександр Макарович, 1891, рахівник сільбанку;

23. Сущенко Андрій Олександрович, 1896, священик;

24. Сущенко Петро Петрович, 1877, селянин-одноосібник;

25. Сущенко Михайло Михайлович, 1877, селянин-одноосібник;

26. Сущенко Петро Йосипович, священик;

27. Сущенко Федір Семенович;

28. Тимченко Василь Гнатович, дяк, регент;

29. Тимошенко Григорій Якович, 1879, робітник лісництва;

30. Філонович Софія Василівна, 1896;

31. Чернявий Кузьма Омелянович, 1884, ієромонах;

32. Шуба Василь Петрович, 1881,

33. Юрченко Феодосія Олександрівна, 1902, член сім'ї засудженого;

34. Якуш Андрій Овсійович, 1894, вчитель.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок про високий рівень активності дубовичан у створенні національної української церкви як складової державотворення. Констатуємо, що в комплекс каральних заходів потрапляли представники всіх прошарків населення, навіть ті, які щиро підтримували більшовиків. Підозра падала на кожного, хто хоч якоюсь мірою нарікав на владу. Найчастіше приписували звинувачення за статтею 54-10 КК УРСР 1927 р., яка передбачала покарання за антирадянську пропаганду або націоналістичну агітацію. Поширеним також було обвинувачення у наклепі на більшовицьку владу. У судових і позасудових розправах грубо нехтували нормами Конституції [30, арк. 7]. У більшості випадків ув'язненим присуджували ВМП – розстріл.

Революційні події початку ХХ ст. на теренах держави сколихнули усталене життя населення, розділили погляди і думки, змінили принципи, створили нові напрями, дали розвиток новим течіям, ідеям. «Єдиною важливою українською інституцією, яка принаймні частково інтегрувалася в імперську структуру, була православна церква» [1, с. 286]. Певний відсоток духовенства і мирян мали назву «непоминающих», бо в ті роки не долучились до офіційно визнаного обновленського Синоду Православної Російської Церкви. Вони не сприйняли компромісів з більшовицьким режимом (*укладених митр. Сергієм Страгородським (1867–1944)*) і не виявили прихильності до «на-

ціоналістів». Ці люди залишились вірні своїм поглядам і понесли мученицьку смерть за християнську віру від будівників соціалізму.

Серед численних жителів села Дубовичі були ченці – поселяни Глинської пустині і прихильники Російської імперської церкви. У застінках НКВД тримали і допитували уродженця м. Дубовичі ієромонаха Кесарія (Чернявого). Фотографії різних років промовисто розвінчують виконання завдань «безбожної п'ятирічки», ставлення більшовицького режиму до інакомислячих.

Людські втрати, знедолені родини – ось відлуння і наслідки жорстокого терору більшовиків проти світлих державотворчих ідей, національної гідності. Репресивна політика уряду 1930-х років намагалася розчавити громадську свідомість мирних жителів Дубовичів, залякуванням викорінювала національний дух, високоморальні якості людини. Перекази про замучених радянським режимом родичів, під строгою забороною розголосу, передавались в родинах з покоління в покоління. Діти, які виросли без батьків, народили дітей. Внуки, які ніколи не бачили дідусів, свято бережуть пам'ять про репресованих предків. Про дубовичанина Андрія Сущенка [31, арк. 625 зв.–626] як про священика вперше дізнались з уст правнуків.

Отже, завдяки розповідям старожилів, нащадків репресованих осіб молодшого покоління, з відкриттям доступу до архівних документів, маємо можливість віднайти загублені імена і хоч якоюсь мірою окреслити масштаби скоєних злочинів, донести інформацію до сучасників, щоб скласти загиблим «хоч пізні вінці»[4]. І дана стаття – лише перша сходинка на шляху до розкриття безлічі подальших щаблів токсичної радянської ідеології, яка все одно не спотворила прийнятні громадські погляди спільноти с. Дубовичі у ХХ ст. Ще в 1997 р. дубовичани знову зареєстрували парафію, що об'єднала навколо церкви нинішніх християн. Та ця історія має відношення до нашого сьогодення.

ПОСИЛАННЯ

1. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / за ред. Л.О. Філіпович. – К.: Наукова думка, 2006. – 286 с.
2. Митрополит Василь Липківський. Відродження церкви в Україні 1917–1930. Проект зі збереження спадщини української еміграції. – Українське видавництво «Добра книжка». 160 випуск. – Торонто Р. Б. 1959. – 335 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОВ, ф. 3984, оп. 3, спр. 106, арк. 23зв. – 24.
4. Павлович П.Э. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда Черниговской губернии. – К.: Тип. Кульженко, 1903. – 145 с.; ил.
5. Поселянин Е. Богоматерь. Описание Ее земной жизни и чудотворных икон – мученик Евгений Поселянин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://azbyka.ru/fiction/bogomater-opisanie-ee-zemnoj-zhizni-i-chudotvornyx-ikon/#n23 – Заголовок з екрану.
6. Slownik geograficzny Krolectwa Polskiego i innych krajow slowianskich. / Wydany pod redakcya Filipa Sulimierskiego, Bronislawa Chlebowskiego, Wladyslawa Walewskiego. – T. II. – Warszawa: Druk «WIEKU», Nowy-Swiat Nr. 59. – 1881. c. 199–200.
7. Центральний державний архів давніх актів (м. Москва), ф. 1445 (Кочубей), оп. 1, Т. 1, спр. 4392. Запис під № 184 від 31.07.1774 («Благословительная грамота митрополита Киевского и Галицкого Гавриила на постройку в селе Дубовичах новой церкви»).
8. Центральний державний історичний архів, ф. 127, оп. 1017, спр. 26.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк. 54–54 зв.
10. Черниговские епархиальные известия – Чернигов, 1861. – № 7. – С. 363–366.
11. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк. 54–63.
12. ЦДАВОВ, ф. 3984, оп. 3, спр. 339, арк 1–14.
13. Журналы Глуховскаго уезднаго земскаго собранія 1904 года а) XL очередной сессіи съ 25 сентября по 7 октября включительно, и б) чрезвычайной сесіи 17 декабря. – Глуховъ, типографія А.К. Нестерова. – 1904. – 217 с.
14. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1190, оп. 3, спр. 22, арк. 47 зв.
15. ДАСО, ф. 1190, оп. 3, спр. 99, арк. 39 зв. – 40.
16. Сінкевич Н.О. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської – К.: Логос, 2011. – 95 с.
17. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1911. – 155 с.
18. Зінченко А. Українізація церковного життя на Сіверщині й середньому Подніпров'ї (за матеріалами історій парафій УАПЦ 1917–1925 рр) / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2011 / 5 (55) – 467 с.
19. Мошик І.В. Українська Автокефальна Православна Церква у Глухові у 20-ті–30-ті роки ХХ ст. / Сіверщина в історії України. Вип. 10. – Глухів-Київ. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 364–368.
20. ЦДАВОВ, ф. 3984, оп. 3, спр. 596, арк. 15–16 зв.
21. ЦДАВОВ, ф. 3984 оп. 1 спр. 339, арк. 12–13.
22. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 51, спр. 394, арк. 188 зв.
23. Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. Чернігівське земляцтво: автори-упорядники І. Корбач, В. Устименко. – К.: ТОВ «Культурно-освітній, видавничо-поліграфічний центр «Златояр»», 2004. – 768 с.; іл.
24. ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 4.
25. ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 13.
26. ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 17.
27. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 51, спр. 934, арк. 47.
28. ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 15.
29. ДАСО, Ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 22.
30. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга перша. – Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. – 756 с.
31. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 14, арк. 625 зв. – 626.

4. Леся Українка «На столітній ювілей української літератури».

Иванченко Л.А. Национально-религиозная жизнь общины с. Дубовичи в 1917–1938 гг.: расцвет и репрессии

В статье раскрыты отдельные компоненты исторического контекста религиозности украинцев, связанные с процессами национального возрождения; конфессионального участия и политические позиции общины с. Дубовичи Глуховской округи Черниговской губернии в процессах созидания Украинской Автокефальной Православной Церкви периода 1917–1938 гг. Самоидентификация и жизнь по законам чести, по призванию и следование традиционным моральным принципам в условиях становления социалистического режима привело к уничтожению наиболее сознательных и активных граждан и духовенства.

Ключевые слова: *Украинская Автокефальная Православная Церковь, Глуховский округ, приход церкви Рождества Богородицы, Дубовичи, епископ Стефан Орлык, «кесаровщина», репрессии.*

Ivanchenko L.A. National and religious life of the Dubovychi village community during 1917–1938: development and represses

The article reveals particular components of the Ukrainian religiosity historical context associated with the processes of national renaissance; denominational participation and political positions of the Dubovychi village community, (Hlukhiv district of the Chernihiv province) in the processes of creation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during 1917–1938. Self-identification and eternal life of honor, vocation and traditional moral principles, in the conditions of the socialist regime establishment which led to the destruction of the most conscious and active citizens and clergy.

Key words: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Hlukhiv district, parish of the Virgin Nativity church, Dubovychi, ep. Stephan Orlyk, «kesarovshchina», repression.*

11.02.2019 р.

УДК 271.22(477.51-22)-86-722.5-9(092)«192/193»

А.А. Глухенький

СВЯЩЕНИКИ СИНОДАЛЬНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА У 20–30-х рр. XX ст.

У статті йдеться про діяльність синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст. Висвітлюється діяльність священиків синодальної церкви.

Ключові слова: *Борисоглібський собор, синодальна релігійна громада, священик Олександр Сахаров, священик Герасим Смолічев, священик Сергій Колосков.*

На сучасному етапі розвитку української державності проблема взаємин церкви та держави набуває особливої актуальності. Все більшу увагу науковців привертає вивчення маловідомих подій з історії державно-церковних відносин у XX ст. Зокрема, протягом останнього часу значно зріс інтерес дослідників до вивчення історії діяльності синодальної церкви на Чернігівщині у 20–30-х роках XX ст. Також важливе значення у ході досліджень відіграє процес уведення до наукового обігу нововиявлених джерел. Зокрема, цінним джерелом з історії діяльності синодальних релігійних громад на Чернігівщині є упорядкований працівниками Державного архіву Чернігівської області збірник документів і матеріалів [1]. Добірка документів, що висвітлює історію синодальної церкви на Ніжинщині у 1920-х роках, була оприлюднена О. Кривобоком [2]. Нові архівні матеріали, що розкривають суперечливі відносини між органами радянської влади та синодальною церквою на терені Чернігівської області, були опубліковані у третій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Чернігівська область» [3]. Певні аспекти діяльності синодальних релігійних громад Спасо-Преображенського собору та П'ятницької церкви м. Чернігова у 20-х роках XX ст. висвітлено у статтях О. Ванжули та Л. Нижник [4]. Попри це, на сьогодні дослідниками не було детально проаналізовано життя і діяльність священиків Олександра Сахарова, Герасима Смолічева та Сергія Колоскова у той час, коли вони здійснювали церковне служіння у Борисоглібському соборі м. Чернігова. Саме тому метою цієї статті є дослідження діяльності священиків синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст.

Актуальність вивчення даної теми обумовлена тим, що в сучасних умовах розвитку державно-церковних відносин звернення до сторінок минулого допоможе уникнути повторення помилок, які свого часу призвели до розгортання масових репресій. Окрім того, надзвичайно важливим елементом дослідження історії розвитку синодальних релігійних громад є вивчення діяльності окремих її священиків, адже через життя конкретної людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події. Для дослідження використано документи з фондів Державного архіву Чернігівської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також архіву управління Служби безпеки України в Чернігівській області.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: дати оцінку діяльності священиків синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст. та проаналізувати їхній вплив на становлення у м. Чернігові синодальної церкви.

На початку 20-х років XX ст. органи радянської влади на теренах України розпочали втілювати у життя стратегію церковного розколу, що була спрямована на послаблення позицій православної церкви. У травні 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської». Цим документом було започатковано існування нової течії у православ'ї – так званої «Живої церкви» або «синодальної церкви». Через деякий час цей церковний рух поширився з Росії на територію України. У жовтні 1923 р. українські обновленці у Харкові на своєму Помісному соборі проголосили створення Української синодальної церкви. Одним з основних завдань діяльності новоствореної церкви в Україні було лояльне ставлення до радянської влади та співпраця з органами НКВС у напрямі дискредитації традиційної Російської Православної Церкви і її духовенства та протидії Українській Автокефальній Православній Церкві [5].

Документи свідчать, що синодальна церква упродовж 1923–1924 років поширила свій вплив і на терени Чернігівської області та стала тією релігійною організацією, яка отримала в цей період підтримку радянської влади. Зокрема, у вересні 1924 р. у обіжнику Чернігівського губвідділу ДПУ зазначалося, що досі органами влади не приділялася належна увага обновленському руху. Також у цьому документі пропонувалося виявляти заможні церковні приходи, щоб у подальшому передати їх обновленцям. Окрім того, для якнайшвидшої передачі церков синодальним релігійним громадам їх було забезпечено достатньою кількістю засновників, яких налічувалось – 20, тоді як по відношенню до інших релігійних громад – 50 [1, с. 116–117]. Відповідна робота, проведена органами радянської влади, призвела до того, що уже на початку 1925 р. представники синодальних релігійних громад змогли отримати у користування нові храми у м. Чернігові. Зокрема, згідно із рішенням органів влади, Борисоглібський собор було передано у користування синодальної релігійної громади. Про це свідчить «Відомість про кількість будівель культу релігійних громад і кількість їхніх членів у Чернігові і Чернігівському окрузі», складена наприкінці 1925 р. підвідділом релігійних культів Чернігівського окрадмінвідділу. З неї дізнаємося, що у Борисоглібському соборі на той момент уже існувала православно-синодальна релігійна громада [6, арк. 4].

Згідно із архівними документами першим священиком синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова був Олександр Сахаров. Інформація про

нього міститься у реєстраційній картці № 71, складеній 15 травня 1925 р. підвідділом релігійних культів адмінвідділу Чернігівського окрвиконкому. Зокрема, у картці повідомляється, що Олександр Платонович Сахаров народився у 1875 р. Отримав освіту у Смоленській духовній семінарії. Спочатку, 1 січня 1905 р., був рукопокладений у диякони у м. Смоленську і служив у с. Спаському Смоленської губернії. Пізніше, 30 січня 1920 р., був рукопокладений у священики і служив у с. Шиловичі Смоленської губернії до березня 1925 р. У квітні 1925 р. Олександр Сахаров почав своє служіння у Борисоглібському соборі м. Чернігова [7, арк. 124]. Проте, його перебування у храмі не було тривалим.

Починаючи з травня 1926 р., у документах у якості настоятеля Борисоглібського собору вже згадується священик Герасим Смолічев. Зокрема, 17 травня 1926 р. він звернувся до відділу культів із заявою про скликання на 19 травня 1926 р. загальних зборів засновників Борисоглібської релігійної громади синодального відомства. На цих зборах планувалося обрати Раду релігійної громади, скарбника, членів ревізійної комісії та прийняти нових членів до громади [8, арк. 32]. Згодом, 27 листопада 1926 р., кафедральний протоієрей Герасим Смолічев повідомив до відділу культів, що на 9 грудня 1926 р. скликаються загальні збори Борисоглібської релігійної громади [8, арк. 93]. Таким чином, це свідчить про те, що священик Герасим Смолічев відразу почав активну діяльність щодо організаційного зміцнення синодальної релігійної громади. Це було не випадково, адже він мав значний досвід та ґрунтовну освіту. Відомо, що Герасим Пилипович Смолічев народився у 1859 р. у родині священика. У 1881 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію, а потім – Київську духовну академію та отримав ступінь кандидата богословських наук. З 1885 р. почав викладати латинську мову у Чернігівській духовній семінарії. У 1887 р. Герасим Смолічев переїхав до м. Глухова, де у 1890 р. був рукопокладений у священики Свято-Дмитрієвської церкви Глухівського інституту. На початку XX ст. кар'єра Герасима Смолічева йде угору. Зокрема, у 1906 р. він очолив Глухівське відділення Чернігівської єпархіальної ради. Повернувшись до Чернігова, з 1914 р. Герасим Пилипович спочатку служив настоятелем Воскресенської церкви, а потім – з 1916 р. був протоієреєм П'ятницької церкви [9, с. 69]. Отже, значний священницький досвід сприяв плідній діяльності Герасима Смолічева на посаді настоятеля Борисоглібського собору.

Загалом, у 1926 р. склалися сприятливі обставини для розвитку синодального релігійного напрямку. Про це свідчить інформація зі «Списку росту релігійних громад по Чернігівській окрузі». Зокрема, у цьому документі повідомлялося, що у м. Чернігові станом на 1 січня 1926 р. діяло 8 синодальних релігійних громад, до яких належало 326 чоловіків та 186 жінок [10, арк. 28]. Отже, з цієї кількості віруючих певна частина належала і до синодальної релігійної громади Борисоглібського собору.

Більш детальна інформація про кількісний і якісний склад релігійної громади Борисоглібського собору міститься в інших документах. Так, у «Книзі обліку релігійних громад», складеній підвідділом релігійних культів адмінвідділу Чернігівського окрвиконкому, зазначається, що до синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова, станом на 1 січня 1927 р., входить 60 осіб (39 чоловіків та 21 жінка). Вік членів релігійної громади: від 20 до 25 років – 4 особи, від 25 до 30 років – 8 осіб, від 30 до 50 років – 18 осіб, від 50 років і старіше – 30 осіб. Культурний рівень членів релігійної громади наступний: неписьменних – 9 осіб, нижча освіта – 40 осіб, середня освіта – 10 осіб, вища освіта – 1 особа. Соціально-майновий стан членів громади розподілявся наступним чином: робітників – 13, службовців – 2, осіб вільного фаху – 43, забезпечених пенсіями – 2. Проте, вже станом на 1 січня 1928 р. до відповідної синодальної релігійної громади собору входило 69 осіб (30 чоловіків та 39 жінок), а станом на 1 січня 1929 р. – 58 осіб (21 чоловік та 37 жінок) [11, арк. 2]. Зменшення кількості членів синодальної релігійної громади у 1929 р. було невипадковим, адже саме тоді відбулась зміна генеральної лінії політики радянської держави у ставленні до церкви. У цей час об'єктом переслідувань з боку влади стали усі без винятку релігійні напрямки.

Про посилення адміністративного тиску на духовенство та відновлення репресій свідчать документи. Зокрема, у «Списку священнослужителей синодальної орієнтації Чернігівської округи на 20 серпня 1929 р.» зазначено, що протоієреєм Борисоглібського собору на той час був Герасим Смолічев, який поставив свій підпис під цим докуметом як заступник голови управління [10, арк. 56]. Саме на Герасима Смолічева, як на одного із керівників синодальної церкви на Чернігівщині, у подальшому був спрямований адміністративний тиск з боку органів радянської влади. Про це свідчить його лист від 20 січня 1930 р. про зречення духовного сану. Так, у цьому листі зазначено: «Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і Міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народові. Близьке знайомство зі священнослужителями всіх видів та відтінків переконало мене в тому, що вони переслідують шкідливе діло затемнення мас і інтереси шкурного паразитичного характеру. Прикриваючись словом Божим, проводять свою контрреволюційну діяльність на шкоду трудящим масам. Я переконався, що місце церкви повинна зайняти радянська школа. Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюсь сану і закликаю усіх розсудливих і чесних служителів культу наслідувати мій приклад» [12, арк. 216]. Показово, що на цьому документі відсутній особистий підпис Герасима Смолічева, а текст листа надрукований на друкарській машинці, а не написаний власноруч священиком. Все це схиляє до

думки, що 20 січня 1930 р. Герасим Смолічев найімовірніше не зрікався духовного сану. Також до наших днів зберігся ще один цікавий документ. Зокрема, це власноруч написана «Заява до інспектора відділу культів від священика Борисоглібського собору Герасима Смолічева», датована 9 лютого 1930 р. У ній він інформував, що «10 лютого цього року призначено касаційний розгляд з приводу штрафу 300 рублів, накладеного на мене нарсудом першої дільниці Чернігівської округи за не укладення громадою Борисоглібського собору попереднього договору зі сторожем Яковом Ребусом. Між тим, згідно з Декретом про відділення церкви від держави обов'язок утримувати і мати сторожів церковних відноситься до громади. Тому, прошу підтвердити це при розгляді цієї справи 10 лютого у касаційному кримінальному відділі окрсуду» [12, арк. 177–177 зв.]. Отже, цей документ свідчить, що на початку лютого 1930 р., незважаючи на тиск з боку органів радянської влади, Герасим Смолічев продовжував своє духовне служіння. Подальша його доля поки що залишається невідомою. У архіві управління Служби безпеки України в Чернігівській області не виявлена особова карна справа Герасима Смолічева. Можливо, він був висланий за межі України або репресований радянськими каральними органами.

Наступним священиком синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова став Сергій Колосков. Про нього більш детально дізнаємося з архівних документів, зокрема, зі «Списку службовців культу Сновського району», складеному станом на 1 січня 1929 р. У документі повідомляється, що Колосков Сергій Архипович, 1883 року народження, є священиком синодальної течії у релігійній громаді села Рогізки Сновського району [10, арк. 39]. Також у «Списку священнослужителей синодальної орієнтації Чернігівської округи на 20 серпня 1929 р.» зазначено, що Сергій Колосков перебуває у сані священика з 1911 р., а у селі Рогізки служить з 1917 р. [10, арк. 56]. Окрім того, у «Відомості обліку службовців релігійного культу по Сновському району на 15 квітня 1930 р.» інформація про Сергія Колоскова відсутня. Проте повідомляється, що у селі Рогізки служить уже інший священик, Олександр Прокопович [10, арк. 77]. Отже, найімовірніше, Сергій Колосков переїхав до м. Чернігова на початку 1930 р. Також цікава інформація міститься у листі вченого охоронця Чернігівського заповідника Ісидора Строкуна до Українського комітету охорони пам'яток культури, датованому 20 грудня 1930 р. Зокрема, згадуючи у листі Борисоглібський собор, Ісидор Строкун повідомляє, що «натепер, зазначена пам'ятка знаходиться в занедбаному стані. Піп (синодальник) Колосков, що користується з неї, не в змозі підтримувати її в задовільному стані. Відвідує цей собор 5–10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей» [13, арк. 71]. Таким чином стає зрозуміло, що наприкінці 1930 р. богослужіння у Борисоглібському соборі здійснював саме Сергій Колосков.

В цілому, на початку 1930 р. значно посилився адміністративний тиск влади на церкву. Зокрема, у січні 1930 р. адміністративний відділ Чернігівського окрвиконкому звернувся до Чернігівської міськради з пропозицією «по закриттю всіх молитовних будинків в м. Чернігові» [12, арк. 110]. Також спроби закрити Борисоглібський собор здійснювалися і на початку 1931 р. Про це свідчить лист завідуючого сектором науки Народного комісаріату освіти УРСР Похілевича до вченого охоронця Чернігівського заповідника, датований 7 січня 1931 р. У листі повідомляється: «щодо виселення попа Колоскова, то сектор науки звернувся вже до РВК, але відповіді поки немає» [13, арк. 68]. Остаточно питання закриття Борисоглібського собору було вирішено 1 липня 1933 р. Саме тоді оргкомітет Чернігівської області ухвалив рішення припинити богослужіння у соборі, мотивуючи це необхідністю капітального ремонту храму, а також тим, що релігійна громада від проведення ремонту відмовилася [14, с. 71].

Таким чином, згідно із архівними документами, священиками синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у період з квітня 1925 р. до липня 1933 р. були Олександр Сахаров, Герасим Смолічев та Сергій Колосков. Саме ці священики своєю щоденною працею перетворили Борисоглібський собор на один із головних організаційних центрів синодальної церкви у м. Чернігові. Також позитивною була діяльність священиків синодальної релігійної громади Борисоглібського собору щодо запровадження більш демократичних принципів церковної організації. Загалом, однією з головних причин появи синодального руху була спроба частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення внутрішніх церковних проблем. Проте, священикам синодальної церкви досягти поставленої мети не вдалося, бо їх діяльність не вписувалась у радянську концепцію побудови атеїстичного суспільства. Отже, радянська влада доклала значних зусиль для знищення синодальної церкви та її священиків.

ПОСИЛАННЯ

1. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 408 с.

2. Документи про синодальний рух на Ніжинщині у 1920-х роках / О. Кривобок // Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 17 (20). – С. 69–85.

3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 3. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 600 с.

4. Ванжула О. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. / О. Ванжула // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 94–106; Нижник Л. Життя П'ятницької церковної громади м. Чернігова в 20-х роках XX століття / Л. Нижник // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболь (голова) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5 (8). – С. 208–215.

5. Євсєєва Т.М. Обновленський рух / Т.М. Євсєєва // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, 20 арк.

7. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 135, 125 арк.
8. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 376, 111 арк.
9. П'ятницька церква в Чернігові / Л. Нижник, А. Гаркуша. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – 120 с.
10. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 460, 82 арк.
11. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 415, 57 арк.
12. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 473, 387 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, 165 арк.
14. Віроцький В.Д. Храми Чернігова / В. Віроцький – К.: Техніка, 1998. – 207 с.

Глухенький А.А. Священники синодальной религиозной общины Борисоглебского собора г. Чернигова в 20–30-х годах XX века

В статье речь идет о деятельности синодальной религиозной общины Борисоглебского собора г. Чернигова в 20–30-х годах XX века. Освещается деятельность священников синодальной церкви.

Ключевые слова: *Борисоглебский собор, синодальная религиозная община, священник Александр Сахаров, священник Герасим Смоличев, священник Сергей Колосков.*

Hluhenkyi A.A. The priests of the synodal religious community of the Cathedral of St. Borys and Hlib in 1920–1930s in Chernihiv

The article is devoted to the work of the synodal religious community of the Cathedral of St. Borys and Hlib in Chernihiv in 1920–1930s. The activity of the priests of the synodal church is represented.

Key words: *the Cathedral of St Borys and Hlib, the synodal religious community, the priest Oleksandr Sakharov, the priest Herasym Smolichev, the priest Serhii Koloskov.*

19.02.2019 р.

УДК 94(477.5):323.272:930.25«1917/1921»

І.В. Мошик

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ У ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАГО)

У статті на базі архівних джерел досліджуються проблеми формування місцевої владної структури – Глухівського повітового партійного комітету – у період Української революції 1917–1921 рр. Аналізуються матеріали, що констатують стиль роботи партійних органів влади на місцях; виокремлюються організаційні заходи партійного керівництва, спрямовані на розбудову радянської держави та якісно нової комуністичної свідомості.

Ключові слова: *органи державної влади, радянське керівництво, партійний комітет, комсомольці, Комуністична партія більшовиків, Глухівський повіт.*

Реформування та вдосконалення органів державної влади обумовлює необхідність дослідження історичних особливостей їхнього формування на певних етапах розвитку суспільства. Особливо актуальною постає ця проблема в сучасних умовах децентралізації влади, коли від діяльності органів місцевого самоврядування залежить стабільність розвитку регіону. Для убезпечення ризиків помилок при формуванні та діяльності органів місцевої влади, варто скористатися досвідом організації та функціонування владних органів на місцях у період становлення радянської влади. Підґрунтям для дослідження зазначеної проблеми є архівні документи, які слід не тільки ретельно вивчати та аналізувати, а й оприлюднювати.

У історичній науці з проблеми, що досліджується, мало відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише обмежене коло питань формування та діяльності органів місцевої влади у період Української революції 1917–1921 років. Крім того, окремі студіювання рясніють ідеологічними маніпуляціями, неправдою, висновками, які далекі від справжнього бачення реальності [1].

Окремі аспекти функціонування місцевих органів влади радянської України досліджено у працях В.Д. Гончаренка [2], В.С. Калиновського [3], І.Б. Коліушко [4], Г.В. Лаврика [5], В.В. Стрільця [6] та інших сучасних вітчизняних учених. Перебіг революційних подій 1917–1920 рр. на Глухівщині викладений у роботі В.І. Бєлашова [7]. Проте потребують аналізу проблеми становлення та функціонування місцевих органів влади Глухівщини у зазначений період.

Виходячи з того, що становлення радянських органів місцевої влади залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано процеси та явища, пов'язані із формуванням державної та партійної влади на місцях в УРСР у роки Української революції.

Об'єктом дослідження є архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

У фондах архіву зберігаються документи, які є беззаперечними свідками проблем і труднощів, з якими зіштовхнулося радянське керівництво при формуванні місцевих органів влади у період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Переглянувши низку документальних свідчень щодо Глухівського повіту [8], варто зауважити, що становлення радянської влади у регіоні не було таким безхмарним та помпезним, яким його намагалися показати політичні пропагандисти тих часів. Місцеве населення з острахом і пересторогою сприймало більшовицькі нововведення та радянські форми влади. Часто його дратували незрозумілі партійні надбудови, що контролювали владний процес, тому чисельність партійних та комсомольських організацій на місцях у той час була мізерною.

Наведений нижче архівний документ засвідчує методи здійснення поточної роботи більшовиками. Сама форма викладу матеріалу, що подається до керівної інстанції, констатує стиль роботи партійних та радянських органів влади. Жодного прізвища, жодної назви населеного пункту, жодного співвідношення з конкретними подіями чи явищами, що відбувалися на той час у регіоні. Однак, навіть у такому обмеженому інформаційному вакуумі, у документі можливо виокремити низку даних, що є цінними для аналізу регіональних проблем того часу.

Переглядаючи доповідь про діяльність Глухівського повітового партійного комітету, насамперед, відчуваєш подих тієї епохи, але, поряд із цим, прослідковується розгубленість і безпорадність автора, що займає керівну посаду і вимушений у таких складних політичних умовах вирішувати непосильні організаційні питання. Загальна безособовість поданого матеріалу демонструє зневажливе ставлення влади до конкретної людини, яка була невід'ємною складовою нового радянського суспільства.

Документ подається мовою оригіналу, зі збереженням стилістичних, лексичних і орфографічних особливостей.

В Центральний комітет
Комуністичної партії більшовиків
ДОКЛАД
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЛУХОВСКОГО УПАРКОМА

При занятии г. Глухова был создан временный Комитет из трех человек, который принялся за восстановление бывших комячеек и подготовку к уездной партийной конференции. Конференция была созвана 27 ноября 1919 г., где были делегаты из пяти комячеек. На Конференции был избран Упарком из пяти человек. Работа этого Комитета не была продуктивна, ввиду того, что большинство членов Паркома были в командировке. Один был на Всероссийском Съезде Советов. Двое других ездили в Москву и Чернигов за инструкциями, деньгами и литературой, так как без этого невозможно было работать. Оставалось два члена, которые кроме партийной работы были перегружены ввиду отсутствия работников. Первым делом этот Парком разослал товарищей по уезду для организации власти на местах. В это самое время Глуховский уезд очутился в исключительном положении, в связи с сильным развитием бандитизма, который не давал возможности вести политическую работу в уезде. Посылаемые товарищи обезоруживались, избивались и были случаи, когда совершенно убивались так, что вся работа была анулирована. В это время партийному Комитету пришлось принять энергичные меры по ликвидации бандитизма. Упаркому пришлось сноситься с Центром и выезжать в некоторые места для получения реальной силы. И благодаря усердиям Партийного Комитета удалось вытребовать достаточно вооруженной силы для борьбы с бандитизмом. Много в это время пришлось работать Упаркому по подготовке к уездному съезду Советов. Больше двадцати товарищей были оторваны от Советской работы и посланы по уезду, конечно в те места, где бандитизм не был так развит и где можно было работать. Эти товарищи в течение двух недель работали в уезде, распускали Комбеды, организовывали сельские советы и производили выборы на уездный Съезд Советов. И благодаря этой работе Съезд прошел очень хорошо.

По ликвидации вышеуказанного Организация приступила к работе. Ввиду того, что ячейки в уезде были разрушены за исключением Шостенской организации (которая выделена в самостоятельную единицу) Упаркому пришлось выработать фактически городскую организацию совместно с коммунистами трех ячеек воинских, стоящих в уезде войск. Выборы состоялись 5 февраля 1920 г.

Парком был избран в составе семи товарищей и разбит на отделы:

1. Секретариат или Общий отдел
2. Полит-Просвет отдел с подотделом
а) работа в профсоюзах
б) работа Красной Армии
в) работа Молодежи
г) работа среди женщин
3. Работа в деревне.

Указанными отделами заведывают товарищи члены Комитета, освобожденные от всякой Советской работы.

Парком в настоящее время заседает три, четыре раза в неделю, а Президиум Упаркома каждый день.

Общие собрания бывают еженедельно (по четвергам). Паркомом разбираются все важные вопросы, касающиеся организационно-административные, профессиональные, финансовые, советские, нарушения партийной дисциплины и приостановления действия, конфликты, агитация.

В настоящее время в городе действует 4 ячейки, в уезде ячейка, численностью 4 кандидацты из них большей частью рабочие и красноармейцы (партийный стаж трудно установить за неимением определенных документов о его прежней партийной деятельности).

За все время существования Упаркома циркулярных писем получено от ЦК – 8, причем они получались очень неаккуратно 1 до 1 в ½ месяца. Литературы за это время послано на уезд довольно много. За это время Парком имеет 371 входных № и исходных № – 415.

В начале января месяца 6-го Паркомом была произведена перерегистрация организации Уездной, но в следствии развившегося анархо-бандитизма – цель перерегистрации не достигнута. Теперь же Паркомом постановлено произвести перерегистрацию в начале марта.

Военный отдел только организован и находится в стадии организационной. Военное обучение организации уже вводится. Взаимоотношения Политпросветотдела с Агитпросветом хорошие. Политпросветотделом раздается литература ячейкам гарнизона уезда. Вводятся беседы, митинги и доклады по разным вопросам в ячейках совместно с Агитпросветом и Наробразом. Секция работы среди женщин пока отсутствует за неимением организаторов.

Работа в Профсоюзах не велась до сих пор абсолютно. Профсоюзы находились в самом плачевном состоянии в организационном смысле. Упаркомом обращено внимание главным образом на производственные союзы, (ибо ядро организации должно находиться в чистых пролетарских руках).

Посещаются, для организации и беседы с рабочими, некоторые предприятия. Хотя рабочие своим нутром и чувствуют свою близость к Советской власти, но все-таки нас глубоко не понимают. На основании постановления Паркома все коммунисты вошли в состав профсоюзов и в проф-

союзах начинает уже шевелиться политическая мысль. В самом близком будущем в каждом предприятии будут организованы читалки и постепенно беспартийных рабочих будем привлекать в свои ряды. Главным образом мешают эти «спецы» бывшие хозяева оставленные в качестве заведывания. Они хотя и косвенно, но мешают политической мысли рабочих. Завкомы мы обязали давать отчеты рабочим. Делаются доклады по Советскому строительству в хозяйственных и других отношениях.

В ближайшем будущем профсоюзы начнут краснеть и явятся той прочной опорой на которой с успехом будет строиться Советская власть. Создан и «Дом труда», где часто собираются рабочие, делаются доклады, лекции и митинги-концерты.

Работа в деревне. Самое главное внимание было обращено Управкомом на этот Отдел. В основу работы в деревне были положены тезисы Всероссийского совещания по работе в деревне был подобран кадр коммунистов крестьян непосредственно знакомые с деревней. Уезд разбит на районы-волости. На каждую волость назначен ответственный организатор, причем ответственный организатор живет в волости и знакомится с ее нуждами и начинает вести работу (организовывает ячейки, комсомол, избы-читальни). Назначено на 7 волостей, имеющихся в уезде 7 ответственных организаторов. Кроме этого каждое воскресенье все ответственные коммунисты выезжают на уезд для проверки работы. После некоторой работы в деревне всякого рода слухи начинают ликвидироваться и работа налаживаться.

В уезде имеются организованные Наробразом с помощью нашей за все время: библиотек 18, народных домов 9, просветительских кружков 20, изб-читалень 3, школ для взрослых 4.

Работа среди молодежи ведется только 2 недели. В этой области совершенно отсутствуют работники, но все-таки в уезде созданы кружки молодежи, хотя без всякой политической окраски, но все-же нами постепенно в этих кружках будут созданы Комсомолы. В уезде среди молодежи замечается очень сильное оживление. В городе уже нами созданы 2 союза (районные), открыты там клубы и проектируется открытие там школ грамоты и профессиональных. После организации районов будет создан Центркомсомол, а потом и Уездкомсомол. На днях будет издан устав, а затем и брошюра о Комсомолах.

Бюро субботников выбрано 12 февраля и уже проведено за это время 2 субботника-воскресника. В воскресенье приняли участие первый раз 50 товарищей и второй раз 100 товарищей. Результаты работы очень хорошие (была произведена очистка путей от снега и льда, а также очистка ж.д. от навоза, грязи и т.п.). Во втором воскреснике принимали участие более 50-ти беспартийных товарищей.

Паркомом в настоящее время подготовляется беспартийная конференция, которая состоится в середине марта месяца.

Паркомом разобраны несколько конфликтов: между Военкомом и Президиумом Исполкома, а также между некоторыми товарищами. Дисциплинарную часть Парком выполняет сам разбирая сам все дела касающиеся вышеуказанного.

В настоящее время проводится «Неделя Фронта», результаты хорошие. Крестьяне и население охотно участуют.

Пропаганда и агитация. Для далее сильного политического развития членов профсоюзов и партии открыта школа политической грамоты в основу которой положены тезисы товарища Бухарина, выдвинутые им на Всероссийской Конференции Коммун. Школа уже функционирует, число слушателей превышает 100 человек, с проведением-же партийной недели из рядов беспартийных наша партия получает новых членов, так-как многие рабочие начинают уже понимать нас.

По текущему моменту и на разные темы. О международном положении, задачах Советской власти и др. нами еженедельно устраиваются митинги и даются доклады перед членами профсоюзов и Красноармейского гарнизона, а также в уезде куда выезжают ответственные товарищи.

Население относится к нам благожелательно. Главным образом не достают дрова (таковое вследствии за царившего в уезде бандитизма невозможно было заготовить).

В общем Парком докладывая вышеизложенное добавляет, что главным тормозом в работе является недостаток работников и просит ЦК если возможно дать таковых.

С коммунистическим приветом Упарком.

1920 г. Февраля 23 дня.

[9, арк. 137–138 зв.].

ПОСИЛАННЯ

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К.; О.: Вища школа, 1990. – 204 с.; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с.; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.). – М.:МГУ, 1968. – 294 с.; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1957. – 411 с.

2. Гончаренко В.Д. Правовий статус населення України за Конституцією УСРР 1919 р. // Вісник Академії правових наук. – 2011. – № 4. – С. 58–169.

3. Калиновський В.С. Регіональна виконавча влада України: історія та сучасність. – К., 2007. – 410 с.

4. Коліушко В.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні. – К., 2002. – 260 с.

5. Лаврик Г.В. Виборча система України: пошук оптимальної моделі за 100 років // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» 19–20 квітня 2017 р. – Т. 1. – С. 308–314.

6. Стрілець В.В. Нормотворча та організаційна діяльність революційних комітетів Полтавської губернії в господарській сфері (грудень 1919 – квітень 1920 рр.) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – № 36(1). – С. 15–20.

7. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини. (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.

8. Центральний державний архів громадських обєднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 587, 154 арк.; спр. 841, 16 арк.; спр. 1234, 120 арк.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 285, 155 арк.

Мошик И.В. Становление и организация власти большевиков в Глуховском уезде в период Украинской революции 1917–1920 гг. (по документам ЦГАОО)

В статье на базе архивных источников исследуются проблемы формирования местной властной структуры – Глуховского уездного партийного комитета – в период Украинской революции 1917–1921 гг. Анализируются материалы, которые демонстрируют стиль работы партийных органов власти на местах и организационные меры, направленные на развитие советского государства и качественно нового коммунистического сознания.

Ключевые слова: *органы государственной власти, советское руководство, партийный комитет, комсомольцы, Коммунистическая партия большевиков, Глуховский уезд.*

Moshik I.V. The formation and organization of the Bolshevik authorities in the Hlukhiv district during the Ukrainian Revolution of the 1917–1920s years (according to the documents of the TSDAHO)

In the article on the basis of archival sources, the problems of the formation of the local government structure – the Hlukhiv district party committee – are investigated during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The materials, which state the style of work of the local authorities in the field are analyzed; the organizational measures of the party leadership aimed at building up the Soviet state and qualitatively new communist consciousness are singled out.

Key words: *state authorities, Soviet leadership, party committee, Komsomol, Communist Party of Bolsheviks, Hlukhiv district.*

17.04.2019 р.

УДК 94(477) Т.Ковбаса «1889/1931»

В.Д. Кириєвський
А.В. Магдич

УКРАЇНСЬКИЙ ЕСЕР ТИТ КОВБАСА

Стаття підготовлена до 130-річчя від дня народження діяча Української революції 1917 –1921 рр. Тита Васильовича Ковбаси (1889–1931 рр.) – політичного в'язня (1908–1917 рр.), який в 27-річному віці був обраний 12 (25) листопада 1917 р. по списку від Української партії соціалістів-революціонерів та Української селянської спілки депутатом Всеросійських установчих зборів від Чернігівської губернії.

Ключові слова: *вчитель, есер, в'язниця, заслання, революція, вибори, хвороби.*

На початку ХХ століття молодь села Локотки захопилася соціалістичними революційними ідеями, привнесеними з Глухова своїми ж одногодками, які навчалися там. Характерним представником локотківської молоді можна вважати Тита Васильовича Ковбасу. Він народився1 (13) квітня 1889 р. в селі Локотки Воронізької волості Глухівського повіту Чернігівської губернії. Батько Тита – козак Василь Юхимович – був волосним старостою, обирався депутатом (гласним) Глухівського земства [5, с. 17]. Дід, Юхим Зіновійович, був старостою села, організував селян на викупівлю поміщицьких земель, при-

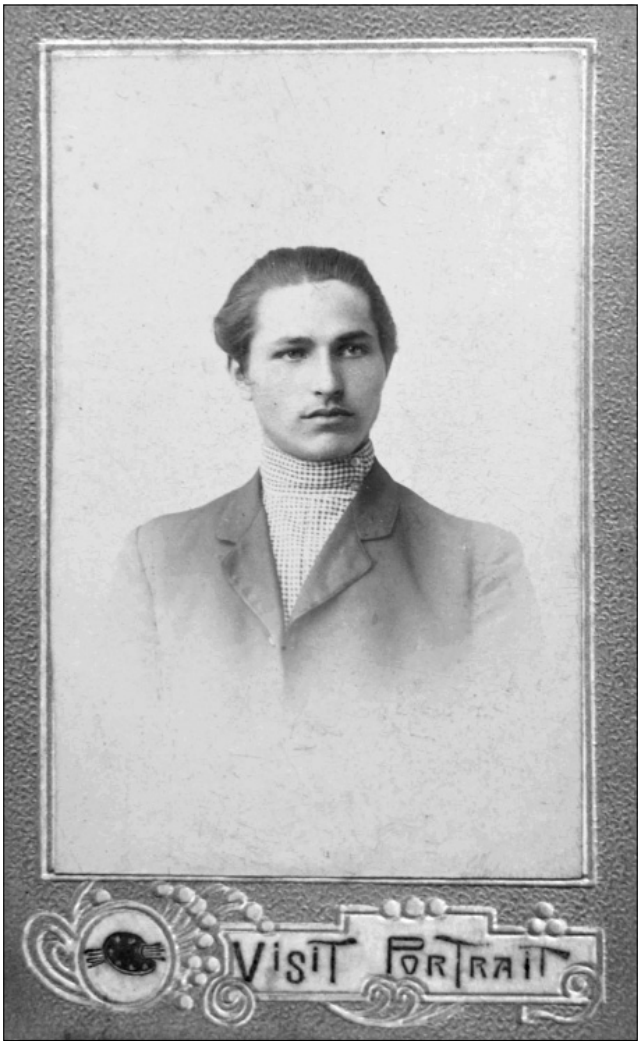

Рис. 1. Тит Ковбаса, 1906 р.

Рис. 2. Никанор Ярошевич

дбав й собі 4 десятини поміщицької землі – ліс в урочищі Осередок, що за річкою Шосткою по дорозі від локотківської церкви Вознесіння на Ямпіль. На початку XX ст. Василь Юхимович мав вже 70 десятин землі [2, арк. 3].

За родинним переказом, прапрадід Тита Васильовича був козацьким отаманом на запорізькій Хортиці. Він повернувся до Локотків разом з побратимом Дебдою після знищення царицею Катериною II Запорізької Січі наприкінці XVIII ст.

У 1900 р. Тит Васильович закінчив Локотківське народне трирічне училище, потім у 1902–1905 рр. навчався в двокласному чотирирічному зразковому міському училищі при Глухівському вчительському інституті [1, арк. 149]. За успіхи в навчанні отримав у 1903 р. похвальний лист [1, арк. 138]. Тит полюбляв математику й мав здібності до неї. По закінченню училища він поступив на однорічні педагогічні курси при Глухівському вчительському інституті (2.08.1905–1.06.1906), де здобув звання вчителя начальних училищ [1, арк. 149]. Навчаючись у Глухові, Ковбаса долучився в 1904 р. до революційного руху, і в 1905 р. вступив до партії соціалістів-революціонерів (есерів) [1, арк. 152; 3, арк. 27].

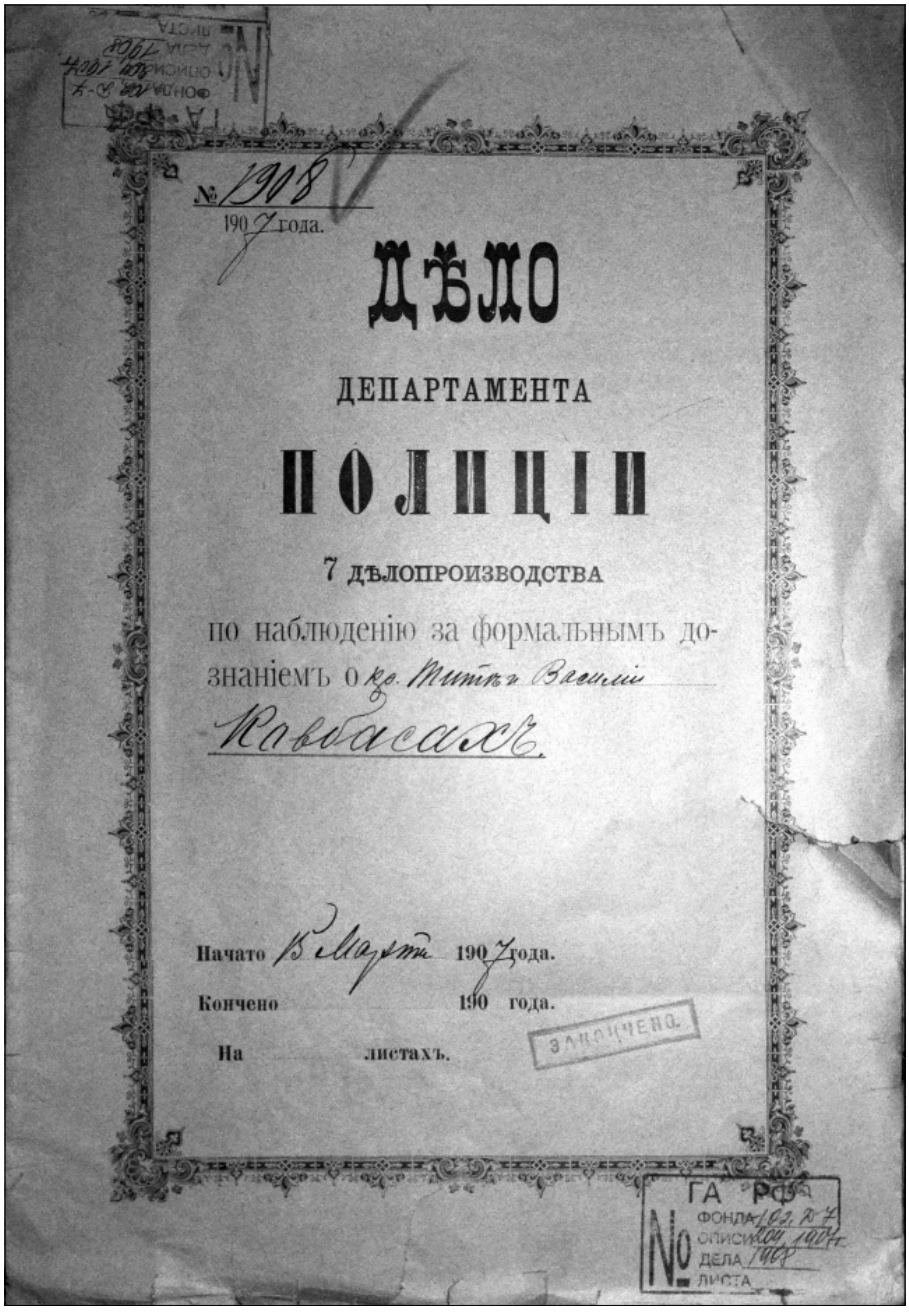
№ 1908
190 7 года.

ДѢЛО

ДЕПАРТАМЕНТА

ПОЛИЦІИ

7 ДѢЛОПРОИЗВОДСТВА

по наблюденію за формальнымъ дознаніемъ о кр. Титѣ Васильевѣ Ковбасахъ.

Начато 5 марта 190 7 года.

Кончено 190 года.

На листахъ.

ЗАКОНЧЕНО.

ГА РФ
№ ФОНДА 102 Д 7
ОПИСИ 104 1907 г.
ДЕЛА 1908
ЛИСТА

Рис. 3. Справа Т. Ковбаси, 1907 р.

У серпні 1906 р. Тит Ковбаса влаштувався працювати рахівником на Шосткинський пороховий завод (ШПЗ) [1, арк. 147]. З вересня 1906 р. він почав вчителювати у приватній школі єврея Михайла Богданова в Локотках, навчав трьох дітей Богданова та ще дев'ятьох сусідських, у тому числі Михайла Скальца, Мойсея Естрина та Геца Скляра [1, арк. 153].

У 1906 р. Ковбаса долучився до гуртка есерів-максималістів, який організував вчитель «Шостенскаго трехкласснаго городского училища» Никанор Казимирович Ярошевич (1885–1937). Він приїхав до Шостки в 1906 р. після трирічного навчання в Глухівському учительському інституті (1903–1906). Шосткинський есерівський гурток підпорядковувався Глухівській партійній організації [1, арк. 153]. У гуртку нараховувалося до 30 молодих робітників та службовців ШПЗ 1886–1892 років народження. Кожен другий гуртківець був локотківцем: Тит Ковбаса, Митрофан Соломко, Микола Соломко, Василь Световой, Ігнат Световой, Петро Доценко, Кирило Антощенко, Захар Бондаренко, Пилип Іванов, брати Карповці Лев та Єгор, Дмитро Моляр, Омелян Сподарець [3, арк. 21, 22, 25]. Есери-максималісти проводили зібрання, мітинги, займалися розповсюдженням літератури та листівок. За переказом, вони збиралися в кімнаті будинку постоялого двору (вул. Чехова,156).

Ковбаса також розповсюджував революційні листівки. Зокрема, у липні 1906 р. він відправив чималу поштову кореспонденцію селянину Карпу Коваленку на Покошицьке волосне управління Кролевецького повіту [2,

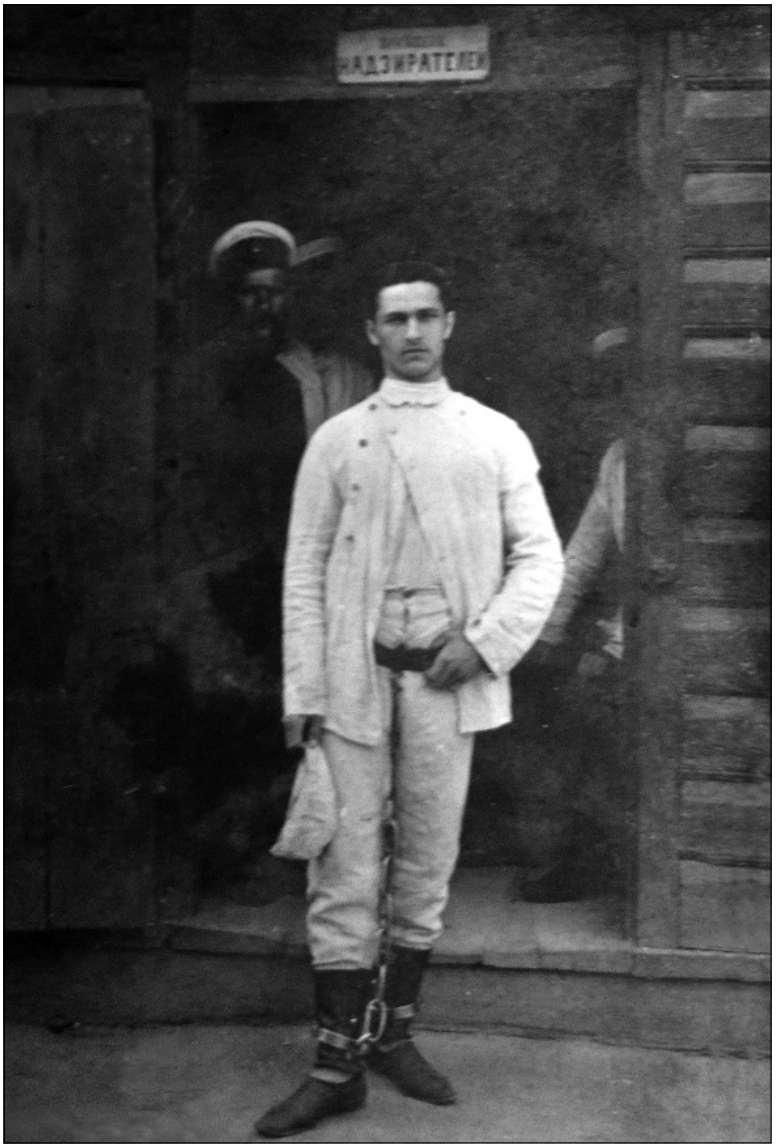

Рис 4. Тит Ковбаса в Новгород-Сіверській в'язниці, 1910 р.

арк. 6]. Занадто товста кореспонденція привернула увагу урядника Федора Андрусенка. Він виявив там листівки – виборчі призиви, маніфест кримінального змісту та ніким не підписану записку для вчителя з с. Блистови Михайла Абрамова. Анонімний автор записки просив Абрамова переказати якомусь Петру Снітку, щоби той приїхав до Шостки за своїми речами. Також в записці йшлося про розповсюдження надісланих листівок. Урядник передав «преступную» кореспонденцію до Чернігівського губернського жандармського управління, яке розпочало слідство. Затриманий жандармами селянин Снітко не розпізнав почерку на записці, проте дав свідчення, що, повертаючись додому з курсів Глухівського міського училища, зустрів батька свого товариша Тита Ковбаси й попросив захопити попутно деякі його речі до с. Локотки. Згодом Снітко мав їх забрати [2, арк. 6 зв.]. Другий допитаний жандармами вчитель Михайло Абрамов повністю заперечив знайомство з Титом Ковбасою.

Восени 1907 р. Ковбаса був заарештований в Локотках «за распространение преступных воззваний среди населения» [1, арк. 147; 2, арк. 3]. За переказом, жандарми взяли Тита вранці в батьківській хаті на Колодківці (вул. Чехова,130), і з ганьбою, в одній спідній білизні, повели головною вулицею Локотків до Шостки. Звідти Тита Васильовича відвезли до Кролевецької в'язниці [2, арк. 3 зв.].

На допиті Ковбаса погодився, що почерк записки з кореспонденції Коваленку дещо схожий з його почерком, але записку писав не він. Експертиза почерку встановила, що лист написаний таки Титом Ковбасою. Тож він був звинувачений в злочині, передбаченим 2 та 3 частинами 130 статті Кримінального Уложення. 16 листопада 1907 р. вчитель Ковбаса був взятий на поруки із грошовою відповідальністю заставою в 500 рублів [2, арк. 7].

Невдовзі 18 січня 1908 р. поліція заарештувала в Локотках трьох молодиків: Митрофана Соломка, Миколу Соломка та Ігната Светового [3, арк. 22]. Під час слідства з'ясувалося, що заарештовані належать до злочинної таємної спільноти – Глухівської організації партії соціалістів-революціонерів максималістів, до якої також належить й Тит Ковбаса. Поліція знову зробила струс в хаті Ковбаси й знайшла у нього револьвер системи браунінг з двома обоймами та 18 патронами [4,арк. 73]. Отже, Тит Васильович пішов ще по другій кримінальній справі за приналежність до революціонерів.

16 березня 1908 р. відбувся перший суд над Титом Ковбасою, звинуваченим у державному злочині. Київська судова палата признала його винуватим у розповсюджені «сочинений», що закликають до бунтівних заворушень, до повалення існуючого в державі суспільного ладу та непокорі закону «49, 1 и 2 п.п., 129, 17, 3 п. 129, 18, 53, 19, 20, 57, 60, 62, 36 ст. угол. ул.» [2, арк. 9 зв.]. Державний злочинець, козак Тит Васильович Ковбаса, отримав вирок – 1 рік ув'язнення в суворій тюрмі – «крепости». Вирок вступив в силу 3 квітня 1908 р. й був приведений до виконання 15 травня 1908 р. [2, арк. 10].

За переказом, вчитель Михайло Спиридонович Абрамов не залишив в біді родину Тита Васильовича. Він разом зі своїм молодшим братом, теж вчителем, Денисом неодноразово відвідував родичів Тита Ковбаси в Локотках. Якось вони подарували молодшій сестрі Тита Федосії надзвичайно гарні книжки казок Братів Грим. Як відомо, старший з братів Абрамових, Іван Спиридонович (1874–1960), в той час проживав в Петербурзі, був одружений на вдові власника книжкових магазинів.

Ковбаса відбував покарання в Київській тюрмі, бо

тривало слідство по другій справі [3,арк. 28]. Невдовзі 30 жовтня 1908 р. відбувся суд в Києві. На цей раз на підставі ч. 2 ст. 102 Кримінального Уложення – «принадлежность к революционному сообществу» – Тит Ковбаса отримав 2 роки 8 місяців каторги. Його перевели до Чернігівської каторжної тюрми, потім до Новгород-Сіверської в'язниці для вкрай небезпечних ворогів-змовників проти царської влади. У в'язниці Ковбаса зазнав катувань на допитах. Проте, він не дав показань щодо своїх партійних спільників Михайла та Дениса Абрамових. Ковбасі відбили легені, він харкав кров'ю. За родинним переказом, раз на тиждень в'язниця видавала матері Тита Уляні Семенівні закривавлену білизну для прання. Від сліз по синові мати стала напівсліпою.

У 1910 р. політичний в'язень Ковбаса був етапований з Новгорода-Сіверського до Сибіру, в Іркутську губернію. На заслані він працював вчителем в с. Дядіно Марковської волості Киренського повіту Іркутської губернії [1, арк. 147]. Там Тит одружився з Олександрою Георгіївною Марковою (1888–1973). Він познайомився з нею, коли навчався в Глухові, бував з друзями в її рідному селі Стрільники Путивльського повіту.

У 1911 р. Тит Ковбаса подав через адміністрацію Новгород-Сіверської в'язниці прохання про щиросердне покаяння [1, арк. 153]. Тож 28 липня (10.08 за н. ст.) 1911 р. за височайшим указом Ковбаса мав бути звільнений від заслання з дозволом проживання на батьківщині, але без відновлення в правах [1, арк. 149]. На жаль, цей указ не був доведений до відома ув'язненого. Лише в 1913 р. з нагоди 300-річчя царського дому Романових Марковське волосне управління Киренського повіту Іркутської губернії повідомило відповідним листом за № 1212 від 12 липня 1913 р., що за височайшим указом від 21 лютого 1913 р. його можуть звільнити від заслання та відновити статут селянина в 1915 р., а згодом й повернути громадянські права в 1920 р. [1, арк. 153].

10 грудня 1914 р. в родині Тита Васильовича народилася дочка Євгенія (1914–1999). А через два дні,12 грудня 1914 р., Ковбаса отримав повідомлення про своє звільнення, але без відновлення в правах. Відтепер він мав право виїзду з Сибіру, проте йому не дозволялося проживати в столиці, столичній губернії та в Чернігівський губернії, де він раніше скоїв злочин по ч. 2 ст. 102 КУ [1, арк. 149].

У 1915 р. Тит Ковбаса переїхав до м. Кустанай Тургаївської області та влаштувався на посаду конторника Кустанайської міської управи [1, арк. 148]. У 1916 р.

Рис. 5. Тит Ковбаса з родиною, 1916 р.

він перебрався до м. Курган Тобольської губернії, де працював в конторі «Русско-Азиатской коммерческой Биржевой артели». Через півроку Ковбаса переїхав до м. Барнаул Томської губернії, знайшов роботу у «Союзе артельщиков и кооператоров», також працював з дітьми в «Детгородке» на Фербелівській площі з четвертої години дня [1, арк. 148].

За амністією Лютневої революції Тит Ковбаса повернувся у травні 1917 р. додому в с. Локотки [1, арк. 153]. Наприкінці травня він поступив на службу до канцелярії Шосткинського порохового заводу [1, арк. 153]. Ковбаса відразу долучився до діяльності Української партії СР (соціалістів-революціонерів). У липні 1917 р. він був висунутий від партії на роботу в Глухівське земство [4, арк. 28]. Працював членом земства, заодно був зачислений до штату запасних вчителів [1, арк. 148]. Брав активну участь на виборах до Всеросійських установчих зборів 12 (25) листопада 1917 р. та був обраний депутатом за списком № 10 від Української партії СР та Української Селянської спілки [1, арк. 153]. Усього до

Рис. 5–1 Кутовий штамп на ділових паперах Т.В. Ковбаси

Всеросійських установчих зборів (Парламенту) було обрано від українських губерній 158 депутатів. Вони увійшли до складу Центральної Ради Української Народної Республіки на правах її членів з дорадчими голосами, відповідно до пропозиції голови Центральної Ради М. Грушевського. Таким чином український есер Тит Васильович Ковбаса отримав найвищі на той час виборні звання.

Вранці 5 січня 1918 р. Установчі збори розпочали роботу в Таврійському палаці Петербурга, але наступного дня вони були розігнані більшовиками. Тит Васильович повернувся додому, і 15 січня був звільнений з ШПЗ у зв'язку з зупинкою виробництва [1, арк. 153]. Центральна Рада незабаром теж відійшла від влади внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р., влаштованим гетьманом Павлом Скоропадським. Влітку 9 червня 1918 р. Ковбаса був заарештований гетьманцями [1, арк. 7], відсидів місяць в глухівській в'язниці, потім виїхав до Київського повіту Київської губернії, де з 1 вересня 1918 р. працював завідуючим однокласної школи в селі Щучине, що поблизу Ржищева [1, арк. 7].

У травні 1919 р. Тит Васильович переїхав з Київщини в с. Волокитине на Глухівщині, а звідти в червні повернувся до Локотків та влаштувався працювати вчителем-груповодом Локотківської школи [1, арк. 7, 8].

Ковбаса, маючи кооперативний досвід по Барнаулу, долучився у червні 1919 р. до роботи в локотківському

Рис. 6. Максим Горький з ялтинськими тубсанаторниками, 1928 р.

кредитно-кооперативному товаристві (укоопспілці) [1, арк. 11]. Відразу ж 17 червня 1919 р. його відрядили локотківським волосним управлінням та волосним військово-революційним комітетом до Глухова для отримання товарів. 22 червня 1919 р. Глухівський повітовий виконком відрядивТита Васильовича по справах товариства до Чернігова та Києва.17 серпня 1919 р. він був обраний головою локотківського кредитно-кооперативного товариства (спілки) [1, арк. 150]. 13 вересня 1919 р. Ковбаса був знову призначений вчителем в с. Волокитине [1, арк. 11].

Повернувшись з Волокитина до Локотків навесні 1920 р., Тит знову долучився до укоопспілки. 30 травня 1920 р. його направили делегатом на з'їзд кредитно-кооперативних товариств в Глухові.15 листопада 1920 р. він отримав відстрочку від призову до лав Червоної Армії як незамінний робітник локотківської школи, насправді ж за станом здоров'я [1, арк. 153].

18 серпня 1923 р. Шосткинський районний виконком тимчасово призначив Ковбасу завідувачем Крупецької школи [1, арк. 153]; 8 червня 1924 р. Шосткинський райвиконком видав посвідчення Т.В. Ковбасі о визнанні його з 18 травня 1924 р. інвалідом 4-ї групи з втратою 35% працездатності через сухоти [1, арк. 152].

13 жовтня 1924 р. Шосткинська районна інспекція освіти (РІО) призначила Т.В. Ковбасу вчителем-ліквідатором неписьменності (лікнепу) [1, арк. 147]. У жовтні 1926 р. за розпорядженням Глухівської окружної інспекції народної освіти (ІНО) він був призначений завідувачем локотківської чотирирічної школи [1, арк. 147]. За його пропозицією школа набула агрономічного нахилу в освіті з учбово-показовими дільницями (сільгоспвиставками) [1, арк. 151].

Тит Васильович працював на різних виборних посадах, зокрема обирався членом Шосткинського райкому професійної спілки робітників освіти «Робос», був головою культкомісії (1924–1926) та головою ревізійної комісії райкому «Робос» (1926–1927) [1, арк. 51]. У 1925 р. він був обраний головою профспілки «Робос» [1, арк. 156]; редагував стінгазету спілки «Робос», організовував тижні з посадки лісу навколо с. Локотків [1, арк. 153]. Також Тит Васильович був членом ревізійних комісій Локотківської сільради та потреб кооперації.

У 1925 р. Тит Васильович став активним членом комітету незаможних селян (КНС), читав лекції, проводив бесіди, керував с/г гуртком й сам вчився на курсах с/г гуртків 19 червня1925 р. [1, арк. 151, 172]. 1926 року Ковбаса був обраний членом президії КНС [1, арк. 153].

Рис. 6–1 Курортна книжка Т. Ковбаси

Також він входив до складу локотківської сільської податкової комісії та судово-земельної комісії по наділах [1, арк. 151, 176].

У 1927 р. Ковбаса став головою локотківського комітету взаємодопомоги (КВД), підпорядкованого Шосткинському районному КВД. До правління КВД входили С. Прядко, А. Лисаченко, П. Тимошик [1, арк. 41].

У березні 1926 р. Тит Васильович отримав листа з Москви від «Общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев» («ОПКСП») зі звісткою, що він має право були їхнім членом, бо у 1908 р. відбував по статті 102 «ссылку на поселение» [1, арк. 153]. Як відомо, «ОПКСП» надавало колишнім політкаторжанам матеріальну допомогу, організовувало лекції, доповіді та ін.Тит Васильович відправив до Москви затребувану «ОПКСП» рекомендацію від вже прийнятого до їхніх лав колишнього однопартійця есерівця-максималіста, політкатрожанина Івана Івановича Машицького (1887–

Рис. 7. Максим Горький в Чорному морі з тубсанаторниками, 1928 р.

1938) [1, арк. 153]. Майже через рік, у лютому 1927 р., з Москви надійшов другий лист з відмовою прийняти Ковбасу до членів «ОПКСП» через подання ним у 1911 р. прохання о помилуванні [1, арк. 8,12].

Неочікувана відмова «ОПКСП» застала Тита Васильовича в скрутний час, коли він почав слабнути на легені, відбиті ще на допитах у Новгород-Сіверській в'язниці. За довідкою, наданою Ковбасі 8 квітня 1927 р. завідувачем тубдиспансеру В. Сербіним, йому було вкрай необхідне санаторне лікування на березі Чорного моря у весняний або осінній період року [1, арк. 26]. 16 жовтня 1927 р. Шосткинський районний комітет Всеросійського професійного союзу робітників освіти «Робос» надав Ковбасі відповідне звернення до усіх лікарських та медичних установ м. Харкова з проханням надати Титу Васильовичу лікування [1, арк. 27]. Ковбаса поїхав з тим зверненням до Харкова, обійшов усі головні лікарняні заклади й отримав направлення до Кримського тубсанаторію для селян, розташованого в Ялті в Ліваді йському палаці – колишній резиденції російських імператорів. Тит Васильович лікувався там влітку 1928 р. Саме в цей час в липні санаторій відвідав письменник Максим Горький, теж хворий на сухоти. Збереглося два фото санаторників з Горьким біля скель на березі та під час купання в Чорному морі. Письменника можна розпізнати в правому кутку фотографій по пишних вусах.

Лікування в Ліваді ї не добавило життєвих сил Титу. У 1929 р. він був не в змозі обробити навіть власну землю, й тому звернувся до шосткинської районної судово-земельної комісії (ШРСЗК) щодо передачі землі локотківській земельній громаді. 9 серпня 1929 р. ШРСЗК в складі голови Садового, членів комісії Іванова, Будика та секретаря Піскуна заслухала справу про позбавлення громадянина Т.В. Ковбаси прав на землекористування з причини його тимчасової хвороби. Комісія врахувала бажання Ковбаси і, керуючись артикулом 9 та 208 прим. Земельного кодексу, ухвалила «вилучити з користування Ковбаси Тита Васильовича землі в урочищах – Шигайлиця– 1 десятина, Кругле – 0,50 десятини, за Вербою – 0,33 десятини, на Довгій – 0,50 десятини, на Кобцевій– 0,50 десятини, на Окольцево – 0,50 десятини і передати її в користування локотківській земгромаді» [1, арк. 42].

6 грудня 1929 р. Шосткинський райвиконком перевів вчителя Т.В. Ковбасу до воронізької школи, де він з 7 грудня розпочав працювати груповодом [1, арк. 151]. Тоді у Воронежі секретарем «Робоса» працював старий друг Тита Васильовича – вчитель Михайло Спиридоно-

Рис. 8. Тит Ковбаса, 1930 р.

вич Абрамов, який всіляко допомагав товаришу. 10 вересня 1930 р. воронізький групком профспілки «Робос» провів загальні збори, на яких розглянув заяву вчителя Т.В. Ковбаси щодо призначення йому персональної пенсії по хворобі. Збори ухвалили порушити відповідне клопотання перед Шосткинським райкомом «Робоса». Тит Васильович зібрав усі необхідні довідки щодо пенсії. В одній з них від 26.06.1930 р. говориться, що «вчитель тов. Ковбаса Тит Васильович останній час до своєї хворості був завідувачем Локотської 4-річної Семикомплектової школи і мав ставку 81 руб. 40 копійок. Перевівся до Воронізької 7-річної школи з-за стану свого здоров'я» [1, арк. 31].

У Воронежі Ковбаса в міру сил працював в ударній бригаді з організації товариств спільного обробітку землі (СОЗів). Він виявив свої організаторські здібності у створенні Жовтневого СОЗу, про що свідчить документ, підписаний головою цього товариства Н. Іващенком» [1, арк. 43].

Тит Васильович вчителював у Воронежі недовго, бо з 1 грудня 1930 р, внаслідок хвороби «находился на соцстрахе» [3, арк. 28].

18 лютого 1931 р. Тит Васильович був допитаний у справі свого колишнього однопартійця есерівця Машицького. Ніяких показів проти Машицького Ковбаса не дав, бо «на політичні теми бесідувати з ним не довелося» [3, арк. 28].

Помер Тит Васильович Ковбаса 10 грудня 1931 р., похований на старому локотківському кладовищі. Він не дожив до Великого терору 1937–1938 рр., не зазнав нового етапування до Сибіру, як-то сталося з його однопартійцем 1905 р. політкаторжанином Митрофаном Соломко, який помер в Бамтаборі з будівництва залізниці – Байкало-Амурської магістралі у 1942 р. У гіршому випадку Тит Васильович був би розстріляний в Чернігові, як-то сталося з іншим політкаторжанином Іваном Машицьким (1887–1938 рр.).

На жаль, на сьогодні не маємо навіть в музеї Локотківської школи ніяких згадок про вчителя Тита Васильовича. Немає й меморіальної дошки на будинку, де він народився. Хіба що в Інтернеті згадано ім'я Тита Васильовича як депутата Всеросійських установчих зборів від Чернігівської губернії. Також там розміщено звернення Українського інституту національної пам'яті до нащадків діячів Української революції 1917–1921 рр. з проханням установити контакти з працівниками Інституту для можливого надання будь-яких матеріалів (фотографій, документів, спогадів, листів, ін.) про життя та діяльність борців за вільну Україну (https://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2010/11/30). Це звернення й спонукало написати спільну з правнуком локотківського вчителя Андрієм Валерійовичем Магдичем статтю про діяча Української революції Тита Васильовича Ковбасу.

ПОСИЛАННЯ

1. Архів Т.В. Ковбаси, зберігає правнук Андрій Валерійович Магдич.
2. Государственный архив Российской Федерации, ф. 102,оп. 204, д. 1908.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області, спр. П–1772.
4. Державний архів Сумської області, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 431.
5. Журнал Глуховского уездного земского собрания на 1884 год. – Глухов, 1885.

Кириевский В.Д., Магдич А.В.Украинский эсер Тит Ковбаса
Статья подготовлена к 130-летию со дня рождения деятеля Украинской революции 1917–1921 гг. Тита Васильевича Колбасы (1889–1931 рр.), политического заключенного (1908-1917 рр.), который в 27-летнем возрасте был избран 12(25) ноября 1917 г. по списку от Украинской партии социалистов-революционеров и Украинского крестьянского союза депутатом Всероссийского учредительного собрания от Черниговской губернии.
Ключевые слова: *учитель, эсер, тюрьма, ссылка, революция, выборы, болезни.*

Kyryievskyi V.D., Mahdish A.V. Ukrainian eser Tyt Kovbasa
The article is prepared for the 130th anniversary of the birth of the activist of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 Tyt Vasyl´ovych Kovbasa (1889–1931), a political prisoner (1908 –1917), who was elected at the age of 27 years on November 12(25) 1917 on the list of the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries and the Ukrainian Peasant Union as a member of the All-Russian Constituent Assembly from the Chernihiv province.
Key words: *teacher, eser, prison, exile, revolution, elections, diseases.*

18.02.2019 р.

УДК 94(477)«1924/1925»

О.В. Кужельна

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКИХ ВИКОНАВЦІВ НА ШОСТКИНЩИНІ У 1924–1925 РОКАХ

У статті досліджується процес формування та функціонування системи сільських виконавців на Шосткинщині у період 1924–1925 років, проводиться аналіз їх чисельності. Наводяться списки сільських виконавців у розрізі населених пунктів району.

Ключові слова: *сільські ради, сільські виконавці, Шосткинський район.*

Одними з перших владних низових структур «нової формації» 1920-х років на селі були комнезами. Пізніше розпочався процес створення колгоспів та радгоспів. У «проміжку» між цими інституціями знаходилась система сільських виконавців. Досліджуючи структуру державної влади цього періоду, С. Кульчицький та І. Єфіменко зазначали: «Майже одночасно зі зникненням з лав державних службовців комнезамівців з'явилася ще одна категорія службовців, відповідальних за виконання державної політики на селі, – сільські виконавці» [1, с. 263].

Дана тема майже не вивчена ані на державному, ані на регіональному рівнях. Пояснення терміну «сільські виконавці» відсутнє навіть у енциклопедичних виданнях. Невелика за обсягом стаття «Сільські виконавці» розміщена у другому томі «Історії державної служби в Україні» [1, с. 263–266]. Поодинокі згадки про застосування інституту сільських виконавців на виконання повноважень органів міліції наводяться, зокрема, у виданні А. Тимченко [2] та статті В. Бондар [3]. Більш детально дана тема розкрита в статті В. Дубовика «Еволюція охорони права у вітчизняних територіальних громадах» [4].

Використовуючи нормативні документи 1924 року та документи Державного архіву Сумської області, автор статті намагається дослідити процес формування та функціонування системи сільських виконавців саме на Шосткинщині (на той час Шостенський район Новгород-Сіверського округу Чернігівської губернії) у період 1924–1925 років.

9 липня 1924 року вийшла постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради народних комісарів № 152 «Про сільських виконавців» [5, с. 340–343]. Як зазначено в преамбулі даного нормативного документа, постанова приймалася «для того, щоб сільські ради успішно й вчасно виконували завдання в справі охорони громадського ладу, задля особистої й майнової безпеки громадян та впорядкування і розвитку громадської самодіяльності» [5, с. 340]. Сільських виконавців призначала сільська рада з числа сільських мешканців одного села «по черзі на речинець (строк, термін – О. К.) від 3-х до 4-х місяців». Кількісний склад визначався райвиконкомом у наступному розрахунку: молодших сільських виконавців – одного на 10–15 дворів, старших сільських виконавців – одного на 100–120 дворів [5, с. 340–341].

Сільськими виконавцями могли бути особи віком 18–45 років, які не позбавлені виборчих прав і не перебувають під судом і слідством (стаття 3 постанови). Окремою особливою вимогою до старших сільських виконавців було те, що вони «обов'язково повинні бути письменні» [5, с. 341].

У статті 4 постанови були визначені основні обов'язки сільських виконавців: «наглядати за додержанням, у обслуговуваному ними участку, громадського ладу й безпеки, затримувати й супроводжувати до сільради винних у злочинстві, виявляти неплатіїв податку, вручати окладні листи й оповістки, оповіщати мешканців свого участку про збори й розпорядження Сільради та Райвиконкому» [5, с. 341]. У разі виконання «міліційських» обов'язків сільські виконавці підпорядковувалися безпосередньо начальнику міліції району [5, с. 341]. Посади сільських виконавців прирівнювалися до державних службовців. «Сільські виконавці, – вказувалося у постанові, – за невиконання своїх службових обов'язків відповідають як урядові особи». Але при цьому вони не отримували заробітної плати: «Сільські виконавці, виконуючи свої обов'язки порядком громадського відбутку, не дістають жодного утримання» [5, с. 341–342]. Виконуючи свої повноваження, сільські виконавці обов'язково повинні були мати при собі «видані сільрадою посвідчення про свою посаду» [5, с. 342].

Усі громадяни, що не підпадали під дію ст. 3 постанови, оподатковувалися «спеціальним збором», розмір якого встановлювали «губерніальні виконавчі комітети». Отримані таким чином кошти використовувалися на потреби сільської ради і йшли на оплату витрат «до охорони громадського ладу, особистої й майнової безпеки або на впорядкування відповідних сіл» [5, с. 342].

Єдиною своєрідно «пільгою» для сільвиконавців було те, що «жодних інших громадських відбутків ... сільські виконавці протягом часу своєї служби на цих посадах, а також і шістьох місяців після цього – не несуть» [5, с. 342].

У прийнятій 12 жовтня 1924 р. постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради народних комісарів № 279 «Про затвердження Положення про сільські ради» зверталася увага на повноваження сільських рад щодо сільських виконавців [6, с. 864–876]. Так, згідно підпункту 5 пункту А частини дев'ятої розділу ІІ до компетенції сільських рад належало: «призначати молодших і старших сільських виконавців, згідно з Положенням про них, а також призначати інших урядових осіб сільради» [6, с. 867]. Серед повноважень голови сільської ради в адміністративній галузі зазначалися наступні: «Безпосередньо керувати діяльністю молодших і старших сільських виконавців згідно з чинним про них Положенням» [6, с. 872].

На початковій стадії запровадження інституту сільських виконавців безумовно виникало чимало організаційних питань. Чисельність перших обраних сільських виконавців «не дотягувала» до встановленої норми. Так, за результатами розгляду питання «О назначении сельских исполнителей» на засіданні Івотської сіль-

ської ради 5 жовтня 1924 р. було обрано лише 2 старших і 13 молодших виконавців [7, арк. 9]. Менш ніж за місяць чисельність виконавців в с. Івот значно зросла і станом на 02.11.1924 р. становила 10 старших і 48 молодших сільських виконавців [7, арк. 80].

З метою налагодження роботи виконавців на селі та надання відповідних роз'яснень щодо їх призначення була розроблена «Инструкция о порядке назначения и деятельности и обязанностях исполнителей, изданная во исполнение постановления ВУЦИК и СНК от 9.07.1924 года «О сельских исполнителях» (далі – Інструкція) [7, арк. 75–76 зв.]. Інструкція, підписана наркомом внутрішніх справ Балицьким та наркомом юстиції Рейхелем, була надіслана до відділів міліції, які в свою чергу довели її до відома та керівництва сільських рад. Документ значно доповнював коло осіб, які могли бути обраними сільськими виконавцями, та дещо розширював їхні повноваження. Так, у відповідності до пункту 1 Інструкції до списків сільських виконавців могли включатися жінки та особи, що знаходилися під судом та слідством. Примітка 2 до п. 1 наголошувала, що «сельсовету предоставляется право в исключительных случаях назначать граждан из числа находящихся под судом и следствием, если таковые пользуются доверием» [7, арк. 75].

У відповідності до п. 6 Інструкції обрані на посаду сільські виконавці повинні були заноситись до спеціальних книг обліку, зразки яких надсилалися до сільських рад, та мати посвідчення. Окрім того зазначалося, що сільським виконавцям «выдается отличительный знак – повязка на правый рукав, с обозначением села и порядкового номера по списку» [7, арк. 76].

В Інструкції наводився перелік осіб, які звільнялися від обов'язків сільських виконавців. До їх числа належали голови і члени виконкомів, сільських рад, президій райвиконкомів і сількомнезамів, президій селянських комітетів взаємодопомоги, службовці радянських та кооперативних підприємств та закладів. Звільнялися від обов'язків сільських виконавців жінки за 2 місяці до пологів та після пологів на час кормління дитини, а також жінки, що мали дітей до 8-річного віку, при відсутності особи, що могла б за ними доглядати. Не призначалися сільськими виконавцями члени родин червоноармійців на термін їхньої служби в Червоній Армії. Окрему категорію «не» виконавців становили особи, що хворіли (на період тимчасової непрацездатності), та особи з фізичними вадами [7, арк. 75 зв.].

У відповідності до п. 25 Інструкції сільські виконавці при виконанні покладених на них повноважень несли відповідальність як посадові особи в дисциплінарному та карному порядку [7, арк. 76 зв.].

Інструкція ширше, ніж постанова, окреслювала коло повноважень сільських виконавців. У пункті 23 Інструкції зазначалося:

«На сельских исполнителей возлагается:

а) наблюдение за порядком и спокойствием в селении и принятие мер по восстановлению нарушенного порядка, наблюдение /…/ за чистотой и санитарным состоянием селения и исправным содержанием дорог;

б) сообщение председательсовету и начальнику районной милиции о совершенных в их участках преступлениях, самоубийствах, найденных человеческих трупах и охрана их и всей обстановки положения вещей /…/до прибытия милиции /…/;

в) сообщение председателю сельсовета и начальнику милиции района о всех прибывающих в селение посторонних гражданах, /…/ о случаях самогонно-варения, появление дезертиров и вообще о всех подозрительных /…/ лицах;

г) препровождение в сельсовет или милицию всех задержанных, конвоирование лиц, направляемых этапным порядком, до ближайшего совета;

д) наблюдение за выполнением населением противопожарных и вообще правил, предотвращающих несчастные случаи;

е) в случае возникновения пожаров наводнения и т.п. бедствий принять меры по борьбе с таковыми и спасение как людей, так и имущества;

ж) проведение заданий по привлечению населения к трудповинности для борьбы с пожарами, наводнениями и другими стихийными бедствиями;

з) сообщение председательсовета о всех случаях появления в селениях эпидемических заболеваний;

и) содействие органам власти по наблюдению за тем, чтобы не проводилась порубка лесов, потрава полей, огородов, лугов и садов и сообщение о всех таких нарушениях /…/ председательсовета и начраймилиции;

к) оказание содействия милиции по наблюдению за порядком на ярмарках и базарах;

л) сопровождение до ближайшего селения ценностей, препровождаемых райисполкомами в окружной центр;

м) содействие подлежащим органам и выяснение неплательщиков налогов/…/;

н) объявление гражданам /…/ распоряжений органов власти, оповещение об общих собраниях, вручение окладных листов, повесток» [7, арк. 76–76 зв.].

Під час виконання окремих повноважень сільським виконавцям навіть надавалося право використовувати зброю, яке обумовлювалося винятковою необхідністю (для відсічі нападу на них, з метою охорони осіб від нападів, що загрожують їхньому життю, та спробі втечі заарештованого [7, арк. 76–76 зв.].

Незважаючи на широке коло функцій, які повинні були виконувати сільські виконавці, пріоритетними залишалися повноваження по охороні громадського порядку. В. Дубовик у своїй статті зазначав: «З огляду на їхній статус посадових осіб та підпорядкування сільраді, примусовий, а не добровільний характер здійснення обов'язків, сільських виконавців необхідно вважати саме *правоохоронними посадовцями* (курсив – О.К.), які фактично виступали від імені сільської ради» [4, с. 129].

Сільські виконавці були своєрідними зв'язковими між сільською радою, населенням та міліцією. Пунктом 14 Інструкції зазначалося: «При привлечении сельисполнителей к содействию органам милиции по поддержанию общественного порядка … исполнители поступают в распоряжение Начальника милиции района и подчиняются таковому непосредственно» [7, арк. 75 зв.].

Так, сільські виконавці Шосткинщини повинні були доставляти повістки громадянам, чергувати в Управлінні Шостенської райміліції та арештантському домі («Ардомі») [9, арк. 65]. При покладанні на сільських виконавців обов'язків по охороні правопорядку, спостерігалися випадки зловживань з боку працівників районної міліції. Так, зокрема, на них покладали «господарські» обов'язки. У зв'язку з цим було видано наказ № 7 по Управлінню Шостенської районної міліції та розшуку від 27 лютого 1925 року, у § 4 якого зазначалося: «Наблюдаются случаи, когда сотрудниками вверенной мне милиции заставляются приходившие на дежурство с. исполнители, топить печки, носить воду и даже быть уборщиком, что недопустимо и … отступление от «положения о сельисполнителях», объявленного в Инструкции, изданной во исполнение постановления ВЦИКа и СНК от 9.07.1924 года, в целях предотвращения подобного рода явлений приказываю: использование с. исполнителей в этом отношении не допустимо и использование последних производить по прямым обязанностям, т. е. восстановление связи с сельсоветами и районами, вызова граждан, а также и дежурство их по Управлению и Ардому» [9, арк. 65 зв.].

Сільські ради повинні були не лише призначати сільських виконавців, а й складати графіки їхнього чергування, які направлялися до районної міліції.

Наприкінці 1924 – на початку 1925 року на Шосткинщині в основному сформувався інститут сільських виконавців. На виконання припису («предписания») начальника міліції від 15 січня 1925 року № 5246 сільські ради надали управлінню Шосткинської районної міліції списки сільських виконавців. Списки надходили до районної міліції з 17 по 31 січня 1925 року. Їх аналіз дає змогу отримати уявлення про чисельність сільських виконавців по кожній сільській раді, встановити співвідношення кількості дворів до чисельності сільських виконавців у населених пунктах Шосткинщини, з'ясувати, чи відповідає кількість виконавців встановленим нормам.

Співвідношення кількості дворів та чисельності сільських виконавців у населених пунктах Шосткинщини (січень 1925 року)*

Назва населеного пункту	Кількість дворів	Чисельність сільських виконавців		Припадає дворів на одного сільського виконавця	
		молодших	старших	молодшого	старшого
с. Богданівка**	390	25	4	15,6	97,5
м. Вороніж	1360	58	11	23,4	123,6
с. Гамаліївка	149	3	1	49,7	149
с. Івот	943	48	10	19,6	94,3
с. Крупець	168	9	1	18,7	168
с. Маків	348	21	Не вказано	16,6	-
с. Миронівка	214	14	2	15,3	107
с. Ображіївка	675	39	7	17,3	96,4
с. Пирогівка**	183	15	2	12,2	91,5
с. Погребки	329	8	1	41,1	329
с. Свірж	107	11	1	9,7	107
с. Собичів	383	24	4	16	96

[9, с. 72, 82, 84; 7 арк. 80, 82, 84, 86, 88,89, 91, 92 зв., 94, 96, 98–100]

*У графі «кількість дворів» використані дані з видання Чернігівського губстатбюро «Список населенных мест Черниговской губернии. 1924» [9, с.72, 82, 84]

**Села Богданівка і Пирогівка у вищевказаному стат. виданні зазначені як населені пункти Риковського району [9, с. 72]. Пізніше ці села увійшли до складу Шостенського району.

Як видно з таблиці, з 12 наведених населених пунктів Шосткинщини лише у 5 селах (Богданівка, Миронівка, Пирогівка, Свірж, Собичеве) кількість сільських виконавців приблизно відповідала встановленій нормі (1 молодший виконавець на 10–15 дворів). Значно «не дотягували» до норми села Гамаліївка та Погребки, де один молодший сільський виконавець припадав відповідно на 49,7 та 41,1 дворів. По кількості старших сільських виконавців співвідношення більш-менш дотримувалося в усіх населених пунктах, за винятком села Крупець, де на 168 дворів припадав 1 старший виконавець, та с. Погрібки, в якому на 329 дворів був лише один старший виконавець.

Списки сільських виконавців, що зберігаються у Державному архіві Сумської області (ф.-Р. 4861, оп. 1, спр. 49), можуть бути цікавими для тих, хто займається генеалогією, краєзнавством, дослідженням історії населених пунктів Шосткинщини (додаток 1).

Започатковуючи систему «сільських виконавців», влада намагалася залучити пересічних громадян до вирішення питань життєдіяльності громад. Розрахунок, зроблений автором статті, дозволяє встановити, що за 3 роки (умовно взятий період) хоча б один представник від сільського двору або кожен 5–9 мешканець села побував на посаді сільського виконавця. На думку С. Кульчицького та І. Єфіменка, «сільські виконавці становили вагому частку сумнозвісних сільських «активістів» періоду масової колективізації … у 1932–1933 рр.» [1, с. 265]. Це цікавий погляд на «результати» функціонування системи сільських виконавців на рубежі 1920-х – 1930-х років, який може стати темою вже зовсім іншого дослідження.

Додаток 1

Списки сільських виконавців Шосткинського району (січень 1925 року)

с. Богданівка

Старшие	***Младшие***
1. Захарченко Алексей Емельянович	1. Денисенко Петр Трофимович
2. Фесенко Павел Платонович	2. Матвеенко Терентий Пименович
3. Титович Антон Иванович	3. Бойко Иван Леонович
4. Матвеенко Николай Пименович	4. Матвеенко Стефан Данилович
	5. Титович Пантелеймон Емельянович
	6. Захарченко Макар Стефанович
	7. Хоменко Лука Семенович
	8. Хохлов Фома Панфилович
	9. Захарченко Федос Игнатович
	10. Захарченко Антон Ефимович
	11. Буйницкий Тимофей Акимов.
	12. Кудрявец Петр Викторович
	13. Илькун Дмитрий Прокофьевич
	14. Савченко Семен Маркович
	15. Захарченко Петр Акимович
	16. Тур Яков Михеевич
	17. Галич Николай Иванович
	18. Ничипоренко Савва Иванович
	19. Захарченко Дмитрий Никодимович
	20. Денисенко Михаил Маркович
	21. Суховей Филипп Евменович
	22. Великоконь Тихон Корнеевич
	23. Левченко Виктор Демьянович
	24. Захарченко Петр Евстафиевич
	25. Билевич Петр Евтихиевич

Містечко Вороніж

Старшие	***Младшие***
1. Божок Георгий Захарович	1. Пискун Григорий Михайлович
2. Бурдюг Архип Иванович	2. Матвиенко Николай Фед.
3. Жидченко Григорий Ст.	3. Помазан Стефан Устимович
4. Гладкий Петр	4. Левченко Григорий Иванович
5. Гладкий Яков	5. Третьяк Иван Кузьмич
6. Кулеш Николай	6. Приходько Иван Филиппович
7. Матвеенко Федор Ан.	7. Ковтун Михаил Харитонович
8. Чайка Демид Дементь.(?)	8. Таванец Иван Моисеевич
9. Чайка Иван Ареф.	9. Степаненко Андрей
10. Шевченко Трофим	10. Шаповалов Яков Петрович
11. Надточей Иван	11. Крысько Михаил Николаевич
	12. Таванец Егор Терентьевич
	13. Метла Василий Денисович
	14. Чайка Леонтий Васильевич
	15. Новик Василий
	16. Степаненко Павел Иванович
	17. Черняховский Федор Петрович
	18. Божок Павел Иванович
	19. Кушнер Михаил
	20. Власко Филипп
	21. Божко Тарас
	22. Лопан(?) Егор Емельянович
	23. Ярошко Дмитрий
	24. Тарасенко Андрей
	25. Воронец Иван
	26. Иващенко Потап
	27. Ковпак Иван Иванович
	28. Панченко Корней
	29. Потебня Григорий
	30. Кривошей Петр
	31. Макаренко Михаил
	32. Воронец Пантелеймон
	33. Роскарыка Антон Н.
	34. Иващенко Иван
	35. Левченко Василий
	36. Левченко Николай Фед.
	37. Антоненко Петр Сергеевич
	38. Кулик Петр Тр.
	39. Дяченко Федор
	40. Мисик Павел
	41. Деркач Матвей
	42. Воронец Иван Григорьевич
	43. Харченко Яков Павлович
	44. Антоненко Федор Васильевич
	45. Николаенко Иосиф
	46. Кобылеха Иван Андреевич
	47. Михайлов Андрей
	48. Кролевецкий Стефан Л.
	49. Юрченко Михаил И.
	50. Кулеш Николай И.
	51. Тарасенко Петр Лук.
	52. Портянко Василий Ст.
	53. Пилипейко Даниил И.
	54. Цимберов Биня(?)
	55. Валинштейн(?) Израил
	56. Шкура Митрофан Лук.
	57. Лапицкий Илья Николаевич
	58. Куриленко Павел Никифорович

с. Гамаліївка

Старшие	***Младшие***
1. Будик Митрофан Маркович	1. Масюк Семен Григорьевич
	2. Скляр Семен(?) Яковлевич
	3. Зюзько Демьян Ильич

с. Івот

Старшие	***Младшие***
1. Деконенко Владимир Петр.	1. Марченко Андреян Ил.
2. Шкут Константин Степ.	2. Барановский Григорий Ст.
3. Базилевич Владимир	3. Бонько Михаил Мак.
4. Булитко Иван Антон.	4. Оснач Алексей Георг.
5. Коваленко Иван Кипр.	5. Романенко Андрей Григ.
6. Васильцов Михаил Демид.	6. Еременко Александр Ефим.
7. Екименко Павел Иванов.	7. Шкут Ефим Григ.
8. Гавриленко Александр	8. Оснач Иван Алексеев.
9. Есюк Павел Михайл.	9. Оснач Николай Козь.
10. Евменов Иван Исидор.	10. Кремлянец Стефан Алек.
	11. Хрущ Павел Акимов.
	12. Евменов Петр Панфил.
	13. Жительный Василий Фед.
	14. Романовский Иван Каленк.
	15. Лисица Павел Карп
	16. Паньков Николай Данилов.
	17. Паромошка Александр Яковл
	18. Таперик Иван Серг.
	19. Хрущ Иван Тарасов.
	20. Рогутько Кондрат Дмитр.
	21. Романенко Василий Андр.
	22. Карпенко Александр Кален.
	23. Пищик Михаил Романов.
	24. Коваленко Алексей Илар.
	25. Сомонов Григорий Демидов.
	26. Белоусов Иван Денис.
	27. Белоус Григорий Игнат.
	28. Галай Михаил Никит.
	29. Самонов Дмитрий Павлов.
	30. Самонов Василий Евграфов.
	31. Денисенко Афанасий Павлов
	32. Оснач Антон Шконд (?)
	33. Булитко Иван Павлов.
	34. Явор Петр Васил.
	35. Радченко Иван Филипп.
	36. Хоменко Петр Максим.
	37. Веремеенко Яков Терент.
	38. Сисоев (?) Иван Харитонов.
	39. Петренко Григорий Павлов.
	40. Палатный Федор Васил.
	41. Петренко Петр Михайл.
	42. Марченко Николай Антон.
	43. Палатный Михаил Никол.
	44. Пархоменко К (?) Коз.
	45. Карман Григорий Давидов.
	46. Марченко Павел Леонт.
	47. Щербак Михаил Андр.
	48.Клюев Павел Семен.

с. Крупець

Старшие	***Младшие***
1. Гой Даниил Нилович	1. Коструба Никифор Петрович
	2. Лях Леонтий Елисеевич
	3. Ерохов Егор Федорович
	4. Гой Николай Яковлевич
	5. Гой Петр Иванович
	6. Геремес Иван Трофимович
	7. Благуш Кузьма Егорович
	8. Науменко Егор Романович
	9. Гой Кирик Харитонович

с. Макове

Старшие	***Младшие***
	1. Майборода Никита Иванович
	2. Плодистый Андрей Ефимович
	3. Плодистый Максим Ефимович
	4. Таран Иван Илларионович
	5. Леоненко Николай Максимович (?)
	6. Гармаш Иван Павлович
	7. Ветошинский Андрей Влад.
	8. Карпенко Владимир Павлович
	9. Леоненко Андрей Иванович
	10. Николаенко Захар Иосифович
	11. Даценко Андрей Стефанович
	12. Гармаш Павел Евдокимович
	13. Ковальков Николай Григорьев.
	14. Черкай Семен Лукьянович
	15. Савченко Арсентий Павлович
	16. Даценко Григорий Яковлевич
	17. Носовский Пантелей Венедикт.
	18. Дежко Захар Евдокимович
	19. Чабан Карп (?) Николаевич
	20. Певень Андриан Васильевич
	21. Данилин Павел Алексеевич

с. Миронівка

Старшие	***Младшие***
1. Козел Николай Ефимович	1. Полевик Федот Григорьевич
2. Черкай Харитон Демьянович	2. Москаленко Савва (?) Гаврилов.
	3. Орел Василий Семенович
	4. Черкай Тит Митрофанович
	5. Черкай Семен Макарович
	6. Орел Сергей Захарович
	7. Черкай Никифор Петрович
	8. Черкай Павел Алексеевич
	9. Черкай Иван Анисимович
	10. Пищик Аникий Михайлович
	11.Черкай Федор Николаевич
	12.Черкай Марк Федотович
	13.Черкай Яков Николаевич
	14.Черкай Яков Павлович

с. Ображіївка

Старшие	***Младшие***
1. Масич Николай Григорьевич	1. Вареник Андрей Панфилович
2. Вовденко Тихон Андреевич	2. Андрусенко Михаил Прохоров.
3. Коваленко Никифор Федорович	3. Вареник Гигорий Емельянович
4. Костянко Мирон Степанович	4. Вареник Андрей Семенович
5. Садовой Иван Климович	5. Вареник Макар Ларионович
6. Марченко Антон Климентьевич	6. Вареник Петр Стефанович
7. Вареник Григорий Илларионович	7. Вареник Павел Федорович
	8. Андрусенко Илларион Егоров.
	9. Степанищенко Захарий Григор.
	10. Мороз Евмен Гаврилович
	11. Левченко Федор Аксентьевич
	12. Гузь Макар Мавръевич
	13. Моисеенко Федор Корнеевич
	14. Шиман Петр Григорьевич
	15. Марченко Даниил Миронович
	16. Лазненко Тимофей Гаврилов.
	17. Коваленко Антон Авачаров (?)
	18. Коваленко Андрей Авачаров (?)
	19. Коваленко Федор Данилович
	20. Дегтярь Захарий Владимиров.
	21. Северинко Яков Федотович
	22. Вареник Гавриил Кузьмич
	23. Малышок Игнат Григорьевич
	24. Масич Дмитрий Акимович
	25. Андрусенко Леонтий Кирил.
	26. Корх Иван Иванович
	27. Малышок Кондрат Сергеевич
	28. Садовой Григорий
	29. Садовой Федот Яковлевич
	30. Малышок Григорий Андреев.
	31. Малышок Семен Прохорович
	32. Лысенко Владимир
	33. Мороз Федор Евхимович
	34. Медведь Григорий Александр.
	35. Левченко Леонтий Ильич
	36. Трофимец Стефан Михайлов.
	37. Чещевой Иван Тимофеевич
	38. Щербань Григорий Никитич
	39. Залозный Аксентий

с. Пирогівка

Старшие	***Младшие***
1. Гриценко Фома Дмитриев.	1. Еременко Никита Панфилов.
2. Тарасенко Андрей Акакиевич	2. Сергеенко Даниил Николаев.
	3. Гриценко Ефим Антон.
	4. Барко Иван Максим.
	5. Илькун Афанасий Илларион.
	6. Скляр Петр Антонов.
	7. Еременко Прокофий Яковлев.
	8. Кутька Петр Акимович
	9. Балык Федор Васильевич
	10. Шестоухов Алексей Михайлов.
	11. Покрова Савва Александр.
	12. Лифиренко Михей Николаев.
	13. Слюсаренко Давид Петров.
	14. Пупач Василий Савельев.
	15. Шаронов Алексей Афанасьев

с. Погребки (Погрібки)

Старшие	***Младшие***
1. Атрошка Иван Стефан.	1. Борисенко Михаил
	2. Товкач Федос Демидов.
	3. Мойсеенко Стефан Пимон.
	4. Регот Григорий Артем
	5. Фролов Михаил Стефан.
	6. Пещенко Илья(?) Иванов.
	7. Журавель Прокофий Анд.
	8. Фролов Захарий Мар.

с. Свірж

Старшие	***Младшие***
1. Козлов Павел Федоров.	1. Саввич Феодор Нестеров.
	2. Васильцов Яков Григор.
	3. Шевцов Николай Иванов.
	4. Курносенко Яков Иванов.
	5. Авдеенко Ефим Гаврил.
	6. Шевцов Денис Яковл.
	7. Васильцов Никита Григор.
	8. Макаренко Яков Филимон.
	9. Буденок Андрей Антон.
	10. Савченко Ануфрий Иванов.
	11. Ухов Тарас Косьмин.

с. Собичеве

Старшие	***Младшие***
1. Пуд Филипп Семенович	1. Кошель Захар Анисимович
2. Юрченко Сергей Корнеевич	2. Писарец Антон Остапович
3. Сорбат Андрей Корнеевич	3. Захарченко Радион Константинович
4. Савченко Марк Антонович	4. Кучер Дмитрий Андреевич
	5. Декунов Станислав Иосифович
	6. Пилипенко Александр Варфоламеевич
	7. Манжос Матвей Ефимович
	8. Романцов Степан Моисеевич
	9. Демченко Гавриил Венедиктович
	10. Мозок Степан Григорьевич
	11. Романцов Иван Ефимович
	12. Лысенко Антон Григорьевич
	13. Юрченко Михаил Савельевич
	14. Екименко Ефрем Лукич
	15. Лысенко Корней Яковлевич
	16. Астапенко Максим Прокофьев.
	17. Загородный Савелий Иванов.
	18. Герасименко Никита Харитонович
	19. Герасименко Тихон Харитонович
	20. Рыбалка Гаврило Петрович
	21. Редька Иван Кондратьевич
	22. Пуд Егор Иванович
	23. Кривонос Иван Федорович
	24. Писарец Андрей Кириллович

ПОСИЛАННЯ

1. Кульчицький С., Єфіменко І.І. Структура державної влади в умовах формування тоталітарного ладу// Історія державної служби в Україні: у 5 т. – К., 2009. – Т. 2. – С. 229–288.

2. Тимченко А.П. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг. Учебное пособие. – Луганск, 1998. – 86 с.

3. Бондар В.О. Структура та повноваження органів міліції на селі в 20-ті роки XX ст. // Наукові праці історичного факульте-

ту Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С.49–53
4. Дубовик В. Еволюція охорони права у вітчизняних територіальних громадах // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск 69. – Одеса, 2013. – С. 125–132 .
5. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. № 15. Відділ перший. 9 серпня 1924 р. – С. 319–347.
6. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. № 46. Відділ перший. 13 грудня 1924 р. – С. 851–876.
7. Державний архів Сумської області (далі – ДАЧО), ф.-Р. 4861, оп. 1, спр. 49.
8. Список населенных мест Черниговской губернии. 1924. – Чернигов, 1924. – 165 с.
9. ДАЧО, ф.-Р. 4861, оп. 1, спр. 24.

Кужельная Е.В. Введение системы сельских исполнителей на Шосткинщине в 1924–1925 годах

В статье исследуется процесс формирования и функционирования системы сельских исполнителей на Шосткинщине в период 1924–1925 годов, анализируется их численность. Приводятся списки сельских исполнителей по населенным пунктам района.

Ключевые слова: *сельские советы, сельские исполнители, Шосткинский район.*

Kuzhelna O.V. Introduction of the system of rural executors in Shostka district in 1924–1925

In the article covers a process of forming and functioning of the system of rural executors is probed in Shostka district in 1924–1925, the analysis of their quantity is conducted. Lists over of rural performers of district are brought.

Key words: *village soviets, rural executors, Shostka district.*

17.02.2018 р.

УДК 94 (477.51)«1920/1939»

Р.І. Огієвська

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БАТУРИНА У 20-30-х рр. ХХ ст.

За допомогою архівних та історичних джерел у статті розкривається соціально-економічний розвиток Батурина в міжвоєнний період 1920 –1939 рр.

Ключові слова: *Батурин, радянська влада, промисловість, освіта, культура.*

Сто років минуло відтоді, як на території України було встановлено радянську форму державності. За декретом від 6 січня 1919 р. Україна стала Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 10 березня було розглянуто і затверджено проект першої Конституції Радянської України.

В Батурині радянську владу було встановлено у грудні 1919 р. Створюючи новий державний апарат, уряд УСРР оголосив про ліквідацію всіх органів попередньої влади, розпуск судових установ, що призвело до змін у соціальній структурі населення. Повноваження на місцях передавали надзвичайним органам – ревкомам і комітетам бідноти, які утворювались з безумовних прихильників радянської влади. До складу Батуринського волосного комітету бідноти увійшло 80 представників, які почали організовувати трудящих на відбудову зруйнованого господарства. Під впливом радянської влади поступово зникали сліди «старого» життя та змінювався вигляд самого міста. На території Батурина станом на 1920 р. знаходилося 882 двори, де мешкало 4200 осіб (чоловіків – 2000, жінок – 2200), з яких 1462 особи складало працездатне населення [1, с. 460].

У березні 1920 р. відбулися вибори до Батуринської сільської ради, яку очолив М.Г. Біліченко. У селах, селищах та хуторах ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів створювались з розрахунку 1 депутат на 100 жителів, але не менше 5 і не більше 50 депутатів на кожне поселення; строк повноважень депутатів становив 3 місяці [2, с. 173]. До складу Батуринської сільської ради увійшло 35 депутатів [3, с. 149]. Влітку 1920 р. був створений комітет незаможних селян (КНС) як частина адміністративного механізму, запровадженого урядом УСРР у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. Комнезами займалися розподілом між бідняками конфіскованих панських та надлишків куркульських земель, знарядь праці, худоби, зерна, допомагали бідноті обробляти землю і збирати врожай.

Влада УСРР зобов'язала жителів Батурина у примусовому порядку здавати запаси зерна та інших сільськогосподарських товарів за державними (украй низькими) розцінками, а ринкова торгівля цими товарами заборонялася і розглядалася як спекулятивна. Така політика здобула назву «продовольча розкладка». Це була фактична конфіскація товару в селян. Циркуляром від 11 травня 1920 р. Наркомпрод УСРР роз'яснив, що державна продрозкладка є обов'язковою для виконання без права її зменшення кожною волостю республіки. Для вилучення продовольства в Батурині була створена спеціальна продовольча комісія [1, с. 459]. Вона брала безпосередню участь у проведенні продрозкладки на території Батуринської волості. З доповіді про перебіг продрозкладки в Батурині відомо: «…принимались всякие административные воздействия, не останавливались ни перед чем, производились принудительные изъятия. Так же принимался целый ряд других репрессивных мер» [1, с. 482].

Продрозкладка стала причиною голоду 1921–1923 рр. У грудні 1921 р. голодувало 12% населення України, в січні 1922 р. – 20%, а в травні – уже 48%, тобто не менше 10 млн. осіб. Особливо болісно цей голод відбився на дітях. Маємо наступні відомості по Батурину про захворювання внаслідок голоду з 1 січня по 1 червня 1922 р.: «У восьми місцевих жителів зафіксовано загальне виснаження, двоє жителів Батурина захворіли на курячу сліпоту, у десяти осіб діагностували цингу, ще у п'яти місцевих та трьох приїжджих – гостре шлунково-кишкове захворювання [1, с. 479].

На початку 1923 р. Постановою ІІІ-ї сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету ВУЦВК було

Рис. 1. Члени Батуринського волосного ревкому. Фото 1920 р.

запроваджено новий адміністративний поділ УРСР: 4-ступеневий поділ (село, волость, повіт і губернія) замінено 3-ступеневим (сільрада, волрайон і округа). За цим поділом у складі Конотопського округу Чернігівської губернії Української РСР з'явився Батуринський волосний район, створений на території колишніх Батуринської і Краснянської волостей. До нової адміністративно-територіальної одиниці увійшли населені пункти: Батурин, Пальчики, Городище, Красне, Матіївка, Митченки, Нові Млини, Обмачів, Кербутівка. 17 лютого 1935 року за рахунок розукрупнення Бахмацького, Борзнянського і Конотопського районів був утворений Батуринський район [4, с. 6]. Зі списку населених пунктів Батуринського району відомо наступне: «Наименование волостного района – Батуринский. Наименование волостного центра – Батурин. В данном пункте проживает 4202 жителя. Ближайшая от волостного центра станция железной дороги и расстояние волостного центра от нее в верстах – ст. Бахмач, 25 в. (18). В волостном центре имеется Батуринское почтово-телеграфное отделение» [1, с. 491].

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзду ВКП(б), який увійшов в історію як з'їзд колективізації сільського господарства. Виконуючи його рішення про поступовий добровільний процес кооперації індивідуальних селянських господарств у різні види кооперативних об'єднань, партійна організація Батурина взялася за організацію колгоспів. На початку 1928 р. в Батурині був створений ТСОЗ ім. 10-річчя Жовтня, куди увійшло 15 господарств. Він мав 40 га орної землі. У 1929 р. було створено сільськогосподарську артіль ім. Сталіна, яка через два роки вже об'єднувала 363 господарства. За новоствореними господарствами закріпили 1212 га сільськогосподарських угідь [3, с. 149]. Політика форсованої колективізації і розкуркулення сприяла тому, що в 1930 р. зорганізувалася друга сільськогосподарська артіль ім. Будьонного, головою якої було обрано Китаєвського. У 1931 р. створено третю артіль «Червоний маяк», головою якої став Ф.Д. Душа, у 1932 – четверту артіль ім. Шевченка на чолі з С. Хвостиком [3, с. 149].

У 1929–1933 рр. відбувся другий сталінський комуністичний штурм, спрямований на перетворення багатомільйонного селянства із власників на найману робочу силу шляхом колективізації сільського господарства. Вона супроводжувалася такою жорстокістю і страхіттям, що її можна назвати війною сталінського режиму проти селянства. Поштовхом до форсування колективізації стала хлібозаготівельна криза 1928 р. У постанові президії Батуринського райвиконкому про перебіг хлібозаготівлі в Батурині від 21 лютого 1929 р. зазначалось: «Вважати за неприпустиме не стягнення самооподаткування та дуже слабке надходження його, пропонувати сільрадам та уповноваженим приступити негайно до примусового стягнення самооподаткування, складаючи описи майна та передаючи в суд, закінчивши стягнення повністю в 5-денний термін. Притягнути до справи хлібозаготівлі усіх членів райвику» [1, с. 514].

У ході колективізації постало питання про долю заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх як куркулів, лютих ворогів радянської влади, жорстоких експлуататорів. Під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, які не погоджувалися йти в колгоспи. Їх називали «підкуркульниками». Зі списку виселених куркульських родин Бахмацького району відомо, що в Батурині у 1930 р. були розкуркулені та виселені родини Івана Миколайовича Домашенка, Бориса Леонтійовича Домашенка, Івана Леонтійовича Домашенка, Якова Івановича Русакова [5, арк. 85–86].

Найжахливішим наслідком колективізації та продрозкладки став голод 1932–1933 рр. Розпочався новий тиск на селян, що й так були доведені до відчаю і намагалися саботувати заготівлю хліба. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і Раднарком СРСР прийняв постанову «Про охорону майна державних

підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної власності», згідно якої передбачалося суворе покарання за розкрадання майна – розстріл з конфіскацією або не менше десяти років ув'язнення. Зі спецзведення Бахмацького райвідділу ДПУ до райкому КП(б)У про розповсюдження в Батурині чуток про голод і війну відомо: «До чого довела радвлада. Все забрала, а тепер сіяти нічим як в артілі, так і в одноосібників. Скоро, як видно, загине весь народ» [1, с. 519].

Рис. 2. Другий випуск Батуринської семирічної школи. Фото 1926 р.

Для забезпечення успішної колективізації та максимальної віддачі від колгоспів радянська влада послідовно здійснювала механізацію сільського господарства через машинно-тракторні станції (МТС). У 1932 р. в Батурині була організована МТС з 15-ти тракторів, 5 з яких обслуговували колгоспи Батурина. 29 лютого 1936 р. 40 молодих трактористів закінчили курси при Батуринській машинно-тракторній станції. Всі вони зобов'язалися використати отриманні знання для роботи на колгоспних ланах [1, с. 526].

Партійна організація Батурина приділяла увагу розвитку освіти, культури, медицини. Було налагоджено роботу лікарні. У звіті про діяльність Батуринської медичної дільниці за 1924 рік, складеному завідувачем, лікарем Василем Івановичем Дубравою, зазначено, що радіус її обслуговування становить 9 км. На території проживає 48000 населення, фельдшерських пунктів немає. Лікарня має 10 ліжок для хворих та аптеку. В Батуринській лікарні працює 1 лікар, 1 фельдшер, 1 фельдшер-акушер, 1 шкільний фельдшер та 2 представники обслуговуючого персоналу. У 1939 р. було відкрито хірургічне відділення на 15 ліжок, після чого Батуринська лікарня стала налічувати 50 стаціонарних ліжок [6, с. 211].

На зміну більшості діючих до революції освітніх закладів прийшли навчально-виховні установи радянського зразка. У 1920 р. Наркоматом УСРР було видано постанову «Про запровадження в життя єдиної трудової школи», згідно якої єдина трудова школа мала були семирічною і поділятися на два ступені: перший (чотири класи) і другий (три класи). Після закінчення школи другого ступеню діти могли продовжити навчання у професійно-технічних школах. У Батурині було відкрито дві семирічні трудові школи. У школі № 1 налічувалось 5 старших груп, де навчалося 184 учні, у школі №2 – 4 групи і 177 учнів. Навчання проводилось українською мовою згідно затвердженого єдиного виховно-навчального плану в одну зміну. У трудових школах працювало 11 вчителів. Для отримання освіти дорослим населенням при школах були запроваджені вечірні курси [1, с. 466]. У 1932 р. було відкрито середню школу, в якій навчалося 600 учнів, та філіал бахмацького робітфаку. Батуринський вечірній робітфак знаходився в приміщенні Покровської церковно-парафіяльної школи. Його очолював Ф.Я. Бондар. Педагогічний колектив складався з 5-ти вчителів: Н.І. Тарана, М.З. Небощицького, М.І. Пащенка, П.П. Косенка, І.Д. Троїлова [7, арк. 2].

Окрім навчальних закладів, вплив на виховання радянської людини та популяризацію ідейних настанов нової влади забезпечувала друкована література, в першу чергу преса. З 1935 р. у Батурині почала виходити районна газета «Сталінський шлях», яка стала дієвим засобом впливу на місцевих жителів, а завдяки різним формам контролю та систематичним агітаційним кампаніям перетворилась на важливу складову їхнього повсякдення.

Зусиллями батуринської інтелігенції був створений осередок національної культурно-освітньої організації «Просвіта». У своїй доповіді член бюро Конотопського повіткому КП(б) Г. Авраменко зазначив: «Батуринський волисполком в своем составе хороший, надежный, таковой является партийным, имеется клуб, где имеется некоторая литература. Есть «Просвита», которая ставит спектакли, но таковая является чисто национального направления» [1, с. 461]. Представники товариства «Просвіти» організовували бібліотеки, драмгуртки, хорові колективи, лекторії, налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, часописи. Вони охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат.

У 1923 р. в Батурині було відкрито сільбудинок та літній театр [1, с. 487]. У новоствореному Батуринському партійному сільбудинку імені Загиблих воїнів діяли гуртки художньої самодіяльності, бібліотека, читались лекції. Кожної неділі товариство «Просвіта» ставило спектаклі для червоноармійців. При сільбудинку знаходився народний театр, вистави якого могли бачити відразу 200 чоловік [1, с. 503]. Культурний простір міста вдало доповнював краєзнавчий музей, створений товариством бджолярів імені П.І. Прокоповича у 1925 р. в будинку В.Л. Кочубея. У 1932 р. у зв'язку з масовою колективізацією музей припинив свою діяльність. У листопаді 1937 р., для закріплення у масовій свідомості жителів Батурина значимості нової влади, на площі біля районного клубу (територія сучасного Майдану Гетьманської слави) було встановлено пам'ятник В. Леніну.

Радянська влада з перших днів свого утвердження в Україні вела відкриту антицерковну атеїстичну політику. Духовність і церква оголошувалися ворогами нової влади. Для викорінення релігії із свідомості нової людини, у Батурині була створена Спілка войовничих безбожників (СВБ), до складу якої увійшло 11 активістів, що проводили антирелігійну кампанію у колгоспах, місцевих установах та школах [1, с. 536]. Влітку 1937 р. за рішенням загальних зборів антирелігійних активістів Батурина Воскресенську церкву закрили, розібрали кам'яну огорожу, із дзвіниці і бані зняли позолочені хрести, встановивши на їхньому місці червоні прапори, а храм всередині переобладнали під театр [8, с. 4].

На зміну традиційним, передусім релігійним, святам запроваджувалися нові – революційні, що стали «червоними днями календаря». Вони проводились з особливим розмахом і неодмінними атрибутами: плакатами, гаслами, портретами партійних діячів, урочистою ходою, святковими демонстраціями.

Таким чином, можна зробити висновок, що політика радянської влади призвела до жахливих наслідків у соціально-економічній сфері Батурина. Новостворені колгоспи не справлялися з покладеними на них функціями, зокрема з виконанням хлібозаготівельних планів. Суцільна колективізація позбавила жителів Батурина статусу власника і господаря, особистого управління сільськогосподарським виробництвом. Накладена на колгоспи непомірна продрозверстка, жорстка регламентація господарської діяльності спричинила глибоку деградацію продуктивних сил села. Організований ВКП(б) голодомор в Україні знищив мільйони людей і завдав нищівного удару національній культурі через українське село – носія і хранителя традицій та звичаїв.

ПОСИЛАННЯ

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редкол.: Коваленко О.Б. [та ін.]; Вид. 2-е, доп. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2012. – 882 с.; 30 іл.

2. Історія держави і права Української РСР (1917–1960). – К., 1961. – 366 с.

3. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах Чернігівська область / Ред. колегія: Дериколенко О.І., Бутько О.Г. [та ін.]. – К., 1972. – 779 с.

4. Саєнко Н.А. Батуринський район: адміністративний аспект // Слово «Гетьманської столиці». – 2018. – № 6(69). – С. 6.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-883, оп. 1, спр. 6.

6. Лікарня гетьманської столиці / В.Г. Нікітін, М.І. Терех: Мінво культури України, Нац. істор.- культ. заповідник «Гетьманська столиця». – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2016. – 252 с.

7. ДАЧО, ф. Р-6123, оп.1, спр. 223.

8. Шкляр М. Пам'ятне місце // Радянське село. – 1970. – № 1(5781). – С. 4.

Огиевская Р.И. Социально-экономическое развитие Батурина в 20–30-х гг. XX в.

С помощью архивных и исторических источников в статье раскрывается социально-экономическое развитие Батурина в 1920 –1939 гг.

Ключевые слова: *Батурин, советская власть, промышленность, образование, культура.*

Ohievska R.I. Socio-economic development of Baturyn in the 20-30's of XX century

With the help of archival and historical sources, this article will reveal the socio-economic development of Baturyn in the interwar period of 1920–1939.

Key words: *Baturyn, Soviet power, industry, education, culture.*

05.04.2019 р.

УДК 94(477.52)329.361«192/193»

Ю.А. Шишкіна

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НА ГЛУХІВЩИНІ У 20–30-х рр. XX ст.: ЛИСТУВАННЯ НКВС ІЗ АДМІНІСТРАТИВНИМ ВІДДІЛОМ ГЛУХІВСЬКОГО ОКРВИКОНКОМУ

У статті досліджуються матеріали Народного комісаріату внутрішніх справ Української РСР, а саме листування НКВС із Адміністративним відділом Глухівського Окрвиконкому з питань релігійних громад, висвітлюються загальнодержавні процеси антирелігійної політики на регіональному рівні, зокрема на Глухівщині у 20–30-х рр. XX ст.

Ключові слова: *НКВС УРСР, молитовний будинок, релігійна громада, релігійні треби, культове майно.*

За часів радянської влади в Україні при Тимчасовому робітничо-селянському урядові діяв відділ внутрішніх справ, який із 29 січня 1919 р. називався Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР (НКВС УРСР). Органами НКВС на місцях були відділи управління при губернських і повітових виконавчих комітетах.

Комісаріат керував справами внутрішнього управління і охорони порядку. Структуру наркому складали відділи: загальний, видавничий, статистичний, іноземний, фінансовий, ЗАГС, місцеве управління, Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), управління справами і колегія НКВС. Серед іншого, під постійним наглядом колегії НКВС перебувала і релігійна діяльність, яка була доз-

волена тільки у межах церковної огорожі.

Хоча офіційно у СРСР гарантувалася свобода віросповідання, але це було лише на папері. За період існування УРСР церква пережила наймасштабніше переслідування за всю історію. Держава неприкрито демонструвала свою антихристиянську політику. Проте, навіть під пресом тоталітарного антирелігійного режиму церкві вдалося вижити.

Сучасна історіографія означеної проблеми представлена дослідженнями С. Білоконя [1], І. Біласа [2], О. Бенько [3], В. Чиснікова [4]. Також важливе місце займають праці О. Буняк [5], В. Верига [6], І. Ісіченко [7], у яких питання антирелігійної боротьби в Україні у 1920–1930 рр. висвітлено більш ґрунтовно. Але на тлі загальнодержавних процесів стан антирелігійної політики вказаного періоду на регіональному рівні, зокрема на Глухівщині, майже не відображений у наукових дослідженнях, що й зумовило актуальність даної статті.

Основними завданнями НКВС УРСР були: керівництво діяльністю місцевих органів НКВС і нагляд за правильністю їх організації; охорона революційного порядку і суспільної безпеки; регулювання практики виконкомів та інших органів влади з накладання адміністративних стягнень; нагляд за проведенням виправно-трудової політики і керування пенітенціарною справою УРСР; інспектування та адміністративний нагляд за комунальною справою тощо. При НКВС функціонували три постійні міжвідомчі органи: особова комісія з адміністративної висилки; центральна відомча комісія у справах товариств і спілок; рада у справах комунального господарства. Місцевими органами НКВС були губернські та окружні адміністративні управління (відділи). У районах і сільській місцевості наркомат проводив свої заходи через працівників адміністративної служби райвиконкомів, сільради та сільських виконавців [2].

Обличчя органів НКВС, як і будь-якої воєнізованої організації, завжди визначав начальницький склад – стрижень та основа його існування. Саме начальницький склад втілював у собі традиції служби, наступність поколінь, що було основною основ і запорукою успішного функціонування органів. Існував певний принцип добору «чекістських» кадрів, їхньої розстановки та ротації, які використовувала партійна олігархія для здійснення своєї влади [2].

Цікавим є факт щодо національного складу найвищого керівництва НКВС УРСР. Він був таким: євреї – 66,67%, росіяни – 14,44%, українці – 6,67%, латиші – 3,33%, поляки – 2,22%, білоруси – 1,11%, немає відомостей – 5,56%. Нагадаємо, що у 1926 р. в УРСР проживало 75,4% українців, 8,1% росіян, 6,5% євреїв, 5,0% поляків, 1,5% німців, 1,1% молдован і румун, 0,5% болгар, 0,5% татар і тюрків, 0,3% угорців, 0,3% греків, 0,2% білорусів, 0,07% вірмен, 0,5% людей інших національностей [8]. Отже, ніякої українізації органів держбезпеки, як на цьому наголошують деякі російські дослідники, не було. Таку незначну кількість українців серед керівного складу НКВС УРСР можна пояснити прихованою антиукраїнською політикою тодішнього радянського керівництва. Окремі українці, які служили у НКВС УРСР, займали здебільшого рядові посади. Серед іншого, чимало чекістів-українців, із кар'єристських міркувань і через побоювання потрапити до числа буржуазних націоналістів, записувалися росіянами.

В. Золотарьов у своїй праці «Начальницький склад НКВС УРСР у середині 30-х рр» стверджує, що для керівництва НКВС УРСР, як і для усього радянського апарату, був характерний низький освітній рівень [9]. Більшість керівників НКВС УРСР вступили на службу до органів державної безпеки під час громадянської війни та у перші роки радянської влади, працювали під керівництвом Ф.Е. Дзержинського і називалися «дзержинцями» [9]. Саме руками «справжніх дзержинців» найвище партійне та радянське керівництво країни виносило незаконні вироки «класовим ворогам», духовенству, а потім – вільному селянству і «буржуазним націоналістам». Будь-які питання вирішувалися тільки з дозволу та схвалення Народного комісаріату внутрішніх справ. Дієве переслідування релігійних діячів, розпочате ще із часу проголошення радянської влади, наприкінці 1920-х рр. перетворилося на системне, ідеологічно заангажоване знищення духовенства.

Науковцями Національного заповідника «Глухів» у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фонді № 5 виявлені документи, у яких представлено листування НКВС УРСР із Адмінвідділом Глухівського Окрвиконкому з питань релігійних громад у 1927 році. Під грифом «Таємно» надаються вказівки, ведеться контроль за виконанням.

Глухівському Окрадмінвідділу Адміністрація НКВС пояснює, на чому слід зосередити увагу під час листування з окремими РАВ:

«1. Повинні бути справи листувань з окремими Райадмінвідділеннями. До них треба прилучати всі вказівки Окрадмінвідділу загального характеру, що не стосуються до якоїсь окремої релігійної громади (інструктивні листи, пояснення по окремому питанню і таке інше).

2. Описи культового майна на кожний молитовний будинок повинні бути при умовах на користування молитовним будинком і культовим майном, що є в ньому, а тому, їх повинно хоронити в особистих справах тієї релігійної громади, 50-ка якої користується даним молитовним будинком: хоронити їх окремо не доцільно, бо не буде повного уявлення про ставлення даної громади до виконання нею взятих на себе по умові зобов'язань» [10, арк. 1].

Зауважимо, що трансформація антирелігійної політики у 1920–1930-х рр. відбувалася відповідно до загальнодержавних тенденцій. Контролюючі і регулюючі функції все більше переходили у компетенцію караючих органів, реальна влада все більше концентрувалася у структурах НКВС та ДПУ. У другій половині 1920-х та упродовж 1930-х рр. силові методи регулювання релігійного життя, суворa регламентація не тільки зовнішніх проявів діяльності релігійних організацій, а й втручання у внутрішні

Рис. 1. План фасаду молитовного будинку у с. Катеринівці (1924 р.)

справи церкви, стали нормою політики радянської влади.

Завідуючий Окрадмінвідділом Левченко та Секретар Єфименко доповідають до Народного комісаріату внутрішніх справ «Про зміну номенклатури діловодства відділення Культів»: «Розглянувши копію інструкції НКВС «Про порядок переведення діловодства та хоронення справ в Окрвідділенні культів і по районах». Окрадмінвідділ знайшов, що частина номенклатури, яку зазначено інструкцією, не зовсім відповідає умовам роботи на місцях. Наприклад: інструкцією передбачено заведення справ загального листування з районами по кількості останніх, тоді як фактично, коли завести ці справи по кількості районів, то до них нічого було-б підшивати через те, що листування загального змісту, яке торкається тієї чи іншої громади підшивається до її особистої справи.

Далі, інструкцією також передбачено, описи культового майна підшивати до особистих справ релігійних громад, що також недоцільно, бо релігійні громади досить часто змінюються, а деякі з них ліквідуються зовсім і замість них виникають нові громади, таким чином зі справ громад, що ліквідувались, необхідно було-б вилучати описи майна й підшивати до особистих справ громад, які знов виникли, що також утворило-б зайву, непотрібну технічну роботу.

Тому, беручи все це на увагу і пристосовуючись до місцевих умов роботи, Окрадмінвідділом номенклатуру діловодства, що пропоновано згаданою вище інструкцією декілька змінено, цеб-то справу загального листування заведено одну, а також заведено окремо від справ релігійних громад облік релігійних будинків, де й концентрується все листування з приводу їх, і про майно та стан на кожний зокрема» [10, арк. 2].

У 1929 р. ВЦВК і Раднарком СРСР схвалили закон «Про релігійні об'єднання». Усі положення закону були спрямовані на роз'єднання церковної спільноти, перетворення церкви на неорганізований конгломерат незалежних громад. Православ'я, з його морально-духовними цінностями, стало прикладом перекрученого світосприйняття. Релігія розглядалася як самосвідомість і самовідчуття людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила [5].

Будь-які дії релігійних кіл були під контролем влади, а церковна діяльність поза межами храмів заборонялася і розглядалася як релігійна пропаганда. Усі культові споруди вважалися державною власністю і могли передаватися церковним громадам лише в тимчасове користування. Громади, яким було передано храми, зобов'язувалися безперешкодно допускати уповноважених до їхнього огляду в будь-який час. Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР 1 жовтня 1929 р. видав постанову, якою було запроваджено обов'язкову реєстрацію духовенства. Із того часу і до розпаду Радянського Союзу священнослужитель мав право здійснювати богослужіння лише за умови наявності у нього довідки про реєстрацію у відповідному державному органі. Це служило ефективним знаряддям для втручання у внутрішнє життя церкви та здійснення тиску на священнослужителів. На релігійні громади накладалися зобов'язання та умови користування молитовними будинками, утворювалися спеціальні комісії для цього нагляду [5].

«До НКВС Зовсім таємно

/Філія культів/

Глухівський Окрадмінвідділ повідомляє, що листування про Вшестівську релігійну громаду – звинувачення Заввідділком Культів, згідно пропонування Окрпрокурора надіслано Терміново.

А саме:

До Окрпрокуратури

Окрадмінвідділ пояснює, що на підставі розпорядження НКВС пропоновано о розірванні умови з Вшестівською Автокефальною релігійною громадою м. Глухова, за порушення останньою умови на користування молитовним будинком й негайне відношення його до державного майна (підстава – акт перевірки), про що їм було повідомлено» [10, арк. 6].

Для організації упровадження у життя вищезазначе-

ного розпорядження було назначено відповідального представника Окрадмінвідділа Завідуючого Філією Культів товариша Рогового. Він з'явився на місце перевірити майно у церкві й відібрати ключі у громади. «Для участі у перевірці майна, як поняті були запрошені граждане м. Глухова Данило Мойсейович Охременко, Полянський Лука Павлович й інші, а з боку парцеради з'явились представники Голозув Григорій Григорович, священик Забота Петро, Тареєв Андріян та інші, яких до перевірки майна не припустили і не віддали ключі від церкви, і не впустили понятих у церкву» [10, арк. 11]. Про це представником Окрадмінвідділу товаришем Роговим був складений акт за непідкорення розпорядженню влади, який був переданий органу міліції для розслідування.

Що ж стосується фактів, зазначених у акті парцерадою, «нібито представник Окрадмінвідділу тов. Роговий був п'яний та грубо поводився з представниками парцеради, то Окрадмінвідділ пояснює, що це тільки заплямованість представника Влади, так як тов. Роговий весь час до відбувшогося інциденту і після нього працював в Адмінустанові зовсім в тверезому стані» [10, арк. 11].

«Беручи на увагу вищезазначене Окрадмінвідділом після слідства, яке в сучасний момент проводиться, буде порушено клопотання перед судовими установами для притягнення винних до відповідальності по відповідним арт. Карного Кодексу за непідкорення Владі та заплямування представника Влади при виконанні покладених на нього службових обов'язків.

Зав. Окрадмінвідділу Жаров

Заст. Зав. Філії Культів Куліш» [10, арк. 12].

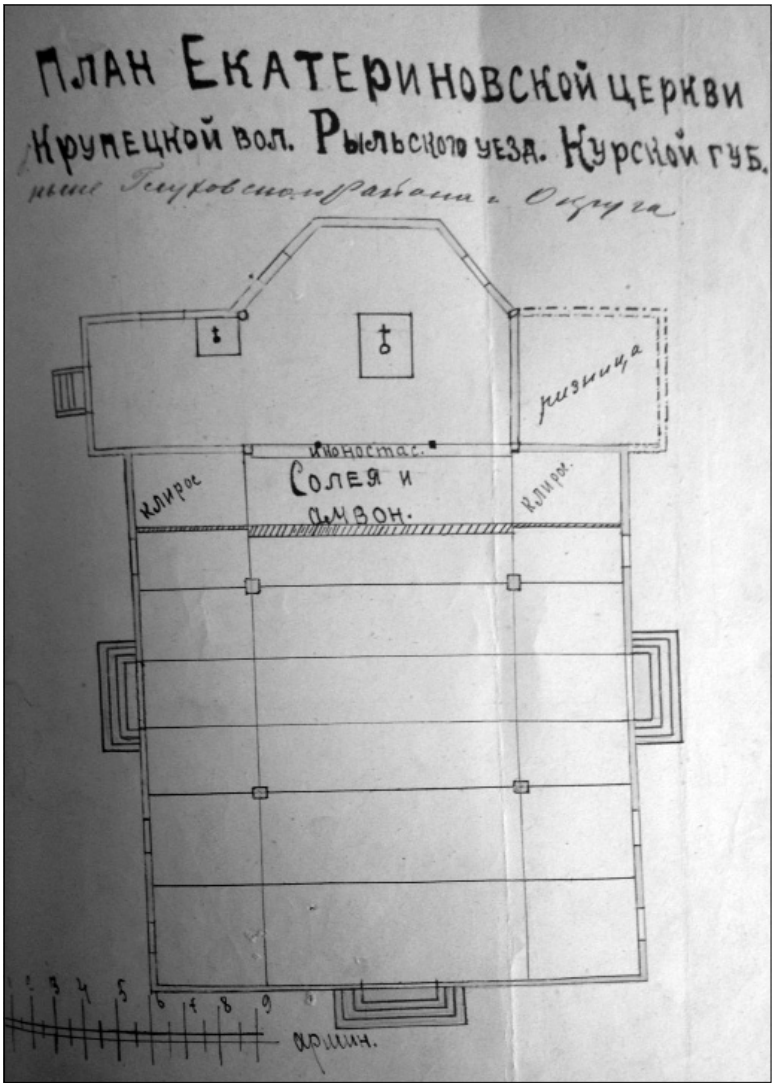

Рис. 2. План молитовного будинку у с. Катеринівці (1924 р.)

Разом із тим, щоб попередити невдоволення народу, НКВС проявляє дипломатичність.

«Зовсім Таємно

До Зав. Глухівського Окрадмінвідділу

Особисто

З приводу надісланої до НКВС скарги й акта уповноважених автокефальної релігійної громади при Вшестівській церкві м. Глухова в якій скаржники висовують компрометуючі обвинувачення проти Зав. Відділком Культів, Адмінвідділ вважає за необхідне, щоб Ви особисто розслідували цю справу й виявили правдивість стверджень заявників.

Взагалі треба звернути особливу увагу на тактовне поводження робітників Відділення Культів при вилученні молитовних будинків аби не викликати зайвого обурення віруючих громадян.

Про наслідки негайно повідомте.

Нач. Адмінвідділу Невський

Зав. П /Від. Культів Рудіна» [10, арк. 13].

Насправді всіх, хто чинив опір вилученню предметів церковного культу, необхідних для здійснення богослужінь, жорстоко карали. Тільки у Харкові упродовж травня 1922 р. було розстріляно 187 осіб [7]. Крім того, у цей період духовенство та парафії обкладалися великим податком: у разі несплати – арешт, а парафії ліквідовувалися. Так в Україні було закрито молитовних будинків: 1924–1925 рр. – 46, 1926 р. – 28, 1927 р. – 58, 1928 р. – 97, 1929 р. – 136, 1930 р. – 234 [11]. Упродовж 1933–1934 рр. в Україні було зруйновано майже 80% церков. Наприкінці 1936 р. в Україні діяло тільки 9% із дореволюційного числа культових споруд [12].

Ще одна справа із фонду № 5.

«Секретаріат Президії ВУЦВК, в особах: Зав. Секретаріату Президії ВУЦВК А. Зоріна та Зав. Загальної Канцелярії Левенеця, надсилає на розпорядження клопотання представників Катеринівської релігійної громади, Глухівської округи гр. Максимова та гр. Нікуліна, які прохають віддати в їхнє користування молитовний будинок кладовищенської Акимо-Аненської церкви колишнього Глинського монастиря або Спасо-Іліодорівський храм дальнього скиту» [10, арк. 20].

Начальник Адмінвідділу (Невський) та Завідувач Відділу Культів (Рудіна), звертаючись до Глухівського Окрадмінвідділу і додаючи до цього заяву уповноважених релігійного об'єднання с. Катеринівка, пропонують подати докладні цифрові відомості з приводу заяви, а також свій погоджений із відповідними органами висновок.

У відповідь на цей запит надходить повідомлення, що заява уповноважених релігійного об'єднання с. Катеринівка загубилася. Та все ж таки, після кількох офіційних нагадувань та пропозицій НКВС прискорити відповідь на лист, за місяць вона знаходиться.

«В Харьковский Центр Исполнительного Комитета
от представителей Екатериновкой религийной общины
Прошение

Наша Екатериновская община состоит из 200 домов и к великому сожалению мы до настоящего времени не имеем своего молитвенного храма для удовлетворения наших религиозных потребностей, а посторонние храмы находятся далеко и крайне неудобны для нашего посещения, как в зимнее, так и в весеннее время во время разлива воды мы совершенно бываем отрезаны.

Ввиду таких обстоятельств убедительно просим Центральный Исполнительный Комитет передать нам в бесплатное пользование со всеми принадлежностями заброшенный в отдельности от бывшей Глинской пустыни в Государственном лесу кладбищенский храм Акимо-Анинский, или Спасо-Илиодоровский Дальнего скита для служения культу, оба храма около 6 лет совершенно пустуют. Мы крайнюю имеем нужду в богослужебном здании. Присём прилагаем отношение Глуховского Админотдела об отказе нам просимого пустующего Успенского храма в стенах бывшей Глинской обители» [10, арк. 25].

Але для відмови на це клопотання вищими органами районної влади була вагома причина: «Екатериновской религийной общине Глуховский райисполком сообщает, что ходатайство общины о предоставлении ей права пользования Успенским каменным храмом для священослужений, Окр.Админ.отделом принято решение отказать в виду того, что таковой находится в фактическом пользовании Детской колонии» [10, арк. 25].

На черговий запит релігійного об'єднання с. Катеринівка Глухівський Окрадмінвідділ знову аргументовано відмовляє:

«Спішно
Таємно
Н. К. В. С.

Глухівський Окрадмінвідділ на заяву уповноважених Релігійного об'єднання с. Катеринівка, що клопочеться про передачу в їхнє користування Акимо-Аненської церкви колишнього Глинського монастиря або Спасо-Іліодорівської церкви дальнього скиту, повідомляє, що дворів у с. Катеринівка – 183, населення – 867 ч. з них віруючих – біля 400, які в сучасний момент задовольняють свої потреби в с. Білокопитові, що знаходиться від с. Катеринівка на одну версту й перешкод задовольнити релігійні потреби віруючих – ніяких нема. Що ж торкається Акимо-Аненської церкви та Спасо-Іліодорівської церкви, то останні знаходяться у дальньому скиту колишнього Глинського монастиря у лісі від с. Катеринівка на 4–5 верств.

Окрадмінвідділ з свого боку рахує передавати одну з цих церков віруючим с. Катериновки не доцільним через те, що вони зможуть без перешкод задовольняти свої релігійні потреби в с. Білокопитові, що від них всього за одну версту, а також при Глинськім монастирі мається дитяча колонія.

Заст. Зав. Окрадмінвідділом – Вернигора» [10, арк. 27].

Отже, й Адмінвідділ НКВС, взявши до уваги пояснення Глухівського Окрадмінвідділу, ухвалив у зазначеному клопотанні відмовити.

Та Катеринівська громада не відмовляється від свого наміру обзавестися храмом і надсилає до влади чергове прохання:

«В Глуховский Окрадминотдел от Уполномоченных Екатерининской религийной Православной общины
Заявление

Просим разрешить приступить к достройке начатого в 1924 г. молитовного дома на добровольные пожертвования верующих.

Прилагаем при сём протокол общего собрания верующих д. Екатериновки, список верующих, план и фасад молитовного дома и план земельной площади занимаемой постройкой» [10] (Рис. 1–2).

За архівними джерелами список віруючих складається з 457 віруючих (старше 18 років), всі селяни за майновим станом – середняки, окрім 12 родин – бідняки.

Глухівський Окрадмінвідділ при цьому ставить перепони. Таємно до НКВС «з свого боку зазначає, що с. Катеринівка складається з 170 дворів, по соціяльному складу в більшості незаможницька, а тому рахує недоцільним уповноваженим добудову молитовного будинку через те, що вище зазначена релігійна громада може задовольняти свої релігійні потреби в суміжних селах, які знаходяться на віддаленості однієї версти.

Зст. Зав. Окрадмінвідділу Петровський» [10, арк. 28].

Але у центрального органу державного управління НКВС свої міркування – дозвіл надається на добудову незакінченої церкви за умови додержання загальних для спорудження будинків технічно-будівельних правил. «НКВС вважає, що жодних формальних підстав для відмовлення в цьому клопотанні немає і, тому, його слід задовольнити.

Міркування ж Глухівського Окрадмінвідділу про потребу відхилити це клопотання на думку НКВС зовсім необґрунтоване.

Нач. Адмінвідділа Невський
Зав. п/від Культів Рудіна» [10, арк. 29].

Радянська влада розуміла, що викорінити релігію і скасувати церковні громади неможливо, поки є віруючі. Тому створені під її егідою партії та антирелігійні комісії активно займалися насадженням войовничого

атеїзму і підривом існуючих церков, у тому числі шляхом їх розколу. Ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, більшовицько-радянське керівництво не могло знищити релігійного світогляду, особливо дорослого населення. Більш успішним виявилося насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Влада закликала розгорнути масову атеїстичну пропаганду, зображуючи релігію як марновірство й забобонність, намагалася проводити масовий збір підписів про закриття церков, організовувати перепідготовку вчителів із метою удосконалення їхньої антирелігійної роботи тощо. Дискримінація духовенства та утиски з боку владних структур призвели до того, що багато священиків зрікалися духовного сану. Якщо упродовж 1927–1928 рр. зріклося 179 осіб, то у 1929–1930 рр. – 2000 осіб [11].

Проти священнослужителів використовувалися всі форми соціального тиску: юридична безправність, матеріальна залежність, моральне знущання, притягнення до кримінальної відповідальності, фізичне знищення. У результаті на середину 1930-х рр. духовенство, як соціальна категорія, практично зникло.

Нищення матеріальної бази церков, закриття, руйнування чи використання не за призначенням храмів, вилучення культових предметів та церковної атрибутики проводилося масово і з порушенням чинного законодавства. Такі дії наносили велику шкоду пам'яткам церковної архітектури, позбавляли віруючих можливості задовольняти свої релігійні потреби, примушували приховувати релігійні почуття, робили неможливим передачу релігійних традицій підростаючому поколінню.

ПОСИЛАННЯ

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – 448 с.
2. Білас І.Г. Репресійнокаральна система в Україні. 1917–1953, кн. 1–2. – К., 1994. – 432 с.
3. Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953). – К., 1994. – 25 с.
4. Чисніков В.М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України. – К., 1996. – 24 с.
5. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930-х рр. // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2015. – С. 71–78.
6. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922. – К., 1996. – С. 71.
7. Ісіченко І. Історія христової церкви в Україні. – Х., 2008. – С. 289.
8. Енциклопедія Українознавства. – Т. 5. – С. 1733.
9. В. Золотарьов Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/pdf/02_2001/326.pdf.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф 5., оп. 3., спр. 288, арк. 1–33.
11. Мартирологія Українських Церков: У 4-х тт. Т. І – Торонто-Балтимор, 1987 – С. 1031.
12. Історія релігії в Україні. – К., 1999. – С. 51.

Шишкина Ю.А. Антирелигиозная политика на Глуховщине в 20–30-х гг. XX в.: переписка НКВД с Административным отделом Глуховского Окрисполкома

В статье исследуются материалы Народного комиссариата внутренних дел Украинской ССР, а именно переписка с Административным отделом Глуховского Окрисполкома по вопросам религиозных организаций, освещаются общегосударственные процессы антирелигиозной политики на региональном уровне, в частности на Глуховщине в 20-30-х гг. XX в.

Ключевые слова: *НКВД УССР, молитвенный дом, религиозная организация, религиозные нужды, культовое имущество.*

Shyshkina Yu.A. Anti-religious policy in Hlukhivshchina in the 20–30s. XX century: correspondence of the NKVD with the Administrative department of the Hlukhiv district executive committee

The article examines the materials of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, namely the correspondence with the Administrative department of the Hlukhiv district executive committee on religious organizations, highlights national processes of anti-religious policy at the regional level, in particular in Hlukhivshchina in the 20-30s of the XX century.

Key words: *NKVD of the Ukrainian SSR, prayer house, religious organization, religious needs, religious property.*

24.03.2019 р.

УДК [257:378:902](477.83-25)«1929/1939»

Н.М. Булик

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ У ЛЬВОВІ: АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ (1929–1939)

Розглянуто діяльність Греко-католицької богословської академії у Львові у галузі археології, яка поряд з Львівським університетом, Науковим товариством імені Шевченка та низкою музеїв зайняла помітне місце у розвитку археологічної науки у міжвоєнний період. Й. Сліпий та А. Шептицький відразу після заснування академії ввели до навчальних програм біблійну, християнську і церковну археологію. В скорому часі цей перелік доповнився курсом «Археологія України». Свідченням того, що археології відводилось далеко не останнє місце, було запрошення на роботу Ярослава Пастернака. Він підготував лекційні курси з археології Палестини, а згодом приступив до розробки спеціального курсу з української археології спеціально для майбутніх священиків. У 1932 р. світ побачила його «Коротка археологія західноукраїнських земель», яка була написана як підручник для студентів-богословів.

Окремою сторінкою у діяльності Богословської академії була організація т. зв. археологічних екскурсій, під час яких студенти мали змогу брати участь у археологічних розкопках під керівництвом Ярослава Пастернака. В такий спосіб вони знайомилися з пам'ятками, щоб в майбутньому зберегти від нищення нашу минувшину, долучалися до формування археологічної збірки музею, а керівництво академії фінансово підтримувало наукові дослідження на низці археологічних пам'яток.

Ключові слова: *біблійна археологія, Ярослав Пастернак, польові дослідження, Богословська академія у Львові.*

Археологічний Львів міжвоєнного часу представлений двома установами – Науковим товариством імені Шевченка, яке творило українську археологію, та Львівським університетом, який був польським, а з археологів-українців у ньому працювали Маркіян Смішко та Іван Старчук. Навколо цих двох осередків зосереджувала свою діяльність ціла когорта археологів, які проводили польові дослідження на теренах заходу України, опрацьовували археологічний матеріал, формували музейні збірки, брали участь у наукових форумах тощо.

Поряд з Львівським університетом та НТШ, археологія розвивалася у кількох львівських музеях, а з часу за-

Рис. 1. Ярослав Пастернак. Фото 1927 р. Прага

снування Богословської академії ця установа також відіграла помітну роль у формуванні української археології.

Історія Богословської академії висвітлена у низці наукових праць [22; 7]. Дослідники також торкалися окремих аспектів наукових досліджень у стінах академії, в тому числі й археології [4; 5]. Однак, чимало цікавих моментів залишилися поза увагою. Зокрема, доцільно детальніше зупинитися на археологічних студіях, ініційованих керівництвом Богословської академії, у контексті провадження пам'яткоохоронного законодавства, лекціях Я. Пастернака, його наукових подорожах тощо. Власне висвітлення цих питань і ставить собі за мету авторка статті.

Греко-католицька богословська академія заснована 28 лютого 1928 р., коли було затверджено статути установи та призначено ректором Йосифа Сліпого (1892–1984). Однак, урочисте відкриття академії відбулося лише через півтора року – 6 жовтня 1929 р. Навчання проводилося на двох факультетах – богословському (з 1928 р.) та філософському (1930 р.). Як згадував М. Чубатий, «*ректор о. Сліпий подбав про стягнення якнайбільше поважних наукових сил не тільки з-поміж духовних, але також і світських. Окрім богословських предметів викладалися в Академії такі світські предмети: Історія Мистецтва (проф. Залозецький), археологія (д-р Пастернак), антропологія (д-р Раковський), філологія (д-р Чехович), основи права (д-р Надрага)*» [23, с. 132]. Основними були теологічні курси. Однак, окрім них, до навчального процесу на філософському факультеті широко впроваджувалися антропологія, етика, історія мистецтва, математика, мови, а також археологія. Звичайно, що археологія не була провідною навчальною дисципліною в академії, проте, митрополит А. Шептицький і Й. Сліпий під час паломницьких подорожей до Палестини переконалися у тому, що вивчення біблійної археології має беззаперечне значення для поглиблення знань студентів-богословів зі Святого Письма, і поставили викладання біблійної, християнської і церковної археології на доволі високий рівень [5, с. 116].

Як згадано вище, для викладання археології було запрошено відомого українського вченого Ярослава Пастернака (рис. 1), який в цьому часі повернувся з Чехії і розпочинав роботу в українських установах. Відразу після повергнення з Праги Я. Пастернак тісно спілкувався з А. Шептицьким, брав участь у різноманітних заходах, організованих митрополитом (рис. 2). В Богословській академії археолог працював до 1939 р., спочатку як доцент (1932–1935), а у 1935–1939 рр. – надзвичайний професор. Початково він читав два курси: «Біблійна археологія» і «Археологія Палестини». Для них було розроблено ілюстративний матеріал, почерпнутий з найновіших досліджень археологів [18, с. 4]. Частина ілюстрацій з археології Палестини зберігається у архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (рис. 3) [13]. В цей час, коли Я. Пастернак читав курс «Археологія Палестини», на сторінках «Діла» з'явилося кілька заміток його авторства, присвячених цим питанням [16, с. 2]. Дуже скоро Я. Пастернак до навчальних програм академії ввів цикл узагальню-

Рис. 2. Митрополит Андрій Шептицький та Ярослав Пастернак (сидить другий справа) серед української інтелігенції на відкритті виставки Школи Олекси Новаківського. 25 жовтня 1928 р. (за: Матковський І.)

ючих лекцій «Археологія України», а згодом розробив їх на курси: «Культура залізної доби на Україні», «Археологія України в першому тисячолітті по Христу» та «Археологія Галичини до Христа». Наприклад, у 1933/34 навчальному році Я. Пастернак читав курси «Культура залізної доби на Україні» та «Археологія Палестини», а відомий палеолітознавець Ю. Полянський – «Основи антропології» [3, с. 3]. Щоб належним чином забезпечити підготовку студентів-богословів у галузі археології, Я. Пастернак написав підручник «Коротка археологія західноукраїнських земель» (1932), що вийшов у кількох частинах журналу «Богословія», а згодом окремою книжкою. Цей підручник призначався не лише для студентів академії, а й священиків Галичини [21].

Я. Пастернак був членом історико-правничої секції Богословського наукового товариства (1923–1939), де брав участь у засіданнях та читав лекції «Святе письмо в світлі найновіших археологічних розкопів» [11, с. 114].

Дослідник дуже чітко розумів необхідність викладання археології саме майбутнім священикам. «*Майже весь археольогічний матеріял добувають на селі, тому обовязок повчити селян-добувачів про його значіння та вартість для нашої історії та культури; цей обовязок лежить майже виключно на сільській інтелігенції як головнім виховнім чиннику народа. У першу чергу священик та учитель можуть це зробити. Одначе вони мусять перш за все самі цього навчитися і це зрозуміти. І тут причина факту, що вже отеє третій шкільний рік йдуть викладі з археольогії України та Палестини у програмі викладів на фільософічнім виділі Богословської Академії у Львові*», – писав археолог на сторінка «Діла» [18, с. 4]. За три роки зі стін академії вийшло 90 випускників, які прослухали курс археології, виїжджали на археологічні пам'ятки і розуміли значення старовини для історії, що було предметом особливої гордості Я. Пастернака.

Ректор Й. Сліпий високо оцінював наукову діяльність Я. Пастернака, як і значення археології загалом. Підтвердженням цього було двотижневе відрядження Я. Пастернака до музеїв Європи, ініційоване та повністю фінансоване Богословською академією. Це відрядження мало на меті ознайомитися з аналогіями до знахідок, виявлених під час розкопок на теренах заходу України. По поверненні Я. Пастернак дуже детально на сторінках газети «Діло» описав свої враження з наукової подорожі, зокрема, вчений відзначав: «*ше сьогодні, коли хто хоче докладно перестудіювати прим, праісторію якого краю бувшої австрійської імперії, той після праці у краевих музеях мусить ще їхати до Відня. Ціль такої моєї подорожі, центральна археольогічиа збірка, е там у Природничо-історичному Музею. Вона приміщена тільки у трьох великих салях. Не дорівнує проте виставовою поверхнею хоч би праським археольогічним збіркам, але так переповнена, що при більше прозорому приміщенні заповнила би ще може вдруге стільки місця. Найбільшою її атракцією є велика збірка памяток із світової слави погребища у Гальштаті, яке надало назву цілій старшій фазі залізної доби у середущій Европі*» [17, с. 5]. Ця подорож була доволі результативною. Серед документів Я. Пастернака збереглися світлини з цієї подорожі (рис. 4–5). Дослідник знайшов серед експонатів з пам'ятки Гальштат, яка дала назву цілій археологічній культурі, майже абсолютні керамічні відповідники до посуду з Янчина [19, с. 174].

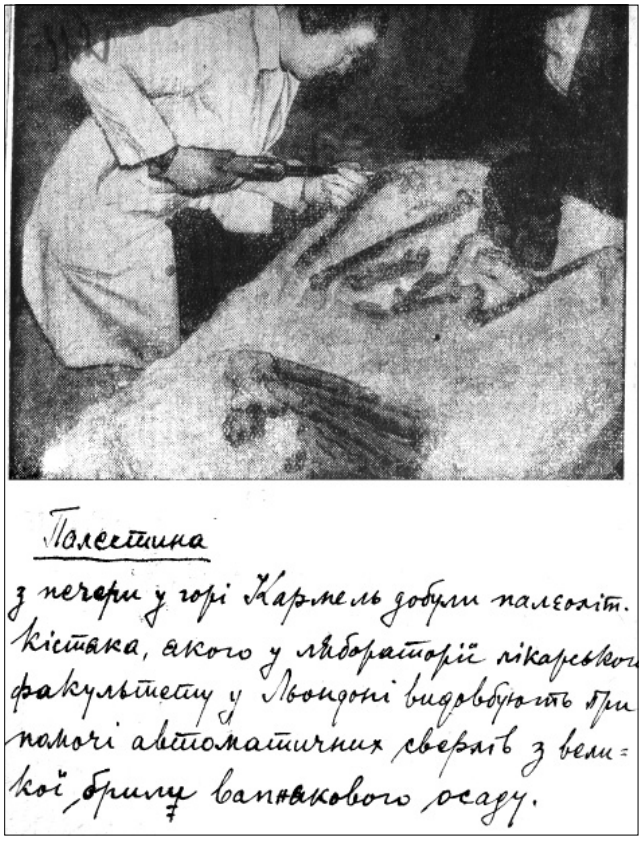

Рис. 3. Ілюстрація до курсу «Археологія Палестини». НА ВА ІУ НАН України

Окрім теоретичних викладів та наукових розробок, дуже важливою частиною роботи Я. Пастернака в академії було залучення студентів «з рискалем у руці» до польових робіт. «*Одначе наука археологія в Богословській академії не є лише теоретична. Згідно з новочасними напрямками в науці мусить вона бути й оглядова, практична, і маючи це на увазі, відбувається що року научні екскурсії студентів Академії для розкопів у терені. Тим набирають вони практичного знання для кращого зрозуміння викладів та для успішної майбутньої праці в терені, коли дойде потреба негайно рятувати відкриту… пам'ятку*», – писав археолог [19, с. 165]. Керівництво закладу започаткувало і фінансово підтримувало т. зв. археологічні екскурсії, які були організовані як повноцінні археологічні експедиції. Вони відбувалися щороку і супроводжувалися незначними за обсягом розкопками. На кожні такі розкопки чи розвідки Я. Пастернак мусив отримати дозвіл від консерватора. Український археолог зустрічався з численними перешкодами з боку влади. Щоб отримати право на професійну діяльність, він змушений був здавати знач-

Рис. 4. Фрагмент експозиції музею у Берліні. Фото Я. Пастернака. НА ВА ІУ НАН України

Рис. 5. Посуд з експозиції музею у Бухаресті. Фото Я. Пастернака. НА ВА ІУ НАН України

но більше звітів і розписок, аніж інші дослідники, однак, це його не зупиняло, і він доволі активно проводив дослідження в терені [дет. див. 1].

Одна з перших експедицій Я. Пастернака зі слухачами академії відбулася восени 1932 р. до с. Деліїв на Товмаччині, де об'єктом дослідження став цвинтар підплитових поховань XV ст. В ході проведених польових робіт Я. Пастернак підтвердив гіпотезу, що так звані підплитові гроби княжої доби, де надгробна плита є присипана землею, вживали до XV ст., після того нагробні плити вже не присипали землею та робили на них написи [18, с. 4].

Наступна експедиція була споряджена до с. Залісці Бібрецького повіту з метою провести рятівні розкопки на селищі липицької культури. 3–4 жовтня 1933 р. Ярослав Пастернак зі слухачами Богословської академії провів попередні розкопки на поселенні та могильнику III–IV ст. н.е. у Залісцях (рис. 6). Ця експедиція була чи не найкращим прикладом усіх бюрократичних перипетій, з якими довелося зіштовхнутися досліднику. Короткі дводенні роботи супроводжувалися величезною кількістю приписів. Я. Пастернак змушений був повідомляти про початок робіт, надсилати детальні звіти і навіть вказувати, хто братиме участь у його експедиції. Про всі роботи інформовано консерватора в особі др. Збіґнєва Горнунґа[1] [8, арк. 92]. Я. Пастернак відразу привернув увагу коменданта місцевої поліції, який написав дуже детальний донос Бібрському старості Бернатовічу, у якому зазначав, що «*дня 3.10.1933 проводив в селі Залісці професор археології зі Львова Юзеф[2] Пастернак зі Львова дослідження камінця спаленого вулканом на землях Теодора Шведа сина Антона і Івана Яремка сина Василя. Він відкопав два горщики старого походження, які мають мати історичне значення, які забрав до Львова. Пастернак обіцяв повернутися за Залісець з метою дальших пошуків. Згадуваний мав дозвіл від Воєводського уряду на проведення досліджень на цілій території Львівського воєводства. Дозвіл дійсний до грудня 1934 р.*». Бернатовіч 18 жовтня 1933 р. інформував про цей приїзд воєводське управління у Львові [8, арк. 121].

На окрему увагу заслуговують розкопки Я. Пастернака у підземеллях церкви св. Юрія у Львові, які розпочалися у червні 1932 р. Результати досліджень автор опублікував у детальному звіті на сторінках журналу «Богословія» [14, с. 312–315]. В ході розкопок Я. Пастернак відкрив сім поховань, зокрема, гріб священика, дитяче поховання, гріб з скелетом без голови, поховання єпископа, поховання С. Сембаровича та домовину Н. Шептицького, і склав детальний план розкопу [14, с 313].

Розкопки на святоюрській горі викликали неабиякий резонанс серед населення. Для того, щоб вдовольнити цікавість, у вересні 1933 р. було скликано прес-конференцію, на яку запросили провідні львівські часописи («Діло», «Новий Час», «Нова Зоря», «Мета», «Неділя», «Свобода» та ін.) [2, с. 2–3]. Я. Пастернак представив результати розкопок. Він відзначав, що «*всі археольогічні розкопки на території св. Юра веде він на власний кошт Ексцеленції Митрополита, який не жаліє видатків на те, та як великий меценат нашої науки і мистецтва дає й нашій церковній археольогії одиноку тепер і найкращу змогу нинішними святоюрськими дослідами додержувати одного кроку з анальогічними, модерними тепер дослідами у інших народів культурного світа*» [2, с. 3]. Археолог розповів про основні результати досліджень і висновки, на які наштовхнули ці роботи, зокрема, він акцентував, що «цього року найшов д-р Пастернак під підлогою притвору катедри головну абсиду храму з XIV ст. з прибудівкою невідомого призначення на зовні, а на підставі одного

1. ***Збіґнєв Горнунґ (1903–1981)*** – історик мистецтва. В 1929 р. після захисту докторату отримав посаду Округового консерватора пам'яток у Львові, яку займав до 1939 р. У 1946 р. виїхав до Польщі, де отримав керівну посаду в Центральному офісі інвентаризації пам'яток при Міністерстві культури і мистецтва. Після габілітації у 1949 р. працював професором у Вроцлавському та Торунському університетах.

2. Тут представник поліції неправильно подав ім'я археолога.

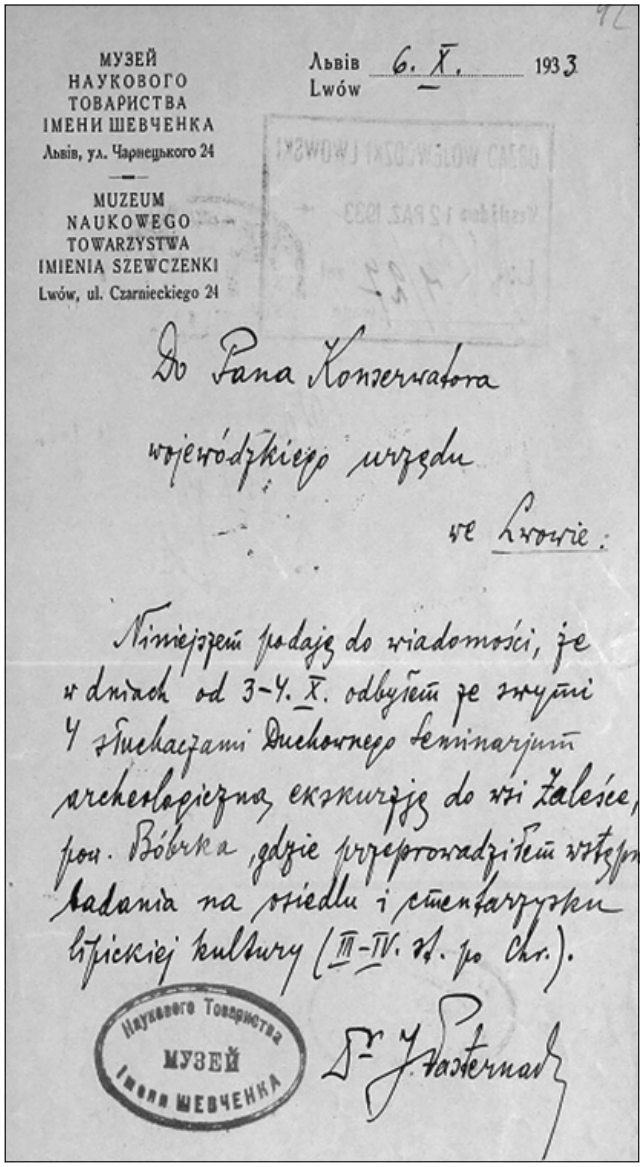

МУЗЕЙ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
Львів, ул. Чарнецького 24

MUZEUM NAUKOWEGO TOWARZYSTWA IMIENIA SZEWCZENKI
Lwów, ul. Czarnieckiego 24

Львів 6. X. 1933
Lwów

Do Pana Konserwatora wojewódzkiego urzędu we Lwowie:

Niniejszem podaję do wiadomości, że w dniach od 3-4. X. odbyłem ze swymi 4 słuchaczami Duchownego Seminarjum archeologiczną ekskurzję do wsi Zaleśce, pow. Bóbrka, gdzie przeprowadziłem wstępne badania na osiedlu i cmentarzysku lipickiej kultury (III-IV. st. po Chr.).

Dr J. Pasternak

Наукового Товариства МУЗЕЙ імени ШЕВЧЕНКА

Рис. 6. Інформація консерватору про розкопки в Залісцях коло Бібрки. ЛННБ ім. В. Стефаника

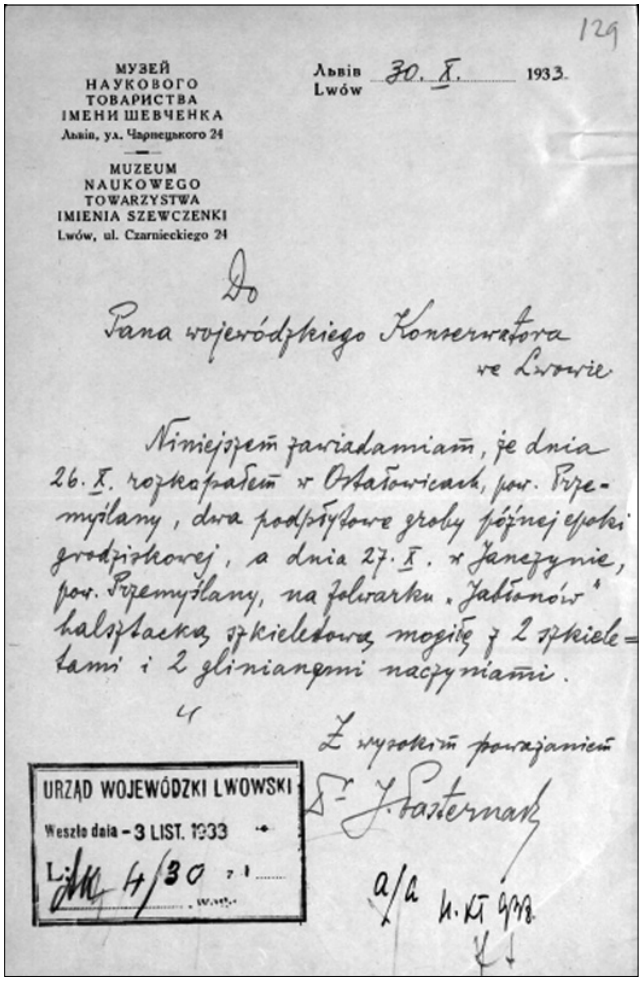

МУЗЕЙ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
Львів, ул. Чарнецького 24

MUZEUM NAUKOWEGO TOWARZYSTWA IMIENIA SZEWCZENKI
Lwów, ul. Czarnieckiego 24

Львів 30. X. 1933
Lwów

Do Pana wojewódzkiego Konserwatora we Lwowie

Niniejszem zawiadamiam, że dnia 26. X. rozkopałem w Ostałowicach, pow. Przemyślany, dwa podpłytowe groby późnej epoki grodziskowej, a dnia 27. X. w Janczynie, pow. Przemyślany, na folwarku „Jabłonów" halsztacką szkieletową mogiłę z 2 szkieletami i 2 glinianymi naczyniami.

Z wysokim poważaniem
Dr J. Pasternak

URZĄD WOJEWÓDZKI LWOWSKI
Weszło dnia - 3 LIST. 1933
L: 4/30

Рис. 7. Повідомлення консерватору про розкопки в Янсині та Осталовичах Перемишлянського повіту. ЛННБ ім. В. Стефаника

філяру колишньої престольної частини останок фрески XV–XVI ст., чим вповні потверджується факт, що там, де сьогодні вхід до катедри, був колись її головний вівтар… Розкопками потверджено також устну традицію, що св. Юр побудований на скалі» [2, с. 3].

Наступна коротенька експедиція зі слухачами Богословської академії зафіксована під 26 жовтня до Осталович і Янчина Перемишлянського повіту (рис. 7). В Осталовичах Я. Пастернак розкопав «*два підплитові поховання пізньої епохи городищ» [8, арк. 129]. В ході досліджень кургану с. Янчин «27.10 в Янчині пов. Перемишляни на фільварку «Яблунів» гальштатську скелетову могилу з двома скелетами та двома глиняними посудинами*» [8, арк. 129; 18, с. 4]. В похованні знаходились чоловічий і жіночий випростувані скелети, розміщені на долівці на незначній відстані один від одного. Біля чоловічого скелета стояв глиняний півкулястий черпак, нижня частина якого була прикрашена канелюрами. Форма посудини, а найбільше виступаюче вушко над його вінцями дали підстави Я. Пастернаку віднести пам'ятку до гальштатської доби та датувати 800–300 рр. до н. е. (рис. 8) [19, с. 172]. Звіт про роботи було надіслано до Тернопільського і Львівського воєводств.

При Богословській академії у 1931 р. засновано музей, який служив для наочного навчання студентів. «*Археольогічний матеріал, добутий фінансованими через Богословську Академію екскурсіями зберігається у новозаложенім музею як показовий матеріал до викладів та засновок необхідного при високошкільній катедрі археольогічного кабінету*», – писав Я. Пастернак [18, с. 4]. Окрім археології, музей збирав ікони, пам'ятки мистецтва, речі церковного вжитку. Збірки містилися у двох кімнатах, трьох коридорах і сходовій клітці через три поверхи. Дрібніші експонати демонструвались у засклених габльотах. Охоронцем був колишній співробітник Національного Музею Михайло Драґан [6, с. 1].

М. Драган також брав участь у археологічних дослідженнях, які збагачували музей. Прикладом цього служать розкопки в с. Побережжя неподалік Єзуполя на Станіславівщині, проведені в середині червня 1935 р.

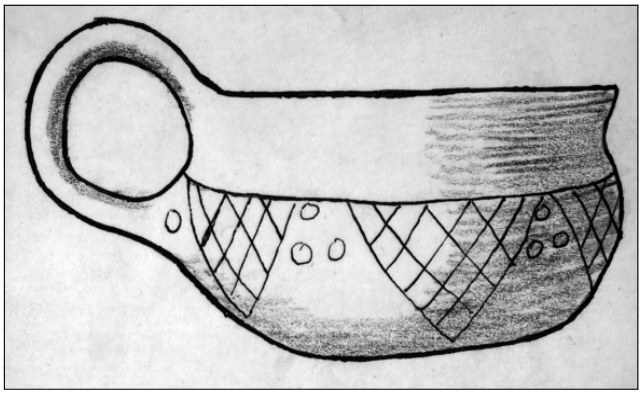

Рис. 8. Посудина з гальштатського поховання. Рисунок Я. Пастернака. НА ВА ІУ НАН України

за участю Я. Пастернака. Інформацію про споруду круглої форми, що потребувала досліджень, М. Драган отримав ще у 1928 р., однак, тільки в середині 1935 р. вдалося провести ці дослідження за фінансової підтримки ректора Й. Сліпого. В ході досліджень відкрито фундаменти ротонди з тесаного каменю, яку в місцевих переказах вважали за монастир св. Бориса і Гліба, зруйнований татарами. Під час перших досліджень вдалося розкопати головну наву. Розкопки вівтарної частини дослідники змушені були відкласти до осені, коли буде зібрано урожай з поля. М. Драган датував пам'ятку XIII ст. Внаслідок цих розкопок музей Богословської академії поповнився цікавими фрагментами різьбленого каміння [20, с. 1].

Археологічні дослідження вносили різноманіття у життя академії. Студенти залюбки брали участь у розкопках. Траплялися випадки, що вони залишали свого роду щоденники з таких подорожей на сторінках львівської періодики. Для прикладу наведемо конспект студента Д. Микитюка із заняття з польової археології під керівництвом професора Я. Пастернака на місці літописного міста Щекотин на Глинському городищі біля Жовкви, опублікований у часописі «Мета» [12]. Йдеться про розвідкове шурфування на городищі Щекотин Жовківського повіту, яке провів Я. Пастернак зі студентами Богословської академії упродовж 30 жовтня – 3 листопада [9, арк. 82]. У результаті досліджень виявлено залишки наземного житла з фрагментами гончарного посуду, скляних браслетів та бойову сокиру XIV ст. Пам'ятку археолог датував XIII–XIV ст.

Одні з останніх робіт Я. Пастернака зі студентами-богословами відбулися у 1938 р. Й. Сліпий ініціював розкопки крипти під церквою Святого Духа. В ході досліджень під головним престолом виявлено поховання ченців-домініканців. З цього приводу Я. Пастернак відзначав: «*Колись престіл був висунений значно до переду, а у пресвітерії був лише хор – місце для монашок під час богослужінь. Під таким хором можна було ховати небіжчиків. Зовсім аналогічний випадок спостерігав, прослідкуючи 19.V.1933 крипту під нинішньою українською парохіальною церквою у Белзі*» [15, с. 158–160].

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що упродовж 1929–1939 років академія розвивалася як повноцінний науковий і навчальний осередок, далеко не останнє місце в якому займала археологія. Свідченням цього є розкопки на низці археологічних пам'яток, діяльність музею, участь у з'їздах та конференціях, а також численні публікації Я. Пастернака на археологічну тематику у часописах. Подальшому розвитку наукових досліджень у Богословській академії у Львові на перешкоді стала Друга світова війна.

ПОСИЛАННЯ

1. Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2017. – Вип. 21. – С. 258–284.

2. Віднова архикатедрального собору св. Юра // Діло. – № 237. – 10 вересня 1933. – С. 2–3.

3. Вісти з гр.-кат. богословської академії у Львові // Діло. – № 330. – 14 грудня 1933. – С. 2–3.

4. Гайковський М. Українська греко-католицька церква в часи митрополитування Андрея Шептицького / М. Гайковський // Київська церква. – 2001. – № 2–3. – С. 32–46.

5. Гоян І., Коваль І. Світ археологічних зацікавлень кардинала Йосифа Сліпого / І. Гоян, І. Коваль // Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. – Івано-Франківськ, 2014. – № 10/11 за (2013–2014). – С. 115–123.

6. Другий з'їзд українських музеольогів // Діло. – № 176. – 9 липня 1933. – С. 1–2.

7. Коваль І., Пахолок Р. Студентська науково-дослідницька робота в системі чоловічої богословської освіти Галичини (1929–1939 роки) / І. Коваль, Р. Пахолок // Обрії. – № 1 (36). – 2013. – С. 21–24.

8. ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів), ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства), спр. 42, ч. 1, 133 арк.

9. ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів), ф. 26, спр. 17, ч. 2, 85 арк.

10. Матковський І. Будівничі суспільства та Церкви. Фрагмент біографії бл. свщм. Климентія Шептицького на початку 30-х рр. XX ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photo-lviv.in.ua/budivnychi-suspilstva-ta-tserkvy-fragment-biografiyi-bl-svshhm-klymentiya-sheptytskogo-na-pochatku-30-h-rr-hh-st/?fbclid=IwAR0BsSZ6eB3Z892RkfIu50cnx8stW27v-Jt2o0t9MLyjJx5DKy3VU15_qSo

11. Мизак Н. Діяльність Богословського наукового товариства української греко-католицької церкви у 1923–1939 рр. / Н. Мизак // Релігія та Соціум. – 2013. – № 3–4 (11–12). – С. 109–117.

12. Микитюк Д. Під попелом століть // Мета. – 10 лютого 1936.

13. НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака.

14. Пастернак Я. Звіт з археологічних дослідів у підземеллях катедри св. Юрія у Львові / Я. Пастернак // Богословія. – Львів, 1932. – Т. X. – Кн. 4. – С. 312–315.

15. Пастернак Я. Крипта під церквою Св. Духа гр.-кат. Богословської Академії у Львові / Я. Пастернак // Богословія. – Львів, 1938.– Т. XVI. – Кн. 2–3. – С. 158–160.

16. Пастернак Я. З нових розкопок у Святій землі / Я. Пастернак // Діло. – № 193. – 1 вересня 1932. – С. 2.

17. Пастернак Я. Із мандрівки по віденських музеях / Я. Пастернак // Діло. – № 83. – 30 березня 1934. – С. 5.

18. Пастернак Я. Новий чинник в українській археології / Я. Пастернак // Діло. – № 261. – 30 вересня 1934. – С. 4.

19. Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-катол. Богословської академії у Львові / Я. Пастернак // Богословія. – Львів, 1936. – Т. XIV. – Кн. 2–3. – С. 165–179.

20. Пастернак Я. Цінне археологічне відкриття з княжих часів / Я. Пастернак // Діло. – 29 червня 1935. – С. 1.

21. Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель / Я. Пастернак. – Львів, 1932. – 130 с.

22. Пахолок Р.І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929–1944 рр.) / Р.І. Пахолок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2012. – № 4. – С. 64–69.

23. Світильник Істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928–1944: матеріали збір. і опрац. д-р Павло Сениця. – Торонто; Чікаго, 1983. – Ч. III. – 960 с.

СКОРОЧЕННЯ

ЛННБ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України

НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І Крип'якевича НАН України

Булык Н.М. Греко-католическая богословская академия во Львове: археологические студии (1929–1939)

Рассмотрена деятельность в сфере археологии Греко-католической богословской академии во Львове, которая наряду с Львовским университетом, Научным обществом имени Шевченко и рядом музеев заняла важное место в развитии археологической науки в межвоенный период. И. Слепой и А. Шептицкий сразу после основания академии ввели в учебные программы библейскую, христианскую и церковную археологию. В скором времени этот список был дополнен курсом «Археология Украины». Свидетельством того, что археологии отводилось далеко не последнее место, было приглашение на работу Ярослава Пастернака. Ученый подготовил лекционные курсы по археологии Палестины, а затем приступил к разработке специального курса по украинской археологии специально для будущих священников. В 1932 г. свет увидела его «Краткая археология западно-украинских земель», которая была написана как учебник для студентов-богословов.

Отдельной страницей в деятельности Богословской академии была организация т. н. археологических экскурсий, во время которых студенты имели возможность участвовать в археологических раскопках под руководством Ярослава Пастернака. Таким образом они знакомились с памятниками археологии, чтобы в будущем сохранить от уничтожения наше наследие, принимали участие в формировании археологической коллекции музея, а руководство академии финансово поддерживало научные исследования на ряде археологических памятников.

Ключевые слова: *библейская археология, Ярослав Пастернак, полевые исследования, Богословская академия во Львове.*

Bulyk N.M. Lviv Greek-Catholic Theological Academy: archaeological studies (1929–1939)

Activities of the Lviv Greek-Catholic Theological Academy in the field of archeology, which, along with the Lviv University, Shevchenko Scientific Society and a number of museums, have taken an important place in the development of archaeological science during interwar period is analyzed at the article. I. Slipyj and A. Sheptytsky immediately after foundation of the Academy introduced biblical, Christian and church archeology into educational programs. In the nearest future, this list was complemented by the academic course «Archeology of Ukraine». An invitation of Yaroslav Pasternak to work was good indication of the fact that archeology was far from the last place in the Academy. The archaeologist has prepared lectures on the archeology of Palestine, and later began to develop special academic course dedicated to Ukrainian archeology, specifically for future priests. In 1932, «Brief Archeology of the Western Ukrainian lands» was published. It was written as a textbook for students-theologians.

Organization of so-called archaeological excursions, during which students were able to participate in archaeological excavations, led byYaroslav Pasternak, was a specific page in activity of the Theological Academy. In this way, they had possibility to get an idea about sites, in order to protect our historical heritage in the future, to join the formation of archaeological collection of the museum, and the direction of the Academy financially supported scientific research on a number of archaeological sites.

Key words: *Biblical archeology, Yaroslav Pasternak, field researches, Lviv Theological Academy.*

18.02.2019 р.

УДК623.48:316.4.063.7(477.52)«1937/1938»

Л.І. Рожкова

«СПРАВА» ШОСТКИНСЬКИХ ЗБРОЯРІВ 1937–1938 рр.: ЖЕРТВИ ТА ВИКОНАВЦІ

Стаття присвячена політичним репресіям на оборонних підприємствах Шостки 1937–1938 рр. Досліджено особливості фабрикування справи працівників заводів № 9 та № 53. Розкрито особливості механізму політичних репресій за доби «Великого терору» на прикладі промислових підприємств. Проаналізовано наслідки «справи» зброярів для самих репресованих, членів їхніх сімей, а також для» виконавців» – співробітників каральних органів.

Ключові слова: *Шостка, політичні репресії, оборонні підприємства, «Великий терор», репресовані.*

Від часу заснування і донині історія Шостки нерозривно пов'язана з розвитком підприємств оборонної галузі. 1771 р. було засновано Шостенський пороховий завод, що спеціалізувався на виробництві вибухових речовин. 1846 р. поблизу порохового заводу було засновано підприємство з виробництва капсулів. В подальшому капсульне підприємство стало одним з основних постачальників деталей для набоїв стрілецької зброї Російської імперії. У 1930-х роках значно зросло виробництво військової продукції, що було зумовлено переходом СРСР до наступальної воєнної доктрини. Тоді ж заводи отримали «зашифровані» назви: пороховий – «завод № 9», капсульний – завод «№ 53». 1928 р. у Шостці при сприянні французької фірми «Люмьєр» було засновано першу в СРСР фабрику з виробництва кіноплівки (з 1931 р. – Шосткинська фабрика кіноплівки). Масові репресії, що розгорнулися у 1937–1938 рр., торкнулися чи не кожної родини невеликого промислового міста (1939 р. населення Шостки складало приблизно 28 тис. осіб) [1, с. 7].

Зазначена проблема ще не була предметом узагальнюючого дослідження. Деякі дані щодо репресій на оборонних підприємствах міста можна знайти у працях місцевих краєзнавців [2]. Кілька нарисів, присвячених долям репресованих керівників промислових підприємств Сумщини, опублікувала старший науковий редактор редакційно-видавничої групи обласного тому «Реабілітовані історією. Сумська область» І. Федоренко, зокрема, і розвідку про репресованого 1937 р. директора заводу № 9 М. Нефьодова [3]. Нашою метою було дослідити механізм та особливості здійснення Великого терору 1937–1938 рр. на оборонних підприємствах Шостки, з'ясувати долі репресованих, а також соціальні і морально-психологічні наслідки репресій. При написанні роботи ми використовували розсекречені документи Галузевого державного архіву СБУ, компартійних та державних органів, а також опубліковані зібрання документів, зокрема, двохтомне видання «Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937–1938 рр.» [4]. Документи розкривають механізми творення партійними та каральними органами масового терору, у тому числі і на регіональному рівні.

Загальні відомості про масштаби репресій у Шосткинському районі містить І том науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Чернігівська область» (за адміністративно-територіальним поділом Шостка до 1939 р. входила до складу Чернігівської області) [5]. Науково-документальне видання «Книга пам'яті Сумської області. Забуттю не підлягає», підготовлене співробітниками Державного архіву Сумської області, містить анотований покажчик імен репресованих, серед яких – працівники шосткинських підприємств [6]. Нами використовувалися матеріали відкритого 2015 р. у Шостці Меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять». Частину експозиції музею присвячено процесам модернізації та політичним репресіям 1930-х рр. у Шосткинському районі. Тут представлені документи з архівів радянських спецслужб, фото та стислі довідки про репресованих [1].

Унікальним особовим документом, що характеризує атмосферу та технологію «Великого терору» на прикладі «справи» шосткинських хіміків, є видані 2017 р. спогади колишнього інженера-технолога заводу № 9 (завод «Зірка») Анатолія Приходька (1908–1990 рр.), репресованого 1937 р. і, після відбування покарання, повторно, 1949 р. [7]. Цінність спогадів А. Приходька полягає не лише в автобіографічній достовірності. Вони передають морально-психологічну атмосферу, що панувала на підприємстві та у місті в період масових репресій, не приховують негативних проявів людської поведінки в умовах постійного страху за своє майбутнє. Особисті спогади автора доповнені списком інженерно-технічних працівників заводу № 9, репресованих протягом 1937–1938 рр. Лише окремим особам з кількох десятків пощастило дожити до реабілітації. Багато хто помер у місцях заслання – промислових містах за Уралом, у Татарській РСР.

Починаючи з 1920-х рр. заводи, що входили до складу Наркомату оборонної промисловості, перебували у стані безперервних реконструкцій. На заводі № 9, де працювало близько 6440 працівників (250 інженерів, 274 техніки, понад 5900 робітників) [8, арк. 32], виготовляли різні види пороху та інших вибухових речовин. Завод № 53 виготовляв капсулі до кулеметів, а також капсулі-запалювачі до снарядів та авіабомб. Колектив підприємства складався з 1670 працівників (45 інженерів, 82 техніки, 1602 робітники) [8, арк. 32]. Специфічний характер виробництва, робота з вибуховими речовинами нерідко призводили до аварійних ситуацій, причину яких традиційно вбачали у саботажі, шкідництві, диверсіях «ворогів народу». Незважаючи на те, що 1930 р. у Шостці був створений хіміко-технологічний інститут, який готував інженерів для підприємств міста, на роботі заводів позначалася нестача кваліфікованих працівників, протягом 1930-х років на обох заводах змінилося декілька директорів. Так, на посаді директора заводу № 53 працювали І.Є. Мойсак (1928–1931), С.П. Нестеров (1933–1937), А.Ф. Береля (1937–1938), А.С. Дубовик (1938–1940) [2, с. 145]. Колектив порохового заводу очолювали Шейко (1930–1931), Чупшев (1931–1932), Зільберборт (1933–1934), Нефьодов (1934–1936), Івченко (1937–1939), Іванов (1939–1940) [2, с. 52]. Підприємства перебували під ретельним спостереженням працівників радянських спецслужб, у місті перебував підрозділ військ НКВС.

Як відомо, найбільшою масовою операцією «Великого терору» стала операція за таємним наказом НКВС № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ М. Єжова [4, с. 72–73]. Згідно з наказом, репресіям підлягали «колишні активні учасники антирадянських збройних повстань». У документі зазначалося, що «частина перерахованих вище елементів, перейшовши з села до міста, проникла на підприємства промисловості, транспорт і на будівництво». Від чекістів вимагалося посилити «оперативний режим по польському, румунському, німецькому шпіонажу». У документах радянських каральних органів вживається специфічна лексика: «засуджений по першій категорії», що означає засудження до смертної кари. Засуджені «по другій категорії» відбували покарання у виправно-трудових таборах. Як свідчать оприлюднені звіти обласних відділень НКВС, місцеві керівники намагалися перевищити виділені «ліміти». Зокрема, начальник Чернігівського обласного управління НКВС М. Корнєв повідомляв наркома внутрішніх справ І. Леплевського про те, що станом на 10 вересня 1937 р. заарештовано 1119 осіб, з них 191 людину – розстріляно [4, с. 72–73]. Після виходу наказу № 00447 маховик репресій було запущено на повні оберти, захоплюючи різні суспільні верстви. Окрім основної соціальної групи, проти якої спрямовувалися репресії, селян, арештам були піддані також інші категорії. Окремо наголошувалося, що «однією з найбільш уражених контрреволюційними елементами галузей була хімічна промисловість» [4, с. 72–73].

«Технологічний» аспект фабрикування чекістами подібних справ був апробований на початку 1930-х рр. на справі так званої «Промпартії» (в УРСР – «Український інженерний центр»). Спершу виявляли «керівне ядро» з високопосадовців відповідної галузі, які нібито давали вказівки і координували діяльність місцевих осередків [9].

Формальним приводом до початку репресій стала перевірка роботи шосткинських заводів комісією фахівців Наркомату оборони та працівниками НКВС влітку 1937 р. Внаслідок перевірки з'явилася «Доповідна записка про результати оперативної діяльності» [8, арк. 37–53], складена начальником ІІІ відділу УНКВС по Чернігівській області і надіслана наркому внутрішніх справ УРСР І. Леплевському. У документі повідомлялося про розкриття у Шостці «правотроцкістських диверсійно-шпигунських організацій» у кількості 139 осіб.

Перша хвиля арештів у Шостці прокотилася влітку – на початку осені 1937 р. Було заарештовано директора заводу № 9 та ряд інженерно-технічних працівників.

Група, що, за версією чекістів, діяла на заводі № 9, отримала назву «навіжені» (в рос. оригіналі документа – «оголтелые») у складі 55 осіб [8, арк. 34]. Керував шосткинськими «навіженими» начальник порохового тресту (підрозділ Наркомату оборони) Дмитро Яковлевич Котт, а також інші посадовці (Ратайчак, Казиницький), під керівництвом яких організація здійснила низку шкідницьких актів, спрямованих на виведення з ладу діючих цехів, зрив капітального будівництва нових виробничих потужностей, постачання Червоної Армії бракованою військовою продукцією тощо. До диверсійних дій «навіжених» були віднесені усі аварійні ситуації, що траплялися на заводі, починаючи 1934 р., але найбільш тяжкі наслідки мали диверсії, вчиненні саме в 1937 р.: отруєння робітників Могильовської фабрики штучного волокна шляхом постачання навмисно забрудненої цистерни, підпалення водопостачальної станції, вибух цеху амонітів… Повідомлялося, що організація ставила на меті повалення радянської влади контрреволюційними, правотроцкістськими елементами, практично здійснюючи це шляхом підриву обороноздатності країни і розраховуючи на поразку Радянського Союзу у майбутній війні. Приводом до звинувачень у зв'язках з «германською розвідкою» інженерів І. Жежеля, М.Д. Сеніна, Г.С. Гераська став факт перебування в 1933–1934 роках на заводі німецьких фахівців Медінга та Фрейліха, які начебто завербували вказаних працівників. І. Жежель одночасно очолював диверсійну групу на ТЕЦ заводу № 9 у складі 3 осіб, завданням якої було виведення з ладу цього промислового об'єкта у період війни, що мало на меті зупинку роботи обох оборонних заводів і фабрики кіноплівки.

Внаслідок «шкідницької діяльності» групи суттєво знизились показники випуску продукції, зокрема, і військового призначення, а також зменшилась кількість інженерно-технічних працівників (нестача ІТР становила 85 осіб).

Чекістами було встановлено, що диверсійно-шпигунська організація на заводі № 9 була створена 1933 р. колишнім директором Т.І. Зільбербортом (помер 1934 р.), і очолена в подальшому директором М.Г. Нефьодовим, який став одним з головних обвинувачених. Про М.В. Нефьодова відомо, що народився він 1897 р. у Московській області, з малих літ працював на невеликих підприємствах [3, с. 1]. Після Жовтневого перевороту 1917 р. долучився до революційного руху, вступив до лав комуністичної партії. Згодом як доброволець Червоної Армії перебував на Південному фронті, був комісаром дивізіону 4-го Московського революційного полку. У зв'язку з пораненням, за станом здоров'я демобілізований і направлений до Москви на роботу у народний комісаріат праці. Певний час працював у Кримському революційному комітеті начальником обліку і розподілу робочої сили, завідувачем відділу праці. 1921 р. обраний секретарем Московської губернської Ради профспілок. Брав участь у роботі VIII з'їзду профспілок, в ході якого виступив проти включення до складу ВЦРПС Л.М. Кагановича, за що був звільнений з посади. В подальшому навчався у Промакадемії ім. Сталіна, по закінченні якої був призначений на посаду директора Могильовської фабрики штучного волокна, а 1936 р. очолив шосткинський завод № 9. На думку автора нарису про М. Нефьодова, І. Федоренко, виступ проти Л. Кагановича десятирічної давності обернувся для директора трагедією в 1937 р. 8 липня він був заарештований та відправлений до Чернігова. Одразу після арешту він заперечував усі звинувачення, але після виснажливих допитів Михайло Георгійович «зізнався» та підписав складені слідчим протоколи, але, як вважає І. Федоренко, підпис міг бути підробленим. Масові арешти на підприємстві позначилися на діяльності підприємства, погіршилась якість продукції, але провина за це була покладена на нового начальника заводу Івченка та начальника виробництва Ігудіна [8, арк. 42].

Атмосферу на підприємстві в той час охарактеризував головний механік Кисельов: «Зараз такий настрій, що радієш благополуччю кожного дня. Лягаєш спати і не знаєш, чи переночуєш і чи не заарештують тебе! Бо з багатьма заарештованими був пов'язаний особистим знайомством і виробничими відносинами. Може де не будь і не догледів чогось» [8, арк. 44]. На заводі тривали арешти (А. Приходько називає їх, за термінологією того часу, «зникненнями»). Слідом за директором «зник» технічний директор Нікітін, його наступник на цій посаді Лапсаль, головний інженер заводу Ільїн. Як правило, «зникали» інженерно-технічні працівники вищої та середньої ланки, обстановка на заводі була нервово-напруженою: «прийшовши на роботу, дізнаєшся, що вчора вночі зник то той, то інший. У заводській газеті про це не повідомлялося, хіба що були накази по заводу про звільнення «зниклого» й перепризначення іншої особи» [7, с. 35–36]. Пік арештів-«зникнень» відбувся восени 1937 р. Напередодні 20-річчя революції 1917 р. було заарештовано кількох інженерів-хіміків: А. Приходька, В. Карпенка, Г. Якуніна, О. Коваленка, Б. Ільїна. У матеріалах слідчої справи А. Приходька йдеться про діяльність «антирадянської групи шкідників правотроцкістського спрямування». Слідчий Чернігівського обласного управління НКВС Лещінський проводив очні ставки між «учасниками групи», під час яких змушував арештованих зізнатися у спільній участі у вигаданій організації. Керував слідчою групою начальник 3 відділу НКВС у Чернігівській області Александрович. В його підпорядкуванні був начальник відділу місць ув'язнення НКВС по Чернігівській області В.І. Кулешов, 1903 р. н. У протоколі допиту від 31 травня 1956 р. він заявив, що «арешти по цих заводах відбувалися за показами заарештованих. При тому, наступні арешти здійснювались на підставі показів звинувачених» [8, арк. 32]. В 1937–1938 рр. у провадженні Кулешова знаходилась і справа щодо обвинувачення колишнього директора заводу № 53 Нестерова, а також щодо інших працівників заводу. Його свідчення розкривають механізм репресій:

«аби здобути покази, слідчі застосовували тривалі допити, по декілька діб. Слідчі змінювалися, а заарештовані не мали можливості відпочивати. Їх ставили до стіни, саджали на край стільця на тривалий час. Моїми безпосередніми начальниками Шперлінгом і Александровичем була запроваджена практика складання так званих робочих протоколів, які в подальшому коригувалися Александровичем з метою посилення вини підозрюваних» [8, арк. 32]. А.Приходько у спогадах наводить список колишніх інженерно-технічних працівників № 9, репресованих у 1937–1938 рр., поділяючи їх на наступні групи: а) репресовані і звільнені без осуду – 5 осіб; б) засуджені, які відбули термін ув'язнення і реабілітовані після 1956 р. – 10 осіб, серед них – і автор спогадів; в) «зниклі», розстріляні в «Чернігівських Куропатах» – 8 осіб, реабілітовані 1956 – 1958 рр.; г) «зниклі», як зазначає А. Приходько, «поки безслідно» – 29 осіб [7]. Імовірно, йдеться про тих, чия доля для автора залишилася нез'ясованою. До цієї ж групи А. Приходько зарахував і М.Нефьодова, якого згідно з вироком, винесеним військовою колегією Верховного суду СРСР, 21 листопада 1937 р. було розстріляно у Києві [3].

Справа «германофілів» по заводу № 53 була розпочата 15 вересня 1937 р. Як стверджувалося у матеріалах архівно-слідчої справи, на заводі з 1934 р. існувала антирадянська, правотроцкістська організація, створена за вказівкою колишнього начальника Всесоюзного хімічного тресту Сирцова колишнім директором заводу С.П. Нестеровим, а після його арешту очолена директором А.Ф. Берелею (був заарештований у жовтні 1937 р.) [8, арк. 45].

З анкети, яку склав оперуповноважений Чернігівського УНКВС В. Кулешов, дізнаємося, що Антон Федорович Береля народився в 1893 р. у Донецькій області, у родині робітника, мав вищу освіту, за фахом інженер-хімік. У ході слідства було встановлено, що «Береля був активним учасником антирадянської шкідницько-диверсійної організації, яка існувала у хімічній промисловості і за завданням якої здійснював шкідницьку і диверсійну роботу на заводі № 53» [8, арк. 13]. Під тиском слідчого на допиті А. Береля визнав свою участь у згаданій організації і заявив, що був залучений до цієї діяльності керуючим трестом хімічної промисловості С.І. Сирцовим у листопаді 1935 р. Практична «підривна діяльність» організації була спрямована на «зрив виконання військової програми та мобілізаційної готовності заводу». З цією метою організація начебто постачала Червону Армію неякісною продукцією, використання якої могло призвести до виведення з ладу зброї, людських жертв; доведення до аварійного стану заводського обладнання, навмисного зриву планового ремонту, псування запасів латунної стрічки.... Зазначалося, що колишній технічний директор заводу, А.І. Лучко (можливо – Лучек або Лучок), перебуваючи 1935 р. у відрядженні у Німеччині, був завербований для розвідувальної діяльності. У матеріалах справи аналізувались показники щодо виконання заводом плану виробництва військової та «мирної» продукції. Недовиконання виробничих показників за останні місяці, що складало відповідно 24% та 78%, пояснювалося недосвідченістю нового керівництва заводу (попередні керівники директор Береля, головний інженер Куліш, головний механік Парасюк були заарештовані), бездіяльністю окремих інженерно-технічних працівників. Згідно з агентурними донесеннями, фахівці висловлювали наміри звільнитися з підприємства та виїхати з Шостки з метою уникнення арешту. Зокрема, декілька провідних інженерно-технічних працівників (Ворфлик, Афанасьєв, Курцев) поширюють панічні настрої, чутки про наступні арешти, «фактично не працюють, прикриваючи свою бездіяльність відсутністю сировини, недосконалістю технологічних процесів тощо». У зв'язку з «панічними настроями» Чернігівський обком КП(б)У та шосткинський РПК змушені були вживати заходів щодо «проведення роз'яснювальної роботи», з цією метою відрядити до Шостки комісію на чолі з завідувачем промислово-транспортним відділом обкому Спиридоновим для «надання практичної допомоги заводам у виконанні планів». Відповідь на питання про те, наскільки ефективними могли бути подібні адміністративні заходи в умовах тотального знищення фахівців, очевидна.

Маховик репресій, розкручений 1937 р., зачепив і тих, хто був засуджений ще на початку 1930-х рр. і відбував покарання у ГУЛАГу. Вражає своїм фаталізмом доля М.С. Юркевича (1875–1937). Кадровий військовий, артилерист, фахівець у галузі технології вибухових речовин, після завершення російсько-японської війни був направлений до Шостки, керував 1917–1918 рр. пороховим заводом, працював над вдосконаленням якості вибухових речовин. 1930-го р. полковник М. Юркевич був заарештований, імовірно, у справі так званої «Промпартії», засуджений до 10 років позбавлення волі, термін відбував на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Під час масових арештів у Шостці справу колишнього директора порохового заводу М. Юркевича було переглянуто. Родині повідомили, що засуджений помер у таборі від інфаркту. Лише 1953 р., після реабілітації М.С. Юркевича, його нащадки дізналися, що він був розстріляний 4 грудня 1937 р. у м. Мєдвєжьєгорську (зловісне урочище Сандормох у Карелії) [2, с. 57]. «Ось такий був важкий 1937 р., що забрав багато безвинних життів через наклепи, доноси та брехню один на одного» [7, с. 48–49], – говорить А. Приходько.

Як зазначають дослідники, для України перша половина 1938 р. стала кривавим періодом в історії доби «Великого терору». Доля смертних вироків в Україні у 1938 р. склала 98%, залишивши позаду показники 1937 р. з його 39% [4, с. 11]. Під час наради, яку провів нарком внутрішніх справ М. Єжов у лютому 1938 р. у Києві, йшлося про завершення «куркульської операції», при тому наголошувалося на «перенесенні центру тяжіння операції на міста – у промисловість, транспорт...» [4, с. 12]. Ставилося завдання завершити операцію до 15 квітня 1938 р. Незабаром

після наради з'явився Наказ наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського усім начальникам обласних УНКВС УРСР про репресії на заводах оборонної промисловості [4, с. 46], в якому констатувалося: «усі заводи засмічені ворожим елементом, який веде антирадянську, шпіонську підривну роботу». Метою операції було «розкриття диверсійних і шпіонських груп». Планувалося посилення агентурної роботи по всім контингентам, зокрема тим, хто мав зв'язки з іноземними фахівцями, які працювали на оборонних заводах. Від своїх підлеглих нарком вимагав заарештувати усіх «підозрілих по диверсії і шпіонажу», тих, хто «дезорганізує виробництво і зриває стахановську роботу». Осіб, стосовно яких були зафіксовані «окремі малозначущі факти», пропонувалося звільнити з роботи. Одночасно нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський направив директиву начальнику УНКВС у Чернігівській області М.Б. Корневу про «виділення додаткового ліміту по першій категорії» у кількості 300 осіб [4, с. 59].

Як зазначалося вище, учасники антибільшовицьких повстань підлягали репресіям, незважаючи на більш як двадцятирічний термін «давності». На початку 1938 р. були заарештовані учасники так званого «есерівського» антибільшовицького повстання у Шостці 1918 р. [10]. З тридцяти трьох осіб, імена яких зазначені в обвинувачувальному висновку від 29 квітня 1938 р., 12 осіб постановою «трійки» при Чернігівському УНКВС було засуджено по статті 54–10, 54–11 Кримінального Кодексу УССР до розстрілу. Серед них були токар-електромонтер заводу № 9 І.І. Машицький, робітник-ударник кінофабрики № 6 Ф.Г. Удовенчик [8, арк. 120]. Під цю саму статтю підпадали і «дії» директора заводу А.Ф. Берелі, вирок був прогнозованим. 11 квітня 1938 р. колишнього директора заводу № 53 розстріляли у Києві [8, арк. 212].

Упродовж 1937–1938 рр. була репресована більшість інженерно-технічних працівників шосткинських оборонних заводів. З досліджених 1000 справ на осіб, засуджених позасудовими органами, близько 50-ти справ, за якими проходять від 1 до 40 осіб, були заведені на уродженців Шостки [6, с. 32]. Найчастіше вони були засуджені до найвищої міри покарання.

У багатьох випадках жертвами репресій стали члени родин репресованих зброярів та хіміків. Так, у справі А. Приходька було заарештовано його шістдесятирічного батька Йосипа Федоровича, сестру Ольгу Йосипівну (у заміжжі Гусакову), її чоловіка [3]. В деяких випадках дружини «ворогів народу» засуджувалися одночасно з чоловіками. Надія Іванівна Нефьодова постановою Особливої наради при НКВС СРСР була вислана на 8 років у виправно-трудовий табір, синів Анатолія та Юрія, яким було 14 і 8 років, відправили до спецзакладів. Дружина Г. Гераська, засудженого 11.09.1937 р. по І категорії, домогосподарка Віра Кирилівна Зражевська, була звинувачена у недонесенні на свого чоловіка і засуджена на початку 1938 р. до 8-ми років виправно-трудових таборів. Напівсиротами, під опікою родичів у Донбасі, залишилися малолітні доньки В. Зражевської, Олена та Ольга [6, с. 117]. Частина таких засуджених була відправлена до Казахстану, у так званий АЛЖИР (від рос. – Актюбінський лагерь жен изменников Родины).

1956 р. прокурором Сумської області було винесено протест у порядку надзору на постанову «трійки» Чернігівського УНКВС від 29 квітня 1938 р., згідно з яким з колишніх «учасників есерівського повстання» у Шостці були зняті обвинувачення. Зазначалося, що обвинувачення базувалося на «неконкретних показах свідків та зізнанні підсудних». Більшість репресованих у роки «Великого терору» шосткинських зброярів та хіміків була реабілітована 1956–1958 рр., але живими на той час залишились лише кілька осіб. Серед них – Анатолій Йосипович Приходько, який, після закінчення терміну заслання у Норильську, 1958 р. повернувся в Україну, мешкав у Києві, а останні роки життя проживав у рідній Шостці.

Справа шосткинських зброярів прогриміла залпами не лише по своїх жертвах. Незабаром «під вогнем» опинились її «творці». А. Приходько згадує, що в 1939 р. відбувся суд над начальником 3-го відділення Чернігівського УНКВС Олександровичем, слідчим Лещинським та іншими. Олександрович був засуджений за фальшування справ та порушення соціалістичної законності [7, с. 37]. Автори-упорядники науково-документального видання «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» наводять список співробітників УНКВС по Чернігівській області [11, с. 527]. Серед них – М.Б. Корнев-Капелюс, начальник управління, який очолював «трійку» УНКВС з серпня по грудень 1938 р., тобто, в той час, коли виносили обвинувальні вироки по співробітникам шосткинських підприємств. 2 березня 1939 р. він був засуджений військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, у подальшому в перегляді справи відмовлено через порушення соцзаконності з боку М.Б. Корнева-Капелюса. Доля співробітників Чернігівського УНКВС Олександровича, Ліщинського та інших, причетних до справи шосткинських зброярів, потребує додаткового дослідження.

Отже, найбільша масова операція «Великого терору» розпочалася після появи таємного наказу НКВС № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців, та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. У Чернігівській області, до складу якої до 1939 р. входила Шостка, з липня 1937 по жовтень 1938 р. було заарештовано 5150 осіб, з яких 1700 розстріляно (у документах НКВС позначалися як «засуджені по першій категорії») [8, арк. 198].

Одним з об'єктів репресій у роки «Великого терору» став інженерний та керівний склад промислових підприємств. Так, за період з червня 1937 р. по січень 1938 р. за сфабрикованою справою «Про викриті шпіонські і правотроцькістські організації на шостенських оборонних заводах № 9 і № 53» було заарештовано понад 130 керівників та співробітників. Вони обвинувачувалися у контрреволюційній диверсійно-шпигунській діяльності на

користь інших країн, підготовці терористичних актів з метою повалення радянської влади, невиконанні планових завдань, аваріях, технічних несправностях, тощо. Після винесення обвинувального вироку більшість була розстріляна, членів родин репресували. Соціально-психологічними наслідками репресій стало масове звільнення з підприємств фахівців і робітників, нагнітання атмосфери загальної підозри та страху, провокування доносів.

ПОСИЛАННЯ

1. Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять» / Авт-упор.: М. Гузе, Л.І. Даниленко, М.Г. Кокшайкін, Т.В. Пастушенко, О.І. Плодиста. – К.: КВІЦ, 2016. – 27 с.

2. Плодистая А.И. Шостка. Страницы истории 1739–1941 гг. – Шостка: ООО ТПП «Зодиак», 2007. – 170 с.

3. Федоренко І. Із когорти директорів // Заводське життя. Газета Шосткинського казенного заводу «Зірка». – 2007. – № 13 (3535) 29 листопада 2007 р. – С. 1.

4. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокин, Марк Юнге. Ч.1. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 614 с; Ч.2 – 598 с.

5. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Желєзна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 800 с.

6. Книга пам'яті Сумської області. Т. 1. Забуттю не підлягає / упоряд. О.С. Коваленко. – Суми, вид-во «Ярославна», 2007. – 384 с.

7. Приходько А.Й. Спогади про Шостку та «дев'ятку» 1915–1937... / А. Приходько; упор. В. Кириєвський. – Шостка: Сіверщина, 2017. – 52 с.

8. Галузевий Державний архів (далі – ГДА) СБ України, ф. 16, спр. 142.

9. Про Сумський «осередок» «Промпартії» див.: Рожкова Л.І. Розгортання репресій проти інженерно-технічної інтелігенції на початку 1930-х років: справа «Промпартії» та її осередок у Сумах / Л.І. Рожкова. – Сумська старовина. – 2013. – № XL. – С. 94–100.

10. Кириєвський В.Д. Есер Машицький / Сіверщина в історії України. Зб .наук. праць. Вип. 8 / Ред.кол. О.Д. Савицький, О.М. Титова та ін.. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПИК, 2015. – С. 265–268.

11. Шаповал Ю.І., Богунов С.М., Золотарьов В.А. та ін.. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

Рожкова Л.И. «Дело» шосткинских оружейников 1937–1938 гг.: жертвы и исполнители

Статья посвящена политическим репрессиям на оборонных предприятиях Шостки 1937–1938 гг. Исследованы особенности фабрикации дела работников заводов № 9 и № 53. Раскрыты особенности механизма политических репрессий в эпоху «Большого террора» на примере промышленных предприятий. Проанализированы последствия «дела» оружейников для самих репрессированных, членов их семей, а также для «исполнителей» – сотрудников карательных органов.

Ключевые слова: *Шостка, политические репрессии, оборонные предприятия, «Большой террор», репрессированные.*

Rozhkova L.I. The «Case» of Shostkan gunsmiths of 1937–1938 s: victims and executors

The article is devoted to political repressions at the defense enterprises of Shostka in 1937–1938. The features of fabrication of the case workers of factories number 9 and number have been are investigated. The peculiarities of the mechanism of political repressions during the era of «Great Terror» are revealed on the example of industrial enterprises. The consequences of the «case» of gunmakers for the most repressed members of their families, as well as for «executors» – employees of punitive bodies, have been analyzed.

Key words: *Shostka, political repressions, defensive enterprises, «Great Terror», repressed.*

26.03.2019 р.

УДК 94:351.741 (477.51)«1941/1943»

Є.Ю. Шаповаленко

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ МІСЦЕВОГО ПОЛІЦІЙНОГО АПАРАТУ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

Стаття присвячена дослідженню місцевих поліційних органів, сформованих нацистським окупаційним режимом. Розглядаються етапи реформування. З'ясовуються їх структурування, функціональні обов'язки та фінансове забезпечення.

Ключові слова: *окупація, допоміжна поліція, Чернігівщина.*

Багатоманітні інтерпретації подій Другої світової війни впливають на світоглядне ставлення громадян України як на події тогочасної історії, так і сьогодення. За даних обставин множинність та фаховість досліджень цього суперечливого історичного періоду дозволяють виключити можливість історичних спекуляцій. Через те, в статті, шляхом аналізу та систематизації вже надрукованих досліджень та нових архівних розвідок автора, викладаються доповнені історичні знання щодо одного зі складних напрямів історії України у Другій світовій – діяльності місцевої поліції на службі нацистського окупаційного режиму.

Зазначимо важливий історичний доробок з цього питання істориків О. Романька [1], А. Боляновського [2], І. Дерейка [3], С. Чуєва [4] та ін.

Уже з перших днів окупації радянської території вищому нацистському керівництву стала очевидною проблема недостатньої кількості німецьких поліційних та військових сил для умиротворення окупованих територій, що викликало потребу залучення місцевого населення до допоміжних формувань. Тому, 6 листопада 1941 р. райхсфюрер СС та шеф німецької поліції Генріх Гіммлер видав наказ про організацію єдиної для всіх окупованих територій системи допоміжної поліції з місцевих жителів під загальною назвою – Schutzmannschaft der Ordnungspolizei.

Відповідно до призначення допоміжну поліцію поділили на кілька категорій: Schutzmannschaft Bataillone – шуцбатальйони або допоміжні загони охорони; Schutzmannschaft-Einzeldienst – поліцію індивідуальної служби в містах та сільській місцевості; Hilfsschutzmannschaft – допоміжні охоронні команди [1, с. 48].

Станом на 9 квітня 1942 р. в армії «Південь», 213-й німецькій охоронній дивізії, яка відповідала за охорону тилу, поширили інструкцію про функціонування зазначених допоміжних підрозділів. У цій інструкції розкривалось і їхнє практичне спрямування. Так, допоміжні загони охорони підтримували німецькі війська та комендатури в боротьбі з партизанами.

Поліція індивідуальної служби реалізовувала охорону порядку у населених пунктах та бойову охорону. Застосовувати їх до активних бойових дій із партизанами могли у виняткових випадках, адже за своєю суттю це був ви-

конавчий орган місцевої адміністрації [5, арк. 157–159].

Охороні команди, підконтрольні керівнику СС та поліції, здійснювали функції німецьких військ із охорони військових об'єктів Вермахту, вартували військовополонених та брали активну участь у боротьбі з партизанами та актами саботажу [5, арк. 157–159].

У 1942 р. у Чернігові був створений шуцбатальйон (Schutzmannschaft Bataillone) № 136. Відповідно до розпорядження, сільські старости провели набір чоловіків віком від 18 до 30 років. Через місцеву жандармерію добровольців скерували до Чернігова, де власне і сформувався батальйон. Із німецького боку номінальним командиром батальйону був гауптман Гаубман, але фактично ним командував полковник колишньої армії УНР Лісник. Командирами підпорядкованих йому підрозділів стали представники колишньої армії УНР та молодшого офіцерського складу Червоної Армії. На інших командних посадах були 22 німецьких офіцери. Складався батальйон із трьох рот та трьох підрозділів: саперного, зв'язку та господарчого. Особовий склад отримував платню від 240 крб. до 690 крб., в залежності від звання та посадових обов'язків. Охоронні команди були озброєні гвинтівками радянського зразка, молодший офіцерський склад – пістолетами. Після тримісячного навчання, у грудні 1942 р. батальйон був передислокований до міста Есмань, Сумської області [2, с. 143].

У квітні 1943 р. на Сумщині дві роти 136 шуцбатальйону були розгромлені. Його залишки відвели до Чернігова на переформування. Протягом місяця він був заново сформований і надалі застосовувався в антипартизанських операціях на Чернігівщині. Наприкінці літа 1943 р. він був переведений до Білорусі і перейменований на 58 шуцбатальйон. Такі кроки німецького командування викликали масове дезертирство особового складу та фактично припинили існування цього батальйону.

Решта чернігівських шуцбатальйонів, № 137–141, на стадії формування не набрали необхідної чисельності і були розформовані через потенційну ненадійність. Залишки особового складу, які не дезертирували при підході радянських військ, були виведені до Німеччини і влиті до пожежних служб Рейху [3, с. 130–132].

У окупаційному повсякденні населення Чернігівщини безпосередньо контактувало з поліцією індивідуальної служби, яка мала свою структуру субординації. Наприклад, Чернігівська міжрайонна поліція на початковому етапі підпорядковувалася місцевій німецькій ортскомендатурі. Складалася вона зі слідчого управління, канцелярії та близько 100 поліцаїв, що перебували на казармовому стані. Ці поліцаї займались арештами та обшуками місцевих громадян, конвоювали їх до чернігівської тюрми та на допити в поліцію. У підпорядкуванні чернігівської міжрайонної поліції перебували відділи за районами: Чернігівському, М.-Коцюбинському, Любецькому, Добрянському, Тупичівському, Березнянському, Олишівському, Козелецькому, Остерському, Ріпкинському, Куликівському. Названі відділи також займались арештами партійно-радянського активу. Деякі райони, як Добрянський, мали свої слідчі відділи, але більшість районів передавала затриманих громадян до Чернігова [6, арк. 158–158 зв.].

Інші функції поліції індивідуальної служби можна відстежити за свідченнями одного з очільників Добрянської поліції. Він їх охарактеризував таким чином: «Добрянська районна поліція була допоміжною поліцією, головними обов'язками якої були: охорона громадського порядку у Добрянці та прилеглих селах, охорона залізниці, шосейних доріг, мостів та інших споруд, надання допомоги німецькому командуванню в боротьбі з партизанами, спостереження за неблагонадійними особами, згідно з складеним списком, що надходив від Чернігівської окружної поліції» [7, арк. 17].

Низовими одиницями поліції були сільські поліційні відділи, що створювалися при старостатах (від 3 до 15 чол. кожен) [3, с. 131]. Водночас восени 1941 р. саме на голів районних управ нацисти покладали функції організації поліції індивідуальної служби. Керівники районів у кожному селі мусили скласти списки охочих служити в поліції, скільки озброєння та амуніції потрібно для її функціонування. Старости потім передавали ці відомості до німецької комендатури [8, арк. 5].

Значний вплив на поліцію індивідуальної служби Чернігівщини в 1941 р. – на початку 1942 р. здійснювала організація українських націоналістів, яка рекомендувала брати на службу лише українців, котрі не мали в минулому зв'язків із комуністичною партією [6, арк. 158–158 зв.].

Власне сам набір добровольців керівництво Чернігівської міжрайонної поліції в 1941 р. намагалося проводити серед колишніх вояків петлюрівської армії, націоналістів, членів їхніх родин та осіб, репресованих радянською владою. У першу чергу лише такі категорії населення запрошувалися на службу в оголошені, поширеному у Козелецькому районі в листопаді 1941 р. [9, арк. 6].

Подібні тенденції тривали до травня 1942 р., потім, із розгромом нацистами оунівських осередків як в Києві, так і на Чернігівщині, націоналізація поліції припинилась.

У середині 1942 р. почався наступний етап реорганізації поліції індивідуальної служби. З 8 червня 1942 р. українська місцева поліція перейшла під контроль німецької жандармерії, на яку було покладено відповідальність за безпеку усієї Чернігівської області [10, арк. 385]. Безпосереднє практичне спрямування жандармерії полягало в боротьбі з висхідним партизанським рухом та арештах усіх підозрілих громадян із наступною передачею їх до органів СД або Гестапо [5, арк. 198].

Власне такими арештами займалася жандармерія в усіх селах Сновського району в 1942 р., а підпорядкованій їй місцевій поліції відводилася боротьба з партизанами та побори з селян [11, арк. 10].

За схожою схемою діяла у другій половині 1942 р. городянська поліція. Окрім арештів селян, які не викону-

вали постачання продукції, городянська поліція разом із жандармерією виїздили у віддалені села Городянського району у пошуках партизан. Кількісно їх було чоловік 15–20, озброєних гвинтівками. Пістолети жандармерія поліцаям забороняла [12, арк. 23 зв. – 26].

Потребує історіографічного уточнення питання кількісного складу поліції в області протягом окупації. Загалом відомо, що станом на 1 листопада 1942 р. регіональний поліційний апарат нараховував 6846 службовців, серед них: 699 німців та 6147 місцевих жителів. Близько 1350 українців служило в охоронних батальйонах шуцманшафту (номери від 136 до 140), решту складали міські і сільські поліційні відділки [3, с. 132–133].

Обов'язковою вимогою для поліцаїв було носіння визначеної уніформи. Спочатку шуцманам індивідуальної служби обмундируванням слугувала трофейна радянська уніформа, але протягом зими – весни 1941–1942 рр. вона була замінена на чорну уніформу «шума» (стара форма Загальних СС). Основною зброєю були радянські гвинтівки з обмеженим боєкомплектом [13, с. 452].

Окрім однострою, розпізнавальним знаком для поліції слугувала біла пов'язка. 31 липня 1942 р. фельдкомендатура № 197 поширила постанову командування військової області «Південь» за № 406/42 щодо обов'язкового використання допоміжною поліцією білих пов'язок із надписом «На службі німецьких збройних сил» та печаткою місцевої комендатури [14, арк. 156 зв.].

Поліцаї за свою службу отримували і певну платню. Так, з 1 червня 1942 р. Козелецька ортскомендатура I/770 визначила граничні ставки заробітної плати місцевої поліції. Рядовий поліцай мав отримувати 0.80 марки щоденно або 8 крб., замісник старшини – 1 марку або 10 крб., старшина – 1.10 марки або 11 крб., заступник командира взводу – 1.30 марки або 13 крб., командир взводу – 1.50 марки або 15 крб., решта надбавок заборонялася [15, арк. 614]. Причому продовольче забезпечення поліцаїв та членів їхніх родин німецьке командування поклало на місцеві сільськогосподарські громади [16, арк. 171 зв. – 172].

3 жовтня 1942 р. командувач німецької групи армій «Б», у підпорядкуванні якого перебувала Чернігівщина, в циркулярному листі зазначив факт розподілу місцевих формувань на «ШУМА», «ГЕМА» та «ХІВІ».

«ШУМА» продовжували розподілятися на батальйони та індивідуальну службу. За формуваннями «ГЕМА» визнавалися функції виключно допомоги бургомістрам та керівникам районів у громадах. Додатково до «ГЕМА» мали входити допоміжні команди, які могли застосувати при появі партизанів у районі. У повсякденному житті члени таких формувань продовжували займатися своєю господарською діяльністю [4, с. 171–172].

На Чернігівщині до організації формувань «ГЕМА» нацисти приступили лише в січні 1943 р., про що свідчить розпорядження фельдкомендатури № 197 від 13 січня 1943 р. щодо негайного створення допоміжних сил «ГЕМА» [17, арк. 8].

Стосовно практичного втілення цього розпорядження у дію, один із очільників Прилуччини засвідчив, що до лютого 1943 р. у Прилуках «ГЕМА» не існувало. У лютому 1943 р. в місцевій газеті була подана об'ява про вступ до її лав охочих віком від 28 до 40 років. На 1 квітня 1943 р. особистий склад даного формування налічував 20 чоловік, а на 1 червня 1943 р. – 60 поліцаїв. За контингентом 10% були місцевими жителями, решту складали біженці зі Сходу. На озброєні знаходилось 9 гвинтівок. Сам підрозділ займався охороною об'єктів у місті, залізничного моста через Удай. 20 чоловік скеровувалися до керівників десяти міських дільниць. Тут вони допомагали дільничному контролювати постачання молока, відбирати скот у заготівлю. Вагому роль цей підрозділ відіграв при вивезені гітлерівцями з окупованих територій остарбайтерів до Німеччини. Поліцаї разом із шуцманами ходили домівками та приводили на біржу праці тих, хто ухилявся від набору [18, арк. 24–28 зв.].

Окремим місцевим воєнізованим формуванням на Чернігівщині був «батальйон СС при СД», підконтрольний керівництву СС. Створили його нацисти в середині 1942 р. [19, арк. 5]. Командиром батальйону був оберштурмфюрер СС Гейнц Кросс [5, арк. 181]. Новобранців до цього батальйону збирали у Чернігівській області районні управи та сільські старостати, відповідно до розпорядження СД [19, арк. 204].

За свідченнями одного з учасників, після нетривалої підготовки їх переодягли в німецьку армійську форму зеленого кольору, видали кітеля, штани, черевики, пілотки, шинелі, сорочки жовтого кольору, чорні краватки. Пілотки мали емблему у вигляді черепа із перехрещеними кістками, на касках із правого боку знаходився знак «SS». Офіційно називались есесманами. Жили в казармі, перебували на продуктовому забезпеченні, отримували за службу приблизно 24 марки на місяць. Новобранцям видали солдатські книжки, в яких російською та німецькою мовами були записані персональні дані. Таким чином, за правовим станом вони повністю відповідали солдатам німецької армії. На озброєнні були гвинтівки російського зразка (трьохлінійки), які видавалися для занять, у наряди і для каральних акцій, а в інший час зберігалися на складі [20, арк. 7–9].

Інший учасник згадував, що на батальйон покладалися наступні завдання: охорона самого місця розташування батальйону, захист важливих об'єктів у Чернігові, боротьба з партизанським рухом на території області, охорона табору радянських військовополонених в Яцево та проведення каральних заходів проти мирного населення, яке підтримувало партизанів [19, арк. 5].

У Чернігівській області періодично проводився набір до добровольчих частин «ХІВІ» (нім. Hilfswilliger) [21, с. 131]. Дані формування перебували в повному підпорядкуванні німецького Вермахту, виконуючи суто допоміжні функції, головним чином господарського характеру. Особовий склад був представлений військовополонени-

ми та добровольцями з місцевих жителів. Через збільшення бойових втрат на сході, «ХІВІ» почали застосовувати у військових діях на фронті та проти партизанського руху [22]. Відомо про існування одного такого загону при Козелецькій ортскомедатурі. Складався він із військовополонених Червоної Армії [23, арк. 16 зв.].

Отже, Чернігівщина протягом 1941–1943 рр. перебувала у військовій зоні окупації, що передбачало адміністративну підпорядкованість німецьким польовим та місцевим комендатурам. Однак, для повного контролю території окупаційний режим утворив розгалужений місцевий поліційний апарат. Відповідно до функціональних обов'язків, поліцаї виконували завдання з охорони військових об'єктів, стежили за порядком у населених пунктах, брали учать у боротьбі з партизанським рухом, допомагали у примусовому вивозі до Німеччини. Окремим пунктом зазначимо участь цих формувань у каральних діях проти місцевого населення.

ПОСИЛАННЯ

1. Романько О.В. Легион под знаком Погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945). – Симферополь: Антиква, 2008. – 304 с.
2. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут український студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с.
3. Дерейко І. Інституційні суперечності адміністративно-територіального устрою Чернігівщини під час німецької окупації (1941–1943 рр.): організація та структура поліційних органів // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 130–132.
4. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга II. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003. – 447 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України в м. Чернігів (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 14032, т. 5., 294 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 365, 226 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 8241, 208 арк.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-3087, оп. 1, спр. 1, 9 арк.
9. ДАЧО, ф. Р-3294, оп. 1, спр. 1, 140 арк.
10. ДАЧО, ф. Р-4648, оп. 1, спр. 1, 390 арк.
11. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 496, 227 арк.
12. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 186, 273 арк.
13. Дерейко І.Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // Смолій В.А. (ред.) Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга II Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. Ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво» Наукова думка, НАН України, 2011. – Кн. 2. – С. 430–479.
14. ДАЧО, ф. Р-4362, оп. 1, спр. 29, 22 арк.
15. ДАЧО, ф. Р-3071, оп. 1, спр. 62, 342 арк.
16. ДАЧО, ф. Р-3195, оп. 1, спр. 1, 271 арк.
17. ДАЧО, ф. Р-4227, оп. 1, спр. 40, 148 арк.
18. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 443, 142 арк.
19. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 14032, т. 2., 302 арк.
20. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 14032, т. 1., 297 арк.
21. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядн.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. НАН України. Інститут історії України; Чернігівська обласна державна адміністрація; Чернігівська обласна рада; Інститут історії, етнології і правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка; Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією»; Державний архів Чернігівської області. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.
22. Гіві. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%B2%D1%96.
23. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 2393, 104 арк.

Шаповаленко Е.Ю. Структура и функции местного полицейского аппарата во время немецкой оккупации Черниговщины в 1941–1943 гг.

Статья посвящена исследованию местных полицейских органов, сформированных нацистским оккупационным режимом. Рассматриваются этапы реформирования. Выясняются их структурирование, функциональные обязанности и финансовое обеспечение.

Ключевые слова: *оккупация, вспомогательная полиция, Черниговщина.*

Shapovalenko Ye.Yu. The structure and function of the local police under the German occupation of the Chernihiv region in 1941–1943

The article is devoted to the investigation of the local police bodies formed by the Nazi occupation regime. The stages of reform are considered. Their structuring, functional duties and financial sucurity are being clarified.

Key words: *occupation, supporting police, the Chernihiv region.*

19.02.2019 р.

УДК 94(477):347.62]«1941/1944»

А.О. Іваненко

ШЛЮБНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: АНАЛІЗ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ (1941–1944 рр.)

Регулювання інституту шлюбу завжди здійснювалось законними та підзаконними нормативно-правовими актами. Постанова Рейхскомісара України «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» від 11 травня 1942 р. є одним із них. У даній Постанові прописана система прав, якими були наділені особи, бажаючі одружитись чи розлучитись. Також у цьому акті частково прописані обов'язки Уповноважених, які мали право укладати та розривати шлюби.

Ключові слова: *шлюб, Уповноважений, недійний шлюб, оголошення.*

Шлюбне право – достатньо старий інститут сімейного права як підгалузь цивільного права. Але регулювання даного інституту завжди здійснювалось окремими законами або навіть підзаконними нормативно-правовими актами. Подібна ситуація була і на території України, окупованої Третім Рейхом. Але була достатньо вагома особливість: завоювання територій було відносно швидким; суспільство продовжувало існувати; відбувались природні цивільні процеси (одруження, смерть, народження дітей, купівля та продаж товару і т.д.), а механізмів регулювання цього фактично не було. Перші нормативно-правові акти з'явились лише наприкінці 1941 р., а основна їх частина була видана навесні та влітку 1942 р. Документи були розрізненими, видавались із великим проміжком часу та різними посадовими особами. Для певної систематизації та спрощення користування видавались інкорпоровані збірники нормативно-правових актів. Ми пропонуємо розглянути один із них – офіційний збірник нормативно-правових актів генеральної округи «Київ» – «Amtsblatt des Generalkommissars Kiev». Аналогічні нормативні акти

були видані і в інших генеральних округах. «Офіційний журнал Київського Генерального комісара» є інкорпорацією чотирьох підзаконних актів, в тому числі і Постанови Рейхскомісара України «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» від 11 травня 1942 р. Саме на цій Постанові ми і пропонуємо зупинитись для детального розгляду правил укладання та розірвання шлюбу.

В історіографії відомі окремі публікації в галузі шлюбного права. У дослідників О. Гончаренко та Н. Колісник є дослідження інституту шлюбу [1] та загалом зміни громадянського статусу [2]. Але ми пропонуємо розглянути механізм укладання та розірвання шлюбу на основі Постанови Рейхскомісара України «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» для більш детального розбору даної теми на основі підзаконного нормативно-правового акта.

Шлюбний вік був встановлений наступним чином: 18 років для чоловіків та 16 років для жінок. Одруження неповнолітніх та частково дієздатних осіб також мало місце, але лише за згоди законних представників. Якщо представники із неповажних причин відмовлялись дати згоду на одруження, це міг зробити шліхтер. Недієздатні особи не мали права одружитись [3, с. 29].

До шлюбу передувало оголошення, яке мали подати не раніше, ніж за 6 місяців до реєстрації шлюбу. Для укладання шлюбу молоді були зобов'язані одночасно з'явитись до Уповноваженого та підписати обопільну заяву про бажання одружитись. Церковний обряд міг мати місце лише після державної реєстрації шлюбу [3, с. 30].

Якщо Уповноважений на складання актів громадянського стану мав сумніви щодо правильності оголошення або можливості укладання конкретного шлюбу, він повинен був звернутись до Гебітскомісара з приводу розв'язання даного питання. До речі, даного Уповноваженого призначав також Гебітскомісар. Нагляд за цією службовою особою здійснював шеф округу, якщо він не заміщав дану посаду, а подальший службовий нагляд здійснював той же Гебітскомісар.

Уповноважені повинні були вести книги, до яких вписували у послідовному порядку усі зареєстровані шлюби, та щомісяця подавати звіти Гебітскомісару про них. Але більш детально повноваження та обов'язки даних службовців були вказані у Розпорядженні Рейхскомісара для України «Про ЗАГС та його орган догляду», тому детально на цьому зупинятись ми не будемо [4].

Шлюби вважались недійсними у таких випадках: якщо хоча б один із подружжя був євреєм; між родичами по прямій лінії споріднення або братом і сестрою; до розірвання попереднього шлюбу. Такі шлюби могли бути дійсними лише тоді, коли їх зареєстрував німецький Уповноважений, якщо протягом шести місяців з моменту набуття законної сили Постанови Рейхскомісара України «Про тимчасові правила одруження та розлучень» такий шлюб був листовно підтверджений відповідний Гебітскомісаром. Ніхто не міг посилатись на недійсність шлюбу, якщо не було відповідного судового рішення. Заяву про оголошення шлюбу недійсним міг подати прокурор, один з подружжя у тому разі, якщо він не знав, що шлюб не є дійсним; подружжя з попереднього нерозірваного шлюбу. Дитина, народжена в недійсному шлюбі, коли хоча б один із подружжя мав єврейське походження, являлась незаконною. У інших випадках недійсного шлюбу дитина визнавалась законнонародженою.

Кожен із подружжя мав право подавати документи на розлучення в таких випадках:

1. Якщо один із подружжя помилився у відношенні іншого в таких обставинах, які б суттєво впливали на його рішення вступати до шлюбу [3, с. 31].

2. Якщо одного із подружжя було введено в оману перед одруженням.

3. Якщо одного із подружжя протизаконно, загрозою змусили одружитись.

4. У разі вчинення перелюбства.

5. Якщо один із подружжя якимось тяжким порушенням обов'язків руйнував шлюбні стосунки.

6. Якщо один із подружжя хворів на тяжку інфекційну або «викликаючу огиду» хворобу і на вилікування від якої другий з подружжя не сподівався.

7. Один із подружжя безвісти зник більш ніж 3 роки тому.

8. Якщо у одного із подружжя психічне захворювання та «духовну єдність поміж подружжям порушено та поновлення такої єдності не передбачається» [3, с. 32].

Розлучення проводилось судом. Після нього дружина мала право вимагати у чоловіка утримання, якщо суд, приймаючи всі обставини до уваги, вважатиме це справедливим.

Отже, підводячи підсумки, можна стверджувати, що у даній Постанові прописана система прав, якими були наділені особи, які мали бажання одружитись чи розлучитись. У шлюбному праві також були присутні елементи суттєвого зменшення прав євреїв (лише у разі недійсності шлюбу, коли один із подружжя був єврейського походження, народжена дитина вважалась незаконною). Норми права, прописані у даному документі, традиційно для сімейного права, складаються із гіпотези та диспозиції. Також у цьому акті частково прописані обов'язки Уповноважених, які мали право укладати та розривати шлюби, але, як було вказано вище, права та обов'язки даних службовців визначалися іншим нормативно-правовим актом.

ПОСИЛАННЯ

1. Гончаренко О.М. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.). Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 308 с.

2. Колісник Н. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Вип. 2, ч. 3. – Тернопіль: [ТНПУ], 2014. – С. 61–65.

3. Державний архів Полтавської області, ф. Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області. оп. 2. Спр. 5. Офіційний журнал Київського Генерального комісара. – С. 13–33.

4. Полтавський обласний державний архів Р-2342, Новосанджарівська районна управа, с. Нові Санджари, Новосанджарівського району, Полтавської області, оп. 23 Розпорядження Рейхскомісара для України про ЗАГС та його орган догляду. – 28 травня 1943 р. 15 арк.

Иваненко А.О. Брачное законодательство Рейхскомиссариата «Украина»: анализ нормативной базы (1941–1944 гг.)

Регулирование института брака всегда осуществлялось законными и подзаконными нормативно-правовыми актами. Постановление Рейхскомиссара Украины «О временных правилах бракосочетания и разводов» от 11 мая 1942 г. – один из них. В данном Постановлении прописана система прав, которыми были наделены лица, желающие вступить в брак или развестись. Также в этом акте частично прописаны обязанности уполномоченных, которые имели право заключать и расторгать браки.

***Ключевые слова:** брак, Уполномоченный, недействительный брак, объявления.*

Ivanenko A.O. Marriage law of the Reichskommissariat «Ukraine»: analysis of the normative base (1941–1944)

Regulation of the marriage institution has always been carried out by legal and subordinate normative legal acts. One of them is the Resolution of the Reichscommissar of Ukraine «Temporary Rules on Marriage and Divorce» of May 11, 1942. This Regulation prescribes a system of rights that have been granted to persons wishing to marry or divorce. Also, this act partially sets out the responsibilities of the Commissioners who had the right to conclude and break up marriages.

***Key words:** marriage, Commissioner, canceled marriage, announcement.*

20.02.2019 р.

УДК 323.232[(084.5)+070.449.8] (477) «1941/1943»

М.В. Горох

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА НА ШПАЛЬТАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ: СУМСЬКА ОБЛАСТЬ (1941–1943 РР.)

Стаття присвячена з'ясуванню ролі і місця політичної карикатури у формуванні інформаційного простору на території Сумської області в роки Другої світової війни. Аналіз візуальних образів, розміщених на сторінках окупаційної преси, сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій нацистського режиму, дозволяє оцінити їхній вплив на процес формування архетипів сприйняття як на населення окупованої України, так і на сучасників.

***Ключові слова:** політична карикатура, окупаційна преса, Сумська область.*

У воєнно-стратегічних намірах і політико-адміністративній практиці нацистів українська преса займала важливе місце. Періодичні видання були складовою активної пропаганди, на шпальтах яких друкували фронтові зведення, розпорядження й оголошення нової влади, накази німецького командування, агітували молодь виїздити до Німеччини, розповідали про місцеві події та минуле краю.

Історія преси періоду Другої світової війни продовжує залишатися недостатньо вивченою. Так, різняться думки істориків стосовно кількості видань, що виходили друком в адміністративно-територіальних межах сучасної України. Якщо І. Чайковський подавав перелік з 220 позицій [1], то А.Ф. Юденков вважає, що їх було не менше 300 [2, с. 42], а Б.І. Черняков нараховує майже 400 [3]. Питанням діяльності радянської преси в УРСР у роки війни свої роботи присвятили, наприклад, С.П. Сегеда [4], В.І. Смірнова [5], О.О. Федотова [6], Т.В. Романенко [7]. Часописи, що видавалися окупаційною владою, вивчали та аналізували Н.Я. Гандрабура [8], М.В. Михайлюк [9], Д.М. Титаренко [10], Б.І. Черняков [11], В.М. Яременко [12].

Рис.1. Жовтень 1942 р. «Останні вісті» (Кролевець)

Невід'ємною складовою тогочасної преси була карикатура, яка виступала дієвою зброєю в ідеологічній боротьбі. Карикатура ємно, лаконічно й у легкій формі доносила ідеологічне трактування складних явищ міжнародного життя. Прості за формою малюнки швидко формували образ ворога, створювали ефективний інструмент для поділу на «своїх» і «чужих». Серед дослідників даної проблематики згадаємо Є.О. Артемову [13], Д.Є. Яковлева [14], І.Я. Щупака [15], О.О. Маєвського [16], О.А. Вороніну [17]. Традиційно недостатньо вивченим залишається регіональний рівень тематики.

Пропонована стаття – це спроба через ілюстративний жанр карикатури визначити меседжі, які влада доносила до жителів окупованих територій, як вона трактувала основні політичні та воєнні події. Територіально дослідження обмежене Сумською областю в її сучасних адміністративно-територіальних кордонах, а хронологіч-

Рис. 2. «Друзі виходять на великий шлях». 6 серпня 1943 р. «Голос Охтирщини»

Рис. 3. «Принада». 31 серпня 1943 р. «Відродження» (Ромни)

но – 1941–1943 рр., власне періодом окупації та часом існування відповідних періодичних видань.

Слово «карикатура» походить від іт. «caricare» – «навантажувати, перебільшувати». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2005) наводиться наступне визначення: «Карикатура – малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді» [18, с. 525]. У номенклатурі засобів морально-психологічного впливу в роки Другої світової війни, на думку О.О. Маєвського, особливе місце посідала креолізована продукція – політичні плакат і карикатура. Поєднуючи лінгвістичний та образний тексти, плакатні й карикатурні твори виявилися надзвичайно продуктивними з огляду на покладені на них функції [16, с. 7]. Дослідниця О.А. Вороніна виокремлює наступні особливості карикатури як «сміхового» жанру:

Рис. 4. «Із щабля на щабель». 9 серпня 1942 р. «Голос Охтирщини»

– створюється завдяки прийому перебільшення (обов'язково в бік ницості);

– становить поєднання реального й ірраціонального;

– повчає та виховує;

– засуджує або висміює;

– обов'язково створює комічний ефект [17].

Зараз в онлайн архіві української періодики (libraria.ua) відкрито доступ до 8 видань з 7 населених пунктів Сумської області, що виходили друком у роки окупації:

1. «Сумський вісник» (Суми);
2. «Відродження» (Ромни);
3. «Визволення» (Конотоп);

4. «Останні вісті» (Кролевець);
5. «Голос Охтирщини» (Охтирка);
6. «Новий час» (Шостка);
7. «Последние известия» (Шостка);
8. «Путивлянин» (Путивль).

Усі вони, окрім «Последних известий», «Путивлянина» та «Сумського вісника» у період з 18 квітня по 21 травня 1943 р., видавалися українською мовою. Засновані 1942 р. (виняток – «Сумський вісник» та «Відродження», перші номери яких датуються 1941 р.), перераховані часописи виходили до 1943 р. з періодичністю 1–3 випуски на тиждень, накладом від 2 до 30 тис. примірників, обсягом 2–4 сторінки (табл. 1). У кожному третьому випуску окупаційної газети на Сумщині (тобто у 96 зі 344) зустрічаємо щонайменше одну карикатуру. В ряді номерів їх дві та навіть три. Окремо згадаємо газету «Путивлянин», у доступних номерах якої не віднайдено жодного подібного зображення. Розміри карикатур суттєво різняться між собою. Традиційно вони невеликі, однак в часописах «Останні вісті» (Кролевець) та «Последние известия» (Шостка) вони займають не менше половини шпальти, а то й її всю.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця видань, що видавалися в Сумській області в роки німецької окупації (1941–1943)

Назва газети (населений пункт)	«Сумський вісник» (Суми)	«Відродження» (Ромни)	«Визволення» (Конотоп)	«Останні вісті» (Кролевець)	«Голос Охтирщини» (Охтирка)	«Новий час» (Шостка)	«Последние известия» (Шостка)	«Путивлянин» (Путивль)
Започаткували	1941	1941	1942	1942	1942	1942	1942	1942
Закрили	1943	1943	1943	1943	1943	1943	1942	1943
Періодичність (на тиждень)	3	2	2	–	2–3	1	–	2
Обсяг (сторінок)	2–4	2–4	2–4	2	2–4	2–4	2	2–4
Наклад (тис.)	2–30	2–18,5	15	–	–	12–26,5	–	2–6
Мова видання	укр., рос.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	рос.	рос.
Кількість доступних номерів	110	115	7	2	57	20	2	31
Номерів з карикатурами	39	18	2	2	24	9	2	0

Графічний матеріал для видань переважно створювався на території Німеччини підвідомчими структурами пропаганди, натомість місцеві пропагандисти могли хіба що наповнювати його своїми підтекстовками. До речі, відповідно до інструкцій міністерства східних окупованих територій від березня 1942 р. пресу на місцях зобов'язували дотримуватися низки вимог: поняття «Україна» застосовувати лише в територіальному, а не політично-державному сенсі; Райх – захисник, а не союзник України; німецький вермахт – не окупант, а рятівник; про А. Гітлера належало писати з додаванням словосполучення «фюрер-визволитель» та інше [16, с. 219].

Рис. 5. «Дружба дружбою, а табачок нарізно». 26 липня 1942 р. «Сумський вісник»

Карикатури, надруковані в окупаційних газетах Сумщини, за своєю тематикою, текстовим матеріалами, візуалізацією можна розподілити на декілька груп. Насамперед німецька пропаганда на окупованій території України спрямовувалася на показ радянської системи як страшного «жидо-більшовицького» режиму, що чинить злочини проти власного населення, несе «червону загрозу» світовому співтовариству. У «Додатковій директиві щодо здійснення пропаганди в Україні» від 16 грудня 1942 р. наводилися наступні теми й тези антирадянського плакатного мистецтва:

– розпалювання ненависті до Москви, яка завдавала шкоди Україні упродовж усієї історії;

Рис. 6. «Заклик про допомогу». 2 жовтня 1942 р. «Голос Охтирщини»

– спогади про голодомори, боротьбу проти селян;

– наслідки двадцятирічної політики радянської влади;

– українці отримають стільки, скільки вони допоможуть у війні;

– після війни буде встановлено німецьку владу;

– Німеччина готова піти на поступки українцям (власне сільське та районне управління, релігійна толерантність, заохочення розвитку української мови, відкриття народних шкіл, зростання доходів населення, збільшення земельних ділянок для селян) [16, с. 155].

У карикатурах даної тематичної групи художники насамперед звертали увагу на «справжню природу більшовизму» як людиноненависницького режиму. Так, карикатура «Совєтський душогуб» зображувала енкаведиста, який серед ночі виймає з торбини людей та вкидає їх до заздалегідь викопаних ям. Поряд подано інформаційну довідку: «У Вінниці по-звірячому було замордовано енкаведистськими катами в період 1937–

Рис. 7. «Кривавий шлях натхненника Комінтерну». 30 травня 1943 р. «Голос Охтирщини»

1941 років за наказом Сталіна багато тисяч ні в чому неповинних українців. Цей жахливий злочин, що став відомим усьому світові, ще раз розкриває справжнє обличчя жидо-большевизму» [Тут і далі підтекстовки подано мовою оригіналу – М. Г.] [19, с. 1].

Маніпулювання антибільшовицькими та антисемітськими образами ворога спостерігаємо в газеті «Останні вісті» (Кролевець). У випуску за вересень 1942 р. зображення під назвою «Сталін керує. Жид купує» носить явно антисемітський характер. У той час як керівник СРСР самовдоволено сидить за столом та міркує про черговий указ, підприємливий єврей з п'ятикутною зіркою на лацкані свого піджака розглядає діамант і підраховує готівку, яку згодом помістить у відкритий, доверху наповнений цінностями, сейф [20, с. 2]. Натомість у номері за жовтень 1942 р. перед читачем постає ієрархічна структура Радянського Союзу (рис. 1). На вершині піраміди на металевому троні, увінчаному величезною п'ятикутною зіркою, сидить Сталін. Поверхом нижче – співробітники НКВС (вартові зі зброєю, політкомісар) і гармати. В основі ж піраміди перебувають змарнілі, голодні, змучені люди, розчавлені вагою горішніх поверхів. У руках вони тримають таблички з відоми-

Рис. 8. «На верхів'ї Ельбруса».
23 грудня 1942 р. «Відродження» (Ромни)

ми радянськими гаслами: «колхоз», «стахановщина», «совхоз», «налоги» [21, с. 2].

Окремого розгляду потребує серія малюнків до анекдотів, об'єднаних загальною назвою «Народ про Сталіна та його владу» в номері «Голосу Охтирщини» від 3 вересня 1942 р. Короткі розповіді про радянську тоталітарну систему викривають культ особистості та страх перед «вождем» («На конференції», «Memento mori»), нагадують про дефіцит найелементарніших товарів («Цвяхи»), загострюють увагу на національному питанні («Правий суд»), боротьбі з «ворогами народу» («На лекції») [22, с. 4].

В намаганні утриматися при владі радянські керівники були ладні на все, навіть звернутися за допомогою до Бога. Та ж газета 14 травня 1942 р. подала карикатуру під умовною назвою «Религия опиум для народа», де митрополит Сергій виголошував: «Врятуй, Господи, оцей ковчег і мене теж, а з людьми ми вже сами впораємось». Перед ним у ванні – керівна верхівка ВКП(б) на чолі зі Сталіним, що салютує скривавленою рукою. На молитви митрополита ватага хором відказувала: «Старайся! Так будєт тебє за труды, А нєт – так нє долго у нас до бєды…» [23, с. 3].

Виняткова увага на шпальтах видань приділялася політичному альянсу Заходу та СРСР. Поєднані цією тематикою зображення формують наступну групу. Відправною точкою тут можна вважати карикатуру «Друзі виходять на великий шлях» (рис. 2), де радянський та американський солдати зображені радше як якісь грабіжники, ніж захисники чи визволителі («Голос Охтирщини», 6 серпня 1943 р.) [24, с. 2].

Головними персонажами даної тематичної групи були образи так званої «великої трійки»: Й. Сталін (СРСР), В. Черчилль (Англія), Ф. Рузвельт (США). Передусім критикувалися територіальні зазіхання лідерів

Рис. 9. «Німеччина єднає народи Европи проти большевизму».
29 квітня 1942 р. «Сумський вісник»

антигітлерівської коаліції, їхня підступність, недовіра один до одного. Так, малюнок «Кожен хоче заволодіти нею» в «Сумському віснику» за 21 червня 1942 р. викривала бажання Ф. Рузвельта та Й. Сталіна за допомогою своїх «іграшок» – прем'єр-міністра В. Черчилля та Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в СРСР С. Кріппса, «прибрати до рук Британську імперію» [25, с. 3]. Остання у карикатурі «Біля смертного одра пані Британії» («Сумський вісник», 20 червня 1943 р.), постає у вигляді старої змученої жінки в ліжку, яка ще за життя ризикує втратити золоті зуби. Допомогти їй в цьому готовий дядько Сем – персоніфікований образ США [26, с. 1].

У карикатурі «Принада» (рис. 3) з газети «Відродження» за 31 серпня 1943 р. Ф. Рузвельт, зручно вмостившись на шиї В. Черчилля, осідлав Сталіна та приманкою у вигляді ковбаси («Європа») манить того прямісінько на камінь («німецький фронт»). Зображення доповнював вірш:

«"Союзникові" – остолопу
Відомі в світі фантазери-брехуни,
По скорому закінченні війни,
Подарувати обіцяли всю Европу.
Та дурневі дарують по заслузі,
І обіцянка до добра не доведе
Вже скоро він спіткнеться і впаде,
А разом з ним, між іншим, також "друзі"» [27, с. 1].

«Ласим шматком» Європи спокушений керівник СРСР і в малюнку «Черчіль і Рузвельт запрягли Сталіна» у «Сумському віснику» за 22 липня 1942 р. Він тягне човна з союзниками на борту під акомпанемент глузливих викри-

Рис. 10. «Жидівська маскарада – або правдиве обличчя большевизму». 21 серпня 1942 р. «Відродження» (Ромни)

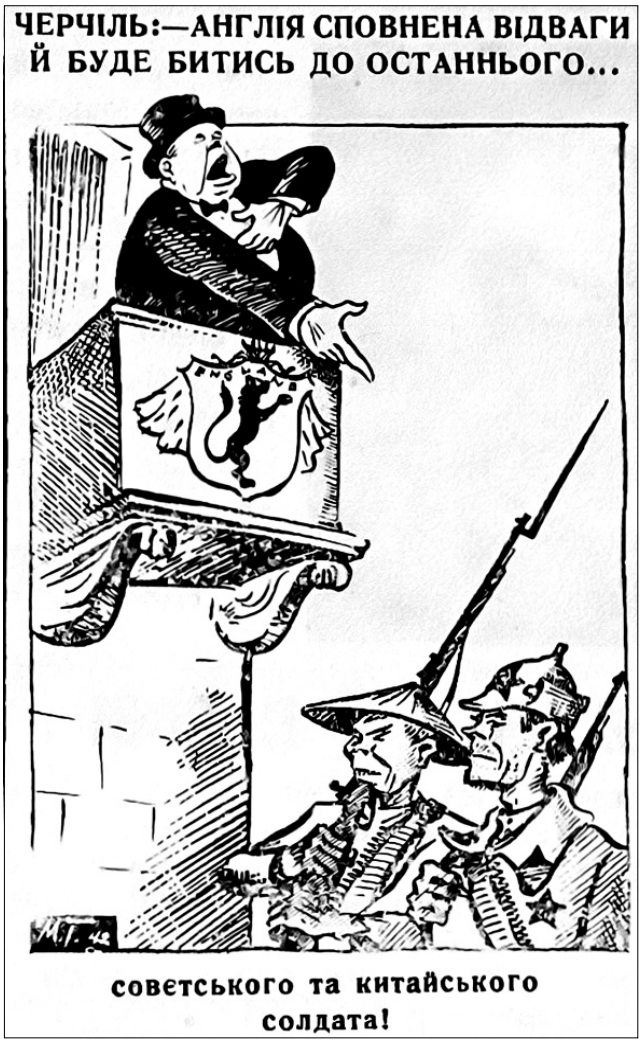

Рис. 11. «Англія сповнена відваги й буде битись до останнього...». 21 червня 1942 р. «Голос Охтирщини»

ків: «А ну ще трохи, Сталіночку, ану принатужся, куме, може й ухопиш!» [28, с. 3].

У липні та серпні 1942 р. газети в Сумах та Охтирці надрукували однакові, хоча й під різними назвами, карикатури – «Пани та слуги» та «Із щабля на щабель» (рис. 4). Обидві зобразили Сталіна в одній упряжці з В. Черчиллем, яких з сидіння для погонича спереду брички поганяв Ф. Рузвельт [29, с. 2; 30, с. 3]. Важливою є підтекстовка, в якій Черчилль каже: «Дорогий мій Сталіне, ще рік тому я сам сидів на козлах та запрошував тебе сідати» [30, с. 3]. Другорядну роль керівникам СРСР та Великої Британії відводили й у малюнку з доволі довгим підписом: «Поразки совєтів на східному фронті та гибель караванів суден Англії на водах викликали панічний настрій в Америці» у часописі «Новий час» за 1 листопада 1942 р. Тут В. Черчилль та Й. Сталін – це стовбури дерев на протилежних сторонах урвища. Вони утримують гамак з Ф. Рузвельтом. Останній надзвичайно наляканий, адже стовбур-Сталін вже «тріснув» і ось-ось зламається [31, с. 2].

Німецька графічна пропаганда намагалася загостити увагу пересічного читача на неузгодженості дій антигітлерівської коаліції, активно використовуючи принцип «поділяй і володарюй». Вона прагнула розсварити союзників. У січні 1943 р. на шпальтах часописів «Відродження» та «Сумський вісник» з'явилися карикатури, де ті ж самі персонажі – це трійка піаністів-невдах, що не вміє грати синхронно на музичному інструменті («Тріо») [32, с. 1]; це запеклі суперники, які не можуть обрати поміж себе верховного командувача («Воєнна нарада аліянтів», «Конференція аліянтів») [33, с. 3; 34, с. 2].

Ідея перекладання обов'язків на іншого віднайшла своє відображення у серії малюнків на шпальтах «Сумського вісника». У номерах за 10 травня та 3 червня 1942 р. двічі друкувалася карикатура «Воювати? Для цього я маю своїх людей», де крайнім у суперечці передбачувано залишався Сталін з перебинтованими головою, руками та правою ногою [35, с. 2; 36, с. 2]. Він єдиний, хто вичерпує воду з човна, що тоне, в малюнку «Серед "друзів"» (номер за 10 січня 1943 р.). Його перелякані «друзі» Ф. Рузвельт і В. Черчилль, тримаючись за човен, тільки тихо перешіптувалися: «Хай старається!» [37, с. 2]. Не можуть «спільники» поділити й плодів єдиної пальми в карикатурі «Дружба дружбою, а табачок нарізно» (номер за 26 липня 1942 р.). Тоді як В. Черчилль спритно лізе по стовбуру і готовий ось-ось схопити плоди з написом «Iran», Ф. Рузвельт хапає його за піджак і стягує вниз. Сталін же діє радикальніше – рубає дерево серпом і молотом (рис. 5.) [29, с. 2].

Часто «велику трійцю» поєднувало спільне горе. В уяві художників вони ніби ті колядники із зіркою, що бідкаються про постійні невдачі («Троє злочинців із різдв'яною зіркою» та «Три нечистивці із зіркою» у газетах «Відродження» і «Сумський вісник» за 8 і 10 січня 1943 р.) [32, с. 1; 37, с. 3]. В. Черчилль співчуває Сталіну в карикатурі

Рис. 12. «Жидівський гучномовець».
21 червня 1942 р. «Голос Охтирщини»

«Двоє друзів» («Голос Охтирщини», 7 жовтня 1942 р.), промовляючи: «Не плачте, товаришу Сталіне, згадайте про мою жалюгідну поразку в Дьєппі на березі Каналу [невдала десантна операція «Ювілей» за участі військ союзників на північному узбережжі Франції 19 серпня 1942 р. – М. Г.] й заспокойтеся: не Ви один втрачаєте Армії» [38, с. 2]. Аналогічне зображення, але під назвою «Сентиментальне приятелювання», використала редакція газети «Новий час» у номері за 8 листопада 1942 р. [39, с. 2]. Ця ж пара за «склянкою віски» та з Біблією в руках сумно співає пісню «Назад, солдати, до Бога» в малюнках «Два побожних брати» та «Благословіння "благочестивої" братії!» (газети «Відродження», «Сумський вісник», номери за 10 й 15 листопада 1942 р.) [40, с. 2; 41, с. 3] або виголошує «Заклик про допомогу»: «На допомогу, містер Черчіль, горимо!», «СОС, товаришу Сталін, тонемо!» (рис. 6) на сторінках «Голосу Охтирщини» за 2 жовтня 1942 р. [42, с. 3].

Окремо можемо згрупувати карикатури, в яких висміюються деякі постаті антигітлерівської коаліції.

Рис. 13. «На протязі 2 років уже танцюю для обох…».
13 січня 1943 р. «Сумський вісник»

Німецькі ідеологічні служби вдало маніпулювали свідомістю населення, створюючи відповідні образи лідерів держав-союзниць. Так, Сталіна називали не інакше як «батюшка» чи «батько», зображували у латаній або порваній одежі, з серпом, молотом, ножем чи п'ятикутною зіркою. Він поганяє змученого, зголоднілого коня зі зашморгом на шиї, якому погрожує пістолетом міністр іноземних справ В. Молотов («Сумський вісник», 24 липня 1942 р.) [43, с. 1]. Зі шпальт «Голосу Охтирщини» та «Сумського вісника» на читача споглядав Сталін в образі хижака, ненависника усього живого, який ладен застрелити першу квітку навесні задля своєї втіхи («Сталін і весна», «Коли б Сталін міг, він би розстріляв нині весну» [44, с. 1; 45, с. 3]); кращого друга Смерті («Нерозлучні…» [46, с. 4]); м'ясника з еполетами генералісимуса, що перемелює людей у великій м'ясорубці («Кістковий млин та його винахідник "маршал" Сталін» [47, с. 3]); сучасного Прометея, що несе народам війну, страждання, смерть («Кривавий шлях натхненника Комінтерну», рис. 7 [48, с. 2]); водія домовини, що зветься «СРСР», яка за мить злетить у прірву («Останній шлях кривавого тирана» [43, с. 2]).

Водночас керівник Радянського Союзу не всесильний. Він не може сягнути верхівки Ельбруса, адже «хто родився плазувати – літать не може», нагадували йому в малюнках «На верхів'ї Ельбруса» та «На вершині Ельбруса» (газети «Відродження» та «Сумський вісник» за 23 грудня 1942 р. і 3 січня 1943 р.) [33, с. 2; 49, с. 1]. На верхівці гори, звичайно, перебував німецький орел, який спостерігав за марними спробами «батька народів», з видовженим носом-дзьобом і крилами замість рук, дістатись до нього (рис. 8). Сталін наляканий. Звичайне пташине «бомбардування» він плутав зі справжнім у карикатурі «У страха очі великі» (газета «Новий час» за 13 вересня 1942 р. [50, с. 2]), лютував через появу пари птахів на гілці дерева, бо це передвісник весни у «Весняному

Рис. 14. «Тоннаж на словах».
27 вересня 1942 р. «Голос Охтирщини»

пробудженні Сталіна» (газета «Сумський вісник» за 22 липня 1942 р.). «Де ГПУ? – Я ж казав, що совєтська зима тягнеться до кінця вересня!...» – гнівно вигукував він [28, с. 2]. З приходом весни, натякав «Сумський вісник», війна на Сході завершиться перемогою Третього Рейху. Безкраї поля СРСР вкриються квітами зі свастикою на бутонах («Прокляття! Ось-ось весна почнеться!» [51, с. 3]), а сталінський серп буде безсилим перед міцністю німецьких ножів-багнетів («Його турботи» [52, с. 2]).

Німецькі пропагандисти регулярно нагадували про небезпеку, ба навіть загрозу для Європи, що може принести туди «червона зараза» зі Сходу. Радянський Союз – то чорний пес, якого слід приспати, а для цього слід об'єднатися, діяти спільно. Карикатура «Німеччина єднає народи Европи проти большевизму» (рис. 9) в «Сумському віснику» за 29 квітня 1942 р. переконує, що Німеччині та її союзникам (Італії, Фінляндії, Угорщині, Румунії, Іспанії, Словаччині, Хорватії, Норвегії, Голландії, Данії, Бельгії, Франції) під силу своїми багнетами зупинити зухвальця [45, с. 1].

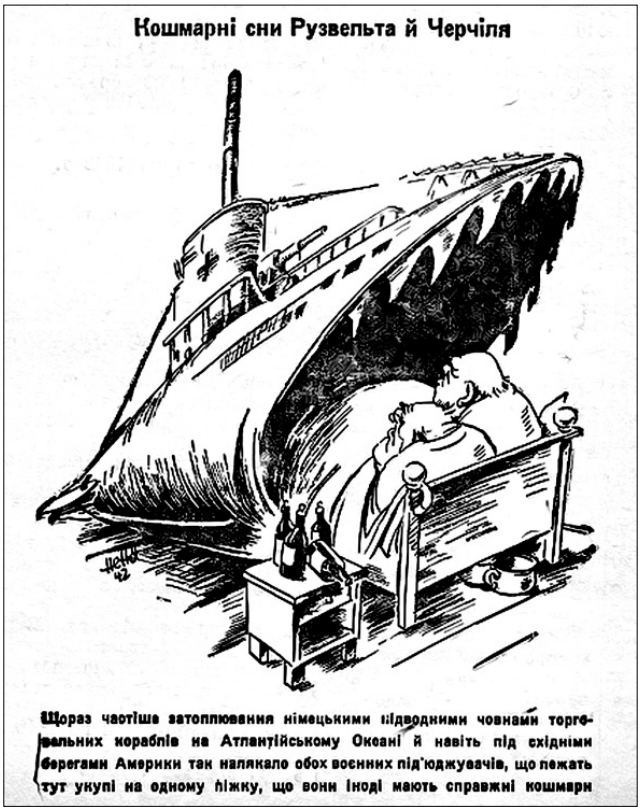

Рис. 15. «Кошмарні сни Рузвельта й Черчіля».
12 липня 1942 р. «Сумський вісник»

Попри запевнення Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в СРСР С. Кріппса: «Нейтральні європейці! Я обіцяв Сталінові Європу! Не бійтеся: він дуже лагідний» (малюнки «Кріпс представляє європейцям Сталіна» та «Кріппс відрекомендовує Сталіна європейцям»), керівник СРСР зображувався схиленим над руїнами міста страховиськом із затиснутим в зубах ножем [53, с. 2; 54, с. 2; 55, с. 4]. Від Сталіна як від хижого звіра слід було захищатись, розставляти капкани, куди той неодмінно встромить руку, переконували у вересні – жовтні 1942 р. малюнки «З перемоги біда», «С победы – беда» у часописах «Новий час» та «Последние известия» [56, с. 2; 57, с. 2].

Популяризувався окупаційною пресою і образ «Сталіна-єврея». Його зображували, наприклад, Мойсеєм зі Скрижалями, на яких написано «Нема Бога крім Маркса» чи «Сталін пророк його» (малюнок «Сталін – пророк жидівства» у газеті «Новий час» за 27 вересня 1942 р. [58, с. 2]). «Під маскою Сталіна прихована єврейська сутність», – переконували номери газет «Відродження» та «Сумський вісник» за 21 серпня і 6 вересня 1942 р. (карикатури «Жидівська маскарада – або правдиве обличчя большевизму» рис. 10, «Жидівське обличчя большевизму») [59, с. 1; 60, с. 3]. Митці-графіки використовували відомі сталінські вирази на тлі діаметрально протилежних зображень. Карикатура «Жити стало краще й весе-

ліше» змальовувала Сталіна на фоні будинку ДПУ та заґратованого вікна в'язниці, до якого стоїть черга людей; малюнок «Догнати й перегнати» – це запальна промова Вождя, спрямована на піраміду з голів та черепів, які ближче до верхівки перетворювалися на камінь (часопис «Новий час» за 27 вересня 1942 р.) [58, с. 2]. Останнє зображення, до речі, нагадує відому картину Василя Верещагіна «Апофеоз війни» (1871 р.).

Позиція В. Черчилля компрометувалася передусім через відносини з Москвою, підкреслювалася слабкість Великобританії, її м'якотілість щодо СРСР. Образ прем'єр-міністра Великої Британії – це образ «злочинця війни», «палія-підбурювача», «лорда війни», «підбурювача війни», який одиноко йде подалі від пожежі та запевняє: «Це не я…» (карикатура «Світова пожежа», «Сумський вісник» за 13 травня 1942 р. [61, с. 3]). Він не полишає сподівань утриматися при владі, з усіх сил тримається за останній уламок Британської імперії, територія якої вже у друзки розсипалась. «Хай хоч і вся імперія рухне, аби я стояв на місці – це головне», – проголошує карикатура у газеті «Визволення» за 22 листопада 1942 р. [62, с. 2]. Хоча Черчилль й апелював до відваги англійців, проте битися він був готовий до останнього «совєтського та китайського солдата» («Голос Охтирщини», 21 червня 1942 р., рис. 11 [63, с. 3]).

Аналогічні прийоми застосовувалися й до постаті президента США Ф. Рузвельта. Насамперед спостерігаємо це на сторінках «Сумського вісника». У карикатурі «Перед подорожжю до Англії» (номер за 8 січня 1943 р.) перукарка, у вигляді старої жіночки в капелюшку, каже: «Дозволь зміряти тобі голову, чи прийдеться на тебе королівська корона, яку я привезу тобі з Англії» [64, с. 2]. Німецькі пропагандисти натякали на невдалий досвід співпраці з прем'єр-міністром Великої Британії (карикатура «Невдале співробітництво над загальним казанком» у номері часопису за 19 червня 1942 р.), що сприяло розвитку такої фобії як страх [65, с. 2]. Автор малюнку «Черчілль і Рузвельт ховаються від громадської думки» (номер за 21 серпня 1942 р.) зобразив союзників, які перечікують «напад» журналістів під столом, а на їхній захист стає Елеонора Рузвельт – дружина президента США [66, с. 2]. Обидві країни доведені до такого стану, переконувала карикатура «Щоденне меню» у газеті «Голос Охтирщини» за 2 червня 1943 р., що основною обідньою стравою стали старі солдатські чоботи [67, с. 4].

Не оминули редактори часописів викриття т. зв. єврейського сліду в діях Сталіна та західних лідерів. Ці «три нерозлучні спільники» тільки маріонетки на «жидівському поводі», – запевняв «Сумський вісник» за 27 вересня 1942 р. [68, с. 2]. Євреї є основою «мозкового тресту» президента Ф. Рузвельта, переконував малюнок «Жидівський гучномовець» в «Голосі Охтирщини» за 21 червня 1942 р. (рис. 12) [63, с. 3].

Тематично близьким до теми взаємин між союзниками було питання відкриття другого фронту, вирішення якого в 1942 р. набуло для СРСР ключового значення. Заклики Й. Сталіна до лідерів Заходу – ледь не найпопулярніший сюжет карикатур. Протягом липня 1942 р. – січня 1943 р. подібні зображення регулярно з'являлися на шпальтах чи не всіх часописів області. Керівник Радянського Союзу і витанцьовував, і щосили волав – «Hilfe», «Offensive», «Наступ», але В. Черчилль і Ф. Рузвельт недочували, навіть «озброївшись» слуховими трубками. У відповідь вони тільки прохали: «Товаришу Сталіне, не так голосно!» (рис. 13) [69, с. 2; 70, с. 3; 71, с. 2; 72, с. 1; 73, с. 3]. Оригінальною можна вважати спробу союзників «відкупитися». «Можливо, пане Сталіну, замість другого фронту задовольнитесь Мадагаскаром?», – відказували В. Черчилль і Ф. Рузвельт зі сторінок «Сумського вісника» за 18 листопада 1942 р., пропонуючи тому десерт у вигляді торта [74, с. 3].

Рис. 16. «Я маю гарний гешефт…» 1 серпня 1943 р. «Голос Охтирщини»

Ідею з відкриттям другого фронту німецькі пропагандисти подавали як безглузду та самовбивчу, попереджали, що вона «стане тим каменем, який затягне

Рис. 17. «Сталінський конвеєр». 23 травня 1942 р. «Голос Охтирщини»

англо-саксів у безвихід». Символічним є зображення у «Сумському віснику» за 28 жовтня 1942 р., де британський солдат стоїть на кладці (переправі), тримаючи в руках величезну кам'яну брилу (другий фронт), яка з легкістю потягне його на дно водоймища [75, с. 3]. За таких обставин цілком передбачуваним є подив «батюшки Сталіна» з карикатури «Перейшли до наступу» у «Сумському віснику» за 25 вересня 1942 р., коли до нього долітає радіоповідомлення про наступ німців: «Що? Наці?! А не англійці, як обіцяно?!» [76, с. 2].

Успіхи та невдачі на Східному фронті суттєво залежали від своєчасної допомоги союзників, яку ті надавали за програмою ленд-лізу. За її умовами в СРСР надхо-

Рис. 18. «Англійська вдача» (мал. Мик. Гладкого). 2 липня 1942 р. «Голос Охтирщини»

дили боєприпаси, техніка, продовольство, стратегічна сировина, зокрема нафтопродукти. Окупаційна преса намагалася мінімізувати об'єми такої допомоги, переконувала у нещирості її надання, спроможності німецького флоту потопити будь-що і будь-де. У карикатурі «Тоннаж на словах», що з'являлася на шпальтах «Сумського вісника», «Голосу Охтирщини», «Відродження» у вересні – жовтні 1942 р. та червні 1943 р., Сталін, сумно споглядаючи затонулі кораблі, промовляв: «Шкода, що товариш Франклін так далеко! А то б я його щиро привітав почесним салютом… у льохах ГПУ» (рис. 14) [77, с. 3; 78, с. 2; 79, с. 1]. «Велику валку кораблів» очікував червоноармієць з малюнку «Даремно очікуваний» в газеті «Відродження» за 4 грудня 1942 р., натомість в Ар-

Рис. 19. «Не так сталося, як гадалося». 14 червня 1942 р. «Голос Охтирщини»

хангельськ прибув один маленький човен з єдиним членом екіпажу – ось і вся допомога [80, с. 1].

По-різному оцінюють масштаби втрат на морі В. Черчилль і Ф. Рузвельт. «Всі наші кораблики плавають на морі головками в воду, хвостиками догори», – сумно співають вони в карикатурі «Фіаско» в газеті «Відродження» за 26 січня 1943 р. [81, с. 1]. «Чим більше потоплено кораблів, тим вище підіймається вода…», – зауважують союзники один одному, опинившись по шию у воді («Сумський вісник» за 12 червня 1942 р.) [82, с. 2]. «Крива потоплення військового тоннажу йде вгору, Черчілль і Рузвельт летять униз», – стверджує автор малюнку «Взаємно-протилежні напрямки» у «Сумському віснику» за 16 серпня 1942 р. [83, с. 2]. Військова допомога Радянському Союзу порівнювалася з переливанням крові через перерізаний шланг в часописі «Новий час» від 11 жовтня 1942 р. [84, с. 2].

У тематично подібних зображеннях союзників часто зображували у військово-морській уніформі з «зірками Давида». В карикатурах «Гірка втіха» та «Дешева потіха» (газети «Сумський вісник» та «Новий час» за 6 і 10 січня 1943 р.) вони з запалом показують безрукій фігурці Сталіна затонулі кораблі: «Це, дорогий товаришу Сталіне, обіцяний нами караван» [85, с. 2; 86, с. 2]. Німецький підводний човен з акулячими зубами намагався проковтнути їх у малюнку «Кошмарні сни Рузвельта й Черчіля» (рис. 15) у «Сумському віснику» за 12 липня 1942 р. [87, с. 2]. «Ефективність» німецького флоту дивувала навіть римського володаря морів у карикатурі «Нептун в біді» (газета «Відродження» за 7 травня 1943 р.). Той змушений телефонувати головнокомандувачу Німецького військово-морського флоту Карлу Деніцу з проханням: «Пане адмірале, почекайте доки я перед новим боєм наведу порядок з потонулими англо-американськими кораблями» [88, с. 1].

Єврейське питання у даній тематичній групі віднайшло своє відображення через можливість заробити на поставках в СРСР. У той час як президент Ф. Рузвельт у карикатурі «Час не жде» («Голос Охтирщини», 30 червня 1943 р.) підганяє робітників, аби ті будували швидше і більше кораблів: «Поспішайте, хлопці, бо німці топлять більш, ніж ми встигаємо будувати» [89, с. 2], підприємливі особи з явно семітськими рисами обличчя та іменами без жодного докору сумління обговорюють чергову вигідну, але не зовсім легальну угоду. На малюнку поряд з кораблем, що завантажувався, Хаїм з Ісаком вели наступний діалог (рис. 16):

«– Я маю гарний гешефт; одержавши гроші за консерви, а навантажив цеглу.

– Але ж це з'ясується!

– О, ні, друже! 95% за те, що цей корабель буде потоплений німецькими підводними човнами» (газети «Голос Охтирщини» та «Сумський вісник» за 1 і 15 серпня 1943 р.) [90, с. 3; 91, с. 2].

Плани висадки союзників на атлантичному узбережжі Франції не були таємницею для Німеччини, проте невідомими залишалися дата та місце. Отже, німецьким пропагандистам доводилося переконувати читачів у неприступності «Атлантичного валу», що віднайшло своє відображення у однойменній карикатурі з газети «Відродження» за 27 серпня 1943 р. На ній англо-американські військові на човні поглядають у бік французького узбережжя, яке рясно вкрите німецькими гарматами. Поряд застереження: «Всяка спроба англо-американців висадитися на материк зазнає жорстокої поразки» [19, с. 2].

Ілюзія непереможності німецької армії формувалася через показ поразок радянських і британо-американських військ, що утворює ще одну тематичну групу зображень. Сталін відчайдушно, хоча й без сподівань на перемогу, бореться з нацистами. Його танки поступаються сталі ні-

Рис. 20. «Друзі біля ліжка хворого Сталіна». 14 жовтня 1942 р. «Сумський вісник»

Рис. 21. 3 жовтня 1942 р. «Последние известия»

мецьких ножів-багнетів у карикатурі «Запізно Сталін переконався!» («Відродження», 29 червня 1943 р.) [92, с. 1], він відрами і без перестану кидає на фронт «гарматне м'ясо» у малюнку «Сталінський конвеєр» («Голос Охтирщини», 23 травня 1942 р., рис. 17) [93, с. 2], радянські гармати вже після першого пострілу направляють дула в свій бік, як на зображенні «Пізно схаменувся» («Голос Охтирщини», 16 жовтня 1942 р.) [94, с. 2].

Стан справ у союзників не кращий. «Меч Німеччини та лікторська сокира Італії розбивають британські північно-африканські фортеці», – проголошувало зображення на шпальтах «Сумського вісника» за 16 серпня 1942 р. [83, с. 1]. В. Черчилль волає з пароплава з символічною назвою «Pirat» та шестикутною зіркою на трубі, про те, що з нього здирають ще одну шкуру. Він намагається серпом з молотом упіймати шкіру слона, на якій пропливає чоловік з індійською зовнішністю («Сумський вісник», 1 липня 1942 р.) [95, с. 2]. У Східній Азії починає господарювати Японія, якій достатньо одного удару чобота, щоб зіштовхнути вниз лідерів Англії та США, зауважувалося в карикатурі «Японія стала до очищення Східної Азії від англійських і американських імперіалістів» («Сумський вісник» за 3 травня 1942 р.) [96, с. 2].

Болючим для англійців був вияв слабкості перед своїми колоніями, що могло спровокувати розпад Британської імперії. В карикатурі «Побитий у Східній Азії англійський вояк» («Відродження», 28 квітня 1942 р.; «Сумський вісник», 7 серпня 1942 р.), до речі, солдат зображений в одному чоботі, з перебинтованою головою та у порваній формі, В. Черчиллю приписують наступні слова: «Бійся Бога, уважай, щоб тебе не побачили в такому стані слуги, бо вони загублять всяку пошану до нас!» [97, с. 1; 98, с. 2]. До слова, з прочинених дверей на цю картину споглядали ті самі «слуги» – африканець, індієць та жінка. Виступ спітнілого генерала по радіо з доповіддю про успіхи англійців ставав своєрідним сигналом до відступу в малюнку «Акуратність по-англійськи» («Сумський вісник» та «Голос Охтирщини» за 5 та 27 серпня 1942 р.) [99, с. 2; 100, с. 4]. Сміливість британців, стверджувала карикатура «Англійська вдача» (рис. 18) у часописі «Голос Охтирщини» за 2 липня 1942 р., обмежувалася бомбардуванням мирних міст, натомість з поля бою вони тікали, кидаючи «рушниці та гармати» [101, с. 2].

Висміювала окупаційна преса й надмірну довірливість солдат, для яких слова командира виявлялися переконливішими за власні очі. У карикатурі «Повітряний бій на Сході» («Відродження», 6 квітня 1943 р.) два червоноармійці спостерігали як падають один за одним радянські літаки. Перший зауважував: «Уже знову три наших літаки збито!», на що другий відповідав: «Ти брешеш! Комісар сказав, це так роблять наші пілоти, щоб заманити німецькі літаки на землю…» [102, с. 1]. Радянські солдати широкими рядами вирушали на заклик «Сунемо на Харків!» у малюнку «Не так сталося, як гадалося» на шпальтах «Голосу Охтирщини» за 14 червня 1942 р., звідки поверталися колонами військовополонених у супроводі німецьких солдат (рис.19) [103, с. 2].

Поразкам завжди знаходили пояснення чи виправдання. Провину покладали на т. зв. «жертовного козла». Ним міг стати перший-ліпший комісар, який, за словами карикатурного Сталіна, «навіть погоди не зумів у Криму змінити». Зображення подібного змісту так і називаються –«"Батюшка" Сталін теж шукає жер-

товних козлів», «“Батюшка” Сталін теж шукає “козлов отпущенія”», а надрукували їх газети «Голос Охтирщини» і «Сумський вісник» у номерах за 4 та 9 жовтня 1942 р. [104, с. 2; 105, с. 2]. Покинули керівника СРСР навіть сили природи. «Товариш Мороз! Ви ж легендарний російський маршал! Ви ж розбили Наполеона! Ну що вам варто, що вам потрібно, щоб так само розбити Гітлера?», – звертався маршал Сталін у малюнку «Два маршали» («Голос Охтирщини», 19 квітня 1942 р. [106, с. 3]). За таких обставин, підкреслювали пропагандисти на сторінках газети «Голос Охтирщини» від 11 червня 1942 р., краще було мовчати, на що натякає карикатура «Огляд фронту». В ній Й.В. Сталін звертається до заступника наркома іноземних справ СРСР М.М. Литвинова: «Бери собі за приклад Молотова, що там позаду. Він на голову менший за тебе і не промовляє ні слова», і не дивно, адже той втопився [107, с. 2].

Ряд газетних карикатур присвячено боям за Сталінград. Ситуація на фронті подавалася в них, зрозуміло, не на користь Радянського Союзу. «Сумський вісник» від 14 жовтня 1942 р. надрукував малюнок «Друзі біля ліжка хворого Сталіна», у підтекстовці до якого В. Черчилль заявляв: «Становище безнадійне, температура росте й добралася до самого Сталінгадуса» (рис. 20) [108, с. 2]. Цілу шпальту «Последних известий» за 3 жовтня 1942 р. віддано зображенню керівника СРСР, який отримував болючий удар по нозі древком прапора Третього Рейху біля Сталінграда. У пояснювальному тексті наголошувалося, що загибель радянських солдатів вигідна євреям, більшовикам, Англії та США, які «не можуть та не бажають допомагати Радянському Союзу» (рис. 21) [109, с. 2]. Сталін вимушений відступити за Волгу, натякала карикатура «Тяжке визнання» в газеті «Новий час» за 15 листопада 1942 р. Тут босоногий Вождь у будьонівці та з палицею, яку вінчають серп а молот, сумно поглядав на згарище міста, а десь вдалині виднілася спина Черчилля на острівці з назвою «England». «Хотів бути першим європейцем у світі… – читаємо під малюнком. – А тепер перекочовую за Волгу і роблюсь сомітнім азіятом…» [110, с. 2]. Сталін у розпачі наспівував своїм союзникам мотив пісні «Волга, Волга» в малюнку «Траурна пісня злочинців війни» в газеті «Відродження» за 22 січня 1943 р. [111, с. 2]; споглядав на поле, усіяне могилами червоноармійців, промовляючи: «…І знов нічого…!», на що отримував відповідь: «Так ти це нічим називаєш?!!!» (карикатура «Проти-наступ» у газеті «Голос Охтирщини» від 27 травня 1943 р.) [112, с. 2].

Ще три віднайдені на сторінках часописів зображення складно віднести до однієї з названих вище груп. Вони є самодостатніми та стосуються інших проблематик світової політики. Так, в малюнку «Палестина задумує формувати жидівську армію» («Сумський вісник», 7 червня 1942 р.) висміювалося бажання євреїв створити власні збройні сили. Одягнувши військову форму, батько заспокоював сина: «Не плач, Іцику, Татель буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть!» (рис. 22) [113, с. 2]. «Малюнок з життя лондонської вулиці» з «Сумського вісника» за 5 серпня 1942 р. розповідав про небажання членів уряду купувати у вуличних продавців рожеві окуляри. Таке їхнє рішення з гумором пояснювалося: «Ах, вибачте, розуміється, Вам вони не потрібні, бо ви сліпі…» [99, с. 3]. А ось газета «Відродження» в номері за 24 серпня 1943 р. звернулася до питання протидії партизанам. У карикатурі-агітці «Бандитські балачки» між трьома чоловіками відбувається наступна розмова:

Рис. 22. «Палестина задумує формувати жидівську армію». 7 червня 1942 р. «Сумський вісник»

«Хома: О, любий Боже! І коли ж, нарешті, пройде це бандитське лихо?

Шептунівський: Будь спокійний! Хіба Тобі шкода, коли партизани нападають на німців?

Правденко: Облиш жарти! Чи мав же Ти користь від бандитів? Бандити руйнують та знищують народне добро» [114, с.1].

Цей нехитрий діалог підсумовував цілком однозначний заклик: «Допомагай німцям знищувати бандитів! Повідомляй про сховища бандитів! Тоді зможеш Ти спокійно працювати і жити». Перед нами своєрідний приклад завуальованої агітаційно-просвітницької роботи, де читачам пояснювали хто такі партизани, що вони несуть з собою та як забезпечити спокій та мир у родинах.

Отже, політична карикатура існує у двох вимірах: мистецькому – являє собою певний художній витвір та пропагандистському – інструмент формування певних настроїв, мобілізації окремих соціальних груп, стимулювання адресатів до певних дій. Кращі зразки карикатурної продукції мають властивість впливати на широкі верстви населення і різні вікові групи. Вони доступніші до розуміння, не потребують глибоких знань. Яскраві образи, кумедні зображення, влучні вислови-пояснення закладають міцні ідеологічні установки, ціннісні орієнтири, програмують моделі поведінки. Окупаційна преса, зокрема на Сумщині, активно використовувала подібні зображення. Ними читачів інформували про основні перипетії на фронтах, переконували у непереможності німецької зброї, викривали злочинну природу більшовизму, доводили неспроможність союзників поступитися власними амбіціями заради спільної мети. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною і потребує подальших досліджень.

ПОСИЛАННЯ

1. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944 / І. Чайковський // Гомін України – Література і мистецтво. – 1966. – Ч. 7. – 16 липня.
2. Івлєв І.О. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) / І.О. Івлєв, А.Ф. Юденков // Український історичний журнал. – 1985. – № 6. – С. 41–48.
3. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України / Б.І. Черняков // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 18. – С. 131–158.
4. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни / С.П. Сегеда // Гілея: науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 44 (2). – С. 156–162.
5. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. / В.І. Смірнова // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118–133.
6. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / О.О. Федотова. – К.: Парлам. вид-во, 2009. – 350 с.
7. Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.) / Т.В. Романенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2013. – № 1 (2). – С. 133–143.
8. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.) / Н.Я. Гандрабура // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 338–342.
9. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.В. Михайлюк. – К., 2006. – 20 с.
10. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Д.М. Титаренко. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
11. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]. – 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.
12. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.М. Яременко. – Київ, 2008. – 19 с.
13. Артемова Е.А. Карикатура как жанр политического дискурса: дисс. … канд. филол. наук: 10.02.19 / Е.А. Артемова. – Волгоград, 2002. – 237 с.
14. Яковлев Д.Е. Карикатура как образ жизни / Д.Е. Яковлев // Декоративное искусство. – 2005. – № 1. – С. 35–37.
15. Щупак І.Я. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України / І.Я. Щупак // Проблеми історії Голокосту. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 147–175.
16. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Маєвський О. – К., 2018. – 268 с.
17. Воронина О.А. Анализ карикатуры как вида креолизованного текста / О.А. Воронина // Вестник Центра международного образования Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. – 2010. – № 2: Лингвистика. – С. 11–15.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
19. Відродження (Ромни). – 1943. – 27 серпня.
20. Останні вісті. – 1942. – вересень. – № 18.
21. Останні вісті. – 1942. – жовтень. – № 23.
22. Голос Охтирщини. – 1942. – 3 вересня.
23. Голос Охтирщини. – 1942. – 14 травня.
24. Голос Охтирщини. – 1943. – 6 серпня.
25. Сумський вісник. – 1942. – 21 червня.
26. Сумський вісник. – 1943. – 20 червня.
27. Відродження (Ромни). – 1943. – 31 серпня.
28. Сумський вісник. – 1942. – 22 липня.
29. Сумський вісник. – 1942. – 26 липня.
30. Голос Охтирщини. – 1942. – 9 серпня.
31. Новий час (Шостка). – 1942. – 1 листопада.
32. Відродження (Ромни). – 1943. – 8 січня.
33. Сумський вісник. – 1943. – 3 січня.
34. Відродження (Ромни). – 1943. – 15 січня.
35. Сумський вісник. – 1942. – 10 травня.
36. Сумський вісник. – 1942. – 3 червня.
37. Сумський вісник. – 1943. – 10 січня.
38. Голос Охтирщини. – 1942. – 7 жовтня.
39. Новий час (Шостка). – 1942. – 8 листопада.
40. Відродження (Ромни). – 1942. – 10 листопада.
41. Сумський вісник. – 1942. – 15 листопада.
42. Голос Охтирщини. – 1942. – 2 жовтня.
43. Сумський вісник. – 1942. – 24 липня.
44. Голос Охтирщини. – 1942. – 16 квітня.
45. Сумський вісник. – 1942. – 29 квітня.
46. Голос Охтирщини. – 1942. – 13 серпня.
47. Сумський вісник. – 1943. – 22 червня.
48. Голос Охтирщини. – 1943. – 30 травня.
49. Відродження (Ромни). – 1942. – 23 грудня.
50. Новий час (Шостка). – 1942. – 13 вересня.
51. Сумський вісник. – 1942. – 1 травня.
52. Сумський вісник. – 1943. – 18 червня.
53. Сумський вісник. – 1942. – 15 липня.
54. Голос Охтирщини. – 1942. – 2 серпня.
55. Відродження (Ромни). – 1942. – 7 листопада.
56. Новий час (Шостка). – 1942. – 20 вересня.
57. Последние известия (Шостка). – 1942. – 1 жовтня.
58. Новий час (Шостка). – 1942. – 27 вересня.
59. Відродження (Ромни). – 1942. – 21 серпня.
60. Сумський вісник. – 1942. – 6 вересня.
61. Сумський вісник. – 1942. – 13 травня.
62. Визволення (Конотоп). – 1942. – 22 листопада.
63. Голос Охтирщини. – 1942. – 21 червня.
64. Сумський вісник. – 1943. – 8 січня.
65. Сумський вісник. – 1942. – 19 червня.
66. Сумський вісник. – 1942. – 21 серпня.
67. Голос Охтирщини. – 1943. – 2 червня.
68. Сумський вісник. – 1942. – 27 вересня.
69. Визволення (Конотоп). – 1942. – 19 липня.
70. Сумський вісник. – 1942. – 29 липня.
71. Новий час (Шостка). – 1942. – 13 грудня.
72. Відродження (Ромни). – 1942. – 15 грудня.
73. Сумський вісник. – 1943. – 13 січня.
74. Сумський вісник. – 1942. – 18 листопада.
75. Сумський вісник. – 1942. – 28 жовтня.
76. Сумський вісник. – 1942. – 25 вересня.
77. Голос Охтирщини. – 1942. – 27 вересня.
78. Сумський вісник. – 1942. – 23 жовтня.

79. Відродження (Ромни). – 1943. – 4 червня.
80. Відродження (Ромни). – 1942. – 4 грудня.
81. Відродження (Ромни). – 1943. – 26 січня.
82. Сумський вісник. – 1942. – 12 червня.
83. Сумський вісник. – 1942. – 16 серпня.
84. Новий час (Шостка). – 1942. – 11 жовтня.
85. Сумський вісник. – 1943. – 6 січня.
86. Новий час (Шостка). – 1943. – 10 січня.
87. Сумський вісник. – 1942. – 12 липня.
88. Відродження (Ромни). – 1943. – 7 травня.
89. Голос Охтирщини. – 1943. – 30 червня
90. Голос Охтирщини. – 1943. – 1 серпня
91. Сумський вісник. – 1943. – 15 серпня.
92. Відродження (Ромни). – 1943. – 29 червня.
93. Голос Охтирщини. – 1943. – 23 травня.
94. Голос Охтирщини. – 1942. – 16 жовтня.
95. Сумський вісник. – 1942. – 1 липня.
96. Сумський вісник. – 1942. – 3 травня.
97. Відродження (Ромни). – 1942. – 28 квітня.
98. Сумський вісник. – 1942. – 7 серпня.
99. Сумський вісник. – 1942. – 5 серпня.
100. Голос Охтирщини. – 1942. – 27 серпня.
101. Голос Охтирщини. – 1942. – 2 липня.
102. Відродження (Ромни). – 1943. – 6 квітня.
103. Голос Охтирщини. – 1942. – 14 червня.
104. Голос Охтирщини. – 1942. – 4 жовтня.
105. Сумський вісник. – 1942. – 9 жовтня.
106. Голос Охтирщини. – 1942. – 19 квітня.
107. Голос Охтирщини. – 1942. – 11 червня.
108. Сумський вісник. – 1942. – 14 жовтня.
109. Последние известия (Шостка). – 1942. – 3 жовтня.
110. Новий час (Шостка). – 1942. – 15 листопада.
111. Відродження (Ромни). – 1943. – 22 січня.
112. Голос Охтирщини. – 1943. – 27 травня.
113. Сумський вісник. – 1942. – 7 червня.
114. Відродження (Ромни). – 1943. – 24 серпня.

Горох Н.В. Политическая карикатура на страницах оккупационной прессы: Сумская область (1941–1943 гг.)

Статья посвящена выяснению роли и места политической карикатуры в формировании информационного пространства на территории Сумской области в годы Второй мировой войны. Анализ визуальных образов, размещенных на страницах оккупационной прессы, способствует раскрытию концепции идеологических манипуляций нацистского режима, позволяет оценить их влияние на процесс формирования архетипов восприятия как на население оккупированной Украины, так и на современников.

Ключевые слова: *политическая карикатура, оккупационная пресса, Сумская область.*

Horoh M.V. The political caricature on the pages of the occupational press: Sums'ka oblast' (1941–1943)

The article is devoted to the clarification of the political caricature's role and position in the forming of the informational space on the Sums'ka oblast' territory during World War II. The analysis of the visual images on the pages of the occupational press helps to reveal the concept of ideological manipulations of the Nazi regime. It also helps to evaluate their influence on the forming of the perception archetypes of both people of occupied Ukraine and people who live nowadays.

Key words: *political caricature, occupation press, Sumy region.*

11.02.2019 р.

УДК 94(477.51–25)«19»

В.А. Казимір

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ

Стаття присвячена особливостям висвітлення життя та діяльності репресованого українського історика та громадського діяча В. Дубровського (1897–1966) в його мемуарах та мемуарах сучасників. Зроблено спробу систематизувати та схарактеризувати опубліковані науковцем мемуари.

Ключові слова: *В. Дубровський, мемуари, Україна, Чернігів.*

В останні десятиліття в українській історіографії намітилася тенденція не лише описувати життя та діяльність історичної особистості, але й репрезентувати постать у просторово-часовому вимірі, використовуючи мемуари та характеристики сучасників.

Уродженець Чернігова Василь Васильович Дубровський (1897–1966) – історик, педагог, архівіст, музеєзнавець, краєзнавець, сходознавець, який жив та плідно працював в Україні, але, пройшовши крізь жорна політичних репресій, у 1943 р. емігрував, остаточно оселившись у США. В. Дубровський уособлював покоління творців «червоного Ренесансу», які стали жертвами політичних репресій, але, навіть розчарувавшись у радянській системі за її підступність, переживши репресії 1930-х рр., витримавши окупаційні негаразди та вимушено емігрувавши, жив із Україною в серці до останнього подиху. Він власним прикладом мотивував родину та нащадків спілкуватися українською.

Відтак, метою даної розвідки є систематизація й типологізація знайдених мемуарів, що стосуються життя та діяльності В. Дубровського в Україні, й визначення інформативності його власних спогадів.

Значимість мемуарної спадщини В. Дубровського відзначали Л. Биковський [1 с. 92], Г. Курас [2, с. 144; 3, с. 145], О. Коваленко [2; 4, с. 106], В. Ткаченко [5, с. 132–134], які займалися упорядкуванням біографії вченого, розглядали його постать у контексті розвитку краєзнавчого руху та оприлюднили кілька мемуарних студій науковця. І. Матяш розглядала доробок В. Дубровського в галузі архівознавства [6, с. 122–130], М. Дмитрієнко та О. Ясь – його внесок в охорону пам'яток культури в Україні [7, с. 368]. У 2018 р. вийшла друком монографія В. Казимір «Правда і добра воля переможуть. Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943)», у якій оприлюднено окремі мемуари В. Дубровського, що стосувалися його перебування в Україні [8]. Водночас створений В. Дубровським цикл спогадів, які належать до кращих зразків вітчизняної мемуаристики XX ст., ще й досі не був систематизований та введений до наукового обігу повністю, оскільки оприлюднений фрагментарно й на сторінках важкодоступних для сучасного дослідника періодичних видань української еміграції.

Модерна історіографія вимагає від дослідників не

лише написання розгорнутої біографії, перерахування та уточнення окремих фактів, дат, але й поглибленого вивчення особистості людини, її психологічних особливостей, індивідуальних рис характеру. Кінець XX – поч. XXI ст. позначився розсекреченням архівних документів та можливістю вивчати он-лайн відсканові матеріали зарубіжної періодики, а це означає, що історикам став доступним цінний матеріал просопографічного характеру, уможливлюючи створення «живих» портретів. Відтак є сприятливі умови систематизувати та використати мемуари В. Дубровського та спогади його сучасників для доповнення «сухого» життєпису вченого «живими» фактами, сукупністю позитивних і негативних сторін біографії в Україні.

Загалом, залучені до вивчення життя та діяльності В. Дубровського писемні джерела, документальні й наративні, можна умовно розподілити на кілька груп.

Першу групу становлять нормативно-правові акти, які визначали напрями культурного будівництва в Україні у 1920 – на початку 1930-х рр., безпосередню участь в якому брав В. Дубровський.

До *другої групи* джерел увійшла різнопланова за своїм функціональним призначенням діловодна документація.

Третю групу джерел становлять матеріали слідства – документальний комплекс кримінальної справи у трьох томах, порушеної проти групи харківських вчених-гуманітаристів у 1933 р. В. Дубровський вважався одним із керівників харківського філіалу «контрреволюционной организации, ставившей своей целью путем вооруженного восстания свержение советской власти» [9, арк. 140].

Четверта група – епістолярні джерела. Доступна нам епістолярна спадщина В. Дубровського представлена, насамперед, його листами до митрополита Іларіона [10, с. 140–211], М. Грушевського та серією відкритих листів М. Могилянському, які містять унікальну інформацію про стосунки вченого з колегами та його творчі плани. В особистому фонді Г. Кураса у Держархіві Чернігівської області (ф. Р–9044) знаходяться копії листів В. Дубровського до Ф. Бульбенка, В. Міяковського, Л. Биковського та ін.

До *п'ятої групи* увійшли праці В. Дубровського – понад 230 книг, статей, рецензій та публікацій, виданих в Україні та за кордоном, у яких відображено наукові й суспільно-політичні погляди вченого. Умовно їх можна розподілити таким чином: наукові студії, науково-популярні розвідки, рецензії, замітки, літературні твори та переклади [8, с. 293–302].

До *шостої групи* використаних джерел, які уможливлюють «оживлення» сторінок біографії В. Дубровського та доповнення просопографічного портрету вченого, можна віднести мемуари та щоденники. Особливий інтерес становлять спогади В. Дубровського. Це, передусім, тематичні «Листи переміщеного спостерігача», «Через 20 років», «Лісковиця», «Мала Перещепина» та ін., написані вченим під час перебування у Німеччині та США [8, с. 28]. Частково вони побачили світ у 1961–1965 рр. на сторінках еміграційної періодики, зокрема, у газетах «Наш клич» (Буенос-Айрес, Аргентина), «Новий літопис» (Вінніпег, Канада), «Свобода» (Нью-Йорк, США), «Проблеми» (Мюнхен, Німеччина), «Меч і Воля» (Мюнхен, Німеччина), «Євангельський Ранок» (Детройт, США), «Церква й життя» (Чикаго, США), «На чужині», «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина) та ін. [8, с. 208]. В Україні окремі спогади В. Дубровського були опубліковані В. Курасом, О. Коваленком та В. Казимір [3; 8, с. 208–278].

Мемуари В. Дубровського відтворюють маловідомі аспекти життя вченого від дитинства до еміграції. Доречно буде тематично систематизувати мемуари В. Дубровського. Зазначимо, що найбільше уваги вчений приділяв ***спогадам про малу батьківщину:*** «Тут було надзвичайно: тут можна було пізнавати красу Божого світу з дитячих літ. Як тільки ви сходили на Гору, перед вами розгорталася панорама всієї Лісковиці й поза нею аж до лісу Святого… Отже, вся Лісковиця, з прилеглими до неї луками, на цій невеликій, замкненій природніми межами рівнині, була як на долоні» [8, с. 268–272]. На жаль, будинок, у якому виріс В. Дубровський, знесли під час будівництва Меморіалу Слави у 1980-х рр. Тугу за Батьківщиною засвідчують також і псевдоніми, які В. Дубровський використовував у еміграції, – В. Лісковицький, Іллінський, В. Чорногай, І. Захаревський-Лісковицький [11, с. 8].

Відповідно до мемуарів, значний вплив на формування світогляду науковця мала унікальна атмосфера старовинного Чернігова з його багатою історією та визначними пам'ятками старовини. У мемуарах В. Дубровський часто згадував величні храми та церкви, а також народну обрядовість, яка у «рідному Чернігові на початку XX-го століття була ще в повній силі». Автор також емоційно згадує духовну семінарію, в якій навчався [8, с. 273–278].

Не оминув увагою В. Дубровський у спогадах і подробиці своєї ***роботи в радянських установах Чернігова (1919–1925 рр.) та Харкова (1925–1933)***. Опубліковані на сторінках еміграційної газети «Наш клич» мемуари В. Дубровського дають можливість реконструювати досі невідомі факти його біографії під час ***перебування в окупованих Харкові, Києві та Львові (1941–1943 рр.).*** Відтворені сторінки життя В. Дубровського засвідчують його активну участь не лише у громадському житті, а й у соціальних та культурно-освітніх процесах тієї трагічної доби на території України [8, с. 213–242, 293–302; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

Навіть після евакуації В. Дубровський не забував про «Просвіту» й листи до колишніх членів харківської «Просвіти» підписував як її голова. У вітальній листівці з нагоди Нового 1946 року В. Дубровський висловив сподівання, що друзі-просвітяни, переживши війну та окупацію, дадуть собі раду і в мирний час. Він зауважив, що «розпорошені недолею по чужих землях, ми всюди і завжди відчуваємо свою моральну Єдність» [19, арк. 1].

Унікальним джерелом інформації про перебування В. Дубровського у другому відділі Бамлагу, де він відбу-

вав покарання з червня 1933 р. до лютого 1936 р., є спогади «2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД», опубліковані у 1964 р. частинами на шпальтах газети «Наша Батьківщина» (Нью-Йорк, США) [20], а наступного 1965 р. – окремою книгою в серії «Мемуарна бібліотека» видавництва «Наша Батьківщина» [21].

Чимало цікавої інформації у своїх мемуарах В. Дубровський залишив і ***про своїх сучасників:*** Миколу Скрипника [22], митрополита Василя Липківського [23], Микиту Хрущова [24], Дмитра Яворницького [25], Павла Тичину [26] та інших.

Цінні відомості про формування особистості та становлення В. Дубровського як науковця містять його спогади про професорів Г. Максимовича [27], В. Ляскоронського [28], Д. Багалія [29] – учителів і наставників майбутнього вченого, а також М. Петровського [30] – товариша по навчанню в Чернігівській духовній семінарії і Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.

Ю. Кочубей [31] зробив акцент на доробку в галузі тюркології, ввівши до наукового обігу більшість праць вченого сходознавчого спрямування. На часі вивчення мемуарів В. Дубровського, що стосуються всесвітньої історії, аналітики радянської преси, тодішньої геополітичної ситуації.

Значний інтерес становлять також згадки про В. Дубровського у спогадах і щоденниках його сучасників. Цікаву інформацію про життя в окупованому Харкові містять спогади письменника А. Любченка [32, с. 30], адвоката О. Семененка [33, с. 11, 152, 154, 157, 171]. Діяльність громадських організацій, зокрема харківської «Просвіти» на чолі з В. Дубровським, висвітлено у мемуарах О. Соловей [34, с. 111], Ю. Шевельова [35 с. 325], Л. Дражевської [36, с. 78–82] та Ю. Семенка [37, с. 41–54]. У спогадах Л. Биковського [11, с 12–13] йдеться про від'їзд родини Дубровських з України на чужину в пошуках кращої долі.

Мемуарна література відображає суб'єктивні погляди й оцінки авторів, містить деякі неточності. Проте, судячи з характеристик сучасників, В. Дубровський зарекомендував себе як кваліфікований науковець, гарний організатор та досвідчений педагог-новатор. Шкала оцінок його особистісних якостей як людини варіюється у спогадах і щоденниках від нейтральних до схвально-позитивних. Виняток становить опублікований А. Бережиною щоденник Ф. Ернста [38, с. 61–137] зі згадкою вдови останнього про «донос» В. Дубровського на її чоловіка. Це, до речі, стало приводом для подекуди негативної характеристики В. Дубровського у працях С. Білоконя та деяких інших сучасних дослідників. Проте Ю. Кочубей характеризує описані у щоденнику події як «інцидент бюрократичного штибу, який «доносом» ніяк вважати не маємо права» [31, с. 7].

Під час написання біографії вченого, спираючись весь комплекс джерел загалом та враховуючи мемуари, місце вченого у громадсько-політичному й науковому житті України 20–40-х рр. XX ст. доцільно визначити за допомогою концепту «людина другого плану». Він належав до представників національної інтелектуальної еліти, котрі перебували на проміжному щаблі між безпосередніми «творцями історії» і загалом «безмовних спостерігачів», оскільки, зважаючи на арешт та заслання, не зміг повною мірою реалізувати свій потенціал.

Отже, мемуари В. Дубровського є унікальним джерелом, яке охоплює кілька тематичних блоків: Чернігівщина, спогади про життя та діяльність у Чернігові та Харкові, репресії та заслання, окупаційні реалії, спогади про визначних сучасників.

Незважаючи на те, що просопографічна інформація у «листах переміщеного спостерігача» та мемуарній спадщині сучасників В. Дубровського подекуди фрагментарна та потребує уточнень з інших джерел, вона дає підстави стверджувати, що перед нами непересічна постать, становлення якої перервало втручання «тоталітарної машини». Навіть в еміграції В. Дубровський щиро вболівав за Україну та з теплотою згадував «українські» сторінки життя. Щирість описаного у мемуарному доробку патріотизму доведено нащадками автора. Донька В. Дубровського Світлана, співачка за професією, проживши більшу частину життя в Німеччині, пишається українським корінням. Онуки, Оксана, архітекторка, та Олег, адвокат, правнучка Ліна, студентка, вільно спілкуються українською та активно працюють у молодіжній українській скаутській організації «Пласт».

ПОСИЛАННЯ

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] // Український історик. 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
2. Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144–156.
3. Дубровський В. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145–150.
4. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. // Сіверянський літопис. – С. 106–112.
5. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
6. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – 226 с.
7. Дмитрієнко М., Ясь О. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина ІІ. – С. 368–370.
8. Казимір В. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. – Харків-Чернігів, 2018. – 312 с.
9. Державний архів Харківської області, ф. Р–6452, оп. 3, спр. 656, 253 арк.
10. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / [упорядник Ю. Мицик]. – К: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 566 с.
11. Биковський Л. Ваймарські часи: спомини 1945 р. Денвер-Колорадо: Український суходоловий інститут, 1970. – Ч. 23. – 52 с.
12. Дубровський В. Суспільна опіка й ми (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 3 грудня. – С. 5.
13. Дубровський В. Дипломатія без держави й уряду («З спогадів через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 5. – 31 січня. – С. 5.
14. Дубровський В. «Герренфольк» і «унтерменші» (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 21. – 20 червня. – С. 5.
15. Дубровський В. Гімназія Харківської «Просвіти» (З спогадів через 20 років) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 10 травня. – С. 5.
16. Дубровський В. В оточенні небезпеки (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 13 вересня. – С. 5.

17. Дубровський В. Відновлення Харківської «Просвіти» // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 15 березня. – С. 5.
18. Дубровський В. Харківський український громадський комітет на другому етапі (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 6 вересня. – С. 5.
19. Державний архів Чернігівської області, ф. Р.–9044, оп. 1, спр. 83, арк. 1.
20. Дубровський В. Другий відділ Бамлагу'у ГПУ-НКВД // Наша Батьківщина. – 1946. – № 41–42. – С. 4–8; № 45–46. С. 3–6; № 47–48. С. 3–5; № 49–50. С. 3–5, 8; № 51–52. С. 4–6.
21. Дубровський В. Другий відділ Бамлагу'у ГПУ-НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – 79 с.
22. Дубровський В. Микола Скрипник. Як я його бачив (фрагмент спогадів) // Український збірник (Мюнхен, Німеччина). – Кн. 10. – 1957. – С. 143–161.
23. Дубровський В. Св. Апостол Павло й митрополит Василь Липківський // Церква й життя (Чикаго, США). – 1961. – Ч. 6/27. – С. 9–11.
24. Дубровський В. Доктрина Хрущова (Листи переміщеного спостерігача) // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 15 березня. – С. 5.
25. Дубровський В. Дмитро Іванович Яворницький (спогад) // Новий літопис (Вінніпег, Канада). – 1964. – № 13. – Вип. 4. – С. 19–38.
26. Дубровський В. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 20 серпня. – С. 5.
27. Дубровський В. Мій учитель – професор Г.А. Максимович (спогад) // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 30–36.
28. Дубровський В. Професор В.Г. Ляскоронський // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 48–52.
29. Дубровський В. Академік Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) (сторінка з спогадів) // Календар-альманах «Відродження» на 1960 р. Буенос-Айрес, 1959. – С. 28–50.
30. Дубровський В. Спогад про професора М.Н. Петровського // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 21–26.
31. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – 544 с.
32. Щоденник Аркадія Любченка / [упорядник Ю. Луцький]. – Львів; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1999. – 384 с.
33. Семененко О.П. Харків, Харків…– Харків; Нью–Йорк: Видання часопису «Березіль»; М.Р. Kots, 1992. – 158 с.
34. Соловей О. Харків. Окупація // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 108–119.
35. Шевельов Ю.Я. – мене – мені… (і довкруги) (спогади). – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М.П. Коць, 2001. – Т. 1. – 429 с.
36. Дражевська Л. Совєтський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках (Очима очевидця) // Український засів: Часопис національної інтелігенції. – Х., 1993. – Ч. 5. – С. 78–82.
37. Семенко Ю. В.А. Доленко. В Харкові під німецькою окупацією // Пам'яті В.А. Доленка. Мюнхен: Союз Земель Соборної України; Селянська партія, 1975. – С. 41–54.
38. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста // Пам'ять століть. – К., 1995. – № 3–4. – С. 61–137.

Казимир В.А. Мемуары как источник о жизни и деятельности Василия Дубровского

Статья посвящена особенностям освещения жизни и деятельности репрессированного украинского историка и общественного деятеля В. Дубровского (1897–1966) в его мемуарах и воспоминаниях современников. Сделана попытка систематизировать и охарактеризовать опубликованные ученым мемуары.

Ключевые слова: *В.В. Дубровский, мемуары, Украина, Чернигов.*

Kazymir V.A. Memoirs as a source of life and activities of Vasyl Dubrovskyi

The article is devoted to the peculiarities of coverage of life and activities of the repressed Ukrainian historian and public figure V. Dubrovskyi (1897–1966) in memoirs. An attempt was made to systematize and characterize the scientist's memoirs.

Key words: *V.V. Dubrovskyi, memoirs, Ukraine, Chernihiv.*

02.03.2019 р.

УДК 94(477.51):322(47+57)]«1953/1964»

Ф.А. Юхно

ЗНЯТТЯ З РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1953–1964 рр.

У статті розглядається динаміка скорочення мережі православних релігійних громад Чернігівської області у 1953–1964 рр., висвітлюється діяльність органів влади спрямована на зменшення кількості громад, аналізується становище віруючих та форми їх спротиву діям влади.

Ключові слова: *православна церква, зняття з реєстрації, влада, віруючі, приход, супротив.*

Питання відносин влади та церкви залишається доволі актуальним на всіх етапах державотворення. Тому, під час вибудовування взаємин між державою та церквою, варто враховувати історичні процеси, які відбувалися в минулому. Важливим періодом для аналізу відносин є радянська доба в історії Української держави, оскільки саме у цей час відбулися суттєві зміни у взаєминах влади та релігійних громад.

Актуальність теми зумовлена відсутністю комплексного історичного дослідження з цього питання та важливістю аналізу релігійних відносин радянської доби для вироблення ефективної моделі взаємин влади з релігійними громадами.

Метою дослідження є аналіз реалізації атеїстичної політики радянської влади на Чернігівщині, висвітлення процесів скорочення мережі православних громад в області та спротиву вірян діям влади.

На даний час в історичній науці з означеної проблеми накопичився значний пласт публікацій, які висвітлюють різні аспекти відносин влади та церкви. У радянській історіографії дане питання розглядалося вкрай заангажовано. Наприклад, у праці голови Ради у справах Російської православної при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдова події релігійного життя висвітлювалися заідеологізовано, а завданням роботи було виправдання антирелігійної владної політики [1]. У ній автор обґрунтовував дії влади, спрямовані на витіснення церкви із суспільних відносин в країні. Аналізуючи статті Конституції СРСР про свободу совісті, ним були зроблені висновки, що у Радянському Союзі гноблення прав віруючого населення неможливе, а права атеїстів захищені від ворожого ставлення до них представників культів. Боротьба віруючих за свої права висвітлювалася автором як антидержавні прояви під прикриттям релігії. Також В. Куроєдов наводить приклади втручання інших держав у владно-церковні відносини та розглядає філософські основи побудови атеїстичного суспільства [1]. Із пропагандистським підтекстом були опубліковані також роботи С. Анісімова [2], В. Беляєва [3], С. Беца [4], Е. Варичева [5], у яких автори негативно оцінювали роль релігійних громад у житті суспільства та піддавали критиці їхню діяльність.

Після розпаду Радянського Союзу на основі розсекречених архівних документів з'являється значна кількість праць, у яких аналізуються різні аспекти релігійного жит-

тя в СРСР. До вивчення релігійного життя даного періоду зверталися дослідники В. Боднар, [6], В. Бондарчук [7]. К. Будзь [8], В. Войналович [9], В. Милусь [10], Г. Маринченко [11], В. Пащенко [12], Д. Поспеловський [13], М. Шкаровський [14]. У своїх працях вони досліджують правові аспекти відносин влади та православних громад, систему державно-адміністративного контролю діяльності парафій, економічні взаємини між владою та церквою. Дослідники висвітлюють також процес скорочення релігійних громад як один із основних методів обмеження релігійного життя населення. Дану проблему розглядали також І. Савицька [15] та Є. Шаповаленко [16]. Питання скорочення мережі православних громад Чернігівщини представлене у працях Н. Шліхти [17], О. Тарасенка та М. Ковальова [18] До теми закриття церков м. Ніжина зверталися В. Симоненко [19] та С. Зозуля [20]. У них автори, аналізуючи становище релігійних громад, прослідковують також динаміку зменшення їхньої кількості, висвітлюють основні методи роботи влади з віруючими. Ця наукова проблема представлена також у серії книг «Реабілітовані історією» [21]. Але, незважаючи на ці дослідження, тема залишається недостатньо вивченою.

Реалізація атеїстичної політики на Чернігівщині значно активізувалась у повоєнний час. Перший етап скорочення мережі релігійних громад в області відбувся у 1944–1952 рр. За цей час у релігійних громад було вилучено 89 приміщень, зайнятих віруючими у період німецької окупації.

Процедура зняття з реєстрації громади розпочиналася із вилучення у приміщення храму або молитовного будинку. Вона складалася із декількох етапів: клопотання місцевих або районних органів влади перед обласним уповноваженим, рішення уповноваженого, постанова облвиконкому з даного питання. Кінцевим етапом процедури було ухвалення рішення Радою у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР. Після вилучення приміщення громада одразу не втрачала реєстрацію та з дозволу Ради могла винаймати іншу будівлю для проведення богослужінь. Кінцевим результатом було зняття громади з реєстрації, як недіючої тривалий час.

Подальше скорочення мережі діючих громад області розпочинається після звернення 14 грудня 1953 р. голови Ради по справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова до ЦК КП України, у якому говорилося, що в Чернігівській області залишаються у користуванні парафій 50 колишніх громадських приміщень. Окрема увага уповноваженим приділялася м. Ніжину, в якому на той час нараховувалося 7 діючих храмів. Першою під скорочення мала потрапити Успенська релігійна громада міста. Вона проводила служби на другому поверсі колишнього монастирського будинку, на першому поверсі якого розташовувалися майстерні та заклади громадського харчування. Враховуючи велику кількість діючих церков у місті, уповноваженим було запропоновано вилучити приміщення Успенської церкви для подальшого облаштування у ній бібліотеки. Реалізацію цього питання було покладено на Ніжинський міськвиконком [22, арк. 206–213]. Питання про вилучення приміщення було прийняте міською радою м. Ніжина та затверджене рішенням Чернігівської облради 8 жовтня 1954 р. У висновку уповноваженого говорилося, що використання частини приміщення релігійною громадою є недоцільним, оскільки церковні служби негативно впливають на працівників майстерні, а саме приміщення не відповідає протипожежним нормам.

Окремо обласний уповноважений у справах РПЦ при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репа зазначав, що громада має задовільне фінансове положення, а службу у храмі проводять двоє священиків. Враховуючи ці фактори та позицію єпископа Чернігівського та Ніжинського Гурія, уповноважений запропонував відмовитися від об'єднання громади з іншою та дозволити їй проводити служби у типовому церковному приміщенні, яке належало Преображенській громаді міста [23. арк. 275–287].

Активне скорочення мережі церков в області припадає на кінець 1957 р. Поновлення жорсткого тиску на церкву та віруючих в області було пов'язане із загальнодержавними змінами в релігійній політиці. На думку відомого дослідника М. Шкаровського, мотивами до поновлення тиску на церкву, серед іншого, стало збільшення матеріальних статків церкви. Окремо ним виділяється ідеологічна складова побудови радянського суспільства, для запровадження якої необхідно було позбутися різних альтернатив, у тому числі і релігійних [14. с. 359].

На Чернігівщині в контексті загальносоюзних подій активне зняття з реєстрації православних громад та вилучення їх приміщень відбувається і у 1958 р. Радою у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у другій половині 1958 р. було знято з реєстрації громади населених пунктів Ушня Менського району, Орлівка Куликівського району (як недіючі) та громаду населеного пункту Бондарі Остерського району у зв'язку з переселенням населення села та передачі його земель військовому відомству. Починаючи з 1958 р., уповноваженим складалися списки громад із слабким фінансовим положенням, які в подальшому підлягали зняттю з реєстрації. У свою чергу станом на 1 січня 1959 р. в області нараховувалося 13 громад, доведених до самоліквідації. За подальший рік було знято з реєстрації 8 громад та 50 підготовлено для подальшого зняття з рєєстрації і приєднання їх до найближчих діючих громад. Відповідно до вказівок Ради у справах РПЦ до моменту їх об'єднання архієпископу Чернігівському та Ніжинському Андрію Сухенку заборонялося направляти до них священиків [27, арк. 24–26].

Проводячи політику зменшення кількості діючих церков, особлива увага уповноваженим приділялася населеним пунктам, де було два і більше приходи. Показовим прикладом цьому є скорочення мережі православних храмів м. Ніжина. Станом на 20 жовтня 1959 р. у місті нараховувалося 7 зареєстрованих громад, які проводили богослужіння у семи церквах. У цьому році було знято з реєстрації Троїцьку громаду міста, приміщення храму вилучено

для використання під бібліотеку [28, арк. 385–399].

Починаючи з 1960 р., скорочення діючих громад в області набуло масового характеру. Цього року на Чернігівщині зняли з реєстрації 52 громади. Відповідно до рішень виконкому Ніжинської міської ради у 1960 р. втратили реєстрацію Преображенська, Хрестовоздвиженська та Покровська громади, а їх приміщення вилучили [29, арк. 51–72]. Преображенська церква передавалася у користування Ніжинській школі № 3 для облаштування у ній актового залу. У мотиваційній частині документа зазначалося, що своїм розташуванням церква заважає проводити навчання у школі та перешкоджає роботі кінотеатру і будинку культури, а мала кількість постійних прихожан, на думку керівництва міста, дозволяє об'єднати їх із Василівським приходом. Покровський храм передавався до відділу народної освіти для облаштування у ньому учительського клубу, а у Хрестовоздвиженській церкві планувалося зробити шкільний спортзал [29, арк. 144–155].

Рішенням виконкому міської ради у від 1961 р. було знято з реєстрації Успенську громаду міста та передано приміщення Всіхсвятської церкви для облаштування у ньому краєзнавчого музею. У висновку уповноваженого говорилося, що для задоволення релігійних потреб всіх ніжинців достатньо двох церков. Також, зважаючи на розташування Всіхсвятської церкви та її близькість до школи, технікуму та будинку культури міста, громаду цього приходу варто приєднати до іншої парафії. Відповідно рішення Ради у справах РПЦ Успенська парафія остаточно була знята з реєстрації 15 січня 1961 р. Станом на 1962 р. в місті залишилися діючими Всіхсвятська та Василівська громади, які проводили служби у Василівській церкві [19, с. 187], [31, арк. 2–11].

Питання про закриття церков систематично виносилися і на сесії сільських рад. Наприклад, 20 листопада 1961 р. на сесії сільської ради с. Дягова Менського району порушувалося питання про зміну цільового призначення приміщення місцевої церкви. Під час обговорення місцеві депутати вказували на порушення громадою радянського законодавства, а саме: підпільний збір грошей, зловживання церковними грошима та майном, хрещення дітей за межами храму, порушення розпорядку при введенні церковних служб, прийом людей до «парафіяльної двадцятки» без реєстрації. У результаті приміщення храму було вилучене у громади для подальшого облаштування будинку культури, а віруючим надали право проводити служби у орендованому будинку [30, арк. 150–156].

Питання про передачу приміщення церкви під будинок культури розглядалося також на засіданні Ярославської сільської ради Бобровицького району 10 червня 1961 р. Ініціював його педагогічний колектив місцевої школи та комсомольської організації села. Їх представники висловили думку про те, що розташування церкви поблизу школи негативно впливає на виховання дітей. Після обговорення питання було вирішено прохати районну раду про передачу прміщення церкви у користування місцевій школі.

Схожою була ситуація у багатьох інших населених пунктах області. Рішення про вилучення церков та молитовних будинків ухвалювалися Чепелівською сільською радою Щорського (нині Сновського) району, Булахівською Остерського району, Степанівською Лосинівського (нині Борзнянського району) та ін. Під час засідання Щорської райради 15 березня 1961 р. було заслухано звіт голови Чепелівської сільської ради О. Самойленка «Про стан культурно-масової роботи в селі». Під час виступу він розповів, що у селі організовано три гуртки художньої самодіяльності у складі 50 осіб, але їх діяльність через непридатність для експлуатації будинку культури була обмеженою. Для задоволення культурних потреб жителів села необхідно вилучити приміщення у релігійної громади. У результаті рішенням райвиконкому було затверджено передачу приміщення церкви під клуб, а громада повинна була перейти до іншого приміщення [30, арк. 17–144].

Скорочення мережі православних церков продовжилося і у наступні роки. У 1961 р. реєстрацію втратило 48 громад, у 1962 р. – 39, у 1963 р. – 28. Таким чином станом на 1 січня 1964 р. в області нараховувалося лише 186 зареєстрованих громад. Із них мали приміщення для молитовних цілей 143 громади, не мали будівель – 43, взагалі не проводили служби – 29. Діючі парафії мали у користуванні 95 типових церков та 48 молитовних будинків. Кожного дня служби проводилися лише у Воскресенському храмі м. Чернігова, 2–3 рази на тиждень – у 12 церквах області, по неділях та святах – у 101 церкві. У подальшому кількість діючих громад продовжувала зменшуватися. На 1 липня 1964 р. в області втратили реєстрацію 188 релігійних громад. Із 157 сільських общин церковні служби проводилися лише у 94, 32 громади не мали власних приміщень. У решті парафій з різних причин відправи теж не проводилися [32, арк. 102].

Як бачимо, атеїстична політика призвела до значного скорочення кількості релігійних громад області. У свою чергу це позначилося і на реакції віруючих, які постійно писали листи-скарги до уповноваженого та органів влади. У звіті обласного уповноваженого І. Котенка зазначалося, що порівняно з початком кампанії по вилученню храмів окрім церковного активу на захист приходів виступала велика кількість віруючого населення. Свою незгоду із діями влади постійно висловлював єпископ Чернігівський та Ніжинський Феодосій, а також священнослужителі на прийомах у обласного уповноваженого. Під час зустрічей невдоволення релігійною політикою влади в області неодноразово висловлював Ніжинський благочинний М. Кузьменко та інші священики єпархії [32, арк. 31–64].

Як бачимо, політика радянської влади відносно православної церкви мала негативні наслідки для суспільства. Зменшення кількості діючих громад призвело до занепаду релігійних традицій та духовності населення. Внаслідок антирелігійної політики вкрай обмежувалися права населення на свободу совісті. За таких обставин вірую-

чі люди та священики постійно вдавалися до спротиву у вигляді написання листів-скарг до органів влади, тимчасового саботування рішень про вилучення церков та молитовних будинків, пошуку альтернативних місць для богослужінь, напівтаємного здійснення релігійних обрядів.

ПОСИЛАННЯ

1. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском государстве / В.А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981 р. – 263 с.
2. Анисимов С. Нравственный прогресс и религия / С. Анисимов – М.: Мысль, 1965. – 181 с.
3. Беляев В. Я обвиняю! / В. Беляев. – М.: Политиздат, 1973. – 160 с.
4. Беца С. Союз хреста і долара / С. Беца. – Ужгород, 1959. – 64 с.
5. Варичев Е. Православная церковь: История и социальная сущность / Е. Варичев. – М.: Советская Россия, 1982. – 192 с.
6. Боднар В.Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області у 1944–1985 рр.: дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Віктор Богданович Боднар. – Чернівці, 2016. – 226 с.
7. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х років / П.М. Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 136–163.
8. Будзь К.М. Українська греко-католицька церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Катерина Миколаївна Будз. – К., 2016. – 244 с.
9. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
10. Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ ст. / В.І. Милусь. – Луцк: Волинянин, 2008 – 228 с.
11. Маринченко Г.М. Відносини радянської влади та церкви у південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття): дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / Маринченко Ганна Миколаївна. – Миколаїв, 2013. – 253 с.
12. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початку 1990-х років / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2014 – 630 с.
13. Поспеловский Д.В. Руская православная церковь в ХХ веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995 – 511 с.
14. Шкаровский М.В. Руская православная церковь в ХХ веке / М.В. Шкаровский. – Москва: Вече, 2010 – 479 с.
15. Савицька О.О. Повсякденне життя мешканців Чернігова в 1943–1953 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Савицька Оксана Олександрівна. – Чернігів, 2017. – 426 с.
16. Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Шаповаленко Євген Юрійович. – Чернігів, 2018. – 381 с.
17. Симоненко В. Гірка доля Ніжинських грецьких церков // Греки в Ніжині. Збірник статтей та матеріалів. – Ніжин: Просвіта, 2001. – Вип. 2 – С. 184–188.
18. Зозуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики / С.Ю. Зозуля; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Північно-Східне регіональне відділення. – К.: Видавець Олег Філюк. – 446 с.
19. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Н. Шліхта. – Х.: Акта, 2011. – 468 с.
20. Тарасенко О. Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу // Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 3. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. – 600 с.
21. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 1. – Чернігів: Десна Поліграф, 2008. – 799 с.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп 24, спр. 3532, арк. 220.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 135, арк. 393.
24. ЦДАГО України ф. 1, оп. 24, спр. 5589, арк. 160.
25. ЦДАГО України ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 157.
26. Законодательство о религиозных культах / [под. ред. Куроедова В.А.] – М.: Юридическая литература, 1971. – 336 с.
27. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П. 470, оп. 10, спр. 428, арк. 155.
28. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 160, арк. 355.
29. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 231, арк. 345.
30. ДАЧО, ф. Р-5166, оп. 1, спр. 48, арк. 324.
31. ДАЧО, ф. Р-5166, оп. 1, спр. 50, арк. 199.
32. ДАЧО, ф. Р-5166, оп. 1, спр. 58, арк. 161.

Юхно Ф.А. Снятие с регистрации православных общин на Черниговщине в 1953–1964 гг.

В статье рассматривается динамика сокращения сети православных религиозных общин Черниговской области в 1953–1964 гг. Освещается деятельность органов власти, направленная на уменьшение количества общин, анализируются положение верующих и формы их сопротивления действиям власти.

Ключевые слова: *православная церковь, снятие с регистрации, власть, верующие, приход, сопротивление.*

Yukhno F.A. Declining registration from orthodox communitines in Chernihiv region in 1953–1964

The article considers the dynamics of curtailment of a network of religious communities in Chernihiv region 1953–1964, highlights the activity of government bodies that is aimed at reducing in the number of communities, analyses the situation of religious believers and their forms of resistance to the actions of the authorities.

Key words: *Orthodox Church, removal from registration, power, believers, parish, opposite.*

17.03.2019 р.

УДК 94(477):321.02 «196/198»

А.П. Гриценко

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КОСТЮЧЕНКО – ПЕРШИЙ ГЕРОЙ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ НА ГЛУХІВЩИНІ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВНИХ ЗАОХОЧЕНЬ У СРСР

Стаття присвячена питанню організації системи нагородження передовиків соціалістичних змагань у Радянському Союзі на конкретному прикладі. Автором досліджено вплив нагородження званням Героя Соціалістичної Праці на подальше трудове та особисте життя людини. Зокрема, звернута увага на негативні зміни в житті першого Героя Соціалістичної Праці на Глухівщині.

Ключові слова: *нагороди, ідеологія, Герой Соціалістичної Праці, передовики сільського господарства.*

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю вивчення питання впливу отримання державних нагород на подальше життя передовиків та видатних людей, зокрема, в період ідеологізації життя жителів Глухівщини комуністичною партією в СРСР.

В історіографії, головним чином радянського періоду, велика увага приділялась організації та проведення державною владою ідеологічної роботи. Радянські історики (А. Санцевич, В. Сарбей, В. Юрчук та ін.) досліджували значення ідеологічної роботи для забезпечення керівної ролі комуністичної партії у суспільстві. Зокрема, вони прагнули показати, що чим вищим був рівень ідеологічної роботи партійних організацій, чим сильнішою ставала ідейна переконаність мас, тим активнішою була їхня участь у реалізації планів комуністичного будівництва [1; 18]. Зокрема, О. Шуляк вважав найкращою формою роботи самовіддану працю комуністів як основний метод партійної агітації [19].

Втім, радянськими істориками допускалось загальне

П.П. Костюченко

спрощення суспільних процесів, погляд на них через призму марксистсько-ленінського вчення та партійних постулатів, які зводилися до того, що всі явища, які заважали пануванню радянської влади, отримували негативну характеристику [2; 6; 9; 17; 20]. Так, наприклад, ініціатива передовиків розглядалась не як їх особисте досягнення, а, скоріше, як прагнення членів колективу до загальнодержавного благоденства [5].

Так, А. Янюк [20] у своїй праці описав особливості діяльності сільських парторганізацій,починаючи з 1956 і до 1969 років. В. Хижняк [17] також аналізував це питання в означений період. Однак, дослідники описали лише окремі форми виховної роботи сільських парторганізацій, не використовуючи методів соціальних досліджень. Перш за все, автори узагальнювали методи ідеологічної роботи, покликані на формування у колгоспників позитивного ставлення до праці, виконання своїх службових обов'язків та поваги до власної Батьківщини.

В той же час недостатньо уваги приділялось саме такому виду ідеологічних заохочень, як вручення передовикам соціалістичної праці державних нагород. І в наш час це питання вивчається більше в правовій площині, коли аналізуються принципи, функції, методи інституту нагород, які нерозривно пов'язані з принципами, методами, функціями правових заохочень і стимулювань. Зокрема, сучасний дослідник В. Литвин звертає увагу не на переваги принципу стабільності, наступності спадковості державних нагород, що передбачає стабільність їх системи, а також актуальність і дієвість як засобу правового заохочення незважаючи на зміни у владі, а також забезпечення пільг і привілей, передбачених законодавством для відзначених державними нагородами [10, с. 145].

В той же час жоден із дослідників (ні радянського, ні сучасного періодів) не звертає увагу на позитивні й негативні наслідки отримання державних нагород в житті людей на конкретних прикладах. З метою поступового усунення даної наукової проблеми і покликана наша праця.

Почесне звання Героя Соціалістичної Праці, як найвищий ступінь відзнаки за трудові досягнення в СРСР, було встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 грудня 1938 року«Про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання Героя Соціалістичної Праці» [12]. Згідно з Положенням, Герою Соціалістичної Праці вручалися орден Леніна і грамота Президії Верховної Ради СРСР. Втім, з 1940 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 травня 1940 року «Про додаткові відзнаки для Героїв Соціалістичної Праці» був встановлений особливий знак для Героїв Соцпраці – золота медаль «Серп і Молот» [14].

Першим в Глухівському районі звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і Золотої медалі «Серп і молот» одержав слоутчанин Петро Петрович Костюченко [7]. До слова, другим Героєм Соціалістичної Праці у районі став бригадир колгоспу імені Леніна Іван Васильович Петрусенко. Нагороджений він був через два місяці у травні 1966 року [15].

Велика державна нагорода Петру Петровичу, разом з іншими передовиками Сумської, Полтавської та Кіровоградської областей, була вручена 2 квітня у Москві під час з'їзду КПРС. Нагородження після вечірнього засідання з'їзду проводила заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР Насреддінова. Вона вручила нагороду та поздоровила слоутчанина.

Як же йшов до також високої нагороди слоутський Герой? Народився Петро Костюченко 3 липня 1937 року у Слоуті Глухівського району на Сумщині.Навчався у класі «В» Слоутської семирічної школи з 1945/1946 по 1951/1952 навчальні роки. Разом з ним навчались в майбутньому видатні слоутчани Тетяна Миколаївна Буцик (Фесенко) та Уляна Григорівна Гриценко – передова доярка «п'ятитисячниця».

Після закінчення школи Петро працював трактористом тракторної бригади № 8 Глухівської МТС. Його ім'я було постійно серед передовиків. У 1958 році на честь 41-х роковин Жовтневої революції та в 1961 році (до 1 травня та до 7 листопада) він був занесений на колгоспну Дошку Пошани.

У березні 1962 року 24-річний тракторист почав працювати на свинофермі. З переходом на групове утримання свиней він став доглядати відразу 1,5 тис. голів свиней. На честь Дня міжнародної солідарності трудящих (1 травня 1962 року) його ім'я було занесене на колгоспну Дошку Пошани. Механізатор Петро Костюченко

за 10 місяців 1962 року відгодував 1034 ц свинини, а за листопад – ще 381 ц, які були продані колгоспом державі. За 1962 рік було вирощено 1415 ц свинини. Собівартість центнера цієї продукції становила 86 крб., тоді як в інших колгоспах майже вдвічі більше.

В чому ж полягала щоденна робота свинаря-механізатора? Він тричі в день трактором ДТ-20 зі спеціальним причепом годував тварин: вранці – з 7 до 10 год., вдень – з 12 до 15 та ввечері – з 16 до 19 год. Всі корми перероблялись у кормоцесі і згодовувались у формі пасти.

Одночасно Петро Петрович виконував громадську роботу. Так, 3 березня 1963 року 25-річний механізатор вперше став депутатом районної Ради народних депутатів. У червні 1964 року він вступив до лав Комуністичної партії Радянського Союзу, а вже у грудні цього року був обраний членом Сумського обкому Компартії України на XIII Сумській партійній конференції (посвідчення № 45 від 17 березня 1965 року).

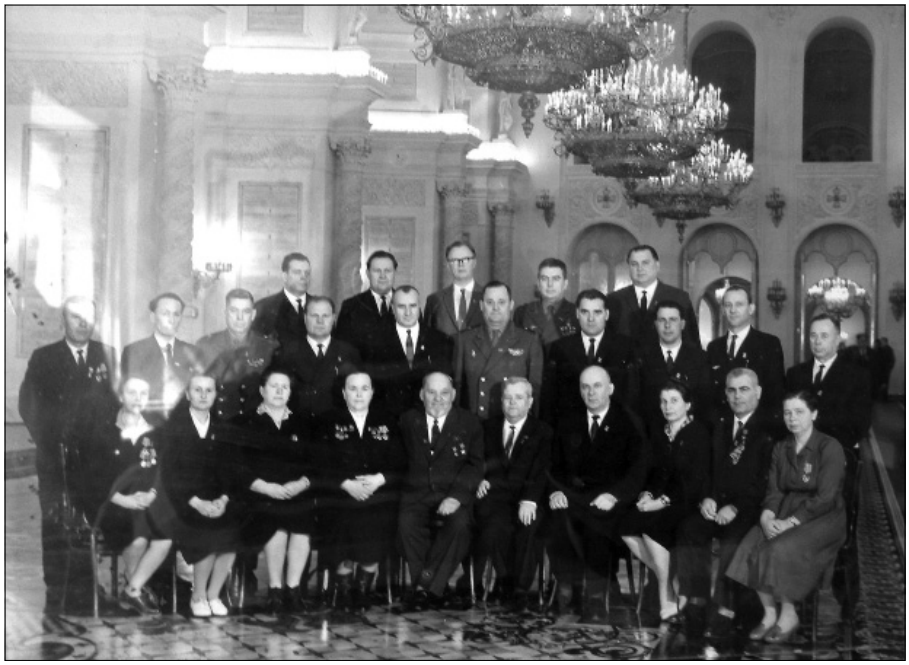

П.П. Костюченко на зїзді КПРС

За результатами трьох місяців 1963 року П. Костюченко здав державі 373 свині загальною вагою 373 ц. Цей показник не мав собі рівних у районі. А 25 листопада 1964 р. він перевиконав своє річне зобов'язання. Всього за неповних 11 місяців було відгодовано 1575 голів свиней загальною вагою 1513 ц. За рік ця цифра перевищила 160 т.

Собівартість 1 ц свинини склала 54,94 крб. На відгодівлі стояло 2 тисячі свиней. Ще в 1958 році таке поголів'я обслуговували 10–12 свинарок. А тепер, крім свинаря-механізатора, сім свинарок доглядало 200 свиноматок. Загалом поголів'я ферми нараховувало 2693 свині. Наступного 1965 року Петро Костюченко у півтора рази перевершив досягнення попереднього року, покращив їх у 1966 і 1967 роках.

Регулярно двічі на рік – у квітні та листопаді (до Свята миру і праці 1 травня та відповідної річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції 7 листопада) 1963, 1964, 1965, 1966 та 1967 років – ім'я знатного свинаря-механізатора заносилось на колгоспну, районну та обласну Дошки Пошани.

Наступним щаблем визнання роботи передовика соціалістичного змагання по розвитку тваринництва у сільському господарстві стало присудження 28-річному Петру Петровичу Костюченку високого звання Героя Соціалістичної Праці. Більш того, вручення цієї високої нагороди були приурочене до ще одного зібрання у Радянському Союзі – XXIII з'їзду КПРС у Москві, де слоутчанин, як представник Сумської обласної партійної організації, перебував більше тижня, з 29 березня по 8 квітня 1966 року. Загалом у Кремлівському Палаці з'їздів зібралось 4943 делегати. Делегація Сумської області сиділа на балконі у другому ряду напроти трибуни.

Чи легко в таких умовах було простому сільському хлопцю, батьку двох дітей (дівчинки та хлопчика), залишатись і далі звичайним колгоспником? А державна ідеологічна машина вже працювала на возвеличення передовика. Було навіть організовано телефонний дзвінок свинаря-механізатора до голови колгоспу Василя Якимовича Овсієнка. Тепер вже Петро Костюченко був важливішим, ніж старший на чверть століття голова. До того ж про цю розмову писала навіть районна преса. Делегат партійного з'їзду цікавився, як ідуть справи в господарстві, на фермі і вдома. Також він розповів про роботу з'їзду, про зустрічі і розмови [3]. За чотири роки роботи комуніст П. Костюченко зняв з відгодівлі 5640 голів свиней. Одночасно він доглядав дві тисячі свиней. Собівартість одного центнера свинини в 1965 році складала 88 крб. Його досвід почав упроваджувати в 1965 році березівський тракторист Віктор Мурашко, який доглядав 700 голів свиней.

Після повернення з Москви Герой Соціалістичної Праці П.П. Костюченко 16 квітня 1966 року провів зустріч з колгоспниками сільгоспартілі імені Чапаєва. Також він брав участь у зборах районного партійного активу, що проходили 22 квітня у районному Будинку культури. Він першим виступив у обговоренні доповіді другого секретаря райкому партії М. Грибенка. Слава повалилась на плечі вже незвичайного колгоспника. Чи витримав він її?

Держава піклувалась про своїх кращих людей. До морального возвеличення додавались і матеріальні вигоди, корисні зв'язки. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 вересня 1967 року [13] для ГероївСоціалістичної Праці встановлювався цілий ряд пільг, се-

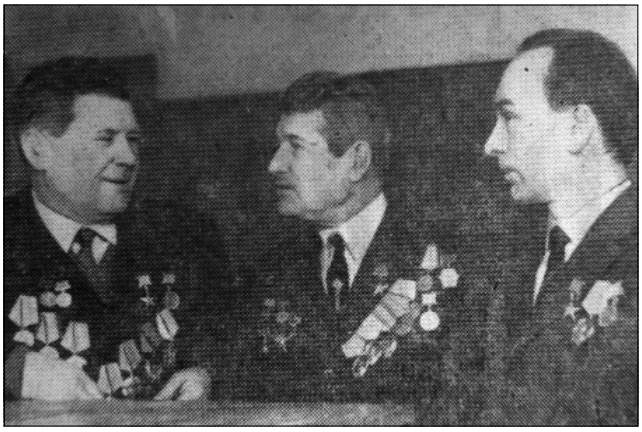

Герої Соціалістичної Праці - бригадири колгоспів ім. Дзержинського М.Т.Лантух, ім. Леніна І.В. Петрусенко та механік П.П. Костюченко

ред яких – персональні пенсії союзного значення, 50% пільга квартирної плати, обчисленої за ставками, встановленими для робітників і службовців. Крім того, Герою надавалось право безкоштовного проїзду один раз на рік у прямому і зворотному напрямках: залізничним транспортом – у м'яких вагонах швидких і пасажирських поїздів; водним транспортом – у каютах І класу (місцях І категорії) швидких і пасажирських ліній, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, а також можливість безкоштовного користування міським транспортом (трамваєм, автобусом, тролейбусом, метрополітеном, водними переправами), а в сільській місцевості –автобусами внутрішньорайонних ліній. Герої Соціалістичної Праці могли щорічно отримати, за висновком лікувального закладу, безкоштовну путівку до санаторію або будинку відпочинку.

Після таких висот радянський передовик вже не міг бути звичайним колгоспником. З вересня 1968 по березень 1972 року він навчався у Роменському сільськогосподарському технікумі, а в селі його називали не інакше, як герой, а дітей – «героєві», хоча це було вже з негативним присмаком.

У 1972 році П. Костюченко почав працював механіком тваринницької ферми у слоутському колгоспі. До його посадових обов'язків входила організація механічного доїння корів. Тому на фермах майже всі процеси було механізовано [11]. У січні 1974 року він був делегатом Сумської обласної партконференції [16]. Державна ідеологія й надалі підтримувала колгоспного передовика – 11 січня 1976 року в районному Будинку культури П. Костюченко одержав паспорт громадянина СРСР нового зразка [4]. Разом з іншими колгоспними передовиками він часто був гостем школярів, як тоді говорили: ходив «у гості до піонерів».

За 35-річний вік було багато чого досягнуто, але до пенсії залишалась ще чверть століття. Передовик, не витримавши спокуси долі, почав вживати спиртні напої. Незабаром із посади механіка колгоспу він був переведений до рядових механізаторів, хоча у березні 1975, квітні 1977, березні 1979 та квітні 1982 років обирався головою однієї з трьох виборчих комісій в с. Слоут по виборах народних депутатів до Глухівської районної Ради депутатів трудящих.

Повага і визнання минули. Колись шанований державою і партією колгоспник продовжував працювати на тракторі, обприскуючи отрутохімікатами рослини на полях. Природна відповідальність, заведена у родині з діда-прадіда, все частіше чергувалась із провалами та невиконанням планів. Про високі досягнення й занесення на Дошку Пошани вже мова не йшла.

З 1980 року Петро Костюченко працював у групі механізаторів на дощувальній установці, поливаючи площу у 118 га, на якій вирощувались злакові трави та люцерна на зелену масу [8]. У 1982 році він вирощував кукурудзу на зелену масу, у 1984 – очолював ланку по підготовці площ збирання, скошуванню хлібів у валки, оранки під посів озимини під час жнив. Восени вийшов у лідери серед комбайнерів по збиранню кукурудзи на силос. Разом з трактористом М. Мовчаном Петро Петрович скосив кукурудзу на площі 73,5 га, відправивши до силосних споруд 6212 т подрібнених соковитих стебел. Урожайність з кожного га склала 846 ц – найвищий показник по колгоспу. Він був серед лідерів і у вересні 1985 року.

Так механізатор трудився до самої пенсії – працював на боронуванні зябу та посівів багаторічних трав на полях колгоспу. У липні 1997 року він пішов на трудовий відпочинок, отримавши певні преференції відповідно до статті 5 Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною».

Помер Герой Соціалістичної Праці Петро Петрович Костюченко 14 червня 2006 року на 69-му році життя в Слоуті, де і похований (на кладовищі по вулиці Миру). Рідні в пам'ять про видатного батька та діда встановили на його могилі гранітний надгробний пам'ятник. У листопаді 2011 року на будівлі Слоутського навчально-виховного комплексу було відкрито меморіальну дошку на честь Героя.

Відзначення передовиків виробництва у Радянському Союзу, однозначно, змінювало хід життя людей, які отримували такі високі звання. Відповідно, і в даному випадку, нагородження званням Героя Соціалістичної Праці в столиці СРСР стало найвищою точкою у кар'єрі Петра Петровича Костюченка. Ідеологічна машина й надалі супроводжувала видатного колгоспника, але його життя, що тимчасово ставало зірковим, змінювалось і, на жаль, не завжди в кращий бік.

ПОСИЛАННЯ

1. Білик Б.І. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959–1965 рр.) / Б.І. Білик, Н.Ю. Кострица // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 95–106.

2. Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959–1961 рр.) / Є.Я. Безпалко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 90–104.

3. Дзвінок з Москви // Народна трибуна. – 1965. – № 42. – 7 квітня. – С. 1.
4. Дорожити званням громадянина країни Рад // Народна трибуна. – 1976. – № 6. – 13 січня. – С. 1.
5. Каневская Е.М. Производственный коллектив как субъект трудового права / Е.М. Каневская // Правоведение. – 1981. – № 2. – С. 4349.
6. Кожукало І.П. Підготовка пропагандистських кадрів системи партійного навчання на Україні (1946–1965 рр.) / І.П. Кожукало // Укр. істор. журнал. – 1978. – № 2. – С. 102–106.
7. Костюченко Петро Петрович // Герои страны – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=15527. – Назва з екрану.
8. Кравченко І. Трави на поливі / Іван Кравченко // Народна трибуна. – 1981. – № 94. – 13 червня. – С. 1.
9. Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965 рр.) / Ю.О. Курносов – К.: Наукова думка, 1968. – 180 с.
10. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – 360 с.
11. Лісова О. Підвели підсумки першого півріччя / О. Лісова // Чапаєвець. – 1975. - № 21. – 11 серпня. – С. 2.;
12. Об установлении высшей степени отличия – звания Героя Социалистического Труда. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 декабря 1938 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1938. – № 23.
13. Об установлении дополнительных льгот Героям Советского Союза, Героям Социалистического Труда и лицам, награждённым орденами Славы трёх степеней. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 6 сентября 1967 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 36. – Ст. 495.
14. О дополнительных знаках отличия для Героев Социалистического Труда. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 мая 1940 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 14.
15. Присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці // Народна трибуна. – 1965. – № 61. – 19 травня. – С. 1.
16. Склад райкому Компартії України, обраного XXX партійною конференцією // Народна трибуна. – 1974. – № 1. – 1 січня. – С. 2.
17. Хижняк В. П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959–1970 рр. / В.П. Хижняк. – К.: Наук. думка, 1973. – 168 с.
18. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій України на селі (1956–1959 рр.) / В.П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 90–99.
19. Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки / О.С. Шуляк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 35–44.
20. Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва / А.О. Янюк. – Чернівці, 1970. – 118 с.

Грищенко А.П. Петр Петрович Костюченко – первый Герой Социалистического Труда на Глуховщине: преимущества и недостатки идеологии государственных поощрений в СССР

Статья посвящена вопросу организации системы награждения передовиков социалистических соревнований в Советском Союзе на конкретном примере. Автором исследовано влияние награждения званием Героя Социалистического Труда на дальнейшую трудовую и личную жизнь человека. В частности, обращено внимание на негативные изменения в жизни первого Героя Социалистического Труда на Глуховщине.

Ключевые слова: *награды, идеология, Герой Социалистического Труда, передовики сельского хозяйства.*

Hrytsenko A.P Petro Petrovych Kostiuchenko - the first Hero of Socialist Labor in Hlukhiv district: the advantages and disadvantages in the ideology of state incentives in the USSR

The article is devoted to the question of organizing a system of rewarding leading figures of socialist competitions in the Soviet Union on a concrete example. The author investigates the influence of awarding the title of Hero of Socialist Labor to the further labor and personal life of a person. In particular, attention was paid to the negative changes in the life of the first Hero of Socialist Labor in Hlukhiv district.

Key words: *awards, ideology, hero of socialist work, leading figures of agriculture.*

31.01.2019 р.

УДК 001:631:676.034.24(47+57)«19»

С.М. Базиль

НАУКОВА СПІВПРАЦЯ ВЧЕНИХ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР І РУМУНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У 70–80-х РОКАХ XX ст.

У статті вперше розглядаються і аналізуються питання міжнародної співпраці науковців Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур і Соціалістичної Республіки Румунії, які мали важливе значення для подальшого розвитку конопляpства в Румунії.

Ключові слова: *Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, конопляpство, Соціалістична Республіка Румунія, коноплезбиральні процеси, механізація конопляpства, селекція, агрохімія.*

Постановою Народного Комісаріату землеробства СРСР від 12 жовтня 1931 року на Чернігівщині (в яку тоді входила нинішня Сумщина) на базі Української дослідної станції прядивних культур у м. Глухові був створений Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (далі ВНДІКО), який ще в довоєнний період займався дослідженням і виведенням нових високопродуктивних сортів луб'яних культур.

Фахівці післявоєнного Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (далі ВНДІЛК), який організований у 1944 році шляхом злиття ВНДІКО і Всесоюзного науково-дослідного інституту нових луб'яних культур (м. Москва), продовжили аграрні дослідження і протягом 50–60-х років XX століття змогли не тільки відновити наукову базу закладу, а і значно розширити її. Дослідження вчених ВНДІЛК дали змогу отримувати значно більші врожаї конопель і льону, при використанні менших площ висіву, та втілити у сільськогосподарське виробництво коноплі, що не мали наркотичних властивостей.

Звичайно, що всіма цими здобутками були зацікавлені закордонні партнери СРСР. Адже у 1949 році була створена Рада Економічної Взаємодопомоги (далі РЕВ), штаб-квартира якої знаходилася у Москві. Робота структури РЕВ відповідала роботі апарату великої держави. Слід зауважити, що економіка країн Східної Європи була досить сильно зруйнована в роки Другої світової війни і тому у післявоєнний період за допомогою Радянського Союзу відбувалися її відбудова і відновлення [18, с. 9]. У 1969 році сесія РЕВ прийняла рішення про розробку комплексної програми подальшого поглиблення і удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ. Вказана програма розвитку РЕВ на 20 років була прийнята у липні 1971 року на 25-му засіданні Сесії РЕВ. Комітету і Секретаріату РЕВ були дані доручення організувати у 1975–1977 роках розробку проектів довготривалих цільових програм співробітництва на період до 1990 року. Програми були розроблені для спільного вирішення проблем, в тому числі і в сфері вирощування луб'яних культур [18, с. 12].

П.Т. Борисенко

Історичний досвід показує, що розвиток наукових досліджень прискорюється завдяки плідній міжнародній співпраці і обміну досвідом в галузі сільського господарства.

Враховуючи актуальність проблем, які і сьогодні стоять перед коноплярською галуззю України, цікавим є дослідження історичного досвіду співпраці між аграріями Соціалістичної Республіки Румунія (далі СРР) і науковцями ВНДІЛК в контексті формування нових міжнародних відносин, оскільки налагодження співробітництва із представниками інших країн і залучення їх до наукової співпраці продовжує залишатися актуальним і в сучасній Україні.

На жаль, дане питання не було належно висвітлене в науковій літературі. Адже відома бібліографічна серія «Учені дослідної станції луб'яних культур», яка випущена співробітниками лубінституту, враховує тільки основні біографічні факти з життя видатних науковців і зовсім не розкриває суті міжнародної співпраці. Тому, метою даної праці було за допомогою документів Відомчого архіву Інституту луб'яних культур (протоколів Вченої Ради, звітів про відрядження, наказів, листів, особових справ) дослідити і проаналізувати історію міжнародної співпраці вчених ВНДІЛК і Румунії та дати характеристику основним аспектам спільної роботи і особам, які брали в ній участь.

Коноплярство в Румунії було доволі розвинутим. Так, у 1975 році в СРР висівали близько 40 тис. га конопель. На долю колгоспів припадало від 100 до 450 га, урожай волокна складав в середньому від 8 до 10 центнерів з гектару.

Співпраця радянських і румунських вчених полягала у вирішенні питань надання допомоги по вирощуванню конопель, а саме: дослідження і виведення нових високопродуктивних сортів, вивчення більш ефективних добрив для покращення врожаїв, розробка нової сільськогосподарської техніки для догляду і збирання врожаїв луб'яних культур. Протягом 1975–1980 років у відрядження до Румунії були направлені 15 науковців і співробітників ВНДІЛК [9].

Згідно наказу Міністерства сільського господарства СРСР № 32/зк від 11 квітня 1975 року група фахівців в кількості 7 осіб виїхала до СРР з метою надання допомоги у вирощуванні високих врожаїв льону і конопель, де склали програму робіт по вирощуванню цих культур. Робота була розрахована на 5 років. Румунська сторона, в свою чергу, зобов'язувалась надавати допомогу СРСР у вирощуванні сої. Делегація знаходилася в Румунії протягом 7 днів (з 7 по 14 квітня 1975 року).

Одним із членів делегації був співробітник лубінституту Петро Тихонович Борисенко. Науковець, який довгий час займався питаннями землеробства і агротехніки, у 1962 році захистив кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук і працював у закладі на посадах спочатку молодшого, а з 1965 року – старшого наукового співробітника [1].

У 1964–1965 роках учений виконував обов'язки завідувача відділу агротехніки. За час роботи у ВНДІЛК ним були вивчені кращі попередники під коноплі в залежності від фонів добрив, ефективність різних сівозмін із посівами конопель. На момент відрядження мав 18 опублікованих наукових праць.

Під час роботи в Румунії П.Т. Борисенком в сільськогосподарському кооперативі «Ленацхайм» повіту Тиміш була обрана експериментально-виробнича ділянка, на якій розмістили посіви на волокно і насіння. Відзначалося, що площа характеризувалася чорноземними ґрунтами із високим вмістом гумусу, і це давало можливість вирощувати високі врожаї.

У сільськогосподарському кооперативі «Ченад» повіту Тиміш була проведена подібна робота. На відміну від попереднього господарства, тут виробничо-експериментальна ділянка розміщувалася на заплаві річки Муреш (кордон з Угорщиною). Склад ґрунту також відрізнявся, і тому посів проводився із застосуванням більшої кількості насінин конопель. Тут висівали місцевий дводомний сорт конопель Фібрамульта, який користувався популярністю у румунських аграріїв. Всі роботи по висіву конопель відбувалися за допомогою радянських сіялок.

Під час спільної роботи було вирішено автоматизувати процес збирання урожаю за допомогою збиральних машин. Тому румунська сторона просила на цей період надіслати механізаторів для допомоги при випробуванні трьох зразків румунських збиральних машин і двох машин виробництва СРСР ЖСК-2,1 і ККП-1,8, які були закуплені в Радянському Союзі.

Всі стебла конопель здавалися на пенькозаводи для переробки на волокно. Костра використовувалася для виготовлення костроплит.

Наприкінці візиту агрономам сільськогосподарських кооперативів «Ленацхайм» і «Ченад» були надані детальні рекомендації по вирощуванню і збиранню конопель, а також складений план подальших робіт [12, арк. 94].

Перший візит до СРР дав можливість українським фахівцям детально ознайомитися із досвідом вирощування конопель в Румунії, і вони вважали доцільним перейняти деякі агротехнічні прийоми в боротьбі зі шкідниками рослин [11, арк. 95].

Наступним вченим лубінституту, направленим до Румунії, був Анатолій Васильович Тарасов. Вчена Рада ВНДІЛК недаремно обрала його кандидатуру, адже довгий час свого життя науковець присвятив вивченню агрохімічних методів. Ним була захищена дисертація

на тему: «Ефективність симазину і атропіну у боротьбі із бур'янами на насінницьких посівах конопель». Станом на 1975 рік він опублікував 12 статей з цієї тематики [8]. З 1965 року науковець очолював відділ агротехніки ВНДІЛК, був членом секції Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (далі ВАСГНІЛ).

Перед досвідченим науковцем ставилося завдання надання допомоги і консультацій під час збирання зеленцевих конопель співробітникам інституту Ю.І. Власенко, В.Г. Бідненко і В.С. Филипчуку, які перебували в СРР з 22 вересня по 9 жовтня 1975 року і підготували та налагодили дві жниварки ЖСК-2,1 (їх повністю переобладнали під умови роботи в Румунії) і ККП-1,8. Одночасно була проведена дефоліація і десикація конопель під керівництвом фахівців лубінституту. Коноплі виросли до 3,5 м, але на такому стеблостої машини радянського виробництва працювали не зовсім ефективно, оптимальна довжина рослин не повинна була перевищувати 2–2,5 м [3; 11, арк. 116].

У жовтні 1975 року із діловим візитом у відповідь Радянський Союз відвідали також і представники Румунії у наступному складі: Сегерчану Опреа – головного інженера, Гончару Володимира – начальника відділення тресту і Блага Ніколая – генерального директора переробного заводу. Делегація відвідала м. Глухів, де ознайомилася із роботою науковців лубінституту, дослідним господарством і новими провідними розробками вітчизняних вчених у галузі коноплярства. Під час зустрічі була досягнута домовленість подальшої співпраці науковців обох країн [10].

Особливу зацікавленість у румунських фахівців викликали розробки в галузі агрохімії, а саме нові технології живлення і стимуляції росту рослин та техніка, що призначалася для механізованого збирання. Тому у 1976 році основним завданням співпраці аграріїв стало нове закладення спільних експериментальних посівів конопель, що призначалися для механізованого збирання.

Для погодження основних етапів спільної роботи на 1976 рік на початку року Румунію відвідав директор ВНДІЛК Григорій Іванович Сенченко, який мав нагоду ознайомитися із посівами конопель в країні, вислухати всі проблеми даної галузі, а також визначитися, кого із фахівців інституту слід направити до СРР. Так, на Вченій Раді ВНДІЛК було вирішено відрядити до Румунії Анатолія Петровича Матюхіна – старшого наукового співробітника лабораторії агрохімії і Павла Арсентійовича Голобородька – старшого наукового співробітника лабораторії агротехніки. Обидва фахівці мали великий досвід наукової діяльності і довгий час працювали в лубінституті [14, арк. 1].

Вчені зазначали, що у 1976 році експериментально-виробничі посіви конопель закладалися у 2-х повітах: у повіті Тиміш в сільськогосподарських кооперативах Жимболія, Ленацхайм, Білед і Ловрін на площі 200 га та у повіті Арад у кооперативі Недлак на площі 50 га.

При проведенні посіву співробітниками дослідної станції Ловрін підбиралися ділянки під посів конопель. За допомогою українських вчених була розроблена нова система живлення на кожній ділянці, в залежності від родючості ґрунту, попередника і його удобреності, та агротехніка вирощування конопель [14, арк. 1]. При цьому в технологію вирощування конопель, у порівнянні із прийнятою в Румунії, були внесені зміни, направлені на отримання вирівняного, невисокорослого стеблостою, що придатний до збирання радянськими коноплезбиральними машинами. Для висіву цього разу використовувалося насіння радянського сорту Краснодарська 35. Обробка ґрунту, висів, догляд за посівами, боротьба зі шкідниками проводилася за допомогою румунських машин.

М.В. Рудніков

Процес збирання також відбувався по-новому. Для налагодження роботи збиральної техніки до СРР другий рік поспіль були відряджені фахівці відділу механізації лубінституту, які безпосередньо брали участь у її створенні.

У відповідності до контракту між МСГ СРСР і СРР в господарствах Румунії у 1976 році збирання насіннєвих посівів відбувалося жниварками-снопов'язалками ЖСК-2,1 і коноплекомбайнами ККП-1,8. Збиральні роботи проводилися в чотирьох кооперативах – Ленацхайм, Ловріне, Біледе і Жимболії. Всього працювало в цих господарствах 4 комбайни, по одному в кожному з них [14, арк. 2].

Середньодобова продуктивність праці одного комбайну склала 1,4 га. Найпродуктивнішим виявився день 14 жовтня, коли за день 4 комбайни зібрали 10,1 га конопель, а кожним комбайном окремо – від 2,2 до 3,0 га. Невисокі результати роботи машин пояснювалися низкою причин, головною із яких була наявність в комбайнах значної кількості конструктивних і виробничих недоліків, низька якість виготовлення машин, відсутність запчастин, а також присутність в стеблостої невибраної посконі. При цьому фахівцями було відмічено, що на експериментально-виробничих посівах досягалась більш висока продуктивність і надійність роботи збиральних машин, ніж на звичайних.

У вересні 1976 року Радянський Союз також відвідали румунські аграрії у складі Срейка, Надта і Віорела. Фахівці провели у Глухові 4 дні і мали нагоду ознайомитися із діяльністю науковців інституту і роботою дослідного господарства. Особливу зацікавленість румунських гостей викликали нові розробки сільськогосподарської техніки.

П.А. Голобородько

Продовжуючи співпрацю обох країн, у 1977 році (14–29 квітня) протягом 14 днів в Румунії знову перебував П.А. Голобородько. Провідний вчений ВНДІЛК вже втретє відвідував СРР. Його досвід давав можливість здійснювати кваліфіковану допомогу румунським аграріям, адже у 1977 році він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Хімічна дефоліація і десикація конопель», результати якої знайшли застосування в сільськогосподарському виробництві. За період роботи в інституті П.А. Голобородько виконував ряд науково-дослідних робіт, що мали важливе виробниче значення, в тому числі вперше в СРСР ним були проведені всебічні дослідження різних способів хімічної дефоліації і десикації конопель, в результаті чого були виявлені і рекомендовані для цієї мети найбільш ефективні препарати, встановлені їх оптимальні дози і терміни застосування. За його участю також була розроблена технологія дефоліації і десикації конопель за допомогою авіації.

За результатами своїх наукових досліджень вченим станом на 1977 рік було опубліковано 11 статей [4, арк. 64]. Тому під час чергового відрядження до Румунії він проводив вже традиційну роботу по відбору ділянок для висіву експериментальних зразків конопель, а також вносив корективи у традиційну технологію вирощування конопель в Румунії. Об'єктами дослідження знову стали господарства Жамболії, Ленецхайму, Біледу, Ловріну і Недлаку. Слід відзначити, що саме у 1977 році вперше експериментально-виробничий посів конопель на двобічне використання проводився і у повіті Бихор на дослідній станції Орадея на площі 90 га (50 га угорського сорту Комполт і 40 га – Краснодарська 35). Спільно із фахівцями дослідної станції була також розроблена технологія вирощування конопель [15, арк. 2].

Під час відрядження П.А. Голобородьком була розроблена нова система живлення рослин на кожній ділянці окремо, в залежності від родючості ґрунту, попередника і його удобреності. Основним завданням 1977 року було отримання невисокого стеблостою, що був придатний до машинного збирання.

Збирання врожаю відбувалося за прикладом минулого року коноплезбиральними комбайнами ККП-1,8 конструкції ВНДІЛК [15, арк. 3].

Також в середині серпня 1977 року для набуття досвіду під час процесу збирання СРСР відвідав директор Румунської дослідної станції Роман Марчелл. Він особисто спостерігав цей процес у дослідному господарстві інституту і мав змогу ознайомитися із новими і провідними розробками вчених ВНДІЛК [10].

Л.М. Горшкова

Наступне відрядження глухівських вчених до Румунії відбулося через 2 роки, 8–10 жовтня 1979 року. По завданню МСГ СРСР до СРР була направлена делегація наукових співробітників лубінституту, яку представляли старший науковий співробітник відділу механізації Микола Васильович Рудніков і старший науковий співробітник відділу селекції Лідія Михайлівна Горшкова [16, арк. 1].

За час перебування в СРР вчені відвідали Академію сільськогосподарських наук (м. Бухарест), Науково-дослідний інститут зернових і технічних культур, (м. Фундуля), Науково-дослідну сільськогосподарську станцію (м. Ловрін) і фабрику конопель (м. Синніколау-Маре). Науковцями було відмічено, що сільське господарство СРР представляло собою одну із основних виробничих галузей народного господарства країни. Разом із харчовою промисловістю воно на відповідному рівні забезпечувало населення країни продуктами харчування і вносило значну долю в експорт народного господарства. Певне місце в цій галузі займало вирощування конопель.

Посівні площі залишалися на рівні 40 тис. га, серед них 10 тис. га – на насіння. Основним районованим сортом, який займав виробничі площі в країні, був як і раніше дводомний сорт Фібрамульта 151, виведений професором Чапою. Вміст волокна в стеблах конопель цього сорту складав 25%, врожай стебел 80–90 ц/га. Вітчизняних однодомних сортів Румунія не мала [16, арк. 1].

Питаннями селекції під час відрядження займалася Л.М. Горшкова, яка мала значний досвід роботи в цій галузі і була співавтором на той час 6-ти районованих сортів однодомних конопель. Всі сорти, які були виведені за її участю, мали низький вміст каннабіноїдних сполук.

У 1971 році Лідія Михайлівна захистила дисертацію на тему: «Фізико-біологічні особливості конопель різної статі дводомної і однодомної форм» і отримала вчене звання кандидата біологічних наук [5].

Вся селекційна робота по коноплях в СРР відбувалася на науково-дослідній сільськогосподарській станції Ловрін, яка розташовувалася в західній частині країни. Керівництво станцією здійснював науково-дослідний інститут зернових і технічних культур, розташований в Фундулі.

Станція обслуговувала західну зону країни. Найбільші площі конопель були розміщені в західній і центральній частинах. На сході країни розміщувалися невеликі посіви в 4-х повітах, в південній частині країни ближче до Болгарії знаходились ще 2 повіти.

Так сталося, що у першій половині 70-х років в Румунії дуже широко використовувалось штучне волокно, що призвело до зупинення селекційної роботи по коноплях. Після отримання дводомного сорту конопель Фібрамульта 151 нові сорти не виводилися. Систематична селекційна робота по коноплях була розпочата 6–7 років назад. Перед усім Румунські селекціонери отримали похідний матеріал із СРСР, Польщі, Угорщини, Італії і інших країн, приблизно 15 сортів, серед яких 3 однодомні. Отримані сорти у 1975 році були висіяні на селекційній ділянці в Ловрині. Л.М. Горшковою був зроблений аналіз врожайності конопель, який показав, що за вмістом волокна сорти ВНДІЛК перевершують кращий румунський вітчизняний сорт Фібрамульта 151. Особливо гарні господарсько-цінні ознаки мав сорт Дніпровська 4.

За останні роки румунською селекціонеркою Параскевою Родика-Аної був отриманий і переданий у державне сортовипробування сорт дводомних конопель Ловрін 110, який, очевидно, був отриманий за допомогою радянських південних сортів. У 1976 році додатково до сортів, що вже існували, були висіяні середньоруські сорти ЮС-8, ЮС-11 і Глухівська-10. Серед них тільки сорт ЮС-11 перевищував стандартний сорт Фібрамульта 151 по врожаю насіння на 11%. Також Л.М. Горшкова виділила, що в перший рік посіву вітчизняні сорти мали високі показники майже по всім господарсько-цінним ознакам: врожаю стебел і насіння, вмісту волокна. Але з кожним наступним роком їх ознаки поступово втрачалися.

Основною метою селекціонерів СРР було відтворення вітчизняних однодомних сортів. Всі дослідницькі роботи виконувалися вручну, відчувалася велика нестача малої механізації. Тому вчені вважали за необхідне посилено працювати над проблемою отримання однодомних сортів конопель, що дало б можливість збирати врожай за допомогою комбайнів.

Було також відзначено, що селекційна робота по визначенню вмісту каннабіноїдних сполук румунськими селекціонерами не проводилася. Ці питання навіть не бралися до уваги [16, арк. 7].

Що стосувалося механізації, то вивченням цього аспекту займався М.В. Рудніков, який вже неодноразово мав нагоду попрацювати в Румунії і міг визначити зміни, які відбулися в галузі протягом останніх років, адже процес збирання конопель був найбільш трудомістким у вирощуванні культури. В цьому напрямку в СРР велися певні роботи.

Микола Васильович був безпосереднім учасником дослідження робітничих органів коноплезбиральних машин, брав участь у розробці конструкцій, дослідженні і втіленні у виробництво всіх машин виробництва ВНДІЛК [7].

Г.П. Руденко

У сезон 1978 року Тимішоарським політехнічним інститутом була створена розстилочна машина МРС-2,4 для збирання зеленцевих посівів конопель. Після перевірки першого зразка цієї машини у виробничих умовах були внесені деякі покращення, що стосувалися якостей міцності окремих їх вузлів, а до збирального сезону 1979 року була випущена дослідна партія цих машин в кількості 10 штук для широкої виробничої перевірки. Саме 1979 року цією технікою було зібрано 400 га конопель із середнім змінним виробітком 4–5 га. Розстилочна машина підкуповувала своєю простотою і, не дивлячись на деякі недоліки, представляла певний інтерес. Вона була включена до плану спільних робіт, згідно якого в подальшому була представлена для вивчення в умовах господарств СРСР, що сіяли коноплі, у 1981 році.

Певну цікавість для вітчизняних фахівців представляла італійська машина «Перуззо», яка призначалася для збирання сорго. Румунські коноплярі використовували її для збирання конопель [16, арк. 11].

Вивчивши особливості селекційної роботи по коноплях і механізації її в СРР, вчені ВНДІЛК вважали за потрібне підсилити допомогу румунським селекціонерам в напрямку виведення однодомних сортів конопель [16, арк. 13].

І тому, на запрошення радянських вчених, упродовж 23.11.–5.12.1979 року у лубінституті знаходились румунські селекціонери у складі Сегерчану Опреа і Парасківи Родика-Ані. Протягом 13 днів вони вивчали науковий досвід колег і знайомилися із провідними методами селекційної роботи. Особливу зацікавленість викликали нові високопродуктивні сорти однодомних конопель. На завершення візиту обидві сторони висловили побажання продовжити спільні дослідження в цьому напрямку.

Для продовження спільної роботи до СРР були направлені провідні науковці ВНДІЛК: директор дослідно-виробничого господарства лубінституту Григорій Пилипович Руденко і завідувач лабораторії селекції ВНДІЛК В'ячеслав Гаврилович Вировець. З 22.09. по 5.10.1980 року вчені працювали з румунськими колегами над напрямками селекції конопель і питаннями механізації конопляних господарств.

Обидва співробітники інституту мали значний досвід наукової діяльності. Так, Г.П. Руденко з 1971 року працював в структурі ВНДІЛК головним бухгалтером дослідного господарства, 1977 року був призначений на

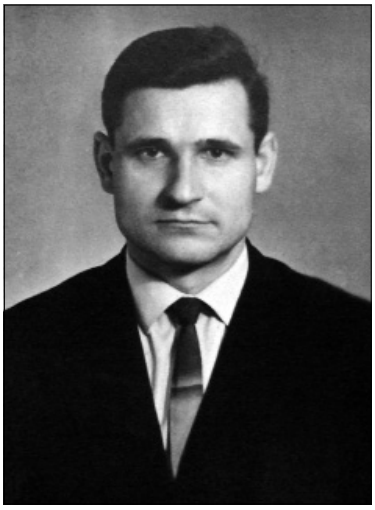

Вировець В.Г.

посаду директора цього підрозділу. За час роботи добре ознайомився із специфікою вирощування насінєвих конопель [6]. В.Г. Вировець з 1973 року очолював лабораторію селекції. Успішно проводив дослідження по селекції високоволокнистих сортів однодомних і дводомних конопель. Станом на 1980 рік був співавтором 7-ми високопродуктивних сортів. Починаючи із 1959 року, працював над створенням жовтостебельних конопель, які по вмісту волокна наближалися до високоволокнистих сортів. Неодноразово виїздив в закордонні наукові відрядження з метою вивчення особливостей селекції конопель і льону [2].

Виконуючи технічне завдання з даної теми, вченим була надана можливість відвідати дослідні станції в м. Турда і м. Ловрін, науково-дослідний інститут зернових і технічних культур в м. Фундулі, пенькозаводи в м. Бихорі і м. Синікола-Маре та колгосп в Джамболії. В бесідах і дискусіях під час огляду польових дослідів, лабораторій, полів та засобів механізації вони вивчили задачі і особливості селекційного процесу, ознайомилися із агротехнічними прийомами вирощування, механізації збирання і технології переробітку конопель [17, арк. 1].

Посіви конопель в Румунії збільшувалися. У 1980 році вони складали 42 тис. га. По відношенню до загальної кількості ріллі в СРР висівалося в 7 разів більше конопель, ніж в СРСР. Середній врожай волокна коливався у межах 12–15 і насіння 6–8 ц/га.

Всі посіви у 1980 році були, як і раніше, зайняті одним сортом дводомних конопель Фібрамульта 151. В Румунії були розпочаті інтенсивні селекційні роботи по відтворенню сортів однодомних конопель. Сорт Фібрамульта 151 давав врожай соломи 80–90, врожай насіння 6–8 ц/га при вмісті волокна в стеблах 22–23%. Новий сорт Ловрін 110 перевищував Фібрамульту 151 на 8–10% по врожаю соломи, на 14–15% по волокну і на 12–20% по насінню, відрізняючись при цьому більш тривалим вегетаційним періодом.

Враховуючи зосередженість посівів дводомних конопель в південно-західній частині Румунії, селекційні роботи по однодомних коноплях з метою надійної ізоляції в східній частині країни були розпочаті на станції Секуємі, де кліматичні умови були близькими до Молдавії, а румунські селекціонери покладали великі надії на акліматизацію радянських сортів однодомних конопель [17, арк. 2].

Коноплі були трудомісткою технічною культурою, і тогочасні засоби механізації, розроблені в різних країнах, що сіяли коноплі, навіть при їх достатній досконалості не дозволяли забезпечити оптимальну кількість потреби машин на одиницю площини з тим, щоб повністю відмовитися від ручної праці. У зв'язку із цим в Румунії прискореними темпами розроблялися нові засоби механізації збирання, обмолоту, підбору стебел і тюковки снопів. Слід відзначити, що нові машини повторювали, в основному, радянську технологію механізації збиральних і післязбиральних робіт, але при цьому вводилися нові елементи. Так, у жовтні 1980 року завершувалися випробування пробного випуску 50-ти машин МРЦ-2,4, які представляли собою практично радянську причіпну розстилочну жниварку для стебел. Але в Румунії її зробили самохідною із фронтальним ріжучим апаратом.

Проходив також випробування підборщик стебел. Науковцям ВНДІЛК не довелося побачити цю машину в роботі, але, судячи із розповідей фахівців, він був подібний до підборщика радянського виробництва, хоча румуни стверджували, що машина мала принципові відмінності в конструкції головних вузлів.

Як вихід із положення, в господарствах Румунії застосовувався для обробітку конопель комбайн «Глорія», що призначався для обмолоту 22-х культур.

Також румунські фахівці розробляли конструкцію тюковщика снопів конопель, експериментальний зразок якого більше наближався до варіанту угорського тюковщика. Коноплярі Румунії не сумнівалися у великих перевагах використання тюків конопель як для перевезення і зберігання соломи, так і для її мочки.

Одночасно із радянськими вченими досвідом вирощування однодомних конопель і механізацією процесів обробітку цікавилися і румунські фахівці: Роман Марчелл – директор румунської дослідної станції, Геуке Константин – селекціонер дослідної станції. Делегація перебувала в СРСР з 28 вересня по 9 жовтня 1980 року. Ними був відмічений високий рівень роботи глухівських селекціонерів і якість нових високопродуктивних сортів конопель, а також висловлене бажання подальшої співпраці у напрямку селекції і технічного забезпечення коноплярства [10].

Отже, детально розглянувши міжнародну співпрацю вчених СРР і ВНДІЛК, можна зробити висновки, що вона була взаємовигідною. При заключенні контракту про співробітництво радянська сторона в обмін на допомогу у вирощуванні конопель отримувала від румунських аграріїв наукові і технічні консультації у галузі вирощування сої.

За період довгої спільної роботи, яка тривала упродовж 1975–1980 років, радянські науковці неодноразово виїздили до Румунії і приймали іноземні делегації у ВНДІЛК. Були досягнуті певні успіхи у розвитку румунського коноплярства, а саме: розширені площі висіву конопель, що дало можливість СРР повністю забезпечити країну в потребах конопляної продукції; застосовані добрива і хімічні препарати для живлення, обробітку і захисту рослин, що дало можливість значно покращити уро-

жайність конопляних посівів; за допомогою радянських високоврожайних сортів конопель були виведені нові (Ловрін 110 і Секуєні 1), які були районовані і успішно висівалися на території Румунії; задіяні для обробітку і збирання конопель радянські сільськогосподарські машини, які скоротили час і витрати на збирання рослин, а також підвищили якість збирання.

Вчені ВНДІЛК мали можливість знайомитися із механізованими розробками румунських інженерів і технікою, яку вони закуповували за кордоном та використовувати сучасні технології у створенні нових машин.

ПОСИЛАННЯ

1. Відомчий архів Інституту луб'яних культур Української Академії аграрних наук (далі – ВАІЛКУААН), особова справа П.Т. Борисенка, пагінація відсутня.
2. ВАІЛКУААН, Особова справа В.Г. Вировця, пагінація відсутня.
3. ВАІЛКУААН, Особова справа Ю.І. Власенко, пагінація відсутня.
4. ВАІЛКУААН, Особова справа П.А. Голобородька, 216 арк.
5. ВАІЛКУААН, Особова справа Л.М. Горшкової, пагінація відсутня.
6. ВАІЛКУААН, Особова справа Г.П. Руденка, пагінація відсутня.
7. ВАІЛКУААН, Особова справа М.В. Руднікова, пагінація відсутня.
8. ВАІЛКУААН, Особова справа А.В. Тарасова, пагінація відсутня.
9. ВАІЛКУААН, Справка о выезде в СРР научных сотрудников ВНИИЛК 1975–1980 гг., 1 с.
10. ВАІЛКУААН, Справка о выезде специалистов СРР по ВНИИЛК 1975–1980 гг., 1 с.
11. ВАІЛКУААН, Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1975 г., 176 с.
12. ВАІЛКУААН, Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1976 г., 145 с.
13. ВАІЛК, Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1979 г., 100 с.
14. ВАІЛКУААН, Отчет о работе коноплеуборочных комбайнов в СРР в 1976 г., 2 с.
15. ВАІЛКУААН, Отчет ст. научного сотрудника ВНИИЛК Голобородько П.А. о командировке в СРР в 1976–1977 гг., 2 с.
16. ВАІЛКУААН, Отчет о командировке в СРР по изучению опыта работы селекционеров и механизаторов, которые занимались выращиванием конопли в 1979 г., 13 с.
17. ВАІЛКУААН, Краткий отчет о командировке в СРР советской делегации в составе Руденко Г.Ф., директора исследовательско-производственного хозяйства ВНИИЛК и Вировца В.Г., заведующего лабораторией селекции ВНИИЛК в 1980 году, 3 с.
18. Даниленко В. Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем, Академія наук Української РСР. Інститут історії. – К., 1989 р. – 19 с.

Базиль С.М. Научное сотрудничество ученых Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур и румынских специалистов в 70–80-х годах XX ст.

В статье впервые рассматриваются и анализируются проблемы международного сотрудничества ученых Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур и Социалистической Республики Румынии, которые имели важное значение для дальнейшего развития коноплеводства в Румынии.

Ключевые слова: *Всесоюзный научно-исследовательский институт лубяных культур, коноплеводство, Социалистическая Республика Румыния, коноплеуборочные процессы, механизация коноплеводства, селекция, агрохимия.*

Basil S.M. Scientific cooperation of scientists of the All-Union Research Institute of bast cultures and Romanian scientists in the 70–80 years of the twentieth century

In the article for the first time the issues of international cooperation of scientists of the All-Union Research Institute of bast cultures and the Socialist Republic of Romania, which were of great importance for the further development of hemp in Romania, are discussed and analyzed.

Key words: *All-Union Research Institute of bast cultures, cannabis, Socialist Republic of Romania, cannabis harvest processes, mechanization of collecting hemp, selection, agro chemistry.*

25.02.2019 р.

УДК 378(477.52)«198/199»

Я.І. Кукуленко

ПЕДАГОГІЧНІ ІНСТИТУТИ СУМЩИНИ У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-х рр. – ПОЧАТОК 90-х рр. XX ст.)

У статті характеризуються основні напрямки діяльності педінститутів Сумщини. Автор зазначає, що складно вирішувалося питання щодо забезпечення вишів висококваліфікованими викладацькими кадрами. Водночас, зросла кількість спеціальностей, за якими готували кадри, педінститути стали осередками з вивчення української мови російськомовної Сумщини, важливими методичними центрами регіону, певних успіхів досягли в науково-дослідній роботі. Зазначається, що у вишах намагалися вирішити питання зміцнення навчально-матеріальної бази, але не завжди успішно.

Ключові слова: *інститут, викладач, студент, спеціальність, гуртожиток.*

Період перебудови, як і кожна «революція згори», був доволі обмеженим і непослідовним. Але головне значення перебудови полягало в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Певну роль у подоланні наслідків комуністичної ідеології відіграли й колективи педагогічних вищих закладів освіти радянської України, зокрема педінститути Сумської області. Діяльність цих навчальних закладів у перебудовчий період практично не досліджена. Окремі фрагменти даної проблеми зустрічаємо лише в праці В.К. Майбороди [1]. Тому, використавши документи центральних державних архівів, матеріали тогочасної періодичної преси, спробуємо окреслити основні напрями діяльності вишів.

Упродовж 80-х рр. – на початку 90-х рр. XX ст. педагогічні кадри для освітніх закладів Сумщини готували Глухівський імені С.М. Сергєєва-Ценського і Сумський імені А.С. Макаренка педінститути [2, арк. 79; 3, арк. 79; 4, арк. 114; 5, арк. 152; 6, с. 4]. Перший з цих вишів у 1986 р. очолював Л.В. Гнатюк. Проректором з навчальної і наукової роботи працювала Т.В. Гуренкова, із заочного навчання – Є.І. Горбенко, із адміністративно-господарської роботи – П.М. Карпенко [7, арк. 4]. Станом на вересень 1990 р. посаду виконувача обов'язки ректора педінституту обіймав М.П. Волос. Тоді ж ректором Сумського педінституту працював І.Т. Качан [8, арк. 8].

Формувалася структура вишів. Зокрема, у 1986 р. Глухівський педінститут мав у своєму складі два факультети: підготовки вчителів початкових класів і загальнотехнічних дисциплін [7, арк. 4–5].

Складно вирішувалося питання щодо забезпечення вишів висококваліфікованими викладацькими кадрами. На 1 січня 1986 р. у Глухівському педінституті працювали 115 штатних викладачів, у т. ч. 1 доктор наук і 32 кандидати наук (якісний склад викладачів із науковими ступенями становив 28,7%) [9, арк. 36], на 1 січня 1987 р. – відповідно 131, 3 і 40 (32,8%), на 1 жовтня 1989 р. – 147, 1 і 40 (27,9%). За цим показником виш посідав останнє місце серед педінститутів республіки [10, арк. 79]. Перспективи на покращення цих показників

були сумнівними з огляду на те, що у 1989 р. 52% кандидатів наук, доцентів були пенсійного віку [10, арк. 75]. У 1986 р. у виші працював єдиний доктор – доктор технічних наук М.А. Тімонін [7, арк. 4]. Крім цього, у 1989 р. майже 6% завідувачів кафедрами не мали наукових ступенів і звань. Переважна їх більшість не працювала над докторськими дисертаціями [10, арк. 74].

У Сумському педінституті показники були кращими. Водночас, виш припустився значного зменшення якісного рівня науково-педагогічних кадрів [7, арк. 5]. У січні 1986 р. тут трудилися 290 викладачів, серед яких 6 докторів наук і 120 кандидатів наук (43,5% від загальної кількості науково-педагогічних працівників) [9, арк. 36], у січні 1987 р. – відповідно 294, 6 і 127 (45,2% від загальної кількості науково-педагогічних працівників), у жовтні 1989 р. – 410, 9 і 145 (37,5%) [10, арк. 79]. Таким чином, зниження якісного показника було пов'язане із збільшенням кількості викладачів. Водночас, кількість осіб із науковими ступенями зросла. Обидва педінститути Сумщини не досягали середньореспубліканського показника, який у жовтні 1989 р. становив 42,1% [10, арк. 79].

Викладачі періодично підвищували свою кваліфікацію. Так, у 1988 р. різними формами підвищення кваліфікації були охоплені 16 із 140 науково-педагогічних працівників Глухівського, 52 із 323 – Сумського педінститутів [11, арк. 67, 79].

Упродовж досліджуваного періоду зросла кількість спеціальностей, за якими готували кадри. Так, у 1985 р. у Глухівському педінституті впровадили двопрофільні спеціальності: «Загальнотехнічні дисципліни і фізика», «Загальнотехнічні дисципліни і праця» з додатковою спеціальністю «Методика профорієнтаційної роботи» [12, арк. 145]. У цьому ж виші у 1989 р. відкрили спеціальність «Педагогіка та методика початкового навчання і українська мова і література» (щорічно мали набирати 75 студентів) [13, арк. 90–91, 131–132].

Зростав план прийому і, відповідно, кількість заяв. Якщо у 1986 р. у Сумському педінституті план прийому визначався у 760 місць, на які надійшло 1433 заяви від бажаючих навчатися, то вже наступного року – відповідно 775 і 1513. У Глухівському педінституті показники були значно скромніші – відповідно 375 і 619; 375 і 734 [14, арк. 114–121].

Поступово зростала кількість студентів. Так, у 1985 р. Сумському педінституті навчалися 3503 студенти, у т.ч. на стаціонарі – 2717 [1, с. 137]. У січні 1988 р. тут загалом студіювали 3717 студентів [3, арк. 61]. У Глухівському педінституті у 1985 р. здобували освіту 1852 студенти, серед яких 1039 навчалися на денній формі [1, с. 136].

Навчання у вишах проводилося українською мовою. Глухівський і Сумський педінститути входили до 16 педвишів республіки, у яких 80–90% всіх предметів викладалися українською мовою [13, арк. 138; 15]. Педінститути Сумщини на той час було осередками з вивчення української мови з огляду на те, що тоді цей край був переважно російськомовним.

У другій половині 80-х рр. у вишах набуло поширення вивчення іноземних мов. У деяких з них почали готувати вчителів іноземних мов, зокрема у Сумському педінституті. У лютому 1990 р. Міністерство народної освіти УРСР затвердило склад навчально-методичної ради зі спеціальності «Іноземні мови» у складі 31 особи, 29 з яких представляли педінститути (серед них був і представник Сумського педінституту) [10, арк. 8; 16, арк. 96–98].

У вишах впроваджували нові навчальні дисципліни, спецкурси, які мали шкільне спрямування. У цьому контексті особливе місце належить курсу «Основ педагогічної майстерності», яку вперше прочитано у Полтавському педінституті, де на цю дисципліну відвели по 120 год. У 1987 р. за цією ж програмою розпочали роботу ще 8 педінститутів, у яких на ОПМ виділили 30 годин. У Глухівському педінституті читався 16-годинний спецкурс [17, арк. 70; 18, с. 3].

Педвиші були важливими методичними центрами регіону. Наказом Міністерства народної освіти УРСР від 3 серпня 1990 р. за базовими педучилищами були закріплені 9 педінститутів для надання їм допомоги в організації навчально-виховного процесу, науково-методичної роботи та підвищення кваліфікації і педагогічної майстерності викладачів. Зокрема, над Лебединським педучилищем шефствував Глухівський педінститут [19, арк. 14]. У тому ж році у Сумському педінституті пройшли підвищення кваліфікації на курсах 660 вчителів [20, арк. 27–28]. У березні 1990 р. виш гостинно приймав у своїх стінах учасників республіканської олімпіади юних правознавців [21, арк. 11–12].

Декілька документів повідомляють про матеріальне і моральне стимулювання студентів. Так, у Сумському педінституті троє найкращих студентів щорічно отримували іменні ленінські стипендії у розмірі 130 крб., а один студент – стипендію імені А.С. Макаренка (75 крб.). У Глухівському педінституті ленінським стипендіатом спочатку був один студент, а з 1988 р. – двоє [3, арк. 164–165; 22, арк. 5–17].

Частину викладачів сумських педінститутів вводили до складу Державних екзаменаційних комісій інших педвишів. Наприклад, у 1988 р. науково-педагогічні працівники Сумського педінституту екзаменували випускників Ворошиловградського, Київського іноземних мов, Криворізького, Луцького, Миколаївського, Полтавського, Херсонського педінститутів. Представництво викладачів Глухівського педінституту було значно скромнішим. Їх запросили лише до Полтавського педінституту. Водночас, до Сум для участі у ДЕКах прибули представники Ворошиловградського, Полтавського, Ізмаїльського, Луцького, Кіровоградського, Рівненського педінститутів, Української сільськогосподарської академії, Харківського сільськогосподарського інституту; до Глухова – Слов'янського, Ворошиловградського, Рівненського, Миколаївського, Полтавського педінститутів [23, арк. 93–124].

Більшу частину випускників розподіляли. Так, у 1988 р. у Сумську область, зокрема, отримали розподіл 527 молодих спеціалістів з вищою освітою [24, арк. 8].

Певну увагу у вишах приділяли науково-дослідній роботі. Зокрема, у Сумському педінституті працювала одна із 5 створених спільно з АН УРСР науково-дослідних лабораторій – лабораторія іонноптичних методів дослідження [25, арк. 25].

Наприкінці 80-х рр. Міністерство народної освіти УРСР низкою своїх наказів затвердило форми госпрозрахунку і нормативів у зв'язку з переведенням наукової діяльності на нові умови фінансування і господарювання. У 1989 р. першу форму госпрозрахунку було затверджено для чотирьох педінститутів, у т. ч. для Сумського, встановивши для них нормативне відрахування до державного бюджету у розмірі 10% від прибутку, у т. ч. 5% до місцевого бюджету [5, арк. 9, 202; 26, арк. 89].

Науковці Сумського педінституту були членами редколегій видань науково-дослідних інститутів педагогіки і психології УРСР. Наприклад, серед 14 членів редколегії республіканського міжвідомчого науково-методичного збірника «Методика викладання біології, хімії і географії» двоє були представниками цього вишу [16, арк. 75–76]. Водночас, у виші був відсутній належний контроль за організацією видавничої діяльності, не забезпечувалося широкого обговорення та оцінки якості виданих робіт, не здійснювалося навчання працівників з питань видання навчально-методичної літератури. Зокрема, у зміст методрекомендацій включали матеріал теоретичного характеру, завищувалися нормативні обсяги та тиражі видань [22, арк. 33–35].

Мали місце й інші недоліки у науково-дослідній сфері. Зокрема, у 1987–1989 рр. Глухівський і Сумський педінститути не виконали планів підготовки кандидатів наук, направлення у цільову аспірантуру і докторантуру, переведення на посади стажистів-дослідників [10, арк. 75–76]. Серйозним недоліком було те, що кожний четвертий-п'ятий викладач (станом на листопад 1989 р.) мав стаж науково-педагогічної роботи у вишах понад 10 років, але не захистив кандидатських дисертацій [10, арк. 74]. Ці недоліки особливо позначилися на результативності НДР у Глухівському педінституті, де у 1987–1989 рр. було захищено лише 1 докторську і 3 кандидатські дисертації. Натомість, у Сумському педінституті цей показник був набагато кращим – відповідно 1 і 19 [10, арк. 84]. У цьому ж виші проводилися престижні наукові форуми. Так, у 1988 р. у Сумах відбулася республіканська науково-практична конференція «Творча спадщина А.С. Макаренка і сучасна школа» [3, арк. 57].

Сумський педінститут проводив міжнародну роботу. Цьому сприяло те, що виш потрапив до складу 12 педінститутів УРСР, які, відповідно до квоти, встановленої Держкомітетом СРСР з народної освіти, здійснювали безпосереднє міжнародне співробітництво [11, арк. 32].

Певна увага приділялася науково-дослідній роботі студентів. У Сумському педінституті діяла рада науково-технічної творчості молоді [25, арк. 26]. Щорічно студенти цього вишу брали участь у республіканських конкурсах студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук. У 1988 р. за результатами республіканського туру олімпіади «Студенти та науково-технічний прогрес» Сумський педінститут, студенти якого здобули 7 дипломів, посів третє місце у республіці [27, арк. 52]. У 1989 р. студентку цього вишу С. Дорду нагородили медаллю АН УРСР [25, арк. 26].

Значно скромнішими були успіхи студентів-спортсменів. Так, у 1985 і 1989 рр. спортсмени Сумського педінституту посіли 12-ті загальнокомандні місця із 13 учасників у І групі (педінститути, що мали у своєму складі факультети фізичного виховання) у змаганнях республіканської Спартакіади педінститутів. Студенти Глухівського педінституту у 1985 р. у ІІ групі були 14-ми із 16 учасників, а у 1989 р. взагалі посіли останнє 16-те місце [28, арк. 30–31, 34-38].

Певна робота проводилася щодо зміцнення матеріально-технічної бази педінститутів. Зокрема, було введено в експлуатацію навчально-лабораторний корпус Сумського педінституту. Водночас, було зірвано завершення будівництва гуртожитку цього вишу. Завершення робіт перенесли на 1989 р. [12, арк. 53; 29, арк. 25]. У 1990 р. передбачали завершити будівництво навчального корпусу Глухівського педінституту [10, арк. 8; 16, арк. 90]. До початку 1990–1991 н.р. це приміщення ще не було введено в експлуатацію [8, арк. 16]. Глухівський педінститут як ніхто відчував гостру потребу у нових навчальних площах. Станом на січень 1990 р. тут у середньому на одного студента припадало 3,9 м^2 площі навчально-лабораторних корпусів. Гіршим становище було лише у Рівненському педінституті. Середньореспубліканський показник становив 6,3 м^2. У Сумському педінституті становище було дещо кращим – 6,9 м^2, але до норми значно не дотягували (вона становила 14,5 м^2) [25, арк. 19].

Дещо нижчими за загальнореспубліканський були показники забезпечення студентів житловими площами. У Глухівському педінституті гуртожитками були забезпечені 66,8% молоді, Сумському – 63,6% (загальнореспубліканський показник – 67,9%) [25, арк. 19]. У Сумах такого показника досягли лише завдяки тому, що у 1988 р. ввели у дію новий гуртожиток [30, арк. 7, 101].

Досить неоднозначним було забезпечення студентства мережею їдалень і буфетів. Якщо у Сумському педінституті це питання практично було вирішеним, бо тут пунктами харчування були охоплені 86,4% молоді (кращий показник в Україні після Мелітопольського педінституту), то у Глухівському педінституті цей показник був одним із найгірших у республіці – 27,9% [10, арк. 10; 13, арк. 99; 25, арк. 19].

Педінститути Сумщини не домоглися ефективного і раціонального витрачання коштів. Наприклад, значну економію по зарплаті допустив у першому півріччі 1986 р. Сумський педінститут (11,9 тис. крб.). У Глухівському педінституті недостатньо уваги приділяли економії коштів на господарське обслуговування будинків та споруд. Тут мали місце великі перевитрати

(15,2 тис. крб.) [31, арк. 22]. У 1987 р. у Глухівському педінституті мали місце переплати зарплат, відпускних, за лікарняними листами в сумі 1,2 тис. крб. [32, арк. 21].

Таким чином, у роки перебудови діяльність педінститутів Сумщини була доволі суперечливою. Зокрема, складно вирішувалося питання щодо забезпечення вишів висококваліфікованими викладацькими кадрами. Глухівський педінститут за цим показником посідав останнє місце серед педінститутів республіки. Водночас, зросла кількість спеціальностей, за якими готували кадри, збільшувався план прийому і, відповідно, кількість заяв від бажаючих навчатися. Педінститути стали осередками з вивчення української мови російськомовної Сумщини, важливими методичними центрами регіону, певних успіхів досягли в науково-дослідній роботі, насамперед Сумський педінститут. У вишах намагалися вирішити питання зміцнення навчально-матеріальної бази, але не зажди успішно. Зокрема, Глухівський педінститут посідав останні місця щодо забезпечення молоді навчальними площами, їдальнями і буфетами.

ПОСИЛАННЯ

1. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: Либідь, – 1992. – 196 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі –ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 9312, 201 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9343, 183 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9314, 131 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 35, 202 арк.
6. П'ятаков В.П. Партком педвузу і перебудова // Радянська школа. – К., 1987. – № 5, – С. 3–9.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9271, 273 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 79, 79 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9281, 125 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 41, 165 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 42, 201 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9289, 90 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 43, 194 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2365, 204 арк.
15. Як виконується закон про мови? // Радянський педагог. Івано-Франківськ, 1990. – 6 лютого. – № 4(57). – С. 1.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 69, 140 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9328, 120 арк.
18. Основи педагогічної майстерності // Радянська школа. – К., 1987. – № 10. – С. 3–10.
19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 73, 177 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 37, 106 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 68, 106 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9317, 146 арк.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9344, 174 арк.
24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9346, 85 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 81, 113 арк.
26. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 32, 184 арк.
27. Державний архів Хмельницької області, ф. Р–302, оп. 12, спр. 226, 115 арк.
28. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 76, 85 арк.
29. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9350, 95 арк.
30. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 3, 131 арк.
31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9285, 90 арк.
32. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9344, 174 арк.

Кукуленко Я.И. Педагогические институты Сумщины в годы перестройки (вторая половина 80-х гг. – начало 90-х гг. XX в.)

В статье характеризуются основные направления деятельности пединститутов Сумщины. Автор отмечает, что сложно решался вопрос обеспечения вузов высококвалифицированными преподавательскими кадрами. В то же время, возросло количество специальностей, по которым готовили кадры, пединституты стали центрами по изучению украинского языка русскоязычной Сумщины, важными методическими центрами региона, определенных успехов достигли в научно-исследовательской работе. Отмечается, что в вузах пытались решить вопрос укрепления учебно-материальной базы, но не всегда успешно.

Ключевые слова: *институт, преподаватель, студент, специальность, общежитие.*

Kukulenko Ya.I. Pedagogical institutes of Sumy region in the years of "perestroika" (the second half of the 80s – the beginning of the 90s of the XX century)

The article describes the main directions of activity of pedagogical institutes of Sumy region. The author notes that the issue of providing high schools with highly skilled teaching staff was difficult to solve. At the same time, the number of specialties increased by which the staff was prepared, pedagogical institutes became centers of studying the Ukrainian language by the Russian-speaking citizens of Sumy region, important methodological centers of the region, certain accomplishments were achieved in research work. It is noted that the higher educational establishments tried to solve the issue of enhancing the educational and material base, but not always successfully.

Key words: *institute, teacher, student, specialty, dormitory.*

19.02.2019 р.

УДК 272/279:061:94(47+57):(477)]«18/193»

В.М. Орлов

НОВІТНІ РОСІЙСЬКІ НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ЩОДО НЕПРАВОСЛАВНИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ У XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX ст. ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР (НА ПРИКЛАДІ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті охарактеризовано основні російські науково-історичні центри з дослідження державно-релігійних відносин та політики щодо неправославних християнських церков у XIX – першій третині XX ст. Установлено сучасні наукові центри, навчально-наукові установи, які спеціалізувалися на вивченні політики щодо неправославних християнських об'єднань у Російській імперії, Російській республіці, СРСР у XIX – першій третині XX ст. Визначена роль українського конфесійного фактору в сучасних російських історичних студіях. Окреслено рівень висвітлення подібної проблематики в новітній російській історіографії на прикладі дисертаційних досліджень 1990-х рр. – початку XXI ст.

Ключові слова: *дисертація, західне християнство, науковий центр, неправославний, релігія, Російська імперія, СРСР, церква.*

У новітній період з 1991 р. у Російській Федерації розпочинається активна фаза повернення істориків до дослідження історії релігії загалом та конфесійної політики щодо західних (неправославних) церков на теренах Російської імперії, СРСР упродовж XIX ст. до початку Другої світової війни. У радянській історіографії історія іновірців, як й історія релігії та церкви, не була у фаворі і не вважалася пріоритетною. Але існували поодинокі академічні центри, які продовжували студіювання цих табуйованих і, навіть, «неперспективних» тем. Після відкриття архівів відбулося накопичення фактичних та фактогра-

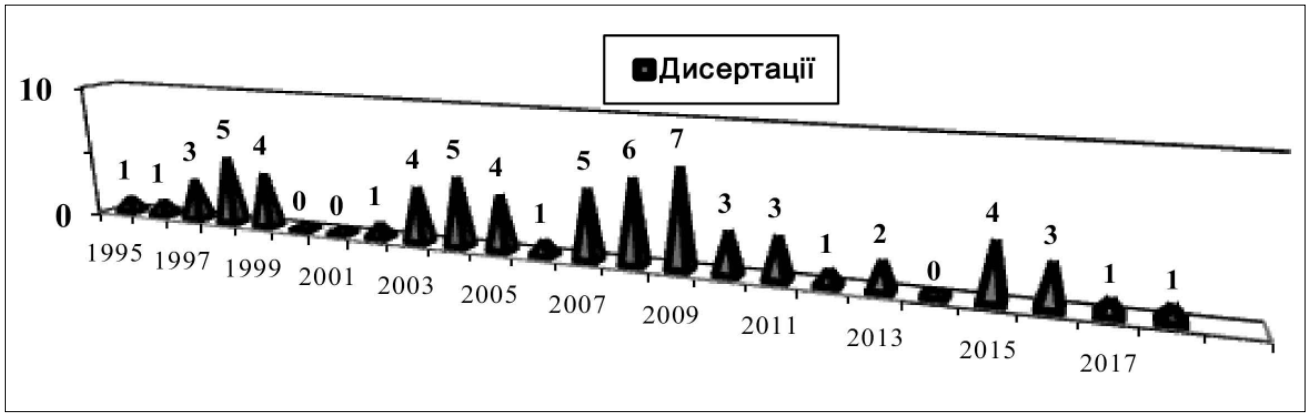

Мал. 1. Підготовка та захист дисертаційних робіт з історії державної політики Росії щодо неправославних християнських церков у XIX – першій третині XX ст.

фічних знань. Цей факт, у свою чергу, відкрив можливість для активного вивчення історії релігії, державно-церковних відносин та формування в російському історіописанні цілого пласту різнопланових історичних робіт, котрі кореспондувалися з релігійною тематикою, що й зумовлює актуальність студіювання подібної проблематики.

Метою статті є аналіз основних російських науково-історичних центрів, які були задіяні у дослідженні історії неправославних християнських (католиків, протестантських) деномінацій та політики органів державної влади щодо них у XIX – першій третині XX ст. як у загальноросійському, так і в українському контексті, використовуючи дисертаційні роботи як маркер, задля аналізу перспективності або «маргінальності» обраної проблематики.

Першою дисертацією у галузі історичних наук, дотичною до студіювання політики неправославних християнських (католицьких, протестантських) церков Росії у XIX – першій третині XX ст., була праця «Лютерани в Росії (XIV–XX ст.)» О. Курило, котру було підготовлено у Відділі релігієзнавства Інституту етнографії і антропології імені М.М. Миклухо-Маклая РАН (м. Москва) та захищено в цій науковій установі під керівництвом доктора історичних наук, професора, член-кореспондента Російської академії природничих наук П. Пучкова та кандидата історичних наук Б.-Р. Логашової 21 жовтня 1995 р. [1]. На кафедрі релігієзнавства Російської академії державної служби О. Редькіною було підготовлено і захищено 6 червня 1996 р. кандидатську дисертацію на тему: «Віросповідна політика Тимчасового уряду Росії (лютий – жовтень 1917 р.)» під керівництвом кандидата філософських наук, доцента М. Одинцова, яка безпосередньо стосувалася політики Тимчасового уряду щодо неправославних християнських деномінацій [2].

Ґенеза, процес становлення та особливості політики держави щодо західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. на теренах українських етнічних земель не є основною темою для російських істориків релігії. Виявлено лише одну дисертаційну роботу, присвячену історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. Це кандидатське дослідження на тему: «Німецькі колонії у Волинській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.)» І. Агасієва, в котрому міститься інформація щодо політики держави з приводу діяльності західних (неправославних) християнських церков в Україні у XIX – першій третині XX ст. у регіоналістичному контексті (на прикладі Волині). Подібна праця була виконана на кафедрі вітчизняної історії та захищена на спеціалізованій ученій раді Красноярського державного педагогічного університету 17 грудня 1999 р. під науковим керівництвом доктора історичних наук, професора І. Кулинича [3]. Подібний факт засвідчує, що українське релігійне тло не є, наразі, першорядною академічною проблемою та знаходиться на маргінесі наукових пошуків.

Особливістю російських дисертацій з історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. є їх регіональний контекст. Наприклад, з 66-ти захищених дисертацій 39 (59,1%) присвячені державній політиці щодо західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. у конкретному регіоні або макрорегіоні (на кшталт Сибіру, Приуралля або Поволжя тощо). З 39 дисертацій – 8 докторських, зокрема праці Н. Вашкау [4], П. Вібе [5], Ф. Кулієва [6], А. Машковцева [7], І. Нам [8], Т. Недзелюк [9], Н. Потапової [10], Т. Смирнової [11], – дотичні до вищезазначеної проблематики (мал. 1).

Максимальна кількість захистів дисертаційних робіт з історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. відбувалася упродовж 2000-х рр. Особливо варто відмітити чисельне зростання захищених дисертацій у 2009 р. – 7, що чітко засвідчує доконаний факт формування нових методологічних підвалин для здійснення всебічного аналізу та про остаточний перехід історико-релігійної тематики з наукового «андеграунду».

Основними центрами студіювання конфесійної політики щодо неправославних християнських церков у Російській імперії, Російській республіці, СРСР у XIX – першій третині XX ст. є Санкт-Петербург, який ще з радянських часів зберігає відповідний високий статус. Зокрема, най-

більшим центром у вивчені історії релігії та церкви і релігійної політики щодо неправославних християнських церков в Росії XIX – першій третині XX ст. є наукові та навчально-наукові структурні підрозділи Санкт-Петербурзького державного університету, в якому було підготовлено 7 дисертаційних робіт. У Російському державному педагогічному університеті імені О.І. Герцена було підготовлено 2 дисертації. Також у межах відповідних наукових тем у Санкт-Петербурзькому філіалі Інституту російської історії РАН було захищено 3 кваліфікаційні роботи. У Північно-Західній академії державної служби упродовж новітнього періоду підготовлено 1 дисертацію зазначеного історико-релігійного спрямування.

Іншим важливим центром вивчення вітчизняного аспекту історії релігії та церкви та політики щодо неправославних християнських церков на російських теренах у XIX – першій третині XX ст. залишається Москва. Однак, на відміну від Санкт-Петербурга, де функціонує моноорганізаційний навчально-науковий лідер з підготовки історико-релігійних наукових досліджень, для російської столиці характерним є розосередження у підготовці дисертаційних кваліфікаційних робіт. Так, упродовж 1991–2018 рр. було виконано 10 робіт з історії державно-конфесійної політики в царині регулювання діяльності неправославних християнських церков на російських теренах у XIX – першій третині XX ст. у наступних навчально-наукових установах: Російській академії народного господарства і державної служби (2); Московському державному університеті імені М.В. Ломоносова (1); Російському державному соціальному університеті (1); Російському державному гуманітарному університеті (1); Російському державному університеті туризму і сервісу (до 2007 р. – Московський державний університет сервісу) (1); Московському державному обласному університеті (1); Воєнному університеті Міністерства оборони (1). Окрім навчально-наукових установ робота над підготовкою дисертаційних досліджень державної політики щодо діяльності неправославних християнських церков на російських теренах у XIX – першій третині XX ст. здійснюється в академічних установах. Наприклад, в Інституті російської історії РАН – 1 дослідження та в Інституті етнографії і антропології імені М.М. Миклухо-Маклая РАН – 1.

Також на сучасному етапі значний прорив у підготовці кваліфікованих наукових кадрів істориків-дослідників політики російських державних утворень з історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. є Саратов (кафедри історичного профілю Саратовського національного дослідного державного університету імені М.Г. Чернишевського) та Омськ (Омський державний університет імені Ф.М. Достоєвського й Омський державний педагогічний університет імені А. Котенка). Наприклад, наявним свідченням академічного зростання та процесу формування саратовської наукової історико-релігійної школи є підготовка докторських дисертацій Н. Вашкау [4], О. Ліценбергер [12; 13] (кандидатська і докторська роботи); кандидатських – М. Євсєєва [14], М. Єгорової [15], Ж. Яковлєвої [16]. В Омську студіювання історії релігії західних неправославних християнських об'єднань Росії у XIX – першій третині XX ст. здійснюється у контексті етнографічних нарацій, зокрема у контексті конфесійних прагнень німецької меншини та їх релігійних прагнень. В Омському державному університеті імені Ф.М. Достоєвського були підготовлені докторські дослідження Т. Смирнової та кандидатські – О. Бетхера (Бьоттхера) [17], Ю. Подопригори [18], Т. Савраніної [19], а в Омському державному педагогічному університеті підготовка докторської дисертації П. Вібе [5] та кандидатської – І. Черказьянової [20].

Можемо проаналізувати за допомогою кількісного компоненту рівень зростання науково-історичних центрів зі студіювання історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. Так, за радянської доби такі центри функціонували в Москві та Ленінграді (зараз – Санкт-Петербург) [21, с. 264]. Окремі дисертаційні роботи з історико-релігійної проблематики були захищені у Томську. Упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. відбувається становлення нових науково-історичних центрів, зокрема з підготовки дисертацій в Архангельську, Бирську, Благовєщенську, Владикавказі, Волгограді, Єкатеринбурзі, Іркутську, Казані, Кірові, Краснодарі, Красноярську, Махачкалі, Нижньому Новгороді, Новосибірську, Південно-Сахалінську, Пскові, Рязані, Смоленську, Ставрополі, Томську, Челябінську.

Підготовка дисертаційних робіт як важливий етап кваліфікації наукових працівників неможлива без функціонування спеціалізованих учених рад з наявною чисельністю висококваліфікованих наукових кадрів. Упродовж 1991–2018 рр. відбувалися успішні захисти кандидатських і докторських робіт, через які червоною лінією проходить історико-релігійна тематика, зокрема дослідження державно-конфесійних відносин. Згідно з власними авторськими підрахунками упродовж зауваженого вище періоду було захищено 66 дисертацій з історії державно-конфесійної політики щодо західних (неправославних) церков у Росії XIX – першій третині XX ст., зокрема докторських – 20, тобто 30,3% та кандидатських – 46 (69,7%). 55 робіт захищено зі спеціальності 07.00.02 – «Вітчизняна історія», що становить 83,3% від загальної чисельності виконаних і захищених дисертацій; 4 (6,1%) – 07.00.07 – «Етнографія, етнологія і антропологія»; 3 (4,5%) – 07.00.09 – «Історіографія, джерелознавство і методи історичних досліджень»; по 1 (по 1,5%) роботі: 07.00.15 – «Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики»; 09.00.06 – «Філософія релігії»; 09.00.13 – «Релігієзнавство, філософська антропологія, філософія культури»; 24.00.01 – «Теорія та історія культури».

Наукове керівництво над кандидатськими роботами з питань дослідження державної політики щодо західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. здійснювали доктори історичних наук, про-

фесори: А. Аврус, С. Айдарова, Ю. Аксютін, О. Васильєва, Н. Вашкау, П. Вібе, Р. Габдулхаков, Б. Гальперіна, Р. Ганелін, Ю. Гераськін, А. Герман, Р. Дзаттіаті, С. Кащенко, М. Коваленко, Є. Кодін, І. Кулинич, Ю. Лукін, С. Мургузалієв, І. Нам, І. Наумов, М. Одинцов, О. Пашков, І. Плеве, Т. Плохотнюк, П. Пучков та Б.-Р. Логашова (кандидат історичних наук, доцент), В. Ратушняк, О. Редькіна, О. Сенюткіна, А. Смолін, О. Сухова, М. Томілов, В. Чернуха, М. Шиндялов, В. Шишкін та доктор психологічних наук М. Мусхелішвілі; кандидати історичних наук, доценти: С. Брежнєва, В. Ляпін, Є. Некрасов, А. Павлов, В. Первушкін тощо.

Науковими консультантами докторських кваліфікаційних робіт зауваженого історико-релігійного спрямування упродовж 1991–2018 рр. були: доктор історичних наук, доцент Ю. Балибердін; доктор історичних наук, професор О. Волков; доктор історичних наук, професор Ю. Голуб; доктор історичних наук, професор С. Дударьонок; доктор економічних наук, професор М. Загорулько та доктор історичних наук, професор І. Тюменцев; доктор історичних наук, професор В. Звєрєв; доктор історичних наук, професор С. Зубанова; доктор історичних наук, професор О. Лейкін; доктор історичних наук, професор А. Магометов; доктор історичних наук, доктор мистецтвознавства, професор М. Парфентьєв; доктор історичних наук, професор С. Полторак; доктор історичних наук, професор М. Томілов; доктор історичних наук, професор М. Флоринський; доктор історичних наук, професор С.Фоміних та кандидат історичних наук, професор А. Филимонов.

У новітній період в Російській Федерації основним науковим центром із захисту кандидатських і докторських дисертацій з вітчизняної історії релігії та державної політики щодо західних (неправославних) християнських церков у XIX – першої третини XX ст. є Санкт-Петербург. Починаючи з 1990-х рр. й по сьогодні, у Санкт-Петербурзькому державному університеті відбулося 8 успішних захистів докторських (А. Далгатов, М. Крапівін, Ю. Макаров, А. Тихонов) і кандидатських (І. Амбарцумов, О. Андріянова, О. Князєва, Г. Соловйова) дисертацій з історії релігії та політики щодо історичної ретроспективи неправославних християнських церков у Росії XIX – першої третини XX ст. У цьому контексті спеціалізовані вчені ради з історичних наук Санкт-Петербурзького державного університету є абсолютними рекордсменами з усебічного аналізу дисертаційних робіт щодо державно-релігійних відносин та ролі неправославних християнських об'єднань у XIX – першій третині XX ст. Також у Санкт-Петербурзі функціонує важливий академічний центр, на базі котрого відбуваються успішні захисти дисертаційних робіт пошукачів – це Санкт-Петербурзький інститут історії РАН. Упродовж новітнього періоду існування установи відбулися 4 успішні захисти докторської (І. Черказьянова, 2008 [22]) і кандидатських (Ю. Бєлов, 1999 [23]; І. Вібе, 2009 [24]; О. Дорська, 1997 [25]) дисертацій, дотичних до зауваженої проблематики.

Окрім Санкт-Петербурга науковим центром зі студіювання історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – початку XX ст. є Саратов. Так, у спеціалізованій вченій раді Саратовського національного дослідницького державного університету імені М.Г. Чернишевського відбулося 6 захистів дисертаційних робіт.

Продовження фундації наукових центрів відбувається в Томську (на базі підрозділів історичного спрямування Томського державного університету), Владикавказі (в Північно-Осетинському державному університеті імені К. Хетаґурова), Волгограді (у Волгоградському державному університеті). За авторським підрахунками підготовка дисертаційних досліджень з історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – початку XX ст. на російському релігійному ґрунті відбувається у 40 наукових та навчально-наукових інституціях країни.

Таким чином, можемо констатувати, що упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. історія релігії в новітній російській історіографії стала її невід'ємною складовою, про що засвідчує й зростання чисельного складу дисертаційних робіт з історії західних (неправославних) християнських церков у XIX – першій третині XX ст. Свідченням цього факту є формування наукових центрів зі студіювання історико-релігійної проблематики та підготовки когорти нових науковців, для котрих не є характерним методологічний монізм.

ПОСИЛАННЯ

1. Курило О.В. Лютеране в России (XIV–XX вв.): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.07. Москва, 1995. – 16 с.
2. Редькина О.Ю. Вероисповедная политика Временного правительства России (февраль – октябрь 1917 года): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 09.00.06. Москва, 1996. – 22 с.
3. Агасиев И.К. Немецкие колонии в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Красноярск, 1999. – 22 с.
4. Вашкау Н.Э. Духовная культура немцев Поволжья: проблемы школы и образования 1764–1941 гг.: автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Саратов, 1998. – 38 с.
5. Вибе П.П. Немецкие колонии в Сибири в условиях социальных трансформаций конца XIX – первой трети XX в.: автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Омск, 2009. – 41 с.
6. Кулиев Ф.М.-оглы Государственно-конфессиональные отношения на Северном Кавказе в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Владикавказ, 2013. – 46 с.
7. Машковцев А.А. Конфессиональная политика государства в отношении католиков и протестантов Среднего Поволжья и Приуралья во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Ижевск, 2015. – 49 с.
8. Нам И.В. Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и гражданской войны (1917–1922 гг.): автореф. дисс.… д-ра ист. наук : 07.00.02. Томск, 2008. – 51 с.
9. Недзелюк Т.Г. Конфессиональное сообщество католиков Сибири: влияние мировоззрения на повседневную жизнь (1830–1917 рр.): автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Новосибирск, 2015. – 36 с.
10. Потапова Н.В. Евангельское христианство и баптизм в России в 1917–1922 гг. (на материалах Дальнего Востока): автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Южно-Сахалинск, 2015. – 50 с.
11. Смирнова Т.Б. Немецкое население Западной Сибири в конце XIX – начале XXI века: формирование и развитие диаспорной группы: автореф. дисс.… д-ра ист. наук : 07.00.07. Омск, 2009. – 49 с.
12. Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь и Советское государство (1917–1938): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саратов, 1997. – 18 с.
13. Лиценбергер О.А. Римско-католическая и Евангелическо-лютеранская церкви в России: сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом (XVIII – начало XX вв.): автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2005. – 36 с.
14. Евсеев Н.О. Меннониты в Саратовском Заволжье (1854–1941 гг.): автореф. дисс.… канд. ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2016. – 25 с.

15. Егоров М.В. Поволжские немцы в стремлении к сохранению национальной идентичности, традиционных устоев жизни: автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2006. – 29 с.
16. Яковлева Ж.В. Антирелигиозная кампания в Саратовском Поволжье (конец 1920-х – начало 1940-х гг.): дисс. … кандидата ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2017. – 266 с.
17. Бетхер А.Р. Традиционное хозяйство немцев Западной Сибири в конце XIX – первой трети XX вв.: автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.07. Омск, 2003. – 25 с.
18. Подопригора Ю.И. Этнический и конфессиональный состав немцев Павлодарского Прииртышья в XX – начале XXI века: автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.07. Томск, 2009. – 19 с.
19. Савранина Т.В. Этнический и конфессиональный состав немцев Западно-Сибирской равнины (конец XIX – XX вв.): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.07. Новосибирск, 1997. – 17 с.
20. Черказьянова И.В. Немецкая колониальная школа в Сибири (конец XIX в. – 1938 г.): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Омск, 1998. – 26 с.
21. Орлов В.М. Релігійна політика Російської імперії щодо неправославних християнських об'єднань і їх діяльність в Україні XIX – початку XX ст.: українська радянська історіографія 1950-х – першої половини 1980-х рр. Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. – Вип. 11. С. 264–266.
22. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества: автореф. дисс. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2008. – 41 с.
23. Белов Ю.С. Правительственная политика по отношению к неправославным вероисповеданиям России в 1905–1917 гг.: дисс. … кандидата ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 1999. – 494 с.
24. Вибе И.Н. Вероисповедная политика самодержавства в Западном крае (1830–1855): автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. – 26 с.
25. Дорская А.А. Вопрос о свободе совести в российском законотворчестве 1905–1917 гг.: автореф. дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 1997. – 16 с.

Орлов В.Н. Новейшие российские научно-исторические центры исследования политики относительно неправославных христианских церквей в XIX – первой трети XX в. и украинский конфессиональный фактор (на примере диссертационных исследований)

В статье охарактеризованы основные российские научно-исторические центры исследования государственно-религиозных отношений и политики относительно неправославных христианских церквей в XIX – первой трети XX в. Установлены современные центры, учебно-научные учреждения, которые специализировались на изучении политики относительно неправославных христианских объединений в Российской империи, Российской республике, СССР в XIX – первой трети XX в. Определена роль украинского конфессионального фактора в современных российских исторических исследованиях. Установлен уровень освещения этой проблематики в новейшей российской историографии на примере диссертационных исследований 1990-х гг. – в начале XXI в.

Ключевые слова: *диссертация, христианство, научный центр, неправославный, религия, Российская империя, СССР, церковь.*

Orlov V.M. The newest Russian scientific and historical centers of researching of policies of relatively non-Orthodox Christian churches in the 19th – the first third of the 20th centuries and Ukrainian confessional factor (on the example of dissertation researches)

This article describes the main Russian scientific and historical centers of the study of state-religious relations and policies of relatively non-Orthodox Christian churches in the 19 – first third of the 20th century. Established modern centers, educational and scientific institutions that specialized in the study of policies of regarding non-Orthodox Christian associations in the Russian Empire, the Russian Republic and the USSR in the 19 – first third of the 20th century. The role of the Ukrainian confessional factor in modern Russian historical research has been determined. The level of coverage of this issue in the newest Russian historiography is determined on the example of dissertation researches of the 1990s – early 21st century.

Key words: *dissertation, Christianity, scientific center, non-Orthodox, religion, Russian Empire, USSR, church.*

30.01.2019 р.

УДК 7.03:7.048:7.071.1(477.52/.54)

О.Є. Ковальов

З ІСТОРІЇ СЕМАНТИКИ РОМБІЧНОГО ОРНАМЕНТУ У ТВОРЧОСТІ МАЙСТРІВ ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА СІВЕРЩИНИ

У статті розглядається походження ромбо-меандрового орнаменту, висвітлюється його застосування як магічного загального фону на ритуальних речах, як окремий знак та символ зображених на виробах пізньопалеолітичної стоянки с. Мізина на Чернігівщині.

Досліджується використання орнаментальної композиції у творчості майстрів декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини.

Ключові слова: *Мізинська пізньопалеолітична стоянка, Чернігівське тригранно-виїмчасте різьблення на дереві, символ, семантика.*

У декоративних візерунках відображалось уявлення людини про життя, довкілля. Це своєрідний код, розшифрувавши який, можна прочитати композицію елементів так само, як свого часу було прочитано шумерські клинописи та єгипетські ієрогліфи.

Археологічні знахідки на території України свідчать про те, що найдавніші пам'ятки мистецтва з'явилися ще в період пізнього палеоліту (25–15 тисячоліть тому). Палеолітичні стоянки, відкриті археологами в Києві (Кирилівська стоянка), у Мізині на Десні, у с. Пушкарях поблизу Новгорода-Сіверського та інші, дають цінний матеріал для визначення художньої діяльності первісної людини.

У поселеннях давніх мисливців, які жили великими родовими колективами, знайдені вироби з мамонтових кісток або рогів північного оленя – стилізовані статуетки жінок, птахів, звірів.

Багато предметів з кісток знайдено в Мізинському поселенні на р. Десні Чернігівської області. Привертають увагу умовні, узагальнено трактовані статуетки жінок з бивня мамонта, які мали культове призначення, вважалися оберегами домашнього вогнища, вирізані з кістки мамонта браслети, орнаментовані зигзагоподібними лініями, що мали символічне значення. Мізинські майстри використовували фарбу. Про це свідчить кольоровий візерунок на лопатці і щелепах мамонта, розписаних червоною вохрою. Це одне з ранніх і рідкісних живописних зображень у палеолітичному мистецтві Східної Європи.

Походження ромбічного орнаменту відоме з палеолітичної давнини до сучасності упродовж більше двох десятків тисячоліть. У наш час, за етнографічними даними, ромбічний орнамент у його багатогранності зустрічається у всіх народів світу.

Таку повсюдність ніяк не можна пояснити легкістю зображення саме ромбічної фігури: звичайний квадрат, теж широко розповсюджений у народних орнаментах, більш простий і легкий у виконанні, але з тисячоліття в тисячоліття різні народи в різних частинах Старого Світу з великою наполегливістю зображували ромби, створювали суцільний килимовий візерунок з ромбів або малювали символи родючості, в основі яких дуже часто був ромб. Уся система «ромбів з гачками», ретельно досліджена А.К. Амброзом, побудована на ромбі [1, с. 11–27]. Амб-

розом досліджені землеробські значки, відомі ще з енеоліту; більш ранній орнамент не увійшов до його схеми. Крім того, залишився нез'ясованим зв'язок землеробства з ромбічною формою символу родючості. Передбачається, що ідеограма «засіяне поле» нерідко являє собою квадрат, а не ромб, у чому, можливо, проявилося прагнення орачів до прямокутних, а не косокутних форм поля, ниви. Ромб як такий був констатований, але не роз'яснений, і знайти його розгадку в орнаментиці й реаліях землеробських племен було неможливо.

Розгадку несподівано підказало спостереження над структурою дентину бивнів мамонта. Палеонтолог В.І. Бібікова [2, с. 3–8] у 1965 р. встановила, що поперечний або косий зріз мамонтової кістки створює на поверхні будь-якого виробу килимовий візерунок природного походження, складений із ромбів, які дотикаються та насуваються один на одного. Основні, первинні ромби дентину невеличкі – 0,5–0,8 мм по великій діагоналі, але все ж можна роздивитися неозброєним оком. Ромбики групуються у великі, теж ромбічні або зигзагоподібні, системи, які досягають 10 мм. Системи ці менш геометричні, не такі правильні, як первинні ромбики, але саме вони складають враження килимового візерунка на поверхні виробу з кісток.

В.І. Бібікова за допомогою свого відкриття пояснила походження ромбічного орнаменту, чітко вигравіруваного на виробах з кісток з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на Чернігівщині. Дослідниця переконливо довела, що ромби, ромбічний меандр та серії паралельних зигзагоподібних ліній є свідомим відтворенням первісним художником природного вигляду мамонтової кістки, її природного «килимового візерунка». Різний кут зрізу мамонтового бивня давав різні варіанти ромбічного «орнаменту» на самій кістці. Художник надав чіткості та суворої геометричності вихідним природним формам, але його прагнення покрити свої вироби всіма видами природного малюнка дентину, збільшити його і підкреслити глибокими борознами гравірування не підлягає сумніву.

В.І. Бібікова правильно усвідомила ромбічний орнамент як вияв «уявлень про міць, силу, достаток», пов'язаних з мамонтом як головним джерелом їжі, а отже, і достатку. Своє відкриття вона застосувала тільки для геометричного мистецтва палеоліту, тільки до того часу, коли в первісних художників постійно перед очима був природний зразок – початкова форма для уподібнення та відображення.

Якщо ж ми з позицій цього відкриття подивимося на наступне, післяпалеолітичне, мистецтво кам'яного та бронзового віку, то побачимо, що ромбічний, або ж меандровий, килимовий візерунок, зигзаговий візерунок та характерні для мамонтового дентину нібито розірвані зигзаги та меандри продовжують існувати протягом кількох тисячоліть [3, с. 127–134]. Орнамент, який відтворює не чітку геометричність мізинських гравіювань, а природну, трохи переливчасту ромбоїдальність реальної мамонтової кістки, що прагне до геометричності, ми зустрінемо у великій кількості в культурах неоліту, енеоліту і навіть залізного віку. Є він на Балканах у культурах Старчево-Кьорьош, Вінча, Караново і Бонн; є в лінійно-стрічковій культурі та в Трипілля-Кукутени. Доходить цей орнамент до Гальштата і до дипілонського живопису Греції [3 с. 89].

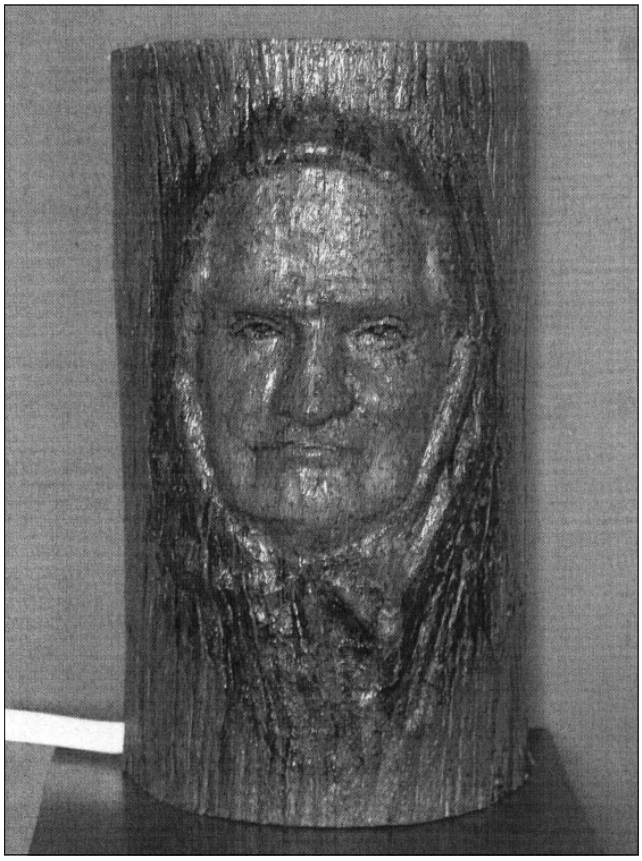

Іл. 1. М. Ковальов «Мати» (різьба по дереву)

Ромбо-меандровий орнамент зустрічається на посуді (особливо на ритуальних, щедро прикрашених посудинах), на глиняних антропоморфних фігурках теж, без сумніву, ритуальних; на глиняних тронах богинь або жриць.

Ромб з'явився в пізньопалеолітичному мистецтві як свідоме відтворення малюнка мамонтової кістки, як узагальнюючий символ мамонта – блага. Усвідомлення малюнка дентина було, гадаємо, таким же повсюдним, як полювання на мамонта. Через посередництво ритуального татуювання (коли прості печатки створювали на тілі складні варіанти меандрового візерунка) ромбічний орнамент пережив побутування мамонтової кістки і дожив до землеробського віку. У землеробських культурах Європи ромбо-меандровий орнамент застосовувався і як магічний загальний фон на ритуальних речах, і як окремий знак, уособлений символ родючості. Той знак «засіяного поля», з якого ми почали екскурс углиб пам'яті, виявився не найпершим, а одним із наступних витків того довгого ланцюга, який тягнеться з кількатисячолітньої давнини. Ромбічний знак, відомий у багатьох варіантах, зокрема, ромб з відростками по кутах (ромб з гачка-

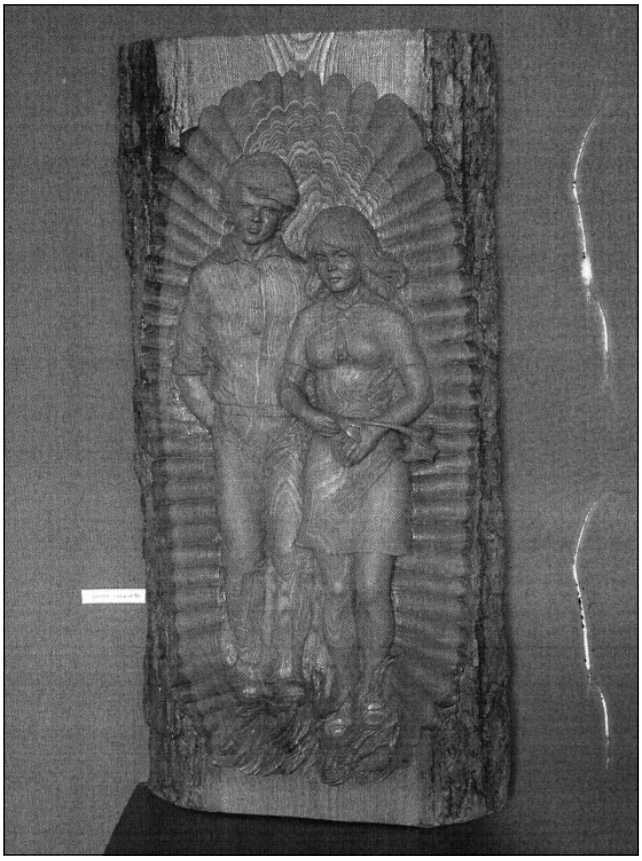

Іл. 2. М. Ковальов «Молодість» (різьба по дереву)

ми), відображав землеробську ідею земної та рослинної родючості, у чому відтворилася його нова, аграрна сутність [6, с. 30–31].

Археологи відзначають кілька етапів смислового розвитку давніх мотивів орнаменту, наприклад, «ромб з гачками»: спочатку це землеробський символ родючості, потім магічно-оберігаючий знак і язичницький символ, потім – прикраса, що зберігає традиційне місцезнаходження, а далі – чисте прикрашання, орнамент [1, с. 27].

Мистецтво первіснообщинного ладу розвивалося в тісному зв'язку з трудовою діяльністю. У постійній боротьбі з силами природи складалися релігійні вірування давніх мисливців, їхні уявлення про світ. Полювання було основною галуззю господарства первісних людей, єдиною формою їхнього існування. Велика роль надавалася магічним обрядам. Ось чому зображення тварин було головною темою первісного мистецтва.

Поступово змінюються форми господарства первісної людини, поряд із мисливством розвивається землеробство і скотарство. Епоха неоліту і бронзи – новий етап у розвитку первісного мистецтва. З цим же періодом пов'язана й поява кераміки, глиняного посуду.

Мистецтво давніх слов'ян було тісно пов'язане з побутом. Різноманітні предмети хатнього вжитку, зброї, знарядь праці, одягу, різьблення по дереву, вишивки на тканинах, бронзові ювелірні вироби оздоблювалися яскравими своєрідними візерунками. Саме в цій галузі у створенні орнаментальних форм виявилася невичерпна фантазія і майстерність слов'янських митців. У їхньому мистецтві відбивалося своєрідне світосприйняття язичників, які обожнювали сили природи. Створені ними орнаменти й візерунки, зображення на предметах часто мали певний символічний зміст.

Художня культура слов'ян, збагатившись здобутками візантійського мистецтва, створила ґрунт для розвитку своєрідної культури й мистецтва Київської Русі. Найвищого розвитку Київська Русь досягла за князя Володимира та його сина Ярослава Мудрого. Від того часу дійшли до нас билини про Іллю Муромця, Добриню Микитича, Альошу Поповича, багато народних переказів. Тоді почали вести літописи, які й сьогодні сповіщають нам про історичні події того часу. З'являються й літературні твори.

Мистецтво цього часу розвивало давньоруські традиції. Проте в ньому відбувалися значні зміни, обумовлені розвитком суспільного життя і поглядів, зв'язками з мистецтвом інших народів. Протягом двох століть, що складають певний етап у розвитку української культури, можна помітити нові прийоми художнього пізнання світу, більш повного й реалістичного відтворення навколишньої дійсності.

Ще наприкінці X ст. німецький письменник Теофіл у трактаті «Про різні ремесла» ставив на одне з перших місць у Європі мистецтво Русі; візантійський поет Іоан Тцесцес (XII ст.) оспівував майстерність руського різьбяра, порівнюючи його з легендарним Дедалом. Італійський мандрівник XIII ст. Плано Карпіні захоплено описував роботу руського майстра Косьми, який вирізьбив із слонової кістки трон, оздобивши його золотом і коштовним камінням.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. в історії України були особливо напруженими. Піднесення національно-визвольного руху створило умови для розвитку сил народу, знайшло відображення і в його художній культурі. У ті часи тісно переплітalися визвольна і антифеодальна боротьба. В її горнилі кувалися засоби ідейної зброї, переосмислювалися завдання мистецтва, яке насичувалося гуманістичними ідеями. Воно вимагало нових, реалістичних засобів художньої виразності. Зміни, характерні для культури і мистецтва, базувались на змінах соціально-економічного життя, розвитку ремесел, торгівлі, містобудування. Зростання економічних зв'язків між окремими землями в мирний час, єднання їх під час боротьби проти іноземних загарбників, спільність розвитку – усе це сприяло поступовому перетворенню української народності в націю. У розвитку країни відбувалися важливі зміни. Розвивалась освіта, література збагачувалася світськими темами та новими жанрами, поширювалося книгодрукування. З розвитком освітньої та видавничої справи у 20–30-х роках XVII ст. у культурному житті країни на чільне місце знову виходить Київ.

Разом з тим посилюється й обмін творами літератури, мистецтва, а згодом й самими митцями, будівничими. В українських містах працювали майстри різних національностей, що значною мірою сприяло розвитку і збагаченню української культури. У цей період починаються певні зміни в усвідомленні нових художніх ідеалів, поглиблюються нові світські мотиви в мистецтві. Воно все частіше відображає життя і наповнюється новим змістом, проблематикою, конкретністю.

Своєрідністю відзначаються перші українські друковані книжки, художньому оформленню яких приділяється велика увага. Збагачуючись здобутками світової культури, мистецтво України набувало виразно окреслених національних рис, міцно пов'язувалось із суспільним розвитком, сприяло народному руху.

У декоративно-прикладному мистецтві України XIV–XVII ст., як і в інших видах художньої творчості, за цей час відбулися серйозні зміни. Поширилися різні види декоративного різьблення, став помітним перехід від площинного трактування рельєфів до більш об'ємних, які правдивіше відтворюють натуру. Особливо вплинули на розвиток декоративного мистецтва ідеї епохи ренесансу. Вони відіграли велику роль в оздобленні будівель і розвитку архітектури. На фасадах, порталах, в інтер'єрах будинків з'являються скульптурні рельєфи та пишне різьблення, яким прикрашалися палаци, церкви, іконостаси.

Творчість майстрів характеризується посиленим декоруванням речей та архітектурних елементів, намаганням надавати їм більшої мальовничості, створювати за їх допомогою святковий та урочистий настрій в архітектурному оточенні. Такий мажорний, піднесений характер виробів майстрів народного мистецтва цілком відповідав загальним запитам суспільного життя і був характерним для архітектури та образотворчого мистецтва. Майстрами широко використовувалися зразки мистецтва різних країн Заходу і Сходу. Мотиви настільки часто переплітались з народними принципами трактування художньої форми, що в результаті виник своєрідний стиль і напрям, який став важливою частиною культури бароко в Україні.

Особливою галуззю прикладного мистецтва було різьблення по дереву та рогу. Різні архітектурні деталі, одвірки, скоби, сволоки прикрашалися складним геометричним орнаментом. З дерева різьбили меблі, дошки для оздоблення тканини (вибійки). З рогу робили порохівниці, які прикрашали різьбою. Слід відзначити такий вид діяльності, як килимарство. Різні типи орнаментів і технік виконання були властиві певним районам (рослинний – на Київщині, Полтавщині, геометричний – на Чернігівщині), але всі ці вироби поєднувала декоративність та мальовничість форм. Надзвичайно популярними в цей час були такі види декоративно-прикладного мистецтва, як вишивка і гаптування.

Позначене рисами яскравої художньої самобутності, декоративно-прикладне і народне мистецтво зробило великий внесок в художню культуру того часу.

Іл. 3. М. Ковальов «Перший урок» (графіка)

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. на всіх українських землях народне мистецтво продовжувало перебувати в процесі творчого розвитку. Розширився асортимент виробів декоративно-прикладного мистецтва, а збільшення їх кількості сприяло посиленню ярмаркової торгівлі. Кожна сім'я, навіть найбідніша, прагнула прикрасити свій побут виробами народної творчості. Вона була животворним ґрунтом для розвитку всього декоративно-прикладного мистецтва й відчутно впливала на художнє життя України.

Найголовнішими видами декоративно-прикладного мистецтва цієї доби були: вишивка, різьба по дереву, кераміка, килимарство, народне малярство.

Дерев'яні речі домашнього вжитку вкривали тонкою різьбою геометричних мотивів, прикрашали виточеними з дерева фігурами. Велике розмаїття народної фантазії виявилося в розмальовуванні писанок. Тут панувала індивідуальна манера стилізації не тільки в кожному селі, а й у кожній сім'ї. Узори на писанках дають уявлення про творчість майстрів, незліченне багатство орнаментальних мотивів, що побутували в українських селах. Добру славу мають українські килими і ткацтво. Найбільшим центром ткацтва наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. були Київ, Батурин, Ніжин, Чернігів та ін. Важливим осередком народного ткацтва було місто Кролевець на Чернігівщині (тепер Сумська область). У мотивах малюнків кролевецьких виробів найчастіше зустрічаються

Іл. 4. А. Колошин «Скринька з шухлядами» (різьба по дереву)

стилізовані зображення птахів і дерев, квадрати й ромби. Мотиви ці передавалися в покоління і дійшли до нас ще з язичницьких часів, коли одним із головних мотивів рослинного орнаменту було «дерево життя», яке в поєднанні з «птахами», «кіньми», фігурками людей мало ряд магічних значень [4, с. 370–372].

Великих здобутків досягли в другій половині XIX – на початку XX ст. майстри-різьбярі по дереву. Різьблення – давнє народне мистецтво, кращі традиції якого збереглися й нині. Вражає розмаїтість профілів віконних і дверних наличників та дерев'яних балок – сволоків у будівлях різних областей України. Стилізованими рослинними й геометричними візерунками прикрашалися скрині, сани й вози, мисники, лави, полиці, столи, дошки для вибійки, форми для пряників, праці, рубелі тощо.

Українське декоративно-прикладне мистецтво цього періоду (XIX–XXI ст.) набуло виразного соціального спрямування. Головною темою, яка пройшла крізь віки, була тема життя людини.

Усталені традиції українських різьбярів з їх локальними особливостями продовжують і сучасні майстри України, роботи яких відомі далеко за її межами.

У XVI–XVIII століттях особливо розвинулося різьблення іконостасів, кіотів, свічників, скульптурне різьблення. У XVI ст. іконостаси мали плоске різьблення. З другої половини XVII ст. у композиції їх оформлення використовуються елементи класичної архітектури, водночас в орнаменті деяких іконостасів значне місце займають мотиви народного різьблення. У XVIII ст. каркас іконостаса прикрашається пишним, укритим позолотою рельєфним різьбленням, в орнаменті якого переважали рослинні мотиви.

Виготовлення побутових і господарських речей з дерева було поширене і набуло особливого розвитку в Чернігівській, Київській, Полтавській, Івано-Франківській та інших областях. Тут були зосереджені майстри-деревообробники, інколи цілі сім'ї, у яких майстерність передавалась від батька синові. Продукція таких майстерень, так само як гончарських і ткацьких, художньої вишивки, вивозилась для продажу на ярмарки, іноді на досить

Іл. 5. А. Колошин «Таріль» (різьба по дереву)

далеку відстань, і обмін художніми творами та досвідом сприяв подальшому розвитку народного мистецтва. Значно збагатились новими елементами геометричний і рослинний орнаменти, більш соковитою та різноманітною стала пластика різьблення. У більшості виробів різьблений орнамент вкриває великі поверхні (посудні полиці, скриньки, сільнички, шкатулки, шухляди столів, задки возів та саней тощо).

Одним із найпоширеніших мотивів є коло та півколо, що складається з окремих дрібних геометричних рисунків і деталей.

З літературних джерел відомо, що ще наприкінці XVIII ст. в окремих селах Полтавщини та Чернігівщини було зосереджено виробництво саней, возів, коліс, насадів, ярм та ін. За бажанням замовника або з ініціативи самого майстра ці вироби прикрашались оригінальним і різноманітним різьбленням. Відомий з цього часу чумацький віз, майже всі частини якого вкриті багатим різьбленням, яке складалося з невеликої кількості елементів. Кожний з цих елементів набирав своєрідного звучання залежно від форми речі, яку він прикрашав. Це є свідченням органічного зв'язку різьбярського мистецтва з побутом та його потребами.

Серед творів народного різьблення зустрічалась і кругла скульптура. Це були так звані «коники» на посудних полицях, зображення людей, тварин, птахів на притиках для ярма або фігурки, що прикрашали предмети церковного вжитку. У всіх цих скульптурах зображення мало дуже узагальнений характер, без зайвих деталей. Гостре спостережливе око народного митця вміло підмічати і відбирати найбільш яскраві та характерні риси предмета, який він відображав. Форма об'ємного скульптурного різьблення залежала від практичного призначення виробу і

посилювала його конструктивну та художню виразність.

Змінюються покоління майстрів декоративного мистецтва, та незмінними залишаються народні традиції. І, які б зміни не відбувалися в суспільстві, нерозривна нитка народної творчості на перерветься ніколи. Етнокультурний феномен майстрів декоративного мистецтва Сіверщини розквітає на всеосяжному дереві українського народного образотворення. Він є впізнаним не тільки компетентними мистецтвотворцями, а й звичайними людьми, не байдужими до краси. Твори майстрів Сіверщини гармонійно прикрашають інтер'єри музеїв декоративно-прикладного мистецтва, приватні колекції, сучасні громадські споруди та заклади культури, наповнюють їх художньо-естетичним та духовним змістом.

Сіверщина має багаті й давні традиції українського життя, на ґрунті яких відбуваються процеси національного відродження народного мистецтва. Вивчення та збереження етномистецьких традицій у творах декоративно-прикладного мистецтва сприяє збагаченню та розвитку національної культури України [5 с. 145–153].

Патріархами художнього різьблення по дереву зі стильовими місцевими рисами орнаментики та опорядження по праву можна вважати заслужених майстрів народної творчості України А. Колошина (м. Новгород-Сіверський) та М. Ковальова (м. Шостка) – випускників Яворівської школи художнього ремесла 1960 р. (Львівська обл.). Вони майстерно володіють яворівським (жолобчасто-виборним), чернігівським (тригранно-виїмчастим), рельєфним та об'ємним різьбленням. М. Ковальов після закінчення Орловського педагогічного інституту (художньо-графічний факультет) з 1967 р. працював майстром виробничого навчання, з 1968 р. – помічником директора з культурно-виховної роботи художнього професійно-технічного училища № 14 ім. Й.П. Станька (смт. Івано-Франкове Львівської обл.). М. Ковальов з учнями училища зробив вагомий внесок у розвиток навчальної бази, створив тисячі композицій прикрас виробів із дерева. Серед випускників – десятки талановитих митців, архітекторів, скульпторів, педагогів, які своєю працею сприяють збереженню глибинних художніх традицій народу України, дарують суспільству відчуття національної єдності, естетичної насолоди від спілкування з їхніми різножанровими творами.

М. Ковальов – учасник багатьох художніх виставок декоративно-прикладного мистецтва, нагороджений двома золотими, трьома срібними медалями ВДНГ, грошовими преміями, дипломами. З 1971 р. працював на посаді начальника бюро естетики хімзавода «Свема» м. Шостка, де багато творчих зусиль доклав для естетичного оформлення продукції заводу, інтер'єрів, парків м. Шостка. Створював проекти оформлення шкільних приміщень, залів, брав участь у численних міських, обласних, республіканських художніх виставках творів образотворчого мистецтва (Іл. 1, 2, 3).

У творчості Анатолія Колошина великий асортимент сувенірів – тарелі, скриньки, шкатулки, сільнички. Також до цього можна додати варіанти столярних, точених, довбаних форм. Поряд з дрібною пластикою з'являються і предмети умеблювання, прикрашені характерними для Чернігівщини насиченістю і вишуканістю різьбленого візерунка з виявленням текстури деревини.

За високу майстерність і участь у численних художніх республіканських виставках А. Колошин в 1996 р. став президентським стипендіатом, нагороджений преміями ім. Шербаківського та М. Коцюбинського в номінації «Декоративне та образотворче мистецтво».

Колекцією його виробів пишається музей – заповідник «Слово о полку Ігоревім», місто Новгород-Сіверський, де неодноразово організовувались персональні виставки майстра (Іл. 4, 5).

ПОСИЛАННЯ

1. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ // Советская археология. – 1965. – № 5. – С. 11–27.
2. Бибикова В.И. О происхождении мезинского палеолитического орнамента // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 3–8.
3. Історія українського мистецтва: в 6 т. – К., 1966. – Т. 1 – 455 с.
4. Ковальов О.Є. Декоративно-прикладне мистецтво в школі 1–7 класи. Навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2006. – 144 с.
5. Ковальов О. Образотворче мистецтво в школі 1–7 класи. Навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2019. – 320 с.
6. Рыбаков Б.А. Космология и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 30–31.

Ковалев А.Е. Из истории семантики ромбического орнамента в творчестве мастеров декоративного искусства Северщины

В статье рассматривается происхождение ромбо-меандрового орнамента, освещается его применение как магического общего фона на ритуальных вещах, как отдельный знак и символ изображенных на изделиях позднепалеолитической стоянки с. Мезина на Черниговщине. Исследуется использование орнаментальной композиции в творчестве мастеров декоративно-прикладного искусства Северщины.

Ключевые слова: *Мезинская позднепалеолитическая стоянка, Черниговская трехгранно-выемчатая резьба по дереву, символ, семантика.*

Kovalyov O.Ye. From history of semantics of a rhombic ornament in creativity of masters of decorative art of Sivershchina

In the article the origin of rhombus-meander of an ornament is considered, its application as magic general background on ritual things as the separate sign and a symbol of the villages of Mizin represented on products of the late Paleolithic site on Chernihivshchyna is lit. Use of ornamental composition in creativity of masters of decoratively applied art of Sivershchina is investigated.

Key words: *Mizin late Paleolithic site, Chernihiv trihedra sinuate woodcarving, symbol, semantics.*

28.02.2019 р.

УДК 745.51

Д.О. Бережняк

ІКОНИ СВЯТИХ МІСТА НІЖИНА В ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОМУ МИСТЕЦТВІ РІЗЬБЯРА ГРИГОРІЯ ІВАНОВИЧА ВАСИЛЕНКА

Стаття присвячена дослідженню декоративного різьблення ікон святих м. Ніжина авторства Григорія Василенка. Розглянуто етапи роботи над іконами та проблеми, пов'язані з їх виготовленням. Використовуючи наукову літературу релігійного напрямку та вироби автора, проводиться дослідження образів святих, зображених на іконах.

Ключові слова: *різьблення, ікони, святі м. Ніжина.*

Різьблення[1] по дереву є невід'ємною складовою українського мистецтва, духовної культури нашого народу. Високий рівень розвитку культури України зумовлений, насамперед, відродженням призабутих глибинних історико-культурних традицій. Зараз в Україні поновлюється інтерес до духовних знань та історичних надбань предків. Саме до таких культурно-історичних видів діяльності належить мистецтво різьблення, яке займало неабияке значення в духовно-релігійному житті українського народу.

Мета даної статті – розглянути іконопис як різновид декоративно-прикладного мистецтва (різьблення). У статті звертається увага на всі етапи та проблеми, які виникають під час робочого процесу, а також розглядаються художні особливості ікон Григорія Василенка.

Дослідженням сакрального різьблення займались М.І. Моздир, О.К. Федорук «Різьбярство і народна скульптура» [2], Р. Одрихівський «Сакральна різьба по дереву в Галичині XIX – першої половини XX століть» [3], М. Станкевич «Українське художнє дерево XVI–XX ст.» [4], Ю. Федорів «Стінопис або іконопис» [5], Б.М. Тимків «Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова» [6].

Сьогодні художня обробка дерева є вагомою галуззю народних художніх промислів та професійного мистецтва. Доробки провідних майстрів, що базуються на давніх традиціях деревообробного мистецтва, формують внутрішнє середовище сакральних споруд, громадських і житлових будівель, духовну й естетичну свідомість народу.

У багатих на деревину твердих порід регіонах України – на Поліссі, в лісостеповій зоні, в підгірській і гірській смугах – у XIX столітті розвинулась унікальна традиція: виготовлення різьблених ікон. Народна різьблена ікона-мініатюра для хати – поширене явище, в той же час як різьблені ікони у храмах – велика рідкість. Проте, у деяких церквах Київщини, Чернігівщини, Житомирщини можна зустріти різьблені ікони Христа й Богородиці. Це приклад впливу народного мистецтва на церковне, приклад прихильності людей і кліру до народної іконотворчості [4, с. 387].

Одним із небагатьох, хто займається виготовленням різьблених ікон на території Чернігівщини, є різьбяр з м. Ніжина Григорій Іванович Василенко. Він народився 6 травня 1945 року в с. Кукшин Ніжинського району. Закінчив Ніжинський технікум механізації в 1976 році. Працював у місті майстром-різьбярем на підприємстві «Джерела» (1988–1996 рр.) та столяром приватної фірми «Кур'єр». Носить звання народного майстра м. Ніжина, брав участь у регіональних, всеукраїнських виставках. Серед робіт Григорія Івановича – ківши, ложки, скриньки, кухонні дошки, ікони [7]. Як зазначає майстер, саме ікони стали найбільш важкою та копіткою працею для нього.

На даний час Григорієм Івановичем Василенком виготовлено близько 19 ікон, серед яких ікони Георгія Победоносця, Ісуса Христа, св. Тетяни та св. Василія. Нещодавно майстер розпочав працювати над іконами святих м. Ніжина. Серед них уже виготовлені ікони Георгія Конисього[2], Іоана Тобольського[3], Григорія Кліци (Герміон)[4] та Смарагди Ніжинської [7][5].

Із давніх часів ікони створювалися за певними правилами і вимогами. Ікони писали лише ченці-іконописці після традиційної посвяти. Спочатку чернець отримував благословення від ігумена, після чого він постився, сповідав гріхи і причащався св. Христових Таїн і лише тоді приступав до написання ікон. Такого роду діяльність була соборною, тому під час створення святині всі в монастирі читали молитви. У наш час іконописці також звертаються до настоятелів церков за благословенням і намагаються дотримуватися усіх канонів підготовки до написання ікон, щоб не втрачався їх сакральний зміст [8].

Благословення священнослужителя є основним етапом для втілення замислу в життя. Ще одним із аспек-

1. Різьблення - візерунок, малюнок, вирізаний на якому-небудь твердому матеріалі [1].

2. Святитель Георгій (Конисський), архієпископ Могильовський народився 20 листопада 1717 р. в полковому м. Ніжині. Заснував та опікувався Могилевською семінарією. Автор віршів, надрукованих у підручнику поетики, драми «Воскресіння мертвих». Йому належать численні проповіді, курс піітики, два рукописні курси філософії. Автор ряду історичних праць: «Prawa i wolnosciobywateluw korony Polskiey i w ks. Litewskiego…», «Историческое известие о Белорусской епархии», «Записка о том, что в России до конца XVI в. не было унии с Римской церковью». Одстоював інтереси православної церкви, виступав проти унії і за навернення уніатів на православ'я. Білоруська Православна Церква в 1993 р. здійснила місцеву канонізацію Святителя Георгія Конисього і встановила дні вшанування його пам'яті:13 (26) лютого – в день кончини та 24 липня (6 серпня) – в день прославлення [10].

3. Іоанн Тобольський (в миру Іван Максимович) народився в 1651 р. в м. Ніжин, помер 10 червня 1715 р. в Тобольську. Український церковний діяч, богослов, духовний письменник – автор численних поетичних творів, зокрема величезного релігійного епосу «*Богородице Діво книга нареченна, от Троіци Пресвятия пред віки сложенна*» (1707 р.), що містить 23 тисячі складових віршів, поділені на дев'ять частин, згідно з дев'ятьма чинами небесної ієрархії. Засновник Чернігівського колегіуму [11].

4. Герман Святогірський (в миру Григорій Іванович Кліца) народився 3 березня 1816 р. в м. Ніжині, Чернігівської губернії, помер 13 квітня 1890 р. в Святогорському монастирі. Архімандрит, настоятель Святогорського монастиря. Зарахований до лику місцево шанованих святих Української Православної Церкви. 8 травня 2008 р. погодженням Священного Синоду Української Православної Церкви прийнято рішення про місцеву канонізацію подвижника в Донецькій єпархії (день пам'яті – 11 (24) вересня) [12].

5. Преподобна Смарагда, сповідниця Ніжинська (в миру Іуліанія Аврамівна Онищенко) народилась 2 (15) січня 1858 р. в Марківцях Козелецького повіту Чернігівської губернії, померла 10 травня 1945 р. в м. Чернігові. Ігуменя Ніжинського Свято-Введенського жіночого монастиря (1914–1927, 1941–1943. 3 травня 2014 р. прославлена Українською Православною Церквою у лику місцевошанованих святих.

тів виготовлення ікони є вивчення образів святих та їх біографії. Це потрібно для того, щоб якнайбільш точно зобразити їх зовнішній вигляд.

Наступний етап у створенні ікони – заготовка деревини та її сушіння. Липа користується найбільшою популярністю у різьбяра, оскільки відмінно піддається обробці різцем. До того ж, тонковолокниста структура, яка властива тільки цій породі, дозволяє виконувати складні та витончені малюнки. Різьбяра приваблює і текстура деревини липи – її рівний білий колір. Працюючи з деревиною, кожен майстер знає, як вона чуйно реагує на зміну вологості навколишнього середовища. Ця властивість є одним із її недоліків. При підвищеній вологості деревина легко вбирає в себе воду і розбухає, а в опалювальних приміщеннях усихає і скрючується [4, с. 119].

Психологія сприйняття монументального твору інша, ніж станкового або мініатюрного, навіть коли йдеться про подібні між собою образи або мотиви. Саме ікони святих, виконані різьбярем, відрізняються чистотою ліній, зрівноваженістю та глибоким зв'язком із духовною традицією українського народу. Такий стиль виконання дозволяє зробити фігури реальними, але подані вони у геометричних формах, що дає відчуття монументальності та позачасового образу святих постатей. В іконах немає зайвого елементу, а орнаментальні партії є ще й інтегральною партією цілості [6, с. 104].

Взагалі, на іконах різьбяра залишається мало вільного простору, бо митець намагається його повністю заповнити постатями і предметним середовищем. Великі й важкі зображення ледь уміщуються в рамах, тим самим акцентують увагу на сакральній змістовності.

Для виготовлення основної частини ікони автор використовує рельєфне різьблення. Це такий вид техніки, в якому рельєф орнаменту виступає над фоном на половину своєї товщини. Для виконання рельєфного різьблення необхідно добре володіти прийомами і правилами різання деревини уздовж і упоперек волокон. Слід дотримуватися технологічної послідовності операцій в залежності від форми орнаменту. Для збереження виразності рельєфного зображення, різьблення починають із елементів, що лежать на поверхні, і потім поступово переходять до більш глибоких елементів композиції [14].

Різьблені ікони Григорія Василенка відрізняються цілісністю сприймання всіх їхніх якостей та ознак і є різьбленими картинами сакрального значення. Здебільшого ікони писалися фарбами на деревині, де різьбленою була лише рамка ікони [7].

Рамка, якою оздоблена ікона Г. Василенка, виготовлена в іншій техніці – геометричного різьблення. Вона складається з невеликої кількості елементів і мотивів, які належать до найбільш давньої групи мотивів різьблення по дереву. Основним мотивом самостійних орнаментальних композицій виступають розеткові елементи «руж», «зірок» чи хрестографем.

Геометричне різьблення – один із найдревніших і найпоширеніших видів дерев'яного орнаментального різьблення. Геометричне різьблення виконується у вигляді двогранних, тригранних і чотиригранних виїмок, що утворюють на поверхні візерунок із геометричних фігур – смуг, трикутників, квадратів, кіл, сегментів. Із цього простого різання, що виконується одним інструментом – ножем-косяком, створюють багаті за формою і ритмом узори, якими оздоблюють різні предмети домашнього ужитку.

Геометричне різьблення вигідно відрізняється від інших видів різьблення великою різноманітністю прийомів художнього оздоблення дерев'яної поверхні. У той же час це різьблення нескладне для виконання, бо не вимагає, як, наприклад, рельєфне різьблення, спеціальних знань теорії малюнка, складного набору інструментів [14].

Таким чином, ми можемо говорити про те, що, створюючи ікону, автор зберігає всі традиції як в канонах написання ікони, так і в етапах підготовки самої деревини. При цьому саме різьблення не є однотипним, а поєднує в собі декілька видів: рельєфне та геометричне.

ПОСИЛАННЯ

1. Словник української мови в 11 т. – Том 8. – Київ, 1977. – С. 572.
2. Моздир М.І., Федорук О.К. Різьбярство і народна скульптура / Поділля. – К., 1994. – С. 249–450
3. Одрехівський Р. Сакральна різьба по дереву в Галичині XIX – першої половини XX століть (Історія та художні особливості) / Роман Одрехівський. – Львів: Афіша, 2006. – 288 с., іл.
4. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX ст. – Львів, 2002. – 479 с.
5. Федорів Ю. Стінопис, або іконопис/ Ю. Федорів // Пояснення церковних богослужінь і святих тайн. – Львів, 1999. – 200 с.
6. Тимків Б.М. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. – 208 с.
7. Найда Олена. «Дерев'яний» художник Григорій Василенко [Текст] / О. Найда // Ніжинськийвісник: міська газета. – 2019. – № 4 (25 січня). – С. 4.
8. Ікони святої Соломії Крушинської. Мироносиці. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://muronosuci.com.ua./sluzhinnya-sester/ikonopys/.
9. Шевченко І. Василенко Григорій Іванович. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33297.
10. Самбор Б. Українці в світі. Святитель Георгій (Конинський), архієпископ Могильовский. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://orthodox.cn.ua/2013/12/21/svyatitel-georgij-koniskij-arxijepiskop-mogilovskij-%e2%80%a01795/.
11. Святитель Іоанн (Максимович), митрополит тобольський. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://orthodox.cn.ua/2013/12/21/svyatitel-ioann-maksimovich-mitropolit-tobolskij-%e2%80%a01715/.
12. Преподобный Герман, архимандрит Святогорский. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://svlavra.church.ua/svyatyni-i-svyatye/svyatye/sobor-prepodobnyx-otcev-svyatogorskix/prp-german-arximandrit-svyatogorskij-1890/.
13. Преподобна Смарагда Онищенко, сповідниця Ніжина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodox.cn.ua/2013/12/21/igumenya-smaragda-onishhenko-nastoyatelka-nizhinskogo-vvedenskogo-zhinochogo-monastirya-%e2%80%a01945/.
14. Глушак Д.Д. Посібник з художньої обробки деревини. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hlushak_DD/Posibnyk_z_khudozhnoi _obrobky_derevyny.pdf.

Бережняк Д.А. Иконы святых города Нежина в декоративно-прикладном искусстве резчика Григория Ивановича Василенко

Статья посвящена исследованию декоративной резьбы икон святых г. Нежина авторства Григория Василенко. Подробно рассмотрены этапы изготовления икон, проблемы, связанные с их изготовлением. Используя научную литературу религиозного направления и изделий автора, проводится исследование образов святых, изображенных на иконах.

Ключевые слова: *резьба, иконы, святые г. Нежина.*

Berezhniak D.O. The icons of Nizhyn saints in decorate and resistance art by carver Hryhorii Ivanovich Vasylenko

The articleis devoted to the study icons of Nizhyn saints in decorate and resistance art by carver Hryhorii Ivanovich Vasylenko. Detailed stages of manufacturing icons, problems associated with their manufacturing. Using the scientific literature of the religious direction and the author's products, a study is conducted of the saints depicted on the icons.

Key words: *carvings, icons, holy city of Nizhyn.*

23.02.2019 р.

УДК 069:929]:738(477)«1950/1971»

Л.О. Метка

ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНЕНКО: УЧАСТЬ У ВИСТАВКАХ

У статті йде мова про виставкову діяльність майстра глиняної декоративної скульптури Василя Омеляненка у період з 1950 по 1971 рік.

Ключові слова: *гончарство, Василь Омеляненко, декоративна скульптура, виставка, Опішня.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю систематизувати інформацію про виставкову діяльність члена Національної спілки художників України і Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Всеукраїнської премії імені Данила Щербаківського і Державної премії України імені Тараса Шевченка, гончаря, майстра глиняної іграшки й декоративної зооморфної скульптури Василя Омеляненка з Опішного, що на Полтавщині. У даній статті висвітлено період участі майстра у виставках з другої половини 1950-х по 1971 рік до часу вступу його до Спілки художників.

Василь Омеляненко (1925 р. н.) розпочав трудову діяльність в артілі (з 1960 року завод) «Художній керамік» наприкінці 1950 року. Хоча, на той час, він уже вмів ліпити глиняну іграшку й гончарювати, проте кілька місяців набував досвіду, пристосовувався до умов виробництва, й уже через рік став виготовляти традиційний для Опішного декоративний зооморфний посуд. У другій половині 1950-х років твори Василя Омеляненка стали з'являтися на виставках. На жаль, виставкова діяльність «Художнього кераміка» висвітлена в літературі надзвичайно бідно, тож довелося обмежуватися спогадами самого майстра та документами Національного архіву українського гончарства й Гончарської книгозбірні Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

У книзі Володимира Качкана «Жива глина» подано спогади Василя Омеляненка про участь в першій для нього виставці: «*Уже мій «Баранчик» заїхав 1956 аж до Брюсселя, порозштовхував собі подібних на виставці і сказав: я найкращий! То жарт, але моя скульптура дістала першу премію*» [1, с. 157]. Отже ця дата, на сьогодні, вважається першою у виставковому послужному списку художника. Проте в автобіографіях Василя Омеляненка й у списках його робіт і виставок, написаних у різні роки, як власноруч, так й іншими особами, фігурують як 1956, так і 1958 роки. Так в одному, найбільш ранньому, переліку виставок, датованому 14 квітня 1971 року, саме 1958 рік вказано як рік участі у виставці в Брюсселі. В іншому варіанті своєї автобіографії, написаному в жовтні 2000 року, Омеляненко ту ж саму виставку датує вже 1956 роком. Після аналізу списків основних творчих робіт Василя Онуфрійовича вдалося встановити, що посудина «баран», виготовлена у 1956 році, експонувалася на виставці у Брюсселі 1958 року. Отже гадаємо, що саме Всесвітню виставку «ЕКСПО-58» у Брюсселі, присвячену черговій річниці бельгійської революції, слід вважати першою, де був представлений твір майстра.

Наступного 1959 року за участю художника пройшла чергова Міжнародна виставка в Марселі (Франція). Цього ж року відбулася й участь митця у Міжнародній ярмарці у Лейпцизі (Німеччина). Маємо інформацію ще про дві виставки, де серед інших опішнян прозвучало ім'я Василя Омеляненка. Це виставка у Москві 1960 року (на жаль, назву її встановити ще не вдалося) й художня виставка «Радянська Україна» 1963 року. Проте, за словами Василя Онуфрійовича, «*виставок тоді було небагато, це вже як ми поступили у Спілку художників, тоді – більше*» [2].

Наступною для творів Василя Омеляненка була Всесвітня виставка «ЕКСПО-1967», яка проходила в Монреалі (Канада). Далі у списку значаться Обласна мистецька виставка у Полтаві (1968), Перша виставка опішнянських майстрів у Харкові (1969), Республіканська виставка до 100-річчя від дня народження Леніна в Києві (1970) і цього ж року Міжнародна виставка «ЕКСПО-70» в м. Осака (Японія). 1971 року твори Василя Омеляненка експонувалися на Республіканській виставці народного декоративного мистецтва України в Києві, присвяченій п'ятдесятиріччю утворення Радянського Союзу. На згаданих виставках було представлено по кілька робіт майстра. А от на Республіканській виставці 1971 року, присвяченій XXIV з'їзду КПРС, та на Республіканській виставці, присвяченій 100-річчю з дня народження Лесі Українки, було експоновано більше 20 творів Василя Омеляненка. 1971 року ще кілька декоративних виробів майстра презентувалися на виставках в Полтаві – на Обласній виставці, присвяченій XXIV з'їзду КПРС, і Обласній виставці претендентів на вступ до Спілки художників.

Саме 1971 року, навесні, разом з кількома іншими опішнянськими майстрами-гончарями Василь Омеляненко став членом Спілки художників України. Тоді ж про нього, як про майстра декоративної скульптури, заговорили й у мистецьких колах, почали згадувати у науково-популярних і наукових статтях, монографіях, альбомах, публікувати вироби в періодиці. Ще 1952 року побачила світ книга Євгенії Дмитрієвої «Мистецтво Опішні», де пода-

но прізвища багатьох славнозвісних опішнянських гончарів і малювальниць [3, с. 35]. У ній немає й натяку на Василя Омеляненка, який тоді ще тільки розпочав працювати в «Художньому кераміку». А рівно через 20 років, у 1972, київське видавництво «Мистецтво» випустило фотоальбом «Опішня – Решетилівка», де поряд з уже відомими іменами в опішнянському гончарстві з'явилися нові, у тому числі й новоявленого члена Спілки художників – Василя Омеляненка [4, с. 11]. Тут уже було опубліковано й фото трьох декоративних зооморфних виробів майстра.

1973 рік прикметний виходом книги Олексія Дмитренка «Весло», де розповідається про гончарство Опішного та його майстрів. У їх числі згадано й Омеляненка [5, с. 95]. Мистецтвознавець Василь Щербак 1974 року опублікував монографію «Сучасна українська майоліка», де окремі сторінки присвячено декоративній скульптурі Опішного. У числі опішнянських майстрів зооморфної скульптури також названо Василя Омеляненка [6, с. 95].

У 1982 році мистецтвознавець Леся Данченко у книзі «Народні майстри» не тільки згадала прізвище Василя Омеляненка серед когорти відомих мистців Опішного, а й подала мистецтвознавчий аналіз його творів. «*Впадають у вічі нові пропорції скульптур Омеляненка. Якщо у фігурних посудинах старих майстрів голова була лише невеликим скульптурним додатком до основного об'єму посудини… то у бика, козла чи лева Омеляненка голова, шия і груди, зливаючись в одне, стають такими масивними, що невеликий тулуб уже починає сприйматись як доповнення до них… Щоб посилити виразність і надати своїм скульптурам більшої динамічності й експресії, він нахиляє голову бика чи козла, а задні ноги відставляє так, що створюється враження ніби тварина приготувалася до стрімкого стрибка… Майстер прагне збільшити виразність своїх творів головним чином за рахунок зовнішніх засобів*» [7, с. 100–101].

Після вступу Василя Омеляненка до Спілки художників, його творча і виставкова діяльність продовжувала бурхливо розвиватися. Сотні нових творів мистця побачили глядачі на міжнародних і вітчизняних виставках. До цього часу, маючи 93 роки життя за плечима, Омеляненко працює у невеликій домашній майстерні, й багато музеїв мають за честь експонувати на своїх мистецьких виставках його творіння.

Списки своїх виставок Василь Омеляненко ретельно укладав до 1971 року, адже готувався до вступу до Спілки художників. Оригінали й копії даних списків зберігаються в Національному архіві українського гончарства. Після цієї дати майстер зафіксував ще кілька виставок, але потребують уточнення їх назви, місця й дати проведення. Згідно зі згаданими списками, маємо інформацію ще про 22 виставки, які відбулися за участі Василя Омеляненка упродовж 1975–2001 років.

Виставка художніх творів, присвячена 10-річчю незалежності України (2001), остання, про яку згадано в рукописах художника. 6 виставок за участі Василя Омеляненка, у тому числі 2 персональні, на честь ювілеїв організовано Національним-музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному. Однак, ці списки неповні й потребують ретельного опрацювання й доповнення, що й складає перспективу подальшого дослідження.

ПОСИЛАННЯ

1. Качкан В. Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного / Володимир Качкан. – Опішне: Українське народознавство, 1994. – 232 с., іл.
2. Спогади Василя Омеляненка 1925 р. н. // Польові матеріали автора, 2016 рік.
3. Дмитрієва Є.М. Мистецтво Опішні / Євгенія Дмитрієва. – К.: Вид-во академії архітектури української РСР, 1952. – 50 с., 8 л.; іл.
4. Опішня. Решетилівка. Фотоальбом. – К.: Мистецтво, 1972. – 88 с.
5. Дмитренко О. Весло / Олексій Дмитренко. – К.: Радянський письменник, 1973. – 224 с.
6. Щербак В. Сучасна українська майоліка / Василь Щербак. – К.: Наукова думка, 1974. – 190 с.
7. Данченко О.С. Народні майстри. – К.: Радянська школа, 1982. – 128 с.

Метка Л.А. Василий Омеляненко: участие в выставках
В статье речь идёт о выставочной деятельности мастера глиняной декоративной скульптуры Василия Омеляненко в период с 1950 по 1971 год.
Ключевые слова: *гончарство, Василий Омеляненко, декоративная скульптура, выставка, Опошня.*

Metka L.O. Vasyl Omelianenko: participations in exhibitions
About the exhibition activity of the clay decorative sculpture master Vasyl Omelianenko in the 1950–1971 period.
Key words: *pottery, Vasyl Omelianenko, decorative sculpture, exhibition, Opishnia.*

25.01.2019 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 37(09):379.822

В.В. Снагощенко

ДІЯЛЬНІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ МУЗЕЇВ В УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядається діяльність університетських археологічних музеїв у XIX – на початку XX століття. Аналізуються форми, методи та особливості діяльності зазначених музеїв.

Ключові слова: *музей, університет, колекція, статут, археологічні музеї.*

Актуальність дослідження полягає в тому, що розбудова молодої незалежної держави багато в чому залежить від реалізації освоєння культурної спадщини народу, хранителями та популяризаторами якої є музеї. Діяльність університетських музеїв є важливим компонентом візуалізації навчально-виховного процесу. Тому сьогодні надзвичайно важливо вивчати досвід минулого щодо збереження й популяризації культурно-історичного надбання та використання у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Проблема діяльності університетських музеїв висвітлювалась багатьма вітчизняними (І. Аврамова, С. Муравська [1], Ю. Омельченко, О. Караманов, Л. Казанцева, І. Карсим [10], Г. Мезенцева, О. Панчук [9], Л. Самойленко І. Самсакова, Г. Скрипник [2], І. Шидловський) та зарубіжними науковцями (М. Бурликіна [3; 4], С. Сотникова [8], К. Патцвал, Б. Столяров, П. Странсбері, В. Ходецький, Г. Уїллемсон, М. Юхневич).

Метою нашого дослідження є розширення й поглиблення знань про основні тенденції діяльності університетських археологічних музеїв України на початку XX ст., їх вплив на професійну підготовку майбутніх фахівців.

Накопичення колекцій, які використовувалися у навчальній та дослідницькій роботі, відбувалося вищими навчальними закладами паралельно з їхнім розвитком. Незважаючи на те, що окремі документально підтверджені колекції були сформовані в Києво-Могилянській академії та Львівському університеті часів Речі Посполитої, найбільший розквіт музеїв і збірок вищої школи відбувся в XIX столітті, причому на всіх українських територіях. Нормативно-правові документи як Російської, так і Австрійської імперій зобов'язували створення таких допоміжних підрозділів як необхідного знаряддя для забезпечення потреб студентів і викладачів [1].

На теренах підросійської України діяльність вузівських музеїв визначали Університетські Статути дореволюційної Росії (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), які на законодавчому рівні забезпечували місце університетських музеїв у структурі вищого навчального закладу, обов'язковість їх створення як навчального та дослідницького центру для студентів і таким чином здійснювали дієвий вплив на розвиток музейної мережі, її фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення.

Перший університет на українських землях доби Просвітництва було засновано в Харкові 1805 р., коли діяв перший Університетський Статут, який був найбільш прогресивним для розвитку музеїв, всебічно підтримуючи їх починання як в матеріальному, так і в моральному плані.

У 1807 р. в Харківському університеті було створено ряд кабінетів, зібрання яких інтенсивно збагачувались. З них виділились згодом самостійні музеї – археологічний, етнографічний, мінералогічний, геологічний та ін. Робота музею була регламентована низкою правил, затверджених Радою університету.

З метою поповнення музею експонатами Рада університету звернулася до директорів училищ підвідомчого навчального округу з проханням виявляти різні пам'ятки історії та старовини, закуповувати їх за університетські кошти та передавати до Ради університету. Таким чином почали надходити різні археологічні та етнографічні предмети. Завданням музею було дослідження того краю, культурним центром якого він був. Тому особлива увага приділялась зібранням пам'яток місцевої старовини, організовувалась низка наукових експедицій по Харківській губернії, в тому числі археологічних експедицій [2, с. 14].

У 1835 р. було відкрито Київський університет. А в 1836 р. з метою збереження предметів старовини, які входили до складу інших університетських зібрань, було відкрито Музей старожитностей (археологічний). Важлива роль у його становленні та розвитку належала професору Київського університет В. Антоновичу.

З початку XIX століття склались основні форми комплектування музеїв через зібрання колекцій в експедиціях, купівлю експонатів за державні кошти, пожертвування меценатів і колекціонерів, виготовлення предметів (моделі, споруди) у майстернях, створених при музеях, студентські роботи (дипломні проекти, копії творів мистецтва), обмінні фонди тощо.

Університетські музеї відразу добре фінансувалися із державної казни. Крім штатної, тобто обов'язкової суми (600 крб. в рік), для закупівлі цінних колекцій виділялись додаткові кошти, які часто набагато перевищували планові. Для започаткування перших колекцій виділялась сума в 2–3 тис. крб.

Але виділені кошти не могли в повній мірі забезпечити значні витрати музеїв. Своїм розвитком вони зобов'язані в значній мірі пожертвуванням людей, які були зацікавлені в просвіті народу, процвітанні країни [3, с. 47].

Пожертвування ніколи на залишались поза увагою: меценати удостоювалися уваги царствених осіб – цар вручав ордени, особисті подарунки у вигляді діамантових кілець,

золотих портсигарів, грошових винагород тощо. Жоден імператор не обійшов увагою університетські музеї, постійно роблячи різні подарунки, фінансуючи найбільш цінні колекції для придбання їх для музею [4].

В університетах використовувалися також моральні форми заохочення: музейні зали називалися ім'ям дарувальника, висилалися листи подяки, про усі пожертвування повідомлялося в періодичних виданнях, кількість дарувальників з кожним роком зростала. Ними ставали не лише заможні люди, але і селяни, ремісники, міщани, а також студенти. Так, зокрема, в Київському університеті, завдяки численним пожертвуванням колекції археологічного музею швидко поповнювалися. Деякі викладачі проводили археологічні розкопки, матеріали яких передавалися до музею. Вже до 1884 р. колекція музею нараховувала 6546 пам'яток [3, с. 92].

Новий якісний етап у роботі університетського музею пов'язаний з Я.Я. Волошинським (1852–1865 рр.), який особливо ретельно відносився до підбору експонатів і їх наукового опрацювання. Він вперше поклав початок систематичному каталогу всіх колекцій Музею, склав опис експонатів на окремих карточках. Значну увагу він приділяв зібранню археологічних колекцій, що здійснювалось через тимчасовий комітет, організований в Київському університеті для «изыскания местных древностей» зі штатною сумою із державного казначейства в 428 крб. 55 коп. в рік. Я.Я. Волошинський справедливо вважав, що одним із найбільш достовірних історичних джерел є археологічний предмет, знайдений під час наукової експедиції. Сам факт опису музейних фондів та їх видання свідчив про перші кроки становлення зібрань музею на належну наукову основу [3, с. 127].

Збиральницька діяльність університетів особливо активізувалася після введення нового університетського Статуту (1835 р.), який уперше визначав обов'язковим створення Музею старожитностей, з виділенням суми в 2000 крб. на його утримання.

У ці роки серйозна увага приділялась створенню спеціальних бібліотек при музеях, зокрема, в Київському університеті археологічну бібліотеку було відкрито в 1839 р. При багатьох музеях проводились безкоштовні публічні лекції.

В університетських музеях колекції розподілялись на основну (експозиційну) і класну (навчальну). На базі музеїв проводились як наукові дослідження, так і навчальні заняття. Багаті фонди музею давали можливість проводити всі форми діяльності: навчальну, наукову, просвітницьку. В музеях працювали найбільш талановиті й творчі вчені, що позитивно впливало на рівень діяльності вузівських музеїв. Музейні матеріали слугували базовими при проведенні науково-дослідницької роботи [5].

Передбачалось залучити до роботи екскурсоводів, або як тоді говорили «чичероні, які пояснювали відвідувачам предмети Музею, не для «всякого зрозумілі». Інколи в якості екскурсоводів виступали студенти.

Музеї проводили наукові дослідження. Їх результати друкувались в університетських наукових періодичних виданнях, галузевих журналах. Частина музеїв видавала власні збірники.

Музеї намагались популяризувати свої колекції. Основна частина університетських музеїв була доступною для публіки, виділялись спеціальні дні і години для відвідувань. Вхід у музей був безкоштовний, тому більшість відвідувачів належала до нижчих прошарків суспільства [6].

Експозиції із задоволенням оглядали як імператори, так і селяни. В цьому проявлявся демократизм університетських музеїв (в Ермітаж пропускали, наприклад, тільки обраних осіб у фраках, академічні музеї були закладами практично закритого типу). З метою кращого огляду музею видавались путівники.

З другої половини XIX століття в газетах навіть друкували спеціальні оголошення, що запрошували вільно відвідувати університетські музеї. До відвідувачів пред'являлись певні вимоги, зокрема, не дозволялось брати в руки із експозиції предмети. Верхній одяг і калоші здавались служителю при вході. Пояснення для публіки давали екскурсоводи.

Так, наприклад, в 1869 р. в «Университеских известиях» були надруковані правила для широкого кола відвідувачів музею Св. Володимира, де указувався час вільного відвідування музеїв сторонньою публікою – по четвергам з 15 до 17 год. взимку та з 15.00 до 18 влітку. Відвідувачів обслуговували швейцар і служитель, що слідкував за збереженістю музейних колекцій. Фахівці і студенти користувались музеєм в будь-який час [3, с. 98].

Керівництво музеями здійснювали такі знані вчені, як професори В.Б. Антонович, Д.І. Багалій, О.О. Потебня (16 років керував музеєм в Харківському університеті), Д.І. Каченовський, М.І. Петров, А.П. Богданов, В.С. Іконников та інші.

Прикладні й фундаментальні дослідження в університетах проводились, головним чином, на базі музеїв, де знаходився необхідний матеріал. Саме в стінах університетських музеїв формувались наукові школи й напрямки досліджень.

Крім завідуючих музеями в штаті числились й інші співробітники. Існувала гнучка система – при необхідності дозволялось збільшувати кількість співробітників. Перш ніж довірити вченому той чи інший музей, його відправляли на стажування за кордон в кращі музеї Європи. В закордонні відрядження з метою вивчення досвіду роботи виїжджали не тільки керівники музеїв, але й рядові співробітники [7].

Університетські музеї брали активну участь не тільки у всеросійських археологічних виставках, але й у міжнародних. Завдяки цим виставкам, інтенсивній науковій роботі, музеї отримували міжнародне визнання. Зарубіжні фахівці приїжджали працювати з фондовим матеріалом, знайомитись з матеріалами експозицій.

Матеріально-технічна база музеїв була досить забезпеченою. Основна частина музеїв розміщалась в окремих

аудиторіях, мала декілька залів, оформлення низки музеїв відповідало розміщеним матеріалам. Виготовлялось експозиційне обладнання, передбачались різні вітрини напільні, пристінні, ті що крутилися на осі тощо [8, с. 72].

Часто на університетські музеї покладалась відповідальність за проведення Археологічних з'їздів, при яких обов'язково формувались виставки (Київ, Одеса, та ін.).

В період підготовки до ІІІ Археологічного з'їзду (Київ, 1874 р.) формувалась виставка старожитностей, в основі якої були університетські матеріали (музей древностей завідувач професор В.Б. Антонович). Після закінчення виставки багато експонентів пожертвували предмети в Музей древностей (114 прим.). В 1884 р. зібрання старожитностей нараховувало 6548 примірників. Серед них виділялись колекції із язичницьких гробниць IX–X століття (дарунок Марра), із гробниць горної Осетії (від К.І. Ольшевського), скарб давніх золотих і срібних предметів із садиби І.М. Лескова тощо. Багаті фонди Музею приваблювали не тільки допитливу публіку, але і науковців, фахівців із зарубіжних країн (Франція, Данія, Румунія, Індія) [7].

На базі матеріалів виставки, присвяченій XII Археологічному з'їзду (Харків, 1902 р.), було створено музей етнографії Харківського університету (завідувач професор М. Сумцов) [2, с. 25].

Археологічні колекції, головним чином релігійного значення, формувались при музеях духовних академій. Найбільш яскравою є діяльність Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії і його наукового товариства. Ідея їх створення виникла напередодні І Археологічного з їзду (1869 р.). Відповідно до Статуту духовних академій в вузі почали викладати церковну археологію і було надано право організовувати наукові товариства для розробки і видання джерел християнського віроучіння, пам'яток і матеріалів, що відносилися до історії і сучасного стану церкви. Музей було створено для наукової розробки і успішного викладання церковної археології і для наукового збереження церковної старовини.

Церковно-археологічний музей Київської духовної академії демонстрував експонати з різних галузей духовної археології. Перевага надавалась автентичним речам, в певних випадках доводилось використовувати добре виконані копії.

Музей мав мовні пам'ятки і писемності, мистецькі та художні предмети церковної давнини. Було організовано такі відділи: а) рукописів і різних рукописних актів; б) стародруків і гравюри; в) архітектури церковної (фрагменти, світлини); г) живопису і скульптури; д) різноманітної церковної утвар і. Комплектування фондів відбувалось за рахунок пожертвувань, купівлі, обміну, археологічних розкопок.

На базі колекцій проводилась напружена науково-дослідницька робота. Церковно-археологічний музей систематизував свої фонди, готував і видавав каталоги, різноманітні вказівники, путівники, описи колекцій. З 1874 р. розпочався систематичний опис відділів, колекцій і окремих предметів. З 1875 р. в «Трудах Киевской духовной академии» друкувався хронологічний каталог предметів, що поступали до фондів, під назвою «Известия церковно-археологического общества». Завідувач музею – професор Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.). Щорічно музей відвідувало понад 500 осіб (крім студентів і фахівців) [9].

Музеї розвивались і в Західній Україні. Біля джерел формування музею Ставропігійського інституту також стояв відомий археолог, історик, професор Львівського університету Ісидор Шараневич. Основою музейної колекції стали матеріали з археологічних досліджень діячів Ставропігії. Музей розпочав свою діяльність у 1888 р. Основна частина експонатів походила з околиць Галича, проте були й приватні колекції. Ставропігійський інститут завдяки успішним археологічним дослідженням Шараневича і Петрушевича значно поповнював колекції музею.

Формування археологічних колекцій у Львівському університеті короля Яна Казимира почалося 1893 р., коли завдяки зусиллям професора класичної філології Людвіка Цвиклінського був створений Археологічний кабінет, який фінансувався за рахунок урядових дотацій і приватних пожертвувань. Тоді експозиція складалася з оригіналів, копій, фотографій і малюнків пам'ятників античного мистецтва, а також колекцій (близько півтори тисячі знахідок) з розкопок професора Ісидора Шараневича [10].

Сприятливі умови для розвитку університетських музеїв на теренах підросійської України завершуються з установленням радянської влади. Університетські музеї або зникли взагалі, або перетворилися в знаряддя ідеологічної, агітаційної та громадської роботи.

Отже, досвід створення дореволюційних університетських музеїв є надзвичайно цінним і в наш час. Вони, як показують результати нашого дослідження, завжди прагнули до пошуку і впровадження нових форм роботи. Різні проекти щодо удосконалення музейної діяльності публікувалися в журналах, виносилися на загальне обговорення. Вони виявляли глибокий професіоналізм, багатство функцій, високий рівень організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної та культурно-просвітницької діяльності, впливали на інтелектуальний розвиток і освіту студентів, формування наукової думки, поширення культури, освіти широких верств суспільства. Вони сприяли розвитку музейної справи в країні, здійснювали своєрідну профорієнтаційну діяльність, залучаючи в свої стіни школярів, розробляючи спеціальний цикл екскурсій з ігровими елементами. По суті, саме університетські музеї формували державну музейну політику. Найбільш відомі вузівські музеї сформувалися в Києві, Харкові, Одесі.

Важливою особливістю українських музеїв того часу був їх тісний зв'язок із національно-культурним та краєзнавчим рухом, рівнем і потребами розвитку вітчизняної науки. Через відсутність в Україні того періоду державних наукових інституцій (академій наук, науково-дослідних інститутів) саме музеї разом із провідними

навчальними закладами значною мірою перебирали на себе роль своєрідних наукових і культурно-освітніх центрів, навколо яких концентрувалися прогресивні суспільні діячі, які уособлювали в собі інтелектуальний і духовний потенціал нації.

Перспективними, на наш погляд, є дослідження діяльності університетських музеїв різних профілів, їх наукова діяльність.

ПОСИЛАННЯ

1. Муравська С.В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// C:/Users/Alex/Downloads/a_s_%20(1).pdf.

2. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.

3. Бурлыкина М.И. Музеи высших учебных заведений дореволюционной России / М.И. Бурлыкина. – Сыктывкар, 2000. – 238 с.

4. Бурлыкина М.И. Университетский музей в научно-образовательном процессе: история и современность (XVIII–XX вв.) // Музейные фонды и экспозиции в научно-образовательном процессе: матер. Всерос. науч. конф., (Томск, 18–20 марта 2002 г.). – Томск, 2002. – С. 52–59.

5. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905). К истории Харьковского университета / Е.К. Редин. – Х.: Паровая типография М. Зильберг и С-вья, 1904. – 64 с.

6. Маркевич А.И. 25-летие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. – Одесса, 1890. – С. 613–614.

7. Энциклопедический словарь. Т. 22: Опека-Оутсайдер / [изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон] ; под. ред. И.Е. Андреевского. – СПб., 1897. – 480 с.

8. Сотникова С.И. Музеология М.: Дрофа, 2004. – 190 с.

9. Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних Академіях і у єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М.І. Петрова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://C:/Users/Alex/Downloads/VKNU_Ist_2016_4_11.pdf.

10. Карсим І. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (1872–1923). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type= article&action=fullinfo&id=6269.

Снагощенко В.В. Деятельность университетских археологических музеев в Украине в XIX – начале XX века

В статье рассматривается деятельность университетских археологических музеев в XIX – в начале XX века. Анализируются формы, методы и особенности деятельности указанных музеев.

Ключевые слова: *музей, университет, коллекция, устав, археологические музеи.*

Snahoschenko V.V. The activities of university archaeological museums in Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries

The article deals with the activities of university archaeological museums in the nineteenth and early twentieth centuries. The forms, methods and peculiarities of the activity of these museums are analyzed.

Key words: *museum, university, collection, statute, archaeological museums.*

12.03.2019 р.

УДК 929:908(477.51)

Д.М. Федусь

МУЗЕЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МИХАЙЛОВИЧА ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

У статті зроблена спроба проаналізувати діяльність видатного історика та музеєзнавця, голови Чернігівської архівної комісії Петра Михайловича Добровольського (1871–1910).

Ключові слова: *Добровольський П.М., Чернігівська архівна комісія, археологічний з'їзд, історичний музей, музеєзнавство.*

Музейна справа на Чернігівщині активно почала розвиватися в кінці XIX – на початку XX ст. В 1896 році було створено Вчену архівну комісію, яка займалась архівними та музейними справами.

У 1902 р. правителем справ комісії було призначено Петра Михайловича Добровольського. Він присвятив життя розвитку музейної справи та краєзнавства Чернігівщини, автор численних наукових публікацій.

Видатний науковець народився 16 січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту. Освіту отримав в духовній семінарії, потім в духовній консисторії [2, с. 26]. Під час служби в консисторії Петро Михайлович знайшов справу свого життя, якій віддався всією душею – дослідження місцевих історично-церковних пам'яток.

Вивченням життя та діяльності вченого займались Коваленко О.Б. [19], Войцехівська І.Н. [6], Верзилов А.В. [3]. Деякі аспекти діяльності П.М. Добровольського як гласного Чернігівської міської Думи знайшли відображення у працях Демченко Т.П. [9], Рахно О.Я [18]. Певні згадки про його археологічну діяльність надані у працях Ясновської Л.В. [21], Черненко О.Є. [20]. Але ґрунтовної праці, присвяченої музеєзнавчій роботі Петра Добровольського, поки не видано. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні наукової діяльності П.М. Добровольського, так як багато з його музеєзнавчих праць, що зберігаються в архівах та музейних фондах України, ще й досі не опрацьовані.

Саме Добровольський одним із перших в Чернігівській архівній комісії заявив, що необхідно вивчати не тільки історію міст, але й малих сіл та містечок. Цю думку він виголосив на засіданні комісії 28 січня 1905 року у своїй промові «Старовина Чернігівського повіту» [7, с. 13] Вчений наголосив, що по справам комісії він відвідав майже всі селища Чернігівщини і знайшов у них багато рідкісних книг і пам'яток, з яких можна створити нову музейну колекцію.

Як доказ Петро Михайлович представив деякі свої знахідки, серед яких була скатертина гетьмана Скоропадського, знайдена в селі Андріївка у Анни Семенівни Садовської [8, с. 420].

Також вчений надав Євангеліє XII століття, що збереглось в Георгіївській церкві села Бобровиця, та багато інших знахідок. Члени архівної комісії в цей же день написали листа єпископу Чернігівському та Ніжинському Антонію з проханням передати Євангеліє до колекції

музею комісії [4, с. 160]. До того ж після промови Добровольського було прийнято рішення направити представників комісії по селам Чернігівського повіту для більш детального вивчення пам'яток старовини.

В 1903 р. разом з колегами Добровольський видав працю «Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии», в якій надав інформацію про правила збирання матеріалів, що відносяться до Чернігівської губернії [17]. З часом відбулось накопичення матеріалів, що зробило можливим відкриття при Чернігівській губернській архівній комісії історичного музею, фонди якого були розподілені на 3 відділи. Перший включав в себе церковні старожитності, другий – матеріали повсякдення, третій – нумізматики [22, с. 134].

Головним завданням Петро Михайлович вважав «возбуждение интереса в местном обществе» до історії рідного краю [16, с. 42].

Завдяки активній роботі Добровольського Чернігівська міська Дума прийняла ряд ухвал:

1. Схвалити дії управи про призначення міста Чернігова місцем 14 археологічного з'їзду. «Черниговское земство заинтересовано в изучении родного края и былой жизни его населения и в частности научном обследовании исторических памятников, окажет возможное с его стороны содействие» [1, с. 682].

2. Доручити постійній музейній комісії прийняти на себе організацію міського попереднього комітету археологічного з'їзду [10, с. 149].

3. Поповнити склад постійної музейної комісії трьома новими членами: М.Д. Карвольським-Гриневським, А.А. Мухановим та В.М. Хижняковим [11, с. 39].

4. Направити в Москву в організаційне засідання попереднього комітету архівного з'їзду в Чернігів А.А. Муханова і зберігача музею А.П. Шелухіна. Вони протягом 10 днів мають ознайомитися з московськими давньосховищами [14, с. 6].

5. Виділити постійній музейній комісії на 1906р. 500 рублів [15, с. 96].

Під редакцією Добровольського було видано «Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове» [12] та «Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предвадительного комитета по устройству XIV археологического съезда» [14].

Вчений входив до складу музейної комісії міської Думи [13, с. 192]. 9 червня 1909 року він був ініціатором об'єднання всіх чернігівських музеїв (Архівної комісії, губернського земства, чернігівської єпархії, міського музею) в один обласний з наданням йому назви «Чернігівський міський музей пам'яті 1000-ліття м. Чернігова» [22, с. 121].

Петро Добровольський був збирачем колекцій:

1. Мізинська стоянка, с. Мезин Коропського району.

2. Група пам'яток в ур. Татарська Гірка між селами Анисів та Підгірне Чернігівського району.

3. Курганний могильник с. Табаївка Чернігівського району [22, с. 126].

Петро Михайлович просив гласних розширити приміщення для музею Української давнини імені В.В. Тарнавського для розміщення всіх існуючих колекцій. Його турбувала доля міських музейних колекцій. «Получая этот дар, который, сколько известно является обычным для города, где бывают археологические сьезды, Дума должна позаботиться о помещении для него и т.д.» [5, с. 197].

Також він піднімав питання щодо посади наглядача музею. П.Я. Дорошенко виступив проти такої ініціативи (поки немає об'єднаного музею, немає нагоди обговорювати його майбутнє, в тому числі призначати наглядача). У стінах реального училища розгорілась запекла дискусія щодо цього питання [16, с. 147].

Внесок Петра Михайловича Добровольського у розвиток музейної та краєзнавчої справи є неоціненним. Саме він був головним організатором XIV Археологічного з'їзду в м. Чернігові, одним з ініціаторів створення Чернігівського історичного музею та активним збирачем музейної колекції.

ПОСИЛАННЯ

1. Археологический съезд в г. Чернигове // Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям. – 1908. – № 17. – С. 681–688;

2. Бочков Д.А. Некролог (П.М. Добровольский) // Исторический вестник. – 1910. – № 12. – С. 26–28.

3. Верзилов А.В. Добровольский П.М. (некролог) // Зем. сб. Чернигов. губ. – 1910. – № 12. – С. 158–162.

4. Верзилов А.В. Мої спогади про чернігівських археологів / А.В. Верзилов // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 158–214.

5. Верзилов А.В. П.М. Добровольський (біографічний очерк) / А.В. Верзилов //Труди Чернігівської губернської архівної комісії. – Чернігів., 1911 – Вип. 8- С. 195–204.

6. Войцехівська І.Н., Семергей О.Л. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І.Н. Войцехівська, О.Л. Семергей // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105–113.

7. ДАЧО, – ф. 145, оп. 2, спр. 142, арк. 14 зв.

8. ДАЧО, – ф. 145, оп. 1, спр. 340, арк. 440.

9. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 // Сіверянський літопис. – 2006. – Вип. 2. – С. 11–19.

10. Журналы заседания Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Вып. 5 – Отд. 1 – С. 49–70.

11. Журналы заседания Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Вып. 6 – Отд. 2 – С. 60.

12. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – 508 с.

13. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович // Бібліографічний довідник «Українські архівісти». – К., 2007. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 192–193.

14. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предвадительного комитета по устройству XIV археологического съезда (Приложения) // Труды Черниговского предвадительного комитета по устройству XIV Археологического съезда – Чернигов. – 1908. – С. 1–8.

15. Литвин К. З історії формування етнографічної колекції виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 94–99

16. Морозова А. Публікаторська діяльність членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії / А. Морозова // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – 2007. – Вип. 1. – С. 42–48.

17. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии Черниговской губернской ученой комиссии // Зем. сб. Чернигов. губ. – 1903. – № 1. – С. 1–30 (Прил.). Співавт.: А.Н. Балика, П.М. Добровольський, Г.О. Коваленко, М.М. Коцюбинський, І.М. Руденко.

18. Рахно О. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // Скарбниця української культури. – 2009. – Вип. 11. – С. 128–130.

19. Самойленко А.Г. Из истории музейного дела в Черниговской губернии кон. XIX – нач. XX вв. // Вопросы музеологии. – 2012. – Вып. 2(6). – С. 40–49.

20. Черненко О. Перші дослідження Мізинської стоянки / О. Черненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 14–16.
21. Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині / О. Черненко, Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.
22. Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948) / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – Чернігів, 2007. – 136 с.

Федусь Д.М. Музееведческая деятельность Петра Михайловича Добровольского
В статье сделана попытка проанализировать деятельность выдающегося историка и музееведа, председателя Черниговской архивной комиссии Петра Михайловича Добровольского (1871–1910).
Ключевые слова: *Добровольский П.М., Черниговская архивная комиссия, Археологический съезд, исторический музей, музееведение.*

Fedus D.M. Museological activity of Petro Mykhailovych Dobrovolskyi
The article attempts to analyze the work of an outstanding historian and museologist, leader of the Chernihiv archives Commission Dobrovolskyi P.M. (1871–1910).
Key words: *Dobrovolskyi P.M., Chernihiv archives Commission, Archeological Congress, history museum, museology.*

05.01.2019 р.

УДК 069(477-25)«192»

А.С. Яненко

«ОЙ ЩЕ Й ДУЖЕ ДОВГО ТРЕБА ЧИСТИТИ «АВГІЄВІ КОНЮШНІ»»: ЛИСТИ ІВАНА ОЛЕКСІЄВА ДО ПЕТРА КУРІННОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОГО ЖИТТЯ КИЄВА 1920-х рр.

У статті залучено до наукового обігу листи Івана Миколайовича Олексієва до Петра Петровича Курінного, директора Лаврського музею культів та побуту/Всеукраїнського музейного городка. Висвітлено й прокоментовано різні аспекти музейного життя Києва, що згадуються адресантом, передовсім, господарська діяльність, ремонтні роботи та упорядкування території колишньої Києво-Печерської лаври, «квартирні» питання музейної інституції і шляхи їх вирішення, побут і повсякдення інтелектуалів у місті 1920-х рр., механізми адміністративного і політичного тиску на музеї та музейників за тоталітаризму тощо.
Ключові слова: *епістолярій, Іван Олексієв, Петро Курінний, музейництво, Лаврський музей культів та побуту, Всеукраїнський музейний городок, Київ, 1920-ті рр.*

Багатовимірне музейне життя Києва 1920-х рр., аспекти функціонування окремих інституцій, життєві долі музейників-інтелектуалів, стан історико-культурних пам'яток, смаки й запити відвідувачів, вплив влади тощо залишає сучасним історикам гуманітаристики, зокрема музеєзнавства, широкий дослідницький простір. Пріоритетною джерельною базою для студіювання цієї царини життя суспільства залишається, передовсім, обіжна ділова документація, на кшталт планів, звітів, офіційного листування, службових паперів тощо. Натомість досліджен-

Іл. 1. Іван Миколайович Олексієв (1879–1937?) [З родинного архіву Ірини Костянтинівни Калішевської, онуки І.М. Олексієва]

ня, здійснені на підставі аналізу щоденників, мемуарів чи епістолярної спадщини, де зафіксовано між іншим емоційну складову діяльності індивіда, з об'єктивних причин, репрезентовані незначною кількістю робіт [1]. У фокусі вивчення опинялися й листи, що відклалися у особовому архіві П.П. Курінного: Г.О. Станиціна на підставі епістолярію відтворила сторінки родинної історії Курінних [2], О.В. і М.О. Прині ввели до наукового обігу листи О.В. Якубського до П.П. Курінного [3].

Метою цієї розвідки є залучення до наукового обігу листів Івана Миколайовича Олексієва до Петра Петровича Курінного, директора Лаврського музею культів та побуту/ Всеукраїнського музейного городка, як джерела з історії музейництва Києва 1920-х рр., різних аспектів функціонування інституцій та життя інтелектуалів за тоталітаризму.

Іван Миколайович Олексієв (Алексієв, Алексєєв) народився 30 липня 1879 р. на Уманщині. Початкову освіту одержав в Уманській міській двохкласовій школі (1887–1892), професійну – у Київській військовій школі лікарських помічників (1892–1896), 1902 р. склав іспит на вчителя міської повітової школи, 1904 р. у Києві склав іспит за повний курс класичної гімназії, закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира (1905–

Іл. 2. Учні та викладачі Першої української трудової школи. У першому ряду зліва направо Петро Курінний (4 й), Іван Олексієв (5 й), Кость Кржемінський (6 й). Умань. Перша половина 1920 х рр. [НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 54]

1909), 1912 р. у Петербурзі склав іспит на право викладання фахових дисциплін у комерційних школах. Працював лікарським помічником у лікарнях та військових частинах Київської залоги (1896–1902), учителем математики тифліської (1902–1903) та київської (1903–1906) шкіл лікарських помічників, приватної середньої школи В. Покривницького у Києві (1906–1908), учителем математики, законознавства, політичної економії, економічної арифметики комерційних чоловічої і жіночої приватних шкіл/училищ С.М. Браїловського в Умані (1908–1912). Протягом 1912–1918 рр. І.М. Олексієв був фундатором і головою кураторської ради уманського комерційного училища товариства викладачів, керував господарським життям установи, викладав математику та фахові дисципліни. У 1917–1922 рр. був фундатором і головою шкільної ради Уманської Першої селянської гімназії імені Бориса Грінченка (з 1920 р. – Перша українська трудова школа), опікувався заснуванням закладу та подальшим господарським життям, викладав математику та техніку української мови. Був фундатором і головою шкільної ради уманських кооперативних курсів (Уманського кооперативного технікуму), керував господарством школи, викладав історію, теорію й практику кооперації, політичну економію, фінансове право, економічну арифметику (1920–1923), паралельно викладав математику у Першій трудовій та Уманській художній школах. Упродовж 1923–1926 рр. викладав дисципліни кооперативного та економічного циклу в Уманській кооперативній школі, техніку української мови на тимчасових курсах та у різних гуртках цивільних і військових установ. У 1925–1926 рр. працював інспектором з кооперації при уманському окружному відділі внутрішньої торгівлі та економістом-статистом окружної Спілки споживчих товариств Уманщини [4, арк. 116–117]. Підготував кілька навчальних посібників і наукових розвідок з кооперації [5; 6; 7] (іл. 1). І.М. Олексієв, як і Курінні, входив до кола уманських інтелектуалів – членів міського осередку Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, утвореного 1914 р. [8, арк. 63–64зв.]. П.П. Курінний разом із І.М. Олексієвим учителювали у Першій українській трудовій школі (іл. 2). Припустимо, що саме в Умані між ними склалися дружні й довірливі стосунки. Іван Миколайович Олексієв у листі до дочки зазначав: «Моя праця в Умані з 1917 р. – шкільна, кооперативна, економічна, професійна провадилася одверто на очах всього суспільства, уникаючи всілякого сервілізму, і мала одну основну ідею – поширення і поглиблення української культури в найширшому розумінні слова. Мої родинні обов'язки в Умані щасливо переплітalися з роботою суспільною, бо, працюючи в відмічених галузях – шкільній, кооперативній, професійній, я втягав в коло своєї роботи і молодших членів нашого родинного колективу (сина і двох доньок) до будови тої української культури – в якости спершу учнів, а далі і молодших робітників. Матеріяльні наслідки моєї праці чесно поверталися на користь родинного колективу, а громадська моя діяльність творилася на очах усіх громадян і, на мою думку провадилася без шкоди для кого будь, але ж з певною незалежністю і без домішки сервілізму. – Резюмуючи Уманську добу життя, можу сказати, – громаді і родині не шкодив, між обома лініями осягнув максимальної гармонії»[1] [9] (іл. 3). Навесні 1923 р. П.П. Курінний був запрошений О.П. Новицьким (ймовірно за рекомендацією Д.М. Щербаківського, учителя П.П. Курінного в Уманській класичній гімназії) обійняти адміністративну посаду до новоствореного музею на території Києво-Печерської лаври, і вже з 15 квітня 1924 р. був зарахований на посаду директора Лаврського музею. Керівник розпочав формувати кадровий склад очолюваної інституції, активно використовуючи свої знайомства, які склалися за часів його навчання й учителювання в Уманській гімназії та роботи в музеї Уманщини [10]. Серед тих, кого П.П. Курінний «перетягнув» до Києва, опинився і І.М. Олексієв, котрий з 1 січня 1927 р. обійняв посаду заступника директора Всеукраїнського музейного городка з господарських питань [11, с. 50]. «Київську добу існування» Іван Миколайович характеризував так: «Родинні обов'язки ускладнилися. Наблизилася вища школа. Зробилися тяжчими

1. Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням орфографічних, стилістичних, пунктуаційних особливостей.

матеріяльні обов'язки… Самі громадські обов'язки набули, так би мовити, пасивного характеру. Від живої праці серед мас, я усунувся. Господарча праця в З[аповідни]ку була надзвичайно віддалена від попереднього збільшення елементів культури. Цю віддаленість я намагався компенсувати науковими розвідками по українській економічній історії. Мій робочий день в Київі ще далі збільшився проти Уманя» [9]. Свої посадові обов'язки І.М. Олексієв виконував до 2 квітня 1929 р., коли був заарештований, ймовірно, за звинуваченням в участі у роботі Уманського осередку СВУ [9; 12, с. 143–145]. У листі, написаному 12 серпня 1929 р. у свідчому корпусі Лук'янівської в'язниці «в цегляній клітці площиною в 19 кв. сажнів, в якій томиться 50 людських істот, що соваються по камері, розмовляють, співають, сміються, сваряться, жартують, читають, пишуть, а взагалі заважають один одному», він зазначив: «до катастрофи, яка сталася 2 квітня 1929 р., я абсолютно не мав ніякого торкання. Не тому, що я, скажемо, не поділяв поглядів організації, а, простісенько, тому, що і про саму організацію я почув лише після ув'язнення. 10 річне заслання очевидно застосовано до мене по лінії уманської громадської праці. Невідомо, чи кара призначена за уманську працю через неправільну інформацію, чи за оцінку самої праці по суті» [9].

Іл. 3. Петро Курінний (ліворуч у першому ряду), Іван Олексієв (праворуч у першому ряду), Кость Кржемінський (зліва на право третій у третьому ряду). Умань. Перша половина 1920 х рр. [З родинного архіву Ірини Костянтинівни Калішевської, онуки І.М. Олексієва]

У особовому фонді П.П. Курінного Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігається 10 листів і одна поштівка від І.М. Олексієва, що висвітлюють музейне життя інтелектуального центру УСРР (іл. 4).

Два листи і поштівка стосуються умов переїзду адресанта до Києва, очікувань, побоювань, з'ясування перспектив. 8 листів (з липня 1927 р. – по серпень 1928 р.) безпосередньо є «*літописом життя музейного*»: розкривають різні аспекти вирішення «квартирного» питання, поселення і переселення співробітників Лаврського музею/ВМГ, представників релігійної громади та ін.; розміщення на території колишньої Києво-Печерської лаври установ – хлібозаводу, друкарні, екскурсійної бази, музеїв ВУАН тощо; складання дефектних актів про стан архітектурних пам'яток; проведення поточних ремонтів із урахуванням необхідності збереження аутентичної забудови XVIII ст.; влаштування водогону і закріплення схилів; організація охорони території; вирішення питання встановлення радіоточки на Великій лаврській дзвіниці; перевірок Робоче-селянською інспекцією, фінансовим відділом, міською радою, Управлінням науковими установами НКО УСРР; критики зі сторони «пильної» громадськості у пресі; особистих непорозумінь, що виникали у середовищі музейників і т. д.

Археографічне опрацювання листування, що публікуємо, здійснено відповідно до усталених в Україні правил, враховано методичні рекомендації та напрацювання сучасної української едиційної археографії. Документи подано за хронологією, мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей. Авторські помилки не виправлено. Скорочені слова, крім загальновживаних скорочень, розшифровано у квадратних дужках. Пунктуація аутентична.

Документ 1

Дорогий Петре Петровичу!

Безмірно вдячний Вам за Ваші турботи що до перетягнення мого до Київа, але ж, уважно взваживши всі pro і contr, я все ж таки не можу відважитися рушити зараз же до Київа. Причини:

1) Мені треба обов'язково до Київа за для дітей не в цьому, а в 1925му, або й в 1926 році.

2) Виїзд мій тепер же може бути примушений або погіршенням мого загального стану в Умані, або дуже добрими і сталими умовами життя в Київі. Що до останнього, то умови дійсно дуже гарні. Пропозиції Ваші що до Музею і Архіву дуже реальні, але ж не треба забувати і загальних умов нашого існування. А майбутній недород, а можливе скорочення штатів (нагадайте но Уманський Музей в 1923 і 1924 р.) і джерело життя зникло.

Що до погіршення мого стану в Умані, то треба гадати, що гірше бути, ніж воно було, вже не можна. Є деякі ознаки, що мене вже далі не будуть чіпати, а тому я зможу прожити цей рік або два без особливих погіршень.

3) Коли б я тепер же переїхав до Київа, моє б становище з дітьми погіршало б, бо Галі довелося б ходити або їздити з Лаври в яку будь трудову українську школу, скажімо, 1-шу аж яких верст 5. 4) Ліквідація моїх майнових відношень в Умані загрожує мені майже повним зубоженням.

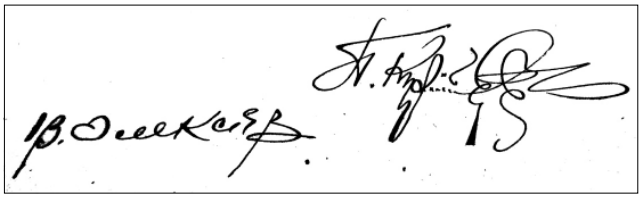

Іл. 4. Підписи І.М. Олексієва і П.П. Курінного. 1927 р. [З колекції НКПІКЗ]

5) Я б все ж таки не зважився «спалити своїх Київських Богів» на цей рік, коли б мав змогу приїхати в Київ зараз на вчительські курси. Я навіть просив Вч[ительську] спілку командирувати мене на курси, але ж з'ясувалося, що командировки дає ІНО[2], а до неї звертатися мені не хочеться. До того ж т. Налімов викликав мене в Окр. викон. Ком і запропонував прийняти в липні участь в обслідуванні кооперації на Уманщині, а від такої пропозиції відмовлятися незручно. Т. ч. всі обставини склалися так, що в цьому році мені «рипатися» до Київа неможливо.

А тому, Петре Петровичу, вибачте щиро, що я не прийму участь в цьому році в налагодженні господарчих справ Лаврського музею. Заспокоюю себе думкою, що ще й через рік буде над чим попрацювати. Бажаю Вам повного щастя.

Міцно тисну Вашу руку.

Ваш Ів. Олексієв [13, арк. 3–4зв.].

Документ 2

Любий Петре Петровичу!

Ще 14–XII одержав Ваше запрошення від 13–XII–26 ч. 941, але ж і досі не можу остаточно вирішити справу в той чи інший бік. Вам може це здаватися дивним і навіть з мого боку некоректним, адже ж я дав Вам свою згоду, але ж не так легко остаточно вирішити справу та порвати многолітнє коріння, що вкоренило мене в Умані. Щодня думаю про справу і ніяк не можу перейти рубікону.

Кінець кінцем я порушив свою обіцянку, не виконав Вашої пропозиції негайно надіслати свою заявку й життєпис, і таким чином вважаю, що Ви цілком вільні від усяких до мене зобов'язань і можете цілком вільно вишукувати собі иншого робітника. Коли ж Вам ще не обридло вовтузитися зі мною, то я міркував би так – приїхати до Київа на 25–XII (субота) і ще раз з Вами цілком щиро розібрати всі умови і можливости моєї праці в Київі (витрати на приїзд цілком мої). А питання, які мене особливо цікавлять, є такі:

1) про точний обсяг і план праці

2) про штат господарчих співробітників та персональний склад їх;

3) приблизна кількість щоденної праці

4) про степінь відповідальности

5) про відношення до справи музейної охорони.

6) Про відношення до Інсп[ектури] Нар[одної] Освіти,

7) Про тверді перспективи на майбутнє та можливість скорочення по принципу ощадности

2. Інспектура народної освіти.

8) Про кватиру та платню (почати)

9) Про можливість праці «для душі» особливо.

На випадок Вашої згоди черкніть негайно листівку мені і я 25–XII прибуду до Київа. Щиро прошу вибачити за зайві турботи. Прошу передати привітання від мене й Серафіми Ізмаїловни[3] Зінаїді Олександрівні[4] й Тані[5]

Ваш Ів. Олексієв

19–XII–26

м. Умань. Старо-Прорізна вул. ч. 2 [13, арк. 9–9зв.].

Документ 3

Дорогий Петру Петровичу!

Вирішив двинутися. Завтра 29–XII в середу виїжджаю. Дуже прошу дати розпорядження підготовити 2 кімнати і поставити мінімально необхідну меблю – стіл, 2 стільці, ліжко, [нерозб.], умивальник. Ваш Ів. Олексієв.

Привіт Вам і Зін[аїді] Олек[сандрівні] від Сераф[іми] Ізм[аїловни]

28–XII–26 [13, арк. 8зв.].

Документ 4

Київ

29–VII–27 р.

Дорогий Петре Петровичу!

Не писав Вам досі тому, що, власне кажучи, і часу небагато минуло з Вашого виїзду – лише тиждень, а, друге, не дуже сподівався, що лист своєчасно добіжить до Володарки[6], а тому рехтувався на Умань – столицю. Починаю літопис життя Музейного.

Справа зовнішньої охорони, як завжди з Вашим виїздом, мене дуже хвилювала, бо залишалося лише 2 охоронники – Любченко[7] та Олексієнко[8], а тому з 20–VII я прилучив до постійної варти біля Музею ще одного з 3[х] ночних вартових монахів, що висилаються старо-слав[янською] громадою[9], в якості підвартового та наказав комендантам добре доглядати за вартою біля св. Воріт. До того ж 26–VII повернувся до роботи ще й Михайло Брацлавський[10], і тепер варти мають більш менш солідний вигляд; крім постійного підвартового монаха вартують охоронники з 8 г. в. до 12 г. н. 1; з 1 до 4[х] – два і з 4[х] до 6 4 дні по двоє, а 2 дні по одному. Надалі намічаємо установити систему зв'язку між всіма вартами. Бракує часу для наради.

3. Дружина І.М. Олексієва.

4. Дружина П.П. Курінного.

5. Дочка П.П. Курінного.

6. Улітку 1927 р. П.П. Курінний разом зі співробітниками Соціально-історичного музею Уманщини брав участь у дослідженні пам'яток трипільської культури в околицях с. Володимирівка (Кіровоградська обл., Новоархангельський р-н) [14, с. 343].

7. Євтух Ларіонович Любченко, охоронник у Лаврському музеї з жовтня 1926 р. [11, с. 48].

8. Аврам Вакулович Олексієнко, охоронник у Лаврському музеї з жовтня 1926 р. [15, арк. 132].

9. Йдеться про релігійну громаду РПЦ, яка існувала на території Києво-Печерської лаври. Старослов'янська громада (офіційно зареєстрована з 1920 р. церковна сільськогосподарська община «Трудолюбіє») з середини 1920-х рр. співіснувала з громадою Української синодальної (обновленської) церкви (живоцерковників, обновленців).

10. Михайло Степанович Брацлавський, охоронник у Лаврському музеї з жовтня 1926 р. [11, с. 48].

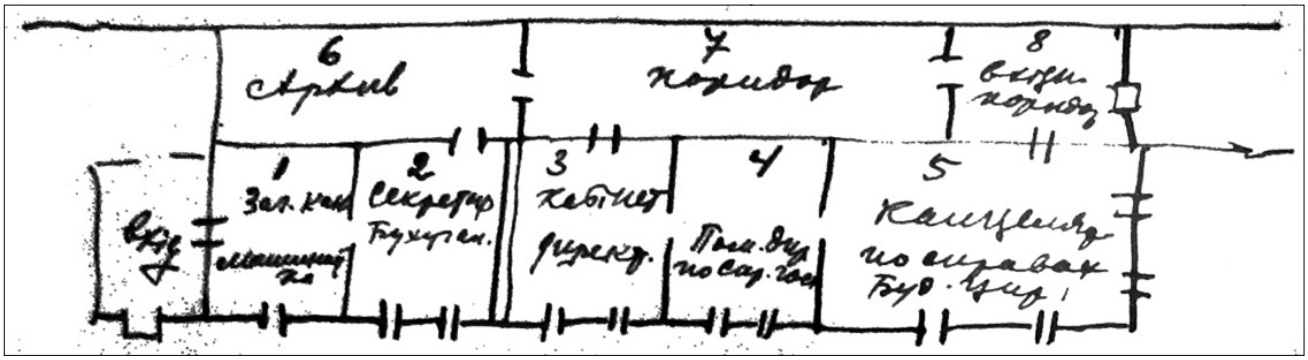

Іл. 5. Схематична замальовка Економічного корпусу Києво-Печерської лаври з листа І.М. Олексієва [НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/2, арк. 14зв.]

В справі протипожежній намітив план установки по 1 пожежному крану з брандспойтом в I[11] та II[12] корпусах [...] викликали з Комгоспу пожежного інспектора для остаточного вироблення плану, інспектора обіцяли надіслати на 25–VII, але ще й досі не з'явився, збираюся послати нагадування.

В справі ремонтній – устаткували електрику у [П.П.] Потоцького[13], ремонт 30го корпусу[14] – побілка закінчується; Іполит Владиславович[15] відмовився від кольорового фарбування стін і обмежується побілкою з ультрамарином. Викликали окр[ужного] інженера і тепер маємо 7 затверджених дефектних актів: корп. 7[16], 30, 12[17], бруки, дахи, мазепинські стіни і підпорну стіну біля 30 корпусу. Бартломі Іванов[18] працює без перебоїв, зараз готує кошторис рем[онту] 29го корпусу та вбіральні біля 45 корпусу, останній ремонт дуже серьозний. Звільнено вже майбутнє помешкання канцелярії в 7му корпусі і скоро гадаємо приступити до її побілки. Ол.Ів. Баланіну[19] оселили на II поверсі електр станції – кватирою цею вона дуже задоволена. Звільнив кватиру (над кол. кульковою майстернею) Беньмінсон, кватира теж дуже добра.

В справі бухгалтерській. Завели з часу передачі каси Ол. Як.[20] подрібну касову книгу, яку Гриць веде дуже акуратно кожен день – ажур. Касіром перебуває Василь Григорович[21], до закінчення касової книги вів свою систему окремих конвертиків на кожне одержання і видачу, якою системою додавав собі багато турбот, тепер, з підведенням касової книги перевів «об'єднання» каси і заспокоївся.

До речі детальне ведення касової книги стало нам у великій пригоді. Спілка Комунальників не залишає нас в спокої. 23–VII в 3 г. дня до нас з'явився представник РСІ[22] – член міськради т. Петров для ревізії. Причина ревізії – скарга комунальників: 1) що у нас повинні бути зловживання з квартплатнею по будинкоуправлінні; 2) що у нас працюють монахи. Обидва пункти нам давно відомі.

Ревізія була не дуже довга. Цілий робочий день у неділю, 24–VII–27 р. З огляду на те, що у нас вже була переведена ревізія фін[ансового] відділу 19–30–VI–27, він взяв за вихідний пакт твердження того акту, що касові операції у нас в порядку, перевірив детально нашу касову книгу, книгу квітанцій будинкоупр[авління], книгу персональних рах[унків] і квартирно-реєстраційну та тарифікаційну книги перевірив їх взаємний зв'язок і склав задовільняючий акт. Про монахів зазначив в акті список наших співробітників монахів, а я зазнайомив його з актом інспектора праці, листом [Х.Г.] Раковського та Вашим відношенням в цій справі до Спілки Робос[23], останні два документи в копіях прикладені до акту.

В справі видавничій Василь Григорович Ляскоронський щодня здається відвідує друкарню. Вже зроблено відбитки чотирьох авторів[24] [К.В.] Мощенка[25], [В.В.] Дубровського[26], [В.Г.] Ляскоронського та [Ф.Л.] Ернста[27].

Не знаю, чи звернули Ви увагу на надруковану в Проле-

11. Будинок намісника. У 1920-х – на початку 1930-х рр. тут знаходився відділ/секція/фонд письма й друку.

12. Будинок митрополита. У 1920–30 рр. тут розташовувалася адміністрація Лаврського музею культів та побуту/ВМГ.

13. Йдеться про корпус № 6 (келії клірошан), де з 1926 р. проживав Павло Платонович Потоцький і розташовувався структурний підрозділ ВМГ «Музей України. Збірка П.П. Потоцького» [16].

14. Іконописна школа та майстерня. У цьому корпусі діяв Музей архітектури ВМГ.

15. І.В. Моргілевський з жовтня 1926 р. обіймав посаду завідувача музею архітектури [11, с. 48].

16. Економічний корпус.

17. Ковнірівський корпус.

18. Бартлемі(Бартломі), ймовірно, В'ячеслав Володимирович Іванов (у чернецтві Варфоломій, у схимі Пімен). У лютому 1918 р. став послушником КПЛ у креслярській майстерні при економічному відомстві, з березня 1918 р. призначений лаврським архітектором і завідувачем лаврської електростанції та каналізації, 1923 р. працював інженером на Лаврській електростанції [17, с. 1047–1048].

19. Олександра Іванівна Баланіна з 4 червня 1927 р. почала працювати у ВМГ на посаді технічного робітника, у подальшому обійняла посаду лектора [11].

20. Ольга Яківна Нікітенко (Никитенко, Микитенко), секретар-бухгалтер ВМГ [18, арк. 9–9зв.].

21. Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928) працював на посаді завідувача нумізматичного відділу у Лаврському музеї культів та побуту/ВМГ з листопада 1923 р. [11, с. 48].

22. Робоче-селянська інспекція – орган державного контролю в УСРР/УРСР.

23. Профспілка робітників освіти.

24. Йдеться про друк видання «Український музей», зб. 1 [19].

25. Кость Васильович Мощенко (1876–1963), завідувач відділу станкового малярства Лаврського музею/ВМГ з травня 1925 р. [11, с. 48].

26. Василь Васильович Дубровський (1897–1966), інспектор охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ НКО УСРР (1925–1929) [20].

27. Федір Людвігович Ернст (1891–1942) з кінця 1917 р. обіймав посаду ученого інструктора Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини, у 1926–30 рр. – київський крайовий інспектор охорони пам'яток історії та культури при НКО УСРР, протягом 1923–33 рр. завідував художнім відділом ВІМіШ [21].

тарській Правді замітку, що Політ. освіта випускає брошуру Єршова «Провідник по Лаврі»[28], чи не здається Вам, що такий «Провідник» доцільніше було б випускати Музеєві.

Справи суто музейні йдуть нормально. Повернулася з відпустки Марія Олексіївна[29]; з 1 серпня щодня крім п'ятниці і суботи відкрито два відділи – культів та шиття. Окр. Викон. Ком. надіслав нам два своїх протоколи. Один про припинення чинності писаної умови Хліб заводу Сорабкопу[30] на оренду 11 корпуса з 1–VII–27 р. з правом нашим укласти нову умову до 1–V–28 р., з якого часу хліб завод повинен виселитися. Напишіть, який розмір оренди місячної Ви хтіли б встановити. Другий протокол, про те, що впорядкування каналізації ми повинні взяти на себе і підняти клопотання перед Н[аркоматом] О[світи] про негайну асігновку коштів.

Відбулася комісія в справі майбутньої долі фортеційних валів. Василь Григорович [Ляскоронський] брав участь в комісії. Комісія постановила, що вали повинно передати до інспекції охорони пам'яток культури. До нас надіслано акта комісії, до якого додано дев'ять вдалих фотографічних знімка про головніші пошкодження фортеці та валів. Садовий орендар наш, Тернов, спокійно орендує садки, вніс вже 352 карб., хоча й вексель на 100 карб ще не дав. Умовляємося з ним здавати йому на комісію фрукти, що будемо одержувати з натуральної оренди садків.

Кватирю Вашу Хведір щодня провітрює.

У Губерів[31] очевидно відбувається родинна трагедія. Губерша сього дня з 5 год. ранку кудись зникла разом з дитиною і досі її не розшукано.

Посилаю Вам відношення НКО з анкетою.

Низенький поклон від мене й Серафіми Ізмаїловни Вам і Зінаїді Олександрівні

Ваш Ів. Олексієв.

P.S. В мент закінчення листа з'ясувалося, що ввечері Губерша знайшлась [13, арк. 10–12зв.].

Документ 5

2–VIII–1927

у Київі

Дорогий Петре Петровичу!

Згідно проханню Василя Григоровича [Ляскоронського] надсилаю Вам коректу Ваших статтів з «Музейного Збірника»[32], поправте та скоренько поверніть.

Користуючися випадком, пишу Вам про останні новини нашого музейного життя.

Старо-слав'янська громада збірається округляти свої володіння орендні: біля дворянської кухні, що тримають вони в оренді, хотять брати ще другу половину, де міститься пекарня (там де Ви знайшли мальовані кахлі), мають на увазі розплату живою силою, але ж ми погоджуємся лише або в більшій частині на силу кваліфіковану; гадають приєднати до свого притулку (в 68 кор[пусі]) ще дві кімнати (з яких одна напівтемна), погоджуються в півпідвал під старо Лаврською лікарнею (де міститься екскурс база)[33] своїх куховарок з 31 корпуса, а там, як Ви вже знаєте, можна буде оселити [П.А.] Дзюса[34] з його малярною майстернею. Кінчаємо сортувати депозити по будинкоуправлінню, набрали їх до 500 крб. і гадаємо приступити до починки ринв та латаття дахів, з вчорашнього дня вже закинули на дах Сільвестра.

На жаль у мене з Васильом Григоровичом [Ляскоронським], як на зло, підряд два дні – в неділю і понеділок (1–VIII) сталося аж два конфлікти на ґрунті сепаратних розпоряджень Василя Григоровича без одержання попередніх інформацій у мене (по лінії господарчій) одно торкається «переселенческої» політики по 24му корпусу[35], а друге з приводу відомих Вам гастролів кіз до полісадників, де поховано Данила Михайловича[36]. Обидва конфлікта здається локалізовано. Подробиці їх я Вам розкажу при побаченні, а Вас прошу ні в якому разі не писати про це Василю Григоровичу [Ляскоронському], щоб його не хвилювати.

Вчора (1–VIII) до нас з'явився новий контрольор від Фін[ансового] Відділу (В.Ф. Бранчинець) для додаткового ознайомлення по де-яких пунктах акту 16–29–VI–27 р. (Суслова). Головні пункти: дотація – розрахунки по дотації з [П.П.] Потоцьким (залізо) та з [В.А.] Шугаєвським[37], якому видано з дотації 625 карб, безплатні кватирі і т. п. З метою одержати точні документальні данні контрольор відклав свій візит до повернення з відпустки Ольги Яковлевни [Нікітенко], себто до 15–VIII.

З розмови з новим котрольром я зробив висновок, що контрольор попередній по де-яких пунктах свої заключення зробив досить «двусмисленно» і не на користь Заповідника, і що нам варто було б (як я і тоді казав) дати йому бій тоді, не чекаючи нападу фінвідділу. Проект відповіді Фін[ансовому] відділу в справі акту досить великий, а в справі вищезазначених пунктів у них розійшлися думки, чому і призначено додаткове обслідування. Я певен, що додаткове досліджування згладить досить нав-

28. Йдеться про видання: Єршов Б. Києво-Печерська лавра: Провідник екскурсанта / переклав з рос. Т. Б.; За заг. редакцією та з матеріялів Кабінету Антирелігійної пропаганди Будинку Комуністичної Освіти Агітпропвідділу Київського Окркому КП(б)У. – К.: Вид-во Лекц.-екскурс. бюро Київ. округа політосвіти, 1927. – 40 с. – (Б-ка екскурсанта; Ч. 2).

29. Марія Олексіївна Новицька (1896–1965) з 1924 р. працювала у відділі шиття й тканини Лаврського музею культів та побуту, з лютого 1928 р. стала завідувачкою відділом шиття й тканини ВМГ [22].

30. Всеукраїнська спілка робітничих споживчих кооперативів (Союз рабочих кооперативов – рос.).

31. Іван Михайлович Губер працював у Лаврському музеї ковалем з листопада 1923 р., Василина Іванівна Губер – прибиральницею з листопада 1926 р. [11, с. 48–49].

32. Йдеться про «Український музей», зб. 1.

33. У корпусі № 26 (Братська лікарня) розміщувалася Київська центральна екскурсбаза окрполітосвіти.

34. Інструктор столярної майстерні ВМГ [18, арк. 9–9зв.].

35. Аптека.

36. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927), український мистецтвознавець, музейний діяч, педагог, трагічно закінчив життя самогубством 6 червня 1927 р. і був похований на території Києво-Печерської лаври, неподалік від Великої лаврської дзвіниці.

37. Валентин Андрійович Шугаєвський (1884–1966) працював у Лаврському заповіднику з лютого 1927 р., очолював нумізматичний відділ установи [11, с. 50].

мисні загострення попереднього.

Поклон Зінаїді Олександрівні і Петру Хведоровичу[38] […]

Ваш Ів. Олексієв

P.S. Як живе уманська кооперація споживча й сільсько-господарська? [13, арк. 1–2 зв.].

Документ 6

13–VIII–27 р.

у Київі

Дорогий Петре Петровичу!

Ой ще й дуже довго треба чистити «авгієві конюшні», а тому зразу й переходжу до них: кольорове фарбування стін в[ідділу] старобудівельної техніки[39]. Безумовно Іполит Владиславович [Моргілевський] визнає необхідність кольорування, але ж він, одверто кажучи, просто побоявся, що «універсал»[40] зіпсує стіни, бо й побілка з ультрамарином у нього вийшла неідеальною. І цілком припустимо, що вимога на темну кольоровку безумовно буде і звичайно обійдеться нам значно дорожче. Але ж, мабуть, Ви дуже щасливі, а тому через годину після одержавння листа від Вас до заповідника з'явився кваліфікований кольоровщик стін і фарбовщик підлог що у Вергуна працював по пофарбовці стін II корпусу (іконний відділ[41]), який запропонував взагалі свої послуги по перетірці стін та їх пофарбовці. Мені спало на думку, чи не вдасться через цього «спеца» пофарбувати обидві залі 30 корпусу дешевше. Порадився попереду з Костем Васильовичем [Мощенком] (до речі, він зараз у Київі: дістав на Дніпробуді[42] рецидив ішіасу (запалення сідального нерву) і зараз лікується). Кость Васильович категорично сказав, що це буде коштувати кілька сотень карбованців. Детальні умови зі «спецом» виявили, що така пофарбовка буде коштувати менш 100 карбованців, а тому, вважаючи це за дешеве, – рискнули допустити «спеца» до кольоровки; колір по вибору Костя Васильовича (Іполита Владиславовича [Моргілевського] немає у Київі) такий, як у вестибюлі II корпусу.

Той же «спец» артіллю бере на себе перетірку, кольоровку спільної канцелярії у VII корпусі. Ціни недорогі: перетірка, побілка і кольоровка стін 75 коп. за кв. саж. (а невдалий «універсал» ставить 1 карб.), пофарбовка долівки 1 крб за кв. саж. а «самоотверженний монах» Феофил категорично вимагав 1 крб 50 коп., от же переходжу до VII корпусу, пам'ятаючи що це частина XVIII сторіччя. Ото ж замість [Ф.Л.] Ернста хочу порадитися з Вами, а тому перш за все додаю примітивний план (іл. 5):

На мій погляд перебудовувати тут нема чого. Кімнати 6, 7, 8 є частини сквозного коридору, правда вони майже темні, але ж і з'єднувати їх з кімнатами 1, 2, 3, 4, 5 через вибивку стін буде безумовно поручення стилю 18 віку. От же я все б залишив непорушно. Повстає лише питання про кімнату 3 (кабінет Директора) і як видно з плану, кімната 3 відділяється від кімнати 2 суцільною стіною і не має простого сполучення з загальною канцелярією через дві півтемних кімнати 6 і 7. Чи це добре, і чи не пробити дверей просто з 2-ої кімнати до 3ої. Слід зазначити, що кімната 3 має дуже стильну скульптуру стелю і на щільній стіні 2 арки. Чи не буде спричинятися просте сполучення кімнат 3 і 2 зайвим нальотом публіки на директора; і, навпаки, при суцільній стіні буде краще регулюватися через кімнату секретаря пропуск відвідувачів до директора, а в напівтемному коридорі на час прийому директора можна буде запалювати лямпу. Оскільки шпалери кімнат 1, 2, 3, 4 очевидно не складають стилю 18 віку, то їх зараз відмочують і здіймають. Справа лише за кольоровкою. Адже ж у нас «кольоровий спец». А тому моє прохання до Вас таке: негайно в день одержання листа дайте відповідь:

1) чи залишати стіну між кімнатами 2–3 непорушно, чи робити двері.

2) в який кольор пофарбувати стіни кожної з кімнат 1, 2, 3, 4, 5 можете для кожної кімнати дати окремий кольор. Майте на увазі, що кімнати 1, 2, 3 затіняються деревами.

3) чи треба фарбувати всі вікна, двері і долівку

4) чи залишити непорушними кахляні грубки, перевірити лише їх теплойомкість, чи замінити їх камяними (по «універсалу»).

На ці питання і всі інші зауваження Ваші що до ремонту канцелярії дайте відповідь зараз же тому, що «спец» вже приступив до ремонту і ці деталі нас треба знати зараз же.

Грати до 7 вікон замовлено [І.М.] Губеру […] по 3 крб. за пуда (замість 4х вергунівських). Що до ремонту VII кор. по II поверху для В[ідділу] культів по прийнятому Вами проекту Костя Васильовича [Мощенка], то по кошторису Бартлемі сума ремонту складає 5200 крб. і лише штукатурні і печні роботи (по «універсалу») складають 1200 крб. (без перестилки підлог і пофарбовки їх). Це значно ріжниться від Вашої асігновки (1200 на все). А тому доводиться дуже крутиться. Вже «Універсал» скинув 200 крб і зупинився на 100. Але ж я міркую поділити ремонт між універсалом і спецом. Універсалу – грубки, тинкування, карнизи; спецу – перетірку, побілку, кольоровку і пофарбовку. В кожному разі на 1200 не втримаємося.

Кватиря Беніамінсона чекає Вашого розпорядження. Може Ви там оселите кого-будь з відповідальних робітників. Краще відкласти це до В/приїзду для орієнтовки на місці. Рішуче розігнався на цю кватирю [І.С.] Авраменко[43], але ж я також рішуче його стримав. До речі – справа з кухнею Кисільова (в Софії) вирішена в Нар. Суді на користь Кисільова. [П.Г.] Цельтнер[44] подав касацію.

В ажурності «касової» винен лише Гр. Демчук. Про відбитки з таблицями не лякайтеся. По авторитетному роз'ясненню Василя Григоровича [Ляскоронського] відбитків ще не надруковано.

38. Батько П.П. Курінного.

39. Йдеться про музей архітектури.

40. Підрядник ремонтно-будівельних робіт.

41. Відділ/секція/фонд станкового малярства ВМГ.

42. Дніпрогесівська експедиція НКО УСРР (1927–1932).

43. Вірогідно йдеться про Івана Степановича Авраменка, який з січня 1927 р. обіймав посаду коменданта у Лаврському заповіднику [11, с. 49].

44. Юрисконсульт та учений секретар ВМГ.

Новий ревізор Ф[інансового]В[ідділу] цікавився: 1) утриманням [В.А.] Шугаєвського з дотації (625 крб) й наочністю 2х завід. нумізматичним віддлом – [В.Г.] Ляскоронського (по вимог. відом.) і [В.А.] Шугаєвського – по призначенню НКО 2) Асігновкою на Вергуна; 3) поїздками до Харкова без визова Центру. Відпустка Ол. Яков. [Нікітенко] закінчується те ж до 1–IX і по згоді з нею я перекажу ревізору, щоб він з'явився після 1–IX.

***

Виник такий казус:

Інвалідні курси[45] хтіли виселити з 38 корпусу 2х колишніх своїх співробітників, а тепер приватних там квартирантів. Суд не приняв позви, бо ВУПКі не представив доказів на право володіння будинком корп. 38. От же ВУПКі звернулися до нас з проханням 1) або дати довідку, що ВУПКі тимчасово володіє корп. 38; 2) або дати довіренність від Заповідника на виселення цих мешканців з 38 корп., а виселення буде провадити юрист консультант ВУПКі. [П.Г.] Цельтнер дав своє заключення, що цілком можливо видати таку довіренність і що це навіть до деякої міри корисно і для Заповідника, бо, коли виїдуть ВУПКі, то там не залишиться приватних мешканців. Василь же Григорович [Ляскоронський] не погодився ні на 1й ні на 2й вихід і справа цілком стала. От же і ВУПКі і В. Г-ч [Ляскоронський] просять написати Вам про це на Ваше заключення; хоча й я і попереджував, що не уповноважено мене на передачу Вам справ біжучих на час відпустки.

[Й.В.] Трейбш[46] одержав В/листівку, казав, що гадає поїхати, лише не знає кому доручити своїх дітей. Казав, що тому потрібно буде на виїзд карбованців з 30, я обіцяв йому здобути аванс, але ж він (Трейбш) кудись зник, і я його від вчора ще не бачив. На цьому кінчаю, бо хочу скоріше одержати відповідь.

Ваш Ів. Олексієв.

Привітання від нас всьому «кореню» Курінного [13, арк. 14–15зв.]

Документ 7

УРСР Народній Комісаріят
Освіти 11/VIII–27 року ч. 566
Ради Народніх Комісарів УСРР
Копія: Нар. Ком. Юстиції УСРР
Всеукр. Музейному Городку
з 12/VIII–27 р.

Про Лаврський Іст[орико-] Культ[урний] Заповідник

Для остаточного оформлення Всеукраїнського історико-культурного заповідника в б. Лаврі й визначення плану перетворення його у Всеукраїнський музейний городок за постановою ВУЦВК і РНК УСРР за 29/IX–1926 року треба:

1) Затвердити положення про історико-культурний Заповідник (§ 4 постанови)

2) Затвердити список майна б. Лаври, що належить передати НКО та план господарського використання приміщень, що не мають історико-культурного й мистецького значіння (§ 3 постанови).

Проект положення про Всеукраїнський державний історико-культурний заповідник «ВМГ» (б. Київо-Печерська лавра) Наркомос УСРР вже надіслав на погодження до Наркомфіну УСРР та Наукомвнусправ УСРР 5/V–1927 р. (остаточно ще не погоджено).

План господарського використання б. Лаври, що подала Комісія № 14460 з 1/VII–1927 року НКО УСРР знаходить цілком слушним, але вважає, що його треба розглянути й затвердити одночасно з положенням про цей Заповідник.

Найкраще розгляд положення й плану використання призначити на вересень 1927 року, викликавши на певний день Директора цього Заповідника проф. Курінного П.П.

Заст[упник] Наркома Освіти (Ряппо)
За Зав. Укр. Науки (Дубровський)
Зав. Адм. Управлінням (Рогозний)
З оригіналом згідно:

16–VIII–27 р.
у Київі

Дорогий Петре Петровичу!

Користуючися тим, що Ви ще не виїхали на розкопини, посилаю, по проханню Василя Григоровича [Ляскоронського], зразок відношення НКО до РНК, що вчора одержано в Музею. Як бачите, на вересень поїздка Ваша до Харкова вже буде визнана Окр. Фін. відділом, бо виїдете Ви за викликом Центру. Очевидно також, що до поїздки до Харкова треба буде зробити де які підготовчі роботи. Кость Васильович [Мощенко], затриманий тимчасово у Київі своїм ішіасом, вирішив продуктивно використати свій час і виготовив кресленики 4^x вітрин-вертунів до відділу шиття. Вертуни будуть розташовані навкруги 4^x колон зали[47]. У кожному вертуні буде по 30 шкляних рухових вітрин. Кошторис одного вертуна такий:

Матеріял деревяний – на барабан крб. 56.50, на рами 186.
Металічні приводи та інші матеріяли 49.10.
Вартість виготовлення барабана 60, 30 рам-вітрин 240.
Разом – вартість 1 вертуна (без шкла) крб. 591.60.

Фактичні витрати наші готівкою (дерево є) складають на 1 вертуна 350 крб. Беручи до уваги, що у нас маються 3000 крб. науково-операційних коштів, з фінансового боку немає заперечень до початку праці тепер же. Кость Васильович [Мощенко] дав вичерпуючі технічні вказівки [П.А.] Дзюсу і останній може приступити до праці. Сам [П.А.] Дзюс вже скоро переїде до нас, бо вже помешкання для куховарок ст. слав. громади звільнено. Від Вас залежить дати директиву розпочати працю тепер же, чи відкласти справу до Вашого повернення. Справу з ремонтом VII корпусу по п[ід]/в[ідділу] культів на 2му поверсі здається стягли з мертвої точки.

Роботу розбили на кілька експедицій – тинкарсько-цегляна й печна – універсал – 700 крб.

Перетірка стін, кольоровка їх і пофарбування вікон та дверей – артіль «спеца» Брянцева 500.–

Разом 1200.–

45. Всеукраїнські професійні курси інвалідів (ВУПКІ).
46. Обіймав посаду фотографа у ВМГ [11].
47. У приміщенні Благовіщенської церкви.

По столярських справах (долівки, двері) гадаю збити артіль в Лаврі під головуванням Михайла Данилова, а розборку переборок зробимо звичайними поденними. Звичайно не вкладемся в Ваш кошторис (1200), але ж все ж таки переведемо ремонт найдешевше.

На ремонт Канцелярії може будемо мати де які заощадження кроми Вашого асігнування. Помешкання канцелярії вчора (15–VIII) оглянули комісією (Василь Григорович, Кость Васильович і я). Визнали, що для схоронення стилю18 віку майже ніяких змін робить не можна. Ремонт полягатиме лише в перетірці стін, стелі, побілці, кольоровці та пофірбуванню долівок та вікон. Кость Васильович отстоює також незмінність кахльових грубок лише з перевіркою їх теплойомкости. Кольоровка як для робочого приміщення та ще й при невеликій площі вікон, буде ясніх тонів. [Ф.Л.] Ернст зараз в Одесі.

В справі асігновки на закінчення ремонту (нижній поверх) 6го корпусу ([П.П.] Потоцького) послали сьогодні друге нагадування. 14–VIII був у нас [В.І.] Баланін[48] (проїздом) і казав, що мають скоро надіслати з Харкова на цю справу 2500 крб. Бартломі по проханню [П.П.] Потоцького склав кошторис мінімальний (не вергунівський), який виносить до 2000. – і одержання коштів з Харкова цю справу легко б розв'язало.

Шлю привітання від всього музею

Ваш Ів. Олексієв

P.S. Прикладаю кресленик вітрини до в[ідділу] шиття[49] [13, арк. 13–13зв.].

Документ 8

Дорогий Петре Петровичу!

Хоч і як неприємно Вам одержувати від Лаври відомості, про те все ж таки турбую Вас цим листом.

По-перше, коротке справоздання про зроблену роботу:

За цей тиждень трошки вдалося зробити і планової роботи і по ремонтах –

1) Заклали товстими гратами вентилятор-лазейку біля Михайлівської церкви;

2) Заклали два вікна на драбині цінного відділу (трошки зменшили небезпеку!)[50]; закладку зробив Феодосій досить добре; вартував два дні при ньому сам Гиглавий[51], за це його компенсовано звільненням на ті дні від ночної варти.

3) У [К.І.] Кржемінського[52] кінчають печні роботи;

4) У [К.В.] Мощенка побілили одну з кватир;

5) печні роботи на II пов. I корпусу закінчуються;

6) впорядковуються пішоходи та майдан біля 30 корпусу.

7) Поляки обіцяють звільнити крило 29к, і на цьому тижні може розпочнемо роботу і там

8) сьогодня комісією оглянемо кватирю сторожа 6к ([П.П.] Потоцького) і з 24–VII приступимо до ремонту

У вівторок 17/VII 28 ходили ми вдвох з В.А. Шугаєвським до водоканалу – страшні там бюрократи сидять, від підводки водогону до 20к категорично відмовляються, здається тут справа безнадійна.

Того ж числа ходив по всіх відділах міської ради. Був у Лапшина – одержав від нього дозвіл на 30 пуд. олії, але ж Внуторг[53] скоротив олію до 5 пуд., а ВАКОТ[54] видав замісць 5 пуд тільки 3 пуд. Таким чином, як прийнято казати, план виконано рівно на 10 %. В справі звалок і кватирно-кваліфікаційної комісії був в 20 кімнаті у т. Вайсберг, дуже серйозна і уважна дама, обіцяла негайно надушити на голову комісії (Суботу), та передала постанову комісії про свалки до Протокольної частини. Проте комісія і по цей день ще не з'являлася,а в протокольній част. т. Глинський сказав, що справа зі звалками ще до нього не дійшла. Навідаюся до Протокольної частини на наступному тижні.

Там же дістав виписку постанови М[іської] Р[ади] про передачу нам постатів «Росії та Вітязя» від Арсеналу, і передав її «торжествующему» К.Іп. Кржемінському для одержання зазначених постатів. Але ж «торжество» К.Іпол. було недовге. Коли він не мав постанови про передачу постатей, то директор Арсеналу був дуже до нього прихильний і навіть сказав, що у них є і постать Кочубєя (пам'ятаєте, про яку Комгосп писав, що вона вже перелита в ливарні); сподівався, мабуть, щось одержати за постаті, коли ж одержав постанову про передачу, то почав крутить і написав відповідь, що справу направляє до снарядного тресту. Доведеться справу з постатями починати з початку.

В п'ятницю, 20–VII, скликали нараду з користувачів-установ нашими корпусами. На нараді були представники ВУПКі, ясел, центр. архіву[55], Друкарні [ДВУ–ВУАН], екскурс бази, музею діячів[56]. Головував Валентин Андрійович [Шугаєвський], казав вступне слово, я писав протокол. П.Г. Цельтнер давав пояснення. Проект умови приняли без особливих суперечок. Висловили побажання при складанні умов з окремими установами умову інлівідуалізувати в залежности від особливостей будинку та установи; головне в розумінні встановлення іноді довшого терміну капітального ремонту. Окремим пунктом записали побажання скласти комісії з представників Заповідника і окр. установ і впродовж місяця скласти детальні дефектні акти і кошториси потрібних капітальних ремонтів. Першими просять скласти комісію Екскурсбаза та Ясла. Згідно Вашому побажанню Павло Григорович Цельтнер збирається до Харкова 29 VII, куди повезе проект умови і

48. Володимир Іванович Баланін, брат О.І. Баланіної, з жовтня 1925 р. до листопада 1928 р. обіймав посаду завідувача науково-дослідною секцією Укрнауки НКО УСРР [23].

49. У особовому фонді П.П. Курінного наразі не виявлено.

50. Відділ/секція/фонд металу й каміння ВМГ частково розміщувався на хорах Благовіщенської церкви. Керував відділом П.П. Курінний.

51. Андрон Михайлович Гіглавий, охоронник у Лаврському музеї з травня 1926 р. [11, с. 48].

52. Кость (Костянтин) Іполитович Кржемінський (1893–1937) працював реставратором у ВМГ з червня 1928 р. [11, с. 50].

53. Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР.

54. Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі.

55. Центральне архівне управління при Всеукраїнському виконавчому комітеті (Укрцентрархів) (1923–1938).

56. Музей діячів науки та мистецтва України ВУАН розташовувався у корпусі № 24.

протокол наради з таким розрахунком, щоб назад привезти затверджений проект умови. Коли Ви передумаєте посилати [П.Г.] Цельтнера до Харкова, то напишіть до 29 VII.

Здається ще при Вас П.Г. Цельтнер казав про постанову Адмінвідділу, що для всіх мешканців 2-го поверху 24 корпусу треба дати кватирі в Заповіднику. Становище наше в цьому відношенні дуже скрутне. Треба переселити 21 кватирю, а наш житловий фонд ледве нараховує 12–13 кватир, да і ті здебільшого на 1 душу (2 кв. саж.[57]), а в 24му корпусі живуть переважно сімейні і з великою площею. Доведеться представити в першу чергу до Адмінвідділу список на переселення частини 24 корпусу; між иншим П.Г. Цельтнер категорично заявив, що при звільненні 2го поверху 24 к[орпусу] приміщення треба передавати тільки тій установі, про яку сказано в позві до Адмінвідділу, а щоб Академія дотрималась попередньої умови, що до ремонтів, то П.Г. Цельтнер склав заяву до Академії, щоб вона впродовж 3х діб дала відповідь, чи приступить вона негайно до ремонту, і лише у випадку позитивної відповіді, буде надіслано до Адмінвідділу проект переселення.

Сьогодні, Всенародна Бібліотека надіслала (за підписом С.[П.] Пастернака[58]) повідомлення, що вона поставила в кошторис поширення штату Флавіянівської Бібліотеки, і зі свого боку просить Заповідник зробити ремонт пом[ешкання] Бібліотеки згідно доданому акту (якого звичайно до повідомлення не додала) та улаштувати опалення. Що нам робить, чи теж зі свого боку включити в свій кошторис опал, освітлення та ремонт Флав[іанівської] Б-ки, чи вжити ще яких будь конкретних заходів зараз, на це останнє власне сил у нас ніяких немає.

Надіслало нам РСІ свою постанову про скорочення адміністративно господ[арських] витрат по Заповіднику. Зразок цеї постанови, за проханням Валентина Андрієвича [Шугаєвського], надсилаю до Вас на Ваше розв'язання, він просить звернути увагу на ухвали цієї постанови (підкреслено червоним олівцем). Дуже було б бажано одержати Вашу персональну відповідь.

Посилаємо до Вас примірник розпорядження по музею – на підпис. Писала його тимчасова замісниця Раїси Михайлівни. Пише звичайно гірше і ширше, але ж роботи багато і доведеться її держати на ввесь час відпуску Раїси Михайлівни[59]. Замісника Грицеві ніяк не знайшли, а тому касові і матеріяльні справи дуже загальмувалися, до того ж Ольга Яківна [Нікітенко] виїзджає у відпуск у день явки Гриця, і касу до цього часу обов'язково треба записати. От же, щоб як будь зарадити біді, гадаю використати В.К. Палієнко[60], і на ті дві години, що вона щодня присвячує писанню інвентаря, пересунути її на ведення касової книги за вказівками Ол. Як. [Нікітенко], до речі ж, ми вимагали доглядачку-рахівника. Сподівалося, що з Вашого боку особливих заперечень не буде.

Лазню[61] передали, за Вашою згодою, Центральному архіву для розборки архивних справ.

В суботу, 21 VII приходив до музеях ніякісь – [К.Т.] Штепа[62] (як не помиляюся) професор Ніж. Інст. Нар. Освіти, доктор історії релігії, докторська дисертація – демонологія в романській релігії – захищав її в Одеському ІНО. Сам закінчив духовну семінарію і Петербурзський філологичний Інститут. Професорує в Ніжені і разом з тим працює у Грушевського по відділу примітивної культури. Хоче виставити свою кандідатуру в конкурсі на зав. від. культів у Лаврському Музею. Враження робить добре.

Вчора, 22 VII приходив до Вас ніякісь – Бобок (Червоноармійська 81), якому ви доручили продати музейний інструмент – старий баян – добивався Вашої адреси, але я не сказав, і він просив переказати Вам, що за інструмент пропонують 85 крб, і запитує, чи продавати за цю суму. Може Ви про це згадаєте у відповіді, або повідомите його персонально.

Посилаємо Вам: 1) Постанову РСІ; 2) розпорядження по Музею (на підпис); 3) протоколи МРКК (на підпис); 4) Провідник по музею на перегляд.

В суботу 14/VII в 17¾ год. їшов я до II корпусу, щоб побажати Вам щасливої дороги, бо Ви мали відїзжати о 18ій годині, але ж Ви не додержали слова і втікли раніш. Бажаю Вам спокійного відпочинку та продуктивної неолітичної праці. Низенький привіт від мене і Серафіми Ізмаїлівни Зінаїді Олександрівні і всій фамілії.

З пошаною Ів. Олексієв.

23 VII–28 р. [13, арк. 16–19 зв.]

Документ 9

24– VII–8

P.S. Життя наше йде зі скорістю кур'єрського потягу. Вчора не вспів здати на пошту листа, (бо не були готові матеріяли, що переписувалися на машинці), і ось вам низка подій:

Вчора (23–VII) в кінці 3ої год. дня до нас знову з'явився представник РСІ з відповідним мандатом на ревізію. Повного об'єму і розміру своєї ревізії не об'явив, а попросив штати і хтів розглянути витрати. На сьогодня просив заготовити де які матеріяли, але ж сам не з'явився.

Іполит Вл. Моргилевський дуже натискує, щоб негайно приступити до впорядкування штор по його відділу. Буде це коштувати кругло 100 карб. Чи витрачати на це окремі гроші, чи втиснути в його асігновку (350.– на місяць)

Вал. Андр. Шугаєвський сьогодня ходив до Комгоспу в справі підводки водогону до 20 к[орпусу]. Кошторис йому склали на 300 карб. До 150 крб (цегляні і земляні роботи) можемо взяти на себе і де що заощадити. Решту Комгосп буде провадити сам – за наш рахунок, при чому половину вимагає виплатити зараз, а решту (70–80 крб) на листопад.

57. Близько 9 м2.

58. Степан Пилипович Постернак (Пастернак) (1885–1938), з 26 березня 1923 р. до листопада 1929 р. директор ВБУ при ВУАН [24, с. 551–552].

59. Раїса Михайлівна Денбська зарахована до штату друкаркою Лаврського заповідника з жовтня 1926 р. [11, с. 48].

60. Штатна доглядачка Лаврського заповідника.

61. Корпус № 34 «Братська лазня».

62. Кость Теодосійович Штепа (1896–1958), з 1927 р. професор у Ніжинському інституті народної освіти [25].

Так перед нами витрата на цей рік 200–230 крб. – Певен в тому, що Вал. Андр. в свої 612 крб. цієї суми брати не схоче і буде тиснути на музейний кошторис. Що робить?

Головний же шедевр дня ось в чому!

Коло 3^{х} годин дня на обрії канцелярії з'явився Мик. Ів. Касперович[63]. «Кавказ» луснув; дорого, холодно (в ночі), і т. ин. і т. ин.[64] Родина його поки що у Київ ще не вступила, а отаборилася у Боярці. Кость Іполітович [Кржемінський] в розпачі. Плити і залізні грубки Кашперівської архітектури знесено. Натомість стоять побудови стилю Кржемінського. Затрачена значна частина будівельного кредиту (зі 150 крб. Кос. Іпол.). [М.І.] Касперович, здається досить ясно зазначив, що він нічого не має проти осадження на старому (підновленному) попелищі. Принаймні, Кост. Іпол. рішуче відтіля тікає. Орієнтація на 13 к[орпус] кв. Олексієва (міл-ра). Кость Іполіт. схиляється на те, щоб заняти кварт. Ковровцова, (що Ви погоджувалися віддати В.Г. Іщенкові[65]), а комору в[ідділу]/к[ультів] щоб перенести в задню кімнату за Канцелярією (ця кімната суха і велика). Ремонт знову виявить великий тиск на музейний кошторис. Отже, Петре Петровичу, рубайте цей гордієв вузол.

Ваш Ів. Олексієв [13, с. 20–20 зв.].

Документ 10

4–VIII–28 р.

14 годин

Дорогий Петре Петровичу!

Сьогодня одержав Ваш рекомендований лист з паперами та листівку, і поспішаюся дати відповідь «з оказією» спішно, бо сьогодня відїзджає до Уманя Галя і має передати Вам листа завтра вранці. Поспішаюся, а тому прошу вибачити за лаконичність і беззвязність.

Вже більш тижня працює «кваліфікаційна» кватирна комісія з 2^{х} членів М[іської] Ради (т. Субота і Дрейденг), сан[ітарного] лік[аря] Соколовського, мене і коменданта. Працюємо вже 5й день після обіда по 4–5 годин. Обходимо лише монашеські (ст. слав.) приміщення та вільні до розподілу кватири. Сьогодня здається обхід закінчимо. Комісія ділить квартири на 3 категорії – 1^{а} цілком придатна для розміщення осіб трудового стану, 2^{а}, що буде придатна до такого розміщення після переведення певного ремонту

3^{а} – приміщення, що для трудового стану зовсім непридатне, і може бути заняте «нетрудовим елементом». Заключення роблять члени М[іської]Р[ради] і сан[ітарний] лікар. Значну частину монаш[еських] кватир віднесено до 3^{ої} категорії. Разом з тим оглянуто багато приміщень, що мають вікна, иноді і грубки, але ж що не використовувалися для житла (майстерня Неділька, де кілька комор, великі пусті прохідні кімнати то що) і ці приміщення теж віднесено до 3^{ої} категорії.

Кваліфікацію кватир довелося вже практично використати. Для нашого планового розміщення (24к[орпусу] і кватир співробітників) вже намічено до 10 монаш[еських] кватир 1ої категорії, а їм запропоновано буде заняти вільну площу 3^{ої} категорії.

Наслідки комісії в справах приміщень для установ я не вважаю з[а] великий успіх. Ми маємо лише думку представників. Практичне переведення безумовно буде значно пізніше і ми завжди будемо мати можливість не попасти в «капкан». УАН на нараді не була, але ж на запитання про ремонт дала відповідь, що ремонт 24 к[орпусу], в тому числі і пофарбовку даху, розпочне в серпні. Заповідник вже послав до Адмінвідділу спісок квартир до розподілу. Гадається мені, що і ця справа остаточно розв'яжеться не раніше 15–IX, а тому і розв'язання буде в потрібному для Заповідника напрямку.

Ви вже весною мали на увазі осадити філію Поліклініки в 39 корпусі. Друкарня все про це нагадує. З вільною площею дуже сутужно. Але ж, щоб все таки виконати план розселень, і не давати можливости плести на нас плітки, мені б здавалося доцільним розпочати і цю справу. Це б можна було б зробити в такий спосіб: попереду скласти умову на передачу (з друкарнею) і плановий (по передачі) ремонт, а далі розпочати через Адмінвідділ справу про переселення. Само ж переселення можна було б з великою натугою зробити за рахунок 1^{ої} категорії монаш[еських] кватир з виселенням їх за Лавру або на 3^{ю} категорію. Коли цей план Ви ухвалюєте, то прошу мене негайно повідомити.

Що до кватир співробітників, то [К.В.] Мощенку всю площу вже звільнено. [В.А.] Шугаєвський свого всіляко звільнити намагається і, здається, через 2–3 дні справа розв'яжеться. [Й.В.] Трейбша осаджено в 31 корпусі на костях Новицького та Михайла. Комендантську кватирю теж майже звільнено.

Гостро стоїть справа з К.[І.] Кржемінським – Він категорично відмовляється від даної Вам йому кватири на користь [М.І.] Касперовича (між иншим всі капітальні переробки вчерні вже закінчено) і рішуче вимагає кват[ири] Ковровцева та в додаток до неї виселення ще одної кватирі (а то і двох) сусідніх мешканців. Разом з цим виникає питання про перевод комори в[ідділу]/культів до задньої кімнати (кол. Каверзіної). Кімната ця досить велика і суха (це визнав і сам [О.В.] Якубський[66]). Щоб розпочати рішучу установку К.Іпол. Кржем[інського] на кватирю Ковровцева прошу Вашої рішучої і негайної директиви.

63. Микола Іванович Касперович (1885–1938) працював у Лаврському музеї реставратором і науковим співробітником з травня 1924 р. [11, с. 50; 26].

64. І.М. Олексієв іронізує щодо перебування М.І. Касперовича із родиною у Криму. 14 березеня 1927 р. М.І. Касперович у листі до П.П. Курінного писав: *«Крила моїх стремлінь приборкані. Поміч грошова, на яку я надіявся і яка дала б мині змогу перебути в Криму довше і проробити більшу художню роботу, до цього часу не надійшла… і я примушений здати позицію. Я живу буквально на останні карбованці. Звертаюсь до Вас з проханням приняти мене на штатну посаду реставратора, щоб продовжувати далі перервану реставраційну роботу»* [27, арк. 5–5 зв.].

65. Лаборант ВМГ з березня 1928 р. [11, с. 50].

66. Олександр Володимирович Якубський навесні 1924 р. зарахований до штату музею, до 1 серпня 1929 р. завідував відділом культів.

Заварилася каша з Вайсером. В.А. Шугаєвський довго не міг вибрати, де йому осісти в 20му чи в 13му. Вайсер же, не маючи терпіння, захотів кімнати міліціонера Олексієва (13/9) по згоді з ним, да ще й до того почав поводити себе надзвичайно задиркувато, очевидно, щоб залякати З[аповідни]к і примусити погодитися з фактом його захоплення. Крім звичайного збільшення всілякого роду протоколів на З[аповідни]к, він, тримаючи за собою обидві кватирі, (стару і захвачену) підмовив по знайомству свого зав. адресового бюро. Той викликав до міліції В.А. Шугаєв[ського] до складання на нього протоколу (незаконно) про неперезаявку Вайсера і т. д. Одним словом виникла чиста принціпова боротьба, бо кватирю (13/9) йому, Вайсеру, при відсутности незаконних вчинків з його боку йому б було передано. Отже, маючи на оці виключно бік принциповий, Вал. Андр. [Шугаєвський] просив листівкою Вашої на це директиви і зараз він дуже просить скоршої відоповіді Вашої.

На всякий випадок [П.Г.] Цельтнер вже заготовив черновики скарги до Адмінвідділу на використовання Вайсером свого службового положення в персональних интересах, та позву про виселення В[айсера] як захватчика.

Представник РСІ, бувши один раз, більше не з'являвся.

Олії вареної крім 3х пудів ще вибігав 1 пуд і більше мати не сподіваюся. Доведеться припинити офарбовку дахів.

Крило 29к[орпусу][67] для комор звільнено. Оглянули його вдвох з [В.А.] Шугаєвським і згідно В/думки намітили постановку двох нових грубок з виводом топки в коридор, грати, перетірку, фарбувати підлог мабуть не буде чим. Решту грубок лише пристосуємо до вугілля.

Шлю привітання від Серафіми Ізмаїловни і мене всій фамілії. Роботи сила силенна. Сама ж робота «переселенческа» та ще з ускладненнями дуже тяжка. Скорше відповідайте. Ваш Ів. Олексієв [13, арк. 21–23 зв.].

Документ 11

ч. 3

7–VIII–28 р.

Київ

Дорогий Петре Петровичу!

Не одержавши від Вас відповіді на спішний лист мій від 4–VIII, який лист вранці 5–VIII мала Вам передати Галя[68], і на який я з нетерплячкою чекаю відповіді, – я знову Вас турбую цим листом.

В кінці липня надіслав Вам Кость Іполітович [Кржемінський] вирізки з «Комуніста» за 15 та 20 липня 28 р. з дописом про Заповідник[69]. Про зміст допису казати не буду; він робить дуже тяжке враження тенденційною підтасовкою фактів. Посилати його Вам нам було дуже тяжко, знаючи, що допис зіпсує Вам багато нервів. Отже за дописом вже наспів і запит від Укрнауки, який в копії і надсилаю Вам. Що до пояснень по змісту допису, то мабуть вони вже у Вас готові, що ж до організаційних заходів, що пропонує Укрнаука (п. 1 і п. 2 (а, б, в, г)), то здається мені, що всі вони можливі до переведення лише після закінчення відпускного періоду наукових робітників (себто з 15–IX–28).

Що до вузько практичних висновків, що витікають з цього пашквільного допису, то може б установити постійну вивіску на Заповіднику на святих воротах, на місці теперішньої тимчасової (яка до того ж вже значно і вицвіла). Чи не поставити там вивіску типу центр[ального] істор[ичного] Архиву (на 12 корпусі) – біле тло і червоні з золотом літери. Між инщим, за пропозицією Костя Іполітовича [Кржемінського] закуплено для вивіски і листове золото.

Може б не пошкодило б зняти і злощасну вивіску «вищої богословської школи», яка (скорше вивіска, аніж мізерна школа) «без драки попала в большія забіяки». Можна було б і ще дещо намітити, але це все краще буде обговорити персонально, оскільки листовне обговорення навряд чи дасть яку користь.

8/VIII 28. Сьогодня одержано на колективну адресу листівку Вас.Вас. Дубровського про надсилку технічних кошторисів на нашу заявку про ремонти в 28/29 році. Листівку посилаю Вам, собі зняв копію. У виконання листівки сьогодня розшукав кошторисів на крб. 89.615.– і послав їх спішно поштою на ім'я інж. Лошакова (копію надсилаю) решту кошторисів (тисяч на 12) копіюють і пошлемо завтра. Крім того, гадаю екстренно через Бартлемі Іванова, а може і через Комгосп екстренно скласти хочай орієнтовочний кошторис на підводку водогону до пропущених корпусів та на роботи по закріпленню зсовів. Копію повідомлення Лошакову посилаю також і до Вас.Вас. Дубровського.

Вчора відбулася знову нарада експертів в справі установки в З[аповідни]ку радіопередатчика, а на Дзвініці тросу до нього, як бачите з протоколу, комісія установку тросу на Дзвініці не визнає за припустиму.

Ранком же 8/VIII одержав і В/лист від 6/VIII і поспішаю дати відповідь.

1) в справі кватирі К.Іп. Кржемінського в кімнаті Ковровцева – треба внести де-які поправки: В.Гр. Іщенко – відмовився від кварт. Ковровцева ще в бутність Вашу в Умані (листовно) з тої причини, що З[аповідни]к не асігнував йому грошей на ремонт. От же мені здається, що може бути незадоволення з тої причини, що, мовляв, [В.Г.] Іщенку кватирі не ремонтовано, а для [К.І.] Кржемінського можна. Що до кол. кватирі Каверзіної, то кватиря ця цілком знаходиться в сфері впливу і оточення музейного, бо вона знаходиться біля канцелярії, і ніяких ходів для сторонніх осіб туди немає, до того ж суха і досить велика, в кожному разі в купі з кімнатою в 29 корпусі справа про комору в[ідділу]/культів розв'язується задовольняюче.

Сам Кост Іполітович виявляє в справі кватирній рішучу активність і вже приступив до ремонту кв. Ковровцева (перетірка, переробка грубки, столярські починки).

67. Трапезна.

68. Дочка І.М. Олексієва.

69. Йдеться про критичну статтю, автор якої висновкував: «Заповідник цілком одірваний от радянської громадськости й недивно, що він їй невідомий» [28; 29].

Він також рішуче вимагав прирізки до Ковровцевської кватирі раніш 2х, а зараз одної задньої інвалідної кватирі. Як я вже писав Вам, звільнення нових кватир поза планом, для нас складає великі труднощі. Кост Іпол. веде також активний ремонт і Касперовичевої кватирі, а тому я сподіваюся в найближчому часі з ним фінансового ускладнення, бо за Вашою директивою більш дозволеної Вами асігновки на К. Іп. більше я йому на обидві кватирі дати не можу (він обіцяє, що [М.І.] Касперович за ремонт своєї кватирі йому гроші поверне).

Все сіє на Ваше «благое разсмотреніе» представляю.

В справі Вайсера, на думку П.Г. Цельтнера, є всі передумови для піднесення справи в суді про виселення, а в Адмінвідділі про зловживання службовим становищем. В справі переведення в життя об[ізної] пост[анови] М[іської] Р[ади] нема чого робити і перевірку. Майже нічого не зроблено. На це, правда, є об'єктивні причини: і [І.С.] Авраменко в VI і [О.Я.] Клименко[70] в VII працювали більш аніж з подвійним навантаженням. До того ж Вам відома і працездатність і акуратність [О.Я.] Клименка. Взагалі, провокації може й нема, але ж глупста більш ніж досить.

В справі підводки водогону до 20к[орпусу] я всі Ваші міркування довів до відома Вал. Андр. Шугаєвського. Він дуже був схвильований зобов'язанням участи в 50% підводки, бо за його розрахунками до асігнованої йому суми на ремонт він повинен і так докласти до 100 крб. В кожному разі проводку водогону буде розпочато, а деталі буде погоджено по Вашому приїзді.

Надсилаю копію протокола експертної комісії з окремою думкою [М.П.] Наумова[71]

Шлю низькій привіт від нас Зінаїді Олександрівні і всій фамілії

Ваш Ів. Олексієв [13, арк. 24–26 зв.].

ПОСИЛАННЯ

1. Нестуля О.О., Верезомська С.Ж. Федір Людвигович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 241 с.

2. Станиціна Г.О. Сторінки життя родини Курінних в Умані 1900–1930-х рр. // Ант. – № 19. – С. 191–200.

3. Принь О., Принь М. Листування у науковому співтоваристві: три листи Олександра Якубського до Петра Курінного // Матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2015. – Вип. 19. – С. 261–266.

4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132.

5. Олексієв Ів. Викладання кооперації в школі. (Нарис методики кооперації). Умань: Вид-во культ.-просвітнього відділу кооперативного союзу № 10, 1919. – 32 с.

6. Олексієв Ів. Курс споживчої кооперації. (Підручник для шкіл). Умань: Вид-во культ.-просвітнього відділу кооперативного союзу № 15, 1920. – 158 с.

7. Олексієв Ів. Уманський кооперативний союз. (Нарис діяльности за 1917–1920 рр.). Умань: культ.-просвітнього відділу кооперативного союзу № 19, 1920. – 33 с.

8. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 6.

9. Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-А-1648.

10. Яненко А.С. «Не зупинятись ні перед якими перепонами, намагаючись здобути вищу освіту»: кадрові питання у Лаврського музеї культів та побуту / Всеукраїнському музейному городку 1920-х рр. // Могилянські читання 2018. Дослідження сакральних пам'яток України. – К.: НКПІКЗ, Видавництво «Фенікс», 2018. – С. 86–90.

11. Гришин А.Д. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Історична довідка // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47–52.

12. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

13. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/2.

14. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К.: НКПІКЗ, 2016. – 368 с.

15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6133.

16. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К.: б. в., 2006. – 476 с.

17. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. – К.: «Видавець Олег Філюк», 2016. – 1200 с.

18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461.

19. Український музей. – Збірник 1: Репринтне перевидання 1927 року. – К.: НКПІКЗ; Фенікс, 2007. – 478 с. – (Пам'ятки історії XX століття).

20. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. – К.: Медобори-2006, 2011. – 544 с.

21. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.

22. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження) // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 103–106.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 309.

24. Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Видавничий дім «Академперіодика». – К.: Академперіодика, 2015. – 688 с.

25. Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог // Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 195 с.

26. Тимченко Т.Р. Микола Касперович: матеріали до біографії // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: зб. наук. праць. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2012. – С. 57–71.

27. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/23.

28. Стародуб К. Біля скарбів. (Всеукраїнський культурно-історичний заповідник) // Комуніст. – 1928. – 15 липня (неділя), № 163. – С. 5.

29. Стародуб К. Біля скарбів. Всеукраїнський культурно-історичний заповідник. (Закінчення) // Комуніст. – 1928. – 21 липня (субота), № 169. – С. 6.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВІМіШ – Всеукраїнський історичний музей імені Т.Г. Шевченка у Києві

ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»

ВУАН/УАН – Всеукраїнська академія наук

ДВУ – Державне видавництво України

ІНО – Інститут народної освіти

НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НКО – Народний комісаріат освіти

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Укрнаука – Управління науковими установами

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Яненко А.С. «Ой еще очень долго нужно чистить «авгиевы конюшни»: письма Ивана Алексеева Петру Куринному как источник по истории музейной жизни Киева 1920-х гг.

В статье вводятся в научный оборот письма Ивана Николаевича Алексеева к Петру Петровичу Куренному, директору Лаврского музея культов и быта/Всеукраинского музейного городка. Освещены и прокомментированы различные аспекты музейной жизни Киева, упоминаемые адресантом, прежде всего, хозяйственная деятельность, ремонтные работы и благоустройство территории бывшей Киево-Печерской лавры, «квартирные» вопросы музейной институции и пути их решения, быт и повседневность интеллектуалов в городе 1920-х гг., механизмы административного и политического давления на музеи и музейщиков при тоталитаризме и др.

Ключевые слова: *эпистолярное наследие, Иван Алексеев, Петр Куренной, музейное дело, Лаврский музей культов и быта, Всеукраинский музейный городок, Киев, 1920-е гг.*

70. Олександр Якович Клименко з січня 1927 р. обіймав посаду коменданта у Лаврському заповіднику [11, с. 49].

71. Радіо-технік Управління радіомовлення.

Yanenko A.S. «Oh! For a long time it is necessary to clean the «Augean stables»: Ivan Oleksiev's letters to Petro Kurinnyi as sources for studies of Kyiv museum life in the 1920s

In the article Ivan Mykolaiovych Oleksiev's letters to Petro Petrovych Kurinnyi, a director of the Lavra Museum of Cults and Life/ All-Ukrainian Museum Town, are introduced for scientific use. The various aspects of the museum life in Kyiv, which are mentioned by the addresser, are highlighted and commented: the economic activity, repair works, refurbishment, arrangement of the territory of the former Kyiv-Pechersk monastery, the housing problems of the museum institution and ways of their solution, the everyday life of intellectuals in the city in the 1920s, mechanisms of administrative and political pressure on museums and museum workers in the totalitarian state etc.

Key words: *epistolary, Ivan Oleksiev, Petro Kurinnyi, museums, Lavra Museum of Cultures and Life, All-Ukrainian Museum Town, Kyiv, 1920s.*

25.02.2019 р.

УДК 2–525.4+2-526.6]:069.5(477.51-22)«1925»

І.О. Ходак

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ МУЗЕЮ ОСТЕРЩИНИ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ МАРІЇ НОВИЦЬКОЇ 1925 РОКУ)

У статті систематизовано та введено до наукового обігу відомості про сакральні пам'ятки (головно ікони та шиття) Музею Остерщини, обстежені влітку 1925 року співробітницею Музею культів і побуту (Київ) Марією Новицькою (1896–1965).

Ключові слова: *експедиція, музей, Остер, Марія Новицька, сакральне мистецтво, ікона, гаптування.*

Упродовж минулого століття було втрачено велику частину культурної спадщини України, насамперед, нетолерованих совєтською владою сакральних творів. Для оптимального студіювання вітчизняного мистецтва нині доводиться залучати не лише збережені монументальні пам'ятки, станкові твори з музейних колекцій, а і вербальні, й візуальні матеріали дослідників, насамперед, першої третини ХХ ст., що відклалися в державних, відомчих і приватних архівах. Актуальність студіювання експедиційних матеріалів згаданого періоду зумовлена не лише потребами історії мистецтва, але й необхідністю відновити відомості про склад колекцій музеїв країни, що важливо, зокрема, з огляду на реституційні практики.

Серед експедиційних матеріалів Марії Олексіївни Новицької (1896–1965), що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), вдалося виявити звіт «Поїздка в м. Остер та с. Євминку 5/VII–11/VII 1925 р.» [1, арк. 1–6], основне місце в якому відведено опису пам'яток сакрального мистецтва, головно гаптування та ікон, із збірки Музею Остерщини. Зважаючи на те, що колекція закладу (нині – Остерський краєзнавчий музей) зазнала нищівних втрат у роки Другої світової війни, включно з обліковою документацією, гадаємо, що описи навіть кількох творів становлять неабиякий інтерес для мистецтвознавців і музейників. Отже, мета статті полягає у введені до наукового обігу відомостей про одну із сторінок експедиційної діяльності М. Новицької та втрачені пам'ятки сакрального мистецтва Музею Остерщини.

Перші огляди наукових напрацювань М. Новицької – яскравої представниці покоління мистецтвознавців, що увійшло в науку в 1920-х роках і невдовзі у процесі «чисток радапарату» було позбавлене можливості працювати за фахом, – подав В. Пуцко в післямовах до публікованих ним за кордоном упродовж 1970–1980-х років розвідках, на той час уже покійної вченої [2; 3]. В Україні її життєвий шлях було увиразнено лише в середині 2000-х років, коли вийшли у світ розвідки Є. Шудрі й Н. Студенець [4, с. 45–46; 5]. Надалі в літературі збереглася тенденція акцентувати увагу на студіях М. Новицької з гаптарської тематики (ідеться, насамперед, про розвідки А. Вариводи [6], Ю. Гриднєвої [7], А. Чередниченко [8, с. 93–96], М. Залевської [9]), хоча спектр її наукових зацікавлень і напрацювань був куди об'ємнішим.

Щодо експедиційної діяльності М. Новицької загалом і фіксації нею в різний спосіб пам'яток сакрального мистецтва, то Н. Студенець лише зауважила регіони (Чернігівщина, Вінниччина, Хмельниччина, Київщина, Крим), у яких дослідниця побувала «з метою поповнення фондів Лаврського музею» [5, с. 104–105]. І. Ходак і А. Ставицька неодноразово писали про її подорожі студентських років, зокрема до Борисполя, за результатами якої було підготовлено доповідь (співавторка – М. Вязьмітіна) про надгробки місцевого єврейського кладовища [10, с. 46–48, 55–56; 11]. Наразі з експедиційних матеріалів М. Новицької, наскільки нам відомо, оприлюднено лише виконані 1924 року під час спільної експедиції з Н. Коцюбинською описи церков міста Гайсина, сіл Кисляка й Карбівки, замальовки творів сакрального мистецтва в церквах і меморіальної пластики в деяких інших селах Гайсинського району Тульчинської округи [10, с. 73–84, 263–274]. Нещодавно в окремій статті проаналізовано напрацювання дослідниці 1925 року з обстеження п'ятнадцяти церков в тринадцяти населених пунктах Обухівського, Васильківського, Германівського районів Київської округи (нині Обухівського й Васильківського районів Київської області), а заодно наведено детальніший реєстр її експедиційних маршрутів 1920-х і 1940-х років [12].

Упродовж 5–11 липня 1925 року М. Новицька, яка тоді обіймала посаду постійної нештатної співробітниці відділу шиття та тканин Музею культів і побуту, що функціонував на території Києво-Печерської лаври, здійснила експедицію до Чернігівської округи, щоб зібрати відомості про пам'ятки церковної старовини, зареєструвати підписні й датовані твори.

5 липня дослідниця виїхала на пароплаві з Києва. Прибувши вдосвіта 6 липня до містечка Остра (нині – місто Козелецького району Чернігівської області), вона, насамперед, оглянула в с. Старгородці (нині в складі Остра) так звану Юрієву божницю, тобто Михайлівську церкву, зведену наприкінці XI ст. за наказом Володимира Мономаха й прикрашену в XII ст. фресками за бажанням Юрія Долгорукого [13]. Попри значущість пам'ятки, у звіті наведено вкрай скупі відомості про неї. Стисло переповівши її історію за матеріалами «Известий Императорской археологической комиссии», дослідниця обмежилася зауваженням, що церква перекрита дахом, фрески досить добре видно, а орнаментальні стінописи нагадують аналогічні в Київській Софії. Водночас вона замалювала старі хрести зведеної поряд з Юрієвою божницею дерев'яної церкви [1, арк. 7–9], яку визнала зовсім не цікавою, а також зазначила, що брами та хвіртки остерських обійсть мають характерні дашки, дерев'яним прикрасам над вікнами всіх старих і більшості нових будинків надано заокругленої форми, а на місцевому цвинтарі превалюють чотирикінцеві дерев'яні хрести без оздоб [1, арк. 1–2].

Куди більше місця у звіті відведено опису Музею Остерщини, точніше, відділів археології, малярства й церковного мистецтва, експозиції, яких на той час уже було розгорнуто на першому поверсі, тоді як «нагорі ще майже не улаштовано: має бути природничий відділ і церковний пізнішого часу» [1, арк. 2]. У відділі археології превалювали місцеві знахідки періоду неоліту й трипільської культури, а також численні артефакти з Юрієвої божниці, включаючи цеглу з клеймами, шматки тиньку з фресками, шиферний хрест, що, як згодом встановив М. Макаренко, виготовили у XVIII ст. У відділі малярства було зібрано твори з панських будинків, зокрема, картини місцевих чи невідомих майстрів, вироби Межигірської фаянсової фабрики поблизу Києва та Волокитинської порцелянової мануфактури, що функціонувала в 1839–1861 роках у маєтку А. Миклашевського (нині – с. Волокитине Путивльського району Сумської області), зразки зброї, мальованих шпалер тощо [1, арк. 2–2 зв.].

У церковному відділі, за свідченням М. Новицької, переважали ікони, серед яких траплялися образи гарного письма, здогадно, XVII ст. з рельєфним тлом і різьбленим обрамленням. Там також зберігалися різьблені хрести, голівки путті, царські врата й кілька пам'яток шиття. Дослідниця вітчизняного гаптування виокремила дві з них. Її увагу привернула риза 1732 року з вибраженим на оплічі Деісусом і пристоячими (?), щодо якої вона зазначила: «Гаптування золотом, сріблом і кольоровими шовками має гарне узорне закріплення. Обличчя, руки і ноги вишивано по шовку. Обличчя, досить видовжені, мають дуже довгі носи, контур котрих з'єднується з бровою. Внизу вигаптовано золотом напис: "Року АѰЛВ мй апрш числа Ѳ". Навкруги опліч – орнамент» [1, арк. 2 зв.–3]. Іншою пам'яткою виявилася шита шовком єпитрахиль (на той час вона перебувала у вкрай незадовільному стані збереженості – «дуже подерта») із видовженими постатями, за технікою та сюжетом, на думку авторки звіту, подібна до однієї з пам'яток Музею культів і побуту в Києві, що надійшла з Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (інв. № 400) [1, арк. 3].

Крім зразків шиття, у церковному відділі М. Новицька зауважила серед творів символічного характеру й детально описала іконографічні схеми двох композицій «Христос – недремне око», написаних на дереві й полотні (інв. № 41 і 38 відповідно), одна з яких, на її думку, мала суттєві відмінності (Христос-отроча лежав наче в повітрі, а не на хресті, як звичайно). Дослідниця невипадково зацікавилася саме цим типом ікон, адже Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), який очолював її батько (академік О. Новицький) і в якому працювала її найближча подруга Н. Коцюбинська (на той час ув'язнена за обвинуваченням у членстві в Українській партії соціалістів-революціонерів і підтримці контактів з колишніми однопартійцями-емігрантами), займався виявленням і реєстрацією символічних зображень, найпоширенішими серед яких були «Pieta», «Христос – недремне око», «Христос-виноградар», «Пелікан» [10, с. 92–95]. Оскільки обидва твори в колекції Остерського краєзнавчого музею нині відсутні, наведемо їхні описи.

Написана на дерев'яній основі композиція «Христос – недремне око» (інв. № 41), що досить добре збереглася, вирізнялася гарним письмом: «Образ «Недреманне око» на дереві (дошка тріснула посередині), олійними фарбами, в різьбленій деревляній рамі. Образ наче поділяється на дві частини головками янголів, що оточують нижню частину з усіх боків, а верхню лише з трьох. В нижній частині образа, в центрі, напівлежить на лівому боці Христос-хлопчик з розкритими очима. Він оперся на ліву руку, а праву тримає на грудях. Ніякого хреста під ним немає – лежить в повітрі. Багряниця, що її перекидано через чересла та ліву руку, утворює тло для ніг. Велике сяйво (спочатку жовте, переходить потім в білі проміння) заповняє усе тло нижньої частини.

В верхній частині образа – Бог-Отець в трикутному німбі і сяйві на тлі своєї синьої киреї, що розвивається, з піднесеною для благословення рукою. Дух Святий в вигляді голуба закриває своїми промінням усю постать Бога-Отця, починаючи з грудей.

Голівок янголів – всього 30, в ріжних позах і з різнокольоровими крильцями (жовті, білі, червоні та зелені).

Написи: Бгъ Оцъ Іс. ХС.» [1, арк. 3–3 зв.].

Друга композиція (інв. № 38), написана на полотні, перебувала в значно загроженішому стані («фарби дуже потріскалися і обсипалися»): «Нижня, більша, половина образа занята зеленою горою, що має внизу якісь то хвилясті смуги (?). На її тлі намальовано великого хреста, що на ньому поверх багряниці лежить Христос з заплющеними очима (повіки з'єднуються посередині) в прозорій сорочці, підперезаній червоною стрічкою.

Правою рукою він оперся на череп, ліва лежить на стег-

нах. Ноги безпорадно-невміло повернуті наліво догори. Поза ногами виглядає біла вівця з заплющеними очима та стоїть високий стовп з прив'язаним до нього копієм, тростиною та драбиною. На горі – червоний півень.

Верхня частина образа, на котру на правому боці з нижньої частини заходить стовп і сяйво (?), має на лівому боці для рівноваги два вершечка церковних бань. Всередині на тлі червонястих хмар, що внизу переходять в зелені, – Бог-Отець в жовтому трикутному німбі, з чорною бородою, в червоному одязі з синьою киреєю. Руки підняті, на грудях в колі – св. Дух летить вниз. По боках – голівки янголів з різнокольоровими крилами (червоні, зелені і білі); на одному боці – 3 + 2, а з другого – лише 2. Сам Христос, одяг та хрест виконані в червонястих кольорах. Німб в формі кола жовтого кольору. Письмо значно гірше попереднього.

Написи: Бгъ Оцъ; Д. с.» [1, арк. 3 зв.–4].

Оглянувши музей, М. Новицька разом з донькою директора Музею Остерщини А. Розанова вирушила до села Євминки (нині Козелецького району Чернігівської області), поблизу якого під керівництвом М. Макаренка проводили археологічні розкопки [14]. 7 липня вона долучилася до археологічної групи, допомагаючи мити знахідки. За її свідченням, здобутком науковців переважно було череп'я, грудки опаленої глини, невелика кількість крем'яних знарядь, одна ціла й дві зламані статуетки. Череп'я милося безпосередньо в розкопах (ямах), потім його переглядали та відбирали частину, щоб забрати із собою. У М. Новицької викликало здивування, що чимало знахідок (одноманітне череп'я без орнаментального оздоблення) експедиція полишила на місці. Зрештою, М. Макаренко також погодився, що за «ідеальної постановки справи» нічого лишати не можна. За спостереженнями дослідниці, керамічні уламки мали різну міцність: одні шматки легко розтиралися рукою, інші були міцні, наче камінь. Лише незначна частина з них мала нанесені фарбою орнаменти, більшість не містила жодних зображень або була прикрашена заглибленим візерунком, виконаним за допомогою мотузки [1, арк. 4–5].

У щоденнику містяться цікаві спостереження щодо тогочасної побутової культури, традицій та звичаїв краю. Скажімо, М. Новицьку вразило, що в Острі не вбачали необхідності замикати двері, хоча на околиці містечка стояла велика в'язниця. У селі Вовча Гора (нині – Поліське Козелецького району Чернігівської області), через яке вона проїздила, зауважила дуже високі дерев'яні тини (у звіті їх названо «плетнями», очевидно, ідеться про «ліси» або «оплоти», «плоти») однакової висоти із стінами плетених клунь, зведених упритул до тинів. Натомість хати (переважно дерев'яні, із частково помащеними стінами) під солом'яними стріхами стояли вглибині садиб. У Євминці не було звичаю святкувати Івана Купала. Через брак знахарки мешканці самі збирали усіляке зілля для лікування. Від учительки Юлії Троїцької та її доньки Люсі, котрі заповнювали картки щодо рослин для термінологічного словника ВУАН, дослідниця записала п'ятдесят назв рослин, зразки двадцяти п'яти з яких привезла до Музею культів і побуту. Обидві інформаторки розповіли чимало цікавого про обряд весілля, але, з огляду на непідготовленість до фіксації таких відомостей, М. Новицька не зважилася їх занотувати [1, арк. 4, 4 зв., 5 зв.].

Повернувшись 10 липня разом з М. Макаренком на підводі до Остра, М. Новицька побувала на місцевому базарі, але нічого цікавого, крім глиняних цяцьок у діда з невіднотованого села, не придбала. Решту часу вона знову-таки присвятила Музею Остерщини, де разом з М. Макаренком і А. Розановим оглядала археологічний відділ. Саме того вечора М. Макаренко при світлі лампи «майже розібрав той напис, що ледве знать на шиферному хресті, що виявився датованим (XVIII ст.)» [1, арк. 6]. Оскільки пароплав до Києва мав відходити о третій ночі, кияни наостанок насолодилися прогулянкою Десною на човнах.

Отже, опрацювання матеріалів експедицій 1920-х років дозволяє поповнити наші знання не лише про втрачені монументальні пам'ятки, але й про склад музейних колекцій, їхній репертуар, а також хронологічні й іконографічні особливості конкретних творів. Перспективи подальших досліджень пов'язані із системним студіюванням архівів і виданням тематичних збірників матеріалів.

ПОСИЛАННЯ

1. ЦДАМЛМ України, ф. 1164, оп. 1, спр. 256, 9 арк.

2. Пуцко В. Послесловие к статье М.А. Новицкой // Acta Historiae Artium / Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1979. – T. 25, fasc. 1–2. – С. 12–13.

3. Пуцко В. [Послесловие к статье М.А. Новицкой] // Музеј примењене уметности. – Београд, 1984–1985. – Зб. 28–29. – С. 30–31.

4. Шудря Є. Подвижниці народного мистецтва: біобібліограф. нариси / за ред. М. Селівачова. – К.: Ред. вісн. «Ант», 2003. – Зош. 1. – 64 с.: іл.

5. Студенець Н. Марія Новицька: життєвий шлях і наукова діяльність: до 110-річчя з дня народження // Студії мистецтвознавчі. – 2005. – Чис. 3. – С. 103–114.

6. Варивода А.Г. Наукова розробка М. Новицької «Датовані єпитрахилі Лаврського музею». Ретроспективний погляд // Могилянські читання 2007: зб. наук. пр. – К., 2008. – С. 236–240.

7. Гриднева Ю.Г. Изучение и сохранение церковного шитья Украины. Новицкая Мария Алексеевна / Гриднева Ю.Г. // Могилянські читання 2007: зб. наук. пр. – К., 2008. – С. 261–267.

8. Чередниченко А.М. Дослідження культурно-мистецької спадщини, що зберігалася на території Всеукраїнського музейного городка у працях вчених 1920–1930-х рр. // Лаврський альманах: зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 25. – С. 87–105.

9. Залевська М.М. Доробок вчених в дослідженні українського церковного гаптування // Короленківські читання 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.calameo.com/books/005337104a0e7a401e7ee.

10. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). – К.: ІМФЕ; Х.: Вид. О.О. Савчук, 2017. – 448 с., 114 іл.

11. Ставицька А. Екскурсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. XX ст.) // Краєзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської області. – Бориспіль: Шевц, 2012. – С. 327–336.

12. Ходак І. Сакральне мистецтво Київщини за матеріалами експедиції Марії Новицької 1925 року // Студії мистецтвознавчі. – 2018. – Чис. 4.

13 Коренюк Ю. Фрески кінця XI століття в церкві Михаїла в Острі: реставраційні колізії // Пам'ятки України: історія та культура. – 2012. – № 1. – С. 2–9.

14. Макаренко М. Досліди на Остерщині // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925. – К., 1926. – С. 61–66.

Ходак И.О. Сакральные памятники Музея Остерщины (за экспедиционными материалами Марии Новицкой 1925 года)
В статье систематизированы и введены в научный оборот известия о сакральных памятниках (преимущественно иконах и шитье) Музея Остерщины, обследованных летом 1925 года сотрудницей Музея культов и быта (Киев) Марией Новицкой (1896–1965).
Ключевые слова: *экспедиция, музей, Остер, Мария Новицкая, сакральное искусство, икона, шитье.*

Khodak I.O. Sacral monuments of the Museum of Oster district (after the materials of Mariia Novytska's expedition, 1925)
The article systematized and scientifically introduces information on sacral monuments (mostly icons and embroidery) of the Museum of Oster district examined in summer of 1925 by an employee of the Museum of Cults and Mode of Life (Kyiv) Mariia Novytska (1896–1965).
Key words: *expedition, museum, Oster, Mariia Novytska, sacral art, icon, embroidery.*

17.02.2019 р.

УДК 069.4:93/94](477.54–25).1944/1954

С.М. Дейнеко

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ. МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ (1944–1954)

Дослідження присвячене комплектуванню фондів Харківського історичного музею у перше постокупаційне десятиліття (1944–1954). Нами виявлено декілька джерел його поповнення. Необхідно констатувати, що більшість предметів, які надходили до музею, презентували радянський період історії.
Ключові слова: *Харківський історичний музей, комплектування фондів, експонати.*

Після визволення Харкова у серпні 1943 р. постало питання про відновлення роботи музеїв. Постанова РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в місті Харкові», видана 28 вересня, фактично поновила музейне життя в місті. На базі декількох музеїв (Центральний музей революції УРСР, Історичний музей імені Г.С. Сковороди та Харківський краєзнавчий музей імені Артема) створили одну установу – Харківський історико-краєзнавчий музей імені Г. Сковороди [1, арк. 1]. Згодом, постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1950 р., його перейменували у Харківський державний історичний музей (нині – Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова) [2, арк. 1]. Одночасно, з відновленням експозицій, розпочалася аналогічна робота у царині комплектування фондів.

Вивчення питання комплектування фондів вищезгаданої установи не набуло поширення серед дослідників музейної справи, хоча необхідно згадати низку праць, пов'язаних з темою нашої розвідки.

Л.Л. Рибальченко однією з перших зацікавилася долею збірки Харківського історичного музею у період нацистської окупації та перші повоєнні роки. Вона досить докладно описала долю археологічної колекції [3, с. 62–71]. Дещо дотична розвідка, яка присвячена районним музеям Харківщини перших повоєнних років, належить автору цих рядків. Її чимала частина розповідає про стан фондової роботи [4, с. 304–309]. Найінформативнішою працею є стаття харківських дослідниць Л.М. Воронової та Н.С. Мартем'янової про науково-дослідну роботу у Харківському історичному музеї у перше повоєнне десятиліття [5, с. 40–52]. У даній розвідці авторки не повністю висвітлили відновлення фондів музею, так як цій тематиці присвячено лише частину їхнього дослідження поруч з експозиційною та науковою роботою. Так, зокрема, фрагментарно показана передача радянськими військовими культурних цінностей із Західної Європи, збільшення колекцій в рамках підготовки до святкування так званого возз'єднання України з Росією.

Саме відсутність робіт, які надають вичерпну інформацію про стан фондової роботи у Харківському історичному музеї у перше повоєнне десятиліття, обумовлює актуальність даного дослідження.

Джерельну базу склали матеріали з Державного архіву Харківської області (Ф. р-5942).

Відповідно, метою нашої розвідки є всеосяжне заповнення маловідомих сторінок історії, пов'язаних з комплектуванням фондів Харківського історичного музею у 1944–1954 роках.

Після визволення міста співробітники музею провели інвентаризацію фондів. Так, згідно з першою повоєнною перевіркою, у структурних підрозділах закладу зберігалося:

- відділ природи – 3 тис. одиниць зберігання;
- відділ первісного суспільства – більше 2 тис. одиниць зберігання;
- відділ рабовласницького суспільства – близько 2 тис. одиниць зберігання;
- відділ феодалізму – близько 1 тис. одиниць зберігання (дана статистика відображає стан до повернення з Уфи евакуйованих колекцій музею);
- відділ капіталізму – 1 тис. 366 одиниць зберігання (дана статистика відображає стан до повернення з Уфи евакуйованих колекцій музею);
- відділ Революції та Соціалістичного будівництва втратив у часи окупації всі наявні експонати. Відповідно з осені 1943 р. заново розпочалося комплектування фондів по даному підрозділу. У період з жовтня 1943 по жовтень 1944 р. співробітники зібрали 1 тис. 667 різноманітних предметів:

1. фото – 899 одиниць;
2. газет – 84 одиниці;
3. картин – 1 одиницю;
4. плакатів – 93 одиниці;
5. листівок – 22 одиниці;
6. нумізматики – 125 одиниць;
7. речових експонатів – 28 одиниць;
8. негативів – 415 одиниць.

Таким чином, станом на жовтень 1944 р. фонди Харків-

ського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди налічували приблизно 11 тис. 033 одиниці зберігання [1, арк. 2; 6, арк. 1–3]. Дана цифра постійно змінювалася, так як починався процес повернення частини зібрання з евакуації, а також адміністрація закладу розпочала придбання речей, що мали культурну та історичну цінність, у приватних осіб. Протягом 1944 р. для відділу капіталізму купили колекцію українських настінних розписів (є припущення, що це копії) професора Берченко, з них 140 на полотні та 270 фото [6, арк. 19–20]. Також з 12 червня 1944 р. продовжилися рятувальні розкопки у залишках будівлі Педагогічного інституту по вул. Сумській, 33. В роки окупації міста саме в ній працювала «Археологічна виставка», створена на базі археологічних колекцій харківських музеїв [6, арк. 3].

Показовим є план роботи відділу фондів на 4-й квартал 1944 р.: «1) інвентаризація експонатів, що повинні прибути; 2) облаштування приміщення фондів» [6, арк. 10]. З великою долею вірогідності можна припустити, що план роботи фондовиків музею на 1944 р. мало чим відрізнявся від плану на 4-й квартал.

В подальшому, з кожним роком, кількість одиниць зберігання, що знаходилися в музеї, стрімко збільшувалася. Так на кінець грудня 1945 р. на обліку перебувало 26 тис. 710 предметів та 5 тис. 548 фрагментів. Ще 193 експонати передали з музею Великої Вітчизняної війни. Загалом це склало 32 тис. 451 предмет. Протягом 1945 р. фонди поповнилися на 11 тис. 402 одиниці зберігання [7, арк. 17]. Наприклад, по тематиці Відділу природи збірку поповнили 300 чучел птахів (фауна Харківщини), 40 чучел тварин і 170 так званих мокрих портретів. Окрім поповнення фондів музею Відділ природи проводив паспортизацію ботанічних і зоологічних матеріалів. Не розібраною залишалася геологічна колекція [7, арк. 14, 13]. Аналогічні проблеми були і в інших підрозділах. Так, станом на кінець грудня 1945 р. по тематиці Відділу феодалізму було 2 тис. 968 предметів та фрагментів, з них не інвентаризовано – 2 тис. 544. Тобто подібні ситуації, коли не всі колекції були взяті на облік, могли приводити до суттєвих розбіжностей у статистичних показниках роботи фондів музею [7, арк. 10].

Джерела поповнення були різні: рятувальні розкопки по вул. Сумській, 33, прийом предметів від містян (працівники музею проводили відповідну агітацію серед робітників 23-х установ Харкова), повернення вивезених нацистами у роки окупації цінностей.

Так, внаслідок проведення рятувальних розкопок на залишках будівлі Педагогічного інституту у 1945 р. до музею поступило 3000 предметів різного рівня збереженості [7, арк. 3].

З Німеччини (Бранденбург) радянським військовим командуванням передано 98 предметів. Згідно зі Звітом роботи музею за 1945 р., це – «інвентар з гробничих поховань на Волині, знахідки з курганів бронзової доби, розкопаних на Харківщині В. Городцовим і Покровським, зразки скіфської кераміки, уламок трипільського посуду» [7, арк. 17, 2].

Співпраця між радянськими військовими та харківськими музейниками продовжилася і в подальшому. У 1947 р. фонди музею суттєво поповнилися, головним чином, за рахунок вивезених з Харкова у 1942 р. фотографій та негативів загальною кількістю близько 43 тис. одиниць. Їх повернули з Австрії через архів МВС СРСР. Також певну кількість предметів придбали у громадян. На це держава виділила 93 тис. 018 рублів. Загалом від громадян у 1947 р. надійшов 6 тис. 641 предмет. Частину з них направили на реставрацію: живопису – 80 одиниць, кераміки – 52 одиниці.

Таким чином, станом на 1 січня 1948 р. на обліку у музеї перебувало 94 тис. 368 предметів і фрагментів, в тому числі:

- фрагментів – 10 тис. одиниць;
- нумізматики – 6 тис. 310 одиниць;
- етнографічні матеріали – 1 тис. 255 одиниць;
- кераміка – 510 одиниць;
- речові реліквії (?) – 582 одиниці;
- негативи – 24 тис. 508 одиниць;
- фото – 27 тис. 675 одиниць;
- плакати – 623 одиниці;
- відкриті листи – 630 одиниць;
- картини – 434 одиниці;
- дитячі портрети – 124 одиниці;
- газети (окремі номери) – 451 одиниця;
- газети (комплекти) – 135 одиниць;
- журнали – 959 одиниць;
- документи – 884 одиниці;
- листівки – 7 тис. 207 одиниць;
- альбоми – 102 одиниці;
- скульптура – 18 одиниць;
- гравюри та літографії – 176 одиниць;
- карти і схеми – 44 одиниці;
- меблі – 85 одиниць;
- брошури – 32 одиниці;
- стародруки – 327 одиниць;
- різноманітні гасла – 212 одиниць;
- предмети по Відділу природи – 2 тис. 981 одиниця;
- експонати з тимчасової виставки підприємств легкої промисловості Харківщини – 2 тис. 320 одиниць;
- експонати по Відділу історії (?) – 5 тис. 442 одиниці.

Отже можна констатувати, що 1947 р. для Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди у плані комплектування фондів був успішним [8, арк. 10, 30 зв, 32 об, 37, 46 зв].

Дані за 1948 р. дуже скупі. На обліку у музеї станом на 1 січня 1949 р. перебувало 86 тис. 774 одиниці зберігання [9, арк. 25]. Саме ця цифра викликає у нас здивування, якщо порівняти її з аналогічним показником за 1947 р. – 94 тис. 368 предметів і фрагментів. Можна припустити, у статистиці за 1948 р. не враховано так звані фрагменти.

На даний час статистичні відомості про комплектування фондів музею у 1950 р. відсутні. А вже у 1951 р. кіль-

кість одиниць зберігання суттєво збільшилася, і станом на 1 січня 1952 р. становила 105 тис. 970 предметів. Зокрема, виготовлених у дорадянську добу – 44 тис. 578 (в тому числі археологічних артефактів – 9 тис. 144); радянського періоду – 58 тис. 636. У 1951 р. зібрання поповнилося 2 тис. 285 предметами, в тому числі з інших музеїв їх надійшло 285. Наприклад, із Запоріжжя було передано 34 одиниці зберігання [10, арк. 27; 11, арк. 21, 1].

Співробітниками Відділу археології за цей рік було зібрано 400 предметів (по енеоліту, добі бронзи, скіфські матеріали) [10, арк. 21]. Але у той час йшло не тільки поповнення археологічної колекції закладу; дещо було передано з Харкова до Красноградського краєзнавчого та Львівського історичного музеїв [11, арк. 24–25]. В цілому за 1951 р. Харківський державний історичний музей передав до інших аналогічних установ УРСР 4 тис. 06 одиниць зберігання [10, арк. 81].

Відділ історії феодалізму за своїм профілем зібрав 108 предметів [11, арк. 28].

Можна виділити декілька груп зберігання, які поповнилися у 1951 році:

- зброя – 45 одиниць;
- нумізматика – 4 одиниці;
- речових – 52 одиниці;
- етнографія – 118 одиниць;
- документи – 84 одиниці;
- книги та брошури – 20 одиниць;
- літографія – 62 одиниці;
- гравюра – 8 одиниць;
- плакати – 76 одиниць;
- листівки – 5 одиниць;
- альбоми – 7 одиниць;
- фото – 209 одиниць;
- відкриті листи – 91 одиниця;
- журнали – 1 одиниць;
- фото (отримано від інформаційної агенції ТАРС) – 922 одиниці.

На придбання нових експонатів держава виділила Харківському державному історичному музею у 1951 р. 120 тисяч рублів [11, арк. 1; 12, арк. 6 зв].

На 1 січня 1953 р. у музеї зберігалося та експонувалося 109 тис. 058 предметів, з них в експозиції знаходилося 4 тис. 329 одиниць [13, арк. 13]. Необхідно відзначити, що показники по комплектуванню за 1952 р. перевищили минулорічні на 1 тис. 588 предметів і склали 3 тис. 873 одиниці [14, арк. 7]. На жаль, більш докладні відомості про цей рік наразі відсутні.

На кінець 1953 р. кількість одиниць зберігання, що знаходилися у фондах музею, суттєво перевищила показники 1952 року. Протягом цього року співробітники закладу зібрали та придбали 5 тис. 203 предмети, з них 5 тис. 136 презентували радянський період [2, арк. 8–9].

Кількісні характеристики по групам зберігання наступні:

- речові експонати – 814 одиниці;
- документи – 1523 одиниці;
- живопис – 31 одиниця;
- зброя – 5 одиниць;
- макети – 6 одиниць;
- скульптури – 6 одиниць;
- книги – 44 одиниці;
- брошури – 34 одиниці;
- листівки – 55 одиниць;
- кераміка – 15 одиниць;
- етнографія – 35 одиниць;
- фото – 901 одиниця;
- етнографічні матеріали (?) – 35 одиниць;
- окремі номери газет – 218 одиниць;
- газети (комплекти) – 62 одиниці;
- літографії – 12 одиниць;
- плакати – 154 одиниці;
- альбоми – 25 одиниць;
- діаграми – 1 одиниця;
- нумізматика – 19 одиниць;
- гасла – 20 одиниць;
- літографії (?) – 2 одиниці;
- журнали – 148 одиниць;
- відкриті листи – 146 одиниць;
- прапори – 3 одиниці;
- негативи – 444 одиниці;
- фото інформаційної агенції ТАРС – 446 одиниць;
- цитати – 28.

У цьому списку дивує повторюваність деяких позицій, яка, можливо, викликана суто механічною помилкою; особливо добре це виглядає на прикладі етнографічних матеріалів [2, арк. 8–9]. На поповнення фондів музею держава у 1953 р. виділила 91 тис. 500 рублів [5, с. 40–52]. Але більшість зібраних предметів цього року надійшла до музею безкоштовно. Їх джерелом були громадяни, які погодилися передати свої речі до закладу культури на безоплатній основі. Рушійною силою цього дармового мейнстріму стали співробітники Харківського державного історичного музею, яких адміністрація закріпила за певними підприємствами міста, таким чином створюючи умовний тандем музейник-робітник. Дана схема спрацювала, і головним підтвердженням цьому є значна кількість предметів, які поступили до фондів у 1953 році [15, арк. 15].

У 1954 р. зібрання поповнилося ще 4 тис. 805 одиницями зберігання. З них безкоштовно було передано 4 тис. 803 предмети, 2 картини придбано за 13 тис. рублів [15, арк. 81]. Але родзинкою цього року стала підготовка до ювілею так званого возз'єднання України з Росією. Співробітники були відряджені до різних міст колишнього СРСР з метою підбору майбутніх експонатів. Вони побували у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Мінську, Львові, Києві, Краснодарі, Одесі, Подільську, Дніпропетровську, Переяславі-Хмельницькому та містах Донбасу. Харківські музейники підібрали та отримали цілу низку різноманітних предметів. Донорами стали Центральний державний архів давніх актів (м. Москва), Державний історичний музей

(м. Москва), Львівський та Дніпропетровський історичні музеї. До речі, вони передали різноманітну зброю і спорядження [15, арк. 58]. Окрім вищезгаданих організацій, харків'яни отримали предмети з наступних закладів: Державного музею Революції – 17 одиниць; Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника – 19 одиниць (глиняні козацькі люльки, медаль, присвячена Бородінській битві, рукопис XVII століття та деякі інші документи); Ленінградського державного музею етнографії – 28 одиниць; Чернівецького краєзнавчого музею – 14 одиниць (предмети селянського побуту західних областей України). Всього під цей «ювілей» у Харкові та інших містах колишнього СРСР співробітники музею зібрали 300 різноманітних музейних предметів, з яких «подавляющее большинство нашли отражение в экспозиции» [15, арк. 20–21].

Підводячи підсумок, можна сказати, що у перше десятиліття постокупаційного життя комплектування фондів у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди / Харківському державному історичному музеї набуло динамічного характеру. Щороку показники зростали, але у своїй більшості це були предмети, що характеризували радянську добу. Використовувалося декілька джерел поповнення фондів: 1. безоплатна передача громадянами; 2. придбання за гроші, виділені державою; 3. передача з іншого музею/архіву; 4. рятувальні археологічні роботи у середмісті Харкова на руїнах колишньої будівлі Педагогічного інституту; 5. повернення частини вивезених експонатів з території Німеччини та Австрії.

Здивування та повагу викликають методи, що використовували співробітники музею та адміністрація для комплектування фондів, наприклад, шефство над колективами харківських підприємств з метою збору майбутніх експонатів. Окремо слід згадати ініціативу директора музею М.А. Воєводіна, який, використовуючи тему так званого «ювілею» возз'єднання України з Росією, організував роботу колективу для значного поповнення фондів.

У подальших розвідках за даною тематикою логічно звернутися до вивчення питання співпраці між музеями колишнього СРСР у царині комплектування зібрань та до постатей співробітників відділу фондів Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди / Харківського історичного музею.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-5942, оп. 1, спр. 1, 5 арк.
2. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 136, 20 арк.
3. Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. / Л.Л. Рибальченко // Культура України. – 1996. – Вип. 3. – С. 62–71.
4. Дейнеко С.М. Районні музеї Харківщини у другій половині 1940-х років (на матеріалах Красноградського, Ізюмського, Барвінківського музеїв та Меморіального музею імені Матюшенко у Дергачах) / С.М. Дейнеко // Двадцять четверті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». – 2018. – Вип. 24. – С. 304–309.
5. Воронова Л.М., Мартем'янова Н.С. Науково-дослідна робота Харківського історичного музею в перше повоєнне десятиліття / Л.М. Воронова, Н.С. Мартем'янова // Вісник ХДАК. – 2018. – Вип. 52. – С. 40–52.
6. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 3, 22 арк.
7. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 13, 29 арк.
8. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 45, 47 арк.
9. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 60, 31 арк.
10. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 108, 81 арк.
11. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 107, 40 арк.
12. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 109, 38 арк.
13. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 121, 7 арк.
14. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 120, 18 арк.
15. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 127, 83 арк.

Дейнеко С.Н. Комплектование фондов Харьковского исторического музея. Малоизвестные страницы (1944–1954)

Исследование посвящено комплектованию фондов Харьковского исторического музея в первое десятилетие после освобождения города от нацистов (1944–1954). Нами показано несколько источников, благодаря которым происходило пополнение музейного собрания. Необходимо констатировать, что большинство предметов, поступавших в музей, презентовали советскую историю и культуру.

Ключевые слова: *Харьковский исторический музей, комплектование фондов, экспонаты.*

Deineko S.M. Gathering of Kharkiv historical museum funds. Little-known pages (1944–1954)

The study is dedicated to the gathering of Kharkiv historical museum funds in the first decade after the city liberation from Nazis (1944–1954). It is shown several sources due to which the replenishment of museum collection was occurred. It's necessary to state that the majority of items being received by the museum presented the soviet history and culture.

Key words: *Kharkiv historical museum, gathering of funds, exhibits.*

19.02.2019 р.

УДК 75.041.5«17»:[069:7](477.51)

С.М. Курач

РОДИННІ ПОРТРЕТИ РОЗУМОВСЬКИХ-ДАРАГАНІВ У ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА

Статтю присвячено науковому дослідженню родинних портретів Розумовських-Дараганів, які зберігаються у музеї. Вони розглядаються в контексті біографій портретованих та їх авторів. За результатом атрибуції до наукового обігу вводиться ще один твір цієї групи.

Ключові слова: *український портрет XVIII століття, Розумовські, Дарагани, музей, іконографія, атрибуція.*

Козацькі садибні портретні галереї, рештки яких зберігаються нині в багатьох музеях України, користуються сталою увагою сучасних дослідників. Уяву про такі збірки дають, зокрема, портрети Розумовських-Дараганів, що знаходяться в Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана, та становлять складову Галаганівської колекції творів мистецтва. Залучення архівних джерел, іконографічного матеріалу, результатів візуального опрацювання поглиблюють наукові знання про ці твори. За результатом атрибуційної роботи стало можливим ввести до наукового обігу ще один портрет цієї групи.

Першим, хто звернув увагу на окремі портрети цього зібрання, був О. Лазаревський [3]. У XX ст. дослідження творів відображено в наукових публікаціях П. Білецького [4; 6], П. Жолтовського [5], В. Рубан [16]. Їх було використано для підготовки виставкового проекту «Український портрет XVI–XVIII ст.» (Національний художній музей України, 2005), матеріали до каталогу якого підготовлено за участі автора цієї статті [11].

Колекція музею містить чотири портрети XVIII ст. представників родини Розумовських-Дараганів: Наталії Дем'янівни Розумовської, Юхима Федоровича Дарагана, Василя Юхимовича та Софії Юхимівни Дараганів.

Твори походять з маєтку Покорщина поблизу Козельця, який у першій половині XVIII ст. був придбаний Н.Д. Розумовською й став посагом для її доньки Віри (у заміжжі Дараган). Початкова кількість збірки невідома, але можливо припустити, що вона була більшою, ніж збережена донині. За непрямими свідченнями, у її складі були також портрети Єлизавети Петрівни, О.Г. Розумовського та К.Г. Розумовського. Після одруження Катерини Юхимівни Дараган з Іваном Григоровичем Галаганом вони стали складовою частиною мистецької колекції Галаганів, що протягом XIX – на початку XX ст. зберігалась у їх Сокиринському палаці [1, с. 45–51].

Портрети Розумовських-Дараганів слугували новим господарям задля виховання шанобливого ставлення до української старовини та у якості підтвердження в художніх образах родинних зв'язків з відомими історичними особами України. У 1927 році вони стали надбанням Прилуцького краєзнавчого музею, в післявоєнний час потрапили до Чернігівського історичного музею (нині ім. В.В. Тарновського), а від 1984 року перебувають в Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана.

Зображення Юхима Дарагана (?–1762) О.М. Лазаревський датував 1753-м роком, коли, за версією дослідника, той отримав полковничий пернач. «На повний зріст, з вензелем у медальйоні, розміщеному збоку його портрету», він знаходився наприкінці XIX ст. у с. Великі Піски Лохвицького повіту Полтавської губернії [2, с. 72, № 686; 3, с. 340], одному з маєтків Г.П. Галагана, що був успадкований його предками від Дараганів.

Мистецтвознавець Чернігівського художнього музею Тетяна Деркач вважала його оригіналом. Підтримуючи цю версію, київська дослідниця Валентина Рубан припускала, що місцем написання твору були майстерні Києво-Печерської лаври. Однак існує й інша інформація: П.О. Білецький та П.М. Жолтовський вважали його копією кінця XVIII– початку XIX ст. з більш раннього, написаного з приводу одруження [4, с. 214–215; 5, с.155]. Після виправлення первісної хибної назви – «портрет Павла Полуботка» – у 1960-х роках він був атрибутований і опублікований Платоном Білецьким як зображення Юхима Дарагана [6, с. 254].

Робота належить до репрезентативного типу українського козацького портрету з яскравими декоративними рисами, що існував у XVII–XVIII ст. Зберігає його

Іл. 1. Невідомий художник кін. XVIII ст. Портрет Катерини Юхимівни Дараган. Полотно, олія.

загальну композиційну складову: світлий силует статичної, узагальнено-ідеальної постаті на темному тлі, тричетвертний зворот; атрибути влади: гербову відзнаку та коштовну зброю. Має ознаки стилю бароко з елементами рококо, за манерою виконання поєднує іконописні та живописні прийоми. Від більшості відомих козацьких портретів він вирізняється тим, що має два елементи, які не відповідають дійсності: медальйон у правому верхньому куті та рукавички в руках портретованого, вірогідно, запозичені з тогочасної схеми європейського аристократичного портрету.

Зі збережених документів відомо, що Юхим Федорович Дараган походив з козаків Київського полку, був значковим товаришем, у 1742–1751 рр. – бунчуковим товаришем. У 1747 р. він – один з трьох кандидатів на уряд київського полковника, протягом 1751–1762 років – полковник київський, від 1762 р. – бригадир, бригадир у відставці [7, с. 103–104; 8, с. 384]. Вмів читати і писати. Володів маєтностями на територіях Полтавського, Переяславського та Київського полків.

Його коштом було зведено будівлю полкової канцелярії у Козельці (1750–1760-ті роки) та кам'яницю в садибі Покорщина (друга половина XVIII ст.); після пожежі 1756 р. зроблено ремонт Георгіївського храму Свято-Георгіївського монастиря у с. Данівка та новий для нього ж іконостас. Був одружений з Вірою Григорівною Розумовською, мав п'ятеро дітей: Василя, Івана, Григорія, Софію та Катерину. У 1762 р. покінчив життя самогубством [7, с. 104].

Іл. 2. Ілюстрація до статті Г. Лукомського «Сокиринці» («Столица и усадьба», 1914)

Похований, за однією версією, біля Свято-Георгіївського монастиря в Данівці [10, с. 68], за іншою – біля Трьохсвятительської церкви с. Лемешів [9, с. 113].

Парадні портрети Наталії Дем'янівни Розумовської (1681–1762) та її онука Василя Юхимовича Дарагана (1734–1784) виконано в іншому стилі. Він пояснюється європейськими культурними взаємозв'язками Російської імперії XVIII ст, які впливали на розвиток іконографії заможних замовників, у тому числі українського походження. На початку XX ст. в мистецтвознавчих дослідженнях Д. Щербаківського та Ф. Ернста подібні твори будуть віднесені до «україніки» – зображень українців, виконаних майстрами-чужинцями.

В обох роботах відчутний відхід від барокових традицій і поступове набуття академічного класицистичного стилю. Це реалізовано у змінах розміру і композиції (використовується менше – поколінне та поясне зображення та більш жвава поза), у намаганні відобразити характер моделі і більш реалістичному письмі. Вони написані під час поїздки Наталії Дем'янівни Розумовської з родиною до Петербурга 1745–1746 років. Портрет Василя Дарагана датується 1745-м, Розумихи – 1746 (?) роками. Поєднує їх ім'я одного автора – Генріха Готтліба Хойзера (1719–1751) [11, с. 213–214; №№ 221–222].

Німецький живописець, представник європейської академічної школи, приїхав до Росії з Дерпта і працював у Петербурзі в якості портретиста та історичного живописця протягом 1743–1748 років. Пізніше виїхав до Відня, де невдовзі і помер. З опублікованих «Записок» Якоба Штеліна дізнаємося, що він мав досвід у портретному жанрі, «писав портрети у гарній і сміливій манері», надавав моделям «живу позу і бадьорий вигляд» [12, с. 55].

Авторство портрета Василя Дарагана обґрунтував у 1990 р. ленінградський дослідник Костянтин Малиновський (у співавторстві зі старшим науковим співробітником Чернігівського художнього музею Тетяною Слобожаніною). На це вказувала і позначка імені автора на звороті підрамка зображення Василя Дарагана до реставрації 1957 р.: Heusser. У 1960–1970-ті рр. російські мистецтвознавці Есфір Ацаркіна і Тетяна Ільїна прочитали її як Haumer, що привело до хибної версії про авторство Івана Вишнякова [11, с. 214; 13, с. 104; 14, с. 126–133].

У поколінному портреті майстерно відтворено постать підлітка в інтер'єрі, біля столу, на якому речі, пов'язані з навчанням. Яскраво висвітлене обличчя і м'яко модельовані руки відзначаються тонкою градацією кольорів. Характерною рисою твору є відображення європейського одягу портретованого: камзола, каптана і напудреної перуки.

Зображення свідчить про місце юного Дарагана при дворі, де він був камер-пажем і навчався під керівництвом гувернера Носке і Франциска Сусерота. В подальшому Василь залишається у Петербурзі, обравши військову кар'єру: в 1751 році призначений камер-юнкером, від 1757 року служить майором у Оранієнбаумському гарнізоні. Протягом 1758–1764 рр. був дійсним камергером при великому князеві Петрі Федоровичу, з 1774 року – генерал-поручик [8, с. 384]. Після перевороту 1762 року від можливої опали його вберегли брати Іван та Григорій, які служили ротмістрами Кінногвардійського полку. За батьківським заповітом Василь успадкував кілька маєтностей в українських землях. Був неодружений, похований у Свято-Георгіївському монастирі с. Данівка [10, с. 68].

Зображення Наталії Дем'янівни Розумовської вважається авторським повторенням іншого її підписного портрета Г.Г. Хойзера, що знаходиться у Державному історичному музеї Російської Федерації [11, с. 213]. Портрет поясний, темне нейтральне тло вдало підкреслює спокійний стан моделі, що сидить у кріслі. Про соціаль-

не становище свідчить вбрання. Кунтуш з дорогої тканини прикрашено мініатюрним імператорським портретом на Андріївській стрічці, який зазвичай носили статс-дами, фрейліни та інші наближені до імператорської особи придворні. Галантним жестом руки жінка демонструє свої численні коштовні прикраси. Темний «кораблик», що приховує зачіску, гарно контрастує з обличчям. У цілому ж образ має певний наліт ідеалізації.

Окрім цих робіт в музеї представлено й напівпарадний портрет Софії Юхимівни Дараган (?–1819), виконаний у 1750-х (?) – 1760-х роках, ймовірно, у Петербурзі, художником, який поки що не визначений. Композиція твору дуже проста і побудована таким чином, щоб головну увагу привернути до майстерно відтвореного обличчя молодої та вродливої дівчини. Загальний образ Софії вдало оживляють троянди, прикріплені до модного капелюшка, і декольте світлої сукні європейського зразка.

Живописний твір згадується у щоденникових записах Г.П. Галагана 1839-го року, фрагменти яких наприкінці XIX ст. опубліковано у «Київській старовині» [15, с. 212]. До наукового обігу його введено завдяки дослідженню київського мистецтвознавця Валентини Рубан, за припущенням якої манера виконання вказує на Кирила Головачевського (1735–1823) [16, с. 43–45].

Про Софію Юхимівну збереглось зовсім мало інформації. Відомо, що у 1758–1762 роках вона була фрейліною Єлизавети Петрівни, в 1764 році стала дружиною князя Петра Васильовича Хованського, ймовірно, не мала дітей. Була записана до родословної книги Чернігівського дворянства (1788). Останні роки життя доживала в успадкованому від братів маєтку в Семиполках. Похована біля Свято-Георгіївського монастиря села Данівки.

Досліджуючи документи, пов'язані з Галаганівським зібранням творів мистецтва, нещодавно нами було віднайдено в музейній збірці та ідентифіковано ще один портрет представника родини Дараганів, а саме Катерини Юхимівни Дараган (1740–1823) [ілюстрація 1]. Згадки про нього містять описи Галаганівської колекції 1920-х років, нумерація одного з яких співпала зі збереженою позначкою на підрамку твору. Додатковим підтвердженням слугує фотографія у статті про Сокиринці Георгія Лукомського [17, с. 12; ілюстрація 2].

Під час надходження до Чернігівського історичного музею цей твір мав назву (відповідно до збереженого напису на паперовій наклейці підрамку): «Фамільний портрет з родини Галаганів», а у Чернігівському художньому музеї, через невизначеність зображеної, став «портретом жінки» невідомого художника. При візуальному порівнянні його з портретом її матері, Віри Григорівни Розумовської (Дараган) [ілюстрація 3], що до війни знаходився, як зазначав П.О. Білецький, у Чернігівському історичному музеї, не залишається без уваги схожість фізіогномічних ознак моделей, зокрема, характерний овал худорлявого обличчя, хоча обидві – різного віку, до того ж відтворені митцями різного професійного рівня.

Іл. 3. Невідомий художник сер. XVIII ст. Портрет Віри Григорівни Дараган. Полотно, олія. Опубл. – Білецький П. Український живопис XVII-XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1969.

Твір позбавлений рис офіційності: на нейтральному тлі бачимо поясне зображення літньої пані у тричетвертному звороті праворуч. Вона в синьо-зеленому вбранні, голову покриває білий мереживний чепець зі стрічкою та бантом. У правій долоні жінка тримає, ймовірно, молитовник у червоній обкладинці. Загальна тональність портрету стримана, поєднання синьо-зелених і коричневих тонів складають основний колорит портрету з вкрапленням акцентів білих мережив чепця і хустки на плечах та яскравої плями червоної книжечки.

Час написання допомагають встановити не тільки характерні особливості одягу та головного убору портретованої, але й технологічні особливості виготовлення підрамка та спосіб натягування полотна твору. В цьому випадку вони характерні для кінця XVIII ст. Судячи із зовнішніх ознак, автором його був місцевий художник, ймовірно дворовий кріпак, який мав досвід копіювання професійних портретів. Створюючи життєво-конкретний образ, він виявляє достатню обізнаність з анатомією, ретельно виписує обличчя, використовує світлотіньові переходи, передаючи особливості різних тканин вбрання.

Відомості про Катерину Дараган можна віднайти як у рукописних, так і у друкованих джерелах. Зокрема, Г.П. Галаган у своїх записах зазначав, що «це була жінка, сповнена енергії,… надзвичайна за своїм розумом і особливо за силою волі… Дуже сувора відносно своїх рідних і навіть сусідів, так що її всі боялись. Була великою шанувальни-

цею квітів та маленьких собачок, яких у неї було багато… Будучи дуже благочестивою, додержувалась постів, одягалась просто і в домашньому побуті розмовляла малоросійською» [18, арк. 11 звор. – 12]. Видана заміж за Івана Григоровича Галагана у чотирнадцять років, мала троє дітей. Але через певний час подружжя роз'їхалось, і Катерина Юхимівна оселилась спочатку в Івківцях під Прилуками, пізніше – у Покорщині. Похована, як і її сестра Софія та брат Василь, біля Свято-Георгіївського монастиря села Данівки.

Багато цікавих фактів про участь Катерини Юхимівни в історії родини Галаганів наводить київський історик Марина Будзар [19, с. 115–116]. Головний зберігач Прилуцького краєзнавчого музею і дослідник місцевої старовини Георгій Гайдай на підставі сповідних відомостей Преображенської церкви міста Прилук 1764–1778 рр. спростував у 2004 році деякі давні помилки щодо біографії Катерини Дараган. Згідно віднайдених ним документів, вона народилась не у 1740-му, а у 1746-му році, одружилась з Іваном Галаганом не в 1754-му, а у 1764-му році [20, с. 2]. Але до науковому обігу ця інформація запроваджена не була.

Результати, одержані внаслідок дослідження портретів Розумовських-Дараганів, можуть бути використані для подальшого вивчення Галаганівської колекції та підготовки її наукового каталогу.

Які б версії, старі чи новітні, стосовно цих пам'яток образотворчого мистецтва не висловлювались, для сучасного дослідника вони містять у собі багато цікавого матеріалу, пов'язаного з історією та культурою Сіверщини XVIII ст. Самі ж твори ще раз привертають увагу до збережених реліквій минулих століть Чернігівського художнього музею.

ПОСИЛАННЯ

1. Курач С.М. До питання історичної реконструкції колекції Галаганів // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 45–51.
2. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1898. – 86 с.
3. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.
4. Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII в. – Л.: Искусство. Ленинградское отделение, 1981. – 256 с.: ил.
5. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К.: «Наукова думка», 1978. – 327 с.
6. Історія українського мистецтва. У 6-ти тт. / Гол. ред. М.П. Бажан та інші. – К., Академія наук УРСР – Голов. ред. Української радянської енциклопедії. 1968. – Т. 3. – Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – 439 с.
7. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса; Українська академія наук; Музей гетьманства. – К.: «Стилос», 2009. – 432 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / Л.В. Модзалевский. – К., Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К., 1908–1914. – Т. 1: А–Д. – 518 с.
9. Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5-ти тт. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1880–1894. – Т. 1. – 1880. – 486 с.
10. Кійкова С.І. Козелець.: до трьохсотріччя від дня народження Олексія Розумовського. / С.І. Кійкова – К.: Вид. дім Д. Бурого, 2009. – 79 с.
11. Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог-альбом / Нац. Художній музей України; авт.-уклад. Г. Белікова, Л. Членова та ін. – Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія Нова, 2006 – 351 с.
12. Штелин Я. Записки Якоба Штелина об изящных искусствах в России: [В 2-х тт. / Сост., пер. с нем., вступ.ст. К.В. Малиновского]. – М.: Искусство,1990. – Т. 1. – 446 с.
13. Ацаркина Э.Н. Портрет работы неизвестного мастера 40-х г. XVIII в. // Сообщения Института истории искусств АН СССР. [АН СССР, Институт истории искусств] / Редкол.: И.Э. Грабарь и др. – М., АН СССР, 1960. – Вып. 13/14. – С.104–113.
14. Ильина Т.В. Иван Яковлевич Вишняков: Жизнь и творчество. [К вопросу о национальном своеобразии русского портрета середины XVIII в.] – М.: Искусство, 1979. – 207 с.
15. А.Л. Материалы для биографии Г.П. Галагана // Киевская старина. – 1898. – №№ 7–9. – С. 189–224.
16. Рубан В.В. Забытые имена: Рассказы об украинских художниках XIX – нач. XX в. / [АН УССР, Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Т. Рыльского] – К.: Наукова думка,1990. – 280 с.
17. Лукомский Г.К. Сокиренцы // Столица и усадьба. – 1914. – № 24. – С. 4–14.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. І, оп. 1, спр. 6880, 26 арк.
19. Будзар М.М. Місце жінки в сімейній історії українського панства: чотири Катерини родини Галаганів // Київські історичні студії. – 2016. – № 1. – С. 115–126.
20. Гайдай Г. Іван Галаган // Скарбниця (Прилуки). – 2004. – № 4.– С. 1–2.

Курач С.М. Семейные портреты Разумовских-Дараганов в собрании Черниговского областного художественного музея имени Григория Галагана

Статья посвячена научному исследованию портретов Разумовских-Дараганов, которые хранятся в музее. Они рассматриваются в контексте биографий портретированных и их авторов. В результате атрибуции в научный оборот вводится еще одно произведение этой группы.

Ключевые слова: *украинский портрет XVIII в., Разумовские, Дараганы, музей, иконография, атрибуция.*

Kurach S.M. Family portraits of Rozumovskys-Darahans in Chernihiv region museum of art, named after Hryhorii Halahan

The article deals with scientific research of the portraits of the Rozumovsky and Darahan families, which are kept in the museum. They are reviewed in the context of biographies of depicted people and their authors. As the result of attribution, one more artwork of this group is entered to scientific circulation.

Key words: *ukrainian portrait of XVIII century, Rozumovskys, Darahans, museum, iconography, attribution.*

11.02.2019 р.

УДК 069.51:739.5](477.53)«17»

Т.К. Кондратенко
Н.Г. Кондратенко

ЗБРОЯРСЬКІ СКАРБИ КОЧУБЕЇВ

Стаття присвячена питанням приватного колекціонування зброї на теренах історичної Полтавщини до початку XX ст. Особлива увага присвячена зброярському зібранню відомої дворянської родини Кочубеїв з Диканьки.

Ключові слова: *колекція, зброя, Кочубей, Диканька, Полтавський краєзнавчий музеї імені Василя Кричевського.*

Однією із найцікавіших колекційних збірок Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського є колекція старовинної вогнепальної та холодної зброї, що нараховує близько тисячі одиниць зберігання. Найдавніші зразки датуються кінцем XVII – початком XVIII ст., більшість же артефактів презентують XIX – початок XX ст. Дослідження цих музейних предметів показують, що більшість із них залишаються депаспортизованими, а отже – позбавленими найцікавіших ві-

домостей, що значною мірою могли б посилити їх атрактивні можливості.

Причиною такого стану колекції є втрата закладом фондово-облікової та іншої архівної документації у роки Другої світової війни (1939–1945), коли будинок музею у 1943 р. був спалений нацистськими військами, що відступали з Полтави. Наявні документи дозволяють установити, що старовинна зброя у передвоєнний час (1939 р.) вже знаходилась у музейному фонді, однак відомості про спосіб надходження предметів на той час вже були вилучені із книг обліку, вірогідно, з «класових міркувань».

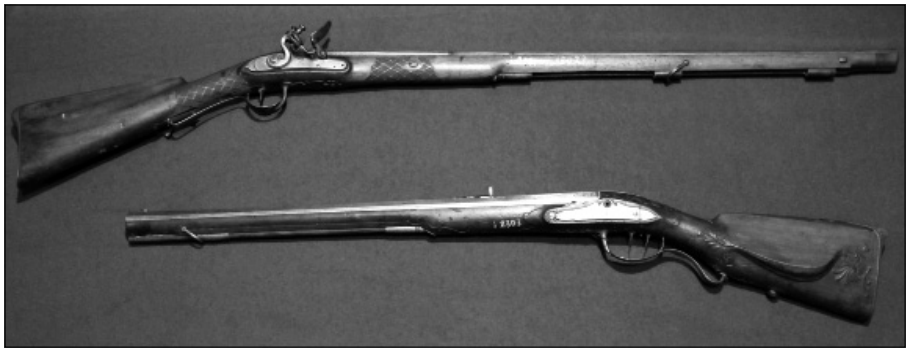

Рис. 1. Рушниці майстра К. Вагнера з музейного зібрання

Метою даної статті є вивчення історії приватних колекцій старовини та мистецтва, що існували на Полтавщині на початку XX ст. та згодом увійшли до музейного фонду, а також подвижницької діяльності відомих полтавських вчених – краєзнавців, музейників, які відіграли вирішальну роль у порятунку цінностей, переданні їх до музею Полтавського губернського земства (назва Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського до 1919 р.) у часи Української революції (1917–1921). Завданням, що стоїть перед авторами, є виокремлення зброярських артефактів, які могли потрапити до музею з приватного колекційного зібрання палацу князя Кочубея у Диканьці.

Актуальність дослідження пояснюється відродженням інтересу як професійних істориків, так і пересічних громадян до окремих цікавих сторінок історії краю, пов'язаних із старовинними дворянськими родинами, а також до музейних артефактів, що розкривають цю тему.

Вивченню становлення старовинного козацько-старшинського роду Кочубеїв та їх внеску у політичне, економічне та культурне життя України, починаючи з середини XVII ст., присвячені дослідження О. Лазаревського, В. Модзалевського, П. Клепацького, Н. Гаврилишиної, Н. Скрипченко та ін. В сучасній історіографії це питання переважно розглядається у працях краєзнавців. Серед них відмітимо дослідника минувшини з Диканьки В. Кішика, який присвятив окремі публікації долі кочубеївського маєтку та його скарбів.

Приватне колекціонування як культурне явище на теренах колишньої Російської імперії своїм корінням сягає XVIII ст. Перші приватні збірки у маєтках дворянської еліти радше нагадували домашні кунст-камери для зберігання рідкісних і дивовижних речей, родинних реліквій, трофеїв, привезених з воєнних кампаній [1]. Відомий дослідник приватного колекціонування у Російській імперії до 1917 р. О. Кулинський відзначає, що придбання пам'яток мистецтва і старовини, у тому числі і зброї, представниками вищої аристократії у першій половині XVIII ст. ще не усвідомлювалось як власне збиральницька діяльність [2, с. 11].

Важливим етапом поширення колекціонування стала поява провінційного дворянства з багатими садибами, що стали осередками культурного життя провінції. Поширення цього явища співпадає зі злетом епохи Просвітництва, що перетворила колекціонування на інтелектуальний відпочинок і показник належності до верхівки суспільства [3, с. 32].

На початку XX ст. у Російській імперії відомими були великі приватні колекції, тим паче, що колекціонування зброї і зберігання її в маєтках не регламентувалось жодними нормативними документами [1]. У колекціях, перш за все, зберігалась вишукана холодна і вогнепальна мисливська зброя, адже полювання вважалось «найбільш корисною і найкращою розвагою», що дозволяла розвинути швидкість рухів та вправність, необхідних для оволодіння більш потужною військовою зброєю. Бойову зброю в садибах зберігали учасники військових подій. Вона розташовувалась на стінах віталень, нагадуючи про подвиги предків і господарів [4, с. 15].

До 1917 р. значні культурні цінності були зібрані кількома поколіннями відомих старовинних дворянських родів Полтавщини у маєтках Кочубеїв у Диканьці, Рєпніних в Яготині, Іловайського у с. Абазівка та інших [5]. Після жовтневого перевороту 1917 р. більшість із них опинилися під загрозою знищення, руйнації, відвертого грабування.

Значну роль у порятунку «культурних скарбів нації» відіграло Українське наукове товариство дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке у січні 1919 р. виступило з ініціативою створення Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (губкопмис). До складу нової фундації увійшов Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – відомий український археолог, краєзнавець, організатор музейної справи. За короткий час він, разом з іншими співробітниками комітету, організував облік і охорону предметів мистецтва і старовини у колишніх маєтках, переправив найбільш цінні історико-культурні речі до земського музею. З метою збереження пам'яток музейного значення у складі виїзної комісії комітету Михайло Якович неодноразово вирушав у найвіддаленіші райони губернії, рятуючи родинні архіви, картини, порцеляну, зброю та інші предмети, що стали зго-

Рис. 2. О.М. Кунавін Кочубеївський палац у Диканьці. 1809 р.

дом окрасою збірок полтавських музеїв [5].

Про роботу з порятунку цінностей, у тому числі і старовинної зброї з покинутих дворянських маєтків, згадує у спогадах Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973) – завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, а згодом Народного музею Полтавщини у 1916–1919 рр. Привертає увагу його розповідь про порятунок «скарбів» з маєтку князя Кочубея у Диканьці [6, с. 20–21].

Становлення роду Кочубеїв як козацько-старшинської еліти відбулось ще у середині XVII ст., коли вони отримали рангові землеволодіння та перетворились на великих землевласників. Дідичний маєток у Диканьці на Полтавщині став символом їх високого положення у суспільстві [7]. Серед речей, що прикрашали його інтер'єри, не останнє місце займала старовинна холодна і вогнепальна зброя [8, с. 139].

Кочубеї не були колекціонерами у повному розумінні цього слова. Твори мистецтва та старовини швидше були даниною високому статусу цієї родини серед вищої аристократії. Класичним колекціонером-нумізматом був лише Василь Вікторович Кочубей (1812–1850), що зібрав одну з найбільших колекцій давньогрецьких монет у Європі [8, с. 140].

Найвищого розквіту кочубеївський палац та територія навколо нього досягли за Віктора Павловича Кочубея (1768–1834) – блискучого дипломата, віце-канцлера, міністра внутрішніх справ Російської імперії. Життя у маєтку він намагався налагодити на «англійський манер», оздобленням інтер'єрів новозбудований палац нагадував старовинні англійські замки. Палац на 100 кімнат «був буквально набитий в окремих кімнатах (кілька віталень, кабінет князя, буфетні приміщення, канцелярія) картинами,… старовинною бронзою,… гобеленами, цінним фарфором, фаянсом, старовинною зброєю…». Останнім власником Диканського маєтку був Віктор Сергійович Кочубей (1860–1923), який під час Лютневої революції 1917 р. як монархіст був заарештований. Пізніше емігрував, залишивши все майно у маєтку [7, с. 60].

У 1919 р., розуміючи небезпеку знищення цих цінностей, В.Ф. Ніколаєв і його помічник М.Я. Рудинський, приїхавши до покинутого господарями маєтку Кочубеїв, відібрали предмети, що підлягали перевезенню до музею: «Вирішено було взяти більшу частину картин, бронзи і килимів, всю зброю (старовинну)» [6, с. 17–18]. У реєстрових записах зафіксовано, зокрема, 72 одиниці старовинної зброї. Згодом маєток був пограбований місцевими мародерами. Вибрані речі вивезли досить вчасно, бо у кінці 1919 р. палац згорів ущент [7, с. 61].

Безглузде знищення маєтку Кочубеїв отримало досить широкий резонанс. У 1924 р. відомий американський журналіст і письменник Альберт Рис Вільямс описав загибель палацу у Диканьці у книзі «Русская земля», виданої у Нью-Йорку у 1928 р. [9, с. 43].

Отже, можемо висловити припущення, що певна частина депаспортизованих зразків старовинної зброї з сучасної музейної колекції може мати «кочубеївське» походження.

Увагу авторів, перш за все, привернули дві чудові рушниці другої половини XVIII ст. з кремінним замком батарейного типу, які вражають своєю вишуканістю оздоблення (ПКМВК 3662 Зб 378, ПКМВК 3645 Зб 361). На стволах обох рушниць добре помітні написи: «CARL WAGNER» і «CARL WAGNER ä WARSOVIE», тобто, обидва зразки були виготовлені відомим німецьким зброярем Карлом Християном Вагнером (роки життя невідомі), родом з м. Дрезден. У 1754–1764 рр. він працював майстром при дворі польського короля Августа III Фрідріха у Варшаві [10, с. 44–46]. Рушниці майстра Вагнера – яскравий зразок кустарного зброярського виробництва XVIII ст., коли кожен екземпляр зброї створювався індивідуально і мав надзвичайно високу якість, а, відповідно, і вартість.

Відомості про обидві рушниці знаходимо у довоєнній фондово-обліковій документації, зокрема, інвентарній книзі № 19 Полтавського державного музею 1939 р. [11, с. 336] та списку зброї, реевакуйованої з Уфи (Росія) [12]. Звернемо увагу на те, що у жодному зі згаданих документів не наведено точних відомостей про походження предметів.

Перша з них, ПКМВК 3662 Зб 378, загальною довжиною 1245 мм, має сталевий нарізний ствол комбінованої обробки, круглий, у казенній часині – гранений, із фігурним потовщенням у верхній частині, прикрашений гравійованим рослинним орнаментом. На верхній грані ствола гравійований напис: «CARL WAGNER ä WARSOVIE». На стволі

вибите особисте клеймо майстра та його монограма із залишками позолоти. Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу та мідної мушки. Замок кремінний батарейний. На замковій дошці гравійований напис: «A. GIEBENHAN WARSOVIE» (клеймо майстра, що виготовив замок). Ложа дерев'яна, різна, з прямою шийкою, з цівкою, що доходить до кінця ствола. Шийка прикрашена різьбленням (насічка в сіточку) та овальною металевою накладкою, на якій гравіюванням нанесена монограма (вірогідно, власника зброї). Приклад зі щокою, з фігурною накладкою на потиличнику, оздоблений різьбленим рослинним мотивом. Цівка з вирізом, куди вставлені три обоймиці для шомполу. Дерев'яні частини рушниці лаковані. Прибор сталевий. Спускова скоба з фігурним переднім кінцем. Шомпол сталевий, з потовщеним наконечником.

Рис. 3. Фасад головного будинку маєтку Кочубеїв у Диканьці. Поч. XX ст.

Не менш цікавою є і коротка рушниця (штуцер) ПКМВК 3645 Зб 361 загальною довжиною 1020 мм. Увагу привертає декорування його окремих елементів. Ложа прикрашена різьбленням із рослинним мотивом, спускова скоба з двома спусковими гачками, оздоблена гравійованим рослинним орнаментом. Потиличник приклада металевий, фігурний, із гравійованими військовими атрибутами – горнами і барабаном.

Обидві рушниці мають великий калібр, а отже вони призначені для полювання на ведмедя, кабана, лося [13, с. 53].

Кремінна мисливська рушниця майстра Йох(им)а Пекера (ПКМВК 3375 Зб 111) виготовлена у м. Лемберг (тепер – м. Львів) та датована 1772 – поч. XIX ст. Загальна довжина рушниці 1410 мм. Ствол сталевий, нарізний, комбінованої обробки з дамасковим візерунком. Замок кремінний батарейний. На замковій дошці гравійований напис: «Joh: Paecker in Lemberg». Рушниця має гарно оздоблену різьбленням ложу та спускову скобу з фігурним завитком, прикрашену гравійованими сюжетами на мисливську тематику.

Рушниці мають певні пошкодження і втрати, яких зазнали за більш як трьохсотлітній час свого існування, та, незважаючи на це, зберегли значний експозиційний потенціал як музейні предмети. На жаль, розглядаючи історію надходження їх до колекції музею, автори оперують припущеннями і непрямими доказами. Сумніву не підлягає лише той факт, що подібну мисливську зброю могли придбати для полювання або для приватної колекції представники аристократії та вищого дворянства, до яких на Полтавщині, в першу чергу, належали князі Кочубеї.

Як відзначає у своїй розвідці «Приватні колекції Україніки» відомий дослідник С. Білокінь, Кочубеї активно розпродували свої колекції ще у 1905–1907 рр. на аукціонах у Парижі. Це нерідко викликало засудження співвітчизників, як видно з висловлювання автора одного із аукціонних каталогів: «Грустно, что многие наши собиратели, запуганные бурными событиями русской жизни, – некоторые под давлением их, – вывезли свои собрания, свои предметы искусства заграницу и там их продают; но стыдно, когда они пользуются этими событиями для рекламы своим вещам, окружают их ореолом претерпенной опасности и кошмарных сцен «погрома», чтобы возбудить к ним особый интерес иностранцев – интерес злободневного любопытства и жалости» [14]. Однак, як показали наступні історичні події, князь В.С. Кочубей зовсім не перебільшував загрозу, а лише рятував родинні реліквії.

Антикварній зброї з кочубеївського маєтку пощастило, адже стараннями В.Ф. Ніколаєва та М.Я. Рудинського вона опинилась у музеї [15, с. 20–22]. Та у пориві класового патріотизму ще у 1920–1930-ті рр. усі ці чудові зразки зброярського мистецтва втратили свою історію, а після подій воєнного лихоліття 1941–1945 рр. розчинились серед добірок численних депаспортизованих музейних предметів.

Перспективою дослідження є подальше вивчення депаспортизованої частини колекційної збірки зброї. Серед завдань – з'ясування шляхів надходження до музею цікавих зразків вогнепальної та холодної зброї, що можуть мати «кочубеївське» походження. Це, зокрема, зброя східного походження, що можливо прикрашала так звану «татаро-турецьку» вітальню палацу у Диканьці, та двох шабель, подарованих турецьким султаном одному із князів Кочубеїв, про які згадує у своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв [6, с. 25].

ПОСИЛАННЯ

1. Шелковникова Е.Д. Старинное оружие в России и его правовой статус: взгляд в прошлое / Е.Д. Шелковников. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sib-man.ru/ohota-rybalka/ohota/zakony/starinnoe-oruzhie-v-rossii-i-ego-pravovoi-status-vzgljad-v-proshloe.html

2. Кулинский А.Н. Частные коллекции оружия в дореволюционной России / А.Н. Кулинский – М.: Изд. Галлерея «Русские Палаты», 2004. – 254 с.

3. Павлова М.А. Частное коллекционирование в России XVIII – нач. XX в. (историко-культурный аспект) / М.А. Павлова // Вестник КГУ. – Кострома, 2017. – Число 4. – С. 31–35.
4. Оружие из дворянських усадеб В.С. Храповецкого, Воронцовых – Дашковых, Трегубовых в собрании Владимиро-Суздальского музея-заповедника: [каталог] / Сост. Петрова Е.П. – Владимир, 2011. – 64 с.
5. Нестуля О.О. Щиро закоханий в історію / О.О. Нестуля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://repres.poltava.ws/statti/reab_ist/istoriu.htm
6. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания / В.Ф. Николаев / ПКМ; [под ред. Супруненко А.Б.]. – Полтава, 1991. – 45 с.
7. Скрипченко Н. Диканський маєток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст). / Н. Скрипченко // Вісник Київського Національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – Число 4. – С. 58–61.
8. Кішик В.В. Кочубеї з Диканьки — колекціонери, нумізмати, археологи / Кішик В.В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 138–142.
9. Місостов Т. До питання розвитку Полтавського краєзнавчого музею у першій чверті XX ст. / Т. Місостов // Краєзнавство. – К., 2001. – Число 1-4. – С. 42–43.
10. Шокарев Ю. Оружейные мастера России XVII–XVIII веков / Ю. Шокарев // Оружие. – М., 2009. – № 145. – С. 44–46.
11. Інвентарна книга Полтавського державного музею № 19 (розпочата у 1939 р.). – 588 с.
12. Опис зброї, реевакуйованої з м. Уфи. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів ПКМВК. – 44 арк.
13. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие / В.Е. Маркевич. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2005. – 496 с.
14. Білокінь С. Приватні колекції Українки / С. Білокінь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: s-bilokin.name/Personalia/Potocky/ Biography/PrivateCollections.html.
15. Кончин Е. Кто спас кочубеевскте сокровища? / Е. Кончин // Вокруг света. – М., 1985. – № 10. – С. 20–22.

Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г. Оружейные сокровища Кочубеев

Статья посвящена вопросам частного коллекционирования оружия на территории исторической Полтавщины до начала XX в. Особое внимание уделено оружейному собранию известной дворянской семьи Кочубеев из Диканьки.

Ключевые слова: *коллекция, оружие, Кочубей, Диканька, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Kondratenko T.K., Kondratenko N.H. Weapon treasures of the Kochubeis

The article is dedicated to questions of private weapon collecting at the territory of historic Poltava Region till the early 20th century. Special attention is paid to weapon gathering of the famous aristocratic the Kochubeis family from Dykanka.

Key words: *collection, weapon, Kochubei, Dykanka, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

31.01.2019 р.

УДК 069.51:75.044

О.С. Сулима

НАРОДНА КАРТИНА «КОЗАК МАМАЙ»: ВТРАЧЕНА МУЗЕЙНА ЦІННІСТЬ

У статті представлена історія формування колекції народних картин типу «Козак Мамай» у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та дослідження її долі у роки Другої світової війни.

Ключові слова: *народна картина, козак Мамай, культурна цінність, Друга світова війна.*

У мальовничому куточку історичного середмістя Полтави височіє монументальна споруда – будинок Полтавського губернського земства, у якому нині розташований Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Переживши за більш ніж століття різні перипетії – революції, війни, грабунки, пожежі, реорганізації та перейменування – заклад ні на мить не припиняв активної роботи зі збиральництва, систематизації та каталогізації музейних фондів.

Актуальною залишається потреба вивчення етапів та шляхів формування музейних збірок, особливо тих, що втрачені за певних соціально-економічних чи політичних обставин. Для цього важливо проаналізувати результати збиральницької роботи попередніх поколінь музейників, вивчити збережену фондово-облікову документацію та порівняти її із сучасною. Це вирішує ряд наукових та практичних завдань: з одного боку, доповнює знання про формування фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у різні періоди його діяльності; з другого – допомагає встановити якісні та кількісні втрати культурних цінностей у роки Другої світової війни.

Народна картина, що зображує козака з бандурою, який сидить у характерній «східній» позі, привертала увагу дослідників із середини XIX ст. і продовжує викликати жвавий інтерес сучасних істориків, мистецтвознавців та літературознавців. Найбільш ґрунтовні студії опублікували: К. Шероцький, Д. Щербаківський, П. Жолтовський, П. Білецький, О. Найден, Т. Марченко-Пошивайло, С. Бушак та ін.

Мета статті – спираючись на наявну фондово-облікову документацію, охарактеризувати збірку народної картини «Козак Мамай», що зберігалася у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) до 1940 р.

До трагічних подій 1941–1943 рр., що призвели до змін зовнішнього вигляду Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, знищення експозиції та значного скорочення його колекції, у фондах закладу зберігалося 11 народних картин типу «Козак Мамай» [1].

У наявній довоєнній фондово-обліковій документації не міститься точних дат знаходження кожного музейного предмета [2]. Однак, можемо припустити, що першими зображеннями «Козака Мамая» у збірці При-

Іл. 1. Куточок експозиції відділу українського мистецтва, де експонувалися народні картини «Козак Мамай». м. Полтава. 1920-ті рр. Нг 680

родничо-історичного музею Полтавського губернського земства стали 4 полотна, які у 1906 р. разом з іншими предметами надійшли з Лубенського музею К.М. Скаржинської (1852–1932) [3, с. 1]. Ймовірно, саме про них йдеться у музейному звіті за 1909 р.: «Історичний відділ не багатий за кількістю предметів; більша частина з них відносяться до XVIII ст. тут є… кілька дуже гарних варіантів відомої картини «Козак Мамай»…» [4, с. 1].

У «Каталозі зібрання археологічних та історичних старожитностей К.М. Скаржинської» знаходимо відомості, що раритети були знайдені на Полтавщині. Дві картини під номерами 1127 та 1128 були куплені у хорольського козака Р. Покасовки (Покосовського), одна – у жителя міста Лубен (№ 1125) [5, арк. 92–93].

Дослідник зібрання старожитностей К.М. Скаржинської К.Ю. Рахно за сукупністю ознак датував картини типу «Козак Мамай» кін. XVIII – поч. XIX ст. [6, с. 19]. Ці народні парсуни містять різночасові нашарування. Наприклад, віршовані тексти новіші за саме зображення і запозичені з бурсацького вертепу XVIII ст. Однак, зустрічаються і деталі, характерні для більш раннього часу – форми зброї (лук, стріли) та бандури.

У 1912 р. предмети, передані К.М. Скаржинською, були записані до загальних інвентарних книг, що велися у музеї з 1909 р. Варіанти зображень «Козаків Мамаїв» з Круглицької колекції були занесені під новими номерами до Каталогу історико-етнографічного відділу. Загалом у трьох частинах цього каталогу містяться відомості про 11 народних картин типу «Козак Мамай» [2].

Наступне поповнення зібрання «Мамаїв» відбулося майже через десятиліття. Із метою збирання матеріалів, які б у повній мірі могли представити різні сторони місцевого життя, співробітники закладу здійснювали спеціальні «екскурсії» Полтавщиною. З 1906 р., зарахований до штату Полтавського музею на посаду хранителя, К.В. Мощенко (1876–1963) майже щороку робив виїзди до різних повітів Полтавської губернії, придбаваючи «речі зникаючої місцевої старовини», збираючи «багаті колекції художніх творів місцевого давнього мистецтва» [7, с. 3].

У 1914 р. Кость Васильович за 15 рублів придбав у Полтаві черговий варіант картини «Козак Мамай», незважаючи на те, що «війна й революція припинили систематичні щорічні подорожі по Полтавщині» [2, с. 318]. Навпаки, ці історичні потрясіння, за спогадами завідувача етнографічного відділу, «буквально женуть нас на нові екскурсії, щоб збирати, або, бодай, зафіксувати в фотографіях, рисунках, пам'ятки мистецтва, історії і побуту українського, що зникають на наших очах» [8, с. 81]. У наступному

1915 р. він здобув для музею два народні малюнки досліджуваної тематики. Примітно, що йому вдалося знайти більш пізній варіант, в якому головний герой грає на гітарі. Окрім того, лише цей малюнок виконаний на залізному листі, а не на полотні [9, с. 228]. Іншу народну картину К.В. Мощенко купив у містечку Опішня за 1 рубль і датував її 1870-ми рр. [2, с. 230].

У 1920-х рр. музей перепрофілювали з наукової у просвітницьку установу, однак, збиральницька робота не припинялась. Керівником етнографічного відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини (назва ПКМВК з 1920 р.) став Я.О. Риженко (1892–1974), фахівець-етнограф, автор численних наукових розвідок. Яків Омелянович докладав чималих зусиль до вивчення, збереження та популяризації пам'яток народного мистецтва. Масштабні дослідження Полтавщини, розпочаті у 1926–1927 рр., були продовжені у 1929 р. Їх підсумком стало поповнення фондів музею ще одним цінним експонатом – черговим варіантом парсуни «Козак Мамай». Її у 1929 р. Я.О. Риженко купив у добродійки Вербицької з Котельви за 6,5 рублів [10, с. 60]. Він же, укладаючи огляд зібрання народних картин до 35-річчя діяльності музею, констатував: «Збірочка народного малюнку складається з 25 примірників. В основі збірки лежить 10 малюнків у різних варіантах «Козак Мамай», що їх дістано музеєм в різних місцевостях на Полтавщині» [11, с. 112].

Колекція народної картини «Козак Мамай», зібрана меценатами та дослідниками краю, привертала увагу відвідувачів та поціновувачів мистецтва. Дописувач харківського журналу «Всесвіт» Б. Сіманцев акцентував: «В історичному відділі зібрано численні експонати з історії України, гравюри старої Полтави, портрети гетьманів, збірки лубочних малюнків козака Мамая» [12, с. 3]. У фондах зберігається надзвичайно цінний для цього дослідження музейний предмет – негатив на склі Нг 680. Позитив знімку дає уявлення про куточок експозиції Музею українського мистецтва в Полтаві, де знаходилися перераховані харківським журналістом експонати. У 1920-х рр. відділи Полтавського музею розміщувалися у двох спорудах – земстві та Просвітницькому будинку імені Миколи Гоголя. У останньому до 1924 р. і була розгорнута експозиція підвідділу українського народного мистецтва [13, с. 10].

Детальні описи, що містяться у збереженій довоєнній фондово-обліковій документації, дають змогу точно ідентифікувати, які саме «Козаки-запорожці» були представлені на огляд публіки. У тодішньому історичному відділі поміж різноманітних народних «наївних» малюнків розміщувалися три зображення «Мамаїв». Варто відмітити високий професіоналізм авторів експозиції – вони познайомили відвідувачів з різними типами народної картини «Козак Мамай».

Залежно від положення фігури козака та побудови композиції дослідники виокремлюють 3 групи або типи полотен [14, с. 12].

Першу групу з умовною назвою «класичні» або «Козак-бандурист» становлять народні картини, датовані кінцем XVIII – першою половиною XIX ст. Хоча відомий мамаєзнавець П.О. Білецький, підтримуючи думку своїх попередників Д. Щербаківського та К. Шероцького, наполягав, що ця композиційна схема склалася значно раніше – ще до XVII ст. «в докозацьку добу і повторювалася тоді, коли поняття «козак» було вже сивою давниною» [14, с. 20]. У центрі такого твору зображено козака, який сидить по-східному, тобто з підібганими під себе ногами, з бандурою в руках, поруч із ним вірний супутник – кінь. Тексти у «класичному» варіанті народної картини, як правило, переходили з одного зображення на інше. Переважно їх запозичували із вертепних монологів, де серед дійових осіб зустрічалися козаки-бандуристи [15, с. 9].

Хоч дивися на мене не вгадаєш,
Відкіль я родом і як зовуть нічичирк не знаєш.
Коли траплялось кому у степах бувати,
То той може призвище моє угадати.
А в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката,
Так зовуть як набіжищ на якого свата… [16, с. 77].

Цей тип народного малюнка знаходився у другому від стелі ярусі картин (Див. іл.). У каталозі зібрання старожитностей К.М. Скаржинської під номером 1128 у розділі «Картини» міститься наступний опис: «Картина олійними фарбами на полотні, без рами. Теж козак запорожець, у червоному кунтуші і шароварах, з люлькою у роті, сидіть піджавши ноги і грає на бандурі. З лівого боку прив'язаний його кінь і над ним, на гілках дерева повішені ріжок з порохом і «гаман» з табаком, з правого боку висить теж на дереві шапка і щось типу портфеля і перед ним стоять: «пляшка з горілкою і чарка», а внизу напис на білому фоні» [5, арк. 93].

Друга група народних картин має назву «Козак Мамай». Формат цих полотен відмінний від попередніх: він горизонтально-видовжений, і, хоча козак залишається головною дієвою особою, його фігуру автори переміщують із центру композиції в праву чи ліву сторону. Над головою героя роблять напис «Козак Мамай», у композицію вводять невеликі, жанрові «гайдамацькі сцени» розповідного характеру, які заповнюють картину. Як правило, козака зображували в яскравому одязі, деталі якого чітко виписували. Колір у народному мистецтві був його найсуттєвішою частиною, художники використовували насичені основні кольори: червоний, жовтий і синій. Усі дійові фігури зображені досить схематично, але із жвавою мімікою та рухами. У народній картині «Козак Мамай» малювали велику кількість аксесуарів, які допомагали героїзувати образ воїна: порохівниці, ріжок, рушниці, лук, стріли, списи, сагайдаки, сумки, герб, карти тощо [16, с. 80].

Робота подібного типу розміщувалась у верхньому поясі ліворуч (Див. іл.). Її опис знаходимо у другій частині Каталогу історико-етнографічного відділу Природничо-історичного музею під номером 8045: «Народна картина «Козак Мамай», більш пізній варіант, що відрізняється від старовинних тим, що козак зображений з гітарою,

хоча в тексті напису і йдеться: «Сів козак під дубом кучерявим гарно в бандуру грав» [17, с. 357]. Зазначену характеристику доповнюють відомості з інвентарної книги 1939 р.: «… позаду нього – кінь. Праворуч два козаки варять страву в казані» [18, с. 228].

Третю групу народних малюнків становлять твори, у композиції яких помітний відхід від традиційного зображення козака-бандуриста. Відомий мамаєзнавець П.О. Білецький став першим, хто загострив увагу на цьому менш поширеному варіанті «Мамаїв», де козак не грає на бандурі, а тримає руки на грудях у малозрозумілому жесті, ніби «воші б'є». Такий варіант композиційної схеми він назвав «Козак – душа правдивая» на відміну від більш поширеного сюжету «Козак-бандурист» [14, с. 21]. На полотні з'являються інші персонажі та сцени з народного побуту, більше уваги приділяється жанровій розробці. Текстова частина народних картин змінюється, замість віршів старої вертепної інтермедії з'являються уривки українських пісень і дум XIX ст.:

Козак душа правдива,
Службу добре дбає:
Як не ляхив, так нужу б'є
А все не гуляє… [5, арк. 92].

У експозиції відділу народного мистецтва така картина розташовувалася у верхньому ярусі праворуч від попередньої. Вона найбільша серед «Мамаїв» і одразу привертала увагу (Див. іл.). Її теж подарувала К.М. Скаржинська. Укладач каталогу зібрання Катерини Миколаївни А.П. Зосимович залишив наступний опис під номером 1127: «Картина олійними фарбами, на полотні, теж Козак запорожець. Малюнок більш витончений і зображує запорожця, що сидить з підібраними ногами, без сорочки, але в довгому кунтуші підбитому дорогим хутром, в якому він ловить і знищує паразитів. За спиною ретивий кінь, по боках на гілках розвішані шабля і шапка, біля ніг рушниця і бандура. Внизу на білому полі вірші» [5, арк. 94].

У 1940 р. частину колекцій народного мистецтва передали до фондів Полтавського художнього музею (нині – Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка), виокремленого зі складу Полтавського державного краєзнавчого музею під час реорганізації. Поміж інших музейних предметів збірку художнього музею поповнили 10 картин «Козак Мамай» [19].

Справжнім випробовуванням для ПКМВК стали вже згадані роки Другої світової війни (1939–1945). Про це красномовно свідчать факти: напередодні війни у фондах закладу, який отримав назву Полтавський державний краєзнавчий музей, налічувалося близько 118 тис. музейних предметів, а після – менше 38 тис. [20, с. 115]. Частина музейних цінностей була розграбована або вивезена німцями у період окупації Полтави 1941–1943 рр., у тому числі й народна картина «Козак Мамай» з інвентарним номером 50888 (1939 р.) [21, арк. 6]. Інші музейні предмети, які не були евакуйовані у глиб Радянського Союзу, загинули у пожежі, організованій відступаючими німецькими військами. Тому на сьогоднішньому етапі ПКМВК не має у своєму зібранні жодного старого зразка цього відомого народного малюнка.

Парсуна «Козак Мамай» була відомою по всій Україні та у місцях української колонізації XVIII–XIX ст. За влучним виразом Д. Щербаківського, «малюнки ці були дуже улюбленими: їх не тільки чіпляли по стінах як картини, але й робили на дверях, шафах, скринях, вуликах… по всій Україні від Дону до Карпат…» [22, с. 252]. Мистецтвознавець К. Шероцький підкреслював, що про популярність образу козацького героя свідчить і «варіативність та різноманітність портретних зображень Мамаїв…» [23, с. 421].

У довоєнному зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігалося 11 зразків народного малюнка «Козак Мамай», однак, часи воєнної круговерті – систематичні грабунки та пожежа 1943 р. – позбавили фонди закладу безцінних раритетів, збіднивши та обкраявши колекцію народних старожитностей. Лише завдяки вцілілій фондово-обліковій документації та фотознімку можна скласти приблизне уявлення про кількісно-якісну характеристику цих зразків народного наївного малярства, що зберігалися у музеї.

ПОСИЛАННЯ

1. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочата в 1939 р.). – № 22. – 588 с.; Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочата в 1939 р.). – № 37. – 604 с.; Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочата в 1939 р.). – № 39. – 628 с.
2. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. – В 3-х ч.
3. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернського земства за 1906 год. – Полтава: Типо-литография торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – 20 с.
4. Отчет по Естественно-историческом музею Полтавского губернського земства за 1909 год. – Полтава: Электрич. Типо-лит. И.Л. Фришберга, 1910. – 18 с.
5. Каталог собрания Археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А.П. Зосимович; Под ред. В.Б. Антоновича. – К.–Лубны, 1891–1892 // ДАПО, ф. 222, оп. 1, спр. 2, 125 арк.
6. Рахно К.Ю. Картини типу «Козак Мамай» у зібранні старожитностей К.М. Скаржинської / К.Ю. Рахно // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – Ч. 2. – С. 18–20.
7. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернського земства за 1907 год. – Полтава: Типо-литография Н.М. Старожицкого, 1908. – 25 с.
8. Мощенко К.В. [Про діяльність історико-етнографічного відділу музею] / К.В. Мощенко // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб. док. / Упорядник О.Б. Супруненко – Полтава, 1993. – С. 81–82.
9. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочата в 1939 р.). – № 39. – 628 с.
10. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. – Ч. 3. – 96 с.
11. Риженко Я. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Збірник присвячений 35-річчю музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Т. 1. – Полтава: Полтава-поліграф, 1928. – С. 63–116.
12. Сіманцев Б. Полтавський державний музей / Б. Сіманцев // Всесвіт. – Харків, 1927. – № 35. – С. 3.
13. Риженко Я.П. Д.М. Історичний огляд // Збірник присвячений 35-річчю музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Т. 1. – Полтава: Полтава-поліграф, 1928. – С. 1–15.
14. Білецький П.О. «Козак Мамай» – українська народна картина / П.О. Білецький. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – 52 с.
15. І.Є. Козак-Мамай / І.Є. // Всесвіт. – Харків, 1928. – № 50. – С. 9.
16. Козак Мамай. «Наївне» малярство з колекції Національного художнього музею України: каталог / [упор. Н. Василькова]. – К., 2011. – 118 с.
17. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-іс-

торичного музею Полтавського губернського земства. – 1913. – Ч. 2. – 484 с.
18. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочата в 1939 р.). – № 39. – 628 с.
19. Акт передачи от 02.10.1940 г. Государственный историко-краеведческий музей – Полтавский областной художественный музей // Акти передачі експонатів художньому музею. 1940 р. – Робочий архів фондів. – 5 арк.
20. Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни / С.М. Стадник // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. Зб. наук. праць. – Полтава, 1991. – С. 115–117.
21. Відомості про твори образотворчого мистецтва Полтавського краєзнавчого музею, які були пограбовані німецько-фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни. 08.04.1968 // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів. – 8 арк.
22. Щербаківський Д. Козак Мамай (народна картина) / Д. Щербаківський // Сяйво. – 1913. – № 10–12. – С. 251–258.
23. Шероцкий К. Живописное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем / К. Шероцький // Искусство в Южной России. – К.: Типогр. С.В. Шульженко. – 1913. – № 6. – С. 47–86.

Сулима О.С. Народная картина «Казак Мамай»: утерянная музейная ценность
В статье представлена история формирования коллекции народных картин типа «Казак Мамай» в собрании Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского и исследовние её судьбы в годы Второй мировой войны.
Ключевые слова: *народная картина, казак Мамай, культурная ценность, Вторая мировая война.*

Sulyma O.S. Folk picture «Cossack Mamai»: lost museum artifact
History of creating «Cossack Mamai» type folk pictures collection in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering and its destiny during the Second World War are described in the article.
Key words: *folk picture, Cossack Mamai, cultural value, the Second World War.*

31.01.2019 р.

УДК 75.03 (477)

І.І. Мойсейчук

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У КАРТИНАХ ХУДОЖНИКА М. САМОКИША

Стаття присвячена основним етапам життя та творчості українського художника Миколи Самокиша. Автор акцентує увагу на картинах митця, де зображено українських козаків. На основі наукової літератури та самих творів мистецтва проводиться дослідження передачі образу козаків на полотні під час битви. Також аналізується загальна історична ситуація та художнє життя кінця XIX – середини XX ст.
Ключові слова: *живопис, козаки, Микола Самокиш, Ніжин.*

Микола Самокиш – один із найвідоміших українських художників кінця XIX – середини XX ст. Даний період в історії України ознаменувався приходом до влади більшовиків, які розпочали проводити «класову» культурну політику. Ці події спонукали до появи певних змін в образотворчому мистецтві, зокрема в живописі. Відтепер гостро ставляться питання «соціальної дієвості змісту і форми» та інтенсивно розвиваються види мистецтва, які розраховані на контакти з масовою аудиторією. У досить короткий період національного відродження, позначений прагненням до синтезу нових ідей з формами народної творчості, в українському мистецтві 1920-х рр. голосно заявила про себе козацька тема в мистецтві. Активізувалося художнє життя: виникали і працювали творчі угруповання, натхненно велися пошуки нових форм для відтворення революційних змін, розвивалися різні варіанти поєднання комуністичної ідейності і реалізму. Але вже на початку 1930-х роках усі вони були злиті у формулі «соціалістичного реалізму». У цьому ідеологічно-мистецькому контексті окремо виділяється цикл картин Миколи Самокиша з історії Запорозької Січі, який оспівує героїку козацтва як захисника українського народу від іноземних поневолювачів.

Рис. 1. М. Самокиш. Табун на водопої (1890 р.)

Рис. 2. М. Самокиш. Запорожці відбивають ясир (1929–1930 рр.)

Метою даної статті є дослідження формування образу українського козака на основі аналізу художніх творів Миколи Самокиша.

Дослідженням життя і творчої діяльності Миколи Самокиша займалися Я.П Бірзгал [2], Н.Г. Бурачек [3], А.І. Полканов [4], В.Я. Ткаченко [5] та В.Ф. Яценко [6].

Народився Микола Самокиш 13 жовтня 1860 р. у Ніжині в сім'ї поштаря Ніжинської поштової станції Семена Самокиша. Його дошкільні роки пройшли в місті Носівка в родині діда по матері – чернігівського козака Дмитра Івановича Сеника. З восьми років Микола виховувався в Ніжині у батьків. Малювати почав змалку вуглем на клаптиках паперу. «Я дуже полюбив малювання, так, що забував про латинську та грецьку мови, коли вчився в Ніжинській Гімназії, і за це частенько сидів у карцері, а вдома батько частував мене добрим нагаєм, – писав Самокиш, – я крадькома, потихенько

Рис. 3. М. Самокиш. Бій запорожців із крилатими польськими гусарами при Жовтих водах, 1648 р. (1930 р.)

малював переважно коней та побоїща» [8].

Початкову художню освіту М. Самокиш отримав в Ніжинській класичній гімназії у вчителя малювання Р. Музиченка-Цибульського, у якого також брав приватні уроки живопису. Закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі «Гімназії вищих наук і ліцею князя Безбородька». Після закінчення Ніжинської гімназії поїхав поступати до Санкт-Петербурзької академії мистецтв, але іспит провалив. Став вільнослухачем у батальній майстерні професора Віллевальде. Через рік мрія здійснилася – його зарахували до Академії. Під час навчання в ній (1879–1885) належав до українського гуртка митців (Сергій Васильківський, Порфирій Мартинович, Опанас Сластіон), що ставив собі за мету відтворити історичні події і національні особливості з життя й побуту українського народу. За дипломну роботу – полотно «Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцем» (присвячена війні 1812-го року) – Самокиш отримав золоту медаль Академії мистецтв та закордонне відрядження до Парижа. 1885 року він поїхав до Версаля, де була велика колекція батального живопису. «Ці картини не справили на мене особливого враження, композиція їх театральна. Мені, як прихильникові реалістичної школи, вони не сподобалися…», – такі враження залишив художник у щоденнику [8]. 1890-го Микола Самокиш, у неповних 30 років, отримав звання академіка за роботу «Табун на водопої».

Художник ніколи не поривав контактів з Україною. В кінці 1890-х – на початку XX ст. він часто приїздив в Україну, зокрема у Харків, брав участь у виставках. На початку 1900-х рр. М. Самокиш брав участь у розписах будинку Полтавського губернського земства. З 1911 року кожного літа він працював в Україні. У Харкові розпочав виконувати давно задуманий цикл творів з історії й козацьких воєн, де відобразив українських козаків.

Творчістю художника одним із перших зацікавився Дніпропетровський історичний музей, директором якого був академік Д.І. Яворницький. Давні творчі зв'язки поєднували двох найвідоміших людей того часу [1,с. 5]. Інтелігенція в складній життєвій ситуації намагалася гуртуватися і допомагати подальшому збе-

Рис. 4. М. Самокиш. Бій Богуна під Монастирищем, 1653 р. (1931 р.)

реженню і примноженню української історії та культури. Завдяки спілкуванню і листуванню академіків М. Самокишу було замовлено картини на тематику з історії українського козацтва. Для художника це була одна з найбільш важливих творчих тем його життя. 15 вересня 1930 р. між Дніпропетровським історичним музеєм і академіком М. Самокишем було укладено угоду про створення наступних картин: «Скасування Січі», «Бій Хмельницького з турками на Чорному морі», «Козаки відбивають ясир», «Бунт у Січі», «Бій у Жовтих Водах» [1, с. 9]. Результатом титанічної роботи стала поява у мистецькому світі такого відомого на сьогодні полотна як «Козаки насідають на татар і відбивають ясир» (1929–1930 рр.) (інша назва – «Запорожці відбивають ясир»).

Отже, головними принципами творчості М. Самокиша в цих картинах стають: увага до історичної атрибутики; стафажність персонажів, більшість з яких у його картинах будуть найчастіше показані ззаду або у складних ракурсах; нівелювання окремих людських індивідуальностей; і, найголовніше, – ілюстрування офіційної версії подій, що інтерпретувала історичну драму в дусі образів «політичного салону».

У 1934 р. Харківський історичний музей ім. Г.С. Сковороди (директор Федір Миколайович Сап'ян) замовив М. Самокишу картину на історичну тему, яка повинна була відображати боротьбу українського народу за незалежність часів Богдана Хмельницького. Художник запропонував написати «Бій Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким». Коли був схвалений попередній

Рис. 5. М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким (1934 р.)

Рис. 6. М. Самокиш. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ (1929 р.)

ескіз, Микола Семенович узявся писати картину в просторому приміщенні на нижньому поверсі музею. Для роботи було спеціально підготовлено добре поґрунтоване фабричне полотно Лефрана. Спочатку художник наносив на полотно всю композицію простим малювальним вугіллям, потім закріплював малюнок розведеною тушшю, промальовував до найдрібніших деталей маленьким колонковим пензлем. Писав він лінію контурно (традиції класичного мистецтва Ренесансу), не вводячи ніде півтонів і не розмиваючи тушшю тіньових мас, дбайливо зберігаючи і зміцнюючи лінійну стрункість малюнка. Тільки після цього М.С. Самокиш приступив до написання в кольорі.

Відомо, що зображення М. Кривоноса не існувало, тому художник створював образ у своїй уяві, використовуючи тільки літературні записи. Легендарний герой, безстрашний воїн, вийшов переконливим і промовистим. Художник працював над полотном з червня по вересень 1934 р. Після написання картини було скликано комісію з 25 осіб у складі істориків, музейних працівників, мистецтвознавців і художників. Роботу було прийнято не відразу, проте академік нічого в ній не змінив [1, с. 8]. Сьогодні цей шедевр – «Битва Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким» 1934 р. – зберігається в Національному художньому музеї України [7].

Це полотно варте того, щоб придивитися до нього дуже уважно. Саме в даній композиції постать Максима Кривоноса повністю демонструє образ українського козака: потужний, яскравий характер, силу почуттів, потугу ненависті до ворога та нестримну волю до перемоги! Розстановка смислових акцентів тут вийшла цілком у дусі того часу: полотно написане знакового 1934 року, саме коли сталінський режим дозволив історикам і митцям звеличувати повчальні приклади класової боротьби.

Портретні зображення, які написав М. Самокиш, висвітлюють героїчні битви: взяття гайдамаками Умані під керівництвом Залізняка і Гонти; перемога козаків над турками під Хотином. У його творчості зображені козацькі укріплення, зброя, кінська збруя, предмети побуту та сцени з повсякденного життя запорожців («В'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1648 р.», «Абордаж турецької галери запорожцями», «Похід запорожців на Крим» та ін.).

З названих картин увагу привертає «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648 р.» (1929 р.). Це полотно більшовицькі експерти гостро критикували як «націоналістичне», бо, мовляв, геть немає історичної ролі «старшого брата», натомість безумовно показана державна потуга Гетьманщини [6, с. 31].

Таким чином, на полотнах М. Самокиш намагався передати в динаміці як події, так і характер персонажів. Художник володів винятковою досконалою індивідуальністю, здібністю чи то тушшю, чи двома-трьома фарбами остаточно вичерпувати художню тему. Попри те, що написання його картин проходило в непростий час для України та піддавалося ідеологічно-мистецькій критиці, роботи художника на козацьку тематику розкривають образ козака як захисника та національного героя.

ПОСИЛАННЯ

1. Андрєєва Л.Ю. Маловідоме листування академіків: Д.І. Яворницькій – М.С. Самокиш / Л.Ю. Андрєєва // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки» Т. 24(63). – 2011. – № 2: спец. вып. «История Украины». – С. 14–22.

2. Бирзгал Я.П. Самокиш Н.С.: жизнь и творчество / Я.П. Бирзгал. – Симферополь: Крымгосиздат, 1940. – 48 с.

3. Бурачек М.Г. Українське малярство М. Самокиша / М.Г. Бурачек. – Харків: Рух, 1930. – 41 с.

4. Полканов А.И. Николай Семенович Самокиш: жизнь и творчество / А.И. Полканов. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – 120 с.

5. Ткаченко В.Я. Николай Семенович Самокиш: жизнь и творчество, 1860–1944 / В.Я. Ткаченко. – М.: Искусство, 1964. – С.130

6. Яценко В.Ф. М.С. Самокиш: нарис про життя та творчість / В.Ф. Яценко. – К.: Мистецтво, 1954. – 48 с.

7. Стех Я. Дещо про Максима Кривоноса та про картину Миколи Самокиша – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://meest-online.com/culture/descho-pro-maksyma-kryvonosa-ta-pro-kartynu-mykoly-samokisha/.

8. Цікаві факти з життя Миколи Самокиша – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/historyday/25-zhovtnya-v-istorii-ukraini.

Мойсейчук И.И. Образ украинских казаков в картинах художника Н. Самокиша

Статья посвящена основным этапам жизни и творчества украинского художника Николая Самокиша. Автор акцентирует внимание на картинах художника, где изображены украинские казаки. На основе научной литературы и самих произведений искусства проводится исследование передачи образа казаков на холсте во время битвы. Также анализируется общая историческая ситуация и художественная жизнь конца XIX – середины XX ст.

Ключевые слова: *живопись, казаки, Николай Самокиш, Нежин.*

Moiseichuk I.I. The image of Ukrainian Cossacks in the paintings of the artist N. Samokysh

The article is devoted to the main stages of life and work of the Ukrainian artist Nikolai Samokysh. The author focuses on the artist's paintings, which depict Ukrainian Cossacks. On the basis of scientific literature and the works of art conducted a study about the image of the Cossacks on canvas during the battle. The General historical situation and artistic life of the con are also analyzed.

Key words: *painting, Cossacks, Mykola Samokysh, Nizhin.*

20.02.2019 р.

УДК 069/5(477)2–526.62.«18»

О.І. Травкіна

СПИСКИ ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ «ОХТИРСЬКА БОГОРОДИЦЯ» ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

У статті вперше оприлюднені списки чудотворної ікони «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Проведений аналіз показав, що зібрання ікон «Охтирська Богородиця» відображає досить широке коло списків цієї ікони кінця XVIII–XIX ст., написаних у різноманітній манері та техніці, які були поширені на Чернігівщині. Введення їх до наукового обігу дозволить дослідити регіональні особливості іконографії, колорит, художні засоби іконописців двох порубіжних регіонів – Чернігівщини та Слобожанщини.

Ключові слова: *чудотворна ікона «Охтирська Богородиця», списки ікони, іконографія, Розп'яття, Слобожанщина, Чернігівщина.*

Дослідження сакральної спадщини України, зокрема, Північного Лівобережжя, насамперед, ікономалярства, яке упродовж XVII–XIX ст. було домінуючим напрямком в образотворчому мистецтві, не втрачає своєї актуальності і в наш час, з огляду на довгі роки атеїзму, коли багато ікон було знищено, а вивчення їх іконографії, образної системи, художньої структури та колориту знаходилося під забороною. Тому збереження, введення до наукового обігу, вивчення, оприлюднення та каталогізація ікон є одним з першочергових завдань сучасного мистецтвознавства.

Серед сільських і міських верств населення значного поширення та розповсюдження мали списки відомих чудотворних ікон. Поряд з такими чудотворними іконами Чернігіщини, як «Троїцько-Іллінська Богородиця», «Єлецька Богородиця», «Домницька Богородиця», «Дігтярівська Богородиця», «Любецька Богородиця», «Ладинська Богородиця», «Іржавецька Богородиця», «Мохнатинська Богородиця», «Руденська Богородиця», «Леньківська Богородиця», «Баликінська Богородиця» у великій пошані була ікона «Охтирська Богородиця» – найбільш відома чудотворна ікона Слобожанщини, порубіжного з Чернігово-Сіверщиною регіону. Зібрання

Рис. 1. Ікона «Охтирська Богородиця». Кінець XVIII – початок XIX ст.

Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» нараховує десять списків чудотворної ікони «Охтирська Богородиця».

В останні роки мистецтвознавці приділяли чималу увагу дослідженню цієї сакральної пам'ятки, акцентуючи увагу на історії явлення ікони «Богородиця Охтирська», іконографічних особливостях, виявляючи іконописців та майстерні, в яких писалися списки ікон [1]. Нагадаємо, що ікону знайшов священик Д. Поланський у 1739 р. в Охтирці, що була полковим містом на Слобожанщині. Засвідчувати чудеса ікони 1746 р. в Охтирку вирушав чернігівський єпископ Амвросій Дубневич [2, с. 85]. У 1751 р. Синод оголосив її чудотворною. Церковні кола та світська влада популяризували ікону і списки чудотворної ікони, які писали іконописці Сумщини (м. Охтирка, с. Борисівка), Харківщини (м. Чугуїв). Вони набули чималого поширення, в тому числі й на Чернігівщині.

Дослідники відзначають незвичну для східного православного іконопису іконографію ікони. Мистецтвознавці одностайні в думці, що образ Богородиці, відтворений на іконі у вигляді молодої дівчини з непокритою головою та молитовно складеними руками перед Розп'яттям, було запозичено із західноєвропейської іконографії. Проте, поки що не вдалося знайти прямих аналогій цій іконографії у європейському мистецтві, а лише вказується на поширення подібних зображень серед румунських народних ікон [3, с. 59]. Можна припустити, що іконографічний сюжет, який ліг в основу іконографії «Охтирська Богородиця», склався у європейському живописі у XVI–XVII ст., у період панування стилю бароко, характерними рисами

Рис. 2. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

Рис. 3. Ікона «Охтирська Богородиця». 1785–1864 рр.

якого була передача експресії, напруги, надзвичайної скорботи, екзальтованості, містичних настроїв та різних видінь. Відомі, наприклад, картини знаних художників про моління святих, донаторів, духовних осіб перед Розп'яттям, наприклад: Ель Греко «Св. Франциск молиться перед Розп'яттям» (1587–1597 рр.), Лодовіко Буті «Св. Фома Аквінський молиться перед Розп'яттям» (1600 р.), Лукас Кранах Старший «Кардинал Альбрехт Бранденбурзький перед Розп'яттям» (1520 р.) тощо. У той же час з'являються нові іконографічні композиції Богородиці без Богонемовляти, такі, наприклад, як «Богородиця скорботна» (Mater Dolorosa), яка глибоко сумує за своїм сином (Бартоломео Естебан Мурильо «Матір скорботна», 1660 р.), ікона «Богородиця скорботна» (з румунського монастиря Сихастрія) та інші. Існує думка, що джерелом іконографії ікони «Охтирська Богородиця» був західноєвропейський переказ, згідно з яким ще в юні роки у Діви Марії було видіння Розп'яття Господа. Оскільки ікона ілюструє переказ Західної церкви, атрибути ікони відповідають західним символам благочестя: відповідне складання рук та непокрита голова Богородиці [3, с. 59].

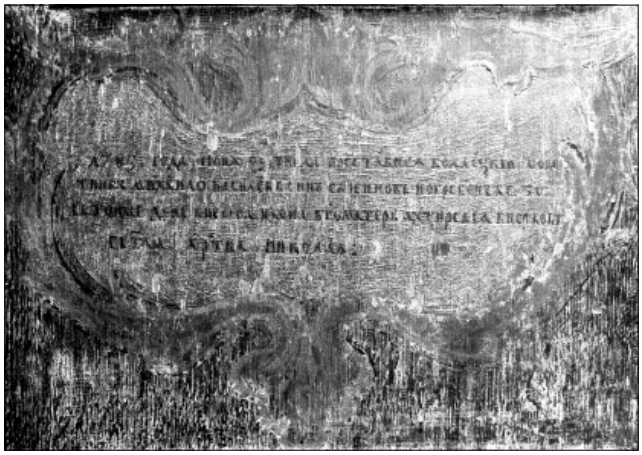

Рис. 4. Напис на зворотному боці ікони «Охтирська Богородиця». 1785 р.

Серед ікон «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» привертає увагу, насамперед, ікона, яка була придбана заповідником у 1998 р. (КН-1607, И-2–754) (Рис. 1). Ікона написана професіональним іконописцем на дошці з двома врізними шпугами, олійними фарбами, розміром 29,3 х 22 см, вставлена у різьблену позолочену раму (33 х 40 см). Поясне зображення Богородиці у напівчетвертному повороті та нахиленою головою вліво, у яскравому червоному мафорії, синій туніці з золотою облямівкою, з молитовно складеними руками, займає майже всю площу ікони. Обличчя Богородиці, обрамлене хвилястим коричневим волоссям, що спадає на плечі, модельоване за допомогою м'яких світлотіней у дусі барокового реалізму: миловидний округлий овал, прямий ніс, виразні очі з дугоподібними чорними бровами, червоні маленькі вуста відображають український ідеал жіночності. Відтіняє лик Богородиці золотавий німб. Для ікони також характерна певна умовність та схематизм, статичність, нерухомість у трактуванні постаті Богородиці. Іконописцю вдалося передати спокійну незворушність, тужливий вираз, журбу Богородиці, які у поєднанні з досить реалістичними виражальними засобами у написанні об-

Рис. 5. Ікона «Охтирська Богородиця». 1848 р.

Рис. 6. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

личчя створюють цікавий образ української Діви Марії. Перед Богородицею, зліва, на пагорбі – невелике Розп'яття, написане достатньо спрощено, проте з деякими реалістичними деталями: з ран, де цвяхи пробили руки та ноги Христа, з рани під ребром, виразно стікають червоні краплі крові. Ікона обрамлена невеликою рамкою. Внизу ікони напис: «Изображеніе Ахтирскія Богоматеры». Стилістичні особливості ікони, яскравий, виразний колорит дозволяє датувати ікону кінцем XVIII – початком XIX ст.

У якійсь мірі образ Богородиці цієї ікони наслідує, правда уже досить спрощене, зображення на іконі «Охтирська Богородиця», яка надійшла у фонди заповідника 1989 р. (КН-805, И-2, 655) (Рис. 2). Ікона написана на дошці олійними фарбами, має розміри 33 х 28 см, близькі за розмірами до попередньої ікони, і датується другою половиною XIX ст. Богородиця також у червоному мафорії та темно-синій туніці з облямівкою, простоволоса, темно-коричневе волосся спадає на плечі. Навколо голови німб. Впадають в око непропорційно великі руки Богородиці, складені в молитовній позі, які займають значне місце по центру і достатньо акцентовані на передньому плані. Зліва – невелике за розмірами Розп'яття на досить умовно написаному пагорбі. Зображення Богородиці перед Розп'яттям було свого часу обрамлене темною рамкою, яка нині ледь проглядається. На берегах ікони є залишки від цвяхів, якими кріпилися металеві шати. Внизу напис: «Изображеніе Пресв. Богородицы Ахтырскія».

Ікона «Охтирська Богородиця», яка була придбана у мешканця м. Чернігова 1985 р. (КН-673/2, И-2, 621) (Рис. 3), написана на дошці олійними фарбами, її розміри 39 х 31,5 см,

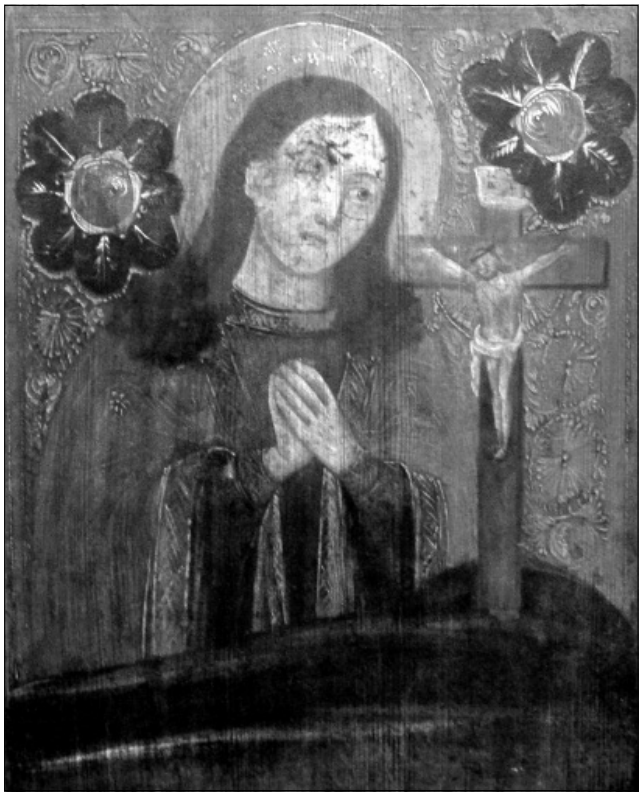

Рис. 7. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

датується 1864 р., про що свідчить напис внизу ікони. Дійсно, поясне зображення Богородиці Охтирської з непокритою головою та молитовно складеними руками перед невеличким Розп'яттям традиційне для XIX ст. Зелене тло ікони

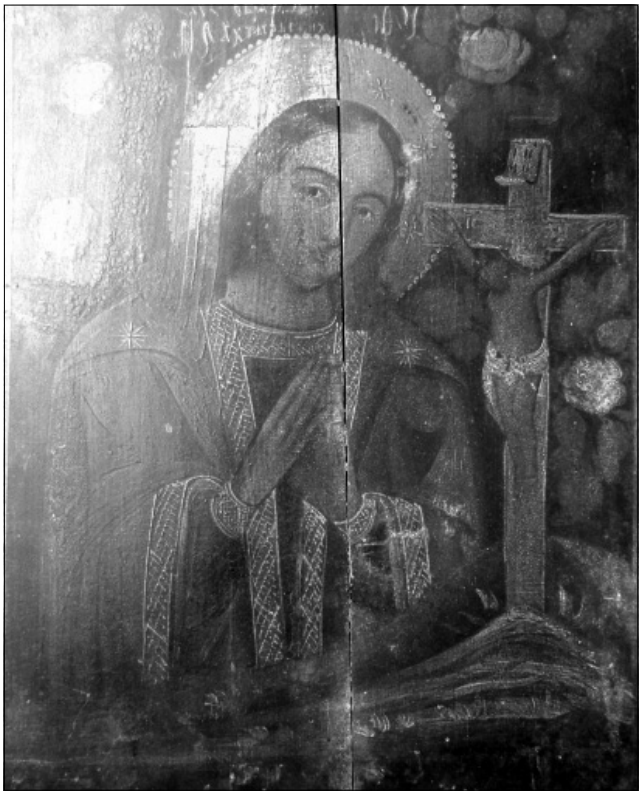

Рис. 8. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

Рис. 9. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

та орнаментована рамка, яка обрамляє зображення, може свідчити, що ікона була написана чугуївським майстром. Внизу ікони – напис, як і на іконах із цього осередку, розділений зображенням двоголового орла (герб Російської імперії) у круглому червоному медальйоні: «Изображеніе Пресвятия Богородицы Афонрской (допущена помилка (?) 1864 года». На зворотному боці ікони, між двома шпугами, у бароковому картуші, виконаному червоною фарбою, розміщений ще один напис: «1785 года июня 29 (?) числа преставися коллезкій советникъ Михайло Васильевъ синъ сиє(?) инокъ погребенъ же 30 въ тои же денъ внесена икона Богоматерь Ахтирскія в церковь Святителя Христова Николая» (Рис. 4). Як бачимо, ікона має два написи. Напис внизу ікони, де зазначена дата 1864 р., а також стиль та манера, в якій написана ікона, дозволяє, певніше за все, датувати її 60-ми роками XIX ст. У той же час дата на звороті ікони – 1785 р. – може вказувати, що ікона була написана у кінці XVIII ст., а у 1864 р. була переписана. Стан збереження ікони не дуже добрий, проте привертає увагу лик Богородиці, обличчю якої притаманні риси, характерні для манери письма XVIII ст. Щодо Михайла Васильєва, який був колезьким радником і помер 29 червня 1785 р., то можна припустити, що він був жертводавцем церкви св. Миколая і в день його похорон до цієї церкви внесли ікону «Охтирська Богородиця». Треба зазначити, що церков, присвячених св. Миколаю, було багато. Наприклад, в Охтирці на той час теж існувала Миколаївська церква. Глухівська Миколаївська церква кінця XVII ст була відома далеко за межами колишньої гетьманської столиці. Миколаївська церква була і в Чернігові, звідки походить ікона. Будували їх і в Запорозькій Січі. Ікона «Охтирська Богородиця» також була у запорожців у великій пошані. Відомо, що у 1770 р. у соборну Миколаївську церкву містечка Нові Кодаки, центра Кодацької паланки Запорозької Січі (нині західна частина м. Дніпра), була перенесена ікона «Охтирська Богородиця», яку на початку XIX ст. передали до Самарського Миколаївського монастиря. Отже, напис на іконі, мабуть, мав засвідчити важливу подію про внесення ікони «Охтирська Богородиця» до Миколаївської церкви. Це ще одне документальне підтвердження значимості ікони «Охтирська Богородиця» та її популярності у регіоні.

Ікона «Охтирська Богородиця», яку передав до заповідника у 1983 р. староста Воскресенської церкви м. Чернігова М.М. Богдан, була написана у 1848 р. (КН-609/1, И-2, 576) (Рис. 5). Вона складається із двох дошок, які скріплені двома шпугами, має розміри 53 х 43 см, тобто належить до стандартних розмірів народних ікон, поширених на Чернігівщині. На іконі зображення Богородиці у молитовній позі перед Розп'яттям написано у досить спрощеній, лаконічній манері, обрамлене зеленою рамкою з червоними півоніями. Береги ікони прикрашені зеленим рослинним орнаментом. Внизу ікони напівстертий напис, розділений зображенням двоголового орла (герб Російської імперії) у круглому червоному медальйоні: «Изоб(ражение).....Ах(тырской)…1848». Наразі ікона передана на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Сподіваємося, що після реставрації буде відновлено напис, який може містити додаткову інформацію про ікону.

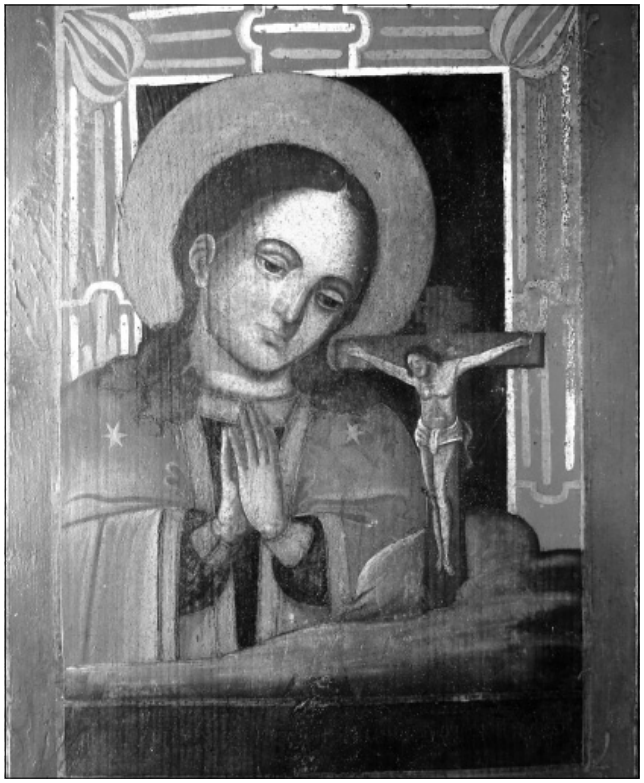

Рис. 10. Ікона «Охтирська Богородиця». Кінець XIX ст. – початок XX ст.

Рис. 11. Ікона «Охтирська Богородиця». XIX ст.

У зібранні заповідника зберігаються також дві ікони «Охтирська Богородиця», написані у манері народних ікон Північної Чернігівщини, близькій до народного малюнка та декоративного розпису: жовте орнаментоване тло, світле зображення Богородиці на всю площину ікони, досить схематичне та площинне, оздоблене по кутках крупними квітами, що свідчить про написання ікон у цьому регіоні. Ікони (КН-1633, И-2-821, КТВ-217/448) (Рис. 6, 7) мають практично однакові розміри (52 х 43 см), складаються з двох дошок, із двома шпугами. Для кожної ікони властива конкретна індивідуальність у зображенні Богородиці з широким золотавим німбом навколо голови, на якому є напис «Образъ Богородицы Ахтырскія». Близькою до цього кола ікон за розмірами та стилем є ікона «Охтирська Богородиця», яка була передана у 1988 р. з Миколаївської церкви с. Гірськ Щорського району Чернігівської обл. (КН-796/4, И-I-411) (Рис. 8), а також ікона «Охтирська Богородиця», що надійшла до заповідника 1995 року (КН-1177, И-2-736) (Рис. 9). Проте, ці ікони відрізняються від двох вищеназваних більш темним колоритом. Зображення Богородиці та крупнопелюсткові квіти угорі розміщені на темному тлі.

Ще одна народна ікона «Охтирська Богородиця» була придбана заповідником у 1998 р. (КН-1530, И-2–789) (Рис. 10). Її розміри 37 х 26 см, дошка з однією шпугою. На відміну від двох попередніх ікон із квітками, ця ікона написана у дещо іншій манері. Вона в якійсь мірі наслідує традиційні ікони «Охтирська Богородиця», написані в майстернях Слобожанщини, звичайно, за спрощеною, лаконічною іконографічною схемою. Проте колорит ікони інший: переважають теплі, яскраві, червоні, світло-коричневі кольори.

Писали ікони «Охтирська Богородиця» й російські іконописці. У колекції знаходиться нещодавно відреставрована ікона «Охтирська Богородиця», яка надійшла до заповідника у 1971 р. (КН-26, И-2–425) (Рис. 11). Її розміри 28 х 20 см, датується XIX ст., написана темперними фарбами у традиційній техніці, яку використовували російські іконописці. Богородиця зображена зі схрещеними, а не складеними у молитовній позі руками як на українських іконах та творах європейського живопису, перед невеликим Розп'яттям, під яким – череп та кості Адама – символи зображення гори Голгофа, на якій був розп'ятий Христос. Графічна лінійність, схематизм та площинність у трактуванні образу, переважання насиченого жовтого кольору, що імітував блиск позолоти, щедрий рослинно-квітковий орнамент мафорію Богородиці – характерні риси цієї ікони.

Таким чином, зібрання ікон «Охтирська Богородиця» у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» відображає досить широке коло списків цієї чудотворної ікони кінця XVIII–XIX ст., написаних у різноманітній манері та техніці, які були поширені на Чернігівщині. Введення їх до наукового обігу дозволить пізнати та дослідити регіональні особливості іконографії, колорит та художні засоби іконописців двох порубіжних регіонів – Чернігівщини та Слобожанщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Святині Сумщини. Духовне світло Богородиці Охтирської: (до 265-річчя явлення чудотворного образу): [буклет] / Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького; авт. тексту Н.С. Юрченко. – Суми, 2004. – 8 с.: іл; Шулика, В.В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и ее списки // Культурна спадщина Слобожанщині. Культура і мистецтво: зб. наук.- популярних ст. – Х.: Мачулін, 2007. – Число 6 – С. 54–63; Паньок Т.В. Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. праць. – 2009. – № 9. – С. 94–99.

2. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. / Ф. Гумилевский. – Чернигов: Губ. Тип., 1861. – 363 с.

3. Шулика, В.В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и ее списки // Культурна спадщина Слобожанщині. Культура і мистецтво: зб. наук. – популярних ст. – Х.: Мачулін, 2007. – Число 6 – С. 54–63.

Травкина О.И. Списки чудотворной иконы «Ахтырская Богородица» из собрания Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний»

В статье впервые обнародованы списки чудотворной иконы «Ахтырская Богородица» из собрания Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний». Проведенный анализ показал, что собрание икон «Ахтырская Богородица» отображает достаточно широкий круг списков этой иконы XVIII–XIX ст., написанных в различной манере и технике, которые были распространены на Черниговщине. Введение их в научный оборот позволит исследовать региональные особенности иконографии, колорит и художественные средства иконописцев двух соседних регионов – Черниговщины и Слобожанщины.

Ключые слова: *чудотворная икона «Ахтырская Богородица», списки иконы, иконография, Распятие, Слобожанщина, Черниговщина.*

Travkina O.I. Replicas of the wonder - working icon «Okhtyrska Mother of God» from the collection of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve.

In the article replicas of the wonder- working icon «Okhtyrska Mother of God» from the collection of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve were shown. The analysis showed that the collection of icons «Okhtyrska Mother of God» displays a fairly wide range of lists of this icon of XVIII – XIX centuries written in a variety of ways and techniques that were common of Chernihiv region. Putting them into scientific use will allow you to explore regional features of iconography, color and artistic means of icon painters of two regions – Chernihiv and Slobozhanshchyna.

Key words: *wonder-working icon «Okhtyrska Mother of God», replicas, iconography, the Crucifixion, Slobozhanshchyna, Chernihiv region.*

19.02.2019 р.

УДК 069.5:2(477.51)«17/18»

С.В. Рой

РЕЛІГІЙНО-СЛУЖБОВІ КНИГИ XVIII–XIX ст. У ФОНДАХ НІЖИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ІВАНА СПАСЬКОГО

В статті представлені результати дослідження книжкового зібрання НКМ ім. І. Спаського, зокрема, збірки релігійно-службових книг XVIII–XIX ст. Виявлено особливості книг, час та місце їх видання, а також характерні риси їх оформлення. Стаття присвячена дослідженню та атрибуції релігійно-службових видань XVIII–XIX ст., що знаходяться у фондах НКМ ім. І. Спаського.

Ключові слова: *релігійно-службові видання, Біблія, Євангеліє, Псалтир, Часослов, Кафізми, сигнатура, Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського.*

Розвиток видавничої справи у XVIII–XIX ст., зокрема функціонування найбільших друкарень в Україні, свідчив про значний прогрес у культурно-освітніх процесах у цей період. Слід зауважити, що типографії у XVIII–XIX ст. випускали як світську, так і духовну літературу для просвітницьких цілей. Переважну більшість видавничої продукції типографій становили книги релігійно-морального змісту, що були призначені для широкого вжитку. Саме даний сегмент представлений у фондовому зібранні НКМ ім. І. Спаського.

Актуальність дослідження кириличних видань XVIII–XIX ст. зумовлена важливістю вивчення типографської справи та потребою створення музейних каталогів колекцій стародруків. До того ж дані видання є цінними з історичної та експонаторної точки зору.

Зазначена тема є малодослідженою. Вона в основному представлена у вигляді каталогів кириличних видань Києво-Печерської лаври, складених дослідницею Г.Є. Варварич та спеціалістом із старообрядницьких видань А.В. Вознесенським. Їх праці присвячені переважно виданням найбільших типографій в Україні та Росії [13; 14].

Богослужіння, починаючи ще з XIV ст., проводилося за особливими книгами, головними з яких були Євангеліє, Апостол (або книга діянь Апостольських) і Псалтир. Існує цілий ряд інших книг для богослужіння, зокрема Часослови, в яких прописаний порядок звершення щоденних служб, крім літургії. Церковні книги друкувались особливим кириличним шрифтом. До середини XIX ст. їх тиражі були більшими, ніж художньої літератури (більше п'ятнадцяти тисяч екземплярів).

Книги із застосуванням церковного шрифту у XVIII–XIX ст. в Україні видавалися у типографіях Києво-Печерської лаври, Троїцько-Ільїнського монастиря м. Чернігова; дещо більше богослужбових книг видавалося в Синодальних типографіях Москви та Санкт-Петербурга. У фондах НКМ ім. І. Спаського є 13 видань, які також в переважній своїй більшості видані у цих типографіях. Головним чином вони були надруковані в період з 1759 по 1895 рр. У фондовому зібранні церковно-службових книг представлені: Євангеліє, Псалтирі, Часослов, Кафізми, Біблія (Єлизаветинського періоду), «Житіє Миколи Чудотворця», а

також релігійно-моральні «Устави християн».

Перлиною серед релігійно-службових видань XVIII–XIX ст. в колекції музею є два Псалтирі. Перший з них був виданий 1783 р. в типографії Троїцько-Ільїського монастиря у м. Чернігові [1]. Особливістю даної книги є те, що зберігся титульний лист; також є дві гравюри: «Троїця Святая» та «Давид Пісноспівець». Книга налічує 418 сторінок, друк здійснений двома фарбами, сигнатура (порядковий номер аркуша книги) прописана кириличними цифрами в правому нижньому кутку кожної сторінки. Крім цього на полях деяких сторінок присутні маргіналії: на сторінці 193 навпроти слів в тексті «w̄ пѣніа» написано: «пѣніе» (простим олівцем); на верхньому полі аркуш 194 «Слава» (чорнилами). Псалтир у шкіряному переплетінні з тисненням. Обкладинка покрита лаком, у деяких місцях доданий шкірозамінник.

У 1884 р. в типографії Києво-Печерської лаври вийшов «Псалтирь». Як і попереднє видання, книга містить гравюри із зображенням святих, друк кольоровий, заголовки виділені червоною фарбою, в тексті є заставки, рослинний орнамент, орнаментовані заголовні літери та літери окремих глав, сторінки обрамлені в рамках, папір цупкий [2]. Сигнатура (порядковий номер аркуша книги) прописана кириличними цифрами в правому нижньому кутку кожної сторінки, також є наявними маргіналії. Книга містить 306 сторінок, титульний лист відсутній, корінець шкіряний, коричневий, книга в твердій дерев'яній обкладинці, пофарбованій срібною фарбою. За описом Г.Є. Варварич, титульний лист в оригіналі даного видання обрамлений в рамку із зображенням хоругв та інших церковних атрибутів, на звороті – Печерська ікона Божої Матері [13]. Є відтиск – з благословенням царської сім'ї Олександра III та Священного Синоду.

До цінних релігійно-службових видань кінця XIX ст. відноситься «Часослов учебный для начальных сельских училищ» [3]. Він був виданий в Москві у Синодальній типографії у 1891 р. старослов'янською мовою. Особливістю даного видання є те, що збереглася однополосна титульна сторінка. Видання містить гравюри на біблійну тематику. У змістовній частині вказані вечірні проповіді, Псалми, Пісні тріоди та Радониця. Текст надрукований однією фарбою – чорною. Заголовна орнаментація відсутня. Книга в цупкій обкладинці чорного кольору, корінець сірий.

Дуже цінною, але мало дослідженою, є церковно-служба книга кінця XVIII – початку XIX ст. [4]. Вихідні дані видання, на жаль, відсутні. Книга переплетена наново і краї обрізані в 50-х рр. XX ст. Палітурка з коричневого шкірозамінника. В тексті є орнаментовані заставки, кінцівки зроблені червоним кольором. Книга містить текст пасхальної служби та служби на світлу Радоницю.

Орієнтовно протягом 1817–1824 рр. вийшла книга, призначена для богослужіння, під назвою «Кафізми» [5]. Видання було надруковано типографським способом, старослов'янською мовою, титульний лист відсутній, немає кафізми першої. На початку кафізми розміщено чорно-білі заставки сюжетно-символічного характеру. Перша літера кожної кафізми оформлена рослинним орнаментом. Палітурка цупка, коричневого кольору.

У 80-х рр. XIX ст. було випущено чотири «Євангеліє». У колекції книг церковного шрифту є видання Києво-Печерської лаври 1885 р. [6] – «Евангелия чтомая во святый и великий четверок, на литургиии на умовение и по умовению ног и во святый великий пяток на утриние 12 святых страстей Господа Бога и Спасителя нашего Иисуса Христа». Обсяг видання – 537 сторінок. Воно містить глави «Від Матвія, Луки, Марка, Іоанна», написане старослов'янською мовою. Титульний лист відсутній. Ілюстрації чорно-білі, сюжетно-символічні, форматні, вміщені на лівій стороні від початку глави. Над текстом зліва на розвороті розміщена заставка: орнаментальна з сюжетної вставкою. Назви глав і підзаголовків надруковані червоним кольором. В кінці глав орнаментальна кінцівка. Кожна сторінка книги взята в орнаментовану прямокутну рамку. Обкладинка нова, картонна, чорного кольору, корінець з чорної тканини.

Особливою подією церковного життя XVIII ст. після значної перерви стало видання «Біблії». Недоліки Острозького видання, надрукованого майже без змін в Москві в 1663 році, були помітні для багатьох, тому в 1713 році були здійснені спроби перегляду Острозької Біблії. Роботу з підготовки нового видання очолив єпископ Феофілакт Лопатинський, ректор Московської Духовної Академії, ієромонах Яків Блонніцкій, Варлаам Лящевський. Нове видання – так звана «Єлизаветинська Біблія» – вийшло в світ в Санкт-Петербурзі в 1751 році і в Москві в 1756 році, було перевидано вісім разів, з 1757 по 1797 рр. У 1758 і в 1779 роках «Біблія» була перевидана з виправленнями у типографії Києво-Печерської лаври.

У фондах Ніжинського краєзнавчого музею є «Біблія» видання 1758 р. Її повна назва – «Библия, сиречь книги Священного писания Ветхого и Нового Завета» [7]. Обкладинка шкіряна, на титульному листі напис: «Біблия сіречъ книги священнаго писания Ветхого и Новаго Завета», сторінки в лінійних рамках, друк у два кольори червоною та чорною фарбами. Видання містить 49 гравюр, серед них – Розп'яття Ісуса Христа та види старовинних міст, описаних в Біблії. На другому листі першої сигнатури – гравюра імператриці Єлизавети Петрівни, через що в народі вона називалась «єлизаветинська». Ця «книга книг» побачила світ у 1758 р. у типографії Києво-Печерської лаври, була надрукована церковно-слов'янською мовою, має обсяг 825 сторінок.

До біблійних видань XVIII–XIX ст. належить «Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа». Книга видана старослов'янською мовою в Синодальній типографії в м. Санкт-Петербурзі в 1885 р. [8]. Титульні листи – перший та другий – відсутні, загальний обсяг книги становить 1122 сторінки. Має орнаментовану кінцівку. Книга в твердій коричневій обкладинці. На розвороті – тиснений хрест в орнаментованій тисненій рамці, по заду – рамка. В кінці книги під вхідними даними є написи чорни-

лами, олівцями, чорною тушшю про сім'ю Бардакових.

Ще одне цінне видання «Євангеліє», яке також мало назву «Новый Завет Господа нашего Иесуса Христа» (Евангелие), видане в Синодальній типографії м. Санкт-Петербурга у 1889 р. [9]. Обкладинка чорного кольору, корінець темно-синій, обсяг видання 1122 сторінки. Книга містить текст канонічних Євангеліє з додатком покажчиків Євангельських читань, місяцеслова і додатки, одноколірний друк, сюжетно-орнаментальні заставки, літери, широкі орнаментні обрамлення тексту.

Серед рідкісних книг, які видавались для духовної самоосвіти православних вірян, була книга «Крестьянин в уединении. Мне же прилиплятися к Богове благо есть» [10]. Вона з'явилася в м. Бреславі у 1763 р., потім у Санкт-Петербурзській типографії перекладена російською мовою. Це друге видання, що побачило світ у Московській університетській типографії М. Новікова у 1781 р. У тексті в кінці кожного розділу розміщений рослинний орнамент. Однією з особливостей даного видання є те, що на титульному листі і сторінці 35 є штампи Чернігівської семінарської бібліотеки.

До книг, що вчили основам християнського віровчення, відноситься «Устав о христианском житии, сиречь о постах и о поклонах, и о праздницех великих, средних и малых, такожде и о домашней молитве, яко достоит за всю церковную службу лишившимся соборныя службы псалтирию, или поклонами, или молитвами исправляти», виданий в 1891 р. [11]. На думку А.В. Вознесенського, автора фундаментальних досліджень зі старообрядницької літератури, вперше дана праця була видана в середині 1790-х рр., яка до середини XIX ст. зазнала 17 перевидань [14]. Книга в обкладинці з м'якого картону. Корінець із шкірзамінника коричневого кольору. Текст однополосний, чорного кольору, тільки заголовки віддруковані червоною фарбою, обсяг видання 244 сторінки. Заставки та кінцівки з квітковим орнаментом.

Однією з найперший книг кінця XVIII ст., у яких описувалось життя святих, є «Житие Николая Чудотворца». Видане у м. Клинці, в типографії Я. Жиєзнякова у 1798 р., «Житие», було передруковане з Московського, що вийшло ще в 1641 р. [12]. А.В. Вознесенський зазначає, що перші старообрядницькі видання цієї книги були ще в 80-х рр. XVIII ст., і тут же виникли дві традиції друку: гроднинсько-супральська, яка зверталася до московського видання 1643 р.; клинцівська, яка за взірець брала московське видання 1641 р. [14]. У даному випадку це – примірник клинцівської традиції. Книга в твердій обкладинці з дерева, обтягнутого темно-коричневою пресованою шкірою. Наявними є застібки, нависні з металевими (мідними) наконечниками, кріпляться мідними цвяхами. Текст є однополосним, чорного кольору, назви та заголовки виділені червоним кольором. Книга має 562 сторінки. Заголовні літери орнаментовані, папір має водяні знаки.

Загалом, у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського зберігається невелика кількість кириличних видань XVIII–XIX ст., кожне з яких є перлиною у фондовій колекції. Своєрідність кожної книги полягає як у типографському рішенні, так і у змістовно-смисловому наповненні. Їх вихід у світ мав свою історію та означав певний цивілізаційний поступ у розвитку культури в Україні. Найбільше представлених релігійно-службових книг вийшло в типографіях Києво-Печерської лаври та Московській синодальній типографії. «Євангеліє» найбільше було випущено в Санкт-Петербурзькій синодальній типографії. Чернігівська типографія Троїцько-Ільїнського монастиря також активно долучилася до видання церковної літератури. Даний сегмент книжкового зібрання ще потребує ґрунтовного вивчення, адже кожний із вказаних екземплярів може бути предметом окремого дослідження.

ПОСИЛАННЯ

1. Псалтырь. – Чернигов: Издание типографии Троицко-Ильинского монастыря, 1783. – 418 л. (КН–11–14780 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

2. Псалтырь с толкованием. – К.: Издание типографии Киево-Печерской лавры, 1884. – 306 л. (КН–12–5849 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

3. Часослов учебный для начальных сельских училищ. – М.: Издание Синодальной типографии, 1891. (КП–1–14502 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

4. Книга церковно-службова, кінець XVIII – поч. XIX ст. [Вихідні дані відсутні]. (КН–13–16845. – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

5. Кафизмы. 1817–1824 гг. (КП–11–14513 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

6. Евангелия чтомая во святый и великий четверок, на литургиии на умовение и по умовению ног и во святый великий пяток на утрине 12 святых страстей Господа Бога и Спасителя нашего Иисуса Христа. – К.: Издание типографии Киево-Печерской лавры, 1875. – 537 л. (КП–11–14504 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

7. Библия, сиречь книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. – К.: Издание типографии Киево-Печерской лавры, 1758. – 825 л. (КП–I –348 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

8. «Новый Завет» Господа нашего Иесуса Христа». – СПб.: Издание Синодальной типография. – 1885 г. – 1122 л. (КП–11–14510 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

9. «Новый Завет» Господа нашего Иесуса Христа» (Евангелие). На старословянском языке. – СПб.: Издание Синодальной типографии, 1889. – 1122 л. (КП–11–14515 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

10. Крестьянин в уединении. Мнеже прилиплятися к Богове благо есть. – Бреслав, 1763. – 350 л. (КН–12–15702 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

11. Устав о христианском житии. – М.: Издание Синодальной типографии, 1891. – 244 л. (КН–12–15853 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

12. Службы житие и чудеса Николая Чудотворца. – Клинцы: издание типографии Я. Железнякова, 1798. – 562 л. (КН–12–15848 – відділ фондів НКМ ім. І. Спаського).

13. Варварич Г.Є. Славянские книги кирилловской печати XVII–XX вв.: каталог книг, изданных в Киево-Печерской лавре. – К., 1981. – 79 с.

14. Вознесенский А.В. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII–начала XIX века: Каталог / Сост. Вознесенский А.В. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та., 1991. – 160 с.

Рой С.В. Религиозно-служебные книги XVIII–XIX вв. в фондах Нежинского краеведческого музея имени Ивана Спасского

В статье представлены результаты исследования книжного собрания НКМ им. И. Спасского, в частности сборники религиозно-служебных книг XVIII–XIX вв. Выявлены особенности книг, время и место их издания, а также характерные черты их оформления. Статья посвящена исследованию и атрибуции религиозно-служебных изданий XVIII–XIX вв., находящихся в фондах НКМ им. И. Спасского.

Ключевые слова: *религиозно-служебные издания, Библия, Евангелие, Псалтырь, Часослов, Кафизмы, сигнатура, Нежинский краеведческий музей им. И. Спасского.*

Roi S.V. Religious and service books of the XVIII-XIX centuries in funds of the Nizhyn Regional History Museum named after Ivan Spassky

The article presents the results of the research book collection NKM named after I. Spassky, in particular the collection of religious-service books of the XVIII–XIX centuries. The peculiarities of the books, the time and place of their publication, as well as the features of their design are revealed. The article is devoted to the research and attribution of religious and service editions of the XVIII–XIX centuries, which are in the funds of NKM named after I. Spassky

Key words: *religious-service editions, the Bible, the Gospel, the Psalter, the Houroslov, the Kafizms, the signature, the Nizhyn Museum of Local Lore named after I. Spassky.*

13.02.2019 р.

УДК 069.51(477.53):738

Н.Г. Кондратенко

ЗІБРАННЯ КАХЛІВ ІВАНА ГЛАДИРЕВСЬКОГО У КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена зібранню авторських кахлів Івана Гладиревського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подано детальний опис колекції, визначено перспективи подальшого використання експонатів у музейному просторі.

Ключові слова: *кахля, зібрання, Іван Гладиревський, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Побут та культура українців віддавна були нерозривно пов'язані зі своєрідним серцем будь-якої оселі – піччю. Культ печі традиційно символізував родинний затишок та добробут. Важливим елементом оздоблення та функціональною частиною печі ще з кінця XIV ст. стають кахлі. Розповсюдження обігрівальних печей, а відповідно й пічних кахлів, у цей період пов'язується із посиленням західноєвропейських та польсько-литовських економічних та культурних впливів. З кінця XVI ст. кахлярство на теренах України розвивається вже на власному ґрунті, поступово набуває національних рис і у XVIII ст. сягає свого найвищого розвитку. Протягом XIX ст. виготовлення кахлів переходить до мануфактурних та фабричних форм виробництва, значною мірою втрачаючи свою етнографічну специфіку [1, с. 129–142].

У той же час авторські роботи гончарів набувають особливого колориту, поєднуючи природне чуття майстра, традиційні орнаменти й техніки із новітніми стилістичними напрямками, що приходять у народне мистецтво у другій половині XIX ст. Зібрання авторських кахлів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського нараховує понад триста одиниць. Дев'яносто три із них створені в опішненському керамічному осередку відомим майстром-кахлярем Іваном Гладиревським. Вони привертають увагу своєю святковою яскравістю та модерною зображальною естетикою.

Рис. 1. Реконструкція частини печі з будинку Полтавського губернського земства

Метою даної статті є дослідження та аналіз цієї частини зібрання авторських пічних кахлів. Оскільки вона була сформована ще у першій половині XX ст., усі музейні предмети, віднесені до збірки, постраждали у роки Другої світової війни (1939–1945), коли будівля музею згоріла під час відступу ворожих військ із Полтави у 1943 р. Незважаючи на те, що цінності почасти були евакуйовані до м. Уфа, Тюмень, Красноярськ (Російська Федерація), а почасти вивезені до Німеччини, колекція кахлів залишилась у будинку музею. Після війни практично усі вони виявились дуже пошкодженими,

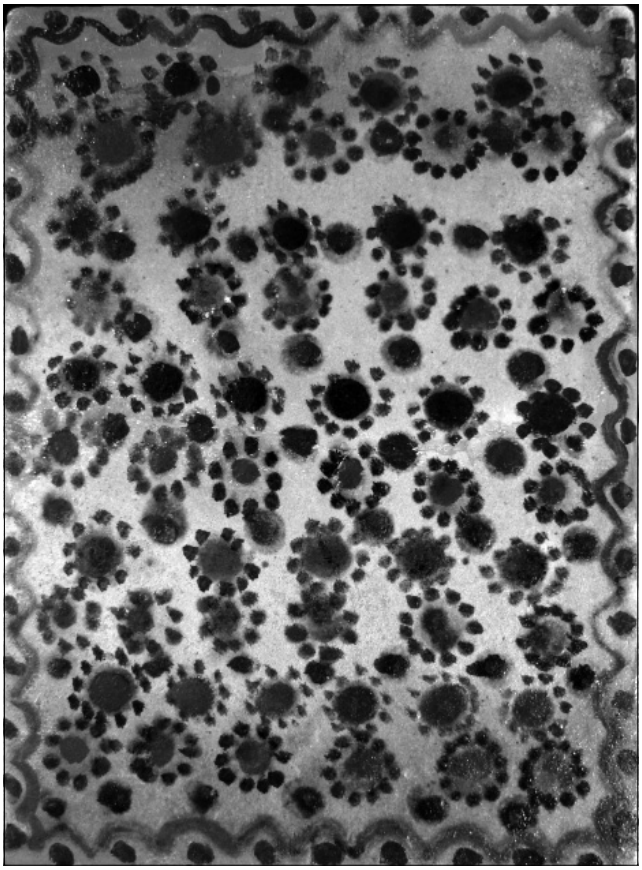

Рис. 2. ПКМВК 91322 Кс 5043. Кахля із чітким симетрично-рядовим орнаментом

внаслідок чого деякі з них залишили як науково-допоміжний матеріал, що разом із іншими подібними музейними предметами сформували так званий «горілий фонд». Тривалий час їх музейний потенціал не використовувався. У цьому контексті важливим завданням постає реставрація та паспортизація збережених раритетів, повернення їх до експозиційного простору.

Актуальність дослідження обумовлена відродженням традиційних народних промислів, до яких належить і кахлярство. У цьому розрізі саме музей, як осередок збереження матеріальної та духовної культурної спадщини, повинен узяти на себе роль дослідника й популяризатора втрачених цінностей.

Питанням вивчення кахлярства присвятили свої дослідження науковці з різних куточків України. Серед них Ю. Лащук, А. Колупаєва, Г. Івашків, Л. Виногродська, Д. Фінадоріна. Регіональні аспекти висвітлено у працях О. Пошивайла, В. Ханка, О. Белька, О. Клименко.

Виробництвом авторських кахлів уславився один із представників відомої опішненської гончарської династії Іван Степанович Гладиревський (1849–1919). Цей самобутній митець залишив чи не найяскравіший слід з усієї родини. Перший успіх прийшов до нього через чотири роки, після того, як він у 1889 р. долучився до гончарного промислу. На Полтавській сільськогосподарській виставці 1893 р. його нагородили бронзовою медаллю і токарним верстатом. Надалі на всіх виставках за участю опішненських гончарів експонувалися і вироби І.С. Гладиревського [2, с. 282].

Він тісно співпрацював із багатьма представниками прогресивної української інтелігенції – С. Васильківським, М. Самокишем, О. Сластіоном. Особливо ж тісні зв'язки він підтримував з В. Кричевським, який охоче залучав народного майстра до декоративного оздоблення спроектованих ним будинків у стилі українського модерну [3, с. 392].

Ознакою цього напрямку у розвитку кераміки стали рослинна орнаментика з асиметричною побудовою композиції, запозичена з барокових зразків вишивки, гаптування, ткацтва, килимарства для оздоблення посуду, кахель, глиняної скульптури, застосування ритування, нових технологій у виготовленні поливи, створенні нетрадиційних і оригінальних форм [4, с. 583–584].

Розглядаючи досить об'ємну збірку авторських кахлів І. Гладиревського, що зберігається у музеї, доцільним було б виокремити тематичні предметні групи.

До першої віднесемо кахлі, що складають неповний комплект для облицювання печі. Це – сорок чотири полив'яні кахлі із помаранчевим тлом ідентичного відтінку. Чотирнадцять із них прикрашені фрагментами зображенням стилізованого дерева життя, виконаного у стилі модерн, із гронами винограду, квітами гранату та в'юнкими гілками з листям. На жаль, відновити повну композицію за збереженими елементами не вдається, однак, очевидним є її динамічний характер та значний розмір. На окремих екземплярах зі звороту знаходимо клеймо автора «ИГ» та написи технологічного змісту, продряпані в тісті, наприклад: «4 рядъ» (ПКМВК 1551 Кс 193), «5 рядъ» (ПКМВК 6312 Кс 599). У комплекті представлені як лицьові, так і різноманітні варіації фігурних кутових та карнизних кахлів із різних частин печі. Їх розмір коливається від 16,5 х 14,5 см для карнизних кахлів до 22 х 16,5 см для лицьових, висота румпи 3,5 см.

Не маючи точних відомостей щодо джерела надходження цих предметів до музею, спробуємо зробити обґрунтоване припущення. Зі збережених архівних джерел відомо, що саме І. Гладиревський у 1903–1908 рр. виготовляв усі майолікові деталі за ескізами архітектора В. Кричевського для будинку Полтавського губернського земства (нині будинок належить Полтавському краєзнавчому музею імені Василя Кричевського) [5, арк. 5]. Це дає змогу припустити, що комплект було використано для облицювання однієї з печей, які знаходилися у службових приміщеннях будинку. Зображення цих печей не дійшли до нашого часу, але їх місцезнаходження видно на початкових планах будинку [6], а стилістичне виконання декору кахлів співвідноситься зі збереженими розписами на стінах залів та майоліковими елементами фасаду [7, с. 16]. На користь такого припущення свідчить і специфічний стан збереження кахлів. Лицьові пластини мають значні нашарування кіптяви, полива

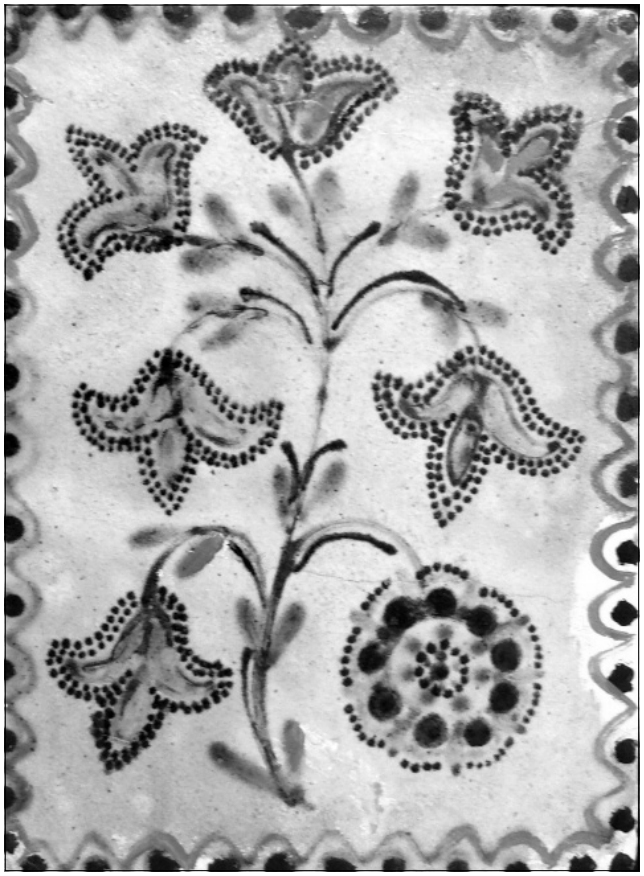

Рис. 3. – ПКМВК 1358 Кс 10/2.
Кахля із гілкою з квітами гранату

Рис. 4. – ПКМВК 1381 Кс 33.
Кахля із зображенням квітучої гілки та ластівки

пошкоджена вогнем, у той час як зі звороту знаходимо лише сліди розчину, яким кахлі кріпилися до печі. Кути й румпи зі сколеннями, що могли виникнути у ході їх демонтажу під час розбору руїн будинку у повоєнні роки.

Розглядаючи наступну групу кахлів, варто згадати особливості пічного декорування, що панували у тогочасному середовищі міщан та селян. Починаючи з XVIII ст., характерною особливістю було те, що печі в кожній з кімнат мали бути різні. Окрім того, на кахлях однієї печі сюжети не повторювались. У кераміці цього періоду панувало багатство і пишнота форм кімнатних грубок, активно використовувалися декоративні засоби, направлені на підсилення враження, в основі якого – масивність, динамічність і напруженість форм, кольорова насиченість, багатство декоративно-орнаментальних побудов [8, с. 30]. Печі нагадували невеликі архітектурні споруди з чіткими горизонтальними членуваннями. У їх завершенні часто вміщували карнизні деталі яскраво вираженого барокового характеру, середні та цокольні яруси прикрашали розписними колонками та аркадами. Проте, незважаючи на велику кількість декоративних елементів, піч зберігала єдність об'ємного рішення, не втрачала своєї монументальності і виключної парадності [9, с. 24].

В Україні працювало також чимало іноземних майстрів-гончарів, діяльність яких сприяла розповсюдженню розписів по білій емалі. Окрім того, є приклади, коли для облицювання печей в багатих маєтках України плитки замовляли в Нідерландах та Саксонії [10, с. 173]. Роботи місцевих гончарів також підкорювались новим смакам та вподобанням населення.

Зважаючи на ці особливості, розглянемо наступну групу авторських кахлів, яку складають сорок три декоративні вироби лицьового, кутового та карнизного типу із білим полив'яним тлом та яскравими квітковими й орнітоморфними малюнками. Співвідношення білого тла і різнокольорової гами тонального й контрастного поєднань у них доповнені вдалою композиційною побудовою, розрахованою на посилення кольорових акцентів виробів. Кожна кахля має обрамлення із однієї чи кількою кривульок, що перетворює її на самостійний витвір мистецтва. Геометричні елементи тут виконують другорядну роль, доповнюючи і збагачуючи основні рослинні мотиви [11, с. 6].

Варто зазначити, що повністю викласти піч декоративними кахлями міг далеко не кожен. Часто загальне тло печі вкривали однотонними кахлями, вартість яких була значно меншою, а окремі мальовані кахлі вмонтовували у якості прикраси поміж ними.

Зважаючи на значну кількість предметів та індивідуальність кожного, розподілимо цю групу на підгрупи відповідно до типу та характеру зображення.

Перш за все, виокремимо традиційні для тогочасного опішненського декору лицьові кахлі, в орнаментах яких

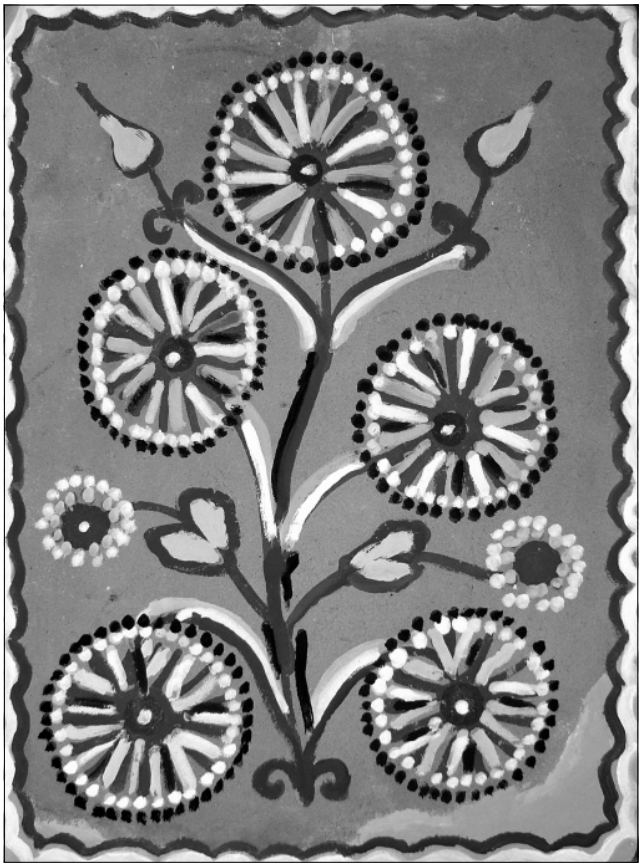

Рис. 5. – ПКМВК 1458 Кс 102. Неполив'яна кахля із деревом життя на блакитному тлі

переважають рослинні мотиви, розташовані в чіткому симетрично-рядовому (ПКМВК 12652 Кс 1947, ПКМВК 91321 Кс 5042, ПКМВК 91322 Кс 5043) або шаховому (ПКМВК 1368 Кс 20) порядку. Дрібненькі, вельми стилізовані квіточки, що видаються досить примітивними зблизька, створюють чепурну атмосферу святковості, якщо роздивлятись їх на відстані.

Наступною, близькою до них, можна вважати лицьову кахлю із центричною квітковою композицією (ПКМВК 1410 Кс 60). Основним рослинним мотивом тут виступають стилізовані квіти соняха, розташовані у центрі та по кутах.

Цікавою є також досить численна підгрупа лицьових кахлів із зображенням дерева життя у найрізноманітніших варіаціях: із квітами соняха (ПКМВК 1396 Кс 46, ПКМВК 1454 Кс 98), із квітами гранату (ПКМВК 1358 Кс 10/2), із квітами незабудок (ПКМВК 91325 Кс 5046, ПКМВК 91326 Кс 5047), із квітами-розетами (ПКМВК 1410 Кс 60/2, ПКМВК 12652 Кс 1946) та гронами винограду (ПКМВК 1356 Кс 8, ПКМВК 1397 Кс 47, ПКМВК 1544 Кс 186/2) чи порічок (ПКМВК 1516 Кс 158, ПКМВК 1347 Кс 189), із пуп'янками квітів (ПКМВК 1456 Кс 100, ПКМВК 1395 Кс 1907), із геометризованими елементами (ПКМВК 1534 Кс 176). Усі ці малюнки ніби оживаються до глядача своєю пишною аурою достатку та родинного благополуччя.

Схожий набір символів, але вже не об'єднаний мотивом дерева життя, зустрічаємо на окремих кахлях: квітуча гілка (ПКМВК 1544 Кс 186, ПКМВК 1395 Кс 1907/2) із гронами винограду (ПКМВК 1553 Кс 195) чи порічок (ПКМВК 1571 Кс 213). Варто зазначити, що традиція зображення винограду має давнє коріння і символізує веселе, добре життя в родині [12, с. 30].

Дещо осібно стоять лицьові кахлі, на яких до квітучих гілок та кетягів винограду додаються ластівки (ПКМВК 1349 Кс 1, ПКМВК 1381 Кс 33, ПКМВК 1394 Кс 45). Птахи у народній традиції символізують безсмертну душу. Найдавніші їх зображення на керамічних виробах на території України належать ще до слов'янських часів і апелюють до сакрального наповнення. Із плином часу і зміною вірувань відбулася часткова десакралізація багатьох символів, у тому числі й образу птаха. У XIX ст. образ птаха поступово втратив сакрально-символічне значення й натомість набув художньо-естетичного [13, с. 8]. Початок XX ст. долучив орнітоморфні мотиви до модерних елементів, сповнених плинності ліній та граційної легкості польоту. На усіх трьох досліджуваних кахлях цієї підгрупи зображення птаха виступає динамічним доповненням композиційної побудови, підкреслюючи її модерний характер.

Є серед добірки і кахля із християнською сакральною символікою, запозиченою із традиційного церковного шитва (ПКМВК 91324 Кс 5045). Мотив «Ісаєве дерево» [14, с. 142] трансформувався тут у стовпчик дрібних квітів із шістьма кетягами винограду з обох боків.

Значно меншою за кількістю є група кутових полив'яних кахлів із білим тлом. Стилістика тут збережена, хоча розмаїття мотивів представлене скромніше – це дерево життя (ПКМВК 1496 Кс 139/1, ПКМВК 1530 Кс 172, ПКМВК 6312 Кс 589) та сюжети із вертикальною композицією з дрібних квіткових елементів (ПКМВК 1507 Кс 150), грон винограду (ПКМВК 1482 Кс 125), суцвіть конюшини (ПКМВК 1358 Кс 10). Малюнок оздоблює не лише лицьову пластину, але й вузьку бічну стінку.

Завершують цю тематичну групу карнизні кахлі із білим тлом. Серед орнаментальних мотивів, що прикрашають їхню поверхню, зустрічаємо дерево у вазоні (ПКМВК 1462 Кс 106), квітучу гілку з виноградом (ПКМВК 1382 Кс 34), асиметричну квіткову композицію (ПКМВК 1437 Кс 101). Сюди ж належать чотири однакові кахлі з деревом життя із гостропелюстковими квітами (ПКМВК 1390 Кс 41, ПКМВК 1496 Кс 139/2, ПКМВК 6312 Кс 594, ПКМВК 15889 Кс 1378).

Ще одну нечисленну групу складають неполив'яні лицеві кахлі із червоним (ПКМВК 1384 Кс 36) та блакитним (ПКМВК 1417 Кс 65, ПКМВК 1458 Кс 102, ПКМВК 91320 Кс 5041) тлом. Стилістично вони співвідносяться із білими полив'яним кахлями. Можна, однак, припустити, що виготовлені вони були як більш дешевий варіант, адже анґобовий малюнок досить легко забруднюється та пошкоджується у процес побутування. Проте відсутність полив'я-

ного покриття мала знизити вартість виробу, зробивши його доступним для менш заможних покупців. Особливою витонченістю з-поміж них вирізняється кахля із зображенням дерева життя з квітами гранату (ПКМВК 1458 Кс 102). Поєднання вохристого заповнення з амбровим та білим відведенням контурів на ніжно-блакитному тлі підкреслюють глибокий символічний зміст малюнка – яскраве й тендітне життя, що прагне до небесної сині.

До останньої невеликої групи відносимо полив'яні кахлі із червоним тлом: лицьову з вертикальною симетричною композицією із кетягів винограду (ПКМВК 1425 Кс 72) та кутову із квітучою гілкою (ПКМВК 1476 Кс 122). Обидва предмети були відреставровані у Харківській філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України художником-реставратором вищої кваліфікаційної категорії С.Р. Єфановою у 2012 р.

Завдяки систематичному впорядкуванню колекції авторських виробів родини Гладиревських, що тривало протягом останніх трьох років, тридцять кахлів було включено до плану проведення реставрації, а п'ятнадцять із них уже відреставровано автором статті. За результатами проведення реставраційних робіт та наукового опрацювання предмети, що раніше належали до так званого «горілого фонду» й використовувались виключно у якості науково-допоміжного матеріалу, були включені до основного фонду та успішно представлені у музейних виставкових проектах «Між минулим і майбутнім: виставка нових надходжень до фондового зібрання та відреставрованих музейних предметів» у 2017 р та «Орнаментовані кахлі з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського» у 2018 р. Варто відзначити, що керамічні твори модерного спрямування мають високий рівень атрактивності як для фахівців-керамологів, так і для пересічних відвідувачів.

Перспективою дослідження є створення повного ілюстрованого каталогу зібрання авторських кахлів Івана Гладиревського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, який поєднає яскравий візуальний ряд та наукову атрибуцію виробів. Таким чином, цілий ряд виробів, що свого часу були значно пошкоджені і втратили свій експозиційний потенціал, стануть цікавими й доступнішими не лише для фахівців-керамологів, але й для широкого загалу, сприяючи популяризації спадщини відомої династії гончарів та відродженню народних промислів краю.

ПОСИЛАННЯ

1. Виногродська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–142.

2. Ханко В. Гончарі Полтавщини на виставках 1846–1913 рр. / В. Ханко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 280–285.

3. Пошивайло О. Розвідки з історії Лівобережного гончарства / О. Пошивайло // Українське гончарство. Науковий збірник за минулі літа. – Кн. 1. – Київ – Опішня: Молодь – Українське народознавство, 2010. – С. 380–410.

4. Власенко І.О. Модерн і творчість відомих керамістів / І.О. Власенко // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск IX. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 582–588.

5. Історія побудови будинку Полтавського губернського земства // Сведения, выписки и другие документы о истории Полтавского краеведческого музея. 1921–1968. // НА ПКМВК. – Спр. 11–9. – Арк. 5.

6. Поэтажный план здания Полтавского губернского земства 1905 г. // Робочий архів фондів ПКМВК імені Василя Кричевського.

7. Губернский земский дом в Полтаве / Издание Й.Ц. Хмелевского в Полтаве, 1908. – 42 с.

8. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX–XIX ст. / Ю.П. Лащук. – Ужгород, 1993. – 76 с.

9. Маслих С.А. Русское изразцовое искусство XV–XIX вв. / С.А. Маслих. – М., 1983. – 274 с.

10. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість / А. Колупаєва. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – 384 с.

11. Клименко О. Геометрична орнаментика в українській народній кераміці XIX–XX ст. / О. Клименко // Матеріали IV французько-української археологічної конференції «Геометричне мистецтво від передісторії до сучасності». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://institutfrancais-ukraine.com/programmation/colloque-archeologie.

12. Нікішенко Ю. Символіка українських орнаментів української вишивки на одязі початку XX ст. / Ю. Нікішенко // Наукові записки. Теорія та історія культури. – № 19. – 2003. – С. 30.

13. Андрушко Л.М. Орнітоморфні мотиви в орнаментиці українських рушників // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 1. – С. 3–9.

14. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М.Р. Селівачов. – 2-ге вид. – К.: Редакція вісника «Ант», 2009. – 408 с.

Кондратенко Н.Г. Собрание изразцов Ивана Гладыревского в коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского

Статья посвящена собранию авторских изразцов Ивана Гладыревского в коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. Приводится детальное описание коллекции, определены перспективы дальнейшего использования экспонатов в музейном пространстве.

Ключевые слова: *изразец, собрание, Иван Гладыревский, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Kondratenko N.H. Gathering of Ivan Hladyrevskyi's tiles in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection

The article is dedicated to the gathering of Ivan Hladyrevskyi's author tiles in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. Detailed collection description is given, and perspectives of exhibits usage in museum space are outlined.

Key words: *tile, gathering, Ivan Hladyrevskyi, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

31.01.2019 р.

УДК 069.01:738(477)(092)

О.Г. Ликова

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПРИВАТНОЇ ЗБІРКИ РОДИНИ КИТРИШІВ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ МАЙСТРА

У статті порушено питання долі приватних колекцій кераміки в Україні. Зроблено огляд подібного зібрання видатного опішненського гончаря Михайла Китриша. Майстер спільно з дружиною Галиною Китриш упродовж багатьох років збирали власні глиняні вироби, що стали основою приватного музею. Нині подальша доля зібрання не визначена.

Ключові слова: *Михайло Китриш, Галина Китриш, гончарство, кераміка, глиняний виріб, приватний музей, архів, музеєфікація, Опішне, Україна.*

Приватне колекціонерство в Україні має давню історію. Передуючи виникненню державних музеїв, саме приватні збірки, здебільшого, ставали основою майбутніх музейних колекцій. Проте, донині історія приватного колекціонування кераміки залишається маловивченою. Особливо актуальним нині постає питання збереження та подальшої долі збірок кераміки після смерті власників. Одним із способів їх музеєфікації стало створення меморіальних музеїв-садиб відомих народних майстрів, у тому числі й гончарів.

В Україні подібні заклади почали створюватися у другій половині 1980-х років, в умовах так званої «суспільної перебудови» [3, с. 10]. Причому, цей тип музеїв притаманний лише для України. Найбільше їх сконцентровано в Опішні, що на Полтавщині. На початок 2019 року лише тут у структурі Національного музею-заповідника українського гончарства повноцінно функціонує три подібних музеї-садиби – Меморіальний музей-садиба гончарівни Олександри Селюченко, Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів, Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа.

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується актуалізацією проблеми створення музеїв кераміки, виокремлення керамологічних колекцій із музейних та приватних зібрань. Проте, існуючі праці лише частково висвітлюють питання музеєфікації саме гончарної спадщини України. Найчастіше вони присвячені або розбудові музейної мережі у країні загалом, або ж опису основних етапів формування колекцій кераміки певного регіону в окремо взятому музеї. Тим більше немає жодної праці, присвяченої музеєфікації гончарної спадщини опішненського гончаря Михайла Китриша, творчість якого визнана як на державному рівні, так і за межами України, як класика сучасної опішненської кераміки.

Вироби кожного гончаря різняться асортиментом, формами, способами декорування, мають технологічні особливості, отже, містять значний обсяг інформації, яка дозволяє не лише простежити еволюцію майстра, а й визначити регіональні особливості гончарного ремесла, проаналізувати ступінь взаємовпливу традицій і новаторства у творчості майстрів, вивчити численні етнологічні проблеми з огляду на важливість кераміки як історичного джерела. Тож, питання музеєфікації гончарної спадщини України з метою її збереження для нащадків нині вкрай актуальне.

Михайло Єгорович Китриш (21.10.1936 р. н.) виготовляв традиційний для народного гончарства Опішного посуд (глечики, горщики, макітри, миски, вареничні, чайні та кавові набори тощо), дитячу іграшку, свічники, вази, настінні тарелі, скульптуру. Гончар працював разом із дружиною Галиною Сергіївною Китриш (03.07.1939–20.07.2016), яка прикрашала твори чоловіка мальовкою. При вивченні персональної колекції кераміки родини Китришів у фондах музею в Опішні, привертає увагу той факт, що у ній переважають зооморфні посудини, вази та свічники. Саме цим формам віддавав перевагу майстер у творчій роботі. Прикметно, що збірка виробів Михайла Китриша, яка нині зберігається у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному, найбільша в Україні – понад 330 одиниць зберігання. Основна частина виробів передана до колекції музею-заповідника самим автором [1].

Вдома Михайло Китриш, у період роботи на заводі «Художній керамік», почав формувати колекцію власних виробів, яка з часом переросла у солідний приватний музей, де знаходяться лише вироби подружжя Китришів. Визначальною рисою цього домашнього музею була його плинність, адже наявні в колекції вироби господарі завжди дарували гостям і знайомим. Порожні місця заповнювалися новими, «свіжішими» творами. Відносна стабільність почалася з часу втрати працездатності гончаря. Майстер уже не працює, тому нині не роздає творів з власної колекції.

На кінець 2016 р. приватна збірка родини Китришів нараховувала понад 200 предметів. Це – зооморфні скульптури, вази, посуд, іграшки, свічники, куришки, кашпо тощо. Загалом усі види творів, які виготовляв Михайло Китриш, представлені у його колекції. Прикметно, що переважають у збірці зооморфні посудні форми («бик», «кінь», «козел», «півень»), вази та свічники, що становить майже половину збірки. Така ситуація є досить зрозумілою і має кілька пояснень. 1 травня 1970 року на Опішнянському заводі «Художній керамік» була утворена художньо-експериментальна творча лабораторія. Художники, які працювали у лабораторії, були відібрані з кращих майстрів заводу. Вони набули статусу «творчий майстер» і мали працювати «над відновленням та вдосконаленням традицій форми та розпису в опішнянській кераміці, створювали власні формотворчі та орнаментальні композиції». Праця творчого майстра відрізнялася від роботи простого гончаря – він мав можливість експериментувати з глиною, норма була меншою, надавався додатковий «творчий день». Свого часу у цій лабораторії працював і Михайло Китриш.

У 1969–1971 роках головний художник заводу «Художній керамік» Петро Ганжа ініціював прийом місцевих

майстрів до Національної спілки художників України, що вимагало створення виставок. Це диктувало потребу урізноманітнення виробів, набуття авторського почерку. Михайло Китриш був одним з небагатьох гончарів, хто мав власне горно. У вільний від роботи час він працював удома, тому міг вільно експериментувати з формами, поливами, не переймаючись заводською нормою та стандартами. На виставки ж творів народного мистецтва автор подавав, переважно, зооморфний посуд, вази, свічники, тарелі. Саме тому цим формам опішнянський гончар надавав перевагу.

Цінність приватної колекції Михайла Китриша для музеїв ще й у тому, що у ній є роботи майстра 1970-х років, яких майже не збереглося. У музейних колекціях переважають твори 1980–1990-х років і майже немає ранніх робіт гончаря, які можна побачити лише на поодиноких фотографіях. Наприклад, першого коня зафіксовано на фото з приватного архіву майстра, яке датовано 1962 роком. У жодному українському музеї немає таких давніх його робіт. Хоча це пояснюється тим, що музеї збирають вироби лише відомих майстрів. До часу ж їхньої популярності початкові твори «не доживають».

Одночасно у колекції Михайла Китриша є унікальні вироби, яких не побачиш у жодному музеї України. Зокрема, майстер свого часу практикував фіксування своїх відвідувачів. У нього є спеціальний зошит – своєрідна «книга відгуків відвідувачів», де люди, які приїздили до майстра, залишали свої враження про вироби, побачені у його оселі. Після кожної закордонної делегації Михайло Китриш робив символічний виріб з глини (переважно, вазочка чи тиква), на тулуб якого наносив ритований напис, що містив у собі повну дату і країну, з якої були гості. Наприклад: «27.VIII.1984. Японія – Опішня». Згодом, після висихання вироби покривалися поливою і випалювалися. За такими творами частково можна простежити географію відвідувачів опішненського гончаря.

Крім кераміки, у гончаря зберігаються його інструменти та пристрої – гончарні ножики, стеки, гончарний круг, горно тощо. Вони б доповнили його персональну колекцію у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному, та й у інших музеях також.

Наприкінці слід акцентувати увагу ще й на величезному приватному архіві родини Китришів. Із середини 1960-х років Михайло Єгорович почав брати участь у різноманітних обласних, всеукраїнських та міжнародних виставках, і майже на всіх його глиняні твори були відзначені різноманітними нагородами. Усі грамоти, дипломи, відзнаки, почесні нагороди тощо, яких нині нараховується близько ста одиниць, збережені й доступні для опрацювання науковцями – самі оригінали зберігаються у приватному архіві Михайла Китриша, ксерокопії – у Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. За цими документами можна вивчити виставкову історію творчості Михайла Китриша. Крім того, усі виставки народної творчості супроводжувалися публікацією каталогів представлених виробів, що також сприяє атрибуції глиняних виробів народного майстра. Частина цих каталогів є у самого гончаря. Із примірниками майже усіх каталогів можна ознайомитися у Гончарській книгозбірні Національного музею-заповідника українського гончарства.

Великий масив матеріалу в приватному архіві Михайла Китриша становлять фотографії, на яких зафіксовано як членів родини гончаря в різні часи, так і різноманітні свята й урочистості, що відбувалися у його житті. Також Михайло Єгорович зберігає ксерокопії статей, де згадується його ім'я та є фотографії власних виробів. До речі, саме за цими фотографіями можна простежити розвиток творчого пошуку майстра з перших років його гончарної діяльності.

На сучасному етапі питання подальшої долі колекції і архіву родини Китришів не обговорюється, тому залишається відкритим. Михайло Китриш не хоче «прощатися» зі своєю збіркою: «Оце хай стоятиме воно поки той, як пам'ять. А тоді після мене вже хай хто як хоче, так і розпоряджається» [5]. Тож музеєфікація приватної збірки родини Китришів нині постає вкрай актуальним питанням у плані збереження унікальних зразків сучасного гончарного мистецтва для нащадків. Маємо надію, що родина Китришів не розпорошить свою колекцію та передасть її до фондів музейного закладу, як це зробив львівський колекціонер Іван Гречко. У березні 2013 року він подарував свою унікальну колекцію гуцульських і покутських ікон на склі Українському Католицькому університету, який цією збіркою започаткував власний мистецький музей [2, с. 8], хоча ще 2006 р., під час спілкування з ним автора статті однозначно стверджував, що передавати свою колекцію державному музею він не планує [4].

Як завжди, час вносить свої корективи. Сподіватимемося, що й приватна колекція родини Китришів та їхній приватний архів будуть у повному обсязі передані до музейних фондосховищ і музеєфіковані за всіма правилами архівно-фондової роботи.

ПОСИЛАННЯ

1. Інвентарні книги // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
2. Пастернак Н. «Червоні образи» – в постійній експозиції // Культура і життя. – 2013. – № 9. – 1 березня.
3. Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2–4. – С. 5–24.
4. Розмова з Іваном Гречко. 11–22.07.2006 // Приватний архів автора.
5. Розмова з Михайлом Китришем. 8.10.2010 // Приватний архів автора.

Лыкова О.Г. Музеефикация частного собрания семьи Китришей как способ сохранения гончарного наследия мастера

В статье затронут вопрос судьбы частных коллекций керамики в Украине. Сделан обзор подобного собрания выдающегося опошнянского гончара Михаила Китриша. Мастер сообща с женой Галиной Китриш на протяжении многих лет собирали собственные глиняные изделия, которые стали основой частного музея. В настоящее время дальнейшая судьба собрания не определена.

Ключевые слова: *Михаил Китриш, Галина Китриш, гончарство, керамика, глиняное изделие, частный музей, архив, музеефикация, Опошня, Украина.*

Lykova O.H. Muzeefikation of private collection of family of Kytrysh as method of maintenance of the pottery inheritance of master

In the article the question of fate of private collections of ceramics in Ukraine is broken. The review of similar collection of prominent potter from Opishne Mykhajlo Kytrysh is done. Master together with his wife Halyna Kytrysh collected own clay wares during many years that became basis of private museum. Presently further fate of collection is not defined.

Key words: *Mykhajlo Kytrysh, Halyna Kytrysh, pottery, ceramics, clay good, private museum, archive, muzeefikation, Opishne, Ukraine.*

01.03.2019 р.

УДК 908:929::069.1(477.41-21)НІЕЗ

В.М. Ткаченко
Н.Л. Заїка

МИХАЙЛО СІКОРСЬКИЙ – ПОГЛЯД У МУЗЕЙНЕ МАЙБУТНЄ ПЕРЕЯСЛАВА

У статті розглядається бачення Михайла Івановича Сікорського – відомого музеєзнавця, творця Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на розвиток музейної справи у Переяславі, створення експозицій та туристичної інфраструктури міста. Вперше публікуються відповідні документи, пропозиції щодо втілення цього задуму.

Ключові слова: *Переяслав, Михайло Сікорський, туризм, музей, експозиція, документ.*

«Десятиліття багатогранної творчої праці Михайла Івановича Сікорського були сходженням на духовну Говерлу нації, вагомим внеском у культурний розвиток краю. Видатний поет і громадський діяч Б.І. Олійник писав: «Михайло Сікорський – сподвижник перед Богом і тому його можна долучити до рівно-апостольських світочів нашої держави». Його внесок у розвиток національної культури – переяславський музейний скарб – збагатив духовну спадщину українського народу, підніс її до світових вершин» [6, с. 6] Так про Михайла Івановича висловився колишній Міністр культури України, доктор історичних наук, професор Л.М. Новохатько.

Постать М.І. Сікорського – неординарної особистості, науковця, музеєзнавця, творця Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – завжди викликала інтерес у багатьох відвідувачів створених експозицій та дослідників народної культури. Феномен бачення і розуміння необхідності збору тих чи інших музейних експонатів, а надалі – кропітка робота над тематичними музеями для всестороннього розкриття традиційної культури українців, викликає захоплення і водночас зацікавлення особистістю Сікорського.

Серед дослідників, які намагалися висвітлити життєвий та творчий шлях Михайла Сікорського, можемо назвати М. Махінчука, який підготував біографічне видання [3; 4]. У 2014 році Л.В. Согою захищено дисертацію «М.І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. – поч. XXI ст.)» [9]. Біографічні відомості були надруковані В. Ткаченком, Р. Бондаренко [1]. У 2017 році побачила світ монографічна праця Ю.С. Фігурного [10]. Т. Грудевич розглядалася музейна тематика у листуванні М.І. Сікорського [2]. Всебічний внесок Михайла Івановича Сікорського в розвиток вітчизняної культури, пам'яткоохоронної справи, музейництва висвітлюється в колективній монографії «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу» [5], яка була підготовлена науковцями Заповідника до 90-річчя від дня його народження. Проте, багато сторінок його життєдіяльності, поглядів, думок, бачення розвитку музейної галузі та й самого Переяслава залишаються ще недостатньо вивченими, тому потребують подальших фахових студій.

Метою нашої статті є продовження дослідження діяльності М.І. Сікорського з розвитку музейної галузі та створення туристичного комплексу у Переяславі-Хмельницькому. Основним завданням є публікація невідомих документів, введення їх до наукового обігу.

Михайло Іванович Сікорський (13.10.1923–27.09.2011) - український історик, етнограф, музеєзнавець, археолог, подвижник національно-духовної справи, Почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Заслужений працівник культури УРСР (1966), Почесний громадянин міста Переяслава-Хмельницького (1984) та Останкінського району м. Москви (1997), доцент Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди» (1996), Почесний Академік архітектури України (1998), Почесний діяч Єврейської ради України (1999), Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (1989), Лауреат премій ім. Дмитра Яворницького (1993), ім. Володимира Вернадського (2001), «Гордість України» (2003), Герой України (2005).

Подвижницька і наукова діяльність Михайла Сікорського пошанована високими державними нагородами: Почесною грамотами Президії Верховної Ради УРСР (1983), Кабінету Міністрів України (1998), Київської обласної державної адміністрації (2001); Орденами Трудового Червоного Прапора (1976), Жовтневої революції (1986), Богдана Хмельницького (1995), Ярослава Мудрого V ступеня (2001), Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого (2003), козацькими Бронзовим (2005) та Срібним Хрестами (2008) та «Золотою Зіркою Героя України» (2005) [1].

У статті «Людина-легенда» голова ГКПО «Переяславський Скарб» Тарас Нагайко пише: «Творчий шлях Михайла Івановича Сікорського – це ціла епоха, увінчана численними подіями, творчими ініціативами, задумами та звершеннями. Сьогодні кожен може впевнено сказати: якби не було М.І. Сікорського, то й Переяслав, вочевидь, не називали б шанобливо «місто музеїв», а його неповторна тисячолітня аура не набула б такої винятковості, що вирізняє це прадавнє місто з-поміж інших українських міст та містечок. Невипадково відомий український літе-

ратор та журналіст Микола Махінчук влучно назвав його творіння «переяславським скарбом». Залишений ним для нащадків спадок змушує нас, сучасників, схилити в пошані голову перед творчим генієм людини, яка змогла зібрати неоціненний культурно-духовний скарб, що став гордістю та окрасою як переяславського краю, так і України загалом. Той, хто на це спромігся, присвятивши цій справі все життя, є справжнім творцем нашої пам'яті, нашого духу, нашої долі» [6, с. 10].

У 2013 році до працівників Заповідника звернулася громадський діяч, близький друг і однодумець Сікорського Ольга Олексіївна Тесленко з пропозицією опублікувати матеріали, які розглядалися виконкомом у 1985–1986 рр. У них перед урядом, партійними органами України піднімалося питання про розвиток міста як одного з найдревніших осередків історії та культури України. Вони були розроблені та базувалися на пропозиціях М.І. Сікорського. Цьому проекту Ольга Олексіївна дала назву «Заповіт Сікорського».

О.О. Тесленко упродовж 1976–1999 рр. була головою планової комісії, заступником Переяслав-Хмельницького міського голови. Вона передала (копії) документів:

- «Заповіт М.І. Сікорського» про перетворення міста Переяслава-Хмельницького в ідеологічний центр Дружби народів (Додаток 1);

- «Пропозиції М.І. Сікорського про перетворення 12.03.86. міста Переяслав-Хмельницького в Ідеологічний центр дружби народів («Заповіт Сікорського») (додаток 2);

- «Докладная записка о необходимости привлечения усилий областей республики для строительства и благоустройства идеологического комплекса Дружбы народов города Переяслав-Хмельницкого Киевской области» (Додаток 3).

- «Предложения о распределении объемов работ областям республики по созданию идеологического туристического центра Дружбы народов в г. Переяслав-Хмельницком Киевсккой области» (Додаток 4).

Проведений аналіз наданих документів вказує на те, що Михайло Іванович розумів, що створення музейних експозицій не вичерпує можливостей Переяслава. Зростаючий потік туристів підтверджував думку про необхідність розвитку інфраструктури туристичної галузі: побудови готелю, кафе, приміщення нового історичного музею тощо. Все мало сприяти тому, щоб турист міг залишитися на декілька днів у місті, чого бракує нам і сьогодні. Попри те, що його планам не судилося збутися внаслідок різних причин, вони вражають глибиною мислення і бачення подальшого розвитку Переяслава. Варто зазначити, що ці документи готувалися в радянський період, коли без ЦК КПУ нічого не вирішувалося. Не забуваймо, що і письменники, і науковці в ті часи ідеологічного засилля фактично вимушені були вписувати у свої твори, праці, дослідження беззастережну роль комуністичної партії. З погляду сьогодення це можливо виглядає перебільшенням, але так було.

Але не забуваймо, що його діяльність зі збереження пам'яток народної культури, архітектури досить часто сприймалася негативно партійним керівництвом, за що він отримував догани. І тільки розуміння необхідності збереження пам'яток та показу для наступних поколінь змушували колектив Заповідника збирати та перевозити до закладу як культову архітектуру, так і іконопис, етнографію, предмети матеріальної культури, народного мистецтва, науки й техніки та багато іншого.

З часом зрозумівши, що його плани нездійсненні, Михайло Іванович вирішив самотужки з колективом однодумців втілювати їх в життя. І вже упродовж 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. були створені експозиції музеїв пошти, сухопутного транспорту, українського рушника, українських обрядів, трипільської культури, робіт В. Завгороднього, історії лісового господарства, «Заповіту» Т.Г. Шевченка.

Згідно із загальноприйнятими нормами друкування архівних матеріалів далі подаємо самі документи, зберігши їх зміст та стилістику, без втручання у сам текст та виклад думок авторів.

Додаток 1
(копія)

«Заповіт М.І. Сікорського» про перетворення
міста Переяслава-Хмельницького
в ідеологічний центр Дружби народів

Тесленко О. О.
Голова планової комісії
Заступник Переяслав-
Хмельницького міського
голови (1976–1999 рр.)

Мене і мою родину пов'язували з М.І. Сікорським робота, громадська діяльність і дружні стосунки. Всі пропозиції, які піднімались виконкомом перед урядом, партійними органами України про розвиток міста, базувались і на пропозиціях М.І. Сікорського. Це передбачало розвиток міста, як одного з найдревніших осередків історії і культури України. Його особистий вклад у вивчення і пропагування історії України, ролі і місця в ній древнього Переяслава для нашого міста неоціненний.

Михайло Іванович був великим патріотом міста, вболівав за його долю не на словах. «Імперія музеїв», яку він створив, стала візитівкою міста не тільки для всієї України, а й зробила його знаним за кордоном. Тільки завдяки М.І. Сікорському і його вкладу в розвиток міста новоприбулий посол США Джеффері Паєтт на запитання кореспондентів з чим би в Україні він хотів би ознайомитись чи відвідати – першим назвав наше місто.

Я хочу повідати про плани Михайла Івановича, яким не вдалось здійснитись.

В 1985 році в нього визріла думка перетворення міста в ідеологічний туристичний центр Дружби народів з залученням участі всіх областей України і міста Києва. Ця ідея опрацьовувалась з науковцями, радянськими і партійними органами і знаходила підтримку. На початку березня 1986 року виконкому надійшла команда подати

обґрунтовані пропозиції. Пропозиції підготував М.І. Сікорський. На чотирьох друкованих аркушах були розписані по 45 пунктах обсяги завдань, які необхідно було довести областям для виконання в місті.

Вони передбачали широкий комплекс заходів зі створення музеїв, павільйонів, скульптурних груп, парків, пам'ятних знаків видатним особистостям і подій української історії, реконструкції та реставрації унікальних пам'ятників XI століття, будівництва об'єктів побутового, торгового, культурного обслуговування та розваг з виставковими павільйонами всіх областей.

Було підготовлено також звернення до Центрального Комітету Компартії України у формі доповідної записки про необхідність залучення зусиль областей республік для будівництва і благоустрою ідеологічного комплексу Дружби народів міста Переяслав-Хмельницького Київської області.

Проте через місяць в квітні 1986 року аварія на Чорнобильській станції перекреслила ці плани, яким не судилося збутися.

Я вважаю ці пропозиції «Заповітом І.М. Сікорського» для переяславчан та передаю їх для втілення наступним патріотам міста.

Додаток:

- Пропозиції Сікорського М.І. про перетворення міста Переяслав-Хмельницького в Ідеологічний центр «Дружби народів»;

- Доповідна записка до ЦК КПУ про необхідність залучення зусиль областей республіки для будівництва і благоустрою Ідеологічного комплексу Дружби народів;

- Пропозиції про розподіл обсягів робіт областям.

10 листопада 2013 року (підпис) О. Тесленко

Додаток 2

Пропозиції

М.І. Сікорського про перетворення міста Переяслав-Хмельницького в Ідеологічний центр дружби народів («Заповіт Сікорського») 12.03.1986 р.

1. В 1987–1988 гг. закончить строительство музея «Дружбы народов».

2. Туристический центр «Дружба» по приему туристов и хлебный бар (в парке им. Ленинского комсомола).

3. Построить Дом бракосочетания с музеем советских обрядов.

4. Построить салон-магазин «Украинский рушник» с музеем украинского рушника.

5. Салон музыкальных инструментов с музеем истории народных музыкальных инструментов.

6. Салон-магазин переяславского сувенира «Фортечный вал».

7. Альтицкий мост переименовать в Казацкий мост, украсить скульптурами казаков. Рядом установить скульптуру «Брат за брата».

8. Построить спорткомплекс, благоустроить набережную речки Альта и построить на р. Альта пристань с казацкими чайками.

9. Построить морской порт со стоянками судов реконструкции времен Киевской Руси с казацкими чайками, с турбазой, кафе «Переяславское» с яхтклубом для обслуживания туристов на маршрутах Киев–Переяслав, Переяслав–Черкассы, Переяслав–Запорожье.

10. На площади в 50 га, возле Музея народной архитектуры и быта, в урочище «Остров», создать «Переяславскую хлебную ярмарку» и комплекс с торговыми хлебными павильонами всех областей республики, площадью для проведения массовых народных гуляний: праздника «Урожая», «Зеленой красы», проводов Зимы, фестивалей народного творчества, мотелей, автостоянками, зеленым театром, кафетериями – «Витряк», «Черкасская вареничная», «Переяслав», «Трубеж», «Полтавские галушки».

11. Соединить каналом 2 озера р. Попивки, подключить к ним водяные мельницы, построить кафе «Водяный млин» и построить автостоянку.

12. Построить ротонду-дом «Дружбы народов» с выставками, концертными залами.

13. Создать ландшафтный дендропарк-заповедник зоны Среднего Приднепровья в районе урочища «Остров» р. Попивка, урочище «Германский лес», с урочищами и скульптурными группами «Казацкий гай», «Гайдамацкий куточок», «Велыкий Луг», «Днепровские пороги», «Трубижские плавни», «Лесостеп Полтавщины», «Чумацкий шлях», «Казацкие дороги», «Богдановская переправа», «Стоянки казацких чаек».

14. Продлить ул. Московскую к Музею народной архитектуры и быта, построить мост через р. Трубеж, украсить скульптурными группами в честь 800-летия первого летописного упоминания слова «Украина» и скульптурой выдающего политического деятеля времен Киевской Руси переяславского князя Владимира Глебовича.

15. Провести реконструкцию Епископских ворот, уникального памятника творчества XI в. с установкой памятных знаков Владимиру Мономаху, Всеволоду Ярославовичу и Ефрему.

16. Переименовать мост через р. Трубеж в Княжий, украсить скульптурами дружинников, на площадке установить памятный знак Кожемьяка и провести реконструкцию башни Киевской Руси (на месте поединка переяславского витязя Яна Кожемьяки над печенегами от чего произошло название «Переяслав» с постройкой кафе «Киевская Русь».

17. Построить книжные и сувенирные киоски-теремки в районе музея-диорамы «Битва за Днепр», музея археологии, исторического музея, музея украинской одежды, музея народной архитектуры и быта.

18. Построить Дом творчества народных мастеров с художественным салоном керамики, ковров, деревянной скульптуры и резьбы с филиалом музея народно-прикладного искусства Киевщины.

19. Создать сквер им. Т.Г. Шевченко (в районе ул. Шевченко, возле исторического музея), с установлением памятника Т.Г. Шевченко с скульптурными композициями по моти-

вам произведений Т.Г. Шевченко, написанных в Переяславе.

20. Возле мемориального музея Г.С. Сковороды поставить бронзовый памятник Г. С. Сковороде, разбить сквер, установить скульптурные персонажи басен и философских произведений Г.С. Сковороды (для этого ходатайствовать перед Советом Министров СССР о передислокации в/ч 44040 с заповедной территории Вознесенского монастыря, архитектурного памятника XVII в.).

21. Построить павильон над раскопками Воскресенской церкви XII в.

22. Разбить в районе новостроящейся гостиницы парк «Славная Переяславщина» с уголками и скульптурно-портретными аллеями и площадями литературных, культурных деятелей, героев гражданской войны и соц. строительства, Героев Советского Союза и Социалистического Труда.

23. Оформить въезды в г. Переяслав-Хмельницкий:

а) Золотоношская дорога – установить скульптуры воинам Киевской Руси;

б) Лубенская дорога (установить скульптурную группу «Чумаки» и памятные знаки воинам 27-й, 40-й, 3-й танковых армий, принимавших участие в боях на Букринском плацдарме (в месте, где происходила концентрация войск);

в) Харьковская трасса (скульптурная композиция «Дружба народов»);

г) Пристромская дорога (скульптурная композиция «Торжественная встреча русских послов»;

д) Киевская трасса (скульптурная композиция по мотивах «Слово о полку Игореве»);

е) объездная дорога (установить корчму «Козацкий постой» гостиница, кафе, стоянка автотранспорта).

24. В районе парка Дружбы народов установить скульптурные группы, посвященные Федоровичу, Остряние, Наливайку, Кривоносу, Богуну; розбить площадь с фонтанами, светомузыкой, скульптурными композициями три сплетенные деревья, символизирующие дружбу русского, украинского и белорусского народов, посвященные народам всех республик СССР.

25. Создать в районе питомника (ул. Можайская, Кана) детский городок с парком, игровыми площадками, аттракционами и сказочными уголками, где установить скульптуры персонажей народных сказок, здесь же построить кафетерий «Казак-Мамай».

26. Построить павильон в музее народной архитектуры и быта для музея сельского транспорта Среднего Приднепровья, 2 павильона для музея космоса, павильон музея научно-технического прогресса, павильон для музея хлеба.

27. Построить на территории музея народной архитектуры и быта на въезде павильон для приема туристов с выставочным залом.

28. Построить панораму «Переяславська Рада».

29. Реконструкция древних Переяславских валов XI столетия и установка на них 15 пушек XVII–XVII столетий.

30. Установить памятный знак на честь первой русской революции 1905–1907 гг.

31. В колокольне Вознесенского монастиря открыть Планетарий с установкой часов «Переяславская Рада» со скульптурними группами персонажей освободительной войны 1646–1654 гг. В 15 часов на протяжении 3 минут бой курантов должен сообщать о начале «Переяславславской Рады».

32. Установить памятные знаки на месте дома отца славного сына украинского народа Богдана Хмельницкого и на месте «Съезжего двора», где находилось «Русское посольство», прибывшее на Переяславскую Раду.

33. На территории музея под открытым небом построить кафе «Переяславский куринь».

34. Построить Дом культуры.

35. Построить 3 кинотеатра: «Киевский», «Днепропетровский», «Донецкий».

36. Построить дороги по всем туристическим маршрутам.

37. Реконструкция привокзальной площади с ликвидацией складов в/ч 44040.

38. Реконструкция ул. Б. Хмельницкого, ул. Октябрьской, Горького, Новокиевского шоссе, Золотоношского шоссе с увеличением проезжей части и сносом 12 индивидуальних жилых домов.

39. Реконструкция парка им. Ленинского комсомола.

40. Реконструкция парка Славы.

41. Комплексная реконструкция Дитинца.

42. Реконструкция и восстановление канала, соединяющего р. Альту и р. Трубеж проезжей части до 12–14 метров.

44. Реконструкция транспортного моста через р. Трубеж с увеличением его проезжей части до 12–14 метров.

45. Изготовление проекта и робочих чертежей на комплексное историко-архитектурное оформление историко-культурного заповедника.

Додаток 3

Март 1986 г.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о необходимости привлечения усилий областей республики для строительства и благоустройства идеологического комплекса Дружбы народов города Переяслав-Хмельницкого Киевской области

Переяслав-Хмельницкий – один из древнейших славянских городов нашей Родины. Еще на заре своей истории, когда славянские народы вели героическую борьбу против иноземных захватчиков, Переяслав был основным юго-восточным форпостом Древнерусского государства.

Город Переяслав-Хмельницкий – один из древнейших на нашей земле. В его биографии, что насчитывает почти полтора тысячелетия, много в чем нашла свое отражение богатейшая история нашей Родины. «Но главное, что обессмертило имя вашего города – это историческая Рада 1654 года, которая стала поворотным пунктом в жизни украинского народа», – сказал член Политбюро ЦК КПСС, первый секретарь ЦК Компартии Украины В.В. Щербицкий 25 мая 1979 года в городе Переяслав-Хмельницком во время вручения городу ордена Дружбы народов.

Переяславская Рада сыграла огромную роль в истории развития украинского народа в период формирования и становления украинской нации в ходе битв трудового люда Украины против татарских, литовских и польских захватчиков, за воссоединение с братским российским народом, в их совместной классовой борьбе против феодальной и помещицкой эксплуатации, за торжество победы Великого Октября.

Сегодня Коммунистическая партия и советское правительство придают особое внимание развитию исторических городов.

Город Переяслав-Хмельницкий в 1975 году стал городом областного подчинения.

В соответствии с постановлением Центрального Комитета Компартии и Совета Министров СССР от 13 марта 1979 года № 123 «Об объявлении комплекса памятников истории и культуры г. Перекяслав-Хмельницкого Киевской области государствнным историко-культурным заповедником» по постановлению Совета Министров Украинской ССР от 19 июля 1979 года № 360 «О дальнейшем развитии города Переяслав-Хмельницкого Киевский области» в городе осуществлен ряд крупных мер, позволивших значительно повысить уровень благоустройства его и обслуживание жителей города и многочисленных туристов.

В городе за 1980–1985 годы построено ___ тыс. м2 жилья, Дом быта на 80 мест, поликлинику на 375 посещений в смену, 3 детских сада на 550 мест, турбазу на 200 летних мест. Увеличена емкость городской АТС на 5000 номеров, проложено 25 км газопровода, осуществлены работы по регулированию речки Трубеж, частично произведены работы по облицовке фасадов домов на туристических маршрутах.

Ведутся работы по строительству водопровода, очистных сооружений и канализационного коллектора, больницы, комбината общественного питания, начато строительство музея и продовольственных складов райпотребсоюза.

Большая работа проведена в городе по строительству памятников и памятных знаков, заложены новые парки и площади, созданы новые музеи.

Музеи Переяслав-Хмельницкого посещают туристы со всех уголков нашей Родины, а также из-за границы. Город стал один из центров Всесоюзных туристических маршрутов: «По древнерусским городам», «Моя Родина – СССР», «Литературная Киевщина» и др. Ежегодно музеи государственного историко-культурного заповедника посещают более 250 тысяч туристов и экскурсантов, а за последние годы в них побывало более 4 млн. человек, включая представителей из 44 стан мира.

Поток туристов ежегодно увеличивается, но город не может принять такое их количество. Маломощность строительных организаций не позволяет в полном объеме и в намеченные сроки обеспечить строительство, реконструкцию и благоустройство всех предусмотренных данными постановлениями объектов. Строительство 8 объектов еще не начато: районной котельни, школы, дома культуры, банно-прачечного комбината, речного вокзала, Дома технической учебы ДОСААФ, администдания горисполкома, второй очереди торгового центра, овощехранилища. Из них строитльство дома культуры, речного вокзала, овощехранилища при существующем положении дел не будет начато и в 12-й пятилетке.

В городе накоплен богатый историко-культурный потенциал. Имеются большые возможности для проведения идеологической работы по патриотическому и интернациональному воспитанию трудящихся. На базе историко-культурного заповедника проводятся всесоюзне конференции, стали традиционными Всесоюзные сковородиновские чтения.

В 1985 году проведено выездное заседание Всемирного конгресса славистов, археологов с участием ученых 14 стран Европы. Интерес к городу у общественности нашей страны и зарубежных туристов год от года растет.

Однако, недостаточний уровень комплексного развития города не позволяет в полном объеме раскрыть те историко-культурные ценности, которые на протяжении многих веков создавались русским и украинским народами и которые в наше время представляют огромнейший воспитательный потенциал в формировании нового мировоззрения советского человека.

Считаем необходимым привлечь усилия всех областей Украинской ССР на проведение всего комплекса работ, связанных с превращением г. Переяслава-Хмельницкого в крупный идеологический центр Дружбы народов.

Предложения о распределении объемов работ между областями республики прилагаются. Просим рассмотреть.

Додаток 4

ПРЕДЛОЖЕНИЯ
о распределении объемов работ областям
республики по созданию идеологического
туристического центра Дружбы народов
в г. Переяслав-Хмельницком Киевсккой области

1. ВИННИЦКАЯ ОБЛАСТЬ

В районе парка Дружбы народов установить скульптурные группы, посвященные Федоровичу, Острянице, Наливайку, Кривоносу, Богугу; разбить площадь с фонтанами, светомузыкой, скульптурными композициями: три сплетенные дерева, символизирующие дружбу русского, украинского и белорусского народов и композиции, посвященные народам всех республик СССР.

2. ВОЛЫНСКАЯ ОБЛАСТЬ

Построить салон-магазин «Украинский рушник» с музеем украинского рушника.

3. ВОРОШИЛОВГРАДСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Построить ротонду-дом «Дружбы народов» с выставками, концертными залами.

2. Установить памятные знаки на месте дома отца славного сына украинского народа Богдана Хмельницкого и на месте «Съезжего двора», где находилось русское посольство, прибывшее на Переяславскую Раду.

3. ДНЕПРОПЕТРОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Построить спорткомплекс, благоустроить набережную речки Альта и построить на р. Альта пристань с казацкими чайками.

2. Построить павильоны в музее народной архитектуры и быта для музея сельского транспорта Середнего Приднепровья, 2 павильона для музея космоса, павильон научно-технического прогресса, павильон для музея хлеба.

5. ДОНЕЦКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Построить Дом бракосочетания с музеем советских обрадов.

2. Реконструкция парка Славы.

6. ЖИТОМИРСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Разбить в районе новостроящейся гостинницы парк «Славная Переяславщина» с уголками и скульптурно-портретными аллеями и площадями литературных, культурних деятелей, героев гражданской войны и соц. строительства, Героев Советсткого Союза и Социалистического Труда.

2. Реконструкция транспортного моста через р. Трубеж с увеличением его проезжей части до 12–14 метров.

7. ЗАКАРПАТСКАЯ ОБЛАСТЬ

Построить на территории музея народной архитектуры и быта на въезде павильон приема туристов с выставочным залом.

8. ЗАПОРОЖСКАЯ ОБЛАСТЬ

Объездная дорога (установить корчму «Козацкий постой», гостиница, кафе, стоянка автотранспорта).

9. ИВАНО-ФРАНКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Туристический центр «Дружба» по приему туристов и хлебный бар (в парке им. Ленинского комсомола).

2. Реконструкция парка им. Ленинского комсомола.

10. КИРОВОГРАДСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Продлить ул. Московскую к музею народной архитектуры и быта, построить мост через р. Трубеж, украсить скульптурными группами в честь 800-летия первого летописного упоминания слова «Украина» и скульптурой выдающегося политического деятеля времен Киевской Руси переяславського князя Владимира Глебовича.

2. Реконструкция транспортного моста через р. Альта с увеличением его проезжей части до 12–14 метров.

11. КИЕВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Установить памятный знак на честь первой русской революции 1905–1907 гг.

2. Построить дом культуры.

12. КРЫМСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Салон-магазин переяславского сувенира «Фортечный вал».

2. Реконструкция привокзальной площади с ликвидацией складов в/ч 44040.

13. ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Провести реконструкцию Епископских ворот, уникального памятника творчества XI в. с установкой памятных знаков Владимиру Мономаху, Всеволоду Ярославовичу и Ефрему.

2. Построить павильон над раскопками Воскресенской церкви XII в.

14. НИКОЛАЕВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Соединить каналом два озера р. Попивки, подключить к ним водяные мельницы, построить кафе «Водяний млин» и построить автостоянку.

2. Реконструкция и восстановления канала, соединяющего р. Альту и р. Трубеж.

3. Построить Дом творчества народных мастеров с художественным салоном керамики, ковров, деревянной скульптуры и резьбы с филиалом музея народно-прикладного искусства Киевщины.

15. ОДЕССКАЯ ОБЛАСТЬ

Построить морской порт со стоянками судов реконструкции времен Киевской Руси с казацкими чайками, с турбазой, кафе «Переяславское» с яхтклубом для облуживания туристов на маршрутах Киев–Переяслав, Переяслав–Черкассы, Переяслав–Запорожье.

16. ПОЛТАВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Возле мемориального музея Г.С. Сковороды поставить бронзовый памятник Г.С. Сковороде, разбить сквер, установить скульптурные персонажи басен и философских произведений Г.С. Сковороды (для этого ходатайствовать перед Советом Министров СССР о передислокации в/ч 44040 с заповедной территории Вознесенского монастыря, архитектурного памятника XVII в.).

2. Построить кинотеатр «Полтава».

17. РОВЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. В колокольне Вознесенского монастыря открыть Планетарий с установкой часов «Переяславская Рада» со скульптурными группами персонажей освободительной войны 1648–1654 гг. В 15 часов на протяжении 3 минут бой курантов должен сообщать о начале «Переяславской Рады».

2. Построить кинотеатр «Ровно».

18. СУМСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Построить книжные и сувенирные киоски-теремки в районе музея-диорамы «Битва за Днепр», музея археологии, исторического музея, музея украинской одежды, музея народной архитектуры и быта.

2. Альтицкий мост переименовать в Казацкий мост, украсить скульптурами казаков. Рядом установить скульптуру «Брат за брата».

19. ТЕРНОПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

На территории музея под открытым небом построить кафе «Переяславский куринь».

20. ХАРКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Переименовать мост через р. Трубеж в Княжий, украсить скульптурами дружинников, на площадке установить памятний знак Кожемьяка и провести реконструкцию башни Киевской Руси (на месте поединка переяславского витязя Яна Кожемьяка над печенегами, от чего произошло название «Переяслав», с постройкой кафе «Киевская Русь».

2. Реконструкция древних Переяславских валов XI столетия и установка на них 15 пушек XVII–XVIII столетий.

3. Построить кинотеатр «Харьков».

21. ХЕРСОНСКАЯ ОБЛАСТЬ

Создать ландшафтный дендропарк-заповедник зоны

Среднего Приднепровья в районе урочища «Остров» р. Попивка, урочище «Германский лес», с урочищами и скульптурними группами «Казацкий гай», «Гайдамацкий кутючок», «Великий Луг», «Днепровские пороги», «Трубежские плавни», «Лесостепь Полтавщины», «Чумацкий шлях», «Казацкие дороги», «Богдановская переправа», «Стоянки казацких чаек».

22. ХМЕЛЬНИЦКАЯ ОБЛАСТЬ

Салон спортивний славы.

23. ЧЕРКАССКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Создать сквер им. Т. Г. Шевченко (в районе ул. Шевченко, возле исторического музея), с установленим памятника Т.Г. Шевченко и скульптурными композициями по мотивам призведений Т.Г. Шевченко, написаных в Переяславе.

2. Оформить въезды в г. Переяслав-Хмельницкий:

а) Золотоношская дорога (установить скульптуры воинов Киевской Руси);

б) Лубенская дорога (установить скульптурную группу «Чумаки» и памятные знаки воинам 27-й, 40-й, 3-й танковых армий, принимавших участие в боях на Букринском плацдарме) в месте, где происходила концентрация войск.

24. ЧЕРНИГОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Салон музыкальных инструментов с музеем истории народных музыкальных инструментов.

в) Харьковская трасса (скульптурная композиция «Дружба народов»);

г) Пристромская дорога (скульптурная композиция «Торжественная встреча русских послов»);

д) Киевская трасса (скульптурная композиция по мотивам «Слово о полку Игореве»).

25. ЧЕРНОВИЦКАЯ ОБЛАСТЬ

Создать в районе питомника (ул. Можайская, Кана) детский городок с парком, игровыми площадками, аттракционами и сказочными уголками, где установить скульптуры персонажей народных сказок, здесь же построить кафетерий «Казак-Мамай».

26. г. КИЕВ

1. В 1987–1988 гг. закончить строительство музея «Дружбы народов».

2. Построить панораму «Переяславская Рада».

3. Реконструкция ул. Б. Хмельницкого, ул. Октябрьской, Горького, Новокиевское шоссе, Золотоношское шоссе с увеличением проезжей части и сносом 12 индивидуальных жилых домов.

27. ВСЕ ОБЛАСТИ И ГОРОД КИЕВ

На площади в 50 га возле музея народной архитектуры и быта в урочище «Остров» создать «Переяславскую хлебную ярмарку» и комплекс с торговыми хлебными павильонами всех областей республики, площадью для проведения массовых народных гуляний: праздника Урожая, «Зеленой красы», проводов Зимы, фестивалей народного творчества, мотелей, автостоянками, зеленым театром, кафетериями – «Витряк», «Черкасская вареничная», «Переяслав», «Трубеж», «Полтавские галушки» [8].

Отже, як бачимо, багато планів, задумів Михайло Іванович Сікорський реалізував за своє життя. На сьогодні про Переяслав говорять як місто музеїв. На його території встановлені пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені тим чи іншим героям, подіям. Але є й ті проекти, які залишилося на папері й не втіленні у життя. Тому є потреба у вивченні спадщини М.І. Сікорського і можливого використання його пропозицій для розвитку туристичного потенціалу міста та України в цілому.

ПОСИЛАННЯ

1. Бондаренко Р., Ткаченко В. Сікорський Михайло Іванович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. Наук. думка, 2012. – 944 с.: іл.

2. Грудевич Т. Музейна тематика у листуванні М.І. Сікорського в 70-х роках XX – на поч. XXI ст.. (за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2019. – С. 124–129.

3. Махінчук М. Обереги нашої пам'яті: книга для читання з історії рідного краю: передмов. І. Драча. – Одеса: Аспект, 1998. – 224 с.: іл.

4. Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість / Вступна стаття Л.І. Андрієвського. – К.: Криниця, 2005. – 302 с.

5. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського. – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013.– 504 с.

6. Нагайко Т. Людина-легенда // Моє життя – мої музеї…: [зб. матеріал. до 90-річчя від дня народження Героя України М.І. Сікорського] / [упоряд. та коментар.: О. Горбовий, Т. Нагайко; ред. Т. Нагайко; вступ. ст. Л. Новохатько]. – 2-ге вид,, перероб. та доп. – Переяслав-Хмельницький : ФОП О.М. Лукашевич, 2013. – 258 с.

7. Новохатько Л. Великий зодчий музейної справи // Моє життя – мої музеї…: [зб. матеріал. до 90-річчя від дня народження Героя України М. І. Сікорського] / [упоряд. та коментар.: О. Горбовий, Т. Нагайко; ред. Т. Нагайко; вступ. ст. Л. Новохатько]. – 2-ге вид. перероб. та доп. – Переяслав-Хмельницький : ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – 258 с.

8. Особистий архів О.О. Тесленко.

9. Сога Л. М.І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. – поч. XXI ст.): дис.…канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 228 с.

10. Фігурний С. Михайло Сікорський – світоч України. Монографія. – К.: НДІУ, 2017. – 150 с.

Ткаченко В.М., Заика Н.Л. Михаил Сикорский – взгляд в музейное будущее Переяслава

В статье рассматривается видение Михаила Ивановича Сикорского – известного музееведа, создателя Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» на развитие музейного дела в Переяславе, создание экспозиций и туристической инфраструктуры города. Впервые публикуются соответствующие документы, предложения по воплощению этого замысла.

Ключевые слова: *Переяслав, Михаил Сикорский, музей, экспозиция, документ.*

Tkachenko V.M., Zaika N.L. Mykhailo Sikorskyi – a view on museum future of Pereiaslav

The article examines the vision of Mykhailo Ivanovych Sikorskyi, a well-known museologist, creator of the National Historical and Ethnographic Reserve Pereiaslav for the development of the museum business in Pereiaslav, the creation of exhibitions and tourist infrastructure of the city. For the first time, relevant documents, proposals for the implementation of this plan are published.

Key words: *Pereiaslav, Mykhailo Sikorskyi, tourism, museum, exposition, document.*

11.02.2019 р.

УДК 908:351.852.12:77.03:069(1–4)(477.41–21) НІЕЗ

Н.М. Ревега

ЗАТОПЛЕНЕ СЕЛО КОМАРІВКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У СВІТЛИНАХ ІЗ РОДИННИХ АРХІВІВ ЙОГО МЕШКАНЦІВ ТА ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті досліджуються світлини з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», висвітлюється питання пошуку та вивчення світлин із родинних архівів колишніх жителів с. Комарівки.

Ключові слова: *село Комарівка, родина, родинний архів, світлина, фондове зібрання.*

Село Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області згідно Постанови Ради Міністрів УРСР № 929 від 12 серпня 1963 року «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції» було виселене та затоплене водами Канівського водосховища. На жаль, ні ґрунтовного видання, ні фотоальбому щодо даного населеного пункту не виявлено. Матеріали щодо бібліографічних аспектів наявні у науковій статті В.В. Ревеги «Історія формування топонімів села Комарівки на Переяславщині». У ній досліджуються особливості розташування поселень [5]. Вагомим сегментом джерельної бази з вивчення с. Комарівки є візуальні джерела, а саме світлини. Отже, одним із завдань при вивченні досліджуваної теми є їх пошук.

У фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігається 11 світлин із зображенням краєвидів та об'єктів с. Комарівки, 5 фото з розливом річки Дніпро та 2 фото з її мешканцями. Згідно фондово-облікової документації, світлини з краєвидами надійшли до фондів 1960 р. відповідно до накладних № 1 та № 2 [2, с. 167–172]. Детального опису світлин у інвентарних книгах немає [2; 3]. Тому нижче для опису цих фото автором використано усні свідчення колишніх жителів села. Отже, на світлинах зображені наступні частини цього населеного пункту [6]:

Рис. 1. Клуб с. Комарівки. 1960 р.

Рис. 2. Федір Петрович Варич, Галина Филимонівна Зубер (зліва) та Марія Павлівна Симониш. 1920-ті роки

1. ПХІМ-4209 – «Магазин». Об'єкт розташовувався у частині села, що мала назву «на селі». Розмір 24 х 17 см.

2. ПХІМ-4200 – «Вид з півночі». На світлині зображений в'їзд до села з с. Хоцьки. Розмір 24 х 17 см.

3. ПХІМ-4205 – «Центр». На світлині зображена центральна вулиця села. У назвах жителів вона згадується як «центр» та «на селі». Розмір 24 х 17 см.

4. ПХІМ-4202 – «Млин села Комарівка». Розміщувався в частині села під назвою «Чаплин». Розмір 24 х 17 см.

5. ПХІМ-4264 – «Дорога в село Комарівку». На світлині зображена дорога, а саме в'їзд до села зі сторони с. Городище. Дана територія у жителів мала назву «Борок». Розмір 24 х 17 см.

6. ПХІМ-4260 – «Клуб». Даний

Рис. 3. Випуск 7 класу Комарівської семирічної школи 1951–1952 навчального року. 1952 р.

Рис. 4. Мотря Миколаївна Ревега (перша зліва) з подругами. 1928 р.

будинок культури був розташований у частині села, що мала назву «на селі». За усними свідченнями жителів, під час побудови клубу були використанні матеріали з розібраної у 1930-х роках Миколаївської церкви с. Комарівки. Розмір 24 х 17 см (Рис. 1.).

7. ПХІМ-4252 – «Свинарник». Дана будівля знаходилась на «Борку». Розмір 24 х 17 см.

8. ПХІМ-4248 – «Аптека». Була розташована на «Борку». Розмір 24 х 17 см.

9. ПХІМ-4249 – «Вітродвигун». Споруда була розташована на «Борку». Розмір 24 х 17 см.

10. ПХІМ-4236 – «Школа». На світлині зображений задній фасад будівлі школи. Знаходилась школа «на селі». Розмір 24 х 17 см.

11. ПХІМ-4230 – «Коровник». Господарська споруда була розташована у частині села «Борок». Розмір 24х17 см.

Звісно, дана колекція світлин потребує ще подальшого дослідження та опису. Ведуться пошуки джерел інформації щодо побудови колгоспу, школи та клубу, які дозволять краще описати зображення на світлинах. Наявні фото з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» унікальні, але, на жаль, їх кількість обмежена. Збільшення колекції світлин даного села – нагальне питання, над яким працюють співробітники Заповідника.

Експедиційні пошуки світлин із с. Комарівки розпочато автором у грудні 2018 р. На початок лютого 2019 р. зібрано 300 світлин із родинних архівів його мешканців. Виявлені джерела спонукали до дослідження та розроблення картки-опису, яка б стосувалася світлин сіл та населених пунктів Переяславщини, затоплених Канівським водосховищем. Мова йде про наступні села Переяслав-Хмельницького району: В'юнище, Циблі, Козинці, Зарубенці, Трахтемирів, Підсінне, Андруші, Комарівка, Городище та хутор Монастирок. Також затопленню підлягало кілька хуторів: Максимівка, Чубуки, Гора, Борок, Гетьманівщина, Лісаневичі, Слобода та інші.

Знайдені світлини зберігають історію села, його краєвиди, фіксують звичаї та обряди, повсякденне життя тощо. Фото дають можливість побачити село до його затоплення: вулиці та кутки, житла комарівчан, господарські будівлі, об'єкти інфраструктури. Із маленьких дрібниць, зображених на старих, інколи пошкоджених світлинах, складається картина умов життя села та окреслюються навколишні краєвиди: дубові та соснові ліси, річки та болота.

Так, на одній з світлин зафіксована Миколаївська церква. На сьогодні знайдено лише одне зображення цієї уже неіснуючої церкви. Наявний напис на фото, встановлений за допомогою дзеркального методу прочитання, повідомляє: «Церква Комарівки 24 августа 1936». Світлина, виявлена 04.12.2018 р., зберігалася у родинному архіві колишнього жителя с. Комарівки Івана Петровича Бондаренка (1944 р.н.), який на даний час проживає у с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району [1]. Артефакт спонукав автора до дослідження втраченої пам'ятки. Так, у книзі Л. Набок та О. Колибенка «Православні храми Переяславщини» зазначаються імена п'яти її священнослужителів [4]. Із опрацьованих «Полтавських єпархіальних відомостей» та метричних книг на даний

час виявлено імена 25 священнослужителів та 12 церковнослужителів.

На світлинах із родинних архівів зафіксовано назавжди втрачене життя села, яке зникло під водами Дніпра. Цінним додатком до вивчення його історії є фото власне мешканців с. Комарівки, які дають можливість дослідити генеалогію родин, їхнє соціальне становище та інше. На жаль, на більшості виявлених фотографій відсутні підписи, що ускладнює їх вивчення. Фото з підписами несуть у собі додаткову інформацію про подію, зображену на ній.

Для максимального дослідження та вивчення фотографій автором статті, старшим науковим співробітником науково-дослідного відділу історичного краєзнавства, була розроблена форма картки для опису світлин затоплених сіл. Вона містить тематичні поля із запитаннями для заповнення, які дають можливість всебічно дослідити світлину та зосередити увагу на непомітних, на перший погляд, деталях, які можуть не бути у звичайному описі, наприклад, зазначити топонім місцевості, яка зображена на світлині.

Для ґрунтовного дослідження та вивчення життя села отримані світлини розподіляються за умовними розділами:

- краєвиди (світлини, на яких зображено краєвиди і місцевість села);
- жителі (портрети та світлини, на яких зображено родини та колективи села (Рис. 2.);
- освіта (світлини школи, випусків, учителів, шкільні зустрічі). На даний час із наявних фото шкільних випусків найдавнішим є зображення 1951 р. (Рис. 3.);
- поштова діяльність (світлини комарівських молодих юнаків, які розносили пошту);
- весілля (світлини із зображенням молодих, дружок нареченої, сватів, родичів наречених та запрошених гостей);
- народний одяг (світлини, на яких зображений одяг, що побутував у селі) (Рис. 4.);
- підготовка до затоплення (лише 2 світлини, на яких зображена техніка та роботи з підготовки та зачистки села до затоплення) (Рис. 5.);
- весняна повінь (світлини із зображенням сезонної повені, природний розлив Дніпра);
- житлові та господарські споруди (фотографії, на яких видно житлові та господарські споруди, що дають уяву про село до його знищення);
- транспорт (світлини із зображенням

Рис. 5. Вирубка лісу на хуторі «Борок» с. Комарівки. Кінець 1960-х років

Рис. 6. Бригадир колгоспу Ф.П. Варич їде на підводі на роботу. 1960-ті роки

Рис. 7. Ланкова Ольга Дунайна з дівчатами. 1960-ті роки

транспорту, який використовувався селянами: човен, віз, кінні сани, велосипед, мотоцикл, вантажні автомобілі) (Рис. 6.);

- зустрічі односельчан: світлини зустрічей комарівчан на початку літа у 2000-х роках;

- предмети господарського вжитку (світлини із родинних архівів, на яких зображені предмети хатнього та господарського вжитку) (Рис. 7.).

Досліджуючи родинні фотоархіви колишніх жителів с. Комарівки, ми дізнаємося про історію життя окремої родини у селі до його виселення. Крізь призму родинних історій мешканців комарівчан, за допомогою світлин, відтворюється забута історія знищеного села. Саме родинні світлини зберігають зафіксовані моменти життя у с. Комарівці, події, які відтворюють його історію.

ПОСИЛАННЯ

1. Бондаренко І. [Свідчення про церкву с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області] // Рукопис. – Особистий архів автора. – С. 1.

2. Інвентарна книга фондової групи «Музейні предмети Переяслав-Хмельницького історичного музею» № 3 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – 198 с.

3. Інвентарні картки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: ПХІМ-4200, ПХІМ-4202, ПХІМ-4205, ПХІМ-4209, КН-2365, ПХІМ-4230, ПХІМ-4236, ПХІМ-4248, ПХІМ-4249, ПХІМ-4252, ПХІМ-4260, ПХІМ-4264, КН-2373.

4. Набок Л. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність / Л.М. Набок, О.В. Колибенко – К.: Типографія від «А» до «Я», 2007. – 176 с.

5. Ревега В.В. Історія формування топонімів села Комарівки на Переяславщині / В.В. Ревега // «Залізнякові читання»: матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 18 жовтня 2013 р. – Черкаси. Видавець Чабаненко Ю., 2016. – С. 105–111.

6. Ревега В.М. [Свідчення про с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області] // Рукопис. – Особистий архів автора. – С. 3.

Ревега Н.М. Затопленное село Комаровка на Переяславщине в фотографиях из семейных архивов его жителей и фондового собрания Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье исследуются фотографии из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», освещаются вопросы поиска и изучения фотографий из семейных архивов бывших жителей с. Комаровки.

Ключевые слова: *село Комаровка, семья, семейный архив, фотография, фондовое собрание.*

Reveha N.M. Flooded village Komarivka in Pereiaslav in photographs from the family archives of its inhabitants and of the collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article examines the stock photo from the collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav», addresses issues of searching and researching of photographs from the family archives of the former inhabitants of the village of Komarivka.

Key words: *Komarivka village, family, family archive, photography, stock collection.*

20.02.2019 р.

УДК 94:688.721:351.852.15:069.(1–4)(477.41–21)НІЕЗ

Н.Д. Дем'яненко

НАРОДНІ ІГРАШКИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті проаналізовано народні іграшки з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Описано їх види, матеріали виготовлення. Висвітлено польові матеріали автора народних іграшок дітей Переяславщини.

Ключові слова: *іграшка, народна іграшка, фондова колекція, діти, лялька-мотанка, іграшки з дерева, глиняна іграшка.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю зберегти, примножити і донести із давніх часів до сучасників та нащадків високодуховний пласт традиційної культури – іграшкарство. Народна іграшка – витвір специфічний, який є джерелом української культури, що відображає життя дитини в різні історичні епохи. Це феномен, який підтверджує оригінальність і неповторність, володіє формою, змістом, має певне значення. Народні іграшки завжди веселі, яскраві, виготовлені з підручного матеріалу. Вони несуть дітям знання про працю, відпочинок, побут, розкривають духовний світ, виховують повагу до старших поколінь, дружнє ставлення до ровесників.

У наш час у дитячу гру увійшли віртуальні комп'ютерні ігри й іграшкові істоти Заходу та заокеанської індустрії. Народна іграшка, незважаючи на її екологічність, естетичність, моральність, широкі виховні можливості, не завжди популярна у дитячих іграх. Старовинні народні іграшки, виготовлені з підручного природного матеріалу, який має властивість швидко псуватись, у переважній більшості не збереглися до початку XXI ст. Вивчати, відтворювати та використовувати їх у вихованні сучасного підростаючого покоління ми можемо лише завдяки письмовим джерелам, розповідям старожилів, реконструкціям народних умільців та музейним колекціям.

Серед чисельних колекцій Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» помітне місце посідає зібрання народних іграшок, яке досі не було об'єктом наукового дослідження. Наша стаття якраз має на меті заповнити цю прогалину.

Незважаючи на те, що тема народної іграшки не набула широкого вивчення, до неї періодично звертались окремі історики та етнографи. Так, видатний етнограф, священик М. Грушевський перший зібрав і дослідив народні іграшки у контексті вивчення дитини у звичаях і віруваннях українського народу. К. Матейко поділив народні іграшки на хлопчачі та дівчачі і класифікував їх за двома основними ознаками: матеріалом та формою. Історик-мистецтвознавець Г. Блінов, вивчаючи найдавніші дитячі іграшки Наддніпрянщини, виготовлені із дерева, згрупував їх у образотворчі і технічні.

Етнограф Л. Герус розглядає народну іграшку як явище української культури, що є видом декоративно-прикладного мистецтва, з'ясовує її витоки, указує на матеріали виготовлення, пластичні, колористичні та орнаментальні особливості. О. Найден у своїх працях зосереджує увагу на з'ясуванні культурного феномену іграшки, окреслює засади художньої виразності, визначає вузько локальні та загально етнічні риси народних іграшок, значну увагу приділяє матеріалам та технології їх виготовлення.

Дитячі іграшки першої половини ХХ ст. виготовлялися з різноманітного природного матеріалу старшими дітьми, мамами, бабусями. Їхні лагідні руки найкраще були здатні відтворити добрий фантастичний світ казки, бо саме вони перебували в оточенні дітей, спілкувалися з ними, а тому і найглибше розуміли їх почуття й інтереси. Такі іграшки пронизані тонким поетичним чуттям, фантазією майстрів, любов'ю до природи.

Сучасні народні майстри виготовляють аналоги колишніх забавок, зберігаючи при цьому розміри, форми та матеріали, проводять майстер-класи з виготовлення народних іграшок, у яких із задоволенням беруть участь діти та дорослі. Заклади освіти використовують їх у виховному та навчальному процесах. Таким чином підростаюче покоління знайомиться із прототипами іграшок їхніх батьків та дідів. У наш час народні іграшки можна придбати і як сувенірну продукцію, і для дитячих забав. Їх використовують для облаштування інтер'єрів, а колекціонери – для поповнення приватних зібрань і фондів музеїв.

Найпопулярнішою народною іграшкою є лялька-мотанка – забавка наших прабабусь. Її виготовляють способом намотування, що нагадує про споконвічне хліборобське в'язання снопа, коли скручували перевесло, яким обвивали сніп жита чи пшениці. Від способу виготовлення походить і назва – лялька-мотанка.

Народні ляльки є посередниками між старшим і молодшим поколіннями. Деякі з них носили обрядовий характер, адже їх виготовляли до певних дат і подій (весілля, родини, хвороби, посухи). Тому в них закладений, крім індивідуального, ще й родовий етнічний фактор любові та сподівань, віри в добро та захист від злих сил. Наразі учні початкових класів загальноосвітніх шкіл та вихованці дошкільних навчально-виховних закладів різних областей України разом із вихователями виготовляють ляльки-мотанки для захисників Вітчизни – воїнів АТО як оберіг, спомин про рідний дім та дитинство.

Для виготовлення народних ляльок використовували клаптики тканини, клоччя, ганчір'я, мотузки, конопляну паклю, качани з кукурудзи, солому, суху траву, очерет, нитки, липовий луб, кору, папір. Розмір іграшки залежав від величини клаптика тканини. Ляльки були змотані з ганчір'я, де виділялась голова, запнута хусткою, стан, обмотаний ганчіркою у вигляді спідниці, спереду був фартух, підперезаний червоним поясом, рук і ніг лялька не мала.

Найчастіше частини обличчя ляльки не зображували, бо вважали, що через очі в неї може вселитися душа дитини або іншої людини. Обличчя було найчастіше пусте, рідше – розмальоване сажею з печі чи вишите хрестиками [4; 6].

У фондовій колекції Національного історико етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються ляльки-мотанки Т-11453 (1–2), які виготовила у 2007 році на замовлення музею майстриня, художник костюмів Сумського театру Ірина Гаршина. Це дві антропоморфні постаті (жіноча і чоловіча) на дерев'яних підставках. Одяг їх більш схожий на поліський тип вбрання, має приглушені сірі тони з нескладним орнаментом [11].

У 2009 році колекція фондів НІЕЗ «Переяслав» поповнилася ляльками-мотанками Т-11614 (1–5), які виготовила на замовлення музею майстриня, уродженка с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району Є. Мостова, 1948 р. н. Навчила виготовляти ляльки Є. Мостову її бабуся, 1902 р. н., уродженка с. Вінинці. Це антропоморфні жіночі постаті різного розміру з виділеною головою, поясом, станом. Обличчя імітовано світлим тоном полотняної тканини, пусте. Голова зав'язана хусткою. У спідницях, фартухах. На талії є червоні пояси. Застосовані як натуральні, так синтетичні тканини (домоткане полотно, вовна, бавовняна тканина, штучний шовк, вишивка хрестом). Виготовлені способом намотування тканини у сувій та перев'язування у певних місцях [11].

Для забави маленьких дівчаток виготовляли ляльки у сповитку з невеликих хусток. Бабусі майстерно скручували у валик хустку, лишаючи один кінець, яким формували голівку та тулуб. Швидко заспокоївши дитину, їх розмотували і могли одягати, як головний убір. Такими ляльками у 2009 році поповнилася колекція НІЕЗ «Переяслав». Їх авторство належить Є. Мостовій. Т-11616 (1–2) виготовлені з ситцевих білих хусток із червоним та синім орнаментами способом намотування у необхідних місцях [11].

Зберігали такі фігурки у плетеній корзинці з червоної лози на комині печі, припічку, в опічку або скрині, в прискринку. Іноді були випадки, коли молоді дівчата разом із посагом в скрині везли ляльки до хати свекрухи, потім передавали їх своїй дочці. Ще ляльки служили як оберіг у чужій родині. У традиційному середовищі сільська дівчинка Переяславщини, як правило, мала не одну ляльку, а декілька, іноді й цілий ляльковий ансамбль (до 20 фігурок, і кожна мала своє ім'я). З ними було зручно гратися, розігруючи або моделюючи різні «життєві епізоди», сцени, ситуації [4].

Для зовсім маленьких діток, до року, виготовляли «ляльки-жованки» (або «кукли»). У невеликий шматок чистого виношеного полотна клали шматочок жованого хліба, замотували його тканиною, формували у вузлик і туго перемотували ниткою. Таку «куклу» давали смоктати дитині, після чого вона заспокоювалася і засинала [6].

Як згадують Є. Мостова 1948 р. н., О. Марченко 1949 р. н. з с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району Київської області, В. Захарченко 1938 р. н. з с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району, О. Торба з

с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району, М. Адаменко з с. Гречаники Переяслав-Хмельницького району, В. Гресь 1942 р. н. з м. Переяслав-Хмельницького, ляльок-хлопчиків із тканини не виготовляли, лише із конопляної паклі або ниток. Брали грубу сирову нитку, відмотували із клубка багато разів одного розміру, рівненько складали у джгутик, знизу розрізали усі ниточки, розчісували гребінцем. З одного краю перев'язували ниткою, таким чином формували голівку. Потім перев'язували серединку джгутика і розділяли нитки навпіл на дві рівні частини, формуючи ніжки. Хлопці нищили ляльок-мотанок, з якими гралися дівчата, але інколи, десь у куточку, щоб ніхто не бачив, самі ними гралися.

Із вилущеного качана кукурудзи мотали забавку. Брали качан із листками. Верхню його частину перемотували ниткою, формуючи голівку, запинали клаптиком тканини як хусткою. Нижні листочки витягали у два протилежні боки та примотували. Вони слугували руками. Листочки, що залишились, спускались до низу, нагадуючи спідницю [2].

Іграшки хлопців були дерев'яними. У літній період, коли випасали худобу, вони виготовляли собі забавки зі шматка суцільного дерева, ножем примітивно витісували мечі. З гілок робили лук і стріли, потім влаштовували бої з мечами та змагання стрілянини з луків.

У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігаються дитячі дерев'яні іграшки, виготовлені майстром І.І. Нестеренком із Полтавщини. Всі вони потрапили до фондів музею в 1978 році.

Іграшка у формі пташки НДФ-354 (8) виготовлена з цілого бруса вербового дерева. Шия спрямована до верху. На голові круглим прорізом виділено дзьоб. По боках голови видовбані круглі ямки очей. На спині, по середині тулуба, повздовжній проріз, який нагадує щільно складені крила. З боку на обох крилах трикутні отвори, які продовжуються трьома горизонтальними прорізами, що імітують пір'я. Виділено хвіст трьома вертикальними насічками. На грудях – два круглі прорізи, які нагадують сонце. Висота іграшки – 16 см, ширина – 12 см, довжина – 35 см [9].

Іграшка у формі постаті чоловіка НДФ-354 (2) виготовлена із суцільного бруска вербової деревини. Чітко вирізана голова, тулуб, руки, ноги. На чолі – волосся з вертикальними прорізами, засічками. Обличчя у профіль. Виділяється високе чоло із двома горизонтальними рівними прорізами, широкі, напівовальні брови, прижмурені очі, ніс, великі вуса, напіввідкритий рот, на бороді ямка. Біля шиї – трикутний проріз, рукава щільно притиснуті до тіла і опущені до низу. На поясі – горизонтальний проріз (у вигляді поясу). Виділяються опуклі колоші штанів. На правій нозі є чобіт. Підошва відокремлюється повздовжнім прорізом. Ліва нога без взуття, де чітко видно чотири вертикальні засічки, що нагадують п'ять пальців. Висота – 26 см, ширина – 9 см [9].

Іграшка у формі коня НДФ-354 (7) виготовлена з бруска верби. Фігура опуклої форми. Зверху міцна прогнута спина. У верхній частині шиї горизонтальними порізами вирізано гриву. Голова опущена вниз. Маленькі гострі вуха, по боках – овальні очі, відкритий рот, дві трикутні ніздрі. Обвислий живіт виділено вертикальними прорізами. Знизу на передніх і задніх ногах горизонтальним прорізом висічено напівкруглі копита, на задніх ногах – прорізи колін. Позаду широкий суцільний хвіст, що спадає до землі. Довжина іграшки – 20 см, ширина – 8 см, висота – 14 см [9].

Іграшка у формі коня НДФ-354 (6) виготовлена з суцільного шматка вербового дерева. Має міцну вигнуту спину. Дугоподібна шия коня, зверху якої є проріз, нагадує гриву, яка продовжується на лобі. На голові – вуха, овальні очі, дві трикутні ніздрі, відкритий рот. Вирізняються горизонтальним прорізом міцні груди, округлий живіт. Передні ноги зігнуті в колінах, задні – коротші за передні. Знизу на ногах прорізами виділено копита. Міцний спадаючий хвіст розширений до низу. Довжина – 20 см, ширина – 8 см, висота – 15 см [9].

Іграшка у формі качки (коряк) НДФ-354 (9) виготовлена з суцільного шматка вербового дерева. Виділено голову, підняту вгору. На голові овальним прорізом відокремлено розкритий гострий дзьоб, круглі очі. Верхня частина спини видовбана, порожниста. Позаду хвіст, його грані з п'ятьма насіченими прорізами, які імітують пір'я. По всій зовнішній поверхні качки смуги та крапки коричневого кольору, що імітують пір'я. Фарбою виділено крила овальної форми, в середині яких, з одного боку, зображено щуку, з протилежного – карася. Довжина – 31 см, ширина – 14 см, висота – 14 см [9].

Іграшка «Вершник» НДФ-354 (5) у вигляді чоловічої постаті на коні. Коня виготовлено з суцільного бруска. Кінь пласкої форми. Зверху, на шиї та лобі, горизонтальними прорізами чітко виділено гриву коня. Спина прогнута. Голова опущена до низу. Прорізами відокремлено гострі вуха, овальної форми очі, відкритий рот та трикутні ніздрі. Передні і задні ноги стиснуті. В нижній частині ніг – горизонтальний проріз копит. Позаду – плаский спадаючий до низу хвіст. На спині, в сидячому положенні, знаходиться вершник. Його зроблено з іншого шматка вербового дерева. На голові прорізом виділено шапку. Риси обличчя грубі, випуклі; очі прижмурені, нахмурені; брови широкі; обвислі щоки; широкий ніс; товсті губи; великі вуса; на бороді – ямка. Руки повертаються. В плечовій частині просвердлено отвір, у який вставлено дерев'яні штирі, за допомогою яких крутяться руки. Долоні міцно стиснуті в кулаки. У лівому кулаці є отвір, куди вставлено шаблю, підняту до гори. Горизонтальними та вертикальними прорізами чітко виділено пояс. У стегновій частині тулуба є два горизонтальні прорізи, які нагадують верхній плечовий одяг. На рукаві, біля зап'ястя, – два овальні прорізи, які показують закінчення рукава. Біля шиї вершника – овальний проріз у вигляді коміра. На ногах чоботи. Довжина – 28 см, ширина вершника – 9 см, ширина коня – 5 см, висота з вершником – 29 см [9].

Фігурки коней були дуже популярними іграшками серед хлопців. Виготовляли їх із деревини, розміри якої дозволяли дитині гойдатися, сидячи верхи. Кінь знаходився на міцній платформі, до якої приєднували коліщата. Коли дитина сиділа верхи на коні, відштовхувалася ногами – іграшка котилася на коліщатах. Такі іграшки були складені у міцну об'ємну конструкцію з окремих частин, де чітко виділялися форма голови, тулуба, ніг [5].

На станку або пилкою випилювали голову коня. А в шию, де продовжується тулуб, уставляли довгу гладенько затесану палицю, яка слугувала замість сідла. На іграшці ножем схематично вирізували гриву, очі, ніздрі, вуха. На таких «конях» діти могли кататися по селу цілий день [5].

Восени, як дозрівали соняшники, з рослини зрізували голівки з насінням, лишаючи стебло, у яке «впрягався» хлопець, як кінь у голоблі, і їхав верхи.

Батьки для забавляння малих дітей виготовляли з дерева возики на рухомих дерев'яних коліщатах, на яких возили дітей. Для старших дітей, як забавку, робили візочки для іграшок. На возика діти складали власноруч виготовлені ляльки, м'ячики із шерсті тварин (корови, вівці, кози, коня), прив'язували до возика мотузку і тягли за собою [1].

З окремих продовгуватих брусочків однакової довжини та ширини з отворами витісували мороки, що послідовно складалися у фігуру. Цей процес був довготривалим, треба було «морочитись». А розібрати таку мороку було легко: потягнеш пальцями певний брусочок – фігура розсипається.

З дерева виготовляли дзиґу. Чим дужче її закручували, тим швидше вона крутилася і забавляла дитину. Дзиґу робили також із дерев'яної котушки. Посеред котушки проколювали отвір, в який уставляли паличку, з обох боків її загострювали, розкручували. Кінчиком ножа на котушці наносили хвильки. Якщо розкручували таку котушку, вона крутилася і повністю за формою нагадувала дзиґу [3].

Вітрячки робили з двох тоненьких витесаних дощечок, які слугували крилами. Посередині дощечок ножем вирізали круглий отвір, потім перекладали їх на хрест, а у середину отвору вставляли паличку, яка фіксувала дощечки. Вони поверталася у напрямку вітру і крутилися як крила у вітряку [7].

Із залишків деревини старші діти та батьки власноруч виготовляли мініатюрний різноманітний ужитковий посуд. Такими відерцями на коромислі дівчата носили воду від криниці. З цеберок хлопці та дівчата поїли своїх «коней» з соняшникового стебла чи виструганого дерева. Виготовляли домашні меблі, ляльки, музичні інструменти, знаряддя праці, якими користувалися у побуті. Спостерігаючи за працею дорослих, діти й собі в оточуючих предметах відшукували граблі, серпи, коромисла, відра, лопати, молотки, терниці тощо.

З лози, соломи, рогози виплітали кошики, колисочки для ляльок. З високої трави плели довгі коси. Їх розкручували та перестрибували на різній висоті.

Ще з XVIII ст. Ілля Тимковський описував дитячі забави, у які панич грався із селянськими дітьми поблизу Переяслава. «Головними моїми розвагами було побігати в саду з набраними брязкальцями» [12]. Їх виготовляли для забавляння малих дітей і у середині XX ст. Робили торохкотельця із спеціально оброблених органів тіла тварин (горлянки гуски, сечового міхура кабана), насипали горох чи квасолю, потім висушували – і, іграшка готова. Для трохи старших дітей дорослі виготовляли хуркало з курячої стегнової кісточки. Посередині кісточки прокручували отвір, протягували міцний мотузок, прив'язували до кісточки, зв'язували разом кінці. Надягали петлі на пальці і обертали хуркало, протягуючи мотузок, щоб він то закручувався трохи не до пальців, то розкручувався швидко і повільно. Іграшка крутилася і утворювала звуки: хур-хур-хур. Такою іграшкою відволікали малих дітей, щоб не плакали, а старші діти бавилися самі [1].

Влітку для дітей у дворі, під деревом, робили гойдалки. Брали мотузку, зачіпляли за гілку дерева і прив'язували. Щоб зручніше було гойдатись, підкладали дощечку так, щоб сісти в середину мотузки та ногами дістати землі, а руками взятися за мотузки і розгойдуватися [5]. Гойдалку робили і парубки на Великодні та Зелені свята. Увечері вона була розвагою дівоцтва та парубоцтва, вдень – дітлахів. Гойдалки улаштовували різні: такі, що можна сідати на міцну дошку та й гойдатися по одному або удвох, чи гойдатися, стоячи ногами на колоді.

Найулюбленішими та найпопулярнішими були іграшки з глини, які вироблялися майстрами відомих гончарних центрів та гончарями-кустарями. Іграшки виліплювали у вигляді птахів, звірів, свійських тварин. Їх муляжі зберігаються у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» НДФ-7950 (1–25), 16 фігурок у формі пташок, 9 фігурок у формі звірів. Виготовлені у 1984 році І. Нестеренком з с. Броварки Черкаської області за мотивами української народної іграшки зі світлої та темно-коричневої глини, обпалені, різні за розміром [9]. Також наявні іграшки Львівської кераміко-скульптурної фабрики ПХІМ-4642 у формі півників, пташки, коника, баранчика-вазочки (20 штук, виготовлені у 1960 р.). Іграшки Васильківського майолікового заводу датуються 1959 роком [10]. Зберігається ціла колекція іграшок, виготовлених майстрами-гончарями з Опішні (А.С. Пошивайло, В.О. Омельяненко, І.А. Білик, О.А. Олійник.). Це – свистунці (7 шт.), скульптури (8 шт.). Іграшки гончарного виробництва виготовлені з глини, мають пластичні витончені форми, покриті поливою, орнаментовані, переважають коричневі, біло-зелені, сині кольори. Деякі з них мають підписи автора. Вони передані до фондів НІЕЗ «Переяслав» Дирекцією художніх виставок міста Києва у 1974 році [10].

Жінки, купуючи на ярмарку новий глиняний посуд (макітру, горщик, глечик), не забували про дітей і часто купували іграшку з глини. Гончарі, іноді на здачу, давали «монетки» – маленький іграшковий посуд, яким залюбки бавилась малеча.

Дітям виготовляли забавки із залишків дроту та бляхи. Зразок такої іграшки ДЕ-144 знаходиться у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав». Зробив її для своїх дітей у 1912 році житель с. Студеники Переяслав-Хмельницького району Київської області Д. Близнюк. Відро іграшкове має форму зрізаного конуса до низу, кольору бляхи, з двох шматків, дно у вигляді підставки. У верхній частині біля вінця у протилежних сторонах є два отвори, в які вставлена душка з дроту [8].

Отже, розглянуті та описані народні іграшки із зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» є безцінним надбанням народного мистецтва-іграшкарства і потребують подальшого вивчення та дослідження.

ПОСИЛАННЯ

1. Записано автором від В.Р. Захарченко 1937 р. н. у с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району.
2. Записано автором від Г. Адаменко 1938 р. н. у с. Гречаники Переяслав-Хмельницького району.
3. Записано автором від Г.Г. Коваленко 1935 р. н. у с. Лецьки Переяслав-Хмельницького району.
4. Записано автором від Є.І. Мостової 1948 р.н. у с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району.
5. Записано автором від І.К. Ривденко 1933 р.н. у м. Переяслав-Хмельницький.
6. Записано автором від О.І. Марченко 1949 р.н. у с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району, Київської області.
7. Записано автором від В.М. Гресь 1939 р. н. у м. Переяслав-Хмельницький.
8. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги групи «ДЕ».
9. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги групи «НДФ».
10. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги групи «ПХІМ».
11. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги групи «Т».
12. Тимковский И.И. Мое определение в служ- бу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. – 1852. – Т. 5. – № 17–18. – С. 3.

Демьяненко Н.Д. Народные игрушки фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье проанализированы народные игрушки фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Описаны их виды, материалы изготовления. Освещены полевые материалы автора о народных игрушках детей Переяславщины.

Ключевые слова: *игрушка, народная игрушка, фондовая коллекция, дети, кукла-мотанка, полотно, сувой, игрушки из дерева, глиняная игрушка.*

Demianenko N.D. Folk toys in stock collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article analyzes folk toys from the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav». Their types, materials of manufacture are described. The author's field materials about the folk toys of children from Periyaslav region are covered.

Key words: *toy, folk toy, stock collection, children, motanka doll, canvas, suva, toys made of wood, clay toy.*

20.02.2019 р.

УДК 94:[728.61+069.51/424.7](477.41–21)«18»НІЕЗ

Т.В. Грудевич

ДВІР ЧИНБАРЯ У МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ТА СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ

У статті висвітлюється історія створення двору чинбаря в музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у 1968–69 рр. Приділена увага музеєфікації пам'яток. Дається характеристика асортименту знарядь праці та виробів чинбаря, представлених в експозиції.

Ключові слова: *музей, пам'ятка, експозиція, ремесло, знаряддя праці,чинбар.*

У місті Переяслав-Хмельницькому є 24 музеї, які об'єднані в Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Його перлина –«Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» – перший в Україні музей під відкритим небом, будівництво якого було започатковано в 1964 році. На площі 24,5 га встановлено пам'ятки народної дерев'яної архітектури. Унікальний музейний комплекс має таку структуру: українське село Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.; сільські ремесла та промисли; вітряки та водяні млини; розділ «Матеріальна культура найдавнішого часу». На його території розміщено 13 тематичних музеїв, які більш поглиблено розкривають окремі теми з історії народного побуту, традицій, звичаїв та обрядів, народної творчості, землеробства, народного транспорту, розвитку світогляду та науки тощо. Забудова власне Музею-села – вуличо-безсистемна з центральною вулицею, майданом та окремими кутками. В основі експозиції – двір – основна виробничо-економічна одиниця індивідуального ведення селянського господарства. Вони відкриті з безсистемним розміщенням будівель, розміри і характер яких залежить від функціонального застосування та майнового статку господарів. Особливістю музею є показ розвитку ремесел: бджільництво та олійний промисел, гончарство, чинбарство, гребінництво, столярство, ткацтво. В його експозиції є громадські споруди: сільська управа, шинок, корчма, гамазеї, комори. Разом із хатами, сажками, повітками, клунями вони є унікальними пам'ятками народної дерев'яної архітектури [4].

Одним із найдавніших і найпоширеніших ремесел здавна була обробка шкіри, а шкіряні промисли – провідною галуззю селянського господарства. Шкіра використовувалась в різних сферах повсякденної діяльності людини. З неї виготовляли взуття, одяг, головні убори, ремінну, кінну збрую та упряж [1]. Працівниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у 1960–1990 рр. була зібрана велика колекція знарядь обробітку шкіри та пристроїв, які використовувались у шкіряному промислі. Це сприяло відтворенню експозиції двору чинбаря на території Музею народної архітектури та побуту

Рис 1. Хата (с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.) у дворі чинбаря

Середньої Наддніпрянщини та показу чинбарського промислу як одного із найпоширеніших ремесел у Середній Наддніпрянщині [3].

Окремі питання, пов'язані зі створенням експозиції садиби майстра чинбаря в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, вже потрапляли в коло інтересів М. Сікорського [5], Л. Жам [3], О. Семенової [6], а також автора цього дослідження [1]. Новизна полягає в тому, що комплексно проблема висвітлення історії музеєфікації та створення експозиції двору чинбаря в Музеї ще не розглядалася, що зумовлює її актуальність. Мета даної розвідки полягає в тому, щоб дослідити процес виявлення, обстеження, перевезення приміщень на дану територію, в яких відтворено чинбарський промисел, охарактеризувати знаряддя праці, якими користувалися ремісники в Середній Наддніпрянщині, що представлені в експозиції; проаналізувати асортимент виробів цих майстрів.

Двір чинбаря був одним із перших у Музеї (відтворено у 1968–1969 рр.), в якому представлений шкіряний промисел, типовий для ремісника XIX ст. До складу двору входять хата, комора, повітка, саж. Дворище знаходиться на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в центральній частині музею. Хата, збудована у другій чверті XIX ст. в селі В'юнище Переяславського повіту Полтавської губернії місцевими майстрами, розташована в глибині двору. В 90-х роках XIX ст. прихатня комора була розібрана і перевезена. На її основі побудована хата для старшого сина господаря. У 1896 р. прихатня комора була заново прибудована. Хата має тип «хата+сіни+прихатня комора». Власне хата – тесані колоди, покладені в зруб «з лишком», сіни – тесані плахи, закладені «в шули». Стіни комори – навпіл різані колоди, покладені «в зруб» з лишком. Підвалини комори встановлені на кам'яних брилах. Навколо стін хати невисока призьба, плетена з лози. В хаті четверо вікон на шість шибок, двоє на чільній стороні, по одному на причілковій та тильній стороні (напільне). Стіни хати мазані й білені ззовні і з середини. Дах чотирисхилий, вкритий очеретом по латах, крокви рубані в верхній вінець зрубу. В сінях стеля відсутня. Димохід плетений із лози, ззовні та з середини товсто обмазаний глиною. В сінях знаходиться поперечний сволок. У стінах сіней є троє дерев'яних дверей. Стеля хати дощана, покладена на стіни і два поперечні сволоки, які покладені на поздовжній сволок – витвір декоративно-ужиткового мистецтва початку XVIII ст. У хаті знаходиться піч з високим комином і закритою черінню, що займає 1/3 частину площі. В хаті та сінях – глинобитна долівка. У прихатній коморі стеля дощана, дошки якої покладені на стіни. Дах чотирисхилий, покритий очеретом по латах зрубу, два сволоки, підлога настелена з дощок [8]. В облаштуванні хати начиння, народне вбрання, посуд традиційні для Середньої Наддніпрянщини. В хаті, ліворуч від дверей, є піч, викладена з цегли з прямостінним, високим г-подібним комином, який наполовину закриває черінь. Над каглою в сінях димар плетений з лози, обмазаний глиною. Між піччю і причілковою стіною – дерев'яний піл, який застилали домотканими ряднами. На покуті є великий стіл, над яким – фігурно різьблена божниця з іконами, прибраними рушниками з узором «дерево життя». Попід причілковою і чільною стінами стоять широкі лави. На сінешній стіні знаходиться мисник з орнаментованим полив'яним посудом. Привертає увагу поздовжній сволок – твір декоративно-ужиткового мис-

Рис 2. Експозиція хати чинбаря

тецтва початку XVIII ст. Сволок різьблений з трьох сторін. На ньому старослов'янською мовою та шрифтом з титлами є напис: «БЛАГОДЕНСТВУЮЩОГО ВОТРОИЦИ: ЄДИНАГА БОГА ТЩЕНИЕМ ПАНА СОЗАНТА ГРАБОВСКОГО ПИСАРЯ ПОЛКУ КИЕВСКОГО КОТОРОМУ МИРОТВОРНОЙ ПРЕЧИСТОЙ БОЖІЄЙ МАТЕРІ БЛАГОСЛОВЕНИЕМ І БЛАГОСЛОВЛЕНІЕМ АРХИЄРЕЄМ І ЗАВИСОКОРОДНОГО ЯСНЕВЕЛЬМОЖНОГО ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ІОАННА МАЗЕПІ ГЕТЬМАНА ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЯТОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ТОМУ Ж ВОЗВІШЕРЕЧЕННОМУ ПАНУ ГРАБОВСКОМУ І ЖОНЕ ЕВО АННЕ СОЛОМОНОВНЕ ВПРЕМИРНОЕ І БОГУ УГ». По центру в крузі вирізьблений чотирьохкінечний хрест, наявна велика кількість розет. Напис на сволоці вказує на господаря хати – писаря Грабовського – який служив у Київському полку Івана Мазепи [4].

У сінях хати чинбаря експонуються знаряддя праці та шкіряні вироби. Колекція ремісничого реманенту з обробки шкіри була зібрана на Переяславщині і сформована у 60–70-х рр. XX ст. Упродовж цього часу було обстежено ряд сіл Переяслав-Хмельницького району, а також самого Переяслава – відомого центру чинбарського ремесла [7]. У результаті експедиційних пошуків зібрано цінний матеріал, що свідчив про розвиток шкіряних промислів – чинбарства (первісна обробка сировини), кушнірства (вичинка шкіри овець для отримання овчини), лимарства (вичинка шкіри напівфабрикату, так званої сириці, яка йшла на виготовлення збруї, предметів упряжі), шапкарства (пошиття шапок), шевства (пошиття взуття). Ремесло передбачало наявність традиційних навичок, спеціальної техніки, технологічних умінь, а також використання різноманітних знарядь та інструментів.

Серед знарядь праці та пристроїв, що знаходяться в сінях хати чинбаря, на особливу увагу заслуговує барабан для обробітку каракулевих шкірок та інших дрібних звірів. Його заведено у прямокутну рамку з товстих тесаних брусків, каркас обшитий шалівкою. Збоку в обшивці є незашитий отвір для закладки шкірок. Туди ж засипається тирса і пісок. У рух барабан приводиться за допомогою шестерень. Цей унікальний пристрій був виготовлений у м. Переяславі-Хмельницькому на початку XX ст. [2].

Поширеним знаряддям, яке використовують у чинбарстві, є струг. В експозиції, в сінях, їх декілька. Він складається з плоскої металевої пластини з кільцем на одному кінці, посередині якої під прямим кутом відходить лезо. За допомогою такого знаряддя здирали міздрю зі шкіри і зчищали з неї шерсть. Аналогічне призначення мають скребачка і штрихіль (стрихіль). Перша являє собою широку металеву пластину, вправлену в плоску дерев'яну ручку, а штрихіль складається також з металевої пластини у формі півдиска, овальна сторона якого загострена, і дерев'яної г-подібної ручки. Таким знаряддям не лише здирали шерсть і міздрю, а й розтягували шкіру. Серед знарядь праці чинбаря, які знаходяться в сінях, є «кобилиця» – пристрій для зняття підшкірного жиру (міздрі). Має форму випуклої прямокутної дошки із заокругленими боками [7].

Варті уваги і знаряддя праці чоботаря (шевця). Ампус складається з металевого корпусу, форми молоточка з вирізом на одному кінці та загостреного на другому. Прикріплений до дерев'яної ручки, має металеву рифу, використовувався при обробці каблуків. Рашпіль являє собою металеву пластину з насічками. Застосовувався для зачищення дерев'яних гвіздків при пошитті взуття. Фумель (фушель) має форму бабки для клепання кіс, з виїмками на боках, дерев'яною ручкою на кінці. Використовувався для обробітку підошви (згладжування, вирівнювання). Дряпачка у формі металевої лопатки з поперечними загостреними зубчиками насаджена на дерев'яну фігурну ручку з рифою. Використовувалась для зрізання дерев'яних гвіздків у взутті після виймання колодок. Колесчатко рантове має форму шестерні, приклепаної до вигнутої металевої пластини. Колеско закручується в круглий дерев'яний футляр. Ним наводили зубці на ранті взуття. Обводка у формі наконечника стріли в дерев'яній ручці використовувалась для обробки строчок. Молоток чоботарський має круглу дерев'яну ручку. Його ударна частина грибоподібна, протилежна – широка, скошена до низу. Ніж рантовий має дерев'яну ручку з металевою насадкою з прорізом, в який уставлено лезо. Застосовувався для обрізки рантів при пошитті взуття. Затяжні кліщі (металеві,

темно-сірого кольору) складаються з кусачок і двох ручок, одна з яких вигнута. Використовувались для затяжки верхнього товару на взутті. Шило для проколювання, шкуровки затяжної кромки складається з дерев'яної ручки, металевого білого кільця та металевого тонкого загострення. Ніж рантовий широкий, вигнутий, із загостреним лезом, ручка дерев'яна. Використовувався для обрізання рантів. Ніж чоботарський металевий, з товстого леза та чорної шкіряної ручки, призначався для обрізування шкіри. Крючок чоботарський являє собою стрижень із загнутим кінцем. Один кінець загнуто півколом, другий – прямокутний. Ним витягували копили після набивки підошви. Лопатка чоботарська складається з дерев'яної ручки та лопатки, що має вигляд стрижня, кінець якого розширений та вигнутий. Використовувалась для зачищення дерев'яних цвяхів на підошві. Всі ці інструменти були зібрані на Переяславщині і датуються першою половиною XX ст. [2].

Рис. 3. Експозиція майстерні чинбаря (сіни)

У XIX ст. найбільш поширеним видом шитого взуття були чоботи. В експозиції хати чинбаря, в сінях, представлені наступні види чобіт: сап'янці, чорнобривці, святкові, ботинки жіночі. При пошитті такого взуття майстри користувалися різними видами швів: лицевими, виворотними, потайними. Розглянемо їх детальніше. Сап'янці – темно-вишневі «пришви» на підкладці (місцева назва «юхт»), каблук середньої висоти, на закаблуках (заднику) гвіздочками вибито «узор». «Чорнобривці» – «пришви» з приточеним задником, халяви мають один шов, задня верхня частина з відворотом, каблучок невисокий, з окремих листочків шкіри, підбитих залізними гвіздочками, чоботи червоні, відвороти зелені. Святкові – з зеленої шкіри, задники вишиті з червоними кантами і дратвою, прошитий орнамент, підбори широкі, височенькі з підковками. Чоботи чоловічі – чорні, шкіряні з довгою халявою. Передок та п'ятка викроєні окремо «пришви». Передок заокруглений. З середини халява підшита м'якою коричневою шкірою. Підошва шкіряна, підбита дерев'яними цвяхами на невисокій підборі. Полуботинки жіночі – із темно-вишневої шкіри. Підошва тонка з цільним каблуком. На передній частині полуботинок вшитий поясочок з двома декоративними ґудзиками, по обидва боки вшиті резинки для зручності при одяганні. Всередині є підкладка із темної ворсистої тканини. Представлена колекція була зібрана працівниками НІЕЗ «Переяслав» у селах Хомутець, Васютинці, Любарці, м. Переяслав Полтавської губернії [7].

У правому кутку сіней на поличці знаходяться колодки для пошиття шапок. Усі вони виготовлені вручну, дерев'яні. Належали майстрам-шапкарям В.І. Чухну (м. Переяслав-Хмельницький) та І.Є. Дем'яненку с. Жовтневе Переяслав-Хмельницького району. На колодку натягували шапку, яка через кілька днів розправлялася і набирала відповідної форми. Колодки застосовувались при пошитті різних видів шапок: «українок» – конічної форми із заокругленим верхом; кубанок – циліндричної форми з заокругленою поверхнею; рапах – форма еліпсовидно зрізаного конуса; пушкінок – еліпсовидної форми з заокругленими зверху краями; керенок – кашкет грибоподібної форми.

В сінях знаходиться стільчик шапкаря незвичної конструкції, пристосованої для роботи майстра [2]. Стільчик має чотири фігурно вирізьблені ніжки, кришку круглої форми, у центрі якої, для зручності перенесення, вирізаний отвір [7]. Поряд із стільчиком привертає особливу увагу спеціальний станок для пошиття та розгладжування кашкетів – «коник». Він виготовлений з дерева у формі літери «Г» у горизонтальному стані, а до неї прикріплена вертикально плоска шийка коника. На ній, зверху, прикріплена овальна дощечка, на яку одягався і гладився кашкет. Датується пристрій початком XIX ст. До музейної колекції переданий І. Дем'яненком, жителем с. Жовтневе Переяслав-Хмельницького району [2].

При вході до садиби, праворуч, знаходиться комора – господарська споруда, типова для двору ремісника XIX ст., із с. Соснова Переяславського повіту Полтавської губернії. В 90-х рр. XIX ст. комору купив отець Григорій. У 1930-х роках вона була надана у спільне користування як складське приміщення. Передана Музею правлінням

Рис 4. Саж (с. Мала ПопівкаХорольського р-ну Полтавська обл.) у дворі чинбаря

колгоспу ім. Леніна с. Соснова. Перевезена, встановлена та реставрована на території двору чинбаря Музею народної архітектури та побуту в липні–вересні 1969 р. Це – однокамерна зрубна будівля прямокутної форми, що складається з двох основних елементів: відкритого ганку-навісу, що тримається на виступаючих сволочках однокамерного закритого приміщення, об'єднаних спільним дахом. Дах чотирисхилий, невисокий, покритий залізом. Споруда встановлена на дерев'яних стовпчиках, підлога в коморі дощана. Стіни покладені «в зруб» з пиляних навпіл дубових колод, зовні тесаних, ретельно припасованих, на бокових стінах є виступи окремих плах. У ній зберігали продукти, зерно, посуд, всяке збіжжя [8].

У плані забудови двору ліворуч від воріт знаходиться повітка чинбаря –господарська споруда, типова для ремісника позаминулого століття, яка була збудована в 90-х рр. XIX ст. місцевими майстрами в с. Циблі Переяславського повіту Полтавської губернії. Це – однокамерна будівля, каркас із 15 стовпів – присох, до яких кріпиться верхня ощіпина (один вінець), дев'ять кроков, з'єднані попарно тиблями. Нижні кінці кроков врубані в ощіпини. Вся повітка зашита прибитими до лат дошками «внахльостку». Дах двосхилий, вкритий рубероїдом. Стеля в одній половині відсутня. Підлога земляна. Є двоє однопільних дерев'яних дверей. Будівля мала плетені з лози стіни і чотирисхилий дах. При реконструкції дах зроблений двосхилим, стіни вертикально шальовані дошкою. Зміни були викликані необхідністю наблизити споруду до повітки, розташованій у мікрорайоні Підварки м. Переяслава-Хмельницького, в якій розміщувався топчак для подрібнення дубової кори, що використовувалася при вичинці шкір. Перевезена, встановлена та реконструйована на території двору чинбаря Музею народної архітектури та побуту в 1969 р. У повітці знаходяться бочки для зоління, відмочування шкір та топчак для подрібнення дубової кори, які були зроблені місцевими майстрами [2].

Ліворуч від воріт у дворі чинбаря знаходиться господарська споруда для відгодівлі свиней – саж. Типова споруда збудована місцевими майстрами у 90-х рр. XIX ст. у с. Мала Попівка Хорольського повіту Полтавської губернії. Перевезений, встановлений та реконструйований на території двору чинбаря Музею народної архітектури та побуту в серпні 1969 р. Невеличка однокамерна будівля, стіни з тесаних плах, пів дерева покладені в зруб з лишком, «простий замок». Підлога з тесаних обаполів, стеля відсутня. Дах чотирисхилий, покритий очеретом по латах. Будівля піднята над землею на кам'яних стояках (для стікання нечистот). Маленькі дверцята дощані. В південно-східній стіні знаходиться зовнішнє корито з лядою для годівлі свиней. Тут же, в зрубі, є два отвори для просовування голови, що дозволяють свиням користуватись коритом [8].

Комплекс «Двір чинбаря» площею 1973 м^2 розташований на рівнинній відкритій території у центральній частині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини праворуч від центрального тракту. На території наявні елементи благоустрою й озеленення: лавка біля входу до двору, газон, квітник, дерева

фруктових і листяних порід. Територія садиби огороджена парканом, плетеним з лози («ліса»), з масивними дерев'яними воротьми і хвірткою під накриттям [8].

Отже, можемо зауважити, що експозиція двору чинбаря та оригінальні знаряддя праці й пристрої, різноманітні вироби майстра демонструють чинбарський, шевський, шапкарський промисли, поширені на даній території. Перевезені та встановлені на території садиби будівлі займають достойне місце в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і є вагомим внеском у скарбницю збереження та популяризації матеріальної культури українського народу.

ПОСИЛАННЯ

1. Грудевич Т. Чинбарський промисел на Переяславщині (кінець XIX – початок XX століття) // Переяславіка: Наукові записки. Збірник наукових статей / Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії М. І. Сікорського». – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Випуск 9 (11). – С. 116–123.

2. Грудевич Т., Жам О. Знаряддя обробки шкіри (за матеріалами фондової колекції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини) // Український технічний музей. Історія, досвід, перспективи: матеріали VI Всеукраїнської практичної конференції, 16–19 травня 2007 р. – Коростень, 2007. – С. 172–176.

3. Жам О., Ткаченко Н. Створення та діяльність етнографічного відділу у складі Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на території Михайлівської церкви (1958–1963 рр.) // Переяславіка: Наукові записки / IV Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі» (IX–XXI ст.), присвячені 1025-літтю Хрещення Русі: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Випуск 10 (12). – С. 113–122.

4. НІЕЗ «Переяслав». Наукова частина. Контрольний текст екскурсії по Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Рукопис. – С. 1, 30–34.

5. Сікорський М., Жам М. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 1. – С. 106–108.

6. Семенова О. Розвиток шкіряного кустарного промислу українців Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX першій половині XX століття: дис.… канд. іст. наук: 07.00.05. – Київ, 2016. – С. 71.

7. Фонди НІЕЗ «Переяслав», група збереження «Етнографія», шифр «Е».

8. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група ПА № 31(1, 2, 3, 4) – двір чинбаря.

Грудевич Т.В. Усадьба кожевника в Музее народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины: музеефикация и создание экспозиции

В статье рассматривается история создания усадьбы кожевника в Музее народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины в 1968–1969 гг. Особое внимание уделено музеефикации памятников. Дается характеристика орудий труда и изделий кожевенника, представленных в экспозиции.

Ключевые слова: *музей, памятник, экспозиция, ремесло, орудия труда, кожевник.*

Hrudevych T.V. Chinbar's courtyard at the museum of folk architechture and everyday life of the Middle Dnieper: museification and the creation of an exposition

The Chinbar's courtyard creation at the museum of the folk architecture and everyday life of the Middle Dnieper in 1968-1969 is considered. Also some attention is payed to the museification of monuments, collection of Chinbar's tools and products and representation of them in the exposition.

Key words: *museum, monument, exposition, craft, tool, Chinbar.*

19.02.2019 р.

УДК 528.28+069(1–4)

В.Г. Коритнянська

МІКОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ ФОНДОСХОВИЩ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті наведено результати мікологічного дослідження повітря у тринадцяти приміщеннях фондосховища Миколаївського обласного краєзнавчого музею і п'яти музейних предметів із його зібрання. Встановлено, що кількісні показники заспореності повітряного середовища в усіх приміщеннях фондів відповідають загальноприйнятим для музейних приміщень санітарним нормам (не більше 10 колонієутворювальних одиниць на чашку Петрі). Ідентифіковані з проб повітря мікроскопічні гриби належали до 17 видів, більшість з яких звичайні для повітряного середовища житлових і музейних приміщень та відомі як активні деструктори творів мистецтва.

Ключові слова: *мікроскопічні гриби, мікологічне дослідження, повітря, приміщення, музей.*

Пристосованість приміщень багатьох музеїв до «музейних потреб» та їх незадовільний стан через відсутності належного фінансування призводить, зазвичай, до появи і розвитку в них мікроскопічних грибів. Згадані організми, завдяки високій пластичності ферментних систем, здатні пошкоджувати різноманітні субстрати, в тому числі і матеріали – складові творів мистецтва (деревина, шкіра, папір та ін.), музейне обладнання та конструктивні елементи будівель музею (стіни, відкоси вікон та ін.).

Поширення мікроскопічних грибів тягне за собою низку негативних наслідків, а саме:

1) незворотного, фізичного знищення усіх або окремих складових субстрату через їх механічне і біохімічне пошкодження. У разі, якщо субстратом є твір мистецтва, можливе зменшення або втрата міцності основи, втрати та осипи ґрунту і фарбового шару, деструкція лакової плівки й ін.;

2) ушкоджений мікроміцетами субстрат є джерелом контамінації інших пам'яток, музейного обладнання та конструктивних елементів будівлі музею;

3) будь-які активні осередки розвитку мікроскопічних грибів (навіть нетривалі або незначні за площею!) потребують проведення дезінфекції, яка через негативний вплив на твір, здоров'я людини та оточуюче середовище є вкрай небажаною;

4) значна кількість мікроскопічних грибів, здатних уражувати твори мистецтва, музейне обладнання і внутрішні поверхні музейних приміщень, належать до групи умовно-патогенних видів грибів – збудників мікозів, продуцентів токсинів і алергенів;

5) візуально помітні ознаки мікологічного ураження (нальоти, пігментні плями та ін.) спотворюють твір мистецтва і призводять до втрати ним експозиційного вигляду [1, с. 237; 2, с. 12; 3, с. 2–33; 4, с. 10].

Крім того, колонії мікроскопічних грибів є харчовим субстратом для багатьох організмів – потенційних мешканців музейних приміщень, зокрема кліщів-міцетофагів (орібатидних, акаридієвих, тарсонемоїдних та ін.), сіноїдів і деяких видів жуків (наприклад, з родини *Latridiidae*).

Отже, наявність осередків розвитку мікроміцетів у приміщеннях музеїв сприятиме появі та (або) збільшенню чисельності цих організмів.

Враховуючи вищенаведене, зрозуміло, що проведення мікологічних досліджень у музейних приміщеннях є бажаним, якщо мова йде про профілактику мікологічних пошкоджень, та негайним і обов'язковим – у разі їх наявності.

Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України співпрацює з музеями Південного регіону країни 35 років. Фахівці філії здійснюють техніко-технологічні дослідження, консервацію і реставрацію творів мистецтва, проводять мікологічне й ентомологічне обстеження творів та музейних приміщень.

Мікологічне обстеження здійснюється за листом-клопотанням від музею і, в залежності від потреби, може включати дослідження мікобіоти повітря, осередків деструкції будівельних матеріалів, обстеження творів мистецтва та музейного обладнання.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей (далі по тексту – МОКМ) розміщений в одному з відремонтованих будинків історико-архітектурного комплексу «Старофлотські казарми (1830-і рр.). Зібрання музею налічує понад 250 т. одиниць різних груп зберігання («Археологія», «Тканини», «Документи», «Фотографії», «Ботаніка», «Природа» та ін.) [5, с. 231; 6, с. 2].

У червні 2017 року було проведено мікологічне обстеження тринадцяти приміщень фондосховищ музею. Обстеження здійснювали за схемою:

1. огляд загального стану приміщення (оцінювання його санітарного стану, виявлення осередків деструкції будівельних матеріалів, місць протікань тощо);

2. ознайомлення з журналом реєстрації показників температури і відносної вологості повітря (якщо такий наявний);

3. проведення мікологічного дослідження (відбір проб, посів на живильне середовище в чашки Петрі та ін.).

1. Результати огляду загального стану досліджених приміщень

Система припливно-витяжної вентиляції у приміщеннях фондосховищ музею відсутня. Природна вентиляція обмежена, неорганізований повітрообмін здійснюється переважно за рахунок інфільтрації та ексфільтрації повітря через зовнішні стіни приміщень, відчинені вікна та двері. Спостереження за параметрами повітряного середовища (контроль температури і відносної вологості повітря) ведеться в окремих приміщеннях за допомогою морально застарілих приладів, які не проходять регулярну повірку.

Запах цвілі в усіх обстежених приміщеннях відсутній. Осередки деструкції стін та місця протікання не виявлені.

Спостерігається значне перевантаження окремих приміщень фондосховища та зберігання пам'яток у штабелях (у приміщеннях групи зберігання «Художня»), на стінах і безпосередньо на підлозі (в приміщеннях групи зберігання «Художня», «Археологія», «Метал-деревина». В приміщенні групи зберігання «Зоологія» на деяких стелажах спостерігається пил.

За свідченнями зберігачів музею, в окремих приміщеннях температура повітря взимку сягає 8–10˚С, влітку – понад 40˚С. У сховищі групи зберігання «Зброя» на поверхні музейних предметів і приладдя періодично спостерігається розвиток безбарвних грибних нальотів (на момент обстеження – не виявлені).

2. Показники температури та відносної вологості повітря

Заміри температури і відносної вологості повітря здійснювали за допомогою цифрового термогігрометра Т-02.

На час обстеження показники температури і відносної вологості повітря у приміщеннях фондосховищ становили: температура – від 24,4 до 26,9°С; відносна вологість повітря – від 48 до 55%.

3. Мікологічне дослідження

Проведено дослідження мікобіоти повітря у приміщеннях:

1. сховище групи зберігання «Зброя»: 2 поверх, кім. № 83;

2. сховище групи зберігання «Тканини»: 2 поверх, кім. № 73, № 79;

3. сховище групи зберігання «Художня»: 2 поверх, кім. № 84 – «Твори темперного та олійного живопису», № 87 – «Твори з кераміки»;

4. сховище групи зберігання «Зоологія»: 3 поверх, кім. № 116 «Чучела»;

5. сховище групи зберігання «Документи»: 1 поверх, кім. № 51;

6. сховище групи зберігання «Метал-деревина»: 1 поверх, кім. № 50, № 52, № 53 та № 54;

7. сховище групи зберігання «Археологія»: 3 поверх, кім. № 117, № 118.

Крім того, здійснено мікологічне дослідження п'яти пам'яток із фондів музею:

1. альбом товариства Миколаївських заводів та верфей. 1911 р.;

2. скляний посуд, оплетений лозою. с. Константинівка, Арбузинського р-ну Миколаївської області. І половина ХХ ст., К-872;

3. фотоплакат Миколи Аркаса. 1948 р., НИМ/х-179;

4. муляж персика;

5. фрагмент кінської упряжі.

Всі твори (окрім муляжу персика) ізольовані в бокс, де піддаються опроміненню УФ-лампи.

Дослідження мікобіоти повітря та музейних пам'яток проводили за загальноприйнятими методиками [7, с. 378–379], ідентифікацію мікроскопічних грибів здійснювали за допомогою вітчизняних і закордонних визначників [2; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

Результати мікологічного дослідження повітря

Мікробна заспореність повітря у приміщеннях фондосховища музею на момент дослідження становила: за кількістю грибних колонієутворювальних одиниць

Таблиця 1. Видовий склад мікобіоти повітря фондосховищ Миколаївського обласного краєзнавчого музею

№ п/п	Виділені мікроміцети	Обстежені фондосховища (№ кімнати)												
		83	73	79	84	87	116	51	52	53	54	50	117	118
кл. Hyphomycetes														
1.	*Acremonium charticola*												+	
2.	*Alternaria alternata*													+
3.	*A. longipes*									+				
4.	*A. tenuissima*					+					+			+
5.	*Aspergillus candidus*													+
6.	*A. ochraceus*		+											
7.	*A. versicolor*							+						
8.	*Cladosporium cladosporioides*				+	+	+	+			+	+	+	+
9.	*C. herbarum*								+					
	Cladosporium spp.		+					+	+				+	+
10.	*Chrysosporium sp.*		+			+								
11.	*Paecilomyces variotii*												+	
12.	*Penicillium tardum*	+	+	+	+	+		+						
13.	*P. vinaceum*	+	+	+				+					+	
14.	*Penicillium* sp. серія Penicillium funiculosum						+							
	Penicillium spp.	+	+		+	+		+					+	
кл. Euascomycetes														
15.	*Eurotium pseudoglaucum*						+							
16.	Euascomycetes not ident.													+
кл. Basidiomycetes														
17.	Basidiomycetes not ident.												+	
кл. Agonomycetes														
Mycelia sterilia				+		+	+		+	+			+	+
Бактерії			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

(КУО)[1] – від 0 до 9 на ч. Петрі, бактеріальних – 2–6[2].

Всього з проб повітря вилучено 17 видів мікроскопічних грибів, *Mycelia sterilia* і бактерії (табл. 1). Більшість виявлених мікроміцетів належали до класу Hyphomycetes (14 видів з 8 родів), класи Euascomycetes і Basidiomycetes були представлені двома та одним видом, відповідно. За кількістю видів домінували роди *Alternaria* і *Aspergillus* (3 види), роди *Cladosporium* і *Penicillium* налічували два види, інші – один вид.

Отже, санітарно-гігієнічний стан повітря у приміщеннях МОКМ був задовільним та відповідав загальноприйнятим для музейних приміщень санітарним нормам (не більше 10 КУО на чашку Петрі) [3, с. 34]. Більшість із виявлених мікроміцетів – широко розповсюджені в навколишньому середовищі та є звичайними для повітряного середовища житлових і музейних приміщень. У той же час, практично всі вони (переважно види з родів *Alternaria, Aspergillus* та *Cladosporium*) відомі як активні деструктори різноманітних творів мистецтва [2].

Виявлений у повітрі багатьох приміщень музею *Penicillium tardum Thom* (домінував в усіх точках відбору проб у сховищі групи зберігання «Зброя» та вилучався з проб повітря в інших фондосховищах на другому поверсі музею (частота трапляння 20–40%) відомий як деструктор полімерних матеріалів та виробів із них. За умов підвищених показників відносної вологості повітря – активний агент запліснявіння зброї, військової форми й обладнання (гриби цього виду здатні розвиватися за широкого діапазону температури повітря: 6–34°С) [11, с. 200; 12, с. 175].

Отже, не виключено, що поява нальотів на зброї і музейному приладді у сховищі групи зберігання «Зброя» пов'язана з розвитком саме цього виду. Крім нього, появу і розвиток мікологічного ураження (навіть при незначних та короткочасних коливаннях відносної вологості повітря в бік підвищення, особливо в умовах нульової рухливості повітря!) можуть спричинити й деякі виявлені в інших приміщеннях фондів МОКМ види грибів: *Eurotium pseudoglaucum* Malloch. et Cain, *Penicillium* spp., Aspergillus versicolor (Vuill.) Tirab. тощо.

1. Колонієутворювальні одиниці – пропагули мікроорганізмів (окремі клітини, спори, конідії, конідійники, фрагменти міцелію та ін.), здатні до проростання і утворення на поживному середовищі колонії.

2. За винятком точок відбору проб «7в» в кім. № 51 та «10 а» в кім. № 53. Кількість бактеріальних КУО /ч. Петрі становила в них 15 і 10, відповідно, та пов'язана, вірогідно, з роботою співробітників музею під час проведення дослідження.

Результати мікологічного дослідження пам'яток.
1. Альбом товариства Миколаївських заводів та верфей. 1911 р.

Результати візуального огляду: на палітурці, форзацах та аркушах альбому численні, різні за розміром, часто наскрізні пігментні плями фіолетового, брунатно-червоного, сірого і чорного кольорів. Пам'ятка має сліди патьоків, окремі аркуші альбому зцементовані. Деструкція грибами зв'язувального призвела до втрати фізико-хімічних властивостей паперу.

Проби відбиралися із чорних плям на палітурці, виконаної з тканини (проба «А»; 8 повторів); різних за кольором й розміром пігментних плям на першому аркуші альбому (проба «Л»; 8 повторів); різних за кольором й розміром пігментних плям на аркуші всередині книжкового блоку (проба «сер»; 8 повторів).

Результати посіву: проба «А» – $8/1^3$, ідентифіковано: бактерія; проба «Л» – 8/0; проба «сер» – 8/0.

Висновок: життєздатні форми мікроскопічних грибів не виявлені. Наявні пігментні плями свідчать про колишнє ураження твору мікроскопічними грибами.

2. Скляний посуд, оплетений лозою. с. Константинівка, Арбузинський р-н Миколаївської області. І пол. ХХ ст., К-872

Результати візуального огляду: значні поверхневі забруднення скла та плетіння, щільні нашарування ґрунту між елементами плетіння.

Проби відбиралися з забруднених ґрунтом елементів плетіння на тулові посуду без візуально помітних ознак ураження мікроскопічними грибами (проба «СТ»; 8 повторів).

Результати посіву: 8/4, ідентифіковано: *Mycelia sterilia* (red) (в одному уколі), колонії бактерій (в трьох уколах).

Висновок: ураження твору мікроскопічними грибами не виявлено.

3. Фотоплакат Миколи Аркаса. 1948 р. НИМ/х-179

Результати візуального огляду: плакат наклеєний на тканинну основу, зв'язок між плакатом і основою в багатьох місцях порушений. Тканинна основа та папір плакату мають наскрізні численні, різноманітні за розміром і формою пігменті плями фіолетового, брунатного та синього відтінків. На деяких плямах наявні залишки щільного пухнастого або крупковидного нальотів чорного кольору. Деструкція грибами зв'язувального призвела до втрати фізико-хімічних властивостей паперу.

Проби відбиралися із залишків щільного крупковидного чорного нальоту на пігментній плямі на тильному боці тканинної основи (проба «1»; 8 повторів); із залишків пухнастого чорного нальоту на пігментній плямі на лицевому боці тканинної основи (проба «2»; 8 повторів); із поверхні наскрізної пігментної плями без міцеліального нальоту на лицевій стороні плакату (проба «3»; 8 повторів); із поверхні наскрізної пігментної плями без міцеліального нальоту на тильній стороні плакату (проба «4»; 8 повторів).

Результати посіву: проба «1» – 8/0; проба «2» – 8/0; проба «3» – 8/2, ідентифіковано: *Eurotium* sp. (в одному уколі), *Alternaria alternata* (в одному уколі); проба «4» – 8/0.

Висновок: життєздатні форми мікроскопічних грибів не виявлені. Наявні пігментні плями свідчать про колишнє ураження твору мікроскопічними грибами. Виділені гриби перебувають у складі поверхневих забруднень.

4. Муляж персика

Результати візуального огляду: втрата фізико-хімічних властивостей виробу (поверхня стала м'якою й липкою та наче «тече»). На поверхні спостерігаються поодинокі білі та трохи пухнасті плями (імітація опушення або наліт?).

Проби відбиралися із місць локалізації пухнастих плям на поверхні персика (проба «п»; 8 повторів).

Результати посіву: 8/0.

Висновок: ураження твору мікроскопічними грибами не виявлено.

5. Фрагмент кінської упряжі

Результати візуального огляду: значні поверхневі забруднення у вигляді щільних нашарувань ґрунту та піску?, пилу та ін.

Проби відбиралися із забрудненої ґрунтом поверхні твору без візуально помітних ознак ураження мікроскопічними грибами (проба «К»; 8 повторів).

Результати посіву: – 8/3, ідентифіковано: *Alternaria alternata* (в одному уколі), *Cladosporium* spp. (в двох уколах).

Висновок: ураження твору мікроскопічними грибами не виявлено. Виділені гриби перебувають у складі поверхневих забруднень.

Отже, отримані результати мікологічного обстеження приміщень фондів МОКМ дозволили надати адміністрації музею низку рекомендацій із оптимізації температурно-вологісного режиму зберігання (на сьогодні в багатьох музеях Європи оптимальними умовами зберігання вважаються: температура – 15–18°С, відносна вологість повітря – 49–55% [17, с. 10]), дотримання належного санітарно-гігієнічного стану та неприпустимості використання у приміщеннях боксу і фондів УФ-опромінювачів.

ПОСИЛАННЯ

1. Коритнянська В.Г. Біологічне дослідження деяких пам'яток сакрального мистецтва з музейних збірок України // Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. доп. XXV міжнарод. наук. конф. – Луцьк, 2018. – Вип. 25. – С. 237.

2. Коваль Е.З., Митківська Т.І. Мікологічне обстеження музейних пам'яток. – К.: Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2014. – 240 с.

3. Митківська Т.І. Біологічна безпека пам'яток історії та культури // Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: наук. доп. Першої між народ. наук.-тех. конф. – Львів: УАД, 2018. – С. 31–37.

4. Ребрикова Н.Л. Биология в реставрации. – М.: РИО; ГосНИИР, 1999. – 184 с.

5. Степанова М.Л. Научно-технический и реставрационный отдел (НТиРО) Николаевского областного краеведческого музея: история, деятельность, проблемы // Історія, Етнографія, Культура: Нові дослідження: наук. зб. Х Миколаївської обласної краєзнавчої конф. – Миколаїв: Іліон, 2016. – С. 230–234.

6. Черняхівський В.В., Животовська В.В. Миколаївський облас-

3. Де в чисельнику вказано загальну кількість здійснених посівів, у знаменнику – кількість посівів, у яких розвиток мікроорганізмів виявлено.

ний краєзнавчий музей. Путівник. – Миколаїв: Іліон, 2018. – 23 с.
7. Методы экспериментальной микологии. Справочник. – К.: Наук. Думка, 1982. – С. 378–379.
8. Егорова Л.Н. Почвенные грибы Дальнего востока: гифомицеты. – Л.: Наука, 1986. – 192 с.
9. Билай В.И., Коваль Э.З. Аспергиллы. – К.: Наук. думка, 1988. – 204 с.
10. Коваль Е.З., Руденко А.В., Гончарук В.В. Пеніцилії в навколишньому середовищі. – К.: Наук. думка, 2014. – Ч.1. – 437 с.
11. Коваль Е.З., Руденко А.В., Гончарук В.В., Волощук Н.М. Пеніцилії в навколишньому середовищі. – К.: Наук. думка, 2014. – Ч.2. – 386 с.
12. Коваль Э.З., Руденко А.В., Волощук Н.М. Пенициллии. Руководство по идентификации. – К.: Национальный научно-исследовательский реставрационный центр Украины, 2016. – 408 с.
13. Саттон Д., Фотергилл А., Ринальди Д. Определитель патогенных и условно патогенных грибов. – М., 2001. – 486 с.
14. Ellis M. B. More Dematiaceous Hyphomycetes. C. A. B. International, 1976. – 507 p.
15. Domsh R. H., Gams W., Anderson T. H. Compendium of soil fungi. London: Acad. Press., 1980. Vol. 1. – 857 p.
16. Domsh R. H., Gams W., Anderson T. H. Compendium of soil fungi. London: Acad. Press., 1980. Vol. 2. – 857 p.
17. Коритнянська В.Г. Збереження пам'яток на паперовій основі (з досвіду деяких країн Європи) // Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: наук. доп. Першої між народ. наук.-тех. конф. – Львів: УАД, 2018. – С. 7–12.

Коритнянская В.Г. Микологическое обследование фондохранилищ Николаевского областного краеведческого музея

В статье приведены результаты микологического обследования воздуха в тринадцати помещениях фондохранилища Николаевского областного краеведческого музея и пяти предметов из его собрания. Установлено, что количественные показатели заспоренности воздушной среды во всех помещениях фондов соответствуют общепринятым для музейных помещений санитарным нормам (не более 10 колониеобразующих единиц на чашку Петри). Идентифицированные из проб воздуха микроскопические грибы отнесены к 17 видам, большинство из которых обычны для воздушной среды жилых и музейных помещений и известны как активные деструкторы произведений искусства.

Ключевые слова: *микроскопические грибы, микологическое исследование, воздух, помещение, музей.*

Korytnianska V.H. Mycological investigation of the storage facilities of the Mykolaiv Regional Museum of Local History

The article presents the results of the mycological investigation of air in thirteen rooms of fund-storages of the Mykolaiv Regional Museum of Local History and of five artworks from its collection. It has been established that quantitative indicators of air pollution in all rooms of the funds are fitting with generally accepted sanitary standards for museum premises (not more 10 colony-forming units on Petri dish). Microscopic fungi, identified of air samples, were belonging to 17 species, most of which are common to the air environment of residential and museum premises, and are known as active destructors of artworks.

Key words: *microscopic fungi, mycological investigation, air, museum room, museum.*

14.02.2019 р.

УДК 069.01

І.І. Мойсейчук
Д.О. Бережняк

ІННОВАЦІЇ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена запровадженню інноваційних технологій у музейну справу України. Автори наголошують на необхідності введення модерних засобів в експозиційну діяльність. У статті виділено етапи впровадження інноваційних технологій, розкрито появу музейних сайтів, аудіогідів, 3D панорам, голографічних інновацій, комп'ютерний облік фондових колекцій.

Ключові слова: *інновації, музей, експозиція.*

На сучасному етапі музеї України намагаються використовувати у своїй експозиційній та виставковій діяльності інноваційні технології. Мультимедійні комп'ютерні системи можна розглядати як сучасний рівень подачі інформації відвідувачу. Вони забезпечують швидкий і зручний пошук інформації, надання великого її обсягу, можливість одночасної подачі різних типів інформації, показ матеріалів, що ніколи не експонувались. Сучасні технології, забезпечують «занурення» відвідувача в ідею виставки, пояснюють концепцію експозиції, сприяють знайомству відвідувача із колекціями музейного закладу.

Питання запровадження інновацій в експозиційній діяльності музеїв України на сьогодні є новою і недостатньо розробленою темою. Дослідниками вже розглядалися окремі аспекти обраної теми. Так М. Рутинський звернув увагу на нові інформаційні технології музейної справи: описав діяльність Міжнародного Комітету з документації Міжнародної ради музеїв, національні музейні мережі Франції та Великобританії. У класифікації музеїв ним було виділено види віртуальних музеїв та охарактеризовано інновації експозиційної діяльності музеїв [9, с. 68, 107–108, 127–160]. Т.Ю. Юренева зробила акцент на технічні інновації, які використовують під час зберігання музейних предметів в фондосховищах та експозиціях [12, с. 417–426]. М.В. Бєліковою та С.В. Гресь-Євреіновою було виявлено основні напрями запровадження інноваційних технологій в музейній діяльності в контексті трансформацій в соціально-культурному сервісі українських музеїв [2]. Розробкою даної проблеми займався М. Лясников, В. Шестаков та ін. дослідники, які описали різні інноваційні технології, що можна використовувати при атрибуції, експозиціюванні та захисті музейних предметів [7]. Також у вітчизняній літературі з'явилося кілька монографій, збірників статей та матеріалів конференцій, у яких розкриваються нові аспекти експозиційної роботи музеїв, питання образності, естетичного оформлення та ефективності побудови експозицій. Це, зокрема, праці Л.М. Великої, А.М. Олексієнка, Ю.О. Тітінюка [4; 8; 11].

Метою даної статті є висвітлення основних концептуальних засад і принципів створення експозицій, інноваційних методів в експозиційній діяльності музеїв України.

Поняття «музейна інновація» ми можемо розглядати як в широкому, так і у вузькому контексті. У широкому

розумінні музейні інновації представляють собою докорінне переосмислення традиційних музейних практик, місця та ролі музеїв у суспільстві та культурі, що сприяє подальшій еволюції закладу як особливого історично-культурного феномену, дозволяє йому належним чином відповідати на виклики сучасності й залишатися актуальним, насамперед, для відвідувача, місцевої громади [13].

Яскравим прикладом подібного інноваційного музейного розвитку стала поява та становлення у середині 1980-х років нової музеології. Музей почали сприймати не як сховище музейних предметів та науково-дослідний центр, а, перш за все, – як інструмент соціальних й культурних перетворень. Такий музей дозволяє своїм відвідувачам не просто отримувати якісь абстрактні знання або естетичні враження, а відчути причетність до історії та самобутності своєї власної громади [1, с. 32]. Отже, інноваційний аспект нової музеології полягав у пріоритетності соціальної місії музеїв над їх традиційними функціями (забезпечення належних умов зберігання й експонування колекцій, обслуговування відвідувачів і т. д.).

Поняття «інновації» у їх вузькому значенні можна звести до використання інтернет-ресурсів, аудіовізуальних, мультимедійних засобів у експозиційній роботі музею. Загалом цифрові технології в експозиційному просторі музею використовуються у двох взаємопов'язаних аспектах: у вигляді технічної апаратури та як експонати й музейні предмети. У першому випадку інноваційний потенціал технічної апаратури слугує для розкриття сценарію експозиції, а цифрове обладнання виконує допоміжну роль (цифрові етикетки, інформаційні кіоски, звукові ефекти та ін.). У другому випадку цифровому обладнанню або цифровому твору відводиться центральна роль [10, с. 16].

Сучасний музей все ширше використовує у своїй експозиційній та виставковій діяльності інноваційні комп'ютерні технології. Мультимедійні комп'ютерні системи можна розглядати як сучасний рівень подачі інформації відвідувачу. Вони забезпечують швидкий і зручний пошук інформації, надання великого її обсягу, можливість одночасної подачі різних типів інформації, показ матеріалів, що ніколи не експонувались [6]. На жаль, в Україні на сьогодні використанням сучасних мультимедійних систем може похвалитись лише невелика кількість музеїв, розміщених переважно в столиці та інших великих містах. Більшість провінційних музейних закладів використовують мультимедійні комп'ютерні системи ще не достатньо широко. В більшості випадків справа обмежується лише інтерактивною дошкою та кількома іншими, не надто інноваційними технічними засобами [5].

Вітчизняний досвід використання інноваційних технологій було реконструйовано шляхом вивчення сайтів музеїв України. По-перше, перші музейні сайти з'явились наприкінці ХХ ст. У 1999 р. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького одним з перших в Україні презентував свій сайт museum.dp.ua. Ця подія була важливою віхою в справі впровадження інноваційних технологій в музеях України. У 2008 р. сайт museum.dp.ua отримав гран-прі у номінації «Музейний сайт в Інтернеті» на Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї у сучасному поліетнічному світі». На сьогодні сайт Дніпропетровського національного історичного музею залишається одним з найкращих музейних сайтів в Україні завдяки своїй інформативності.

По-друге, в музейний сервіс до обігу входять аудіогіди. Перші аудіогіди в Україні були запроваджені на оглядовому майданчику Севастопольської панорами в 2006 р. Сьогодні аудіогіди та аудіотури запроваджені в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», Військово-морському музейному комплексі «Балаклава», Святогорському історико-архітектурному заповіднику, Національному заповіднику «Софія Київська», Національному науково-природничому музеї НАН України, Національному музеї Т.Г. Шевченка, Воронцовському палаці, Музеї-квартирі Павла Тичини та ін. Аудіогід та голографічні інновації знайшли практичне застосування в експозиційній та культурно-масовій діяльності Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Електронний гід в останньому – це голограма дівчини, яка знайомить відвідувачів з загальними відомостями про музей упродовж 2,5 хвилин. Співробітники музею планують збільшити кількість інтерактивних гідів до десяти – по одному в кожній залі музею, і тому працюють над отриманням міжнародного гранту для фінансування проекту.

По-третє, інноваційні технології, що запроваджуються в експозиційній діяльності музеїв України, – 3D панорами, монітори та ін. технічні устрої. Одну з перших спроб розміщення 3D панорам було здійснено Національним заповідником «Херсонес Таврійський». Монітори також використовують на виставках Національного художнього музею України, Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», Музею води Водноінформаційного центру в м. Києві та ін. Аудіосупровід застосовано в Палеонтологічному музеї Національного науково-природничого музею НАН України в м. Києві, Діорамі «Битва за Дніпро в районі Військове-Вовніги 1943» в м. Дніпрі.

По-четверте, з'явились інтерактивні музеї. У 2012 р. було відкрито Інтерактивний музей науки і техніки «Експериментаніум» в Києві, у 2014 р. – Музей цікавої науки в Одесі. Обидва вони являють собою наукові атракціони з технічними інноваціями, де огляд експозиції відвідувачами являє собою безпосередню участь в експериментах та різноманітних пізнавальних процесах.

По-п'яте, інноваційні технології стали застосовуватись у фондовій діяльності музеїв. Першим перейшов на комп'ютерний облік фондових колекцій і став піонером у використанні голографії у музейній справі Національний музей історії України. В музейній практиці поширюються QR-коди, які дають можливість швидкого отримання суттєвого обсягу інформації (до двох сторінок

тексту 12-м кеглем в Word). Використання кодів не підпадає ні під одну ліцензію, тому закодувати інформацію можна не просто безглуздим набором точок, а малюнком або логотипом. Перші QR-коди були встановлені в Україні 2013 року на території Музею історії Києва, Музею російського мистецтва, Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, на памятках архітектури Києво-Печерського заповідника.

По-шосте, у 2013 р. українські музеї – Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», Національний заповідник «Софія Київська» – приєдналися до Google Art Project. Сьогодні в арт-проекті Google представлено колекції понад 250 музеїв світу (більше 40 тис. творів) [3, с. 328–329].

Таким чином, час інформаційно-технологічних змін висуває нові вимоги до музеїв, які передбачають подальше впровадження і застосування інноваційних технологій, створення віртуальних експозицій. Це сприятиме оптимізації діяльності вітчизняних музеїв, поглибленню їх міжнародного співробітництва. У контексті здійснення експозиційної роботи інноваційними заходами актуальності набуває створення експозицій, які мають певне інформаційне навантаження та суспільну значущість. Варто зазначити, що у формах культурно-освітньої діяльності важливо використовувати інтерактивні технології, які передбачають активну участь аудиторії під час музейної комунікації з метою отримання досвіду для кращого освоєння музейного простору.

Отже, на сьогоднішній день, в епоху стрімкого технічного прогресу, використання інноваційних технологій стає справжньою необхідністю для тих музейних закладів, котрі намагаються успішно конкурувати з іншими культурно-дозвільними та науково-дослідними центрами, залучаючи до своєї діяльності широке коло відвідувачів.

ПОСИЛАННЯ

1. Ананьев В.Г. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2014 – 136 с.

2. Бєлікова М.В., Гресь-Євреінова С.В. Інновації в музейній практиці України та світу: досвід та проблеми запровадження // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: Матеріали сьомої міжнародної науково-практичної конференції / За ред. Саух І.В. – Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ, 2013. – С. 149–151.

3. Бєлікова М.В. Запровадження інноваційних технологій в музеях України / М.В. Бєлікова, С.В. Гресь-Євреінова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. № 43. – С. 326–330.

4. Велика Л.П. Музейне експозиційне мистецтво: монографія / Л.П. Велика Харк. держ. акад. культури. – Х., 2000. – 159 с.

5. Дукельський В.Ю. Віртуальний проект у просторі музею / В.Ю. Дукельский, А.В. Лебедєв // Довідник керівника установ культури. – 2008. – № 1. – С. 83–84.

6. Знаменський А.В. Модернізація музейної діяльності / А.В. Знаменський // Довідник керівника установи культури. – 2003. – № 10. – С. 71.

7. Лясников М.В., Шестаков В.А. Инновационные технологии в музейном деле. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iso-museum.ru/blog/post_1318968354.html.

8. Олексієнко А.М. Формування художнього образу музейної експозиції / А.М. Олексієнко, Н.Є. Трегуб // Наук. конф. «Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті» 24–25 трав. 1994 р. Тези доповідей / Під ред. Г.Й. Чернявського. – Х.: ХДІК, 1994. – С. 39–40.

9. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навчальний посібник. – К., 2008. –428 с.

10. Смирнова Т.А. Цифровые технологии в экспозиционном пространстве музея: современные тенденции и перспективы // Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки. – № 4/1(22/1) – С. 14–18.

11. Тітінюк Ю.О. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2011/article.html?n=48.

12. Юренева Т.Ю. Музееведение. – М.: Академический проект, 2003. – 560 с.

13. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://photo-lviv.in.ua/muzejni-innovatsiji-ta-interaktyvnist-definitsiya-ponyat-video/.

Мойсейчук И.И., Бережняк Д.А. Инновации в экспозиционной деятельности музеев Украины

Статья посвящена внедрению инновационных технологий в музейное дело Украины. Авторы отмечают необходимость введения модерных средств в экспозиционную деятельность. В статье выделены этапы внедрения инновационных технологий, раскрыты появление музейных сайтов, введение аудиогидов, 3D панорам, голографических инноваций, компьютерный учет фондовых коллекций.

Ключевые слова: *инновации, музей, экспозиция.*

Moiseichuk I.I., Berezniak D.O. Innovations in the exhibition activities of museums of Ukraine

The article is devoted to the introduction of innovative technologies in the museum of Ukraine. The authors note the need to introduce modern means in exhibition activities. The article writes the stages of introduction of innovative technologies in museums of Ukraine. In particular, the emergence of museums site, the introduction of audio guides, 3D panoramas, holographic innovations were identified and computer accounting of stock collections was started.

Key words: *innovation, museum, exhibitions.*

25.02.2019 р.

АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Авраменко Світлана Михайлівна – молодший науковий співробітник Музею історії Української православної церкви науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Артемова Людмила Вікторівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Базиль Світлана Михайлівна – аспірант Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Белько Олег Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України; завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Івана Котляревського; викладач вищої категорії Полтавського музичного училища ім. Миколи Лисенка.

Бережняк Дарина Олександрівна – завідувач художнього відділу Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського.

Бєлашов Валерій Іванович – доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Бова Ірина Сергіївна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Болтанюк Петро Анатолійович – завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, співробітник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції Державного підприємства Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України.

Булик Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерська Ольга Вікторівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, доцент кафедри музеєзнавства і експертизи історико-культурних цінностей факультету інформаційної політики і кібербезпеки Київського національного університету культури і мистецтв.

Войтович Марія Миколаївна – молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Гавриш Лариса Олексіївна – в.о. ученого секретаря Інституту керамології відділення Інституту народознавства Національної академії наук України.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувач науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Гераська Марина Олександрівна – кандидат історичних наук.

Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Головатенко Юлія Георгіївна – старший науковий співробітник наукового сектору моніторингу нерухомих пам'яток наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Городков Олександр Васильович – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри інженерної екології та природооблаштування Брянської державної інженерно-технологічної академії.

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Грудевич Тетяна Вадимівна – старший науковий співробітник, завідувач сектору «Музей «Поштова станція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального за-

кладу «Харківський історичний музей ім. М.Ф. Сумцова».

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – завідувачка науково-дослідного сектору «Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Діденко Яніна Леонідівна – учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Доценко Алла Володимирівна – заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Дробязко Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник відділу «Садиба Кочубеїв» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Заїка Наталія Любомирівна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей українського рушника» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Зайцева Вікторія Олександрівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Заремський Мечислав Йосипович – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Захарова Валерія Данилівна – краєзнавець, м. Брянськ.

Звіряка Анна Іванівна – кандидат історичних наук, генеральний директор підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України.

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди».

Іванченко Леся Антонівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Музею книги і друкарства України.

Казимір Віра Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Ковальов Олександр Єгорович – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Кондратенко Наталія Григорівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Коритнянська Вікторія Григорівна – старший науковий співробітник відділу наукових досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Одеська філія.

Корнієнко Маргарита Володимирівна – учений секретар Музею історії міста Києва.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської академії наук.

Краснікова Оксана Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і кредиту Полтавської державної аграрної академії.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Кужельна Олена Валеріївна – начальник організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

Кукуленко Яна Іванівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

Кулик Антон Андрійович – магістрант факультету філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Курач Світлана Михайлівна – головний зберігач фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Григорія Галагана.

Левінзон Євгеній Юрійович – студент історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Лимар Олександр Сергійович – науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Магдич Андрій Валерійович – краєзнавець, м. Москва.

Мамалага Віталій Вікторович – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Махота Олена Олегівна – пошукач Інституту археології Національної академії наук України, технік Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Метка Людмила Олексіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; завідувач відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення інституту народознавства Національної академії наук України.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Міллер Наталія Василівна – краєзнавець, м. Шостка.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мойсейчук Ілона Іванівна – науковий співробітник художнього відділу Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеалог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується…», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні», аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Немченко Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Огієвська Руслана Іванівна – заступник завідувача відділу «Садиба Кочубеїв» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства і експертизи історико-культурних цінностей Київського національного університету культури і мистецтв.

Орлов Владлен Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного сектору пересувних і стаціонарних виставок Полтавського музею авіації і космонавтики, відділу Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Попружна Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби.

Пустовалов Сергій Жанович – професор Київського національного університету культури і мистецтв.

Ребенок Валентин Володимирович – аспірант Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Ревега Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ржевуська Софія Сергіївна – студентка Київського національного університету культури та мистецтв.

Рибчинський Олег Валерійович – доктор архітектури, професор кафедри «Архітектура та реставрація» Національного університету «Львівська політехніка».

Рогожа Михайло Миколайович – доктор історичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу бібліографії та біографістики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Рой Світлана Вікторівна – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Романченко Олександр Дмитрович – начальник наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Рязанова Тетяна Микитівна – краєзнавець, учитель Воронізького навчально-виховного комплексу.

Свистун Олександр Володимирович – аспірант Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Снагощенко Валентина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Старенький Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, асистент Національного університету «Львівська політехніка», співробітник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції Державного підприємства Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Терех Микола Іванович – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного сектору «Музей М.М. Бенардоса» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Токарєв Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Троцька Валентина Іванівна – старший науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Тюльпа Світлана Петрівна – аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Федусь Дар'я Михайлівна – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Ходак Ірина Олександрівна – кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України.

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидат геологічних наук, завідувачка наукового сектору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Чернякова Яна Володимирівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, Благочинний церков Путивльського округу, настоятель парафії Різдва Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району Сумської області.

Чухрай Любов Олександрівна – доцент Київського національного університету культури і мистецтв.

Шаповаленко Євгеній Юрійович – методист Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського.

Шевель Анжеліка Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського національного аграрного університету.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шкіра Людмила Миколаївна – старший науковий співробітник Музею історії народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Микола Володимирович – завідувач науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування, м. Київ.

Юхно Федір Анатолійович – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 12

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, Л.В. Артемова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне,
лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.
Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.
Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.
За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації.
Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 03.05.2019 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 53.94. Обл.-вид. арк. 69.59.
Наклад 100 прим. Зам. № 1669.

Видавець
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач
ПП. Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел./факс: +380–4631–90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)